

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 4

Видається з 2008 року

Київ – Глухів

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК

2011

Національний заповідник «Глухів»

Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку

Ученою радою Національного заповідника «Глухів»

(протокол № 2 від 06.04.2011 р.)

Вченою радою Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПК

(протокол № 4 від 05.04.2011 р.)

Рецензенти

доктор історичних наук, професор *І.В. Верба*

доктор історичних наук, професор *Я.В. Верменич*

Редакційна колегія

С.А. Слесарев (голова), *О.М. Титова* (заступник голови), *С.І. Білокінь*, *Л.О. Гріффен*, *С.Ю. Зозуля*,
Г.Д. Казьмирчук, *Ю.О. Коваленко*, *І.В. Мошик*, *О.Ю. Манаєв*, *М.П. Недюха*, *А.А. Непомнящий*,
С.І. Посохов, *К.М. Тищенко*, *А.Є. Шевченко*, *С.П. Жукова* (відповідальний секретар)

Адреса редакції

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс 0-5444-23557

e-mail: dikz@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

Видавець

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)

© Національний заповідник «Глухів», 2011

© Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2011

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Історико-культурні заповідники: плани організації території	6
Підставка Р.В. Історико-географічні аспекти дослідження об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля»: Збарзький замок	11
Перепелиця А.І. «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 роки)» та «Сходи з підпірною стінкою» – об'єкти культурної спадщини Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»	14
Прохоров Д.А. Збереження історико-культурної та архітектурної спадщини кримських караїмів: печерне місто Чуфут-Кале в контексті розвитку пам'яткоохоронної справи в Таврійській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	19
Нагорняк К.И. Деятельность Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины по реставрации Батуринского дворца К.Г. Разумовского	22
Звіряка А.І. Роль ландшафту у формуванні своєрідності історичного міста Переяслава-Хмельницького	25
Бачинська О.В. Співвідношення храму і забудови у міському просторі Ніжина	28
Кукса Н.В. Свято-Іллінська церква в Суботіві: основні етапи реставрації пам'ятки архітектури середини ХVІІ ст.	31
Жукова О.В. Діяльність ансамблевих музеїв на основі музеєфікації пам'яток історії та культури як одна з перспектив розвитку музейної мережі в сучасній Україні	35
Аулин Б.С. К вопросу об охране историко-культурного наследия: Ялтинское отделение Крымско-Кавказского горного клуба и Таврическая научная ассоциация (1917-1920).	39
Каліновський В.В. З досвіду вивчення та популяризації пам'яток християнської старовини в Україні: архієпископ Гурій (Карпов)	42
Акимченков В.В. Документы местных архивов как источник по истории музейного дела: на примере Государственного архива в Автономной Республике Крым	46
Пасечников И.А. К вопросу о судьбе архивов органов политической полиции Таврической губернии	49
Гаврилюк О.Н. Преса міжвоєнної Польщі про вивчення та збереження культурної спадщини українського населення західних етнічних українських земель	52
Карманов Ю.О., Новик Т.Г., Солобай П.В. Некрополь Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському	56
Руденок В.Я., Новик Т.Г. Аліпіїви печери в Чернігові. Проблема дослідження та збереження	60
Яснєвська Л.В. Археологічні дослідження Чернігівського дитинця у 40-х – 60-х рр. ХХ ст.	66
Ликова О.Г. Проблеми зберігання монументальних глиняних скульптур просто неба	69

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольговський С.Я. До питання про торгівельний шлях від Ольвії до Уралу і Поволжя у архаїчний час	72
Камінська Ю.В. Витоки й семантика образів скіфського звіриного стилю	74
Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. О времени учреждения и существования Готской митрополии	78
Тищенко К.М. Родичі Єсмані	84
Щербань А.Л. Декор ліпленого посуду літописних сіверян	89
Dimnik M. The dynastic rivalry for Kursk (1054 to the 1150s)	93
Скороход В.М. Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі у Х – на початку ХІ ст.	98
Бережинський В.Г. Методи і способи захоплення міст і фортець у Давній Русі	101
Івануц М.Г. Вогонь як засіб боротьби із укріпленнями противника у Давній Русі	106
Шевченко Ю.Ю. Наследие христиан-пещерников: филактерии-змеевики	112
Білінська Л.І. Нові матеріали з археологічних розвідок давньоруського Путивля	121
Чугасва І.К. Методика виділення чернігівських літописних фрагментів ХІІ ст. у Київському літописі	124
Коваленко В.П. Навози – літописне місто на Дніпрі	128
Ситий Ю.М. Дослідження давньоруського цвинтаря в Чернігові (вул. Леніна, 356)	133
Дем'яненко Д. Р. Матеріали другої половини ХІІІ ст. в Батурині	135
Куриленко В.Є. Сакральні мотиви 8-променевої зірки в мистецтві Сіверщини, цивілізацій Стародівньої Азії та Європи	139

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Старовєров Д.О. До питання ідентифікації ризьких солідів Карла Х Густава	145
Шерстюк В.В. Деякі аспекти селітроварного промислу Московсько-Польського порубіжжя в першій половині – середині ХVІІ ст.	149

Луняк Є.М. Відображення минулого Сіверщини в праці Жана ле Лабурера «Повідомлення про подорож королеви Польщі» (1647)	153
Железко Р.А. Ніжинський козацький полк та українсько-російське протистояння 1666-1668 рр.: краєзнавчий аспект	157
Щербина С.В. Гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст.	160
Мезенцев В.І. Реконструкції та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині	163
Корнієнко М.В. До участі сіверського люду в розвідувальній справі гетьмана І. Мазепи	171
Якубова Т.А. Історія Північної війни та міста Глухів у матеріалах Інституту рукопису, французькому та польському фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського	174
Шемшученко Ю.С., Нюхіна П.О. Глухівські універсали	178
Армен А.Е. Російська монета в грошовому обігу Глухівщини	180
Гриценко А.П. Родина Савичів – натхненники Сіверщини	184
Токарєв С.А. Коропська сотня Ніжинського полку як осередок обслуги козацької артилерії	190
Галушко О.Є. Білоуська сотня Чернігівського полку (друга половина XVII – XVIII ст.)	193
Вольтер Я.Л. До питання про приватні маєтності гетьмана Данила Апостола (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 роки)	197
Кокшайкін М.Г., Кириєвський В.Д., Пушкар Ф.П. Маєтності Шостенського порохового заводу у XVIII ст. ...	201
Авраменко І.Г., Недюха М.П. Села Козилівка та Орлівка на Убіді	206
Казіміров Д.В. Козацькі родини с. Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р.	209
Шишкіна Ю.А. Будівництво Глухова доби Гетьманщини	213
Казьмирчук Г.Д. Візитаційні інспекції греко-католицької церкви містечка Кальника – важливе джерело соціально-економічного розвитку кліру	217
Маханьков М.В. Дворянські роди Глухівщини у XVIII ст. (1708-1782 рр.)	219
Заремський М.Й. Ідеї лібералізму в соціально-політичній концепції українського просвітника XVIII ст. Я.П. Козельського	223
Юрченко С.Б. Пригода Гаврила Раєвського у Гамалієвському монастирі	227
Коваленко Ю.О. Глухівська пожежа 1784 року у документах	232
Галь Б.О. «Жадно ловивший все, замечания достойное»: адміністративні новації «тимчасового» малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетнікова (1790-1793)	236
Рига Д.В. Визначні духовні діячі Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797 рр.)	239

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Тупик С.В. Матеріали до історії Глухівського Петропавлівського монастиря у XIX – на початку XX ст.	243
Кужельна О.В. Роль і місце Шостенського порохового заводу в забезпеченні російської армії порохом під час війн кінця XVIII – початку XX ст.	248
Погорілий В.М. М.В. Закревський – автор першої енциклопедії пам'яток історії Києва	253
Тригуб О.О. До біографії Володимира Туманського (1809-1889)	256
Гавриш Л.О. Публікації дослідників Чернігівської губернії другої половини XIX ст. як джерело інформації про збут гончарних виробів	259
Терех М. І. Степан Великдан	263
Рахно О.Я. Земська діяльність М.І. Неплюєва	266
Хаценко О.О. Громадська діяльність П.Я. Дорошенка у м. Глухові	271
Терлецький В.В. Кочубеї у призабутих зв'язках з Глухівщиною	274
Крупенко О.В. Старообрядці Чернігівської губернії XIX ст. (економічний аспект)	278
Шеліхова В.В. Особливості розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у другій половині XIX ст.	282
Нікітін Ю.О. Пореформені міста Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії у другій половині XX ст.	286
Острянюк А.М. «Щоденник» М.Д. Ханенка в листуванні О.І. Ханенка з О.Ф. Кістяківським	290
Іваненко О.І. Участь жінок у громадському русі на Чернігівщині (середина XIX – початок XX ст.)	295
Казьмирчук М.Г. Особливості діяльності корпоративних організацій Київської губернії (1861 – 1917 рр.)	299
Лучка Л.М. Розвиток катеринославських бібліотек у другій половині XIX – на початку XX ст. за матеріалами М.Д. Хмирова «Екатеринославская губерния»	305
Андросова-Байда Д.О., Барабаш Н.О. Інтелектуальні зв'язки Ганни Барвінок із західно-українською інтелігенцією (за матеріалами епістолярної спадщини)	309
Щербань О.В. Горщик у культурі харчування українців (кінець XIX – перша половина XX ст.)	312

Мокроусова О.Г., Кадомська М.А. Палац Терещенків в селі Денеші: історія будівництва у листуванні замовників та архітектора	316
Блакитний М.М. Біографічні матеріали про редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь»	326
Рева Л.Г. Життєвий і творчий шлях Павла Миколайовича Попова – літературознавця, фольклориста, книгознавця, бібліографа	332
Визір Н.Ф. Етнографічна діяльність Івана Зарецького в Україні	336
Петровська Ю.М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії у наданні благодійної допомоги населенню під час неврожайів на початку XX ст.	340
Кривобок О.П. Український політичний рух на Глухівщині на початку XX ст. в контексті політичного життя регіону	344
Діденко Т.О. Людмилинська жіноча школа сільського домоводства та садибного господарства	347
Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері	349
Зайка О.Я. Історико-біографічні образи у силуетних портретах Г. Нарбута	353
Зайка В.В. Глухівські мотиви вірша В. Нарбута «Левада»	356
Єсюнін С.М. Брати Смоличі: рік у Глухівській гімназії	358
Белашов В.І. Організація навчального процесу і персональний склад викладачів глухівських чоловічої і жіночої гімназій у 1870-х – 1920-х роках у спогадах викладача В.А. Мальченка	361
Мірошніченко О.М. Казарми 175 стрілецького Батуринського полку в Глухові як потенційна пам'ятка історії	365
Яшний Д.В. Дорадянські видові поштові картки у справі відновлення християнських пам'яток (на прикладі Криму)	369
Подолька Н.С. Бюлетені кооперативних організацій Сумської округи 20-х років XX ст.	371
Дедович Д.В. Народна освіта на Конотопщині у 20-ті роки XX ст.: особливості та труднощі	375
Арзуманова Т.В. «Мовна проблема» в розвитку шкільної освіти етнічних росіян в Харківській окрузі у другій половині 1920-х років	379
Кондратюк Г.М. Національна політика щодо етнічних меншин в УРСР і Кримській АРСР: спільне і специфічне (20-30-ті роки XX ст.)	383
Казимір В.А. Духовенство Чернігівщини у науковому доробку Василя Дубровського (1897-1966)	386
Зозуля С.Ю. Наукові зв'язки Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930)	388
Почтовая О.А. Шосткинщина у 1932-1933 роках	395
Горох М.В. До історії шосткинської крамниці «Торгсин»: особистісний аспект	397
Мошик І.В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті роки XX ст.	401
Власенко С.І. Аграрна політика німецької окупаційної влади на території Сумської та Чернігівської областей (1941-1943 рр.)	406
Малежик Д.І. Творча інтелігенція УРСР і влада в повоєнний період (1945-1953 рр.)	411
Гирич Я.М. Особливості розвитку міських поселень Чернігово-Сіверщини упродовж 1945-1970 років	414
Білокінь С.І. Із старого листування. Вип. 3. Алексей Алексеевич Сидоров (1/13 червня 1891 – 30 червня 1978 року)	418

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Колеснікова В.І. До історії Всеукраїнського археологічного музею	427
Яненко А.С. Діяльність Музею (кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка та археологічні дослідження на Чернігівщині	432
Засць Л.О. Діяльність музейних закладів у висвітленні періодики громадських товариств Правобережної України (остання третина XIX – початок XX ст.)	438
Дмитренко Н.М. Експозиція місцевих музеїв Північного Лівобережжя як віддзеркалення соціально-політичних процесів у суспільстві (20-30-ті роки XX ст.)	441
Ковальчук О.М., Козлов О.М. До питання представленості викопних решток антропогенної теріофауни у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі	445
Ящик Н.В. Золототкана тасьма XI-XIII ст. в експозиції музею археології Національного заповідника «Глухів»... ..	448
Жам О.М. Млини Сіверщини у музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»	451
Годліна Л.О., Зайка Н.Л. Рушники-божники Сіверщини із колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»	454
Стельмах І.Ф. Громадські музеї з позицій музеєзнавства (на матеріалах музеїв АР Крим)	458
АВТОРИ	462

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 351.853 (477) (06)

В.В. Вечерський

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ: ПЛАНИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ

Стаття присвячена питанням розроблення планів організації території заповідників, які, відповідно до актуальних змін законодавства, трактуються як науково-проектна документація, що визначає межі, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території заповідника, а також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища. У статті визначено основні засади організації розроблення цієї документації, її склад та зміст.

Ключові слова: заповідник, пам'ятка, територія, охорона культурної спадщини, науково-проектна документація.

У 2010 році внесено принципово важливі зміни до Закону України «Про охорону культурної спадщини», які стосуються питань створення, правового режиму та основних засад функціонування державних історико-культурних заповідників. У Законі з'явилися нові статті 33, 33-1, 33-2, 33-3, присвячені цим питанням. Закон чітко розділив два поняття – історико-культурний заповідник та історико-культурна заповідна територія. Заповідник – це комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, оголошений в установленому порядку історико-культурним заповідником державного або місцевого значення. Принципово важливим моментом є те, що території заповідників належать до земель історико-культурного призначення, для яких встановлюються спеціальні умови, вимоги та обмеження щодо використання, здійснення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, проведення будівельних, меліоративних, шляхових, земляних та інших робіт. У зв'язку з цим постає проблема критеріїв визначення територій заповідників та регламентації використання їх.

Законом передбачено, що ці питання має розв'язувати спеціальна науково-проектна документація – План організації території історико-культурного заповідника. Саме в Плані організації території визначаються межі території заповідника, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території заповідника, а

також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища. Регламентація розроблення такої науково-проектної документації є вкрай важливою для розвитку заповідної справи в Україні. Тому Законом установлено, що зазначена документація розробляється в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Дослідженню цих питань присвячено низку наукових публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Це праці Л. Прибєги [1, 181-186], О. Попельницького та Р. Осадчого [2, 246-260], Ю. Фурманової та М. Остапенка [3, 148-159], Є. Водзинського та Є. Тимановича [4, 275-298]. Проте першою серйозною науково-методичною розробкою цієї теми в Україні була праця київського інституту КиївНДПмістобудування, який видав у 1971 р. схвалену Держбудом УРСР методичку щодо складання проектів планування міст України з історико-архітектурними заповідниками і комплексами пам'яток архітектури [5]. Тут було узагальнено досвід науково-проектних робіт по Луцьку, Києву, Чернігову, Ромнах, Львову, Полтаві, деяких інших містах, але головне – по Кам'янцю-Подільському. Це – один із найперших методичних документів, у якому було чітко вказано, що наявність у містах архітектурної та містобудівної спадщини висуває особливі вимоги до складання проектів розпланування та забудови таких міст [5, 7]. Так само чи не вперше чітко і ясно було проголошено, що зберігати потрібно не тільки самі пам'ятки, їх комплекси, а й ландшафт, розпланування, забудову, силуети панорами старовинних міст. Для всебічного урахування специфічних пам'яткоохоронних потреб вимагалось проводити відповідні дослідницькі й проектно-дослідницькі роботи. У розглядуваних рекомендаціях визначено склад і характер виконання текстових і графічних матеріалів цих робіт. Визначено вимоги до встановлення меж територій пам'яток архітектури, їх комплексів, заповідників, охоронних зон та зон регулювання забудови. Цілком правомірним був методичний принцип, згідно з яким будь-які межі слід визначати тільки на підставі історико-архітектурних й археологічних досліджень, з урахуванням довколишніх розпланування і забудови. Тут же досить докладно, як на ті часи, описано методику визначення охоронних зон та зон регулювання забудови. Для заповідників оптимальним віддаленням меж охоронної зони визначено 700-750 м [5, 16-33].

Окремий розділ присвячено вимогам щодо визначення і врахування містобудівної цінності

розпланування і забудови історичних міст, запропонована категоризація будівель і споруд історичної частини міста. Для тих часів цією категоризацією будівель було оприлюднено дуже важливий методичний принцип: в історичному місті мають зберігатися не тільки пам'ятки архітектури, що охороняються державою, чи їх комплекси, але й масова забудова, що формує середовище [5, 37].

Окремий розділ присвячено визначенню зон видимості пам'яток архітектури та зон унікального міського ландшафту. При цьому запропоновано враховувати рельєф, гідрографію, а також особливості й пороги візуального сприйняття людиною різних об'єктів. Установлено також основні елементи візуального сприйняття пам'яток і комплексів: видові точки, вісі і фронти [5, 44-46]. Ці всі моменти дуже важливі для визначення охоронного зонування, а відтак – заходів із реконструкції на тих чи інших територіях історичного міста.

Питанням реконструкції історико-архітектурних заповідників та заповідних зон історичних міст присвячено основну частину обсягу «Рекомендацій». Було детально визначено архітектурно-розпланувальну організацію заповідників і заповідних територій з повним збереженням історично сформованого архітектурного середовища, формування туристських центрів і системи маршрутів, що потягло за собою спеціальні вимоги до вуличної мережі й організації транспорту в історичних містах, а також до принципів сучасного використання пам'яток. Значний обсяг у «Рекомендаціях» займає методика підготовки техніко-економічних обґрунтувань різних аспектів використання пам'яток, розвитку музеїв, стану житлового фонду, розвитку інфраструктури туризму, обґрунтування методики реконструкції з відповідними розрахунками тощо. Опрацьовано також питання особливостей озеленення територій історико-архітектурних комплексів у містах і навіть декоративного освітлення пам'яток архітектури.

Загалом розглянуті «Рекомендації» стали однією з підвалин формування в Україні сучасної методики історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень.

Протягом останніх 20 років автор публікації виконав чимало наукових досліджень з цієї тематики, результати яких опубліковано. Серед них найважливішими є ті, що присвячені заповідникам у Глухові [6, 7, 8] та Чернігові [9, 10], у тому числі й досвіду проектування генеральних планів їх розвитку. Аналізу загальних проблем заповідників та заповідних міст присвячено кілька статей автора [11, 12], а також розділ у фундаментальній монографії, присвяченій спадщині містобудування України [13, 106-117]. За останні 6 років під науковим керівництвом або за консультативною участю автора виконано низку генеральних планів

різних заповідників України: у м. Путивлі [14], у м. Києві (Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»), у селищі Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила») та с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. (Державний історико-культурний заповідник «Тустань»).

Узагальнюючи всі ці напрацювання, доходимо висновку про те, що дотепер не було визначено порядку розроблення плану організації території історико-культурного заповідника, не унормовано склад і зміст цих матеріалів та не з'ясована методика їх розроблення.

Відтак метою цієї статті є визначити основні принципи розроблення плану організації території історико-культурного (історико-архітектурного, архітектурно-історичного, історико-меморіального, історико-археологічного, історико-етнографічного) заповідника (далі – заповідника).

Розробка виконана відповідно до законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про ратифікацію Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи», Земельного кодексу України, з урахуванням: Рекомендації щодо охорони історичних або традиційних ансамблів та їхньої ролі у сучасному житті (ЮНЕСКО, 1976 р.); Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.03.2002 р. № 318; ДБН Б.2.2-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури й містобудування»; ДБН Б.2.2-3-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України».

План організації території заповідника має розроблятися науково-дослідними, проектними організаціями, спеціалізованими в галузі охорони культурної спадщини, на замовлення органу, до сфери управління якого віднесений заповідник чи адміністрація заповідника. Організацію розроблення, погодження та затвердження плану організації території заповідника забезпечує адміністрація заповідника. Вона на договірних засадах може доручити організацію цих робіт організації-проектувальнику плану організації території заповідника.

План організації території заповідника слід розробляти з використанням матеріалів Історико-архітектурного опорного плану відповідного

населеного місця та, у разі наявності, Історико-архітектурної інвентаризації забудови, зон охорони пам'яток, а також інших матеріалів досліджень культурної спадщини населеного місця.

План організації території заповідника розробляють як комплексну науково-проектну документацію, що містить:

матеріали історико-архітектурних, історико-містобудівних, археологічних та інших досліджень;

обґрунтування і визначення меж та режимів використання території заповідника та зон охорони;

визначення функціонального зонування території;

пропозиції щодо заходів з охорони, використання, реставрації, реабілітації, музеєфікації пам'яток заповідника, збереження традиційного характеру середовища (у тому числі видів та етапності робіт);

пропозиції щодо архітектурно-планувальної і ландшафтної організації території заповідника;

пропозиції щодо транспортно-пішохідної схеми та туристично-екскурсійних маршрутів по території заповідника та в межах зон охорони.

План організації території заповідника доцільно розробляти у два етапи:

1) Концепція плану організації території заповідника;

2) План організації території заповідника.

У Концепції плану організації території заповідника розробляються принципи рішення щодо меж та режимів використання території заповідника, зон охорони, функціонального зонування території, заходів з охорони, використання, реставрації, реабілітації, музеєфікації пам'яток заповідника, архітектурно-планувальної і ландшафтної організації території заповідника, транспортно-пішохідної схеми та туристично-екскурсійних маршрутів.

У Плані організації території заповідника на підставі схваленої/затвердженої Концепції приймаються остаточні рішення з питань, зазначених вище.

Для невеликих за площею території заповідників категорії «а» План організації території заповідника може розроблятися в один етап.

Для цілей розроблення плану організації території заповідника, залежно від конкретних умов ландшафту, містобудівної структури, розташування, щільності, візуального та функціонального поєднання пам'яток та інших об'єктів культурної спадщини, ступеня збереженості традиційного характеру середовища, заповідники поділяються на три категорії:

а) заповідник, пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини якого створюють цілісний розпланувально-просторовий комплекс, для якого встановлюється єдиний режим охорони;

б) заповідник, пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини якого не створюють собою цілісного розпланувально-просторового комплексу; різні частини його території відрізняються за щільністю

розташування об'єктів культурної спадщини та ступенем збереженості традиційного характеру середовища, що обумовлює встановлення різних режимів охорони для різних частин його території;

в) заповідник, пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини, а також елементи антропогенного, природно-антропогенного чи природного походження, включаючи іноді окремі населені місця, розпорошені на значній території з різним характером середовища, що зумовлює поєднання різних режимів охорони, встановлюваних для окремих частин території заповідника, з іншими способами (розпланувальними, адміністративними тощо) збереження традиційного характеру середовища на тих територіях, на які не поширюються в повній мірі норми чинного законодавства щодо охорони культурної спадщини.

Визначення категорії заповідника має передувати розробленню плану організації території заповідника і є підставою для конкретизації умов, вимог та обмежень щодо охорони пам'яток та інших об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища, використання земельних ділянок, існуючої забудови, малих архітектурних форм й облаштування території, здійснення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, проведення будівельних, меліоративних, шляхових, земляних та інших робіт.

Розроблення плану організації території заповідника будь-якої категорії включає:

дослідження історичного та містобудівного розвитку населеного місця (території), де розташований заповідник;

визначення меж території (територій) заповідника з урахуванням границь композиційно-видового впливу комплексу пам'яток заповідника;

з'ясування традиційної розпланувально-просторової структури, історичних парцеляції та функціонального зонування земельних ділянок, об'єктів та елементів забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення;

проведення, на підставі натурних обстежень, вивчення чинної містобудівної та землепорядної документації, інвентаризації наявних об'єктів, елементів історичної розпланувально-просторової структури, меж та характеру використання земельних ділянок, об'єктів та елементів забудови, природного середовища, облаштування, озеленення, місць втрачених історичних об'єктів;

визначення об'єктів та елементів забудови, природного середовища, облаштування, озеленення, що обумовлюють виняткову культурну цінність та традиційний характер середовища, важливі історично сформовані візуальні зв'язки як у межах території заповідника, так і в його оточенні, а також об'єктів та елементів, які не становлять культурної цінності, не відповідають традиційному характерові середовища

або порушують зазначені візуальні зв'язки;

опрацювання, на підставі даних Державного реєстру нерухомих пам'яток України та переліків об'єктів культурної спадщини, переліків пам'яток і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, охоронюваних археологічних територій на території заповідника та в його оточенні;

розроблення історико-архітектурного опорного плану заповідника.

Історико-архітектурний опорний план виконується на першому етапі розроблення плану організації території заповідника відповідно до вимог ДБН Б.2.2-3-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України».

Він складається з основного креслення на топогеодезичній підоснові у масштабі від 1:2 000 – 1: 5 000 до 1:10 000 – 1:25 000 (залежно від розміру території заповідника), додаткових схем і креслень (у разі необхідності), інших графічних та ілюстративних матеріалів та пояснювальної записки. На підставі Історико-архітектурного опорного плану визначаються і обґрунтовуються межі й режими використання території (територій) заповідника та зон охорони.

Планом організації території заповідника, крім загальних заходів, спрямованих на забезпечення соціокультурних потреб та функціонування заповідника, його розпланувально-просторового та функціонального зв'язку з оточенням, зокрема, визначаються:

функціональна організація території заповідника (функціональне зонування) з виділенням таких зон: заповідної – для зберігання і охорони найцінніших пам'яток і комплексів;

експозиційної – для стаціонарного експонування й використання в культурно-пізнавальних цілях пам'яток заповідника;

наукової – для проведення науково-дослідної роботи;

рекреаційної – для відпочинку та обслуговування відвідувачів;

господарської – для розміщення допоміжних господарських об'єктів;

туристично-екскурсійні маршрути, інформаційні осередки, пункти продажу сувенірної продукції, харчування, туалети, місця відпочинку відвідувачів.

Планом організації території заповідника, крім того, визначаються у разі необхідності:

об'єкти та елементи розпланування, забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення, території та відкриті простори, важливі для збереження виняткової культурної цінності та традиційного характеру середовища заповідника, які потребують суворого режиму охорони;

об'єкти та елементи забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення, функціональне призначення та зовнішні форми яких не підлягають зміні;

об'єкти та елементи забудови, природного ландшафту, облаштування, озеленення, функціональне призначення, способи використання та/або зовнішні форми яких підлягають зміні, реконструкції або перебудові відповідно до визначених умов та параметрів;

об'єкти та елементи забудови, облаштування, озеленення, які підлягають знесенню, видаленню або ліквідації;

елементи розпланування, ділянки доріг та вулиць, які підлягають реконструкції;

інженерні мережі та споруди, пропозиції щодо їх реконструкції;

місця відтворення цілком або частково втрачених об'єктів, елементів розпланування, облаштування, озеленення, важливих для традиційного характеру середовища;

місця створення (у разі необхідності) нових об'єктів та елементів розпланування, забудови, облаштування, озеленення, їх функціональне призначення та граничні параметри;

межі та призначення земельних ділянок;

вільні від забудови території, що підлягають збереженню, відновленню, облаштуванню та/або озелененню;

План організації території заповідника має складатися з наступних текстових, графічних та ілюстративних матеріалів:

Текстова частина (пояснювальна записка)

1. Історико-архітектурний опорний план
2. Межі й режими використання території заповідника.
3. Межі й режими використання зон охорони заповідника.
4. Перелік пам'яток та об'єктів заповідника.
5. Обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини заповідника.
6. Функціональна організація території заповідника, схеми руху транспорту й пішоходів, схеми туристично-екскурсійних маршрутів.
7. Обсяги і строки проведення робіт з благоустрою історико-культурного заповідника.
8. Заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища заповідника.
9. Перелік використаних архівних та бібліографічних джерел.
10. Додатки.

Графічні матеріали:

1. Історико-архітектурний опорний план (основне креслення відповідно до вимог ДБН Б.2.2-3-2008).

2. План організації території заповідника (основне креслення; при наявності великого обсягу графічної інформації – кілька креслень, на яких мають бути позначені: об'єкти, територія/території, зони охорони, функціональні зони заповідника, схеми руху транспорту й пішоходів, схеми туристично-екскурсійних маршрутів).

Ілюстративні матеріали

1. Історичні іконографічні та картографічні матеріали.

2. Фотофіксація об'єктів заповідника.

3. Фотофіксація території та зон охорони заповідника.

4. Проектні/передпроектні пропозиції (у разі необхідності).

Розроблений відповідно до зазначених вище вимог план організації території заповідника має пройти визначену законодавством процедуру рецензування, розгляду, погодження і затвердження.

Автор цієї публікації на основі викладених вище міркувань розробив на початку 2011 року (за участю колег з НДІ пам'яткоохоронних досліджень) проект нормативного акта «Порядок розроблення плану організації території історико-культурного заповідника». Після його затвердження необхідно буде опрацювати ще низку методичних рекомендацій, які в сукупності дозволять створити сучасну нормативно-методичну базу заповідної справи в Україні.

Посилання

1. Прибега Л.В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект. – К.: Мистецтво, 2009. – 304 с.

2. Попельницький О.О., Осадчий Р.М. Археологічні та етнографічні заповідники Великопольського і Нижньосілезького воєводств Польщі // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 3]. – К.: Фенікс, 2007.

3. Фурманова Ю.Г., Остапенко М.А. Ландшафтно-історическіе особенности и необходимость их учета при организации территории Национального заповедника «Хортица» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 2]. – Частина 2. – К.: АртЕк, 2007.

4. Водзинский Е.Е., Тыманович Э.В. Охрана исторической и природной среды Генуэзской крепости в Судак // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 2]. – К.: АртЕк, 2006.

5. Рекомендации по составлению проектов планировки городов УССР с историко-архитектурными заповедниками и комплексами памятников архитектуры. – К.: КиевНИИПградоостроительства, 1971. – 136 с.

6. Вечерський В.В. Проектування Глухівського заповідника у контексті розвитку туризму в краї // Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – Київ-Черкаси, 1992. – С. 115-116.

7. Вечерський В.В. Розроблення генерального плану розвитку Державного історико-культурного заповідника в м. Глухові // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. – С. 4-6.

8. Вечерський В.В. Актуальні проблеми розвитку Глухова

як заповідного міста // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – С. 6-9.

9. Вечерський В.В. Генеральний план розвитку Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 4]. – К.: Фенікс, 2008. – С. 387-412.

10. Вечерський В.В. Заповідник та заповідні території Чернігова: статус і перспективи // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – С. 8-11.

11. Вечерський В.В. Проблеми заповідних міст в Україні // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 163-164.

12. Вечерський В.В. Проблеми українських заповідників // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3-4. – С. 16-20.

13. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

14. Вечерський В.В. Генеральний план розвитку Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі / НДП містобудування. – К., 2006. – Рукоп. – 121 с., 3 арк. креслеників, 37 іл. (у співавторстві з Каштановою Т.М., Тупіком С.В., Ольшевським К.М., Лугіною Т.В., Пономаренко О.О.).

Вечерський В.В. Історико-культурні заповідники: плани організації території

Стаття посвячена вопросам разработки планов организации территории заповедников, которые, согласно актуальных изменений законодательства, трактуются как научно-проектная документация, определяющая границы, зоны охраны, объемы и сроки проведения работ по консервации, реставрации, реабилитации, музеефикации, ремонту и приспособлению объектов культурного наследия, благоустройства территории заповедника, а также мероприятия по охране и использованию объектов культурного наследия, сохранения традиционного характера среды. В статье определены основные принципы организации разработки этой документации, ее состав и содержание.

Ключевые слова: заповедник, памятник, территория, охрана культурного наследия, научно-проектная документация.

Vecherskyi V.V. Historical and cultural reserves: plans for organizing the territory

Article is devoted to develop plans territory organization reserves who according to legislation treated as scientific project documentation defining border zone protection volumes and dates conservation work, restoration rehabilitation museification, repair and adaptations cultural heritage objects improvement of the reserve, as well as measures for the protection and use of cultural heritage, maintaining the traditional character of the environment. The article identifies the key principles of development of this documentation, its structure and content.

Key words: reserve, monument, territory, protection of cultural heritage, scientific and project documentation.

06.03.2011 р.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: ЗБАРАЗЬКИЙ ЗАМОК

У статті висвітлено історико-картографічні особливості дослідження території сучасної Тернопільської області, розглянуто стан картографування населених пунктів регіону, де знаходяться об'єкти Національного заповідника «Замки Тернопілля», виявлено та досліджено значний об'єм картографічного матеріалу кін. XVI – поч. XX ст., що стосується вказаного регіону і міста Збараж.

Ключові слова: історичне картографування, топографічна та кадастрова карта, йосифінське картографування.

Важливим фактором дослідження нерухомих пам'яток історії і культури, поряд із вивченням літописних джерел та археологічних артефактів, є аналіз картографічного матеріалу, що стосується певного регіону чи окремого населеного пункту. Більшою чи меншою мірою на історичних картах відносно достовірно відображено просторову локалізацію населених пунктів, а в них – і окремих елементів (в даному випадку замків та палаців). Крім того, карти, схеми та плани відображають положення об'єктів по відношенню до торгових шляхів, указують на розміри та адміністративно-територіальну таксономію населених пунктів, допомагають зрозуміти причини виникнення їх саме в тому чи іншому місці тощо. Виходячи з цього, виявлення, дослідження, систематизація та практичне використання історико-картографічного матеріалу є важливим та актуальним чинником у вивченні історико-фортифікаційних об'єктів регіону з метою їх подальшої *консервації, відбудови, реставрації, пристосування та збереження*.

Об'єктом дослідження статті є картографування території сучасної Тернопільської області, а предметом дослідження є Національний заповідник «Замки Тернопілля», зокрема його замки та палаци.

Аналіз наукової літератури та фактичного матеріалу відповідного напрямку виявив надзвичайно скупі джерельну базу щодо картографування даного регіону. Ґрунтовними джерелами з історії та наукових основ картографування території України взагалі від найдавніших часів до сьогодення є праці доктора географічних наук Ростислава Сосси [2]. Однак регіональні аспекти цього напрямку, зокрема дослідження Тернопільщини, практично не вивчені. Метою даної роботи є аналіз виявленого на даний час, картографічного матеріалу, що стосується території Південної Волині, Східної Галичини та Західного Поділля, де, в основному, зосереджені оборонно-фортифікаційні об'єкти Національного заповідника «Замки Тернопілля».

На основі розгляду картографічної діяльності як

Карта 1. Фрагмент «Карти фон Міга» (Збараж)

суспільно-історичної системи, що розвивається у часі, основних принципів, за якими конструюється схема періодизації розвитку картографування, і авторських досліджень картографічної спадщини виділено шість основних етапів картографування території України: 1) картографічні зображення у первісному суспільстві; 2) картографування у стародавні часи (IV ст. до н.е. – V ст. н.е.); 3) картографування у середньовіччі (VI ст. – початок XVII ст.); 4) картографування у нові часи (середина XVII ст. – 1920 р.), який включає три періоди: середина XVII ст. – друга половина XVIII ст., кінець XVIII ст. – 1918 р. і 1918-1920 рр.; 5) картографування у радянські часи (початок 20-х – початок 90-х рр. XX ст.), який також включає три періоди: початок 20-х рр. XX ст. – 1941 р., 1941-1945 рр., 1945 – початок 90-х рр. XX ст.; 6) картографування у незалежній Україні [1]. Оскільки замки, палаци та фортеці заповідника, в основному, були споруджені в період кін. XVI – поч. XVII ст., наша увага була звернута саме на четвертий період. Лише декілька карт відображають зазначений регіон кін. XVI ст.

Так звані загально-географічні карти дозволяють дослідити глобальні моменти того чи іншого населеного пункту (зосередження на правому чи лівому березі річки чи ставу, розташування по відношенню до великих торгових шляхів та караванних доріг, тип міських оборонних укріплень тощо). Топографічні та кадастрові карти дають змогу визначити планувальну структуру населеного пункту, зосередження певної оборонної фортифікації, наявність земляних укріплених валів і т.п.). На окремих як загально-географічних, так і топографічних і кадастрових картах позначені кордони держав та їх структурно-адміністративних підрозділів (воєводств, повітів, гмін тощо), тому можна прослідкувати, до яких державних та регіональних утворень належали ті чи інші населені пункти. Крім того, такі карти дозволяють прослідкувати трансформацію історичної назви міста чи поселення і який статус воно мало в конкретному історичному періоді (наприклад село Язловець (Яблунівка) Буцацького району

Тернопільської області з середини XIV ст. до 1934 р. вважалося містом).

Отже, предметом дослідження даної статті є Національний заповідник «Замки Тернопілля», який є провідним суб'єктом туристичної діяльності на території Тернопільської області, зокрема у сфері замкового туризму. Заповідник є членом Регіонально-туристичного інформаційного центру «Карпатський регіон» (Свідоцтво №1/04 від 28.03.2005 р.), а також членом Українського центру розвитку музейної справи Міжнародного благодійного Фонду «Україна – 3000». Державний історико-культурний заповідник у м. Збаражі створено відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. у зв'язку з 400-річчям від дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького, війська якого в ході Визвольної війни українського народу проти польської шляхти 1648-1657 рр. неодноразово перебували і вели бої під Збаражем. До складу заповідника увійшли архітектурний комплекс Збараського замку XVII ст., пам'ятки архітектури національного значення міста та околиць (костел св. Антонія, монастир о. Бернардинів у Збаражі, Спасо-Перображенська церква 1600 р. в с. Залужжя, адміністративні будинки, млин тощо). У 1999 р. на базі палацово-паркового комплексу XIV-XIX ст. – пам'ятки архітектури національного значення – створено Вишнівецьку філію заповідника. 2002 року створено Скалатську філію на базі пам'ятки архітектури національного значення «Скалатський замок» (XVII ст.). Враховуючи велике значення заповідника у справі збереження особливо цінних, об'єктів історії, культури, архітектури, а також його роль у відродженні національно-культурних традицій у січні 2005 р. Указом Президента України закладу надано статус національного і перейменовано на Національний заповідник «Замки Тернопілля». Він підпорядкований Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. до складу заповідника увійшли замок 1631 р. у в. місті Теребовля, замок XVII ст. в селищі Микулинці Теребовлянського району, замок XVII ст. в селищі Золотий Потік, замок 1600 р. в селі Підзамочок, замок XIII-XVIII ст. в селі Язловець Бучацького району, замок XIV-XVII ст. в селищі Скала-Подільська і замок XVII ст. в селі Кривче Борщівського району. У 2009 р. на баланс заповідника було передано замок XVII ст. в Чорткові Тернопільської області. На Генеральній карті України французького інженера, картографа та фортифікатора Гійома Лавассера де Боплана 1649 р. (південної орієнтації) знаходимо позначення об'єктів заповідника, які знаходяться на його балансі на даний час, оскільки на середину XVII ст. всі вони в тому чи іншому вигляді уже були

споруджені. Біля містечок у вигляді відповідного умовного позначення зображено замки чи укріплені мури власне населених пунктів. Оскільки карта складена 1649 р., то на ній не знаходимо фортець, збудованих наприкінці XVII ст. (Скалатський замок), або замків, які на той момент вже були зруйновані, а будівництво нових ще не завершене (замок Корибута-Дмитра, сина Ольгерда Гедиміновича, у містечку Вишнівець). Натомість, у цих об'єктах відзначені елементи сакральної архітектури. Цікаво, що крім замків, фортець, оборонних монастирів та церков подані і міські фортифікації ряду міст та містечок Поділля (Збараж). Окремі населені пункти відрізняються від сучасних своєю назвою (Золотий Потік), а сучасні села позначені як міста і містечка (Язловець). Такі моменти дозволяють прослідкувати історико-географічні особливості цих топонімів.

За 17 років роботи відбулося формування і становлення заповідника як наукової, музейної та реставраційно-виробничої установи. Наукові працівники досліджують історію, архітектуру, туристичне пристосування конкретно визначених замків, палаців та фортець. Важливим джерелом інформації в цьому процесі є картографічний матеріал, який дає змогу визначити не тільки просторову локалізацію об'єкту, а й, іноді, дозволяє при відсутності археологічного чи історіографічного матеріалу провести його попереднє датування. Середньовічні карти, схеми та гравюри допомагають зрозуміти ті об'єктивні причини, які спонукали будівничих та архітекторів минулого споруджувати твердині саме там, а не деінде.

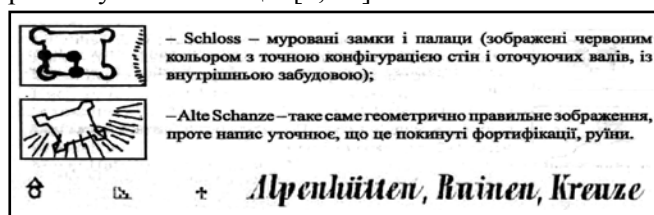
Отже, звернемось власне до картографічного матеріалу, що містить не тільки пам'ятки НЗ «Замки Тернопілля», а й інші об'єкти. Картографування території сучасної Тернопільщини протягом кін. XVI – XVII ст. можна зробити на основі опрацювання матеріалів інтернет-сайту «Kartographia Rappersviliana Polonorum» [6].

Ці карти дозволяють проаналізувати лише геополітичне чи регіональне розташування населених пунктів з оборонними фортифікаціями, однак вони не дають повної інформації щодо форм та контурів оборонних мурів, розміщення та планування дитинця тощо. Саме тому виникла потреба в деталізації карт та укрупнення їх масштабів, в основному, для військових цілей. Військові частини завжди намагались отримати відомості про стратегічні, топографічні, комунікаційні та господарські характеристики регіонів, які ставали аренами їхніх операцій. Тому на прохання високих військових чинів у австрійському уряді була реорганізована Надвірна військова рада і в 1763 р. імператриця Марія-Терезія розпорядилась запровадити військово-топографічне картографування всього комплексу земель. Передумовою для цього стало перетворення заснованого п'ятьма роками раніше

квартирмейстерства Генерального штабу у постійну організацію для топографічних досліджень, яка б змогла опікуватися таким великим проектом. Цей проект, реалізація котрого була пов'язана з іменем наступного імператора – Йосифа II, відомий у практиці та науці як йосифінське картографування чи топоніміка. Йосифінська військова карта Галичини та Володимирії, чи, як зазвичай її називають, «карта Міґа», з огляду на секретність ніколи не публікувалась. Україна офіційно не володіє копією цієї карти, а нам з наукових праць відомі її окремі фрагменти. Завдяки сучасним інтелектуальним зв'язкам, які активізувались у роки незалежності України, кілька копій цієї карти є у приватному володінні українських науковців [1, 10].

На жаль, нам не вдалося отримати фотокопії оригіналів карт, тому інформацію про цей період картографування та власне карти в чорно-білому форматі отримані із книги Галини Петришин [1]. Картографічні матеріали квартирмейстерства Генерального штабу були виконані у 1749-1854 рр., а перші 19 карт, що датуються 1763-1787 рр., уведено в науковий обіг під назвою йосифінських. Серед них карта коронного краю Королівства Галичини і Володимирії, або, як її називають, «карта фон Міґа» (за прізвищем керівника – інженера, обер-лейтенанта квартирмейстера австрійського Генерального штабу Фрідріха фон Міґа) [1, 7-10]. Її фрагмент із зображенням Збаража буде представлено при висвітленні картографування Збараського замку (Карта 1).

Наступний історичний період картографування території сучасної Тернопільщини припадає на 30-ті – 90-ті роки XIX ст. У Державному архіві Тернопільської області автором було проаналізовано кадастрові карти австрійського періоду 1830-1890 рр. [5] ряду населених пунктів Тернопільської області, у яких знаходяться фортеці заповідника. У 1880-1887 рр. на основі вищезгаданих карт було підготовлено австрійські топографічні карти. Ці два типи карт дозволяють проаналізувати не тільки конкретну прив'язку замку чи палацу до території, а й виявити стан збереження об'єкту за допомогою умовних позначень (значки замки та руїни, контури замків, наявність стін, бастионів та казематів, розташування палаців [1, 35].

Умовні знаки замків та їх руїни

Окремого вивчення заслуговує картографування м. Збаража та його історико-архітектурних пам'яток. Карти середини XVII – поч. XX ст. відображають

планувально-містобудівні характеристики Збаража. Вище згадана карта Боплана дозволяє прослідкувати контури оборонних мурів монастиря о. Бернадринів у Збаражі, локалізацію замку в Новому місті та Спасо-Преображенської церкви 1600 р. в урочищі «Монастирок». Топографічні карти Збаража і околиць представлені, починаючи з *Übersichtsblatt der Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1:75.000 ZONE 7COL XXXIII. 1880., Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit den Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina», Kummerer C.R. von Kummerberg, 1855.; 1:115 000, і аж до трофейної американської карти післявоєнного періоду *Uebersichtskarte von Mitteleuropa T_50 Tarnopol. 1944-50.**

Такий тип австро-угорських, польських та інших карт, що застосовувалися як військово-топографічні під час Першої та Другої світових воєн, крім деталізованої інформації про територіально-планувальну структуру населених пунктів, дають змогу виявити ті села та містечка, в яких існували замки, «укріплені городи» чи інші фортифікації в попередні історичні періоди. За відповідними антропогенними формами рельєфу та топонімічними назвами (Підзамочок, Замчисько, Замочок) чи за умовним позначенням руїн фортець можна дослідити локалізацію оборонної споруди.

При дослідженні кадастрових карт Збаража і околиць [6] у ДАТОНами було виявлено досі невідомий оборонно-фортифікаційний (?) об'єкт на території села Залужжя поблизу Збаража. Він знаходиться на північний захід від Спасо-Преображенської церкви 1600 р., яка, як відомо, розташована на місці Свято-Онуфріївського монастиря XIII ст. та залишків Старозбараської фортеці XIV ст., спорудженої за «Хронікою Стрийковського» Корибутом-Дмитром, сином Ольгерда Гедиміновича після 1395 року [7, 101]. Аналіз ескізного зображення об'єкта дозволяє з досить високим ступенем вірогідності стверджувати, що це, можливо, оборонно-фортифікаційна споруда баштово-стінового типу з двоярусною в'їздовою брамою. Проте, для визначення функціональної приналежності об'єкту необхідно з'ясувати значення числа «382» на плані споруди чи провести археологічні розкопки на місці її зосередження. Аналіз «Журналу парцелей с. Залужжя» у ЦДІА м. Львова дозволить чітко визначити тип споруди. Вище окреслена територія (церква 1600 р., фортеця 1395 р. та даний об'єкт) відносяться, на думку істориків і археологів, до так званого «літописного Збаража» X-XIII ст. [4].

Отже, виявлений нами на даний час картографічний матеріал дозволяє визначити локалізацію та територіально-планувальну структуру більшості населених пунктів, де знаходяться об'єкти оборонного мурованого зодчества Національного

заповідника «Замки Тернопілля». Це дозволить значно вдосконалити та розширити науково-дослідницький матеріал для їх пристосування до туристично-екскурсійної діяльності.

Посилання

1. Петришин Г.П. Карта Ф. фон Міра (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини / Галина Петришин. – Львів, 2006. – 291 с.
2. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К.: Наук. думка, 2005. – 290 с.
3. Державний архів Тернопільської області, ф.186, оп.7-23. 1830-1860. Кадастрові карти Збаража, Язловця, Золотого Поток, Теремів.
4. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираз) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодинська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Тернопіль-Збараж: ТНПУ, 2010. – С. 92-97.
5. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919 – 1939. Mapy austro-węgierskie. – http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=43
6. Kartographia Rapperswiliana Polonorum. Muzeum Polskie w Rapperswilu. – <http://mapy.muzeum-polskie.org/katalog-map-crp/polska-krolestwo-polskie.html?start=50>
7. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi...1547-1593 / Maciej Strykowski // t.2, k.12, 1846. – S. 572.

Підставка Р.В. Историко-географические аспекты исследования объектов Национального заповедника «Замки Тернополья»: Збаражский замок

В статье освещены историко-картографические особенности исследования территории современной Тернопольской области, рассмотрено состояние картографирования населённых пунктов региона, где находятся объекты Национального заповедника «Замки Тернополья», обнаружено и изучено большой объём картографического материала кон. XVI – нач. XX в., относящегося к указанному региону и городу Збаражу.

Ключевые слова: историческое картографирование, топографическая и кадастровая карта, йосифинское картографирование.

Pidstavka R.V. Historical and geographical aspects of research of objects of National Reserve «Castles of Ternopilja»: Zbarazh castle

In the article the historical and geographical aspects of research of territory of the modern Ternopil area are reflected, considered the state of mapping of settlements of region, where is objects of National reserve «Castles of Ternopilja», found out and investigational the considerable volume of cartographic material end XVI – beginning XX century that touches the indicated region and city Zbarazh.

Key words: historical mapping, topographical and cadastre map, yosyphins mapping.

07.02.2011 р.

УДК 904+908 (477.46-21)(082)

А.І. Перепелиця

«ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ ГЕРОЇВ БИТВ З ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКИМИ Й ТУРЕЦЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1596-1597, 1677-1678 РОКИ)» ТА «СХОДИ З ПІДПІРНОЮ СТІНКОЮ» – ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» займається охороною пам'яток археології, історії, архітектури, ландшафту та монументального мистецтва Чигиринщини. Серед них об'єкти культурної спадщини «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 pp.)» та «Сходи з підпірною стінкою» внесені до Державного реєстру і є пам'ятками історії та архітектури місцевого значення.

Ключові слова: об'єкти культурної спадщини, пам'ятки історії, пам'ятки архітектури, пам'ятки ландшафту, пам'ятки монументального мистецтва, Державний реєстр.

Провідне місце серед напрямків роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» займає дослідження, зберігання та облік пам'яток культурної спадщини, які знаходяться на його теренах. Серед них слід виділити «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 pp.)» та «Сходи з підпірною стінкою» – пам'ятки історії та архітектури місцевого значення. В статті досліджується історична доля цих пам'яток, розкриваються маловідомі сторінки історії Чигирини кінця XVI – другої половини XVII ст., дається характеристика пам'яткоохоронної роботи на Чигиринщині початку XX – XXI ст.

Соціально-економічні зміни у Російській імперії на початку XX ст. зумовили певні зрушення в галузі освіти та культури, але загальний культурно-освітній рівень населення Чигиринщини залишався вкрай низьким. У 1901 р. у Чигирині налічувалось 1753 будинки, в яких проживало 10199 мешканців обох статей. На цей час в місті працювали бібліотека-читальня, двокласне міське чоловіче училище, таке ж і жіноче, три церковнопарафіяльні школи, 6 шкіл грамоти та 16 єврейських хедерів [8, 313].

Слід зазначити, що в перші роки XX ст. була продовжена робота над створенням археологічної карти Чигиринського повіту. Після Указу 1889 року одним із перших дозвіл на розкопки одержав відомий археолог кін. XIX – поч. XX ст. В.В. Хвойка. Навесні 1903 року в історичній частині Чигирини дослідник виявив споруду XV-XVI ст. [16, 17]. В ці роки був закритий цвинтар на Лучці – місцині, яка за спогадами старожилів знаходилась між сучасною вулицею Шмідта та міським стадіоном [10]. Історичні джерела та археологічні знахідки підтверджують, що у XVII ст. біля кожної з церков

Сходи на замкову гору. Софіївський підйом. Поштова листівка М.Сквірського. 1911-1914 рр.

міста було кладовище.

Аналізуючи план із «Щоденника» Патріка Гордона 1678 р. (РДАДА) та справжній і точний іконографічний план міста і замку Чигирин 1677 року, зробимо припущення, що на початку XX ст. В. Хвойка знайшов залишки церкви Воскресіння Господа Ісуса Христа та людські поховання на її цвинтарі.

У 1912 р. «Чигиринський городський голова» [7, 60] українофіл Підгородецький провів заходи щодо перенесення кістяків з Лучки на Замкову гору. На місці захоронення встановили хрест-пам'ятник, а також чавунну плиту із відповідною датою. Хрест, згідно християнських канонів (шестикінцевий, патріарший), був виготовлений у каменоломнях Замкової гори із пісковика [15, 5]. Звичай ставити хрести в пам'ять про визначні події, які відбулися, прийшов на Україну-Русь із Візантії. Хрест-пам'ятник Підгородецький установив на честь повішених поляками у 1597 р. козацьких урядників Юрія Богун, Іллі Сутиги, Войновича, а також всіх козаків, що загинули під час другого турецького походу (1678 р.), воєводи Івана Ржевського, полковника Якова Коробки. Дану інформацію черпаємо із напису на чавунних меморіальних плитах, які знаходяться на бокових частинах постаменту. На дошці, що праворуч, читаємо: «На пам'ять о войсков. старш. Юрії и Ілїї Сутигъ, преданных мученической смерти поляками, осаждавшими въ 1597 г. городъ и отбитыми и уничтоженными гетьманомъ Павломъ Наливайко». Дошка, розташована ліворуч, повідомляє: «На память о воеводѣ Иванѣ Ржевскомѣ, полковн. Яковѣ

Коробкѣ и проч. Православныхъ христіюб. воинах, павшихъ въ бою при защитѣ Чигиринъ въ 1678 году отъ нападенія 120000 турецко-татарской орды». Достовірність подій, що відбулися в Чигирині у кін. XVI ст., підтверджує «Історія Русів», але її вважають не історичним джерелом, а політичним трактатом, втіленим в історичну форму. Польські архівні джерела констатують наявність у кінці XVI ст. на Україні козацького гетьмана Семена Наливайка [9, 18]. Отже, урядники Юрій Богун та Ілля Сутига також навряд чи є реальними постатями.

Чигиринські походи 1677-1678 рр. широко висвітлюються в багатьох історичних джерелах. Учасник другого турецько-татарського походу 1678 р., інженер-фортифікатор Патрік Гордон у своєму «Щоденнику» конкретизує загибель воєводи Івана Ржевського від вибуху ядра. Полковник Яків Коробка у першоджерелі Патріка Гордона не згадується. Прізвище Коробка і нині досить поширене в Чигирині. Дослідники подають різну кількість турецько-татарських військ (від 90 до 200 тисяч). Історик Дмитро Дорошенко писав: «Турки і татари так розорили Чигирин, що лише спогад про місце залишився. І більше ніколи, ніколи не піднімався він в своїй величі та могутності. Так закінчилась доля столиці Б. Хмельницького. Трагічний кінець боротьби за Чигирин справив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Занепад і зруйнування Чигирин були в його очах немов символом загибелі Правобережної козацької України».

На верхній частині хреста-пам'ятника

Хрест-пам'ятник на Замковій горі. 30-ті роки XX ст.

встановили древній герб міста. Під час коронного сейму у Варшаві 15 жовтня 1592 р. Сигизмунд III видав Чигирину новий привілей, який дозволив самоврядування за Магдебурзьким правом. Цією ж грамотою також було затверджено «печать мисткую герб – три стріли», яку міщани та їхні нащадки мають використовувати «до одправовання справ містких» [2, 55]. Після ухвалення чотирилітнім сеймом реформаційних законів про міста в Речі Посполитій, розпочався процес підтвердження давніх міських привілеїв. Такий «диплом» [3, 56] короля Станіслава-Августа встановлено 16 квітня 1792 р. й для Чигирин. У ньому вміщені зображення герба з трьома перехрещеними стрілами, повернутими вістрями вгору. Після остаточного розпаду Речі Посполитої і захоплення Правобережжя Російською імперією Чигирин стає у 1795 р. повітовим містом Вознесенського намісництва, а з 1797 р. – повітовим центром Київської губернії. Починаючи із середини XIX ст., міський герб доповнили губернським знаком (у синьому полі Архангел Михаїл), що мало вказувати на належність міста до Київської губернії. Саме у такому вигляді його затверджено імператорським указом 26 грудня 1852 р. Нижня частина чигиринського герба трактувалася: «...у срібленому полі три навхрест положені стріли» [4, 56]. Колір стріл не зазначено. Цей знак підтверджено указом Сенату від 10 лютого 1853 р.

На честь 400-річчя заснування Чигирин

заходами міського голови Підгородецького на північно-східному схилі Замкової гори були збудовані сходи із підпірною стінкою та перилами. У 1912 р. сходи мали 208 східців. На підпірній стінці сходів першого маршу до цього часу знаходиться мурована гранітна плита із написом: «Кам'яні сходи побудовані в 1912 році на 400 років м. Чигирин».

Перші зображення хреста-пам'ятника та сходів початку XX ст. ми бачимо на серії поштових листівок «Краєвиди Чигиринщини»: під № 41 – «Юрьевский парад на горъ», № 6 – «Софиевский подъем» та № 35 – «Терещенская». Листівки видані власником магазину фотографічного та книжкового приладдя Чигирин М. Сквірським 1911-1914 рр. З напису на листівці під № 6 дізнаємося, що сходи на Замкову гору на початку XX ст. міське населення називало Софіївським підйомом. Безперечно, дана назва походить від Софіївської вулиці, на якій розпочинався перший марш новозбудованих сходів. 16 травня 1930 р. Шевченківський окружний виконавчий комітет обов'язковою постановою № 85 вніс у реєстр № 2 «Пам'ятки культури революції та природи» (окружного значення) Замкову гору в Чигирині з постаментом, на якому написано про історичні події та «горожанську» війну, згідно якої зазначені в цих реєстрах пам'ятки не можуть бути зруйновані, перебудовані або пошкоджені [5, арк. 48 зв.]. Слідкувати за технічним станом пам'яток, тобто проводити ремонт, реставрацію в обов'язковому порядку повинні були підприємства і організації. Дніпропетровська краєва Інспектура пам'яток культури та природи взяла їх на державний облік [6, арк. 49 зв.], але вже у середині 30-х років XX ст. Шевченківська окружна комісія була ліквідована. В часи політичних репресій зазнало руйнування багато пам'яток історії та культури, розпочався тривалий період занепаду пам'яткоохоронної справи. Підтверджує цей факт світлина хреста-пам'ятника середини 30-х років XX ст., що експонується в одному із залів музею Б. Хмельницького. Аналізуючи зображення хреста, робимо висновок, що технічний стан пам'ятки вкрай незадовільний. Хрест та постамент потребували реставрації.

У післявоєнні роки м. Чигирин архітектурно відроджувався за проектом Харківського відділення інституту «Гипроград» [1, 55]. В 1953 р. на Чигиринщині працювала експедиція Академії архітектури УРСР.

З нагоди святкування 300-річчя Переяславської ради була приділена велика увага стану пам'яток історії в Чигиринському районі. У 1954 р. під Замковою горою установили пам'ятний знак «Кобзар» (скульптор А. Бородай) та стелу на честь перебування Т.Г. Шевченка в Чигирині у 1843-1845рр. Підніжжя Замкової гори увінчалось двома вазонами, які постійно білили вапном. Вони були виготовлені із нетривких матеріалів, тому в кінці

70-х рр. XX ст. піддалися руйнації і демонтуванню. До пам'ятного знаку «Кобзар» побудували 9 сходів шириною 1100 мм. Навколо хреста-пам'ятника на Замковій горі поставили металеву огорожу. На одному із чотирьох наріжних кам'яних стовпів була вмурована чавунна дошка із написом «Цей пам'ятник споруджено в 1912 році». Кам'яні сходи облаштували, довершили та укріпили завдяки добудові 4-х сходів знизу та 2-х на вершині гори.

З метою упорядкування, обліку та реєстрації пам'яток Черкащини виконком обласної ради ухвалив рішення від 23.10.1963 р. № 448 «Про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток області» [17, 5]. На його виконання Чигиринським виконкомом було видано розпорядження № 57 від 25.11.1963 року про створення комісії з паспортизації об'єктів культурної спадщини, яку очолив завідувач районного відділу культури М.М. Кучман. Пам'ятний знак на честь героїв битви з польсько-шляхетськими та турецькими загарбниками у 1964 р. був узятий на державний облік під № 25. Велике значення у справі збереження історико-культурної спадщини міста мало відновлення роботи у 1966 р. Чигиринського товариства охорони пам'яток. Виконуючи свої основні функції, Товариство популяризувало пам'ятки Чигиринського краю. Завдяки плідній роботі його членів на чолі із головою В.П. Заїченком видавництво «Мистецтво» надрукувало у 1968 р. 50 000 листівок серії «Історичні пам'ятки Чигиринщини». Листівка із написом «Черкаська обл. Чигирин. Козацька могила на Богдановій горі» зображає хрест-пам'ятник у металевій огорожі.

У зв'язку з тим, що скульптурна фігура Б. Хмельницького на Замковій горі, яка була зроблена із нетривкого матеріалу (склобетон), частково зруйнувалася, обласною владою було ухвалено постанову № 522 від 10 липня 1969 р., згідно якої розпочалися демонтаж пам'ятника і численні будівельні роботи. Зокрема, було створене штучне озеро та розширена алея, що веде до оглядового майданчика, здійснена реконструкція хреста-пам'ятника. Архітектор В. Гнезділов розробив новий проект двох маршів сходів, які розсікали майданчик перед пам'ятником гетьмана, завдяки чому збільшувалась площа самого майданчика і кількість сходів. Це дало можливість зробити підйом на Замкову гору більш пологішим [11].

Місцеві художники І.Т. Запороженко, П.М. Настевич, М.І. Кладницький у 60-80-х рр. XX ст. кілька своїх робіт присвятили зображенню пам'ятного знаку «Хрест» та сходів на Замкову гору. Картини двох останніх неодноразово експонувалися у виставкових залах музею Б. Хмельницького.

Наразі у фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається 17 світлин хреста-пам'ятника та 4-х сходів на Замкову гору. Дві фотографії зображають хрест-пам'ятник початку 80-х років XX ст. у розібраному стані. За

Хрест-пам'ятник на Замковій горі. 1954 р.

свідченням очевидців, під фундаментом пам'ятника знаходилися залишки людських кістяків. Цей факт підтверджує гіпотезу про перенесення ще на початку XX ст. останків учасників двох турецько-татарських походів із цвинтаря на Лучці, тобто із Воскресінського кладовища на Замкову гору.

Районний відділ культури протягом 60-70-х рр. XX ст. проводив активну роботу по постановці на державний облік та паспортизації пам'яток історії Чигиринщини. «Сходи із підпірною стінкою» були взяті на державний облік рішенням обласного відділу культури № 177 від 19 березня 1976 р. під охоронним № 618 [12, 1]. «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими і турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678рр.)», згідно даного рішення, змінив охоронний № 25 на № 1538. Начальник обласного відділу культури Б.Г. Білик та інспектор по охороні пам'яток В.В. Косар 14 червня 1977 р. своїми підписами затвердили паспорт на пам'ятний знак в честь героїв битв з польсько-шляхетськими та турецькими загарбниками.

Завдяки піднесенню національного руху під тиском громадськості та з ініціативи Черкаської обласної ради народних депутатів 7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища

Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». 1995 року Указом Президента України Заповідник отримав статус національного закладу.

У 1992 р. на горизонтальному видовому майданчику, біля підніжжя Богданової гори, пам'ятний знак на честь перебування Т.Г. Шевченка в Чигирині 1843, 1845 рр. замінили на новий. Автором сучасного гранітного пам'ятного знака є архітектор Ю. Соміков. Цього року було проведено ремонтно-реставраційні роботи підпірної стінки та сходів, що ведуть на Богданову гору. В середині 90-х рр. ХХ ст. поновлюються ремонтно-реставраційні роботи східців з підпірною стінкою, хреста-пам'ятника та водостоку. Реставраційні роботи продовжилися і на початку ХХІ ст.

У 2005 р. була проведена паспортизація об'єктів культурної спадщини НІКЗ «Чигирин», у тому числі пам'яток, про які йде мова у статті. З паспорту дізнаємося: «Пам'ятний знак-хрест установлений на двохступінчастому постаменті. Постамент у нижній частині виготовлений з кам'яної шашки, верхня частина – кам'яна штукатурка, яка місцями розтріскана. Постамент частково деформований на вигляд. Загальна висота пам'ятника 4440 мм, постаменту 2450 мм. Пам'ятник стоїть на бетонній площадці площею 41 м², покритій великорозмірними гранітними плитами типу «брекчія», з двома виходами із двох гранітних сходів до основної алеї, що веде до пам'ятника Б. Хмельницькому» [13, 1].

«Сходи з підпірною стінкою», що є візитною картою Чигирини, вважаються унікальним твором паркової архітектури: «...нижня вхідна площадка зі сходами виконана з гранітних східців та плити типу «брекчія», вхідна підпірна стінка викладена з місцевого пісковика по рельєфу і фіксує нижню частину гори по вулиці Замковій в межах входу. Ширина першого маршу сходів 1500 мм, інші сходи мають ширину 1000-1100 мм. По всій довжині сходів виконаний бетонний лоток для водовідведення. Підпірні стінки різновисокі і різноформні, мають живописний характер. Сходи огорожені дубовими поручнями та металевими стійками. Загальна кількість сходів 214 штук» [14, 1].

В умовах становлення незалежної України дослідження історії пам'яток старовини Чигиринщини – краю пов'язаного із державотворенням – набувають державної ваги. Подальша робота над новими архівними джерелами дасть змогу продовжити і розширити зазначену тему.

Посилання

1. Вечерский В., Лебедев Г., Махрин В. Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам городов УССР / В. Вечерский, Г. Лебедев, В. Махрин. – К., 1987. – С. 21.
2. Гречило А. Герб міста Чигирини / А. Гречило // Пам'ятки історії та культури України. [Науковий часопис]. – 2002. – №2. – С. 55.

3. Там само. – С. 56.
4. Там само. – С. 56.
5. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), Р-184. оп. 1, спр. 110, арк. 48 зв.
6. ДАЧО, Р-184. оп. 1, спр. 11, арк. 49 зв.
7. Кривенко С. Розриті могили / С. Кривенко // Пам'ятки історії та культури України. [Науковий часопис]. – 2002. – № 2 – С. 60.
8. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) / В. Лазуренко. [Навчальний посібник] – Черкаси: Ваш дім, 2004 – С. 313.
9. Матющенко Б., Шповира Ю., Чабан М. Забутою Україною / Б. Матющенко, Ю. Шаповира. – Дніпропетровськ: Імапрес. – 2006 – С. 18.
10. МПД автора: Кривошея Галина Михайлівна, 1915 р. н., м. Чигирин.
11. МПД автора: Столяров Фелікс Іванович, 1941 р. н., м. Чигирин.
12. НА НІКЗ «Чигирин». Паспорт об'єкта культурної спадщини «Сходи з підпірною стінкою», 2005. – С. 1.
13. НА НІКЗ «Чигирин». Паспорт об'єкта культурної спадщини «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 рр.)», 2005. – С. 1.
14. Там само. – С. 2.
15. Смирнова И. Тайная история креста / И. Смирнова. – М., 2006. – С. 249.
16. Формазов А. Страницы русской археологии / А. Формазов. – М., 1986 – С. 17.
17. Чепурна І. Пам'яткоохоронна робота на Чигиринщині у 50-60 рр. ХХ ст. / І. Чепурна // Черкащина в контексті історії України. – 2008. – С. 5.

Перепелица А.И. «Памятный знак в честь героев битв с польской шляхтой и турецкими захватчиками (1596-1597, 1677-1678 гг.)» и «Ступеньки с опорной стеной» – объекты культурного наследия Национального историко-культурного заповедника «Чигирин».

Национальный историко-культурный заповедник «Чигирин» занимается охраной памятников археологии, истории, архитектуры, ландшафта и монументального искусства Чигиринщины. Среди них объекты культурного наследия «Памятный знак в честь героев битв с польской шляхтой и турецкими захватчиками (1596-1597, 1677-1678 гг.)» и «Ступеньки с опорной стеной» внесены в Государственный реестр и являются памятниками истории и архитектуры местного значения.

Ключевые слова: объекты культурного наследия, памятники истории, памятники архитектуры, Государственный реестр.

Perepelytsia A.I. «A memorable sign in honor of heroes fighting against the Polish and Turkish aggressors (1596-1597, 1677-1678)» and «Ladder with retaining wall» are the objects of a cultural heritage of National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn»

The National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn» is engaged in protection of monuments of archeology, history, architecture, landscape and monumental art of Chyhyryn land. Among them «A memorable sign in honor of heroes fighting against the Polish and Turkish aggressors (1596-1597, 1677-1678)» and «Ladder with retaining wall». These objects of a cultural heritage brought in the state register are historical and architectural monuments of a local value.

Key words: the objects of a cultural heritage, monuments of archeology, history, architecture, the state register.

18.03.2011 р.

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ
ТА АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ
КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ: ПЕЧЕРНЕ МІСТО
ЧУФУТ-КАЛЕ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ В
ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НАПРИКІНЦІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті аналізується історія заходів щодо збереження і охорони історико-культурної і архітектурної спадщини печерного міста Чуфут-Кале в контексті організації охорони пам'ятників караїмської історії та культури в Таврійській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: караїми, Чуфут-Кале, Таврійська губернія, історико-культурна спадщина, охорона пам'ятників.

Історіографія питання, не дивлячись на те, що налічує багато публікацій (про Чуфут-Кале у зв'язку з проблемами історичного, етнографічного і археологічного характеру писали А.Я. Гаркаві, С.А. Бейм, І.І. Казас, С.М. Шапшал, О. Акчокракли, У.А. Боданінський та ін.) [1 – 13], не повною мірою відображає увесь комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням Чуфут-Кале як історико-культурного і архітектурного об'єкту. Що стосується сучасної літератури з даної проблеми, то слід зазначити, що в більшості публікацій минуле Чуфут-Кале розглянуто через призму дискусії (яка продовжується вже упродовж більше 150 років) про достовірність знахідок, зроблених відомим караїмським колекціонером А.С. Фірковичем, а також в руслі археологічних досліджень цього пам'ятника. У зв'язку з цим необхідно вказати на роботи Н.І. Бабалікашвілі, О.Г. Герцена, Ю.М. Могарічова, А. Федорчука [14 – 24].

Метою пропонованої статті є розгляд питання про передумови створення на Чуфут-Кале історико-культурного комплексу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Зміна економічної ситуації, розвиток торгівлі, поширення просвітницьких ідей не могли не вплинути на життя караїмських громад Криму, поступово змінюючи їх внутрішню структуру і традиційний побут караїмського населення. Багато караїмів, у зв'язку з трансформаціями соціального і економічного характеру, були вимушені покидати обжиті місця – і насамперед, Чуфут-Кале, який втратив своє торгівельно-економічне значення. У другій половині XIX ст. більшість караїмських сімей переселилися до Бахчисараю, у Євпаторію, Севастополь, Сімферополь та інші міста Таврійської губернії та Півдня України.

А.С. Фіркович висунув проект переселення в Чуфут-Кале 40 караїмських родин з міста Троки, проте представники трокської караїмської громади

були розчаровані поганою якістю землі та відсутністю на плато міста води, і не побажали переселятися [25, 78]. Остаточно Чуфут-Кале пустіє, мабуть, після смерті самого А.С. Фірковича (у 1874 р.). Як свідчать джерела, останніми мешканцями Чуфут-Кале були караїми брати М. і Ю. Пігити.

У 1866 р. відомий педагог, краєзнавець і письменник Є.Л. Марков, який відвідав Чуфут-Кале, так описував свої враження про це місто у виданих їм згодом «Нарисах Криму»: «Інші будинки стоять зовсім цілі, з віконницями, дверима, балкончиками <...> лавки із замкнутими наглухо входом, із замкнутими залізними засовами. Ці залишки, втім, зникають в масах розрізнених будинків і огорож <...>, що розсипалися; здивувало, що серед смітєвих куп цього замогильного містечка існує ще школа (так званий медраш) і синагога» [26, 77-79].

На початку 1900-х рр. нагляд за Чуфут-Кале здійснював бахчисарайський габбай (староста), купець Е.Ч. Майтоп; на фінансову підтримку міста виділялося всього 700 крб. в рік, а на кладовище в Юсафатовій долині – 830 крб. [25, 78; 27, 120-121]. Безсумнівно, про який-небудь серйозний ремонт занепадлих будівель не могло бути і мови. Наприклад, очевидці помічали, що оборонна стіна Чуфут-Кале в деяких місцях була зовсім зруйнована; у печерах сталися обвали; «місцями видніються траурні мавзолеї, уцілілі двері, стіни, і все це – в страшному хаосі нагромаджених величезних осколків всіх розмірів. Дикий чагарник, трава і мох, що стелється, одні прикрашають цю сумну картину руйнувань» [28].

Зі сторінок журналу «Караимская жизнь» також лунали заклики про необхідність вживання термінових заходів по збереженню кладовища Юсафатової долини, плачевне становище пам'ятників якого викликало серйозне побоювання караїмської громадськості [29, 112; 30, 119]. Вказувалося на необхідність установити нагляд за цим некрополем, реконструювати пошкоджені надгробки, очистити територію кладовища від бур'янів і сміття, відремонтувати стіну, замінити ворота, провести фотофіксацію уцілілих пам'ятників і т.д. [27, 121]. Відзначимо, що в цього почину були як свої прихильники, так і противники. Наприклад, газета «Крымский курортный вестник», висловлюючи свої побоювання з приводу можливої реконструкції пам'ятки, писала в 1911 р., що «охороняти старовину можна і не спотворюючи її», маючи на увазі, перш за все, непрофесіоналізм деяких реставраторів [31, 110-111].

Ентузіасти відродження Чуфут-Кале припускали навіть влаштування там кліматичної станції для слабких здоров'ям караїмів. Було висловлено ідеї про споруду на вершині Чуфут-Кале метеорологічної станції і обсерваторії, причому останню пропозицію підтримала караїмська громада Бахчисараю на чолі

з Е.Ч. Майтопом [32, 95-96; 33, 1-7; ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 1175, арк. 1-4]. Лунали пропозиції щодо організації на Чуфут-Кале землеробської колонії, члени якої, окрім облаштування свого господарства, займалися б також і збором старовинних книг, одягу, начиння та «всього того, що відноситься до караїмства» [34, 2-5].

Цікавилися історичним минулим Чуфут-Кале також академічні наукові круги. Так, в 1878 і 1881 рр. російським гебраїстом Д.А. Хвольсоном було здійснено дві експедиції до Криму для дослідницької роботи в Іософатовій долині з метою пошуку надгробних плит на древньому караїмському кладовищі. Дослідження, що проводилися ученим, було зроблено у зв'язку з полемікою щодо достовірності матеріалів, представлених А.С. Фірковичем. За результатами цих експедицій Д.А. Хвольсон випустив в 1884 р. об'ємну працю під назвою «Збірка єврейських написів, що містять надгробні написи з Криму» [35, 151]. У зв'язку з цим слід вказати і на те, що така широкомасштабна наукова діяльність часто супроводжувалася низкою негативних моментів. Неодноразово членами Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) піднімалося питання про руйнування унікальних в історичному відношенні античних і середньовічних некрополів, споруд релігійного культу тощо. Так, на одному з перших засідань Комісії заступник голови Комісії караїм І.І. Казас повідомив про те, що Д.А. Хвольсон «відпиляв написи з деяких якнайдавніших надгробних пам'ятників, що знаходилися на древньому караїмському кладовищі в Чуфут-Кале, і вивіз їх з Криму» [36, 22]. У серпні 1911 р. на одному із засідань ТВАК було винесено на обговорення питання про необхідність вживання екстрених заходів щодо охорони караїмського кладовища під Мангупом, оскільки надгробки з нього, а також камені із залишків будівель цитаделі Мангупа використовувалися місцевими жителями як будівельний матеріал [37, 35-36].

24 вересня 1899 р. Таврійський і Одеський караїмський гахам С.М. Панпулов надіслав членові ТВАК С.М. Шапшалу листа, в якому виразив надію на співпрацю між Комісією і Таврійським та Одеським караїмським духовним правлінням (ТОКДП). У листі, зокрема, йшла мова про створення центру караїмської історії та культури. «Маючи на увазі зосередити в Чуфут-Кале при будинку, що знов відкривається, зберігання древніх предметів, які відносяться до походження караїмів, їх побуту, життя, звичаїв і всього того, що може характеризувати караїмів в науковому і історичному значенні, – писав С.М. Панпулов, – я дозволю покійно просити Вас, милостивий государ, не відмовити перейняти на себе клопіт звертатися до того або іншого члена нашого товариства і до інших осіб, у яких можуть опинитися цікаві для цієї справи предмети» [ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 727, арк. 1].

Гахам передбачав, що артефакти, що відносяться до караїмської історії, можна буде придбати або за помірну ціну, або їх власники поступатимуться предметами через пожертвування. С.М. Панпулов також просив С.М. Шапшала сповіщати його про кожен придбаний предмет «рідкості і старовини»; самі ж артефакти гахам пропонував розмішувати в музеї Чуфут-Кале [ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 727, арк. 1].

З метою підтримки діяльності караїмських бібліотеки і музею на II Загальнонаціональному караїмському з'їзді в Євпаторії, який відбувся 27 серпня – 3 вересня 1917 р., було вирішено створити спеціальний фонд, причому пожертвування почали поступати ще до його офіційного затвердження (у 1915 р. відомий караїмський промисловець М.М.Кальфа передав С.М. Шапшалу 4 тис. крб. – 1 тис. крб. на підтримку Чуфут-Кале, і 3 тис. крб. на споруду там будинку-музею) [38, 23]. З'їзд також звернувся до Г.І. Танатара і професора Київського комерційного інституту, фахівця з гідротехнічних робіт, гірського інженера І.Р. Кобецького з проханням щодо вивчення питання про водопостачання фортеці, а також про можливість проведення туди дороги з Бахчисараю (по деяких відомостях, в 1918 р. караїмський гахам С.М. Шапшал особисто пожертвував 100 тис. крб. «для виробництва досліджень води і пристрій артезіанського колодязя» на Чуфут-Кале) [39, 19]. Тоді ж, на з'їзді його делегатами було прийнято постанову про те, щоб між караїмськими громадами шляхом розкладки пропорційного податку з кожної громади (т.зв. «ареха») було зібрано 40 тис. крб. для потреб Чуфут-Кале, з яких 20 тис. крб. передбачалося витратити на споруду будівлі караїмського музею, в якому планувалося експонувати зібрану С.М.Шапшалом колекцію «старовинних національних предметів» [38, 23]. Згодом частка цієї колекції перейшла у власність Євпаторійського археологічно-етнографічного музею.

На тлі загальнодержавних змін зростала і громадсько-політична свідомість караїмів. Про це може свідчити факт створення «Караїмської національно-демократичної партії культурного самовизначення» (КНДПКС). Першочерговим завданням перед партією ставилося сприяння збереженню основ складових караїмського суспільства: релігії, мови і культури. Своєю «національною територією» партія проголошувала Чуфут-Кале з прилягаючими до нього землями, караїмські кладовища в Галичі, Троках, Луцьку і Поневежі, які в той момент знаходилися на територіях, охоплених військовими діями, караїмський храм Анана в Єрусалимі і земельний фонд караїмів в Росії. Перед КНДПКС ставився цілий комплекс національно-культурних завдань. По-перше, планувалося створити нові учбові і просвітницькі установи, а також розвивати ті з них, що вже існували – національний музей, бібліотеку,

вчене товариство. В області матеріальної культури за першочергове завдання партія вважала відновлення історично значимих пам'ятників караїмської історії і культури, міст Чуфут-Кале і Троки.

Однак подальші події 1917 р., жовтневий переворот, політична плутанина в країні, безумовно, не могли не позначитися на долі Чуфут-Кале. У 1918 р., на засіданні Караїмської Національної Ради (КНР), гахам С.М. Шапшал заявив: «Був я недавно в національній колісці нашої [Чуфут-]Кале і знову мене уразила картина руйнування і нужди; все валиться, все гине, потрібні великі гроші для підтримки святині – а грошей немає» [ДААРК, ф. 241, оп. 2, спр. 41, арк. 4, 4 зв.; ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 1665, арк. 1–5]. 15 вересня 1919 р. відбулося розширене засідання КНР, на якому караїмський гахам описав ситуацію з національними установами, і, зокрема, з «священною коліскою караїмства» Чуфут-Кале. С.М. Шапшалам було приведено невтішні факти того положення, в якому опинилося місто: гахам повідомляв, що в залишеному без належного нагляду Чуфут-Кале «майно розкрадається, стіни розвалюються, кладовище розоряється, розкрадаються пам'ятники старовини, вирубуються вікові дерева, донині незайманої долини Іосифатової». «В ім'я честі і гідності караїмів» С.М. Шапшал знов закликав єдиновірців знайти засоби до підтримки всіх національних установ [ДААРК, ф. 241, оп. 2, спр. 74, арк. 29 зв.].

Таким чином, можна констатувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. Чуфут-Кале стає об'єктом пильної уваги як з боку представників караїмських громад, зацікавлених в збереженні національної святині, так і наукової громадськості Таврійської губернії та академічних кругів, що робили кроки по вивченню історії цього печерного міста. Важливим вектором в цьому процесі стала організація заходів щодо збереження і охорони історико-культурної і архітектурної спадщини Чуфут-Кале. З цією метою були створені караїмський музей і бібліотека, організовані багаточисельні екскурсії, караїмські громади і окремі їх представники жертвували крупні грошові суми на охорону і відновлення цього унікального пам'ятника історії і культури. На жаль, у зв'язку з революцією 1917 р. і громадянською війною, що почалася незабаром, багатьом ініціативам не судилося бути втіленими в життя. Подальше вивчення історії Чуфут-Кале, безумовно, пролле світло на деякі маловивчені сторінки минулого кримських караїмів.

Посилання

1. Гаркави А.[Я.]. О принадлежности Чуфут-Кале караимам // Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским археологическим обществом; Под ред. А. В. Орешникова. – 1895. – № 7–8. – С. 273.
2. Гаркави А.[Я.]. Мнение о принадлежности Чуфут-Кале караимам // Одесский листок. – 1895. – 17 апреля.

3. Г.Т. [Тимошевский Г.И.] Прогулка в Кырк-Ор // Крым. – 1888. – № 39.
4. Казас И.И. О мерах к поддержанию Чуфут-Кале // ИТУАК. – Симферополь, 1890. – № 10. – С. 61–73.
5. Караим [Казас И.И.] По поводу мнимого открытия в Чуфут-Кале пещерной церкви // Крым. – 1889. – № 121. – 13 октября.
6. Бейм С.А. Чуфут-Кале и его первоначальные обитатели // Новороссийский календарь на 1859 г. – Одесса, 1858. – С. 436–444.
7. Бейм С.А. Чуфут-Кале и караимы. – Одесса, 1861.
8. Бейм С.А. Память о Чуфут-Кале. – Одесса, 1862.
9. Ливанов Ф.Ф. Чуфут-Кале (иудейская крепость) в Крыму: С присоединением истории малоисследованной еще в России секты караимов; Сост. и издано для путешественников. – М., 1874.
10. Кокисов Ю.Д. Караимы: краткий исторический очерк. – СПб., 1898.
11. Фиркович М. Я. Старинный караимский городок Калэ, называемый ныне Чуфут-Калэ. – Вильно, 1907.
12. Шапшал С.М. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму: Краткий очерк. – СПб., 1886.
13. Боданинский У.А., Засыпкин Б.Н., Акчокраклы О.А. Чуфут-Кале: По материалам раскопок 1928–1929 гг. – Симферополь, 1929. – Т. III (60). – С. 14–15.
14. Полканов Ю.А., Шутов Ю.И. Открытие «Тайного пути» в древней крепости Джувут-Кале в Крыму // Спелестологический Ежегодник: Сер.: Спелестологические исследования. – М., 2001. – № 3. – С. 62–68.
15. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Еще раз о дате появления крепости на плато Чуфут-Кале // Проблемы истории пещерных городов в Крыму. – Симферополь, 1992. – С. 182–193.
16. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. – Симферополь, 1993.
17. Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики // АДСВ. Византия и средневековый Крым. – Симферополь, 1995. – Вып. 27. – С. 85–90.
18. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Чуфут-Кале – иудейская крепость // Евреи Крыма: очерки истории. – Симферополь-Иерусалим, 1997. – С. 27–33.
19. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Этническая история Чуфут-Кале // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. – Симферополь, 1999. – С. 48–52.
20. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Восточная оборонительная стена Чуфут-Кале // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 2001. – Вып. 2. – С. 279–319.
21. Герцен А.Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 744–751.
22. Бабакашвили Н.И. О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале // Семитологические штудии. – Тбилиси, 1987. – Т. III. – С. 5–12.
23. Федорчук А. Находки и загадки Авраама Фирковича // Восточная коллекция. – М., 2006. – № 2. – С. 77–88.
24. Федорчук А. Авраам Фиркович и фальсификация крымских надгробных памятников // Фальсификация источников и национальная история. Материалы круглого стола; 17 сентября 2007 года. – М.: ИВ РАН, 2007. – С. 33–34.
25. Положение Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 2, июль. – С. 78.
26. Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. – К., 2006.
27. К положению Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 5–6, октябрь–ноябрь. – С. 120–121.
28. Бабин В. Экскурсия в Бахчисарай и Чуфут-Кале // Салгир. – 1902. – № 125. – 8 июня.
29. Фиркович М.Я. Из читательских откликов. II. На старом пепелище // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 3–4, август–

сентябрь. – С. 112.

30. Хроника текущей жизни: В Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 3-4, август-сентябрь. – С. 119.

31. Сон мертвого города // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 5-6, октябрь-ноябрь. – С. 110-111.

32. Обсерватория на Чуфут-Кале // Караимская жизнь. – М., 1912. – Кн. 12, май. – С. 95-96.

33. Леви[Бабович] Т.С. Олимпийские игры на высотах Чуфут-Кале // Сабах. – 1914. – № 1, апрель. – С. 1-7.

34. Миддор-Эль-Дур. На высотах Кальских // Караимское слово. – Вильно, 1914. – № 11-12, май-июнь. – С. 2-5.

35. Протокол заседания ТУАК 31 января 1890 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1890. – № 9.

36. Протокол заседания ТУАК 30 мая 1887 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1897. – № 1.

37. Протокол заседания ТУАК 26 августа 1911 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1912. – № 47.

38. Протоколы заседаний Общенационального караимского Съезда // Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления. – Евпатория, 1917. – № 5-6.

39. Кальфа М.И. Священная колыбель Кале в 1917-1920 гг. // Крымские караимы. Историческая территория. Этнокультура. – Симферополь, 2005.

Прохоров Д.А. Сохранение историко-культурного и архитектурного наследия крымских караимов: пещерный город Чуфут-Кале в контексте развития охраны памятников в Таврической губернии в конце XIX – в начале XX вв.

В статье рассмотрена история мероприятий по сохранению и охране историко-культурного и архитектурного наследия пещерного города Чуфут-Кале в контексте организации охраны памятников караимской истории и культуры в Таврической губернии в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: караимы, Чуфут-Кале, Таврическая губерния, историко-культурное наследие, охрана памятников.

Prokhorov D.A. The Preservation of Historico-Cultural and Architectural Heritage of the Crimean Karaites: cave town of Chufut-Kale in the context of the development of protection of monuments in Taurida governorate in the late nineteenth and early twentieth century

In the late nineteenth and early twentieth century, Chufut-Kale became an object of great attention from the members of Karaite community, as well as learned people of Taurida governorate and important academic circles who took steps to study this cave town. For this purpose, Karaite museum and library were created; numerous excursions were organised; many Karaite communities and their individual members donated large sums of money for protection and restoration of this unique monument of history and culture. Unfortunately, in result of the revolution of 1917 and civil war that started soon many initiatives were not completed.

Key words: Karaite, Chufut-Kale, Tavrida governorate, Historico-Cultural and Architectural Heritage, protection of monuments.

27.03.2011 р.

УДК 061.22(477)«1909/1917»:351.85

К.И. Нагорняк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА ЗАЩИТЫ И СОХРАНЕНИЯ В РОССИИ ПАМЯТНИКОВ ИСКУССТВА И СТАРИНЫ ПО РЕСТАВРАЦИИ БАТУРИНСКОГО ДВОРЦА К.Г. РАЗУМОВСКОГО

В работе рассматривается история реставрации Батурицкого дворца графа К.Г. Разумовского. Проанализирована роль деятельности Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины в восстановлении архитектуры.

Ключевые слова: Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, охрана историко-культурного наследия, Батуриц.

В конце XIX – начале XX века в Российской империи появилась необходимость в создании общегосударственной общественной организации по защите историко-культурного наследия страны. Так 20 октября 1909 года, благодаря деятельности выдающихся ученых-историков, художников и архитекторов в городе Санкт-Петербурге было зарегистрировано Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины [1]. Главная цель данного объединения заключалась в охране памятников, которые имели историческое, культурное и бытовое значение, от разрушения. В данной работе рассматривается деятельность Общества по реконструкции Батурицкого дворца графа К.Г. Разумовского.

В период с 1799 по 1803 г. по заказу графа Кирилла Григорьевича Разумовского выдающийся английский архитектор Чарльз Камерон создал в городе Батурине прекрасный дворцово-парковый комплекс. Ансамбль состоял из центрального трехэтажного дворца с полуподвалом и двух служебно-гостевых флигелей, которые размещались по обе стороны здания и соединялись ажурной кованой оградой.

В 1803 г. К. Разумовский умер, и едва достроенный комплекс не был использован. В 1824 г. длившийся около двух суток пожар частично разрушил дворец. В 1887 г. здание перешло Киевскому военно-окружному ведомству [2]. С этого момента начинается история разрушения и реставрации Батурицкого дворца.

В 1904 г. в Киевское военно-окружное инженерное управление поступило ходатайство от директора местного коммерческого училища (имя на данный момент неизвестно) об уступке ему дворца «для переделки его под учебное заведение». Следует сказать, что в 1864 г. дворец был оценен в 2500 руб. – именно столько предлагал неизвестный директор училища [3, 11]. Проситель указывал, что не может взять на себя обязанность реставрировать

руины замка, но с другой стороны, будучи большим ценителем русской старины, обещал охранять «благородные руины» по мере своих сил [3, 12].

Императорская Археологическая комиссия запретила Киевскому военно-окружному инженерному управлению передавать замок в руки просителя до выяснения обстоятельств. Информации о данном памятнике практически не было и, в свою очередь, было направлено прошение в Императорскую Академию художеств о командировке специалиста на место для обмеров памятника. В 1907 г. ведущий специалист своего времени, архитектор А.Е. Белогруд был направлен в Батурин для проведения замеров указанного дворца [3, 15]. Также было направлено предложение в Черниговскую губернскую архивную комиссию, которой предлагалось командировать нескольких членов для составления примерной сметы ремонта дворца. 27 апреля 1906 г. два члена этой Комиссии – священник К.Т. Карпинский и П.М. Добровольский совместно с двумя священниками Лаврентием Батуринским и Н. Борзиковским осмотрели здание дворца [4].

Совместными усилиями императорской Академии художеств и Черниговской учений архивной комиссии появились точные размеры дворца и приблизительная смета для ремонта в 4700 руб. Культурно-исторические общества того времени твердо решили никому не отдавать заново открытый памятник архитектуры [3, 12].

В том же 1906 г. военно-инженерное ведомство снова направило прошение в Археологическую комиссию, но уже для того, чтобы получить разрешение на снос одного из боковых флигелей для сооружения из его кирпича стен глазной лечебницы. Вскоре оказалось, что лечебница была деревянной, а продажа полученного кирпича должна окупить постройку. К счастью, таковой запрос был отвергнут.

К сожалению, ни Черниговская ученая архивная комиссия, ни даже императорская Археологическая комиссия не были в состоянии материально помочь в восстановлении медленно разрушавшегося дворца Разумовского в Батурине. Было произведено несколько попыток приспособить дворец под юнкерское училище или, возможно, лазарет, но неудачно. В конце концов он переходит в распоряжение Шостенского порохового завода [3, 13].

На протяжении 1906-1911 гг. вопрос о восстановлении Батуринского дворца графа неоднократно поднимался в публикациях того времени. На страницах журналов «Известия императорской Археологической комиссии» [5, 41], «Старые годы», в статьях «Батуринский дворец Разумовского» [6], «Надо спешить» [7], «К ремонту Батуринского дворца» [8] развернулась широкая пропаганда реставрации этого ценного

архитектурного комплекса.

Только в 1911 г. «Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины» благодаря финансовой поддержке графа К.Л. Разумовского, князя М.К. Горчакова [8, 63] смогло начать осуществление реставрации памятника архитектуры. Первым делом советом Общества были направлены прошения о разрешении отчуждения Батуринского дворца из ведения Главного военно-инженерного управления и переводе его в полную собственность Общества. Прошение увенчалось успехом. Создается специальная комиссия, во главе которой становится князь М.К. Горчаков, секретарь Г.К. Лукомский. Членами комиссии были избраны А.Н. Бенуа, В.П. Кочубей, И.А. Фомин и Б.И. Ханенко. Архитектором реставрации дворца избрали А.Е. Белогруда. Комиссия была командирована в Батурин, где подробно исследовала состояние объекта [3, 15].

Ситуация с указанным памятником была по истине ужасающей. Внутренние помещения были завалены кучами мусора, поросли кустарником и даже небольшими деревьями [3, 21]. Купола и крыша отсутствовали. Стропила из толстых дубовых бревен быстро сгнили и обрушились, повредив при падении своды. Все каменные части здания, которые не были достаточно укреплены, оказались вырваны из стены. Базы колонн имели следы повреждений. По-видимому, грабители усердно пытались украсть монолиты, но не удачно. В цокольном этаже камни (замки перемычек) тщательно пытались выломать. Сделанные из тесаного камня карнизы 1-го этажа во многих местах исчезли [3, 18]. От террасы заднего, уходящего в сад, фасада уцелели лишь боковые арки. Сохранились внутренние карнизы и штукатурные тяги. Лестницы отсутствовали. От печей осталось лишь несколько фрагментов. Также исчезли все рамы окон и дверей, полы великолепной работы не сохранились вообще [3, 19].

К 1 мая 1911 г. был разработан план проведения реставрации Дворца [3, 15]. Полная стоимость реставрационных работ (от грунтовых до малярных) была определена в 45-50 тыс. руб.

1 июля 1911 г. были назначены торги на доставку необходимого материала [3, 21]. Дату начала реставрации Г. Лукомский в разных источниках указывает неоднозначно. Так, в очерке «Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация» он упоминает, что ремонт начат 1 августа 1911 г. [3, 21], но в журнале «Старые годы» за октябрь 1911 г. называет другую дату – 15 августа 1911 г. [8, 63]. Ремонтный сезон августа – октября 1911 г. обошелся в 7300 рублей и заключался в удалении мусора, растительности и упавших балок, исправлении сводов, укреплении стен связями и заделке их кирпичной кладкой, восстановлении двух куполов, покрытии дворца кровлей, покладке труб.

Следующий ремонтный 1912 год был направлен на достижение «общего вида дворца». Предполагалось выполнение работ на 7 тыс. рублей, а именно: застил полов, устройство дверей и окон, восстановление поперечных частей колонн и карнизов первого этажа, устройство террасы заднего фасада [3, 22]. Фактически на летний ремонтный сезон 1912 г. было выделено 4 тыс. рублей. Из них израсходовали 3342 руб. 66 коп. Были произведены следующие работы: устройство карниза над главным фронтоном, состоящего из тесаного камня и бетона; сооружение колоннады со стороны сада; штукатурка здания снаружи (большей части); заделка и ремонт сводов; подготовка устройства полов на третьем этаже (включало покупку материала); установка оконных рам; земляные работы вокруг здания с уборкой и вывозом мусора; разные мелкие работы (покрытие паркетов, мелких частей крыши); устройство слуховых окон в куполах, бетонных карнизных ниш и форм к ним [9, 11-12].

В 1913 г. апрельский номер журнал «Голос минувшего» сообщал: «Архитектор Белогруд доложил собранию «Результаты реставрации Батурина дворца». Реставрация вышла удачна, и теперь перед обществом защиты старины возникает новый вопрос, что же делать с реставрированным зданием <...>» [10]. Согласно отчетам Общества за 1913 г. на ремонт было выделено и затрачено 500 рублей [11, 16-17]. Таким образом, всего на реставрацию Батурина дворца графа К.Г. Разумовского было израсходовано около 12 тыс. руб. вместо предполагаемых 45-50 тыс.

Заметим, что вышеописанная реставрация была не единственной. В 1923 г. дворец пострадал от сильного пожара, в результате которого были уничтожены крыша, все деревянные элементы, частично соединения между первым этажом и подвалом. В годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. были сильно подвержены разрушениям фасадные стены и архитектурно-декоративные элементы памятника. В 1978 г. Батурицкий дворец был восстановлен архитекторами В. Трегубовым и Л. Абдрахимовым для приспособления под пионерский лагерь.

В 1994 г. был основан заповедник «Гетманская столица», в состав памятников архитектуры которого вошел и дворец Кирилла Разумовского. В 2003-2008 гг. проходили реставрационные работы с целью создания в нем Музея Гетманской славы [2].

Значение работы Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины ещё не получило должной оценки вследствие недостаточного исследования, и в будущем нам предстоит воссоздать подробную картину существования этой организации художников-архитекторов. Внимание к проблеме реставрации Батурина дворца графа Кирилла Григорьевича

Разумовского – это один из множества примеров его плодотворной деятельности. И пусть это останется прекрасным примером для настоящего.

Ссылки

1. Устав Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины / Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. – СПб., 1910. – 20 с.
2. Домашенко А. Воскресіння, відродження, відновлення // Слово «Гетьманської столиці». – 2008. – № 6 (13). – С. 5.
3. Лукомский Г.К. Батурицкий дворец, его история, разрушение и реставрация / Г.К. Лукомский. – СПб., 1912. – 29 с.
4. Общий обзор деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1905-1908 годы // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1908. – № 7. – С. 115, 2-ой паг.
5. Известия имп. Археологической комиссии. – 1909. – № 31. – Прил. (15). – 99 с.
6. Батурицкий дворец Разумовского // Старые годы. – 1911. – № 3. – С. 43.
7. Кузьмин Е. Надо спешить / Е. Кузьмин // Старые годы. – 1911. – № 6. – С. 43-45.
8. Лукомский Г. К ремонту Батурина дворца / Г. Лукомский // Старые годы. – 1911. – № 10. – С. 63-64.
9. Отчет о деятельности Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. – СПб., 1913. – 44 с.
10. Общество охраны памятников искусства и старины // Голос минувшего. – № 4. – 1913. – С. 290.
11. Отчет о деятельности Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. – СПб., 1914. – 35 с.

Нагорняк К.І. Діяльність Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини з реставрації Батурина палацу К.Г. Розумовського

У роботі розглядається історія реставрації Батурина палацу графа К.Г. Розумовського. Проаналізовано роль діяльності Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини у відновленні архітектури.

Ключові слова: Товариство з захисту та збереження в Росії пам'яток мистецтва та старовини, охорона історико-культурної спадщини, Батурин.

Nagorniak K.I. The activity of the Society of protection and preservation in Russia works of art and antiquities in the restoration of the Baturin Palace of Razumovsky

The paper reviews the history of the restoration of the Baturin palace of Count Razumovsky. The role of the Society of protection and preservation of Russian works of art and antiquities in the restoration of architecture was analyzed.

Key words: the Society of the protection and preservation of the art's and antiquities' monuments in Russia, protection of historical and cultural heritage; Baturin.

28.03.2011 р.

РОЛЬ ЛАНДШАФТУ У ФОРМУВАННІ СВОЄРІДНОСТІ ІСТОРИЧНОГО МІСТА ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У 2010 р. Науково-дослідним інститутом пам'яток охоронних досліджень було розроблено План організації території Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Авторам було проведено візуальне обстеження території з метою визначення характеристики природної складової ландшафту як найбільш сталого структуро- та формоутворюючого чинника, виявлення природних особливостей місцевості, що визначають своєрідність розпланування та просторової побудови населеного міста.

Ключові слова: ландшафт, композиційно-видові особливості, зона охоронюваного ландшафту, межі, режими використання.

Лівобережна частина Київської області обіймає частину історичних теренів Сіверщини та Переяславщини. За Княжої доби це були території Чернігівського та Переяславського князівств, у добу Гетьманщини – Київського та Переяславського полків, з початку XIX ст. – Чернігівської та Полтавської губерній. Архітектурно-містобудівна спадщина цього регіону датується, переважно, XVII – початком XX ст. і найяскравіше представлена пам'ятками доби Гетьманщини (українське відродження і бароко) та класицизму [1, 11].

Переяслав-Хмельницький є одним із найвизначніших історичних міст не тільки цього регіону, а й України-Русі [1, 11]. Місто занесене до Списку історичних населених місць України [9] з метою захисту традиційного характеру середовища населеного міста [5, 32, п. 2].

У Переяславі-Хмельницькому діє Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», створений постановою Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1979 р. на базі 29 нерухомих пам'яток історії та культури, Музею народної архітектури та побуту, історичного та інших музеїв міста. Він включає також ансамблі Вознесенського монастиря та Михайлівської церкви. Статус національного заповіднику надано Указом Президента України від 1 червня 1999 р. [1, 11].

Ландшафт відіграє визначальну роль у організації середовища як основний структуро- і формоутворюючий чинник [6, 227].

Містобудівний розвиток Переяслава-Хмельницького нерозривно пов'язаний з ландшафтними властивостями та особливостями території, на якій він розташований. Місто має своєрідний ландшафтний образ, що зумовлений специфічними рельєфними особливостями, які змінювалися під час історичного розвитку [7, 99].

Переяслав-Хмельницький розташований у південно-східній частині Київської області, на р. Трубежі (прит. Дніпра) [3, 23]. Поверхня

Схема зони охоронюваного ландшафту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

території міста – слабохвиляста терасова низовинна рівнина. Пересічна температура січня – 6,4°, липня +19,2° [3, 23].

Переяслав складається з рівнинного та м'яко підвищеного ландшафту. Центральна частина міста розташована на рівному рельєфі, на відмітках 92,0-93,0 м і піднесена на 9-10 м над рівнем води річки Трубіж [8, 115]. Саме підвищене плато було головною містобудівною платформою у розвитку міста, яке протягом всього часу існування Переяслава взаємодіяло з заплавами річок Трубіж та Альти. Південно-західна частина міста, на відмітках 90-100 м, має ухил до заплави Трубежу та Альти. Заплава р. Трубіж завширшки у середньому 300-400 м і заливається при великих повенях, заплава р. Альти завширшки 100-300 м. Місцевість, яка оточує місто, рівна, низинна, місцями заболочена. Східна частина міста розташована на природному плато, яке пасмом оточує басейн лівого берега Трубежу [8, 115-116].

Від самого початку міста його об'ємно-просторову композицію визначали вододільні ландшафтно-містобудівні комплекси [6, 228]. Місто було сформоване за класичною для того часу мисовою схемою – в місці злиття Трубежа з Альтою. Давньоруський Переяслав виник і склався на правому березі річки Трубіж [2, 65]. Переяслав Княжої доби мав дводільну містобудівну структуру, що включала дитинець і окольне місто [1, 19]. Дитинець, оповитий високими валами, розташовувався біля злиття Трубежа і Альти в найбільш природно захищеній частині міста. Вали окольного града простяглися уздовж Трубежа і Альти на сході і заході. З півночі з напольного боку місто захищали вал і наповнений водою рів між долинами річок. Місцевість за ними, освоєна пізніше, має дуже спокійний рельєф і поступово підвищується у південно-західному напрямку [2, 65]. Середмістя було рівним плато округлої форми, оточеним земляним оборонним валом [8, 118]. Дитинець містився на стрілці мису при

впадінні р. Альти в р. Трубіж [1, 19]. При побудові давньоруського дитинця було використано крутий схил лівого берега Альти. Оборонні вали дитинця значно підвищили берегові схили [2, 66]. З боку рівнинного плато дитинець від околиного города відділяв рів-перекоп [1, 19]. Окольне місто прилягало до дитинця з півночі. Перед північним фронтом валу околиного міста був рів шириною 10-12 м і глибиною до 8 м, що заповнювався водою з Трубежа, яка стікала в Альту [1, 20]. Структура міста Княжої доби була покладена в основу Переяславської фортеці, спорудженої у 1585 р. та реконструйованої у XVIII ст. [1, 21].

У XVII ст. місто лежало в межах старожитнього Переяслава, від якого успадкувало локацію на трикутному мисі біля впадіння річки Альти в Трубіж, а також дводільну систему укріплень: замок (верхнє місто) зайняв територію княжого дитинця, а уфортифіковане середмістя (нижнє місто) – колишнього околиного города. Річки біля фортеці були перегачені, завдяки чому утворився великий став, який посилював неприступність [1, 21]. Таким чином, простір для забудови міста протягом XVII – XVIII ст. регламентувався валами, ровами і головними шляхами, які виходили з нього у трьох напрямках [8, 116].

Головними архітектурними домінантами середмістя із XVII до поч. XIX ст. були п'ять церков – Покровська, Спаська, Миколаївська, Воскресенська, Троїцька та ансамбль Вознесенського монастиря, що сформувався протягом XVIII ст. Архітектурною домінантою передмістя слугувала Борисоглібська церква [8, 118-119].

На цей час архітектурно-просторове середовище історичної частини міста визначають переважно малоповерхова нещільна забудова, змішана розпланувальна композиція і архітектурні домінанти.

Давня частина Переяслава зберегла своє природне оточення. Вона розташована в заплаві Трубежа, що охоплює її з двох боків і навесні перетворюється в широкий водний простір. Влітку це – величезні широкі луки. З протилежного місту боку долина Трубежа обмежена крутими схилами високого лівого берега.

Видове розкриття р. Трубіж

Вони півколом на відстані до кілометра простяглися навпроти міста, близько підступаючи до нього з півдня видовженим мисом Татарської гірки [2, 65]. Ці схили обмежують широкий відкритий природний простір, на який було зорієнтовано місто, і з якого здійснюється видове розкриття його історичної частини.

Залишки земляних валів дитинця пізнішої цитаделі вже майже втрачені [8, 116]. Візуально залишки оборонних валів дитинця простежуються у вигляді витягнутих підвищень, що піднімаються над рівнем землі в оточенні лише на кілька метрів [2, 66]. Земляні вали фортеці було частково знесено при переплануванні міста на початку XIX ст. Друга смуга укріплень, яка захищала центр міста з півночі, ще збережена на деяких ділянках між вулицями Великою та Малою Підвальною і уздовж берега р. Трубіж зі сходу [8, 116].

Долина річки є основним відкритим простором, з якого оглядається давньоруська частина міста і Музей народної архітектури та побуту [2, 66]. Найкраще видове розкриття історичного центру забезпечується з кромки високих схилів, що обмежують долину. Музей народної архітектури та побуту розташований навпроти і поблизу заповідної території міста. Протягом всього існування ці місцевості просторово і візуально були пов'язані між собою і утворювали єдиний культурний комплекс.

Надмірне неконтрольоване розповсюдження швидкоростучих дерев суттєво змінило образ історичної частини міста. Ще на початку XX ст. спостерігались лише окремі невеликі групи високих дерев. Основні споруди і архітектурні комплекси добре оглядались як в середині міста, так і ззовні. Численні невеликі сади не заважали сприйняттю споруд і орієнтації в місті. Чіткими і безперервними були його просторова організація і зв'язок із зовнішніми просторами [2, 66].

На цей час втрачений візуальний зв'язок між історичним середмістям та Татарською горою, де розташований Музей народної архітектури та побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Малоцінні зелені насадження, що порушують цей зв'язок та заважають формуванню видів, потребують санації.

Для збереження характерних властивостей міського ландшафту, композиційно-видових особливостей і панорамних характеристик історичної частини міста доцільно встановити зону охоронюваного ландшафту.

Зона охоронюваного ландшафту – природна чи переважно природна з розосередженою іншою традиційною забудовою територія за межами охоронної зони, з якою пам'ятка має активний візуальний зв'язок. Вона визначається для збереження і реабілітації природних територій та утворень, які є характерним історичним середовищем пам'ятки і відіграють важливу роль в образі населеного місця або окремого пейзажу, що містить пам'ятку [4].

Видове розкриття історичного середмістя з Татарської гори

Для збереження характерних властивостей міського ландшафту Переяслава, композиційно-видових особливостей і панорамних характеристик історичної частини міста доцільно встановити зону охоронюваного ландшафту в межах:

- від перетину р. Трубіж з вул. Покровською по береговій лінії лівого берега р. Трубіж на схід та південний схід до струмка, що впадає в р. Трубіж;

- далі на південний схід по струмку, оминаючи лукову територію, що розташована навпроти історичного середмістя м. Переяслава, до північно-східної межі Музею народної архітектури та побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

- далі на північний захід та південний захід, оминаючи територію Музею народної архітектури та побуту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», до східної точки на орієнтовній відмітці 86,9;

- далі на південний захід та захід по струмку до впадіння у р. Трубіж;

- далі на північ та південний схід по береговій лінії правого берега р. Трубіж вздовж історичного середмістя м. Переяслава до перетину з вул. Річковою;

- далі на північ по непарній стороні вул. Горького до перетину з вул. Покровською;

- далі на північний схід по непарній стороні вул. Покровської до перетину з р. Трубіж.

Режим зони охоронюваного ландшафту, яка виконує консерваційну роль, має забезпечувати охорону природного та переважно природного оточення пам'ятки. Він передбачає збереження і відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'яткою ландшафту, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт [4].

Заходи щодо збереження ландшафту повинні забезпечувати охорону особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності і відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'ятки з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів [4].

Територія, визначена як зона охоронюваного ландшафту, може використовуватись для рекреації з мінімальним упорядкуванням та для традиційної діяльності, що не порушує ландшафт [9].

На території зони охоронюваного ландшафту можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель і споруд. Відповідно до режиму на окремих ділянках зони дозволяються сіножаті, випасання худоби, польові, городні та інші сільськогосподарські роботи [4].

Відкриті галявини та простори лук можуть використовуватись для епізодичних масових свят та гулянь без будівництва споруд, а також як лунопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами та впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру [4].

У місцях традиційної забудови можливе зведення окремих нових будівель та реконструкція існуючих, які не порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту, що охороняється [4].

В обґрунтованих відповідним чином випадках на візуально ізолюваних ділянках можливе спорудження невеликих капітальних будівель житлового та громадського призначення [4].

Всі земляні роботи в зоні повинні виконуватись

з урахуванням вимог охорони наявних в ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів [4].

Всі роботи в зоні охоронюваного ландшафту здійснюються лише після розроблення історико-містобудівних обґрунтувань і за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування і архітектури [4].

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – С. 16-24.
2. Водзинський Є. Переяслав-Хмельницький. Ландшафт історичного міста // Відлуння Віків. – 2004. – № 1. – С. 64-67.
3. Географічна енциклопедія України. Довідкове видання. В 3-х томах. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана. – Т. 3. – с. 23.
- 4.ДБН Б.2.2-2:2008 («Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування» Київ: Мінрегіонбуд України, 2008).
5. Закон України «Про охорону культурної спадщини».
6. Звіряка А.І. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. Я. Верменич. – Вип. 4. – К.: Інститут історії НАН України, 2010. – С. 227-236.
7. Звіряка А.І. Ландшафтні особливості м. Києва // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 4]. – К.: Фенікс, 2008. – С. 99-110.
8. Набок Л. Історія містобудівництва Переяслава: XVII – XX ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень [Вип. 3]. – К.: Фенікс, 2007. – С. 115-137.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 318.

Зверьяка А.И. Роль ландшафта в формировании своеобразия исторического города Переяслава-Хмельницкого

В 2010 г. Научно-исследовательским институтом памятниковоохранных исследований был разработан План организации территории Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Автором было проведено визуальное обследование территории с целью определения характеристики природной составляющей ландшафта как наиболее постоянного структуро- и формообразующего фактора, выявления естественных особенностей местности, которые определяют своеобразие планировочной структуры и пространственной организации населенного места.

Ключевые слова: ландшафт, композиционно-видовые особенности, зона охранного ландшафта, границы, режимы использования.

Zviriaka A.I. A role of landscape is in forming of originality of historical city Pereiaslav-Khmelnytskyi

In 2010 Institute of Monument Protection Research developed a Plan of organization of territory of the National historical-ethnographic reserve «Pereiaslav». An author conducted the visual inspection of territory with the purpose of determination of description of natural constituent of landscape as most permanent structure- and formed education factor; exposure of natural features localities which determine originality of planning and spatial construction of the inhabited place.

Key words: landscape, composition-forming peculiarities, zone of protecting landscape, borders, regime of using.

03.04.2011 р.

УДК 711.56

О.В. Бачинська

СПІВВІДНОШЕННЯ ХРАМУ І ЗАБУДОВИ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ НІЖИНА

У статті розглядається вплив історії Ніжина на формування його забудови, збереженість забудови та її значення для сьогодення, важливість вивчення взаємодії храму та його оточення на прикладі Ніжина, принципи взаємодії храму і забудови в історичному центрі міста.

Ключові слова: Ніжин, храм, забудова, історія, значення, взаємодія, принцип.

Ніжин – місто з древньою історією. Особливою цінністю цього міста є збереження масиву забудови XVII-XVIII ст. із сакральними спорудами в історичному центрі. На прикладі цієї забудови можна виявити багато забутих принципів формування храмової архітектури. Це важливо для сьогодення, тому що галузь архітектури, пов'язана з будівництвом храмів, майже не досліджувалася у XX ст., і зараз при необхідності збудувати храм не вистачає знань. Використання історичного досвіду передбачає наявність старих храмів, але упродовж XX ст. була знищена неймовірна їх кількість. Для виявлення тенденцій будівництва храмів, взаємодії їх з навколишнім середовищем інколи просто не вистачає збережених зразків. Вивчення історичної спадщини Ніжина може надати багато нових знань для галузі храмобудування.

Дослідження принципів взаємодії храму і забудови у міському просторі Ніжина раніше не проводилося.

Метою дослідження є вивчення взаємодії храму та забудови в історичному міському просторі центральної частини Ніжина.

Ніжин відомий з 1147 р. під ім'ям Уніжина, який ймовірно був зруйнований монголо-татарами у XIII ст. Але місто відродилося знову і на початку XVII ст. за сприяння польського короля Сигизмунда III вже під ім'ям Ніжина почало активно розбудовуватися. Спочатку місто розвивалося як фортеця. Потім Ніжин став торговельним пунктом та центром управління одного з малоросійських полків. Ці дві функції значно підштовхнули його розвиток та збільшення населення. Можливість торгівлі притягувала іноземних громадян; місто стало багатонаціональним. У XVII-XVIII ст. населення Ніжина перевищувало тодішні Київ та Чернігів. Іноземні торговці, що оселилися тут, привнесли свою культуру та традиції, греки збудували свої храми. Все це загалом збагатило духове життя його жителів. У першій половині XIX ст. у багатому та великому місті з величними храмами відкрився перший учбовий заклад – гімназія, яку прирівнювали до університету. Пізніше її реорганізували у ліцей, потім – у інститут. Випускники учбового закладу такого рівня ставали видатними діячами свого часу, письменниками, науковцями. Він існує і зараз у

вигляді Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя. З моменту заснування гімназії Ніжин розпочав свій шлях як потужний культурний центр Лівобережної України. Не дивно, що і серед місцевих жителів було багато видатних осіб – їх особистості формувалися в атмосфері духовності та інтелекту. У XX ст. місто продовжило свій розвиток у напрямку індустріалізації, але перетворилося на провінційне містечко. Таке зменшення ролі Ніжина зберегло його від руйнування. Бурхлива історія XX ст. з антирелігійною боротьбою і тотальним нищенням храмів, руйнуванням упродовж війн та внаслідок соціалістичних розбудов не нашкодила Ніжину настільки, як іншим містам. До сьогодні, являючись маленьким провінційним містечком, Ніжин залишається потужним історико-культурним центром, який викликає захоплення у всіх його відвідувачів [1-6].

Історія Ніжина вплинула на збереженість його історичної забудови. Особливою цінністю на території міста є збережена історична забудова XVII-XVIII ст. Вона розташована в історичному центрі у вигляді масиву, у структурі якого збереглося багато храмів, що вистояли упродовж антирелігійного XX ст. Оцінюючи збереженість храмів, вирахували їх кількість на 1 м² площі міста, і коефіцієнт виявився найбільшим серед міст України [7]. Таким чином, це рідкісний випадок, коли можна побачити старовинну забудову з храмами у структурі міста. Загалом історичну забудову Ніжина оцінюють за її давністю та розташуванням у вигляді комплексу. Але дійсну цінність його архітектурно-містобудівної спадщини ще необхідно усвідомити. Має значення не тільки збереженість історичних споруд, але й особливості архітектурного рішення.

На прикладі історичної забудови Ніжина можна вивчати багато різних явищ, які цікаві не тільки в історичному аспекті, а мають значення і для сьогоденного розвитку архітектурної галузі. Оскільки збережена забудова з храмами є цілісним утворенням, викликає інтерес взаємодія храмів з навколишнім середовищем, яка має величезне значення у формуванні архітектурного рішення храму. Зараз у будівництві храмів найбільш проблематична частина – саме взаємодія сакральної споруди з оточенням. Історичний досвід збереженої забудови Ніжина може допомогти вирішенню цієї проблеми.

У храмі будь-якого віровчення внутрішня структура формується під впливом релігії: саме релігія диктує наявність та розташування окремих функціональних елементів в просторі храму, схему розміщення людей для виконання релігійних дій та обрядів, траєкторію проведення обряду в храмі, наявність та розміщення різних форм мистецтва, орієнтацію за сторонами світу тощо. Форма оболонки і зовнішній вигляд формуються під впливом внутрішньої структури, ступеню розвитку

будівельних технологій та естетичних смаків епохи: саме формування внутрішнього простору храму вказує висоту та взаємне розташування окремих частин; розвиток будівельних технологій в історії не надавав можливостей реалізації найсміливіших задумів зодчих, винайдення певних способів будівництва створювало конкретні форми храмових споруд; також у формуванні зовнішнього виду відіграло важливу роль розуміння суспільством красоти образу храму як найсвятішої споруди в історії людства. Саме співвідношення храму і забудови виражало відношення суспільства, держави загалом до релігії: якщо релігія була частиною державної політики, для храму вибирали найважливіші точки у місті; якщо вчення переслідували, адепти створювали місця релігійних дій або свої храми далеко від цікавих очей, наприклад, у підземному просторі. Саме тому *за розташуванням храму можна виявити, як ставилися до конкретного віровчення у державі.*

На території проживання слов'ян перші храмові споруди з'явилися з появою православної релігії. Через невеличкий проміжок часу християнство у Київській Русі стало державною релігією, а будівництво храмів – державною справою. Саме тому розпочалося будівництво величезних православних храмів-комплексів, які зосереджували на той час у собі всю культурну діяльність (Десятинна церква і собор Св. Софії у Києві та ін.) [8]. При них існували школи, скрипторії (майстерні з перепису книг), бібліотеки; акти державного управління відбувалися через храмовий простір. *Відношення до храму проявлялося у його положенні у місті.* Для таких споруд вибирали найважливіші точки у містобудівній структурі – на горі, у центрі міста. Головні вулиці міста вели до храму, оскільки міста Київської Русі були невеликими і забудова чергувалася з пустими ділянками. Навіть від міських воріт можна було побачити бані центрального храму. Незабудовані простори усередині міст підсилювали враження від величезної сакральної споруди. Міська забудова не перевищувала двох-трьох поверхів. Навіть якщо роздівлятися храм із-за будинків, своєю висотою вони відсікали лише нижню частину сакральної споруди, яка була основою в композиції храму. Тому сакральна споруда неначе ширяла над навколишніми будинками, викликаючи неймовірне захоплення своєю формою та масою. Такий храм був символом життя людини, повністю підкореного релігії. У багатьох містах древні принципи співвідношення храму і забудови зберігалися достатньо довго внаслідок повільного розвитку будівельних технологій, наприклад, у Києві, – до XIX ст., тобто до початку бурхливого розвитку капіталізму, який змінив духовність людей і відношення до храму. Тоді принципи взаємодії сакральної споруди і забудови змінилися у зв'язку з підвищенням поверховості

забудови, її ущільненням, появою нових типів споруд, невідомих раніше. Типологія храмів розширилася, з'явилися рішення споруд, в яких меншими засобами отримували більше – наприклад, два храми один над одним займали меншу ділянку, ніж дві споруди поряд [9].

Соціалістичне ХХ ст. змінило міську структуру у багатьох містах, адже були знищені храмові споруди. Епоху Київської Русі взагалі можна побачити лише на професійному макеті. На жаль, це стосується і колишньої столиці Київської Русі – Києва. У ньому невелика кількість збережених давніх храмів – лише уламки древнього міста. У ХХ ст. більшість з видатних споруд була зруйнована, радикально змінилася забудова [10; 11; 12]. *Древні принципи взаємодії храмів і забудови втрачені.*

Саме зараз, після сімдесятирічної перерви, Україна повертається до притаманної їй релігії – православ'я. Відновлюють руїни, повертають церкві старі храми, будують нові. Саме в результаті зміни відношення в Україні до православ'я стали актуальними принципи розміщення храмів у забудові, сформовані ще у давні часи. В зв'язку з масовим руйнуванням сакральних об'єктів історичний досвід немає звідки здобувати. Історико-архітектурна спадщина Ніжина зберігає у собі багато знань, так необхідних сучасним архітекторам – будівничим храмів.

У міській структурі Ніжина збереглася невисока забудова ХVII-XVIII ст. з храмами – сакральними домінантами, у взаємодії яких можна побачити древні принципи, закладені ще тисячу років тому з розповсюдженням православ'я на території проживання слов'ян. Забудова центру Ніжина більш пізня, ніж епоха Київської Русі, житлові будинки навколо храмів вже не дерев'яні, їх дахи вкриті сучасним шифером, але загалом принципи розташування храму у міському середовищі збережені. У забудові центру Ніжина можна побачити такі випадки:

а) панування храму над забудовою – величній споруди грецьких храмів вражають при роздивлянні їх із приватного сектору, цілком підкореного їх масі, красі та гармонії;

б) храм у забудові вулиці – споруди храмів розташовані на головній вулиці Ніжина у ряді будинків, сакральні об'єкти повторюються через певний проміжок міської структури, зайнятої будинками;

в) групи храмів – в історичному центрі міста різні за архітектурним рішенням два грецькі храми, розташовані поряд, утворюють комплекс з сакральних споруд;

г) два храми через вулицю – забудова історичного центру насичена сакральними спорудами, тому виникає взаємодія між різними за стилем храмами; дві сакральні домінанти – грецький храм та бароковий, розташовані по різні боки головної

вулиці, обидва великі, красиві, гармонійні. Жодний з них не відіграє головної ролі, при потраплянні у траєкторію такої взаємодії виникає враження оточення сакральними спорудами з усіх боків;

д) накладання храмів при роздивлянні забудови – структура історичного центру міста настільки насичена величезними храмами у порівнянні з низькою забудовою, що при роздивлянні одного об'єкта, за ним можна побачити маленький інший, розташований далі;

е) церква замикає вулицю – оскільки забудова низька, а маса сакральної споруди величезна у порівнянні з приватними будинками, храм домінує у забудові вулиці і замикає її перспективу;

є) домінування бань над забудовою – окрім домінування сакральних споруд над забудовою, безпосередньо розташованою навколо храму, низькі приватні будинки дають змогу бачити храмові бані навіть на великій відстані. В усіх проміжках між будинками, навіть у невеличких щілинах, виникає споруда найближчого храму, великі і менші бані, залежно від відстані до храму панують над Ніжином;

ж) підкреслена вертикаль храму – загалом усі православні храми мають спрямовану в небо вертикальну композицію, підкреслену формами, що зменшуються уверх, та криволінійними банями, але особливо яскраво вертикальне спрямування храму виявляється у протидії з горизонтально розвинутою забудовою. Утворюється принцип контрасту, який підносить храм у небо, відповідно до його функціонального сакрального призначення.

Загалом, попадаючи в історичний центр Ніжина, людина знаходиться під величезним впливом сакральної архітектури. Від величних вертикально спрямованих ближчих храмів та маленьких бань у далечині, які оточують глядача з усіх боків, все пливе перед очима. Лише в Ніжині можна зрозуміти, чим був храм для древніх жителів цих земель [13; 14].

Історія Ніжина зберегла його забудову, яка на даний момент є унікальною. В ній є храмові споруди, які недостатньо вивчені на даний час. Дослідження цих об'єктів може дати багато цінної інформації для розвитку сучасної архітектурної галузі у напрямку будівництва храмів. Наприклад, однією з гострих проблем сучасних храмів є взаємодія сакральної споруди і забудови. Вивчення древніх зразків проблематично у зв'язку з руйнуванням храмів та зміною міської структури. Саме на міській забудові історичного центру Ніжина можна побачити древні принципи, у яких закладено домінування релігії і храму у житті людини. Вивчення цих принципів необхідно продовжувати для можливого подальшого використання їх у проектній практиці.

Посилання

1. Нежин. – Режим доступа: <http://siver.org.ua/?p=319>.
2. Исторические памятники. – http://nezhyn.at.ua/index/istoricheskie_pamjatki/0-13.

3. История города Нежина. – Режим доступа: http://nezhyn.at.ua/index/istorija_goroda/0-12.
4. Греческая столица Украины. – Режим доступа: <http://countryside.com.ua/ru/content/nezhin>.
5. Кудина В. Легенды древнего Нежина. – Режим доступа: http://www.gorod.cn.ua/news_6331.html
6. Нежин. Визитка города Нежин. – Режим доступа: <http://nezhyn.at.ua/>
7. Дидык С. Знакомимся: Нежин. – Режим доступа: <http://www.consumer-club.com.ua/articles/znakomimsja-nezhin-1142.htm>.
8. Собор Святої Софії в Києві: Альбом / Упор. Г.Н. Логвин, Н.Г. Логвин. – К.: «Мистецтво», 2001. – С. 166-167. – 352 с.
9. Бачинська О.В. Типологічні особливості сакральних споруд у сучасному Києві // Проблеми теорії і історії архітектури України. – Одеса, 2009. – № 9.
10. Проценко Л. Картохсхема: Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті. Нью-Йорк – Київ: Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1991.
11. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини. – К.: НДІТІАМ – Головкивархітектура, 2002. – 592 с.
12. Геврик. Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк – Київ: Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1991. – 66 с.
13. Кальницький М. Православные кресты у Киевского вокзала // АСС. – К.: Центр Развития Территорий «Скавика», 1996. – № 1. – С. 39
14. Київ: Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) / Під ред. А.В. Кудрицький. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1982. – С. 92-93. – 232 с.

Бачинская О.В. Соотношение храма и застройки в городском пространстве Нежина.

В статье рассматривается влияние истории Нежина на формирование его застройки, сохранность застройки и ее значение для современности, важность изучения взаимодействия храма и его окружения на примере Нежина, принципы взаимодействия храма и застройки в историческом центре города.

Ключевые слова: Нежин, храм, застройка, история, значение, взаимодействие, принцип.

Bachins'ka O.V. Interaction is between temple and building in urban environment of Nizhyn.

Influence of a history Nizhyn on formation of its building, safety of building and its meaning for present, importance of study of interaction of a temple and its environment on an example Nizhyn, the principles of interaction of a temple and building in historical city center are considered in clause.

Key words: Nizhyn, temple, building, history, importance, interaction, principle.

01.04.2011 р.

УДК 94 (477):726.7

Н.В. Кукса

**СВЯТО-ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ:
ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ
АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.**

Унікальна пам'ятка пізнього середньовіччя Свято-Іллінська церква в Суботіві – усипальниця Богдана Хмельницького – збереженням своєї автентичності зобов'язана реставраційним роботам, що проводилися в XIX ст., в 20-х рр. XX ст. Нового якісного наповнення набувають наступні реставраційні роботи 50-х, 70-х, 90-х років XX ст., що проводилися вслід за археологічними дослідженнями.

Упродовж першого десятиліття XXI ст. продовжувалися реставраційно-відновлювальні роботи, в процесі яких застосовувалися новітні технології.

Ключові слова: Свято-Іллінська церква, реставраційні роботи, археологічні дослідження, пам'ятка архітектури, гетьман Богдан Хмельницький.

У статті робиться спроба вперше систематизувати розпорошені відомості про реставраційно-відновлювальні роботи, що мали місце в Свято-Іллінській церкві в Суботіві упродовж XIX – на початку XXI ст., завдяки яким було досягнуто збереження її автентичності.

До цього часу інформація про реставраційні роботи в храмі побіжно подавалася в контексті досліджень про історичне минуле усипальниці Богдана Хмельницького, зокрема в коментарях до малюнка Т. Шевченка М. Біляшівського, вміщеного у вересневому числі часопису «Киевская старина» за 1890 р. [5, 507-508], працях Г. Павлуцького «Древности Украины» [2, 111-116], Г. Логвина «Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис» [3], С. Кілессо «Архітектурні і мистецькі скарби Богданового краю» [4, 103]. Однак у зв'язку з відсутністю належного документального підґрунтя в названих роботах допускалися деякі неточності.

За останні півтора десятиріччя нами виявлено низку архівних матеріалів, що проливають світло на невідомі раніше сторінки минулого храму, дозволяють уникнути невідповідностей, що породжували суперечки навколо окремих важливих віх історії споруди.

Окрім опублікованих в інших дослідженнях, в даній статті вводимо до наукового обігу архівні матеріали, що раніше не використовувалися.

Однією з найбільш знаних не лише в Україні, а й за її межами сакральних пам'яток доби Хмельниччини є церква Святого Пророка Іллі в Суботіві, споруджена коштом Б. Хмельницького упродовж 1651-1656 рр. За літописними джерелами, в серпні 1657 р. храм став усипальницею гетьмана. Вимурувана в кращих традиціях українського козацького бароко, церква двісті років з часу побудови вистояла без реставрації. Проте невблаганний плин часу зробив свою справу, і всередині XIX ст. технічний стан

Богданова церква в Суботіві. Малюнок Т. Шевченка, 1845 р. храму розцінювався як катастрофічний.

Прикметно, що першими, хто став опікуватися збереженням храму для прийдешніх поколінь, стали особи духовного сану. Саме подвижницька діяльність суботівського священика Романа Орловського сприяла врятуванню церкви від зруйнування. В результаті аналізу виявлених документів з'ясовано, що розгортанню реставраційних робіт передувала серйозна підготовка, адже священик поставив завдання не просто відреставрувати споруду, а максимально відродити її первісний вигляд. Передусім, о. Роман заручився підтримкою авторитетних представників передових кіл історичної науки. Зокрема, звернувся до Михайла Максимовича з проханням надіслати малюнок церкви, що відповідав би її первісному вигляду. З дозволу Р. Орловського М. Біляшівський подає відповідь відомого історика: «Не раз поривався я до вас туди, та немає можливості відірватися надовго з дому, а хотілося б дуже відвідати той прекрасний куточок України і вас... Малюнок Суботівської церкви знаходиться в «Истории Малороссии...» Бантиш-Каменського II-го видання, якого я тут не маю, а з Києва ще не одержав. Ви самі легко можете дістати його з Києва; але при відновленні слід триматися точнісінько того малюнка і, коли старий фундамент і стіни ще досить міцні, то ні в якому разі не розбирати їх, а тільки підновити. Це святиня українського народу. У 1839 році, коли Інокентій їздив оглядати єпархію (а я тоді лежав хворий), я просив його відслужити панахиду по Богдану Хмельницькому, і він, повернувшись до Києва, казав мені, що виконав моє бажання. Відслужіть же і ви 15 серпня (1959) [5, 507-508].

Бюрократична тяганина навколо необхідності негайної реставрації храму тривала довгих 10 років. Пам'ятка продовжувала руйнуватися. У фондах ЦДІА України нами виявлено досить об'ємну справу, яка дозволяє пролити світло на всі перипетії, що передували початку реставраційних робіт [7].

У жовтні 1862 р. до Суботова було відряджено архітектора будівельного відділу губерньського

управління для детальної перевірки цього приміщення, проте інформація про її наслідки в Палату Державного майна не надійшла, з приводу чого було відправлено звернення до цивільного губернатора.

23 лютого 1863 р. до Київського генерал-губернатора, генерал-ад'ютанта М.М. Анненкова з черговим проханням звернувся єпископ Чигиринський, вікарій Київської митрополії Серафим, у якому зазначалося, що на відношення Високопреосвященного митрополита Київського Арсенія від 5 вересня 1862 р. щодо ремонту кам'яної Іллінської церкви 11 вересня було отримано відповідь, що для початку робіт необхідна згода управителя Київської Палати Державного майна. Проте про подальший хід цієї справи повідомлень не надходило. Далі в досить категоричній формі єпископ Серафим зазначав: «...Имея в виду, что на исправление сей церкви в 1858 г. ассигновано Министерством Государственного имущества 34411 руб. 28 к., я долгом считаю покорнейше просить Вас, Милейший Государь, неблагородно ли будет сделать распоряжение о немедленном исправлении означенной церкви как принадлежащей к древнейшим церквям в епархии и о последующем почтить меня уведомить» [8].

З подальшого листування стає відомо, що наприкінці березня 1863 р. згідно пропозиції генерал-губернатора приміщення храму було оглянуто техніком будівельного відділення Палати Державного майна, про що було зроблено висновок членів технічного відділу, про який 30 березня повідомлено управляючому комісії [9].

28 березня 1863 р. військовому губернатору від будівельного відділу київського губернатора надійшла доповідна записка, де зазначалося, що в результаті розгляду висновків техніка, який обстежував Іллінську церкву, з пояснень характеру uszkodжень і можливості їх виправлення, було визначено основні напрями роботи. Вказувалося, що дзвіниця повинна бути збудована окремо від церкви. Лише у випадку відсутності коштів на відновлення uszkodжень кам'яних склепінь церкви, доведеться їх розібрати і спорудити дерев'яний купол.

Інженер-будівельник департаменту сільського господарства Марков, який у складі комісії оглядав церковні будівлі, відзначав, що споруда придатна для реставрації, причому застерігалось, щоб в процесі проведення реставраційних робіт ні в якому разі не повинні були запроваджені ніякі сторонні висновки з приводу зовнішніх і внутрішніх робіт. Вирішено окремо від церкви збудувати кам'яну дзвіницю, а також викласти навколо церкви кам'яну огорожу [10]. Зазначені висновки разом із попереднім проектом були надані на розгляд до І-го Департаменту Державного майна 28 березня 1863 р. за № 3484.

Реставраційні роботи, що тривали протягом

*Свято-Іллінська церква в Суботіві.
Мал. К. Пржичиховського, гравюра «ЕС», 1861 р.*

1862-1869 рр., здійснювалися під керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей, професора Київської духовної академії Теофана Лебединцева з відома археографічного товариства, яке попередньо провело дослідження в приміщенні храму, на прилеглий до нього території і на місці садиби Хмельницького [11]. З боку Р. Орловського спостерігаємо, по суті, науковий підхід до майбутньої реставрації храму. М. Біляшівський констатує: «Під час реставрації дерев'яний купол перенесли на вівтарну частину, а замість дерев'яної дзвіниці побудували згодом... кам'яну, з'єднавши її з церквою кам'яним коридором (дзвіницю і перехід вимурувано з цегли в 1874 р. – Н.К.). Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років» [5, 508]. Проте з невідомих нам причин дах церкви все-таки зазнав окремих змін: замість маківки, що проглядається на акварелі Т. Шевченка, «над абсидою побудовано невеличку фальшиву баньку та зроблено залізний дах» [3, 45].

За браком достовірної інформації наразі ми не можемо перелічити всього обсягу виконаних робіт. Проте непрямі докази наводять на думку, що саме о. Роману належить перша спроба увічнення пам'яті великого гетьмана, коли з його ініціативи всередині храму на південній стіні біля входу було поміщено мідну табличку з написом: «Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго».

Зважаючи на те, що завершенню реставраційних робіт передувало час перебування в Суботіві Л. Похилевича, логічними видаються припущення, що він міг зустрічатися з о. Романом як з єдиним священиком парафії, поділившись, звичайно, своїми роздумами стосовно відновлення історичної справедливості по відношенню до цієї святині. Роздуми були зафіксовані в «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии...»: «Каждый

русский путешественник, котораго случай приведетъ въ эту убогую церковь, пусть поклонится... месту за столбомъ съ южной стороны, близь выхода из церкви. Здѣсь короткое время покоились брѣнные останки великаго Богдана...подъ мраморнымъ памятником. Съ приличными надписями, пока святотатственная рука злодея не извлекла ихъ оттуда. Чтобы надругаться над прахомъ...Мраморный памятник и надписи, уничтоженныя Чарнецким, доселе не возстановлены..., по мнѣнію нашему приличнее было-бы возстановить памятник надъ его могилою въ Субботовской церкви и поправить на ней разрушающуюся крышу» [6, 681-682]. Нарешті відновлена Богданова церква була освячена 30 вересня 1869 р. Реставраційні роботи мали місце і в 80-х та 90-х рр. XIX ст.

Наступний косметичний ремонт храму проводився лише наприкінці 20-х рр. XX ст. Як свідчать архівні документи, за сприяння уповноваженого Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАКу) О. Олександрова, влітку 1926 р. споруду було побілено, а восени цього ж року місцева релігійна громада за її клопотанням отримала фінансову допомогу на пофарбування даху. Неодноразово піднімалося питання про ремонт даху, який не могли відремонтувати «за відсутністю на Чигиринському ринку покрівельного заліза». Окрім того, «правління релігійної громади зобов'язано про неприпущення реставрації» [1, арк. 12 зв.]. Як фахівець, О. Олександров розумів, що некомпетентне втручання може завдати шкоди автентичності пам'ятки.

В часи розпалу антирелігійної кампанії приміщення Іллінської церкви використовувалося як господарська споруда та музейна установа. Упродовж 50-х – 90-х рр. XX ст. реставраційні

*Свято-Іллінська церква в Суботіві.
Світлина кінця XIX – початку XX ст.*

*Свято-Іллінська церква в Суботіві
після реставрації 2006-2009 рр. Світлина 2010 р.*

роботи проводилися з нагоди відзначення роковин Переяславської ради та святкувань 400-ї річниці від дня народження Богдана Хмельницького.

У 1953 р. експедицією Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з архітектором і мистецтвознавцем Г. Логвиним здійснено перші історико-архітектурні дослідження Іллінської церкви. Незважаючи на обмежене фінансування, експедиція провела археологічні розвідки. Дослідження стосувалися лише зовнішнього аналізу архітектурних особливостей споруди [3].

1954 року під час реставраційних робіт при вході до храму біля його південної стіни було встановлено символічний надгробок з чорного лабрадориту, виконаний за проектом І. Шмольсона. Оскільки згідно із затвердженими урядом заходами роботи проводилися коштом місцевого колгоспу ім. Б. Хмельницького, місцерозташування надгробку було вказано тодішнім головою колгоспу Григорієм Красотою без дотримання історичної правди.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 27 липня 1961 р. Іллінську церкву було взято на облік як пам'ятку архітектури і прийнято рішення про закриття храму як культової установи.

Суттєві реставраційно-відновлювальні роботи були виконані в 70-х рр. за проектом архітектора С. Кілессо, яким передували археологічні дослідження 1969-1973 рр. експедиції Інституту археології АН УРСР. Очолювали її Р. Юра, П. Горішний, М. Кучера. Перед реставраторами постало складне завдання – якомога точніше відтворити первісний вигляд усипальниці гетьмана. Ретельно вивчалися наявні літературні джерела стосовно пам'ятки, проводились дослідження в архівах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова. Матеріалів було виявлено небагато, тому в основу проекту реставраційних робіт було покладено висновки археологічних досліджень.

С. Кілессо вдалося відновити первісну форму

даху із заломом, розміри й форму «муравлиної» зеленої полив'яної черепиці, т.зв. «бобровий хвіст», віконні дубові рами з литими кольоровими шибками в циновій оправі, первісний вигляд порталу та барокового фронтона зі стрільницями [4, 103].

Реставраційні роботи тривали до 1977 р. і знову ж таки були приурочені до 325-річниці Переяславської ради. Проте найбільш об'ємні заходи з охорони та збереження святині стали проводитися лише в роки незалежності України.

Суттєві реставраційні роботи були проведені під час підготовки до святкування 400-ї річниці від дня народження Б. Хмельницького (1993-1995 рр.). Було повністю замінено покрівлю храму, потиньковано, побілено стіни церкви. Проводилися реставраційні роботи дзвіниці, та за браком коштів були тимчасово припинені. Завдяки спонсорській допомозі «Укртелекому» в 1998 р. проведено декоративно-оздоблювальні роботи іконостасу та настелено дерев'яну підлогу в храмі.

Указом Президента України від 22 березня 2000 року «Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України» передбачалось поліпшення фінансування реставраційних робіт пам'яток історії і культури. Цього року були виділені кошти (105 тис. грн.) на проведення ремонтних робіт фасадів церкви і дзвіниці.

Подальші археологічні обстеження, що мали місце в серпні-вересні 2006 р., дозволили зробити цінні висновки щодо архітектурних особливостей храму, дали можливість науково обґрунтувати специфіку реставраційних робіт. Даний цикл робіт, передбачений Державною програмою збереження, реставрації та популяризації пам'яток історії та культури «Золота підкова Черкащини» на 2006-2009 рр., є ще одним проявом постійного піклування держави у справі збереження пам'ятки, максимального наближення до її автентичного вигляду. Були виконані реставраційні роботи фасаду споруди, всередині проведено цикл реставраційно-оздоблювальних заходів: встановлено символічний надгробок Богдану Хмельницькому, виготовлений з білого мармуру, замінено двері, настелено підлогу з підігрівом. Проведений комплекс робіт по благоустрою території пам'ятки, старого цвинтаря.

Численних відвідувачів досі дивував доволі спрощений, бідний внутрішній інтер'єр храму, адже це усипальниця Богдана Хмельницького. Було ухвалено рішення установити іконостас, який відповідав би канонам козацької доби. Колективом сніцарів із Самбора, що на Львівщині, виготовлено і покрито позолотою вишуканий іконостас, який викликає захоплення в кожного, хто ступає на поріг храму. Відрадно, що останнім часом храм поповнюється образами, які підкреслюють його велич.

Церква Святого Пророка Іллі, якій надано статус пам'ятки архітектури середини XVII ст.

загальнонаціонального значення, є чи не єдиною культовою спорудою в Україні часів визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького, яка зберегла свою автентичність.

Надалі, згідно з концепцією відтворення й музеєфікації пам'яток Суботова, планується продовження реставрації храму, проведення комплексних археологічних досліджень, виявлення й вивчення архівних джерел. Однак, як уже зазначалося, зробити необхідно ще багато. В даному контексті першочерговими завданнями є: продовження роботи в вітчизняних і зарубіжних архівних установах із з'ясування автентичного вигляду надгробка гетьмана з подальшим його відновленням, позаяк залишається відкритим питання про встановлення точного місця поховання Б. Хмельницького в Іллінській церкві; поглиблення студій з атрибуції поховань, виявлених в приміщенні храму; проведення ретельних розкопок прилеглої до храму території, де упродовж кількох століть знаходився цвинтар. Доцільно було б провести археологічні дослідження і на місці старовинного кладовища, що на Козацькому майдані.

Як бачимо, завдяки співпраці науковців та реставраторів було збережено для прийдешніх поколінь святиню укаїнського народу – Свято-Іллінську церкву в Суботові.

Посилання

1. Державний архів Черкаської області, ф. 131, оп. 1, спр. 134, арк. 12 зв.
2. Павлуцкий Г. Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. Вып. 1. – К., 1905.
3. Логвин Г. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. – К., 1954. – 72 с.
4. Кілессо С. Архітектурні і мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.
5. Биляшевский Н. Суботовская церковь: (К рисунку) // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – Сент.
6. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1664.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 295, спр. 5.
8. Там само, арк. 3 зв.
9. Там само, арк. 11зв.
10. Там само, арк. 14.
11. Черкаський краєзнавчий музей. ПП № 11, арк. 6-81.

Кукса Н.В. Свято-Ильинская церковь в Субботове: основные этапы реставрации памятника архитектуры середины XVII ст.

Унікальний пам'ятник пізнього середньовіччя Свято-Ільинська церковь в Субботове – усыпальница Богдана Хмельницкого – сохранением своего первоизданного вида обязана реставрационным работам, которые проводились в 60-х-90-х годах XIX в., в 20-х годах XX в.

Новое качественное наполнение приобретают последующие реставрационные работы 50-х, 70-х, 90-х годов XX ст., проводившиеся вслед за археологическими исследованиями.

В течение первого десятилетия XXI в. продолжались реставрационно-восстановительные работы, в процессе которых использовались современные технологии.

Ключевые слова: Свято-Ильинская церковь, реставрационные работы, археологические исследования, памятник архитектуры, гетман Богдан Хмельницкий.

Kuksa N.V. Reverently-Iliinska church in Subotiv: the main stages to restorations of monument of the architecture of the middle XVII century

The Unique monument of the late middle ages Reverently-Iliinska church in Subotiv - a burial vault Bohdan Khmelnytskyi conservation of its primordial type is obliged to works restorations that were conducted in the XIX century, in 20-th years XX century. New qualitative filling gain further restorations works of the 50-th, 70-th, 90-th years XX century, conducted right after the archeological researches.

During the first decennial event XXI century lasted further restorations reconstruction works, in process where were used modern technologies.

Key words: Reverently-Iliinska church, restorations work, archeological researches, monument of the architecture, hetman Bohdan Khmelnytskyi.

28.03.2011 p.

УДК 930.85 (477) : 316.722

О.В. Жукова

ДІЯЛЬНІСТЬ АНСАМБЛЕВИХ МУЗЕЇВ НА ОСНОВІ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯК ОДНА З ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проаналізовано принципи побудови ансамблевих музеїв, виокремлено характерні риси, що впливають на побудову їх експозицій. Розглянута діяльність вітчизняних ансамблевих музеїв як однієї з перспектив розвитку музейної мережі в сучасній Україні.

Ключові слова: ансамблевий музей, збереження історико-культурних пам'яток, інформаційний потенціал, реконструкція історичного середовища, допоміжні засоби побудови експозиції.

Оцінюючи стан музейної справи в Україні, слід зазначити, що сучасна суспільно-культурна ситуація не сприяє розвитку музейної мережі, особливо музеєфікації об'єктів історико-культурної спадщини шляхом створення на їх основі нових музеїв. Це пояснюється об'єктивним становищем вітчизняного музейництва, відсутністю достатніх ресурсів для відповідного функціонування вже існуючих музеїв.

Тож про динамічний розвиток музейної мережі говорити досить складно. Перспективиможна вбачати не в створенні нових музеїв колекційного типу, а в діяльності ансамблевих і середовищних музеїв. Відстежуючи цей напрям музейної галузі, необхідно зазначити, що він долучає до музейного будівництва пам'ятки історії та культури, музеєфіковані шляхом створення на їх основі музеїв ансамблевого типу. Така практика тим більш важлива, що вирішує проблеми охорони історико-культурної спадщини одноразово

Музей «Київська фортеця»

з питаннями всебічного розвитку музейної мережі за рахунок найменш представлених у вітчизняному музейництві типів.

Отже, ця стаття направлена на аналіз особливостей побудови ансамблевих музеїв, створених на основі музеєфікації історико-архітектурних пам'яток. Адже сьогодні більшість ансамблевих музеїв України не відповідає вимогам до такого типу. У вітчизняній музейній практиці традиційно застосовується підхід пристосування історико-культурних пам'яток до музейних функцій, тобто побудова експозицій на основі профільних музейних колекцій в стінах історико-культурних об'єктів. Це призводить до спотворення історико-культурного обліку пам'яток, викривлення самої ідеї ансамблевого музею і, найголовніше, залишає без сучасного раціонального використання безліч історико-архітектурних об'єктів, які поступово руйнуються.

Особливості побудови ансамблевих музеїв на основі музеєфікації історико-культурних пам'яток до цих пір не знайшли відображення в науковій літературі. Так само практично немає спеціальних робіт, присвячених науковим питанням ансамблевих музеїв як одному з напрямків музеєфікації.

Питання музеєфікації архітектурних пам'яток і, відповідно, створення ансамблевих музеїв як одного з її напрямів, зачіпаються в узагальнюючих теоретичних працях з музеєзнавства (Е.Д. Добровольська, М.Т. Майстровська, О.О. Мішура, О. Соустін, Т.Ю. Юренєва) [3; 6; 7; 9; 10].

Питання розміщення музеїв в історичних будівлях—пам'ятках, тобто створення експозицій ансамблевих музеїв, порушені авторами робіт з питань музеєфікації архітектурних пам'яток: О.Ф. Барановим [1], О.С. Давидовим [2], С.В. Карповим [5]. Проте вивчення специфіки створення музейних експозицій у ансамблевих музеях не увійшло до сфери наукових інтересів теоретиків музейної справи.

На жаль, більша частина згаданих робіт належить до російського музейництва. В Україні особливості ансамблевих музеїв як напряму розвитку музейної мережі майже не розглядаються,

а сам термін «ансамблевий музей» відсутній в багатьох роботах широкого профілю в галузі музеєзнавства та пам'яткознавства.

Теоретичні дослідження в галузі музеєфікації в Україні лише розпочинаються. Окремі аспекти побудови експозицій в ансамблевих музеях порушені в роботах працівників НДІ пам'яткоохоронних досліджень – В.П. Ієвлева [4], О. Сердюк, Е. Градун [8].

Результатом такого становища стала практична відсутність справжніх ансамблевих музеїв на території України та викривлення ідеї експозиційного будівництва в музеях цього типу.

Тож на сьогодні існує необхідність теоретичного осмислення особливостей побудови ансамблевих музеїв, розробки їх концепції.

Мета статті – детально розглянути особливості ансамблевих музеїв, виокремити характерні риси, що впливають на побудову їх експозицій, проаналізувати діяльність вітчизняних ансамблевих музеїв як однієї з перспектив розвитку музейно-заповідної мережі в сучасній Україні.

Ансамблевий музей – музей, діяльність якого базується впершу чергу на музеєфікованих ансамблях нерухомих історико-культурних пам'яток. В основі діяльності музеїв цього типу лежать переважно пам'ятки архітектури з їх інтер'єрами, прилеглою територією, природним середовищем. Функцію документування такі музеї виконують шляхом збереження або відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і властивого їм оточення [10, 396].

На сьогодні практика побудови ансамблевих музеїв на основі історико-культурних пам'яток визнана міжнародним співтовариством як найперспективніший напрям розвитку музейної справи, оскільки демонструє ряд переваг перед традиційними колекційними музеями. Для ансамблевого музею історико-культурна пам'ятка є головним експонатом, музей створюється для її збереження, відтворення притаманного їй оточення та якнайповнішого розкриття інформаційного потенціалу, закладеного в будь-якому історико-культурному об'єкті [9, 10].

Отже, згідно головному принципу побудови, ансамблевий музей не потребує формування тематичних колекцій [10, 6]. Це тим більш важливо, враховуючи ситуацію в музейному світі, за якої всі більш-менш значущі музейні цінності вже давно належать різноманітним музеям. Тож створити новий колекційний музей, не маючи достойних колекцій, що володіють музейною цінністю, з кожним роком все важче. Таким чином, перспективи розвитку музейної мережі залишаються за тими музеями, що спираються на інший, не колекційний тип зберіганої спадщини.

Не менш важливо й те, що ансамблевий музей залучають до музейної мережі історико-

культурні пам'ятки (переважно – архітектурні, що руйнуються або залишаються невідомими без належного використання).

Створення традиційного музею потребує вкладення значних коштів на реставрацію будівель та їх подальше пристосування до музейних функцій, збір та організацію належного збереження музейних колекцій. На той час як ансамблевий музей відкриває більш широкий дієвий простір, заснований на ідейній музейній концепції, що здатна ставити перед собою зовсім інші завдання, ніж колекційний музей.

Для розвитку музейно-заповідної мережі в сучасній Україні створення саме ансамблевих музеїв є найбільш перспективним.

По-перше, українська музейно-заповідна мережа досі не має гармонійно розвиненої структури, представленої усіма типами зберігаємої спадщини (наявне значне переважання колекційних музеїв), що не відповідає ні розвитку музейної справи, ні наявності історико-культурних пам'яток.

По-друге, Україна має достатній історико-культурний потенціал для створення музеїв ансамблевого типу. Цезначна кількість архітектурних пам'яток (особливо пам'яток фортифікаційної та садибної архітектури), що давно вже потребують уваги та включення в музейну мережу України. Останнім часом ці об'єкти знаходяться в центрі уваги науковців, представників сфери охорони пам'яток, громадськості, але доля їх досі не вирішена й вони так і не отримали належного соціокультурного використання, як того вимагає статус пам'ятки [3].

Світова практика побудови ансамблевих музеїв демонструє широкий набір методів створення музеїв на базі пам'яток архітектури. Це і садиба-музей з відновленням всіх взаємозв'язків між елементами комплексу; це й історико-культурний парк, в якому всі елементи консервуються в тому стані, в якому є зараз; це й екомузей, що залучає до збереження історико-культурної спадщини місцеве населення; це й музей відновлюваної пам'ятки, де головним демонстраційним моментом є процес відтворення складових елементів архітектурного комплексу з залученням до нього музейних відвідувачів в рамках спеціально розроблених програм.

Вітчизняна музейна практика свідчить про те, що форма ансамблевого музею в Україні майже не поширена. Незважаючи на значну кількість історико-культурних пам'яток, музеї в них створюються за колекційним типом. При цьому виникає одна з головних проблем – відсутність музейних фондів для значної кількості пам'яток. Ця проблема є значною перешкодою при такому підході, що й унеможливорює саму музеєфікацію, залишаючи історико-культурні пам'ятки без використання напризволяще.

Традиційний для України напрям пристосування архітектурних пам'яток до музейних функцій

всього лише використовує внутрішні об'єми для розміщення колекційних експозицій (наприклад, Ужгородський замок з історико-краєзнавчим музеєм в Ужгороді, Чорна кам'яниця з історичним музеєм у Львові, Вороновицький палац з музеєм авіації на Вінниччині, міська Ратуша з низкою тематичних музеїв у Кам'янці-Подільському й т. ін.). Така практика суперечить принципу побудови ансамблевих музеїв, бо не здатна розкрити історико-культурний вміст об'єкту.

Головною проблемою, що гальмує розвиток ансамблевих музеїв, є невирішеність питання експозиційного будівництва.

Якщо звернутися до теорії музеєзнавства, ансамблеві музеї самі по собі не мають потреби в експозиції [6, 113]. Адже сама пам'ятка і є головним експонатом. Але з іншого боку, саме музейна експозиція здатна доповнити собою історико-культурний вміст пам'ятки, найбільш повно розкрити її інформаційний потенціал. У випадку побудови ансамблевих музеїв експозиція – це специфічний вид мовлення, за допомогою якого пам'ятка здатна «розмовляти», найбільш повно розкривати закладений в ній зміст і реалізовувати свої функції [7, 98].

При вирішенні цього питання знову виникає проблема, пов'язана з нестачею оригінальних музейних предметів [1, 7]. Вони давно є частиною фондів колекційних музеїв. І ця проблема іноді є каменем спотикання в питанні створення ансамблевих музеїв, оскільки в українському музейництві поширена практика побудови експозицій лише з предметів-оригіналів. Тому деякі ансамблеві музеї зовсім відмовляються від експозицій, покликаних якнайповніше розкрити їх інформаційний потенціал шляхом відновлення взаємозв'язків між елементами середовища [5, 42]. Приклад таких ансамблевих музеїв – музей «Київська фортеця», архітектурні пам'ятки, що входять до складу різних заповідників. Ці пам'ятки лише пристосовані до екскурсійного відвідування

Експозиція палацово-паркового комплексу «Качанівка»

Експозиція Золочівського замку

без будь-яких експозицій, що не здатне повністю розкрити інформаційний потенціал об'єкту.

То як створювати експозиції ансамблевого музею й чи можна створювати їх на основі неоригінальних експонатів? Щоб розглянути це питання, необхідно звернутися до теорії музейного експозиційного будівництва. Як відомо, музейна експозиція будується на основі предметів-оригіналів і різноманітних допоміжних засобів (новоробів, макетів, відтворень, копій, моделей, різноманітного картографічного матеріалу й т. ін.) [10, 258]. В ансамблевому музеї, на відміну від колекційного, експонатом-оригіналом є сама пам'ятка і її складові елементи (форми, образ, стіни, будівельний матеріал, будівельна техніка), через які проявляються властивості історико-культурного об'єкту та реалізуються його функції. Відповідно, внутрішнє наповнення покликане розкрити інформаційний потенціал, реконструювати на документальній основі типову

Експозиція палацово-паркового комплексу «Качанівка»

для певної епохи обстановку [7, 101]. Тому, спираючись на теорію експозиційного будівництва, цілком виправдано, маючи за основний експонат-оригінал саму пам'ятку та її складові елементи, відтворити властиве їм оточення за допомогою неоригінальних предметів – різноманітних новоробів і відтворень [1, 7].

Незважаючи на невизначеність питання побудови ансамблевих музеїв, у вітчизняній музейній справі цей напрям потроху просувається, що дозволяє говорити про перспективи його розвитку.

Одним з найбільш давніх музеїв цього типу є палацово-парковий ансамбль Тарновських у складі історико-культурного заповідника «Качанівка», в якому поступово створюється експозиція, побудована за ансамблевим методом.

У Золочівському замку, що на Львівщині, відновлена атмосфера, характерна для конкретного хронологічного періоду того суспільного стану, до якого належали власники замку.

Найбільш яскравим прикладом побудови ансамблевих музеїв є музей «Чинадієвський замок» на Закарпатті. Його експозиція яскраво ілюструє особливості створення ансамблевих музеїв. Головне її завдання – це реконструювати на документальній основі правдиву реальну обстановку, характерну для цього замку в конкретний історичний період, представити історію функціонування пам'ятки та її зв'язки з минулими історичними епохами та видатними особистостями, пов'язаними з нею. Використані для цієї мети новороби, відтворення, окремі рішення експодизайну своїми зовнішніми формами, кольором і матеріалами наповнили внутрішній зміст пам'ятки відповідною атмосферою, «оживили» її. Це дозволяє передати відвідувачам найбільш повну історико-культурну інформацію, реалізувати соціокультурні функції – завдання, яке вирішує експозиційне будівництво в цілому.

Таким чином, можна бачити, що форма ансамблевих музеїв, хоча й не характерна для вітчизняного музейництва, дещо викривлена та нерозроблена відповідним чином, все ж таки поступово знаходить реалізацію на основі історико-архітектурних об'єктів.

У вітчизняному музейництві досі не осмисленні вигоди й значення ансамблевих музеїв. З одного боку – це більш проста форма ніж колекційна, бо музей створюється навколо пам'ятки, що є й фундами, й предметом для вивчення, й головним експонатом. З іншого боку, поширення саме ансамблевих музеїв здатне врятувати та надати нового змісту багатьом пам'яткам України, що руйнуються, не мають сучасного пристосування, залишаються без уваги та невідомими для науковців, широкої громадськості, іноземних туристів і всіх тих, хто цікавиться історією та пам'ятками України.

Більші можливості та відповідна свобода у

виборі методів експозиційного будівництва, більша варіативність для кожного окремого випадку дозволяють розвивати музейну мережу за рахунок ансамблевих музеїв. В умовах, коли монополія створення колекційних музеїв вичерпала себе, створення музеїв, заснованих на інших типах зберігаємої спадщини, здатне вирішити проблеми збереження та соціокультурного пристосування історико-культурних пам'яток, а з іншого боку – збагатити музейну мережу ансамблевими музеями, що можуть стати яскравим явищем в музейному житті України.

В сучасних умовах перед ансамблевими музеями існує широкий простір реалізації, обумовлений наявністю значної кількості пам'яток, що потребують збереження й відповідного соціокультурного використання. Тож дослідження цього напрямку завжди будуть перспективними.

Посилання

1. Баранова О.Ф. К вопросу построения экспозиции в музеях дворцов-усадьбах и специфика их научной пропаганды / О.Ф. Баранова // Музей. Художественные собрания СССР. – Вып. 4. – М., 1983. – С. 6-9.
2. Давыдова А.С. Вопросы сохранения и использования интерьеров памятников архитектуры в музейных целях / А.С. Давыдова // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. – М., 1975. – С. 21-76.
3. Добровольская Э.Д. Музеефикация памятников архитектуры: Теория и практика / Э.Д. Добровольская // Музейное дело и охрана памятников: Обзор информации. – Вып. 1. – М.: НИО «Информкультура», 1989. – С. 124-138.
4. Ієвлева В.П. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки / В.П. Ієвлева // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – 2008, вип. 2. – С. 14-28.
5. Карпов В. Памятник архитектуры как объект музеефикации / В. Карпов // Актуальные проблемы советского музееведения: Сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 40-49.
6. Майстровская М.Т. Музейная экспозиция и памятник / М.Т. Майстровская // Музееведение. На пути к музею XXI века: Сб. науч. тр. – М., 1991. – С. 112-125.
7. Мишура О.О. Музеефикация памятников архитектуры / О.О. Мишура // Кафедра І. Материалы научно-практической конференции «Музей в храме-памятнике». – СПб., 2005. – С. 97-104.
8. Сердюк О. Музеєфікація комплексних пам'яток / О. Сердюк, Е. Градун // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – 2009, вип. 3. – С. 43-68.
9. Соустин А. К вопросу о приспособлении памятников архитектуры под музей / А. Соустин // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. – М.: НИИК, 1982. – С. 8-18.
10. Юрєнева Т.Ю. Музееведение: Учеб. для высшей школы / Т.Ю. Юрєнева – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с.

Жукова Е.В. Деятельность ансамблевых музеев на основе музеефикации памятников истории и культуры как одна из перспектив развития музейной сети в современной Украине

Проанализированы принципы построения ансамблевых музеев, выделены характерные черты, которые влияют на построение их экспозиций, рассмотрена деятельность отечественных ансамблевых музеев как одной из перспектив развития музейной сети в современной Украине.

Ключевые слова: ансамблевый музей, сохранность памятников истории и культуры, информационный потенциал, реконструкция исторической среды, вспомогательные средства построения экспозиции.

Zhukova O.V. The activities of the ensemble of museums on the basis of museification historical and cultural monuments as one of the prospects for the development of museum networks in modern Ukraine

The principles of constructing the ensemble of museums, identified characteristics that affect the construction of their exposures. Examined the activities of local ensemble of museums as one of the prospects for the development of museum networks in modern Ukraine.

Key words: ensemble museum, preservation of historical and cultural monuments, information potential, reconstruction of the historic environment, aids the construction of the exposition.

31.03.2011 р.

УДК 001.89 (477.75) «1917 / 1920»: 902 / 904

Б.С. Аулин

К ВОПРОСУ ОБ ОХРАНЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ: ЯЛТИНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ КРЫМСКО-КАВКАЗСКОГО ГОРНОГО КЛУБА И ТАВРИЧЕСКАЯ НАУЧНАЯ АССОЦИАЦИЯ (1917-1920)

В работе прослеживается характер взаимодействия Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба и Таврической научной ассоциации в период революции и гражданской войны в Крыму. В статье освещается специфика научных изысканий Отделения, проводившихся под эгидой Ассоциации. Кроме того, в исследовании приводится информация о вкладе Ассоциации в разрешение проблемы Музея Клуба в указанный период.

Ключевые слова: Таврическая научная ассоциация, Ялтинское отделение Крымско-Кавказского горного клуба, Крым, гражданская война, краеведение, история науки.

Крымский (позже – Крымско-Кавказский) горный клуб (ККГК) был создан в 1880 году как организация, целью которой было научное изучение Крыма и популяризация туризма на полуострове. С 1905 г. география деятельности клуба расширилась за счёт Кавказа, что и отразилось на названии. Центр организации располагался в Одессе. Однако наибольший вклад в развитие крымоведения сделало Ялтинское отделение Крымско-Кавказского горного клуба (ЯОККГК). С этим учреждением связаны имена известных крымских краеведов А.Л. Бертье-Делагарда, Ф.Д. Вебера, В.Н. Дмитриева, А.С. Моисеева и др. Этот филиал ККГК был открыт в 1881 году на базе «Кружка любителей природы и Крымских гор» [1].

За период с 1890 по 1917 год ККГК приобрёл

широкую известность, в том числе и за пределами полуострова. В течение этого времени Клубу удавалось проводить регулярные экскурсии по разработанным маршрутам, а также осуществлять научные изыскания в ряде научных областей.

К 1917 году ситуация изменилась: прогрессирующий кризис в области экономики и политики всё более усугублял состояние дел в стране. Научные общества Крыма (в том числе и ЯОККГК) оказались в тяжёлом финансовом положении, сводившем на нет возможность осуществлять исследования. Кроме того, ситуация, сложившаяся на полуострове в связи с последовавшей гражданской войной, сделала туристические экскурсии занятием весьма небезопасным. К тому же, в условиях кризиса власти не могло быть организовано должной защиты историко-культурного наследия на полуострове. Все эти обстоятельства послужили причиной для объединения ведущих научных организаций полуострова (Таврическая учёная архивная комиссия, Никитский ботанический сад, музей и раскопки в Херсонесе и Керчи, ЯОККГК и др.) в единое сообщество, которое получило название Комитета объединённых научных учреждений и обществ Таврической губернии, или Таврическая научная ассоциация (ТНА) [2, 5].

Таким образом, можно выделить три основных функции, возлагавшиеся на эту организацию: посильное обеспечение исследовательской работы; посредничество между государственными учреждениями и научным миром; организация охраны историко-культурного наследия.

Таким образом, вступление ККГК в состав ассоциации было вынужденным мероприятием, поскольку Клуб к 1917 г. почти полностью утратил источник финансирования и находился в затруднительном положении. В современной научной литературе вопрос взаимодействия двух данных организаций не получил должного освещения, основной же объём информации представлен в архивных источниках.

Вместе с Ялтинским в состав членов Ассоциации вошло также и Феодосийское отделение Клуба, однако последнее не проявляло себя столь активно в рамках ТНА, поэтому судить о его деятельности весьма сложно в силу практически полного отсутствия данных. В то же время, ЯОККГК принимало непосредственное участие в работе Комитета, поэтому дальнейшие упоминания Клуба будут подразумевать именно его отделение в г. Ялте.

Начиная с лета 1917 г., Клуб развернул обширную научно-практическую деятельность в рамках ТНА, преимущественно в области археологии Крыма. Так, в указанном году заведующим Музеем ККГК и активным членом ТНА А.С. Моисеевым были произведены «интересные раскопки стоянки человека каменного века», в ходе которых было

обнаружено множество находок, включённых в число экспонатов Музея ККГК. Кроме того, Музей «пополнился многими ценными предметами», которые пожертвованы разными лицами, а именно «картой Южного берега Крыма – работа Ярцева, метеоритом из Ливадии, редкими книгами и др.» [3].

Под руководством А.С. Моисеева в течение лета 1917 г. устраивались научные экскурсии для учащейся молодёжи «в ближайшие окрестности», функционировала специальная библиотека и книжная торговля «по крымоведению». Неоднократно были организованы лекции и доклады по флоре и фауне и по социально-экономическим вопросам края. Вместе с тем ККГК старался поддерживать традицию экипажных экскурсий для приезжих, несмотря на финансовые трудности. Характерной чертой ККГК, как, впрочем, и большинства научно-практических обществ данного периода, было то, что его деятельность поддерживалась и развивалась «главным образом, добровольным трудом» [4].

Кроме того, уже в 1917 г. Клубом активно планировались действия, которые могли бы способствовать или каким-либо образом заложить достойную основу для открытия университета в Ялте, поскольку, как известно, в этот период в научном сообществе Крыма преобладал проект учреждения вуза именно в этом городе. Таким подспорьем, по мнению членов Клуба, должно было стать дальнейшее «изучение Южного берега Крыма, научные экскурсии, коллекционирование и специальная разработка собранного материала», которая должна была осуществляться доктором Ф.Д. Вебером [4].

Своеобразным итогом работы Клуба стал доклад А.С. Моисеева «О новых находках доисторического человека в Крыму» на втором съезде Таврической ассоциации, проходившем 17-18 сентября 1917 г. в Ялте. На следующем съезде ТНА, который состоялся 3-5 января 1918 г. в Симферополе, Клубом также был сделан промежуточный отчёт о работе перед представителями крымского научного сообщества, а также было озвучено сообщение члена ККГК В.В. Нейкирха «О задачах и нуждах Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба» [5].

В 1918 г. Клубом при поддержке Комитета были продолжены начатые в 1917 г. изыскания. Так, А.С. Моисеевым были проведены новые археологические разведки и раскопки на местах стоянок «доисторического человека». С этой целью исследователем был проведён ряд экскурсий на Никитскую, Бабуган, Чатыр-Даг, Долгоруковскую, Демерджи и Караби-яйлу, где им были найдены «более или менее значительные следы пребывания доисторического человека как на открытой местности, так и в пещерах». Там же собрано достаточное количество кремниевых орудий.

Подобные изыскания были проведены членами

Клуба на Южном берегу Крыма: в Ливадийской слободке – Е.И. Весниовской, в Профессорском уголке – Д.И. Щербаковым. Сам же А.С. Моисеев также занимался сбором отпечатков реликтовых растений для Музея ККГК. ЯОККГК продолжало также и этнографические исследования [4].

Одной из главных проблем ЯОККГК был вопрос о размещении Музея Клуба. Несмотря на то, что за годы существования Отделения был собран обширный корпус экспонатов, относящихся к различным отраслям науки, они не могли быть достойно представлены в экспозиции, поскольку «теснота помещения служила препятствием к широкому и планомерному развитию музея». В 1918 г. Правление ККГК обратилось к представителям ТНА с просьбой о помощи в разрешении данной проблемы. Благодаря содействию Комитета и С.С. Крыма, Клубу удалось получить для этих целей помещение Виленских казарм, куда Музей и переехал в октябре 1918 г. из здания ЯОККГК. Это обстоятельство позволило Клубу значительно расширить его штат. В число его новых сотрудников, среди прочих исследователей, вошёл и активный член Таврической ассоциации ботаник Е.В. Вульф [4].

В начале 1919 г. на пятом съезде Ассоциации, который проходил с 14 по 18 января в г. Севастополе, представителем ЯОККГК был сделан доклад, в котором были очерчены общие векторы предстоящей работы Клуба. В указанном году А.С. Моисеевым была продолжена работа по изучению Южного берега Крыма. Им была исследована береговая полоса от мыса Айя до Симеиза, в результате чего в районе Ласпинской бухты им были найдены «кухонные остатки» и прочие «следы деятельности первобытного человека». Результатом этих археологических изысканий стал доклад исследователя на шестом съезде Таврической ассоциации, проводившемся с 28 по 30 октября 1919 г. в г. Симферополе. Кроме того, А.С. Моисеев принял активное участие в созыве этого собрания как представитель Исполнительного Бюро Комитета в Ялте [6].

Параллельно Музеем ККГК проводилась деятельность по охране культурного наследия. Так, в качестве ответа на просьбу доверенного лица имения Ай-Тодор, организацией был принят на сохранение археологический музей в период пребывания в Крыму большевиков (апрель 1919 г.). После оставления ими полуострова эта просьба вновь была повторена [4].

В 1919 г. наиболее остро стала проблема помещения для Музея. В феврале в администрацию ЯОККГК от военных властей поступило требование освободить здания Виленских казарм. Невзирая на то, что тогда, благодаря урегулированию вопроса, Музеем удалось не переезжать, в апреле, уже по распоряжению большевиков, организация всё

же была вынуждена покинуть это помещение. Правление Горного клуба обратилось с ходатайством в педагогический совет мужской гимназии о предоставлении Музеем здания пансиона, что и было сделано согласно принятому постановлению от 5 мая 1919 г. [7].

Однако по приезде директора гимназии И.Ю. Сабин-Гуса постановление было изменено в том смысле, что помещения эти предоставлялись организации лишь до тех пор, пока не понадобятся самому учебному заведению. По мнению членов Клуба, после подобного решения «созидательная творческая жизнь музея должна была почти прекратиться» [8]. Как оказалось, члены ЯОККГК были обеспокоены небезосновательно. 15 октября поступило требование перевести все музейные экспозиции в одну комнату. Через несколько дней состоялось экстренное собрание членов Ялтинского отделения, на котором было отмечено катастрофическое положение музея и было решено обратиться за помощью в ряд общественных и научных организаций, в том числе и в Таврическую ассоциацию. А.С. Моисеев, который на тот момент уже занимался организацией шестого съезда Комитета, был назначен делегатом от ЯОККГК с целью донести проблему до сведения общественности [9].

По прошествии общего собрания, Ассоциацией были направлены ходатайства в Министерство народного просвещения и в Ялтинское городское самоуправление, которое, согласно документа, Комитет считал «своим долгом просить <...> не оставить его [Музей] своей поддержкой и помощью в тот момент, когда он, после долгого зстоя, вступил на путь широкого развития и приобрёл большое педагогическое и общественное значение» [10].

Кроме того, было написано письмо в Ялтинскую городскую управу, в котором указывалось на проблему размещения многочисленных книжных фондов музея. В послании отмечалось то, что последний располагает собранием около 2000 томов, 1000 из которых находятся «в тесной передней». В качестве решения проблемы предлагалось разместить их в здании Городской библиотеки г. Ялты.

Члены Клуба последний раз проявили своё сотрудничество с ассоциацией в ноябре 1920 г. в ходе седьмого её съезда. Согласно программе собрания, ККГК являлся членом секции естественных исторических наук, заседавшей в зале губернской земской управы, где его участники выступили со своими научными докладами и отчётами [11].

Всё вышеперечисленное свидетельствует о том, что трудный и противоречивый период революций и гражданской войны для ЯОККГК характеризовался достаточно тесным сотрудничеством с Таврической научной ассоциацией. Оказавшись в трудном финансовом и административном положении (как и

преобладающее большинство научных организаций Тавриды), оно было вынуждено вступить в ТНА летом 1917 г. и проводить значительную часть своей научно-исследовательской работы в области кримоведения под эгидой этой организации. Отчёты о проведённой работе и достигнутых результатах оформлялись в виде докладов, которые озвучивались на общих собраниях Комитета. Кроме того, ТНА приняла непосредственное участие в работе по спасению Музея ККГК в Ялте.

Ссылки

1. Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): библиографическое исследование / А.А. Непомнящий; Таврический нац. ун-т им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2000. – С. 239-249.
2. Отчёт о деятельности Таврической научной ассоциации (Комитета объединённых научных учреждений и обществ Таврич. губ.) за 1917–1918 гг.: год I. – Симферополь, 1919. – 26 с.
3. Государственный архив в Автономной республике Крым, ф. 661, оп. 1, д. 19, л. 3-6.
4. Там же, ф. 552, оп. 1, д. 2370, л. 6.
5. Там же, ф. Р-3415, оп. 1, д. 3, л. 8-9.
6. Там же, ф. 673, оп. 1, д. 2, л. 4-6.
7. Там же, ф. 62, оп. 3, д. 317, л. 3-3 об.
8. Там же, ф. 62, оп. 3, д. 317, л. 7-7 об.
9. Там же, ф. 62, оп. 3, д. 317, л. 9.
10. Там же, ф. 522, оп. 1, д. 2363, л. 220.
11. Съезд научной ассоциации // Таврический голос. – 1920. – 17 (30) окт.

Аулін Б.С. До питання про охорону історико-культурної спадщини: Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу та Таврійська наукова асоціація (1917-1920)

У роботі простежується характер взаємодії Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу та Таврійської наукової асоціації в період революції та громадянської війни в Криму. У статті висвітлюється специфіка наукових досліджень Відділення, що проводилися під егідою Асоціації. Крім того, у дослідженні приводиться інформація про внесок Асоціації у вирішення проблеми Музею Клубу в зазначений період.

Ключові слова: Таврійська наукова асоціація, Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу, Крим, громадянська війна, краєзнавство, історія науки.

Aulin B.S. On the issue of historical-cultural heritage protection: Yalta branch of Crimean-Caucasian mountaineering club and Taurida scientific association (1917-1920)

The paper traces the character of the interaction between the Yalta branch of Crimean-Caucasian mountaineering club and Taurida Scientific association during the Revolution and Civil War in the Crimea. The article highlights the specifics of Branch scientific research, held under the auspices of the Association. In addition, the study provides an information on the contribution of the Association in resolving the problem of the Club's Museum in the period.

Key words: Taurida Scientific Association, Yalta branch of the Crimean-Caucasian mountaineering club, Crimea, Civil War, local history, history of science.

01.04.2011 р.

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

В.В. Каліновський

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ХРИСТИЯНСЬКОЇ СТАРОВИНИ В УКРАЇНІ: АРХІЄПІСКОП ГУРІЙ (КАРПОВ)

На основі невідомих матеріалів з архівів України та Росії репрезентується внесок православного духовенства Криму у справу збереження і популяризації пам'яток церковної історії. Висвітлена участь у цьому процесі архієпископа Таврійського Гурія (Карпова). Окремо розглянута участь ченців монастиря Св. Володимира в археологічних розкопках Херсонесу. Вказане значення часопису «Таврические епархиальные ведомости» для вивчення історії культових споруд Кримського півострову.

Ключові слова: охорона пам'яток історії та культури, православне духовенство, архієпископ Гурій (Карпов), Таврійська єпархія.

Питання збереження пам'яток християнської культури та взаємодії Церкви з вченими знову стають актуальними в сучасних умовах. У зв'язку з цим важливим є звернення до дорадянського досвіду участі духовенства у пам'яткохоронній роботі, в популяризації та збереженні старожитностей. У XIX – на початку XX ст. ступінь залучення служителів культу в процес охорони пам'яток в значній мірі залежав від особистої зацікавленості керівників єпархій. Особливо яскраво ця тенденція проявлялася в регіоні з багатою подіями історією та етнічним розмаїттям – у Криму.

Участь православного духовенства Криму у вивченні та охороні пам'яток – відносно нова в історіографії тема. За радянських часів унаслідок класового підходу об'єктивне висвітлення цього питання було неможливим. Першим у незалежній Україні дав комплексну оцінку діяльності духовних осіб у краєзнавчій роботі професор Таврійського національного університету А.А. Непомнящий [1]. Завдяки його студіям було повернуто в науковий обіг багато незаслужено забутих імен священників-кримознавців. Незважаючи на це, ще й досі з'являються окремі некомпетентні роботи, автори яких спираються на обмежене коло джерел, не маючи уявлення про доробок своїх колег [2].

Основним завданням даної роботи є висвітлення внеску православного духовенства Криму у справу охорони пам'яток під час керівництва Таврійською єпархією архієпископа Гурія. Цей період обраний нами, тому що ієрарх займав кафедру найдовший час – з 1867 по 1882 р. Базою дослідження стали документи з декількох архівів України та Росії, а також матеріали дорадянської єпархіяльної періодики.

Одним із видатних подвижників православ'я на Півдні України був архієпископ Таврійський Гурій (в миру – Григорій Платонович Карпов). Він народився 1814 р. у Саратові в родині священника. Здобувши освіту в місцевій духовній семінарії,

Гурій був призначений викладачем латини в саратовському духовному повітовому училищі. 1838 р. майбутній голова Таврійської єпархії приймає чернецтво і поступає до Санкт-Петербурзької духовної академії. Закінчивши цей навчальний заклад, Гурій був направлений до Пекінської духовної місії. Тут він проявив себе як чудовий проповідник, зокрема переклав Новий Завіт китайською мовою. 1865 р. владика повертається на батьківщину, а 1867 р. отримує призначення на Таврійську кафедру, якою керує до своєї смерті 1882 р. Саме за його ініціативою була відкрита семінарія, створено Олександрівсько-Невське братство. 2008 р. архієпископ Гурій був зарахований до лику місцевошанованих святих [3].

Одним із напрямків діяльності Гурія в галузі охорони пам'яток було залучення до реставрації знаних фахівців, зокрема відомого художника та археолога Дмитра Михайловича Струкова. У Російському державному історичному архіві відкрито листування ієрарха з науковцем. В одному з листів владика Гурій дозволяв Д.М. Струкову виправити стародавній вівтар в Інкерманській кінові [4]. В іншому Таврійський преосвященний повідомляв про надсилання світлин бахчисарайського Успенського скиту, звертав увагу вченого на необхідність вивчення християнських старожитностей Криму та просив художника повідомити про це на найближчому Археологічному з'їзді: «Выслал фотографический вид бахчисарайского Успенского скита. Не совсем отчетлив. Лучшего не имеется. Нужны замечательные виды скита. Древностей и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок».

Жаль, що наші, т. е. крымские христианские древности остаются без внимания, тогда как еврейские и языческие разрабатываются местными специалистами и с большим успехом. Не можете ли Вы замолвить за нас словечко на Съезде?» [5].

Перебування Д.М. Струкова в Криму та ведення ним розкопок детально висвітлювалося на сторінках єпархіальної періодики [6].

Саме під час керівництва Таврійською єпархією преосвященного Гурія відбулися фундаментальні зміни у веденні археологічних розкопок у Херсонесі. Якщо наприкінці 60-х років XIX ст. роботи проводилися виключно ченцями місцевого монастиря Св. Володимира, то вже з середини 70-х рр. їх взяло під контроль Одеське товариство історії та старожитностей. Дослідження античного городища набули систематичного характеру.

Херсонеський монастир був створений 1851 р. з ініціативи архієпископа Інокентія (Борисова) на місці хрещення Святого Рівноапостольного князя Володимира. 1861 р. обитель Св. Володимира була зведена у першокласну. З цього часу її настоятель архимандрит Євген санкціонував проведення

розкопок. Зі знахідок було створено щось на кшталт музею [7]. За словами міністра народної освіти І.Д. Делянова, частину знайдених Євгеном речей було відправлено 1867 р. на Політехнічну виставку до Москви. Звідти старожитності не повернулися. Також міністр припускав, посилаючись на народну поголоску, що частину знахідок архимандрит привласнював собі та продавав. Більш категорично про діяльність настоятеля обители відгукувалася голова Московського археологічного товариства графиня Параскева Сергіївна Уварова: «Всем известно, как архимандрит местного монастыря Евгений расхищал Херсонес и, нагружая полные барки, сбывал свою добычу на фабрику шипучих вод в Севастополе» [8]. Незважаючи на несправедливі вигуків та припущення сучасників, збереглося звернення Євгена до Севастопольської міської поліції з приводу охорони стародавніх пам'яток, в якому священнослужитель висловлював стурбованість розкраданням, що не припинялося, з території городища старожитностей і просив міську владу «довести до загального відома про заборону подібних витівок неблагочесних людей і про те, що кожен вчинок такого роду буде підводитися під статтю церковного грабіжництва» [9].

Починаючи з 70-х років XIX ст., з монастирем співпрацює Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТИС). Новий ігумен обители Анфім 10 грудня 1875 р. писав віце-президентові цієї установи Миколі Ничипоровичу Мурзакевичу про проектування великого музею на землях монастиря: «При посещении Херсонеса, в нынешнюю осень, сперва министр граф Толстой, а затем 1-го ноября его высочество великий князь Николай Николаевич-старший, между прочим, провели богатую мысль, и, как говорят, давным-давно выраженную государем императором Александром Николаевичем – устроить между новым храмом Святого Владимира и домом настоятельским, обширный, в виде галереи, музей, на каменных арках, <...>, наименовав таковой «Центральный музей Южной России», куда со всех сторон сведется и сложится воедино все когда-либо найденное и налицо состоящее в районе этого края. Идея, сама по себе, грандиозная, величественная и по всему подходящая к обстоятельствам места и времени» [10].

Вищевказаний проект з невідомих причин так і не був реалізований і, судячи з відсутності інших згадок про нього, так і не вийшов за рамки усних припущень.

М.Н. Мурзакевич, відвідавши Херсонес, писав в ОТИС 20 липня 1875 р.: «Крайне бедное количество худо сохранившихся древних (преимущественно византийских) монет (эпоха с 867-го по 1055 год) оставил в монастыре бывший его настоятель архимандрит Евгений. Он же, передав несколько мраморных барельефов и христианских надписей в Московский музей, лишил классическую местность

своей документальной истории» [11]. Об'єднання зусиль по вивченню історичної минувшини городища стало питанням часу.

1876 р. обер-прокурор Синоду Дмитро Андрійович Толстой запросив ОТІС до проведення археологічних розкопок у Херсонському монастирі, а потім виклопотав на ці потреби в Синоду по тисячі карбованців щорічно. Гроші, які відпускалися на розкопки, передавалися або настоятелю монастиря, або його управителю [12]. У засіданні ОТІС 19 березня 1876 р. було вирішено всі християнські знахідки зберігати в особливому місці в монастирі, а язичницькі, як такі, що не належать Херсону візантійському, відправляти до Одеського музею. Також був створений спеціальний комітет, що завідував розкопками і реставрацією візантійських пам'яток. До нього увійшли віцепрезидент Товариства М.Н. Мурзакевич, настоятель Херсонського монастиря архіандрит Анфім, дійсний член ОТІС Платон Йосипович Бурачков та інженер-полковник Карл Єгорович Геммельман. Передбачалося щорічно повідомляти Св. Синоду про хід робіт та наукових досліджень [13].

Розкопки ОТІС у Херсонесі почалися з жовтня 1876 р. Тоді ж було складене «Запрошення жителям Севастополя» [14]. У ньому повідомлялося, що Одеське товариство історії та старожитностей приступило до розкопок і пропонує місцевим жителям доставляти мармур і монети до монастиря. У запрошенні також вказувалося, що з дозволу Синоду і при його грошовій підтримці припускається на руїнах міста з його залишків створити Музей. Матеріалами Християнського музею повинні були служити речі, що знаходяться в місцевості Херсонеса: капітелі, колони, написи і інші архітектурні споруди, які передбачалося вставляти в стіни майбутньої будівлі.

23 липня 1877 р. К.Є. Геммельман повідомляв М.Н. Мурзакевичу, що знайдені речі і предмети передавалися до скарбника монастиря отця Андрія. Всі вони дбайливо зберігалися, але не записувалися через труднощі у визначенні правильного найменування речей і монет. Пропонувалося запросити для сортування осіб, більш досвідчених в археології і нумізматиці, після чого записати цікаві для зберігання артефакти до особливої книги. Також К.Є. Геммельман писав, що в Херсонському монастирі завжди є вільні кімнати, і якщо вони знадобляться для проведення нарад або для зберігання речей, то це неважко буде влаштувати [15].

1 травня 1878р. М.Н. Мурзакевич в Херсонському монастирі знову висловив ідею з усього зібраного в колишніх будинках мармуру створити місцевий Християнський музей, який буде включати в себе все те, що залишилося християнського, починаючи з VII століття, якщо не далі. В стіни музею планувалося вставляти знайдені кам'яні карнизи, капітелі,

колони, п'єдестали, орнаменти; усередині ж музею зберігати знайдені монети, судини, речі, хрести, мозаїку та інші домашні приналежності, яких, як вважалося, було зібрано достатньо [16]. Також було вирішено влаштувати при обителі продаж книги Захара Андрійовича Аркаса «Описание Ираклийского полуострова и древностей его», примірники якої були передані автором на користь будівництва Християнського музею [17].

Після виїзду в 1878 р. ієромонаха Андрія розкопки в Херсонесі припинилися. Тоді М.Н. Мурзакевич звернувся до Д.А. Толстого: «Общество, не желая чтобы начатое полезное для отечественной археологии дело прекратилось, а также не желая, чтобы в надсмотрщике и расходнике иметь стороннее лицо, во избежание столкновения с порядком, учрежденным в монастыре, имеет честь обратиться к Вашему сиятельству с нижеследующей покорнейшей просьбой: через посредство местного епархиального начальника назначить в Херсонесский монастырь деятельное лицо, из монашествующих, которому мог бы быть вверен (в устранение расхищений открываемых предметов, которые бывали в значительных размерах) постоянный надзор, не касаясь однако делаемых инженером распоряжений. Затем: 1) вел бы «дневник» раскопок, 2) список открываемым находкам и 3) хранил бы все найденное в указанном месте» [18].

Внаслідок цього 8 червня 1879 р. ієромонах Маркіян був призначений здійснювати контроль над роботами та збереженням старожитностей [19]. Він не був особисто зацікавлений в цьому, тому досить швидко охорона пам'яток на античному городищі досягла вкрай низького рівня. В своєму листі до М.Н. Мурзакевича від 24 квітня 1879 р. дійсний член ОТІС та викладач Таврійської духовної семінарії Олександр Васильович Іванов відзначив критичний стан контролю над предметами старовини в Херсонесі [20]. О.В. Іванов відвідав оранжерею-музей та переглянув там шматки мармуру, не знайшовши нічого цікавого. Він відзначив, що камінь з написом, що зберігався в покоях настоятеля монастиря, зник.

1 вересня 1869 р. завдяки ініціативі преосвященного Гурія побачив світ перший номер «ТЕВ». У затвердженій Святішим Синодом програмі часопису в розділі «Епархиальная статистика, археология и история» одним із пунктів значився опис «древних соборов, монастырей, церквей и церковной утвари, особенно замечательных» [21]. Значна частина публікацій «ТЕВ» була присвячена історії окремих церков, інших культових споруд єпархії. У нарисах наводилися дані про їхнє спорудження, архітектурні особливості, вміщувалися списки настоятелів парафій. Авторами таких публікацій, як правило, були самі священники цих-таки церков або ж прихожани, що цікавилися місцевою історією.

Так, Х. Каркінікола розмістив у журналі «Описание бахчисарайского Свято-Николаевского собора», присвятивши свою розвідку до 100-річчя цієї культової споруди; також з нагоди 100-річчя від часу освячення Ф. Синицин підготував матеріал про карасубазарський Свято-Миколаївський собор [22, 23]. Загалом, наукова цінність подібних розвідок неоднозначна: деякі з них представляють значний інтерес, оскільки містять унікальну інформацію про втрачені назавжди пам'ятники, інші ж, навпаки, написані досить поверхнево.

Таким чином, участь православного духовенства Криму в охороні пам'яток християнської історії півострова під час керівництва Таврійської єпархією архієпископа Гурія (Карпова) можна охарактеризувати як неоднозначну та половинчасту. Незважаючи на особисту зацікавленість преосвященного в дослідженні старожитностей, далеко не всі заходи можна визнати вдалими. Особливо це стосується археологічних розкопок у Херсонесі. Незважаючи на їхній перехід під контроль однієї з найбільш авторитетних наукових установ того часу – ОТИС, основний контроль за знахідками та ходом робіт покладався на ченців місцевого монастиря, які з різних причин не справлялися з цими обов'язками. Великою заслугою архієпископа Гурія є залучення до відновлення обителів фахівців, зокрема Д. М. Струкова. Також велике значення мав створений з ініціативи ієрарха журнал «ТЕВ», на сторінках якого публікувалися описи пам'яток та історичні нариси про них.

Посилання

1. Непомнящий А.А. Внесок служителей культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / А.А. Непомнящий // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Мат-ли Всеукр. наук. конф. / Полтавський пед. ін-т. – Полтава, 1992. – С. 116; Непомнящий А.А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму: Друга половина XIX – початок XX ст. / А.А. Непомнящий // Український історичний журнал. – Київ, 2003. – № 4. – С. 123-133.
2. Гриненко Л.О. Предтеча археологического музея в Херсонесе: музей архимандрита Евгения / Л.О. Гриненко // Восток-Запад : межконфессиональный диалог: сб. научн. тр. / Нац. заповедн. «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2003. – С. 97-101.
3. Святитель Гурий (Карпов), архиепископ Таврический: жизнеописание. Проповеди. Акафист / сост. протоиерей В. Марушак. – Симферополь: Н. Орианда, 2008. – С. 34.
4. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 695, оп. 1, д. 122, 16.
5. Там само, арк. 8.
6. Клопотович Н. О раскопках Д.М. Струкова в Паргених / Н. Клопотович // Таврические епархиальные ведомости (далі – ТЕВ). – 1871. – № 23. – С. 723-728; Приезд Д.М. Струкова в Крым для разыскания христианских древностей: извещение // ТЕВ. – 1871. – № 21. – С. 663-664.
7. Евгений. Херсонес, возникающий из вековых развалин / Евгений // Современная летопись. – 1868. – № 8. – С. 4-5.
8. Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук, науковий архів, рукописний відділ (далі – ІІ МК РАН НА

РВ), ф. 1, 1887 р., д. 22, арк. 23-23 зв.

9. Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС), ф. 19, оп. 1, д. 2, арк. 27.

10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 93, оп. 1, д. 83.

11. ДАОО, ф. 93, оп. 1, д. 84, арк. 76 зв.

12. РДІА, ф. 797, оп. 49, д. 88, арк. 1.

13. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 118, оп. 1, д. 1445, арк. 11 зв.

14. ДАОО, ф. 93, оп. 1, д. 83, арк. 10.

15. Там само, арк. 37-38.

16. ДАМС, ф. 19, оп. 1, д. 10, арк. 88.

17. ДАОО, ф. 93, оп. 1, д. 92, арк. 19.

18. РДІА, ф. 797, оп. 49, д. 88, арк. 1 зв.

19. Там само, арк. 5.

20. ДАОО, ф. 93, оп. 1, д. 91, арк. 101.

21. Программа издания «Таврических епархиальных ведомостей» в 1870 г. // ТЕВ. – 1869. – № 3. – С. 82-85.

22. Каркиникола Х. Описание Бахчисарайского Свято-Николаевского храма (Ввиду исполнившегося столетия его существования: 1800-1900) / Х. Каркиникола // ТЕВ. – 1900. – № 17. – С. 1218-1225.

23. Синицын Ф. Празднование столетнего юбилея Карасубазарского Св.-Николаевского собора / Ф. Синицын // ТЕВ. – 1894. – № 1. – С. 36-50.

Калиновский В.В. Из опыта изучения и популяризации памятников христианской древности в Украине: архиепископ Гурий (Карпов)

На основе неизвестных материалов из архивов Украины и России представляется вклад православного духовенства Крыма в дело сохранения и популяризации памятников церковной истории. Освещено участие в этом процессе архиепископа Таврического Гурия (Карпова). Отдельно рассмотрено участие монахов монастыря Св. Владимира в археологических раскопках Херсонеса. Указано значение журнала «Таврические епархиальные ведомости» для изучения истории культовых сооружений Крымского полуострова.

Ключевые слова: охрана памятников истории и культуры, православное духовенство, архиепископ Гурий (Карпов), Таврическая епархия.

Kalinovskiy V.V. From the experience of studying and popularization of ancient Christian monuments in Ukraine: Archbishop Hurii (Karpov)

On the basis of unknown material from the archives of Ukraine and Russia discovered the contribution of the Orthodox clergy in the Crimea to the protection and promotion of monuments of church history. Illuminated part in this process of Taurical Archbishop Hurii (Karpov). Separately considered the involvement of monks by the monastery of St. Volodymyr in archaeological excavations Khersonese. The importance of «Taurical diocesan statements» for studying the history of religious structures in the Crimean peninsula is pointed out.

Key words: protection of cultural heritage, the Orthodox clergy, the Archbishop Hurii (Karpov), Taurical diocese.

31.03.2011 р.

УДК 930.253:069 (477.75)

В. В. Акимченко

ДОКУМЕНТЫ МЕСТНЫХ АРХИВОВ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА: НА ПРИМЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ

В статье автором в научный оборот вводится неизвестный ранее корпус архивных документов по истории Севастопольского музейного объединения, хранящихся в фондах Государственного архива в Автономной республике Крым. Автор комплексно освещены основные моменты истории Севастопольского музейного объединения, а также дан анализ его основных этапов деятельности. Выявленные документы помогут заполнить пробел в современной историографии, касающийся истории развития музейного дела в Крыму в конце 20-х – 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: документы, архив, музейное объединение, фонды.

Период 20-30-х гг. XX в. занимает особое место в истории Крыма. До сих пор события того сложного времени вызывают научные споры и дискуссии. Интерес представляет история организации и осуществления памятникоохранительной работы в Крымской АССР, которая осуществлялась на достаточном уровне. Стоит хотя бы вспомнить количество, постепенно переходящее в качество, научных экспедиций в Крым, составы их участников (Ю.В. Готье, И.Э. Грабарь, Б.Н. Засыпкин, С.Ф. Платонов, Н.Д. Протасов, А.А. Фомин, Н.Л. Эрнст и многие другие), внимание правительственных учреждений (Главнаука, Главмузей, Центральные государственные реставрационные мастерские, Государственная академия истории материальной культуры, Совнарком и ЦИК Крымской АССР) и общественных организаций (Всесоюзная и Всеукраинская научные ассоциации востоковедения, Российское общество по изучению Крыма, Таврическое общество истории, археологии и этнографии, Украинское общество изучения Крыма и Кавказа и др.) к проблеме сохранения и учета крымских древностей [1, 7].

Следует отметить, что плодотворной работой по охране и изучению памятников истории и культуры в Крымской АССР занимались также местные объединения, организации и музеи. Заметная роль в этом деле принадлежит Севастопольскому музейному объединению (СМО). Обширный корпус архивных материалов, помогающий изучить историю СМО и более рельефно ощутить особенности развития научной жизни на полуострове, хранится в фондах Государственного архива в Автономной республике Крым (ГААРК). В научный оборот вводится выявленный нами ряд архивных документов, которые касаются истории

противоречивого периода (1934-1940) деятельности СМО. Таким образом, актуальность исследования вызвана необходимостью рассмотрения истории становления и развития Севастопольского музейного объединения для понимания феномена уникального исторического и искусствоведческого регионального центра, определение его места в музейной сети Украины. Деятельность СМО как музейного комплекса в исторической литературе должным образом не представлена, а имеет фрагментарное отражение без тщательного анализа [7]. Тем самым, цель нашего исследования определяется в комплексном освещении истории Севастопольского музейного объединения, анализе и обобщении его основных видов деятельности. Практическое значение полученных результатов состоит в том, что выявленные нами документы помогут заполнить пробел в обобщающих трудах по истории одного из значимых музейных центров, которым являлось СМО.

Севастопольское музейное объединение существовало в период с середины 20-х гг. XX в. до 1940 г. Постепенно в состав объединения вошло семь музеев: Военно-исторический музей (создан на базе музея обороны Севастополя), музей революции (создан 10 июня 1928 г.) [8, 3], картинная галерея (создана в 1927 г.), Херсонесский государственный историко-археологический музей (возобновил работу в 1925 г.) [2], панорама «Оборона Севастополя 1854-1855 гг.», музей пещерных городов и Севастопольский музей краеведения (СМК) [3]. В марте 1928 г. музейное объединение возглавил Макар Платонович Михайлов [5, 25 об.].

Среди многочисленных отчетов о деятельности СМО определенный интерес представляет «Докладная записка представителя Музейного отдела Наркомпроса РСФСР, старшего научного сотрудника Центрального музея Народоведения СССР Г.А. Самарина», которая касается работы музеев Севастополя и отражает степень воздействия властей, которые испытывали музеи в 30-е гг. XX в. [4]. Она была направлена, в качестве отчета, в Крым ЦИК (И.Г. Генову), Областной комитет партии (Полякову) и Крым НКП (Александровичу). Г.А. Самарин отмечал: «Севастопольское музейное объединение представляет из себя 7 различных музеев, ценность которых очень велика. Теснота помещения, имевшие место внеплановые переброски музеев из одного здания в другое, а также катастрофическое положение с кадрами приводят к тому, что музеи Севастополя – этого «Южного Кронштадта» опорной базы мирной политики СССР – ни в какой мере не отвечают тому, чем бы они должны были быть и могут быть. Особенно неблагоприятно положение в Историко-революционном отделе музея, который

вместо того, чтобы отражать всю героическую борьбу Черноморского флота с царизмом и то важное значение, которое играл Черноморский флот в годы гражданской войны и интервенции, строят свою экспозицию преимущественно на слабых и малоубедительных фотографических копиях, взятых из Московского музея революции, а местный материал, который должен был бы занимать первенствующее место, прячет и показывает минимально. <...> Крайне неудачно сделана попытка показать 17-й партсъезд, где на первом месте бросается в глаза плохая огромная карикатура «болтуна и лодыря» и встречается еще ряд методических нелепостей. Отдел краеведения того же музея [Военно-исторического] замечателен тем, что в нем в искусственно-сделанную схему соц[иально]-эконом[ических] формаций вгоняется под вывеской формаций разнокалиберный материал, вгоняется буквально все без всякой попытки показать динамику, движение; укажу, что раздел под вывеской капитализма состоит преимущественно почему-то из коллекций сорняков сельского хозяйства, растений, а показ татарской национальности расположен целиком под вывеской феодализма. Показ социалистического строительства в Краеведческом музее Севастополя занимает одну маленькую стену, наполненную очень малоубедительными, мелкими отрывочными фотографиями» [4, 6].

В результате, в структуре и организации СМО произошли некоторые изменения. Уже в том же 1934 году весь краеведческий материал был возвращен из помещения Военно-исторического музея в здание СМК.

Также необходимо выделить документы, которые фиксируют материальное и финансовое состояние объединения. Значительную ценность, среди подобных источников, представляет акт о ликвидации СМО, позволяющий воссоздать структуру музейного объединения в конце 30-х гг. XX в. Так, 13 февраля 1940 г. ликвидационной комиссией СМО был составлен «Акт ликвидации Севастопольского музейного объединения» [6]. В состав комиссии вошли: В.М. Молотов – представитель Крым НКПроса, Кольченко – представитель Севастопольского городского отдела народного образования и Д.М. Анкудинов – директор СМО. «Действуя на основании приказа НКПроса Крымской АССР – о создании на базе СМО: Музея Крымской войны, Музея революции и Музея пещерных городов (г. Бахчисарай), был произведен раздел Севастопольского музейного объединения в присутствии директора музея Крымской войны Б.В. Клебанер, директора музея революции [Г.К.] Даниловского, директора музея пещерных городов [П.Г.] Арсаковой. По состоянию на 1 января 1940 г. Комиссия установила, что

отходят в распоряжение:

1. Музею крымской войны: здание Панорамы штурма Севастополя на Историческом бульваре и на ул. Ленина 11 в г. Севастополь со всеми сооружениями, Малахов курган и братское кладбище со всеми постройками и все памятники Крымской войны.

2. Музею революции: помещение склада на ул. Фрунзе № 37 в г. Севастополь и революционные памятники: кладбище коммунаров, памятник лейтенанту [П.П.] Шмидту и В.И. Ленину. В виду того, что музей не имеет собственного помещения, разрешить ему временно занимать комнату в нижнем этаже здания музея Крымской войны, помещение, где расположена выставка 1905 г., комнату канцелярии и [бывший] кабинет [директора музейного объединения] [6, л. 32].

3. Музею пещерных городов: территория пещерного города Чуфут-Кале площадью 95,67 га, пещерный город Кыз Кулле-Бурун площадью 80, 36 га, пещерный город Качи-Кальон площадью 12, 52 га, Сюрень (118,65 га), Донатор (4,32 га), Кузукула (13, 5 га), Чилтер (9, 35 га), Шулдан (16, 9 га), Эски-Кермен (43, 34 га), Мангуп-Кале (340, 69 г.). Итого: площадь земельных участков 825,5 га согласно актов государственного вымежевания [6, л. 33 об]. Комиссия установила, что согласно инвентарных книг СМО имеет в наличии 14 тыс. экспонатов (на сумму 61678 рублей). Числящиеся экспонаты переданы в распоряжение: Музею крымской войны 6 тыс. экспонатов (39944 рублей); музею революции 2 тыс. (20730 рублей); музею пещерных городов 6 тыс. (1000 рублей). Комиссия установила, что согласно актов описи инвентаризации 1939 г., музейное объединение имеет в наличии имущества на сумму 45707 рублей, которое согласно описей передано в распоряжение: Музея крымской войны – 30089 руб., музея революции – 9698 рублей, музея пещерных городов – 5919 рублей. При оценке хозяйственной деятельности за последние три года необходимо отметить: 1) рост как основных, так и оборотных средств объединения более чем на 30 %. Основные средства возросли с 28 тыс. рублей в 1937 г. на 101,6 тыс. рублей в 1939 г. главным образом за счет экспонатов научных и пополнения экспозиции музеев, следовательно, создание крепкой, как материальной, так и финансовой базы, для развертывания дальнейшей работы; 2) систематическое перевыполнение плана доходной части за 1937 и 1938 годы, лишь план 1939 г. музейным объединением недовыполнен по причинам от объединения не зависящим, так как перевод г. Севастополя на особое положение, что не могло быть предусмотрено при планировании работы на 1939 г., резко отразился на деятельности музеев и привел к переводу музея на 1940 г. на местный бюджет в то время, как в предыдущем

году музейное объединение обходилось даже без дотации на содержание музеев со стороны финансовых органов. Правильное планирование работы и четкость руководства работой дали возможность создать крепкую материальную базу, обеспечить музеи ремонтно-строительными и прочими материалами. Наконец, несмотря на резкое сокращение доходов за второе полугодие 1939 года, музейное объединение располагает на 1 января 1940 г. денежными средствами в размере 52,8 тыс. рублей, подлежащих распределению между музеями, как спецсредства». Открытки, брошюры, книги на сумму 11841 рубль были переданы на реализацию в музей Крымской войны. Комиссия постановила, что библиотека СМО, секретная переписка и все делопроизводство также останется в распоряжении музея Крымской войны. Помимо вышеупомянутых документов, следует выделить акты учета и хранения художественных ценностей, которые объективно отражают историю наполнения музеев фондовым материалом и представляют ценность при написании комплексного исследования по истории СМО.

Дальнейшее изучение данной тематики имеет большие перспективы. Помимо документов по истории музейного объединения, выявленных в Государственном архиве в АР Крым, существует значительный пласт неопубликованных источников по данной проблеме в фондах госархива г. Севастополя, Национального заповедника «Херсонес Таврический», Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя, Бахчисарайского государственного историко-культурного заповедника и др. Комплекс этих материалов поможет создать обобщающее представление не только о деятельности СМО, но и о развитии музейного дела в Крымской АССР в конце 20-х – 30-х гг. XX в.

Примечания

1. Непомнящий А.А. «Биобиблиография кримведения» в развитии / А.А. Непомнящий // Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / авт.-сост. А. В. Хливнюк; под. ред. А.А. Непомнящего; вступ. ст. Н.О. Гриненко; комм. Н.В. Кармазина и др. – Симферополь: СГТ, 2008. – С. 7-8. – (Биобиблиография кримведения; вып. 11).

2. В конце 20-х гг. XX в. Херсонесский музей, выйдя из состава СМО, административно стал самостоятельным и находился в ведении Главнауки НКП РСФСР. В 1930-1933 гг. перешел в ведение Крым НКП, а уже в 1935 г. получив статус историко-культурного заповедника, снова был переведен в распоряжение НКПроса РСФСР. См. подробнее: Полканов А.И. История музейного дела и охраны памятников культуры за десять лет Советской власти в Крыму / А.И. Полканов // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1931. – Т. 4: К десятилетию Советской власти в Крыму. – С. 93-23; Он же. Крымские краеведческие и районные музеи на грани второй пятилетки // Советский музей. – 1934. – № 2. – С. 54-62.

3. По поводу вхождения СМК в состав СМО существуют

разногласия. Так, Г.Д. Белов, который с 1925 по 1938 гг. являлся научным сотрудником Херсонесского музея, пишет, что музей краеведения организационно не входил в состав СМО. См.: Архив Межшкольного краеведческого музей (МКМ) г. Севастополь, ф. СМК, и. н. 137, № 62, [Письмо Г.Д. Белова от 20. 04. 1975], 2 л.

4. Государственный архив в АР Крым (ГААРК), ф. Р-663, оп. 6, д. 590.

5. Там же, ф. Р-20, оп. 3, д. 86.

6. Там же, оп. 10, д. 131.

7. Севастополь. Энциклопедический справочник / Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя / Ред. сост. М.П. Апошанская. – Севастополь, 2008. – 2-е изд. доп. и испр. – 1120 с.: ил.

8. Путеводитель по музею революции / Сост. Л. Гусакова; Севастопольское музейное объединение. – Севастополь, 1928. – 1-е изд. – 18 с.

Акімченков В.В. Документи з історії Севастопольського музейного об'єднання у фондах Державного архіву в Автономній республіці Крим

В статті автором до наукового обігу вводиться невідомий раніше корпус архівних документів з історії Севастопольського музейного об'єднання, які знаходяться у фондах Державного архіву в Автономній республіці Крим. Автором комплексно висвітлені основні моменти історії Севастопольського музейного об'єднання, а також зроблено аналіз основних етапів діяльності. Знайдені документи допоможуть вирішити проблему нестачі інформації в сучасній історіографії, яка стосується історії розвитку музейної справи в Криму в кінці 20-х – 30-ті рр. XX ст.

Ключові слова: документи, архів, музейне об'єднання, фонди.

Akimchenkov V.V. Documents on stories of the Sevastopol museum association in funds of the State archive in the Autonomy republic of Crimea

In the present article, the author into a scientific turn enters the case of archival documents unknown earlier on stories of the Sevastopol museum association, stored in funds is state archive in the Autonomy republic of Crimea. The author in a complex shines high lights of history of the Sevastopol museum association, and the analysis of its basic stages of activity is given. The revealed documents will help to fill a blank in a modern historiography concerning stories of development of museum business in Crimea in the late twenties – 30th 20 century.

Key words: documents, archive, museum association, funds. 30.03.2011 p.

И.А. Пасечников

К ВОПРОСУ О СУДЬБЕ АРХИВОВ ОРГАНОВ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОЛИЦИИ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ

В статье рассматриваются основные (проблемные) аспекты истории архивов жандармерии и охранных отделений Таврической губернии. Анализируется процесс делопроизводства органов политической полиции в XIX – начале XX века. Особое внимание в статье уделено отношению властей к жандармским документам в период с 1917 по 1991 годы. Также описывается современное состояние данных материалов в фондах Государственного архива в Автономной Республике Крым (ГААРК).

Ключевые слова: политическая полиция, жандармерия, охранные отделения, архив, делопроизводство, фонды, Таврическая ученая архивная комиссия (ТУАК), Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК).

В начале 90-х годов прошлого века среди исследователей возник значительный интерес к изучению архивов органов политической полиции Российской империи. Рассекречивание многих дел и документов, проливающих свет как на деятельность и организацию Корпуса жандармов и охранных отделений, так и на многие аспекты революционного движения, способствовали активизации работы историков в этом направлении. Не стал исключением в их исследованиях и Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК), в фондах которого хранятся дела жандармских управлений и охранных отделений Таврической губернии.

Вопрос о судьбе архивов органов политической полиции Крыма ранее уже затрагивался в монографии доктора исторических наук, профессора В.И. Королёва и в статье исследователя В.В. Крестьянникова [1, 26; 2, 88]. Однако в работах этих историков данная проблема фигурирует лишь частично, что не позволяет ответить на целый ряд вопросов, связанных с ведением жандармского делопроизводства, исчезновением многих документов после революций, а также отношением к подобным архивным материалам в годы советской власти. На наш взгляд, данная тема недостаточно разработана. Поэтому главной целью является освещение наиболее важных, на наш взгляд, вопросов истории архивов Таврической жандармерии и охраны, а также описание их состояния в настоящее время.

История политической полиции Крыма начинается 28 апреля 1827 года с момента появления императорского указа о создании Корпуса жандармов как исполнительного органа Третьего Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии. К середине XIX ст. на территории губернии действовали 3 жандармские команды: Симферопольская, Севастопольская и Керченская,

Здание бывшего Таврического губернского жандармского управления в Симферополе. Фото автора. 2010 г.

главной задачей которых было поддержание политического спокойствия и порядка на вверенной им территории [3, 26]. Центром органов имперской госбезопасности стало Управление Таврического жандармского штаб-офицера и действовавшая при нём канцелярия [3, 27]. От начальников жандармских команд в канцелярию приходила информация о наблюдениях, рапорты о положении дел и происшествиях, которые вместе с распоряжениями штаб-офицера формировали основу архива делопроизводства [4, 1].

Реформа императора Александра II в области госбезопасности привела к тому, что в 1867 году вместо отдельных команд в Симферополе было создано единое Таврическое губернное жандармское управление (ГЖУ), в ведение которого перешли дела канцелярии штаб-офицера. Однако рост революционного движения, равно как и угроза распространения антиправительственных идей среди населения привели к тому, что в 1884 и 1901 годах в Керчь-Еникальском и Севастопольском градоначальствах были созданы городские жандармские управления (ЖУ) со своими канцеляриями [1, 19]. Более того, в 1902 г. на территории губернии были также учреждены Таврическое и Севастопольское охранные отделения, главной задачей которых являлся политический сыск и пристальное наблюдение за неблагонадежными лицами [1, 25].

Архивы всех указанных учреждений вплоть до 1917 г. пополнялись разнообразными документами, основной массив которых составляли: копии приказов и циркуляров Третьего Отделения (с 1880 года Департамента полиции), регламентировавшие организацию и деятельность политической полиции; списки жандармских чинов, с указанием мест их службы; ежемесячные отчеты о деятельности помощников начальников управлений в городах и уездах губернии [5, 16, 21]; информация о филерах и тайных сотрудников; циркуляры МВД

о розыске лиц, обвиняемых в революционной деятельности и шпионаже; материалы дознаний по государственным преступлениям; агентурные данные филеров [5, 26]; каталоги запрещенных изданий [8, л. 6]; переписка с Таврическим губернатором и другими ведомствами [7, л. 1]. Обязательным пунктом делопроизводства жандармских управлений являлся особый алфавит поднадзорных лиц по форме «литера А», куда заносились подробные сведения о жизни, семейном и имущественном положении, сведения о поводе, по которому был учрежден надзор. Кроме этого, о каждом поднадзорном велось дело, куда заносились все получаемые о нём сведения [5, 83; 8, л. 21]. Число документов и бумаг, постепенно собиравшихся в канцеляриях, было весьма многочисленно. Так, к 1905 г. один писарь в губернском жандармском управлении уже не справлялся с постоянно растущей служебной перепиской, а начальник ГЖУ даже вынужден был выделить из своего арендуемого дома маленькую комнату для ведения делопроизводства [1, 39].

1917 год стал роковым для органов политической полиции Российской империи. С падением самодержавия отпадала надобность и в его главных охранителях [9, 7]. 8 марта на имя Таврического губернского комиссара Я. Харченко из Петрограда пришла телеграмма с циркуляром, в котором Временное правительство в лице и.о. министра МВД Д.М. Щепкина, постановило расформировать Корпус жандармов. Помощников начальников жандармских управлений обязывали сдать, а комиссаров принять все дела и имущество канцелярий [10, л. 6]. В тот же день в Севастополе жандармский ротмистр Н.Н. Третьяков передал члену Исполкома мирового судье Н.С. Можугинскому под расписку все дела, документацию и бумаги Севастопольского жандармского управления [11, л. 3]. Несколько позже подобным же образом уполномоченным лицам были переданы дела канцелярий остальных губернских управлений и охранных отделений.

Представители новой власти, учитывая всю важность хранившейся в жандармских архивах информации, приняли все необходимые меры для организации их тщательного разбора. Уже 5 мая 1917 года вышел приказ Правительственного комиссара Севастопольского градоначальства С.А. Никонova об образовании при горисполкоме специальной комиссии для разбора архивов, дел и переписки бывшего Севастопольского жандармского управления [11, л. 1]. Председателем комиссии был назначен председатель Севастопольского городского съезда мировых судей В.Н. Гладков [2, 88]. Комиссии выделили помещение в здании бывшего жандармского управления и прикомандировали трёх матросов с линейного корабля «Георгий Победоносец» для охраны здания и разноске различных пакетов [11, л. 20]. Из

всех документов городскую власть больше всего интересовали дела о поднадзорных лицах, а также имена и адреса секретных сотрудников жандармерии и охраны, филеров и прочих лиц, так или иначе связанных с органами имперской госбезопасности. Однако, начав разбор архива, члены комиссии не обнаружили среди бумаг ни списков тайных сотрудников, ни других важных бумаг. Для поиска ответов на вопросы комиссия обратилась к бывшим чинам жандармерии, из которых сотрудничать согласился бывший вахмистр А. Андреев [11, л. 14]. По его словам, как только в Севастополе узнали об отречении императора и об установлении Временного правительства, начальник Севастопольского жандармского управления полковник И. Дукельский, собрав у себя всех унтер-офицеров, объявил, что отныне они подчиняются новому правительству и что больше никакой регистрации о политических преступниках не нужно. Также полковник добавил, что теперь эти документы подлежат уничтожению. Унтер-офицеры, исполняя приказ, начали жечь регистрационные листки и фотографические карточки. В листках же этих обозначались имена и фамилии наблюдаемых, и номера дел, где имелись сведения об этих наблюдениях. Что же касается важных бумаг, т.е. списков секретных сотрудников, то они были уничтожены по приказанию Дукельского. Также были преданы огню около 200 секретных дневников сотрудников жандармерии. Оставшиеся дела было приказано перевести в штаб крепости, где они были свалены без всякого порядка и расхватывались солдатами [11, л. 16]. Получив эти сведения и несмотря на то, что большинство документов управления оказались уничтоженными, комиссия в дальнейшем продолжила свою работу по разбору его сохранившихся дел [2, 88].

Судьба архива Таврического губернского жандармского управления в Симферополе сложилась несколько иначе. В марте 1917 г. все дела из канцелярии управления были перевезены в Губернское правление, а оттуда в Окружной суд, где заседала комиссия по их разбору. В результате неоднократных транспортировок множество дел растрепалось, бумаги и карточки валялись на улице около Александро-Невского собора и подбирались прохожими. Судьба архива была бы плачевной, если бы не вмешательство Таврической ученой архивной комиссии (ТУАК), возглавляемой А.И. Маркевичем. Так, на очередном заседании ТУАК 14 мая 1917 г. слово взял председатель Симферопольского съезда мировых судей В.И. Тихий. В своем сообщении он указал, что дела канцелярий жандармского управления и охранных отделений, разбирающиеся в помещении Окружного суда, после их рассмотрения представят для архива суда балласт и могут погибнуть. Поэтому следовало

бы ходатайствовать о передаче их на хранение в Ученую Архивную Комиссию [12, 316]. Такая инициатива была всецело поддержана собранием, которое постановило обратиться к председателю комиссии по разбору дел с просьбой о передаче всех материалов, не имеющих значения для текущего момента, на хранение в архив ТУАК. Ходатайство это было вскоре удовлетворено, что позволило спасти архив Таврического ГЖУ и охранного отделения от последующего уничтожения [13, 322].

После окончательного установления в Крыму советской власти, судьба архивов политической полиции вновь оказалась под вопросом. В декабре 1923 г. дела были переданы в ведение Центрального архивного управления «Крымцентрархив» [14, л. 15]. Когда же постановлением президиума КрымСНК от 22 июня 1924 г. при архиве была создана политсекция, призванная аккумулировать фонды, в которых отразилось развитие революционного движения в Крыму, то помимо документов периода Октябрьской революции также были переданы дела жандармских управлений и охранных отделений [15, 3]. Однако вскоре архивным наследием «карательных органов самодержавия» стали активно интересоваться новые органы госбезопасности, видевшие необходимость в тщательном изучении и ограничении доступа к этим материалам. Уже 15 июня 1925 года на имя заведующего политсекцией Барышева приходит секретный циркуляр Центрального Архива РСФСР. В нём управление Центрархива, «учитывая крайне важное практическое значение архивных материалов жандармских управлений и охранных отделений, а также их секретный характер, и не замечая должного к ним отношения», предлагало заведующему политсекцией: 1) обратить серьезное внимание на приведение в порядок, хранение и правильное использование архивных материалов жандармских управлений и охранных отделений; 2) лично ознакомиться с содержанием всех указанных материалов, в особенности с делами, относящимися к работе секретных сотрудников и агентурных данных; 3) составить списки кличек секретных сотрудников, фамилии раскрытых провокаторов, списки жандармских чиновников, служивших в данном управлении или охранном отделении; 4) извлеченные таким образом сведения должны были быть приведены в такой порядок, чтобы необходимые справки по первому требованию Управления Центрархива могли быть выдаваемы в кратчайший срок. Также указывалось, что технические работы по пунктам 3 и 4 этого предложения могут быть выполнены и не самим заведующим, а поручены другому лицу, но при обязательном условии — члену РКП(б) [14, л. 1]. 7 июля из Центрархива РСФСР пришел новый секретный циркуляр, в котором управлению Центрархива Крымской АССР

предписывалось все имеющиеся в распоряжении архивы охранных отделений и жандармских управлений для общего пользования закрыть. Допуск к данным фондам разрешался лишь в особо исключительных случаях с разрешения заведующего Центрархивом РСФСР [14, л. 3]. Однако уже в циркуляре от 9 октября того же года указывалось, что беспрепятственный доступ к жандармским фондам предоставлялся сотрудникам ОГПУ для справок, а также губсудам. Для истпартотделов материалы должны были предоставляться по особому указанию, после согласования вопроса с истпартком ЦК [14, л. 13]. Следует отметить, что Государственное политическое управление придавало материалам имперской госбезопасности большое значение, неоднократно обращаясь в архив за справками о бывших чинах жандармерии и охраны, и об отдельных лицах, с ними связанных [14, л. 2, 7, 16].

После окончания Великой Отечественной войны и возвращения архивных учреждений из эвакуации, во всех фондах были проведены соответствующие проверки. По актам ревизии на 1945 г. в фонде Таврического губернского жандармского управления находилось на секретном хранении 543 дела (к 1947 году выбыло 15 дел), а в фонде Севастопольского ЖУ — 14 дел. В последующие годы они пополнялись отдельными документами и даже целыми делами, присылавшимися из других архивов страны. Только в период с 1950-1952 гг. из ЦГИА СССР в Госархив Крымской области было передано 18 дел (2 — в фонд Таврического ГЖУ и 16 — в Севастопольское ЖУ). Кроме того, в это время впервые были созданы описи фондов охранных отделений, а также выделены в отдельный фонд дела Керченской крепостной жандармской команды.

Начавшаяся после XX съезда КПСС либерализация политического режима сказалась и на судьбе рассматриваемых нами архивов. В 1957 г. большинство материалов было передано из отдела секретных в отдел общих фондов. На секретном хранении оставалось около 90 дел, касавшихся, в основном, агентурных данных, списков тайных сотрудников и филеров, различных секретных донесений. С этого же времени материалы фондов стали использоваться исследователями и сотрудниками архива в работах, посвященных революционному движению на территории Таврической губернии. В дальнейшем, с началом эпохи перестройки и проводимой правительством политики гласности, наметилась тенденция к открытию свободного доступа к ранее закрытым материалам архива. Уже к 1990 г. все дела органов политической полиции Российской империи были полностью рассекречены.

На сегодняшний день в Государственном архиве в Автономной Республике Крым хранятся 5 фондов жандармских управлений: № 706 «Таврическое

губернское жандармское управление» [6, 271], № 555 «Помощник начальника Таврического губернского жандармского управления в Керчь-Еникальском градоначальстве и Керченском порту» [6, 226], № 556 «Севастопольское жандармское управление с Ялтинским и Евпаторийским уездами» [6, 227], № 815 «Помощник начальника Севастопольского городского жандармского управления» [6, 307] и № 771 «Керченская крепостная жандармская команда» [6, 295]. Общее количество дел в них составляет 644 единицы, охватывающих период с 1879 по 1917 годы. Также архив располагает двумя фондами охранных отделений: № 770 «Таврическое губернское охранное отделение» [6, 295] и № 816 «Севастопольское охранное отделение» [6, 308], где находятся 25 дел, освещающих период с 1902 по 1916 годы.

Подводя итог всему вышеизложенному, следует отметить, что повышенное внимание со стороны властей к архивам органов политической полиции в разное время объяснялось находившимся в них массивом уникальной информации. И на сегодняшний день изучение материалов фондов органов политической полиции и сыска продолжает оставаться одним из направлений научных изысканий, ведь среди жандармских бумаг могут храниться ответы на многие проблемные вопросы истории Крыма и Северной Таврии конца XIX – начала XX веков.

Ссылки

1. Королёв В.И. Действовать энергично и по закону. История политической полиции Крыма / В.И. Королёв. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – 196 с.
2. Крестьянников В.В. Органы политического сыска в Севастополе в конце XIX – начале XX века / В.В. Крестьянников // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 85-89.
3. Пасечников И. Жандармы Крыма в зеркале Восточной войны (1853-1856 гг.) / И. Пасечников // Military Крым. – 2011. – № 19. – С. 26-31.
4. Государственный архив в АР Крым (ГААРК), ф. 26, оп. 1, д. 12127.
5. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов Губернских Жандармских Управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний / сост. А. Добряков. – СПб., 1903. – 650 с.
6. Государственный архив в Автономной Республике Крым: анотований реєстр описів: в 2 т. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – Т. 1: Фонды дорадянського періоду. – 388 с.
7. ГААРК, ф. 26, оп. 2, д. 3460.
8. ГААРК, ф. 706, оп. 1, д. 4.
9. Хроника революционных событий в Крыму 1917-1920 гг. / сост. И.П. Кондратов, В.А. Широков. – Симферополь: Крым, 1969. – 190 с.
10. ГААРК, ф. Р-1694, оп. 2, д. 4.
11. ГААРК, ф. 556, оп. 1, д. 26.
12. Протокол заседания ТУАК от 14 мая 1917 г. // ИТУАК. – 1919. – № 56. – С. 312-317.
13. Протокол заседания ТУАК от 12 июля 1917 г. // ИТУАК. – 1919. – № 56. – С. 318-324.
14. ГААРК, ф. Р-415, оп. 5, д. 4.

15. Андросов С. Крымский архив: прошлое и настоящее / С. Андросов // Крымские известия. – 2007. – 8 сентября. – С. 3.

Пасечников І.О. До питання про долю архівів органів політичної поліції Таврійської губернії

У статті розглядаються основні (проблемні) аспекти історії архівів жандармерії та охоронних відділень Таврійської губернії. Аналізується процес діловодства органів політичної поліції в XIX – на початку XX ст. Особливу увагу в статті приділено ставленню влади до жандармських документів в період з 1917 по 1991 роки. Також описується сучасний стан даних матеріалів у фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим (ДААРК).

Ключові слова: політична поліція, жандармерія, охоронні відділення, архів, діловодство, фонди, Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК), Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК).

Pasechnikov I.A. To a question about the fate of the archives of the political police of Taurida Governorate

The article examines the main (problem) aspects of the history of archives of the gendarmerie and guard departments of Taurida Governorate. The author analyzes office work process of the political police in the XIX - early XX century. Particular attention is paid to the attitude of the authorities to the documents of the gendarmerie during the period 1917 to 1991. It also describes the current state of these materials in the funds of the State Archive in the Autonomous Republic of Crimea (SAARC).

Key words: security police, the gendarmerie, guard departments, archive, office work, funds, Taurida scientific archives commission (TSAC), State Archive in the Autonomous Republic of Crimea (SAARC).

31.03.2011 р.

УДК 94 (477.8) «1921/1939»: 304.44
+ 94 (438) «1921/1939»: 304.44

О.Н. Гаврилюк

ПРЕСА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩИ ПРО ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ЕТНІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті розглядаються матеріали ряду періодичних видань Другої Речіпосполитої (1918-1939 рр.) польською та українською мовами, які у політичному контексті стосувалися долі пам'яток історії та культури української спільноти в межах цієї держави. Звернена увага на проблеми дослідження та охорони насамперед церковної старовини на підвладних тоді міжвоєнній Польщі українських етнічних землях. Підкреслено, що численні публікації з проблеми з'явилися у середині – другій половині 1938 р. Це пов'язано з варварською акцією нищення польською владою православних церков на Холмищині та Південному Підляшші протягом травня-липня 1938 р. Простежено відбиття у пресі перебігу й трагічних наслідків цієї акції, ставлення авторів публікацій до політики влади, позиції громадськості країни щодо руйнування православних святинь.

Ключові слова: міжвоєнна Польща, преса, українське населення, культурна спадщина, 1938 р.

Серед багатьох проблем історії України новітнього часу продовжує зберігати актуальність тема взаємин української та польської спільнот у межах міжвоєнної Польщі (1918-1939 рр.). Одним із визначальних чинників, що пояснює цю обставину, є нез'ясованість низки питань вищезгаданих суперечливих за своїм характером стосунків. До їх числа відноситься розробка та здійснення державними структурами специфічної політики стосовно пам'яток історії та культури українства на західних етнічних українських землях, котрі входили до складу міжвоєнної Польщі (Західна Волинь, Західне Полісся, Берестейщина, Пінщина, Холмщина, Підляшшя, Східна Галичина, Надсяння та Лемківщина). Потребують дослідження позиція громадськості щодо цієї політики, зусилля представників української спільноти у збереженні культурної спадщини рідної нації тощо.

Вагомим джерелом інформації з вищезазначеної проблематики виступає періодика Другої Речіпосполитої польською та українською мовами – як загальнопольська, так і та, що носила регіональний характер. Міжвоєнний період у Польщі характеризувався загалом стрімким розвитком друкованих засобів масової інформації. За статистикою, у 1925 р. в країні існувало 1700 періодичних видань, у 1937 р. – майже 2700 [22]. Кількісний ріст найменувань періодики, їх накладів свідчив, враховуючи й інші складники цього процесу, про потужну державну культурну політику. Її метою було інтегрувати у польський соціум культуру національних меншин, зробити державу моноетнічною. Серед цих меншин українці займали перше місце: за деякими даними, на початку 1930-х рр. вони складали майже 28 % населення Другої Речіпосполитої. Тому не випадково головні зусилля влада спрямовувала на асиміляцію, спольщення саме українців.

Усі ці процеси, як чимало й інших питань тодішнього повсякденного життя південно-східних воєводств країни з домінуючим тут українським населенням, висвітлювали польськомовні періодичні видання. Природно, що своєю увагою вони не обходили й проблему культурної спадщини українства на цих теренах, висловлювали власне бачення приналежності багатьох її об'єктів українській культурі.

Щодо української преси міжвоєнної Польщі, то, перебуваючи в умовах політичної залежності, вона тим не менше володіла певними можливостями для власного розвитку. Проте ці можливості українська періодика повинна була шукати сама, спираючись насамперед на українську громадськість. За підрахунками науковців, у Другій Речіпосполитій за весь період її існування побачило світ близько 150 українських періодичних видань [1; 2]. Однак, наприклад, у 1930-му р. тут видавалася тільки одна щоденна українська газета: нею було львівське

«Діло» (для порівняння: аналогічних німецьких видань налічувалося 17; єврейських – 20) [18, 357-359]. Діяльність української преси проходила у тривалій і постійній боротьбі за власне існування, збереження національної ідентичності, в обороні прав української частини польського суспільства, у протидії поглинанню її домінуючою польською культурою. В таких умовах закономірним було звернення українських періодичних видань до культурної спадщини рідного народу як до потужного засобу його консолідації, самозбереження під тиском чужого культурного оточення.

Уважне вивчення напрацювань польської історіографії дає змогу зробити висновок про практично повну відсутність наукових розвідок з означеної теми. Аналогічно виглядає ситуація й в українській історіографії. Винятком можуть бути хіба що окремі статті, де матеріал преси про дослідження та збереження пам'яток історії й культури українського соціуму в міжвоєнній Польщі подається крізь призму висвітлення діяльності пам'яткознавців чи пам'яткознавчих осередків того чи іншого регіону [7; 6; 3].

Тому, враховуючи наукову новизну теми, її актуальність й практичну значущість у контексті сучасних українсько-польських взаємин, автор ставить за мету показати відбиття на сторінках окремих періодичних видань міжвоєнної Польщі позиції державної влади та громадськості щодо культурної спадщини українства, ставлення авторів публікацій до цієї позиції.

Одним із маловідомих на сьогодні видань, що зверталось до пам'яткознавчої тематики, був часопис «Люблінсько-пограничний огляд» («Przegląd Lubelsko-Kresowy»). Акцент на його публікаціях не є випадковим. Адже під своєрідним «патронатом» тодішнього Люблінського воєводства знаходилося Волинське та Поліське воєводства Другої Речіпосполитої, заселені головним чином українською людністю. Тому у публікаціях часопису помітне місце займали сюжети, що мали за мету ознайомити читачів з пам'ятками історії та культури Західної Волині та Західного Полісся. На підставі опрацювання змісту і стилю надрукованих у часописі матеріалів можна бачити, що вони носили головним чином популяризаторський характер, просякнутий пропольським духом. Тут чимало об'єктів української культурної спадщини зраховувалось до надбань польської нації. Приміром, П. Яворський у статті «Історичний нарис про Волинь» недвозначно зазначав: «Поляки, особливо польська шляхта, не лише заколонізували Волинь, не тільки запровадили тут західну культуру, сильно розвинули сільське господарство і промисли ..., але ще обороняли цей край власною кров'ю від ворогів – татарів і москалів» [17].

Інший автор – В. Піотровський – у статті про

музей православних князів Острозьких в Острозі писав: «Діяння наших предків є мірилом нашого народного генію, який, постійно прямуючи до вищих щаблів загальнолюдської цивілізації, залишив по собі монументальні пам'ятки – незнищенні етапи своєї потужної індивідуальної і расової творчості. Наші східні воєводства, і, між іншим, Волинь, наповнені такими чудовими пам'ятками» [19, 5]. В. Піотровський у пропольському дусі розповів про історію будівель замку князів Острозьких, створення тут перед Першою світовою війною і відновлення у 1922 р. музею [19, 7].

Під промовистим гаслом «Руїни польських сторожових башт на кресах» у 8-му і 9-му номерах за квітень 1925 р. часопис подав матеріал К. Іваницького про Луцьк і Луцький замок [15; 16]. Автор розповів про історію замку, перебудованого у XV ст. православним литовським князем Любартом-Дмитром з давньоруської дерев'яної твердині у муровану оборонну споруду, реставрацію окремих архітектурних об'єктів Луцька. Він зазначив, що «замок в Луцьку є у цілій східній частині Польщі однією з найпрекрасніших пам'яток величі і міці Польщі» [15, 4]. К. Іваницький подав технічні і будівельні характеристики його складових (башт, стін, фундаменту, ін.), навів свідчення люстрацій 1545, 1552, 1555, 1765 та 1789 рр. про поступовий занепад споруди. На завершення публікації автор, показуючи непривабливий вигляд замку станом на початок 1925 р., зазначив: «Про Луцьк належить сказати: спи спокійно і відпочивай великий замок-рицарю до часу, поки вдячна Річпосполита Польська за твої давні, докладені для неї зусилля не оздобить тебе відновленими шатами і у твоїх стінах заснує музей Волинської землі, сторожею якої ти був і яка дала нашій вітчизні вірних синів – славних героїв» [16, 7].

Матеріал К. Іваницького про Луцький замок супроводився серією світлин, на яких зафіксовано вигляд різних частин споруди. На сторінках часопису вміщено чимало світлин й про інші архітектурні старожитності Волинського, Поліського та Люблінського воєводств; багато з них неспростовно засвідчують свою приналежність до української культурної спадщини. Це такі пам'ятки, як Зимненський Святогірський монастир поблизу м. Володимира-Волинського, Василівська церква і Святоуспенський собор цього міста [14]; православна церква у Перевалах на Поліссі [21]; уніатські церкви у Гребенному, Турковичах, Підгірцях та Грубешові на Холмщині [20]; залишки ратуші і замку князів Вишневецьких у Вишнівці поблизу старовинних Кременця та Почаєва [23, 8-9]. В останньому випадку до зображення оборонної споруди додано коментар, що розповідає про її спорудження, складну долю у XIX ст. (перепродаж, знищення цінних колекцій і скарбів, руйнування, ін.). Наголошуючи, що тепер

у замку працює реміснична школа, автор коментаря А. Вятровський, зокрема, зазначив: «І як колись вирушав з цього місця під керівництвом дієвого Яреми (Яреми Вишневецького – О. Г.) польський вояк, щоб розширювати і боронити кордони вітчизни, так нехай в майбутньому виходять звідси наступники, які зміцнюватимуть економічні основи сильної Польщі» [15, 9].

Однією з трагічних сторінок українсько-польських стосунків міжвоєнного періоду стало брутальне нищення з ініціативи польської влади православних храмів на Холмщині та Південному Підляшші у травні-липні 1938 р. Керманичами держави, насамперед їх військовою партією, ця акція розглядалася як один із завершальних заходів щодо остаточного вирішення так званого «українського питання» на засадах колонізації та навернення української спільноти до католицизму. Згідно офіційних даних, було знищено 127 культових об'єктів православних вірних: 91 церкву, 10 каплиць та 27 молитовних будинків [8, 60]. На кінець 1930-х рр. з 389 православних церков, що існували у міжвоєнній Польщі на момент здобуття нею незалежності, залишилася 51 (189 – зруйновано, 149 перетворено на костели) [9, 5].

Руйнівна акція 1938 р. супроводжувалася безповоротними втратами пам'яток українського сакрального мистецтва. Така доля мала спіткати й церкву Успіння Пресвятої Богородиці у Щебрешині Замосцьського повіту, відому ще з XII ст. (1184 р.). Варвари встигли скинути дах і розібрати стелі, але протести польських науковців і пам'яткоохоронців, української громади не дали завершити акт вандалізму. Те, що від церкви залишилося, зберегли у «якості історичних руїн» [10, 462-463]. Сьогодні ця православна святиня відбудовується коштом Польської держави.

Попри зусилля влади обмежити поширення інформації про події на Холмщині та Південному Підляшші, відгомін про них прокотився усією країною. Проурядова преса підтримувала антиправославну і zarazом антиукраїнську акцію. Вважається, що саме одне з таких видань, яким був «Щоденний ілюстрований кур'єр» («Ilustrowany Kurier Codzienny»), матеріалом від 24 березня 1938 р. розпочало у пресі кампанію про «українську небезпеку», вбачаючи її в українізаторській діяльності православної церкви [13].

На відміну від проурядової періодики опозиційна преса (ліва й консервативна) друкувала, незважаючи на заборони, матеріали, де критикувала дії влади на Холмщині та Південному Підляшші як такі, що суперечили інтересам держави. До них належали впливові загальнопольські видання на кшталт львівського «Часу» («Czas»), «Щоденної познанської газети» («Dziennik Poznański») та вільнюського «Слова» («Słowo»).

Яскравим підтвердження цього може слугувати позиція «Слова». Упродовж липня-серпня 1938 р. ця щоденна газета помістила низку статей відомого консервативного публіциста С. Цат-Мацкевіча з негативною оцінкою дій влади щодо православних святинь на Холмщині та Південному Підляшші. Особливу увагу привертає стаття «Діти на семафорах і стрілках», опублікована 30 липня 1938 р. [12]. Автор повідомляв, що у червні-липні на теренах східних повітів Люблінського воєводства зруйновано 114 церков і молитовних будинків. Він підкреслив, що серед них були храми – і пам'ятки старовини, і сакральні будівлі, зведені у 1930-х рр. завдяки жертвам православного населення. Дії влади С. Цат-Мацкевіч прирівнював до брутальних акцій, що їх здійснювали на польських землях ті держави, які брали участь у поділі Першої Речіпосполитої наприкінці XVIII ст. Політику влади публіцист порівнював також з безрозсудною поведінкою дітей, які не усвідомлювали наслідків своїх вчинків. С. Цат-Мацкевіч писав: «Я бачив дітей, які на залізничній колії збудували пірамідку з камінців. Чи то були дуже злі, дуже зіпсовані діти? Ні – просто діти. Аж страшно подумати, що б вони могли вчинити, якби добралися до семафорів, стрілок, яку б спричинили катастрофу. Отож, таке руйнування православних храмів – це політика дітей, які добралися до семафорів і стрілок». [12].

В іншій статті С. Цат-Мацкевіч значно гостріше висловився про дії влади щодо православної церкви. Він стверджував: «Ми всі, цілий польський народ відчуватимемо наслідки помилок, спричинених легковажною і такого низького інтелектуального рівня політикою нинішнього уряду у цій справі. Якби я був послом [депутатом. – О. Г.] до Сейму, то я звернувся б з вимогою притягти у зв'язку з цією справою уряд до відповідальності перед Державним трибуналом» [11].

Щодо україномовних періодичних видань, то прикладом засудження акції нищення православних церков на Холмщині та Південному Підляшші є матеріал, вміщений у щоденній львівській газеті «Діло». Загалом це видання вважало будь-яку діяльність органів польської влади стосовно ущемлення прав українського православного населення Другої Речіпосполитої як таку, що спрямовувалась проти українських національних інтересів загалом. Упродовж травня-серпня 1938 р. з приводу антиправославної акції газета опублікувала серію статей, а також обширну поточну інформацію. Тут йшлося про перебіг подій, пов'язаних з нищенням православних святинь, протести ієрархів православної церкви Польщі, численні звернення православних вірних до уряду припинити варварську акцію на Холмщині та Південному Підляшші, відгуки на неї за кордоном тощо. Редакція газети надавала

слово авторам, які задумувалися над порятунком сакральної спадщини, що лишилася після зруйнованих церков. Зокрема С. Городинський висунув пропозицію про необхідність опіки над церковним начинням, що уціліло після варварських дій [4]. В ряді матеріалів зверталася увага на те, що вціліле церковне майно, де було чимало цінних пам'яток історії та культури – ікони, літургійне начиння, ін. – старости рідко передавали в інші церкви. Зазначалося, що їх пробували зберегти лише парафіяни, для яких ці предмети мали передусім релігійне значення. Таких залишків було досить багато. Частина з них була передана до церкви у Грубешові, яка була переповнена церковним начинням [5].

Таким чином, аналіз ряду періодичних видань міжвоєнної Польщі загальнопольського та регіонального характеру засвідчує, що на їх сторінках тією чи іншою мірою була присутня тематика, пов'язана з українською культурною спадщиною на західних етнічних українських землях. Відповідний матеріал подавався головним чином під польським кутом зору, згідно якого чимало пам'яток історії та культури, що належали українцям, зараховувалися до надбань польської нації. Обминалася тематика збереження сакральної спадщини. До неї польська преса в політичному контексті звернулася 1938 р. у зв'язку з брутальною акцією нищення православних церков на Холмщині та Південному Підляшші. Частина польської періодики негативно оцінила дії влади, вважаючи їх наслідки вкрай непередбачуваними для майбутнього польської нації. Цей та подібні аспекти теми й надалі потребують дослідження шляхом ознайомлення із змістом багатьох інших періодичних видань, що виходили на теренах міжвоєнної Польщі. Їх висвітлення сприятиме розв'язанню суперечливих питань українсько-польських стосунків 1920-1930-х рр., наповненню їх гуманістичним змістом, пошуків точок дотику, що не роз'єднують обидва народи, а сприяють їх зближенню.

Посилання

1. Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918-1919) / [уклад. Євген Місило]. – Едмонтон : Альберта, 1991. – 250 с.
2. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): історико-бібліографічне дослідження / О. Вішка; наук. ред.-консультант М.М. Романюк. – Л. : [б. в.], 2002. – 480 с.
3. Гаврилюк О.Н. Визначний пам'яткознавець Волині (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / О.Н. Гаврилюк // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Вип. 13. – 2009. – С. 326-331.
4. Городинський С. Як пропадають твори мистецтва / С. Городинський // Діло. – 1938. – 12 липня.
5. Гучванович Р. На рятунок наших скарбів! Що буде з цінними залишками по зруйнованих холмських церквах? (Лист з Холмщини) / Р. Гучванович // Діло. – 1938. – 9 серпня.
6. Заставецька Н. Охорона пам'яток воєнної історії у Східній Галичині в 1919-1939 рр. як аспект україно-польських

відносин (за матеріалами періодичних видань) / Н. Заставецька // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історичні науки. – 2006. – № 17 (112), жовтень. – С. 188-194.

7. Кінд-Войтюк Н. В. Краєзнавець Волині і церковний діяч Анатолій Дублянський / Н. В. Кінд-Войтюк // 36. навч.-метод. матеріалів і наук. статей істор. ф-ту ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 123-127.

8. Купріянович Г. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші / Г. Купріянович. – Люблін: Wyd-wo-Drukarnia L-PRINT, 2008. – 120 с.

9. Павлюк І.З. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. / І.З. Павлюк / Національна академія наук України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Наук.-дослід. центр. періодики. – Л.: Каменярь, 2001. – 285 с. – (Періодичні видання регіонів України).

10. Слободян В. Церкви Холмської єпархії / В. Слободян. – Л.: НТШ, 2005. – 560 с.

11. Cat-Mackiewicz C. A jednak kiedyś o tem trzeba będzie mówić / C. Cat-Mackiewicz // Słowo. – 1938. – 11 sierpnia.

12. Cat-Mackiewicz C. Dzieci na semaforach i zwrotnicach / C. Cat-Mackiewicz // Słowo. – 1938. – 30 lipca.

13. Cerkiew prawosławna nie może być miejscem agitacji ukraińskiej // Ilustrowany Kurier Codzienny. – 1938. – 24 marca.

14. Czechowicz J. Zabytki Włodzimierza / J. Czechowicz // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 7. – S. 3-4.

15. Iwanicki K. Łuck i zamek w Łucku / K. Iwanicki // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 8. – S. 3-5.

16. Iwanicki K. Łuck i zamek w Łucku / K. Iwanicki // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 9. – S. 5-8.

17. Jaworski P. Szkic historyczny o Wołyniu / P. Jaworski // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 2. – S. 10.

18. Paczkowski A. Prasa polska w latach 1918-1939 / A. Paczkowski. – Warszawa: PWN, 1980. – 520 s.

19. Piotrowski W. Muzeum Ks. Ostrogskich w Ostrogu Wołyńskim / W. Piotrowski // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 8. – S. 5-8.

20. Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 2. – S. 13-14; 1925. – № 7. – S. 5.

21. S. J. Migawki kresowe. Między Maciejowem a Przewalami / J. S. // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 15. – S. 13-14.

22. Tambor J. Procesy w Polsce / J. Tambor // Słownik literatury polskiej XX wieku / [pod. red. Marka Pytasza]. – Katowice: Wyd-wo Naukowe, 2001. – S. 318.

23. Wiatrowski A. Wiśniowiec / A. Wiatrowski // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – № 10. – S. 6-9.

Гаврилюк А.Н. Пресса межвоенной Польши об изучении и сохранении культурного наследия украинского населения западных этнических украинских земель

В статье рассматриваются материалы ряда периодических изданий Второй Речипосполитой (1918-1939 гг.) на польском и украинском языках, в политическом контексте касавшихся судьбы памятников истории и культуры украинского сообщества в пределах этого государства. Обращено внимание на проблемы исследования и охраны в первую очередь церковной старины на подвластных тогда межвоенной Польше украинских этнических землях. Подчеркнуто, что многочисленные публикации по проблеме появились в середине – второй половине 1938 г. Это связано с варварской акцией уничтожения польской властью православных церквей на Холмщине и Южном Подляшье в течение мая-июля 1938 г. Прослежено отражение в печати хода и трагических последствий этой акции, отношение авторов публикаций к политике властей, позиции общественности страны относительно разрушения православных святынь.

Ключевые слова: межвоенная Польша, пресса, украинское население, культурное наследие, 1938 г.

Gavryliuk A.N. The press of Poland in a period between the wars concerning cultural heritage's studying and preservation of Ukrainian population inhabiting the western ethnic lands

The article reviews materials of serial publications of *II Rich Pospolyta* (1918-1939) in Polish and Ukrainian languages, which in political context refer to the future of Ukrainian community's history and culture all over this state. First of all, the attention is paid to the problems of investigation and custody of the church relic at the ethnic Ukrainian lands, dependent on Poland in a period between the wars. The article emphasizes, that numerous published works about this question appeared in the middle and the second part of 1938, which is mostly connected with the atrocious action of Orthodox churches' destruction by Polish authority at the territory of Kholmshchyna and Southern Podlyashya from May till July in 1938. The reflection in the press concerning course of events and tragic consequences of this action was shown, as well as the authors' attitude towards the government, the position of state's community about the Orthodox churches' destruction.

Key words: Poland in a period between the wars, the press, Ukrainian population, cultural heritage, 1938.

04.04.2011 p.

УДК [94: 726.6](477. 51)

Ю.О. Карманов

Т.Г. Новик

П.В. Солобай

НЕКРОПОЛЬ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

В статті на підставі писемних джерел та археологічних досліджень розглядається історія виникнення та формування некрополя Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. За час свого існування монастирське кладовище стало значним комплексом, де були поховані сотні ченців обителі, настоятелі, відомі релігійні діячі та поважні жителі міста.

Ключові слова: монастир, некрополь.

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир займає помітне місце серед історико-архітектурних комплексів Чернігово-Сіверської землі. Монастир, що колись знаходився у 2-х кілометрах нижче за течією р. Десни від стародавнього міста, нині розташований у східній частині м. Новгорода-Сіверського. Його виникнення дослідники відносять до другої половини XII ст., коли на цьому місці була збудована кам'яна Спасо-Преображенська церква [4, 78-79; 14]. Археологічні матеріали дозволяють датувати заснування поселення на монастирському пагорбі не раніше кінця XI – початку XII ст.

Монастир привертав і привертає увагу багатьох дослідників історії стародавнього міста, але, торкаючись діяльності багатьох культурних діячів, які прославили своєю діяльністю Сіверщину, мало хто звертає увагу на те, що за дев'ять століть на

території комплексу утворився унікальний некрополь, який потребує докладного дослідження. Серед спеціальних досліджень – колективна монографія «Некрополі України», в якій згадується некрополь Спасо-Преображенського монастиря та Троїцьке кладовище. Але дослідники згадують лише про дві особи, поховані на території монастиря, та про п'ять надгробків, «розкиданих по галявинах парку», де знаходилось Троїцьке кладовище [8, 132-135].

Цвинтар Новгород-Сіверського монастиря став останнім притулком сотень ченців обителі, багатьох настоятелів, відомих релігійних діячів, які перебували тут на покої, поважних жителів міста, благодійна та громадська діяльність яких була вшанована сучасниками.

Вже на другу половину XVIII ст. монастирське кладовище являло собою значний комплекс. У 1782 р. архіандрит Євстафій Пальмовський писав до Святійшого Синоду, що можливість ремонту стародавньої Преображенської церкви стає сумнівною, бо вона від останньої пожежі та зроблених по обох боках фундаменту значної кількості склепів порозтріскувалась і знаходиться в аварійному стані [7, 5]. Підтвердження цьому дали результати археологічних досліджень Спасо-Преображенського собору XII ст., проведених у 80-х рр. XX ст., коли було знайдено кілька десятків християнських поховань навколо стародавнього собору – ґрунтових і у склепах, які датуються XII-XVI ст. [2; 3]. Таким чином, некрополь на території монастиря почав формуватись вже з перших часів його існування.

Якщо звернутись до найдавнішої історії обителі, то перелік осіб треба починати від одного з перших Сіверських князів – Олега Святославича – брата головного героя «Слова о полку Ігоревім» князя Ігоря. Олег Святославич – єдиний з відомих династії Святославичів, хто був похований у Новгороді-Сіверському. Літопис говорить лаконічно: «...преставися Олег Святославич місяця генваря в 16 день и положиша у саятого Михаила потом же Игорь брат его седе в Новгороде Северскомъ» [10, 216]. Тут мова йде про літописну Михайлівську церкву, місце розташування якої викликали серед істориків різні припущення. Намагання прив'язати розташування цієї церкви до Чернігова виявились безпідставними, оскільки розробка Л.А. Беляєва довела неможливість її розташування там, де це припускав Б.О. Рибаків [1, 3-18]. До того ж слід пригадати, що Олег Святославич в хрещенні був Михайлом і розвивав політику незалежності Новгород-Сіверського княжого столу від Чернігівського, отже повинен був потурбуватися про княжу усипальницю в своєму стольному місті. Сьогодні така думка ще більше знаходить матеріальне підґрунтя після сенсаційної знахідки княжого терему неподалік від Спаського собору. Згідно з історичним

матеріалом архіандрита Венедикта Бурковського, стародавній собор монастиря (розібраний в кінці XVIII ст.) мав два приділи: Різдва́ний та Архангела Михаїла. В його матеріалах, в розділі про давні храми обителі, є відомості про княже поховання. В одному місці читаємо: «...из «Истории государства Российского» (тут посилання на Карамзина – Ю.К.) видим, что Новгород-Северский князь Олег Святославич, скончавшийся 16 января 1180 г., положен у святого Михаила. Поелику же не было Михайловской церкви ни в монастыре сем, ни в Новгород-Северске, то упомянутый князь погребен, как догадываются некоторые (здесь ссылка на «Черниговские губернские ведомости» 1853 г.), в Спасском монастыре, около придела св. Архангела Михаила» [5, 35-36]. Цей фрагмент тексту, схоже, належить редакції преосвященного Філарета Гумілевського, який готував матеріали до публікації, бо в іншому розділі про заснування монастиря дещо інший текст: «По летописи, в 1179 г. похоронен был Новгород-Северский князь Олег Святославич в церкви Архангела Михаила, а по запискам найдено, что эта церковь была в монастыре Северском и в память ея после устроен был придел в Спасском храме» [5, 33].

Літописна спадщина Спаського монастиря починається з 1552 р. Від того часу до нас дійшла грамота, надана обителі московським царем Іваном III; саме з цього документу бере початок перелік відомих настоятелів монастиря, з іменами яких пов'язані ті чи інші історичні події [11, 138-152].

Перші з відомих імен настоятелів, які можемо занести до монастирського некрологу, – це архіандрит Васіан, при якому кримські татари в середині XVI ст. попалили обитель. Далі можемо назвати архіандритів Варлаама та Варсофонія, нічим, окрім імені, невідомих. Архіандрит Захарій дворянського роду Ліхареви́х відзначився тим, що за його управління в обителі деякий час знаходив притулок Лжедмитрій – Григорій Отреп'єв – на шляху до Києва.

Тривалий час в першій половині XVII ст. монастирем володіли єзуїти, але цей період мало досліджений і про їхнє кладовище на території обителі нічого невідомо.

З 1670 р., після переїзду архієпископської кафедри Лазаря Барановича до Чернігова, настоятелем монастиря став архіандрит Михайло Лежайський, з ім'ям якого пов'язане будівництво корпусу келій та мурованих кріпосних стін і веж, які є справжньою окрасою обителі. У 1690 р. він був одним з чотирьох кандидатів на місце київського митрополита. Помер Михайло Лежайський у 1699 р. у глибокій старості після 30-річного управління монастирем. 1702 р. обитель очолив колишній настоятель Чернігівського Єлецького монастиря архіандрит Нікон. Помер він 1 лютого 1710 р. Ніл Березовський – наступний

настоятель монастиря, у 1727 р. поставив свій підпис під присягою гетьмана Апостола. Він докладав великих зусиль до збереження старовинних володінь монастиря. Представився у січні 1733 р.

Архімандрит Созонт Волинець – з 28 січня 1738 р. наступний настоятель Спаського монастиря. Він довго йшов до цього призначення, хоча ще в 1727 р. Синод видав наказ чернігівському єпископу Радіону проізувати Созонта в архімандрита Новгород-Сіверської обителі. За його службу, яку він відправляв у Голландії при міністрі та повноважному посланці Борисі Куракіні. Після п'яти років управління монастирем Созонт Волинець помер 1742 р.

Подаємо перелік настоятелів, які докладали зусиль на розбудову обителі і залишилися покоїтись на монастирському цвинтарі: архімандрит Феоктист + 1770 р., Дмитрій + 1770 р., Кіпріан (?), Іосиф Тимошевич + 1 грудня 1777 р., Паїсій Яновський + 1777 р., Ієронім Яновський + 16 січня 1814 р., Інокентій Тихомиров + 1824 р., Геннадій Баранович + 8 серпня 1845 р., Афанасій + 23 вересня 1848 р., Никанор Пилаїв + 24 липня 1855 р., Венедикт Курковський + 8 лютого 1861 р.

Кіпріан народився в містечку Вороніжі Кролевецького повіту, в 1746 р. був пострижений в чернецтво в Новгород-Сіверському монастирі. У 1747 р. рукоположений в ієродіакона, а згодом в ієромонаха. Пройшов тут всі сходинок послушництва – трапезне, ключницьке, палатницьке і казначейське, а потім був управителем земельних володінь монастиря. В 1753 р. став ігуменом Ростовського Зачаївського монастиря, в 1758 р. підвищений в архімандрита Ярославського Толгського монастиря. З 1763 р. за власним бажанням звільнений на покій в Новгород-Сіверський монастир і деякий час, з 1770 р., керував ним [17, 166].

Цікава доля Ієроніма Яновського. Він був намісником Києво-Печерської лаври, з 1799 р. – архімандритом Києво-Михайлівського монастиря. В 1800 р. переведений до Новгород-Сіверського монастиря. Його можна вважати одним з перших істориків обителі, бо він склав короткий опис монастиря, який надрукований в Історії Російської ієрархії [17, 169]. Помер на 88 році життя 16 січня 1814 р.

Інокентій Тихомиров – колишній ректор Новгородської семінарії – переведений до Новгород-Сіверського монастиря 1814 р., помер 8 червня 1824 р.

Геннадій Баранович – колишній настоятель Іосифова Волоколамського, а згодом Данилова монастиря, член Московської духовної консисторії. Провів велику роботу з благоустрою та ремонту монастиря з 1825 р. і до смерті 8 серпня 1845 р. [17, с. 169].

Відзначили своєю діяльністю Новгород-

Сіверський монастир і відомі архієреї свого часу. Деякі з них, хто за власним бажанням, а хто примусово, переселялися сюди на покій і залишались до кінця. 2 травня 1758 р. преосвященний Арсеній – митрополит Київський в Спаському монастирі ховав єпископа костромського Геннадія Андрієвського.

У 1785 р. префектом Новгород-Сіверської семінарії замість Варлаама Шишатського став ієромонах Платон Романовський, будівничий Макошинського монастиря. Родом малоросіянин, він навчався в Переяславській семінарії та Київській академії. До Новгород-Сіверського потрапив з переводом до єпархії єпископа Іларіона Кондратовського. З 1790 р. став ректором семінарії та викладачем філософії. Помер 23 лютого 1796 р. у віці 42 років і був похований у Новгород-Сіверському монастирі преосвященним Іларіоном, який дуже високо цінував працю його на посаді ректора семінарії [15, 367].

У 1787 р., після закриття Новгород-Сіверської єпархії, залишився на покій в Спасо-Преображенському монастирі єпископ Іларіон Кондратовський, відзначений ще за своє служіння оберієромонахом російської армії під час російсько-турецької війни 1769-1770 рр. [12, 65]. Єпископ Іларіон був похований під вівтарем Іллінської церкви у 1799 р. Місце його поховання було випадково відкрите під час реставраційних робіт будинку настоятеля і розвалу зруйнованих стін Іллінської церкви у 2003 р. В результаті обстеження знайденого склепу з'ясувалося, що під вівтарем було три поховання: згаданого вже єпископа Іларіона, першого губернатора Новгород-Сіверського намісництва Іллі Журмана та його дружини – ктиторов Іллінської церкви. Ілля Журман помер у 1783 р. Згідно його заповіту та на його сімейні кошти була зведена в монастирі кам'яна церква Св. Пророка Божія Іллі. Вона була прибудована у вигляді двоповерхового будинку до настоятельського корпусу у 1786 р. та освячена 24 січня 1787 р. єпископом Новгород-Сіверським Іларіоном в присутності імператриці Катерини II. Також на кошти Іллі Журмана був улаштований і різьблений дерев'яний золочений іконостас. До зведення цього храму прах намісника два роки стояв в підземному ході під монастирською дзвіницею, а потім був перенесений до вже освяченого храму Св. Іллі до склепу у вівтарі. Тут же згодом була похована була дружина намісника Агафія Давидівна (уроджена Стрешенцова, одна з родичок Розумовських [6, 65-70]), яка виконала заповіт свого чоловіка стосовно побудови церкви [17, 104-105].

Особливої уваги заслуговує постать колишнього ректора Новгород-Сіверської духовної семінарії, згодом архієпископа Могилевської та Вітебської єпархії Варлаама Шишатського. Ще перебуваючи на посаді ректора семінарії, він зближається з

членами Новгород-Сіверського гуртка автономістів, що далось взнаки на його політичних поглядах [17, 65]. Під час окупації Могилевського краю французами, сподіваючись на певну позитивну роль західної експансії, Варлаам Шишатський під час богослужіння проголошує здравлицю Наполеону. Такий жест архієрея був засуджений. У 1813 р., за ухвалою Синоду, архієпископ був позбавлений сану та відправлений на заслання в Новгород-Сіверський монастир як простий чернець. Як згадується в численній літературі, Варлаам багато покайно плакав і від того осліп. Серед монастирської братії та міської інтелігенції він користувався великою повагою. Помер у 1823 р. Велика бібліотека покійного увійшла до зібрання Чернігівської духовної семінарії, крім 96 книг, що були відібрані для Санкт-Петербурзької академічної бібліотеки [9, 358-359].

Неможливо не згадати постать відомого літописця XVII-XVIII ст. Іосіфа Боболінського – уродженця Новгород-Сіверського. Приймавши постриг, він присвятив своє життя літературній діяльності. Тривалий час жив і працював у Чернігові, але на старості побажав переїхати до рідного міста. Помер у Спасо-Преображенському монастирі, де і був похований.

8 лютого 1861 р. помер настоятель Новгород-Сіверського монастиря архімандрит Венедикт Курковський. В миру Василій Курковський був родом з духовного звання Херсонської єпархії, отримав вищу освіту в Київській духовній семінарії. У 1831 р. прийняв чернецтво. До призначення у 1855 р. настоятелем Новгород-Сіверського монастиря був ректором Тобольської, а потім Харківської семінарії. Венедикт Курковський є автором «Описания Новорода-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужескаго монастыря». Похований праворуч головного храму монастиря поруч із своїм попередником, архімандритом Никанором [17, 82-83].

У 1871 р. прибув на покій з Чернігова до Новгорода-Сіверського архієпископ Варлаам Денисов. З 1867 р. до 1872 р. управління архієпископа Варлаама – епоха в житті чернігівської єпархії. За його клопотання було відкрито вікаріатство, перетворена духовна консисторія, семінарія та повітові училища, зроблено представлення про перетворення класних монастирів в загальножитійні, розпочата справа щодо покращення побуту духовенства через складання нового розкладу приходів та поштових причтів. Архієпископ Варлаам помер 18 січня 1873 р. і був похований в новому Георгіївському приділі Свято-Іллінської церкви перед царськими вратами на місці, яке він сам вибрав. Причому звернули увагу на те, що тіло його зберегло «благоліпний» вигляд, не дивлячись на те, що покійний страждав на водяну хворобу, і що похований був тільки на шостий день і ніяких засобів від розкладання тіла застосовано

не було. Архієпископ Варлаам залишив після себе немало кількість творів, найбільш вагомий з яких – книга опису старожитностей та рукописів Кирило-Білозерського монастиря [18, 57-68].

Крім духовних осіб, на погості монастиря покійся відомі громадські діячі свого часу. В експозиції музею-заповідника знаходиться надгробна плита 1591 р. з вапняку, знайдена під час археологічних досліджень на території монастиря [2, 41-43]. Досліджуючи епітафію, вдалося установити, що вона стосується особи Димитрія Ізноскова – колишнього боярина Стародубського князя.

У 1838 р. за бажанням близьких родичів у Спасо-Преображенському соборі монастиря відбулось перепоховання тіла графа Олексія Кириловича Розумовського (1748-1822 рр.), яке спочатку було поховане в містечку Почепі [5, 104]. Граф О.К. Розумовський був сином останнього гетьмана України, генерала-фельдмаршала графа Кирила Григоровича та графині Катерини Іоанівни (Наришкіної). Він був першим міністром Міністерства народної освіти.

На монастирському та Троїцькому цвинтарі монастиря покійся члени родини Судієнків, славний козацький рід яких був започаткований за часів Гетьманщини онуком стародубського полкового судді Андрія Івановича – Степаном, сином новгород-сіверського отамана Івана Андрійовича.

Серед Судієнків – археограф-аматор, голова новгород-сіверського дворянства Михайло Йосипович (1803-1871 рр.), перу якого належить ряд документальних публікацій, зокрема стосовно гетьманів України. Завдяки його наполегливій праці була підготовлена книга у двох томах «Матеріали для вітчизняної історії», а також за власні кошти він видав у 1851 р. відому працю О. Шафонського «Описание Черниговского наместничества» [13, 98].

Якщо взяти до уваги, що Троїцький цвинтар, який знаходиться під стінами обителі, був земельною власністю Спасо-Преображенського монастиря, то перелік знаменитих осіб, які стосуються теми нашого дослідження, можемо продовжувати далі. На кладовищі стояла Троїцька дерев'яна церква, побудована дружиною стародубського полковника Лук'яна Журавко-Покорського у 1696 р. Згодом, у 1847 р. з причини цілковитої ветхості церква була розібрана, а на її місці у 1848 р. збудована соборним коштом нова дерев'яна, але з кам'яним фундаментом. На Троїцькому цвинтарі були поховані громадяни міста, які, як зазначав Венедикт Курковський, могли внести невеликий кошт на користь монастиря. З надгробних пам'ятників архімандрит згадує два: один – над прахом дружини колишнього директора місцевої гімназії Халанського, чавунний, споруджений дітьми, другий – цегляний, над прахом дружини колишнього місцевого поштмейстера Остелецького, споруджений

«горестным супругом» [17, 106].

1 серпня 1894 р. на Троїцькому кладовищі був похований старійший з викладачів місцевої жіночої гімназії Іван Григорович Македонський. Він працював інспектором народних училищ Чернігівської губернії до 1876 р., коли в чині статського радника був звільнений зі служби у зв'язку з хворобою. Тоді ж він переїхав до батьківського дому у Новгороді-Сіверському та зайняв місце учителя природознавства у жіночій гімназії, де і прослужив 19 років. І.Г. Македонський був нагороджений орденами Станіслава 2-го ступеню та Анни 3-го ступеню [16].

Представлений список далеко не повний. Тема потребує подальших досліджень. Питання увічнення пам'яті знаменитих осіб Чернігово-Сіверщини набуває особливої актуальності в час, коли відновився архітектурний комплекс Спасо-Преображенського монастиря і до майбутніх проектів є необхідність внести план створення меморіальної каплички на його території.

Посилання

1. Беляев Л.А. Из истории зодчества древнего Чернигова // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Т. 4.
2. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт о раскопках собора XII в. в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. – ДФ НАИЗ, № 441.
3. Коваленко В.П. Отчёт о раскопках собора XII в. Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1982 г. ДФ НАИЗ, № 444.
4. Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., Наука, 1989.
5. Курковский В. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного монастыря. – ЧЕИ. – Прибавления. – 1861.
6. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1.
7. Лопушинская А.Е. Спасо-Преображенский собор Спасо-Преображенского монастыря в Новгород-Северском // Проект ремонтно-реставрационных работ: историческая записка. – К., 1984. – Т. II.
8. Некрополи України. – К., 1999.
9. Описание бывшей Новгород-Северской епархии. – ЧГВ. – 1858. – № 46. – Часть неофициальная.
10. ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 2.
11. Русина О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5.
12. Федірко А.М. Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. – Київ – Новгород-Сіверський. – 1996.
13. Федірко А.М. До біографії М.Й. Судієнка // Скарбниця Української культури / Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею. – Чернігів, Сіверянська думка. – 1996.
14. Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северском // Сборник сообщений Киевпроекта. – 1958. – № 1-2.
15. ЧГВ. – 1858. – № 47.
16. ЧГВ. – 1894. – № 38.
17. ЧЕИ. – Прибавления. – 1861. – № 2.
18. ЧЕИ. – Прибавления. – 1873. – № 4.

Список скорочень

ПСРЛ – полное собрание русских летописей
ЧГВ – Черниговские губернские ведомости
ЧЕИ – Черниговские епархиальные известия

Карманов Ю.А., Новик Т.Г., Солобай П.В. Некрополь Спасо-Преображенского монастыря в г. Новгород-Северском

В статье на основании письменных источников и археологических исследований рассматривается история возникновения и формирования некрополя Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря. За время своего существования монастырское кладбище стало значительным комплексом, где были погребены сотни монахов обители, настоятели, известные церковные деятели и жители города.

Ключевые слова: монастырь, некрополь.

Karmanov Yu.O., Novyk T.H., Solobai P.V. The cemetery of the Novgorod-Siverskyi Spaso-Preobrazhenskyi monastery

The history of genesis and formation of a cemetery of the Novgorod-Siverskyi Spaso-Preobrazhenskyi monastery on the basis of written sources and archeological excavations is being and lazed in the article. During its existence the monastery's cemetery had become a considerable complex were the hundred of monks, fathers-superiors, famous church figures and simple locals are buried.

Key words: monastery, cemetery.

01.04.2011 р.

УДК 726. 84(477. 51-25)

**В.Я. Руденко
Т.Г. Новик**

АЛІПЄВИ ПЕЧЕРИ В ЧЕРНІГОВІ. ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

В статті розглядається історія виникнення, архітектура, художньо-декоративне оздоблення, дослідження та сучасний стан збереженості однієї з маловідомих пам'яток печерного будівництва – Аліпєвих печер в Чернігові. Підземний комплекс розташований на території Болдиних гір. За офіційною інформацією, пам'ятка була створена на початку XX ст. ієромонахом Троїцького Іллінського монастиря Аліпєм (О. Яковенко). Наразі печери перебувають в занедбаному стані. Пам'ятка потребує досліджень та реставрації.

Ключові слова: Болдини гори, печери, чернець.

У Чернігові, який вже більше тисячоліття є центром однієї з найдавніших на Русі православних єпархій, збереглася велика кількість споруд культового призначення різних часів. Окрему групу пам'яток складають печери – так здавна на Русі прийнято називати штучні підземні споруди, що призначалися для життя ченців чи їх поховань. Найбільш відомі з них – Антонієві печери колишнього Болдиногорського Богородичного (з XVII ст. – Іллінського; Троїцького Іллінського) монастиря, який був заснований у 1069 р. «батьком

руського чернецтва» прп. Антонієм Печерським.

Протягом багатьох років вони вивчаються, реставруються та зберігаються працівниками Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», до складу якого вони входять на правах музею. Інші рукотворні культові підземелля Чернігова хоча, по-можливості, і досліджуються, але після завершення робіт консервуються, тобто закопуються, бо в сучасних умовах не мають реставраційної перспективи. У багатьох випадках дослідникам вдається лише зафіксувати наявність пам'ятки.

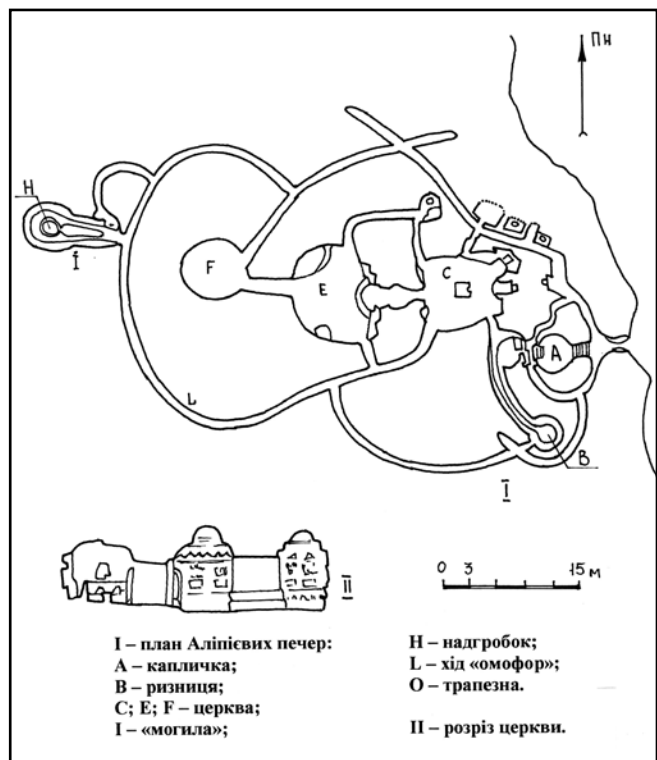
Слід зазначити, що місцеві традиції печерного помешкання, а, виходячи з цього, і печерного будівництва, виявилися настільки стійкими, що спорудження і використання печер тривало у Чернігові та на його околицях до початку XX ст. Внаслідок аналізу писемних джерел, свідчень мешканців міста та результатів спелеоархеологічних досліджень удалося отримати наукову інформацію про значну кількість чернігівських підземель, визначити їх вік, топографію та конструктивні особливості.

Можна впевнено констатувати той факт, що всі зафіксовані на сьогодні підземні культові споруди Чернігова розташовані на північний захід від історичного центра міста, в місцевості, яка з XI ст. відома під назвою Болдини гори. За часом спорудження вони поділяються на три категорії: давньоруські, періоду Гетьманщини та новітні, тобто збудовані на початку XX ст.

Найбільша за розміром і найцікавіша за архітектурою та художнім оздобленням культова підземна споруда новітнього часу відома під назвою «Аліпіїв печери». Вкопані вони в товщі високого мисоподібного виступу Болдиної гори. Вхід до них знаходиться з південно-західного боку від огорожі Троїцького монастиря на відстані 80 м від неї. Пам'ятка входить до компактної печерної групи, що складається з чотирьох підземних споруд: Аліпіївих печер, печери Св. Лаврентія, келії ченця-відлюдника та невеличкої підземної камери, призначення якої остаточно не з'ясоване.

Вперше інформація про печеру Аліпія була оприлюднена в 1928 р. у «Ювілейному збірнику на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності». У надрукованій в ньому статті «Нові печери» автор публікації Борис Пилипенко надав змістовну характеристику архітектури та художнього оформлення означеної підземної споруди, а також, спираючись на свідчення сучасників подій, розповів про історію її створення [3, 105-129].

За його твердженням, спорудження даного печерного комплексу розпочалося в травні 1918 р. на схилі виступу Болдиної гори за 40-

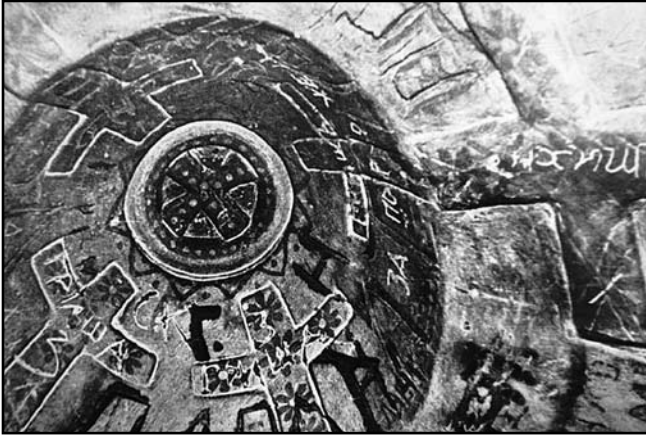

Аліпіїв печери в Чернігові. План 1928 р.

50 м від садової брами Троїцького монастиря з виходом на північний схід. Керівником справи й головним організатором робіт виступав чернець Аліпій з селян хутора Плехтіївка Городнянського повіту Чернігівської губернії. За характеристикою Б. Пилипенка, Аліпій був людиною малоосвіченою, але енергійною, упертою та фанатичною. Він зібрав навколо себе невеличке коло помічників – черниць і ченців, а для важкої роботи використовував випадкових прочан. Близький за змістом опис печерного комплексу було надруковано в 1931 р. в книзі С. Баран-Бутовича «Чернігів як об'єкт історико-краєзнавчої екскурсії» [1, 36-37]. Розбіжність в наданій обома авторами інформації вбачається тільки в одному: Б. Пилипенко стверджує, що будівництво печер розпочалося в травні 1918 р., а з публікації С. Баран-Бутовича виходить, що Аліпій розпочав роботи по їх створенню ще до Жовтневої революції.

Додаткові дані були отримані під час подальших досліджень пам'ятки. В 1975 р. одному з авторів пощастило особисто поспілкуватися з безпосереднім учасником будівництва Аліпіївських печер. Ним був Максим Тимофійович Клодько, 1900 р. народження, який мешкав у селі Довжик Чернігівського району. За його свідченням, він був залучений до будівництва печер у 1922 р., коли роботи були вже на стадії завершення, і брав участь у спорудженні великої підземної церкви.

В цій частині спогади М.Т. Клодька входять в протиріччя з інформацією, наданою

Художнє оздоблення склепіння каплиці. Фото 1970 р.

Б. Пилипенком, який пише, що після того, як 25 листопада 1919 р. печери були освячені Чернігівським єпископом Пахомієм, роботи у них повністю припиняються. Не довіряти інформації, яку оприлюднив автор – професійний історик і практично сучасник подій, не доречно. Важко ставити під сумнів і свідчення Максима Клодька, бо названа їм дата (1922 р.) пов'язана з конкретними подіями його життя, так що помилитися він не міг: в 1921 р., по захворюванню, Клодько звільняється з лав Червоної Армії, приїздить у Чернігів і працевлаштовується на залізницю. Причину розбіжності зазначеної інформації знаходимо у тих же свідченнях. Справа в тому, що Б. Пилипенко говорить про офіційні етапи історії створення печерного комплексу, тобто про початок робіт та ритуал освячення «Нової» підземної культової споруди єпископом Пахомієм, які не були таємницею для широкого загалу віруючих. І це цілком природно, бо початок будівництва припадає на період гетьманату та Директорії, який тривав у Чернігові з 12 березня 1918 р. до початку 1919 р. Як відомо, Павло Скоропадський виявляв інтерес до церковних справ і намагався вирішувати їх, не виходячи за канонічні межі. Інша ситуація склалася після встановлення Радянської влади, яка розпочала активну боротьбу з Церквою.

Малоймовірно, що в цей період були сприятливі умови для проведення значних будівельних робіт у печерах, розташованих біля самої огорожі Троїцького монастиря в заселеному районі міста.

Після захоплення 12 жовтня 1919 р. Чернігова частинами армії Денікіна, настали умови для продовження робіт, і скоріше за все, Аліпій цім відразу скористався. Війська Денікіна пробули у Чернігові близько місяця. 6 листопада в місто знову повернулася Радянська влада. Певний час більшовикам було не до церковних справ, тому 25 листопада, мабуть, сподіваючись, що невдовзі влада знову поміняється, Пахомій освячує печери.

У серпні 1920 р. постановою Ради Народних Комісарів УРСР всі релігійні громади в Україні були

позбавлені прав як юридичні особи. Наприкінці 1920 – початку 1921 рр. по всій країні розгорнулася повномасштабна антицерковна акція. Ось чому добудова печерного комплексу в цей період проводиться таємно.

За словами М.Т. Клодька, роботи проводилися виключно в нічний час, оскільки Аліпій боявся чекістів. Працювали групами по 10-30 осіб. Землю виносили у мішках в порослий кущами та деревами яр, тому її майже не було видно на відстані. Розписували стіни і склепіння галерей та приміщень відразу по ходу робіт, і займався цим сам Аліпій.

Цікаво, що в будівництві, за словами Клодька, в цей час брали участь близько півсотні мешканців с. Свинь (нині с. Ульянівка Чернігівського району), де у 1921 р., за особистим розпорядженням архієпископа Пахомія, Аліпій отримав парафію. Про початок спорудження печерного комплексу свідок нічого розповісти не зміг, а ось про те, як будували велику підземну церкву, надав змістовну інформацію, оскільки сам брав у цьому участь.

За його словами, на тому місці, де планувалось створити храм, спочатку вгору під кутом прокопувалася галерея до того рівня, де планувалося склепіння церкви. Потім у верхній частині галерея розширювалася і перетворювалася на приміщення необхідної форми та розміру. Після цього починали понижувати підлогу цього приміщення, паралельно оформлюючи архітектурними деталями та розписами стіни. Таким чином будівництво розпочиналося «з даху», що у підземних умовах мало суттєві переваги, оскільки позбавляло будівничих необхідності користуватися драбинами та іншими громіздкими приладами і, безумовно, було більш безпечним.

Вважаємо доцільним окремо зупинитися на постаті самого Аліпія. На нашу думку, це може певною мірою пояснити, чому саме він, і чому саме в цей період став фундатором самої новітньої за часом створення підземної культової споруди у Чернігові і ініціатором останньої спроби відродити на наших теренах давно забуту традицію печерного мешкання.

Аліпій – в миру Яковенко Олександр Андрійович – народився у 1881 р. в с. Плехтіївка Ріпкінського району Чернігівської області. За його особистими свідченнями, наданими під час допитів у радянських правоохоронних органах, походив він з бідної селянської родини і був малограмотним. У 1903 р. О. Яковенка призвали на військову службу, яку він проходив у місті Кронштадті рядовим матросом. Там він зустрівся з настоятелем Андріївського собору, відомим церковним діячем Іоанном Кронштадтським і став його послідовним прихильником. Після демобілізації у 1908 р. він повернувся до Плехтіївки. На той час батьки Олександра

вже померли, і їх господарство опинилося у власності родичів, тому демобілізований матрос був вимушений піти з села шукати заробітків на стороні. Доля розпорядилася так, що Яковенко потрапив на роботу до господарства Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря. Два роки він виконував там «чорну» роботу, після чого за розпорядженням ігумена Климента був переведений до самого монастиря спочатку простим робітником, але невдовзі якимось чином став ієромонахом. Погодьтеся, дуже дивна кар'єра для малограмотного незаможного селянина.

Загальновідомо, що ієромонах – це чернець у священницькому сані, тобто людина освічена, яка править службу, тим більше у Троїцькому монастирі (на той час архієрейському домі) губернського міста Чернігова, де тоді існували духовне училище та духовна семінарія, і, зрозуміло, що освічених кадрів не бракувало.

До речі, і подальші події надають підстави піддавати сумніву правдивість «автобіографії» Аліпія. На користь такої думки свідчить те, що малоосвічений монах мав великий вплив на архієпископа Пахомія, підтримував певні стосунки з С.О. Нілусом, який, як відомо, був дворянином і закінчив юридичний факультет Московського університету. До того ж, Аліпій отримав благословення від самого Іоанна Кронштадтського, якого наважувався навіть шанувати як святого ще до офіційної канонізації. Після отримання парафії в с. Свинь, він будує і оздоблює там аж дві церкви, створює таємний печерний монастир – і це у ті часи, коли по всій Україні закривали храми. Його двічі заарештовують за антирадянську діяльність, але, чомусь випускають, і він знову повертається до с. Свинь, де і зустрічає Велику Вітчизняну війну.

За офіційною версією, загинув священник О. Яковенко у 1943 р. від вибуху німецького снаряду під час визволення села бійцями Червоної Армії. До речі, у 1989 р. під час опитування старих мешканців с. Ульянівка (колишнє с. Свинь), автори статті почули і побачили чимало цікавого: довідалися про те, що сам Аліпій підкреслював в розмовах зі своїми прочанами, що був рукопокладений у сан священника особисто Іоанном Кронштадтським; знайшли і підтвердження того, наскільки амбіційною людиною був Олександр Яковенко. Це ікона «Святий Аліпій Стопник», образ на якій написаний з Аліпія (Яковенко). З'ясувалося, що коли почався артобстріл, Яковенко наказав своїм чернцям сховатися у печері, а сам, чомусь, побіг в інший бік і вліз у водостічну трубу під дорогою, де його і накрив снаряд. Виходячи зі спогадів старих мешканців Ульянівки, на місці загибелі Аліпія знайшли тільки його чобіт, який і поховали. Але чим пояснити те, що на цвинтарі біля церкви знаходяться аж дві його могили? До

Фриз ходу «Омофор». Фото 1970 р.

речі, всі ті, з ким довелося спілкуватися, дуже неохоче і плутано відповідали на запитання. Як бачимо, питань більше, ніж відповідей. Але, все ж таки, зібрана інформація дозволяє зробити деякі висновки і певні припущення.

Очевидно, що роботи по створенню «Нового» культового печерного комплексу на Болдиних горах проводилися не тільки за ініціативою лише одного Аліпія. Скоріш за все, це була частина якогось релігійного проекту, розробленого не без участі керівництва єпархії, яке входило до опозиції тій частині Руської Православної Церкви, яка визнала Радянську владу. Центром цієї опозиції стала община, створена на базі Троїцького монастиря, члени якої вважали себе причетними до ІПЦ (Істинно Православної Церкви) і були згуртовані в створену у Чернігові організацію таємного чернецтва. Ключовими фігурами цієї общини стали вже відомі нам С.О. Нілус, ієромонах Аліпій та псаломщик Лаврентій Євсейович Проскура, який вважався духовним батьком багатьох ченців і мав великий вплив на прочан. Після закриття Троїцького собору центром опозиції стала Іллінська церква.

Щодо питання часу заснування так званих Аліпіївих печер, то і тут не все до кінця зрозуміле.

Обстеження каплиці членами спелеоархеологічної секції УТОПІК. Фото 1970 р.

Сучасний стан Аліпіївських печер. Фото 2010 р.

По-перше, чому Аліпій розпочинає створення нового печерного комплексу, коли у його розпорядженні були не тільки широковідомі Антонієві печери, але й великі підземні споруди, розташовані з протилежного боку Іллінського яру (сучасна назва «Новоантонієві печери»)? По-друге, чому не відбулося урочистого акту освячення початку робіт?

На нашу думку, в травні 1918 р. Аліпій не започатковував нового печерного комплексу, а лише розпочав роботи з реконструкції вже існуючої печери та її художнього оздоблення. Справа в тому, що в товщі даного мисоподібного виступу Болдиної гори печери існували задовго до ХХ ст. Про них згадується в «Трудах Черниговской губернской архивной комиссии» ще у 1908 р. [4]. Крім того, польові дослідження та результати опитування місцевих мешканців переконливо свідчать про те, що на означеній ділянці існує значна кількість культових підземних споруд, окремі з яких, як то «келія ченця відлюдника», могли бути створені у більш давні часи.

Якщо це так, то все виглядає достатньо логічно. Спочатку Аліпій розпочинає лише відновлювальні роботи вже існуючої печери, не маючи ніяких на те перешкод. За сприятливих умов архієпископ Пахомій освячує труди свого підлеглиго і одностудця. Потім, вже за часів Радянської влади, коли умови змінилися не на користь церкви, для того, щоб отримати незалежний осередок для своєї чернечої організації, він таємно продовжує розширювати свою печеру і буде у ній велику церкву на зразок ц. Феодосія Тотемського у Антонієвих печерах.

Так, на нашу думку, виглядає ситуація, що склалася під час створення означеного печерного комплексу. Не виключено, що подальші дослідження додадуть до неї певних коректив. Але, незважаючи на вірогідні зміни у погляді на окремі нюанси історії Нових (Аліпіївських) печер, вони, безумовно, являються унікальною пам'яткою печерного будівництва.

На жаль, сучасний стан збереженості Аліпіївських печер близький до критичного. Таке становище обумовлено тим, що тривалий час пам'ятка

була і залишається занедбаною. Відомо, що у передвоєнні роки її використовували як своєрідну схованку різні злочинці та безпритульні. Під час бомбардувань Чернігова німецькою авіацією в печерах обвалилася велика церква. До початку 70-х років ХХ ст. у підземеллі господарювали місцеві підлітки. Сліди їх перебування і досі зберігають стіни приміщень та галерей.

У травні 1970 р. Аліпіївські печери були обстежені спелеоархеологічною експедицією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом Г.О. Кузнецова. На момент проведення досліджень вхід у підземелля являв собою круглий отвір діаметром близько 0,5 м. Поступово висота лазу збільшувалася, і через 4,5 м він з'єднувався з круглим у плані приміщенням. Праворуч та ліворуч від нього відходили дві галереї. Права галерея вела до «ризниці», у якій, хоча і у пошкодженому стані, але все ж таки ще зберігалася значна частина прикрас у вигляді рельєфних зображень та розписів, а також вирубані у ґрунті ослони уздовж стін. Вхід з «ризниці» до головної галереї комплексу – «ходу Омофор» – мав вигляд вузького лазу, хоча далі його висота дорівнювала 1,9 м. Уздовж стін галереї на висоті 1,5 м від підлоги був зафіксований рельєфний фриз, який складався з трикутних ніш та хрестів між ними. У приміщенні з гробницею на той час існувало зображення розп'яття та земляний надгробок. В ході обстеження були проведені фото- та графічна фіксація приміщень та декоративних прикрас, знятий топографічний план підземного комплексу. Згідно топографічної зйомки, загальна довжина приміщень та галерей, які вціліли, склала 120 м, з яких більше 50 м знаходилося в аварійному стані. Після завершення робіт вхід до печери був засипаний [2, 1-7].

Останнє обстеження означеної підземної споруди було здійснене археологічною експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» у 2010 р. Його проведення було обумовлено утворенням провалля, яке знаходилося на відстані 7 м на північ від первісного входу до печери Аліпії. В ході обстеження вдалося оглянути близько 40 м підземних комунікацій. При цьому було з'ясовано, що стіни та склепіння галерей і приміщень практично на всій їх площі пошкоджені численними обваленнями. Найбільшу загрозу становлять вивали породи зі стін внаслідок бокового тиску.

В порівнянні з 1970 р., коли здійснювалися передостанні дослідження комплексу, його стан значно погіршився. Зникли настінні розписи, які були тоді в відносно задовільному стані і мали реставраційну перспективу. Галереї, якими можна було пересуватися на повний зріст, в даний час на 50 % висоти заповнені обваленою та намітою

з поверхні землею. Була здійснена фотофіксація сучасного стану пам'ятки. Подальші дослідження були припинені з причин небезпеки.

Таким чином, як це не прикро визнавати, для того, щоб сьогодні уявити планометричні особливості та архітектурні форми Аліпіївських печер і оцінити майстерність, з якою було виконане їх художньо-декоративне оздоблення, є тільки один шлях – знову звернутися до опису пам'ятки, наданого Борисом Пилипенком.

За словами дослідника, загальна схема планування печери дуже була проста. Центральне місце в архітектурній композиції комплексу посідала велика церква «Е» (на плані 1928 р. приміщення позначені латинськими літерами), яка складалася з вівтаря, трапези (нефу) та дзвіниці (притвору), що не суперечить традиційному розподілу української трибанної церкви. Вірогідно, зразком для будівничих стала церква Феодосія Тотемського в Антонієвих печерах.

В оздобленні інтер'єру храму переважають елементи, характерні для української барокової архітектури: півциркульні, круглясті з хрестами та трикутні ніші, коробове склепіння, напівциркульне, на зразок Феодосіївської церкви Антонієвих печер, оформлення Царських врат. Церква сполучається з ризницею «В», «могилою» «І», тобто приміщенням з надгробком, яку, за переказами, Аліпій приготував для себе, та трапезною «О», яка вже у 1928 р. була завалена.

Навколо храму був прокопаний хід «L», який автор називає «Омофор». За його твердженням, означена галерея призначалася для хресних ходів. Біля самого входу до печери знаходилася кругла у плані капличка «А», навколо якої також проходили галереї. Крім вищезгаданих, у печерах існувало ще декілька інших невеличких приміщень та галерей невизначеного призначення.

Особливий інтерес представляє художньо-декоративне оздоблення інтер'єру Аліпіївських печер. Воно складається з рельєфних (вирізаних у материковому ґрунті) та намальованих рослинними фарбами орнаментальних композицій та зображень.

Серед них – сюжет «Знаряддя Страстей Господніх» у «дзвіниці», який складається з шестикутного хреста посередині та примітивно-символічних зображень півня, цвяхів, молотка, драбини, кліщів і глечика з Адамовою головою під ними; ікона «Коронування Богородиці», на якій два ангели тримають над головою Божої Матері корону з написом «Марія»; зображення «Розп'яття Хреста» в гробниці.

Особливу увагу привертають до себе численні мотиви оригінального орнаментального розпису, джерела якого досить легко знайти в традиційних зразках народної творчості. Це геометричні й рослинно-квіткові форми, серед яких переважають

дубові і вишневі листочки, зірчасті квіти, виноградні грона тощо. І це не дивно, оскільки разом з Аліпієм розписами у печерах займалися дівчата – черниці, які були родом з околиць сіл [3, 105-129].

Відомо також, що печери спочатку були прикрашені ще й рушниками та народними іконами, які приносили місцеві мешканці. Таким чином, Аліпіївські печери більше нагадували не обитель ченців-аскетів, а звичайну сільську українську церкву, що виходило за межі традицій печерного будівництва.

На даний час пам'ятка потребує детального вивчення та реставрації.

Посилання

1. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1931.
2. Кузнецов Г.А. Отчет экспедиции спелеоархеологической секции при Черниговском правлении Общества охраны памятников истории и культуры, проводившей исследование Алипиевых пещер в мае 1970 года. – Чернигов, 1970.
3. Пилипенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Українська Академія Наук. – № 76. – Київ, 1928.
4. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. 7-й. – 1908. – Приложение.

Руденок В.Я., Новик Т.В. Алипиевы пещеры в Чернигове. Проблема исследования и сохранения

В статье рассматривается история возникновения, архитектура, художественно-декоративное оформление, исследование и современное состояние одного из малоизвестных памятников пещерного строительства Чернигова – Алипиевых пещер. Подземный комплекс расположен на территории Болдыных гор. По официальным данным, памятник был создан в начале XX в. иеромонахом Троицкого Ильинского монастыря Алипием (А. Яковенко). В наше время пещеры находятся в заброшенном состоянии. Памятник нуждается в исследовании и реставрации.

Ключевые слова: Болдыны горы, пещеры, монахи.

Rudenok V.Ya., Novyk T.H. Alipiy's caves in Chernihiv. Exploration and preservation problem

An article deals with the history of foundation, architecture, decoration, exploration and current state of one most undiscovered underground architecture monument of Chernihiv – Alipiy's caves. Underground complex situated on the territory of the Boldin hills. Officially data they were founded in the beginning of XX-th century by the monk of the Trinity Illian monastery Alipiy (O. Yakovenko). Nowadays the caves are abandoned and there is a need of exploration and restoration.

Key words: Boldyn Hills; caves, monk.

01.04.2011 р.

УДК 902 (477.51) «19»

Л.В. Яснівська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ У 40-х – 60-х РОКАХ ХХ СТ.

У статті аналізуються результати досліджень археологічних експедицій під керівництвом Б.О. Рибаківа та В.А. Богусевича на території Чернігівського дитинця протягом 40-х – 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Чернігів, дитинець, експедиція, споруда, поселення.

Як відомо, систематичні розкопки давньоруських пам'яток Чернігівщини розпочав у 70-х рр. ХІХ ст. Д.Я. Самоквасов. Згодом, у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. їх плідно продовжили П.І. Смолічев, М.О. Макаренко, В.І. Моргилевський та ін., але увага дослідників була прикута до курганних і архітектурних старожитностей ІХ–ХІІІ ст. Дослідження найбільш масової категорії археологічних пам'яток краю – городищ і поселень, а особливо літописних міст фактично почалося лише в післявоєнний час, що дозволило виділити 40-ві – 60-ті рр. ХХ ст. в окремий етап в історії вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини [26]. Саме на цьому етапі починається систематичне вивчення центра літописних сіверян, князівського столярного міста, постійного суперника Києва – Чернігова.

Перші післявоєнні дослідження Чернігова значною мірою були пов'язані з вивченням та реставрацією зруйнованих архітектурних пам'яток ХІ – ХІІІ ст.¹ Саме на цьому етапі були започатковані археологічні розкопки найдавнішої частини міста – дитинця.

Вже влітку 1944 р. Інститут археології АН УРСР разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР організували виїзд до Чернігова групи спеціалістів під керівництвом проф. Б.О. Рибаківа для з'ясування стану архітектурних та археологічних пам'яток. Після відрядження Б.О. Рибаківа запропонував перспективний план археологічних досліджень Чернігова, що включав вивчення могильників у самому місті та на його околицях, дослідження житлових кварталів внутрішнього міста, оборонних споруд та реконструкцію валів, вивчення чернігівської архітектури та монастирів [2; 19, 204].

За рішенням Всесоюзної археологічної наради 1945 р. та археологічної конференції Української Академії наук УРСР від 5 червня 1946 р. про археологічне дослідження міст Київської Русі та на підставі відкритого листа дирекції ПМК АН СРСР виконком Чернігівської міськради дозволив проведення наукових розкопок давніх споруд у східній частині Чернігівського дитинця [19, 204; 9, 175].

У липні – серпні 1946 р. Чернігівська археологічна експедиція ІА АН СРСР під керівництвом

¹ Результати архітектурних досліджень доби Київської Русі будуть розглянуті в окремій розвідці.

Б.О. Рибаківа розпочала систематичні розкопки Чернігова. У роботі експедиції брали участь представники різних установ: від ІА АН УРСР – О.О. Попко, від Державного історичного музею – В.А. Мал'єв, від ПМК АН СРСР – Н.К. Лісіцина, Т.В. Ніколаєва, Г.Ф. Соловйова, представник Московського архітектурного інституту художник-архітектор І.М. Савєлов, фотограф П.О. Максимов та студенти московських вузів. Перед експедицією була поставлена завдання дослідити північно-східну частину дитинця, де знаходився князівський двір Святослава Всеволодовича, і залишків церкви ХІІ ст., якій загрожував обвал у воді р. Стрижень [21, 3]. Під час розкопок 1946 р. Б.О. Рибаківом у його північно-східній частині, уздовж тераси р. Стрижень (упродовж 71 м), Б.О. Рибаків констатував переростання шарів VII–VIII ст. у більш пізні, зафіксував землянку з ліпною керамікою, глиняне пряслице, кістяні проколки. Ця будівля була віднесена Б.О. Рибаківом до ранньослов'янського селища, що дало початок Чернігову [20, 64–65]. Крім того, було зафіксовано розміри насипу валу між Погорілою та Водною брамами – у підшві вал мав розмір до 12 м, а над ним, ймовірно, був насип висотою до 5–6 м [21, 11].

У зв'язку з руйнацією фундаментів Благовіщенської церкви розпочалися її розкопки, що змінило плани експедиції. Попередники вважали, що досліджувати Михайлівську церкву 1174 р. (Т.В. Кибальчич, Д.Я. Самоквасов, П.М. Добровольський, П.С. Кармалей, М.А. Сахновський) [10; 12; 23], але П.І. Смолічев стверджував, що мова йде про дослідження Благовіщенського храму [24, 144].

Уздовж берега р. Стрижень, в північно-східній частині дитинця, на місці попередніх досліджень було закладено розкопи загальною площею 374 кв. м. Проведені роботи дозволили Б.О. Рибаківу погодитися з висновками П.І. Смолічева, що тут знаходилася саме Благовіщенська церква 1186 р., а не Михайлівська. Було визначено розміри пам'ятки (26 x 34 м), зроблено реконструкцію плану церкви [9]. Під час розкопок 1946 р. було знайдено 7 фрагментів різьблених білокам'яних плит, ототожнених з уламками ківорію, що розміщувався в глибині середнього нефу. Вперше серед усіх давньоруських храмових підлог була зафіксована мозаїка з павичем. На стінах церкви були зафіксовані рештки фрескового розпису [10, 74–82].

Експедиція Б.О. Рибаківа здійснила спробу визначити місце розташування Михайлівської церкви 1174 р. Шляхом закладання розкопів на відстані «в 52 сажнях» (111 м) на схід від Спаського собору, про що свідчили плани дитинця кінця ХІІІ ст., та за спогадами О.О. Попка, який в 1941 р. під час випадкових земляних робіт по упорядкуванню території під шпиталь (приміщення сучасного Художнього музею) бачив давньоруську кладку, але виявити залишки кладки

не вдалося, було прийнято рішення про продовження пошуків наступного року [21, 4-5]. Загалом за перший польовий сезон експедиція Б.О. Рибаківа на території Чернігівського дитинця дослідила 494 м².

У грудні 1946 р. завідувач відділу слов'янських племен та міст Київської Русі ІА АН УРСР В.А. Богусевич запропонував на 1947 р. планову тему «Давньоруське місто: його будова й культура» [15, 6]. Це передбачало проведення польових досліджень на території Чернігова, за визначенням директора ІА АН УРСР П.П. Єфименка, – «наименее изученного» серед найбільших міст Русі [6, 19].

Звітуючись на засіданні відділу слов'янських племен та міст Київської Русі у травні 1947 р., Б.О. Рибаків зазначив, що «раскопки всего Чернигова хватит на 150 лет при грандиозных размерах вроде Ольвийских». Планувалося проведення «работ в Чернигове не меньше, чем на 10 лет», а «основные силы сосредоточить в детинце». Б.О. Рибаків вважав, що проводити розкопки «булавочними уколами» не можна, адже це зашкодить дитинцю. На його думку, треба проводити систематичні розкопки значними площами, для чого треба залучити «10-20 здоровых землекопов-студентов в возрасте 18-20 лет» [16, 28]. Щодо участі в розкопках Чернігівського музею, вирішили, що він «не обладает средствами и штаты его маломощны. Участие принимает в качестве зрителя и рабочих землекопов» [16, 29].

У 1947 р. дослідження Благовіщенської церкви було завершено й водночас продовжено пошуки Михайлівської. Під час розкопок Благовіщенської церкви були знайдені уламки амфор-корчаг, які, за припущенням Б.О. Рибаківа, могли бути фрагментами голосників. Експедиція дослідила галерею-усипальницю та зафіксувала 5 гробниць. Серед них виділяється гробниця № 4, розташована по центру південної камери і хронологічно близька до часу побудови собору. На думку Б.О. Рибаківа, можна припустити, що це – поховання князя Всеволода Святославовича [20, 77-78] – будівничого Михайлівської (1174 р.) та Благовіщенської (1186 р.) церков. М.М. Герасимов, виконавши реконструкцію м'яких частин черепа, також схильний до гіпотези, виказаної Б.О. Рибаківим, враховуючи статі, вік, походження та фізичну силу [7, 93-94].

Дослідження Благовіщенської церкви у 1947 р. дали можливість зафіксувати поблизу її стін залишки жител наземного типу та землянок, що передували будівництву на цьому місці цієї культової споруди. Залишки великого житла XII ст., де були знайдені багатобарвні поливні плитки, на думку Б.О. Рибаківа, належали князівському дружинникові, де були знайдені багатобарвні поливні плитки [20, 66]. Розкопки Б.О. Рибаківа протягом 1946-1947 рр. не визначили точного місця розташування князівського двору Святослава Всеволодовича, адже головні дослідження були зосереджені на розкопках Благовіщенської церкви

та спробі відшукати місцезнаходження Михайлівської. Тому це питання залишилося відкритим, а подальші роботи в північно-східній частині дитинця продовжувала експедиція ІА АН УРСР.

У 1947 р. Чернігівська археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.А. Богусевича шляхом застосування «раскопчной методики разведочного порядка» продовжила вивчення історичної топографії міста та стратиграфії на території дитинця. До складу експедиції увійшли заступник начальника О.О. Попко та співробітники ІА АН УРСР С. Дьомін, Ю. Колосов, І. Євсейчик, А. Саченко, Г. Попко, В. Водолужська [6, 2].

Розвідкові розкопи були закладені на території дитинця: на схід від Спаського собору, на захід від будинку Лизогуба, на території Верхнього Замку та в південно-західній частині дитинця (Кремля).

Майже на всіх розкопках, закладених В.А. Богусевичем на території давнього чернігівського дитинця, біля Спаського собору і далі на схід до берега р. Стрижень, були виявлені матеріали VII-VIII ст. На думку дослідника, до виникнення міста тут існувало велике слов'янське поселення [6, 6].

Відсутність залишків жител, господарчих будівель та наявність поховання за обрядом трупопалення на стороні в горщику, на відстані 50 м на схід від Спаського собору, дозволило досліднику зробити висновок про наявність на цій території дохристиянського могильника [5, 119], що підтверджується і назвою місцевості «Могилки», що зберігалася аж до кінця XVIII ст. [25, 242].

На жаль, розкопки 1947 р. у південній (48 кв. м) та південно-західній (16 кв. м) частинах Верхнього Замку призвели до помилкових висновків щодо походження Цитаделі, яку В.А. Богусевич вважав бастіоном, збудованим у другій половині XVII – на початку XVIII ст. [4, 63]. Думку Д.Я. Самоквасова, що цей пагорб є найдавнішим городищем-дитинцем Чернігова, підтвердили розкопки П.М. Гребня та В.П. Коваленка у 1989 р. [8, 13]. Додаткову інформацію про топографію дитинця надав розкоп на захід від будинку Лизогуба. Було зафіксовано рів, що розділяв дитинець з півдня на північ і не фіксувався на планах XVIII ст. [6, 11]. Щодо розташування Михайлівської церкви, В.А. Богусевич висловив думку, що «на місці цієї церкви в 1804 р. був збудований будинок, в якому до Великої Вітчизняної війни містився Чернігівський історико-краєзнавчий музей» [5, 122].

Дирекція ІА АН УРСР у листопаді 1947 р. запропонувала відділу слов'янських племен та міст Київської Русі для подальшої роботи дві теми: «Східно-слов'янські племена до утворення Київської Русі» та «Феодалне місто». В.Й. Довженко визнав, що для цього потрібно «2-3 года посвятить разведкам». Було порушено питання про зміцнення Чернігівської археологічної експедиції кількісним складом,

а М.Ю. Брайчевський на грудневому засіданні поставив питання про необхідність «активізувати Чернігівський музей опытними археологами за счет выпуска Киевского университета» [16, 46 зв.]. Таким фахівцем стала М.А. Попудренко (Черепинська).

Північно-східну ділянку Чернігівського дитинця продовжила вивчати експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.А. Богусевича у 1949 та 1951 рр. За ці роки було закладено 8 розкопів загальною площею 768 кв. м. Розкопки В.А. Богусевича дозволили уточнити топографію давнього дитинця. Так, у 1951 р. було розкопано рів XI ст., який дав уявлення про східну межу дитинця до XII ст. [3, 6] Заповнення рову свідчили, що він був засипаний у другій половині XII ст., коли Святослав Всеволодович переніс князівський двір у північно-східну частину дитинця. Саме на цій території, що традиційно зветься «другим князівським двором», були досліджені споруди IX-X ст. та XII-XIII ст. Знахідки численних брусків міді, олова, свинцю, ливарної формочки для відливання орнаментованих перснів, залізні шлаки, криця, шари з домішками трісок та дубової кори, великий ніж для вичинки шкіри свідчили про існування XII-XIII ст. націй ділянки дитинця ремісничих майстерень – ювелірного, ливарницького та шкіряного виробництва. На можливість вважати цю ділянку дитинця князівським двором вказує і знахідка князівської вислої печатки із зображенням на одному боці Михайла-архангела, на другому – фігури Федора [3, 5-6].

Продовженням робіт на території Чернігова стали дослідження Радянсько-Болгарської експедиції 1956 р., пов'язані із розробкою сектором слов'яно-руської археології ІМК АН СРСР теми «Місто та село в Давній Русі». До складу експедиції входили представники ІМК АН СРСР, ІА АН УРСР, ІА АН БНР, МДУ, КДУ, ЧІМ, ІІ АН БРСР (начальник експедиції Б.О. Рибаків, заступник по чернігівському загону С.А. Плетньов, наукові співробітники В.П. Даркевич, І.І. Єдомаха, Е.М. Загорський, Т.І. Макарова, Г.Г. Мезенцева, Л.Д. Поболь, В.К. Пудових, Н.В. Тухтіна, реставратор Н.М. Немнонова, фотограф Л.М. Петров і студенти МГУ, КГУ).

У першу чергу експедиція звернулася до вивчення залишків архітектурної пам'ятки, відкритої В.К. Гончаровим у 1955 р. під час прокладання будівельниками каналізаційної траншеї в північно-східній частині чернігівського дитинця [14, 1]. Було виявлено, зокрема, рештки фундаментів західної, південної та північної стін, залишки двох західних підкупольних стовпів та розвал східного. Наявність цих стовпів, а також залишків апсиди, свідчили про культовий характер споруди.

Результати розкопок 1956 р., дали можливість приблизно відтворити план храму та деякі його пропорції [1]. Розкрита ділянка (загальна площа 300 кв. м) дозволила виявити низку споруд X – початку XII ст., які передували часу будівництва церкви. На

думку дослідників, залишки землянок могли бути частиною вулиці стародавнього дитинця [22, 16].

У складі Радянсько-Болгарської експедиції АН СРСР під керівництвом Б.О. Рибаків в 1956 р. співробітник Чернігівського історичного музею І.І. Єдомаха провів перші самостійні археологічні роботи. Ним на території дитинця було досліджено 54 кв. м. Потрібно відмітити, що шурф А та розкоп III закладалися з метою встановлення потужності та характеру культурного шару в межах князівського двору XII ст. Серед речового матеріалу були зафіксовані уламки плінфи XII ст. та смальти, що наводило І.І. Єдомашу на думку про розташування в цій частині дитинця «древнього кирпичного здания, нащупать которое не удалось» [22, 17-21]. Лише у 80-х рр. XX ст. В.П. Коваленко та П.О. Раппопорт прийшли до висновку, що саме між будинками історичного та художнього музеїв розташовувалась Михайлівська церква (1174 р.) [13, 52-53]. Загальна площа розкопів Радянсько-Болгарської експедиції на території чернігівського дитинця склала 511 кв. м.

На цьому етапі слід відзначити доробок співробітників Чернігівського історичного музею О.О. Попка, І.І. Єдомаш, М.А. Попудренко, В.І. Мурашки, що вели спостереження за будівельними роботами на території древнього Чернігова. Це дозволило зібрати археологічні колекції, що поповнили фонди Чернігівського історичного музею. Крім того, вони брали участь у роботах археологічних експедицій Б.О. Рибаків, В.А. Богусевича, здобуваючи досвід проведення археологічних робіт у місті.

За їхньою участю у 1967 р. розпочала свою діяльність спелеоархеологічна секція міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, члени якої вже у 1969 р. провели розкопки на території стародавнього дитинця і на північний схід від Борисоглібського собору зафіксували залишки невідомої в Чернігові архітектурної пам'ятки XI ст. та гробниці, складеної з такої ж плінфи, як і П'ятницька церква [11].

Отже протягом 40-х – 60-х рр. XX ст. в Чернігові працювали експедиції академічних Інститутів Москви та Києва і водночас тривало формування нової генерації місцевих фахівців. Новий етап археологічних досліджень Чернігівського дитинця розпочався у 70-х роках XX ст., коли масштаби розкопок, які здійснювались здебільшого місцевими науковцями, помітно зросли [27].

Посилання

1. Беляев А.А. Из истории зодчества древнего Чернигова / А.А. Беляев // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Т. 4. – С. 3-18.
2. Бліфельд Д.І. Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова / Д.І. Бліфельд // Археологія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 197-198;
3. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. / В.А. Богусевич // Археологічні пам'ятки. – К., 1955. – Т. 5. – С. 4-11.

4. Богусевич В.А. Древний Чернігів за археологічними даними / В.А. Богусевич // Вісник АН УРСР. – К., 1952. – № 1. – С. 63-72.
5. Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова / В.А. Богусевич // Археологія. – 1951. – Т. 5. – С. 116-126.
6. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – 20 с.
7. Герасимов М.М. Князь Святослав Всеволодович (ок. 1125 – 1194 гг.) (Опыт исторической характеристики) / М.М. Герасимов // МИА. – М.; Л., 1949. – № 11. – Т. 1. – С. 93-94.
8. Гребін П.М. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. / П.М. Гребін, В.П. Коваленко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13-17.
9. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 52, 195 арк.
10. Добровольский П.М. Где находились старинные, не существующие ныне, храмы г. Чернигова / П.М. Добровольский // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 112-113.
11. Єдомаха І.І. Вивчення стародавнього Чернігова / І.І. Єдомаха, А.А. Карнабед // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 157-158.
12. Кибальчич Т.В. Археологическая находка / Т.В. Кибальчич // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 25. – Часть неофициальная. – С. 301-308.
13. Коваленко В.П. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли / В.П. Коваленко, П.А. Раппопорт // Russia Mediaevals. – t. VII. I. – 1992. – Munchen. – P. 39-61.
14. Науковий архів (далі - НА ІА НАН України). – 1953/6, Ф.експ. 3487, с. 1.
15. НА ІА НАН України, ф. 50, оп. 1, спр. 41, 112 арк.
16. НА ІА НАН України, ф. 50, оп. 1, спр. 55, 98 арк.
17. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1910. – 26 с.
18. Рибаків Б.О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок / Б.О. Рибаків // Архітектурні пам'ятки: Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 55-63.
19. Рибаків Б.О. Підсумки і перспективи археологічного дослідження Переяслава і Чернігова / V наукова конференція ІА АН УРСР (1 – 5 червня 1946 р.) / Б.О. Рибаків // Археологія. – К., 1948. – Т. 2. – С. 204-205.
20. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР (далі МІА) – М.- Л., 1949. – № 11. – С. 7-99.
21. Рыбаков Б.А. Раскопки в черниговском детинце в 1946 г. / Б.А. Рыбаков // Науковий архів ІА НАН України. – 1946/26. – 48 с.
22. Рыбаков Б.А. Отчет Советско-Болгарской экспедиции 1956 г. // НА ІА НАН України. – 1956/24. – Ф. експ. № 2646. – 56 с.
23. Самоквасов Д.Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях / Д.Я. Самоквасов // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – 35. – Часть неофициальная. – С. 1-3.
24. Смолічев П.І. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських / П.І. Смолічев // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 144.
25. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А.Ф. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
26. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40-60-х рр. XX ст. / Л.В. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37-48.
27. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження середньовічного дитинця Чернігова 70 – початку 90-х рр. XX ст. / Л.В. Ясновська // Чернігів у середньовічній та модерній історії Центрально-Східної

Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100 літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 402-415.

Ясновская Л.В. Археологические исследования Черниговского детинца в 40-е – 60-е годы XX в.

В статье проведен анализ результатов исследований археологических экспедиций под руководством Б.А. Рыбакова и В.А. Богусевича на территории Черниговского детинца в 40-е – 60-е гг. XX в.

Ключевые слова: Чернигов, детинец, экспедиция, сооружение, поселение.

Yasnovska L.V. Archaeological investigation of Chernihiv Detinets in the 40 – 60th years of the twentieth century

In the article the results of archaeological expeditions led by B.O. Rybakov and V.A. Bohusevych on territory of Chernihiv Detinets for 40 - 60's of the twentieth century.

Key words: Chernihiv, Detinets, expedition, building, settlement.

02.04.2011 р.

УДК 738.004.4

О.Г. Ликова

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРІГАННЯ МОНУМЕНТАЛЬНИХ ГЛИНЯНИХ СКУЛЬПТУР ПРОСТО НЕБА

Висвітлено головні проблеми зберігання монументальної глиняної скульптури просто неба у Національному музей-заповіднику українського гончарства в Опішному і окреслено шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: Національна галерея, музей-заповідник, монументальна глиняна скульптура, зберігання.

Питанню зберігання музейних колекцій загалом та глиняних виробів у фондосховищах та експозиційних приміщеннях зокрема присвячених багато праць, розроблено цілий комплекс рекомендацій та методик [1]. Вперше систему обліку і зберігання музейних фондів країни на державному рівні було затверджено Міністерством культури СРСР (наказ від 26 липня 1965 року) у «Положенні про музейний фонд СРСР» та «Інструкції про облік та зберігання музейних цінностей музеїв системи Міністерства культури СРСР» (1968), якою визначено порядок комплектування, обліку, зберігання й наукового опису пам'яток матеріальної і духовної культури та природничої історії. З набуттям Україною незалежності, певний час музейні працівники продовжували користуватися інструкціями, виданими за часів радянської держави. І лише у липні 2000 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено «Положення про музейний фонд України», до якого у листопаді 2010 року внесені певні зміни. У 2008 р. був поданий проект «Інструкції з обліку, зберігання та використання музейних предметів і колекцій державної частини Музейного фонду України», який до цього часу залишається не

затвердженим. Тому сьогодні музейні працівники послуговуються «Инструкцией по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» [2], затвердженою ще за часів Радянського Союзу у 1984 р. Донині в Україні невирішеним залишається питання зберігання глиняних творів просто неба. Основною причиною недослідженості цієї проблеми є те, що монументальна глиняна скульптура – не розповсюджене явище у музейних збірках України, тому музейні працівники й не мають досвіду по створенню відповідних умов для зберігання монументальних глиняних скульптур просто неба.

Одним із головних завдань при збереженні будь-яких музейних експонатів є створення оптимальних умов (зокрема мікроклімату), які потрібні для збереження колекцій. Саме матеріал, з якого виготовлені експонати, є основним чинником, який диктує умови їх зберігання. Керамологічні колекції в переважній більшості складаються із виробів з глини. А розташування їх просто неба вимагає додаткових заходів для довготривалого зберігання.

Проблема збереження монументальних глиняних скульптур просто неба є надзвичайно актуальною для Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (далі – музей-заповідник), на території якого постійно функціонує унікальна в Україні Національна галерея монументальної кераміки просто неба. Ці вироби були створені протягом 1997-2001 років провідними художниками-керамістами, народними майстрами та студентами художніх навчальних закладів України під час всеукраїнських та національних симпозіумів, що проходили на базі музею-заповідника (176 скульптур). Експонати піддаються впливу різних погодних умов: опадів, сонячного опромінювання, постійних перепадів температури тощо. Усе це негативно впливає на цілісність структури монументальних глиняних творів. Отже, співробітники музею-заповідника зіштовхнулися з проблемою створення відповідних умов для їх експонування просто неба, оскільки в даному контексті експонування і зберігання є тотожними поняттями.

Мета даної розвідки – на прикладі Національної галереї монументальної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному виявити коло проблем, пов'язаних із збереженням монументальних глиняних скульптур просто неба і окреслити шляхи їх розв'язання.

Основний критерій, який впливає на створення належних умов зберігання глиняних скульптур – технологічні особливості їх виготовлення. Переважна більшість експонатів Національної галереї монументальної кераміки виготовлена із шамотної маси, а температура їх випалювання – близько 1000°C, що недостатньо для довготривалого зберігання глиняного твору просто неба, оскільки температура спікання виробів з шамотної маси коливається в межах 1100–1350°C. А невідповідність наявної і необхідної

температур призводить до зниження необхідної міцності та сталості об'єму глиняного виробу [5, 192-196]. Яскравим прикладом невідповідності наявної і необхідної для зберігання температур стала робота «Лев при двох головах» Василя Омеляненка. Це найбільша монолітна монументальна скульптура на подвір'ї музею-заповідника. Вона була створена майстром на конкретно визначеному місці, де й випалювалася. Для цього навколо лева було спеціально побудоване горно. Зрозуміло, що в такому горні неможливо було досягти необхідної температури. В результаті реставратори змушені щороку проводити роботи, щоб зберегти цю скульптуру.

Щоб продовжити термін експонування глиняних скульптур, потрібно обов'язково враховувати вологотемпературний та світловий режими. Для глиняних виробів при їх зберіганні найбільш небезпечними є висока вологість, низька температура та різкі перепади температури й вологості. Коливання вологості в керамічних виробах сприяє розвитку процесу кристалізації та рекристалізації солей, який може призвести до розшарування пористої кераміки та повного руйнування виробів. В «Инструкции по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» [2] зазначено, що для зберігання та експонування глиняних творів у приміщеннях оптимальна температура повинна бути близько +18°C, а безпечні межі відносної вологості повітря – 50-65 %. Зрозуміло, що просто неба забезпечити подібні умови неможливо. Особливо негативний вплив зміни температури й рівня вологості проявляється в осінньо-зимовий період, коли постійні перепади температури спричиняють замерзання-розмерзання наявної у скульптурі вологи, рівень якої, до речі, в цей період теж значно збільшується. До того ж скульптури, розташовані просто неба, піддаються постійній дії сонячних променів та вітру. І хоча кераміка належить до предметів з високим рівнем світлостійкості, в разі довготривалого зберігання вона все ж таки потребує захисту від безпосереднього впливу сонячних променів. А при постійній дії вітру, чого неможливо уникнути при розташуванні просто неба, з роками порушується цілісність поверхні скульптур шляхом її вивітрювання. Відповіді на питання щодо умов зберігання глиняних скульптур просто неба ніде в довідкових джерелах не значиться. Термін їх зберігання міг би значно збільшитися, якби була можливість побудувати для них надвірні павільйони [4]. Але зважаючи на недостатність державного фінансування, сьогодні реалізація цієї ідеї просто неможлива. Єдине, що можуть зробити сьогодні реставратори музею-заповідника (незважаючи на їх освіченість та багаторічний досвід роботи з керамікою) – щороку в суху погоду покривати поверхню скульптур водовідштовхувальними прозорими засобами, які використовуються в будівництві для захисту фасадів цегляних або кам'яних будівель.

Наступною проблемою, з якою зіштовхнулися співробітники музею-заповідника в перші роки експонування монументальних глиняних скульптур, – їх монтаж. Автори робіт, зробивши і виставивши скульптуру на конкурс, не думали про умови подальшого зберігання, тим більше про їх монтаж. Результатом цього стало пошкодження деяких скульптур при перших же несприятливих погодних умовах (сильні пориви вітру, просідання ґрунту після зимового періоду). На щастя, пошкодження виявилися незначними, а самі скульптури підлягали реставрації. З метою унеможливлення подібних інцидентів працівники музею-заповідника зробили повторний монтаж усіх скульптур, розташованих просто неба. За допомогою цегли, щебеню та цементного розчину були збудовані майданчики-основи під переносні експонати, а великі нетранспортабельні речі «вмурували» в землю. Під час проведення наступних симпозіумів від авторів монументальних скульптур вимагалось «передбачати заходи, пов'язані з монтажем монументальної скульптури на місцевості, і заходи, пов'язані із забезпеченням її збереженості (стійкості проти вітрів, атмосферних опадів, впливу морозу тощо)» [3, арк. 421], результатом чого стало зменшення проблем, пов'язаних із надійністю монтування.

Ще однією проблемою у збереженні глиняних скульптур просто неба в експозиції музею-заповідника постає недбале ставлення екскурсантів до них. Основним контингентом відвідувачів є діти. Прийшовши до музею, вони всі хочуть щось мати на згадку. Найпростішим і найдоступнішим засобом при цьому стає фотографія. І ось тут починається саме жакливе. Діти хочуть не лише сфотографуватися поруч із пам'ятками – їх тягне «осідлати лева» («Лев при двох головах» Василя Омеляненка), обійняти усміхненого дідуса («Хто ми є?» Миколи Вакуленка), подивитися на світ «очима смерті» («Україна або козак Мамай під деревом Бо» Андрія Ільїнського), «посмикати гілочки» на одному з керамічних дерев («Три дерева» Тараса Гіппа), подивитися крізь огорожу разом із зачарованими дідусем чи бабусею на «Даму з міста» Лариси Антонової тощо. Нікого при цьому не зупиняють навіть попереджувальні написи про те, що експонати оброблені спеціальними захисними реагентами, зауваження екскурсоводів про особисту відповідальність в разі пошкодження скульптури. В результаті подібних дій скульптури зазнають механічних пошкоджень.

Отже, зважаючи на викладене вище, з упевненістю можна стверджувати, що донині в Україні питання зберігання глиняних творів просто неба є не вирішеним. Основними проблемами, пов'язаними із збереженням монументальної глиняної скульптури просто неба у Національній галереї монументальної кераміки, є постійний негативний вплив погодних умов, надійність монтажу скульптур, механічні пошкодження експонатів, недостатність фінансування для проведення охоронних заходів.

Питання спроможності музею-заповідника забезпечити подальше збереження монументальних глиняних скульптур, що складають Національну галерею монументальної кераміки, з кожним набирає обертів. Шляхи його вирішення, на думку автора, полягають у залученні до справи збереження скульптур просто неба провідних українських реставраторів-консерваторів, продовженні захисту експонатів від негативного впливу зовнішнього середовища шляхом обробки їх поверхні захисними реагентами, щорічній перевірці надійності монтажу, обмеженні близького доступу екскурсантів до самих монументальних скульптур (хоча сьогодні деякі з них уже умовно огорожені стрічками), фінансуванні робіт з улаштування надвірних павільйонів.

Посилання

1. Актуальные вопросы музееведения. – Рига, 1982. – 198 с.; Изучение и научное описание памятников материальной культуры. – М.: издание Научно-исследовательского института культуры, 1972. – 271 с.; Мезенцева Г.Г. Музеезнание (На материалах музеев Украинской РСР): Курс лекций / Галина Георгиевна Мезенцева. – Київ: Вища школа. Головне видавництво, 1980. – 120 с.; Новикова Г.М. Хранение, дезинфекция и защита музейной керамики: Методические рекомендации / Галина Михайловна Новикова. – К.: ГИМ УССР, 1989. – 23 с.; Проблемы збереження, консервації і реставрації музейних пам'яток історії та культури: Спецвипуск. Проблеми біопшкодження пам'яток історії та культури / Керівник Кондратюк Т.О. – К.: ІПК КП, 1998. – 172 с.; Яхонт О.В. Консервация и хранение скульптуры в музее / Яхонт О.В. – Москва: «ИНДРИК», 2009. – 208 с. тощо.
2. Инструкция по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – Москва: Типография Министерства культуры СССР, 1984. – 156 с.
3. Міжнародний творчий практикум художників-керамістів II Національного симпозіуму гончарства «Опішне-2001». Положення. – Опішне: Українське Народознавство, 2001 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, ф. 1, оп. 4, од. зб. 8. – 1374 арк.
4. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужиток, майбутній поступ / Олесь Пошивайло. – Книга 1 (2001-2005). – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – 776 с.: іл.
5. Технология керамики и огнеупоров / [П.П. Будников, А.С. Бережной, И.А. Булавин и др.]; под общей ред. П.П. Будникова. – Москва: Государственное издательство литературы по строительным материалам, 1950. – 576 с.

Лькова О.Г. Проблемы хранения монументальных глиняных скульптур под открытым небом

Освещены главные проблемы хранения монументальной глиняной скульптуры под открытым небом в Национальном музее-заповеднике украинского гончарства в Опішном и описаны пути их решения.

Ключевые слова: Национальная галерея, музей-заповедник, монументальная глиняная скульптура, хранение.

Lykova O.H. The problems of storage the monumental sculptures of the clay outdoors

The article is about the main problems of storage of monumental clay sculptures outdoors at the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne and it described the ways of their solution.

Key words: National Gallery, museum, monumental clay sculptures, storage.

31.03.2011 p.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОРГІВЕЛЬНИЙ
ШЛЯХ ВІД ОЛЬВІЇ ДО УРАЛУ
І ПОВОЛЖЯ У АРХАЇЧНИЙ ЧАС

У статті розглядається можливість існування торгівельного шляху від Ольвії до Уралу і Поволжя в архаїчний час. Ця думка сформувалась у середині ХХ ст. помилково, оскільки Ольвія на фоні недослідженості на той час скіфських пам'яток осілого побуту виглядала розвиненим ремісничим центром, продукція майстерень якого розповсюджувалась в найвіддаленішій області. Останні дослідження скіфських ремісничих центрів дозволяє вважати їх більш потужними і розвиненими, і греки були там частими гостями, але скіфи самі розповсюджували свою продукцію до Уралу і Поволжя.

Ключові слова: звіриний стиль, «ольвійські» дзеркала, хрестоподібні бляхи, караванний шлях.

У 1947 р. Б.М. Граков висловив думку, що у VI-V ст. до н. е. від Ольвії на схід, до Уралу і Поволжя, існував активний торгівельний шлях. Аналізуючи текст «Історії» Геродота, цей автор звертає увагу на перелік племен, що населяли землі по цьому шляху і подекуди вказані Батьком історії відстані. Так за Борисфеном лежать землі скіфів-землеробів, а за ними на схід через 14 днів шляху до річки Геррос лежать землі скіфів-кочовиків. Герросом, на думку Б.М. Гракова, могла бути р. Молочна, але не виключено, що це р. Конка. Відзначимо, що остаточної думки про локалізацію скіфського Герроса не висловлено й досі. Далі за Танаїсом на 15 днів шляху Геродот називає землі савроматів – першого нескіфського народу. Що у Геродота йдеться саме про караванний шлях, Б.М. Граков виводить із того, що давнім істориком названі конкретні відстані [1, 23-24]. Але на землях савроматів ці відстані закінчуються, і далі йдеться про плішивих людей і країну казок, де живуть козлоногі люди, що сплять по шість місяців.

Зрозуміло, що інформації Геродота про племена за землями савроматів довіряти неможна. І хоча, за його ж словами, про далекі східні землі можна довідатись не тільки від скіфів, але й від греків з Ольвії і з інших причорноморських міст, Б.М. Граков відносно цього пише: «Я вважаю за найімовірніше, що там бували **тільки скіфи** (виділено авт. – С.О.), які приставляли східні товари в грецькі міста, а не греки» [1, 25]. Втім цю фразу наступні дослідники дивним чином не помітили і почали вибудовувати схеми, за якими Ольвія стала відправним пунктом для розповсюдження різноманітних товарів у найвіддаленіші райони ойкумени. При цьому

саме Ольвія вважалась розвиненим ремісничим центром, де вироблялась велика кількість речей із кольорових металів для задоволення потреб варварського ринку.

Слід відзначити, що до другої половини ХХ ст., в силу більшої вивченості, грецька культура знаходилась у більш вигідному становищі, оскільки в дослідженні античних і скіфських пам'яток склалась певна диспропорція. Якщо грецькі міста, хоча і з певними перервами, всебічно досліджувались, починаючи з рубежу XVIII-XIX ст., то культура скіфського населення епізодично вивчалась, в основному, за матеріалами поховальних пам'яток, при чому переважно курганів скіфської знаті. Матеріали ж поселень і городищ порівняно мало привертати увагу дослідників. Лише на початку ХХ ст. І.О. Зарецьким і В.О. Городцовим на Полтавщині було здійснено невеликі за обсягом розкопки на двох скіфських городищах, на яких відразу були виявлені сліди місцевої обробки кольорових металів у вигляді мідних шлаків, шматків руди і напівфабрикатів наконечників стріл. Після війни широкі дослідження скіфських городищ дозволили назвати серед них чимало потужних ремісничих центрів.

На лівому березі Дніпра, а саме Лівобережжя відігравало велику роль у зв'язках зі Сходом, потужними ремісничими центрами були городища Більське і Книшівське на Полтавщині, Коломакське і Полкова Микитівка на Харківщині. Уступали їм за обсягом виробництва Люботинське і Лихачівське на Харківщині. Відомі також невеликі селища, на яких зафіксовані рештки бронзоліварного ремесла, наприклад, три селища поблизу Коломакського городища, які, ймовірно, знаходились у сфері впливу коломакських майстерень, виконуючи, можливо, роль його філій, а також біля станції Шовкова на Сіверському Донці. Знахідки майстерень із металургійними горнами, набори унікальних інструментів, ливарних форм, тиглів, напівфабрикатів, готової і бракованої продукції за своєю різноманітністю і чисельністю на сьогоднішній день значно перевищують аналогічні знахідки в Ольвії.

Врешті слід акцентувати увагу на двох категоріях оригінальних виробів, виготовлення яких приписувалось виключно ольвійським майстерням. Це дзеркала так званого «ольвійського» типу і хрестоподібні бляхи, виконані з елементами скіфського звіриного стилю. Проблеми їхнього походження було присвячено спеціальні статті [3; 4] і розділ монографії [5, 144-173], тому вважаємо зайвим зупинятись на історіографії цього питання.

Зазначимо лише, що ніяких слідів виготовлення цих речей в Ольвії не виявлено, а за своїми стилістичними характеристиками і «ольвійські» дзеркала, і хрестоподібні бляхи необхідно вважати продукцією скіфських, варварських майстрів. Але саме картографування знахідок цих речей і стало підставою для виділення торгівельного шляху від Ольвії до Уралу і Поволжя.

Спроби заперечити ольвійське походження дзеркал і блях [6] наштовхувались на нерозуміння, хоча аргументи щодо скіфського їхнього походження висловлювались досить переконливі. Н.Л. Членова виступила проти точки зору В.М. Скуднової, але нічого крім посилок на застарілі джерела протиставити не змогла і знову нагадала про міфічний шлях з Ольвії до Уралу, що підтверджується, як і у Б.М. Гракова, знахідками дзеркал і блях із зображеннями тварин [7].

До «ольвійських» відносяться дзеркала, диск яких має по краю невисокий бортик, а бокова ручка із подовжніми канелюрами, іноді прикрашеними косою насічкою «ялинкою» або круглореберна, прикрашена на кінці фігурками тварин. Це або голівка барана, виконана із різним ступенем стилізації, або фігурка кошачого хижака – барса або пантери. Іноді у місці з'єднання ручки і диску поміщається фігурка лежачого оленя. На сьогодні відомо близько 70 дзеркал такого типу. Майже половина їх походить із поховань ольвійського некрополя. Територіально до цієї групи можна віднести і декілька екземплярів з Березанського поселення. В інших північночорноморських містах ці дзеркала не зустрічаються, і Б.М. Граков вважав за можливе категорично твердити, що вони є виробами майстерень Ольвії [1, 29]. Досить багаточисельні такі дзеркала у лісостеповому Подніпров'ї і на Північному Кавказі, а також на території Трансильванії і Семиграддя, де їхня кількість практично не уступає колекції із Нижнього Побужжя, а також декілька екземплярів відомі на пам'ятках анан'їнської культури у Поволжі.

Хрестоподібні бляхи являються більш типовими для архаїчної Скіфії. Конструктивно вони побудовані у вигляді центрального кола із зображенням тварини. Як правило, це пантера, яка згорнулася у кільце, а з трьох сторін розміщені ще три кола також із зображенням пантери, або профільовані голівки птахів або інших тварин. Ці три кола або ажурні зооморфні фігурки являються короткими кінцями хреста. Четвертий подовжений чотирикутний кінець починається від вільного краю центрального кола і також прикрашений фігурками тварин.

У хрестоподібних же блях хоча і той же ареал розповсюдження, але за кількісними показниками вони демонструють зовсім іншу картину. Більшість їх, як вже було сказано, походить із Карпато-Дунайського басейну і лісостепового Подніпров'я,

і всього по одному екземпляру відомо у Нижньому Побужжі і у Прикам'ї. Остання відрізняється від інших знахідок своєю орнаментациєю. Замість зображень тварин вона прикрашена солярними символами. На верхній, чотирикутній її частині, зображено п'ять рядків зубців, які, на думку Б.М. Гракова, передають зображення пантер. У центральному і бокових колах передані сонячні промені у обертальному русі, які також, на думку Б.М. Гракова, символізують незрозумілих майстру пантер, що згорнулися у кільце [1, 35].

Для носіїв анан'їнської культури властиві культи, пов'язані із вогнем і сонцем [2, 126, 132], тому ані у А.В. Збруєвої, ані у Б.М. Гракова не викликає сумніву місцеве виготовлення цієї бляхи, але за зразком скіфської. Б.М. Граков пов'язує її із походами ольвійських купців у цей далекий край [1, 35]. Але дивно, що ольвійські неогоціанти здійснили свій далекий і, треба думати, досить небезпечний похід у землі анан'їнської культури тільки для того, щоб познайомити далекий народ із формою хрестоподібних блях, оскільки серед матеріалів двадцяти поселень і дванадцяти могильників, досліджених на час публікації об'ємної монографії А.В. Збруєвої, не зустрілось жодної імпортової античної речі. Але, дивним чином, повз увагу дослідників пройшли кістяні псалії із елементами звіриного стилю із Маклашівського могильника і городища Сорочині Гори, які знаходять багаточисельні аналогії у посульських курганах; скіфські акінаки із метеликоподібними перехрестями із Зуївського і Луговського могильників; скіфське дзеркало «сибірського» типу із центральною ручкою у вигляді двох стовпчиків, які підпирали бляшку із зображенням тварини, із Маклашівського могильника; ажурна бляха у вигляді хижака, який згорнувся у кільце, із Анан'їнського могильника [2, 30, 35, 37, 100].

Походження цих речей не викликає сумнівів і потрапити до анан'їнців вони могли тільки із Скіфії. До речі, Геродот писав про людей, лисих від народження, що жили біля високих гір; ім'я цього народу аргіпеї, а землі до цих людей добре відомі, оскільки до них іноді приходять скіфи і ведуть із ними бесіду за допомогою семи перекладачів на семи мовах (*Герод. IV, 23, 24*).

Анан'їнську бляху виявлено у похованні V ст. до н. е., а це свідчить, що такі речі могли потрапити до анан'їнців пізніше скіфської експансії на територію сучасної України, тобто не у її процесі, і не були результатом випадкових зв'язків.

Таким чином, торгівельний шлях у східні області існував, але не з Ольвії, а із Лісостепою лівобережної Скіфії. Важливою обставиною є те, що, наприклад, на Більському городищі – найбільшому ремісничому центрі Скіфії, практично у кожному дослідженому приміщенні,

у заповненні лъохів і господарських ям виявлено у великій кількості фрагменти античної кераміки. Це не тільки амфори із різних середземноморських центрів, але і дорогий родосько-іонійський і чорнолаковий посуд. У зв'язку із цим набуває особливої цікавості наявність пристані і складу із грецькими амфорами біля Куземинського укріплення. Мабуть грецькі купці були тут частими відвідувачами, а багато хто із них мав із населенням Більського городища постійні, тверді зв'язки, а мешканці городища, переважно пов'язані із металообробним ремеслом, були активними споживачами грецьких товарів, які вони отримували взамін за свою ремісничу продукцію. Крім античної кераміки, на городищі виявлено імпорتنі вироби із більш віддалених районів. Це дорогі намистини із прозорого скла і різнокольорової пасти, із геширу, сердолику і бурштину, дорогі золоті прикраси. Безперечно, має рацію Б.А. Шрамко, стверджуючи, що розвиток місцевих ремесел знаходився у прямій залежності від успіхів зовнішньої торгівлі, яка забезпечувала доставку необхідних руд, товарних зливків металу і деяких порід каменю [8, 122-123].

Велику кількість античної кераміки виявлено і на інших городищах, де є рештки металургійного виробництва. Відомі і знахідки античних монет, щоправда IV ст. до н. е., на Більському і Книшівському городищі. І за своїм обсягом античний імпорту на цих городищах прямо пропорційний обсягу ремесла.

Грецькі купці рідко наважувались заїжджати за межі Скіфії, про що свідчить відсутність античних речей на східних і північно-східних пам'ятках. Скіфи ж самі розповсюджували свою продукцію і розповідали грекам про свої далекі подорожі, що і відбилась у казкових враженнях Геродота.

Посилання

1. Граков Б.М. 1947. Чи мала Ольвія торгівельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи // Археологія. – № 1. – С. 23-37.
2. Збруева А.В. 1952. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. – МИА. – № 30. – 332 с.
3. Ольговський С.Я. 1992. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія. – № 3. – С. 14-21.
4. Ольговський С.Я. 1995. Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія. – № 2. – С. 25-31.
5. Ольговський С.Я. 2005. Скифо-античная металлообработка архаического времени. – К. – 200 с.
6. Скуднова В.М. 1962. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // Тр. Гос. Эрмитажа. – Т. VII. – Л. – С. 5-27.
7. Членова Н.Л. 1983. Предистория «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // СА. – № 1. – С. 47-66.
8. Шрамко Б.А. 1987. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наук. думка. – 181 с.

Ольговський С.Я. К вопросу о торговом пути из Ольвии в Урал и Поволжье в архаическое время

В статье рассматривается возможность существования торгового пути от Ольвии до Урала и Поволжья в архаическое

время. Это предположение было высказано в середине XX в. ошибочно, поскольку Ольвия на фоне недостаточной исследованности скифских памятников оседлого быта выглядела развитым ремесленным центром, продукция которого распространялась в самые отдаленные области. Последние исследования скифских ремесленных центров позволяют считать их более мощными и развитыми, и греки были там частыми гостями, но скифы сами распространяли свою продукцию до Урала и Поволжья.

Ключевые слова: звериный стиль, «ольвийские» зеркала, крестовидные бляхи, караванный путь.

Olhovskiy S. Ya. To the questions of a trading way from Olvia to Ural Mountains and Volga regions in archaic time.

The article is considered to the possibility of existence of a trading way from Olvia to Ural Mountains and Volga regions. This false assumption has been stated in the middle of the XX century as Olvia looked like the developed craft centre on account of insufficient study of Scythian monuments of settled life, and the production of which extended to the most remote areas. The latest researches of the Scythian craft centers allow to consider their being more developed. And Greeks were frequent visitors there. But Scythians extended their production on their own to Ural Mountains and Volga regions.

Key words: animal style, «olvian» mirrors, cross-shaped pendants, caravan track.

05.03.2011 р.

УДК 94(477):304.3:7.049

Ю.В. Камінська

ВИТОКИ Й СЕМАНТИКА ОБРАЗІВ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ

Вже з часів Верхнього палеоліту людина створювала не лише життєво необхідні речі, але й те, що утворювало духовний шар культури: предмети, пов'язані з ритуалом, настінний живопис, статуї, символи. Тому речі, виготовлені у скіфському звіриному стилі, відображають різні аспекти світогляду народів степового та лісостепового поясів Євразії, оскільки річ говорить про потреби людини, її цілі, вміння, техніку та технології.

Ключові слова: скіфи, духовна творчість, ритуал, настінний живопис, символи, звіриний стиль.

Мета статті – проаналізувати відомості про скіфський звіриний стиль, виділити образи, які в ньому переважали, визначити їхні характерні стилістичні риси, закономірності побутування цих рис в часі і межах культурних традицій окремих регіонів, а також семантичну наповненість цих образів та обставини їх походження.

Досліджувані нами образи скіфського звіриного стилю, по суті, не можуть існувати самостійно без історичних, соціальних та релігійних основ. Будь-яке мистецтво – це продукт не лише матеріальної,

але, перш за все, духовної творчості. Ці аспекти скіфського мистецтва необхідно проаналізувати в першу чергу, аби зрозуміти витoki його найпоширеніших образів та їх семантику.

Вже один із перших авторитетних і визнаних у наукових колах дослідників скіфського мистецтва М.І. Ростовцев не без підстав відмічав його зв'язок із аристократичним прошарком скіфського суспільства [5, 41]. Однак А.М. Хазанов та О.І. Шкурко роблять акцент не на знатності, а, швидше, на військовому характері тих поховань, в котрих систематично зустрічаються пам'ятки звіриного стилю [5, 41]. Історія повідомляє, що військовій справі присвячували себе не лише привілейовані прошарки скіфського суспільства, а й дружинники та частина рядових вільних членів суспільства. Така соціальна ситуація великою мірою визначає побутуючі образи в мистецтві, яке нами вивчається.

В ряді тварин, які більш-менш постійно фігурують у звіриному стилі, кількість хижаків та сильних травоядних значною мірою переважає над кількістю домашніх. Таким чином яскраво проявляється скіфський естетичний ідеал: красиве те, що максимально сприяє перемозі; красиве – це швидке та сильне. Такі погляди були притаманні всьому скіфському суспільству і формувалися у зв'язку із необхідністю постійно воювати [6, 35].

Незважаючи на те, що скіфи запозичали на Передньому Сході певні конкретні образи [6, 75-76], сам звіриний стиль є відображенням нових потреб скіфського суспільства. І, безперечно, головна роль у створенні сюжетів та образів звіриного стилю належала аристократії, оскільки саме вона була основним замовником подібних творів мистецтва. А предмети з різноманітними сюжетами й образами, знайдені в багатих похованнях, слугували предметами для наслідування та копіювання в суспільстві, зокрема, у військовому середовищі. Зв'язок архаїчного звіриного стилю з останнім простежується і в наборі предметів, прикрашених зображеннями тварин. Тут можна виділити три основні групи: зброя, предмети зброї бойового коня і предмети сакрального та соціально-культового призначення. Слід також звернути увагу на парадний характер багатьох предметів звіриного стилю, адже він виник саме тоді, коли виділилася скіфська знать, котра прагнула підкреслити свою відмінність від решти суспільства всіма способами, у тому числі ідеологічними. Так виробилися зовнішні атрибути влади – особливі прикраси, зачіски, одяг. Можливо, звіриний стиль у скіфів виконував таку ж роль [6, 77-79].

Але звіриному стилю був притаманний ще один бік – релігійний, оскільки він був невід'ємною частиною світобачення будь-якого варварського

суспільства. Поглядів на проявлення релігійного світогляду скіфського суспільства в його мистецтві існує багато, як і розбіжностей у них.

Розповсюдженою є думка про пережитки тотемізму як основи скіфського звіриного стилю. Проте ми не беремо її до уваги, оскільки, по-перше, можна говорити лише про відгомін, адже тотемізм у чистому вигляді ускіфів, а точніше у їх предків, давно минув, а по-друге, тотемістична теорія не здатна пояснити своєрідність звіриного стилю, його підкреслену увагу лише до окремих частин тіла, його прагнення узагальнити їх та підсилити, і навіть відбір предметів, котрі більше за інші прикрашалися в звіриному стилі – зброї та зброї бойового коня, тобто предметів, життєво важливих для скіфів у бою [5, 44-45; 6, 80].

Використання скіфами зображень тварин легше пояснити тим, що звіриний стиль має у своїй основі не тотемістичні, а магічні уявлення. Поширення віри в охоронні сили звіриного стилю сприяло швидкій перемозі в ньому орнаменталізму. Тобто для цілей парціальної магії було достатньо замінити реалістичний образ його умовною схемою [5, 45-46; 6, 82-83; 2, 56; 1, 99]. Тобто зображувалося не око, а «знак» ока, не лапа, а «знак» лапи. Зрештою, і зображення загалом не є зображенням якогось звіра, а, фактично, «знаком» цього звіра [4, 9].

Що стосується зв'язку образів скіфського звіриного стилю з конкретними божествами скіфського пантеону, то А.М. Хазанов і О.І. Шкурко допускають полісемантичний характер цього зв'язку, а не однозначну залежність [5, 46]. Аналізуючи текст Авести, вони стверджують, що з одного боку, одне й те ж божество втілюється в різних тварин, а з іншого, тварини одного й того ж виду можуть слугувати для втілення різних божеств. Щось подібне було притаманне і скіфам [6, 83].

На думку О.Є. Кузьміної, основна особливість скіфського образотворчого мистецтва – звіриний стиль – це відображення уявлень про зооморфні перевтілення героїзованих предків та богів, що персоніфікували природні явища. Мислення скіфів було не абстрактно-логічним, а образно-символічним, яке характеризувалося синкретизмом та полісемантизмом образів, у більшості своїй зооморфних. Специфіка скіфського звіриного стилю, що дозволяє говорити про нього як про особливе художнє явище стародавнього світу, полягає в динаміці зображень, які передавали одночасно кілька образів у момент боротьби чи стрімкого руху. Саме ця стилістична риса скіфського звіриного стилю виділяє його серед усіх інших систем образотворчого мистецтва, напрацьованих художниками стародавнього світу [2, 58].

Найпоширенішим елементом скіфського звіриного стилю був образ хижака, вивченню якого присвятив свою дисертацію Ю.Б. Полідович.

Зокрема, дослідник зазначає, що перші зображення хижаків, які було виконано в традиції, близькій до звіриного стилю, з'являються ще у VIII ст. до н. е., тобто у передскіфський час. Тоді ж зароджуються основні типи зображень, що згодом набули широкого розповсюдження у всьому скіфському світі. Але ці зображення в іконографічному плані стоять осторонь від тих, що пов'язані з пам'ятками власне скіфського часу. Тому вони швидше позначають час зародження традиції образотворчого мистецтва, ніж відповідають на питання, звідки походить звіриний стиль та образ хижака зокрема [4, 10-11]. Дослідник не виділяє один конкретний регіон як батьківщину звіриного стилю чи образу хижака, спираючись на строкатість стилістичного втілення звірів, зображення яких походять із різних регіонів, проте переконує, що наприкінці VI ст. до н. е. зображення хижаків розповсюджуються по всіх регіонах скіфського світу, а у Волго-Кам'ї, Поволжі та Південному Приураллі вони навіть домінують над іншими образами. В кожному регіоні ще більше оформлюється іконографічна неповторність зображень, що виразилася у розподілі звіриного стилю на окремі локальні варіанти [4, 11]. Загальною ж особливістю зображень хижака кінця VI – V ст. до н. е., що проявилася в усіх регіонах, стала підкреслена агресивність звіра: практично на всіх зображеннях хижаків відтворено із трохи відкритою або роззявленою пащею, в якій позначено ікла та зуби, та із лапами з пазурами. Відзначено також розмаїття образів, що залучаються в цей час. Це і традиційні ще з архаїчного періоду хижаки родини котячих, і лев, і вовк (у індоєвропейських народів виступає уособленням смерті, розбрату і грабунків), і ведмідь [6, 31-32]. У IV ст. до н. е. з'являються нові типи поодиноких зображень хижака. Для цього часу властиве побутування виробів, виготовлених за античною технологією у відповідності до античної манери зображень, але зміст яких є повністю скіфським (наприклад, пектораль із Товстої Могили, амфора з Чортотликом та гребінь із Солохи). В мистецтві Алтаю в цей час присутній вплив Ахеменідської традиції, спостерігається й пряме копіювання іранських зображень або їх окремих стилістичних прийомів. Водночас це століття є фінальним часом існування скіфського звіриного стилю [4, 11-12].

Коротко окресливши витоки та історію образу хижака, перейдемо до з'ясування смислового значення його зображень. Ю.Б. Полідович чудово простежує відповідність іконографічних образів до міфологічних уявлень та ідей скіфського народу. Так, у скіфському релігійному мистецтві хижак виступав як основний персонаж нижнього світу. Це природно пов'язано із натурою звіра,

із тим смертоносним началом, яке він несе у собі. Іконографічним утіленням теми смерті є сцени нападу і шматування, а найповніше вона розкрита у сценах зовнішнього кола пекторалі з Товстої Могили. Але, з іншого боку, хижак співвідноситься із Богинею Землі, супутником та, імовірно, уособленням якої він виступав. Це підтверджується, з одного боку, тим, що здебільшого у скіфському мистецтві зображувалися хижаки жіночої статі (відсутність чоловічих ознак вказує на приналежність до жіночої статі). З іншого боку, жіноче начало сприймалося як поглинаюче й хиже. Таким чином, вірогідно, що образ хижака співвідносився не тільки зі стихією смерті, але і з родючою силою жіночого начала. Таке припущення знаходить численні підтвердження в міфологічних уявленнях іранських народів. Можливо, саме тому на значній кількості зображень відтворено «мирного» хижака із закритою пащею і кінцівками лап, які замінено кільцями. В такому контексті іншого звучання набувають і сцени нападу-шматування. Можна говорити про зображення не стільки торжества смерті, як відродження через смерть. Глибоко символічно, що досить часто в сценах нападу хижак і копитний представляли тварин різної статі: перший, вірогідно, жіночої, а другий – однозначно, чоловічої. Тим самим ці сюжети постають як своєрідні сцени, в яких взаємодіють дві головні творчі сили світу: жіноча й чоловіча. Тобто, можна припустити, що сцени нападу-шматування були, скоріше, символічним відтворенням смерті, де момент смерті був рівнозначний моменту зародження нового життя, що передавалося через статевий символізм персонажів [4, 12-13].

Але поряд із означеними вище іконографічними та семантичними мотивами існували і інші, протилежні їм. Ще в архаїчний час з'являються сцени боротьби чоловіка (можливо, Геракла) з левом (ритон з Келермеського кургану), які набувають нового звучання вже в IV ст. до н. е. Імовірно, що цей сюжет є похідним із античної міфології та іконографії, але він був органічно включений до скіфського світогляду та мистецтва. Інша група зображень на цю тему – це сцени полювання на левів (чаша із Солохи, вуздечні бляхи з Огузу). Таким чином постає епічна тема переборення смерті [4, 13].

Отже, на даний момент ми маємо два загальних образи скіфського звіриного стилю: образ хижака та образ копитного. Яскравим прикладом останнього є образ *коня*, іконографічно втілений у зображення витягнутої вперед кінської голови з притуленим до неї вухом та особливою орнаментальною розробкою ніздрів, очей та вушних раковин [6, 55; 7, 92]. Більшість дослідників (А.М. Хазанов, О.І. Шкурко, О.Є. Кузьміна) схилиються до

думки, що образ коня пов'язаний із солярними культами. Так само можуть трактуватися і деякі синкретичні образи, де за законами парціальної магії представлені лише частини подібних сонцю предметів або створінь: зображення крилатих коней, коней-орлів, колеса або частини птиці та «сегнерового колеса» – колеса з чотирма кінськими головами у вихровому русі. Лише останнє можна вважати безсумнівно сонячним символом, оскільки в даному випадку летючий галоп передає головну особливість сонця – швидкість його руху [1, 100]. Пов'язаний із солярним культом і образ оленя у позі летючого галопу, традиційний для Правобережного Подніпров'я. Його знаходимо переважно на наверхах [1, 104-106; 6, 55].

Образ бика зустрічається на псаліях Лівобережжя (пов'язано з використанням шумлячих наверх, оформлених голівкою бика) [7, 92] та у вигляді стилізованої голови бика, що нагадує грецьку пальмету, – на металевих казанах (в даному випадку образ вважається запозиченим із грецької міфології) [3, 24]. Великої популярності набуває узагальнений образ хижого птаха, в зображенні якого виділені лише велике кругле око, восковиця та загнутий донизу дзьоб [6, 56]. Присутній у скіфському звіриному стилі й образ грифона (пектораль із кургану Товста Могила), представлений різними переробками первинного греко-східного вигляду, залежно від регіону побутування (зокрема, цікавим видається поєднання грифона з бараном). Присутність їх на нижньому ярусі вище згадуваної пекторалі, вірогідно, свідчить про їхню приналежність до нижнього світу, що тягне за собою семантику смерті [6, 31, 56].

У IV-III ст. до н.е. внаслідок еллінізації скіфської знаті зв'язок звіриного стилю із військовим побутом зменшується, зростає його парадно-декоративна функція, росте популярність антропоморфних образів та сюжетів, які не складали єдиного стилістичного напрямку [5; 6, 80; 7, 99]. Швидко та повне зникнення звіриного стилю в III ст. до н.е. важко пояснити як із суто художнього, так і з соціального боку, оскільки і в тому, і в іншому випадку не спостерігається кардинальних змін порівняно з попереднім часом. Можливо, пояснення треба шукати в політичних потрясіннях, котрі в цей час переживала Скіфія, і котрі, можливо, перервали багато традицій у розвитку її мистецтва [5, 49-50].

Посилання

1. Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С. 96-113.
2. Кузьмина Е.Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 52-65.
3. Ольговский С.Я. Скифо-античная металлообработка

архаического времени. – К., 2005. – 209 с.

4. Полідович Ю.Б. Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII – I V ст. до н. е.). – Автореф. дис. канд. іст. наук., – К., 2001. – 19 с.

5. Хазанов А.М., Шкурко А.И. Социальные и религиозные основы скифского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 40-51.

6. Хазанов А.М. Золото скифов. – М., 1975. – 143 с.

7. Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 90-105.

Каминская Ю.В. Истоки и семантика образов скифского звериного стиля

Со времен Верхнего палеолита человек создавал не только жизненно необходимые вещи, но также то, что формировало духовный пласт культуры: предметы, связанные с ритуалами, настенную живопись, статуэтки, символы. Поэтому вещи, изготовленные в скифском зверином стиле, освещают разные аспекты мировоззрения народов степного и лесостепного поясов Евразии, так как вещь говорит о потребностях человека, его целях, умениях, о технике и технологиях.

Ключевые слова: скифы, духовное творчество, ритуал, настенная живопись, символы, звериный стиль.

Kaminska Yu. V. Sources and semantics of Scythian animal style

Since Upper Paleolith mankind was creating not only vital things but also those forming spiritual culture like objects dealing with rituals, wall paintings, statuettes, symbols. So things made in Scythian animal style represent different ideological aspects of Eurasian Steppe and Forest-Steppe peoples, as a thing tells of man's needs, goals, skills, technics and technology. The article contains analysis of the material on Scythian animal style, highlights its predominant images, determines their typical stylistic features, their time and certain region's culture existential patterns, images' semantics and their origin conditions.

Key words: Scythians, spiritual creation, wall paintings, symbols, animal style.

05.03.2011 р.

УДК 904 (477.7)

Ю.Ю. Шевченко
А.Н. УманецьО ВРЕМЕНИ УЧРЕЖДЕНИЯ
И СУЩЕСТВОВАНИЯ
ГОТСКОЙ МИТРОПОЛИИ

Готская митрополия, судя по имени экзарха Феофила Боспоританского, существовала накануне Первого Вселенского собора Церкви (325 г.). Феофил был владыкой Боспора Киммерийского в Крыму, а не Боспора Фракийского. Готы были уведены «за Дунай» – в пределы Малой Готии и Боспора Фракийского, – только крестником и преемником Феофила – готским епископом Ульфилой. Это произошло не ранее 345 г., а скорее – после войны христианского готского «рекса» («короля») Фритигерна с готским королем-язычником Атанарихом (368-372 гг.). Этому времени соответствует подарок римского императора Валента Фритигерну (клад в Силадышомьо), который ему привозит с Ближнего Востока (из Антиохии) епископ Ульфила. В состав подарка входит «пояс в меру Гроба Господня». После захвата гуннами Боспора Киммерийского, владычная кафедра Готии оказалась под протекторатом наследников гуннов – болгар-савиров, у которых с начала VI в. проповедают христианство миссионеры и епископы. В VII в. это привело к христианизации Великой Болгарии между Днепром и Доном, а ее правители – Кубрат и Ал-Илитвер являлись христианами. Строительство в VI в. столицы Крымской Готии – Дори привело к перемещению сюда митрополичьей резиденции, поскольку епископ Херсонеса – Георгий имеет титулатуру «Дорантский» (на Вселенском соборе 692 г.). Сохраняется и сюзеренат Дори по отношению к Болгарии, а после ее разгрома хазарами в 679-690-е гг., функции сюзерена переходят к Хазарии. В Дори у хазар укрывается свергнутый в Византии император Юстиниан II в 698 г., и при помощи тех же болгар (господствовавших в Дори) возвращает себе престол Константинополя. Первый и последний раз перечень епархий, входящий в Готскую митрополию, появляется в связи с восстанием епископа Иоанна Готского (до 790 г.). В это церковное образование конца VIII в. входит Астильская епископия (на Волге) и Оногурская епископия на Дону.

Ключевые слова: Готская митрополия, Феофил Боспоританский, Ульфила, болгары-савиры, 308 готских мучеников, Дори, Крымская Готия, Оногурская епархия, Дон.

Время учреждения Готской архиерейской кафедры относится к началу IV в., когда митрополит Готии Феофил Боспоританский имел резиденцию в Крыму (путь к которой лежал через Боспор) и участвовал в Первом Вселенском соборе Единой Церкви (325 г.). Этот экзарх, судя по титулатуре («Боспоританский»), был выше в иерархии, нежели упомянутый на том же Никейском соборе епископ города Боспора – Кадм. На том же Первом соборе присутствовал и епископ города Херсонеса Филипп. Связь Феофила Боспоританского с Боспором Киммерийским, а не с Боспором Фракийским, подтверждается хронологией ухода готов «за Дунай» не ранее 348 г. (см. ниже).

В Тавриде (Крыму) от епископа Феофила получает святое крещение Никита (+369-372), будущий святой и великомученик готский (рис. 1); а восприемником Феофила Боспоританского

Рис. 1. Мощи (десница) св. вмч. Никиты Готского (+372), перенесенные из храма города Аназарвы (Киликия) в сербский монастырь Высокие Дечаны в Косово

на Готской кафедре становится Ульфила, чьи прародители (дед и бабушка) были приведены в Готию из Каппадокии (264 г.) во времена именно того «готского похода» на Малую Азию, который был совершен через Боспор, т.е. из Крыма (рис. 2) [36, 326-332; 35, 143-144, рис. 52]. Уместно считать, что во времена рукоположения Ульфила это была уже Крымская Готия. Имя Феофила Боспоританского связывает происхождение и Никиты, и Ульфила с территорией Крымского полуострова в его юго-западной части, входящей во владения Неаполя Скифского (рис. 3), где имеются признаки готского присутствия [17, табл. 36; 19, 26-41; 40, 301, ill. 16; 38, 37, 112, 125, abb. 2, 15-17].

Не исключено, что с территорией Крыма связано и появление 308 готских мучеников (+372), 26 из которых известны поименно, и мощи которых были сохранены готской «королевой» Граафой (Грэтой?).

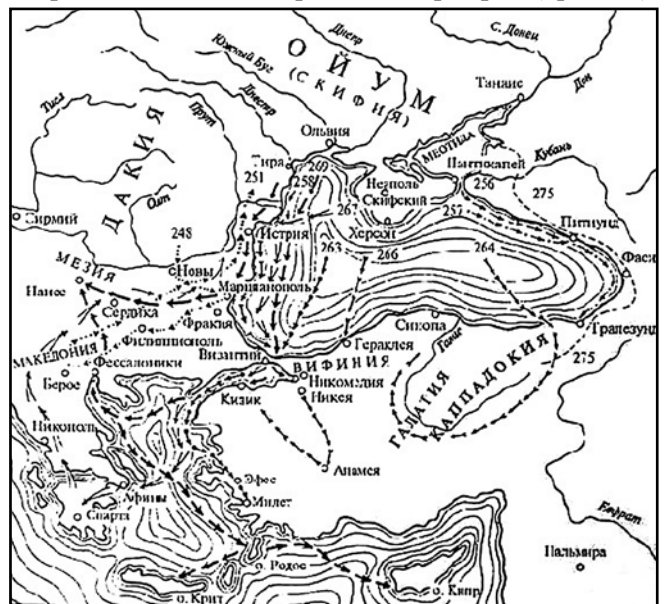

Рис. 2. Ранние походы готов периода «готских войн» (через Боспор Киммерийский, – из Крыма) по М.Б. Щукину

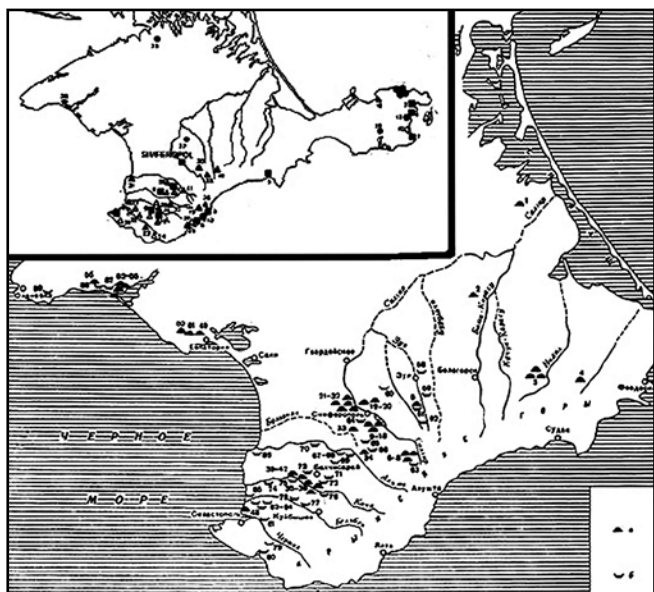

Рис. 3. Погребальные (1) и поселенческие (2) позднескифские памятники Юго-Западного Крыма по О.Д. Дашевской; на врезке – география находок «готского стиля» III-VII вв. по М. Биербрауэру

Они хранились готской «королевой» Аллой и дочерью Граафы Дуклидой (Лидией?), возможно, недалеко от Алушты (вершина Ай-Дуклу?), и, в конце концов, были перевезены в малоазийский город Кизик (рис. 2). Об этих событиях и пребывании данных реликвий в Крымской Готии (в пещере Йограф?) (рис. 4) – в княжестве, дожившем до позднесредневековых времен, – сохранилось соответствующее предание [25; 4; 15, 30-35]. Гонения на христиан связываются Готским синаксарем с именем Унгериха, в котором видят то Эрманариха (Германариха), то исторически известного преследователя готов-христиан Атанариха (и, видимо, с большей степенью вероятности).

Все перипетии, связанные как с гибелью Никиты Готского (рис. 1), так и сожжением 308 готских христиан в храме, происходили при епископстве в Готии Ульфилы, который позднее увел часть христианизированного народа готов за Дунай. Это переселение по хронологии, приведенной блж. Иеронимом Стридонским, относится ко временам ок. 375/378 г. Более поздние источники (например, арианский историк Авксентий Дуросторский) предлагают более раннюю дату – 348 г., что подтверждается сведениями Кирилла Иерусалимского [21; 22, 332-352]. Военные столкновения между готскими вождями Фритигерном и Атанарихом времен императора Валента (ок. 369 г.) и участие в их переговорах готского епископа Ульфилы делают предпочтительной более позднюю дату (между 348-378 гг.) образования Малой Готии на Дунае по отношению к Первому Вселенскому собору Церкви с участием Феофила Боспоританского (экзарха Готии) и епископа города Боспора Кадма. Именно

после 348-372 гг. готское присутствие южнее Дуная стало ощутимым: готы перерезали почти 7000 жителей Фессалоник из-за налоговой политики императора Феодосия Великого и убийства их вождя Бутериха (389 г.) [16, 4-17]. Образование Малой Готии на Дунае только и могло способствовать «готскому этническому наполнению» города Боспора Фракийского, цари которого удивительно дублировали своими именами царей Боспора Киммерийского (как это было с Котисом II). У этих «малых готов» и в этом Боспоре (Фракийском) обосновал Церковную кафедру, рукополагая на нее Готского владыку, только святитель Иоанн Златоуст (347-407 гг.), пребывая на патриаршем престоле Константинополя (398-404 гг.).

Борьба готского христианского короля («рекса») Фритигерна против готского короля-язычника Атанариха – явление значительное [11]. Посреднической роли епископа Ульфилы в переговорах Фритигерна с императором Валентом посвящено отдельное исследование, результаты которого вошли в крупную обобщающую работу [34, 158-168; 35, 207-254, 364-372]. А наличие черняховского материала в Крыму [19, 26-41] с одной стороны и связанность с полуостровом происхождения христианских вождей готов (каковым был, например, Никита) с другой является серьезным аргументом в пользу вхождения территории Тавриды

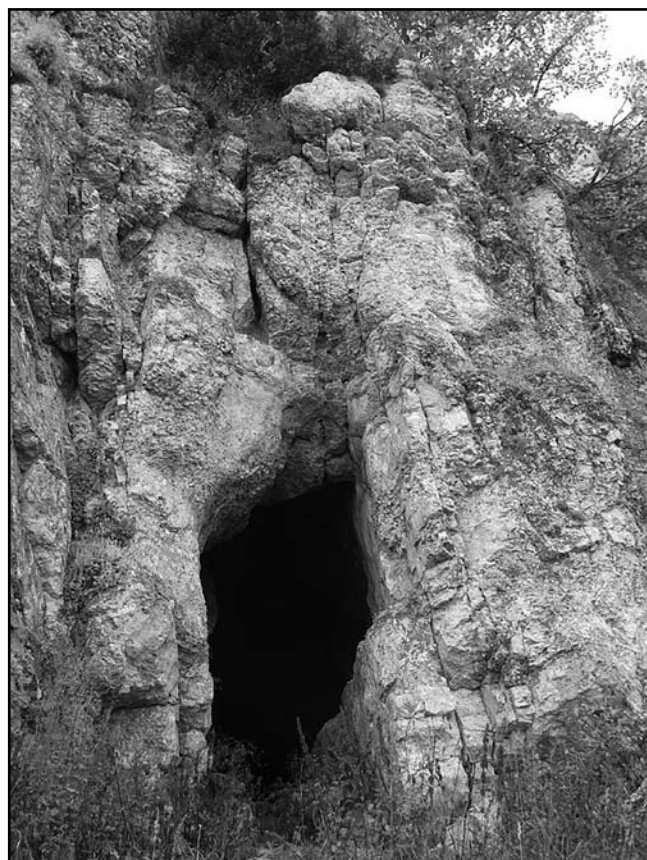

Рис. 4. Вход в пещеру Йограф на Главной горной гряде Крымских гор на высотах Ай-Петри

(народа названого *боранами*) в Готское королевство [3]. Об «исходной территории», каковым для готов был Крым, свидетельствует и произошедшее под натиском персов возвращение готов - федератов Византии, охранявших Кавказские перевалы в IV-VI вв., обратно в Крым к середине VI в. [2; 32, 119-120], и восстановление Готской митрополии (вместо епархии) как во времена Первого Вселенского собора и Феофила Боспоританского, включавшей епархиальные образования, разместившиеся на месте некогда обширной Готской державы [11; 33, 60-67]. Пребывание готов на Кавказском Побережье отражено и нарративными источниками: это готы-тетракситы, помещаемые «южнее Таманского полуострова» [7, 261], часть которых при обратном переселении в Крым осталась на Черноморском Побережье под именем «евдусиан, говоривших на готском и таврском языках».

Основы территориального разрастания архиерейской кафедры Готии за пределы Таврического полуострова лежат и в событиях после крушения готских королевств под ударами гуннов, и в событиях самого начала VI в. Это миссия епископов Кардоста и Макария из Аррана (Азербайджана). Первый из них с тремя священниками и четырьмя проповедниками почти три десятилетия в начале VI в. проповедовал на Юге Восточной Европы [1, 93-94], и основными проводниками его миссии были воинственные савиры [32, 97-118] – выходцы из Сибири, по имени которых эта северо-восточная часть Евразии получила свое имя. Их перманентный союз с Византией и стабильные союзнические отношения с антами [28, 39-52] привели к становлению епископских кафедр на южных территориях некогда обширной и могущественной Готской державы IV в. – государства Германариха [11], – от Дона до Днестра. Готы были разгромлены гуннами, а эстафету рухнувшей империи Аттилы (452 г.) в Днепро-Донском междуречье приняли савиры. Проблеме существования «варварских королевств» гуннского времени посвящено отдельное исследование [20, 225-252], в котором локализация центров («королевства Винитария» для Киевского Поднепровья и Левобережья Днестра; аналогичные образования Донского региона) полностью согласуется с излагаемой версией.

Готская митрополия, куда входила Оногурская епархия Подонья, зафиксирована во времена восстания против хазар крымского епископа Иоанна Готского накануне 791 г. [1, 258, прим. 57, 412; 13, 119-122]. Этому крупному Экзархату Церкви были подчинены, из семи епархий, – Астильская, у хазар на Волге (Итильская), Оногурская (оногуры – болгарское племя между Днепром и Доном) – где-то в Подонье или в междуречье Дона и Днестра.

«Болгарские территории» (Великую Болгарию) как правило, размещают восточнее Дона – в

Приазовье [1, 152-169]. Но учитывая место ставки и погребения христианского владельца Великой Болгарии Кубрата у с. Малая Перещепина Полтавской губ. на Левобережье Днестра [41, 38-44; 9; 18, 42], земли Великой Болгарии – Оногурии (и соответственно, Оногурской епископии) следует помещать много северо-западнее: от Дона до Левобережья Среднего Днестра включительно. Именно там, где с последних десятилетий VII в. располагаются памятники алано-болгарской культуры (салтовской) – на Северском Донце и в бассейне Дона, населенного болгарами [26, 65-80], и до левого берега Днестра, – простиралась Великая Болгария.

Основной военной силой племенного объединения болгар оставались савиры, называвшиеся в этих условиях и в этой среде «черными болгарами» (от «*sav*» – «черный»; «*aric*» – «человек», «воин»), что согласно армянским летописным источникам обозначало «черные сыны», «черные воины» [27, 3-13]. Центром савирского княжества («царства гуннов») являлся город Варачан, известный недалекоим расположением от «Беленджера», в состав которого входили савиры и Берсилия (барсилы, берсула), причем последняя частично совпадала с территорией современной Башкирии. «Беленджер», как в результате возможной ошибки переписчиков звучит этот объединяющий термин (савиры + барсилы), считают вариацией названия все тех же Болгар [1, 184, прим. 9-12]. Исследователи с упорством стремятся привязать все перечисленные номенклатуры к Северному Кавказу («царство гуннов», савиров, Беленджер, Варачан): тогда *речь шла бы о чрезвычайно маленьком княжестве* [1, 200], вряд ли способном угрожать территориально обширной и могущественной Кавказской Албании VII века. Представляется более чем вероятным, что под этими наименованиями выступает территория Великой Болгарии 682 г., после смерти Кубрата и ухода Аспаруха на Дунай, когда Батбай (в случае его историчности) остался на прежнем месте, но уже под сюзеренатом Хазарии.

Князь этой савирской страны («царства гуннов») выступает под именем Алп-Илитвера, что соответствует титулу алп-ельтебера («эфенди», «принца»), как в Хазарском Каганате называли великих владетельных князей с номинальной вассальной зависимостью [39, 114-115]. Алп-Илитвер в 661 и 664 гг. наносит Албании военные удары, вынуждающие это значительное и по территории и по военной мощи кавказское царство практически к вассальной зависимости, подтверждая эту зависимость династическим браком и очередным успешным походом 669/670 года. В это время Великая Болгария – еще суверенное государство (до войны с хазарами 679 г.).

Посольство, направленное в 682 г. албанским

Рис. 5. Перстни с тамгами владельца Великой Болгарии Кубрата. Золото. Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург, Россия

князем Вараз-Трдата во главе с епископом Израе́лем, отправляется в страну Алп-Илитвера, уже вассала Хазарии, не через «Дербентские ворота» (как это произошло бы, будь его «царство гуннов» на берегу Каспия севернее Дербента [1, 200]), а через Центральный Кавказский хребет между истоками Алазани и Койсу [1, 186, прим. 18]. Посольство направляется не только «севернее Кавказа», но еще и «западнее Кавказа», где лежит Великая Болгария и находится главный город Алп-Илитвера, названный Варачаном – название, фонетически переключаясь с рекой Бузан, как назван Дон в переписке хазарского царя Иосифа (если под Доном, устье которого является «южной границей с Румом [Византией]» царского письма, как полагал А. Гаркави, понимается река «В-д-шан» или «В-д-шан» [1, 389-391], – то это и вовсе идентично наименованию савирского города).

Христианство было принято Алп-Илитвером вместе со всей савирской аристократией и усиленно насаждалось среди населения: из почитаемого политеистами-савирами дуба был вырезан массивный крест, украшенный «изображениями животных и блестящими крестами» [1, 188]. А сообщение о вступлении властителя савиров «в семью христианских государей» было направлено армянскому католику Сахаку [1, 189] как возможное свидетельство традиционного сохранения памяти о миссии епископа-армянина Кардоста, проповедовавшего у тех же савиров на полтора столетия ранее.

Все это происходило на территории, где властвовал христианин Кубрат, где найдены погребальные сокровища, и среди них – специфические христианские перстни с тамгами этого владельца Великой Болгарии (рис. 5) [41, 38-44; 9]. Крайне интересной является находка в том же микрорегионе постготского (V в.) «речного погребения» [23, 89], где имелся сложносоставной золотой пояс-цепь (рис. 6), во всем схожий с такими же поясами – христианскими реликвиями «от Гроба Господня», в том числе и с поясом, подаренным императором Валентом защитнику христианства – готскому королю Фритигерну через посредство епископа Ульфи́лы [29, 126-159]. Христианизация, начавшаяся в эпоху державы готов здесь, на левом берегу Среднего Днепра, где располагалось «царство

Рис. 6 а. Вещи из «речного погребения варварского князя» (Л.А. Мацулевич), найденные в р. Суджа у с. Большая Каменка (Украина)

Рис. 6 б. Пояс «в меру Гроба Господня» из Силадьшомьо (подарок римского императора Валента готскому королю-христианину Фритигерну, привезенному ему из Антиохии епископом Ульфи́лой)

Винитария» [20], продолжалась в эпоху Кубрата.

После смерти Кубрата и хазаро-болгарской войны (679 г.), в результате которой часть болгар под предводительством Аспаруха – сына Кубрата была вытеснена на Дунай (680 г.), Хазарский каганат распространил свою власть на территории, ранее контролировавшиеся союзной Византии Великой Болгарией (Подонье, Поднепровье). Претензии Хазарии оказались успешными даже в

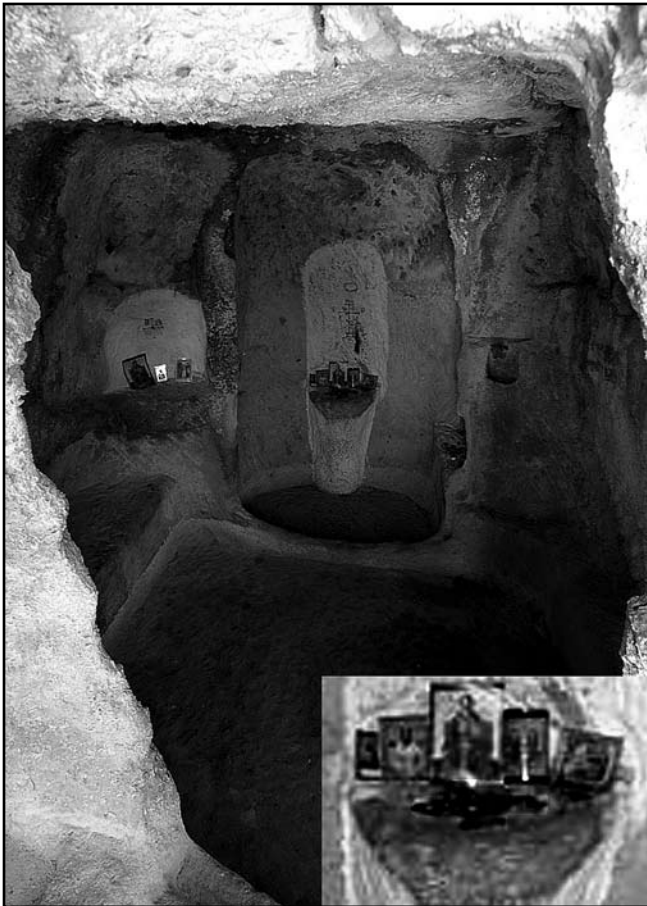

Рис. 7. Вид престола древнего типа (до 692 г.) в южном приделе центрального пещерного храма «Судилище» на Эски-Кермене. Крым, Украина

отношении фем (областей) самой Византийской империи (в Крыму), куда в 698 г. бежит сосланный в Херсонес низложенный император Юстиниан II, укрывшись в центре Готской митрополии – Дори [7, 191-199] (видимо, в Эски-Кермене, по заключению Н.И. Репникова [24; 8, 28, 54]). Столица Готской митрополии в Крыму (Дори) была в те времена под протекторатом хазар. Именно в это время функционируют пещерные церкви Юго-Западного Крыма (рис. 7, 8) [10, 72-80; 12, 76-85], среди которых особо показательны пещерные храмы Эски-Кермена [30].

В эти времена Готская митрополия Крыма благополучно продолжала существовать, поскольку Херсонский владыка под решением Трулльского (Дворцового) собора 692 г. поставил свою подпись в качестве «Георгия, епископа Херсона Дорантского» (т.е. принадлежавшего к Готской митрополии в Дори) [7, 189-190]. С помощью болгарского хана Тревела (Дунайской Болгарии) к 705 г. Юстиниан II сумел вернуть себе трон Византии [1, 196-198] и остался союзником Хазарского кагана. С хазарским владычеством в Горном Крыму было связано антихазарское восстание Иоанна Готского (до 791 г.), после которого наименование Готской митрополии исчезло со страниц исторических источников.

Ссылки

1. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962.
2. Бажан И.А. Многолепестковые инкрустированные фибулы и вопросы хронологии цебельдинских древностей //

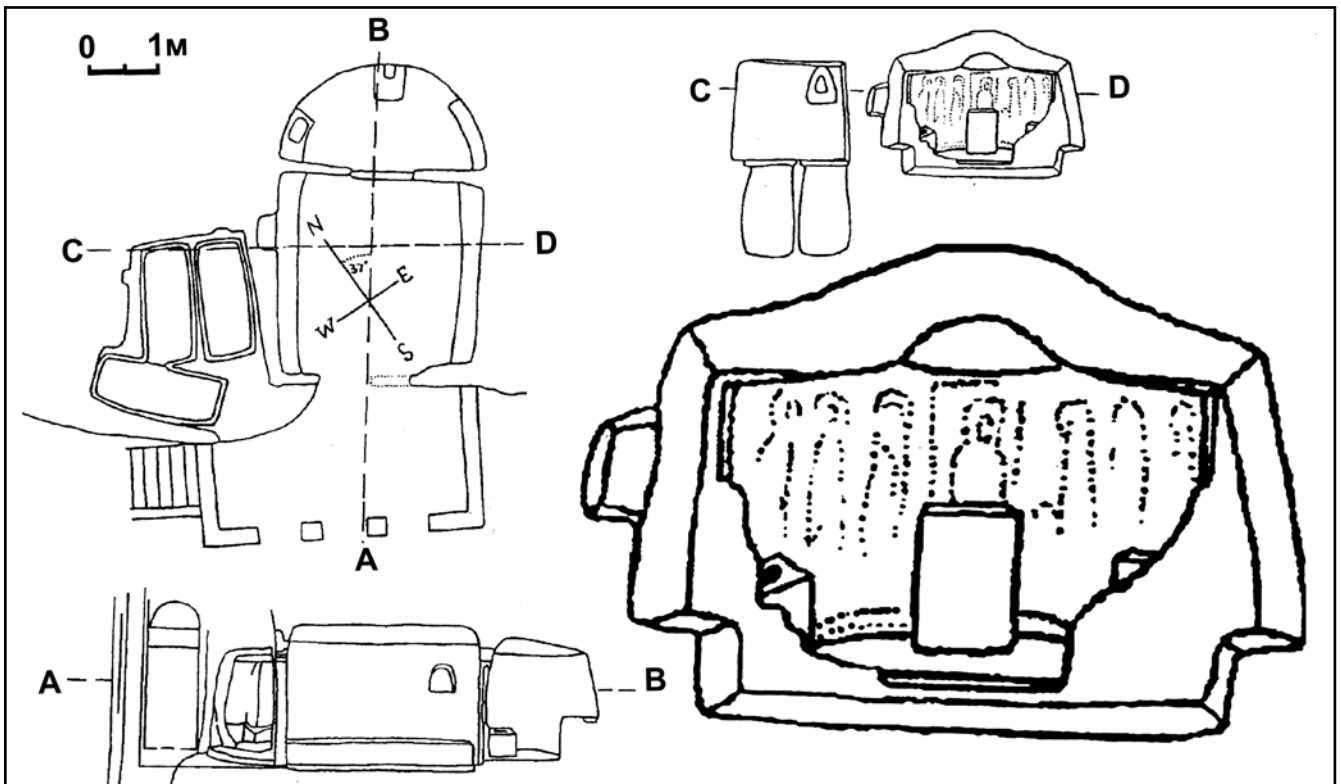

Рис. 8. Престол древнего типа (до 692 г.) в храме Евграфия в Инкермане. Крым, Украина

Доклад на семинаре «Хронограф» 06.04.2009. в ИИМК РАН. Изв. ИИМК РАН. – СПб. (в печати).

3. Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. – Екатеринбург: Изд. Уральского гос. университета, 2001. – 500 с.

4. Беликов Д.Н. Начало христианства у готов и деятельность епископа Ульфилы. [Вып. 1]. – Казань: Духовная Академия, 1887. – 205 + V с.

5. Березовец Д.Т. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. – К., 1965. – Т. XIX.

6. Березовец Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. – К., 1970. – Т. XXIV.

7. Васильев А.А. Время византийского, хазарского и русского влияния (с VI по XI в.) // Изв. ГАИМК. [Вып. V]. – Л., 1927.

8. Веймарн Е.В. Оборонительные сооружения Эски-Кермен // История и археология средневекового Крыма. – М., 1958.

9. Вернер И. Погребальная находка от Малая Перещепина и Кубрат – хан на болгарите. – София, 1988.

10. Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Желтов М.С. Пещерные храмы Таврики: к проблеме типологии и хронологии // РА. – 1995. – № 1.

11. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI в. (Опыт исторической этнографии). – СПб.: «ЮВЕНТА», 2003. – 656 с.

12. Гайдуков Н.Е., Михаил Желтов, диак. Престолы пещерных храмов Юго-Западного Крыма // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре (Материалы III Судакской международной научной конференции). – К. – Судак, 2006. – Т. 2.

13. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. О возникновении готской епархии в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики [Вып. II]. – Симферополь, 1991.

14. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор, Чуфут-Кале. – Симферополь, 1993.

15. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. – СПб., 1901. – Т. 1. – Ч. 1.

16. Горайко А.В. О роли Антиохийской Церкви в восстании 397 г. // Проблемы теологии [Вып.3] (Материалы Третьей международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения протопресвитера Иоанна Мейендорфа. 2 – 3 марта 2006. Часть 1). – Екатеринбург, 2006.

17. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму // САИ [Вып. Д 1 – 7]. – М.: «Наука», 1991.

18. Залеская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фонакова Н.А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. – СПб: Изд. Государственного Эрмитажа, 1997.

19. Казанский М. Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время и в эпоху Великого переселения народов // Готы и Рим (Сборник научных статей). – Киев: ИД «Стилос», 2006.

20. Казанский М.М., Мاستыкова А.В. Кочевые и оседлые варвары гуннского времени в Восточной Европе // Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивноегорье» [Вып. 1] Археология / Отв.ред. А.З. Винников, М.И. Лылова. – Воронеж: Изд. Воронеж. ГУ, 2009.

21. Лавров В.В. Епископ Ульфила и развитие готской литературы // Интеллектуальная элита античного мира (ТД научной конференции. 8 – 9 ноября 1995 г.). – СПб., 1995.

22. Лавров В.В. Готские войны III в.н.э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории (Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова) / Под ред. А.Ю. Дворниченко. – СПб., 2003.

23. Мацулевич Л.А. Погребение варварского князя в Восточной Европе // Изв. ГАИМК [Вып.112]. – Л., 1934.

24. Репников Н.И. Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928 и 1929 гг. // Изв. ГАИМК [Вып. 1–8]. – 1932. – Т. 12. – С. 107–152.

25. Струков Д.М. Жития святых Таврических (Крымских)

чудотворцев. Изд.2-е. – М., 1882.

26. Чичуров И.С. Экскурс Феофана о протоболгарах // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г. – М.: «Наука», 1976.

27. Уманец О.М., Шевченко Ю.Ю. Проблема культурогенезу давньоруської «севери» з центром у Чернігові // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини [Вип. 2]. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний інститут, 1993.

28. Шевченко Ю.Ю. На рубеже двух этнических субстратов Восточной Европы VIII-X вв. // Этнография народов Восточной Европы / Отв.ред. А.А. Шенников. – Л., 1977.

29. Шевченко Ю.Ю. Реликвия из величайшей пещерной святыни христианского мира // Славянский ход 2005. Материалы и исследования [Вып. 2]. – Ханты-Мансийск – Сургут: Правительство Ханты-Мансийского автономного округа-Югры; «Общество русской культуры», 2005.

30. Шевченко Ю.Ю. Ближневосточные образцы раннесредневекового пещерно-храмового строительства юга Восточной Европы // Христианство в регионах мира [Вып. 2] / Отв. ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб: МАЭ РАН, 2008. – С.151–206.

31. Шевченко Ю.Ю. Храмы христиан юга Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць [Вип. 3]. Київ – Глухів: Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 2010.

32. Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. Палеоэтнографическая ситуация V-VII вв. в Северном Причерноморье и появление раннехристианских пещерных памятников // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2009 г. – СПб.: МАЭ РАН.

33. Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. Появление раннего христианства III-VII вв. в Северном Причерноморье // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць [Вип. 3]. Київ – Глухів: Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 2010.

34. Щукін М.Б. Силадышомйо или Сильвано-Шильмоне и Фритигерн // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: доклады научной конференции к 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова. – СПб., 2004.

35. Щукін М.Б. Готский путь (Готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005.

36. Юрочкин В.Ю. Боспор и православное начало у готов // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии Античного мира (Материалы Международной научной конференции. Декабрь 1999). – СПб., 1999.

37. Юрочкин В.Ю. Происхождение склепов Центрального и Юго-Западного Крыма: Боспор или Кавказ? // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища (Материалы Международной научной конференции). – СПб., 2002. – Ч. II.

38. Volker Bierbrouer. Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: Vom Kaukasus bis nach Niederösterreich. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission beim Verlag C.H. Beck, 2008 130 s., 16 abb., 32 taf.

39. J. Marquart. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. – Leipzig, 1903.

40. Mark Scukin, Michel Kazanski et Oleg Sharov. 2006. Des les goths aux hunns : Le nord de la mer noire au Bas – empire et a l'époque des grandes migrations. BAR International Series 1535 / Series Editors : Sauro Gelichi, Lopez Quiroga, Patrick Perin. Monographs, I. – Oxford, 2006. 486 s., 197 ill.

41. Werner Joachim. Der Grabfund von Malaja Pereschepina und Kubrat, Kagan der Bulgaren. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch – Historische Klasse, Abhandlungen (Neue Folge) Heft 91. – München, 1984.

Шевченко Ю.Ю., Уманець О.М. Про час заснування та існування Готської митрополії

Готська митрополія, як це свідчить ім'я екзарха Феофіла Боспоританського, існувала напередодні Першого Вселенського собору Церкви (325 г.). Феофіл був владикою Боспора Кімерійського в Криму, а не Боспора Фракійського. Готів було передислоковано в межі Малої Готії, «за Дунай», до Боспору Фракійського, – тільки хрещеником та наступником на кафедрі Феофіла – готським єпископом Ульффілою. Це відбулося не раніше 345 г., а скоріш – після війни християнського готського «рекса» («короля») Фритигерна з готським поганським королем Атанаріхом (368-372 рр.). Цьомучасу відповідає дарунокримського імператора Валента Фритигернові (скарб в Силадшомо), який йому доставляє з Близького Сходу (з Антіохії) єпископ Ульффіла. До складу того дарунка входив «пояс в міру Гроба Господня». Після загарбання гунами Боспора Кімерійського, архієрейська кафедра Готії опинилася під протекторатом послідовників гунів – болгарів-савірів, у яких на початку VI ст. займаються проповіддю християнства місіонери та, навіть, єпископи. В VII ст. це призвело до християнізації Великої Болгарії між Дніпром та Доном, а її володарі – Кубрат и Алп-Ілітвер були християнами. Будівництво в VI ст. столиці Кримської Готії – Дорі привело до переміщення сюди резиденції митрополита, оскільки єпископ Херсонеса – Георгій має титулатуру «Дорантський» (на Вселенському соборі 692 р.). Зберігається і сюзеренат Дорі по відношенню до Болгарії, а після її розгрому хозарами у 679-690-х рр., функції сюзерена переймає переможець – Хозарський Каганат. В Дорі до хазар емігрує скинутий у Візантії імператор Юстиніан II в 698 г., і за допомогою тих же такі болгарів повертає собі Константинополь. Вперше і в останнє перелік єпархій, що входили до Готської митрополії, з'являється в часи повстання єпископа Іоана Готського (до 790 р.). У це церковне утворення наприкінці VIII ст. входить Астільська єпископія (на Волзі) та Оногурська єпископія на Доні.

Ключові слова: Готська митрополія, Феофіл Боспоританський, Ульффіла, болгарів-савірів, 308 готських мучеників, Дорі, Кримська Готія, Оногурська єпархія, Дон.

Shevchenko Y.Y., Umanets A.N. On the establishment and existence of Gothic Metropolitan

Gothic metropolis, judging by the name of the Exarch of Theophilus Bosporitansky existed on the eve of the First Ecumenical Council of the Church (325). Theophilus was the ruler of the Bosporus Kimmeriysky in the Crimea, and not the Thracian Bosphorus. The Goths were taken "beyond the Danube" - within a Small Gothia and Thracian Bosporus - only godson and successor of Theophilus - Gothic bishop Ulfila. This did not happen earlier was 345, but rather - after the war, the Christian Goth "Rex" (King) Fritigern a Gothic king, a pagan Atanarikh (368-372 gg.). This time corresponds to the gift of the Roman Emperor Valens Fritigern (treasure in Siladshomo), which he brings to the Middle East (of Antioch) Bishop Ulf. The composition of gift is the belt in a measure of the Holy Sepulchre. "After the capture of the Huns Cimmerian Bosporus, Vladychnoe Department Gothia was under the protectorate of the successors of the Huns - Bulgarians Savirien, who from the beginning of the VI. preach Christianity by missionaries and bishops. In VII. this led to the Christianization of Great Bulgaria between the Dnieper and Don, and its rulers - Kubrat and Alp Ilitver are Christians. Building a VI v.stolitsy Crimean Gothia - Dori, led to the displacement of the metropolitan's residence here, as the Bishop of Chersonese - George has titulaturu "Dorantisky (at Ecumenical Council 692). Retained syuzerenat Dori towards Bulgaria, but after her defeat of the Khazars in 679-690-s. - Overlord functions transferred to the Khazars. In Dori - the Khazars - hiding in the deposed Byzantine Emperor Justinian II in 698 city, and by the same Bulgarians (dominant in Dori) reclaims the throne of Constantinople. First and last time the list of dioceses of the Gothic metropolis, appears in connection with the uprising of Bishop John Gota (up to 790 A.D.). At the end of church education in VIII. is Astilskaya bishop

(the Volga) and Onogurskaya bishop to Don.

Key words: Gothic metropolis, the Jphilus Bosporitansky, Ulf, Bulgar-Savirs, 308 Gothic martyrs, Dori, Crimen Gothiya, Onogurskaya giocese, Don.

03.02.2011 p.

УДК 94(477): 81'373.21

К.М. Тищенко

РОДИЧІ ЄСМАНИ

У дотепер вивченому фракталі топонімів від арабських основ в Україні й на суміжних землях окреме місце посідає група назв від основи Усман-/ Есман-. Викладені у статті аргументи дають підстави пов'язати її з ім'ям халіфа 'Усмана (644-656), за якого розпочалися військові дії арабів проти Хозарії у 654 р.

Ключові слова: топоніми, арабська основа, халіф Усман, Хазарія

1. У складі арабського фракталу назв Європи за останні роки показано існування переконливої топонімічної проекції подій арабо-хозарської війни 713-735 рр. [Тищенко 2010]. Зокрема, помічено топонімічні репліки в Україні імен халіфа Гішама (724-743), за правління якого цю війну було ведено (Гайсин Вн, Гайшин Кв, Гішин Вл, пот. Гісемів Зк), а також його столиці Русафи (р. Росава Кв, Чг; р. Русава Вн та ін.). Методом топонімічного контексту виявлено просторову близькість цих назв (Кв, Вн, Вл, ІФ/Зк). Запропоновано етимологію низки топонімів (Паталахівка Лг, Подольох Хк, См, Водолага Хк 2, Водолаги См) від переможного вигуку джигаді ар. *Фатх Аллах* 'перемогу дає Аллах'. Усі ці назви належать географічним об'єктам на Лівобережжі, де археологами добре досліджені поселення хозарського часу. Слідом подій VIII ст. слід вважати унікальний словниковий арабізм докиївського часу – близьке до основи Паталах- українське слово *потала* (його немає в жодній іншій слов'янській мові), а в антропонімії – сучасні прізвища, історія яких сягає також VIII ст.: *Паталах*, *Патлах* і однокореневі (серед самих лише користувачів Інтернету їх мають понад 80 сімей).

У топонімії збережені не лише згадки про Гішама, його столицю Русафу і джигаді, але й імена арабських воєначальників, проводирів джигаді в Хозарії – Маслами, аль-Хараші, Мервана (*Маслівка* Лг, Кв, Хк, Хс, *Хорошки*, *Хоришки* Пл, *Мерва* Рв, *Мервин*, *Мервинці* Вн). Складні топоніми вказують на військові дії (б. *Маслобойчиха* Зп, р. *Маслова Перебийна* Хс, могила *Хорошилова* Дп, курган *Миронівський* Дп), на факти появи човнів Маслами і Мервана (*Дубмаслівка* Вн, пот. *Маслокрут* Зк, *Маслів Брід* Кг, *Миронівський Брід* Дп, *Маслова Пристань* на Сів. Дінці РФ Белгород). Неодноразово поблизу

Рис. 2. Назви від основи Есман-/ Кусман- у складі арабського фракталу топонімів Наддніпрянщини і прилеглих земель.

Проникнення арабів степовими шляхами з півдня (траси шляхів показані за [УКМЕ, 559]). На вірзці – картосхема місць знахідок арабських монет у Прибалтиці (пор. розміщення села на березі Чудського озера Istenka+, тепер Mehikoogta, Естонія)

(‘Uthman, 644-656), який першим набув офіційний титул халіфа. Він одружився з двома доньками пророка і поширював Коран у першій редакції. Четвертим халіфом у 656 р. обрано Алі ібн Абу Таліба, іншого зятя Мугаммада, – це викликало опір опозиції, сформованої навколо удови Мугаммада, Аїші [Zanichelli, 16, 1282, 1306] і зрештою призвело до загибелі Алі.

За халіфа Усмана араби вперше з’явилися в Іспанії. У надісланому їм від халіфа листі зокрема було сказано так: «Костянтинополь буде взято з боку

Аль-Андалус, завоювавши яку, ви, отже, зробите перший почесний крок у взятті Костянтинополя. За це вам належить винагорода як у цьому світі, так і в наступному» [Ат-Табарі].

Ат-Табарі повідомляє, що в цій атмосфері тотального наступу навсібіч перші сутички з Хозарією мали місце також за халіфа Усмана, який 654 р. розпочав з нею справжню війну. Зокрема, саме тоді араби вперше захопили Дербент і рушили до Беленджера [Плетнева, 35]. Але дальший наступ припинився після вбивства Усмана. По роках

Кучманський (Кусманський) шлях. Повсюдність у середньовіччі тюркського адстрату серед слов'ян пояснює формування топооснови кУМАР-/КОМАР- з 'Умар-/Омар-, а основи КУСМАН- – з 'Усман. Беручи до уваги численність топонімів з основою Комар- від Росії до Німеччини, слід гадати, що в них відображене ім'я саме Умара I (634-644). Що ж до топонімічної основи Осман-/Есман-/Усман-/Кусман-, то її можна пов'язати з ім'ям халіфа 'Усмана (644-656).

Кучманський шлях звався за Литви Ку^сманский шляхъ [Клепатский, 124] (так само 1650: Ku^smansky Szlak) [Боплан, 55] – він же *Татарський* або *Шпаків шлях* [ЕУ, IV, 1248], а також *Чорний шлях* [Яворницький, I, 67] < 'Усман (халіф, 644-656). В ойконімії про цей шлях нагадує єдина назва села КУЧМАНівка Хм (Красилів). Гідронімів від цієї основи немає. Арабський матеріал прототипу назви *Кучманського шляху* вказує, що вона пізніша за назву *Шпаків шлях* (з давньоіран. špāh 'військо'). З якихось причин назва *Кучманський шлях* не зустрічається у Д. Яворницького. Траса цього шляху показана у де Боплана з розгалуженням на кілька рукавів: це можлива причина різночасових синонімічних назв. Назва *Чорний шлях* імовірно пізніша за назву *Кусманський шлях* і могла бути зумовлена чорним кольором прапорів арабського війська за Омейядських халіфів (662-750 рр.).

З карти Боплана відомо, що у XVII ст. уздовж траси Кучманського або Шпакового шляху існувало більше сіл з назвами арабського фракталу: CZACZanik (Чечельник) від *Чач* Ташкент, MARKowka ма'ракат битва, ZABOkRYC річка Заб, KITAygrod ар. катаї податки, SZARAPAnuwka Сарapan, порт на Ріоні (Кавказ), KOUcZENicze 'Усман?, IANgrod або CZANE (Яніна, чами), kOMAR-grod 'Умар, RUSOWA Русафа, FATowka ! фатх, GOLOCZince халіф, SANgrodek сан змії (тепер у складі с. Журавлівка Вн Тульчин), KUCZEMINcze 'Усман, ZABOKRIC у R., MURAKWa у R. (Марван), LOPATince ропать мечеть, RAKufce Ракка, KOZAR хозари, KUSZMIN 'Усман, SEFERufka мосафер посол, CZAMERysy Чамерія, ZABince р. Заб, KOSARofce хозари, kOMORofce 'Умар, KRIMienka Крим, UDARofce удрат, SZARAFka ар. шараф честь, KUCZEMIN 'Усман (пор. виразні згадки імен **Усмана** і **Умара**).

Які ж ознаки присутності арабів збереглися до нашого часу у топонімічних околицях селищ з назвами від основи Осман-/Есман-? На Правобережжі такі селища розміщені на ймовірних продовженнях Кучманського і Волоського шляхів (рис. 2):

- кУЧМАНівка Хм Красилів: ^КРИВорудка крив 'кров'; ЧЕПЕЛівка, САЛИХа, куЗЬМин, РОСОЛівці расул 'пророк', СОРОКодуби східні човни, МОВЧани мульк; • кЦМАНЬ Чв рц: П'ЯДиківці п'ятниця, РЕВАківці рев-, ЧОРТОРИЯ дан. sort 'чорний' + данг. riht 'право', Оршівці

Орхус, ХЛПВище халіф?; • Шманьківці Тр Чортків: Шманьківчики, РИДодуби лит. gudas схід + човни, Звиняч свени, РОСОХач Русафа, КРИВолюка, ШУЛЬГанівка; • Шменьки Вл Ратне: ^ЗДО.МИШЕЛЬ *судо- + мусл- човни мусульман; ОРИХове 2 Орхус, кОМАРове, САНИще, ПоЧАПи.

У Білорусі: • АШМЯНы Гродна: Мурована АШМЯНка, КАЗАРоўшчына; • ЕСЬМАНОўцы Мінск: Рогава, КАЗАРоўшчына, Чартовічы, Малашки, ...РАДУНЬ, РАДЗІВОНішкі; • ЭСЬМОНЫ Магілёў: Рагач, Альшанец; • ІСМАНаўка Мінск: Чаусы, Рабяткі, РАДЗІВОНаўка ар. радван 'рай', Пацкава, Ракаўшчына.

У Литві: • Išmanai Каунас: Ašminta, Žydaviškis; • Ismonys Каунас: Čižionai 2.

Яка можлива інтерпретація розміщення назв від основи Есман-/Осман- досить далеко на півночі? Їх можна розглядати як топонімічний слід присутності ближче не окреслених груп «людей халіфа Усмана» на річкових шляхах до Скандинавії, з якою у арабів, як відомо, були налагоджені торговельні зв'язки. Особливо характерне тут скупчення назв від основи Ошман- у Білорусі й Литві уздовж Німану (рис. 2).

В Україні на Лівобережжі назви від основи Есман- мають компактний район поширення лише на Сіверщині. Це дві річки Єсмань (Глухів; Кролевець) і урочище Ошмань у с. Клишки (Шостка). Одна Єсмань (вона ж Ясмань, Jeszman) [СГУ, 190] тече у смт Єсмань (Лужки, Червоне), с. Вознесенське, Хотминівка, Годунівка, м. Глухові через район Радивонівка (так за картою), с. Сліпород, Некрасове, Семенівка, Іонине (Івонине), Перемога (Холопкове), Вікторове (Вихторове), Баничі, Кубарево, Мацьків, Кочерги, Ротівка, Волокитине, Кагань і впадає тут у Клевень, притоку Сейма. Інша Єсмань (Османь, Осман, Західна Єсмань) [СГУ, 190] протікає у значно рідше заселених місцях через с. Слоут, в околицях с. Землянка і Гута, у с. Курдюмівка, Пиротчине, Гречкине, Московське і впадає поблизу с. Губарівщина у р. Реть, притоку Десни. Також у Реть впадає й р. Осота, на якій лежить с. Клишки з урочищем Ошмань.

Районні топонімічні околиці:

- р. Єсмань См (Глухів, Путивль): ^ур. РАДИВОНівка ар. радван 'рай'; СОРОКові Бальчики 'східне селище', БАЧівськ ар. бадж 'податок', ЗЕМлянка ар. зіммі 'люди Завіту' (немусульмани), КОРЕНЬок коран-?, Вікторове ікта 'вид податку?', кОМАРівка Умар, ФОТовиж фатх?, МУРАВейня маври, ЧОРТОРИГи (Шевченкове) дан. sort 'чорний' + данг. riht 'право'; • р. Зах. Єсмань См (Кролевець, Глухів, Шостка): ЖАБкине р. Заб, ур. БорОМЛЯ арам. бар + Умайя, ГОРОХове аль-Хараші, МАЙОРівка Майорка, ТУЛИГолове ар. Тулайтула 'Толедо' + гала? укріплення, Ковбасине кала + Аббас?; • ур. Ошмань у с. Клишки См Шостка: кут. ПЕНДюрівка алб. pendë 'гребля', ІВОТ тадж. ібод, ар. ібад 'раби' [Гафуров,

193], КУРДЮМівка Кордова?; + ЛУШНИки алб. Lushnjë Люшне назва міста в Албанії.

7. У Поволжі назви від основи Усман- майже всі зберегли початковий голосний У-, внаслідок регулярного підживлення вимови з боку середовища – як у Росії (Башкирія, Марі Ел), так і у Казахстані, де їхні топоніми переважно мусульманські.

• *Н. Усмань* РФ Воронеж: Масловка, Рогачевка, Глушицы, р. Усмань, Плясово-Китаево, Рыкань;

• *Усмань* РФ Воронеж: Мосоловка, Сабуровка.

8. Ознайомлення з картосхемами 1-3 переконує, що окремі райони слов'янських земель зберігали контакти з арабами упродовж століть, що видно із згадок халіфів різних династій і арабських реалій різного часу. Серед них топоніми від імен Умара і Усмана є слідом найраніших контактів слов'ян з Арабським халіфатом. Того ж часу можуть сягати основи Реш(е)т-/ Rost- як імовірно продовження назви рашидських (праведних) халіфів. Хронологічно наступною є група назв від основ -омль-, Масл- (атакож Гайшин-, Мервин-, Росав-, Хорош-), співвідносних з династонами Омейядів (Гішама, Мервана), їхньої столиці Русафи й іменами командувачів джигаду Маслами (713, 726-732) і аль-Хараші (724-726). Ще пізнішою є група топонімів від основ Барабаш-, Мамон-, Мансур-, Чубар-/ Чуфар-/ Явор-, Бармак-, Телеш-: це імовірний слід імен Аббасидів Ма'муна, Джаффара аль-Мансура, візирів Гаруна ар-Рашида Бармакидів (786-803) і славетної битви на р. Талас (751 р.), де араби перемогли китайське військо.

Системне дослідження арабського пласту топонімії Європи методом топонімічного контексту, частина висновків якого відображена у цій статті, дістало визнання на семінарах і наукових конференціях у Загребському університеті (Хорватія, червень 2010 р.), Львівському національному університеті (жовтень 2010 р.), Університеті Ментури м. Константіна (Алжир, лютий 2011 р.). Воно покладене в основу відкритого міжнародного науково-дослідного проекту «Експансія халіфату до Центральної Європи і суміжних земель» (див. сайт Лінгвістичного музею КНУТШ – langs.com.ua).

Посилання

1. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.
2. Ат-Табарі; цит. за: en.wikipedia.org/wiki/Military_campaigns_under_Caliph_Uthman
3. Боплан – Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. [З супровідним текстом]. – Київ-Львів, 2000.
4. Гафуров А. Лев и Кипарис. О восточных именах. – М., 1971.
5. ЕУ – Енциклопедія українознавства: В 11 т. – К. – Львів, 1993-2003.
6. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Том 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
7. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. – М., 1982.
8. Плетнева С.А. Хазары. – М., 1976.
9. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
10. Тищенко К.М. Арабський пласт топонімії України. –

Київ, 2008.

11. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010.

12. Тищенко К.М. Топоніми від основи Pers-/ Pars- у Швеції // Східний світ. – 2010. – № 3. – С. 208-216, I-IV.

13. УКМЕ – Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя, 2002.

14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990.

15. Encarta – Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000.

16. Zanichelli – Enciclopedia Zanichelli 1996. – Bologna, 1995.

Тищенко К.Н. Родственники Эсмани

В исследованном к настоящему времени фрактале топонимов от арабских основ в Украине и на соседних землях особое место занимает группа названий от основы Усман-/ Эсман-. Изложенные в статье аргументы дают основание связать ее с именем халифа 'Усмана (644-656), при котором начались военные действия арабов против Хазарии в 654 г.

Ключевые слова: топонимы, арабская основа, халиф Усман, Хазария

Tyshenko K. M. The Yesman's relatives

Within the Arabic place-name fractal studied till now in Ukraine and on the adjacent territories a special group includes some place-names of the root Usman-/ Esmān-. The arguments exposed in the paper give reason to link it to the name of the caliph 'Uthman (644-656), who declared the first war to Khazaria in 654.

Key words: toponymys, Arabic place-name, caliph 'Uthman, Khazaria.

28.03.2011 р.

УДК 903.02(477) «7/-10»

А.Л. Щербань

ДЕКОР ЛІПЛЕНОГО ПОСУДУ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

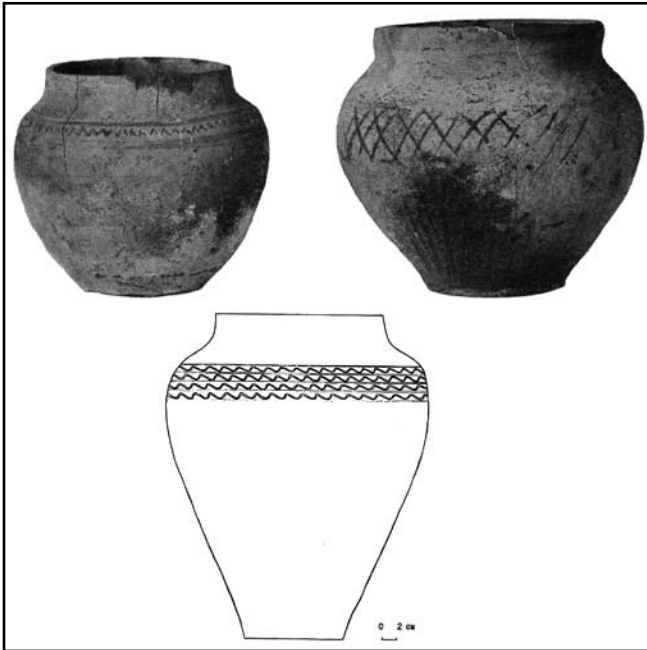
Коротко охарактеризовано елементи, композиції, еволюцію орнаментів ліпленого посуду сіверян (волинцевська і роменська археологічні культури). Подано авторську версію щодо визначення причин появи, поширення і зникнення традиції багатого орнаментування їхньої кераміки.

Ключові слова: гончарство, ліплений посуд, декор, сіверяни.

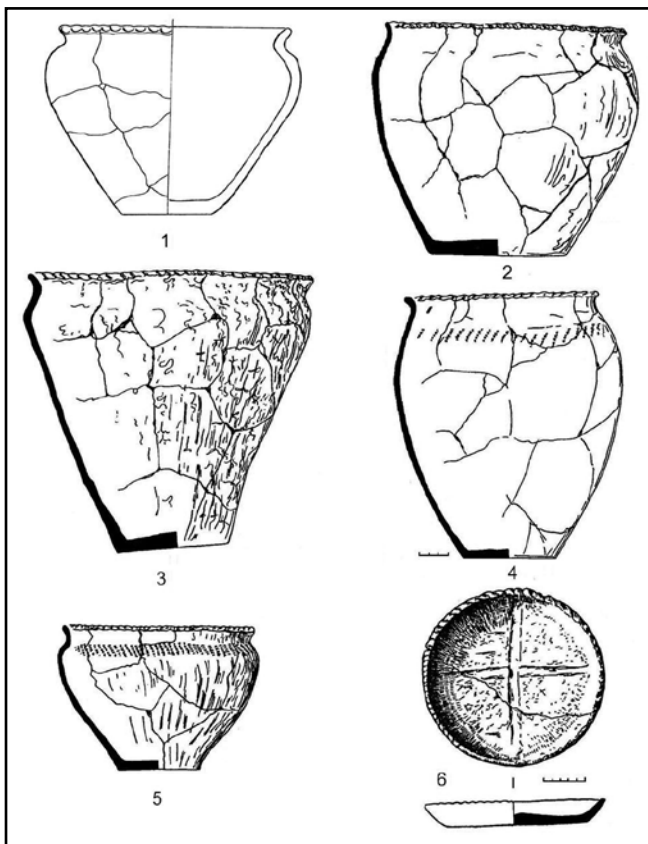
Літописні сіверяни залишили по собі пам'ятки, що в XX ст. отримали назву волинцевської і роменської археологічних культур (VIII – початок XI ст.). Вони мали локальний характер (поширювалась лише на території Дніпровського Лівобережжя) і нині досить добре вивчені. Зокрема, декору глиняного посуду присвячено три спеціальні статті й приділено багато уваги у студіях більш широких тем. Але багато питань досі чекають розв'язання. В даній статті висловлено власне бачення причин і процесу еволюції декору тогочасного ліпленого посуду, не заглиблюючись у дискусійні питання, щодо яких точаться суперечки в науковій літературі.

Окрім ліпленого, сіверяни протягом

досліджуваного періоду використовували посуд, виготовлений на гончарному крузі (мал. 1). Щодо місця його виготовлення й культурної належності

Мал. 1. Посуд раннього етапу культури сіверян (волинцевська культура) з могильника біля с.Малі Будки (1,2) [6, с.38, 53, рис.21, 22, 27, 30] та селища Токарі (3) [8, с.62, рис.10], виготовленого на гончарному крузі.

Мал. 2. Ліплений посуд раннього етапу культури сіверян – волинцевської культури (1) з селища Токарі [8, с.60, рис.8] і роменської культури з городища біля с.Новотроїцьке [5, с.209, рис.103]

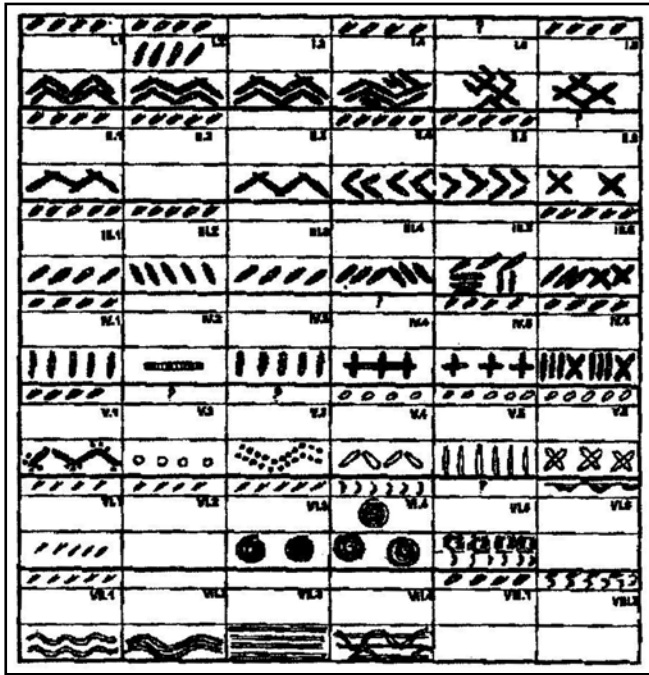
гончарів, досі визначеності немає. Автор статті підтримує думку, висловлену Олександром Григор'євим, що значну кількість такого посуду було виготовлено не сіверянами [1, 16-18]. Але для остаточного висновку необхідно провести численні хіміко-фізичні аналізи його формувальної маси. На даний момент у автора є підстави стверджувати, що техніка нанесення й елементи декору такого посуду не мають місцевих коренів, тому його у даній статті детально не буде розглянуто. Зауважимо лише, що значна частина таких виробів не призначалася для приготування страв у печі, хоча мала форму, подібну до українських горщиків XIX-XX ст. Принаймні, Олександр Григор'єв помітив, що в окремих житлах такі вироби розташовувалися в «червоному кутку» і не містили слідів перебування страв на вогні [1, 94, 154]. Автор статті вважає, що їхнє використання можна пояснити або статусністю (належали багатшим і поважнішим сівер'янам), або певною ритуальною роллю.

За наявними джерелами помітно, що оздоблення ліпленого посуду сіверян еволюціонувало від простого (вдавнення по краю вінець паличкою, пальцем (мал. 2) чи стрижнем з намотаною ниткою) до складного (вдавнення по краю вінець та на плечиках тими ж інструментами), продовжуючи тенденції, що розпочалися в попередній час [11, с.53, рис.24:4,8]. Вважаю, що цей процес ілюструє шлях місцевих гончарів від частково сформованого до сформованого уявлення про декор [13, 251].

Найбільший розквіт оздоблення ліпленого посуду припав на другу половину X – початок XI ст. Зробимо його аналіз для літописної Лтави (сучасна Полтава). Матеріали з розкопок цього поселення опубліковано найретельніше (мал. 3) [2, 79-80]. Найдекорованіший на ньому найбільш розповсюджений тип посуду – горщики (87,3 % від загальної кількості, 6 типів – 36 варіантів орнаментальних композицій). Серед уламків сковорідок декорованими виявилися лише 12 % (один тип – 3 варіанти орнаментальних композицій). Прикрашено й один фрагмент глибокої миски.

Серед інструментів, за допомогою яких наносився орнамент, кількісно домінуючими були палички з прямою заокругленою робочою поверхнею, на яку намотано товсту нитку. Також використовувались інструменти з прямою заокругленою чи зубчастою робочою поверхнею. Цікавим є використання для нанесення вдавлень металевих спіральних скроневих кільця.

Посуд орнаментувався переважно по краю вінець, на плечиках і шийці. У орнаментальних мотивах переважали одинарні й подвійні концентричні ламані хвилясті лінії (мал. 3). Інші елементи – наскісні й вертикальні паралельні відрізки, смуги округлих вдавлень, прямих і наскісних хрестоподібних елементів – зустрічаються у більшості об'єктів, але в невеликій кількості. Варто відзначити, що на

Мал. 3. Зведена таблиця композицій орнаментів на посуді роменської археологічної культури з посаду Лтави.
За Оксаною Коваленко [2, с.80, рис.1]

краю вінець горщиків наносили виключно смуги навскісних вдавлень, як і на сковорідках. Притому, на вінцях однієї зі сковорідок зовні нанесено ряд навскісних вдавлень інструментом з намотаною ниткою, а зсередини – нігтем.

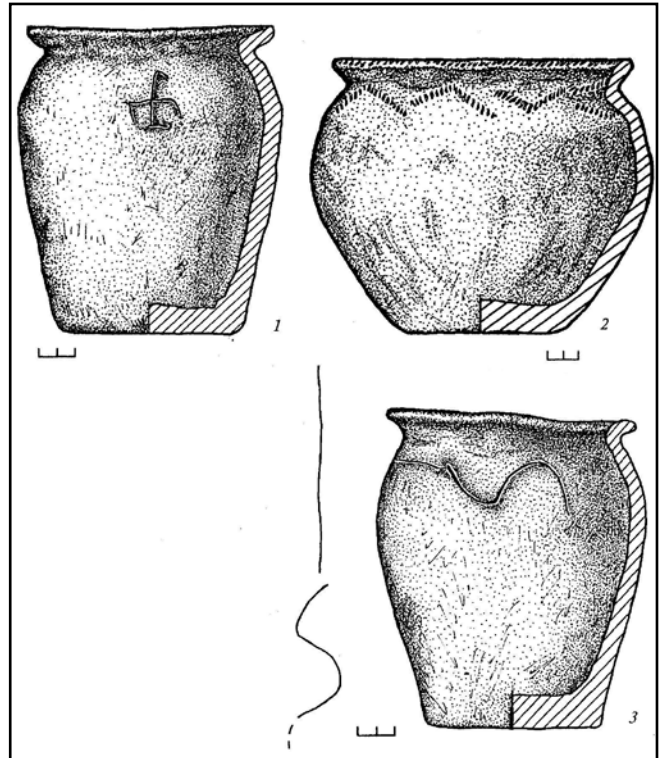
Найбільше фрагментів орнаментованого глиняного посуду знайдено в ямах №1-2 і житлах №10, 11, 13 з розкопок 1997 року [3]. Асортимент орнаментів посуду у всіх цих комплексах подібний. Найбільше серед фрагментів оздоблено ламаними хвилястими лініями (якщо в комплексі наявні т. з. «ранньогончарні» посудини – житло № 11) і плавними хвилястими.

У кожній із груп (окрім житла № 11) є від 1 до 3 фрагментів з зображеними прямими чи косими хрестоподібними елементами, смугами навскісних чи вертикальних відрізків. У окремих групах є по одному фрагменту посудин зі смугою відтисків скроневого кільця (яма № 2) чи кутоподібних елементів (житло № 10 і 11).

Складається враження, що в різних господарок був подібний набір посуду з визначеним орнаментом, серед яких переважали горщики з хвилястими лініями.

На пізньому етапі існування роменської культури місцеві гончарі почали виготовляти горщики на гончарному крузі. З'явилася можливість швидко декорувати їх, але разом з тим кількість елементів орнаменту значно скоротилася – лишилися переважно прямі й хвилясті горизонтальні лінії, які наносили вже на всю бічну площину посудини [2, 77-80].

Окремі, рідкісні вироби, мали виразно

Мал. 4. Посуд з печі житла 1 посаду Лтави [10, с.57, рис.38]

символічні зображення. Автору статті відомі такі посудини з ритуальних комплексів другої половини Х – початку ХІ ст.: кургану № 2 могильника № 2 біля с. Городище [7, 54, мал. Б.] та печі літописної Лтави. На частині з них зображено одиничні прямі хрести. Рельєфний хрест зображували й на внутрішній поверхні окремих сковорідок [12, 90].

Проаналізуємо знахідку трьох посудин (мал. 4) з рідкісним декором з печі одного з жител Лтави. Їх було розбито, покладено на черинь і обмазано глиною [10, 51-59]. На одному виробі зображено прямий хрест, на іншому – відрізок прямої й хвилястої горизонтальної лінії, на третьому – концентричну горизонтальну хвилясту. Вважаємо, що цей посуд було використано в ритуалі. Цілеспрямоване розбиття посуду в слов'ян було могутнім оберегом від хвороби і смерті. Піч для них була одним з основних життєвих центрів та осідком духа-покровителя дому, відіграючи надзвичайно важливу роль у житті родини – господарську, комунікативну, ритуально-магічну. Зв'язок печі, вогню з підтриманням життя в помешканні зумовив їхню виокремленість у сакральному. Як ритуальний центр, вона давала господині віру в можливість за допомогою магії впливати на сили, об'єктивовані в предметах, контролювати їх [9, 366-368]. Напрошується висновок, на жаль науково слабкодоказовий, що на кожній з посудин зображено символ однієї з трьох стихій – вогню (сонця?), води і землі. Вважаємо дуже ймовірним, що господиня даного житла виготовила, продекорувала посуд, провела з ним ритуал для забезпечення родини, припинення низки нещастя,

що спіткали її перед цим.

Насамкінець зупинимося на поясненні ймовірних причин змін декору сіверянського посуду. Загальновідомо, що на всій території слов'янського світу попереднього періоду посуд, переважно, не декорувався. Лише окремі вироби прикрашалися вдавленнями по краю вінець. Й імпортного посуду місцеві мешканці, переважно, не використовували. Досліджуваний період розпочався з більшого поширення вдавлень по краю вінець а також розповсюдження імпортного посуду, виготовленого на гончарному крузі, призначеного, здебільшого, для зберігання й споживання рідин. Припинення надходження салтоїдної волинцевської кераміки призвело до розповсюдження (близько середини IX ст.) місцевого посуду, виготовленого на гончарному крузі [1, 155-156]. Цей процес супроводжувався збагаченням орнаментальних мотивів ліпленого посуду, який почали орнаментувати на плечиках. Притому, елементи орнаментів були подібними до імпортних, відрізняючись лише технікою нанесення. Вважаємо, що ці явища були пов'язані з кліматичними змінами. У V-VIII ст. спостерігався пік Німфейської трансгресії Чорного моря. Клімат на території України став дуже теплим і посушливим [4, 31, 33]. Слов'яни в цей час орнаментували посуд у рідкісних випадках. Наприкінці піку посухи до кордонів з Сіверщиною підійшли вихідці з Азії. Вони принесли високорозвинене гончарство, що в разі перевершувало місцеве сіверянське. Посуд, виготовлений прийшлими людьми, був сприйнятий місцевими мешканцями не лише як елемент харчової, а й ритуальної культури. Ймовірно, під впливом чужоземної традиції, сіверяни усвідомили потрібність орнаментування власного посуду. На думку автора статті, цьому сприяло покращення клімату. Зображення на посуд в цей період наносили, щоб магічно впливати на цей процес. А оскільки клімат справді ставав сприятливішим для землеробства, орнамент з часом ускладнювався. Найбільше його піднесення припало на час після припинення імпорту гончарної продукції майстрів з півдня (на початку IX ст.) через припинення існування Хозарського каганату. В цей час сіверянські гончарі почали більш декорувати власні вироби, напевно, щоб заповнити цю нішу, яку перед цим займали імпортні. І хоча з часом сіверяни відкрили давньоруський вектор надходження кераміки для цього сектору, до кінця існування роменської культури орнамент місцевого посуду уже не збіднювався. Традицію багатого орнаментування було перервано лише близько першої третини XI ст., коли роменська культура була поглинута давньоруською. Можливо, християнізована, вона цілеспрямовано знищила «дикі», язичницькі гончарні традиції сіверян.

Посилання

1. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 264 с.
2. Коваленко О.В. Про орнаментацию посуды роменской культуры з Полтавы // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 77-80.
3. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 52-76.
4. Левченко Д.І. Про вплив кліматичних змін на формування та поширення пенківської культури // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. – Вип. 1. – С. 30-31.
5. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа: Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961. – № 104. – 382 с.
6. Макаренко Н.Е. Отчет об археологических изследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1907. – С. 38-90.
7. Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. – Полтава-Суми: Б.в., 1997. – 66 с.
8. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. – Суми: Сумська філія археологічного центру Лівобережжя, 1994. – 76 с.
9. Рахно К. Інтеграція нового посуду у простір дому: боснійсько-українська паралель // Нове життя старих традицій: традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – С.365-369.
10. Супруненко О.Б., Пуголовков Ю.О., Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А. Дослідження посаду Літописної Лтави: Інститутська гора. – К.-Полтава, 2009. – Частина друга. – 132 с.
11. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.
12. Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя в VII–XII вв. – К., 1992. – 216 с.
13. Цетлин Ю.Б. Критерии отделения орнамента от неорнамента на глиняной посуде // Тверской археологический сборник. – Тверь: изд-во Тверского государственного объединенного музея, 2000. – Вып. 4. – Т. 1. – С.251-259.

Щербань А.Л. Декор лепной посуды у летописных северян

Коротко охарактеризованы элементы, композиции, эволюция орнаментов лепной посуды северян (волинцевская и роменская археологические культуры). Дана авторская версия относительно определения причин появления, распространения и исчезновения традиции богатой орнаментации их керамики.

Ключевые слова: гончарство, лепная посуда, декор, северяне.

Shcherban A.L. The decoration of the hand-made earthenware of the Siverian from the Chronicles

The elements of composition, the evolution of ornaments of the hand-made earthenware of the Siverian (Volynitsevo and Romny archaeological culture) are briefly described in the article. The author's version about the determination of the causes, the spread and the disappearance of the rich tradition of the ornamentation of their ceramics is given.

Key words: pottery, hand-made earthenware, decor, the Siverian.

22.02.2011 p.

Martin Dimnik

THE DYNASTIC RIVALRY FOR KURSK (1054 TO THE 1150s)

It has been argued that the Kievan Prince Yaroslav the Wise most likely bequeathed Kursk and the Posem'e region to his son Vsevolod. Circumstantial evidence suggests that in 1097, at the Council of Lyubech, Vladimir Monomakh handed over the Posem'e region to Oleg Svyatoslavich making it part of his Novgorod-Severskiy domain. After Monomakh's death his son Mstislav probably took Kursk from Vsevolod Ol'govich and after that it became a bone of contention between the Ol'govichi, Mstislav's son Izyaslav, and Yury Dolgorukiy and his sons. After the deaths of Izyaslav and Yury in the 1150s it became the undisputed property of the Ol'govichi.

Key words: Kursk, the Posem'e region, domains, Ol'govichi, Monomashichi.

During the Kievan Rus' period, for some hundred years from the middle of the eleventh to the middle of the twelfth century, Kursk was a bone of contention between the dynasty of Svyatoslavichi in Chernigov and the dynasty of Vsevolodovichi in Pereyaslavl'. The town was located on the Tuskora River, a tributary of the Seym in the Posem'e district. This territory sat on the eastern frontier region between the principalities of Chernigov and Pereyaslavl' [1]. Consequently, from geographical considerations, the princes of each principality wished to own it. Since the *Povest' vremennykh let* fails to state to which of his sons Yaroslav the Wise bequeathed Kursk, to Svyatoslav of Chernigov or to Vsevolod of Pereyaslavl', the various chronicle references to the fluctuating political affiliation of Kursk have given rise to disagreements among historians. One view has it that Svyatoslav inherited Kursk and another holds that Vsevolod got it [2]. This investigation has a threefold purpose: to determine if possible to whom Yaroslav bequeathed the town; to examine the rivalry that existed between the descendants of Svyatoslav and Vsevolod for possession of the town; and to ascertain how the rivalry for the town was finally resolved.

* * *

The reference to the earliest recorded event associated with Kursk is made by Vladimir Monomakh in his "Instruction" (*Pouchenie*) under the year 1096 in the *Povest' vremennykh let* in relation to a trip that he made before 1073 to Rostov. Monomakh reports that at the same time that he went to Rostov his father Vsevolod Yaroslavich went to Kursk, which was a part of his principality of Pereyaslavl' [3]. To judge from this evidence Vsevolod had been controlling Kursk from 1054, the year in which his father Yaroslav the Wise died.

The earliest dated chronicle reference to Kursk is found under the year 1095 when we are told that Vsevolod's grandson, Izyaslav the son of Vladimir Monomakh, abandoned Kursk to seize control of Murom from Oleg Svyatoslavich of Chernigov [4]. Thus

in 1095 Izyaslav abandoned Kursk, which belonged to the Pereyaslavl' principality, and seized Murom, which belonged to the Chernigov principality. This meant that Izyaslav was appropriating Murom from Oleg and adding it to Monomakh's territories of Kursk and Pereyaslavl'. It is unreasonable to think that Izyaslav, Monomakh's son, would have been ruling Kursk if it had belonged to Oleg and the dynasty of Chernigov.

In 1125, after Vladimir Monomakh died, the Kievans summoned his eldest son Mstislav from Pereyaslavl' to come to Kiev as their prince [5]. According to Tatishchev at that time his son Izyaslav was in Kursk, his son Vsevolod was in Novgorod, and his son Rostislav was in Smolensk [6]. This information tells us that in 1125 Mstislav's son Izyaslav was prince of Kursk suggesting that after his uncle Izyaslav Vladimirovich vacated the town in 1095 it remained in the hands of the dynasty of Pereyaslavl'. Two years later we learn that Izyaslav was still in Kursk when Mstislav sent him, along with numerous other princes, to campaign against the princes of Polotsk [7]. In 1129, the chronicles recount the severe measures that Mstislav took against his vassals at Polotsk. He summoned the princes to Kiev and accused them of violating their oaths of allegiance to him. He therefore deported them to Constantinople into exile. Having deprived the Polotsk towns of their rulers he gave Polotsk to his son Izyaslav who came from Kursk [8]. We do not know whom he appointed to replace Izyaslav in Kursk.

Five years later, in 1134, Yaropolk who had replaced Mstislav as prince of Kiev, and his brothers Yury and Andrey, marched against Chernigov but refrained from attacking it because the town's prince Vsevolod Ol'govich, who was waiting for the Polovtsy to come to his aid, refused to do battle. The brothers pillaged the environs of Chernigov and returned to their lands. Finally, when the tribesmen arrived in the winter Vsevolod pillaged Yury's lands of Pereyaslavl'. Since it was winter and neither Yaropolk, who was on the right bank of the Dnepr, nor Vsevolod, who was on the left bank, could cross the river to engage in battle, they withdrew. Although the princes concluded peace Vsevolod made the following demand on Yaropolk: "what our father ruled during the reign of your father that is what we want" (*chto ny ots' derzhal pri vashem ottsi togo zhe i my khochem*). That is, Vsevolod wanted Yaropolk to return to him the lands that Oleg had owned during Monomakh's reign. If Yaropolk refused Vsevolod threatened to attack. Later, Yaropolk with his troops joined Yury and his troops and for eight days stood at the ready threatening to attack Chernigov. Finally, Yaropolk negotiated an agreement. He gave Pereyaslavl' to his brother Andrey and to his nephew Izyaslav he gave Andrey's town of Vladimir in Volyn'. Yury returned to Suzdalia [9].

Although Yaropolk had placated his relatives Vsevolod remained disgruntled because Yaropolk refused to return to him the unidentified Ol'govichi lands. In August of 1135, therefore, he waged war against the Monomashichi. He engaged Yaropolk, Vyacheslav, Yury, and Andrey in an all-out battle. On 29 December, after scoring a brilliant victory over the four brothers, he invaded the lands of Kiev. Even so Yaropolk refused to return to Vsevolod the domain that he demanded. Finally, at the Lybed' River the threat of another all-out war prompted Yaropolk to settle for peace. On 12 January 1236 he negotiated a pact with Vsevolod and returned to him the unidentified domain [10].

All that we have been told about the disputed territory is that Oleg, who died in 1115, ruled it during Monomakh's reign. Since the chronicler does not specify that Oleg ruled it while Monomakh was prince of Kiev we may assume that the reference is to Monomakh's reign in general as the senior prince of his family. That period was from the time of his father's death in 1093 until 1125 when he died as prince of Kiev. Therefore, the Ol'govichi must have lost that domain after Monomakh's death when one of his sons, either Mstislav or Yaropolk, appropriated it. Circumstantial evidence suggests that the region was the Posem'e district [11]. In 1136 Yaropolk evidently returned Kursk to Vsevolod since in 1137, as we shall see, the prince of Kursk was Gleb Ol'govich who is reported helping his brother Svyatoslav in Novgorod. Before that date each time that the chronicles identified the prince of Kursk he was always a prince from Vsevolod Yaroslavich's family. The last Mstislavich reported ruling Kursk had been Izyaslav in 1129 when his father Mstislav transferred him to Polotsk. In light of the controversy over the disputed territory, since Gleb is the first Ol'govich reported ruling Kursk, he probably occupied it not long before 1137, namely, after Yaropolk returned it to Vsevolod.

Why did Vsevolod single out Oleg's rule as a landmark? Was it because Oleg was the first prince of Chernigov to rule the territory in question? Was it because that territory was confirmed as Oleg's patrimonial domain at that time? If we presume that the answer is yes to the last two questions, on what occasion would Monomakh have given Kursk to Oleg? Although the chronicles do not confirm this, the most obvious event was the Congress at Lyubech in 1097 when Monomakh and Svyatopolk returned the principality of Chernigov to Oleg and his brothers. At that time Monomakh and Svyatopolk made Novgorod-Severskiy Oleg's patrimonial domain and, we may presume, added Kursk to it as part of the agreement [12]. If our conjecture is correct and Oleg was the first prince of Chernigov to rule Kursk that means that Yaroslav the Wise had bequeathed Kursk to Vsevolod and not to Oleg's father Svyatoslav [13]. In 1136 Vsevolod Ol'govich's statement to Yaropolk suggests

that the Ol'govichi lost control of that domain at some unidentified date after Monomakh's death. Again, the chronicles do not confirm this, but a number of historians postulate that Mstislav probably took Kursk from Vsevolod in 1127 as payment for not challenging his usurpation of Chernigov [14]. Thus we see that in 1136 during Yaropolk's rule in Kiev the dynasty of Pereyasavl' lost control of Kursk whose last reported ruler had been Izyaslav Mstislavich.

In 1137 the Novgorodians rejected Vsevolod Mstislavich and invited Svyatoslav Ol'govich to be their prince. Nevertheless, soon after, a group of Mstislavichi supporters from Novgorod fled to Vyshgorod north of Kiev where Vsevolod had taken refuge. They convinced him that the Novgorodians wanted him to return as their prince [15]. Vsevolod therefore set off for Pskov. We are told that Svyatoslav Ol'govich, accompanied by his brother Gleb from Kursk marched against the Mstislavich. From this passing reference to Gleb of Kursk we learn that in 1137 Kursk was in Ol'govichi hands for the first time since 1127 when Mstislav seemingly occupied it.

On 18 February 1139 Yaropolk Vladimirovich died in Kiev and was succeeded by his brother Vyacheslav [16]. Less than two weeks later Vsevolod Ol'govich evicted Vyacheslav from Kiev and occupied the capital of Rus'. On assuming power he declared his intention to appropriate a number of domains ruled by princes from the House of Monomakh. Accordingly, he proposed to evict Andrey from Pereyasavl' and summoned his brother Svyatoslav from Kursk to help him [17]. He ordered Andrey to replace Svyatoslav in Kursk and the latter would occupy Pereyasavl'. Andrey refused to comply because his father had never ruled Kursk. Vsevolod therefore ordered Svyatoslav to attack but Andrey's troops defeated the attackers. After the battle Andrey and Vsevolod concluded peace but Vsevolod refused to withdraw. That night, on 1 September 1139, Pereyasavl' caught fire. Despite the opportunity that the fire gave him, Vsevolod refused to attack. Following the devastation of his town Andrey capitulated [18].

Whereas Vsevolod's initial objective had been to evict Andrey from Pereyasavl' and force him to occupy Kursk, after the fire he was content merely to secure Andrey's pledge of loyalty. His submission was important to Vsevolod. In the light of his principality's adjacent location to both the Kievan and Chernigov lands, he posed a threat to Vsevolod's security. Consequently, in order to remove this threat Vsevolod was prepared to return Kursk to the Monomashichi. What is more, Pereyasavl' was a more important domain than Kursk. The exchange therefore would have been to Vsevolod's advantage on two counts. After Andrey pledged his loyalty, however, Vsevolod allowed Svyatoslav to stay in Kursk so that the town remained in Ol'govichi hands.

On 1 August 1146 Vsevolod Ol'govich died and was replaced in Kiev by his brother Igor' [19]. Less than

two weeks later Izyaslav Mstislavich of Pereyaslavl' defeated Igor' and took him captive. After that the remaining two Ol'govichi (Igor's brother Svyatoslav and their nephew Svyatoslav Vsevolodovich), and the two Davidovichi (Vladimir and Izyaslav), became involved in an acrimonious power struggle. The Davidovichi, as rulers of Chernigov and allies of Izyaslav Mstislavich held the upper hand. They therefore demanded that Svyatoslav Ol'govich, who assumed command of the Ol'govichi while Igor' was a captive, pledge allegiance to them. If he refused they would evict him from Novgorod Severskiy which he had occupied after Igor's capture [20]. Svyatoslav however refused to comply [21]. He prepared for war by soliciting aid from Yuri Vladimirovich of Suzdalia and others [22].

Yuri set out to help Svyatoslav but by doing so he left his domains exposed to attack. Izyaslav Mstislavich had taken the precaution of instructing Rostislav Yaroslavich of Ryazan' to invade Yuri's lands should he march against Izyaslav's attacking forces [23]. Thus when Yuri reached Kozel'sk in the Vyatichi lands he was informed that Rostislav was pillaging his lands. He therefore returned home but sent his son Ivanko to Svyatoslav's aid in Novgorod Severskiy. In gratitude for his assistance Svyatoslav gave Ivanko the town of Kursk and its Posem'e district [24].

Svyatoslav's willingness to relinquish control of an Ol'govichi domain to a Monomashich, even though it was for services rendered, was unusual. This was so especially considering the difficulty that Vsevolod Ol'govich had encountered in reclaiming Kursk from Yaropolk. It suggests desperation on Svyatoslav's part to secure Yuri's support. Yuri had owned Gorodets Osterskiy in the southwest corner of the Chernigov lands but four years earlier Vsevolod Ol'govich had taken it from him and given it to Igor' [25]. After Izyaslav captured Igor', however, he seized control of Gorodets Osterskiy. Therefore, as Svyatoslav was unable to return that town to Yuri he probably hoped to compensate Yuri with Kursk. Since the Monomashichi had ruled it in the past Yuri would have looked upon acquiring Kursk as the repossession of a domain that had been bequeathed by Yaroslav the Wise to his grandfather Vsevolod of Pereyaslavl'.

Soon after Yuri's son Ivanko joined Svyatoslav at Novgorod Severskiy the Davidovichi besieged Svyatoslav's town of Putivl' and captured it. After Izyaslav arrived from Kiev he appointed *posadniki* over the towns along the Seym River [26]. Moreover, it appears that after Putivl' fell Izyaslav removed his son Mstislav from the campaign. As we shall see, the next time that the chronicler mentions Mstislav he is prince of Kursk. Thus we may assume that Izyaslav, who now took on the role of the Mstislavichi champion for reclaiming Kursk for his family, dispatched Mstislav to evict Ivanko from Kursk. In this way the town reverted to the Mstislavichi once again.

Following the capture of Putivl' Izyaslav led the Davidovichi back to Novgorod Severskiy against Svyatoslav. On this occasion the attackers were determined to take him captive [27]. Nevertheless, he fled to Karachev the regional center of the Vyatichi lands. Izyaslav followed in pursuit but when he arrived at Karachev he was informed that Svyatoslav had fled deeper into the forests [28]. After Izyaslav's troops plundered Karachev he announced to the Davidovichi that he had fulfilled his promise to them. He had captured all the Ol'govichi domains that they had demanded, namely, Igor's patrimony, Svyatoslav's domain of Putivl', and Novgorod Severskiy [29]. He therefore returned to Kiev but the Davidovichi continued their pursuit.

When Svyatoslav reached Koltesk, north of the river Osetr, Yuri sent him 1,000 men from Beloozero as reinforcements. Soon after, 24 February 1147, Yuri's son Ivanko who accompanied Svyatoslav became gravely ill and died. Svyatoslav sent his body to Yuri and the latter promised to send his son Gleb to replace Ivanko [30]. After Gleb arrived Svyatoslav set out to retrieve all the Ol'govichi lands that the Davidovichi had appropriated. First he recovered the towns in the Vyatichi lands. Next he proposed to recover Putivl' from the Davidovichi and Kursk from Mstislav Izyaslavich. Before he reached those towns, however, messengers sent by Vladimir Davidovich intercepted him with an offer of peace. Vladimir agreed to relinquish control over the Vyatichi lands, Putivl', and Novgorod Severskiy. Significantly, Izyaslav was not party to that agreement and did return Kursk [31]. Thus, although Svyatoslav was reconciled with the Davidovichi and cancelled his attack, he failed to regain Kursk. Just the same, Gleb returned to Suzdalia. Meanwhile, although the Davidovichi had made peace with Svyatoslav they plotted against Izyaslav. He therefore declared war on them.

Towards the end of September in 1147 Yuri's son Gleb returned from Suzdalia to help Svyatoslav Ol'govich retrieve the Posem'e towns from Izyaslav. Moreover, after Svyatoslav was pacified with the Davidovichi they also joined him. First they attacked Izyaslav's son Mstislav in Kursk [32]. Once again, Svyatoslav's reason for capturing Kursk was to turn it over to Gleb. In this way he hoped to retain the support of Gleb's father Yuri. It is noteworthy that the citizens of Kursk surrendered without giving battle because they refused to fight Gleb, an offspring of Vladimir Monomakh. The citizens' devotion to the House of Monomakh suggests that they had had an amicable relationship with their Monomashichi princes in the past.

As we have seen, in the previous year when Izyaslav departed from Karachev he claimed to have secured for the Davidovichi all the domains of the Ol'govichi that they had demanded. Significantly,

he neglected to include Kursk among that number therewith implying that they had not demanded it. Their failure to ask for Kursk suggests that it was not an Ol'govichi domain. This was not so. As we shall see, at a later date Yury would include it among the Ol'govichi domains. The Davidovichi most likely refused to ask for Kursk because Izyaslav controlled the town and it would have been futile to ask him for it. Nevertheless, after his successful campaign Svyatoslav took Kursk from Izyaslav's son Mstislav and gave it to Yury's son Gleb. In 1147, after taking possession of Kursk, Gleb also recaptured his father's town of Gorodets Osterskiy from his cousin Vladimir Mstislavich [33]. He therewith added fuel to the rivalry that already existed between Yury of the Monomashichi and Izyaslav of the Mstislavichi.

Meanwhile Izyaslav Mstislavich, who had declared war on the Davidovichi, pillaged their Zadesen'e district and forced them into submission. In addition to the destruction that he inflicted on their lands, the Davidovichi also agreed to be reconciled with him because Yury refused to bring them military aid against Izyaslav. Although he had sent his sons first Ivanko and later Gleb to help Svyatoslav seize control of Kursk and Gorodets Osterskiy from Izyaslav, these towns had then become Yury's domains so that sending his sons had been self-serving. His refusal to bring his troops in person, however, frustrated the hopes of the Davidovichi to score a decisive victory against Izyaslav [34].

When Izyaslav approached Gleb to join his alliance Gleb refused. Izyaslav therefore evicted him from Gorodets Osterskiy and told him, tongue-in-cheek, to ask Svyatoslav for a domain since he had come to help the Ol'govichi in the first place [35]. By that time, however, Svyatoslav had become allied to the Davidovichi and to Izyaslav and had thus become Yury's enemy. Consequently Gleb was politically isolated. He therefore returned to his father in Suzdal' abandoning his possessions in the Posem'e region. This enabled Izyaslav to reassert his control over Kursk. Thus we see that Kursk once again changed hands between the Monomashichi and the Mstislavichi.

Yury was enraged by Izyaslav's mistreatment of his sons Gleb and Rostislav whom he had forced to flee from Rus' to Suzdalia [36]. Finally, therefore, Yury marshaled his troops and marched against Izyaslav in person. On 7 August 1149, he rendezvoused with Svyatoslav and together they sent envoys to the Davidovichi in Chernigov inviting them unsuccessfully to join their attack [37]. Yury and Svyatoslav therefore advanced into the lands of Pereyaslavl'. There they joined forces with Svyatoslav's nephew Svyatoslav Vsevolodovich who had brought a host of Polovtsy. In the meantime, Izyaslav, accompanied by his brother Rostislav, Izyaslav Davidovich, the Kievans, and tribesmen crossed the Dnepr and confronted Yury and his troops

at the L'to River. Yury demanded that Izyaslav hand over to him control of Pereyaslavl' and in exchange he would allow Izyaslav to remain in Kiev. Izyaslav rejected the proposal and attacked. In the ensuing battle Yury's allies were victorious forcing Izyaslav's troops to flee in panic. Four days after the battle, on 27 August, Yury approached the gates of Kiev with his troops. When Izyaslav asked the townspeople to help him defend the town they advised him to leave Kiev for his safety. Accordingly, Izyaslav fled to Volyn' [38].

After Yury Dolgorukiy occupied Kiev his ally Svyatoslav Ol'govich requested that he return all the patrimonial domains of the Ol'govichi that Izyaslav had appropriated. Yury gave him Kursk with the Posem'e region and the other Ol'govichi territories that he had requested. Thus we see that whereas in 1146, after ravaging Karachev, Izyaslav had declared to the Davidovichi that he had won for them all the Ol'govichi domains that they had demanded, he had not included Kursk evidently because it was in his possession. In 1149, however, Yury did return Kursk to Svyatoslav. Thus, even though Yaroslav the Wise had given Kursk to Yury's grandfather Vsevolod, Yury acknowledged that at a later date, probably at the Congress of Lyubech, Kursk had been given to Oleg Svyatoslavich and had become part of his patrimonial domain. Content with the restoration of the Ol'govichi lands Svyatoslav returned to Novgorod Severskiy [39].

Just the same, according to the Hypatian Chronicle this was not the end of the rivalry. Despite Yury's allocation of Kursk to Svyatoslav, under 1151 we are told that Yury's brother Vyacheslav advised him, as he was preparing to attack Vyacheslav and Izyaslav, to return to his towns of Pereyaslavl' and Kursk [40]. This is a puzzling statement in light of Yury's allocation of Kursk to Svyatoslav two years earlier. Perhaps, after Izyaslav Mstislavich evicted Yury from Kiev in 1150, Yury repossessed Kursk from Svyatoslav [41]. We are not told. Significantly, in 1154 Izyaslav died in Kiev, and in 1157 Yury died in Kiev [42]. After the deaths of the two main protagonists for control of Kursk from the House of Monomakh, neither a Monomashich nor Mstislavich is ever again reported ruling Kursk. With their deaths it appears that the rivalry ceased. Consequently, the town and the Posem'e district reverted to the Ol'govichi. Under 1161 we are told that Svyatoslav gave Kursk to his son Oleg [43]. After that date it remained firmly in Ol'govichi hands until the middle of the thirteenth century.

* * *

In conclusion let us recapitulate the chronology of Kursk from 1054 to the 1150s. Chronicle information suggests that Yaroslav the Wise bequeathed Kursk to his son Vsevolod as part of his principality of Pereyaslavl'. In 1097 his son Vladimir Monomakh evidently handed over control of Kursk to Oleg Svyatoslavich as part of his

domain of Novgorod Severskiy. In 1127 Monomakh's son Mstislav appropriated Kursk from Oleg's son Vsevolod of Chernigov and gave it to his son Izyaslav therewith reclaiming it for the House of Monomakh. In 1136 Vsevolod Ol'govich retrieved it from Yaropolk Vladimirovich of Kiev but Izyaslav Mstislavich, on becoming prince of Kiev in 1146, repossessed it for the Mstislavichi. In the same year Yury Vladimirovich of Suzdalia helped Svyatoslav Ol'govich of Novgorod Severskiy to evict the Mstislavichi from Kursk. For that service Svyatoslav handed over the town to Yury's son Ivanko. Nevertheless, later in that year Izyaslav seized control of Kursk once again by evicting Yury's son and giving it to his son Mstislav. In 1147 Svyatoslav and Yury's son Gleb recaptured the town for Gleb. In the same year, however, Izyaslav forced Gleb to flee to Suzdalia and repossessed Kursk. In 1149 Yury Dolgorukiy deposed Izyaslav from Kiev and regained control of Kursk. In reply to Svyatoslav's request that their patrimonial town be returned to them, Yury gave Kursk to the Ol'govichi. In 1151 the town was evidently in Yury's possession once again. Nevertheless, in the mid 1150s, after the deaths of Izyaslav and Yury, the rivalry ceased and Kursk became the undisputed property of the Ol'govichi.

Thus, we have seen that even though Yaroslav the Wise had evidently bequeathed Kursk to his son Vsevolod, the latter's son Vladimir Monomakh did not look upon that bequest as sacrosanct. He believed that he had the authority to change that allocation. Thus he gave Kursk to Oleg Svyatoslavich at the Congress of Lyubech. After Monomakh's death his son Mstislav probably took Kursk from Vsevolod Ol'govich and after that it became a bone of contention between the Ol'govichi and two lines in the House of Monomakh, the senior line of Mstislav and the junior line of Yury. Mstislav and his son Izyaslav wished to reclaim the town for the principality of Pereyaslavl' while Yury, with Ol'govichi assistance, sought to add it to his Suzdalian domain. Accordingly, during some forty years of rivalry after Oleg's death in 1115, Kursk changed hands eleven times: Izyaslav and his son ruled it four times; Yury and his sons ruled it four times; and the Ol'govichi ruled it twice before the 1150s when they gained permanent control of it. At that time Yury either gave it to Svyatoslav after 1155 when he occupied Kiev for the last time, or Svyatoslav took possession of it after 1157 after Yury died.

Endnotes

1. Anpilov G.N. O gorode Kurske X-XVI vv., *Vestnik Moskovskogo universiteta*, seriya 8, Istorija, no. 5 (Moscow, 1979), p. 43.
2. For example, S. M. Solov'ev argued that Svyatoslav got Kursk (*Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*, book 1, vol. I [Moscow 1959], pp. 277-278), but most investigators claim Vsevolod inherited it (P.V. Golubovsky, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1881), pp. 62-63; A.K. Zaytsev, *Chernigovskoe knyazhestvo, Drevnerusskie knyazhestva X-XIII vv.*, ed. L.G. Beskrovnyy (Moscow, 1975), pp. 89-90, 94; V.A. Kuchkin,

«Slovo o polku Igoreve» i mezhdruknyazheskie otnosheniya 60-kh godov XI veka», *Voprosy istorii*, 11 [Moscow, 1985], p. 24, and others).

3. Lavrent'evskaya letopis' (abbreviated Lav.), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, (abbreviated PSRL) 1, second edition (Leningrad, 1926), column (abbreviated col.) 247.

4. Ipat'evskaya letopis', (abbreviated Ipat.) PSRL, 2, second edition (St. Petersburg, 1908), col. 220; Lav., col. 229.

5. Lav., col. 295; *Moskovskii letopisnyi svod kontsa XV veka*, [abbreviated Mosk.] PSRL vol. 25 [Moscow-Leningrad, 1949], p. 29.

6. V.N. Tatishchev, *Istoriya Rossiyskaya*, [abbreviated Tat.] vol. 2 [Moscow-Leningrad, 1963], pp. 137-138, and Tat., vol. 4, [Moscow-Leningrad, 1964], p. 185; Tatishchev gives the domains of Mstislav's sons only in vol. 2.

7. Lav., cols. 297-299; Ipat., cols., 292-293; Mosk., p. 30.

8. Mosk., p. 31; Ipat., col. 293; Tat. 2, p. 142; Tat. 4, p. 188.

9. Ipat., cols. 295-297; Lav., col. 303; Mosk., p. 32.

10. Ipat., cols. 297-300; Lav., cols. 303-304; compare *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov*, (abbreviated NPL) ed. A. N. Nasonov (Moscow-Leningrad, 1950), pp. 23-24; 208-209.

11. According to Zaytsev, the Posem'e included the towns of Kursk, Ol'gov, and Ryl'sk ("Chernigovskoe knyazhestvo", pp. 95-96). It is possible that Oleg founded Ol'gov in his own name after he received the Posem'e.

12. According to a number of historians Oleg was given Novgorod Severskiy along with Kursk and the surrounding Posem'e region at Lyubech. See, for example, D. Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1882), p. 177; M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrainy-Rusy*, vol. 2 (L'vov, 1904-1931), p. 100; Golubovsky, *Istoriya Severskoy zemli*, pp. 100-101; M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054-1146* (Toronto, 1994), pp. 217, 219-220, and others.

13. Elsewhere I argue erroneously that Yaroslav gave Kursk to Svyatoslav (Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054-1146*, pp. 54-55; 140.)

14. A number of historians believe Mstislav took Kursk in 1127 (for example, M. Hrushevsky, *Ocherk istorii Kievskoy zemli ot smerti Yaroslava do kontsa XIV stoletiya* (Kiev, 1891), pp. 138, 147-149; P. P. Tolochko, *Kiev i Kievskaya zemlya v epokhu feodal'noy razdroblennosti XII-XIII vekov* (Kiev, 1980), p. 118; Zaytsev, "Chernigovskoe knyazhestvo", pp. 90-91, 92, 94 and others).

15. NPL, pp. 24, 209; V. L. Yanin, *Novgorodskie posadniki* (Moscow, 1962), pp. 94, 96; A. G. Zakharenko, "Chernigovskie knyaz'ya v Novgorode", *Uchenye zapiski, Kafedra istorii SSSR*, vol. 61 (Leningrad, 1947), p. 153.

16. Lav., col. 306.

17. Gleb Ol'govich of Kursk died in 1138 (N. de Baumgarten, *Généalogies des branches régnautes des Rurikides du XIIIe au XVIe siècle*, [abbreviated Baum.] *Orientalia Christiana*, vol. 35, nr. 94 [Rome, 1934], Table IV, 14). His brother Svyatoslav evidently replaced him in Kursk.

18. Lav., col. 307; Ipat., cols. 305-306.

19. Ipat., cols. 320-321; Mosk., p. 37.

20. As noted above, Novgorod Severskiy became the patrimonial capital of the Ol'govichi in 1097 at the Congress of Lyubech. Since Svyatoslav's personal patrimony was Putivl', the Davidovichs wanted him to depart from Novgorod Severskiy and reside in Putivl'.

21. Ipat., cols. 328-329.

22. Ipat., col. 329.

23. Ipat., col. 332.

24. Ipat., col. 332.

25. Ipat., cols. 312; Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054-1146*, pp. 366, 376.

26. Ipat., cols. 332-334; Mosk., p. 38.

27. Ipat., cols. 334-335; Mosk., pp. 38, 389.

28. Ipat., cols. 335-336; Mosk., pp. 389-390; Lav., col. 314.

29. Ipat., cols. 336-337; Mosk., pp. 390, 38.
 30. Ipat., cols. 338-339; Mosk., p. 39; compare Tat. 4, p. 206 and Tat. 2, p. 170.
 31. Ipat., cols. 341-343; compare Mosk., p. 40.
 32. Ipat., cols. 355-359.
 33. Ipat., cols. 359-360; Mosk., pp. 43-44.
 34. Ipat., cols. 363-366.
 35. Lav., cols. 319-320; Mosk., p. 44.
 36. Izyaslav accused Rostislav of plotting to overthrow him and therefore expelled Rostislav from the Kievan lands (Lav., cols. 320-321).
 37. Ipat., col. 376.
 38. A number of chronicles say that Izyaslav fled to Vladimir (Ipat. cols. 376-383; NPL, pp. 28, 215); others say that he fled to Lutsk (Lav., cols. 321-322; Mosk., p. 46).
 39. Ipat., cols. 384-394; Lav., cols. 322-326; Mosk., pp. 46-47.
 40. Ipat., col. 431.
 41. Ipat., col. 416.
 42. For Izyaslav's death, see Ipat., col. 469; for Yury's death, see Ipat., col. 489.
 43. Ipat., col. 513; compare Zaytsev, "Chernigovskoe knyazhestvo", p. 94.

Дімнік М. Суперництво князівських династій за володіння Курськом (1054-1150-ті рр.)

Висловлено думку про те, що київський князь Ярослав Мудрий, вірогідно, передав у спадщину Курськ з Посейм'ям своєму сину Всеволоду. Проведене дослідження показує, що на Любецькому з'їзді 1097 р. Володимир Мономах передав Посейм'я Олегу Святославичу в додаток до його Новгород-Сіверської вотчини. Після смерті Мономаха його син Мстислав, імовірно, забрав Курськ у Всеволода Ольговича. Після того це місто стало яблуком незгоди між Ольговичами, сином Мстислава Ізяславом та Юрієм Долгоруким з його нащадками. Після смерті Ізяслава та Юрія у 1150-х рр. Курськ став незаперечним володінням Ольговичів.

Ключові слова: Курськ, Посейм'я, вотчини, Ольговичи, Мономашичи.

Димник М. Соперничество княжеских династий за владение Курском (1054-1150-е гг.)

Высказано мнение о том, что киевский князь Ярослав Мудрый, вероятно, завещал Курск с Посеймьем во владение своему сыну Всеволоду. Проведенное исследование показывает, что на Любецком съезде 1097 г. Владимир Мономах передал Посеймье Олегу Святославичу в дополнение к его Новгород-Северской вотчине. После кончины Мономаха его сын Мстислав, видимо, отнял Курск у Всеволода Ольговича. Впоследствии этот город стал яблоком раздора между Ольговичами, сыном Мстислава Изяславом и Юрием Долгоруким с его наследниками. После смерти Изяслава и Юрия в 1150-х гг. Курск стал неоспоримым владением Ольговичей.

Ключевые слова: Курск, Посеймье, вотчины, Ольговичи, Мономашичи.

27.03.2011 р.

УДК 903(477.51) «9/10»

В.М. Скороход

СМОЛОКУРНИЙ ПРОМИСЕЛ НА ШЕСТОВИЦЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ У X – НА ПОЧАТКУ XI СТ.

В статті розглядаються матеріали археологічних досліджень, які засвідчують існування смолокурного промислу на посаді і подолі Шестовицького городища у X – на початку XI ст., та аналізуються конструктивні особливості залишків 7 смолокурень.

Ключові слова: Шестовиця, городище, посад, поділ, пам'ятка, смолокурня, промисел.

Шестовицький археологічний комплекс розташований за 18 км від Чернігова, вниз по течії р. Десни, за 1 км на південь від сучасного с. Шестовиця. Пам'ятка займає мис правобережної тераси р. Десни, що на 1 км виступає в її заплаву. Оконечність мису займає городище площею близько 1 га, на 700-750 м на північ від нього простягається відкритий посад площею 25 га, що займає майже всю площу мису. Із заходу від городища та посаду, на трьох заплавлених підвищеннях, розмежованих руслами р. Жердови (права притока р. Десни), знаходиться заплавна зона – поділ (площею 15 га) [4, 51-52; 19, 130-132].

Історія досліджень Шестовицьких старожитностей пов'язана з іменами П.І. Смолічева (1925-1927 рр.) [6-7, 11, 149-154; 14, 22], Я.В. Станкевич (1947 р.) [9, 25-33; 11, 154-160; 23-24], О.О. Попка (1947 р.) [9, 33-38; 11, 160; 18, 129-135], І.І. Ляпушкіна [9, 39-41; 15], Д.І. Білфельда (1948, 1956-1958 рр.) [2-3, 9, 41-47; 11, 160], М.А. Попудренко (1970 р.) [9, 47-48], В.П. Коваленка (1976 р.) [9, 48; 13], О.О. Шекуна (1980 р.) [26]. З 1983 по 1985 рр. пам'ятка досліджувалася Чернігівським загоном Шестовицької експедиції Інституту археології Академії наук УРСР та Чернігівським історичним музеєм під керівництвом В.П. Коваленка, О.П. Моці та О.В. Шекуна [9, 49-51; 10, 12].

З 1998 р. Шестовицький археологічний комплекс досліджується експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка [4, 52-85].

З 1946 по 2009 рр. у різних частинах Шестовицького археологічного комплексу було досліджено 107 розкопів, 34 траншеї та близько 73 шурфів. Загальна площа досліджень складає близько 10373 м².

На сьогоднішній день, за обсягами розкопаних площ, досліджених об'єктів (житлового, ремісничого, промислового та побутово-господарського призначення) та отриманими археологічними матеріалами, Шестовиця являється однією з

еталонних археологічних пам'яток давньоруської доби в Україні.

За роки розкопок вдалося дослідити оборонні споруди городища та житлово-господарську забудову на всіх частинах пам'ятки, прослідкувати розвиток ремесел, промислів, сільського господарства на посаді та подолі тощо.

Особливе місце серед інших занять мешканців Шестовиці у X – на початку XI ст. займали лісохімічні промисли, що являлися важливою галуззю господарства. Найкраще на території пам'ятки досліджений смолокурний промисел. Відомо, що здавна смолу використовували при будівництві, для просмолювання корабельних дощок, канатів та застосовували у деяких ремеслах. Видобуток смоли та дьогтю археологічно можна простежити по залишкам виробничих ям, що зберігаються у ґрунті.

Сутність смолокуріння полягає у перепаленні деревини в спеціальних ямах. За формою та облаштуванням вони практично однакові по всій території Європи – у вигляді зрізаного конусу, догори основою. Смолу видобували із сосни, а дьоготь – з берести. Сировину (переважно соснові пні) закладали в яму, обкладали хмизом і підпалювали. Коли вогнище розгоралося, яму закладали дерном або засипали землею. Далі процес відбувався без доступу повітря. Смола чи дьоготь стікали у спеціальний приймач у вигляді глиняної посудини чи звичайного горщика, що знаходився у приямку. Для фільтрації продукції застосовували придонні частини глиняних посудин з отворами [25, 17, 140-143].

На Шестовицькому археологічному комплексі виявлено 7 смолокурних ям. П'ять досліджено на території посаду і дві – на подолі. Одна смолокурна яма (№ 2) знаходилася у розкопі XIV (1983 р.), що був розбитий на північно-східній околиці посаду в ур. Сад Льодового. Вона мала округлу форму діаметром 0,75 м і була заглиблена в материк на 0,6 м. У розрізі смолокурня мала вигляд перевернутого конусу зі сходиною на глибині 0,35 м. Нижній діаметр ями становив 0,23 м. Її стінки були просякнуті смолистими речовинами. Із ями № 2 походять нечисленні уламки кругового посуду середини X ст. [10, 247].

На цій же ділянці роботами 1985 р. було досліджено ще одну промислову яму (№ 1), яка знаходилася у розкопі № XXXI. Вона була розташована в північно-східній частині розкопу. Її діаметр по верху – 1,2 x 1,0 м, посередині глибини – 0,66 м, по дну – 0,24 м, глибина – 1,7 м. Нижня частина ями має прямовисні стінки, середня – у формі усіченого конусу, і, до того ж, має сильно просякнуті смолистою речовиною стінки. У заповненні смолокурні знайдено 2 керамічних ліпних грузила від вертикального ткацького верстату, що потрапили до ями у вигляді сміття після її використання. Як і попередня, смолокурня у розкопі XXXI датується сере-

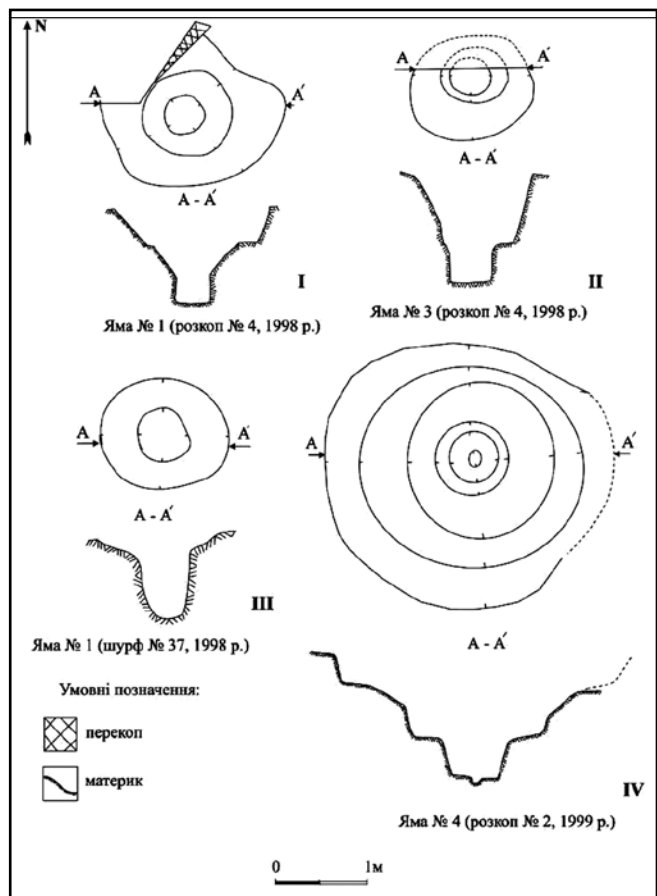

Рис. 1. Плани та розрізи смолокурних ям з Шестовицького археологічного комплексу.

диною X ст. [16, 41].

Ще 2 смолокурні було досліджено у 1998 р. на північно-західній околиці посаду в розкопі № 4, що був закладений на краю піщаного кар'єру в ур. Узвіз. Перша смолокурня (яма № 1) має округлу форму діаметром 1,6-1,8 м. На глибині 0,38 м від рівня материка яма звужується до діаметру 1,0 м, після чого до глибини 0,74 м її діаметр ще звужується до 0,39-0,42 м. З цієї глибини стінки смолокурні вертикально падають до самого дна, що знаходиться на глибині 1,04 м від материка (Рис. 1: I). З глибини 0,38 м до глибини 0,74 м стінки смолокурні дуже просякнуті смолистими речовинами. Заповнення ями складається зі шматків горілої деревини та грудок просмоленого піску [16, 33-34].

Друга смолокурня (яма № 3) має округлу у плані форму, діаметром 1,2 м, стінками похило звужуються до глибини 0,7 м, утворюючи уступ діаметром 0,7 м. Далі стінки смолокурні вертикально падають до дна, що знаходиться на глибині 1,04 м. Нижній діаметр ями – 0,4 м (Рис. 1: II). Заповнення нижньої частини смолокурні складається з вугликів та просякненого смолою піску, верхнє – замите культурним шаром X – початку XI ст. Запалювання ямки смолокурні свідчить про те, що після використання вона не була закидана ґрунтом. Обидві смолокурні з розкопу № 4 датуються в межах X – початку XI ст. [8, 16, 34-35].

Ще одна смолокурна яма досліджена у північно-східній частині посаду в 2006 р. на розкопі № 16 (яма № 51). Вона мала округлу в плані форму діаметром 0,9 м. Стінки ями у верхній частині похилі і звужуються донизу, утворюючи циліндричну форму діаметром 0,23 м. Дно знаходиться на глибині 0,65 м. Стінки смолокурні обпалені і просякнуті смолистими речовинами; заповнення складається із горілої деревини та просмоленого піску. Верхнє заповнення було замите культурним шаром X – початку XI ст.

У 1998 р. під час проведення розвідувальної шурфовки в одному з шурфів (№ 37) на II подільському підвищенні, за 125 м від стрілки мису, була виявлена смолокурня (Рис. 1: III). Верхній діаметр ями (1,5 м) плавно звужується до глибини 0,15 м (від рівня материка). Стінки смолокурні похилі до глибини 0,5 м, далі яма має циліндричну форму діаметром 0,44 м і сягає дна на глибині 0,75 м (від рівня материка). Стінки смолокурні просякнуті смолистими речовинами, а заповнення складається з вугликів та культурного шару. Над ямою виявлено керамічний матеріал X – початку XI ст. [5, 180; 8, 16, 49].

У 1999 р. на цьому ж підвищенні, в розкопі № 2, досліджена ще одна смолокурня (яма № 4). Вона мала округлу форму розмірами 2,2 x 2,55 м і заглиблювалася в материк на 1,6 м (Рис. 1: IV). На першому етапі свого існування яма № 4 була пов'язана зі смолокурінням. Вона мала похилі стінки і заглиблення для ємкості підготовий продукт у дні. Після закінчення процесу видобування, для зручності виймання посудини зі смолою, її стінки були частково поруйновані, після чого засипані. В процесі засипки котловану до ями потрапила болотна черепаха, повний кістяк якої виявлений в нижній частині смолокурні. На наступному етапі використання котловану в нього установили дерев'яну конструкцію підквадратної форми, про що свідчать знахідки чотирьох залізних цвяхів по її кутах. Ця конструкція проіснувала досить короткий проміжок часу і загинула в пожежі. В шарі пожежі знайдено фрагмент скандинавської черепахоподібної фібули типу ЯП-51 [1, 5, 181], що датується у межах X ст.

Іншим показником існування смолокурного промислу є знахідки гончарних донець з отворами для фільтрування смоли та дьогтю. На городищі знайдено 10 фрагментів донець, що мають від одного до п'яти отворів, та 1 фрагмент вінця гончарної посудини із залишками смолистої речовини на внутрішній стороні. Таке вінце, скоріш за все, від горщика для збирання готового продукту (смоли чи дьогтю). На території посаду знайдено 7 фрагментів донець з отворами і залишками смолистих речовин. Стільки ж фрагментів донець виявлено і на території подолу. Враховуючи значно меншу площу досліджень на подолі і однакову кількість знахідок

донець з отворами як на посаді, можна стверджувати про інтенсивніший розвиток видобування смоли та дьогтю на цій ділянці комплексу, ніж на інших.

Концентрація смолокурень та донець з отворами на території подолу не є випадковою, оскільки археологічними роботами з 1998 по 2005 рр. тут були досліджені залишки конструкцій від причалів [21]. Сама топографія подільської зони зумовлена особливостями рельєфу. Руслa р. Жердови створювали між подільськими підвищеннями природні доки для суден, які могли вільно заходити на стоянку, ремонт та завантаження і розвантаження товарів тощо [5, 179].

Численна кількість лодійних заклепок та значна концентрація відщепів деревини у культурному шарі подолу вказує на здійснення ремонтів торгових лодей. Під час ремонту чи заміни бортових дощок, як правило, їх конопатили просмоленою вовною або мохом. У такому разі смола слугувала важливою сировиною у цій справі.

Таким чином, розвиток смолокурного промислу у X – на початку XI ст. в Шестовиці археологічно представлений залишками фрагментів гончарних донець з отворами та 7 смолокурнями різних розмірів, що скоріш за все, залежали від виробничої необхідності та потрібного об'єму сировини.

Список скорочень

АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АО – Археологические открытия
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української Радянської Соціалістичної Республіки
КСИА – Краткие сообщения Института археологии

Посилання

1. Андрощук Ф.А. К датировке скандинавских фибул типа Petersen – 51 / Ф.А. Андрощук // *Vita Antiqua*. – К, 1999. – № 1. – С. 89-93.
2. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К.: Наукова думка, 1977. – 234 с.
3. Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиці / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 123-130.
4. Коваленко В. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 51-67.
5. Коваленко В. Дослідження Шестовицького подолу / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, В. Скороход // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Т. I. – Коростень, 2008. – С. 178-192.
6. Коваленко В. Перші дослідження в Шестовиці / В. Коваленко, О. Черненко // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 84-102.
7. Коваленко В. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці / В. Коваленко, О. Черненко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: 36. матер. ювіл. наук. конфер., присвяч., 300-річчю Чернігів. колегіуму і 85-річчю Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 92-100.

8. Коваленко В. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий // АБУ 1998 – 1999 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 13-14.
9. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні. Рух вікінгів в історії Європи / В. Коваленко // Село над Десною – Шестовиця. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – С. 9-91.
10. Коваленко В.П. Исследования в Шестовице / В.П. Коваленко, А.В. Шекун // АО 1984 года. – М., 1986. – С. 247.
11. Коваленко В.П. Начальные этапы изучения Шестовицкого археологического комплекса / В.П. Коваленко // Русский сборник. – Брянск, 2006. – С. 148-161.
12. Коваленко В.П. Работы Шестовицкой экспедиции / В.П. Коваленко, А.П. Моця, А.В. Шекун // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 287-288.
13. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976р. / В.П. Коваленко // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 91-97.
14. Коваленко О.Б. Археолог за покликанням (П.І.Смолічев) / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті рр.). – К., 1991 – С. 280-283.
15. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. / І.І. Ляпушкін // АП УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297-301.
16. НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 1998/84. Моця О.П., Васюта О.О., Готун І.А. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель, 136 с.
17. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. / А.В. Петраускас. – К., 2006. – 197 с.
18. Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни / О.О. Попко // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 129-140.
19. Скороход В. Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика) / В. Скороход // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 125-132.
20. Скороход В. Деревообробна справа на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель в X – початку XI ст. / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VIII Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: Сіверянська думка, 2009 – С. 186-193.
21. Скороход В. Корабельна справа Шестовицького поселення (за матеріалами знахідок залізних заклепок) / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VI Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 158-161.
22. Смолічев П.І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. / П.І. Смолічев // Україна. – 1926. – № 1. – С. 178-180.
23. Станкевич Я. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. / Я.В. Станкевич // АП УРСР. – Т. I. – Матеріали польових досліджень Інституту археології академії наук УРСР за 1945 – 1946 рр. – К., 1949. – С. 50-51.
24. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года / Я.В. Станкевич // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 6-29.
25. Филук О.В. Лісохімічні промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX – XIII ст. // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 230-231.
26. Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции / А.В. Шекун // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 321-322.

Скороход В.Н. Смолокурный промысел на Шестовицком археологическом комплексе в X – начале XI вв.

В статье рассматриваются материалы археологических исследований, которые свидетельствуют о существовании смолокурного промысла на посадке и подоле Шестовицкого городища X – начала XI вв., также анализируются конструктивные особенности 7 смолокур.

Ключевые слова: Шестовица, городище, посад, подол, смолокурня, промысел.

Skorokhod V.M. Tar Trade on Shestovitsa Archaeological Complex in X – beginning of XI centuries

Materials of the archaeological investigations which confirm existence of the tar trade on the lower town and trading quarter of Shestovitsa site in X – beginning of the XI cent. are reviewed in the article and constructive peculiarities of remains of 7 tar-works are analyzed.

Key words: Shestovitsa, site, lower town, trading quarter, tar-works, trade.

30.03.2011 p.

УДК [94.(477): 355.42/43] «08/12»

В.Г. Бережинський

МЕТОДИ І СПОСОБИ ЗАХОПЛЕННЯ МІСТ І ФОРТЕЦЬ У ДАВНІЙ РУСІ

У статті розглянуто методи, способи, тактичні прийоми захоплення міст і фортець у Давній Русі.

Ключові слова: облога, штурм, блокада, облоговий бой.

Значне місце у давньоруській воєнній історії посідає облоговий бій – захоплення укріплених пунктів. Не з'ясувавши тактику облогового бою, не можна говорити про воєнне мистецтво цього часу.

Тією чи іншою мірою торкалося цієї проблеми багато дослідників. Серед них Н.Н. Воронін, П.А. Раппопорт, М.Г. Рабинович, В.Й. Довженко, М.Ф. Котляр та багато інших. Більшість із них – археологи або історики, які не мають навіть базової військової освіти, не кажучи вже про вищу. Саме тому у їхніх працях ряд суттєвих моментів пропускався, і облога розглядалася здебільшого не як окремий вид бою, а лише у контексті розгляду конструктивних особливостей давньоруської фортифікації. Тому метою даної статті стало виділення і формулювання на основі аналізу багатьох джерел основних методів і способів облогового бою на Русі у період X-XIII ст. [1].

У X-XII ст. руйнування, штурм і спустошення міст і фортець противника далеко не завжди входили в плани князів. Частіше вони прагнули знищити села противника, узяти «полон», спустошити «волюсть». Пізніше, воюючи між собою і виганяючи один одного з різних міст, князі завжди пам'ятали, що «їх ворожнеча має тимчасовий, швидкоплинний характер, що вони родичі, «брати», і завжди зможуть

Бій біля стін міста.

Мініатюра Кенігсберзького літопису

домовитися «по-братськи» [2, 62]. У таких війнах міста облягали тільки вимушено, та й то лише для того, щоб вигнати з них князя і узяти з міста «відкуп». Літописи, навпаки, описують як великий успіх походи, коли місто брати не доводилося, але околиці навколо нього спустошувалися. Наприклад, у 1168 р. «ходиша с псковичи к Полоцку и пожгоша волость, воротишася от града за 30 версть» [3, 53].

Часто в умовах усобиці дієвішим методом боротьби був не штурм міста, а його довготривала облога, що нерідко змушувала противника «оставить стол», домовитися якимось чином, тобто досягти мети без втрат. Таких прикладів також багато у літописах. Наприклад, облога Родні Володимиром, коли «осадаху Ярополка в Родне и бе глад велик в нем и есть притча и до сего дни «беда, аки в Родне» [4, 27].

Штурм або облягання міста тривалий час залежали не тільки від намірів, але і від військової майстерності, бойового досвіду і звичок того або іншого воєначальника. Так, наприклад, добре відомо, що «Володимир Святославич жодного разу не здійснив штурм обложеного міста, досягаючи своєї мети «облежанием» – голодною облогою» [5, 63]. Навряд чи можна сумніватися в його здібностях і можливостях, хоча А.Л. Берт'є-Делагард з облоги Володимиром Корсуня прямо робить висновок про низький рівень військово-технічної підготовки русів [6, 35-37, 40].

Нові явища з'явилися в облоговому мистецтві в середині і другій половині XII ст. У ті часи виникали феодальні князівства, що змагалися між собою, зростає роль міст як укріплених пунктів. У літописах відмічено випадки і прямого штурму фортець, і стійкого захисту міських стін. Наприклад, під 1146 р. йдеться про городян, «крепко бьющихся с града» [7, 315].

З'явилися круглі в плані фортеці, хоча і невеликі, але розраховані на кругову оборону. До того існувало розділення на фронтальну, найбільш укріплену частину, і тилу частину укріплення, що спиралося на природні перешкоди (річки, яри тощо). Круглі фортеці створювалися з більшою свободою щодо рельєфу місцевості. У Південній і Південно-

Битва біля м. Любеча.

Мініатюра Кенігсберзького літопису

Західній Русі з'являються городища з системою багаторядності валів, розрахованою на підвищення обороноздатності фортечних споруд [8, 212].

Відповідно розвивалося і мистецтво облогового бою. «З XII ст. існував особливий вид наступального бою за міста», – писав Є.В. Черненко [9, 142]. Активність облоги безпосередньо почала залежати від наявності і кількості стінобитних машин у тих, хто облягає. В середині XII ст. настав новий підйом у розвитку і застосуванні облогової техніки [10, 31]. Вали і стіни міста все-таки доводилося брати безпосереднім штурмом, що було справою досить складною і прямо пов'язувалося з ціною (втратами особового складу) такого узяття. Штурм без облогової техніки став практично неможливим.

Отже, на Русі існували два основні методи оволодіння містом або фортецею: 1) «**изъездом**» або «**изгоном**», тобто **наскоком** кінної дружини, що уривалася всередину укріплення через ворота, які не встигли зачинити захисники, або через проломи в стіні, що залишилися після недавньої облоги; або ж 2) **облогою** – тривалим, іноді пасивним «**облежанием**».

Основний сенс «облежания» чітко виражено в «Слові Іоанна Златоуста»: «Егда хоцеть княз прияти град противных то прежде отемлють оу них воду и брашна и си изнемогше от голода и жажи и предаються в руце его» [11, 510]. Літописи зберегли чимало яскравих картин здобування міста цим методом. У 1096 р. Святополк Ізяславич і Володимир Мономах обклали у Стародубі Олега Святославича чернігівського. «Олег вже вбіг в Стародуб і зачинився там. Святополк же і Владимир обклали його в місті і билися обкладені з міста, а ті йшли приступом на місто, і поранили було багато з обох боків... і стояли ті, що облягають, поблизу міста тридцять три дні, і знемагали люди в місті» [12, 31].

У давньоруських письмових джерелах облогу також називали «обстояние», «обседание», «обшестве» або «обступление» [13, 25]. Незважаючи на численні спроби різних дослідників оголосити «облежание» основним методом облоги на Русі з X [14, 75], XI [15, 234] до кінця XII ст. [16, 31], «в домонгольський період» [17, 50], ймовірно, правильним було б твердження, що в різний час – від

давніх слов'ян до монгольського нашествия і пізніше – цей метод застосовувався разом з «изъездом» («изгоном») залежно від обстановки і наявності або можливості побудувати облогову техніку. Але навіть майже у всіх випадках «облежания» все одно спроба захоплення міста зазвичай мала характер «изъезда» [18, 237], якщо, звичайно, це було тактично виправданим.

Відомий фахівець з військово-інженерної справи і фортечної війни В.В. Яковлев у класичному вигляді виділяв **4 основні способи узяття укріплених пунктів** у давнину і середньовіччя: 1) ненавмисний напад; 2) атака відкритою силою; 3) блокада; 4) поступова атака.

«Ненавмисний напад зазвичай проводився вночі, при слабкому, не досить пильному гарнізоні, у разі зради або підкупу. Нападали з декількох боків, прагнучи оволодіти воротами і впустити в них головну масу військ. Для безпосереднього проникнення в місто особливих правил не існувало, велику роль відігравали хитрість і випадковість. На стіни підіймалися способом, що мав назву черепахи: воїни ставали в декілька рядів упритул до стіни і утворювали собою своєрідні сходи підняттям над головами щитів, якими штурмові колони підіймалися на стіни. За наявності попереду стіни рову його завалювали зазвичай фашинами» [19, 291].

Атака відкритою силою, або штурм (приступ), проводилася вдень, після виграної битви, з великими силами. У першому ешелоні висувалися спочатку стрілки, які прикривалися переносними або рухомими (на колесах) дерев'яними, оббитими шкірою щитами. Стрілки прагнули прогнати захисників із стін. У другому ешелоні йшли колони робочих, завалювали рів матеріалом, що принесли, і встановлювали драбини для влізання на стіни. У третьому, основному, ешелоні рухалася щільною масою штурмова колона, прикриваючи себе спереду, з боків і зверху щитами. У більшості випадків атака велася одночасно з різних боків («демонстрації») і навіть з боку моря. Відбитий штурм повторювався.

Блокада була досить застосовуваним способом оволодіння давніми фортецями. На Русі блокаду називали «выстоянием» (літописці визначали її виразом «стати статъем на выстоянье»). Спосіб цей полягав у тому, що фортеця охоплювалася кільцем військ, що займали дві концентричні укріплені позиції: зовнішня з цих позицій називалася **циркумвалаційною лінією** (від лат. *cirkum* – «навколо» і *vallare* – «укріпити») і була призначена для забезпечення атакуючого від допомоги ворогові ззовні; внутрішня позиція називалася **контрвалаційною лінією** (лат. *contra* – проти), ця лінія була обернена в протилежну сторону від циркумвалаційної лінії, вона мала на меті забезпечувати атакуючого від вилазок з фортеці.

Поступова атака, або облога, застосовувалася

*Облога князем Олегом Царьграда.
Мініатюра Радзівіллівського літопису*

*Облога русами Царьграда з моря.
Мініатюра Радзівіллівського літопису*

зазвичай з метою оволодіння фортецею, добре забезпеченою як гарнізоном, так і продовольством. Дії обложників зводилися до того, щоб просуватися вперед хоча і повільно, але з можливо меншими втратами. Досягалося це шляхом послідовного знищення засобів оборони із застосуванням різних заходів і пристосувань для прихованого, забезпеченого від поразки підходу до стін фортеці. Засобами для цього служили різні машини – металеві, руйнівні і підступні.

Загальний хід поступової атаки був такий: спочатку проводили обкладення фортеці, розташовуючись довкруги декількох таборів на відстані поза ураженням з фортеці і влаштовували контр- і циркумвалаційні лінії. Атаку зазвичай здійснювали на декілька вихідних кутів. Навпроти атаківаних частин розташовували металеві машини, прикриваючи їх від вилазок вінеями. Потім просувалися до башт огорожі, для чого вперед направляли мускул, що розрівнював місцевість; за ним йшли вінеї. Підійшовши до фортечного валу, розташовували декілька гелеполей, забезпечуючи їх вінеями. Користуючись перевищенням гелеполів, обеззброювали остаточно стіни; водночас з мускулів завалювали рови і влаштовували переходом підвозили до стіни черепахи або гелеполь з тараном, яким робили проломи у стіні і штурмували їх. Гелеполь підвозили до стіни також у тому випадку, коли хотіли штурмувати фортецю за допомогою опускних драбин. Якщо фортечні стіни виявлялися високими, так що гелеполями не можна було досягти бажаного над ними перевищення

(«командування»), то заздалегідь насипали із землі тераси, на яких вже і розташовували гелеполі. Іноді на терасі робили ще й інший насип, що служив безпосередньою основою для гелеполі. Облогова техніка того часу вимагала підвищеного (командного) положення над противником.

Там, де через важкодоступність стін або їх будову не можна було сподіватися на успіх створення в них пролому (проломів) тараном, атакуючі іноді здійснювали підземні роботи (підкопи) для обвалу стіни або проникнення всередину огорожі, зазвичай вночі. Проникнувши, відчиняли ворота і впускали тих, що облягали [20, 30-31].

Підступи утворювалися з палісадних стінок, попереду яких йшов мускул. Стрілки прикривалися рухомими щитами, зробленими із хмизу і фашин. Взагалі, з VIII до XII ст. до поступової атаки вдавалися рідко. Проте, як писав В.В. Яковлев, підземна війна отримала в цей період особливий розвиток. Він взагалі вважав, що єдині способи атаки, до яких вдавалися руси до половини XIII ст., це «блокада («выстояние») і атака відкритою силою (приступ)» [21, 30-31].

Отже, насамперед при спробі узяти місто противника прагнули захопити його зненацька, узяти місто «изъездом» або «изгоном»¹. Приклади такого захоплення міст – узяття Києва Святославом у 1175 р. [22, 6683 р.], узяття половцями м. Чюрнаєва в 1190 р. [23, 6698 р.] й ін. [24, 147]. Особливо характерний приклад подібного узяття міста – захоплення Білгорода в 1150 р. Посилаючи брата Володимира до Білгорода, князь Ізяслав дав йому вказівку, щоб місто було узятє раптово – чи «паки ли изъедеши Білгород, а с тем к нам пошли, а мы к тебе поедем». Військо Володимира, дійсно, настільки швидко («вборзе») і несподівано підійшло до Білгорода, що «даче бы не мытник устерегл и моста не переметал, то яли бы быша» [25, 6658 р.]. У 1216 р., коли князь Мстислав з новгородським військом після вдалого бою підійшов до міста Володимира Залеського, то літописець, указуючи, що війська йшли повільно, відзначив: «Аще быша гонилися по них... а град бы Володимерь изгонили» [26, стлб. 500, 6652 р.].

Захоплення міста у випадках раптового нападу здійснювалося через міські ворота. Так, наприклад, у 1219 р. князь Мстислав вибив з Галича угорців, увірвавшись у місто через ворота [27, 1219 р.]. При узятті Данилом міста Опави в Чехії його війська також намагалися проникнути в місто через ворота, які противник не встиг зачинити «бежаще» [28, 1254 р.].

Проте не завжди «изъезд» був успішним навіть і при раптовому нападі. Так, наприклад, у 1225 р. Мстислав, переслідуючи противника, «вогнаша и в град Белз и замало города не взяша» [29, 1225 р.].

1. Такий прийом раптового захоплення міста використовували й кочівники.

Якщо місто не вдавалося узяти раптово, увірвавшись через ворота, і городяни встигали «затвориться» в місті, то приступали до облоги. Простішим і основним способом облоги було «облежание» міста, тобто оточення його військом з усіх боків, поки городяни не здавалися з голоду і спраги. Іноді в літописах у таких випадках застосовується термін «обстояти град» [30, 988 р.].

Типову картину такого «облежання» зображує літописець при облозі Києва печенігами в 968 р.: «И оступиша град в силе велице бещислено множество около града и не бе лъзе из града вылести ни вести послати. Изнемогаху же людье голодом и водою» [31, 968 р.]. Якщо при цьому вдавалося «отнять воду», тобто перерізати шляхи постачання міста питною водою, то це зазвичай прискорювало розв'язку. Приклади цього є в Лаврентіївському літописі під 1093, 1186, 1209 рр.; у Новгородському літописі під 1209 р. та ін. Також численними є і приклади голоду в містах під час облоги: у Лаврентіївському літописі під 980, 1097, 1182 рр. та ін.

При всій фантастичності історії з колодязями, наповненими киселем і ситою при облозі печенігами Білгорода в 997 р. [32, 997 р.], в цій розповіді примітна вказівка літописця на те, що печеніги, переконавшись у великих запасах їжі в обложеному місті, негайно ж зняли облогу, мабуть, вважаючи єдиним засобом примусити місто до здачі – саме голод і спрагу.

Якщо завдання забезпечити місто запасом їжі на випадок облоги могло бути вирішене шляхом створення запасів продовольства, то з водою було складніше, оскільки розташовані зазвичай на високих пагорбах давньоруські укріплені поселення далеко не завжди мали колодязь на самій території укріплення. Проте відомі випадки наявності колодязів навіть у давньоруських містах, розташованих на великій висоті щодо рівня річки. Наприклад, в Білгороді, Старих Безрадичах, Снепороді, Холмі тощо [33, 89; 34, 115; 35, рис. 103; 36, 1259 р.]. Їх глибина досягала 45 і навіть 70 м (Холм). Якщо в окремих випадках колодязі мали таку колосальну глибину, то, очевидно, в укріплених поселеннях, розташованих на меншій висоті від рівня річки або ґрунтових вод, колодязі мали бути звичайним явищем. Маючи великий запас їжі і колодязь, розташований на території укріплення, давньоруські міста могли протистояти облозі достатньо тривалий час.

У літописах неодноразово відмічені випадки, коли «облежание» міста продовжувалося шість, сім, вісім, дев'ять і десять тижнів, а деколи і ще більше [37, 946, 1095, 1097, 1142, 1174 і 1175 рр.; 38, 1117, 1158 рр. та ін.]. Проте, незважаючи на таку тривалу облогу, міста дуже часто не здавалися. У літописах неодноразово указується на безуспішні облоги, після яких ті, що облягали, поверталися, не узявши міста [39, 1150 р.; 40, 1222 р. й ін.]. При цьому природно, коли кочівники, що

ставили своїм завданням насамперед пограбування поселень і узяття «полона», рідко робили тривалі облоги, зазвичай обмежуючись спробою раптового захоплення міста.

Якщо місто не було захоплене «изъездом», то швидке його узяття – протягом декількох днів – у літописах до XII ст. згадується дуже рідко і переважно має яке-небудь конкретне пояснення. Наприклад, Київ було узяті військами Андрія Боголюбського протягом трьох днів, проте він міг чинити опір набагато довше, якби князь Мстислав не втік з міста [41, 1171 р.].

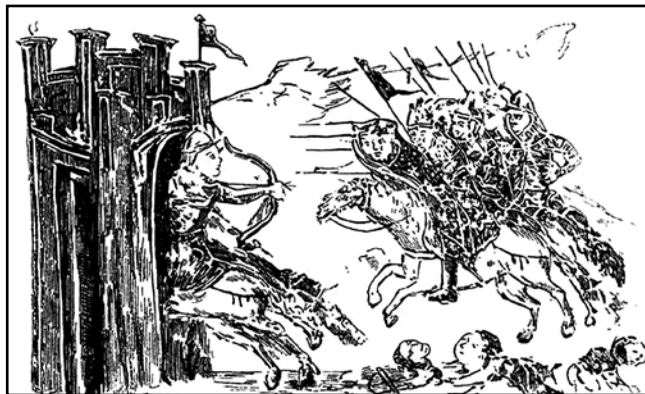
Випадки прямого штурму міст зазвичай відмічені в письмових джерелах словами «узяти місто списом». Термін «узяти місто на щит» означав не узяття штурмом, а узяття цього міста як військової здобичі. У декількох випадках у літописах це розшифровується абсолютно ясно, наприклад, коли військо Всеволода Велике Гніздо узяло м. Торжок: «И взяша город, мужи повязаша а жены и дети на щит, и товар взяша» [42, 1178 р.]. Ще очевидніше це у разі, коли жителі міста Ізяславля говорять князеві Вячеславу: «Клянися нам Господем Богом, яко нас не даси на щит» [43, 1127 р.].

Узяття міст штурмом декілька разів відмічене при описі у літописі походів Святослава [44, 971 р.]. Мало місце таке узяття міст під час війни Василька і Володаря з Давидом Ігоревичем [45, 1097 р.]. У 1123 р. князь Ярослав Святополчич загрожував жителям міста Володимира-Волинського: «То узрите завтра приступлю к граду и възму город» [46, 1123 р.].

Літописи абсолютно ясно указують, що на прямий штурм міст у X-XII ст. насмілювалися лише в окремих випадках, мабуть, тоді, коли в місті був малочисельний гарнізон. Описуючи бої біля Перемишля, літописець відзначав, що місто могли узяти, «зане некому ся бьашеть из него бити» [47, 1152 р.]. Саме активність оборони, стрільба з міських стін і була тією загрозою, яка стала основною перешкодою для штурму міста і викликала перехід до іншого методу – «облежания» [48, 6737 р.; 49, 6667 р.]. На це прямо вказують ті тексти літопису, де йдеться про захисників міста, «крепко бьющихся с града» [50, 1146 р., 1147 р. тощо].

Отже, методи захоплення міст «изъездом» або шляхом тривалого «облежания», мабуть, залишалися повністю пануючими прийомми узяття міст аж до XIII ст. [51, 75], як вважав П.А. Раппопорт [52, 150]. Надзвичайна рідкість випадків узяття міст «списом» аж до XIII ст. відмічена і в деяких старовинних працях з російської військової історії [53, 68]. В середині XIX ст. А. Савельєв зазначав, що «древнейшие способы атаки крепостей русскими были производимы в смысле нынешней блокады» [54, 39].

Подальшими напрямками розвідок тактики давньоруського бою можуть стати скрупульозні

Узяття Переяславця. З рукопису Манасії

*Штурм воріт міста кіннотою противника.
Мініатюра Радзівілівського літопису XIII (XV ст.)*

дослідження усіх складових його алгоритму – від рекогносцировки до поховання загиблих. Ця тема давно «дозріла», щоб стати дисертаційним, а згодом і монографічним дослідженням. Проте братися за неї варто людям, які мають відповідні освіту, підготовку і знання засад фортифікації й тактики хоча б в елементарному обсязі.

Посилання

1. Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 439-470; Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52; Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1; Довженко В.И. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950; Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
2. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
3. Повесть временных лет. – М. Л., 1950.
4. Новгородская первая летопись. – СПб., 1888.
5. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – № 1. – Т. 8.
6. Бертъе-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и литературы Академии наук. – СПб., 1909. – Т. 14. – Кн. 1.
7. Косточкин В.В. Рецензия на работу П.А. Раппопорта «Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Советская археология. – 1957. – № 3.
8. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен / В.Н. Татищев. – М., 1774. – Кн. 3.

9. Черненко Е.В., Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / Е.В. Черненко, Кирпичников А.Н. – Л., 1976. – 104 с. // Український історичний журнал. – 1978. – № 1.
10. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси IX–XV вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1975.
11. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков / Ф. Буслаев. – М., 1861.
12. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.
13. Мещерский Н.А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н.А. Мещерский. – М.; Л., 1958.
14. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
15. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
16. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.
17. Сухарев Ю.В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв. / Ю.В. Сухарев. – СПб., 1992.
18. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
19. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
20. Там само.
21. Там само.
22. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
23. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
24. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
25. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
26. Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Л., 1928. – Т. 1. – Вып. 3.
27. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
28. Там само.
29. Там само.
30. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
31. Там само.
32. Там само.
33. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура с доисторических времен / В.В. Хвойка. – К., 1913.
34. Раппопорт П.А. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадицы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1951. – Вып. 41.
35. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
36. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
37. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
38. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
39. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
40. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
41. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
42. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
43. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
44. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
45. Там само.

46. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
47. Там само.
48. Там само.
49. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
50. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
51. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
52. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
53. Русская военная сила / Под ред. А.Н. Попова. – М., 1897.
54. Савельев А. Материалы к истории инженерного искусства в России / А. Савельев. – СПб., 1853.

Бережинский В.Г. Методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси

В статье рассматриваются методы, способы, тактические приемы захвата городов и крепостей в Древней Руси.

Ключевые слова: осада, штурм, блокада, осадный бой.

Berezhynskiy V.H. Methods and ways of capture of cities and fortresses in Ancient Rus

In the article methods, ways and tactical techniques of capturing cities and fortresses of the Ancient Rus are considered

Key words: siege, assault, blockade, siege fight.

01.04.2011 р.

УДК 94.(477) «12»

М.Г. Івануц

ВОГОНЬ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ ІЗ УКРІПЛЕННЯМИ ПРОТИВНИКА У ДАВНІЙ РУСІ

У статті розглянуто питання використання вогню як засобу здобування укріплених пунктів у Давній Русі, показано різноманітні способи і засоби підпалу.

Ключові слова: облога, штурм, облоговий бой, підпалювання, запальовальна зброя

Одним із способів боротьби із укріпленнями, побудованими з дерева, був їх підпал, відомий і поширений на Русі з найдавніших часів. Вогонь для таких споруд був руйнівним фактором [1, 47–48].

Вивченням способів захоплення міст і фортець, а відтак і застосуванням вогню як засобу руйнування укріплень противника, займалося багато дослідників. Серед них можна назвати Л. Фрімана, П.О. Раппопорта, А.М. Кирпичникова, М.Ф. Котляра, В.В. Яковлева і багато інших [2]. Досить багато істориків схильні вважати, що «... підпал оборонних споруд під час облоги аж до XIII ст. застосовувався не часто і переважно безуспішно» [3, 49], а більшість укріплень якщо і спалювалися, то вже після їх захоплення. Метою цієї

статті стало якщо і не довести, то показати, що вогонь при узятті укріплених пунктів давньоруським військом все ж таки застосовувався, причому на різних етапах бою – від захоплення окільного міста, посаду, і до повного знищення укріплень або самого міста (фортеці) після його захоплення – часто як покарання за опір.

Вогонь як засіб поразки людей, кораблів, укріплень застосовувався справдана. У різних видах його називають запалювальною зброєю¹. Звичайно, в Стародавній Русі такого терміну не існувало, вогонь ще не виділявся в особливий бойовий засіб. Але запалювальні речовини, такі, наприклад, як грецький вогонь², засоби і способи їх бойового застосування були добре відомі, зокрема при штурмі і обороні фортеці [7, 197]. М.Ф. Котляр пише: «На Русі були знайомі як з грецьким вогнем, так і з запалювальними сумішами, в т.ч. на основі нафти» [8, 242-243].

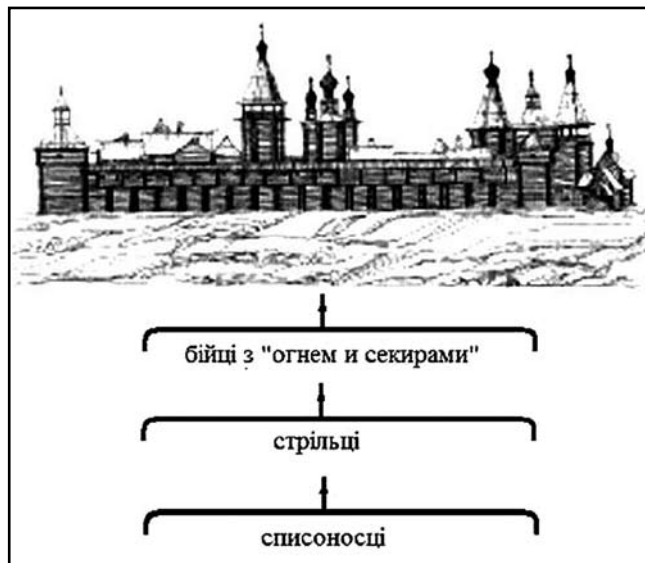
Під час нескінченних воєн і набігів горіли міста і села, гинули тисячі людей. Давньоруські князі і воєводи без щонайменшого докору совісті палили і грабували російські землі, часто навіть свої власні або ті, що недавно їм належали.

Завдання спалити укріплення під час його облоги ставилися далеко не завжди. У повністю згорілому місті пожитися було вже нічим. Навряд чи військо противника здійснювало тривалі і небезпечні переходи з метою спостереження величезної пожежі. Звичайно ж, укріплені пункти на Русі спалювалися дотла, але далеко не завжди – на це були особливі причини. Найчастіше вже **після узяття** міста спалювали міські стіни, таким чином знищуючи його оборонну систему. Але бувало, що підпалювали і все місто. Так, наприклад, в 1177 р. рязанський князь Гліб Ростиславич «пожег город Москву», що стояла тоді біля кордонів його володінь [9, 68]. Данило Галицький, воюючи з болоховцями, «их грады предал огню...» [10, 52]. У 1220 р. під час штурму болгарського міста Ошеля воїни Святослава Всеволодовича «... зазгли град, и взяли его на щит» [11, 164]. У 1256 р. Холм сильно постраждав від пожежі, – настільки, що Галицько-Волинський літопис пише про його відновлення як про нове будівництво міста [12, 318]. У 1280 р. краківський князь Лешен Чорний «... пошел на Лева и взял у него город Переворск, и перебил там всех от малых до старых, и город зажег, и пошел назад к себе» [13, 847; 14, 51, 181]. Спочатку – узяв, потім пограбував, знищив мешканців і тільки потім підпалив.

Місто або фортеця підпалювалися з одного, декількох або відразу з усіх боків. Це залежало

1. Запалювальна зброя – бойові засоби для поразки живої сили і військової техніки противника, а також створення пожеж, дія яких заснована на використанні запальних речовин – спеціальних складів (сумішей), здатних при горінні виділяти велику кількість тепла і розвивати високу температуру [4, 261; 5, 366].

2. Грецький вогонь – запалювальний склад, що застосовувався в VII–XVст. у боротьбі за фортеці і в морських боях. Включав селітру, сірку, нафту, смолу й інші речовини, не гасився водою [6].

Бойове шиккування штурмової колони князя Святослава під час облоги болгарського міста Ошеля в 1220 р.

Взяття Іскоростеня Ольгою.
Мініатюра з Радзівілівського літопису

від плану сторони, що нападала, – штурмувати укріплення в одному або декількох місцях, а можливо, відвернути вогнем увагу обложених від ділянки дійсної атаки. У 1146 р. нападники підпалили Галич **в трьох місцях**, його захисники зуміли відбити штурм [15, 157]. При штурмі головного міста камських болгар Ошеля в 1220 р. за словами літописця: «... а наперед шли пешцы с огнем и с топоры, а за ними стрельцы, копейщики... оплот пожгоша... Потом к граду приступиша, **звідсіля** зажгоша его, и бысть буря и дым велик на сих потяну...» [16, 42].

Підпал в облоговому бою **міг мати на меті** бреширування стін (найчастіше), боротьбу з метальною артилерією (підпал башти, де вона розташовувалася), створення паніки (підпал значних будівель усередині укріпленого пункту), боротьбу за ворота (їх підпал), позбавлення обложених можливості швидкого виходу з міста, фортеці (спалювання мосту, якщо він був і його не розібрали або ж не спалили самі обложени), завдання утрати противникові, спалюючи його посади й інші споруди поза укріпленнями, підпал укріплень під час підкопу тощо.

Іноді підпалити при облозі прагнули все, що

могло горіти – стіни, башти, ворота, дахи будинків тощо. Проте частіше підпальювалися **стіни** при неможливості їх руйнування. Потрібен був прохід через огорожу – підпал стіни і був одним із способів бреширування (руйнування) стін. В.Н. Татищев про підпал стін при облозі Звенигорода писав: «Всеволод же ... учинил приуготовление к добыванию его (Звенигорода), чтоб, приступя, рвы завалить и стены зажечь или пороками разбить...», тобто мета підпалу – прохід в стінах. «Они же биша пороки чрез весь день до вечера и на трех местах град зажигали, а воевода Захарнич огонь угошал и пороки отбивал...» [17, 161].

Більш, ніж інші фортифікаційні споруди, від запальної зброї нападаючих, як і від їх метальної артилерії, страждали **заборони** стін. Їх ремонтували першими після оборонних боїв [18, 165].

Підпалити огорожу не завжди вдавалося, а то й було взагалі неможливо внаслідок мокрої деревини. Крім того, як писав Л. Фріман, «наружная сторона венчатой ограды не достигала дна рва, но подобно внутренней, доходила до местного горизонта или до вершины вала, где располагалась венчатая ограда, чтобы тем затруднить атакующему возможность зажечь ее; с этою же целью наружную сторону обмазывали на значительную высоту глиною, или обкладывали ее рядами дерна» [19, 12].

Та й захисники не дрімали – спеціально призначені команди вживали всіх можливих заходів для запобігання підпалу або його своєчасного гасіння, що їм часто вдавалося.

Відомо, що стіни фортець могли бути не тільки дерев'яними, а й кам'яними. П.О. Раппопорт писав: «В условиях тактики X-XIII вв. каменные стены имели перед деревянными лишь одно преимущество – огнестойкость. Однако и деревянные стены во время осады зажечь почти никогда не удавалось» [20, 154].

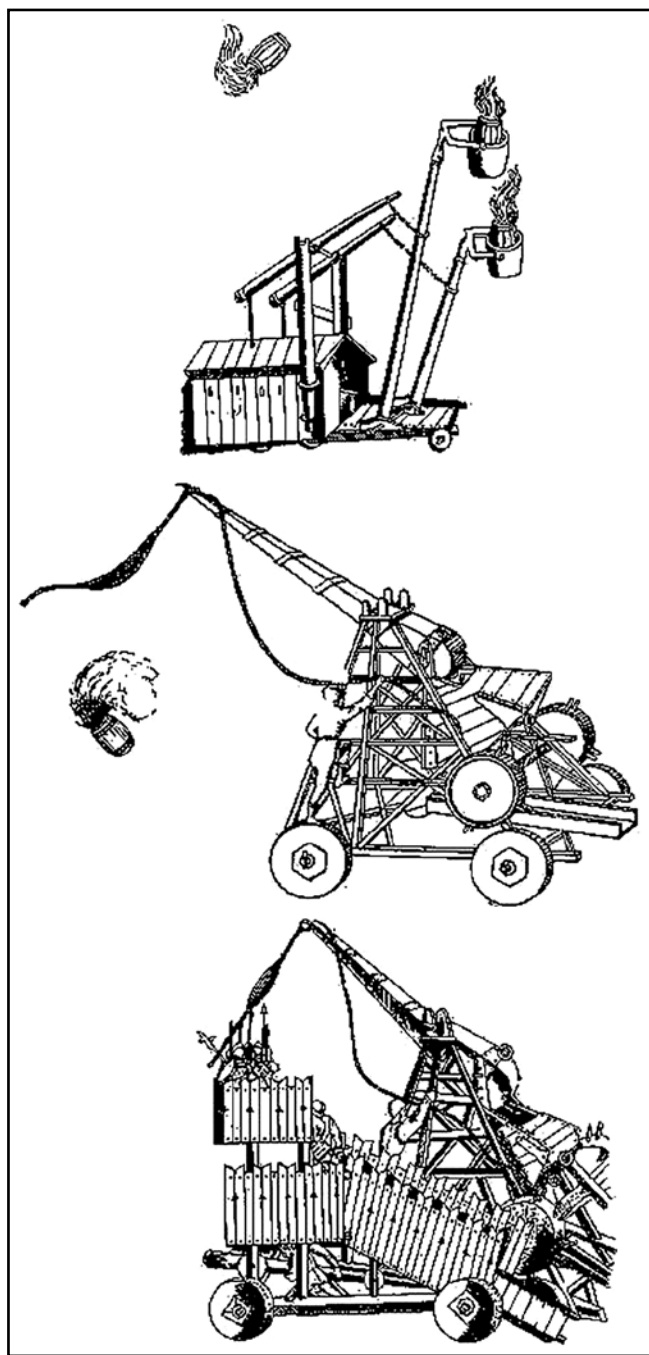
Дуже часто на початку облоги спалювався **острог** – окремо розташоване поза містом або фортецею укріплення. У 1146 р. Всеволод Ольгович спалив острог поблизу Звенигорода. Острогом у літописах називають також власне огорожу

Князь Володимир Мономах штурмує Чернігів.

«... Черниговцем же не отворявшимися, приступите ко граду; Володимир же приступил ко вратам восточным... и отвориши окольний и пожогши и...».

Мініатюра літопису за Іпатським списком

Машини для метання «грецького вогню» й інших запальних засобів

у середині міста. У 1152 р. Святослав Ольгович, не узявши невеликого, але добре укріпленого міста Вир, де тримав оборону Іван Берладник, «сжег острог вокруг города» [21, 84]. У 1160 р. «Изяслав пришел к Белгороду, и стоял возле детинца 4 недели, а острог перед ним сжег Ростислав», який закрився в Білгородському дитинці.

Спалювання острогу біля укріпленого граду (дитинця) було звичайним для середньовічної тактики облоги міст і фортець. Як згадувалося, в 1146 р. Всеволод Ольгович Київський, намагаючись присмирити Владимирка Галицького, пішов на нього з великим військом. Нападники наблизилися

до Галича і «пожгли возле него острог». Отже, завдавали утрати противникові, розчищали місце для скупчення війська безпосередньо біля стін міста або дитинця. А пізніше, в XIII ст., острог іноді спалювали, щоб мати можливість підтягти до укріплення облогову техніку [22, 163].

Як правило, під час облоги спалювали **посад**, передмістя. У 1139 р. Всеволод Ольгович захопив Вишгород і швидко рушив на Київ, а увійшовши до міста, підпалив один з його посадів – Копирів кінець [23, 40]. Передмістя Переяславля спалили в 1151 р. Ізяслав зі Святополком і В'ячеславом [24, 63]. У 1164 р. шведи, не зумівши узяти облогою Ладогу, спалили міський посад і ретирувалися після битви на р. Воронай [25, 38].

Під час облежання, якщо захисники не робили вилазок і не намагалися зняти блокаду, нападники докладали всіх зусиль для того, щоб завдати їм максимальної утрати, спалюючи **околиці**, будинки і приміські райони. Так, наприклад, села навколо Чернігова в 1160 р. спалив Ізяслав Давидович [26, 19]. У 1170 р. Мстислав Ізяславич облягав Вишгород, в якому тримав оборону Давид Ростиславич. «... Давид же своим (людям) велел острог сжечь...» [27, 259]. Палили, зрозуміло, не тільки свої, російські міста, остроги і села, а і противника. У 1253 р. Данило Романович в союзі з польським князичем Владиславом обложив дуже укріплене чеське місто Опаву. Перш ніж спробувати раптово оволодіти містом, союзники «... сожгли все вокруг, храмы и ограды, и гумно» [28, 268].

Руси не тільки самі застосовували вогонь під час облоги укріплених пунктів, але й вимушені були захищатися від нього в обороні. Татаро-монгольські загони «поджигали **поля и нивы**» [29, 197], «много святых церквей ... предали огню, монастыри и села пожгли» [30, 34], було спалено «бесчетное число градов, их же нельзя и посчитать» [31, 248].

16 грудня 1237 р. татаро-монголи штурмом узяли Рязань, прийшовши до міста «овин с огни» [32, 12]. Під залишками спалених будинків і церков знайдено останки мешканців Рязані [33, 29]. М.Ф. Котляр стверджує, що татаро-монголи використовували при штурмі Рязані вогнемети [34, 242]. Найімовірніше, це були горщики із запалювальною сумішшю для металльної артилерії.

Взимку 1237-1238 рр. татаро-монголи, узявши Москву, «... город и церкви святыя предали огню, и все монастыри, и села пожгли...» [35, 196]. На початок лютого 1238 р. полчища хана Батия спопелили Рязань, Пронськ, Коломну, Москву й інші міста Рязанської і Владимир-Суздальської землі. Узявши і розграбувавши великокнязівський Владимир-на-Клязьмі, 7 лютого 1238 р. монголи підпалили його; згоріла його дерев'яна фортечна огорожа [36, 58]. У 1239 р. вони захопили Чернігів і «... зажгли его огнем» [37, 245, 273]. Батий повністю

Напад половців на Київ. 1096 р.
Мініатюра з Радзівіллівського літопису

Половці захоплюють Торческ. 1093 р.
Мініатюра з Радзівіллівського літопису

зруйнував і спалив Колодяжін [38, 274-276], Ізяславль [39, 276-277], у 1240 р. – Переяславль і Ярославль. Після татаро-монгольського нашествия Русь лежала в згарищах і руїнах.

Для підпалу укріплення противника застосовувалися різні **засоби**. Зазвичай, саме місто і споруди усередині нього підпальовалися за допомогою металльної артилерії і запалювальних стріл. Те, до чого можна було підійти, підпальовалося факелами або безпосередньо вогнем.

Одним із завдань **металльної артилерії** в облоговому бою і був виклик пожеж в обложеному місті [40, 91]. Немає прямих вказівок на те, що на Русі металльні знаряддя використовувалися для підпалу стін укріпленого пункту і споруд з дерева усередині нього. Але те, що в Давній Русі були добре знайомі з цим способом підпалу, беззаперечно. На це указують ті самі літописи при описі металльної артилерії половців та монголів і способів її бойового застосування. Так, в 1184 р. половецький хан Кончак прийшов на Русь «пленили хотя грады Рускые». У його війську знаходився «босурменин» (тобто магометанин, ймовірно, з Хорезму) із спеціальною машиною, що стріляла «живым огнем», і були «луци тузи самострелнии, одва 50 мужь можашеть напярци» [41, 1184 г.; 42, 6]. Вживання цих облогових засобів не дало реальних результатів, і сам «босурменин» зі своїм живим вогнем був захоплений русами в полон [43,

Прийом Ольгою древлянських послів.
Мініатюра з Радзівілівського літопису

24-29; 44, 26; 45, 438].

У Новгородському І літописі старшого і молодшого ізводів про хрестоносців – учасників IV хрестового походу мовиться: «... Задумали бросать огнем через стены, наполненные смолой, и, лучиной их зажегши, кидали на хоромы, так само, как и раньше, сожгли град» [46, 262].

Відомо також, що при підкоренні середньоазійських міст разом із метанням каменів монголи застосовували метання посудин із запальною сумішшю. Чи застосовували вони цей прийом і при нашесті на Русь – невідомо. В усякому разі в давньоруських літописах ніяких відомостей про застосування вогняних снарядів немає [47, 71; 48, 69].

Іншим поширеним засобом для підпалу укріплень були **запальовальні стріли** для лука. Відомо, що особливо широко їх використовували кочівники [49, 92; 50, 27]. Деякі стріли з їх поховань мають прорізи в широкій частині. У них вставлялося клоччя, що підпалювалося перед пострілом. Успішно застосовували такі стріли печеніги [51, 47, 231; 52, 21, 43, 281].

За допомогою в'язанок хмизу – «**примета**»³ – поблизу стін обложеного міста або фортеці намагалися розпалити вогонь. Такі вогнища і воїни, які одночасно рубали стіни, зображено на багатьох 3. «Хрестоматия по русской военной истории» в словнику військово-історичних термінів пояснює: «Примет – зажига- тельные стрелы; способ уничтожения крепостных стен путем обкладывания их бревнами и хворостом, которые затем поджигались» [53, 629].

літописних мініатюрах [54, 67; 55, рис. 57]. Чудовим матеріалом для примета були дерев'яні споруди посадів, розташованих з польового боку, з боку «нападу». При сприятливому вітрі, що тягнув у бік фортеці, вогонь швидко розгорався і перекидався на сухе дерево укріплень. В.В. Яковлев писав: «При приступе на деревянную ограду прибегали к рубке или к зажжению стен; для последней цели, по-видимому, у подошвы стены складывались связки из сухих сучьев, которые и зажигались; средство это потом было в большом употреблении и известно под именем приметов» [56, 43].

У 1253 р. під час штурму міста Глубичиці (Глубочичей) Данилом з Болеславом в Сілезії «... все воины хотели взять город приметом⁴», але це відразу не вдалося [58, 207].

У тому ж 1253 р. лівонські лицарі, не зумівши узяти раптовим нальотом Псков, спалили міський посад («пожгоша посадъ») [59, 25]. Іншим разом ливонці, не зумівши розбити стіни Пскова, вирішили підпалити місто. Було зібрано в два «**учани**» (**вогнища**) «древеса и жердь и солома», що залишилися в Завеличчі. Все це було рясно полито смолою. Коли сильний вітер з боку Завеличчя подув на місто, «учаны» було підпалено. Проте підпалити місто таким чином лівонцям не вдалося [60, 28].

Укріплення могли також підпалювати наступним чином. Підкочували брандери⁵, запальовали їх і скидали в рів. Спалахували палісади. Вогонь швидко розповсюджувався на дерев'яні частини укріплення [61].

Іноді підпал укріплення здійснювали спеціально споряджені для цього воїни з **факелами**, які в бойовому порядку тих, що штурмують, рухалися услід за сокирниками, як це було під час штурму болгарського міста Ошеля в 1220 р. Підпалити дерев'яні міські споруди або викликати пожежі усередині міста вдавалося за допомогою розвідників. Використовували для цих цілей птахів і тварин. Добре відома літописна розповідь про облогу столиці древлян Іскоростеня в 946 р. княгинею Ольгою. В даному випадку для підпалу міста використовували голубів і горобців [62, 167-168]. Спалювання Іскоростеня поклало край помсті Ольги за смерть свого чоловіка.

Найімовірніше, слов'яни перейняли такий спосіб підпалу обложених фортець у датчанів. Принаймні, саме з датчанами пов'язана найраніша згадка про це. Саксон Граматик розповідав, як такий спосіб застосовував легендарний датський герой Халдінг, син короля Грама. Згідно з легендами, він знищив якесь слов'янське місто Хандван (або Хольмгард, або Діна) у Геллеспонті за допомогою прив'язаної до лапок ластівок смоли, що горіла. У 1038 р. 4. М.Ф. Котляр, коментуючи це місце в Галицько-Волинському літописі, пише, розширюючи поняття «приметом»: «Штурмом, закидаючи місто снарядами метальної артилерії і стрілами, як відомо з літописної розповіді – запальовальними» [57, 207].

5. Брандери – дерев'яні споруди, просочені смолою і маслом.

норвезький конунг Харальд Суворий на чолі флоту відбув на Сицилію і оволодів чотирма крупними і, як вважалося, неприступними містами. Він застосував той самий спосіб, що і Халдінг. Для диверсій подібного роду намагалися використовувати й інших птахів, наприклад соколів [63, 189191].

Отже, на Русі добре знали і успішно застосовували вогонь як засіб для боротьби за укріплення противника. Для цього використовувалися різноманітні способи і засоби підпалу. При цьому часто спалювалися не тільки самі укріплення, але і повністю фортеці і навіть міста, побудовані в основному з дерева. Повністю випалювалися остроги і посади, передмістя й околиці. Не щадили вогонь і посіви мирних мешканців, прирікаючи їх на голод і злидні.

Пізніше цей досвід застосування вогню в облоговому бою знайшов втілення в бойових статутах. Так, наприклад, в указі (статті) 81 «Устава ратных и пушечных дел» 1607 р. йдеться у разі, що якщо «... туры привести столь близко, что рукою мочно к стене дрова бросати, а как то делается и изготова дрова со соломою и с хворостом збити стена городова и учредить людей к приступу, да как стены собою и падут и дрова запалются и сгорят, потом приступати елико возможно» [64, 81; 65, 89].

Подальшими напрямками розробки тактики застосування вогню для здобування міст і фортець у Давній Русі можуть стати дослідження і порівняльний аналіз використання її під час облог європейськими військами і кочівниками, проведення аналогій на основі історичного і археологічного матеріалу, що дозволить роз'яснити багато незрозумілих питань застосування вогню давньоруським військом.

Посилання

- Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Искусство осады городов и крепостей в Древней Руси (IX–XIII вв.) / В.Г. Бережинский, М.Г. Ивануц. – К.: Украинский институт военной истории, 2008. – 137 с.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.; Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52; Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси XIII–XV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1975; Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.; Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
- Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Искусство осады городов и крепостей в Древней Руси (IX–XIII вв.) / В.Г. Бережинский, М.Г. Ивануц. – К.: Украинский институт военной истории, 2008. – 137 с.
- Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
- Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. глав. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1977. – Т. 3. – 672 с.
- Лалан Л. Исследование о греческом огне и о введении пороха в Европе / Л. Лалан. – СПб., 1847; Бережинский В.Г. Озброєння Київської Русі: «Грецький вогонь» / В.Г. Бережинський. – К.: Академія Збройних Сил України, 1996; Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі / В.Г. Бережинський. – К.: Інститут археології НАНУ, 2000. – С. 207–215.
- Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси XIII–XV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1975.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Там само.
- Там само.
- Раппопорт П.А. Холм // Советская археология, 1964. – Т. 20.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.
- Monamenta Polonine Historica. – Lwow, 1872. – Т. 2.
- Там же. – Т. 3.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.
- Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – М.; Л., 1967. – Т. 2.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.
- Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Там само.
- Там само.
- Там само.
- Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Там само.
- Там само.
- Там само.
- Лаврентьевская летопись / Пер. М.Н. Тихомирова // Полное собрание русских летописей. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Воинские повести Древней Руси. – М.; Л., 1949.
- Монгайт А.Л. Старая Рязань / А.Л. Монгайт. – М., 1955.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Лаврентьевская летопись / Пер. М.Н. Тихомирова // Полное собрание русских летописей. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
- Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Археология Украинской РСР. – К., 1975. – Т. 3.
- Там само.
- Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
- Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.

42. Федоров В.Г. Военные вопросы «Слова о полку Игореве» / В.Г. Федоров. – М., 1951.
43. Мелиоранский П.Н. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» / П.Н. Мелиоранский. – СПб., 1902.
44. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение / Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. – М.; Л., 1950.
45. Слово о полку Игореве. – М.; Л., 1950.
46. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
47. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В. Бартольд. – СПб., 1900. – Ч. 2.
48. Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-Хане и Тамерлане / М.И. Иванин. – СПб., 1875.
49. Бережинский В.Г. Вооружение печенегов / В.Г. Бережинский. – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины, Украинский институт военной истории, 2003. – 346 с.
50. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г.А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1966.
51. Бережинский В.Г., Бороздина А.К. Оружие и оснащение войска печенегов / В.Г. Бережинский, А.К. Бороздина. – К.: Украинский институт военной истории, 2009. – 301 с.
52. Iohannes de Thurocz. Clironica Hungarorum / Textug, eds. E. Galanta and I. Kristo. – Budapest, 1985. – Т. 1.
53. Хрестоматия по русской военной истории / Сост. Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.
54. Бережинський В.Г. Озброєння війська Київської Русі: Облога техніки / Бережинський В.Г. – К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – 125 с.
55. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – № 1. – Т. 8.
56. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
57. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
58. Там само.
59. Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
60. Там само.
61. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // Свод археологических источников. Е 1-36. – М.; Л., 1966.
62. Чекалов Д. Амазонки: истоки феминизма / Денис Чекалов. – М.: Эксмо, 2009. – 320 с. – с. 167–168.
63. Понамарев В.Т. Боевые животные: Секретное оружие всех времен и народов. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2006. – 304 с.
64. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки, состоящей в 663 указах или статьях, в государственное царей и великих князей Василия Ивановича Шуйского и Михаила Федоровича всея Руси самодержцев, в 1607 и 1621 годах выбран из иностранных военных книг Онисимом Михайловым, напечатан с рукописи, найденной в 1775 году в Мастерской и Оружейной палате в Москве. – Часть I, содержащая 210 указов или статей: Издана под смотрением асессора Рубана в Санкт-Петербурге, при Государственной военной коллегии, 1781 года.
65. Хрестоматия по русской военной истории / Сост. Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.

Ивануц М.Г. Огонь как средство борьбы с укреплениями противника в Древней Руси

В статье рассмотрен вопрос использования огня как средства добывания укрепленных пунктов в Древней Руси на разных этапах осадного боя, показаны разнообразные способы

и средства поджога.

Ключевые слова: осада, штурм, осадный бой, поджог, зажигательное оружие.

Ivanuts M.H. Fire as a mean of fight against fortresses of opponent is in the Ancient Rus

In the article the question of the use of fire as facilities of getting of the fortresses is considered in the Ancient Rus on the different stages of siege fight, various methods and facilities of arson are shown.

Key words: siege, assault, siege, fight, arson, used for setting fire weapon.

01.04.2011 p.

УДК 904.(477.7)

Ю.Ю. Шевченко

НАСЛЕДИЕ ХРИСТИАН-ПЕЩЕРНИКОВ: ФИЛАКТЕРИИ-ЗМЕЕВИКИ

Амулеты-змеевики известны в христианском мире (Греция) не позднее, чем с X в., а найденные на территории Руси относятся не позже, чем к концу XI в., и исполнены в золоте (Белгородский, Смоленский, Черниговский). Персонажи из поздней античной мифологии, изображаемые на реверсе амулетов-змеевиков (Горгона Медуза, Змеяева Ехидна) не только являются пещерными жителями, но и борцами с Зевсовым пантеоном богов-олимпийцев. Именно Олимпийский пантеон рассматривался христианами-теологами в качестве «бесовского». Сущности, противоборствующие эллинским богам-олимпийцам («демонам» в христианском понимании), воспринимались как борцы с демонами, как «подобные ангелам». Так в христианских апокрифах воспринимается Горгона Медуза, охраняющая вход в рай. Изображение на аверсе золотых змеевиков с территории Руси тоже связано с пещерными памятниками, в частности, – изображение Богородицы, держащей Младенца на правой руке, восходящее к иконографии Богородицы Спитеотиссы (362 г.н.э.) из Успенского монастыря «Мега Спитеон» («Большая Пещера») на Пелопоннесе (Греция). Перевод и осмысление закликательной формулы на некоторых змеевиках, упоминающей «histera», позволила исследователям связать этот термин с «утробой». Речь не могла идти о «женской утробе» («матке»), как это воспринималось в XIX в. Кроме амулетов-змеевиков, принадлежащих женищинам (Марии Шварновне Суздальской), известны змеевики, принадлежавшие мужчинам-князьям (Владимиру Мономаху, его сыну Мстиславу). Анализ текста «Метода святой молитвы и внимания», отнесенного Церковным Преданием преп. Симеону Новому Богослову, позволяет отождествить силу, обозначенную на змеевиках термином «histera», как известную христианам-пещерникам «точку утробы» (чуть «ниже пупка»), используемую монахами-пещерниками при творении «внутренней сердечной Иисусовой молитвы». Эта точка в старославянском языке называлась «живот» («жизнь»). Она известна и в многочисленных психотехниках Востока, что обусловлено общностью физиологии людей всех рас и народов. Синхронность появления текста преп. Симеона Нового Богослова и наиболее ранних амулетов-змеевиков позволяет предположить, что они не являются артефактами какого-то «двоеверия», несущего пережитки «язычества», а отражают единый процесс в эзотерике христианского вероучения.

Ключевые слова: амулеты-змеевики, пещерные памятники, Богородица Спитеотисса, трактат Симеона Нового Богослова, активная физиологическая зона «живот» – «жизнь».

Змеевики – хорошо известные амулеты с разработанной типологией и хронологией типов, «связь которых с миром апокрифов и книжностью, отражающей средневековые <представления>, неоспорима» [29, 5]. Самыми распространенными являются змеевики с Богородицей на лицевой стороне (рис. 1). Изображения с Одигитрией (лево-ручной) типа Тихвинской, Казанской или Иверской, – наиболее распространенными на Руси изводами Богородичной иконографии, – появляются на змеевиках позднее всего: не ранее XIV в. [29, 31]. Самые ранние змеевики – с право-ручным («праворушным») образом Елеусы и/или Одигитрии, – имеют признаки обеих типов этих иконографий.

Образ Богородицы презентует лицевую сторону самых ранних амулетов-змеевиков, выполненных из золота. Заслуживает внимания змеевик, найденный возле Смоленска у с. Ковшич Краснянского уезда (рис. 2) и поступивший в собрание Эрмитажа. Другой найден на берегу р. Ирпень (рис. 1) в 17 км от Киева (хранится в ГРМ) [31, 191-192, илл. 4, 5]. Это Богородица Одигитрия с Христом на правой руке, но с некоторыми чертами иконографического образа Елеусы (Умиления).

Время появления подобной иконографии на Руси и хронология найденных в Смоленске и Белгороде золотых «гривен» были подробно рассмотрены крупнейшим знатоком христианских средневековых аксессуаров Церкви В.Г. Пуцко [34, 193-198]. Он

Рис. 1. «Белгородская гривна». Золотой змеевик с «праворушной» Богородицей-Спилеотиссой. Конец XI в.

Рис. 2. Змеевик из собрания М.П. Погодина в Государственном Эрмитаже.

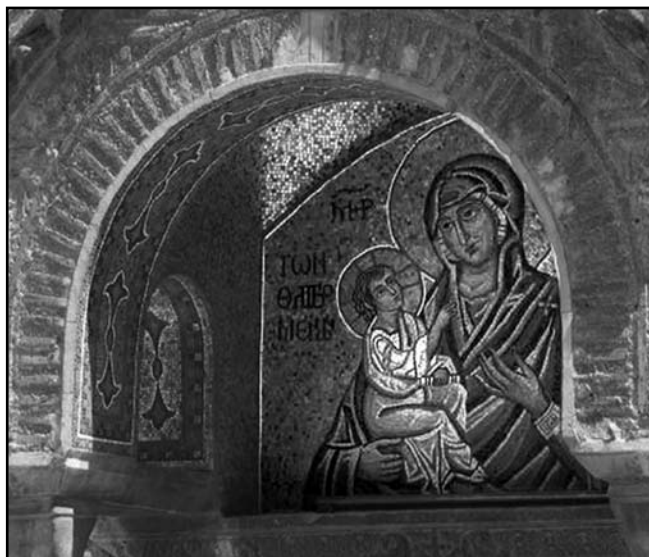

Рис. 3. Мозаичная икона Богородицы Горгоэпикоос-Афинотиссы над входом в одноименный храм в Афинах (Греция). Конец XI – начало XII в.

Рис. 4. Богородица Дексикратуса (поясная часть мозаики Богородичного образа, выполненного в полный рост). Оксиос Лукас (Греция), X в.

связал данный тип иконографии Богоматери с образами Богородицы **Горгоепикоос-Афинотиссы** (рис. 3), распространенных в IX-XII вв. [17, 268-269, рис. 147], восходящих к изображению Богоматери **Трое-ручницы** – тоже «праворушной», перед которой не позднее начала VIII в. молился визирь двора Багдадского халифа Мансур, – известный в православии святой преп. Иоанн Дамаскин [34, 195]. Но на Афоне, с которого могло бы прийти подобное изображение Богородицы на амулеты-змеевики, эта икона

Рис. 5. Рельефная икона Богородицы Спилеотиссы. До 362 г. Мега Спилеон, Пелопоннес, Греция.

появляется никак не ранее конца XII в. [2, 175-183].

Все упомянутые иконографические изводы (Горгоепикоос-Афинотисса, Троеручница) по сути – поясное изображение Дексиократусы (Ахиروпиитос, Эвергетида), хорошо известное по мозаике X в. из Оксиас Лукас (рис. 4) изображение, восходящее к Богородице Спилеотиссе (рис. 5). Это древнейшая из известных икон, к 362 г. [48, 77-82, рис. 27-35] перенесенная в Успенский монастырь Пелопоннеса (рис. 6), разместившийся в пещере «Мега Спилеон» («Большая Пещера»). Горгоэпикоос-Афинотисса (рис. 3) полностью дублирует иконографию Богородицы Спилеотиссы (рис. 7).

В эпоху начавшегося иконоборчества списки и изводы Богородицы Умиление (Елеуса) приобретают значимость *Милующей* – Спасительницы от притеснителей иконопочитания. Одним из таких, почитавшихся в период иконоборчества образов, был рельефный образ Богородицы Спилеотиссы (Пещерной) из монастыря Мега Спилеон (Большая Пещера) [6, 543; 15, 321]. Образ Богородицы с Христом-Младенцем *на правой руке* выполнен, видимо, на обсидиане (рис. 5), который отсутствует в слагающих породах местных гор и сработан, скорее всего, на Ближнем Востоке. Подобно Спилеотиссе, «по ее образу и подобию» изображались многочисленные

Рис. 6. Икона Богородицы Спилеотиссы в пещерном Успенском храме монастыря Мега Спилеон. Греция.

иконы Богоматери в пещерных монастырях Болгарии у Мельника в XII-XIII вв. [27, 180; 23, 109-123; 25, 119-121] и у Преслава того же и последующего времени. Встречающиеся среди Болгарских икон изображения в полный рост роднят этот тип иконографии с тем, что представлен на перстне VII в. из аланской катакомбы [43, 65-76] в верховьях реки Эшакон на Северном Кавказе (рис. 8).

Образ Богородицы Елеусы с Младенцем *на правом предплечье*, как в ставроотеке монастыря Сайдоной в Сирии [1, 177-182] и изводах Спилеотиссы – Милующей (Греция, Болгария), передан и на Смоленском золотом амулете-змеевике. Изображения Богородицы Пещерной (Спилеотиссы) и наследующие ей иконографические схемы появляются на Руси не позднее XI в. (Смоленский змеевик) и продолжают существовать на амулетах этого типа и в прочей мелкой пластике. Близкий образ передан на хранившейся в Киево-Печерском монастыре иконе Млекопитательницы (ныне утраченной) (рис. 9) [33]. Последняя икона известна по поздним изводам в подалтарных подземных криптах храмов как образец из Самоково в Болгарии [3]. Данная иконография соответствует изводам образа Богородицы «Руно Орошенное», как назвал свою книгу грядущий святитель Ростовский – Димитрий (Димитрий Ростовский, 1683), описывая чудеса от образа Богородицы из пещерного

Ильинского монастыря в Чернигове. Не случайно изображение этого святителя на епископальных наперсных иконках передается предстоящим перед Богородицей «праворушной».

Аналогичная иконка объявилась в 1470 г. (рис. 10) [44, 69-71; 45, 157-161] в селении Жировицы (т.н. «Лесницкая»), недалеко от Гродно, на территории Великого княжества Литовского в поместье Александра Солтана. Это вырезанное на «шифере» (прирофилитовом сланце), добывавшемся у г. Овруч до XIII в., изображение Елеусы с Христом на правом предплечье, относящееся к образцам древнерусской мелкой каменной пластики. Видимо с этой или такой же иконки был сделан рисунок, по которому резалась форма для отливки свинцово-оловянистых иконок, которые получались в зеркальном отражении. Подобная иконка с «зеркальным» изображением Жировицкой происходит из постройки, сгоревшей в 1095 г. на территории Черниговского Предгорья [13, 127]. Аналогичным образом в красках был Почаевский.

Лик Спилеотиссы занимает лицевую сторону *деривата* Смоленского змеевика, — на амулете-филактерии, найденном возле села Окни

Рис. 7. Мозаичная икона Богородицы Спилеотиссы над входом в Мега Спилеон (Греция)

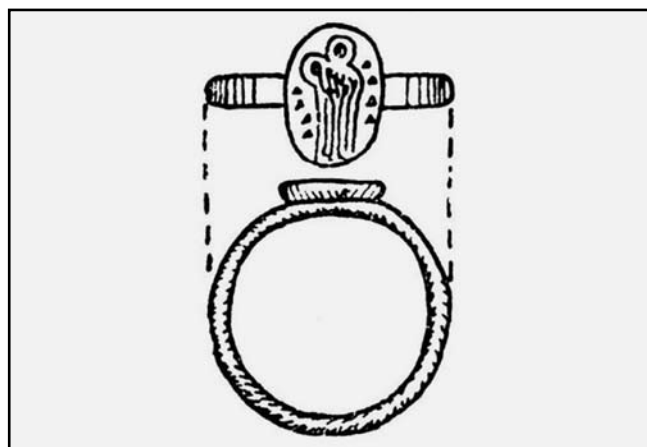

Рис. 8. Перстень с Богородицей «Праворушной» из катакомбы аланского могильника VII в. в верховьях р. Эшикакон на Северном Кавказе

Рис. 9. Богородица Млекопитательница из Киево-Печерского монастыря (утеряна) XII в. Прорисовка М.В. Покровского

Новосokolьнического района Псковской области [<http://nkslovar.narod.ru/raznoe/zmeevik.htm>]. На этом змеевике изображена Богородица Спилеотисса на лицевой стороне и Медуза Горгона на обороте (рис. 11) в той же композиции, которая характерна для реверса «Черниговской гривны» (рис. 12) — золотого змеевика, найденного в 1821 г. в Старом Белоусе у Чернигова, с изображением на лицевой стороне Архистратига Михаила.

Связь медальонов-змеевиков с пещерными святынями не исчерпывается изображениями Бого-

Рис. 10. Жировицька явленна (1470 г.) ікона Богородиці «Праворушної» на овручському пірофілітовому сланці

Рис. 11. Змеевик XIII-XIV вв. із с. Окни Псковської області (случайна находка)

Рис. 12. «Чернігівська гривна» - філактерія кінця XI в. («гривна Володимира Мономаха»), знайдена на річці Белоус у Чернігова в 1821 г.

дици Елеусы, щоюходить від Спїлеотїссы (Пещерної) із монастыря «Большая Пещера», поскольку змеевїкї несут і іншіє изображенїя, связаннїе с другими пещерными святынями. Таков знаменитый яшмовый (Суздальский) змеевик с семью спящими в пещере отроками Эфесскими [38, 217-234].

Переплетение символики из пещерных

христианских святынь с символом пещерного в мифологическом аспекте существа Горгоны Медузы на амулетах-змеевиках должно иметь какие-то обоснования. Это касается не только изображения Горгоны на аверсах христианских амулетов-змеевиков, но и другого пещерного, согласно мифологической традиции, существа – Змеедевы Ехидны. Изображение змееной «богини», как передается образ Ехидны после кары богами-Кронидами, украшает ряд подобных амулетов (рис. 13) [29, рис. 1:2]. Ехидна и до преобразования в полуженщину-полузмею во времена своего романа со стражем Геры – многоглазым Аргусом, была жительницей пещеры [5]. После преобразования она оказалась в другой пещере на границе дольного и хтонического миров в наказание за неповиновение Зевсу и его пантеону, которые олицетворяли для ранних христиан весь комплекс эллинского язычества. Такова же была и судьба другой пещерножительницы – Медузы Горгоны, изгнанной политеистическим Зевсовым пантеоном Эллады вместе с сестрами-горгонами и граями-старухами из своей пещеры на берегу лазурного моря в пещеру на берегу Мировой Реки-Океана «на границе мертвой и живой жизни». Отметим, что эти сущности хоть и сильные, но от того и опасные, духи стихий, тем не менее являлись противоборствующими силами политеистическому Зевсову пантеону Эллады, который в христианской теологии собственно и считали «бесовским».

В мироощущении христианства подобные трактовки образа змееногих и змееволосых существ не могли не оставить своего следа. В гипогеях (пещерных склепах) раннехристианской Александрии Египетской Горгона выступает в качестве охранительницы входа в последний приют: это и мозаики позднеримского времени (рис. 14), и более ранние позднеэллинистические фрески. Таковы же синхронные мозаики в Болгарском Девене (рис. 15). С этим согласуется отмеченное Т.В. Николаевой позиционирование Горгоны в христианских представлениях на Руси [29]: «В апокрифической литературе упоминается «зверь Горгонии», охраняющий рай от людей после грехопадения (т. е. в роли ангела?)» [37, 3-6]. Образ Медузы корреспондирует в этом случае с этнографически зафиксированными представлениями украинцев о том, что рай (*ирій*) доступен только «одним птицам и змеям» (подчеркивание Ю.Ш.) [24, 64].

Функциональность змеевиков фиксируется наблюдениями из живой этнографии еще в начале XIX в.: «Многочисленное семейство, которому принадлежит описываемый образ, питает к нему особенное уважение и в разных болезнях одному наложению одного приписывает чудесную силу утешать страдания» [26, 131-136]. Свойство исцеления воплощено в опасной силе, передаваемой особым термином. Охранительный характер надписи

Рис. 13. Вверху: Яшмовый амулет-змеевик Марии Шварновны из Суздаля. XII в. Внизу: Амулет-змеевик с Змеедовой-Ехидной (Орой), найденный при раскопках в 2003 году на селище Мякинино-1, расположенного на правом берегу р. Москвы, неподалеку от д. Мякинино, близ северо-западной окраины Москвы

исключительно на греческом языке на найденных на Руси ранних змеевиках «Истера [Υστέρη], черная, почернелая, как змей ты вьешься, и как дракон свищешь, и как лев рычишь, и как ягненок спишь» [10, стб. 23-24; 39, 339-368] вызывает ассоциации со змейкой Кундалини, по йогическим представлениям расположенная в человеческом теле близко к тому, как локализована *охранительная сила* (*histera*), передаваемая образом Горгоны («истеры») на реверсе филактерий-змеевиков. Считается несомненным локализация «истеры» в животе, несколько **ниже пупка** [10, стб. 24-26].

Образ Богородицы с Младенцем Христом **на правом предплечье** попадает на круглые филактерии-медальоны с изображением Горгоны на аверсе не ранее X в. [54; 55, 31-33; 51; 53; 50, 146-147], т.е. тогда, когда практика внутренней концентрации внимания, практикуемая монахами-аскетами в пещерных монастырях при творении **внутренней сердечной Иисусовой молитвы**, выливается в стройное правило этого процесса к рубежу X-XI вв. [16; 32, 317-324]. Концентрация внимания при таком «молчаливом делании» – «умной молитве» предусматривала концентрацию внимания **на области пупка**, что совпадает с локализацией таинственной «hystera» («истеры») в молитвенной формуле на медальонах-змеевиках. Эту «hystera» и передает изображение Горгоны Медузы на всех найденных амулетах. В традициях индуизма и

Рис. 14. Слева: Медуза Горгона. Мозаика из гипогея раннеримского времени II-III вв.н.э. в катакомбах Ком-эль-Шукафа. Александрия, Египет. Справа: Медуза Горгона. Фреска в гипогее катакомб Ком-эль-Шукафа. Погребение Тиграна 29-30 г.н.э. Александрия Египетская

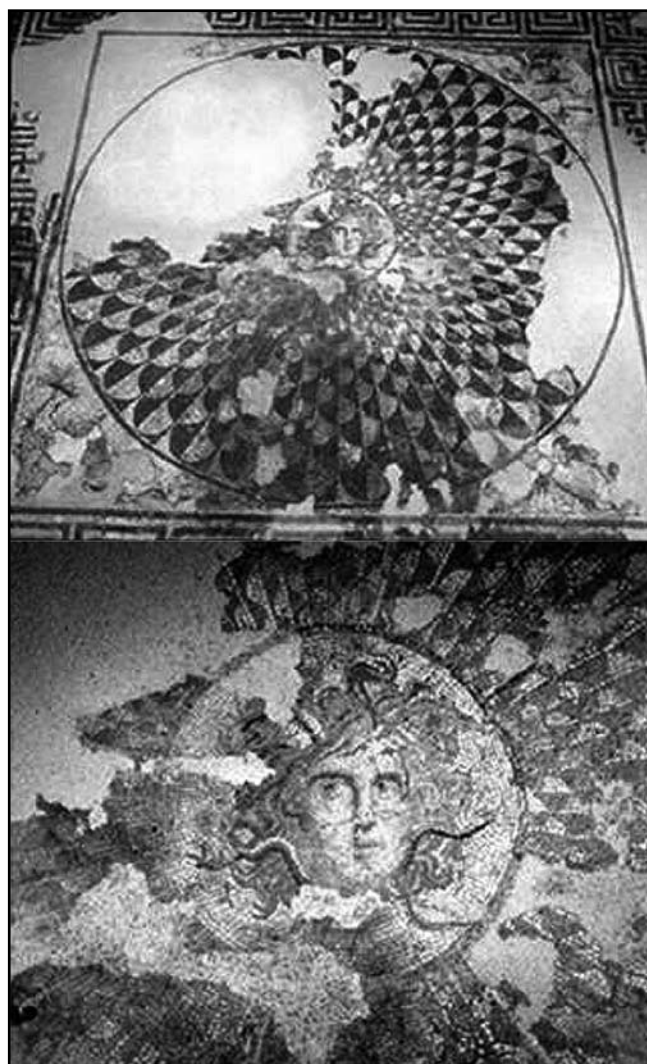

Рис. 15. Медуза Горгона. Мозаика позднего римского времени – IV в.н.э. Музей мозаики в Девен. Болгария

буддизма та же область ниже пупка, называемая **манипура** («океан энергий»), была известна в Греции не позднее конца X – начала XI в., как это следует из трактата преп. Симеона Нового Богослова «Метод святой молитвы и внимания»: «Запри дверь твоей кельи, сядь в углу ее, отвлеки свою мысль от всего земного... Склони затем подбородок твой на

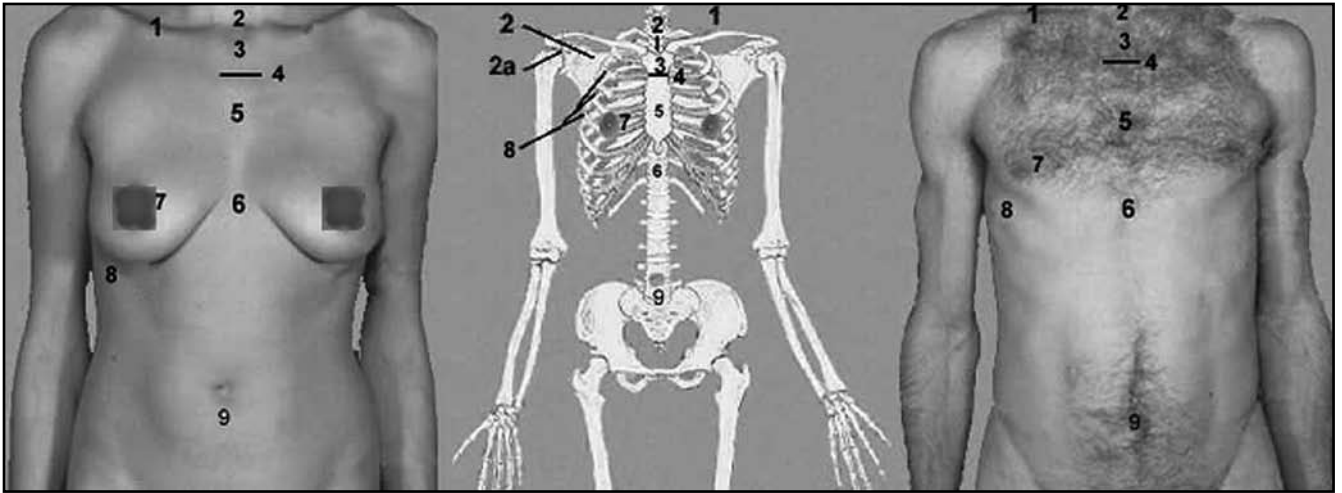

Рис. 16. Точки «энергетических» нервных центров, на которые направлена концентрация внимания в практике «умной молитвы», а также в традициях индуистской, буддийской и даосской психотехник: 2. Впадинка «югули» (соответствует славянской «душе» или центру «жизненных дыханий» в психотехниках Востока). 5. Область вилочковой железы (тимуса), соответствующая области «духовного сердца» (преп. Иоанна Лествичника). 6. «Солнечное сплетение». 9. Область пупка (соответствующая славянскому «животу» = «жизни», или точке «океан энергий» восточных психотехник) [Анатомический атлас...].

грудь свою и устремил чувственное и душевное око на пупок твой. Далее – сожми обе ноздри так, чтобы едва можно было дышать, и отыщи глазами то место сердца, где сосредоточены все способности души... проведя в этом положении день и ночь, - о, чудо! - ...увидишь, что вокруг сердца распространяется божественный свет» [14, 59]. Техника дыхания, сопутствовавшая молитве (в Индии – *пранаяма*), в христианской практике названа *пневмокатарсисом* [12, 194-196, 228, 303-328, 338], который со времен Симеона Нового Богослова становится обязательным условием «правильной» или «умной молитвы».

В то же время реверсом к изображению Богородицы Спилеотиссы становится Эгида – лик грозной Горгоны («Стремительной»): «Можно констатировать, что около X в. этот, несомненно, магический образ [образ Медузы – сильнейшей из трех сестер-Горгон, – Ю.Ш.] появился в пространстве византийской культуры в готовом виде, не неся на себе следов продолжающегося становления» [30, 109; 46, 158-167]. Упомянутая выше Богородица **Горгезпикоос**-Афинодисса считалась заступницей рожениц.

Обычно «*hystera*» переводят как «матка», и это закономерно, когда речь идет о филактериях этого типа, атрибутированных женщине, как уже упомянутый яшмовый Суздальский змеевик с семерыми спящими в пещере отроками Эфесскими (см. рис. 13). Он, возможно, принадлежал Марии Шварновне – жене кн. Всеволода Большое Гнездо [29, 25; 49, 74-80]. Но при принадлежности золотого медальона-змеевика мужчине, как в случае с «Черниговской гривной» [42, 40-41; 20], когда на этой филактерии написано христианское имя князя Владимира Мономаха, данное ему в крещении, – Василий, – подобная интерпретация

термина «*hystera*» в соответствующей формуле на его амулете обозначает, конечно, не «матку», а место концентрации внимания (над крестцовыми позвонками), необходимое при творении молитвы.

В славянском мире знанием точки, лежащей на две ширины безымянного пальца ниже пупка – «манипуры» («океан энергий»), не исчерпываются сведения о подобных нервных центрах (*чакрах*), которые активно использовались психотехниками индуизма и буддизма: «Из Краледворской рукописи мы знаем, что славяне признавали в человеке особое существо, которое называли *душою* или *душицею* и место ей полагали в горле» [7, 74-76; 8, стб. 413; 19, 232; 20, 273; 22, 38-39]. Анатомически такая локализация «*души*» («*душицы*») соответствует впадинке *югули* – у основания шеи (рис. 16), которая в психотехниках, изложенных «Шива-самхитой» и «Кххеранда-самхитой», названа центром «жизненных дыханий» («*вишуддхой*»). Очередная точка, которую в повести «На краю света» Н. Лесков поэтично назвал «Христос за пазушкой» – «духовное сердце», соответствует тому, что в психотехнике Индии называют *анахатой* (духовным сердцем) – за костью грудины, анатомически локализованной вилочковой железой (тимусом); или возможно – совпадает с энергетическим центром, расположенным несколько ниже анахаты – *акирой* («солнечное сплетение»).

Симеон Новый Богослов, упомянувший все три перечисленных центра, творил и проповедовал в Греции тогда, когда на Греческом Афоне пребывает преп. Антоний Печерский – основатель всего русского монашества. С деятельностью этого греческого святого синхронизируется не только окончательное принятие Русью христианства в качестве государственной религии, основание

Печерского монастыря в Киеве, но и распространение амулетов, названных змеевиками. Они сохранялись у российского населения в качестве почитаемых, но редких амулетов, до XVIII-XIX вв. включительно [28; 29]. На Украине *змеевики* значительно модифицировались, и изображение Медузы стали заменять портретами русских (изредка австрийских – Марии Терезии) цариц: Елизаветы, Екатерины II, и они сохранялись в праздничном костюме (*дукачи*) различных сословий до XIX в. [40; 41].

Ссылки

1. Банк А.В. Византийский складень с перегородчатыми эмальями из Сайданайского монастыря / А.В. Банк // Палестинский сборник. – 1969. – Вып. 19.
2. Бенчев И. Икона Богоматери Троеручицы в Хиландарском монастыре на Афоне / И. Бенчев // Византия и византийские традиции: Сб. научн. трудов, посвященный XIX Международному конгрессу византистов. – СПб.: изд. Гос. Эрмитажа, 1996.
3. Болгарская живопись (1976) IX-XIX веков. [Каталог выставки]. – М., 1976.
4. Васильев Р. Рисунки-графити от двухэтажната църква-гробница в средновековен Пърник / Р. Васильев // Археология. – 1981. – (София, БАН). – Кн. 1-2.
5. Голосовкер Я.Э. Мифы Древней Греции. Сказания о титанах. Библиография мировой литературы / Я. Э. Голосовкер. – М., 2001. – 352 с.
6. Голубинский Е. История Русской Церкви / Е. Голубинский. – М., 1880. – Т. 1 (Т. 1-2, М. 1900-1904).
7. Даль Л.В. Заметки о медных гривнах XII в. Древности / Л. В. Даль // Труды Московского археологического общества [Под ред. В. Е. Румянцев]. [Вып. I.]. – Т. IV. – М., 1874.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Т. III, IV. – М., 1912.
9. Димитрий Ростовский. Руно орошенное. – Чернигов, 1683 / Фонды Черниговского исторического музея им. В.В.Тарновского, № Ал. – 1939.
10. Дестунис Г.С. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на восьми памятниках / Г. С. Дестунис // ИРАО. [Вып. 1]. – Т. X. – СПб., 1881. – Стб. 1-26.
11. Дестунис Г.С. Еще о «змеевиках»: Взгляд на Крузево объяснение греческой надписи, начинающейся со слова *Υστερα* / Г. С. Дестунис // ЗРАО. – СПб., 1889; Нов. сер. Т. IV, Вып. 2.
12. Добротолюбие. – М., 1889. – Т. 5.
13. Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на Черниговском предгорье в 2000 г. / Г. В. Жаров, Т. Н. Жарова // Восточноевропейский археологический журнал. – К, 2002. – № 5(18) – Сентябрь-октябрь; <http://archaeology.narod.ru>.
14. Замалева А.Ф., Зоц В.А. Мыслители Киевской Руси / А.Ф. Замалева, В. А. Зоц. Изд. 2-е. – К., 1987.
15. Златарски В. История на Българската държава през средните векове / В. Златарски. – София, 1940. – Т. 3.
16. Иларион (Алфеев), игумен. Преподобный Симеон Новый Богослов и Православное Предание. – СПб., 2001. – 674 с.
17. Кондаков Н.П. Иконография Богоматери / Н.П. Кондаков. – Пг., 1915. – Т. II.
18. Костомаров Н.И. Славянская мифология / Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994.
19. Костомаров Н.И. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией / Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994.
20. Куза А.В. Золотая гривна Мономаха / А. В. Куза // Наука и религия. – 1966. – № 8.
21. Лихачева В.Д. Искусство Византии IV-XV вв. / В.Д. Лихачева. – Л., 1986.
22. Мазалова Н.Е. Состав человеческого: Человек в традиционных соматических представлениях русских / Н. Е. Мазлов. [Отв. ред. В.К. Чистов]. – СПб., 2001. (Ethnographica Petropolitana, VIII).
23. Маргос А. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле. Известия на Народния музей във Варна / А. Маргос. – Варна, 1981. – 17 (32).
24. Маркевич Н.А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
25. Мильковик-Пепек П. Иконографскиот тип на Богородица Милостива (Елеуса) на фреските во Водоча и неговите рани примери на средновековното сликарство на територијата на Македонија (Зборник на Штипскиот народен музеј). – Штип, 1975. – Кн. IV-V.
26. Нечаев С. Замечание о старинном медном образе / С. Нечаев // Труды и записки ОИДР. – М., 1826. – Ч. III. – Кн. 1.
27. Нешева В. Славовото деспотство и Търнов // Културата на средновековния Търнов (Научна сесия, посветена на 800-годишнината от възстановяването на българската държава Велико Търново) / Ред. Атанас Попов, Велизар Велков. – София, 1985.
28. Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XIII-XVII веков в собрании Загорского музея / Т. В. Николаева [Каталог]. – Загорск, 1960. – 338 с.
29. Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т. В. Николаева, А. В. Чернецов. – М., 1991. – 48 с.
30. Переседов И.Г. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры / И. Г. Переседов // Византия в контексте мировой истории (Материалы научной конференции, посвященной памяти А.В. Банк). – СПб., 2004.
31. Плешанова З.И., Лихачева Л.Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство в собрании Государственного Русского музея / З. И. Плешанова, Л. Д. Лихачева. – Л., 1985.
32. Прохоров Г.М. Келейная исихастская литература (Иоанн Лествичник, Авва Дорофей, Исаак Сирин, Симеон Новый Богослов, Григорий Синаит) в библиотеке Троице-Сергиевой Лавры с XIV по XVII в. / Г. М. Прохоров // ТОДРЛ. – Л., 1974. – Т. 28.
33. Покровский Н.В. Очерки памятников христианского искусства / Н. В. Покровский. Изд. 2-е. – СПб., 2000. – 412 с. с илл.
34. Пуцко В.Г. Білгородська гривна / В.Г. Пуцко // Старожитності Русі-України (Збірник наукових праць). – К., 1994.
35. Пуцко В.Г. Об иконографии ранних Новгородских амулетов-змеевиков / В. Г. Пуцко // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – 2006. – 15/01.
36. Пыпин А. Для объяснения статьи о ложных книгах / А. Пыпин // ЛЗАК за 1861 г. [Вып. 1]. – СПб., 1862.
37. Пыпин А.Н. Ложные и отреченные книги русской старины / А.Н. Пыпин // Памятники старинной русской литературы / Изд. Г. Кушелев-Безбородко. [Вып. 3]. – СПб., 1862.
38. Рындина А.В. Суздальский змеевик / А.В. Рындина // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972.
39. Соколов М.И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками / М. И. Соколов // ЖМНП. – СПб., 1889. – № 6.
40. Спасский И.Г. Дукачи та дукачі України / И. Г. Спасский. – К., 1972. – 182 с. с илл.
41. Спасский И.Г. Три змеевика с Украины / И. Г. Спасский // Средневековая Русь. – М., 1976.
42. Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка, X-XIV вв. / И. И. Срезневский. – СПб., 1882.
43. Рунич А.П. Скельні могиляники у верхів'ях р. Ешакон на Північному Кавказі / А.П. Рунич // Археологія [Вип. 16]. – Киев, 1975.

44. Шевченко Ю.Ю. К вопросу о пряжках пилигримов раннего средневековья / Ю.Ю. Шевченко // Феномен паломничества в религиях: Священная цель, священный путь, священные реликвии (Материалы XIII Санкт-Петербургских религиозно-научных чтений) [Науч.ред.-сост. Т.Н. Дмитриева, И.Х. Черняк]. – СПб.: Федеральное агентство по культуре и кинематографии Российской Федерации, Государственный музей истории религии, 2006.

45. Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Шиферные иконы Руси – амулеты от гробов предков (мысли о возможной интерпретации) Ю. О. Шевченко // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки (Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Галины Федоровны Корзухиной. (ТД. Санкт-Петербург, 10-15 апреля 2006 г.) совместно с семинаром Государственного Эрмитажа «Ювелирное искусство и материальная культура». – СПб.: Изд. СПбИИ РАН «Нестор-История», 2006.

46. Шевченко Ю.Ю. Пути распространения образа: Богородица Спилеотисса (Пещерная) и Медуза Горгона / Ю.Ю. Шевченко // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2006 г. [Отв.ред. Ю.К. Чистов, М.А. Рубцова]. – СПб.: МАЭ РАН, 2007.

47. Шевченко Ю.Ю. Богородица Спилеотисса на древних христианских филактериях с изображением серпентарид // Электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры / <http://www.rusarch.ru/shevchenko4.htm>

48. Шевченко Ю.Ю. Домашние святыни: Богородица Пещерная на древнехристианских филактериях / Ю. Ю. Шевченко // Славянский ход / X комплексная научно-исследовательская экспедиция. Материалы и исследования [Вып.4] / Отв.ред. Е.А. Резван. СПб – Сургут – Ханты-Мансийск, 2008.

49. Щепкина М.В. О происхождении Успенского сборника // Древнерусское искусство: Рукописная книга. – М., 1972.

50. Barber Robin. City Guide: Athens, London: A&C Black, 2002.

51. Hetherington Paul, Byzantine and Medieval Greece. – London / John Murray, 1991.

52. Laurent V. Amulettes byzantines et formulaires magiques // Byzantinische Zeitschrift. – Leipzig, 1936.

53. Mee Christopher & Antony Spawforth. Greece: An Oxford Archaeological Guide. – Oxford, 2001.

54. Molinier E. Histoire generale des arts appliques a l'industrie. – Paris, 1896. – Vol. I.

55. Spier J. Medieval Byzantine magical amulets and their tradition // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – Vol. LVI, 1993.

Шевченко Ю.Ю. Спадщина християн-печерників: філактерії-змійовики

Амулети-змійовики відомі в християнському світі (Греція) не пізніше, як з X ст., а знайдені на території Київської Русі використовувалися вже наприкінці XI ст. і втілені в золоті (Белгородський, Смоленський, Чернігівський). Образи від пізньої античної міфології, зображені на реверсі амулетів-змійовиків (Горгона Медуза, Змієдівка Ехидна), не тільки є печерними істотами, але й борцями із Зевсовим пантеоном богів-олімпійців. Саме Олімпійський пантеон утілював для християн все «бісовське». Міфологічні борці з елінськими богами-олімпійцями, що були «демонами» в християнському розумінні, сприймалися як істоти на зразок янголів. Саме так в християнських апокрифах сприймається Горгона Медуза, що є охоронцем входу до црію (раю). Зображення на аверсі коштливих амулетів-змійовиків з території Київської Русі також пов'язане з печерними пам'ятками, зокрема, – зображення Богоматері, що тримає Дитину на правій, яке веде «родовод» з іконографії Богородиці Спїлеотисси (362 р.н.е.) з Успенського монастиря «Мега Спїлеон» («Велика Печера») на Пелопоннесі (Греція). Переклад та розуміння заклінальної формули на деяких

змійовиках, де згадується «histera», дозволили дослідникам пов'язати цей термін з «утробою». Певно, що мова не могла йти про «жіночу утробу» («матку»), як це сприймалося у XIX ст. Крім амулетів-змійовиків, що належали жінкам (Марії Шварновні Суздальській), відомі змійовики, які належали чоловікам князівського роду (Володимирові Мономаху та його синові Мстиславу). Аналіз тексту «Метод святої молитви та уваги», що його Церковна Традиція відносить преп. Симеону Новому Богослову, дозволяє ототожнювати ситу, позначену на амулетах-змійовиках терміном «histera», як відоме християнам-печерникам «місце утроби» (дещо «нижче пупка»), що її використовували монахи-печерники при творенні «внутрішньої серцевої Ісусової молитви». Це місце у старослов'янській мові мало назву «живот» (себто «життя»). Воно відоме і в багатьох психотехніках Сходу (Йога, Дао), що обумовлене єдністю фізіології людини будь-якої раси. Синхронність появи тексту преп. Симеона Нового Богослова і найбільш ранніх амулетів-змійовиків дозволяє зробити припущення, що вони не є артефактами якоїсь «довіри», яка несе пережитки «язичництва», а відображає єдиний процес у становленні езотерики християнської доктрини.

Ключові слова: амулети-змійовики, печерні пам'ятки, Богородиця Спїлеотисса, трактат Симеона Нового Богослова, активна фізіологічна зона «живот» – «життя».

Shevchenko Y.Y. Legacy Christian «peshernicov» (a monks living a caves): Christian phylacteries (amulets) with snakes

Amulets-coils are known in the Christian world (Greece), not later than the X century. And found on the territory of Russia, are not later than the end of the XI century. And was made in gold (Belgorod, Smolensk, Chernigov). Characters from the late classical mythology, depicted on the reverse of amulets-coil (the Gorgon Medusa, Zmeedeva Echidna), not only are the cave people, but fighters with Zevs's pantheon of Olympian Gods. It is considered the Olympic pantheon of Christian theologians as «devil». «Essentially, the warring gods-Hellenic Olympians, were seen as fighters against the demons as «like the angels». So in the Christian Apocrypha is perceived Gorgon Medusa, guarding the entrance to paradise. The image on the obverse of the gold coils from the territory of Russia is also connected with the cave sites in particular - the image of the Virgin holding the Child on the right hand, going back to the iconography of the Virgin Spileotissy (362 AD) from the Assumption Convent Mega Spileon («Big Cave») in the Peloponnese (Greece). Translation and comprehension Invoking the formula in some coils, mentioning «histera», has allowed researchers to associate the term with «womb». It could not go on «women's womb» («womb»), as was seen in the XIX century. Furthermore amulets-coil owned by women (Maria Shvarnovne Suzdal), the coils are known, belonging to men, the princes (Vladimir Monomakh, his son, Mstislav). Analysis of the text «Method holy prayers and attention», with Church tradition Ven. Symeon the New Theologian, allows us to identify force, designated by the term coils «histera», as the well-known Christians, which were lived in the cave «point of the womb» (a little «below the navel»), used by monks, which were lived in the cave for the creation of «internal cardiac Jesus Prayer». This point in the Old Slavonic language was called the «stomach» («life»). It is well known and in many psycho East, due to commonality of Physiology people of all races and peoples. Synchronicity of the appearance of text, Ven. Symeon the New Theologian and the earliest amulets-coils, suggesting that they are not artifacts of some «dvoeveriya» carrying remnants of «paganism», and reflect a single process in the esoteric Christian dogma.

Key words: amulets with snakes, cave sites, Virgin Spileotissa, a treatise Symeon the New Theologian, active physiological zone «belly» – «Life».

03.02.2011 p.

НОВІ МАТЕРІАЛИ З АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК ДАВНЬОРУСЬКОГО ПУТИВЛЯ

В статті представлені матеріали, які були виявлені в результаті шурфування і спостережень за земляними роботами в ході проведення археологічних експертиз при відведенні земельних ділянок на території м. Путивль Сумської області.

Цікаві матеріали були отримані під час дослідження двох ділянок території посаду давньоруського Путивля. В ході спостережень за земляними роботами на вул. Воровського була виявлена глинобитна піч XIII ст. і матеріали XIII-XVI ст. На другій ділянці, що розташована на вул. Островського, під час шурфування знайдені фрагменти посуду XI-XIV ст. і керамічні матеріали, що свідчать про виробництво дьогтю.

Ключові слова: археологічна експертиза, глинобитна піч, давньоруська кераміка, виробництво дьогтю.

Систематичні дослідження Путивля були розпочаті Д.Т. Березовцем у 1947 р. Він уперше обстежив територію сучасного міста та його околиць, провів розвідувальні розкопки на Городку, в урочищах Підмонастирська Слобода, Микільська Гірка, зробив зачистку схилу біля маслозаводу, де виявив потужні культурні шари до 2 м часів давньої Русі [1, 242-243].

У 1960-1961 рр. на Городку – дитинці давньоруського Путивля, масштабні роботи проводив В.А. Богусевич, який відкрив залишки кам'яної будівлі, визначеної як церква XII ст. [2, 165-167].

Залишки кам'яної церкви у 1965 р. ще раз досліджував Б.О. Рибаків і в результаті спостережень за культурними нашаруваннями датував її 30-ми роками XIII ст. Крім розкопок на Городку, Б.О. Рибаків провів дослідження в урочищі Підмонастирська Слобода [3, 154-156].

Найбільш знаковими й масштабними стали розкопки 1979-1983 рр. Лівобережної слов'яно-руської експедиції (начальник О.В. Сухобоков) [4]. Дослідження на території Путивля проводились в урочищах Підмонастирська Слобода (1979 р.), Микільська Гірка (1979-1980 р.), Городок (1979 – 1691 рр.), Коптева Гора (1979-1981 р.) та Молокозавод (1982 р.).

Посад давнього Путивля практично не досліджувався, якщо не враховувати розвідувальні шурфи Д.Т. Березовця та О.В. Сухобокова. Він локалізується у центральній та західній частинах міста і тягнеться вузькою смугою уздовж Сейму, займаючи виступи, пологі схили та ділянки берегового плато правого берега. Про густу заселеність посаду в давньоруський час свідчать залишки роменських, давньоруських і пізньосередньовічних матеріалів, які тут зустрічаються у великій кількості під час проведення земляних робіт [5, 129].

Межі посаду поки що не встановлені, тому подальші спостереження за земляними робота-

ми на території міста мають актуальне значення. Так, протягом останніх років (2007-2010 рр.) під час археологічних експертиз при відведенні земельних ділянок проводились шурфування та спостереження за земляними роботами в різних частинах Путивля. В ході досліджень поблизу Микільської Гірки (вул.Воровського) та молокозаводу (вул. Островського) були отримані цікаві матеріали давньоруського часу XI-XIV ст.

У листопаді 2008 р. для облаштування водогону по вул. Воровського (з боку Микільської Гірки до перехрестя з вул. Островського) між пішохідною доріжкою уздовж парканів і проїжджою частиною вулиці прокладалася водогінна траншея довжиною 30 м і шириною 0,5 м [6]. Вона була орієнтована по лінії південь – північ і поділялась на 10 відрізків по 3 м, які прокопували через один на глибину 1,4 м. У північному кінці третього прокопаного відрізка (загалом п'ятого) на глибині 1,4 м було виявлено перепалену глину. До траншеї зробили прирізку, в якій було розчищено практично повністю збережену глиняні піч. Лише її північна стінка біля устя була пошкоджена круглою ямою діаметром 0,4 м, що призначалась для установки стовпа електропередач і прорізала піч до материка. Пошкодження загалом не заважали простежити конструкцію печі (рис. 1).

Споруда глинобитна, висотою 0,67 м, мала форму конуса із зрізаною вершиною. По зовнішньому контуру її діаметр вгорі становив 0,83 м, а основи

Рис. 1. Глинобитна піч, знайдена на вул. Воровського в Путивлі

– 1,3 м. Горизонтальну поверхню круглого верху печі оточував бортик шириною 3-8 см і висотою 3 см, тобто верх мав характер жаровні. Устя печі було повернуте на захід, оформлене у вигляді арки шириною 0,3 м, висотою 0,35 м, висота купольного зводу сягала 0,46 м. Стінки в нижній частині мали товщину 0,25-0,35 м, а вище – 0,2-0,3 м; зсередини вони на 8-10 см пропечені до червоно-цегляного кольору. Назовні верх і стінки печі обмазані шаром світлої глини товщиною від 5 см вниз до 1 см вгору. Глинобитний черінь розміром 1,09 x 0,74 м на 10 см виступав назовні і закінчувався бортиком товщиною 8 см і висотою 2,5 см (рис. 2). Черінь, розташований на рівні підлоги житла, був товщиною 0,1-0,12 м, одношаровий, рівномірно випалений, без використання битого посуду у глиняній масі. Під ним також не виявлено ніякої забивки, лише

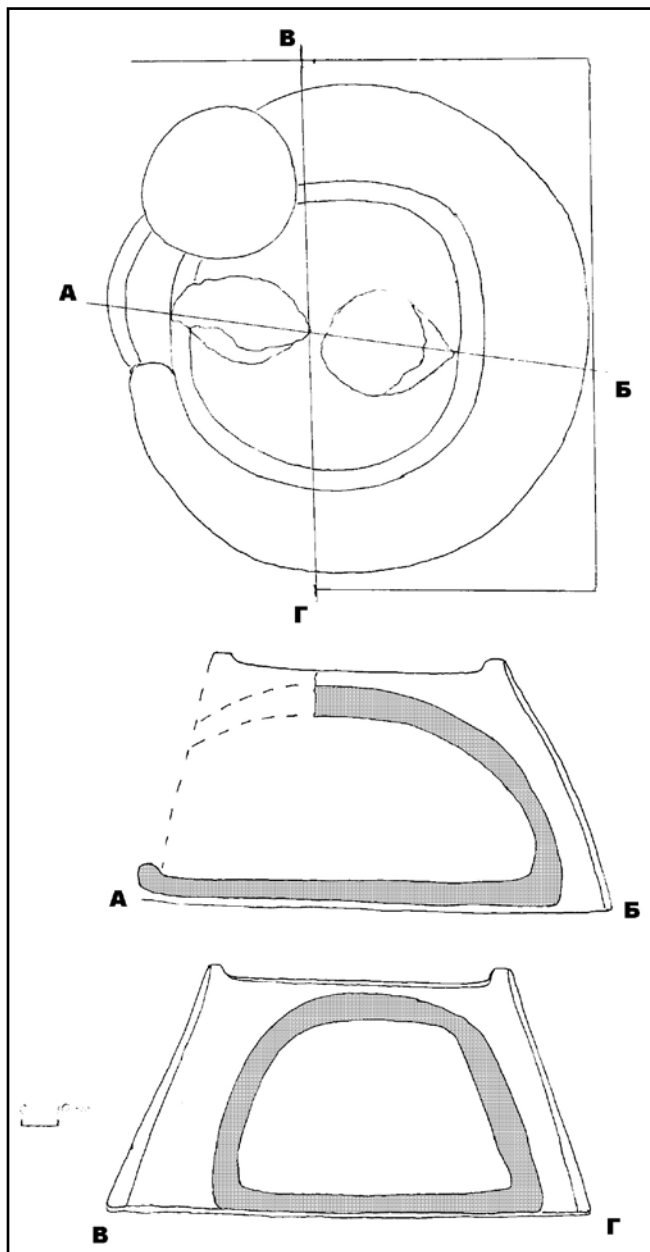

Рис. 2 Глинобитна піч XIII ст. з Путивля

тонкий прошарок (1-1,5 см) темного культурного шару, що добре стратиграфічно простежувався в білому материковому піску.

Материк був піщаним, тому опалювальний пристрій зводився на підлозі будівлі в штучно збитому масиві глини, спеціально принесеної для цього. Стратиграфічні спостереження не зафіксували використання при будівництві печі дерев'яного каркасу з кілків чи прутів, каміння і глиняних вальків. Також піч не мала отворів, її склепіння було суцільним, без слідів ремонту, а обвал склепіння над устям, очевидно, став причиною відмови від використання даного опалювального пристрою.

Обмеженість досліджуваної території не дала можливості простежити залишки споруди, в якій була збудована піч. За 30 см південніше печі, в материк підлоги і в стінках траншеї з глибини 0,65 м, під шаром з будівельними рештками чітко читався контур ями, що перерізала споруду. Стратиграфічні спостереження, глибина, на якій виявлено опалювальний пристрій, колір і морфологія заповнення навколо нього дають можливість стверджувати, що споруда була напівземлянкою, заглибленою на 1,1 м від денної поверхні.

На жаль, в ході розчистки печі не було виявлено матеріалів, які б дозволили встановити час існування даного об'єкта. Для відповіді на це питання у нас бракує даних. Проте, з огляду на характерні особливості конструкції і розташування опалювального пристрою, можна припустити, що він був споруджений в житлі-напівземлянці, орієнтованій кутами за сторонами світу. Піч стояла поруч зі входом, у південному куті житла, була повернута устям на захід, до входу, який містився в південно-західній стіні.

На основній території Чернігово-Сіверщини напівземлянки були переважачим типом жител як в XI ст., так і в XII-XIII ст. Напівземлянкові житла виглядали досить однотипово: заглиблення підлоги від рівня поверхні залежало від місцевих умов і коливалось від 0,3 до 0,8 м, а в лісовій зоні часто перевищувало 1 м; піч розташовували поруч зі входом, повернутою до нього устям; черінь зазвичай знаходився на рівні підлоги.

З другої половини X-XI ст. на цій території починають з'являтися круглі печі, виліплені з глини, а в XII-XIII ст. у напівземлянках вже застосовуються виключно круглі, глинобитні печі. Вони ставились поруч із входом до житла і були повернуті до входу устям. Південна орієнтація розташування входу в напівземлянкових житлах XII-XIII ст. витримувалась менш строго, ніж в ранніх житлах [7, 138-140]. За сукупністю ознак, отриманих в ході розчистки печі й спостережень за стратиграфією в прирізці й траншеї, та аналогіями на інших територіях даний об'єкт можна віднести до XIII ст. і пов'язати з поселенням «Молокозавод» XI-XIII ст.,

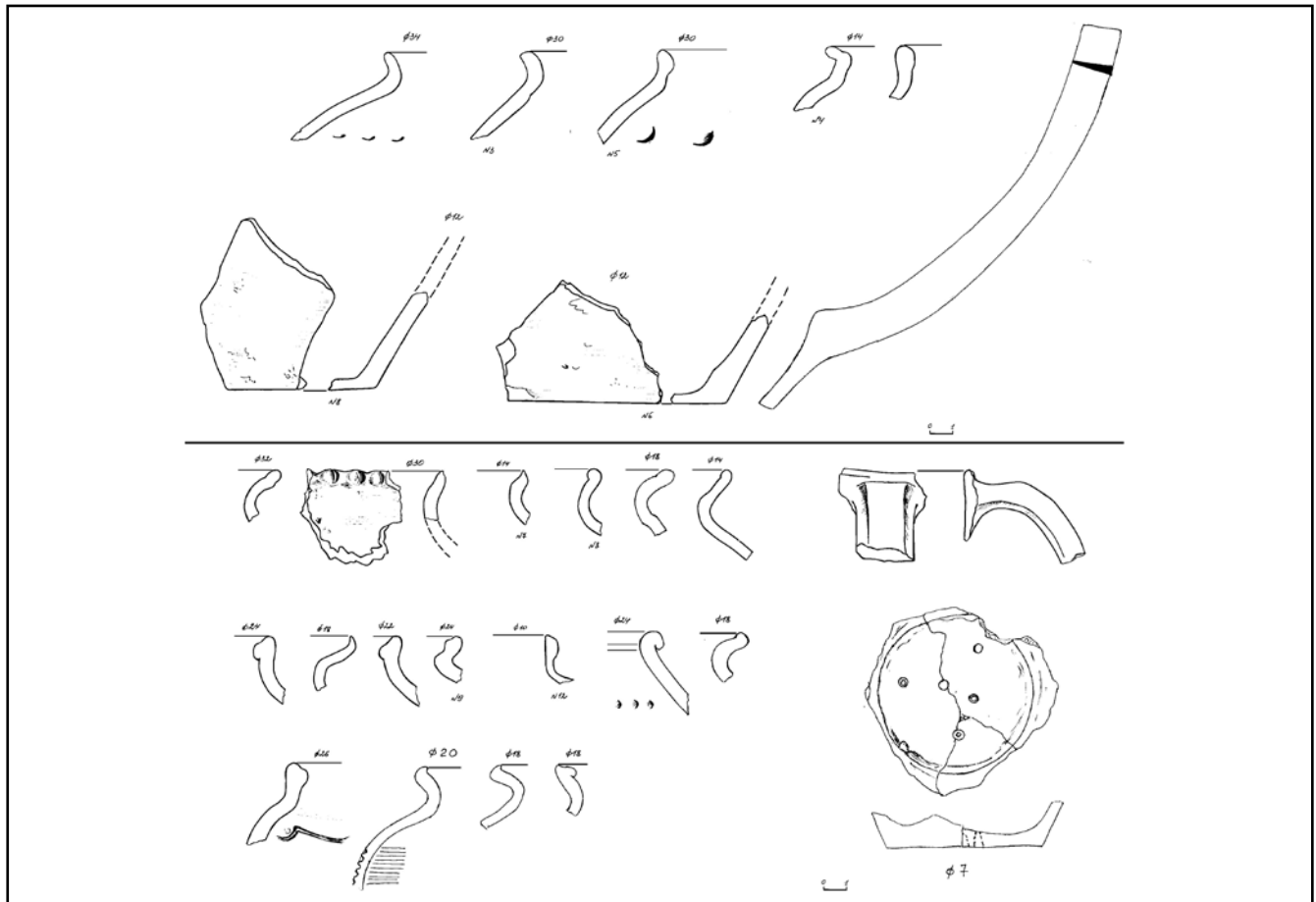

Рис. 3 Матеріали з досліджень в Путивлі 2008-2010 рр.: 1-матеріали XV-XVI ст. з підвалу по вул. Воровського; 2-зразки давньоруського посуду з поселення «Молокозавод» (вул. Островського)

виявленим Д.Т. Березовцем у 1947 р. та обстеженим О.В. Сухобоковим у 1982 р. [8, 68]

Даному припущенню не суперечать матеріали з об'єкта, який перерізав житло в південній частині й спускався на 10 см нижче його підлоги. Очевидно, це був підвал, профілі якого добре читалися в стінках траншеї. Заповнення об'єкта було чорним, насиченим органікою. В ньому траплялися фрагменти гончарного посуду, уламок серпа і великий кварцитовий валун.

Керамічний матеріал, виявлений у третьому відрізку траншеї, представлений фрагментами гончарного посуду. Це горщики з дуже короткою, циліндричною, дещо потовщеною або з різким перегиномшийкою. Вінця посудин слабопрофільовані, потовщені, з округлим зовнішнім або загорнутим всередину краєм. Їх плічки орнаментовані нігтьовими і насіннеподібними заглибленнями, врізними горизонтальними лініями (рис. 3, 1).

Конструктивно кераміка близька до посуду післямонгольського часу, але відрізняється від подібного посуду XII-XIII ст. Григорівки [9, 138-141] та посуду XIII-XIV ст. із Озаричів і Комарівки. В цілому кераміка характерна для Середнього Подніпров'я другої половини XIII-XV ст. за класифікацією М.П. Кучери [10, 80-81, 47-48].

Крім посуду, в заповненні підвалу був виявлений уламок залізного серпа. Довжина леза, що збереглося (по прямій лінії) – 18,5 см, ширина – 1,7 см, довжина черешка від основи – 5 см. На підставі запропонованого В.П. Левашовою графічного визначення кутів різання, які вважаються показником продуктивності серпа, знайдений екземпляр можна віднести до південно-руського типу [7, 224-225]. За основними і найбільш стійкими ознаками вказаної класифікації для серпа маємо такі показники: відстань від початку клинка до вістря – близько 25 см, висота дуги – 7 см (1/3 відстані першого показника), кут між черешком і початковою частиною клинка – 60°, кут різання – 50°. Такі серпи стоять між давньоруськими і сучасними, тому у даному випадку його можна віднести до XIV-XVI ст., що не суперечить керамічному комплексу. Очевидно, цим же часом слід датувати і сам об'єкт – підвал.

Провівши розкопки на городищі Микільська Гірка, розташованому за 20-30 м на схід від водогінної траншеї, О.В. Сухобоков прийшов до висновку, що населення в середині – другій половині X ст. залишило городище і десь з кінця X-XI ст. його територія почала використовуватись як могильник, особливо інтенсивно у XII-XIII ст. [4, 26]. Підтвердженням цього є рештки поховання, виявлені у п'ятому відрізку водогінної траншеї, за 15 м на північ від печі [6, 18].

Отже, враховуючи все сказане вище, можна стверджувати, що напівземлянка і піч, виявлені в ході земляних робіт, були споруджені у XIII ст. і відносяться до східної околиці поселення «Молокозавод».

Також роботи проводились за 50 м на захід від траншеї, денавл. Островського (територія поселення «Молокозавод») уздовж краю плато було закладено 2 шурфи на відстані 20 м один від одного [11, 27]. В обох шурфах виявлений потужний культурний шар 1,8-2 м, насичений культурними рештками давньоруського та пізнішого часу – XVII-XVIII ст. Серед керамічного матеріалу, крім фрагментів давньоруських горщиків XII-XIV ст., були знайдені фрагмент горла амфори з ручкою і денце гончарної посудини спеціального призначення (рис. 3, 2). До спеціального посуду належить денце діаметром 7 см з п'ятьма просвердленими отворами. Такі посудини пов'язані зі смолокурним виробництвом. Вони установлювалися на призначену для збирання дьогтю посудину і служили для його проціджування.

Дослідження і спостереження за земляними роботами на території Путивля залишаються актуальними і мають важливе значення для визначення історичної топографії давньоруського міста, встановлення меж його посаду та в розробці питань соціально-економічного розвитку Путивля і його округи на всіх історичних етапах.

Посилання

1. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 242-250.
2. Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. – Т. XV. – К., 1963. – С. 165-174
3. Рыбаков Б. А. Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965 г. – М., 1966. – С. 154-156
4. Сухобоков О. В. Отчет о работах по исследованию Путивля и его окрестностей (1979 - 1981). // Науковий архів Сумського обласного краєзнавчого музею (далі – НА СОКМ)
5. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). – Путивль, 1990. – 152 с.
6. Білинська Л. І., Євтушенко О. В., Удовіченко О. А. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2009 р. (Недригайлівський, Охтирський, Путивльський, Сумський, Тростянецький район) // НА СОКМ
7. Чернецов А. В., Куза А. В., Н. А. Кирьянова Земледелие и промыслы / Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах. – М., 1985. – С. 219-242
8. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982-1983 гг. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. е. 1983/38, № 20903-20905.
9. Південно-руське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. Посібник / Ред. Кол.: О. П. Моця (керівник), В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. – К.: ІЗМН, 1997. – 180 с.
10. Беляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). – К., 1995. – 110 с.
11. Білинська Л. І., Удовіченко О. А. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2010 р. // НА СОКМ.

Билинская Л. И. Новые материалы из археологических разведок древнерусского Путивля

В статье представлены материалы, которые были обнаружены в результате шурфовки и наблюдений за земляными работами в ходе проведения археологических экспертиз при отводе земельных участков на территории г. Путивль Сумской области.

Интересные материалы были получены при исследовании двух участков территории посада древнерусского Путивля. В ходе наблюдений за земляными работами на ул. Воровского была обнаружена глинобитная печь XIII в. и материалы XIII-XVI вв. На втором участке, что находится на ул. Островского, во время шурфовки выявлены фрагменты посуды XI-XIV вв. и керамические материалы, свидетельствующие о производстве дегтя.

Ключевые слова: Археологическая экспертиза, глинобитная печь, древнерусская керамика, производство дегтя.

Bilinska L. I. New materials from archaeological explorations of Old Russian Putyvl

The article contains materials that were discovered as a result of digging and earthwork observations, when the archaeological examinations at allotment of plots on the territory of Putyvl (Sumy Oblast) were conducted.

Interesting materials were obtained during the research of the 2 plots of posad of Old Russian Putyvl. During the earthwork observations in Vorovskogo Street , 13th-century adobe stove and materials of 13th-16th centuries were discovered. On the second plot of the land, in Ostrovskiy Street , fragments of crockery of the 11th-14th centuries and ceramic materials that give evidence of tar production were found.

Key words: Archaeological examination, adobe stove, Old Russian ceramic, tar production.

04.04.2011 p.

УД: 94(477.51)«11»930.2

І. К. Чугаєва

МЕТОДИКА ВИДІЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ФРАГМЕНТІВ XII СТ. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

У статті розглядаються критерії виокремлення чернігівських літописних фрагментів XII ст. у Київському літописі на основі аналізу літописної інформації про Чернігово-Сіверщину. Пропонується методика виділення чернігівських фрагментів не лише за допомогою змісту тексту літопису та текстології, а й контент-аналізу.

Ключові слова: чернігівські літописні фрагменти, літописна інформація про Чернігово-Сіверщину, Київський літопис, частотність згадування, методика.

Складна структура Київського літопису XII ст. до сьогодні є предметом досліджень істориків [23; 12]. Інтерес дослідників стосується також і походження детальної літописної інформації про місцеві справи удільних князівств XII ст., зокрема, Чернігівського. Єдиної думки у вчених з цього питання немає.

Увесь масив інформації чернігово-сіверського походження у складі Київського літопису XII ст.

дослідники літописання, починаючи ще з XVIII ст., інтерпретували по-різному. Літописну інформацію про Чернігово-Сіверщину вони називали:

- чернігівськими звітками та казаннями [1, 80-86, 111-140; 15, 100-101; 18, 112];
- чернігівським літописанням [10, 494-496; 27, 158-163]; чернігівським літописним зводом [15, 148]; чернігівським літописом Ольговичів [28, 72, 77-78];
- «додатками, прихильними до Святослава Ольговича», «Оповіданням про Святослава Ольговича» [9, 34, 54];
- сімейним літописцем Святослава Ольговича і його синів – Олега та Ігоря [16, 91; 13, 182-184]; літописцем Святослава Ольговича, літописцем Олега Сіверського та літописанням Ігоря Святославича [21, 145-151];
- «Літописцем Святослава Ольговича» [18, 41-43];
- чернігівськими вставками [19, 109-110; 15, 107; 18, 14];
- фрагментами літописання Ольговичів, чернігівськими фрагментами [17, 306-307, 309-310; 18, 43];
- літописними повістями чернігівського походження [12, 28, 36-37].

Метою цієї розвідки є не реконструкція чернігівського літописання на основі літописних фрагментів, а лише теоретичне обґрунтування методики виділення з усієї літописної інформації про Чернігово-Сіверщину, звісток та поодиноких згадок Чернігово-Сіверських міст саме чернігівських літописних фрагментів.

Для цього спочатку варто виділити всю інформацію про події у Чернігово-Сіверській землі. Нею будемо вважати ту, де бодай згадується Чернігів та літописні міста Чернігово-Сіверської землі (хоча й побіжно) у контексті загальноруських подій. «Інформація чернігівського походження» – це більш широке поняття, ніж «чернігівські літописні фрагменти» (часто трапляються поодинокі згадки, що вказують лише на напрямок руху того чи іншого князя), адже не уся ця інформація походила з місцевого джерела. Використання у розвідці терміну «чернігівські літописні фрагменти», а не «Чернігівська хроніка» чи «літописання», зумовлене тим, що з'ясування систематичності і форми літописної роботи у Чернігові (чи у Києві) потребує подальших більш ґрунтовних досліджень. У цій роботі важливо з'ясувати саме механізм виокремлення літописних фрагментів чернігово-сіверського походження.

З певним ступенем ймовірності можна сказати, що основна маса інформації про Чернігово-Сіверську землю потрапила на сторінки Київського літопису у той час, коли на київському престолі сиділи чернігівські князі (Всеволод та Ігор Ольговичі, Ізяслав Давидович, Святослав Всеволодович тощо), або походила із самого Літопису Ольговичів, котрий,

можливо, вівся у Чернігові, бодай у середині XII ст., за часів Святослава Ольговича.

Характеризуючи риси літописних фрагментів Київського літопису, що насичені чернігівською інформацією, варто виділити наступні блоки пріоритетних тем:

1. Інформація про релігійне життя у Чернігівському князівстві – переважно короткі аналітичні звістки (6 фрагментів):

- призначення/смерть чернігівських єпископів (3 повідомлення [11, стб. 287, 309, 315]);
- спорудження церков у Чернігові (2 звістки [11, стб. 571, 652]);
- перебування суздальського єпископа Леона у Чернігові (1 фрагмент [11, стб. 520]).

2. Сімейна хроніка чернігівських князів (40 фрагментів+літописна повість) – окрім коротких повідомлень, наявні і розлогі оповіді, насичені додатковими деталями, емоційно забарвлені:

- народження князів, їхніх синів та доньок (8 звісток [11, стб. 306, 376, 422, 526, 562, 568, 604, 659]);
- одруження князів та князівен (10 фрагментів [11, стб. 288, 317, 368, 394, 524, 524-525, 613, 659, 612, 668]);
- смерть чернігівських князів, їхніх дружин або доньок (15 звісток [11, стб. 286, 288, 318, 321, 353, 438, 518, 524, 525, 527, 613, 696, 707]) та опис процесу чи місця їхнього поховання (5 повідомлень [11, стб. 518, 524, 613, 696, 707]);
- мученицька смерть Ігоря Ольговича у Києві 1147 р. = Житіє Ігоря Ольговича? [11, стб. 327-328, 350-354; 22, 21-22];
- перенесення мощей Ігоря Ольговича з Києва і його перепоховання у Чернігівському Спасі [11, стб. 408];
- смерть чернігівського боярина Петра Ілліча [11, стб. 340] – дуже рідкісне повідомлення, що не має аналогів серед нечернігівської інформації Київського літопису.

3. Військові дії на території Чернігово-Сіверської землі – найбільший за обсягом інформаційний блок, оскільки боротьба за київський стіл та за вотчини є основним змістом Київського літопису:

- опис битв та походів чернігівських князів – Всеволода Ольговича [11, стб. 290-292], Ігоря Ольговича [11, стб. 309, 327], Святослава Ольговича та Ізяслава Давидовича [11, стб. 331, 335-336], Святослава Ольговича [11, стб. 422, 459 тощо], Ігоря Святославича [11, стб. 568, 637 тощо], Ярослава Всеволодовича [11, стб. 690];
- князівські «снєми»: зустріч Святослава Ольговича та Юрія Долгорукого у Москві 1147 р. [11, стб. 339-340]; зустріч Святослава Ольговича та Ростислава Мстиславича у Морівську 1160 р. [11, стб. 504];
- пересування військ територією Чернігово-Сіверщини, захоплення міст (згадування топографічних деталей місцевості у контексті походів

князів) [11, стб. 311, 312, 332, 333, 335, 338, 342];

- боротьба чернігівських князів із половцями [11, стб. 595, 27, 532, 568, 653, 568-569, 637-651];

- цілування хреста на вірність [11, стб. 310, 332 тощо].

4. Інформація про чернігівських князів – Всеволода, Ігоря та Святослава Ольговичів, Олега та Ігоря Святославичів, а також Святослава Всеволодовича:

- під час їхнього князювання у Чернігові [11, стб. 299, 322 тощо];

- під час їхнього князювання у Києві, але про Чернігово-Сіверщину [11, стб. 295-296, 301, 302, 303, 309, 327, 328, 490];

- згадування чернігівських бояр, єпископів, інших посадовців, а також родичів чернігівських князів – половців по іменах [11, стб. 324, 328, 334, 341, 342 тощо]. Саме це, особливо без прикметника, що говорить на приналежність до місцевості (у даному випадку – прикметника «чернігівський»), вказує на «своїх» (на противагу «чужим»), знайомих літописцю [5, 33].

Отримані літописні звістки та фрагменти варто для початку пошукати у інших синхронних літописних зводах. Ще А.М. Насонов помітив, що чернігівської інформації, яка міститься у Київському літописі, немає у Лаврентіївському [15, 107]. Проте, частина південноруської інформації (у тому числі і чернігівської) у розширеному або іноді доповненому вигляді збереглася у Московському літописному зводі кінця XV ст. [14, 356-357, 372-377].

Утім, недоцільно стверджувати, що літописні фрагменти, які містять інформацію про Чернігово-Сіверську землю і не дублюються у Лаврентіївському літописі (отже, походять не зі спільного тексту Іпатіївського і Лаврентіївського літописних зводів [4]), були написані у Чернігові. Та й багато дослідників мають сумніви стосовно цього [3, 72; 4, 79-80]. У більшості з цих фрагментів трапляються лише опосередковані згадування Чернігова, Новгород-Сіверського та інших великих міст Чернігівського князівства, не насичені детальною інформацією серед розлогих, наративних оповідей про київські події, боротьбу за старійшинство серед князів-Рюриковичів.

Як бачимо, текстологічні методи дослідження для цієї теми мають дещо обмежені можливості. Тому, на нашу думку, потрібно застосувати також кількісні методи дослідження, яким є контент-аналіз Київського літопису, задля знаходження інформації літописного джерела, яка часто не помітна при текстологічному аналізі.

Контент-аналіз відноситься до математичних методів у дослідженні, який широко застосовується у різних гуманітарних науках, у тому числі і в історії. Його сутність полягає у підрахунках частотності згадування найбільш суттєвих категорій – термінів,

понять, особистостей [2, 8-10]. Далі – порівняння і співвідношення між собою та іншими поняттями. Наприклад, у нашому випадку варто порівнювати інформацію, що містить чернігівські деталі, у тому числі і топографічні, з нечернігівською – київською, переяславською та суздальською, що є найбільш представленою у Київському літописі.

Спостереження щодо Київського і Московського літописних зводів кінця XV ст. підтверджує і проведений нами контент-аналіз часових відрізків 1146-1167 рр., де фіксується якщо не паралельність згадування чернігівських топонімів у обох літописах, то навіть іноді їхнє переважання у достатньо стислих літописних статтях Московського літописного зводу [26].

Для того, щоб визначити ймовірність написання певної літописної інформації (статей, літописних повістей) у Чернігові, на допомогу приходить методика контент-аналізу – підрахунки частотності згадування чернігівських термінів на одиницю інформації (нею буде літописна стаття за один рік), частотність згадування чернігівських князів, чернігівців, місцевих топонімів та гідронімів (усе це будемо, слідом за Т.В. Гімоном, називати топонімами) [8, 415-416] у порівнянні з нечернігівськими, щільності використання точних денних дат (день, місяць, а іноді – свято та день тижня), що є слідами сучасної фіксації інформації, та конкретних цифр щодо майна чернігівських князів, прибутків та збитків, заподіяних їхніми ворогами.

Всі дослідники сходяться на думці, що точно датовані літописні звістки – це показник сучасної фіксації інформації, а не ретроспективних записів [6, 14]. Отже, особливу увагу варто зосередити саме на точно датованих чернігівських літописних звістках, переважна більшість яких є повідомленнями про сімейні, родинні справи чернігівських князів, такі, як народження дітей, їх одруження, смерть та поховання. З них виділяємо розлогі оповіді та цілі повісті, а також короткі повідомлення про чернігівські справи, насичені детальними описами місцевості, виправдовування чернігівських князів.

Це потрібно робити на певних фіксованих часових відрізках, таких, як 1139-1146 (правління Всеволода Ольговича у Києві), 1146-1154 рр. (правління Ізяслава у Києві), 1154-1167 рр. (до смерті останнього Давидовича), 1167-1179 (до смерті Олега Святославича Сіверського), 1181-1194 рр. (співправління Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича). Цікаво, що масове зкупчення інформації про Чернігово-Сіверщину на одиницю тексту (у даному випадку, на одну літописну статтю) досягає максимуму саме на відрізку, починаючи з 1146 р. до 60-х років XII ст. Цей період відмічений найбільшою різноманітністю згадуваних чернігівських топографічних деталей як у якісному, так і в кількісному відношеннях [26].

Якщо на певних відрізках щільність використання літописцем чернігівської топографічної інформації, точних денних дат подій, чернігівських деталей та згадування чернігівських князів досягає більше 25 % (або більше 50% у середині однієї літописної статті) від усієї сукупності повідомлень, таких, як київські, суздальські та переяславські, то можна припускати, що упорядник Київського літопису на конкретних відрізках використав чернігівське джерело, яке збереглося у літописі у вигляді чернігівських фрагментів. Особливо це стосується тих випадків, коли за кількістю і обсягом чернігівські фрагменти майже дорівнюють київським. Чернігівські фрагменти характеризуються логічною завершеністю сюжету, позитивною (чиспівчутливою) оцінкою чернігівських діючих осіб, і об'єднані єдиною темою – звеличення династії Ольговичів, їхнім виправдовуванням, передусім, Святослава Ольговича та Святослава Всеволодовича.

Отже, з великим ступенем ймовірності можна сказати, що у складі Київського літопису дійшли літописні фрагменти, зафіксовані чернігівцем. Їх можна відрізнити з-поміж інших завдяки тому, що вони точно датовані, до того ж, насичені яскравими чернігівськими деталями (переважно описами сімейних справ чернігівських князів та подій в середині князівства – спорудження церков, призначення єпископів), описами чернігівських персонажів, використанням імен чернігівських князів (переважно у позитивному, співчутливому чи виправдовуючому сенсах) та посадових осіб по іменах. Цю деталізовану інформацію міг знати і записати лише сучасник чи очевидець, до того ж, наближений до чернігівського князівського дому. Чим більш докладний опис подій перенасичений деталями, назвами тощо, тим більш синхронний запис цієї події у літописі очевидця чи учасника (сучасника) події [7], котрим з великою долею вірогідності міг бути саме чернігівець, якому боліли події у рідному князівстві. Особливо вказує на оточення чернігівських князів згадування їх по іменах, без по-батькові, без приналежності до місцевості чи родових зв'язків, тобто як «свого», добре знайомого літописцеві.

Аналізуючи інформацію чернігівського походження на певних фіксованих відрізках у Київському літописі, у той час, коли у Києві правлячою була нечернігівська династія, частотність згадування чернігівських князів, топонімів, імен діячів, деталей життя на Чернігово-Сіверщині різко зростає, що зовсім незрозуміло, якщо взяти до уваги, що створювалося київське літописання, і київського книжника це не повинно було цікавити.

Для чіткішого виокремлення чернігівських літописних фрагментів слід виділяти лінгвістичні особливості і літописну манеру авторів. До того ж, у літописі наявні безпосередні згадки про місце,

де він писався, такими фразами-кліше, як «по оной стороне Днепра» [11, стб. 296], «Киевская сторона» [11, стб. 295, 314], «сей стороне Днепра» [11, стб. 424-425], «область Киевская» [11, стб. 690] тощо. Це помітили дослідники ще у XVIII – XIX ст., але вважали, що «оная сторона Днепра» – це Переяславська земля [20, 57; 1, 134-135], однак С.В. Циб небезпідставно вважає, що Київська сторона – це вказівка на інший бік Дніпра, тобто це погляд з боку літописця-чернігівця [24].

Таким чином, методика контент-аналізу допомагає виділяти чернігівські фрагменти, що сприяє точнішій реконструкції чернігівського літописання Ольговичів та окремих представників цієї династії. У подальшому варто застосувати порівняльний контент-аналіз чернігівських літописних фрагментів більш пізніх літописів, а також з'ясувати співвідношення інформативності київських, чернігівських, суздальських та переяславських повідомлень у Київському літописі на різних часових відрізках, окреслених використанням точних дат з метою виділення додаткових ознак чернігівських літописних фрагментів.

Посилання

1. Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. / К.Н. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1868.
2. Бородин Л.Н. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников / Л.Н. Бородин // Математика в изучении средневековых повествовательных источников. – М., 1986. – С. 8-30.
3. Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича / Т.Л. Вілкул // До джерел / Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – К. – Л., 2004. – С. 63-74.
4. Вілкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) / Т.Л. Вілкул // Palaeoslavica. – 2005. – XIII. – Р. 21-80.
5. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис / А.І. Генсьорський. – К.: Вид-во АН України, 1958.
6. Гимон Т.В. Для чего писались русские летописи / Т.В. Гимон // Журнал «ФИП». – 1998. – № 1. – С. 8-16.
7. Гимон Т.В. Как велась Новгородская летопись в XII в.? / Т.В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003. – М., 2005. – С. 316-352.
8. Гимон Т.В. Упоминание новгородских топонимов в описании путей в новгородском летописании XII-XIII вв. / Т.В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009. – М., 2010. – С. 412-434.
9. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6-ти т., 9-ти кн. / М.С. Грушевський. – Т. 3. – К. – Львів, 1923. – 296 с.
10. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 1908.
11. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1998. – 648 с.
12. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження / М.Ф. Котляр. – К., 2009. – 316 с.
13. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С. Лихачев. – М. – Л., 1947. – 499 с.
14. Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник / А.Н. Насонов // Проблемы источниковедения. – Вып. 9. – М., 1961. – С. 350-385.
15. Насонов А.Н. История русского летописания XI – нач. XVIII вв. / А.Н. Насонов. – М., 1969.

16. Приселков М.Д. История русского летописания XI – XV вв. / М.Д. Приселков. – Л., 1940.
17. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963.
18. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М., 1972.
19. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Т. 3. – 1880. – 413 с.
20. Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Кн. 1. – Ч. 1. – М., 1768. – 224 с.
21. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X – XIII вв. / П.П. Толочко. – СПб., 2003.
22. Толочко П.П. «Емше, влачаху поверзше ужи за ноги» / П.П. Толочко // *Ruthenica*. – Т. 9. – К., 2010. – С. 17-22.
23. Франчук В.П. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении / В.П. Франчук. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с.
24. Цыб С.В. О хронологических показателях Киевской летописи / С.В. Цыб (в печати).
25. Чугаева І.К. Частотність згадування давньоруських князів у давньоруських літописних зводах як елемент контент-аналізу чернігівських фрагментів літописання / І.К. Чугаєва // *Сіверянський літопис*. – 2010. – № 4-5. – С. 3-11.
26. Чугаєва І.К. Частотність згадування чернігівських топонімів на відрізку 1146-1167 рр. у Київському літописі XII ст. / І.К. Чугаєва // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. – Чернігів, 2011 (у друці).
27. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV-XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. / А.А. Шахматов // *Министерство народного просвещения*. – Ч. CCCXXXII. – 1900. – № 11. – Отд. 2. – С. 135-200.
28. Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов XIV-XVI вв. / А.А. Шахматов. – М.-Л., 1938. – 372 с.

Чугаева І.К. Методика виділення чернігівських літописних фрагментів XII в. в Київській летописі

В статті розглядаються критерії виділення чернігівських літописних фрагментів XII в. в Київській летописі на основі аналізу літописної інформації про Чернігово-Сіверщину. Пропонується методика виділення чернігівських фрагментів не тільки з допомогою змісту тексту і текстології, а й контент-аналізу.

Ключевые слова: чернігівські літописні фрагменти, літописна інформація про Чернігово-Сіверщину, Київська летопись, частотність згадування, методика.

Chuhaieva I.K. The methods of detachment the Chernihiv annalistic fragments of the XIIth century in the Kyiv chronicle

The criteria of detachment the Chernihiv annalistic fragments of the XIIth century in the Kyiv Chronicle on basis of the annalistic information about Chernihiv region analysis are examined in the article. The methods of detachment the Chernihiv fragments by means of not merely text content and textual study, but also content analysis are introduced.

Key words: Chernihiv annalistic fragments, the annalistic information about Chernihiv region, The Kyiv Chronicle, the frequency of records, methods.

25.03.2011 р.

УДК 94 (477.51)

В.П. Коваленко

НАВОЗИ – ЛІТОПИСНЕ МІСТО НА ДНІПРІ

Розташоване на лівому березі Дніпра, літописне місто Навози відіграло помітну роль у структурі Чернігівського князівства XII-XIII ст., обслуговуючи водночас Чернігівську ділянку шляху «Із Варяг у Греки» та переправу на суходільному шляху на Волинь та Галичину. На початку XII ст. містом та навколишніми селами володів Святослав Давидович, який 1106 р. першим серед князів Київської Русі прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі під ім'ям Миколи Святоші.

Ключові слова: літописне місто Навози, Микола Святоша, Чернігівське князівство XII-XIII ст.

На теренах Чернігово-Сіверської землі, що за доби Давньоруської держави була однією з найбільших територіально-політичних одиниць Центрально-Східної Європи і чи не наймогутнішим князівством Європи Східної, розташовувався кожен четвертий укріплений населений пункт (городище) із зареєстрованих на території Русі, у т. ч. – близько 70 літописних міст. Назви одних з них не сходили зі сторінок давньоруських хронік (Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Курськ, Сновськ тощо), інші стали відомими завдяки масштабним археологічним дослідженням, проведеним на їх території (Гомій, Листвен, Оргощ, Путивль, Серенськ та ін.), більшість же лише побіжно були згадані літописцем у зв'язку з тими чи іншими подіями. З-поміж останніх було і невеличке містечко Навози на Дніпрі, запровадження до наукового обігу наслідків перших археологічних досліджень якого і є метою даної публікації.

Село Навози (з 1962 р. – с. Дніпровське Чернігівського р-ну) розташоване на лівому березі Дніпра, дещо вище гирла р. Прип'ять (Рис. 1). Історія його сягає своїм корінням сивої давнини. Вперше топонім «Навози» згадується у створеному ще наприкінці XV ст. «Списке городов русских, дальних и ближних», де він названий між Любечем і Чорнобилем [1]. Наприкінці XVI ст. за матеріалами перепису 1593 р. з-поміж інших маєностей Києво-Печерської лаври згадується «село Навозь, другое село Навозь» [2, 386] – свідчення того, що історичний населений пункт Навози в давнину знаходився на обох берегах Дніпра, оскільки головним його призначенням було обслуговування перевозу на стратегічно важливому шляху на Волинь та Галичину. Це підтверджує і універсал 1683 р., наданий Києво-Печерській лаврі на підтвердження її майнових прав [3, 91].

У XVIII ст. Навоз, разом з іншими маєностями Печерського монастиря, згадується в «Описании Черниговского наместничества» Д.Р. Пашенка 1781 р. [4, 42-43] та в «Черниговского наместничества топографическом описании...» Опанаса Шафонського («Городище близ села Навоза, на Днепре лежащего, о которомъ тоже

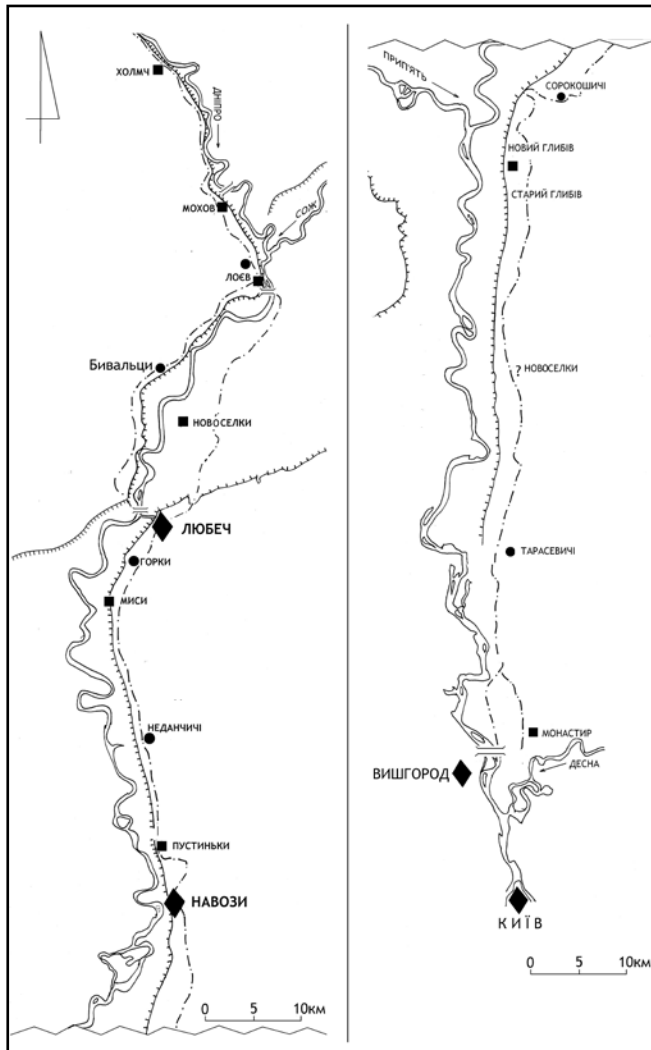

Рис. 1. Схемплан чернігівської ділянки шляху «Із Варяг у Греки» пересказують, що в ньому жили Черниговський князь Николай Святоша, который во время Преподобного Антония Печерского Киевпечерской Лавры бо́льшая около Чернигова лежащая деревня отдала, которая за оной, под именем Пакульской волости, сего 1786 года Июля по 1 число во владении оной Лавры состояли») [5, 234].

У XIX ст. Філарет (Гумілевський) наводить більш детальні відомості про давнє городище в селі: «Близь Навоза єсть городище – возвышенная площадь со рвомъ, при озере Домаухе, изъ котораго ровъ наполняется водою. Доныне говорятъ, что здесь былъ домъ св. кн. Николая. ...Особенность городища: тогда, какъ вся окружность его и въ том числѣ места, занимаемыя нынешними жителями с. Навоза, – песокъ и песокъ, на городище нынѣ болѣе, чѣмъ на двухъ аршинахъ глубины, оказывается черноземъ. Эта особенность, присвоивая городу название Навоза, вѣсенеприличнаянынешнему месту селения, подтверждаетъ справедливость преданія о древнем городке Навозе, какъ собственности кн. Николы Святоши или Святослава» [6, 89-91]. Побіжно цю інформацію підтверджує і присвячення

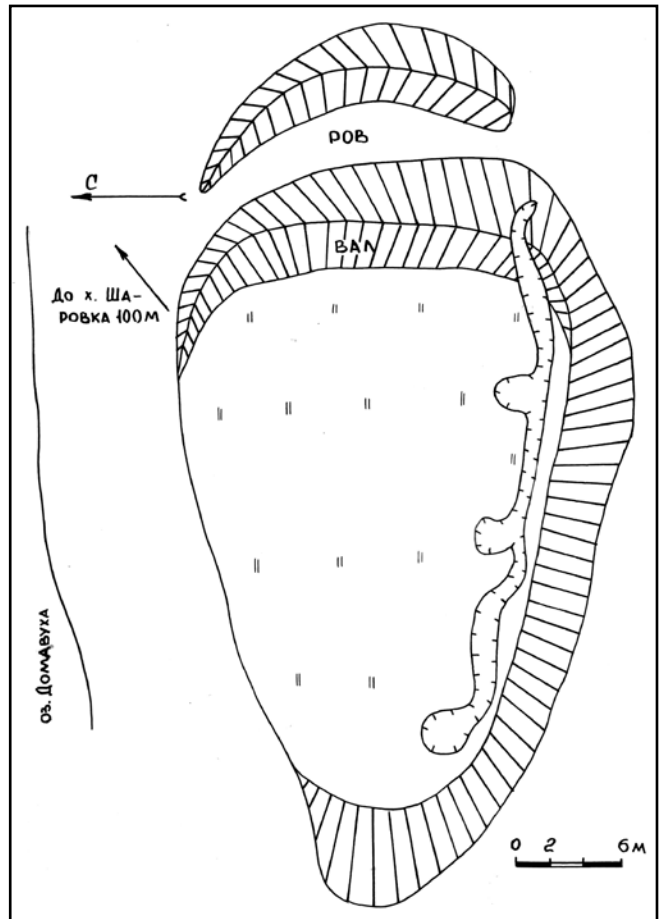

Рис. 2. Схемплан городища літописного Навоза

дерев'яного сільського храму св. Миколаю: «Храмъ Навоза съ древнихъ временъ посвященъ св. Николаю. На колокольне навозской два колокола съ изображениемъ св. Николая и на одномъ съ показаніемъ 1647, а на другомъ 1648 г.» [6, 91].

Проте археологічно Навозівське городище було обстежене і прощурфоване автором лише 1985 р. Воно розташоване на I-й надзаплавній терасі лівого берегу Дніпра за 100 м на південний захід від околиці с. Дніпровське (колись тут знаходився хутір Шаровка, що примикав до села). З півночі і сходу городище омивається оз. Домауха (стариця Дніпра). Саме русло Дніпра проходить за 50 м західніше городища. Майданчик оваловидної форми (30 x 20 м) витягнутий по лінії схід – захід. Поверхня городища рівна, щільно задернована, з невеликим ухилом до півночі. Північний схил заріс чагарниками. Похила стрілка мису (східний край городища) відрізана валом, заввишки над рівнем майданчика 1,2 м, та ровом, завширшки до 10 м, викид з якого утворив другий валоподібний насип на східній частині майданчика. Вал на південному схилі городища сильно пошкоджений траншеєю часів Другої світової війни і нині майже не простежується. З південного ж (напільного) боку знаходився і в'їзд на городище (Рис. 2).

Потужність культурного шару на городищі, що

являє собою сильно гумусований пісок інтенсивно чорного кольору, досягає 0,9 м. Він містить уламки кераміки XII-XIII ст., піщину, кістки тварин. В шарі передматерика зустрічаються окремі фрагменти кераміки IX-X ст.

З півдня до городища прилягає значний за площею (470 x 140 – 200 м) відкритий посад, що з трьох боків (з півночі, заходу і сходу) обмежений руслами Дніпра та його стариць. Поверхня селища задернована. Культурний шар, похований під прошарком сіро-коричневого піску алювіального походження, 0,2 – 0,3 м завтовшки, утримує кераміку X – XIII ст., велику кількість залізоплавильних шлаків, вуглики, піщину, і має потужність 0,2 – 0,5 м.

Таким чином, археологічні матеріали дозволяють дійти висновку, що городище було насипане приблизно на зламі XI-XII ст. на місці більш раннього селища [7, 75-77], тобто як раз у той час, коли Святослав Давидович перебував у Чернігові. Навози, ймовірно, були невеличким феодальним замком і відігравали досить важливу роль завдяки своєму географічному розташуванню: на березі р. Дніпра – головної ланки трансконтинентального шляху «Із Варяг у Греки», майже навпроти устя р. Прип'ять, в гирлі невеличкої дніпровської притоки, верхів'я якої впритул підходять до р. Пакульки поблизу Пакульського городища. До того ж, саме в Навозах знаходився перевіз на стратегічно важливому шляху на Волинь та Галичину. Таким чином, Навози розташовані на перетині кількох важливих водних і сухопутних шляхів, від самого виникнення займали стратегічно важливу позицію, а збиране тут з купців мито давало його володарю неабиякі прибутки.

Назву міста традиційно по'язували з інтенсивно чорним забарвленням ґрунту, з якого насипане городище (тобто виводять від слова «гній»). Проте, на думку М. Фасмера, вона могла означати і насипний характер городища («из на + воз», т.е. «то, что навезено»). [8, 34]. Водночас, не виключено, що своїм походженням назва міста могла бути пов'язана і з існувавшим тут перевозом.

Володарем літописного Навоза, як зазначалося, церковна традиція вважає св. Миколу Святошу, сина і спадкоємця чернігівського князя Давида Святославича, онука засновника чернігівської князівської династії Святослава Ярославича, який першим в історії України-Руси добровільно поміняв князівську корону на чернечий клобук: «...остави княженіе, честь и славу и власть и вся та ни въ что же вменив, и пришед в Печерський монастырь, и бысть мних, в лето 6614, Февруаріа 17» [9, 113; 10, 49-51].

Письмові джерела не повідомляють нам точний рік народження Святослава Давидовича, проте, аналізуючи ті надзвичайно короткі згадки про нього, що збереглися, можна припускати, що це сталося десь близько 1080 року. Судячи з того, що

в літописах він згадується набагато раніше за 4 своїх братів (Всеволода, Ростислава, Володимира та Ізяслава), й зі шанобливого ставлення останніх до нього, є підстави вважати, що Святослав був старшою дитиною Давида.

За тогочасною традицією князь мав щонайменше 2 імені: перше (мирське, слов'янське) він отримував при народженні, а на 40-й день, при хрещенні – християнське. Та про обидва імені майбутнього святого історики й досі не можуть дійти згоди. Одні фахівці вважають, що Святоша є зменшувальним прізвиськом від імені Святослав (на честь його знаменитого діда, засновника чернігівської династії Святослава Ярославича), і це ім'я, вживане по відношенню до князя в дитинстві, закріпилося за ним на все життя [11, 585-586]; інші – що це може бути самостійне ім'я, котре означало «младший из двух тезок в ветви рода, маленькое подобие деда» [12, 441-443; 13, 225]. Остання версія нещодавно отримала переконливе підтвердження: в приватній колекції Ф.О. Андрощуком була виявлена висла свинцева печатка, діаметром 21 мм, завтовшки 7 мм та вагою 18,4 г із зображенням князівського знака, один із відрогів якого оформлений у вигляді хреста, на одному боці, та вписаним у коло кириличним написом під титлом у чотири рядки: «СТОШИНА ПЕЧАТЬ» – на іншому [14, 132].

Не менш заплутана історія з його хрещальним іменем. Одні дослідники стверджують, що Святослав при хрещенні отримав ім'я Панкратій [15, 23; 16, 50; 17, 375], інші ж зазначають: «не исключено, что Николаем Святослав Давыдович был назван в крещении», а плутанина виникла «по вине Н.М. Карамзина, который неверно отождествил упоминаемого в «Хождении игумена Даниила» Панкратия Святославича. В действительности Панкратием был Ярослав Святославич, внук Ярослава Мудрого» [12, 607]. Тезу Н.М. Карамзіна підтримали П.М. Строев, М.В. Толстой та О.О. Шахматов, які приписували князю і хрестильне ім'я Панкратій, і чернецьке Микола [12, 607]. Проте, як свого часу зазначив О.О. Шахматов, Святослав Давидович ототожнюється з Панкратієм також у збірнику Новгородської Софійської Бібліотеки XV ст. (№ 578, де подано особливу редакцію Патерика), в «Поученіи святого Панкратія о крещеніи обода и питія, в первую неделю поста св. Апостоль, списано Феодосиемъ худымъ мнихом», та в списку Патерика, наведеному І.І. Срезневським [18, 570].

Святослав Давидович, як вважають, уперше згадується на сторінках «Повісті минулих літ» під 1097 р. у зв'язку з подіями міжусобної війни, що розгорілася в Західній Русі ледь не відразу після Любецького з'їзду князів. У цих подіях він виступає на боці Великого князя Київського Святополка Ізяславича, на доньці якого був одружений, проти волинського князя Давида Ігоревича, який осліпив

Василька Ростиславича. Датування зазначених подій у «Повісті минулих літ» 1097 р. здається помилковим; більш вірним, на нашу думку, є датування, наведене В.М. Татішевим – 1098 р., коли, зазнавши поразки від Василька і Володаря Ростиславичів, Святополк зі Святошею відступили до захопленого ними Володимира Волинського. Наступного, 1099 р. (а не 1097 р. за «Повістю минулих літ»), Святоша, порушивши дане Давиду хресне цілування, підступно нападе на нього спільно з присланим Святополком воєводою Путятюю, але незабаром зазнає поразки від Давида та його союзника полоцького хана Боняка, і повернеться до батька в Чернігів [19, 120-121].

Якими землями наділив після повернення сина, якому тоді ще не виповнилося і 20 років, Давид Святославич, достеменно невідомо. У «Киево-Печерському патерику» від імені самого Святоші зазначається лише, що він мав *«рабы и села»* [9, 115], а церковна традиція називає серед них села Навози (колишнє містечко) і Пакуль. На відміну від першого, в Пакулі давньоруське городище на сьогодні невідоме, хоч історіографічна традиція й називає в центрі села городище XI-XIII ст., розташоване в ур. Попова гора, на лівому березі р. Пакулька [20, 93]. Обстеження території села, проведене О.В. Шекуном, виявило на садибі Пакульської ЗОШ кераміку X-XIII ст., проте в ході досліджень автора і Ю.М. Ситого знайти тут рештки укріплень не вдалося [21, 7]. Згадка про городище потрапила до «Сведений» графіні П.С. Уварової з повідомлень представників місцевої влади, котрі, в свою чергу, сприйняли за давнє городище рештки огорожі двору Печерського монастиря. Зокрема, в «Описи Киевопечерской Лавры волости Пакульской маестностей 1755 года февраля 13 дня...» зазначається: *«В том селе двор монастырский ровом окопан...огорожен взамет. ... При воротах башта рубленая, а наверху оной изба с крыльцом рубленой...»* [21, 25-26]. Судячи з опису, він займав чималу площу і дійсно міг бути сприйнятий як давнє городище. Відтак, на сьогодні на території Пакуля відоме лише селище X-XIII ст., хоча й не виключається, що рештки давньоруських укріплень могли бути знесені при спорудженні садиби школи, а їх сліди без проведення стаціонарних археологічних досліджень виявити неможливо.

Як свідчить «Описание Черниговского наместничества» Д.Р.Пашенка 1781 р., до маестностей Киево-Печерської лаври в Пакульській волості в окрузі Любеча належали також села Хотилівське, Сивки, Мньов, хутора Угринська Гута, Куховка, Пустинки та інші [4, 42-43], які, за аналогією, теж гіпотетично можна зарахувати до володінь Миколи Святоші. Принагідно зазначимо, що ці землі входили до складу волості Чернігівських князів і теоретично цілком могли бути надані *«в кормління»*

Давидом Святославичем своєму синові після втрати ним Луцька. Якись землі мав він і в самому Чернігові – М.Є. Марков, посилаючись на усну традицію, зазначає, що Святоша мав резиденцію на Лісковіці [23, 24]. На думку М. Дімніка, ця резиденція знаходилась між Слєцьким і пізнішим Троїцьким монастирями [13, 234], проте, обстеження території Лісковіці, проведене Г.О. Кузнецовим і автором, дозволило виявити значне за площею давньоруське поселення XI-XIII ст. далі на південь від Болдіних гір, на правому березі старого русла р. Стрижень, в ур. Микулине, поблизу залізничного моста через Десну. Окрім уламків кружалної кераміки, тут зібрані фрагменти цегли-плінфи та уламки пірофіліту («шиферу») бузкового кольору від плит саркофагів чи деталей храмового оздоблення, що засвідчує неординарний характер пам'ятки. Повідомлення ж Л. Войтовича про те, що Святоші належав ще й городець Остерський [17, 357], здається малоімовірним – останній входив на той час до складу Переяславського князівства і належав Володимирові Мономаху.

На початку XII ст. Святоша мав сім'ю (*«жену и дети»*) і являвся законним спадкоємцем свого батька – Чернігівського князя Давида Святославича – володаря одного з наймогутніших князівств Русі. Проте, з якихось не зовсім зрозумілих причин, про які не повідомляють писемні джерела, він проміняв усе це на безкорисливе служіння Богу в монастирі і 1106 р. [13, 226; 19, 125; 24, 32; 25, 21; 26, 70; 27, 105] (на думку інших дослідників – 1107 р. [11, 586; 12, 442; 14, 134; 17, 375; 28, 95; 29, 68]; а М. Марков взагалі відносив цю подію до 1105 р. [23, 148]) прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі. *«Сей блаженный и благоверный князь Святоша, именемъ Николае, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославль, помысли убо прелестъ житыя сего суетнаго и яко вся, яже и zde, мимо текуть и мимо ходять, будущая же благаа непроходима, вечна суть, и царство небесное бесконечно, еже уготова Богъ любящимъ его, – остави княжение, честь и славу и власть и вся та ни въ что же вменивъ, и пришедъ в Печерський манастирь, и бысть мних, в лето 6614 (1106 р. – В.К.), Февруарія 17»* [9, 113] – повідомляє «Киево-Печерський Патерик». Місцева церковно-краснознавча традиція, спираючись на невідомі легендарні перекази, стверджує, що Святоша розпочав свою подвижницьку діяльність в Слєцькому Успенському монастирі в Чернігові, де ще на початку XX ст. прочанам показували келію, в якій він молився, а його улюбленою іконою називали чудотворний образ Слєцької Божої Матері [15, 23 – 24].

Вибір Святої Обителі для служіння Господу не був випадковим: хоч у Чернігові на цей час було вже щонайменше два монастирі [30, 158-166], у тому числі й заснований св. прп. Антонієм печерний

Рис. 3. Пам'ятник св. прп. Миколі Святоші в с. Дніпровське на Чернігівщині

Богородичний на Болдиних горах – другий за значенням і віком після Києво-Печерського, останній, зрозуміло, був головним подібним закладом на Русі, якщо не у всій Східній Європі.

Блаженний Симон, єпископ Володимирський і Суздальський, один із авторів «Києво-Печерського Патерика», описуючи його життя в чернецтві, говорить: «Пребысть же убо в поварни 3 лета работаа на братію, и своима руками древо секаше на потребу сочиву, многажды же и съ берега на своєю раму ноиаше дрова...». Дізнавшись про це, його молодші брати Ізяслав і Володимир ледь умовили Святошу перейти на легшу роботу, і він ще три роки «...в поварни поработаеъ на братію...», а «...по сем приставиша его к вратамъ монастыря, и ту пребысть 3 лета, не отходя никамо же, разве церкве» [9, 113-114]. Лише потому ігумен і ченці умовили його перейти жити в келію, яку він сам збудував і насадив біля неї город. Стверджували, що

ніхто і ніколи не бачив його праздним, але «...всегда имяше рукоделіе в руках своих...» [9, 114]. Хоч і отримував він доходи від володінь своїх, але все віддавав на потреби монастиря чи бідним, сам же задовольнявся їжею монастирською. За переказами, він заснував лікувальний монастирський корпус для бідних з храмом св. Миколая при ньому та у 1107-1108 рр. збудував церкву св. Трійці над Лаврськими воротами. Святоша був добре освіченою людиною, мав власну велику бібліотеку, яку передав монастирю, та докладав зусиль, щоб більше з'являлося перекладів на слов'янську мову різних творінь Отців Церкви [28, 98].

Вже за життя авторитет Святоші був значним серед сучасників. 1142 р. це використав Великий князь Київський Всеволод Ольгович для примирення з власними братами Ігорем та Святославом Ольговичами й кузенами Ізяславом та Володимиром Давидовичами. Коли 14 жовтня 1143 р. Микола Святоша помер, його брат Ізяслав Давидович випросив у ігумена Печерського монастиря його власницю, яку надягав, коли хворів, щоб одужати, та перед битвами, і вона захищала його. Як згадує «Києво-Печерський Патерик», його, згідно заповіту, і поховали в цій власниці. [9, 117-118].

У жовтні 2009 р. в с. Дніпровському (колишні Навози) коштом заступника голови Чернігівської районної держадміністрації А.М. Курданова та автора був відкритий пам'ятник св. прп. Миколі Святоші (скульптор – випускник Національної академії мистецтв Владлен Караченцев), а 2010 р. коштом А.М. Новика, уродженця с. Навози, закладено новий храм в ім'я Св. Миколая. (Рис. 3).

Посилання

1. Тихомиров М.Н. Список русских городов, дальних и ближних // Исторические записки. – 1952. – Т. 40. – С. 214-259.
2. Архив Юго-Западной России. – Т. I. – М., 1863.
3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874.
4. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) Дмитрия Пашенка. – Чернигов, 1868.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851.
6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 89-91.
7. Коваленко В.П. Летописный город Навоз // Гомельщина: археология, история, памятники. – Гомель, 1991. – С. 75-77.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1983. – Т. III.
9. Києво-Печерський Патерик (Підготовка до видання Дмитра Абрамовича). – К., 1931.
10. Николай Святоша, князь Черниговский: К 1000-летию Черниговской епархии // Православный вестник. – 1991. – № 11.
11. Бухарев Іоанн. Житія всіх святих. – М., 1900.
12. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X – XV вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006.
13. Dimnik M. The Saints of the Chernigov Dynasty in Kievan Rus' // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній

історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007.

14. Андрощук Ф. «Святошина печать» // RUTENIKA. – № 9. – К., 2010.

15. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ея истории. – К., 1911.

16. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. – Часть I. – Середина IX – начало XIV вв. – Ренн, 1991.

17. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006.

18. Шахматов О. Києво-Печерський Патерик і Печерський літопис // Хроніка 2000. – № 53 – 54. – Світочі Христової віри. – К., 2003.

19. Татищев В.Н. История Российская. – Т. II. – М., 1995.

20. Уварова П.С. Городища и курганы с погребениями в урнах // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. I.

21. Ситий Ю. Два етапи заселення басейну р. Пакульки // «Пакуль поживемо тут». Збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2010.

22. Опись Киевопечерской Лавры волости Пакульской маестностей 1755 года февраля 13 дня...// «Пакуль поживемо тут». Збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2010.

23. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – Кн. I. – М., 1847.

24. Смолич И.К. Русское монашество 988-1917. Жизнь и учение старцев / Приложение к «Истории Русской Церкви». – М., 1997.

25. Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001.

26. Федотов Г. Святыне Древней Руси. – М., 1990.

27. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв. – М., 1977.

28. Едлинский М. Подвижники и страдалцы за веру православную и землб святорусскую от начала христианства на Руси до позднейших времен. – М., 2001.

29. Демиденко В.В., Казновецкий П. Благоверные князья и святыне земли Черниговской. – Чернигов, 2007.

30. Коваленко В.П. «Дабы не забыть было то, еже ми показа Богъ...» // Дьнеслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної Академії наук України П.П. Толочка з нагоди його 70-ліття. – К., 2008.

Коваленко В.П. Навозы – летописный город на Днепре

Расположенный на левом берегу Днепра, летописный город Навозы играл заметную роль в структуре Черниговского княжества XII – XIII вв., обслуживая одновременно Черниговский участок пути «Из Варяг в Греки» и переправу на сухопутной дороге на Волынь и Галичину. В начале XII в. городом и окрестными селами владел Святослав Давидович, который в 1106 г. первым среди князей Киевской Руси принял монашеский постриг в Киево-Печерском монастыре под именем Николы Святоши.

Ключевые слова: летописный город Навозы, Никола Святоша, Черниговское княжество XII – XIII вв.

Kovalenko V.P. Navozy – annalistic city at the Dniper

Annalistic city Navozy was situated on the left bank of the Dniper and it played an outstanding role in the structure of the Chernihiv principality in 12 – 13 centuries. It minded both Chernihiv part of the way “From Varangians to Greeks” and the crossing on the land way to Volyn’ and Galytchyna. In the beginning of 12 century Navozy and other nearby villages belonged to Svyatoslav Davydovitch, who was the first among princes who in 1106 became o monk in Kyiv-Pechersk Lavra under a name of Mykola Svyatosha.

Key words: annalistic city Navozy, Mykola Svyatosha, Chernihiv principality in 12 – 13 centuries.

30.03.2011 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЦВИНТАРЯ В ЧЕРНІГОВІ (ВУЛ. ЛЕНІНА, 35Б)

Дослідження цвинтаря невеликої церкви на території Передгороддя давньоруського Чернігова доповнюють матеріали по християнізації Русі.

Ключові слова: Чернігів, поховання, християнство, цвинтар.

У 1991 р. на подвір'ї готелю Україна (вул. Леніна, 35 б) у Чернігові І.А. Потаповим під керівництвом А.Л. Казакова проводились земляні роботи під будівництво тепlopункту. На площі 60 м² було виявлено 15 поховань давньоруського часу [3, 1-11]. Виявлений могильник може вказувати на вірогідне місце розташування ще однієї давньоруської церкви на території Передгороддя. Повна публікація матеріалів дозволяє краще простежити обряд поховання і з'ясувати час спорудження церкви та виникнення її цвинтаря.

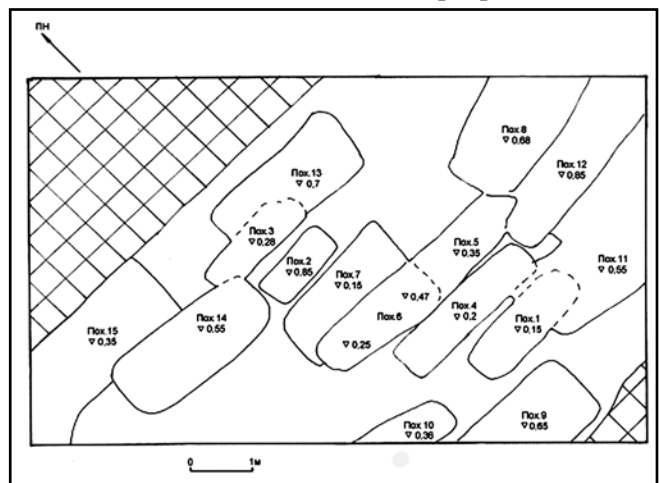
Поховання № 1. Могила, розмірами 0,8 x 2,15 м, мала глибину 0,13-0,15 м. Кістяк покладений головою на захід у витягнутому положенні на спині. Руки складені на животі.

Поховання № 2. Яма розмірами 0,6 x 1,35 м, глибиною 0,05-0,1 м нижче рівня материка містила залишки дитячого кістяка довжиною 0,85 м. Кістяк покладено на спину, головою на захід.

Поховання № 3 частково перекриває могилу № 13. Могила розміром 0,6 x 1,9 м мала глибину 0,15-0,28 м від рівня материка. Кістяк підлітка гарної збереженості лежав на спині, головою на захід. Руки покладені на грудях.

Поховання № 4. Яма розмірами 0,7 x 2,65 м, глибиною 0,15-0,2 м містила кістяк дорослої людини, покладений на спину, головою на захід. Руки складені на животі.

Поховання № 5 частково перекриває могили

План розкопу на вул. Леніна 35б по материк

№№ 8, 12 і перекрите могилами №№ 6, 7. Яма розмірами 0,75 x 1,9 м мала глибину 0,35 м нижче рівня материка. Похований лежав на спині, головою на захід. Правиця покладена на живіт, ліва піднята до плеча. Біля голови виявлено уламок великого залізного кільця та уламки кераміки XII ст.

Поховання № 6 перекриває поховання № 5. Могила розмірами 0,87 x 2,7 м мала глибину 0,25-0,47 м. Кістяк поганої збереженості, орієнтований головою на захід. В заповненні знайдено залізний предмет та фрагмент кераміки XII-XIII ст.

Поховання № 7. Яма розмірами 1,1 x 2,3 м, глибиною 0,12-0,15 м містила кістяк гарної збереженості. Похований покладений на спину, головою на захід. Руки складено на животі.

Поховання № 8. В межах розкопу досліджене частково. Має яму шириною 1,35 м, глибиною 0,65-0,7 м. Біля черепа в західній частині ями знайдено мідне тринамистове скроневе кільце.

Поховання № 9 частково заходить під стінку розкопу. Ширина ям 1,25 м, глибина 0,55-0,65 м. Похований лежав на спині, головою на захід.

Поховання № 10 досліджене частково. Ширина могили сягає 0,7 м, глибина 0,22-0,36 м. В центрі ями виявлено кістяк, від якого збереглися кістки ніг, котрі вказують на орієнтацію поховання головою на захід.

Поховання № 11 частково заходить під стінку розкопу. Ширина могильної ями сягає 1,3-1,4 м, а глибина 0,5-0,55 м. Зберігся череп і кілька трубчастих кісток, які вказують на орієнтацію поховання головою на захід. Із заповнення могили походять уламки вінець XII-XIII ст.

Поховання № 12. Глибина ями 0,7-0,85 м. Яма містила череп, кілька хребців, які вказують на орієнтацію поховання головою на захід.

Поховання № 13. Яма розмірами 1,1 x 2,55 м мала глибину 0,6-0,7 м нижче рівня материка. Кістяк поганої збереженості, покладений у витягнутому положенні, головою на захід.

Поховання № 14. Могила розмірами 1,2 x 1,7 м мала глибину 0,4-0,55 м. Кістяк покладено на спину, головою на захід. Правиця лежала на тазі, ліва – на грудях.

Поховання № 15. Яма глибиною 0,35 м містила кістяк гарної збереженості, що лежав на спині, головою на захід. Руки складені на тазі. В заповненні могили виявлено уламки кераміки XII-XIII ст. та стінка рифленої амфори.

Таблиця № 1

Положення рук небіжчиків в розкопі
по вул. Леніна 35 б

Розташування рук	Кількість випадків	Питома вага (%)
На животі	3	44
На тазі	1	14
На грудях	1	14
Ліва на грудях, права на тазі	1	14
Ліва до плеча, права на живіт	1	14
Загалом	7	100

Для семи випадків вдалося визначити положення рук. Розташування рук на тілі (ознака дотримання християнських норм поховання) характерне для цвинтарів, що виникли в XII ст.

Судячи із взаємної стратиграфії розташування могил, існує щонайменше три горизонти поховань, що частково перекривають одне одне. Обмеженість ділянки робіт не дозволяє визначити площу, зайняту під цвинтар, але на ділянці, відведений під котлован п'ятиповерхівки, виявлена щільна садибна забудова [1, 2-10]. На місці досліджень присутні лише матеріали XII – середини XIII ст. Наявність дитячих поховань може вказувати на той факт, що могильник міг належати до домової церкви однієї садиби. Ці дві обставини вказують на тривале існування невеликого цвинтаря, розташованого біля дворової церкви чи каплиці. Виявлення скарбу угорських монет на території котловану п'ятиповерхівки свідчить про заможність власників розкопаної садиби. На думку дослідників, скарб закопаний наприкінці XI – в першій половині XII ст., тривалий час використовувався в якості жіночого намиста, що потрапило на Русь під час прибуття угорського посольства до Ізяслава Ярославовича [2, 61-63]. Дослідження цвинтаря поряд із руслом невеликого струмка, що проходив територією Передгороддя, дозволяє простежити певні аналогії між розташуванням цвинтаря на вул. Коцюбинського, 81 та Леніна, 35 б [5, 161-172]. Як перший, так і другий цвинтарі займали берег струмка, де можна було облаштувати колодязь – невід'ємну складову церковного подвір'я. Ділянки уздовж берегів струмків були досить привабливими для посадської забудови, і садиби досить швидко з'являлися в таких місцях [4, 99-210]. Але відсутність забудови в межах розкопу, де віднайдено цвинтар, вказує на той факт, що ділянка одразу була відведена під будівництво церкви чи каплиці. Це з одного боку вказує на сталість християнського світосприйняття (неможливість життя без храму), з іншого підтверджує час виникнення церкви чи каплиці в рамках XII ст.

Посилання

1. Гребень П.Н. Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на посаде в г. Чернигове / П.Н. Гребень; В.Н. Марченко // НА ИА НАН Украины – № 1991/77.
2. Ігнатенко І.М. Скарб угорських монет XI ст. з Чернігова / І.М. Ігнатенко, Г.О. Козубовський // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова – Чернівці, 1993. – С. 61-63.
3. Казаков А.Л. Отчет про охранные раскопки в 1991 г. в г. Чернигове (ул. Ленина, 35б) / А.Л. Казаков, И.А. Потапов // НА ИА НАН Украины – № 1991.
4. Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території Давньоруського Чернігова / Ю. Ситий // Чернівці у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи – Чернівці, 2007. – С. 199-210.
5. Шекун О.В. Церковне кладовище XI – XIII ст. на вулиці Коцюбинського, 81 / О.В. Шекун, Ю.М. Ситий // Чернівці в старожитності: Науковий збірник. – Вип. III. – Чернівці, 2010. – С. 162-171.

Сытый Ю.Н. Исследования древнерусского кладбища в Чернигове (ул. Ленина, 35 б)

Исследование кладбища небольшой церкви на территории

Передграддя древнерусского Чернигова дополняют материалы по христианизации Руси.

Ключевые слова: Чернигов, захоронение, христианство, кладбище.

Sytyi Yu. M. The investigations of ancient Rus cemetery in Chernihiv. (Lenin's st., 35b)

The investigations of the church cemetery in the suburbs of ancient Chernihiv complement the information about the christianisation of Rus.

Key words: Chernihiv, burial, christianity, cemetery.

04.04.2011 р.

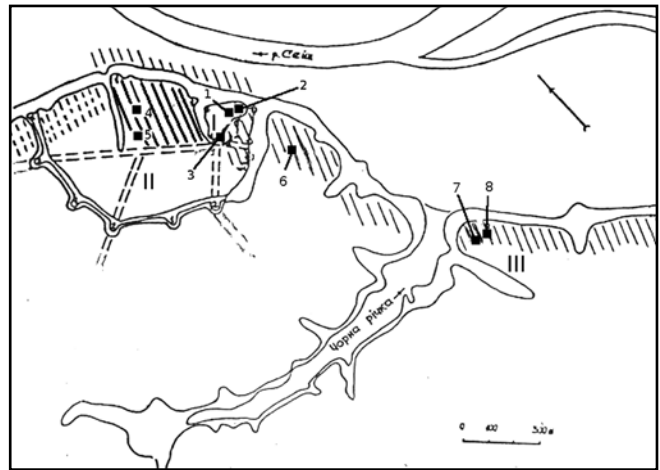

Рис. 1. Розташування розкопів з виявленими матеріалами другої половини XIII ст.

Умовні позначення:

- I – Литовський Замок; II – Фортеця; III – пос. Палац;
1 – розкопи №№ 13, 15 на Литовському Замку; 2 – розкоп № 7 на Литовському Замку; 3 – траншея № 2 на Литовському Замку;
4 – траншея № 4 на території Фортеці; 5 – траншея № 5 на території Фортеці; 6 – розкоп № 1 на Посаді;
7 – розкоп № 1 на пос. Палац; 8 – розкоп № 2 на пос. Палац.

УДК 902.03 (477.51) «04/14»

Д. Р. Дем'яненко

МАТЕРІАЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ. В БАТУРИНІ

У статті подано результати перегляду колекцій з розкопок в Батурині, які дозволили виокремити деяку кількість матеріалів другої половини XIII ст. Їх наявність та розташування дозволяють говорити про продовження існування Батурина в цей час.

Ключові слова: кераміка, Батурин, післямонгольська доба.

Цілеспрямовані дослідження території м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області, розташованого у нижній течії р. Сейм, проводяться вже більше 15 років. Предметом цих досліджень виступає Батурин як одна з гетьманських столиць Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. В процесі досліджень вдалося виявити матеріали, які відносяться як до пізнішого, так і до більш раннього часу існування міста. Надзвичайно цікавими є матеріали, що датуються періодом після монгольської навали, котра прокотилась вогнем південними районами Чернігово-Сіверщини восени 1239 р. (Рис. 1).

На сьогоднішній день пануючою є думка про те, що Батуринське городище розділило сумну долю більшості інших населених пунктів краю, коли, знищивши Чернігів і пограбувавши центральні райони князівства, монголи повернули на схід і Посейм'ям відійшли у степ, знищивши по дорозі Рильськ, Вир, Глухів, Путивль, Курськ [4, 120]. Але перегляд колекцій з розкопок в Батурині дозволяє припустити, що події розвивались дещо іншим чином.

Вперше матеріали другої половини XIII ст. були виявлені в північній частині поселення Палац в розкопах №№ 1 (Рис. 2: 12-13), 2 [1, 90-92] (1996 р.). Ці матеріали містились в культурному шарі обох

розкопів, а також в заповненні споруди № 1 розкопу № 2 [1, 92-93].

Споруда орієнтована паралельно до краю тераси річки Сейм, стінками по лінії південний захід – північний схід з невеликим відхиленням до півночі. Вона мала прямокутну форму: 3,0 x 3,3 м – на рівні материка і 2,9 x 2,8 м – на рівні дна споруди. Заповнення споруди № 1 – однорідний чорний супісок на всю глибину котловану (0,5 м). Котлован частково викопаний у природному шарі темно-сірого супіску, що не містить ніяких знахідок, та материка (0,25 м). В трьох кутах (західний кут споруди вийшов за межі розкопу) фіксуються стовпові ямки від конструкції, діаметром 0,25 – 0,4 м і глибиною 0,2 – 0,31 м. В долівці споруди виявлено 3 ями, що, ймовірно, мали господарче призначення: біля північно-східної стінки споруди досліджена яма овальної в плані форми (0,4 x 0,6 м) з похилими стінками, глибиною 0,23 м; біля північно-західної стінки знайдена яма підпрямокутної форми (0,8 x 1,0 м), глибиною 0,32 м; біля південно-західної стінки споруди – овальної форми яма (0,8 x 1,15 м), глибиною 0,28 м. Із заповнення походить дрібна кераміка XII – XIII ст. та окремі фрагменти другої половини XIII ст.

Того ж року синхронні матеріали виявлено і на території Литовського Замку в траншеї № 1, в культурному шарі розкопів № 1 [1, 28], № 2 [1, 57] та в заповненні споруди № 3 розкопу № 2 [1, 56].

Споруда № 3 частково знищена спорудою XVII ст., що знаходиться дещо південніше. Від неї залишилася частина печі та ділянка котловану глибиною до 0,2 м. Заповнення котловану одноманітне – чорний супісок. Піч сформована на шарі глини потужністю

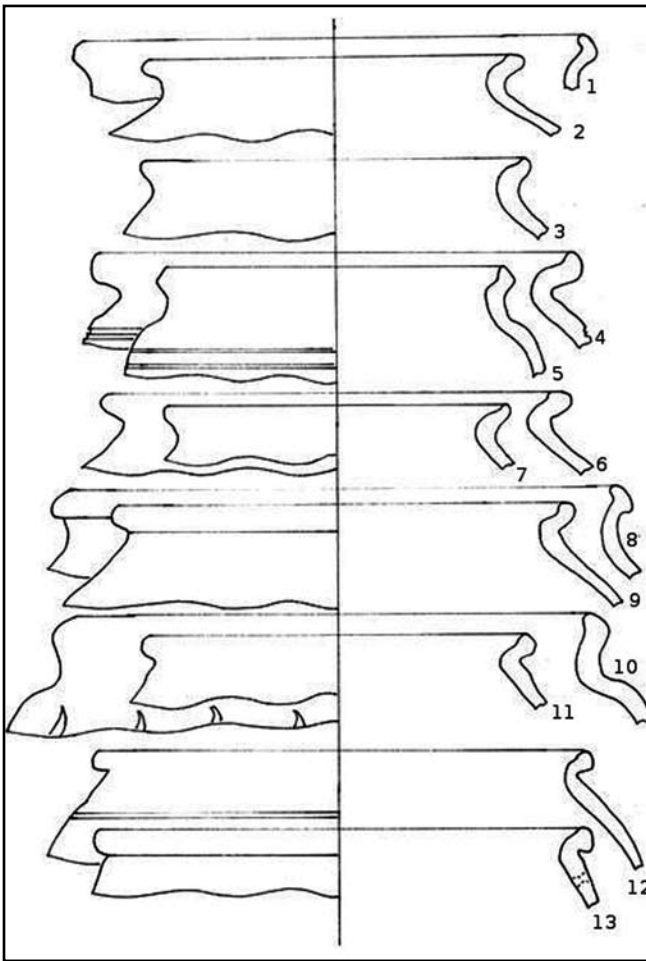

Рис. 2. Окремі фрагменти кераміки другої половини XIII ст. з Батурина

0,02–0,1 м, на якому лежить шар піщини потужністю до 0,05 м, перекритий череном печі товщиною до 0,03 м. В східній частині печі черень переходить у її склепіння (товщина до 0,03 м). Висота склепіння відносно рівня черену – 0,1 м. Піч витягнута по лінії схід-захід з відхиленням на північ. Розміри череня 1,0 x 1,15 м. Товщина склепіння – 0,1 м. Споруда в межах розкопу збереглася на площі 2 м². Виходячи зі стратиграфічних спостережень, споруда № 3 є найбільш ранньою за часом свого існування порівняно з іншими спорудами розкопу № 2.

Значна кількість кераміки другої половини XIII ст. була виявлена в розкопі № 1 на території Посаду (в районі старої пекарні) (Рис. 2: 8-11).

Споруда № 1 прорізана спорудою XVII ст. та ямою № 10. Перша має овальну в плані форму, довгою віссю витягнута по лінії південний схід – північний захід. В межах розкопу споруда досліджена на довжину 4 м при ширині 1,6 – 2,0 м. Глибина котловану 1 м – в північній частині і 1,1 м – в південній. Заповнення перекрите культурним шаром та шаром темно-сірого супіску з включенням піщини та вугликів (потужністю до 0,4 м). Уздовж північної стінки простежуються численні замиви: верхній – темно-сірий пухкий супісок з включенням вугликів

та піщини, під ним – жовта глина та сірий супісок з включенням лінзи жовтої глини. По дну споруди № 1 лежить шар жовтої глини (потужністю до 0,45 м), підстелений шаром сірого супіску (потужністю до 0,15 м). Біля південної стінки фіксується замив у вигляді сіро-жовтої глини.

Із заповнення споруди № 1 походять: 2 фрагменти скляних браслетів, оселок з пісковіку, цілий давньоруський серп та уламок браслету, звитого з двох бронзових дротин, що за новгородськими аналогіями датується 1116-1268 рр. [5, 41], а також кераміка, серед якої є фрагменти другої половини XIII ст., уламок кришки. В заповненні споруди знайдено риб'ячу луску [7, 47].

Споруда № 3 прорізана спорудою та ямою XVII – XVIII ст. Має округлу в плані форму, діаметром близько 4 м. Глибина котловану 0,4 м. По центру споруди в її дні є яма овальної форми 1,6 x 2,0 м, глибиною 0,15 м (відрівняна). Заповнення споруди складає сіро-коричневий супісок на всю глибину. З котловану походять знахідки: 2 половинки однієї намистини, 2 уламки скляних браслетів та металевий стержень. Посуд представлений вінцями, стінками та денцями XII – XIII ст., серед яких, однак, зустрічаються фрагменти другої половини XIII ст. [7, 48].

Споруда № 6 овальна в плані, витягнута довгою віссю по лінії південний схід – північний захід. Розмір споруди 1,0 – 1,2 x 2,1 м, глибина 1,0 м. Заповнення: верхній шар – сірий плямистий супісок з включенням піщини (потужність 0,8 м), нижній шар – сіро-жовтий суглинок (потужність 0,2 м). Із заповнення споруди походять: 2 фрагменти скляних браслетів (ще 2 знайдені над заповненням споруди) та уламок туфового жорна. Кераміка представлена посудом XII – XIII ст.: вінцям, стінками та денцями, на одному з яких є клеймо. Серед уламків кераміки зустрічаються фрагменти другої половини XIII ст. [7, с. 48].

Споруда № 7 виходить за межі розкопу. Фіксується на рівні материка у вигляді котловану підпрямокутної форми. Досліджена довжина – 5 м, ширина – 2,2 м. У центральній частині прорізана спорудою XVII ст. Заповнення: уздовж стін зафіксовано у вигляді замиву жовтої глини (потужність до 0,6 м), що лежить на шарі сірого плямистого супіску з включенням глини (потужність до 0,45 м). В центральній частині лежить лінза сіро-коричневої глини (потужність до 0,2 м). Під нею – шар сірого супіску з включенням вугликів та піщини з трьома лінзами, що лежать одна на одній: сіро-жовтого супіску з включенням піщини та вугликів (потужність до 0,2 м), далі – лінза сірого супіску з включенням глини (потужність до 0,25 м). Нижче знаходиться лінза сірого супіску. Нижній шар споруди – жовта глина з включенням сірого супіску (потужність 0,2 м). Біля північно-східної стінки споруди два замиви: жовтої глини та жовтої глини

з включенням вугликів. Із заповнення походять знахідки: ковзан (зроблений з кістки тварини), бронзовий гудзик (знайдений у культурному шарі над спорудою). В котловані споруди знайдена кераміка XII – XIII ст., представлена вінцями, стінками та денцями горщиків. Серед цих фрагментів зустрічаються й ті, що можуть бути віднесені до другої половини XIII ст. [7, 49].

Яма № 10 заходить під північну стінку розкопу. Вона досліджена на довжину 2,0 м і ширину 0,8 м. Має округлу в плані форму. Глибина ями – 0,8 м. Заповнення: верхній шар – темно-сірий супісок з включенням піщини та вугликів (потужність до 0,3 м). Під ним біля східної стіни ями зафіксована лінза сіро-зеленого супіску з включенням глини (потужність 0,1-0,2 м), що лежить на сірому плямистому супіску з включенням глини (0,1 м). На дні знаходиться темно-сірий пухкий супісок з включенням вугликів та піщини (потужність до 0,3 м). Із західного боку ями фіксується замив. З ями походять 5 уламків скляних браслетів, залізна пряжка та перламутровий хрестик. Над ямою № 10 знайдено уламок скляного браслету, а у ямі – кераміку XII – XIII ст., однак, також зустрічаються фрагменти другої половини XIII ст. [7, 49-50].

Яма № 11 круглої форми діаметром 1,2 м. Заповнення складається з 2 шарів: темно-сірого пухкого супіску з включенням піщини та вугликів і шару сіро-коричневого супіску з включенням вугликів. Яма має глибину 1,02 м. Із західного боку фіксується підбій на глибину 0,25 м. У заповненні серед кераміки знайдено фрагменти другої половини XIII ст. [7, 50].

Кількість давньоруського матеріалу та об'єктів, виявлених на площі розкопу (30 м²), дозволяє припускати думку, що розкоп дослідив частину досить щільної забудови двору XII – другої половини XIII ст.

Треба відзначити, що матеріали другої половини XIII ст. зустрічаються поруч з матеріалами першої половини XIII ст. Така ситуація наводить на думку про те, що дані об'єкти виникали ще в домонгольський час, а загинули вже в другій половині XIII ст. Таким чином, в матеріалах не помітно тієї межі, яка зазвичай розділяє XIII ст. на два досить відмінні періоди.

На Литовському Замку матеріали другої половини XIII ст. зустрічались в культурному шарі розкопів № 13 (2004 р.) [9, 22], № 15 (2005 р.) [10, 14], траншеї № 2 (2007 р.) [6, 12], а також в культурному шарі та заповненні споруди № 21 [3, 23] і ями № 4 [3, 21] розкопу № 7 (2002 р.).

Споруда № 21 частково виходить під східну стінку розкопу. Вона являла собою житло, заглиблене в материк на 0,2 м. Стратиграфія східної стінки розкопу фіксує прорізку заповнення споруди в XVII ст.

У південно-східному куті споруди зафіксовані залишки зруйнованої у XVII ст. глинобитної печі. Споруда мала підквадратний у плані котлован, розмірами 3,25 x 3,0 м, орієнтований з відхиленням на 40° до заходу від осі південь – північ. Піч мала округлу в плані форму, діаметром 1,4 м та висотою 0,5 м. На висоті 0,2 м від долівки котловану зафіксовані залишки череня печі діаметром близько 0,75 м. Тіло печі та її верх складено з жовтої глини.

З печі походять уламки горщика XIII ст. В заповненні котловану споруди знайдені уламок вістря стріли, фрагменти кераміки XIII ст., серед якої – два денця горщиків з клеймами у вигляді простого та складного кола. Окремі фрагменти впевнено можна віднести до другої половини XIII ст.

На території Фортеці кераміка другої половини XIII ст. містилась в траншеях № 4 (споруда № 1 [10, 56-57]) та № 5 (споруда № 1 [10, 58-59] і яма № 2 [10, 65]) (2005 р.) (Рис. 2: 1-7).

Котлован споруди № 1, досліджений в траншеї № 5 на глибині 0,7 – 0,8 м від дерну, перекритий шаром темно-сірого супіску товщиною до 0,25 м, підстеленого лінзами світло-сірого супіску (до 0,1 м) та прошарком піску (0,05 м). З рівня материка споруда має заповнення у вигляді чорного плямистого супіску товщиною 0,1 – 0,25 м, що перекидає наступні шари: шар глини (товщина до 0,15 м), підстелений сірим супіском з включенням попелу (товщина до 0,15 м). Ближче до дна лежить шар (до 0,4 м) глини, який у північній частині доходить до дна котловану, а в південній – більш заглиблений – спирається на горілий прошарок з вугликами (товщина 0,03 – 0,05 м).

Котлован починається з рівня передматерика (глибина 0,8 м від дерну), має ступінчастий схил з північного боку (вхід до котловану). В материк фіксуються дві сходинки, глибиною 0,23 м та 0,4 м. Від сходинки йде похилий коридор, довжиною 0,7 м; глибина в кінці коридору сягає 0,55 м від рівня передматерика. Далі на південь глибина споруди падає до 0,85 м і через 1,5 м знов понижується до 0,92 м (близько 1 м від рівня, з якого вона була викопана). Такі зміни глибини дозволяють вбачати в котловані споруди три приміщення: коридор, довжиною близько 1,2 м, що спускається до глибини 0,55 м; холодну камеру чи сінці, шириною 1,5 м і глибиною 0,9 м; жилу камеру, довжиною щонайменше понад 2,6 м (глибина 1 м). Житло було розібране господарями повністю і закидане глиною з іншого котловану. Разом з шарами закидування, а також після усадки заповнення в шари замиву потрапила кераміка XII ст. Окремо відзначимо риг дикої тварини, що побував у вогні і має сліди загострення кінця для використання в якості проколки.

Споруда є рештками житла XIII ст. складної конструкції, орієнтованої довгою віссю по лінії південь – північ; вхід знаходився з північного боку

(від краю тераси р. Сейм). Слід також мати на увазі, що житло відстоїть від краю тераси за 190 м. Це дозволяє припускати думки про багаторядову забудову території, що йшла паралельно до краю тераси у XII – другій половині XIII ст.

Під прошарком глини знаходяться шари темно-сірого супіску з битою цеглою і в кв. 8 – 9 – лінза сірого супіску з включенням уламків цегли – від забудови ділянки у XIX ст. Вони перекривають заповнення об'єкту в кв. 7, 8 і рівень денної поверхні часів запусіння Батурина – XIV – початку XVII ст. (глибина 0,65 м від дерну). З цієї глибини до 0,85 м від сучасного дерну лежить темно-сірий супісок – похований дерн та родючий ґрунт, товщиною близько 0,2 м. Він утворився, судячи зі стратиграфії споруди № 1, вже після її закидування (в другій половині XIII ст.).

В районі ями № 2 траншеї № 5, яка датується кінцем XVII ст., виявлено фрагменти кераміки другої половини XIII ст, що може свідчити про існування синхронного об'єкту біля стінки траншеї.

Загальний огляд колекцій привертає увагу до того факту, що матеріали другої половини XIII ст. зустрічаються практично по всій території міста, а найчастіше їх виявляють в місцях, що досліджувались найбільше: на Литовському Замку, в районі палацу К. Розумовського, на території посаду та Фортеці. Отже, можна припустити, що при подальших дослідженнях інших частин міста кількість матеріалів цього часу буде виявлена в достатній кількості і там.

Проведені дослідження дають змогу говорити про певну передчасність висновків Ю.М. Ситого та дещо скоригувати його думку про те, що вже з другої половини XIII ст. місцеве населення перейшло до таких галузей господарювання, що не потребували осілого способу життя, – в першу чергу скотарства [8, с. 37].

Дозволимо собі в якості гіпотези висловити думку, що осінній похід 1239 р. монгольського війська проти південних районів Чернігово-Сіверщини зачепив на Посем'ї лише окремі населені пункти. На цю думку наводять, з одного боку, наявність матеріалів першої половини XIII ст. в одних шарах з матеріалами другої половини, а також висновки О.М. Єнукової щодо долі літописного Рильська (розташованого в середній течії р. Сейм) в цих подіях [2, 156]. Нагадаємо, що в 1999 р. Посеймівською археологічною експедицією Курського державного університету були досліджені залишки житла на підкліті; речовий матеріал дозволив віднести цю споруду до періоду між монгольським погромом та 1275 р. На думку авторів, подібні висновки можна зробити і для Батурина.

Як відомо, похід монголів проти Південної Русі в 1239 р. носив другорядний характер, оскільки головні сили Бату були спрямовані проти половців,

що підняли повстання в тилу його армії. Видається цілком природним, що жертвами цього походу стали найбагатші центральні райони Переяславського та Чернігово-Сіверського князівств, а така досить віддалена територія, як Батурин ані у військовому, ані в матеріальному плані завойовників не змогла зацікавити. На території південних районів Чернігово-Сіверщини, в першу чергу, їх могли зацікавити два стольних міста: Чернігів та Новгород-Сіверський. В обох цих містах сліди штурмів монголами археологічно простежуються дуже чітко. Якщо ж додати до цього літописний епізод про чернігівського єпископа, якого монголи довели аж до Глухова, то вимальовується повний маршрут завойовників, яким вони йшли восени 1239 р. Потрапивши з Переяславщини на територію південних районів Чернігово-Сіверщини через Уненіж, вони попрямували спочатку до Чернігова, потім до Новгорода-Сіверського і повернули на південь – через Глухів та Путивль, де, імовірно, переправившись через р. Сейм, вийшли в степ.

Саме через це Посейм'я і залишалось незацепленим масштабними військовими діями до 1275 р., коли монголи спрямували цією територією військо на допомогу Данилові Галицькому проти Литви. Такий стан речей, однак, не відмінє кризових явищ в житті краю, які, як відомо, були обумовлені не лише монгольською навалою, та, зрештою, і призвели до ситуації, описаної Ю.М. Ситим в його статті. Ці висновки мають бути переміщені в часі на останню чверть XIII – першу половину XIV ст.

Посилання

1. Васюта О.О. Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області / О.О. Васюта, В.П. Коваленко, І.В. Кондратьєв, І.М. Коновченко, О.П. Моця, Б. Семенченко, В. Скороход, І. Солобай, О. Терещенко // НА ІА НАН України. – № 1996/2. – 152 с.
2. Енукова О.Н. Жилая постройка средневекового г. Рильска / О.Н. Енукова // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII – XIV вв. – Тула, 2005. – С. 145-158.
3. Кобец О. Науковий звіт про археологічні роботи 2002 р. на території смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. / О. Кобец, В. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, Ю. Ситий, Н. Хамайко // НА ІА НАН України. – № 2002/145. – 137 с.
4. Коваленко В. Батурин, відкритий археологами (частина I) / В. Коваленко, Ю. Ситий // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. – С. 97-145.
5. Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X – XIV вв.) / Ю.М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода. – М., 1990. – С. 29-98.
6. Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2007 р. / Ю. Ситий, Н. Єгорова, В.П. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, В. Скороход, Л. Сита // НА ІА НАН України. – № 2007. – Т. 1. – 122 с.
7. Ситий Ю.М. Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області / Ю.М. Ситий, О.О. Васюта, В.П. Коваленко,

І.В. Кондратьєв, І.М. Коновченко, О.П. Моця, М.В. Овчаров // НА ІА НАН України. – № 1997.

8. Ситий Ю. Зміни в характері занять населення нижнього Посем'я після монголо-татарської навали / Ю. Ситий // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. – С. 34-38.

9. Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, Н. Єгорова, О. Кобець, В. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, І. Солобай // НА ІА НАН України. – № 2004/196. – Т. 1. – 209 с.

10. Ситий Ю. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. / Ю. Ситий, О. Васюта, Н. Єгорова, В. Коваленко, Р. Луценко, В. Мезенцев, О. Моця, Б. Семенченко, В. Скороход, І. Солобай, О. Терещенко // НА ІА НАН України. – № 2005/125. – Т. 1. – 251 с.

Дем'яненко Д. Р. Материали второй половины XIII в. в Батурине

В статье представлены результаты просмотра коллекций из раскопок в Батурине, которые позволили выделить некоторое количество материалов второй половины XIII в. Их наличие и расположение позволяют говорить о продолжении существования Батурина в это время.

Ключевые слова: керамика, Батурин, послемонгольское время.

Demianenko D. R. The materials of the second half of the XIII century in Baturyn

The article presents the results of the revision of collections from excavations in Baturyn. It allowed to distinguish some materials of the second half of the XIII century. Their presence and location suggests a continuation of the existence of Baturyn at this time.

Key words: ceramics, Baturyn, postmongol period.

31.03.2011 р.

УДК 94(477):2-562:-029:7

В.Є. Куриленко

САКРАЛЬНІ МОТИВИ 8-ПРОМЕНЕВОЇ ЗІРКИ В МИСТЕЦТВІ СІВЕРЩИНИ, ЦИВІЛІЗАЦІЙ СТАРОДІВНЬОЇ АЗІЇ ТА ЄВРОПИ

Стаття ставить проблему вивчення зв'язків мистецтва Сіверщини, цивілізації доби бронзи і заліза Євразії. Каталізатором тут став мотив 8-променевої зірки, знайдений автором на Десні, аналоги якої виявилися в мистецтві Месопотамії, Індії, Кавказу, Туркменії та інших регіонів. Ця зірка на тисячоліття стала символом Богоматері.

Ключові слова: зірка, Богоматір, Месопотамія, гліптика, ікони.

Зустріч із сакральними мотивами на кахлях трапилася при зборі автором статті речей, що започаткували Мезинський археологічний музей. У

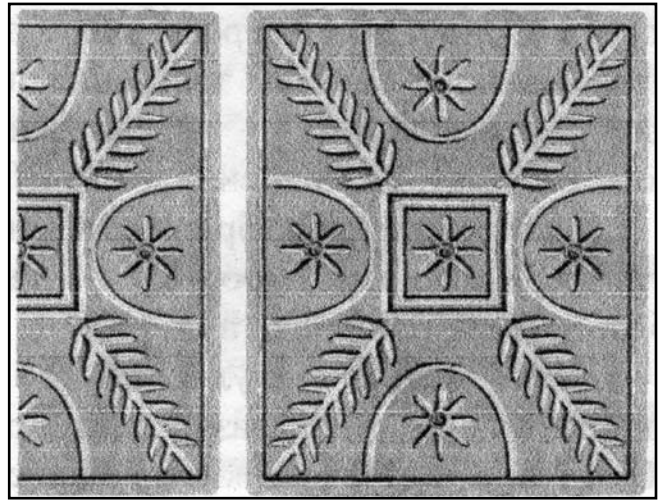

Рис. 1. Кахля з дворянського дворища XVII-XVIII ст. з орнаментом у вигляді чотирьох кутових пальметок і 8 напівосями Світу

1965 р. на загубленому в болотах Воробйовому острові (вполносіприбою) виявилася маса битих кахлів з чудово виконаною в рельєфі орнаментальною композицією, що нагадала розписи пілонів Софійського собору в Києві. На кахлі з дворянського дворища XVII-XVIII ст. виявлено скомпонований навколо сонця вінок орнаменту з 4 кутковими пальметками і 8 напівосями Світу. (Рис. 1) Дивувало те, що знахідка виявлена у страшній болотній глухомані, де стежки звірів вражали навіть хуторян.

Загадки посилювали знахідки великих бронзових гудзиків із рельєфною ростральною колоною, царською короною, текстом «Закон» та «С. П. Бург. Бундер». У цій місцевості знаходилася дача петербурзького полковника Вороб'я з с. Вороб'ївка під Брянськом. Кахля інтригувала семантикою, яка ще більше проявлялась на чудовій орнаментальній композиції кахлі з південного Свердловського острова. В ній кутові високохудожні пальметки з «мезинською алебардою» вказують на чотири сторони Світу. Їх 8-ку доповнюють 4 вписані в підкови крини тютюну. Їх вершини з'єднані з 8-кутною зіркою, сплетеною з «черенців вишні», і описаною хрестовиною 8-кутною фігурою. Ця зірка з сонцем нагадує фігуру на срібних застібках X ст. із Чернігівського кургану «Гульбище», де знайдено і гудзики з 8 сторонами та з 8 напівосями Світу (Рис. 2). 8-променеву зірку нагадує і фігура на

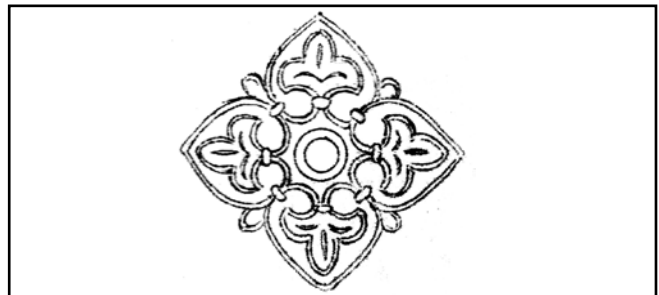

Рис. 2. Застібка X ст. із чернігівського кургану Гульбище

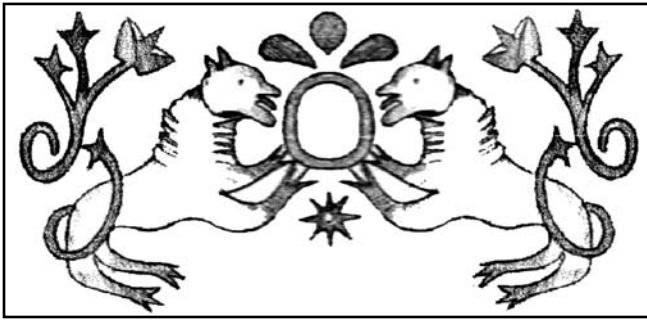

Рис. 3. Кахля кінця XV-XVI ст. із дворища дворян Головачевських із сакральними мотивами. Реконструкція автора

керамічному диску середньодніпровської культури II тис. до н. е. з с. Бортничі біля Києва [2]. Картуші 8-кутники бачимо і в кахлях з Коропа.

8-променева зірка в мистецтві Сіверщини

Перелом у пошуках внесла кахля з «дворища академіка К. Головачевського» (Короп. Музей Кибальчича). В її композиції «намічені риси» майбутньої Коропської школи кахель – це леви-охоронці, що лижуть Сонце; крин, що росте з нього; дерево життя і 8-променева зірка (Рис 3). Схожі кахлі автор статті знайшов і в залишках горнів на маслозаводі в Коропі, але їх зсунули бульдозерами в старицю Панське.

Революційною стала кахля з рельєфами 8-променевої зірки, знайдена у дворі мезинської школи. На ній ритми 8 бачимо в промінні зірок, в 8 парах шевронів, що на «осях Світу»: в кінцях «підков щастя» – на перетинах Сонця; в 8 відрізках – в картуші зірки у центрі. Виявилося, що ці зірки дублюють іконографію 8-променевих зірок з гліптики давньосхідних цивілізацій, відтисків на глині тощо. У кахлі вісімку сторін світу створено двома хрестами – з зірок і ялинок, які ми бачимо і на посуді доби бронзи з Мезинського острова, на культових жіночих фігурках з Ірану, Туркменії й інших регіонів [3]. А іконографічний дубль мезинської зірки бачимо на аркадських, сірійських й інших печатках з III тис. до н. е. [4, 457; 3, 209]. У Короп кахлю з зірками, схоже, завезено водою з Києва у XV-XVI ст., але в XVII-XVIII ст. кахлі з сакральними мотивами випускав і Коропський цех живописців. Виник мотив зірки на ранньоземлеробській основі, й мав магичну семантику. У дзеркалі каміну мезинська «підкова щастя» при стиковці кахель реставрує «старий символ» – завалене Сонце. До нас ці «дворянські кахлі» могли привозити і з Білорусії, Москви, Петербурга [5, 1927].

8-кутна зірка в мистецтві Стародавньої Азії

Ця зірка виросла з мотиву 4 та 8 сторін Світу, які знайдено і в декорі срібних бляшок X-XI ст. з курганів Чернігова, на кахлях округи Мезина, на неолітичних пунктах землеробів у Месопотамії, де виробниче господарство виникло ще у IX-VIII тис. до н. е. [6]. Ритм 4 та 8 знайдені і в неолітичних амулетах

Туркменії, яка контактувала з Месопотамією, та в Алтин-Депе, на півдні Середньої Азії, де в V тис. до н. е. існували традиції Месопотамії, із хреста формувалася 8-променева зірка [6; Кирчо, 176-179; 3, 39].

Уяву неолітичних племен про чотири сторони світу демонструє поселення Дзвінкове біля Мезина. Його план нагадує півмісяць, де довга вісь лежить на лінії схід-захід, а мала вказує на Полярну зірку (культову (?) споруду – коло 10 м в діаметрі). Тут знайдено і уламок – модель неолітичного місячного календаря (?). Перехід хреста у 8-членну фігуру бачимо і на неолітичних блюдах V тис. н. е. в кераміці в Чехословачії, а різні печатки з зірками – на великій території від Месопотамії до Інда [7, 12; 8, 56]. Але вивчено ще далеко не все. Про це говорять знахідки у Персидській затоці. Тут відкрито 700 пунктів дивної цивілізації ДЖИРОФТ – сліди зіккурантів, вищих за Єгипетські піраміди, таблички з писемністю, чудову кераміку, гліптику, що чекає дослідників [9]. Найдавніші печатки V тис. до н. е. походять із Месопотамії [6; Бадер].

Огляд джерел

Схоже, що виникла 8-променева зірка в Месопотамії, циліндричні печатки – ще у халахських шарах сіро-кілікійського неоліту [8]. Тут гліптика виникла ще у V тис. до н. е. Складні міфологічні сюжети поширились у Вавілоні, Ассирії, Бактрії, Афганістані, Узбекистані. У шумерів ця зірка, що відбилась і в гліптиці, клинописі Давньої Азії означала слова Бог, Небо. Їх попередниками в Месопотамії були «протоефрати»-убейдійці (від назви казкового бугра Ель-Убейд біля м. Ура [10, 14, 54, 55, 333]. У IV тис. до н. е. семітські кочівники там залишили руїни, а потім із шумерами створили високу цивілізацію [7, 649, 651]. Відбитки їх циліндричних печаток – це чудові «картини» з унікальною інформацією. На аккадських печатках III тис. до н. е. над шеренгою царів бачимо «мезинські» зірки з Сонцем і Місяцем (Рис. 4). У трипільському мистецтві їх не виявлено [11, 141]. Зустрічаються вони і в ассирійських печатках, у сцені посвячення з геніями (Угарит) в Сирії, Вавілоні у залізному віці тощо [12, 1981; 13, 139].

На кахлі з Коропа ця зірка – мала деталь, на мезинській – ідейна домінанта філософської композиції – великий символ історичного минулого.

Рис. 4. Відбиток типової аккадської кругової печатки. Близько 2300 р. до н. е.

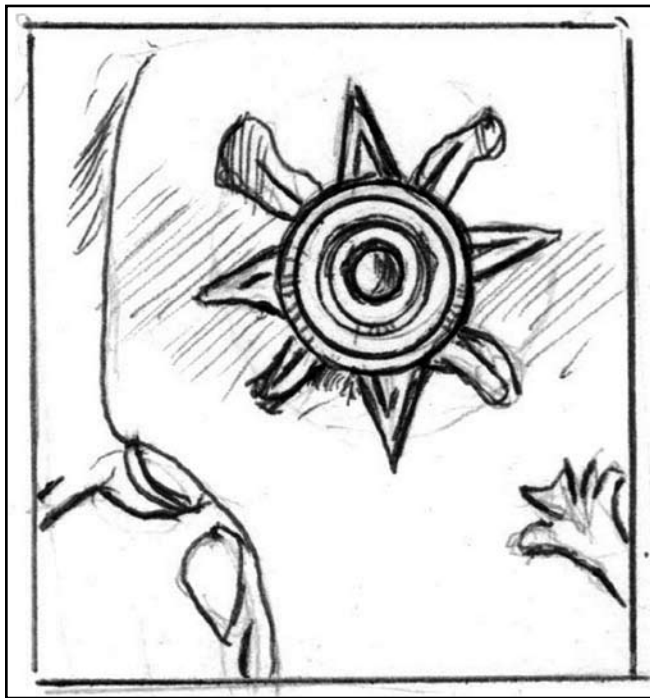

Рис. 5. Зірка з відбитку циліндричної печатки III тис. до н. е. із сцени про Гільмашена. Лондон. Музей

Інший символ – ялинка – виник на Мезинській палеолітичній стоянці, і відомий на посуді доби неоліту, бронзи у місячній календарі землеробів шнурової кераміки із р. Рвачка біля Мезина.

Зірки, що нагадують мезинську

Зірку з Місяцем ріжками вверх бачимо у рельєфі IX ст. до н. е. над крилатими духами із цитаделі Халеба (Берлін) [4, 1991, 458]. Мезинську зірку нагадує розетка шумерської печатки з околиць Урука в сцені з пастухами Богині Ініани. Схожі зірки бачимо на різних шумерських, ассирійських, месопотамських, іранських виробках [12, 1981, 153-154]. Розетки пов'язані з тваринами, зірки – з Богами. В шумерській сцені боротьби Гільгамеша з левом бачимо велику зірку з бінарним ореолом, а поруч – малу ієрогліфічну. [4, 1991, 303/ Рис 5.]

Схожа на мезинську і зірка з печатки II тис. до н. е. (Угарит, Сірія), що біля Богині в сцені посвячення. Але, мабуть, у неї 9 променів. Поруч, у клинопису, їх 8 [4, т. 1, 1991, 457]. Відбиток дивує майстерністю. Копіюють мезинські зірки з Харира, що перед Богом на троні [7, 649]. Зірки ці віддалені на V тисячоліть, але не випали з «механізму традицій». Про це нагадує і «мезинський механізм традицій». Так знайдений автором статті біля Мезина (в урочищах Березова й Попове) сакральний мотив огорожі зник разом із добою бронзи, а через 1200 р. виявився як клеймо на днищі неорнаментованої посудини слов'янського поселення II ст. в Сінково біля Брянська [14].

Але на Десні ранньому розвитку виробничого господарства заважали наслідки льодовика. У Східному Присередземномор'ї воно почалося вже в IX-VIII тис. до н. е. [6, Мерперт]. Месопотамські

землероби, шукаючи захист у Небесної Заступниці, символом Богоматері в III тис. до н. е. вважали 8-променеву зірку. Її бачили повсюди: в Лагаші, анауській культурі Туркменії [15], Індії [16], Сирії, Австрії й інших регіонах [4, т. 1, 1981]. Ця зірка популярна і в клинописі: в міні-табличці III тис. до н. е. Анніападі (м. Ур) бачимо 4 зірки [7]. В міфологічній сцені поклоніння з Тель-Харира (Марі) перед Богом Ану бачимо 2 «мезинські» зірки біля Бога Шамаша, що йде із-за гір [7, т. 2, 1992, 552, 649]. Цей сакральний символ перших цивілізацій Світу, що йшов через тисячоліття, знаходимо і на рельєфі з Еншуні (Лувр) на голові Богині Еншуні як деталь її образу [4, 1991, 595]. Тут, як і на інших статуетках, – це дрібні деталі без пишної художньої обробки. Інша справа – великий межовий камінь Кудурру в Сузах (Вавілон, II тис. до н. е. Рис. 6). Тут над головами Богів бачимо великі художні символи: зірку, розетку і Місяць ріжками вверх, як буває на Екваторі [18, 1961].

На п'ятияруснім межовім камені з химерами із Суз (II тис. до н. е.) є зображення складної великої 8-кутної зірки з Місяцем. Ця композиція – зразок

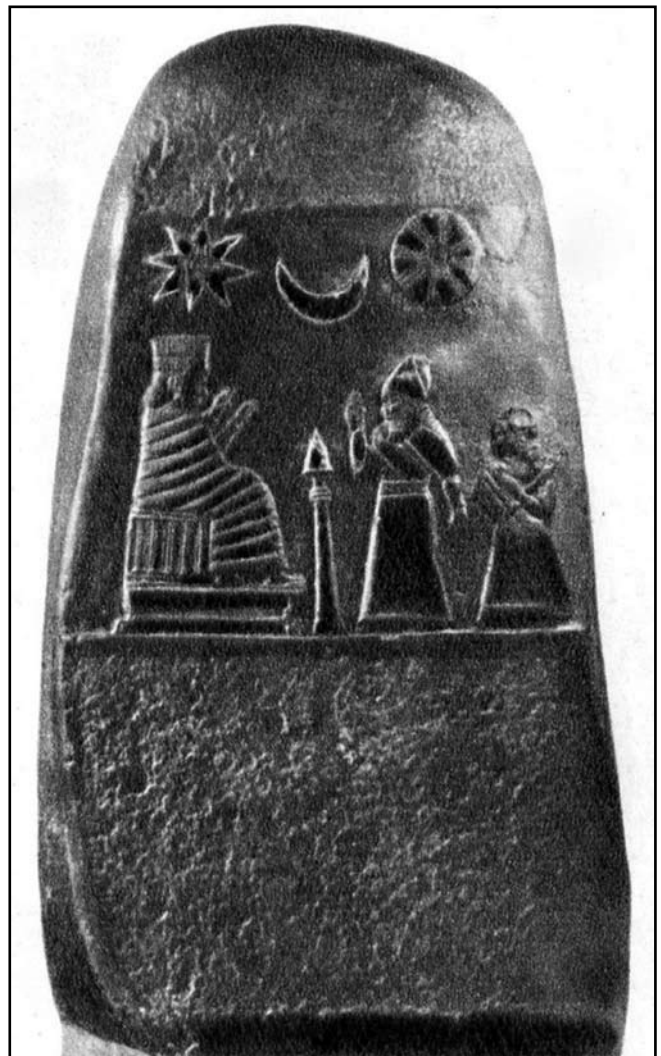

Рис. 6. Кудурру – межовий камінь. Вавілон, II тис. до н. е.

високоідейного мистецтва з символами небесних сил [7, 651; 15, 8].

8-променева зірка в мистецтві Туркменії

Цей символ популярний і в мистецтві Туркменії, де джейтунське неолітичне землеробство відоме з VI тис. до н. е. [6, Кирчо, 176]. Тут в передгір'ї Копетдагу, в дюнах дельти р. Мургаб, знаходять сліди згаслих цивілізацій доби бронзи. З ними – штемпельні і циліндричні печатки з глини, каменю, бронзи. На них бачимо розетки, 4 та 8-кінцеві зірки з сонцем і інші зображення. Ці культури контактували з цивілізаціями Сходу з VII тис. до н. е. Серед них і відомі з неоліту, схожі на месопотамські [8; 6 Кирчо]. В неоліті ці печатки ставили на шкіру, пізніше – на глину. Масу різних цікавих печаток і досі знаходять на р. Мургаб [8]. Серед них і 8-променева зірка, схожа на фігуру з унікального керамічного диску шнурової кераміки II тис. до н. е., знайденого в с.Бортничі біля Києва. Він оброблений штампом типу «ключ журавлів», простежений нами на такій же кераміці біля с. Мезина [2; 19, 2006].

Схожі на мургабські печатки-амулету знайдені і в Бактрії (Афганістан) [19, 1974]. Але маса найцінніших таких знахідок походить з р. Мургаб [8, 1981]. На позолоченому диску II ст. до н. е. з Бактрії (Ай-Хонум) бачимо богиню Кибелу, що їде на левах в колісниці. Над нею «сіяє Бог Геліос» і місяць, ріжками на захід. Але в античному мистецтві ця зірка майже самотня [19, 1979].

Зірка в коропластиці Туркменії

У землеробстві Месопотамії статуетки появились у VIII-VI тис. до н. е., а на Кавказі, в Туркменії – у VI тис. до н. е. [3, 9; 20, 98-99]. Ці культові фігурки були часто без рук і ніг або ж мали точні реалістичні пропорції. 8-променеві зірки видряпані на плечах чи нижче (Рис. 7) [3]. Фігура хреста переростає в зірку і на туркменських статуетках, які на пунктах Алтин-депе, Намазга-депе, Шанр-депе і інших бачимо на 50 % виробів [15]. Таблиці показують, що до 4 ліній хреста приєднуються 4 штрихи, які утворюють примітивну зірку з сонцем в центрі [15, 7-9].

Семантика знака зірки відрізняється: у шумерів – це Бог, Небо; у мізинців XX ст. – доля, рок, «планета». Можливо такі знаки були «шляхом до

Рис 7. Статуетка доби бронзи із Алтин-депе Туркменія.
Розписна кераміка доби бронзи із Шуста.
Ферганська долина. Узбекистан

писемності» [15, 17, 10]. На статуетках бачимо 23 різновидності таких знаків. [21]. Цю зірку стародавні інки створювали шляхом поділу круга-квадрантів горизонту з поправкою на точку зміщення Сонця вбік сходу [22]. Поширення землеробських ідей родючості сприяло появі цих, пов'язаних із Богородицею, символів у різних регіонах, навіть у Росії кінця XIX ст. [23, 25].

Мотиви зірки в мистецтві доби заліза

Сакральні знаки бачимо і на межових каменях Кудуру на культовім рельєфі VIII-VII ст. до н. е. з Ашура. Тут перед Божеством Ассирії висить зірка і Місяць. Їх бачимо і «в часи Рима» – на статорі боспорської цариці Динамії (III ст.). У греків зірки виявили лише на плащах гравців у кості на вазі [4, 1981, 145; 24, 1990]. Отже, «віковічні традиції» жили і тоді. Варіації зірки є і на застібках погонів з Чернігівського курага Гульбище, на геммах (також IX-X ст.) із поховання у Ліверенні (Нідерланди) і на кахлях XVII ст. із Свердловки [26]. Тут Сонце збільшилось, отримало ореол у вигляді зубців.

«Мезинську зірку» нагадують і фігури з Мартинсальських могил у Латвії, знаки на торговельних гирьках-різновісках з розкопок у Києві, Рязані, Білорусії й інших об'єктів [27, 1987].

Зірка в ілюстраціях, кераміці, живописі

У храмових інтер'єрах Європи в числі перших була в VI ст. мозаїчна зірка в Равенській базиліці Апполінарія в Італії. Але вона стала не деталлю, видряпаною на статуетці, а «центром блискучого поліморфного ансамблю» в чудовім інтер'єрі храму [28, 1984]. Різні варіації зірки бачимо і в розписній кераміці доби бронзи із Узбекистану, Месопотамії (IX ст.), на кахлях XIV ст. з Ірану [12, 1978, 474; 29, 1982].

У Росії на іконах ця зірка, як символ Богоматері Володимирської (Рис. 8), була відома в XII ст., коли її привезли з Візантії. У XVI ст. вона з'явилась на іконах Богоматері Яхромської, Псковської і ін. [30]. Дуже цінну інформацію дають розписи Вірменської церкви XV ст. у Львові, де зірка, що апелює до Богоматері, стоїть над головою проповідника Іоанна Богослова [12, т. 4, 519].

Інший факт появи зірки бачимо на сидлі коня в іконі Георгія XV ст. як посланця Богоматері [30, 1968, 31]. Дещо аконстантні мотиви зірки знаходимо і на «ранньоренесансних» іконах в Італії. Так на іконі С. Мартіні (1315 р.) «Мадонна з немовлям» промені зірки продовжені. У Джотто в іконі 1320 р. вони своєрідні. В іконі «Введення у храм» він малює зірку на фасаді церкви. Так роблять і інші художники [31, 2009]. Але «катакомбна» Богоматір в ранніх фресках 8-променевої зірки не мала [31, 2006, 10], або мала хрестоподібний символ.

В іконописі Грузії таку зірку можна знайти, схоже, в іконі Цілканської Одигитрії IX ст. [31, 1973, 240]. У розписах церкви XIII ст. в Бертубані «мезенські»

Рис. 8. Богоматір Володимирівська. Поч. XII ст.

зірки – численні. В Італії в XIV ст. їх бачимо і на покрівлі храмів [31, 2009, 49, 88]. У фінальному ренесансі, зокрема в Нідерландах, зірку змінює ромб [32]. У мистецтві Єгипту її, мабуть пов'язану з покровом Богоматері, бачимо на фаюмському портреті юнака-переможця [32, 1971, 75].

Різні, пов'язані з Богоматір'ю, зірки-знаки простежуються в мозаїках і фресках Константинополя (XII-XIV ст.). «Мезинську зірку» знаходимо в розписах церкви XIII ст. в Бертубані (Грузія) [31, 1973; 33]. Схожі зірки бачимо і на Україні, в Росії на іконах Богоматері: Іверської, Кіпрської, Смоленської, Чернігівської, Іварської, Плачущої, «Умилення», «Знаменія» і на багатьох інших [34]. Зірки-символи ці аконстатні: в інтер'єрах Софії Київської (XI ст.) зірки, розетки 4 та 8-ми кінцеві [35]. На інших іконах Богоматері з Константинополя зображений хрест. У «Сверської Богоматері» XIII ст. з Третьяковки, як і на малій іконі з Толгського монастиря XIV ст., бачимо «легку» зірку, а на великій іконі з Толгського монастиря в Ярославлі – велику, схожу на орден, фігуру [35]. У Богоматері Яхромської XVI ст. символи легкі, а на її копії 1910 р. – відсутні [30]. Зірка на згаданій «Толгській іконі» схожа на кахлю XVII ст. із Свердловки [35, 1953, 497]. Володимирська ікона Богоматері часто реставрувалася, змінювала у XII-XVIII ст. фарбовий шар, іконографію, знак на плечі, лик сина. Вже у 1239 р. замість тендітної зірки написана масивна ромбовидна фігура. На її копії

XVI ст. реставратори виявили 8-кутну зірку, а на копії XVII ст. – «іншу зірку». Кращою її копією стала Богоматір Федорівська. [36, 1976]. Змін зазнала і «Богоматір Одигітрія» [37, 1982].

На копії XIV ст. з Афінського музею зірка – ледве помітний ромб; на іконі з Волоколманського монастиря вона масивна, хрестоподібна; на фресці 1502 р. з Ферапонтового монастиря – ледве накреслена; на іконах Одигітрії з Коломенського, Волоколаменського музеїв іконографія інша [37, 1982, 397]. Але на фресках та іконах XIV – XVI ст. «Сошествие в ад» в Архангельському музеї, в Кохрист-Джарамі (Константинополь) бачимо «мезинські зірки», які нанесено в 2 ряди [38, 1977; 33].

Зірку нетрадиційно нанесено (як апеляцію до Богородиці) і на сідло Георгія в іконі XV ст. з Новгорода [30], а також в розписі Вірменської церкви XV ст. над І. Богословом [12, 1978]. Її зображення бачимо і на шитій пелені Богоматері (XVII ст.) в музеї Москви, на куполі Миколаївської церкви XVII ст. в Києві [39], над головами мудреців, що йдуть до Віфлеємської зірки, в мозаїці VI ст. в базиліці Равенни [28]. На кахлі XVII ст. з с. Городище Мінського р-ну воїни йдуть у бій в оточенні зірок, звертаючись, мабуть, до Богородиці [40].

У Грузії вигнані з Сирії християни створювали в VI ст. печерні храми, а пізніше розписували їх композиціями з 8-променевими зірками [41]. Мотив зірок бачимо і мінареті Калян в Бухарі (Узбекистан, XII ст.), на мечеті Магокі з Алтин-Тепе в Самарканді, на надгробку в с. Стільно Львівської обл. 1903 р. [42; 31, 1973]. В іконописі Грузії, Росії ці символи «жили» і в XVII- XVIII ст. В Італії їх «розквіт» припадає на XIV ст.

Отже, першою стадією розвитку 8-променевої зірки був хрест, другою – його доповнення 4 штрихами, які потім трансформуються у 8 променів – сторін Світу. Образ зірки відбився в різних видах мистецтва: графіці, скульптурі, прикладному мистецтві, живописі, архітектурі, літературі Месопотамії, Грузії, Туркменії, ряді країн Середньої Азії, Узбекистані, Казахстані, Україні, Росії, Білорусії, Прибалтиці, Нідерландах як символ апеляції людини до Богоматері, долі.

Посилання

1. История русского искусства / под ред. Грабаря. – 1953. – Т. 1. – С. 223, 443, 499; Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. – М.-Л., 1949. – Т. 1. – С. 39, 53.
2. Студії мистецтвознавчі Обкладинка. – 2009.
3. Массон В.М., Сарияниди В.И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. – М., 1973. – С. 46, 48, 57, 89, 210, 216-223, 245, 249.
4. Карловский Л., Саблов Дж. Древнейшие цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. – М., 1992. – ил. 137; Мифы народов мира. – 1991. – Т. 1. – С. 145, 303, 83, 457, 458; Искусство стран и народов мира. – М., 1962. – Т. 1. – С. 282.
5. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини. – К., 1927. – С. 3; Памятники культуры. Новые открытия. – Л., 1980. – С. 467.
6. Мерперт Н.Я. Миграции в эпоху неолита. – СА 3, 1978.

- С. 14, 15; Бардер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. – М., 1989. – С. 103, 200; Кирчо Л.Б. Древнейшие печати и их оттиски из Алтин-Депе. – САЗ., 1990. – С. 176-181, 186; Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. – М., 1981. – С. 13, 179, 180, 156.
7. Мифы народов мира. – 1992. – Т. 2. – С. 12, 552, 649; Куриленко В.Є. Пам'ятники астроархеології у зібранні Мізинського музею // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 4.
8. Максимов И.С. Новые находки печатей эпохи бронзы с низовий Мургаба. СА 2. – 1981. – С. 132-138, 147. Сулейман А. Цивилизация эбла и культура сирийских кубков. СА 4. – 1982. – С. 56, 59.
9. Видейко Ю.М. Найдена священная страна Арата // Происхождение языка и культуры. Древняя история человечества. 2007. – № 6. – Т. 1. – С. 18, 20.
10. Крамер С. Шумеры. – М., 2010. – С. 197, 198, 334, 356.
11. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 241.
12. Древний Восток и мировая культура. – М., 1981. – С. 154, Рис.30; Куриленко В.Є. В Чернігово-Сумському Подесенні. – Шостка, 2005. – С. 122, 124; Искусство стран и народов мира. Энциклопедия. – 1978. – Т. 4. – С. 392, 474, 519.
13. Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М., 1983. – С. 145; Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира в 2 частях. Часть 1. – М., 1985. – С. 139.
14. Куриленко В.Є. Отрошенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мізинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 53, рис. 8; Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ. Ромб с крючками. СА 3. – 1965. – С. 14, 15.
15. Антонова Е.В. К вопросу о происхождении и смысловой нагрузке знаков на статуэтках анаусской культуры. СА 4. – 1972. – С. 8, 9, 11.
16. Сидорова В.С. Скульптура Древней Индии. – М., 1971. – Ил. 20; Из безодні часів. Енциклопедія. – Харків, 2004. – С. 105.
17. Замаровський В. Спочатку був Шумер. – К., 1983. – С. 84.
18. Древний мир в иллюстрациях. – М., 1961. – С. 30, 2; Всемирная история живописи. Искусство Древнего мира. – М., 2006. – С. 45.
19. Куриленко В.Є., Бунатян К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Понесення // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 92, рис. 4-6, 11, 7; Пугаченкова Г.И. Искусство Бактрии эпохи Кушан. – М., 1979. – С.158, 169; Сариниди В.И. Бактрия в эпоху бронзы. СА 4. – 1974. – С. 49, 53.
20. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. – М., 1989. – С. 98, 99, 163, 166, 167.
21. Массон В.М. Протогородская культура Алтын-депе. Археологические открытия 1966. – М., 1967. – С. 332.
22. Юркевич В.А. Астрономия доколумбовой Америки. – УРСС, 2004. – С. 51, 67.
23. Бутуров А. Храм Христа Спасителя. Юный художник – М., 1992. – С. 50.
24. Малая история искусств. Античное искусство. – М., 1972. – С. 94; Саприкин С.Ю. Уникальный статор боспорской царицы Динамии. СА 3. – 1990. – С. 204.
25. Сариниди В.И. Новый центр древневосточного искусства. Археология Старого и Нового света. – М., 1982. – С. 68, 74, 78.
26. Даркевич В.А. Аргонавты средневековья. – М., 1976. – С. 27.
27. Мугуревич В.П. Работы на острове Мартиньсала и Курземе. Археологические открытия 1972. – М., 1973. – С. 390. Гирьки-разновески X-XV вв. из Белоруссии. СА 1. – 1987. – С. 232.
28. Хотон Б. Великие тайны и загадки истории. – Харьков-Белгород, 2008. – С. 326, 327; Удальцова Е.В. Культура Византии. – 1984. – С. 129.
29. Даркевич В.И. Светское искусство Византии. – М., 1975. – С. 148, 149, 151, 196, 197, 208, 277-281; Анри де Моран. История декоративно-прикладного искусства. – М., 1982. – С. 140, 142.
30. Древнерусское искусство Путеводитель ГТГ. 18-19ст. – М., 1968. – С. 19; Антонова В.И. ГТГ. Музеи мира. – М., 1968. – С. 128, 150, 151.
31. Шедевры мировой живописи. Итальянская живопись XIV-XVст. – Белый город, 2009. – С. 3, 12, 15, 25, 26, 29, 48, 49, 60, 70, 85, 97, 111, 115; Мутер Р. Всемирная живопись. От Византии к Италии. – М., 2006. – С. 65; История искусства народов СССР. – М., 1973. – Т. 2. – С. 240-242, 62, 68.
32. Шедевры мировой живописи. Нидерландская живопись. XV ст. – Белый город, 2009. – С. 20, 58, 59; Ходжаш С. Египетское искусство в музее изобразительных им. Пушкина. – М., 1971. – С. 75.
33. Удальцова З.В. Византийская культура. – М., 1988. – Ил. 12, 16.
34. Бланк А.В. Прикладное искусство Византии. – М., 1988. – Рис. 64, 65, 125, 129; Кулыкова В.Н. Мироточащие иконы. – М., 2011. – Ил. 128, 115, 129.
35. Державний історико-архітектурний заповідник «Софіївський музей». – К., 1984. – С. 50, 51, 54-58, 74; Грабарь. История русского искусства. – М., 1953. – Т. 1. – С. 497, 499, 501.
36. Памятники культуры. Новые открытия. – М., 1987. – С. 179, 180.
37. Памятники культуры. Новые открытия 1982. – Л., 1984. – С. 235, 238, 240-243; Грабарь. История русского искусства. – 1959. – Т. 6. – С. 397.
38. Памятники культуры. Новые открытия 1977. – М., 1977. – С. 261, 262; Памятники культуры. Новые открытия 1985. – М., 1987. – С. 358.
39. Киево-Печерський заповідник. Фотоальбом. – К., 1984. – С. 80, 81.
40. Штыков В.Г. Раскопки близ Киева. Археологические открытия 1983. – М., 1985. – С. 415.
41. Вольская А.И. Росписи Бертубани. Средневековое искусство. Русь и Грузия. – М., 1978. – С. 92-97, 198, 199, 224.
42. Памятники культуры. Новые открытия 1983. – М., 1983. – С. 466.

Куриленко В.Є. Сакральні мотиви 8-лучової зірки в мистецтві Сіверщини, цивілізацій древньої Азії та Європи

Стаття піднімає проблему зв'язу мистецтва Сіверщини та цивілізацій епохи бронзи та заліза Європи. Каталізатором цього став мотив 8-лучової зірки, знайденої автором на Десні, аналогії якої виявилися в мистецтві Месопотамії, Індії, Кавказу, Туркменії та інших регіонів, де зірка стала на тисячеліття символом Богоматері.

Ключові слова: зірка, Богоматер, Месопотамія, глиптика, ікони.

Kurylenko V.Ye. Sacral motives of 8-ray star in art of Sivershchyna, civilizations of ancient Asia and Europe

The article gives a new problem of art relations of Sivershchyna and Bronze and Iron civilizations of Eurasia. The motive of the 8-ray star is found by author on the Desna, analogies to it was found in the art of Mesopotamia, India, Caucasus, Turkmenistan and other regions where the star became as symbol of God's mother; became as catalyst.

Key words: star, God's mother, Mesopotamia, glyptics, icons. 25.03.2011 p.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 737.14(474.3)«XVII»

Д.О. Староверов

ДО ПИТАННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ РИЗЬКИХ СОЛІДІВ КАРЛА X ГУСТАВА

У статті досліджуються деталі зображення на ризьких солідах Карла X Густава з метою полегшити ідентифікацію цих монет, датування монети з пошкодженою чи не відкарбованою датою, та спростити їх відокремлення від тогочасних наслідувань і підробок.

Ключові слова: ризький солід, пуансон, Карл X Густав, вальцверк.

Економічна експансія Швеції на грошовий ринок Речі Посполитої, яка почалась за часів правління Густава II Адольфа та Христини (незважаючи на всі перепони, які робив уряд Речі Посполитої) [1, 261, 294, 320, 321, 379], тривала і при їх спадкоємцях з династії Пфальц-Цвейбрюккен: Карлі X Густаві та Карлі XI. І в першу чергу це робилося з допомогою дрібного номіналу – білонного соліду. Розповсюдження його по території сучасної центральної та північної України обґрунтовувалось ще тим, що з 1627 р. монетні двори Речі Посполитої припинили карбувати дрібні, включно до орта, номінали [1, 261; 2, 72] (за винятком монетного двору у Лобженіці, який відкарбував останні тернарії у 1630 р.) [3, 349]. А російська дротова копійка була не так розповсюджена та за курсом дорівнювала півтораку [4, 209-210]. Тому ризькі соліди Карла X Густава входять до складу багатьох скарбів на території як всієї України, так і Чернігівщини та Сіверщини [5, 175-179 (№79-81, 86, 87, 91, 94, 97)]

З тим, що ризькі соліди Карла X Густава карбувались увесь час його панування, вони можуть слугувати досить точним показником датування скарбів та закритих археологічних комплексів, і речей, які до них входили. Але з 1662 р. почалось карбування імітацій монет Риги, Лівонії, Пруссії, Польщі та Литви на монетному дворі у Сучаві [6, 160; 7, 152-153; 8, 76; 9, 135-136]. Але дотепер немає чітких критеріїв відокремлення молдавських імітацій від справжніх ризьких солідів [7, 152-153; 10, 121; 11, 117-118, 128-129; 12, 402; 13, 294-305]. І це може позначитися на точності датування багатьох археологічних комплексів та на вивченні динаміки розповсюдження молдавських імітацій на території України.

Після зречення королеви Христини та коронації Карла X Густава (6 липня 1654 р.) на ризькому монетному дворі повстала традиційна проблема зміни одного монарха іншим – треба було зробити новий пуансон королівської монограми. А як ми бачимо, раніше, за часів Густава II Адольфа та його доньки Христини, для виготовлення пуансонів дуже часто користувалися маточниками [14, 120-123; 15, у друці]. Але доволі

часто обмежувалися виготовленням звичайного пуансону (це характерно для перших років правління Христини) [15, у друці]. Тому і в даному випадку скористалися такою практикою – зробили пуансон **монограми типу CG-I**, який використовувався протягом другої половини 1654 р. Ймовірно, наприкінці того ж 1654 року його змінив **тип CG-II-a**, який вже виготовлявся за допомогою маточника.

Тут треба сказати декілька слів відносно цього процесу, адже ще з 1649 р. за допомогою одного маточника виготовляли пуансони для потреб обох монетних дворів [13, 426, 428-429; 15, у друці] – ризького та лівонського (державного монетного двору у Ризі), але ця тема потребує окремого дослідження і виходить за межі нашої статті. Тому, з високою вірогідністю, можна припустити, що пуансон **монограми типу CG-I** виготовили для того, щоб якомога скоріше почати карбувати монети з ім'ям Карла X Густава, не чекаючи, доки зроблять маточник монограми.

Пуансон **монограми типу CG-II-a** – це перший, тому і еталонний для цього типу, відбиток з маточника. Усі наступні підтипи монограми є, по-суті, різними етапами руйнування маточника. **Монограма типу CG-II-a** зустрічається на монетах 1654-1656 рр., але вже 1655 р. з'являються монети з **монограмою типу CG-II-b**. Як це можна пояснювати? Імовіріше, пуансон з **монограмою типу CG-II-a** вийшов з ладу ще наприкінці 1655 р., тоді ж (можливо трохи раніше) у маточника монограми частково збилася буква **G** (верхня дужка втратила вістря та зменшилась ліва частина гasti). Тому на частині монет присутня вже **монограма типу CG-II-b**. Але один чи декілька вальців аверсу зображення монограми, на яких були виготовлені за допомогою пуансона з **монограмою типу CG-II-a**, були ще в дуже гарному стані, тому їх і використали у наступному, 1657 р., зробив для нього (чи них) датовані вальці реверсу. Аналізуючи ці дані, можна прийти до висновку, що на міському монетному дворі водночас працювали, як найменше, два вальцювальних верстати.

Водночас з **монограмами типу CG-I** та **CG-II-a** на монетах присутня **корона типу XI-a**, маточник котрої був зроблений ще за часів королеви Христини у 1649 р. [15, у друці]. Але на монетах з **монограмою типу CG-II-b** ще у 1655 р. з'являється новий тип зображення **корони – тип XIII-a**.

У 1657 р. зображення корони втрачає частину лівого зубця (**корона типу XIII-b**), та й само відображення корони стає менш чіткішим, усі лінії як би опливають. Імовіріше за все, причина цього – активна експлуатація маточнику. Також у цьому ж році на зображенні монограми втрачається ліва

Таблиця 1

Рік	Корона	монограма	Герб	Легенда AV	Легенда RV
1654	 Тип XI-a	 Тип CG-I			SOLIDVS CIVI RIG 54
1655	 Тип XIII-a	 Тип CG-II-a	 Тип XVII-a	CAROLVS GVSTAV D G R S	SOLIDVS CIVI RIG 55
1656	 Тип XI-a	 Тип CG-II-a			SOLIDVS CIVI RIG 56
	 Тип XIII-a				

Таблиця 1. Продовження

Рік	Корона	монограма	Герб	Легенда AV	Легенда RV
1656		 Тип CG-II-b	 Тип XVII-b		
1657			 Тип XVII-c		SOLIDVS CIVI RIG 57
1658	 Тип XIII-b	 Тип CG-II-c	 Тип XVII-d		SOLIDVS CIVI RIG 58
1659			 Тип XVII-e		SOLIDVS CIVI RIG 59
1660					SOLIDVS CIVI RIG 60

частина гаси літери G (**монограма типу CG-II-c**). У такому вигляді зображення монограми та корони вживалося до кінця правління Карла X Густава.

Зображення малого гербу Риги на солідах створювалось за допомогою пуансонів, зроблених з одного маточника. Усі вони належать до **типу XVII**, але мають невеликі розбіжності, пов'язані з руйнуванням та реставрацією маточнику в процесі експлуатації. Сам маточник був зроблений ще 1652 р., але перші сліди руйнації з'явилися вже у наступному 1653 р. [15, у друці]. У такому вигляді він і представ перед нами на солідах Карла X Густава 1654р.: **герб типу XVII-a**.

Маточник гербу, за часів правління Карла X Густава, реставрували у 1656 та 1659 рр. (**герби XVII-b, XVII-e типів**). **Герб типу XVII-d** відображає процес руйнації маточнику (та пуансонів) гербу після його реставрування у 1656 р.

Але є ще один тип зображення малого герба Риги, який, значною мірою, виходить із цієї послідовності – це **тип XVII-c**, який присутній на частині монет 1657 р. Основною ознакою його слугує своєрідна форма ключів, при тому, що верхня частина його картушу повністю відповідає типові **герба XVII-b**, але нижня не має того проміжку, який є характерною особливістю для всієї групи **гербів XVII типу**. Відчувається, що зображення було створене за допомогою частково зруйнованого пуансону, відбиток якого на вальці потім дороблявся за допомогою штихеля, при тому, що в цьому ж році на монетах з'являється зображення **герба XVII-d типу**, яке цілком зроблене за допомогою пуансону, який, в свою чергу, за допомогою маточнику. Імовірно причиною такого незвичного способу нанесення зображення герба **типу XVII-c** може слугувати відсутність придатного для створення пуансону металу на монетному дворі, тимчасова втрата самого маточнику чи якісь інші фактори (імовірно облога Риги у 1656 р. з масованим обстрілом міста [16, 502; 17, 34-39] могла бути одним із цих факторів).

Завдяки технологічним особливостям виробництва ризьких солідів короля Карла X Густава була побудована таблиця послідовної зміни пуансонів, що використовувалися при створенні штемпелів. За допомогою даної таблиці можна уточнювати датування монет, у яких не збереглася дата. У майбутньому ці дані допоможуть скласти мапу територіального розповсюдження ризьких солідів Христини на землях України залежно від року їх карбування. Так само проведена робота допоможе відрізнити справжні ризькі соліди від молдавських та інших імітацій і підробок XVII ст.

Посилання

1. Volumina Legum. (przedruk sboru praw) T.III. – Petersburg, 1859.
2. Mikolajczyk A. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens // Biblioteka museum Archeologicznego i etnograficznego w

Lódzi. – Lódz, 1988.

3. Kopicki E. Ilustrowany Skorowidz Pieniędzy Polskich i z Polską Związanych. [w 4 tomach]. T.III. – Warszawa, 1995.

4. Синчук І. Почему полтораков больше на украинских землях // Грошовий обіг та банківська справа в Україні: Минуле та сучасність. – Львів, 2005.

5. Рябцевич В.Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика [Вып. 1]. – К., 1963.

6. Шуст Р. Нумизматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К., 2007.

7. Огуй О. Фальшування монет-домніц на Сучавській монетарні у XVII ст. // Psucie pieniądza w Europie Środkowo- Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Materiały z VII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. – Warszawa, 2006.

8. Dergaciova L. Fälschungen Schwedischer münzen des 17. Jahrhunderts in der Sammlung des Instituts für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien // Numismatische Zeitschrift. 115 band. – Wien, 2007. – S. 76

9. Dergaciova L. Cultură și civilizație la Dunărea de jos. XXVI. Numismatica. – Călărași, 2008.

10. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1974.

11. Ceplite R. Laika no 1621. līdz 1701 gadam Riga kalta sīknauda un tas apgrozība // Numismatika. – Rīgā. 1968.

12. Федоров Д. Монеты Прибалтики XII - XVIII столетий. – Таллинн, 1966.

13. Platbarzdis A. Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710. – Stockholm, 1968.

14. Староверов Д. До питання про справжність посмертних ризьких солідів Густава II Адольфа // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні [Вип. 19]. – К., 2010.

15. Староверов Д. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини // Праці центру пам'яткознавства [Вип. 18]. – К., 2010.

16. Мальцев А. Н. Международное положение Русского государства в 50-х годах и русско-шведская война 1656-1658 годов // Очерки истории СССР. Период феодализма, XVII в. / Под ред. А.А. Новосельского и Н.В. Устюгова. – М., 1955.

17. Курбатов А.А., Курбатов О.А. Инженерно-артиллерийское обеспечение Смоленского и Рижского государственных походов 1654-1656 годов // Военно-исторический журнал. – № 8, 2008.

Староверов Д.А. К вопросу идентификации рижских солидов Карла X Густава

В статье исследуются детали изображения рижских солидов Карла X Густава. Цель данного исследования – облегчить идентификацию этих монет, определение даты эмиссии солидов с поврежденной или непрочеканенной датой, упростить выявления среди настоящих монет имитаций и подделок того времени.

Ключевые слова: рижский солид, пуансон, Карл X Густав, вальцверк.

Staroverov D.O. By questioning of the Charles X Gustav's solidus

The article deals with details of the image of Charles X Gustav's solidus. The aim of this research is to make the identification of this coins easier; to detect the date of emission of solidus with then being damaged and unminted; to simplicate the appearance among the real coins, imitation and fakes of that time.

Key word: Riga's solidus, punch, Charles X Gustav, machine roll.

11.03.2011 р.

В.В. Шерстюк

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СЕЛІТРОВАРНОГО ПРОМИСЛУ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

У статті розглядаються різні аспекти розвитку селітроварного промислу в сіверянському прикордонні Московського царства та Речі Посполитої в XVII ст., переважно, на основі даних Московського архіву Міністерства юстиції. Розкриваються спільні та відмінні риси московського та польсько-«черкаського» характеру розвитку цієї галузі економіки, основні моменти торгівлі селітрою в цих землях, здійснюється спроба визначити причини слабого розвитку Московського селітроваріння і його порівняно висока інтенсивність в середовищі «черкас-литвинів».

Ключові слова: Московське царство, Річ Посполита, селітра, селітроваріння, черкаси.

У XVII-XVIII ст., у часи численних бойових баталій, роль виробництва порошу та основного його компоненту – селітри набуло вирішального значення в країнах Центральної та Східної Європи. Найбільшим виробником селітри була Річ Посполита. Московська держава, постійний її воєнно-політичний опонент, намагалася налагодити і своє виробництво цієї сировини. Основними центрами селітроваріння стають південні прикордонні землі цих двох держав, де відбувалися доволі цікаві перипетії подій, пов'язані з цим промислом, висвітлити які й покликана дана робота.

Питанням селітроварництва на теренах Лівобережної України присвячене вже не одне наукове дослідження Д. Телегіна, В. Андрієнка, Г. Апанович та ін. Крім вищезазначених загальних, відбувалися дослідження тематики за географічною ознакою: наприклад, селітроваріння на теренах Слобожанщини, що в XVII ст. належали до сфери впливу Московського царства, досліджували Д. Багалеї, О. Федоровський, М. Ключев; у Чернігово-Сіверському краї – П. Кулаковський; Полтавському (які являлися в більшій мірі землями Речі Посполитої) – Л. Падалка, О. Супруненко, І. Кулатова, С. Сапегін, С. Скорий, В. Приймак та багато інших.

У даному аспекті вбачається доволі цікавим спробувати простежити, яким чином розвивалися селітроварні промисли в порубіжних територіях цих двох держав. В сучасному географічному аспекті досліджувана ділянка займає межі історичної Чернігово-Сіверщини, Південної Слобожанщини, Північної Полтавщини.

Складністю розробки даної проблематики є порівняння маловідомих на сьогодні джерел того часу, особливо першої половини XVII ст. Крім того, значна частина дій польських магнатів, що володіли прикордонними землями Лівобережжя та мали чималу місцеву автономію, залишалася

таємницею для королівської влади, а тому й не завжди відображалася в документах. І навпаки, прискіпливо-бюрократична московська система управління фіксувала іноді навіть доволі дрібні сторінки історії того часу, що, звісно, хоч і уповільнювало тогочасний розвиток на місцях, зокрема промислів, але наразі дає нам неоціненний матеріал для реконструкцій суспільно-економічної та військово-політичної історії цього регіону.

Зважаючи на це, основним джерелом відтворення процесів селітроваріння в московсько-польському порубіжжі в цій роботі стали матеріали Московського архіву Міністерства юстиції, описи яких видавалися серією книг в 1869-1921 рр. [3; 4; 5; 6; 7].

На відміну від московської адміністрації, розвиток селітроваріння на територіях, підпорядкованих польському уряду, відбувався значно інтенсивніше, причому настільки, що вже в 1620-1630-х рр. черкаським майстрам на цій території ставало тісно. Унаслідок цього останні активно почали проникати в малозаселені південні окраїни Московщини, та започатковувати там свої варниці. Особливо інтенсифікація проникнення черкасів на землі Московського царства (по долинам річок Мерла і Мерчик, по Ворсклі вище Охтирки, у Путивльський уїзд та Білгородщину в Посейм'я) спостерігається у 1620-1640-х рр. Метою цих походів було облаштування на цих землях промислів: бортних, звіроловних та, звісно, селітроварних. Перевага варіння селітри саме на цій території полягала в можливості неофіційного, і відповідно, безподаткового її виробництва, що в рази збільшувало прибутки, адже на цей час долини рр. Сули, Псла та Ворскли вже де-юре були у власності кількох магнатських польських родів, і виварення селітри на цих землях потребувало, звісно, сплати податків.

У 1620-1623 рр. виходять заборони селитися вихідцям із-за кордону в Путивльському повіті. Це було пов'язано з тим, що значна частина населення порубіжних міст збиралася по весні переселятися в межі Путивльського уїзду, зокрема, «жиди і салітарники» для селітряного промислу [7, 103, стлб. 77.]. Але це не заважає населенню з литовського боку займатися промислом у порубіжжі. У 1623 р. троє «жидів-селітряників» із Лубен та Білої Церкви відправилися у Путивльський уїзд для селітроваріння на річках Рабині, Гусиній та Ахтирі [7, 65, стлб. 78]. Зокрема, в документах згадується про незаконне варіння селітри в Путивльському уїзді жидом Мошкою [5, 17, стлб. 12]. У 1641-1643 рр. відбувається захоплення литовцями землі в Лоциській волості Путивльського повіту для селітроваріння [4, 252, стлб. 146].

Лише в 1640-х рр., після збільшення московської присутності на Середній Ворсклі та по Мерчику, царський уряд неодноразово здійснює акції по висилці в польську сторону чужих ухадників. Так,

у 1648 р. відбувається «депортація» в литовську сторону із вольнівського (з р. Мерла), а потім – з хотмизького, повітів польських і литовських людей з пасік, буд і селітряних варниць [5, 509, стлб. 571, 218, стлб. 174]. Ті ж самі процеси в першій половині XVII ст. відбувалися на даній території і відносно інших промислів, зокрема, соляного на Торі [8].

Причиною такого широкомасштабного просування в московські землі черкаських селітроварних майстрів під егідою польських магнатів було й те, що доволі часто останні вважали ці землі своїми, принаймні, на словах. Так, деякі з висланих відмовлялися з'їхати з р. Мерла «по велінню панів, від яких вони на пасіках сидять». Один з них, гадяцький міщанин Никодим Петров, заявив, що «писав до них Конецьпольський і не велів їм з тієї землі сходити для того, що та земля буде як завжди королівською» [5, 509, стлб. 571]. Крім того, поляки бажали поставити власні міста на Торі та Мерчику, для чого тут проводилася розвідка [5, 510, стлб. 571].

Свідченням низького розвитку селітроваріння в московських землях був і стан торгівлі селітрою. Московський центральний царський уряд та воєводи на місцях досить часто купували селітру на стороні – в литовських майстрів, зазвичай, в одному з найбільших селітряних центрів Польського Лівобережжя – Миргороді, чи у заїжджих купців з польського боку.

Московський уряд, зазвичай, сприяв торгівлі селітрою на своїх землях. У 1646 р. Посольський приказ дозволяє путивльському воєводі пропускати польських і литовських купців на Дон для торгівлі, і в т.ч. порохом [2]. В 1648 р. жителі Хотмизька купували селітру в миргородських людей [5, 510, стлб. 571, 219, стлб. 174]. Під 1649 р. відома пам'ятка про прийом у князя Семена Волховського селітри, купленої ним у Хотмизьку в литовських торговців [7, 159, стлб. 137].

Торгівля селітрою литовськими людьми в межах Московського царства, зокрема, Путивльського повіту та в його околицях, відбувалася не лише законним, а й навіть більше саме в обхід державного контролю. Так, навіть монахи Севського Спаського монастиря звинувачувалися в незаконному перевозі торговців-литовців з селітрою та ботницькими товарами через Сейм [5, 99, стлб. 77]. Також закупівля селітри для Пушкарського приказу відбувалася в найбільшому селітроварному центрі Московії – Путивлі [7, 145, стлб. 1276].

Особливо потребу в селітрі/поросі Московський уряд відчув у 1630-х рр.: повстання Трясила 1630 р., закінчення терміну дії Деулінського перемир'я та смерть у цей же час польського короля Густава III Вази спонукало царя розпочати військові дії проти Речі Посполитої. Закупка в Європі (Нідерландах, Англії, Швеції, німецьких державах) зброї та пороху безперервно зростала з 1626 р. Відповідно, почали

зростати темпи внутрішнього виробництва селітри. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Польщі. Тому саме на 1630-ті роки спостерігається найпотужніша інтенсифікація селітроварного виробництва в обох державах, що супроводжувалася, звісно, розширенням територій сировинних баз, особливо литовсько-польською стороною.

Безсумнівно, Московське царство на середину XVII ст. теж починає розгортання розробки селітри в прикордонних землях. Так, під 1648 р. відомий царський указ про облаштування засік на дорогах, прокладених селітряними заводчиками біля Вільного [5, 219, стлб. 174]. Але це було зазвичай виключенням, ніж правилом. У 1653 р. надається дозвіл селітряному уговорщику Івану Лелякову рубати ліс за р. Ворсклою, воду возити та їздити через посад і млинову греблю біля м. Вільного [7, 174, стлб. 147].

До середини XVII ст. селітроваріння деякою мірою в межах південних регіонів Московського царства було налагоджене лише в Путивльському повіті. Тут містилися нечисленні державні варниці, яким діставалося й від походів «воровських черкас». Так, козаки з Канева ходили до Коломака [1, 95], група «воровських черкас», у т.ч. з Миргорода, – аж до Чугуєва [1, 57-58]. Причому ці ходіння носили повсякчасний характер. Під 1623-1624 рр. є документи про взяття в полон литовськими людьми селітреника путивльця Бориса Колеса і Дмитра Селіванова та про їх повернення з полону [5, 17, стлб. 12].

Особливо небезпечним селітроваріння в прикордонних землях стало в 1630-х рр. під час польсько-московської війни, а досягло свого апогею в часи перебування до 1647 р. Так, наприкінці жовтня 1632 р., ще до початку польсько-московської війни, загін з 150 чоловік вирушив з Миргорода та Прилук і напав на варницю селітряного «уговорщика» Афанасія Полуянова. Останній був попереджений про підхід загону, та з усім реманентом та селітрою вирушив до Рильська, але черкаси його наздогнали біля Яблонового лісу і погромили [7, 117, стлб. 95]. На поч. 1640-х рр. литовці захоплюють варниці на р. Боровні (Хотмизький уїзд) [7, 141, стлб. 124].

Не завжди рятувало ситуацію й численне направлення на варниці ратних людей: у документах Розрядного приказу 1620-х рр. дізнаємося, що на варницях (зокрема Бузових курганах) чергувало відразу 50-100 ратних «боярських дітей» по 2 місяці. У 1628-1629 рр. відомі документи про надсилання охорони на Грайворонську варницю в Путивльському повіті, на ряд варниць у Рильському [3, 18, стлб. 40]. Через кілька років були укріплені варниці селітряних майстрів Івана Селітряника, Дмитра Горбунова і Дмитра Лелякова в Путивльському уїзді, але знову ж таки замало [7, 133, стлб. 89]. У 1642-1643 рр. зазначалася необхідність будівництва острожка для захисту варниці в Вольнівському повіті [4,

284, стлб. 191]. Того ж року навіть був здійснений розпис служилим людям в порубіжних «українних» московських містах, для відсилки останніх на захист варниць [4, 287, стлб. 192]. Небезпека змушувала іноді втікати з промислів не лише робітників, а й їх «голів» [напр.: 3, 28, стлб. 58].

Не завжди легко було селітроварам на службі Москві й у взаєминах з власними адміністраціями. Неодноразово в документах того часу трапляються дані та скарги про утиски щодо майстрів ємчужної справи з боку воєвод.

Так, у 1627 р. фігурує скарга ряду людей, і в т.ч. селітряного майстра Романа Селітреника на путивльських воєвод стольників Б.М. Нагого та П.Н. Бунакова на «насилля та образи» [5, 44, стлб. 25], у 1630-1631 рр. Мар'я Селітреникова згадується в контексті суперечок про утиски з боку путивльського воєводи М.М. Бутурліна [5, 71, стлб. 49], в 1633 р. селітра, надіслана селітряним майстром Дмитром Горбуновим до севських порохівниць, була захоплена севськими воєводами [7, 118, стлб. 95].

Крім чиновницьких людей, селітровари зазнавали утисків і від служилих. Під 1627-1631 рр. є документи про розорення станичними отаманами та «їздоками» бортних уходів путивльців Івана Селітреникова та Юрія Сулешкіна по рр. Ворсклі та Ворсклиці в Ніцанській волості [5, 61, стлб. 41]. Показово, що угіддя на р. Ворскла освоюють путивльські люди, що може свідчити про відсутність на кін. першої чв. XVII ст. в повітових центрах Поворскля кваліфікованої та достатньої робочої сили та умов для самостійного облаштування виробництва, у т.ч. селітроварного. Це питання розкриває лист того ж І.Р. Селітреника (документи 1630-1633 рр.) рильському воєводі зі скаргою на арешт його прикажчика, що приїхав у Рильськ для купівлі «покупок до селітряної справи» [5, 219, стлб. 174].

Також селітроварам не можна було ступити зайвого кроку без відома воєвод чи центральної влади: незаконні дії переслідувалися та каралися досить суворо. Так, у 1648 р. у Вольненському повіті розшукувалися «офіційні» селітряні уговорщики Дмитро Горбунов і Михайло Лиморов, що варили в лісах селітру, та проклали у них дороги [4, 321, стлб. 259; 5, 509, стлб. 571], в 1652 р. селітровара Івана Лелякова покарали кнутами за те, що він своїм людям наказав біля селітроварні сікти ліс та робити просіки в заповідному лісі [4, 387, стлб. 331].

Мала кількість московських селітряних варниць та їх доволі значна розмірність, їх державне підпорядкування та офіційність засвідчується описами «Поверстной книги», де вони виступають об'єктами на рівні з населеними пунктами. Згадується селітряна варниця на Бузових курганах. На інших територіях згадуються Воротинські біля Калуги та варниця біля Воротинська [9].

Незначну кількість селітряних майстрів у

Московській державі на першу половину – середину XVII ст. царський уряд намагався компенсувати більшими об'ємами варниць та порівняною усталеністю цієї справи. Місцевим воєводам були відомі імена усіх майстрів-селітроварів, що офіційно промишляли на їхніх землях: вони фінансувалися, контролювалися та охоронялися з повітових міст чи Москви.

Безперечно, центром селітроваріння Московської держави був Путивльський уїзд. З 1622 р. селітряні варниця в Путивльському уїзді передаються майстру Гаврилову [3, 7, стлб. 12].

Також серед відомих путивльських селітряних уговорщиків можна назвати Михайла Горбунова (згадується 1630-1631, 1633, 1651-1653 рр.) [5, 229, стлб. 186; 7, 133, стлб. 89] і Дмитра Лелякова (1630-1631, 1653 рр.) [7, 133, стлб. 89, 174, стлб. 147], та ін. Ну і звісно, найвідоміша сім'я селітроварів з відповідним прізвищем Селітряник (Селітреников). Серед них відомі Роман Іванович Селітряник (1620-1627, 1630-1631 рр.), здається, зачинатель родової справи [7, 106, стлб. 79, 133, стлб. 89], Воїн Селітреников, його син (цікаво як простежується еволюція прізвища Селітряник-Селітреников) (1683-1684 рр.) [6, 303, стлб. 1175], Іван Селітряник (1630-1631 рр.) [7, 133, стлб. 89], Воїн Іванович Селітряник (1665-1666 рр.) [7, 299, стлб. 226].

Причиною цього була значна кількість тут придатних для селітряної справи курганів-могил. Звісно, для цього підходили також вали стародавніх городищ, але останні часто були заселені у XVII ст. Руйнування ж фортечних валів селітроварами, напр. у Юр'євому-Польському в 1643-1645 рр. [3, 366, стлб. 843], викликало штрафні санкції.

Крім того, московське селітроваріння було настільки сімейною справою, що в документах 1630-1631 рр. фігурує навіть Мар'я Селітреникова, дружина путивльського майстра Романа Селітреника [5, 71, стлб. 49; 7, 104, стлб. 78].

Порівняно серйозно за справу селітряного виробництва московський уряд береться лише з середини XVII ст., що пов'язано з Визвольною війною. Також причиною більш численного облаштування варниць на північ від рубежу на теренах Московії стало тимчасове обривання старих ресурсних баз та торгівельних поставок з України селітри, а також величезна армія селітроварних майстрів з України, що після 1654 р. вже офіційно могли працювати на Москву.

Причиною повільного розвитку в землях Московського царства промислів, і, в основному, селітроварного, Д.І. Багалій справедливо вважав надзвичайну бюрократизацію управління. Воєводи на місцях мали надзвичайно мало повноважень, і, зазвичай, не могли навіть кроку ступити без відписки до царя чи в повітовий центр. На противагу їм польська місцева магнатська влада

являла собою королівства в королівстві: наділені й так широкими автономними повноваженнями, та майже завжди самовільно вирішуючи й справи суто королівських повноважень, вони таким чином сприяли інтенсифікації розширення промислів на власних окраїнах та за їх межами в землі, що де-юре чи де-факто належали Москві [1].

Як помітно з документів того часу, розвиток московського селітроварного промислу нерозривно пов'язаний з селітряними майстрами литовсько-черкаських земель. Іноді литовські люди працювали на них, певно, як полонені чи напівзалежні люди. Тому не дивно, що втечі робітників з варниць були звичним явищем. Під 1628-1629 рр. відомий документ про втечу литовців з селітрянної варниці в Рильському повіті [5, 68, стлб. 47] та про розшук цих чи подібних їм втікачів [5, 50, стлб. 32].

Черкаські селітровари працювали на рівні з московськими, та доволі часто використовувалися в повітових центрах та Москві для облаштування самих варниць і навчання варити селітру місцевих майстрів. У 1628-1629 рр. у Владимир було відправлено «кормового черкашенина» Івана Матвєєва для селітрянного варіння [5, 49, стлб. 32]. У «Сметном списке 7139 г.» (1631 р.) у Москві при Пушкарському приказі було 33 чоловіки «зелеяных и селитренных мастеров», в котрих були «иноземцы и русские люди» [10]. У 1630-1631 рр. селітровар Р. Селітрянник пише прохання мати йому литовських найманих прудників, пічників, бондарів та ін. для розвитку селітроваріння [7, 133, стлб. 89], а в Москву направляються литовці-селітровари для передачі досвіду [3, 172, стлб. 134].

Але й після Визвольної війни роль черкасів у поповненні селітрянних запасів Пушкарського приказу була неоціненна. Зокрема, відомий Тимофій Молчевський, острозький черкас-селіторщик, що з 1661 р. доставляв селітру в приказ [5, 462, стлб. 537], згадується він і 1685 р. [6, 137, стлб. 893]. Під 1659 р. відома довідка Розрядного за вимогою Пушкарського приказів про кількість грошей, виданих на селітрянне варіння черкашенину Федору Домарицькому [4, 471, стлб. 417].

Таким чином, на прикордонні Московського царства та Речі Посполитої першої половини – середини XVII ст. відбувалися доволі активні перипетії у галузі селітровидобувної справи. Проаналізувавши вищенаведене, неможливо не відзначити виключну роль черкаського населення у московському селітроварінні, причому ця роль була як негативна (спрямована на використання чужих ресурсів, грабунки), так і позитивна (торгівля, передача досвіду).

Посилання

1. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И. Багалей // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских

при Московском университете / Под заведыванием Е.В. Барсова. – Москва: В Университетской типографии (М. Катков), 1886. – Книга вторая. Апрель-июнь. – Отдел IV. – С. 1-264.

2. Грамота из Посольского приказа путивльскому воеводе Ю. Долгорукому о разрешении пропускать из Путивля на Дон «польских и литовских» купцов для торговли хлебом, порохом и свинцом. 1646 г. мая 15 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1620-1640/300let_voss/41-60/41.htm.

3. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга одинадцатая. Документы разрядного приказа. Московского и Владимирского столов. – Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1899. – 509+55 с.

4. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга двенадцатая. Документы разрядного приказа. Новгородского и Белгородского столов. – Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – 551+76 с.

5. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга пятнадцатая. Документы разрядного приказа. – Санкт-Петербург : Типография Императорского Московского Университета, 1908. – 533+154 с.

6. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга шестнадцатая. Документы разрядного приказа. – Санкт-Петербург: Синодальная Типография, 1910. – 518+182 с.

7. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга восемнадцатая. Документы разрядного приказа. Севского стола. – Санкт-Петербург : Синодальная Типография, 1913. – 410+108.

8. Пірко В.О. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст.: Історико-економічний нарис і уривки з джерел / В.О. Пірко, М.В. Литвиновська. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.

9. Поверстная книга. Географические справочники XVII века // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/Geogr/text1.htm>.

10. Сметный список 139 году // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1620-1640/Smetnyj_spisok_1631/text.htm.

Шерстюк В.В. Некоторые аспекты селитроварного промысла московско-польского пограничья в первой половине – середине XVII в.

В статье рассматриваются различные аспекты развития селитроварного промысла в северянском пограничье Московского царства и Речи Посполитой в XVII в., преимущественно, на основе данных Московского архива Министерства юстиции. Раскрываются общие и отличительные черты московского и польско-«черкаского» характера развития этой отрасли экономики, основные моменты торговли селитрой в этих землях, делается попытка выявить причины слабого развития Московского селитроварения и его сравнительно высокая интенсивность в среде «черкас-литвинов».

Ключевые слова: Московское царство, Речь Посполитая, селитра, селитроварение, черкаси.

Sherstiuk V.V. Some aspects of the saltpetre craft in the Moscow-Polish borderland in the first half – middle of XVII century

The article reviews various aspects of saltpetre craft in the Moscow and Rech Pospolita severian borderlands in the second half of XVII cent., mainly based on the Moscow archives of the Ministry of Justice. Uncover the common features of Moscow and the Polish-“Cherkassy” nature of this sphere of economy. Also determined key points of saltpetre trade in these lands. The reasons of low saltpetre craft development in Moscow land its relatively high intensity in the environment of “Cherkasy-Lithuanians” are revealed.

Key words: Moscow land, Rech Pospolita, saltpeter, saltpetre craft, -“Cherkassy”.

01.04.2011 р.

ВІДОБРАЖЕННЯ МИНУЛОГО СІВЕРЩИНИ В ПРАЦІ ЖАНА ЛЕ ЛАБУРЕРА «ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПОДОРОЖ КОРОЛЕВИ ПОЛЬЩІ» (1647)

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в середині XVII ст. на тлі історичних взаємин України та Франції. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Жана Ле Лабураера «Повідомлення про подорож королеви Польщі» (1647).

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, Жан Ле Лабураер.

При вивченні минулого нашої держави важливу роль посідають джерела, що мають іноземне походження, зокрема, повідомлення службовців, дипломатів, військових. Роль своєрідного першовідкривача України для широкого європейського загалу прийнято приписувати Гійому Левассеру де Боплану, який своїм «Описом», присвяченим життю, звичаям і побуту «країни козаків», привернув увагу західного суспільства до нашої Батьківщини, де саме в той час відбувалися епохальні зміни внаслідок грандіозного українсько-польського протистояння. Праця Боплана, яка була написана та видана під час Хмельниччини й швидко стала дуже популярною, досить ґрунтовно вивчена й кількаразово перевидана, зокрема й у перекладах українською та російською мовами [1; 2; 6]. Проте дуже мало звертається уваги на роботи тих іноземних авторів, які залишили свої свідчення про Україну напередодні цих карколомних подій. Одним з таких важливих джерел тієї епохи є праця французького культурного та релігійного діяча Жана Ле Лабураера сіра де Блеранваля (1623-1675) «Повідомлення про подорож королеви Польщі та про повернення мадам де Гебріан, дружини маршала, жінки, що виконувала повноваження надзвичайного посла та супроводжувала королеву», видана в Парижі в 1647 р.

Серед науковців, що торкалися розгляду цього твору, можна назвати Дмитра Наливайка [5] та Ярослава Дашкевича [3; 4]. Але, на жаль, цей твір залишається ще недостатньо вивченим у вітчизняній історіографії, тож варто зупинитися на роботі цього автора більш уважно.

Хоча сам твір Жана Ле Лабураера, що складається з трьох частин, є по суті докладною реляцією про відправлення французького посольства до Польщі для супроводу Марії де Гонзаги, яка стала нареченою Владислава IV, його друга частина представляє собою детальний опис історії та географії Речі Посполитої. Лабураер (саме такий варіант прізвища найчастіше зустрічається у вітчизняній історіографії, хоча правильніше б було писати Ле Лабураер) відзначає, що те, що його співвітчизники звикли називати Польщею, насправді є об'єднанням різних держав

під егідою польського короля. Важливо, що автор ідентифікує себе саме як історика [8, partie I, p. 2].

Далі Лабураер занотує: «Перші королі володіли колись лише стародавньою Польщею, сьогодні вона втричі більше й складається не тільки з королівської частини, але й з інших земель, які були приєднані завдяки зброї чи шлюбом. Це Велике князівство Литовське, також Великі князівства Руське, Пруське, Мазовецьке, Жемайтійське, Ливонське та Чернігівське, що в свою чергу поділяються на інші князівства. Я збираюся показати окремо кожен з цих держав, які, власне кажучи, складають країну сарматів європейських разом з частиною Московії» [8, partie I, p. 2].

Заслуговує на щирий подив та обставина, що ця книга, створена молодим автором (Лабураеру було лише 24 роки, коли вона вийшла в Парижі), містить таку докладну й деталізовану інформацію про володіння польських королів, яка дозволяє визнати її своєрідною енциклопедією тогочасної Речі Посполитої.

Велику увагу автор приділив у своєму описі землям і населенню України, яку у відповідності до усталеної традиції він називає Руссю, визнаючи її однією з найважливіших провінцій польської корони. Географічна локалізація Русі для Лабураера викликала певні труднощі, зважаючи на розмитість уявлення про цю територію в тогочасній літературі та картографії. Намагаючись пояснити, які саме землі він розуміє під цим поняттям, автор зазначає на початку глави «Про Русь» (визначення виділено курсивом, у дужках подано оригінальний текст): «Ягайло приніс у подарунок короні польській Литву, Жемайтію, Русь, Поділля та Волинь: всі ці князівства об'єднувалися під назвою Литви, тому що вони були підкорені зброєю його попередників і перетворені на провінції. Я розумію тут під словом «Русь» країну, яка власне зветься Роксоланією і є лише маленькою часткою тієї великої країни Русь, що складає головну частину держави великого князя московського, який визначає себе, зазвичай, великим володарем русинів, а інколи імператором та володарем всієї Русі (J'entens sous le mot de Russie, le pays proprement appelé alors Roxolanie, qui ne fait qu'une petite partie de ce Grand pays de Russie qui est le principal Estat du Grand Duc de Moscovie, qui se qualifie ordinairement Grand Seigneur des Russies, & quelquefois Empereur & dominateur de toute Russie) [8, partie II, p. 221-222].

Отже, Русь-Роксоланію Лабураера можна географічно визначити приблизно територією сучасної України, виключаючи причорноморські землі, що належали туркам і татарам. Хоча французький дослідник і розумів, що його Русь – це лише частина від великого масиву руських земель, лівову частку яких він відносив до володінь великого князя московського.

У відповідності до адміністративно-територіального поділу Речі Посполитої Лабуер відносить до Русі-Роксоланії територію п'яти воєводств: «Ця країна ділиться на чотири воєводства: Брестське, Київське, Брацлавське (в тексті – Inowladislavie), Руське, до них можна додати також і Подільське. Русь – це, можливо, найкраща та найбагатша країна світу (La Russie est peut etre le pais du monde le meilleur, & le plus fertile)» [8, partie II, p. 223]. Відзначимо, що в цьому переліку автор чомусь пропустив Волинське воєводство, включення якого було б логічним. Оминув він тут увагою й Чернігово-Сіверщину, зважаючи на те, що вона була прилучена до Речі Посполитої нещодавно, а перед тим поряд зі Смоленщиною належала Московії. Проте автор прекрасно розумів, що обидві території населені русинами, які сповідують православну віру.

Чернігово-Сіверська земля не є в центрі уваги історика, проте він часто згадує про цю територію, яка відігравала важливу роль у культурному, політичному та економічному житті Русі.

Звичайно, сам Лабуер знав про ці землі лише з інших слів, що невігдно відрізняє його від Боплана, який довгий час прожив в Україні особисто й знав про неї не з чуток. Проте Лабуер сумлінно ознайомився з найновішими свідченнями про описувані ним землі й старанно занотував інформацію, отриману ним під час безпосереднього перебування в Польщі. Серед авторів, праці яких найбільше прислужилися французькому історичному опису української минувшини та сучасності, можна назвати в першу чергу Павла Пясецького, Яна Длугоша, Мацея Меховиту й Алессандро Гваньїні [8, partie II, p. 216-218, 225, 229].

Минуле Русі французький дослідник розглядає в контексті історії Польщі, назву якої традиційно виводить від слов'янського слова «поле» [8, partie II, p. 122]. Історія Польської держави тут подається крізь призму її очільників – князів і королів. Цікаво, що вихідною точкою для початку історичного екскурсу Лабуера стало правління гунського вождя Аттіли, ім'я якого було добре відоме у Франції з античних часів. Патріотизм автора щодо своєї батьківщини проявився при розгляді діяльності королів Польщі, де Генріху Валуа, що правив тут близько року й майже нічим не відзначився, відведено місця більше, ніж, наприклад, його попереднику Сигізмунду II Августу чи багатьом іншим видатним польським правителям [8, partie II, p. 176-178].

Сприймаючи на віру погляди польських і західноєвропейських хроністів, Лабуер розглядає Русь як бунтівну та норовливу провінцію Польщі, яка завжди була васальною державою останньої, хоча час від часу відпадала від впливу своєї метрополії. В подальшому русини стали частими компаньйонами татар при грабунках Польщі. Виходячи з логіки викладу, саме захист своєї

держави та християн в цілому від руйнівних нападів татар, підтриманих русинами, держава яких майже розвалилась, став одним з головних спонукальних мотивів, що підштовхнули Казимира III Великого перетворити «Русь на провінцію свого королівства» [8, partie II, p. 158].

Посеред інших руських князівств, приєднаних до Литви, Лабуер згадує і Чернігово-Сіверщину, за яку згодом постійно точилася боротьба з Московією.

Важливо відмітити, що тональність цих нарисів однак не є вже такою зневажливо-недбалою щодо Русі, як це можна було бачити в працях багатьох французьких авторів за півстоліття до цього. Лабуер намагається дотримуватися об'єктивних нейтральних позицій стосовно взаємин двох держав, уникаючи возвеличення однієї сторони за рахунок приниження іншої. Хоча, ознайомлений здебільшого з матеріалами польських хроністів, він залежав від їхніх історичних концепцій. До цього треба додати, що, будучи католиком, він, як правило, поділяв позиції єдиновірців.

Події на Русі XIV-XVI ст., викладені в творі Лабуера, є фрагментарними. Він згадує лише про постійні напади татар та підкорення руських земель польськими королями й великими князями литовськими, особливо зупиняючись на правліннях Ольгерда, який розширив межі своєї держави, приєднавши до неї, зокрема, й Чернігівсько-Сіверські землі, а також його наступників – Ягайла та Вітовта, якого іменує Вітольдом [8, partie II, p. 210, 212, 223]. Також автор детально розглядає повстання Михайла Глинського, яке було однією з найрезонансніших подій XVI ст. [8, partie II, p. 172].

Дуже багато уваги Лабуер відводить питанням релігії. Не слід забувати, що сам він не лише був щирим католиком, але й належав до священницького сану й згодом посів місце особистого духовника короля Людовика XIV. Автор відзначає, що русини «дотримуються грецької віри» [8, partie II, p. 15.] тож, хоч вони і є християнами, їхню релігію Лабуер визнає неістинною, хибною: «Християнська релігія сюди була принесена греками, разом з тією оманю, яку продовжують ще сповідувати більшість міст та приватних осель» [8, partie II, p. 224]. Його тішить, що католицизм поступово поширюється в цій країні й усе більше людей, особливо знатних, навертаються до віри, яку він вважає справжньою: «...Просвітлення мало помалу надходить. Більша частина їхніх єпископів вже повернулася до лона римської церкви в 1595 р., багато знатних родин зробили те ж саме, тож скоро вся провінція стане римо-католицькою» [8, partie II, p. 118].

Упродовж всього викладу подій Лабуер неодноразово наголошує на важливій цивілізаторській ролі Ватикану на землях Русі. Це, зокрема, стосується відзначення важливості серед православних культу святого папи Григорія

І Діолога (Двоєслова), щодо якого історик наводить слов'янське найменування «Беседник» (Byessednic), коронації Данила Галицького папою римським, навернення населення Русі до католицизму польськими королями, визнання православними ієрархами верховенства апостольського престолу на Флорентійському соборі в 1439 р. [8, partie II, р. 222-225, 229]. Останній тріумф католицької віри Лабуер вбачає у Берестейській унії, хоча й відзначає, що перемога «істинної» релігії є неповною через несприйняття її більшістю населення Русі [8, partie II, р. 17].

Головною силою, що чинить найбільший опір покатоличенню Русі, автор небезпідставно вважає козацтво, походження якого виводить від магометанських народів, очевидно, татар. Ідея походження козаків від татар була досить популярною в тогочасній історіографії. Зокрема, відомий французький історик і географ П'єр Бержерон (бл.1580-1657) щодо козаків зазначав: «Що стосується козаків (Cozaques), народу, який проживає вздовж Бористену чи Дніпра і є підвладним королю Польщі, буде досить правильно вважати їх за одну з орд татар перекопських (une de ces hordes Tartaresques des Precopites) або інших, що осіла тут під час їхніх набігів на Русь чи Польщу, оскільки вони ведуть життя кочовиків, волоцюг і розбійників і це довершує їх подібність» [7, р. 93].

Лабуер із сумом констатує, що козаки є найзапеклішими захисниками православної віри в провінції, яка поступово переходить на католицизм: «Залишаються тільки козаки, які належать до секти магометанської (il n'y a que les Cosaques qui sont de la Secte de Mahomet) та не бажають нічого змінювати через свою дику вдачу, що не дозволяє їм зрозуміти нічого іншого, ніж завзято дотримуватись релігії свого народження» [8, partie II, р. 118]. В той же час, Лабуер не без гордості відзначає успіхи козаків у боротьбі з турками і татарами та важливість їхнього війська у християнській протидії наступу магометанства під проводом Високої Порти. Він погоджується зі словами Пясецького, що «жодна з військових сил християнських не мала такого славетного та величного імені» [8, partie II, р. 229].

Саме козаки у Лабуєра є головними героями подій на Русі, починаючи з XVI ст. Значення їх у тогочасній Європі відкривається вже з перших рядків присвяченої їм у книзі окремої глави «Про козаків запорозьких»: «Весь світ знає їхнє ім'я, проте мало хто відає про їх походження» [8, partie II, р. 225]. Французький історик спростовує поширену на заході думку, «що це якийсь народ». Йдучи за словами Пясецького, Лабуєр визначає їхню сутність наступним чином: «Де розбійники без закону та військової організації, які скупчилися на кордонах Русі, щоб робити набіги на турецькі краї через Чорне море» [8, partie II, р. 225]. Походження

назви козаків Лабуєр пояснює традиційним для польських хроністів чином: «Вони виявляють велику прудкість при своїх набігах на турецькі володіння, а «kosa» польською мовою означає «коза». Ось чому легкі вершники, що несуть охоронну королівську службу, отримали назву козаків» [8, partie II, р. 226]. Головну роль в організації козацького війська, яке відіграло роль щита від турецько-татарської експансії, зважаючи на доступні йому джерела інформації, Лабуєр, зрозуміло, відводить польським королям, і насамперед Стефану Баторію. В своєму творі французький історик кілька разів наголошує на провідній ролі цього короля у формуванні козацтва. Історик зазначає, що саме він «зібрав до купи тих грабіжників і волоцюг, що походили з усіх куточків держави», й «дав їм устрій і закони, якими вони мають керуватися у випадку війни та захищаючи від нападів Русь в часи миру», а також надав їм у володіння замок Трахтемирів. Крім того, частину козаків вищезгаданий король розмістив «на островах Бористену, звідси їх і прозвали козаками запорозькими або запорожцями (les kosaques Zaporowski, autrement Zaporowiens). Ця ріка, що починається в двохстах німецьких льє шляху в провінціях Московії, тече через Сіверщину (Severie) та Литву, протікає в п'ятидесяти льє нижче Києва через протоку, усіяну підводними скелями, які польською та слов'янською мовою називаються «порогами» (porohi). Прохід тут дуже тісний, тому річка поділяється на кілька маленьких рукавів на цій ділянці, які далі зливаються до купи. В цьому місці є сімдесят островів, які звуться Запоріжжям (Zaporohi), тобто місце після цих сходинок, тому що вода тут тече наче по сходах» [8, partie II, р. 225-226, 229].

Французький автор по праву визнає козаків однією з найголовніших збройних сил Речі Посполитої, відмічаючи активну участь цих степових воїнів у всіх війнах Речі Посполитої з кінця XVI ст. Він зазначає, що козаки успішно воювали на боці польського короля під час походів на Москву на початку XVII ст., коли під владу Речі-Посполитої нарешті було повернуто землі Чернігово-Сіверщини, відзначилися у битвах з турками та татарами, а також у Смоленській війні [8, partie II, р. 186-188, 190-194, 200-201].

Щире співчуття проявляє Лабуєр до козаків, описуючи дискримінаційне ставлення до них з боку польської адміністрації: «Року 1632-го вони просили у З'єднаних держав [мається на увазі Річ Посполита Корони Польської та Великого князівства Литовського – Є.Л.] дати їм право голосу при виборах короля, в чому їм брутально відмовили, оскільки вони не належать до шляхетного стану (dont ils furent rebutez comme ignobles), хоча ці солдати явно потребують такої речі. Все тут створено для блага шляхти (en faveur des Nobles), яка, полишаючи військову службу, отримує чини та посади в своєму воєводстві (son Palatinat). Козаки ж просять лише

захисту прав грецької релігії, яку дехто з них сповідує (la Religion Grecque que quelques-uns d'entr'eux suivoient), а їм тільки відповідають, що врахують це за умов вірної служби» [8, partie II, p. 229].

Закономірним наслідком цієї недалекоглядної політики шляхти, спрямованої на посилення релігійного та соціального гніту козаків і селян, стали великі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., які всі були жорстоко придушені, а їхні лідери страчені. Серед найбільших козацьких ватажків Лабурер називає Підкову (Podkowa), «генерала» Наливайка (General Nalewayko) та Павлюка (Paulucus). Як зазначає історик, особливо нищівною та кровопролитною для козаків виявилася остання каральна акція польського війська на чолі з Миколою Потоцьким (Nicolas Potoki) в 1637-1638 рр. Про її руйнівний характер для козацтва свідчать наступні слова Лабурера: «Багатьох було вбито солдатами з армії [Потоцького – Є.Л.], частина втекла до Московії, інші – до татар, де вони були досить прихильно зустрінуті» [8, partie II, p. 229].

Висновок, зроблений Лабурером у виданні 1647 р., здавався тоді досить логічним, зважаючи на катастрофічні наслідки польських репресій стосовно козацтва, хоча подальший хід подій повністю довів його неправомірність і передчасність: «Отже, ця сила, яка створила таку велику славу королівству, яка нічого йому не коштувала та яка його захищала від нападів татар, тепер майже знищена (Ainsi cette force qui donnoit beaucoup de reputation au Royaume, qui ne luy coustoit rien, & qui le gardoit des incurcions des Tartares est presque ruinée)» [8, partie II, p. 229].

Щодо Чернігово-Сіверської землі, яка була приєднана до Речі Посполитої в 1611 р. й зберегла певні відмінності від решти руських володінь королівства, Лабурер помічає в окремій главі: «Князівство Новгородське, або князівство Сіверське, були також включені до мирної угоди [Деулінське перемир'я – Є.Л.], але король польський поки що не носить такого титулу, хоча має титул князя чернігівського, що йому дозволено назавжди. Це провінція поряд зі Смоленщиною. Вони обидві колись залежали від Великого князівства Литовського, до якого нині вони знову приєднані зброєю могутнього та доблесного володаря Владислава IV, який зараз править» [8, partie II, p. 263].

Загалом, характеризуючи історичні свідчення Лабурера про терени України, треба визнати їх досить велику точність, хоча, водночас, уривчастість, стислість і непослідовність, особливо стосовно давньоруського періоду. Звичайно, автор не зміг уникнути окремих похибок і помилок у викладі подій минулого. Але ці хиби є нечисленними та несуттєвими. Важливе значення має те, що Лабурер одним з перших розпочав у Франції історичне дослідження українського козацтва й зробив доступними для широкого загалу правдиві свідчення

про нього та країну, яку воно населяло.

Посилання

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П.Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.
2. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Володимир Косик (пер.з фр.). – Львів: Мета, 1998. – 179 с.
3. Дашкевич Я. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.7-14.
4. Дашкевич Я. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С.145-173.
5. Наливайко Дмитро. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
6. Beauplan Guillaume Le Vasseur de. Description d'Ukraine / Introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. – P.: L'Harmattan, 2002. – 158 p.
7. Bergeron Pierre-Parisien. Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siecles. Traite des Tartares, de leur origine, pais, peuples, moeurs, religion, guerres, conquetes, empire, & son estendue. De la suite de leurs chams et empereurs. Etats & Hordes diverses jusqu'aujourd'hui. Le tout recueilli de divers auteurs, memoires, et relations antiques & modernes. – La Haye: Chez Jean Neaulme, 1735. – 140 p.
8. Le Laboureur S. de Bleranval J. Relation du voyage de la roynne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadeur extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Partie II. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – P.: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit, imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. – 280 p.

Луняк Е.Н. Отражение прошлого Северщины в работе Жана Ле Лабурера «Сообщение о путешествии королевы Польши» (1647)

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с Украиной в середине XVII в. на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции. Сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Жана Ле Лабурера «Сообщение о путешествии королевы Польши» (1647).

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, Жан Ле Лабурер.

Luniak Ye.M. Reflection of Severia's past in the work of Jean Le Laboureur «Relation of the Queen of Poland's voyage» (1647)

The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the middle of the XVIIth century against the background of historical mutual relations of Ukraine and France in the article is covered. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Jean Le Laboureur «Relation of the Queen of Poland's voyage» (1647), is made.

Key words: historiography, Ukraine, France, Jean Le Laboureur.

05.03.2011 р.

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ 1666-1668 РР.: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті на основі краєзнавчих, документальних та монографічних праць зроблено спробу проаналізувати хід військових та суспільно-політичних подій на Гетьманщині 1666-1668 рр. крізь призму історії Ніжинського козацького полку. Особлива увага звернена на антиросійське повстання 1667-1668 рр. Автором висвітлено вплив діяльності ніжинського полковника М. Гвинтівки і його оточення на внутрішньополітичне становище в Україні сеєдини XVII ст. та повстання в Ніжині 1668 року.

Ключові слова: Гетьманщина, епоха «Руїна», козацька старшина, національно-визвольні змагання, Ніжинський козацький полк, українсько-російське протистояння, «Чорна рада».

Період занепаду Козацько-гетьманської держави сер. XVII ст., досить відомий у історичній літературі як епоха «Руїни», був та залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Поряд з фундаментальними працями таких істориків XIX – поч. XX ст. як М. Костомаров та М. Грушевський, присвячених даній тематиці, варто згадати і роботи сучасних дослідників, зокрема, В. Борисенка, В. Кривошеї, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Яковлевої та інших.

Особливої уваги в епосі «Руїни» привертають роки гетьманування Івана Брюховецького (1663-1668 рр.), означені низкою драматичних подій, пов'язаних із постійною боротьбою козацької верхівки за гетьманську булаву, посиленням соціального протистояння в українському суспільстві, втратою гетьманом підтримки народу, агресивним втручанням з боку інших держав тощо [8, 86]. Після сумнозвісної Чорної ради 1663 р. в Ніжині, що закріпила у свідомості українського суспільства розкол Гетьманщини по берегах Дніпра і стала предметом дослідження низки істориків та літераторів, особливу актуальність привертають 1666-1668 рр. Означені стислі хронологічні рамки характеризуються наростанням невдоволення українським населенням московського ярма, що вилилось в другу після 1658-1659 рр. українсько-московську війну 1666-1668 рр.

Зважаючи на роки перебування українських земель в складі Російської імперії та СРСР, тодішня російська (з 1922 р. радянська) та українська історична науки масово замовчували низку дійсний подій 1666-1668 рр. або лише частково про них згадували, зважаючи на «братню» історію українського та російського народів. Лише з проголошенням незалежності України у 1991 р. українсько-російське військове протистояння сер. XVII ст. повернуло увагу істориків.

Поряд із вивченням загальних процесів історії Гетьманщини другої половини гетьманування

І. Брюховецького, особливої актуальності набуває дослідження розгортання виступу проти умов Московських статей 1665 р. в окремих козацьких полках. Зокрема, увагу істориків варто звернути до подій 1666-1668 рр. в Ніжинському козацькому полку – одному з центрів українського державотворення та територіально найбільшого полку Гетьманщини протягом 1654-1663 рр. Показово, що вивчення краєзнавчої специфіки основних історичних процесів сприяє їх ґрунтовному, об'єктивному дослідженню, пошуку нових напрямків, концепцій тощо.

Сучасний стан вивчення історії Ніжинського полку 1666-1668 рр. є поверхневим, містить низку неточностей та «білих плям». Проте, варто віддати належне розвідкам ніжинських краєзнавців О. Морозова, О. Уривалкіна, Г. Самойленка та інших.

Метою даної статті є спроба висвітлити внутрішню історію Ніжинського козацького полку 1666-1668 рр. в контексті українсько-російського протистояння на основі наявних документальних джерел та попередніх напрацювань історіографії.

Реалізація умов Московських статей 1665 р. не змусила на себе довго чекати. Відтепер все не козацьке населення українських міст та сіл виводилось з-під контролю гетьманської адміністрації та переходило у відання московських воєвод. Податки, що раніше збиралися козаками на користь гетьманської адміністрації і згодом їх частина передавалася Москві, тепер збиралися московськими воєводами на користь царської казни в обхід гетьмана. Досить болючою для України стала стаття про кількість російських залог у містах, що зросла більш ніж у два рази. Крім того, чисельно збільшені московські залоги повинні були повністю утримуватись за рахунок українських селян та міщан. Так, якщо у 1658 р. в Ніжині розташовувалося 300 російських солдатів, то тепер їх кількість становила 1200 чол. [4, 133]. Натомість у таких містах як Київ, Чернігів та Переяслав московська залога нараховувала 5 тис.

Уже в січні-лютому 1666 р. до міст і містечок Гетьманщини почали прибувати московські воєводи та багаточисельні царські чиновники. Як свідчить автор «Історії Русів», штат кожного воєводи був досить велелюдним: «вони мали при собі всіляких ступенів піддячих ... , мірників, вагарів, приставів та п'ятдесятьких з командами» [3, 213]. Розпочався ретельно спланований перепис українського населення та їх майна з метою визначення розмірів податків. Прискіпливі російські чиновники, часто застосовуючи фізичну силу, внесли до так званих «Переписних книг» все майно мешканців до «... останньої животини і всякого дріб'язку, обклавши тєє податками. До того відчинено їм комори, спіжарні, скрині і всі хованки, не виключаючи льохів, пасік, хлібних ям та самих клунь і голубників» [3, 213]. Традиційно багаті на товари українські ринки, що розміщувались на центральних

площах міст, були теж оточені російськими воєводами і фактично пограбовані. Варто припустити, що така доля не оминула і Соборну площу в Ніжині. Таким чином, реалізація на практиці умов Московських статей стала яскравим втручанням московських чиновників у внутрішні справи Гетьманщини, чого до цього не було за жодного гетьмана. Непосильні податки, якими було обкладено українців, викликали лише невдоволення та нарікання на зраду І. Брюховецького перед власним народом. Проте гетьман був байдужим до скарг українців, вбачаючи свою опору в Москві. У той час коли українське населення перебувало на грані повстання, Іван Мартинович лише збільшував чисельність московських залог та упродовжував в Україні середньовічну європейську інквізицію, палячи на площах міст відьом.

Відчуваючи неспроможність платити надмірні податки на утримання воєвод та продовжуючи прагнення до волі, не забуте з часів національно-визвольної революції 1648-1657 рр., українське населення знову повстало на боротьбу. Так, 18 липня 1666 р. розпочалося повстання козаків та селян у Переяславському полку, спрямоване проти засилля Москви. Повстанці вбили переяславського полковника Д. Єрмолаєнка та оточили московську залого в Переяславській фортеці. Після невдалого кровопролитного штурму повстанські загони були змушені покинути Переяслав та створити укріплений табір в м. Гельмязів. Антиросійське повстання набирало сили, швидко перекинувшись на землі сусіднього Переяславському Миргородського полку. Під загрозою знищення опинилися як російські воєводи в Україні, так і прихильний до них гетьман І. Брюховецький, що розпочав каральні операції проти повстанців. На придушення козацько-селянських виступів гетьманська адміністрація відрядила військові сили Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького та Полтавського полків. Свою допомогу гетьману надав і московський цар Олексій Михайлович, відправивши на Гетьманщину 2-тисячний загін кінноти та піхотинців. Великі бої між повстанцями та урядовими військами відбулися у липні 1666 р. поблизу міст Гельмязева та Піщаної, де діяли козаки Ніжинського та Чернігівського полків. За свідченнями радянської історіографії, частина ніжинців, всупереч наказам свого полковника та сотників, перейшла на бік повсталих загонів [4, 154]. Проте, незважаючи на відчайдушний опір, у кінці 1666 р. повстання в Переяславському полку було придушене.

Поступово проти І. Брюховецького виступила частина полковників, яка висловила йому невдоволення поведінкою росіян. У 1667 р. ніжинський полковник М. Гвинтівка відмовився придушувати козацько-селянські повстання силами Ніжинського полку та звернувся до І. Брюховецького з закликом скласти свою владу на користь правобережного гетьмана України

Петра Дорошенка (1665-1676 рр.). У відповідь гетьман власним наказом позбавив М. Гвинтівку ніжинського полковництва, звинувативши його в невірній службі. Разом з М. Гвинтівкою в опалу потрапив і Василь Шумейко – осавул Ніжинського полку протягом 1665-1667 рр., якого деякі історики вважають близьким родичем ніжинського полковника Прокопа Шумейка (1648-1650 рр.), зважаючи на записи в Зборівському реєстрі 1649 р. [5, 201]. Новим ніжинським полковником було призначено Артема Мартинова, який також не поділяв політики І. Брюховецького. За сприяння нового полковника Ніжин поступово перетворювався на осередок антиросійськи налаштованого козацтва та селянства. Наприкінці 1667 р. у місті починає поширюватися незадоволення свавіллям старшин, московських переписувачів, збирачів податків і стрільців, які нахабно порушували українсько-російські угоди, царські грамоти та зазіхали на споконвічні козацькі права, даровані ще польськими королями.

На початку 1668 р. населення Лівобережної України відмовилося платити податки московським воєводам. У містах розпочалися масові козацько-селянські хвилювання, гнів яких вилився у масове побиття російських ставлеників. Так, московський воєвода в Ніжині І. Ржевський скаржився до Москви на те, що ніжинці відмовляються виконувати його накази, платити податки і масово записуються в козаки. На скарги воєводи щодо відкритої непокорі міщан, селян та козаків міста ніжинський полковник А. Мартинов відповів, що люди в українських містах вільні вибирати собі кращих правителів та можуть вільно записуватися в козаки [6, 113]. 22 січня 1668 р. А. Мартинов вводить до Ніжина козаків Батуринської, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Веркіївської сотень, розташувавши їх у Великому та Новому містах. Під тиском козаків Ніжинського полку московські стрільці зачиняються в Ніжинському замку. До Москви почали надходити звістки, що ніжинський полковник «навел казаків безчисленно много, на каждом дворе стоит по двадцати и больше», і що очікувати від них треба «шатости и всякого дурна» [7, 18]. Намагаючись штурмом оволодіти Замком, ніжинці розкопали Покровський земляний вал, загатили рів соломомою та деревом і розпочали тривалу облогу Замку.

Показово, що антиросійське повстання охопило все Лівобережжя. Поряд з Ніжином побиття росіян розпочалося в Переяславі, Гадячі, Острі, Чернігові та інших містах. Розуміючи безвихідність ситуації, гетьман І. Брюховецький приймає рішення пристати на бік повсталих та очолити повстання. У лютому 1668 р. він скликає старшинську раду в Гадячі, де повідомив про це генеральній старшині. До низки міст і містечок Лівобережної України було послано гетьманські заклики до повстання проти Москви [9, 354]. Сподівання на перемогу повстання підсилювала і поява на Гетьманщині козаків правобережного

гетьмана П. Дорошенка, який розпочав боротьбу за об'єднання під своєю булавою всієї України.

Облога Ніжинського замку затягувалася, адже московська залога змогла протриматися всю зиму. У березні 1668 р. до Москви надходили повідомлення про те, що стрільці все ще в облозі. Упродовж невдалих штурмів Замку загинуло до 2,5 тис. козаків А. Мартинова. Тим часом війська правобережного гетьмана П. Дорошенка рухалися вглиб Гетьманщини на допомогу повсталим в Ніжині та інших містах. Лівобережний гетьман І. Брюховецький, замість надання допомоги по вибиттю московських залог із замків Чернігова та Ніжина, сам рушив на зустріч П. Дорошенку. У червні 1668 р. обидва гетьмани зустрілися на Сербиному полі поблизу Диканьки, де П. Дорошенка було обрано гетьманом обох берегів Дніпра. Натомість, лівобережні козаки, відчуваючи свою провину за попередню службу Москві та бажаючи заслужити покровительство нового гетьмана, забили І. Брюховецького як собаку киями, попередньо прикувавши до гармати як злочинця. Разом з І. Брюховецьким було вбито і його останніх прихильників: відданого до останнього запорожця Чугуя, кошового отамана Івана Білецького та призначеного напередодні вбивства на протигагу А. Мартинову нового ніжинського полковника з числа запорозьких ставлеників Івана Соху [5, 178].

Здавалося, що спільними силами під булавою П. Дорошенка московський гніт буде повалено. Але в середині літа, несподівано для всіх, П. Дорошенко вирішує повернутися до Чигирина, довідавшись про зраду дружини. Залишивши наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного та доручивши йому вибити московські залоги з Ніжина та Чернігова, частина правобережних козаків на чолі зі чигиринським володарем фактично залишила Лівобережжя напризволяще. Відхід П. Дорошенка на правий берег не змусив Москву довго чекати і в серпні 1668 р. на Україну було послано каральне військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським. 11 серпня московські війська з'явилися біля ніжинської міської брами. Розуміючи, що допомоги чекати нізвідки, ніжинські козаки відмовилися дурно проливати християнську кров та добровільно залишили свої домівки, рятуючись в навколишніх лісах. Показово, що відповідальний за допомогу Ніжину та іншим містам наказний гетьман Д. Многогрішний зазнав тиску з боку свого лівобережного оточення, яке змусило його повернутися в підданство московського царя та припинити війну. Далеко не останню роль в тиску на Д. Многогрішного зіграли його брат Василь та колишній ніжинський полковник М. Гвинтівка, що більше року провів у в'язницях гетьманської резиденції Гадяча та Ніжина, а після вбивства І. Брюховецького зміг повернути довіру московського царя.

Темною сторінкою залишається також роль ніжинського полковника А. Мартинова (1667-

1668 рр.) під час походу Г. Ромодановського на Україну, адже згадок про те, що він перебував у Ніжині з приходом росіян немає. Скоріш за все, він покинув місто напередодні, тим самим позбавивши ніжинських козаків свого лідера. Відомо, що незабаром А. Мартинов перейшов на бік П. Дорошенка та згодом був поранений в бою з московськими загонами під Ніжином [1].

Залишене захисниками та Д. Многогрішним м. Ніжин стало легкою здобиччю досвідченого московського воєводи князя Г. Ромодановського. За даними Чернігівського літопису та досліджень місцевих краєзнавців Ніжин був взятий практично без бою та повністю спалений [6, 158]. У палаючому вогні та зусиллями озвірілих московських стрільців у місті майже не залишилось дерев'яних будинків. Було знищено низку церков, з поміж яких вистояв хіба кам'яний Миколаївський собор, розміщений в тодішньому центрі Ніжина – Соборній площі. Зокрема, збереглися дані про спалення московськими військами дерев'яного храму святої Покрови, від якого залишились купки попелу.

Отже, українське повстання козацтва та селянства 1668 р., спрямоване проти непосильного гніту з боку Москви, закінчилось повною поразкою. Роз'єднаність у козацькому середовищі, розкол України по два береги Дніпра, відсутність справжнього лідера, який міг би знову об'єднати Гетьманщину після смерті Б. Хмельницького та зрада частини козацької старшини вилились у жорстокий погром Лівобережжя після карального походу війська Г. Ромодановського. Яскравим прикладом варварських дій московитів є повне спалення полкового центру та одного з осередків козацтва на Північному Лівобережжі Ніжина, що призвело до його стрімкого економічного занепаду.

Так склалося, що Ніжин відіграв головну роль з політичної кар'єри гетьмана І. Брюховецького. Саме на Чорній раді у Ніжині 1663 р. він був обраний гетьманом, та саме з невдоволення ніжинців і їх полковника М. Гвинтівки у кінці 1667 р. розпочалося стихійне антиросійське повстання на Гетьманщині, що у 1668 р. завершилось убивством «кошового гетьмана» [2, 341].

Роки перебування при владі І. Брюховецького позначились низкою політичних подій, що прирікали Україну на поступову загибель. Перший цвях в українську домовину був забитий на Чорній раді; далі було Андрусівське перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою, що остаточно розкололо Гетьманщину на дві частини, а завершило все повстання 1667-1668 рр., яке стало останньою спробою козацької старшини захистити державницькі інтереси, забувши про власні привілеї та права. Після 1668 р. до влади на Україні приходять люди, які ставили власне збагачення вище інтересів української державності.

1663-1668 роки стали останньою яскравою сторінкою участі Ніжинського полку в національно-визвольних змаганнях українського народу сер. XVII ст. Затяжна громадянська війна, переповнена братовбивчими кампаніями в ході російсько-польського протистояння на теренах України, остаточно виснажила козацькі пориви до власного державотворення. Розпочався незворотній процес інкорпорації українських земель до складу Московської держави, зупинити який роз'єднаній козацькій старшині вже було не під силу.

Посилання

1. <http://www.orluka.h16.ru>
2. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. / М. С. Грушевский. – К.: «МП Левада», 1995. – 696 с.
3. Історія Русів. / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. Історія Української РСР: У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко та ін. – К.: АН УРСР, 1979. – Т. 2. – 616 с.
5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея – К.: Вид. дім «Стилос», 2004. – 391 с.
6. Ніжин: із глибини віків...: Матеріали з краєзнавства Ніжина / Автор та упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 428 с.
7. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали [Вип. 1]. – Ніжин, 1994. – 24 с.
8. Суперечливі моменти історії України і Росії. – Харків: Торсінг плюс, 2008. – 384 с.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687 рр.): Матеріали до українського дипломатію. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

Железко Р.А. Нежинский казачий полк и украинско-российское противостояние 1666-1668 гг: краеведческий аспект

В статті на основі краєведчих, документальних і монографічних робіт зроблена спроба проаналізувати ход військових і громадсько-політичних подій на Гетьманщині 1666-1668 гг. крізь призму історії Нежинського казачого полку. Особливу увагу приділено впливу діяльності нежинського полковника М. Гвинтовки і його оточення на внутріполітичне положення в Україні середини XVII в. і виступу в Нежині в 1668 году.

Ключові слова: Гетьманщина, епоха «Руїна», казачья старшина, національно-освободительное движение, Нежинский казачий полк, украинский-российское противостояние, «Черная рада».

Zheliezko R.A. Nizhyn Cossack regiment and the Ukrainian-Russian confrontation 1666-1668 years: regional aspect

The article is based on the local history, documentary and monographic works an attempt to analyze the progress of military and political events on Hetmanate 1666-1668 through the prism of history Nizhyn Cossack regiment. Particular attention is paid to the causes, characteristics and consequences of anti-Russian rebellion years 1667-1668. The author describe the impact of Nizhyn colonel M. Hvyntivka and his environment to the internal situation in Ukraine in the mid XVII century and Nizhyns' rebellion 1668.

Key words: Hetmanate, the epoch of «Ruins», Cossack officer, national-liberation struggle, Nizhyn Cossack regiment, Ukrainian-Russian confrontation, «Black Board».

13.03.2011 р.

УДК 94(477.51) «16/17»

С.В. Щербина

ГОНЧАРНІ ЦЕХИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Стаття присвячена історії гончарних цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст. Проаналізовано стан розробки проблеми, законодавчу базу ремісничих корпорацій, висвітлено традиції, права та обов'язки їх членів.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, гончарство, цех.

Цехова організація ремесла на території Північного Лівобережжя набула поширення після отримання містами регіону магдебурзького права у середині XVII ст. Вивчення історії гончарних цехів Північного Лівобережжя значною мірою ускладнене втратою внутрішньоцехової документації. Дослідженням історії чернігівських цехів одним із перших у XIX ст. переймався М. Білозерський [Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. II, спр. 22907], який виготовив копії універсалів полковників, надані ремісничим корпораціям міста. Територіальна структура, чисельність та атрибутика гончарних цехів були висвітлені у працях О. Шафонського [1, 301-302], О. Ковалевського [2, 1-2], збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901» [3]. Після остаточної ліквідації цехового устрою у 1902 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія ініціювала збирання реліквій ремісничих корпорацій, які були продемонстровані на виставці XIV Археологічного з'їзду у 1908 р. Серед них експонувались «Книга расходная Гончарской управы» і «Бумаги упраздненной Гончарной управы» Кролевця, печатка Ніжинської гончарної управи [4, 121, 144, 151]. До нашого часу у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського збереглися 4 прибутково-витратні книги Кролевецького гончарного цеху XVIII – XIX ст. – «Книга управы гончарского ремесла о вписавшихся в сию управу мастерами гончарах Кролевецкого магистрата» [Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), Інв. № Ал 510/4], «Книга расходная управы гончарской» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/7], «Бумаги упраздненной Кролевецкой гончарской управы» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/6], «Книга управы Кролевецкой гончарского ремесла для записки приходов и расходов» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/5].

У 20-х рр. XX ст. Є. Спаська вивчала історію гончарних цехів Чернігівщини [5]. Принагідно цей сюжет був висвітлений у дослідженнях К. Лазаревської [6] та А. Єршова [7].

Починаючи з 80-х рр. XX ст., історію українського гончарства плідно досліджує О. Пошивайло, який, зокрема, проаналізував звичаї та обряди ремісників, визначив особливості функціонування гончарства після ліквідації цехових корпорацій [8].

У другій половині XVII – XVIII ст. практично у всіх більш-менш значних населених пунктах Північного Лівобережжя працювали ремісники-гончарі. Так, у XVIII ст. у Ніжині за своєю чисельністю гончарі (35 майстрів) поступались лише шевцям і кушнірам [9, 84]. Вироби українських гончарів вирізнялися вишуканістю оздоблення та високою якістю. Основний попит на гончарні вироби спостерігався серед місцевих жителів, але подекуди гончарі продавали свою продукцію у більш віддалених регіонах. Досить поширеною була практика обміну посуду на хліб [10, 46]. Так, про жителів села Грабове (Городянський повіт) О. Шафонський писав, що вони «все гончари и работою глиняной посуды печных простых изразцов занимаются», виготовлену продукцію продають на місці, а «другие возят в степне места и за деньги продают, а больше на хлеб меняют» [1, 322]. Жителі с. Ріпки того ж таки повіту у XVIII ст. «земли пахотной, лугов и лесов хотя и достаточно имеют, но больше упражняются в делании глиняной разной простой посуды, которую на месте и в разных отдаленных местах продают» [1, 323]. Розповсюдження гончарства у цьому регіоні було зумовлено наявністю покладів високоякісної глини.

Самостійна гончарна корпорація створювалась за умови наявності не менше трьох майстрів, які працювали з глиною [11, 16]. Вони займалися виробництвом не лише посуду, а й виготовляли кахлі, цеглу, складали печі. Праця гончарів вимагала фахового інструменту, наявності спеціальної печі, яка розташовувалась на власному або найнятому дворішці. Необхідним інструментарієм ремісників було гончарне коло, подекуди застосовувалась ліпка, за допомоги якої виготовляли іграшки, побутову скульптуру та необхідні елементи для кругових виробів [12, 111]. Гончарні цехи Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. були малочисельними і достатньо бідними, про що свідчить відсутність у них цехових будинків. Для більшості ремісників власне житло було одночасно і робочим місцем, і майстернею [8, 33]. Цехові сходки гончарів зазвичай відбувались у будинку цехмістра, де й зберігались цехові реліквії та скринька. У 80-х рр. XVIII ст. цеховий прапор мали лише гончарі Чернігова: «Знамя гродетуровое мордоревоє» із зображеннями Покрови Богородиці і Воскресіння Господнього та ім'ям цехмістра було справлене 25 квітня 1778 р. [1, 301]. Цешки, здебільшого у формі дощечки з зображенням святих, та поховальні сукна були невід'ємними атрибутами усіх об'єднань гончарів Чернігово-Сіверщини. Так, у гончарному

цеху Ніжина ціхою слугувала «свинцовая дощечка, на которой по одной стороне вылит святой Георгий на коне, на другой вырезаны: кувшин, горшок и печной изразец», а сукно було темно-зеленого кольору «с нашитым голубой люстрины кремтом, узеньким золотым позументиком обложенным; внизу обложено золотым и серебряным кружевом» [1, 483]. Єдиного патронального свята гончарів на території не лише Північного Лівобережжя, але й України в цілому не було – у кожному гончарному осередку майстри вшановували святого в залежності від регіональних традицій. Здебільшого гончарні цехи Північного Лівобережжя вшановували св. Миколая, св. Петра і Павла, св. Юрія Змієборця, св. Михайла, св. Іллю [11, 18]. Зображення святого покровителя зазвичай вміщувалось на цеховому прапорі, сукні або цешці. У Ніжині свято гончарів відзначалось у «вівторок на Масницю», коли ремісники вшановували померлих [11, 18].

Гончарні цехи користувались монопольним правом видобутку глини на визначеній території. Ділянка, багата покладами глини, дуже шанувалась ремісниками, – тут справлялись урочисті молебні, відбувались святкові трапези [13, 165]. Члени гончарних цехів копали глину лише у дозволені дні з пізньої осені до ранньої весни й, приступаючи до роботи, обов'язково молилися [11, 20]. Особливо важким злочином серед ремісників вважалась крадіжка глини. Покаранням могла слугувати не лише сплата грошового штрафу, а й «провиноватитця то постановлять на каминци, т. е. мелкие острые камешки, щоб не вадився красти чужой глины» [13, 165]. Тілесне покарання було скасоване лише у середині XIX ст.

Гончарні цехи складались з майстрів, підмайстрів та учнів. Розмір вступних внесків відрізнявся у залежності від регіону та заможності цеху. У 1615 р. у Любечі гончар, який бажав легально займатись ремеслом, повинен був «дать до скриньки золотый» [14, 89]. На жаль, ранні цехові книги гончарних цехів Північного Лівобережжя середини XVII – XVIII ст. до нашого часу не збереглися. «Книга управы Кролевецкой гончарского ремесла для записки приходов и расходов (1787-1836 рр.)» містить поодинокі записи про регламентацію відносин між майстрами і учнями. У книзі зазначались точні терміни навчання та зобов'язання майстра. Так, 2 лютого 1820 р. «в обучение гончарского ремесла» був прийнятий А. Салівон терміном на чотири роки «то есть 1824 год февраля по 2 число визволка». Майстер, крім навчання ремеслу, повинен дати учню «свиту и сотню горшков» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/5, арк. 8].

За даними О. Шафонського, у 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові до корпорації гончарів належало 9 майстрів і 3 підмайстри, Любечі – 13 майстрів, Ніжині – 35 [1, 301, 316, 477]. У середині XIX ст. у

Кролевці було 24 цехові гончарі [8, 36]. Представники гончарського ремесла досить часто входили до складу об'єднаних корпорацій. Здебільшого на території Північного Лівобережжя гончарі приєднувалися до ковалів [8, 36]. Так, 22 червня 1671 р. міський уряд Кролевця надав дозвіл на утворення цеху слюсарського, ковальського, котлярського й гончарського на чолі з А. Гапоновичем [15, 382].

На терені Північного Лівобережжя натоді співіснували цехова та позацехова форма організації гончарного ремесла [16, 203]. Гончарі усіяко боронили свої інтереси від партачів, які працювали й торгували своїми виробами. У Любечі в 1615 р. кожний ремісник, який приїжджав до міста, мусив повідомити «атамана гончарного» и «даты грош и ден робити». Покарання за непослух було досить суворе – «повинен будет заплатить вины на врьд пятдесят грошей» [14, 89]. Чернігівський гончарний цех на підставі універсалу Г. Самойловича від 27 серпня 1686 р. одержав захист від «чужесторонних» ремісників, які «без доклада цехмистра и тутешних гончаров и без одання до цеху звичайной повинности не важилися горшков робити и их на торгу продавать» [ІР НБУВ, ф. II, спр. 22907, арк. 26]. 21 липня 1676 р. чернігівський полковник В. Борковський наказав, щоб гончарі с. Буянки «цехмистру гончарскому репицкому были послушными и в цеху могли заставать завше» [17, 132]. Надалі ситуація мало змінилася, бо 19 лютого 1722 р. П. Полуботок надав новий універсал, у якому «желаючи росширения хвали Божой» наказувалось «абы всякий ремеснык ... от того новоухваленного цеху не ухиялся и належитое з ремесла, по мери заробутку, чинил оному вспоможене» [17, 132-133]. Загалом позиція козацької старшини щодо регламентації відносин між цеховими ремісниками і партачами була досить мінливою і залежала від багатьох обставин [11, 16].

Подекуди цехові гончарі виконували роль перекупників – купували гончарні вироби у сільських та позацехових ремісників. Члени цеху суворо стежили за сільськими гончарями, які могли продавати свої вироби лише за умови сплати певного внеску до цехової скриньки.

Основна маса гончарських виробів збувалася у спеціально призначених місцях – лавках та на базарах. У розпорядженні гончарів Новгород-Сіверського у 1781 р. були 3 «гончарні торгові комори» на місцевому базарі [8, 36]. Поширеною була практика продажу власних виробів у інших містах з дозволу місцевого цеху. 1768 р. Г. Стефанов «города Чернигова слободы Радули житель» домовився з членами Київського гончарного цеху про те, що сплативши щорічно до цехової скриньки 6 крб., отримуватиме право «торговать черепаною посудом в лавке наемной» [ІР РБУВ, ф. I, спр. 291, арк. 75 зв.]. Плата за цю послугу не була чітко фіксованою, і визначалася у кожному конкретному випадку цехмістром та

«всею братією».

Найвищою сходинкою гончарської майстерності було уміння складання та ремонтувати печі. Цей вид діяльності був дуже прибутковою справою і завжди користувався попитом у населення. Саме цех міг засвідчити високий фах ремісника і надати йому дозвіл складати печі. Гончарі більш низької кваліфікації займалися виготовленням та обпалюванням горшків і кахлів.

Гончарні цехи користувалися певними привілеями. Подекуди у міських церемоніальних процесіях право стояти спереду мали лише гончарний та калачницький цехи. О. Пошивайло пов'язує цю традицію з особливим шануванням хліба та землі [8, 33].

Гончарні цехи виконували лихварську функцію по відношенню до своїх членів. Видача грошей під відсотки на певний термін була досить вигідною справою. 1794 р. у скриньці гончарної ремісничої управи м. Кролевця нараховувалось лише «готових денег 4 р.», решта – 72 крб. перебувала «по облеках на братчиках» [ЧІМ, Інв. № Ал 510/5, арк. 5 зв.]. Така тенденція зберігалася і надалі. У 1832 р. Кролевецька гончарна ремісничка управа вела три книги, до яких занотовувались відповідно прибутки, видатки та позики. Обов'язково треба було зазначати коли, кому, з якої причини, скільки видано грошей, на який термін та під які зобов'язання [ЧІМ, Інв. № Ал 510/6, арк. 5 – 5 зв.]. Подібні факти були зафіксовані й у ремісничій управі Глухова [8, 37].

Гончарі нарівні з іншими ремісниками виконували відповідні міські повинності, які були досить обтяжливими. Так, у 1723 р. гончарі м. Конотопа звернулися до П. Полуботка з проханням підтвердити свої колишні права, аргументуючи тим, «что за прежних антицессоров» ремісники «работизнами повинность свою отбывали, а от городовых вшеляких тягlostей волними найдовалися» та вказуючи на той факт, що «и тепер не могут дворце пнские без них гончаров обийтися, а их всего тилко девять члвка найдуется». Конотопському сотникові було наказано «до всяких метких тягlostей (опроч драгунской сусентации) урядникам сотни свой не велел чепати» [7, 124]. Подібна ситуація склалася і у Глухові – місцеві ремісники неодноразово одержували універсали, які забороняли «гончаров до двору гетманского яко и до енеральных особ и урядников меских на панщину не потягано горшков и иных речей недаремно не забрано» [7, 113, 121].

Отже, гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст. являли собою ієрархічні корпорації, які мали самодостатній характер і поширювали вплив на всі сторони життя своїх членів. Прагнення захистити економічні й соціальні інтереси виступали основною причиною для створення подібних корпоративних об'єднань.

Посилання

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851.

2. Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – С. 1-2.

3. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901.

4. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908.

5. Спаська Є. Ганчарські кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. – К., 1928.

6. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 20-33.

7. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 81-124.

8. Пошивайло О.М. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. XX століть // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 6. – С. 33-39.

9. Плещко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980.

10. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962.

11. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.07 «Етнологія (етнографія)» – К., 1995.

12. Тищенко О.Р. Гончарне мистецтво Луганщини // Народна творчість та етнографія. – 1958. – книга третя (липень – вересень). – С. 110-119.

13. Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 158-171.

14. Любецкие гончары в 1615 году // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89.

15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления – К., 1893. – Т.2. Полк Нежинский.

16. Историк Олена Компан: Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

17. К истории цехов // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 132-133.

Щербина С.В. Гончарные цеха Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв.

Статья посвящена истории гончарных цехов на территории Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв. Проанализирован уровень исследования проблемы, законодательная база ремесленных корпораций, раскрыты традиции, права и обязанности их членов.

Ключевые слова: Северное Левобережье, ремесло, гончарство, цех.

Scherbyna S.V. Pottery guild of the Northern Left-bank in the second half of XVII – XVIII centuries

The article is devoted to the history of the pottery guilds on the territory of North Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries. The historiography of this problem, legislation base are analyzed in this article. The particular attention is paid to the rights and duties of the pottery guild.

Key words: Northern Left-bank Ukraine, craft, pottery, guild.
30.03.2011 p.

УДК 94(477):7.045 «16/17»

В.І. Мезенцев

РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІЧНОГО ГЕРБА І. МАЗЕПИ З ДЕКОРУ ЙОГО ПАЛАЦУ В БАТУРИНІ

В статті розглядаються археологічні знахідки керамічних плит із зображенням герба та монограми Івана Мазепи, що прикрашали його палац на околиці Гончарівці в м. Батурині, і публікуються їх графічні реконструкції. Проводяться детальні порівняння нововідкритого герба з іншими геральдичними емблемами гетьмана. Показано київське походження майстрів, які декорували Мазепину резиденцію у Батурині гербовими плитами, та вплив графічного мистецтва Києва й Чернігова на їх художній дизайн.

Ключові слова: Батурин, палац І. Мазепи на Гончарівці, герб та монограма гетьмана.

Останнім часом історики Гетьманщини в Україні та Росії з неослабним інтересом вивчають діяльність гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) та пов'язані з ним твори мистецтва [1]. Дослідження залишків мурованого Мазепиноного палацу на околиці м. Батурина Гончарівці, зокрема його розкішних полив'яних керамічних оздоб, є пріоритетним завданням учасників Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції (рис. 1) [2]. Вони разом із спеціалістами з української декоративної кераміки вже розглядали пічні кахлі, фасадні розетки та побіжно геральдичні плити гончарівської резиденції у ряді гарно ілюстрованих статей [3].

У запропонованій праці детально аналізуються знахідки фрагментованих керамічних плит з гербом і монограмою І. Мазепи з опорядження його палацу в Батурині у широкому порівнянні з іншими відомими геральдичними зображеннями гетьмана. Тут обґрунтовуються і публікуються мальовані й комп'ютерні реконструкції цих гербових плит автора та інших дослідників Батурина (рис. 2, 3, 5).

Розкопки решток Мазепиноного подвір'я на Гончарівці почала Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАНУ та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) в 1995 р. У 2003-2010 рр. їх успішно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція, що базується при цьому університеті. Керівником експедиції є завідувач кафедри історії та археології України ЧНПУ, доц. Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник кафедри, археолог Юрій Ситий [4]. Декан історичного факультету ЧНПУ, відомий історик модерної України, професор Олександр Коваленко допомагає організації й фінансуванню Батуринської археологічної експедиції та виданню її матеріалів.

Автор десять років брав участь у розкопках Батурина і опублікував кілька статей про архітектуру й декор гончарівського палацу І. Мазепи з варіантами

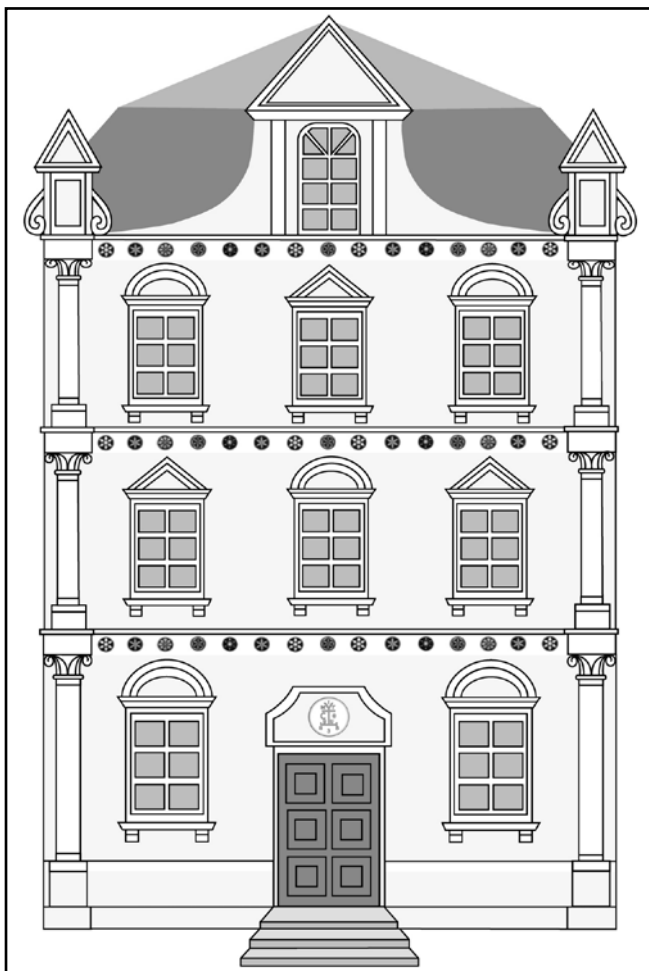
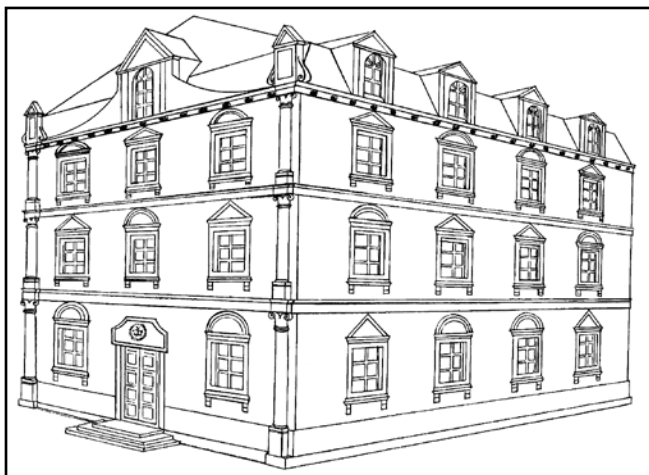

Рис. 1. Чільний та бічний поздовжній фасади палацу І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.). Реконструкції В. Мезенцева, малюнок та комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2010-2011 рр.

графічних реконструкцій його екстер'єру та керамічних деталей [5]. Він виділявся розмірами, триповерховою вертикальною композицією, модною західною архітектурою та високою майстерністю керамічних глазурованих прикрас серед тогочасних житлових споруд козацької держави. За останніми дослідженнями, цей палац побудували й оформили в цілому за стилем зрілого вілнського

Рис. 2. Керамічна плита (41 x 33,5 см) з гербом І. Мазепи від оздоблення екстер'єру його батуринського палацу. Реконструкція Ю. Ситого, 2010 р.

(вілнського) бароко. Західний обір його екстер'єру збагатили типовими орнаментальними елементами зодчества Києва XVII-XVIII ст. – низками керамічних полив'яних різнобарвних розеток, які прибивали цвяхами до фризу антаблемента (рис. 1). Спорудження Мазепиної резиденції на Гончарівці відноситься до другої половини 1690-х рр. Під час зруйнування Батурина царським військом у 1708 р. її було пограбовано і спалено [6].

У ході розкопок 2009-2010 рр. залишків цегляного палацу та синхронного зрубного житла, що знаходилося за 36 м на південь, археологи знайшли багато фрагментів від масивних керамічних плит з геральдичними символами. Автор, а за ним Ю. Ситий ідентифікували їх з гербом І. Мазепи (тип 194 за типологією кахлів Батурина Ю. Ситого) [7]. Дослідники гадають, що під час розбирання руїн палацу наприкінці XVIII ст. частину його будівельних і декоративних матеріалів, непридатних для перевикористання, перенесли до котловану вже запустілого житла, можливо, для нівелювання ділянки колишньої гетьманської садиби.

За спостереженнями Ю. Ситого, плити навмисно розбили під час розорення Мазепиної резиденції. Знайдено уламки теракотових плит та вкритих соковитою глазур'ю темно-синього (тло), блакитно-зеленого (колір морської хвилі), білого та жовтого

кольорів (рис. 3,а; 4). Як і пічні кахлі, гербові плити мають румпи. На нашу думку, вони вставлялись у спеціальні неглибокі ніші тимпанів порталів понад входами до палацу. Подібним чином керамічні полив'яні плитки-вставки з рослинним візерунком поміщені у нішки сандриків вікон Чернігівського колегіуму другої половини XVII – початку XVIII ст.

Ю. Ситий вважає, що геральдичні плити також розмістили низкою у вигляді фризу на фасаді Мазепиного палацу. Кахлі типу 68 того ж розміру зі схожим рослинним орнаментом, але без герба, могли комбінувати з типом 194 у декоративному фризі. Мабуть, глазуровані плити оформляли чільний фасад, а дешевші теракотові – бічні фасади.

Ю. Ситому вдалось зібрати десятки знайдених фрагментів цих плит, встановити їх розмір (41 x 33,5 см) і намалювати чорно-білу реконструкцію герба, де пунктирними лініями позначені втрачені деталі [8] (рис. 2). На основі його малюнку і аналізу наявних уламків плит з розкопок Гончарівки та інших зображень герба І. Мазепи автор та член Батуринської археологічної експедиції, художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), підготували графічні кольорові реконструкції теракотової та полив'яної поліхромної геральдичних плит з здогадним відтворенням утрачених частин [9] (рис. 3,б; 5).

Ці плити мають рельєфи якоро-подібного хреста з роздвоєним верхом, півмісяця з людським обличчям та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, які вибагливо завиваються кільцями у бароковому стилі. Геральдичні символи оточують вісім кирилических літер – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. – що є аббревіатурою імені та гетьманського титулу І. Мазепи; останній включав титул його сюзерена, російського царя [10]. Шість повних літер – І. М. Г. П. В. З. – та верхня половина літери В (у центрі плити, зліва) достовірно збереглися на знайдених фрагментах плит (рис. 3,а; 4). Тільки літеру Ц здогадно реконструйовано на втраченій правій центральній частині плити за аналогіями інших Мазепиних гербів з його монограмою. Автор пропонує наступне прочитання восьми літер на реконструйованих геральдичних плитах з опорядження палацу на Гончарівці: **Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького**.

У цій монограмі бракує літери Є (Єго) від тогочасного офіційного царського титулу російською мовою: **Єго Царского Пресветлого Величества**. Більшість зразків Мазепиних гербів, що дійшли до нас, мають дев'ять ініціалів звичайного повного титулу гетьмана російською мовою – І. М. Г. В. Є. Ц. П. В. З.: **Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского**. Геральдичні емблеми з такою монограмою зустрічаємо на багатьох книжкових мініатюрах, металевих виробках та керамічній закладній дошці, що прикрашала фасад Чернігівського колегіуму і

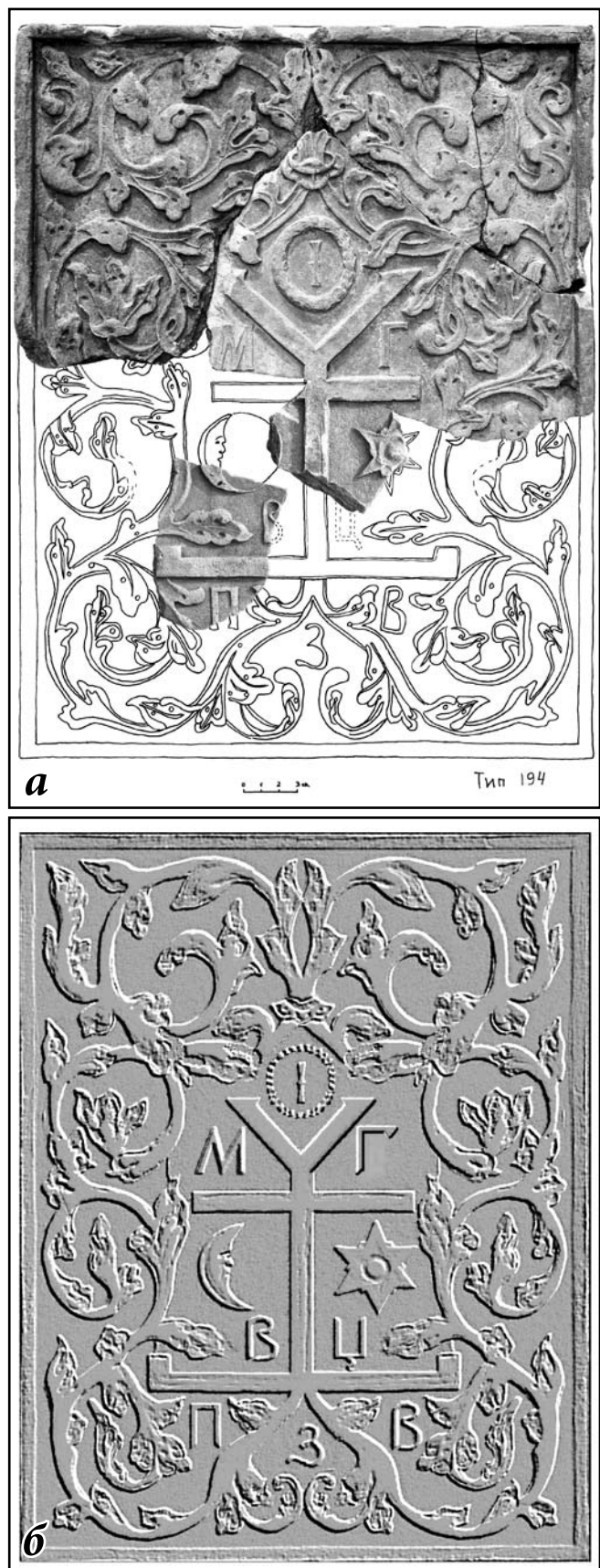

Рис. 3. Комп'ютерні реконструкції фрагментованої теракотової плити з Мазепиним гербом та монограмою, 2010 р.: В. Сидоренко за фото В. Мезенцева (а), В. Мезенцева та С. Дмитрієнка (б)

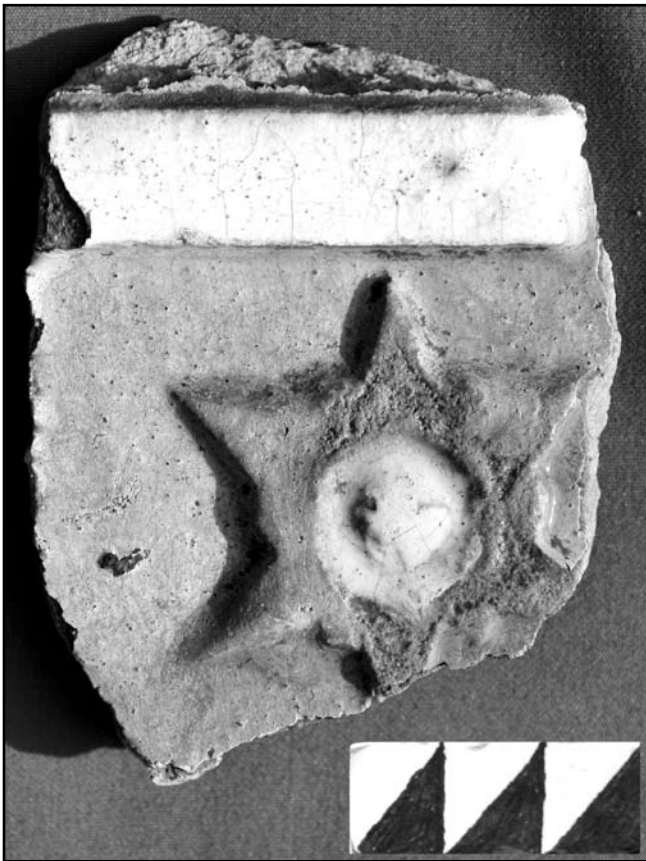
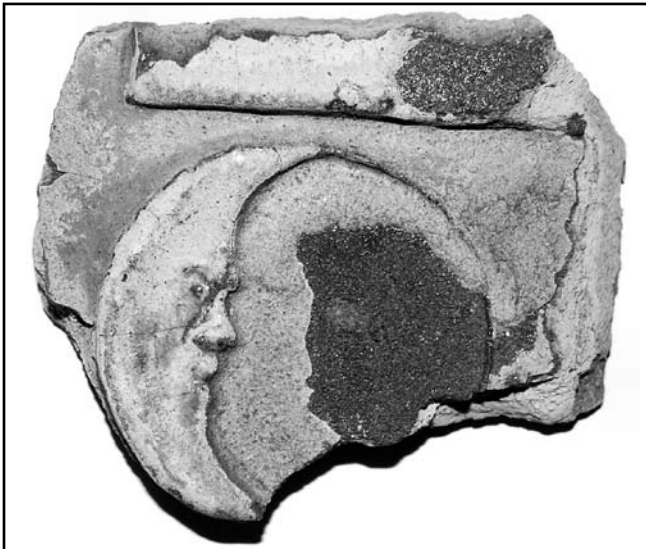

Рис. 4. Уламки керамічних глазурованих плит із зображеннями геральдичних символів І. Мазепи: місяця, зірки та літер з його монограми. Розкопки Гончарівки 2009-2010 рр. Світлини Ю. Ситого та В. Мезенцева

тепер виставлена у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [11] (рис. 6). І. Мазепа фінансував спорудження дзвіниці з церквою при колегіумі у 1700-1702 рр. В його гербових монограмах, датованих до 1696 р., як правило, вживали російську літеру И (скорочене: Их) замість Є – І. М. Г. В. И. Ц. П. В. З. (Іван Мазепа Гетман Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского) – відповідно до титулу царів-соправителів Івана V (1682-1696 рр.) та Петра I (1682-1725 рр.) [12].

Однак досі на Гончарівці не виявлено уламків геральдичних плит з літерою Є чи И. Також на реконструкції цих плит немає підходящого місця для будь-якої дев'ятої літери. Додаткова, непарна, літера зробить таку композицію герба асиметричною. Вісім літер розміщені там симетрично: перша поверх хреста, остання під ним, по центру, та по три з боків (рис. 3, 5).

Відзначимо, що монограми з повним вилученням звідти чи скороченням царського титулу відомі на геральдичних емблемах гетьмана, викарбуваних на чотирьох металевих витворах мистецтва, які експонувались на виставці «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII століття)» в Українському музеї у Нью-Йорку в 2010 р. Так, срібні царські ворота іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові, що виготовили коштом І. Мазепи 1701 р., мають внизу зображення його герба в оточенні п'яти кирилических літер – І. С. М. Г. З. Це аббревіатура повного імені та скороченого титулу власника герба: Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький [13]. Таку саму монограму разом із геральдичною емблемою гетьмана реставрували у тиньку понад проїздною брамою церкви Усіх Святих (1696-1698 рр.) Києво-Печерської лаври [14]. Він фундував цей надбрамний храм. Срібний кухоль початку XVIII ст. із вигравіруваним гербом гетьмана також має монограму з п'яти літер, але тогочасною польською мовою: I. M. H. W. Z. – Ian Mazepa Hetman Woysk Zaporozkich [15]. Цей експонат належить Чернігівському історичному музею ім. Василя Тарновського.

Коштовний золотий медальон-моштовик І. Мазепи початку XVIII ст., що почесно зберігається як гетьманський клейнод в Орденській коморі Адміністрації Президента України у Києві, має мініатюрний герб гетьмана, зроблений емаллю, з лише трьома кириличними літерами: І. М. Г. – Іван Мазепа Гетьман [16]. Це його найкоротша відома монограма з цілковитим вилученням титулу монарха.

Довжина (кількість літер) монограми на цих геральдичних емблемах, вірогідно, залежить від їх параметрів та художньої композиції. Як видно, на деяких гербах Мазепин титул вживали взагалі без задовгого титулу сюзерена, а іноді останній неортодоксально скорочували і відходили від офіційного стандарту, що навряд чи схвалювалось чи, навіть, дозволялось царськими властями. Монограма на гербі гетьмана з батуринського палацу – не єдиний приклад такого незвичайного скорочення монаршого титулу.

Замовлені І. Мазепою 1695 р. срібні позолочені шати кіоту чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, яка була святиною однойменного монастиря Чернігова, мають на нижній рамі його герб. Там вирізьблено ті самі вісім літер, близькі за дизайном та розміщенням до монограми на реконструйованих геральдичних плитах з Гончарівки – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. (рис. 7). Нагадаємо її прочитання: **Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького. Тож у Мазепиному гербі на цих шатах аналогічно відсутня літера И (Их) від офіційного титулу соправителів Івана V та Петра I (до 1696 р.) російською мовою: Их Царского Пресветлого Величества.**

Шати кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці з фондів Чернігівського історичного музею є шедевром української іконописної мистецтва. Вони користувались особливою увагою на виставці «Україна – Швеція» у Нью-Йорку [17]. Як на багатьох українських гравюрах, на шатах геральдичні елементи і монограма І. Мазепи заключені у рамки рельєфного овального вінка з пальмового листа – символу перемоги. Вінок оточують реалістичні зображення зброї, броні, знамен, козацьких бунчуків, булав та труб, майстерно передані техніками штампування, карбування, різьблення й позолоти. Таке виконання гетьманського герба на благородному металі значно багатше і художньо й технічно більш досконале, ніж порівняно скромний рослинний орнамент керамічних плит з палацу Гончарівки. Але, незважаючи на відмінності їх матеріалів, техніки та мистецького рівня, стиль, манера, композиція й пропорції Мазепиних геральдичних символів і літер на цих плитах та срібних шатах кіоту ікони з Чернігова найбільш схожі (рис. 3, 5, 7).

Наведені вище паралелі підтримують запропоновані графічні реконструкції

Рис. 5. Керамічна полив'яна поліхромна плита з гербом і монограмою І. Мазепи з декору фасадів його палацу в Батурині (до 1700 р.). Мальована реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2010 р.

нововідкритого у Батурині герба І. Мазепи з його монограмою із восьми літер (рис. 2, 3, 5).

Додамо, що на знайденій в тому місті фрагментованій лицевій пічній геральдичній кахлі типу 130 з рельєфом двоголового орла збереглось чотири кириличні літери: І, М, Ц, В. За припущенням Ю. Ситого, літера М є ініціалом Мазепи. На думку батуринської дослідниці Юлії Гутник, «Ц» і «В» є скороченням титулу його сюзерена, тобто «Царська Величність», а уся монограма цієї гербової кахлі складалась з восьми літер [18]. Тож там могли використати той самий варіант титулу гетьмана, як на керамічних плитах з Гончарівки, хоча розташування літер на кахлі з орлом відмінне.

Серед аналогічних керамічних архітектурних деталей з українською геральдичною символікою, крім закладної дошки Чернігівського колегіуму, назвемо масивну плиту з рельєфним гербом київського митрополита Петра Могили (1632-1647 рр.), що зберігається у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Вона також має кириличні літери – абрєвіатуру імені й титулу цього ієрарха – та вкрито різнобарвною глазур'ю. Така плита могла прикрашати екстер'єр Софійського собору, який П. Могила реставрував, чи митрополичої палати.

Це перша знахідка гетьманського герба у Батурині та його унікальне зображення на кераміці, виконане технікою мілко́го рельєфу та поліхромної

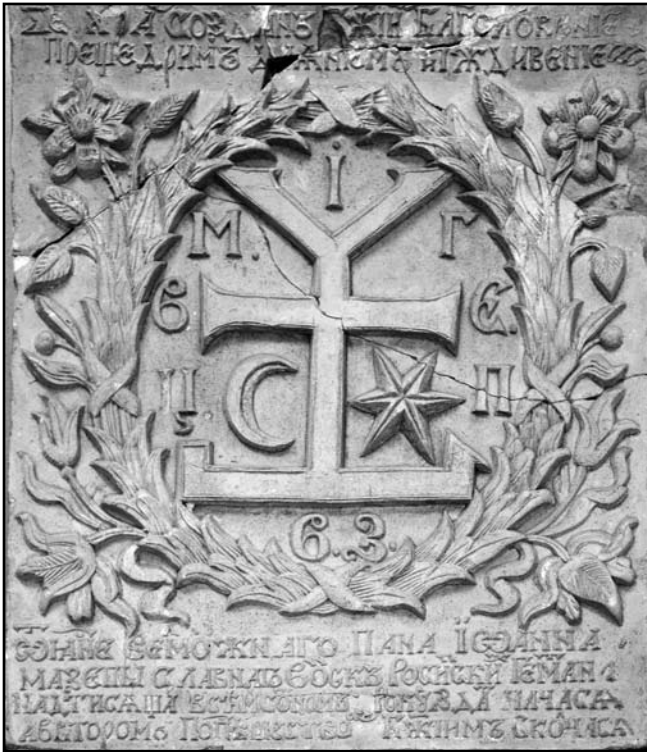

Рис. 6. Керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи з опорядження Чернігівського колегіуму (1700-1702 рр.). Національний заповідник «Чернігів стародавній». Світлина В. Мезенцева

поливи. Композиція, рельєфний малюнок і колірна гама геральдичних символів та їх обрамлення переплетеними стилізованими гірляндами на плитах з Гончарівки мають спільні та своєрідні риси у порівнянні дорізноманітних дизайнів герба І. Мазепи (рис. 5-7). Серед них кольорові зразки обмежені; приклади таких відомі на його тогочасних олійних портретах, церковній вишивці, вищезгаданому медальйоні-мощовику, оздобленому барвистою емаллю, та молитовнику, виданому чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем (1620-1693 рр.) у 1692 р. [19]. Знайдені на Чернігівщині дерев'яні двері будинку з унікальним вирізьбленим Мазепиним гербом 1694 р. (приватне зібрання В.А. Романцака) не зберегли свого первинного покриття червоною фарбою та позолотою [20]. Переважна більшість інших геральдичних зображень – на теракотовій закладній дошці й тиньковому ліпленні споруд гетьмана, його гравєрних портретах, ілюстраціях стародруків, металевих окладах Євангелія, шатах ікон та кіотів, кухлях, гарматі, церковному дзвоні та дерев'яному торбані – монохромні [21]. Підкреслимо, що нововиявлений герб І. Мазепи достовірно пов'язаний з його резиденцією у Батурині і надійно датується часом її побудови перед 1700 р.

Образ півмісяця з людським обличчям, виліплений на геральдичних плитах з Гончарівки, досить поширений в українській графіці, малюванні та рельєфній скульптурі XVII-XVIII ст. (рис. 4). Наприклад, він фігурує на гербах І. Мазепи у

панегіричній гравюрі на його честь Івана Мигури 1705 р. та на гравюрі з Євангелія арабською мовою, опублікованому в м. Алеппо у Сирії (1708 р.) під патронатом гетьмана [22]. Рельєфи місяця й сонця з обличчями присутні на шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (рис. 7). Обидва ці образи знаходимо на численних ілюстраціях українських стародруків та на трьох з дванадцяти козацьких прапорів середини XVII ст., котрі зберігаються як трофеї у Військовому музеї Стокгольму [23].

На протилежність тому, рельєфні пласкі (без гранів) шестикутні зірки з малими зубчиками-промінцями між кутами та кільцем й півкулькою в центрі на гербових плитах з Мазепиної резиденції у Батурині мають рідку форму і особливо покриття глазур'ю білого, жовтого й зеленого кольорів (крім теракотових плит) (рис. 3,а; 4). Шестикутні зірки загалом подібної форми, але без виступів між кутами та будь-яких зображень всередині, намальовано на геральдичних емблемах гетьмана на вищезгаданій гравюрі І. Мигури та кількох ілюстрованих ним тезах, а також на гравєрному портреті І. Мазепи, що знаходиться у Кракові [24]. На більшості інших зразків гербів гетьмана на мініатюрах, металевих, дерев'яних та керамічних предметах зірки звичайно мають гранчасті довші чи вужчі кути і позбавлені проміжних виступів-промінів та півкуль й кілець усередині. Як указувалось, поліхромне полив'яне малювання гончарівських геральдичних плит та їх зірок зокрема унікальне серед відомих зображень його гербів.

Шестикутні зірки близької форми бачимо на кількох гравюрах українського бароко з різними сюжетами та на модерному гербі Батурина [25]. Рельєфні шести- та восьмипроменеві пласкі зірки з півкульками й окресленими колами у центрі, деякі поруч з півмісяцем, зустрічаємо на теракотових, полив'яних, поліхромних і монохромних геральдичних кахлях Білорусі XVII ст. [26]. Але кольори глазурі та відмінні від покриття Мазепиною герба з Батурина. Також ніде, крім нього, серед вищезгаданих творів барокового образотворчого мистецтва не знаходимо шестикутних зірок з виступами-променями між кутами.

Літера І (ініціал імені Іван), що увінчує композицію геральдичних плит з Гончарівки, вписана до середини малого рельєфного овального вінка (рис. 3,а). Хоч таке оформлення літер в інших гербах І. Мазепи невідомо, різноманітні овальні вінки часто обрамовують портрети, медальйони, написи, герби та інші зображення на гравюрах України XVII-XVIII ст. [27]. Також рельєфні вінки використані як декоративні рамки для геральдичних емблем гетьмана на закладній дошці Чернігівського колегіуму, шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці та окладі Євангелія 1701 р., виготовленого його коштом [28] (рис. 6, 7).

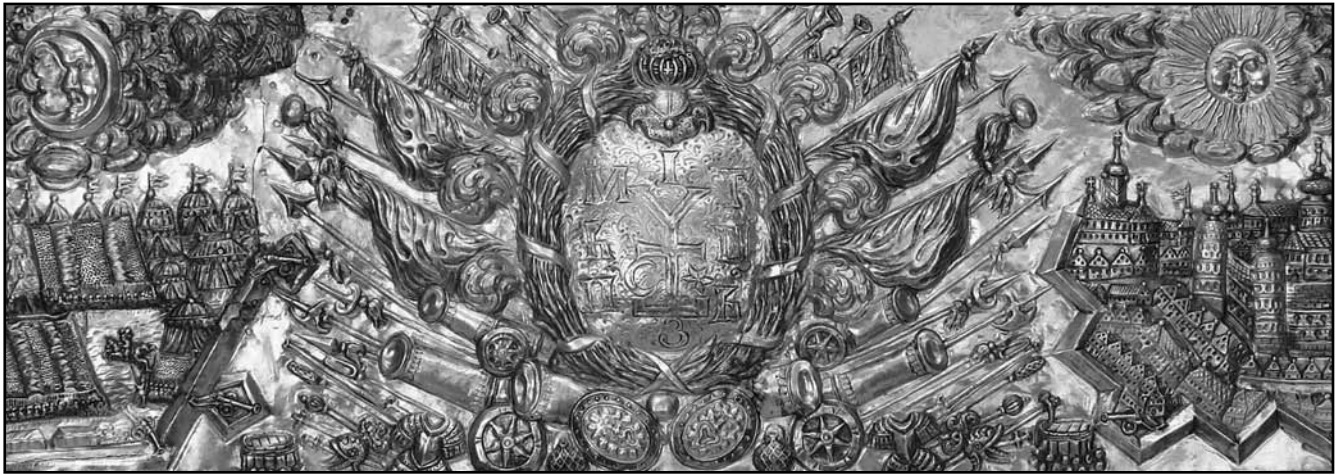

Рис. 7. Мазепин герб з монограмою на срібних шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (1695 р.).
Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. *Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries):
Catalogue of the Exhibition in New York.* – К., 2010. – Р. 80. Передрук за дозволом куратора виставки Ю. Савчука

Серед відомих зразків мотив переплєтених гірлянд навколо Мазепино герба, вирізьбленого на дверях з Чернігівщини, нагадує рослинний орнамент на керамічних геральдичних плитах з Гончарівки. Вони були формовані також у дерев'яній різьбленій формі. Її різьбярі та керамісти-кахлярі, котрі ліпили, обпалювали та розписували ці плити поливою, могли взорувати на ілюстрації київських та чернігівських видань кінця 1680-90-х рр. з численними гербами І. Мазепи, скоріше за все, на гравюри Івана Щирського (бл. 1650-1714 рр.).

Цьому видатному українському графіку приписують авторство більшості гравюр з гербом гетьмана, що дійшли до нас. І. Щирський створив їх у Києві та Чернігові переважно між 1689 р. та 1698 р., зокрема під час будівництва та оформлення палацу на Гончарівці перед 1700 р. [29]. Гравюри з Мазепиними гербами І. Мигури та Данила Галяховського з'явилися уже після завершення цього палацу, на початку XVIII ст. до 1708 р. [30].

У творах І. Щирського широко застосовуються зображення місяця й сонця з обличчями та шестикутних зірок, подібні до таких символів на гербі І. Мазепи з Батурина [31]. В ілюстрованій художником книзі Самійла Мокрієвича «Виноград домовитом благим насажденный...», що надруковано у Чернігові 1697 р., є граверний герб гетьмана. У його верхній частині понад хрестом намальовано три малі овальні вінки, до середини яких вписані хрестик, рука з шаблею та книга з написами [32]. За розташуванням на гербі та пропорціями вони нагадують рельєфний віночок на геральдичних плитах палацу на Гончарівці. Споруду могли декорувати близько часу видання цієї книги.

Можна також припустити, що гетьман замовив І. Щирському намалювати оригінальний чорно-білий чи кольоровий ескіз свого герба, на основі якого кахлярі виготовили теракотові й полив'яні поліхромні геральдичні плити для прикрашення

гончарівського палацу. Існує подібна думка про те, що Мазепин герб вирізьбили на вищезгаданих дверях з Чернігівщини у 1694 р. за ескізом І. Щирського та іншого відомого українського гравера Леонтія Тарасевича (бл. 1650-1710 рр.) [33]. На погляд Ольги Травкіної, графічний проект царських воріт Борисоглібського собору в Чернігові разом з гербом та кириличною монограмою гетьмана підготували Леонтій чи Олександр (бл. 1640-1727 рр.) Тарасевичі або І. Щирський. За їх проектом німецький ювелір-людвигар відлив й позолотив ці срібні ворота у м. Аугсбурзі в 1701 р. [34].

Ошатні гербові плити-вставки, глазуровані багатобарвні розетки та пічні кахлі палацу Гончарівки є високохудожніми витворами українського елітарного ужиткового і геральдичного мистецтва (рис. 3-5). Ю. Ситий вважає, що ці керамічні облицювальні деталі виготовили не батуринські майстри, а найкращі кахлярі Гетьманщини, яких І. Мазепа запросив із Києва для оздоблення своєї головної столичної резиденції [35]. Це узгоджується із даними архітектурних досліджень про запозичення засобу орнаменталізації її фасадів полив'яними розетками з київського зодчества [36].

Проведений в статті порівняльний аналіз керамічних плит з гербом та монограмою І. Мазепи з опорядження його зруйнованого палацу на околиці Батурина Гончарівці показує їх важливе місце серед відомих геральдичних зображень гетьмана. Виготовлення цих плит разом з іншими керамічними глазурованими прикрасами палацу пов'язується з досконаліми київськими кахлярами-декораторами і простежується вплив графічного мистецтва Києва й Чернігова на художній дизайн новознайденого Мазепино герба. Батуринська експедиція продовжить планові та стаціонарні розкопки залишків гетьманського двору на Гончарівці та дослідження архітектури і декору його споруд.

Посилання

1. Див., наприклад, Гетьман. Шляхи. – К., 2009; Гетьман. Осмислення. – К., 2009; Павленко С. Зображення гетьмана Івана Мазепи (кінець XVII – початок XX століть). – К., 2011; Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». – М., 2011.
2. З 2001 р. розкопки у Батурині та публікацію їх матеріалів спонсорують Канадський Інститут Українських Студій (КІУС) у м. Едмонтоні, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету в Канаді. Директор КІУС проф. Зенон Когут є керівником проекту історико-археологічного дослідження Батурина від канадської сторони. Голова НТШ-А проф. Орест Попович є його патроном і науковим дорадником. Розкопки Батурина та підготовку публікацій з цієї теми також підтримують грантами Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, Дослідний Інститут «Україніка», фундації «Прометей» та Кредитової Спільноти «Будучність», Українська Кредитова Спільнота, Асоціація Українських Вчителів Канади, Рада у Справах Культури Світового Конгресу Українців (Торонто), Меморіальний Фонд ім. Марусі Оніщук та Іванка Харука при КІУС, Фонд «Поміч Україні» (Монреаль) в Канаді, Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті та Українсько-Американська Асоціація Університетських Професорів у США.
3. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля // Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36-38; Ситий Ю., МIRONENKO Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4-5. – С. 11-15; МIRONENKO Л. Реконструкція однієї кахляної печі з палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (15-17 квітня 2011 р.). – Чернігів, 2011. – С. 143-145; Гутник Ю. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – С. 57-61.
4. Автор висловлює подяку археологам В. Коваленку та Ю. Ситому (ЧНПУ) за цінні консультації в ході архітектурно-археологічних досліджень решток Мазепиної садиби на Гончарівці.
5. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216-235; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151-163; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: Revisiting a Turning Point in European History: Proceedings of the International Conference Held at the Ukrainian Research Institute, Harvard University, November 10-11, 2009 (у друці).
6. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 151-152, 155-161. – Рис. 3; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Археологічні дослідження в Батурині 2009 р.: Розкопки залишок палацу гетьмана Мазепи // Гомін України. – Рік. LXII. – №10 (3350). – Торонто, 9 березня 2010 р. – С. 9-10.
7. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 158.
8. Ситий Ю., МIRONENKO Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13. – Рис. 1:V,VI; Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р.: Дослідження на Гончарівці // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 2010. – С. 34, 44-48, 55. – Рис. 57.
9. Мезенцев В. Розкопки залишок палацу гетьмана Мазепи в Батурині // Бюлетень КІУСу 2010: Канадський Інститут Українських Студій. – Едмонтон, 2010. – С. 10. Англійську версію статті див. там само Р. 10; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2010 // Canadio-Byzantina: A Newsletter published by the Canadian Committee of Byzantinists (University of Western Ontario) – No. 22. – London, Ontario, 2011. – Р. 19-22.
10. Див., наприклад, Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 14-17, 45, 186, 195, 958; Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 77, 83, 97.
11. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 93, 187, 189, 196, 240, 320; Гетьман. Осмислення. – К., 2009. – С. 260-261. – Рис. 178.
12. Див. Україна – козацька держава. – Вид. 2. – К., 2007. – С. 419.
13. Травкіна О. Мазепина брама: Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. – Чернігів, 2007. – С. 16. – Рис. 22.
14. Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К., 2005. – С. 52.
15. Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, ets. – К., 2010. – Р. 107. Титулування І. Мазепи польською мовою у стародруках див.: Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 68-73.
16. Гетьман. Осмислення. – С. 327-328.
17. Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries). – Р. 78-81.
18. Гутник Ю. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом. – С. 58. – Рис. 3.
19. Гетьман. Шляхи. – К., 2009. – С. 21. – Рис. 164, 165; Гетьман. Осмислення. – Рис. 225, 254.
20. Україна – козацька держава. – С. 419.
21. Див., наприклад, Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 23, 33, 80, 93, 139, 179, 182, 184-193, 196, 197, 198, 240, 256, 265, 300, 306, 307, 311, 320, 441, 442, 479, 484.
22. Там само. – С. 23, 143, 192.
23. Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI-XVIII ст. – К., 1990. – Рис. 31, 149, 152, 272, 414, 420, 476, 477, 516. Автор оглянув ці прапори у фондах указного шведського музею в 2004 р.
24. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 23, 139, 196, 243, 441.
25. Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. – К., 1982. – С. 73, 118; його ж. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 89, 111-113, 133; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 38, 437, 506.
26. Музей старажытнабеларускай культуры. – Мінск, 2004. – С. 273, 275; Лазука Б.А. Гісторыя беларускага мастацтва. – Т. 1. – Мінск, 2007. – С. 251 та фото кахлі на задній обкладинці.
27. Степовик Д.В. Українська графіка. – С. 44, 79, 209, 246, 298, 299; Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків. – Рис. 34, 36, 40, 57, 86, 287, 293, 365, 373, 407.
28. Гетьман. Шляхи. – Рис. 149.
29. Степовик Д.В., Іван Щирський. – С. 81, 82, 84, 111-113; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 93, 153, 182, 189, 190, 192, 196, 240, 265, 300, 306, 307, 311, 430, 487; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 200-208.
30. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 23, 33, 119, 243, 256, 441.
31. Степовик Д.В., Іван Щирський. – С. 89, 111-113, 133; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 39, 153, 158, 192, 195, 196, 307, 311, 463.
32. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 240.
33. Україна – козацька держава. – С. 419.
34. Травкіна О. Мазепина брама. – С. 20-24.

35. Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13-15.

36. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 156-157, 160-161.

Мезенцев В.И. Реконструкции и сравнительный анализ керамического герба И. Мазепы из декора его дворца в Батурине

В статье рассматриваются археологические находки керамических плит с изображением герба и монограммы Ивана Мазепы, которые украшали его дворец на предместье Гончаровке в г. Батурине, и публикуются их графические реконструкции. Проводятся детальные сравнения новооткрытого герба с другими геральдическими эмблемами гетмана. Показано киевское происхождение мастеров, которые оформили Мазепину резиденцию в Батурине гербовыми плитами, и влияние графического искусства Киева и Чернигова на их художественное решение.

Ключевые слова: Батурин, дворец И. Мазепы на Гончаровке, герб и монограмма гетмана.

Mezentsev V.I. Reconstructions and the comparative analysis of Ivan Mazepa's ceramic coat of arms from the decoration of his palace in Baturyn

The article examines the archaeological finds of ceramic plaques depicting Ivan Mazepa's coat of arms and the monogram that adorned his palace in the Baturyn suburb of Honcharivka. It provides a detailed comparison of the newly discovered armorial bearings with this hetman's other heraldic emblems. The Kyivan origin of the masters who embellished Mazepa's Baturyn residence with heraldic plaques and the influence of Kyiv and Chernihiv's graphic art on their design are shown. This article also presents graphic reconstructions of these plaques.

Key words: Baturyn, Mazepa's palace in Honcharivka, hetman's coat of arms and his monogram.

04.04.2011 р.

УДК 94:355.40(477.58) «16»

М.В. Корнієнко

**ДО УЧАСТІ СІВЕРСЬКОГО ЛЮДУ
В РОЗВІДУВАЛЬНІЙ СПРАВІ
ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ**

У роботі досліджується розвідувальна справа гетьмана Івана Мазепи, зокрема участь у ній сіверського населення, наприкінці XVII ст. Акцентовано увагу на кількох епізодах діяльності посланців, котрі вирушали за кордон для збору відомостей за завданням із Батурина чи сповіщали про почуте й побачене постфактум, після поїздки у приватних справах.

Ключові слова: розвідувальна діяльність, посланці, здобуті відомості, Сіверщина, Гетьманщина.

Військова справа доби Гетьманщини, попри понад столітню історію дослідження, досі лишається вельми перспективною сферою зацікавлень для фахових істориків. І йдеться не тільки про те, щоб переглянути давно сформовані концепції та висновки з тієї чи іншої проблематики,

а й привнести щось нове, дослідити набагато ширше коло питань, якому раніше з різних причин приділяли мало уваги або й не приділяли зовсім. До всього, розглядаючи військову справу гетьманської доби через призму аналогічних процесів у західноєвропейських державах ранньомодерного часу, можна віднайти низку як спільних, так і відмінних рис і, таким чином, створити більш менш повномасштабну картину діяльності, успіхів та невдач українських гетьманів на цьому поприщі. Наголос на багатовекторності сучасних історичних досліджень не є випадковим: щоб вести війну чи зберігати мир, потрібно знати наміри потенційного противника. І тут вже перед істориком відкривається новий вимір: інформація та те, якими засобами отримували її правителі за тих чи інших обставин.

Теоретики дипломатичної служби XVII ст., зокрема, сучасник Івана Мазепи Луї Руссо де Шамуа (1645-1711), визначали збір відомостей про країну перебування як одну з головних функцій посла. Останній мав довідуватися і регулярно звітувати своєму правителю про низку речей – від устрою держави, її інтересів до торгівлі та стану військових сил [9, 68-69]. Відповідно, щоб тримати ситуацію під контролем і провадити переговори у вигідному для себе руслі, потрібно бути заздалегідь поінформованим про всі нюанси зовнішніх відносин та найближчі плани інших держав.

Коли мова йде про Івана Мазепу як правителя автономної одиниці в складі Московського царства, дипломатичний вектор, однак, не мав права на існування. Згідно з пунктом 7 Коломацьких статей від 1687 р. «... гетману и всей старшине к польскому королю, и к иным государем, и к крымскому хану ни о чем не писать и не посылать. А естли от которых государей или от хана крымского будут к ним письма: и те письма, приняв, им присылать к великим государем к Москве, в приказ Малыя России, а от себя им против тех писем ничего никому не писать» [1, 37]. Утім реалії кінця XVII – початку XVIII ст. та характер стосунків Батурина з Москвою змушували І. Мазепу шукати інших способів впливу на ситуацію – в інтересах своїх та Війська Запорозького. За фактичної відсутності спеціальної інституції, котра б займалася дипломатичними справами, гетьман не полишав намірів налагодити контакти з польськими, кримськими та волоськими правителями [4, 119]. Про обізнаність І. Мазепи з тонкощами зовнішньополітичної лінії Речі Посполитої, Високої Порти та Придунайських князівств також свідчить і те, що Петро І через посильних дяків неодноразово «радився» з ним щодо складних питань. Наприклад, у серпні 1690 р. в Глухові мала місце зустріч гетьмана з В. Постниковим, де йшлося про відносини з Кримських ханством. Зрозуміло, пояснити такі

знання очільника Гетьманщини тільки досвідом попередньої служби при польському дворі видається замалим. Існує низка свідчень про розвідувальну діяльність гетьманських посланців – як таємних, так і з відома чи за наказом царського уряду [7, 29-30, 35].

Дослідження дипломатії та пов'язаної з нею розвідувальної справи Івана Мазепи значно активізувалися за останній десяток років. Це стало можливим завдяки ознайомленню з ширшим колом архівних зібрань та введенню в обіг нових джерел. Завданням науковців було з'ясувати соціальний склад дипломатів та інформаторів, а також мету їхніх місій з огляду на інтереси гетьмана. Найбільш ґрунтовними розробками в цьому питанні видаються праці С.О. Павленка [4; 5]. Дослідник розглядає таємну та прозору дипломатію через біографії її діячів. Як видно з життєписів, кожен відомий історикам посланець отримував від гетьманського уряду конкретне завдання, яке, в деяких випадках, навіть стосувалося намірів Івана Мазепи порвати з Московським царством (хоча така думка лишається дискусійною) [5, 639]. Мазепинську розвідку в контексті військової справи намагався висвітлити О. Уривалкін [8]. Проте відсутність у тексті посилань та розгляд в основному засад організації і бойового шляху козацького реґіменту, що не зовсім відповідає назві книги, не дозволяє говорити про її наукову цінність. Про розвідницькі функції найманих полків у справах військових писали В.М. Заруба [2, 366] та О.Г. Сокирко [6, 87]. Більше про розвідувальний компонент зовнішньої діяльності гетьмана йдеться у вступному дослідженні В.В. Станіславського до упорядкованого ним другого тому листів Івана Мазепи [3]. З опублікованих документів стає зрозумілим, що гетьман не тільки відправляв козаків до Речі Посполитої для збору відомостей чи передачі листів, а й користувався іншими можливостями отримання інформації. Зокрема, новини надходили від торговців, тих, хто їхали за кордон в приватних справах чи, навпаки, іноземців, що приїздили до Гетьманщини [3, 142-144].

Участь козацького населення, котре їхало з розвідувальною місією чи навпаки мало свої цілі поїздки, але натомість по поверненню інформувало гетьмана чи старшину про почуте й побачене за кордоном, потребує додаткового розгляду. Археографічні публікації останніх років надають можливість розглянути цю проблему значно ширше, у якості невід'ємної складової багатовекторної гетьманської політики. Тож далі мова піде про кілька епізодів з життя сіверського люду, що розкривають участь населення в розвідувальній справі Гетьманщини доби Івана Мазепи.

Наприкінці березня 1692 р. гетьман писав до Москви, повідомляючи про привезені мешканцем Глухова відомості з Речі Посполитої. Данило

Зарудний, так звали цього козака, як можна довідатися з листа, попереднього року прийшов до І. Мазепи з чолобитною, де сповіщав про нагальну потребу з'їздити до Крехівського монастиря по той бік Дніпра. Там помер його батько, чернець, по собі лишив чималі статки: «...подлинные отческие имена, в деньгах, и в серебряных вещах остались» [3, 329]. Звідки козаку було про це відомо – питання інше, на яке навряд чи можна знайти відповідь. Тим не менше, гетьман дав дозвіл, пояснюючи царям своє рішення так: «... и я знаючи его Данила человека в Глухове живущого, и что он бывшему гетману Ивану Самойлову несколько лет за челядника служил а ничего, по себе не явил непостоянного» [3, 329]. Під час мандрівки глухівчанин відвідав не тільки монастир, а й певний час мешкав у Львові та Яворові. По поверненні додому він знову прийшов до гетьмана і розповів, що чув і бачив за час поїздки. Останнє заслуговує окремого розгляду. За словами І. Мазепи, Данило «...сказал словесно, о поведених, и о намерениях польских некоторые тамошние речи, которые мирным договором супротивны, и вредительны» [3, 329]. Чи міг простий козак-челядник досконало орієнтуватися в умовах миру з Річчю Посполитою та обставинах, що могли його порушити, видається сумнівним. Очевидно, загальний висновок про ворожість польських настроїв належить саме гетьману, хоча з тексту джерела дізнатися про те напевно не є можливим. Натомість запрошується інший висновок: інформації, привезеної Зарудним, було достатньо, щоб мислити в категоріях підтримки чи заперечення дійсного стану справ місцевою шляхтою. А отже, козак бував у «правильних» місцях і прислуховувався до «правильних» людей та їхніх розмов з того приводу. Таке видається більш вірогідним, якщо припустити, що він попередньо отримав від гетьмана певні усні настанови, на які аспекти суспільного життя звертати особливу увагу. Наскільки І. Мазепа критично ставився до інформації та був зацікавлений у цих подіях, можна судити з його подальших дій. Гетьман довідався, що, перебуваючи в Києві, козак Данило перше розповів розвідані новини тамтешнім російським воєводам. Знаючи, що та розповідь може різнитися від почутої ним, І. Мазепа попросив київського стольника Луку Федоровича Долгорукого надіслати йому список тієї розмови. І таки справді відмінності у мові подорожнього були виявлені [3, 329-330]. Зацікавлення гетьмана ситуацією, поміж іншого, полягало в тому, що український правитель не втрачав надії знову приєднати правобережні полки, хотів надати підтримку Семену Палію і тому потребував ширшого кола відомостей [3, 104-105].

Якщо джерел про принагідний характер роз-

відки існує не так багато, то про цілеспрямованість розвідницьких поїздок в гетьманських листах до Москви йдеться частіше. Так, у липні 1691 р. Іван Мазепа писав царям між інших новин і про результати поїздки батуринського козака Василя Полянки до волоських земель. Він мав супроводжувати в дорозі додому посланця від правителя Волощини і разом з тим дізнатися, що там відбувається. У Яссах розвідник зустрівся зі своїм земляком Олихвером, відправленим туди раніше для збору відомостей. Дорога до Гетьманщини для них обох виявилася вкрай важкою, першим до Батурина з листами й інформацією дістався Полянка. Привезені ним новини стосувалися не лише подій і настроїв на волоських теренах, а й справ військових: переміщення орд, походу польського короля на допомогу Габсбургам, позицію Порти щодо можливого замирення з Московським царством та його умови [3, 278-279]. У квітні 1697 р. до гетьманської столиці з Причорномор'я повернувся ніжинський козак Згура Стиллев, котрого І. Мазепа відправляв «...для проведывання вестей, о тамошних поведених, и неприятельских намерениях» [3, 504]. Цю місію можна назвати більш ніж успішною: посланець привіз не тільки відомості загального характеру про настрої і наміри в середовищі османського люду, а й креслення Очаківської фортеці [3, 504]. 1699 р. до Криму було відправлено мешканця Батурина Антона Гречина, «...есмь бутто в купецком деле... добре искусного турецкому и татарскому языку, и тамошних крымских краев сведомого» [3, 588]. Повернувся він до гетьманської канцелярії разом з татариним, котрий віз Івану Мазепі листи від каймакана перекопського і Кантир-мурзи [3, 588]. Об'єднує ці епізоди те, що гетьман як просив дозволу з Москви на відправлення посланців з розвідницькою метою, так і по їхньому приїзду писав про результати мандрівки чи відпуслав розвідників для усного повідомлення до царської резиденції [3, 330, 504, 588]. Це свідчить про його прагнення бути оперативним поінформованим про ситуацію в сусідніх державах, що мала відношення до Гетьманщини, не втрачаючи при цьому довіри царів (царя) через можливі підозри у таємних зносинах з тамтешніми правителями.

Таким чином, сіверські козаки були задіяні в розвідувальній справі гетьмана Івана Мазепи – принагідно й у спланованих місіях. Користуючись ситуацією або ж діючи під прикриттям, вони добували відомості про настрої, наміри та події в Речі Посполитій, Кримському ханстві, Волоському князівстві. Ця інформація була важливою у справі військовій, коли йшлося про ординські навали, щодо перспектив миру чи війни, про що вартувало знати заздалегідь. З огляду на це, гетьман діяв в інтересах не тільки Гетьманщини, а й Московського царства загалом. Подальші ж дослідження розвідувальної

справи тієї доби та її зв'язок з реаліями південного і західного порубіжжя по обидва боки кордону в 90-і роки XVII ст. дозволить глибше дослідити як внутрішню політику, так і зовнішньополітичні прагнення гетьмана Івана Мазепи.

Посилання

1. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.
2. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.: Монографія. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
3. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В.Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691-1700. – 2010. – 752 с.
4. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 602 с.
5. Павленко С. Представники таємної та прозорої дипломатії за гетьманства Івана Мазепи (1687-1709 pp.) // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 638-665.
6. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 pp.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
7. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя // Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15-17 жовтня 2008 р., Київ – Полтава). – К.: Темпора, 2009. – С. 26-40.
8. Уривалкін О. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). – К.: КНТ, 2007. – 352 с.
9. Шамуа, Луи Руссо де. Представление об идеальном после. – М.: Научная литература, 2004. – 160 с.

Корниенко М.В. К участию населения Северщины в разведывательной деятельности гетмана И. Мазепы

В работе исследуется разведывательное дело гетмана Ивана Мазепы, в частности участие в нем северского населения, в конце XVII ст. Акцентировано внимание на нескольких эпизодах деятельности посланников, которые отправлялись за границу для сбора сведений по заданию из Батурина либо извещали об услышанном и увиденном постфактум, после поездки по личным делам.

Ключевые слова: разведка, посланники, добытые сведения, Северщина, Гетманщина.

Korniienko M.V. To participation of Siverians in the intelligence activity of hetman Ivan Mazepa

The intelligence activity of Ivan Mazepa is in-process probed, in particular of Siversky people involved in it in the end of the 17th century. Attention is accented on a few episodes of the activity of envoys that were sent abroad by Hetman for data acquisition or notified news post factum after their trips in private causes.

Key words: intelligent service, envoys, extracted information, Siverschyna (Severia), Hetmanate.

31.03.2011 р.

ІСТОРІЯ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ ТА МІСТА ГЛУХІВ У МАТЕРІАЛАХ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ, ФРАНЦУЗЬКОМУ ТА ПОЛЬСЬКОМУ ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Стаття присвячена історії Північної війни і міста Глухів, історичних біографій І. Мазепи, Карла XII у матеріалах фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Тема статті представлена в історичній літературі французького, польського фондів, Інституті рукопису НБУВ. Маловідомі фонди бібліотеки представляють історичні праці Вольтера. І. Борщака, Р. Кириченко, в яких відображені факти історичних біографій І. Мазепи, Карла XII в часи Північної війни на Україні.

Широке наукове розкриття змісту історико-культурних фондів НБУВ про події Північної війни 1709 року дозволяє зробити сучасну найбільш повну реконструкцію історичних подій Північної війни, історії міста Глухів, історичних біографій І. Мазепи, Карла XII в період перебування їх на Україні.

Ключові слова: історичні джерела, фортеця Очаків, козацтво.

Сучасні дослідження унікальних історико-культурних фондів НБУВ дають значний матеріал для подальшого вивчення історії Північної війни, міста Глухова, біографій українського гетьмана І. Мазепи та шведського короля Карла XII. Полтавська битва, 300-річчя якої відзначалося у 2009 р., назавжди увійшла до анналів світової історії, рішуче змінивши політичну карту Європи. Популяризація маловідомих бібліотечних фондів НБУВ, присвячених цій проблемі, є ознакою європейського, цивілізованого підходу до історії, який передбачає відказ від штампів радянської історичної науки. Ці фонди залишаються культурною складовою історичного контексту, який відтворює широке полотно минулого України і Європи у XVIII ст. [1].

Тривалий період марксистсько-ленінської ідеології в історичній науці у часи СРСР фактично залишив бібліотечні фонди НБУВ законсервованими для європейських дослідників. Склад історико-культурних фондів бібліотеки щодо подій Північної війни залишається не вивченим дослідниками країн Європи, зокрема Швеції. Питанням проведення широких досліджень історичних джерел з цієї теми у бібліотечних і архівних фондах країн пострадянського простору присвячена доповідь відомого шведського історика Бенгта Нельсона на Міжнародній науково-практичній конференції у Полтаві [2].

В Інституті рукописів НБУВ зберігаються рукописні документи щодо подій Північної війни і історії Глухова у цей період. Необхідно відзначити збірку, в якій йдеться про перехід І. Мазепи на сторону шведського короля Карла XII та реакцію російської сторони, зокрема Петра І.

Рукописний документ «Указ Петра І

І. Скоропадському 26 мая 1709» містить цікаву історичну інформацію про те, як запорожці не дотримались певної домовленості з російською стороною та перейшли на сторону І. Мазепи. Запорожці 24 листопада 1700 р. писали лист «к изменнику Мазепе», у якому просили прислати на Кіш посланців від шведського короля Карла XII та від польського короля Лещинського для укладання певної військової угоди з ними. Під час цих подій запорозькі козаки просили військовій кленоди від шведського короля для розорення фортеці Кам'яний Затон.

В цьому рукописному документі говориться, що запорожці, які прийняли сторону І. Мазепи, декілька разів направляли посланців до кримського хана з проханням надати їм підданство та допомогу у боротьбі з російським військом. Кримській хану своєю чергу написав листа до султана у Константинополь з повідомленням про пропозиції запорожців, які перейшли на сторону І. Мазепи. Турецький султан, який намагався жити у мирі з Росією, надіслав кримському ханові наказ, тих зрадників запорожців не приймав у себе в Криму та ніякої «ссоры» чи поводу до порушення мирних відносин з Росією не давав. Турецький візир завірив російського посла у Константинополі про наміри Османської імперії мир з Росією «содержать ненарушимо».

Кошовий отаман Гордієнко направив листи до польського короля Лещинського з проханням прийти на Україну з військовою допомогою, але росіяни перехопили посланців та затримали їх у Києві, листи передали до російської посольської канцелярії. Про ці події російський уряд повідомив гетьмана І. Скоропадського і наказав, щоб запорожців, які перейшли на сторону І. Мазепи, розшукувати і ловити, а тих запорожців, які від І. Мазепи переходили на російську сторону, визнаючи свою провину, не карати. І. Скоропадському наказувалось приводити їх до присяги [3].

В «Указе Петра І. Скоропадському 28 августа 1709» зазначається, що гетьман І. Мазепа на свій розсуд відправив за Дніпро і там поселив на землях значну кількість людей з Малоросії. Ці землі мали залишатися вільними від переселенців, тому цар наказував «...ученить...крепкие заставы и для поселения за Днепр никого из жителей Малороссии не пропускать» [4].

У документах Інституту рукописів можна знайти історичні відомості про Глухів та його роль у роки Північної війни [5].

Цікавим документом є «23 марта 1709 г. Грамота Петра І, прислана до гетьмана І. Мазепи», який піднімає перед дослідниками питання щодо можливості надходження російських імператорських грамот до І. Мазепи після переходу українського гетьмана на сторону шведського короля. Імовірно, що Глухів та Батурин в часи Північної війни залишались тими містами України, де накопичувався провіант,

амуніція та знаряддя для війських кампаній російської армії. В грамоті зазначалось, що малоросійські люди не повинні займати для власних потреб підводи із Батурина та Глухова. Малоросійському люду, який наvertsався назад до російської сторони, «никаких бы не делать утиснений» [6].

В Інституті рукописів зберігається реєстр листів Петра І до гетьмана І. Скоропадського та інших осіб часів Північної війни. Привертає увагу документ «1 октября 1709 г. Письмо о высылке шведского полону». У ньому зазначається, що шведські полонені після Полтавської битви знаходились у різних містах України, імовірно і в Глухові. В листі російського імператора наказувалось вислати шведських полонених, які утримувались у малоросійських містах, з надійним конвоем у Серпухов у перших числах грудня 1709 р. [7]. Карл XII у 1709-1710 роках мав певні наміри схилити Туреччину до нової війни з Росією, тому перебування значної кількості полонених шведів на Україні містило певну загрозу для інтересів Росії. Вона поспішала відправити полонених і з території України углиб північних територій Російської імперії.

Заслуговує на увагу документ «Збірка В. Модзалевського – специфікація шведського війська, яке здалося Меньшикову в Переволочній 30 червня (июня) 1709 г. З архіва Стокгольма. 1709.30. VI. Польською мовою – 9 с.» [8]. У ньому польською мовою за родами військ (рейтари, полкові драгуни та ін.) зазначені прізвища шведів, які потрапили у російський полон під Переволочною, загальна кількість пораних тут шведів (4636 чол.), окремі прізвища (ризького губернатора графа Левенгаупта, шведських генерал-майорів Крейза та Круза, генерал-ад'ютанта Рейншельда, графа Бонді).

Цікавою є копія листа Петра І про перемогу під Полтавою, адресованого Адаму Миколайовичу Синявському, воєводі Бельському. Лист написаний польською мовою. У нижній частині надано російський переклад [9]. У листі російський монарх говорить «о значительной и неожиданной победе, которую господь Бог благоволил даровать нам, благодаря неопisanному мужеству наших солдат», називає шведів як «гордый и пылкий неприятель», повідомляє, що росіяни взяли багато шведських знамен, гармат. Тут зустрічаються прізвища шведських генералів, які потрапили в полон під Полтавою (1709 р.) (генерал-фельдмаршала Реншельда разом з чотирма гренадерами Шліпенбахом, Штікенберггом, Галайтоном, Розеном), князя Віртінбергського (родич шведського короля) шведського міністра графа Піпера і двох секретарів Гелтмелина і Цидергельма. При них знаходилось кілька тисяч шведських офіцерів та солдатів. За виразом Петра І в листі, «військо шведів постигла доля Фастона». У погоню за розгромленим та розореним неприятелем російським імператором були послані генерал-лейтенант князь Голіцин та

його міністр Боуер.

В Інституті рукописів НБУВ зберігається документ кінця XVIII ст. «Служба благодарственная на Полтавскую победу 1709 г. Список конца XVIII в.». У тексті, написаному старослов'янською, представлено оспівування російського царя Петра І як захисника Росії «гордо ходящего» та «блаженного», якій має славу, оскільки звільнив російську державу своїм війнством [10].

Раїса Степанівна Кириченко стала однією з перших українських дослідниць, яка підняла тему вивчення біографій І. Мазепи та Карла XII на матеріалах франкомовного фонду НБУВ на початку XXI ст., і присвятила їй майже 10 років свого життя [11]. Вона виявила маловідомі французькі енциклопедії, в яких міститься інформація про Північну війну, фортецю Очаків, Північне Причорномор'я. Франкомовні довідкові видання НБУВ успадкувала переважно від бібліотек Київської духовної академії та Київського імператорського університету св. Володимира. Дослідниця тривалий час була завідувачкою сектору зарубіжної літератури відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, вільно володіла декількома європейськими мовами. Її науковий талант, патріотизм, небайдужість до історичної долі України, внесок у справу відродження духовності та культури залишили нащадкам чисельні наукові статті, які торкались маловідомих бібліотечних фондів НБУВ, французької книги в Україні. Тривалий час Р.С. Кириченко працювала з каталогами Національної бібліотеки Франції [12]. Вона вивчала наукову спадщину Ілька Борщака, який працював у Франції і досліджував біографію І. Мазепи та події Північної війни. Р.С. Кириченко відмітила прогресивну роль французької книги, української еміграційної науки щодо історії України у статті «Французька книжка з приватних бібліотек: доля, склад, історико-книгознавча реконструкція (Вісник Книжкової Палати, 2003, №11 (88)). Підсумком багатолітньої праці видатної української дослідниці стала дисертація «Франкомовна українська кінця XVII – початку XX ст. у бібліотечних колекціях України: походження, склад, зміст історико-книгознавча реконструкція» (2005). Завдяки її ретельним пошукам у франкомовному фонді НБУВ була виявлена унікальна та надзвичайно цікава французька історіографія щодо історичних біографій І. Мазепи та Карла XII, історії Північного Причорномор'я, фортеці Очаків у XVIII ст. («Історія Карла XII» («Histoire de Charles XII» (1785) Вольтера, «Мемуари генерала Манштейна» (Manstein Christoph Hermann de, le général. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie. T.1. (1772) .

До XVII ст. Україна перебувала для французів на задвірках цивілізації й була для них terra incognita, останнім оплотом християнського світу перед дикими ордами татарської Азії та Османської імперії. У XVIII ст. Париж уважно та стурбовано слідував

за перебігом Північної війни та перетворенням Московського царства на могутню імперію. Перемога росіян під Полтавою над шведами викликала занепокоєність у Західній Європі. Про Батуринську трагедію були опубліковані статті у популярних французьких виданнях «Paris Gazette», «Mercure Historique et Politique», «Lettres Historiques».

Образ І. Мазепи увійшов у світову культуру завдяки геніальним митцям. Досить правдиву та цікаву історичну характеристику гетьмана у французьких виданнях надав сучасний український історик Є.М. Луняк [13].

І. Мазепа уявлявся розумним волелюбним козаком-авантюристом, у характері якого поєднані дві найголовніші риси: патріотична любов до нездоланої батьківщини та романтичне захоплення жінками. Таке уявлення про хитрого гетьмана поєднувалося з усталеним стереотипом козака-запорожця, який понад усе любив свої неосяжні степи, вірного коня та гостру шаблю. Велику роль у перетворенні І. Мазепи на романтичного героя-коханця, яким він почав сприйматися в Європі, відіграв Вольтер. Саме він у своїй «Історії Карла XII» (1731) подав відому та популярну байку про «любовну пристрась» І. Мазепи до дружини знатного польського шляхтича пана Фальбовського [13]. Широко відомі в Європі та Польщі мемуари шляхтича Пасека («Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska z czasów panowania Jana Kazimierza Michała Korybuta I Jana III (1656-1688), T.XI»), в яких докладно описується ця романтична пригода І. Мазепи, зберігаються у польськомовному фонді НБУВ. Вольтерівське бачення козацької України було визначально-типовим для Франції XVIII ст. [14].

Про свій твір сам Вольтер так зазначав у листі до відомого урядовця Шуазеля 16 грудня 1767 р.: «Щоб не казали, а над історією Карла XII я багато працював..., треба мати на увазі, що я був першим, хто писав про це. Наприклад про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана...».

Важливим для історичних біографій І. Мазепи та Карла XII стає опис подій Північної війни, поданий Вольтером. Він зупиняється на їх взаємовідносинах, відступі до Очакова у 1709 році. Фактично Вольтер став першим європейським автором, який представив європейському читачу досить правдиву ситуацію військового рейду шведів та козаків по південноукраїнським степам та висвітлив талант І. Мазепи як полководця під час подій Північної війни. Праця Вольтера вважається однією з кращих історичних робіт, в якій найбільш повно висвітлюється подія під фортецею Очаків у 1709 р. [16; 17]. Філософські погляди Вольтера, його досить незалежна позиція значно відрізнялись від праць імперської російської і польської історіографії. Французький філософ з «посмішкою розуму» відносився до історії Європи, а опис подій Північної війни на теренах тодішньої України продовжує

залишатися унікальною для читачів XXI ст.

На початку XX ст. до цієї теми звернувся Ілько Борщак. В ІРНБУ (Ф. Х. – № 16885) зберігається його стаття «Вольтер і Україна» (1926), у якій автор досліджував нотатки Вольтера до «Історії Карла XII», що переховувались у рукописному відділі Паризької Національної бібліотеки. У цих нотатках головне місце займають питання, які задавав собі Вольтер, і з якими звертався до різних осіб. Французький філософ користувався матеріалами свідків, що відіграли ту іншу роль в подіях Північної війни, серед яких слід згадати графа Дезайєр, Станіслава Ліщинського, Понятовського, маршала Шуленбурга, де Крусі, барона Фабріз. Користуючись матеріалами очевидців, Вольтер у своїх нотатках літературно змалював портрет І. Мазепи, який не використав у «Історії Карла XII»: «...Щодо його характеру, то був відважний аж до нерозсудку, завзятий, прозорливий, жорстокий, жвавий, і великий працівник. Як гетьман, став таким господарем краю, що був у ньому більш абсолютним від самого царя».

У рукописних нотатках Вольтера згадується власноручний меморіал маршала Шуленбурга. В цьому документі зазначається, що шведський король Карл XII вирішив повернути на Україну, країну козаків, володар якої з титулом гетьман називався Мазепою, що саме «Мазепа порадив королеві й деяким вельможам рятуватися через пустелю на 50 миль, що межує з Туреччиною». І. Борщак вказує, що Вольтер користувався матеріалами П. Орлика. Завдяки цим чисельним спогадам, мемуарам очевидців подій Північної війни Вольтеру вдалося скласти досить цікавий текст щодо історичного портрету І. Мазепи. Текст був переведений І. Борщакіом. Слід відмітити наступні моменти в тексті Вольтера: «Мазепа міг ледве сам врятуватись з 6-ма тисячами козаків і кількома кіньми, навантаженими золотом та сріблом. Однак він приніс йому (Карлу XII) надію на підтримку своїм розумом тій невідомій країні та любов'ю усіх козаків, що роз'юшені на московитів, прибували відділами у шведський табір... Один лише козацький гетьман володар Мазепа дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та мізерії» [15].

У фондах НБУВ зберігається книга «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах» (упорядник Сергій Павленко, 2009). Спогади і мемуари очевидців подій Північної війни 1709 р. свідчать про те, що навіть після Полтавського поразки Карл XII залишався для Європи і Швеції великим монархом та полководцем. Сучасники находили схожість, подібність характерів монархів Росії та Швеції – Петра I та Карла XII. Обидва відрізнялись войовничими характерами, тягою до великих баталій, військових походів з метою поширення територій своїх імперій.

Поразка під Полтавою, відступ до Очакова були

важким потрясінням для Карла XII та шведської армії. Шведи опинились в степовій Україні в незвичних кліматичних умовах з досить обмеженим запасом провіанту та амуніції. Незважаючи на це, Карл XII не покидав надію щодо продовження військових компаній проти Росії, і, навіть, знаходячись на турецькій території округи фортеці Очаків у липні 1709 р., досить мужньо та спокійно переносив всі важки «пригоди» та випробування військового життя. Він надавав різні дипломатичні розпорядження, вів листування з урядом Туреччини. Тут народжується його знамените послання урядовій раді до Стокгольму. В ньому Карл XII фактично назвав поразку під Полтавою випадковістю та визнав можливість майбутніх перемог шведів над росіянами. Він вважав головною причиною поразки вигідне розташування російської армії на місцевості, яка була вдало укріплена, відмічаючи при цьому відвагу шведів, які скрізь атакували та переслідували росіян. Свою майбутню стратегію король бачив у наборі нових полків піхоти і кавалерії, які повинні в будь-який час бути готовими виступити у театрі бойових дій. В тексті «Послання» Карла XII відмічено місце написання документу: «лагерь при Осове (т.п. Очаків) на березі Чорного моря, 11-го липня 1709 року» [18].

Після Полтавської битви істориками різних країн була створена обширна історіографія щодо Північної війни, але безперечним залишається той факт, що мемуари, спогади очевидців подій 1709 року несуть більш повну, правдиву інформацію щодо історичних портретів І.Мазепи та Карла XII. «Спогади Константена де Трувіля про похід Карла XII в Росію» містить збірка документів «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» (2007). В спогадах автор розповідає про наміри шведського короля щодо майбутніх походів проти Росії, який залишався в очах оточуючих генералів великим полководцем з досить міцним військовим духом та впевненістю у власну військову фортуна. Карл XII не пробачив очаківському паші затримку човнів для переправи шведів та козаків через Буг на очаківський берег. Знаходячись в таборі на турецькій території, Карл XII направив посланця до Стамбулу з дипломатичними листами до турецького уряду, після чого очаківський паша був знятий з посади, а у фортеці Очаків розпочались ремонтно-будівельні роботи.

Північна війна мала свої позитивні та негативні наслідки для країн-учасниць. Війна сприяла перетворенню Росії на велику імперію. Швеція ж спрямувала свої зусилля в бік внутрішнього розвитку. Для України це була сторінка історії, в якій чітко прозвучала ідея державної незалежності. Навіть програвши Полтавську битву, «гетьман Мазепа виграв, зрештою, в глибокому історичному сенсі: без «мазепинства» не було б України в її нинішньому статусі європейської держави. До цього треба було пройти шлях майже в триста років, але перший крок на ньому зробив саме Мазепа» [19; 20; 21].

Маловідомі історико-культурні фонди НБУВ створюють потужний пласт унікальних матеріалів щодо подій Північної війни, історії Глухова та історичних біографій І. Мазепи і Карла XII. Вивчення цих фондів дасть новий цікавий матеріал у висвітленні актуальних проблем історії України, Польщі, Росії, Туреччини та Швеції.

Посилання

1. Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2009. – 480 с.
2. Bengt Nilsson. Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2009. – С.14-21.
3. Інститут рукопису Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського (ІРНБУВ), Коллекция университета Св. Владимира. С унив. № 99. Ч. II. Указы Петра I, Петра II, Анны Иоанновны; Указ Петра I И.Скоропадскому. 26 мая 1709 г. – С.1-12.
4. ІРНБУВ, Коллекция университета Св. Владимира. С унив. № 99. Ч. II. Указы Петра I, Петра II, Анны Иоанновны. Указ Петра I И.Скоропадскому 28 августа 1709 г. – С. 17-18.
5. ІРНБУВ, ф. II, од. зб. 23403 – 309 с. Экстракты и реестры царским грамотам и указам до гетманов и именным, а тако же царских царских листов до гетманов 1708-1762 pp. [1762 p.] – 309 с.; 3 октября 1709 г. Грамота гетману Иоанну Скоропадскому о отправке в Глухов иноземки Анны, завоеванной под Полтавой шведского войска царского вахмистра Айца Киапара Сварцз Веллера жены – 12 с.
6. ІРНБУВ, ф. II, од. зб. 23403 – 309 с.; 23 марта 1709 г. Грамота Петра I прислана до гетмана И. Мазепы. – С. 246-247.
7. ІРНБУВ, ф. II, од. зб. 23403 – 309 с. 1 октября 1709 г. Письмо о высылке шведского полону. – С. 246-247.
8. ІРНБУВ, ф. II, 18612. Збірка В. Модзалевського – специфікація шведського війська, яке здалося Меншикову в Переволочний 30 лютого 1709г. з архіву Стокгольма. 1709.30.VI. – 9 с.
9. ІРНБУВ, ф. II, 22179-22194 Петр Великий Ф. II. 22193. Kopia listu Naiaśnieyszego Cara Jego Mości do Jásnie Welmoznego Jego Mości Páná Woiewody Belzkiego Hetmana Wielkiego Koronnego, z pod Pultawy die 27. Junij, Julij Anno 1709 pisanego – С. 1-4
10. ІРНБУВ, ф. 30, № 65. Служба благодарственная на Полтавскую победу 1709 г. Список конца XVIII в. – 39 с.
11. Якубова Т.А. Сучасні історичні дослідження історико-культурних фондів НБУВ та їх виховна функція / Т.А.Якубова // Українська освіта у світовому часопросторі: матеріали Третього Міжнародного конгресу (21-22 жовтня 2009р.). – К., 2009. – С.395-396.
12. Якубова Т.А. Библиографические, архивные материалы, фонд картографии НБУВ о крепости Очаков и Северном Причерноморье (XVIII столетие) /Т.А.Якубова // Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества. Т. II: материалы III-й Международной научно-практической конференции (21-22 мая 2010). – Одесса, 2010. – С. 415-419.
13. Луняк Є.М. Історичні дослідження українського козацтва у Франції / Є.М.Луняк // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць [Вип. 3]. – Київ – Глухів, 2010. – С. 119 – 123.
14. Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska z czasów panowania Jana Kazimierza Michała Korybuta I Jana III (1656-1688). T. XI. –Lwów, 1877. - S. 408.
15. Рева Л. Иван Мазепа та продовжувачі його справи у творчості Ілька Борщака (за архівними матеріалами Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського) / Л.Рева // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії,

Швеції та інших держав: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава. 2009. – С.81-96с.

16. Якубова Т. Виховна функція історико-культурних фондів НБУВ (за матеріалами досліджень Гетьманщини та Північної війни (XVII-XVIII ст.) / Т.А.Якубова // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. – Полтава, 2009. – С. 455-469.

17. Voltaire. Histoire de Charles XII. T.26. / Voltaire – P. : Impr. De la Société littéraire, 1785. – P. 196.

18. Послание Карла XII про полтавський погром у Стокгольм урядовій раді 1709, кінець липня // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Упор. Сергій Павленко. – К., 2009. – С. 514-515.

19. Брюховецький В. Слово до читачів / В.Брюховецький // Іван Мазепа та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С.3-5.

20. Мірошніченко В. Формування соціально-історичної компетентності учнів при вивченні подій Північної війни в Україні та постаті гетьмана І.Мазепи / В.Мірошніченко // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2009. – С.455-469.

21. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст. /Дис. 07.00.01. – історія України на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 2006. –203 с.

Якубова Т.А. История Северной войны и города Глухова в материалах Института рукописи, французском и польском фондах Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского

Статья посвящена истории Северной войны и города Глухова, исторических биографий И. Мазепы, Карла XII в материалах историко-культурных фондов Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского. Данная тема представлена в исторической литературе французского, польского фондов, Института рукописей НБУВ. Малоизвестные фонды библиотеки представляют исторические работы Вольтера, И. Борщака, Р. Кириченко, в которых отображены факты исторических биографий И. Мазепы, Карла XII в период Северной войны на Украине.

Широкое научное раскрытие содержания историко-культурных фондов НБУВ о событиях Северной войны 1709 года на Украине позволяет сделать современную наиболее полную реконструкцию исторических событий Северной войны, истории Глухова, исторических биографий И. Мазепы, Карла XII во время их пребывания на Украине.

Ключевые слова: исторические источники, крепость Очаков, казачество.

Yakubova T.A. History of Northern war and city Hlukhiv in materials of Institute of manuscripts, the French, Polish funds of National library of Ukraine of V.I.Vernadskyi's name

Article is devoted to a theme of history of Northern war, city Hlukhiv, historical biographies of I. Mazepa and Charles XII in materials of funds of National library of Ukraine. The given theme is presented in the French fund, the Polish fund, Institute of manuscripts of National library of Ukraine. Little known funds of National library of Ukraine contain works Voltaire, I. Borshcak, R. Kirichenko's historical works in which are displayed the facts of historical biographies of I. Mazepa, Charles XII in Northern war in Ukraine. Wide scientific disclosing of the maintenance little known historical and cultural funds of National library of Ukraine about events of 1709, allows to make modern reconstruction of historical biographies of I. Mazepa, Charles XII in events of Northern war in Ukraine.

Key words: historical sources, Cossack the foreman, fortress Ochakov.

15.03.2011 р.

УДК 94(477):(093.2)

**Ю.С. Шемшученко
П.О. Нюхіна**

ГЛУХІВСЬКІ УНІВЕРСАЛИ

У статті розглядається правотворча та правозастосовча діяльність глухівських гетьманів, проведене теоретичне дослідження гетьманських універсалів як нормативних актів за допомогою яких здійснювалося управління Гетьманщиною.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьманські універсали, нормативні акти.

Як відомо, Глухів з 1708 по 1764 р. був гетьманською резиденцією і столичним містом Лівобережної України. Тут правили чотири гетьмани І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол та К. Розумовський. Місто було центром національного відродження у формі гетьманської республіки.

Основними нормативними актами, за допомогою яких гетьмани здійснювали управління Гетьманщиною, були універсали. Наразі видано кілька збірок гетьманських універсалів, але їх правовий статус до цього часу залишається мало дослідженим.

Очевидно, що термін «універсал» був запозичений у Польщі. За Польською енциклопедією універсалами (від лат. universalis) у давній Польщі називалися листи короля до народу з нагоди важливих подій. З XV ст. універсали стають правовими актами (поряд з едиктами і декретами), якими регулювалися здебільшого економічні відносини. У XVI ст. Сейм почав приймати так звані «універсали поборові», якими встановлювалися податки, терміни та місце їх збирання.

Спочатку універсали оголошувалися окремо, а з XVII ст. їх видавали поряд із сеймовими конституціями, публікували в судових книгах та проголошували у публічних місцях (наприклад, на ярмарку).

В українських історичних джерелах універсалами називалися офіційні акти верховної влади Війська Запорізького, що містили в собі закони й розпорядження. Вони видавалися від імені гетьмана, складалися за прийнятою формою, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаткою Війська Запорізького.

В Україні у XVII-XVIII ст. на зразок польських королів універсали видавали гетьмани, члени генеральної старшини та полковники. Ці акти стосувалися військових справ (оголошення походу), земельних відносин (підтвердження землеволодіння чи прав на маєтності), призначення на урядові посади, надання особистих або групових привілеїв (наприклад, містам), стягування податків, зовнішніх зносин тощо. Деякі універсали мали характер охоронних грамот.

В сучасній українській юридичній літературі, зокрема в «Юридичній енциклопедії», поняття універсал тлумачиться таким чином: універсал –

(польс. – королівська грамота, від лат. – загальний) – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який у XV-XVIII ст. видавали в Речі Посполитій королі, а в Україні (XVII-XVIII ст.) – гетьмани (іноді представники старшини і полковники). Універсали мали вищу юридичну силу щодо інших правових документів.

Універсал завжди був письмовим документом, який видавався вищою владою, носив обов'язковий характер та уособлював собою певну норму або норми права, тобто містив приписи щодо обов'язкової поведінки суб'єктів, на яких розповсюджував свою дію.

Слід зазначити, що ідоперенесення гетьманської столиці у Глухів чимало документів було укладено і підписано в цьому місті. Найвідомішим з них є «Глухівські статті, схвалені від імені царя його посланцями кн. Григорієм Ромодановським, Артемоном Матвеевим та Григорієм Богдановим під час обрання Дем'яна Многогрішного» (6 березня 1669 р.).

Більша частина глухівських універсалів стосувалася земельних відносин. Це й не дивно, бо питання землеволодіння і переділу земельних наділів були надзвичайно актуальними. Ось що пише О.І. Гуржій у своїй роботі «Іван Скоропадський»: «Щойно І. Скоропадський став гетьманом, як до нього потяглася довга вервечка осіб за підтвердженням виданих їх раніше документів на володіння маєтками, угіддями, млинами, окремими «грунтами» тощо» [1]. Тільки протягом двох місяців (листопад-грудень 1708 р.) Скоропадським було видано 8 універсалів, якими підтверджувалися права на угіддя, набуті у спадок, надавалися угіддя «до ласки войсковой» (тобто за воєнні заслуги), закріплювалися в підданстві селяни.

Земельна власність міст також регулювалася гетьманом. Так, у 1718 р. за універсалом І. Скоропадського Козелецька ратуша отримала села Новинка, Димера, Ржавець, Будище, Сморшки, Влудше, Верків, Тополе. Крім того, гетьманськими універсалами встановлювалися правила торгівлі в містах і містечках: 21 листопада 1714 року Скоропадський дозволив бакланівським міщанам і війту «для многих их расходов» влаштовувати щонеділі торги у місті. Протягом 1718-1729 років універсалами того ж гетьмана встановлено монопольне право «шинкувати» горілку на певних територіях.

Питання торгівлі та фінансів знаходилися під пильним контролем гетьманської адміністрації. Так, універсалом І. Скоропадського 1710 р. на підтвердження царського указу закріплювався офіційний статус Сави Рагузинського, який був уповноважений особисто керувати збиранням митних зборів за вивіз товарів за кордон. 17 травня 1719 р. І. Скоропадський своїм універсалом установив відрахування ста талярів на рік з «покуховного» пода-

тку на громадські потреби містечка Баришівка Переяславського полку. Про увагу до потреб внутрішньої торгівлі та застосування механізмів для захисту вітчизняного виробництва свідчить універсал від 9 жовтня 1714 р., яким було заборонено російським та українським купцям ввозити скуповувати коноплю та деякі інші товари на територіях Погарської сотні та Стародубського полку. У 1714 р. гетьманом І. Скоропадським було видано універсал на захист війта, урядовців і міщан містечка Баклан Стародубського полку від зловживань російських чиновників. Цим же актом передбачалося скорочення надмірних повинностей, через які жителі цього містечка дійшли до розорення. Ще одним прикладом спроби захисту місцевих торговельних інтересів є універсали Д. Апостола, видані ним протягом 1727-1729 років, якими підтверджувалося право козаків шинкувати медом, брагою та пивом, встановлювалась заборона щодо обмежень їх у цьому праві. А гетьман К. Розумовський у 1761 р. заборонив громадянам викурювати горілку.

Гетьман Д. Апостол опікувався питаннями магдебурзького права. За його універсалами це право отримали міста Стародуб (універсал від 7 листопада 1728 р.), Козелець (універсал від 10 січня 1729 р.), Ніжин (універсал від 17 січня 1729 р.).

Зустрічалися і протилежні випадки, коли замість самоврядування місто передавалося у відання урядових органів. Про це свідчить універсал від 15 травня 1729 р., виданий Д. Апостолом, стосовно перепідпорядкування міста Коропа у відання Генеральної військової артилерії.

Національні питання також не лишалися поза увагою гетьманів того часу. У жовтні 1708 р. універсалом І. Скоропадського закріплено привілеї ніжинських греків, а у 1709 р. було видано охоронний універсал грекам, які мешкали у місті Ніжині.

Протягом 1727-1728 років гетьманом Д. Апостолом були видані розпорядчі документи, які стосувалися росіян у межах Гетьманщини. Так, 12 травня 1727 р. гетьман розпорядився вислати російських торгових людей, а ті, що залишилися за «паспортами для торгівлі», мали нести всі гродські повинності. Пізніше, 9 листопада 1727 р. окремим універсалом щодо міста Глухова (яке тоді не мало магдебурзького права і знаходилося під управою глухівського сотника) було встановлено збирання «всех гродских повинностей». 18 січня 1728 р. Апостол заборонив росіянам володіти «хуторами і другими угодами на Украине», а також передбачив вислання всіх росіян, які не мали паспортів, і закріпив «взимання всех гродских повинностей с остающихся по паспортам для торговли» [2].

Турбували гетьманську владу і питання втікачів та біженців. Так, 7 жовтня 1720 р. гетьманським універсалом було заборонено підданим Батуринського монастиря записуватися до козацького

стану. 5 листопада 1720 р. І. Скоропадський у своєму універсалі зазначав про таке: «... Дабы не токмо великороссійскіе слободы отнюдь ни хто з войсковых и посполитых людей малороссійских на житло не выбирался и не уходил, под забором того всей худобы и жестоком на теле караньем. Але из единого в другой полк, чыли з города и з села в село. Или в якую слободку, на мешканье жадною мерою переноситися и переходите не дерзали бы...» [3].

В універсалі Д. Апостола від 30 квітня 1728 р. знаходимо таке: «... дабы ни хто з обывателей беглых великороссов не только крестьян, но и посадских людей в городах и селах нигде не принимали» [4].

Увагу привертають і універсали того часу, які стосувалися судочинства Гетьманщини. Так, 16 травня 1721 р. І. Скоропадський видав універсал про переклад «правних книг, з яких тут, у Малоросії справи судимі бувають, а саме Саксона, Статут Великого князівства Литовського і Порядок з польської мови на наше руське наріччя» [5].

Б. Крупницький у своїй монографії «Гетьман Данило Апостол і його доба» згадує універсал П. Полуботка від 19 серпня 1722 р. про судовий процес, яким встановлювався порядок ступеневої апеляції. Крім апеляційних інстанцій гетьман також зробив Генеральний Суд колегіальним, «заводив кращі порядки в суді, щоб у судах сільських, сотенних і полкових судив не сам оден судя чи отаман, а засідало в суді кількох аби оден другого пильнував» [6].

Універсалами гетьмана К. Розумовського від 17 листопада 1760 р. та від 19 листопада 1763 р. запроваджено та остаточно встановлено новий порядок судочинства, яким організовано новий склад Генерального Суду, полкові суди перетворювалися на гродські, створювалися земські суди (для розгляду цивільних справ) та підкоморські (для розгляду справ межевих).

Отже, правотворча і правозастосовча діяльність глухівських гетьманів, в цілому, позитивно вплинула на формування та функціонування Гетьманщини. Видання універсалів національними суб'єктами владних повноважень, обов'язковість їх до виконання, що забезпечувалася державним примусом, дозволяють говорити про те, що в межах законодавства Гетьманщини ці документи мали вищу юридичну силу. Подальші теоретичні дослідження гетьманських універсалів відкриють нові сторінки в історії вітчизняного державотворення і правотворення.

Посилання

1. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – С. 217.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», оп. 3, спр. 18640, арк. 3-4.
3. ЦДІАК України, ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», оп. 3, спр. 264 а, арк. 57 зв.
4. ЦДІАК України, ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», оп. 3, спр. 192, арк. 57 зв.

5. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / Тарас Гунчак (голова ред. кол., наук, ред.), Володимир Литвинов (упоряд. і прим.). – К.: Дніпро, 2001. – Присвячується 10-й річниці незалежності України. Т. 4, кн. 1 : Перша третина XVIII ст. – К.: Дніпро, 2001 – С. 291.

6. Універсали Павла Полуботка. 1722-1723 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний держ. історичний архів України / Павло Сохань (голов, ред), Вячеслав Риневич (упоряд.). – К., 2008. – С. 91-92.

Шемшученко Ю.С., Ньюхін П.О. Глуховские универсалы

В статье рассматривается правотворческая деятельность глуховских гетманов, проведено теоретическое исследование гетманских универсалов как нормативных актов, с помощью которых происходило управление Гетманщиной.

Ключевые слова: Гетманщина, гетманские универсалы, нормативные акты.

Shemshuchenko Yu. S., Niuhin P. O. Hlukhiv's universals

In the article law activity of Hlukhiv hetmans is examined, theoretical research of hetmans universals are conducted as normative acts by which a management of Hetmanschina was carried.

Key words: Hetmanschina, hetmans universals, normative acts. 24.03.2011 р.

УДК 94(477):737.1 «16/17»

А.Е. Армен

РОСІЙСЬКІ МОНЕТИ В ГРОШОВОМУ ОБІГУ ГЛУХІВЩИНИ

У статті розглядається питання поширення російської монети на ринку Глухівщини. Аналіз грошового обігу переконливо доводить, що на території нашого краю у період Гетьманщини (1648 – 1764 рр.), коли гетьмани не змогли ввести до обігу національну валюту, на ринку зростає кількість російських срібних та мідних монет.

Ключові слова: нумізмати́ка, монета, Глинський скарб, мордовка, алтин, копійка, рубль, полтина, денга, полушка.

У будь-якому суспільстві, де товарне виробництво досягло певного розвитку, є гроші. Вони виконують функції міри вартості, засобів обігу, сплати, накопичення скарбів, світових грошей. Монета є матеріальним втіленням товарно-грошових відносин, цінним історичним джерелом для різнобічного вивчення економічної й політичної історії народів, їх матеріальної й духовної культури. Зображення, епіграфіка, метрологія та інші дані монет не тільки підтверджують і уточнюють відомості про активних матеріалів, але й сприяють заповненню окремих прогалин у них. Інформація, яку можна отримати при вивченні монет, стає особливо цінною при дослідженні недостатньо відображених у документах окремих періодів історії, що і обумовлює актуальність розробки даної теми.

Комплексному вивченню історії виникнення і поширення грошей на теренах нашої держави присвячено багато праць нумізматів та істориків, зокрема О.А. Бакальця «Нарис історії грошового обігу в Україні», професора М. Котляра «Грошовий обіг на території України доби феодалізму», В. Антоновича, Є. Сіцінського, В. Зварича, Р. Шуста, М. Слабченка, Г.Козубовського та інших. Наряду з цим проблема грошового обігу на Глухівщині глибоко не досліджувалася і практично не висвітлена в наукових працях. Тому важливим аспектом у вивченні історії монетної справи України є дослідження ходіння валюти на Глухівщині в різні хронологічні періоди, її цінність і розповсюдження в умовах зростання ролі товарно-грошових відносин.

Соціальний і національний гніт, переслідування православної церкви викликали на Україні невдоволення всіх верств українського суспільства, яке переросло у всенародну визвольну війну проти панування польської шляхти на чолі з Богданом Хмельницьким, у результаті якої виникла нова українська держава – Гетьманщина, до складу якої увійшла і Глухівщина. Богдан Хмельницький мав задумки карбувати власну грошову одиницю, а чи зміг він це втілити в життя?

Грунтуючись на аналізі економічного становища України та посиляючись на окремі повідомлення писемних джерел, М.Є. Слабченко висунув твердження про власне виробництво монет за Богдана Хмельницького, визнав реальність проєктів про запровадження власної монетарії в Україні за Івана Виговського та повідомлення про карбування монет Петром Дорошенком [1, 38]. Потреби у карбуванні власної монети виходили як із соціально-економічних внутрішніх і зовнішніх реалій, так і з розробки гетьманом програми державного будівництва.

Грошова криза першої третини XVII ст. в Речі Посполитій мала своїм наслідком значне скорочення обсягів монетного карбування. Катастрофічно не вистачало засобів на тривале ведення численних війн, а економічна система держави не могла забезпечити нагальних потреб у монетних засобах.

Гетьманський уряд мав обмежені можливості для карбування повноцінних монет. Відсутність власних копалень дорогоцінних металів, нестабільність, нерегулярність надходжень іноземних монет, нерозвиненість традицій у цій справі унеможлилювали стабільне регулярне карбування. Необхідність дипломатичних маневрів у визнанні верховної влади різних сюзеренів – польського короля, московського царя чи турецького султана – створювала значні перепони у налагодженні виробництва власної грошової одиниці.

Проблеми грошового забезпечення Української держави, фінансових відносин з сусідами постали і перед обраним на Корсунській раді в

жовтні 1657 р. гетьманом Іваном Виговським. Його гетьманування припало на період гострої фінансової кризи найближчих сусідів – Речі Посполитої та Московської держави – країн, які мали безпосередній інтерес до України.

Розроблені у 1658-1659 рр. статті Гадяцького трактату, що проголошували створення Руського князівства на правах автономії у складі Речі Посполитої, обумовлювали можливий випуск монети у князівстві, що було, напевно, вигідно і гетьманській адміністрації, і польському уряду. Відомо 12 списків редакцій Гадяцької угоди, хоча оригінальний документ від 8/18.IX. 1658 р., на якому стояли підписи І. Виговського та польських комісарів, не зберігся. В окремій статті зазначалось, що Руське князівство має право на відкриття монетарії в Києві або там, де буде зручніше. Монета повинна була мати портрет короля і карбуватися з металу такої якості, як і коронна [2, 104].

Існує низка повідомлень у писемних джерелах про карбування монет Петром Дорошенком (1665-1676), зокрема у Волощині та в с. Лисянці на Черкащині. Волоські гроші емітували турецькі і татарські монети, а вітчизняні – польські чехи, шеляги та шостаки з польським гербом – орлом та іменем короля Яна II Казимира. Однак це, скоріш за все, можна назвати не національною валютою, а сурогатними грішми.

Географічне положення Лівобережної України та політика Московського князівства, спрямована на обмеження автономії Гетьманщини, сприяла поширенню на внутрішньому грошовому ринку російської монети. Її проникнення почало відбуватися раніше, підтвердженням чого є Глинський скарб, знайдений за 16 км від м. Глухова на місці зруйнованого радянською владою у 1922 році чоловічого православного монастиря «Глинська пустинь». Скарб нараховує 294 срібні копійки та 6 свинцевих пломб (підробок). Він на двох в'язках потрапив у 1929 р. від невідомого глухівчанина до місцевого учителя історії та краєзнавця Володимира Миколайовича Заїки (1925-1994). Його син, Віктор Володимирович Заїка, у 2002 р. передав до експозиції Глухівського міського краєзнавчого музею 110 срібних монет із цього скарбу. Його попереднє дослідження вказує на те, що ми маємо справу зі скарбом срібних російських копійок та її фракцій (полушок і денег) XVI-XVII ст. Крім цього він містить 6 свинцевих пломб копійчаної форми та 16 так званих «мордовок».

Як відомо із нумізматичної літератури, «мордовки» – грубе копіювання допетровських монет, які виготовлялися із грязно-сірого металу (ймовірно із низькопробного срібла). Монети, зазвичай, мають проколотий отвір. Назву отримали від іменування одного з народів Поволжя. «Написи» на них практично не читаються – це просто орнамент,

складений із подібних на букви знаків. Їх виробництво у Поволжі було обумовлене необхідністю у звичних, традиційних прикрасах для шії, одягу, яка стала відчутною у XVII – на початку XVIII ст., коли російська монета стала більш легкою і дрібною та мала підвищений попит після реформи Петра I (1698-1718). Г.І. Спаський вважав, що «мордовки» є копією срібних російських копійок, яких завжди бракувало російській казні, особливо для окраїн. «Мордовки» були неофіційним платіжним засобом в Сибіру та Поволжі, тому часто зустрічаються там у вигляді скарбів. Як вони потрапили до Глинської пустині поки що не з'ясовано. Можна припустити, що їх зі Сходу принесли паломники чи ченці, які поселилися в монастирі. Однак деякі найбільш старі «мордовки» із срібла високої проби можуть відноситися ще і до останніх часів Казанського ханства і правління Івана Грозного (1533-1584 рр.) [3].

У нашому випадку «мордовки», як і всі інші монети скарбу, мають отвір. На «мордовках» на одному боці викарбуваний орнамент і зображенням вершника, на іншому – відтворено коня із вершником (або без нього). На 45 срібних копійках зображення майже стерті, що говорить про тривалий термін їх використання. Крім цього є 4 монети Івана Грозного (1533-1584), 3 – Федора Івановича (1584-1598), 20 копійок Бориса Федоровича Годунова, 6 монет Дмитра Івановича (1605-1606), 1 монета Василя Івановича Шуйського (1606-1610), 3 копійки Владислава Жигмонтовича (1610-1612), 1 копіяка часів шведської окупації 1611-1617 рр., 16 монет царя Михайла Федоровича Романова (1613-1645), 28 копійок Олексія Михайловича (1645-1676), 35 копійок Федора Олексійовича (1676-1682), 11 монет Іоана V Олексійовича (1682-1696) та 22 монети старого типу Петра I Олексійовича (1682-1725) [4, 81-82].

Найбільше срібних копійок у Глинському скарбі припадає на період правління Федора Олексійовича (1676-1682), коли в умовах Руїни на Лівобережну Україну посилюється російський вплив, а на ринок потрапляє велика кількість російської срібної дрібної монети. Також монети російських царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича і Федора Олексійовича містилися у Глухівському скарбі, знайденому в 1896 р. [5, 26].

Існують документальні джерела, які підтверджують ходіння на теренах Глухівщини наприкінці XVI ст. інших руських грошових одиниць, зокрема алтинів. Назва монети походить від татарського слова «алтин» – шість. Він з'явився одночасно з появою в обігу денги в останніх десятиріччях XIV ст. і дорівнював 6 денгам. Не виключено, що виникнення алтину пов'язане з виплатою данини татарським завойовником, коли він при розрахунках міг виконувати роль проміжної одиниці при переході з російської грошової системи. Хоча алтин не вкладався в систему рубля,

на який йшло 200 денег, натомість три рублі містили 100 алтин, що дозволяло користуватися ним при грошових розрахунках [6, 9].

За царя Олексія Михайловича алтин карбувався з міді (1654 р.), а упродовж 1704-1726 рр. – із срібла. Пізніше, у 40-х роках XIX ст., алтин відродився як мідна монета в 3 копійки.

Копійка була введена у обіг у 1534 р. Вона становила $\frac{1}{100}$ рубля (карбованця) і спочатку називалася новгородською денгою або новгородкою, потім – «копейной денгой» або просто «копійкою» (від зображення на ній «всадника с копьём»). Початкова вага копійки дорівнювала близько 0,68 г, далі знижувалась і на початку XVIII ст. становила вже близько 0,28 г. Карбування срібної копійки припинилося у 1718 р. Спроба пустити в обіг мідну копійку за Олексія Михайловича була невдалою, і лише Петро I зміг це зробити у 1704 р.

Мідна копіяка карбувалася з перервами до 1916 р. [6, 77]. На території Глухівщини траплялися непоодинокі знахідки мідних копійок 1704 року карбування, мідної копійки 1767 р. номіналом 5, мідної копійки 1788 р.

Описуючи у своєму літописі період поширення у Гетьманщині російських порядків за гетьмана Івана Брюховецького (1663-1668), Григорій Граб'янка детально характеризує нововведені грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х роках XVII ст. Він пише: «Брюховецький привіз із собою у всі головні міста України воєвод великоруських, окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та у Ніжині здавна (1654) були воєводи. А саме в Гадяч, у Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгород, у Глухів, у Батурич та в інші. А від тих воєвод послані були прикажчики, тоді ж понаставляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян податі. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копіяка повз їхні руки не пройшла. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей (копа – лічильна одиниця в 60 грошів) та восьмачку жита [7, 147-148].

У щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка є ряд цікавих свідчень про ціни за товари та послуги у гетьманській столиці – Глухові. Так, 20 червня 1730 р. Ханенко записав у щоденнику: «За похорон утопленого человека дано 20 копійок, студентам інтермедіантам 1 рубль»; 22 липня – «За ковпак – 25 к., за хустку, що в Рожку, 20 к.»; 24 липня – «Дал за коня вороного 8 рублей Михайлу Цигану, заплатив же 3 рубля, а 5 мне осталось». 25 червня 1731 р. він зробив новий запис: «Взял за коня білого, торгом до пробы, 8 рублей, у вїята новгородського Доморки. Мойсею Шевцю, комісару погарскому,

дан конь гнедой в семи копах» [8, 147-148].

Слово «рубль» з'явилося у Новгороді в XIII ст. і стало назвою новгородської гривні (зливка срібла). Цей зливок (рубль) був платіжною одиницею до середини XV ст. Вага його відповідала загальноприйнятій ваговій одиниці – гривні (204 г), з якої виготовлялося 200 монет (денег). Завдяки монетам рубль став розмінним, здатним задовольняти дрібні платежі. Однак розмінні монети похитнули його стійкість, адже їх вага поступово зменшувалася (200 монет важили вже значно менше 204 г). У результаті рубль перестає бути зливком, а зберігає лише лічильну функцію. Вага рубля з того часу стає вагою визначеної кількості монет (200 денег до 1534 р., а потім 100 копійок). Після грошової реформи в 1534 р. (уніфікації грошової одиниці) рубль продовжував залишатися лічильною одиницею, але в ньому вже містилося 100 реальних монет – копійок (новгородок). Вагу рубля становила вага 100 копійок (68 г – у 1534 р.; на початку XVII ст. вага 100 коп. знизилась до 48 г). У 1654 р. за царя Олексія Михайловича вперше були випущені реальні срібні монети – рублі, перекарбовані з талерів (на монеті вперше був поміщений напис «рубль»). Проте рубль 1654 року був неповноцінною монетою, адже вміщував менше срібла, ніж 100 срібних копійок. Фактично його вартість дорівнювала 64 копійки. У 1655 р. уряд відмовився від випуску неповноцінного рубля й продовжував карбувати срібні копійки попередньої ваги [6, 109].

Нова грошова реформа, яку здійснив Петро I на початку XVIII ст., в основу першої в світі десятикової монетної системи поклала рубль, що ділився на 100 копійок. З 1704 р. систематично випускалися рублі вагою близько 28 г. У 1764 р. вміст срібла знизився до 18 г і таким він залишався до 1915 р. У експозиції Глухівського краєзнавчого музею можна побачити рубль срібний 1732 р., а також срібний рубль Катерини II 1767 року карбування.

В історичній літературі зустрічаємо відомості про ходіння рублів у нашої місцевості. Так, наприклад, імператриця Анна Іоанівна нагородила Данила Апостола орденом Святого Олександра Невського та дарувала йому «на уряд» до 1400 дворів посполитих та рангових маєтностей і 600 рублів на утримання лікарень та аптек у Глухові [9, 90]. У 1724 р. Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки ... отобравши 30 рублей, а тих то грошей 20 талер дал Адамові, а 30 талер ко мне сюда привезл» [10, 60].

Інша згадка говорить про наслідки пожежі 1784 р. У 1791 р. імператриця Катерина II своїм указом вимагала «розібрати в Глухові Михайлівську церкву та Успенський собор дівочого монастиря», які постраждали від пожежі, «а материалы от церквей употребить в пользу нового собору». Того ж року до Глухова надійшло 10 тис. рублів на будівництво

Троїцького собору, яке було завершено після того, як у 1800 році на цю справу царським урядом було виділено ще 13 тис. рублів.

У XIII-XIV ст. поряд із рублем виникла полтина – реальна платіжна одиниця, яка мала половину вартості рубля. У XV – на початку XVI ст. вона вживалась як допоміжне поняття, яке доступно виражало суму 100 денег (піврубля) без допомоги алтина й денги (полтина = 16 алтинам + 4 денги). Назва «полтина» вперше з'явилася на мідній монеті у 1654 р. («мідний єфимок», $\frac{1}{2}$ крб.), пізніше, в 1707 р., – на срібній монеті Петра I вартістю 50 копійок. Наприкінці XIX ст. назва зникає, а номінал зазначається як «50 копійок» [6, 103]. На Глухівщині відомі знахідки срібної полтини 1768 року карбування.

Слід зупинитись і на монетах, які трапляються як на території Глухова, так і Глухівського району. Перш за все це полушки – срібні монети, що карбувалися з XV ст. (полуденга) і дорівнювали $\frac{1}{2}$ московської або $\frac{1}{4}$ новгородської денги. Після реформи 1534 р. полушка дорівнювала $\frac{1}{4}$ копійки (0,68 г:4 – 0,17 г срібла). Останні срібні полушки були випущені упродовж 1613-1645 рр. З 1700 до 1810 року з деякими перервами карбувалися мідні полушки з написом «полушка», а з 1839 і аж до 1916 р. – « $\frac{1}{4}$ копійки» [6, 104].

Іншою монетою, яка зустрічається серед нумізматичних знахідок довкілля Глухова, є денга (термін східного походження) – срібна російська монета XIV – XVIII ст., карбування якої розпочалося в Москві наприкінці XIV ст., а від XV ст. – і в інших руських князівствах (у Новгороді з 1420 р.). Спочатку з гривенки срібла (204 г) карбували 200 денег, які становили московський лічильний рубль (двохсотденежний) [6, 52].

Уніфікацію російської монетної системи здійснила реформа 1534 р. Відтоді карбувалися: нова загальнодержавна срібна монета, удвічі важча від денги Новгорода, яка пізніше одержала назву «копійки» (від зображення на ній вершника зі списом); денга московская (московка) або коротко «денга», яку називали також «сабельной» або «мечевой» денгой (від зображення на ній вершника з шаблею); полушка, що дорівнювали половині денги і $\frac{1}{4}$ новгородки. З гривенки срібла карбовано 300 копійок вагою близько 0,68 г і 600 денег вагою близько 0,34 г кожна, отже, новгородка дорівнювала 2 московкам (денгам). Таким чином, з 1534 року 100 новгородок (копійок) становили московський лічильний рубль.

Пізніше копійка витіснила з обігу денгу, карбування якої з часом припинилося. Але народ ще й у XVII ст. вів рахунок на «денгу», називаючи копійку двома денгами. Поява копійки заклала основу для майбутньої російської десятикової монетної системи. З початку XVIII ст.

карбувалася мідна денга, яка в 1849-1867 рр. мала назву «денежка», а далі – ½ копійки. На території Глухівщини відомі знахідки монет «денга» 1731, 1738, 1798 рр.

Отже, знахідки російських монет на теренах Глухівщини мають велике значення для сучасної історичної та нумізматичної науки, адже дають можливість виявити економічні зв'язки означеного регіону з іноземними державами у конкретний історичний період. Об'єктивний аналіз грошового обігу переконливо доводить, що на території нашого краю у період Гетьманщини (1648-1764 рр.), коли гетьмани не змогли увести до обігу національну валюту, зростає кількість російських срібних та мідних монет (денга, полтина, копійка, рубль). Це був результат політики щодо обмеження прав Гетьманщини та втягнення її економіки в загальноросійський ринок з боку російських царів Олексія Михайловича (1645-1676) та Петра I (1682-1725).

Посилання

1. Козубовський Г.А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. / Г.А. Козубовський // *Magisterium*. Вип. 6. Археологічні студії. – К.: Стило, 2001. – С. 38-44.
2. Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659) / В.С. Степанков // *Середньовічна Україна* [Вип. 1]. – К., 1994. – С. 104.
3. Бакалець О. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами): історическа література / О.А. Бакалець. – Бар: РВВ БГПК, 2005. – 93 с.: іл, таб.
4. Олійник В.І. Монетний скарб першої половини XVII ст. / В.І. Олійник // *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології)*. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.81-82.
5. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782рр.). / В.І. Белашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 22.
6. Зварич В.В. Нумізматичний словник / В.В. Зварич. – Львів, 1997. – 147 с., з іл.
7. Король К.Ю. (укладач). Історія України. Документи і матеріали. З літопису Григорія Граб'янки / К.Ю. Король. – К., 2001. – С.147 – 148.
8. Ханенко М. Дневник генерального харужаго Миколая Ханенка 1727-1753г. / М. Ханенко. – К., 1884. – С. 3.
9. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця / А.Л. Деркач. – К., 2000. – 176 с., з іл.
10. Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича / Я. Маркович (1717 – 1767г.). – К., 1893. – С. 60.

Армен А.Э. Русские монеты в денежном обращении Глуховщины

В статье рассматривается вопрос распространения российской монеты на рынке Глуховщины. Анализ денежного обращения убедительно доказывает, что на территории нашего края в период Гетманщины (1648 – 1764 гг.), когда гетманы не смогли ввести в обращение национальную валюту, на рынке растет количество российских серебряных и медных монет.

Ключевые слова: нумизматика, монета, Глинский клад, мордовка, алтын, копейка, рубль, полтина, деньга, полушка.

Armen A.E. Russian coin in Hlukhivschina money circulation

This article examines the spread of Russian coin on Hlukhivschina market. The monetary analysis of this stage proves that the territory of our country during Hetman period (1648 – 1764 years.), when hetman (the ruler) was unable to enter the circulation of currency, there was a growing numbering of Russian silver and copper coins.

Key words: numismatics, coin, Hlynski's treasure, altyn, deng, poltyna, penny, ruble, polushka.

29.03.2011 р.

УДК 94(477.908):392.3

А.П. Гриценко

РОДИНА САВИЧІВ - НАТХНЕННИКИ СІВЕРЩИНИ

Стаття привчена ролі старшинської родини Савичів в українській історії, а також впливу державних посад на позиціювання в офіційній ієрархії влади та вимушеної опозиції.

Автор статті аналізує роль діяльності генерального писаря Семена Савича та його нащадків в розвитку політичного життя та української культури XVIII ст.

Ключові слова: Семен Савич, старшинська родина, державна посада, генеральний писар.

Поряд із вивченням загальних тенденцій в історії України, останнім часом все більшого значення набуває дослідження регіональної історії через призму діяльності історичних осіб. Ще більше це стає важливим з політичної, економічної та культурної точки зору, коли йде розмова про цілий рід. В цьому контексті велике значення має дослідження української історії XVIII ст., який увійшов в історіографію під іменем «Глухівський період в історії України». Безперечно, козацько-старшинський рід Савичів може бути прикладом нового життя державних діячів Гетьманщини в означений час.

Початком формування історіографії щодо життєпису козацько-старшинських родів XVIII ст. можна вважати початок XIX ст. – час, коли світ побачили перші публікації істориків О. Лазаревського, В. Модзалевського, М. Грушевського. Саме їх зусиллями формувалися основні напрями дослідження козацької старшини. Однак О. Лазаревський зосередив увагу лише на найбільш відомих козацько-старшинського родинах [31, 46, 158]. Розпочаті родовідні пошуки знайшли продовження у працях неперевершеного генеалога козацької старшини В. Модзалевського. Серед багатьох представників генеральної старшини він у своїх працях уточнив період перебування на урядах Сави Прокоповича – батька Семена Савича, представив герб їх родини (1687-1700) [34, 158].

В дослідженні означеної теми першочергове значення мають праці нового покоління дослідників. Серед них – О. Апанович [2; 2-4, 39-40], Г. Швидько [50, 14-17, 20-25], В. Сергійчук [42, 85-93].

Зрештою, незважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії козацької старшини і наявних джерел, історія родини Савичів залишається малодослідженою. Тому на енергійні зусилля дослідників чекають пошуки родоvodu козацьких старшин Савичів і скрупульозні генеалогічні розписи. В цьому ряду стоїть і наша праця. Утім, кілька поколінь істориків, чії імена і персональний внесок зазначено вище, не беручи до уваги певні вади, заклали міцний підмурок, опершись на який можливо створити комплексне дослідження козацько-старшинського роду Савичів.

Родоначальником цього роду став Сава Прокопович (? – 1701) [53, 34]. В 1669 році він як воронезький сотник виходить на загальнодержавну арену – бере участь в укладенні Глухівських статей. Його роль оцінюють, і він в цьому ж році їде з посольством від гетьмана Дем'яна Многогрішного до Москви [41, 623].

У 1672 р. до влади приходить гетьман Іван Самойлович, який вводить перспективного діяча до свого уряду. Чотири роки, до 1676 р., Сава обіймає одну з найвищих посад Гетьманщини – Генерального писаря. Але згодом з невідомих причин гетьман відсторонює його від влади. У 1687 р. С. Прокопович спільно з групою генеральних старшин (С. Солониною, А. Гамалією, Я. Лизогубом та С. Забілою) під час невдалого Кримського походу організовує змову проти гетьмана І. Самойловича.

В свою чергу новий гетьман Іван Мазепа вводить Саву Прокоповича до складу Генеральної старшини [45, 78]. Посаду Генерального судді він обіймав упродовж 13 років, аж до хвороби.

Важливу справу батька гідно продовжив його син Семен (Симеон) Савич. Він отримує прізвище від імені свого знаменитого батька Сави і вже іменується, відповідно, Савичем. У 1701 р. Семена, незадовго до батькової смерті, обирають писарем Генерального військового суду [37, 705]. Він пропрацював на цій посаді 5 років, до 1706 р., а вже в 1709 р. увійшов до уряду Івана Скоропадського генеральним писарем разом з іншими сімома генеральними старшинами.

Генеральний писар був другим по порядку і найвпливовішим членом ради старшини – Гетьманської або Генеральної військової канцелярії. Він офіційно керував Генеральною (або, як тоді писали, Снеральною) Військовою гетьманською канцелярією, вів дипломатичні зносини, листування. Іноземці, як правило, називали генерального писаря канцлером [9, 227]. Йому відписувалась найбільша рангова маєтність на 400 дворів [1, 170]. Всі урядовці, що займали посаду генерального писаря, з військовою канцелярією передавали ці маєтності за правилами, що діяли з «давніх малоросійських порядків» [10, 26]. Крім того, генеральний писар отримував 1 000 польських золотих на рік [6, 20].

Ознаками влади генерального писаря були печатка

і каламар. Через його руки проходили всі найважливіші державні акти: гетьманські універсали, відносини з царським урядом чи іноземними державами [13, 347]. Звичайно ж Савич не міг не скористатися можливістю підтвердити своє право на володіння с. Слоутом у самого царя. Згідно з положенням Глухівських статей 1669 р., «російський цар продовжував наділяти дворянство за заслуги по чолобитних гетьмана і старшини, а також грамотами на млини і села, дані гетьманом і старшиною за військові заслуги» [6, 20]. Більш того, в нашому випадку зробити це було обов'язково. У 1712 р. лівобережний гетьман Іван Скоропадський віддав Слоут у володіння генеральному писарю Семену Савичу [31, 498], але з цього року гетьману вже заборонялось роздавати рангові землі козацькій старшині [4, 422].

З січня по серпень 1718 р. у Москві та Петербурзі перебувала велика українська делегація в складі Івана Скоропадського, Семена Савича та інших урядовців, 200 козаків гетьманської варті. Головною метою поїздки стало весілля гетьманової доньки Уляни з сином царевго улюбленця П. Толстого – Петром. Крім цього було вирішено ряд інших питань. Зокрема, 21 травня 1718 р. імператор Росії Петро I царською жалуваною грамотою дарує гетьману великі маєтності у довічну власність [11, 50] і затверджує передачу Слоута Семену Савичу [31, 498]. Це було фамільне, точніше родове володіння, що передавалось з покоління в покоління.

Савичі належали до найвпливовіших людей Гетьманщини. Семена Савича в липні 1722 р. пере-призначають Генеральним писарем в уряді наказного гетьмана Павла Полуботка. Це стає зрозумілим з огляду на те, що він був одружений з сестрою Павла Леонідовича Уляною [52, 272]. До речі, на його доньці Олені був одружений не менш відомий уродженець нашого краю, малоросійський генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович [45, 76]. Він перетворив с. Сваркове в осередок культури.

Колонізаторська політика Петра I не терпіла будь-якої самостійності. В 1721 р. Російська держава проголошується імперією [43, 179]. Замість гетьманського правління в травні 1722 р. у Глухові з'являється перша Малоросійська колегія з метою захисту населення українців від «неправового суду, утисків козацької старшини і великих не порядків в генеральній канцелярії» [6, 41].

3 серпня 1723 р. керманичі України гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич та генеральний суддя Іван Чарниш залишили свої уряди і направились до Санкт-Петербургу клопотатися перед царем щодо виборів нового гетьмана. Розгніваний наполегливістю українців, Петро I наказав у вересні 1723 р. судити їх Таємною Канцелярією, звинувативши у державній зраді. Феофан Прокопович, що був тоді псковським єпископом, доповідав царю, що чернігівський

полковник Павло Полуботок зустрічався з Пилипом Орликом [25, 328].

10 листопада 1723 р. п'ятнадцять козацьких старшин на чолі з наказним гетьманом були заточені в колодки і відправлені до Петропавлівської фортеці. Залишились на волі тільки їх служники, у тому числі семеро людей Семена Савича [26, 417].

Відомий український історик М. Аркас вважає це безпрецедентним кроком російського імператора, адже були ув'язнені перші політичні в'язні в новій російській столиці. Павло Полуботок, не витерпівши страждань, помер 18 грудня 1723 р. [3, 308]. Імператор, який особисто допитував наказного гетьмана, пережив його лише на 40 днів. Після смерті Петра I (28 січня 1725 р.) на чолі Російської держави стала його дружина імператриця Катерина I Олексіївна. Одним із перших своїх указів від 4 лютого 1725 р. вона звільняє українських арештантів з в'язниці.

Моральні стреси, фізичні страждання вплинули на здоров'я Семена Савича. Навесні 1725 р. він помер. Похований в Невському монастирі [4, 434]. Його дружина була похована в Глухові в родовому склепі на кладовищі біля Михайлівської церкви, яка, на жаль, не збереглась. Тут також ховали інших представників родини Савичів: генерального осавула Я. Жураховського, онуку наказного гетьмана Павла Полуботка Ульяну Полуботок [6, 112].

У 1999 р. під час проведення нагляду за земляними роботами археологом Ю. Коваленком по пров. Поштовому були виявлені залишки близько двох десятків поховань козацького кладовища XVIII ст. біля Михайлівської церкви [24, 20]. Відомо, що ця мурована церква стояла на розі сучасних пров. Радянського і Поштового і перетинала останній за 50 м від вул. Ушинського у західному напрямку [46, 32]. Збудована в 1692-1693 рр. артіллю Матвія Єфимова на місці першої в Глухові дерев'яної церкви на честь Архангела Михаїла, вона проіснувала менше століття, адже сильно постраждала від великої пожежі 1784 р. [15, 277]. У 1791 р. Катерина II наказала «розібрати в Глухові Михайлівську церкву та Успенський собор дівочого монастиря, а матеріялы от церквей употребить в пользу Глуховского Троицкого собора» [46, 41], хоча за християнською традицією на місці вітваря розібраного православного храму встановлювався пам'ятний хрест з огорожею або зводилась каплиця [21, 8]. У XIX ст. були зруйновані численні родинні склепи церковного кладовища [6, 123].

Після визволення українських старшин з в'язниці Катерина I відмінила указ свого чоловіка про конфіскацію їх всього рухомого і нерухомого майна [15, 288]. Саме в таких умовах можна було виконати наказ імператриці про будівництво будинків в Петербурзі своїм коштом [4, 434].

Після річного поневір'яння дружині та сину Семена Савича в лютому 1725 р. було повернуто їх законне

майно, включаючи і право володіння Слоутом. Відтак по смерті генерального писаря село разом з іншими маєтностями переходить у власність його сина, Федора Семеновича. А статки та маєтки були дійсно великими. Підканцеляристом Яковом Смоляниновим та регістратором Іваном Ламакіним на виконання імператорського наказу Катерини I від 3 грудня 1725 р. було проведено величезну роботу по опису «коликое число в городе Батурине до разорения ево было дворов, фолварков, мелниц і протчи угодей...». Згідно цих даних генеральний писар Семен Савич станом на 1723 р. мав у Батурині «курянщиков можных грунтовых¹ – 13 душ; гетманских подданных мелников, которые имеют у себя по собственному своему камню² – 6 душ; процентыантов; ³ – 4 души» [5, 67, 69]. Чи мав такі статки Федір – невідомо. Після опали, в яку потрапив його батько разом з іншими старшинами, мріяти про вдалу кар'єру вже не приходилось.

Федір Савич мав звання бунчукового товариша [16, 298]. Згідно з «Ступеневим малоросійських війських по званню чинів порядок за гетьманом» люди з таким званням мали п'ятий ступеневий чин, хоча в розумінні військового правління він ставав дев'ятим [8, 62-63].

Військові канцеляристи були, насамперед, юристами. «Вони не могли недооцінювати конституційних справ, – вважає Омелян Пріцак, – і не розуміти, що головним для тогочасної Малоросійської держави було впорядкування законодавства» [39, 64]. Серед тих хто розробляв у 1728-1743 рр. правовий кодекс «Права, за якими судиться Малоросійський народ», був Федір Савич. Влітку 1729 р. канцеляристи, переїжджаючи із села в село, з'ясували, коли вони були засновані та кому належали. Зібраний матеріал увійшов до полкових книг Генерального слідства про маєтності. В січні 1731 р. такі книги з усієї Лівобережної України звезли до Глухова. Маєтності поділялись на шість розрядів: старшинські, одержані за заслуги, по грамотах і універсалах, ратушні, вільні, сумнівні та монастирські [23, 188].

Федір Савич мав сина, якого також нарік Федором, що уславив себе як архітектор. Федір Федорович був одружений на дочці генерального осавула Якова Якубовича [29, 2]. Своїм вчителем вважав Андрія Васильовича Квасова, що сформував першу українську школу архітектури. Ф. Савич навчався в ній у 1766 р. [44, 4]. Першим його творінням, правда в співавторстві зі своїм учителем та М. Мостипановим, став величний Троїцький собор в Глухові. На жаль, його знищила радянська номенклатура. Наразі на його місці знаходиться

1. *курянщики можные грунтовые* – козаки, особисті слуги козацької старшини, звільнені від несення військової служби;

2. *свои камни* – жорна у млині;

3. *процентыанты* – вихідці з різних верств, які переходили у підданство до козацької старшини за умов їх звільнення від державних податків, іноді вони відбували військову службу;

глухівський автовокзал та чотирьохповерховий будинок по вул. Терещенків.

Трагічною була й історія його будівництва. Договір на будівництво було підписано ще в 1720 р., але зводити почали через 24 роки. У 1748 р. в пожежі погоріли всі дерев'яні риштування та кріплення. Через це аркади й склепіння впали на підлогу. У 1759 р. при зведенні куполів на собор впала дзвіниця і розколола його навпіл [5, 111]. У 1765 р. вже при П.О. Румянцеві-Задунайському А. Квасов визначив потрібну кількість матеріалів на завершення робіт. Наприкінці 1772 р. архітектор захворів і через деякий час помер. Керувати будівництвом Троїцького собору призначили Ф. Савича [46, 40], але воно все одно рухалося повільними темпами. Багато втрат принесла друга велика пожежа 1784 року. Доля розпорядилась так, що Федору Федоровичу довелося докласти своїх рук до руйнування Михайлівської церкви, на цвинтарі якої були поховані його бабуса та близькі родичі. Цегла з родової усипальниці Савичів пішла на добудову Троїцького собору [6, 111].

Довгобуду XVIII ст. не судилося мати довголіття. Висока чотирьохярусна дзвіниця була знесена ще при першій хвилі боротьби з релігією в 1930 р. Собор простояв трохи більше. В червні 1962 р. величну споруду підірвали вибухівкою [20, 79]. За обмірами В. Мойсеєнка та Н. Новаківської, що проводилися у 1950 р., розміри Троїцького собору становили 25 x 35 м, висота – 36 м. Він мав масивні стіни завтовшки 2,3 м [46, 42].

Федір Савич брав участь у розробці проекту і сам безпосередньо у 1766 р. керував внутрішнім оформленням будинку другої Малоросійської колегії – службової резиденції генерал-губернатора Румянцева. Двоповерховий корпус колегії, П-подібний у плані, з триповерховою центральною частиною, складався з 250 кімнат. Опоряджувальні роботи тривали до 1782 р. [9, 261]. Центральна частина будинку сягала довжини 113 м, що навіть трохи більше довжини сучасної глухівської «стометрівки» де він і був розташований [6, 68].

Савичі мали свій родовий герб, затверджений у 1797 р. маніфестом Павла I «Про впорядкування та видання Загального гербовника дворянських родів» [34, XXIV]. Оформлення герба традиційне: на щиті, який має голубе поле, зображено срібний хрест, під ним – золотий місяць рогом вверх; знизу зложені навхрест срібна шабля і стріла гострим кінцем вниз; щит увінчаний дворянським шоломом і короною, на поверхні якої видна в латах рука з шаблею; наміт на щиті голубий, підкладений сріблом.

Подібне зображення мала й печатка Савичів. Крім нашоломника, в якому знаходилися три страусових перини, навколо були вигравірувані букви: ССПВЕЦПВЗЕ, що означало: «Семень Савичъ, писар войска Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго Енеральний» [34, 158].

Герб Савичів

У Слоуті, переданому у володіння Савичів, знаходилися другі по величині на Чернігівщині ставки: «... довжина 500 (1 км 66,8 м), ширина 250 сажень⁴ (533,4 м), а глибина 8 аршинів⁵ (5, 7 м)» [32, 48]. Однак, те що було чи не найбільшою гордістю села, стало для його жителів справжнім лихом. О. Лазаревський, вказує, що «...Савич захопив все слоутские озера и издевался над казаками» [31, 498].

У 1754 р. Ф. Савич звернувся до Генеральної канцелярії зі скаргою на козаків щодо захоплення одного з ставків, стверджуючи, що дідовська грамота 1718 р. надає право на володіння і цим ставком. Канцелярія ухвалила⁶ рішення, у якому вимагалось надіслати в сотенну канцелярію ордер і «если так есть, как проситель показывает, то казакам слоутским запретить ловить рыбу в том озере» [31, 498].

Після того, як Савичі подарували тодішньому глухівському сотнику О. Туранському буланого коня за 20 крб., сотенна канцелярія без розслідування правильності скарги надіслала до Слоута свого посланця для взяття від козаків відповідної підписки. Він «не призывая козаков, снял с принуждения подписку с атамана тогда бывшего Говоруна, и на той подписке дячку велел подписаться за козаков, про которую подписку они, казаки, и до сего не ведали и ловлю рыбы беспрепятственно имели» [31, 498]. У разі відмови Якубович (тесть Ф. Савича) погрожував бити Говоруна «серед мосту в Глухове киями». Це зобов'язання протягом 15 років зберігалось

4. 1 сажень (3 аршини, 7 футів, 100 соток) = 2,1336 м;

5. 1 аршин = 4 четверті = 16 вершків = 28 дюймів = 711,2 мм = 71,1 см;

6. Необхідно зазначити, що до складу канцелярії входив генеральний осавул Якубович, який був тестем Федора Савича.

Троїцький собор у Глухові. Поч. XX ст.

в таємниці від козаків [28, 2].

Відомо, що упродовж 1765-1769 рр. проводився Генеральний або Румянцевський опис населення і господарства з метою упровадження нового підвищеного державного оподаткування [23, 189]. Спеціальні комісії переписували населення, їх майно та землю. Підтвердженням на володіння землею, лісами та озерами служили лише письмові документи. Саме такі папери, за рішенням комісії, були в наявності у Савичів. Після завершення опису з 1769 р. Федір Федорович Савич заборонив козакам рубати ліс, косити сіно [31, 498], користуватися вже всіма слоутськими ставками, віднімаючи у них човни, сіті та неводи. Козаки направили скаргу до Земського суду, але той, присудив «ловлю риби козакам зовсім заборонити» [29, 2].

Автор статті віднайшов «Скаргу козаків на рішення Глухівського земського суду», подану в 1771 р. до Генерального суду. У ній зазначалося: «1. Суду земському довольно из дела видеть было можно стародавнее наше теми озёрами владение по ссылке нашей на старожиллов; 2. Равно по делу и сие видеть можно было, что представленная к делу подписка незаконная, взята с принуждения и при этом за одно только озеро после подачи Савичем в 1754 году в Генеральную канцелярию доношения, когда бывшего в то время слоутским атаманом Говоруна тесть Савича, Якубович, призвал к себе, угрожая в противном случае бить среди мосту в Глухове киями; 3. Не обратил внимания суд и на то обстоятельство, что Савич первоначально искал за одно только озеро, а теперь домогается уже всех озёр» [29, 2]. Але дошукатись правди проти впливового Савича козаки не змогли.

У 1773 р. Савичі з незрозумілих причин продають значну частину Слоута переяславському полковнику Григорію Іваненку [31, 498]. Можна припустити, що це стало результатом репресивної політики російської імператриці Катерини II та президента Малоросійської колегії Румянцева. За імператорським наказом, виданим 3 вересня 1768 р.,

священника Савича, що жив у Глухові, велено було відправити до київського митрополита Арсенія і там посадити в монастир [47, 3]. Його вина полягала в тому, що він не доніс на сотенного осавула Матвія Новика, котрий під час їх бесіди в глухівському шинку пані Полуботчихи говорив крамольні слова про відновлення гетьманства і повстання козаків проти існуючого ладу. А ось їх співрозмовник – дячок Гаврило Чепелев все передав слово в слово самому генерал-губернатору Малоросії, за що отримав від цариці щедру нагороду. Тож тепер Савичам, напевно, довелося шукати грошей. Продаж великого села, яким був Слоут, міг покращити це становище.

Наприкінці XVIII ст. в селі налічувалося 167 дворів, в яких проживало лише 266 осіб. Така незначна кількість жителів пояснюється і тим, що незадовго до цього в 1770-1771 рр. нашим краєм прокотилася епідемія чуми [9, 38]. О. Лазаревський зазначав, що найбільше володіння в селі належало Г. Іваненку: «Кз. А. гр. 25, уб. 75 и подсос. 6 дв. Б – 120 дв. 188 х и бз. 2» (стільки придбав). Крім цього він мав ще «33 дв. 41 х. и бзд 3 х.». Савичі на той час, хоча і зменшили свої статки, але все ж таки залишилися впливовими особами.

Мав володіння в Слоуті і глухівський сотник Славинський (Славський) (два двори та дві хати). Декілька дворів та хат належали генеральній артилерії, зокрема «11 дв. 14 х. и бзд 1 х роз-вы 1 дв. 1 х. 5 х» [31, 498].

Безперечно, родина Савичів залишила помітний слід не лише в історії нашого краю, а і всієї Лівобережної України XVIII ст. Розвиток Російської імперії не терпів можливості автономії українських земель, та все ж, не дивлячись на перебування в опозиції до тодішньої імперської влади, Савичі зуміли зберегти собі звання та маєтності.

Посилання

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991.
2. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994.
3. Аркас М. Історія України-Русі. 3 факс. вид. – К.: Вища школа, 1993.
4. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993.
5. Батурин у першій чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1.
6. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської Лівобережної України (до «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.): посібник для учбової і наукової роботи студентів та учнів середніх шкіл. – Глухів, 1996.
7. Белашов В.І. Глухов – забытая столица гетманской Украины. – К., 1992.
8. Белашов В.І. Неопубліковані літописи «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали третьої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004.
9. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К., 2008.
10. Діаріуш, або журнал, тобто щоденна записка okazій та

церемоній, що трапляються при дворі ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського, військ пресвітлої його імператорської величності Запорозьких обох боків Дніпра гетьмана, також і в канцелярії військової відправлених справ, початий у 1722 році й закінчений у тому-таки році після смерті й поховання згаданого вже гетьмана, ясновельможного Іоанна Скоропадського, в місяці липні військової канцелярії старшим канцеляристом МИКОЛОЮ ХАНЕНКОМ /Пер. В. Шевчука // Київська старовина. – 1994. – № 1 (січень – лютий).

11. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К.: Павлим, 2000.

12. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Маркевича. – Москва, 1859. – Том 2.

13. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991.

14. Єпик Л.І. Гамаліївський Харлампіївський монастир: довично ув'язнений // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2004.

15. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга VII. – Чернигов, 1873.

16. Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. Наукові студії / Відповідальний ред. В. Смолий. – К., 2004.

17. Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Радянський письменник, 1991.

18. Задко В.П. Історична спадщина Глухівщини // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2004.

19. Задко В. Слоут: історичний екскурс // Соборний майдан. – 2004. – № 2.

20. Звагельський В.Б. Глухівський Троїцький Собор // Сумський календар 97. Науково-популярне видання / Під загальною редакцією В.О. Садівничого. – С.: Собор, 1996.

21. Лавка Г.М. Кременщина – оазис Донбасса: історико-краєведческий очерк. – Рубежное, 1993.

22. Книга Пам'яті Сумської області: В 3 томах. – Т. II. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святих / Автор-упорядник О.М. Корнієнко – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007.

23. Коваленко О.П. Сіверщина від давнини до сьогодення. Історичні нариси. – Суми: ЗАТ «Іса-Інтерпапір», 2009.

24. Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали першої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2002.

25. Костомаров Н. Павел Полуботок // Історичні постаті України: Іст. Нариси. – Одеса, 1993.

26. Костомаров Н. Павел Полуботок // Костомаров Николай. Исторические произведения. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989.

27. Кривко Я. Літературна географія Глухівщини // За перемогу. – 1957. – № 110 (4420). – 15 вересня.

28. Купцов О.Є. Слоут у минулому // Чапаєвець. – 1981. – № 2 (534). – 8 квітня.

29. Куценко І.А. Заглядаючи в минуле // Чапаєвець. – 1968. – № 11. – (27 червня).

30. Куценко І. Заглядаючи в минуле // Чапаєвець. – 1968. – № 12 (336). – 9 липня.

31. Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский.

32. Леневиц П.Г. Реки, озера, болота и ключи Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – Отд. 2 ч. к № 48. – 1852.

33. Липа К.А. Під захистом мурів. З історії української фортифікації Х-XVII ст. – Київ: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2007.

34. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник з рисунками Стора Нарбута (Репринт. вид., 1914). – К.: «Либідь», 1993.

35. Ляшко О. Від плінфи до «шатринки» // Соборний майдан. – 2009. – № 4 (34). – Липень-серпень.

36. Описание Новгородсѣверскаго намісництва. 1779-1781 рр. – Київ, 1931.

37. Підкова І. Семен Савич // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001.

38. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. У 2 т. – Т. II. – К.: Либідь, 1993.

39. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1992. – № 4 (липень-серпень).

40. Провозін П.В. Шептаки // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4.

41. Прокопович С. // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001.

42. Сергійчук В.І. Українці в імперії. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992.

43. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядн. Л.А. Покидченко; редкол.: Л.П. Сапухіна (відп. ред.) та ін. – Суми: «Слобожанщина», 2000.

44. Терлецький В. Архітектура Глухова 18 століття // Народна трибуна. – 1965. – № 94 (5694). – 5 серпня.

45. Терлецький В.В. Глухів у житті Павла Полуботка // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: матеріали третьої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004.

46. Ткаченко В.Ю. Православна Глухівщина: Історико-культурна спадщина Глухівського краю. – 2-е вид.: перероблене і доповнене. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006.

47. Ткаченко В.Ю. Собор гетьманської держави // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4.

48. Хвостенко Г. За наказом «вražої баби» // Сумщина.

49. Хижняк З. Киево-Могилянская академия. – К.: Вища школа, 1988.

50. Черняков С.В. Скоропадські – фундатори культових споруд на Сіверщині // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2004.

51. Швидько Г. Історія держави і права України (Х – початок XIX ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1998.

52. Швидько Г. Історія України. XVI-XVIII ст. Підручник для 8-го кл. середньої школи. – К.: Генеза, 1997.

53. Шевчук В. Примітки до «Діаріуша, або журналу...» Миколи Ханенка // Київська старовина. – 1994. – № 1 (січень – лютий).

Гриценко А.П. Род Савичей – вдохновители Северщины

Статья посвящена старшинскому роду Савичей в украинской истории, а также влиянию государственных должностей на позиционирование в официальной иерархии власти и вынужденной оппозиции.

Автор статьи анализирует роль деятельности писаря Семена Савича и его потомков в развитии политической жизни и украинской культуры XVIII ст.

Ключевые слова: Семен Савич, старшинский род, государственная должность, генеральный писарь.

Hrytsenko A.P. Savyches' family – inspirers of Sivershina
The article devoted to the role of the Savyches' family in the Ukrainian history and the influence state posts to the standing in the official hierarchy of the power and enforced opposition.

The author of the article analyses the general register Semen Savych's role of the activity and his descendants in the development of the political life and the Ukrainian culture of the XVIII century.

Key words: Semen Savych, Savyches' family, state posts, general register.

03.04.2011 p.

КОРОПСЬКА СОТНЯ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ ЯК ОСЕРЕДОК ОБСЛУГИ КОЗАЦЬКОЇ АРТИЛЕРІЇ

У статті розглядається роль Коропської сотні Ніжинського полку в обслуговуванні Генеральної військової та полкової артилерії. Проаналізовані обов'язки «пушкарів» і «армашів», повинності посполитого населення та їх вплив на соціальне життя сотні.

Ключові слова: Ніжинський полк, Коропська сотня, Генеральна військова артилерія, Генеральна військова канцелярія.

У структурі війська Української козацької держави артилерія була найпотужнішим мілітарним підрозділом. «Армата» була досить розвиненою військовою одиницею із численним обслуговуючим персоналом і розвиненою інфраструктурою. Керівники Генеральної військової артилерії – генеральні обозні – мали досить широкі повноваження. Володіння значними матеріальними ресурсами артилерії, керівництво великою кількістю обслуговуючого персоналу «армати» давало підстави обозним претендувати на найвищі повноваження в державі.

Важливе значення артилерії потребувало постійної турботи про неї з боку центральної та полкової влади. Козацька «армата» дислокувалась у гетьманській резиденції і підпорядковувалась канцелярії Генеральної військової артилерії [1, 52].

Для її утримання зазвичай відводили цілі міста та села. Згідно з Конотопськими статтями І. Самойловича, який мав свою резиденцію в Батурині, для утримання артилерії, поряд з іншими населеними пунктами, було визначено містечко Короп Ніжинського полку і декілька ратушних сіл. Напевно, вибір обумовлювався тим, що це містечко знаходилось ближче до гетьманської резиденції в Батурині, аніж Лохвиця і Ромни, які утримували артилерію за часів її перебування в Чигирині. Згідно Коломацьких статей відомо лише те, що козацькій артилерії належить перебувати в Батурині. «Армата» і надалі продовжувала утримуватись за рахунок зборів з Коропа і сіл Риботин, Сохачі, Райгородок та Лукнів [2, 14].

Мешканці Коропа та приписаних до артилерії сіл сплачували грошові та натуральні податки. Поступово ці збори обмежились певною кількістю дворів та хат. Як можна гадати, з цих господарств не лише стягувались податки на артилерію, але й мобілізувались службовці для її обслуговування. Так сформувалась окрема категорія населення – спадкові «пушкарі-каноніри та армаші», які обслуговували артилерію і володіли відповідними навичками з артилерійської справи. Приналежність до цієї групи слугувала достатньою підставою для переведення посполитого в козаки [1, 91].

Обов'язок утримання козацької «армати» залишався за Коропом до 1718 р., коли місто з селами Краснопілля, Билка і Рождественське було пожалуване гетьману І. Скоропадському. Це надання, напевно, відбулось тому, що після повстання І. Мазепи артилерія в Україні майже припинила своє існування [2, 14]. Станом на 1722-1723 рр. Генеральну військову артилерію обслуговували лише 16 чоловік. Напевно, основну частину обслуги становили жителі Коропської сотні. Гроші на їх утримання збирались з усіх сотень Ніжинського полку, «опроч засеймских», по 2 копійки з кожного козака і з кожного підсусідка, «от мужиков деревенских» з кожного «по пол четверика пашне и по одной копейце денег» [3, 534-535].

Брак артилерії суттєво послаблював мілітарний потенціал козацького війська [1, 90]. Проблема відродження «армати» набула актуальності з початком гетьманування Д. Апостола. У 1727 р. Короп був конфіскований у вдови І. Скоропадського [2, 15]. 8 грудня 1727 р. глухівський сотник І. Мануйлович у коропській соборній Троїцькій церкві привеликому скупченні людей оголосив універсал Д. Апостола, «что де по указу его императорского величества пожалован город Короп на малороссийскую артиллерию по прежнему во владение с принадлежащими селами» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2696, арк. 3]. Рішенням Верховної таємної ради і четвертим «Решительным пунктом» від 22 серпня 1728 р. Генеральна військова артилерія знову мала утримуватись за рахунок Коропа з навколишніми селами, а на території міста мали зберігатись артилерійське спорядження і необхідні припаси [4, 68].

4 грудня 1728 р. був оголошений імператорський указ, в якому коропському управителю І. Мануйловичем було наказано «город Короп оставить, а собрание з сего города до указа доходи вывезти». Натуральні ж припаси «як то горелка, жито и протчие припаси в Коропе оставить». Проти вивозу майна гетьманського двору із Коропа протестував коропський сотник Г. Трофимович, який у листі в Генеральну військову канцелярію 11 грудня 1728 р. писав про порушення під час вивозу майна, що «управитель Коропский, получивши ордер, хочет з войскового двора Короповского все от малого до велика повывозить». У відповідь із Глухова прийшла рекомендація сотнику: «Прето любо ми ведаем, что они тие (управители) чинят подлог указу Е.И.В., однак не имеет им ни в чом перечить. Старайтесь только, чтоб могли ведать сколько и чего управитель з Коропа вывозит и описать, если будет подлог указу нашему» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2696, арк. 10-11, 12].

Разом із обслуговуванням артилерії на жителів Коропа покладался обов'язок утримання також і фахівців-артилеристів. У 1730 р. члени глухівського

міського уряду звернулись до гетьмана Д. Апостола щодо передачі утримання інженера Генеральної військової артилерії Василя Фердинонта коштом мешканців Коропа [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3478, арк. 2-3]. Напевно, одразу ж розпочалося і відновлення інфраструктури артилерії та виготовлення необхідного спорядження. Так 29 травня 1730 р. вийшов наказ конотопському сотнику Г. Трофимову про відправлення стельмахів до Коропа з метою виготовлення коліс для потреб артилерії [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3491, арк. 2.].

За даними 1732 р. артилерійський осавул отримував 6 крб., хорунжий – 3 крб., п'ять пушкарів – по 5 крб., п'ять гармашів – по 5 крб., цирульник – 2 крб., стельмах – 2 крб., коновал – 2 крб., римар – 2 крб., четверо трембачів – 16,5 крб., довбуш – 15 крб., два сурмачі – по 7,5 крб. Із часом платня службовцям артилерійської обслуги Генеральної військової зменшилась. У 1729 р. гармаші отримували по 7 крб., 1732 та 1747 рр. – по 5 крб., 1748 р. – по 3,5 крб. [5, 430].

Чимало представників старшини, бунчукових і значкових товаришів намагались отримати посади в артилерії. Серед них був і бунчуковий товариш Ніжинського полку І. Забіла. Володіючи маєтками біля Коропа, які дістались йому у спадок від батька, він прагнув отримати уряд хорунжого Генеральної військової артилерії. На цю посаду він був представлений генеральним обозним Я. Лизогубом. Д. Апостол затвердив І. Забілу на цьому уряді згідно універсалу з Генеральної військової канцелярії від 22 березня 1731 р. [6, 185].

У першій половині 1730-х рр. увага до козацької артилерії з боку вищого керівництва Російської імперії та Гетьманщини помітно зросла, що було пов'язано з підготовкою до майбутньої війни з Туреччиною. Відтак «армату» слід було утримувати у боєздатному стані. 8 серпня 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ князю О. Шаховському, згідно якого у випадку виникнення військової небезпеки полкову артилерію мали утримувати за рахунок прибутків з Коропа. За рахунок коштів з Коропської сотні слід було також виготовляти порох. Вироблені боєприпаси мали зберігатись у Коропі і у разі необхідності реалізовуватись для військових потреб (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 1, спр. 65266, арк. 1) [2, 16]. За 5 років у такий спосіб було виготовлено і реалізовано понад 3000 пудів пороху [1, 81-82].

Кошти, які надходили з Коропської сотні, йшли насамперед на платню артилерійській обслузі, закупівлю набоїв, забезпечення засобів перевезення (тягла та возів) і необхідного оснащення, закупівлю нових гармат, реставрацію та лагодження старих [1, 91].

На утримання старшини та обслуги артилерії практикувалось стягнення додаткових податків з козаків та селян. Козаки та їх підсусідки сплачували по 2 копійки, а селяни по копійці. До цього додавались натуральні збори у вигляді частини урожаю. Селяни також виконували відробіткові повинності на користь артилерії, зокрема були зобов'язані заготовляти сіно для «полкового арматного стада», купувати одяг для гармашів (кожух, шапку, чоботи, рукавиці, полотно на сорочки). Частина зборів із селянських та козацьких млинів також використовувалась як натуральна платня для артилерійської обслуги. Для утримання полкової артилерії практикувались також збори з міщан. Ремісники, які обслуговували артилерію, отримували річну грошову (6-10 карбованців) і натуральну (у вигляді одягу та продовольства) платню [1, 92].

Водночас було змінено керівництво Генеральної артилерії. Зокрема, упродовж листопада 1734 – листопада 1735 рр. було проведене слідство, яке мало виявити, наскільки ретельно хорунжий Генеральної військової артилерії І. Забіла виконував власні посадові обов'язки. В результаті тривалого розслідування виявилось, що він їх ігнорував і практично не займався артилерійськими справами. Тому в листопаді 1735 р. І. Забілу на посаді замінив О. Шишкевич [7, 185-191].

Проте і натовді Генеральна військова артилерія перебувала не в кращому стані. У 1734 р. на території Ніжинського полку, переважно в полковій та Глухівській сотнях, дислокувались 82 гармати, з яких лише 21 була зарахована до «годных», а 60 – до «негодных». На території Коропської сотні перебувало лише 5 несправних гармат [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4857, арк. 3]. У 1738 р. у складі військової «армати» залишилось лише 6 гармат: 4 трифунтові та 2 чотирифунтові [2, 16].

Під час походів кількісний склад команд, що обслуговували похідну козацьку артилерію, також не був сталим. У 1735 р. при артилерії російської армії, яка складалася із 46 гармат, перебувала команда артилерійської обслуги із 372 осіб. До їх числа входили 5 осавулів, 6 хорунжих, 2 теслі, 9 візників, які обслуговували артилерію лівобережних і слобідських полків. У 1737 р., згідно повідомлення Я. Марковича, в похід вирушила частина генеральної артилерії. При ній перебувало 50 козаків. При цьому Я. Маркович додав, що 50 чоловік знаходилося «в разбеге». Отже, генеральну похідну артилерію мали обслуговувати 100 чоловік [1, 54-55].

Під час військової кампанії 1737 р. населені пункти, що мали утримувати Генеральну військову артилерію, мусили додатково надати 54 вози для потреб армії. Коропський в'їт поскаржився в Генеральну військову артилерію, що це спричинить

збитки і призведе до розорення місцевого населення. Відтак чиновники канцелярії змушені були звільнити населені пункти Коропської сотні від цієї повинності, а полкова Ніжинська канцелярія переклала її на інші сотні полку [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5966, арк. 2, 3, 10 зв.-11 зв., 12].

Про важливе значення Генеральної військової артилерії свідчить і той факт, що коропські козаки указом від 10 лютого 1737 р. були звільнені від традиційного відрядження для охорони Генеральної військової канцелярії і залучались лише для обслуговування артилерії [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5907, арк. 2]. Причина полягала, напевно, в тому, що взимку 1737 р. генеральний обозний Я. Лизогуб розмістив у Коропі гармати й артилерійське спорядження. За умов підготовки до нової військової кампанії 9 березня 1737 р. він одержав наказ з Генеральної військової канцелярії про передислокацію артилерійського спорядження з Коропа до Глухова [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6214, арк. 2].

Після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. жителі Коропської сотні, як й інших сотень Ніжинського полку, залучались до чергування і виконання різноманітних службових обов'язків при «арматі». Так, у 1744 р. з Воронізької, Глухівської, Івангородської та Коропської сотень до Глухова було виряджено 99 пушкарів, армашів і палубничих. Зокрема, з Рождественського і Риботина направлялось 10 палубничих, а з Райгородка і Лукнова 13 пушкарів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9840, арк. 18, 77, 80 зв.; спр. 9041, арк. 234 зв.-235, 266 зв.]. Також відомі окремі випадки, коли в Коропі тимчасово утримувались гармати і боєприпаси, призначені для відправки в інші регіони Гетьманщини. У 1748 р. в Коропі були прийняті нововідлиті гармати, які були відправлені до Стародуба під конвоєм з 12 місцевих козаків [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9041, арк. 9].

У 1748 р. коропський сотник І. Забіла і воронізький сотник А. Холодович самовільно записали до артилерійської обслуги посполитих жителів сотні. Проте 15 березня надійшов указ із Генеральної військової канцелярії, який забороняв подібного роду ініціативи і повертав козаків до посполитого стану [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9041, арк. 35 зв.-37].

Присутність на території сотні урядовців артилерії і необхідність виконувати повинності на її користь приводили до зловживань з боку артилерійських служителів і місцевої старшини. Того ж таки 1748 р. син покійного коропського сотника Г. Трофимовича Василь захопив вітряк і ліс, які належали «військовій арматі». На початку 1749 р. сотник І. Забіла захопив коней в отамана артилерії І. Заковіньки. Скориставшись

від'їздом отамана до Глухова на урочистості, присвячені святу Богоявлення, він утримував під арештом його дружину. Це викликало протест з боку Генеральної військової канцелярії і наказ від 13 лютого 1749 р. про заборону втручатись у діяльність артилерійських служителів, чинити по відношенню до них здириства й образи. Економ артилерії К. Білоровський того ж року скаржився, що в період його відсутності під час поїздки до Петербурга жителі Коропської сотні розкрадали майно «армати» і грабували підданих. Зокрема, війт М. Воропай захопив 77 крб. і 27 коп. в артилерійських підданих. [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9041, арк. 75 зв., 239, 243 зв., 267 зв.-269 зв., 295 зв.].

У свою чергу, коропські жителі заявляли про аналогічні зловживання з боку артилерійських урядовців. У 1752 р. надійшла скарга від війтів Коропа, сіл Лукнів, Сохачі, Риботин і Райгородок про те, що артилерійський осавул О. Шишкевич притягав до безоплатних робіт у своєму господарстві ремісників, які обслуговували «армату». У випадку непослуху і протестів він їх «бил нещадно до полусмерти». Такі ж зловживання допускав і артилерійський писар А. Яновський [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9840, арк. 22 зв.-23]. Упродовж 1749-1751 рр. відбувались численні випадки захоплення коропських міських земель представниками артилерійської старшини. Водночас жителі Коропа і сіл Риботин, Рождественське, Райгородок і Лукнів намагались добитись зменшення повинностей на користь артилерії [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9848, арк. 5-81].

Військова армата припинила своє існування під час ліквідації Української козацької держави. До 1782 р. артилерійські службовці виділялись в окрему верству і не змішувались із посполитими. Але під час складання тогорічної ревізії вони були зараховані до посполитих казенного відомства і обкладені податками [2, 18]. Проте гармаші й надалі вважали себе споконвічними козаками [1, 91].

Отже, основною причиною обслуговування військової «армати» коштом мешканців Коропської сотні була її близькість до обох столиць Гетьманщини – Батурина та Глухова. На її території зберігались матеріальні ресурси для функціонування артилерії, виготовлялись боєприпаси. Утримання та обслуговування стало значним тягарем для населення сотні і привело до конфліктів і обопільних зловживань.

Посилання

1. Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. – К., 1969.
2. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11.
3. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного розвитку

Лівобережної України в кінці XVII – на початку XVIII століття. – К., 1959.

4. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. в документах і матеріалах. – 1997.

5. Денежное жалованье полковым и сотенным урядникам и служителям (1732 год) // Киевская старина. – 1901. – № 9.

6. Модзалевский В. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хоружаго генеральной войсковой артиллерии (1733-1735 гг.) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов., 1915. – Вып. XI.

Токарев С.А. Коропская сотня Нежинского полка как центр обслуживания казацкой артиллерии

В статье рассматривается роль Коропской сотни Нежинского полка в обслуживании Генеральной войсковой и полковой артиллерии. Проанализированы служебные обязанности артиллерийских служителей сотни, повинности крестьян и их влияние артиллерии на социальные отношения в сотне.

Ключевые слова: Нежинский полк, Коропская сотня, Генеральная военная артиллерия, Генеральная военная канцелярия.

Tokarev S.A. Korop country of Nizhyn regiment as a service Place of Kozaks' Artillery

Article deals with the role of Korop country of Nizhyn regiment as a storages place of General military and regiment artillery. Main functions of «cannon-founders» and «artillery members» and duties of village inhabitants and their influence on social life of country are analyses.

Key words: Nizhyn regiment, Korop country, General military artillery, General military office.

30.03.2011 р.

УДК 94 (477.51) «16/17»

О.Є. Галушко

БІЛОУСЬКА СОТНЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

На початковому етапі Української національної революції було закладено основи Української козацької держави. На звільнених територіях створювалися козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями новоствореної держави. Полки складалися з сотень. Однією з сотень Чернігівського полку була Білоуська, створена у 60-х рр. XVII ст. Білоуська сотня була типовою військовою і адміністративно-територіальною одиницею Української козацької держави, і пройшла практично усі етапи її існування з середини XVII до 80-х рр. XVIII ст.

Ключові слова: Українська козацька держава, адміністративно-територіальний устрій, Чернігівський полк, Білоуська сотня.

Розгортання державотворчого процесу в Україні на сучасному етапі зумовлює зростання інтересу до його першовитоків за доби середньовіччя та раннього нового часу. Відтак особливого значення набуває поглиблене вивчення особливостей адміністративно-територіального устрою та

механізмів функціонування Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст, яка відіграла виключно важливу роль у вітчизняній історії. Всебічне висвітлення цієї проблеми неможливе без спеціального дослідження історії окремих адміністративно-територіальних і військових структур – полків та сотень, з яких складалося державне «тіло» Гетьманщини.

На сьогодні вже є студії з історії ряду полків Гетьманщини. Це передусім ґрунтовні праці О. Лазаревського про Стародубський, Ніжинський та Прилуцький полки під загальною назвою «Описание Старой Малороссии», які містять інформацію щодо історії заселення, землеволодіння та системи управління [40; 41; 42]. Нещодавно побачили світ студії сучасних дослідників С. Степенькіна, А. Іваненка, Ю. Бодрова, В. Сокола та В. Мокляка з історії Корсунського, Переяславського, Уманського, Кальницького і Полтавського полків [46; 31; 25; 44; 43]. Значний інтерес становлять студії В. Кривошеї з генеалогії козацько-старшинських родин Переяславського і Канівського полків [34; 33]. У травні 2010 р. автор даної статті захистив кандидатську дисертацію з історії Чернігівського полку [27]. Метою запропонованої роботи є подальше дослідження історії однієї з складових частин Чернігівського полку – Білоуської сотні.

На початковому етапі Української національної революції, влітку 1648 р., козацьке військо звільнило територію Північного Лівобережжя від польської шляхти. На звільнених територіях створювалися козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями новоствореної держави. Саме до липня 1648 р. відносяться перші відомості про Чернігівський полк, який був створений на основі Чернігівського повіту Чернігівського воєводства та Любецького староства, яке до 1646 р. входило до складу Київського, а потім – Смоленського воєводства Речі Посполитої, і займав територію по річках Десні та Сейму. Літопис С. Величка свідчить: «...на початку війни Хмельницького з поляками у 1648 р. учинилися ... Чернігівський полк» [18, 214; 26, 87]. У 60-х рр. XVII ст. вперше у складі полку згадується Білоуська сотня, що відокремилась зі складу Чернігівської полкової сотні [49, 84].

Територія Білоуської сотні знаходилась у межах Придніпровської низовини поблизу полкового міста Чернігова. Суттєвий вплив на рельєф регіону здійснювали річки [38, 15]. Зокрема, «Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году» засвідчує, що на терені Білоуської сотні протікало аж 10 річок [21, 16-52]. Їхні береги були вкриті лісами, між якими знаходилися сінокоси. Зокрема, «Дело по описанию лесов, пущ и урочищ в Черниговском полку в 1752 г.» містить детальний

опис лісових угідь регіону [14, арк. 7-79].

Канцелярія Білоуської сотні спершу знаходилась у с. Старий Білоус, а у XVIII ст. її було переведено до с. Євтухів Білоус, оскільки, на думку Д. Гаєцького, Старий Білоус знаходився занадто близько від Чернігова – усього за 10 км на захід від полкового міста [49, 89]. Так, у рапорті білоуського сотника Георгія Дзвонкевича до Чернігівської полкової канцелярії від 11 жовтня 1762 р. зазначено, що «сотенное белоусское правление в селе Евтухов Белоус» [9, арк. 3]. Євтухів Білоус був заснований у першій половині XVII ст. Станіславом Кохановським, який під час Української національної революції приєднався до Війська Запорозького. У XVII ст. Євтухів Білоус мав назву Ляховий Білоус (зокрема, під такою назвою село згадується в актах 1690 р.), а у XIX ст. його було перейменовано у Новий Білоус [30, 7; 39, 11]. У с. Євтухів Білоус знаходилась церква св. Трійці, збудована у першій половині XVIII ст. [20, 17; 47, 55]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Білоуської сотні входили 25 сіл і 1 слобода [6, арк. 9 зв. – 20]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Білоуській сотні знаходились 33 села [5, арк. 7–7 зв.]. У «Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729-1730 рр.» на терені Білоуської сотні згадуються 32 села [19, 34-48]. У списку дворів козацької старшини та духовенства Чернігівського полку 1732-1734 рр. у Білоуській сотні згадуються лише 15 сіл [11, арк. 42-43]. У 1752-1753 рр. на терені Білоуської сотні було 39 населених пунктів: 35 сіл, 1 слобода, 2 хутори та млин [2, арк. 509-511 зв., 625-628 зв.]. У Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. у Білоуській сотні згадано 48 населених пунктів – 46 сіл, слободу та хутір [28, 124-126]. За даними 1780 р. на терені Білоуської сотні знаходилося 49 населених пунктів: 40 сіл, 3 хутори і 6 млинів [10, арк. 35 зв.-42 зв.]. За іншими даними у 1781 р. Білоуська сотня складалась з 56 населених пунктів: 34 сіл, 1 слободи і 21 хутора [16, арк. 68-69 зв., 74 зв.].

Після остаточної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії і запровадження нового адміністративно-територіального устрою, територія Чернігівського полку була включена до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. 53 населені пункти Білоуської сотні увійшли до складу Чернігівського повіту, а 3 – Городницького повіту Чернігівського намісництва [23, 208, 310].

На терені Білоуської сотні проживали козаки, міщани, посполиті, підсусідки та представники інших соціальних груп [48, с. 51]. У 1713 р. у с. Євтухів Білоус мешкали 11 посполитих [6, арк. 10 зв.], 1723 р. – 31, у 1729 р. – 27 [5, арк. 7]. Згідно «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729-1730 рр.» у 1729 р. у с. Євтухів Білоус знаходились 12 дворів посполитих-підданих [19, 35, 37-38]. У 1732-1734 рр. у Євтуховому Білоусі

проживали 7 підсусідків [11, арк. 41 зв.], у 1736 р. – 8 [1, арк. 3]. Загалом у 1736 р. у Євтуховому Білоусі налічувалось 56 сімей козаків і «владельческих» посполитих [32, 81]. За даними податкового реєстру 1752 р. у с. Євтухів Білоус проживали 14, 1753 р. – 16 посполитих [2, арк. 509, 625 зв.]. У 1765-1769 рр. у Євтуховому Білоусі налічувалось 53 двори козаків [20, 17]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у с. Євтухів Білоус знаходились 79 дворів (100 хат). З них 9 належали дворянам, різночинцям, священикам та церковним причетникам, 5 дворів (6 хат) – виборним козакам, 39 дворів (66 хат) – козакам-підпомічникам та 17 дворів (28 хат) – селянам [16, арк. 68; 23, 221]. Загалом на терені Білоуської сотні у 1781 р. налічувалось 1524 будинки: 17 – дворян та шляхтичів, 14 – різночинців, 15 – священиків, 18 – церковних причетників, 161 виборних козаків, 419 – козаків-підпомічників, 66 – державних селян та 878 – селян-підданих [16, арк. 69 зв., 74 зв.]. Чисельність населення Білоуської сотні змінювалась у відповідності з політичною ситуацією та демографічними процесами. Після розподілу у 1735 р. козаків на виборних та підпомічників переважну більшість козацького населення сотні становили саме козаки-підпомічники.

Природно-кліматичні умови й вигідне розташування на перетині важливих торговельних шляхів зумовили особливості соціально-економічного розвитку регіону. Головним заняттям населення Білоуської сотні залишалось сільське господарство, провідне місце в якому займало землеробство. Під час Української національної революції середини XVII ст. значна частина шляхетських маєтків була покинута непризволяще. Ці вільні землі на засадах займанщини по праву першої культивуації переходили до селян та козаків [29, 138]. У подальшому козацькі гетьмани надавали земельні володіння старшині «на ранг» (у тимчасове користування на час несення служби) або у власність [45, 55]. Характерним явищем для козацьких господарств у другій половині XVIII ст. було поєднання землеробства з ремеслом, промислами і торгівлею. На території Білоуської сотні працювали млини. Так, «Список водяных мельниц Черниговского полка» 1742 р. містить інформацію про 21 водяний млин на терені сотні [22, 99-136].

Військове, адміністративне та судове управління у сотнях здійснювали у своїй переважній більшості виборні сотники, які підлягали затвердженню гетьманом. Починаючи з 1767 р., сотників почав призначати Президент Малоросійської колегії за поданням полкової ради. На сотників покладалися функції керівників органів виконавчої влади на місцях. Вони оприлюднювали й виконували укази, одержані з полкової канцелярії, проводили ревізії населення, описи майна, збирали повинності, проводили

первинне розслідування судових справ, відали сотенною артилерією тощо. Сотники також контролювали земельний фонд і здійснювали розмежування земель на терені сотні.

До сотенної старшини належали також осавул, писар та хорунжий [3, арк. 43]. Сотенну старшину призначали полкові канцелярії, а затверджували полковники. Помічниками сотника були отамани – городові, сотенні та курінні [3, арк. 42]. Дані джерел дають змогу реконструювати персональний склад сотників та представників старшини Білоуської сотні.

Сотники

Болдаковський Василь (1660)
Товстоліс Павло (1669.02 – 1681.09, 1690)
Затиркевич Юрій (1690)
Товстоліс Андрій (1694)
Донець-Стефанович Клим (1696.03. – 1699.06, 1710.06)
Стахович Андрій (1699 – 1714)
Красовський Михайло (1722)
Товстоліс Оліфер (1725)
Корсун (Корсак) Василь (1728.12 – 1734)
Булавка Іван (1737)
Маленський Дем'ян (1740 – 1750)
Дубовик Григорій (1752 – 1759)
Дзвонкевич Георгій (1759.7.01. – 1770)
Красовський Василь (1773 – 1782)

Наказні сотники

Богун Кирило (1723. 01.10)
Єрещенко Тиміш (1724.12)
Товстоліс Іван (1725)
Товстоліс Андрій (1732)
Ярошевич Іван (1751)
Товстоліс Семен (1767)

Сотенні отамани

Пясецький Федір (1763 – 1775)
Шихуцький Яків (1775 – 1779)

Сотенні писарі

Сенчук Петро (1733)
Кольницький (1741)
Щербина Семен (1746)
Пясецький Федір (1747.03 – 1763)
Шрамковський Іван (1766)
Отрощенко Михайло (1773)
Мякотін Андрій (1778 – 1779)
Хоменко Григорій (1779)

Сотенні осавули

Степанович Іван (1724 – 1725)
Лещенко Іван (1737)
Фесько (1741)
Пристапа-Пристаповський Олексій (1746)
Охріменко Ничипір (1746 – 1766)

Красовський Павло (1766 – 1772)
Красовський Василь (1768 – 1771)
Росовський Микифор (Ничипір) (1772 – 1779)

Сотенні хорунжі

Собчук Петро (1737)
Розсоха Максим (1741, 1746)
Гломозда Іван (1743)
Пристапа-Пристаповський Олексій (1747)
Кундан Микита (1766)
Козаков Онисим (1722 – 1779)
Розсоха (1781)
[4, арк. 3; 12, арк. 41; 13, арк. 103 зв.; 15, арк. 7 зв., 20 зв., 26 зв., 28 зв., 30 зв.; 17, арк. 2; 20, 17; 35, 41; 36, 97-98; 37, 66-67; 49, 89].

Сотні складались із куренів на чолі з отаманами. Ця посада вважалась виборною, але фактично курінних отаманів рекомендували представники сотенної або полкової адміністрації. Курінний отаман виконував поліцейські функції, збирав козаків у військові походи, стежив за станом їхнього спорядження [24, 170].

Козаки Білоуської сотні брали активну участь у військових діях та будівництві об'єктів стратегічного призначення. Так, за даними джерел, серед виборних козаків Чернігівського полку, відправлених у 1752 р. на Українську оборонну лінію, було 16 представників Білоуської сотні [7, арк. 1-108]. А серед посполитих Чернігівського полку, мобілізованих для участі у військових походах станом на 29 листопада 1757 р., 5 репрезентували Білоуську сотню [8, арк. 275-276].

Таким чином, Білоуська сотня була типовою військовою і адміністративно-територіальною одиницею Української козацької держави, і пройшла практично усі етапи її існування з середини XVII до 80-х рр. XVIII ст.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – УДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 5619.
2. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11461.
3. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 12066.
4. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 2.
5. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 1, спр. 6.
6. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 3.
7. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 244.
8. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 503.
9. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 657.
10. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 1798.
11. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 1893.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 55453-55580.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 57325-57343.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 58231.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Рукописна збірка

О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 58232.

16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 60130-60131.

17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Рукописна збірка О.М.Лазаревського, ф. 1, спр. 62666.

18. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.1.

19. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1908.

20. Лазаревский А.М. Описание Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – Вып. 1. Полк Черниговский.

21. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. 1.

22. Список водяных мельниц Черниговского полка (1742 года) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Вып. 5-6. – Кн. 2.

23. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

24. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969.

25. Бодров Ю. І. Уманський козацький полк в добу Руїни. – К., 1999.

26. Василенко М. П. Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618 – 1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928.

27. Галушко О.Є. Чернігівський полк у XVII – XVIII ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Чернігів, 2010.

28. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769: показчик населених пунктів. – К., 1959.

29. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: Кордони, населення, право. – К., 1996.

30. Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа. – Чернігів, 2003.

31. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2003.

32. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5.

33. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2006.

34. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004.

35. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2.

36. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – К., 1997.

37. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – К., 2005.

38. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К., 2006.

39. Лазаревский А. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/1897 год: Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – Отдел 3.

40. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1. Полк Стародубский. – 470 с.

41. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский – 522 с.

42. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии:

Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – 426 с.

43. Мокляк В. Полтавський полк: Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. – Полтава, 2008.

44. Сокіл В. Кальницький полк: історико-краєзнавчий нарис. – Вінниця, 2007.

45. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 – 1657) // Феодалізм на Україні. – К., 1990.

46. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII – на початку XVIII ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук – Дніпропетровськ, 2004.

47. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990.

48. Шевченко Ф.П. Створення козацьких полків на Чернігівщині під час Визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985.

49. Gajecky G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts, 1978.

Галушко А.Е. Белоуская сотня Черниговского полка (вторая половина XVII – XVIII вв.)

В начале Украинской национальной революции был заложен фундамент Украинского казачьего государства. На освобожденных территориях создавались казачьи полки, которые одновременно были и военными, и административными единицами нового государства. Полки состояли из сотен. Одной из сотен Черниговского полка были Белоуская, образованная в 60-х гг. XVII в. Белоуская сотня была типичной военной и административно-территориальной единицей Украинского казачьего государства, и прошла практически все этапы его существования с середины XVII до 80-х гг. XVIII вв.

Ключевые слова: Украинское казачье государство, административно-территориальное устройство, Черниговский полк, Белоуская сотня.

Halushko O.Ye. Belous Hundred of Chernihiv Regiment (the second part of XVII – XVIII centuries)

At the beginning of the Ukrainian National Revolution the foundation of Ukrainian Cossack state was laid. Cossack regiments, which were simultaneously military and administrative units of the new state, were created in liberated territories. Regiments consisted of hundreds. One of the hundreds of Chernihiv Regiment was Belous hundred formed in the 60-th of XVII century. Belous hundred was a typical military and administrative-territorial unit of Ukrainian Cossack state, and passed almost all stages of its existence from the middle of the XVII century till the 80-th of the XVIII century.

Key words: Ukrainian Cossack state, administrative-territorial structure, Chernihiv Regiment, Belous Hundred.

11.03.2011 p.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИВАТНІ МАЄТНОСТІ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЛІДСТВА ПРО МАЄТНОСТІ 1729-1731 РР.)

На підставі матеріалів Генерального слідства про маєтності схарактеризовано приватні земельні володіння, які належали гетьману Данилу Апостолу на території Миргородського й Чернігівського полків Гетьманщини.

Ключові слова: Українська козацька держава, Миргородський та Чернігівський полки, приватні земельні володіння, гетьман Данило Апостол, Генеральне слідство про маєтності 1729-1731 рр.

Під час Національної революції середини XVII ст. на території Війська Запорозького склалася нова система аграрних відносин. Колишні шляхетські маєтності перейшли у власність Української козацької держави й потрапили до категорії так званих «свободных войсковых» володінь, що перебували у розпорядженні гетьмана. Частина їх разом з посполитими мешканцями призначалася на утримання козацької старшини. Користування ранговими маєтностями мало тимчасовий характер й обмежувалося строком перебування особи на певному уряді. Водночас продовжувала існувати приватна власність. За представниками нової соціально-політичної еліти у більшості випадків зберігалися колишні володіння. Згодом статки примножувалися за рахунок маєтностей та угідь, отриманих за заслуги (від полковників, гетьманів й московських царів), набувалися шляхом купівлі й колонізації земель, а інколи відвертого привласнення. Не становили винятку у цьому відношенні й гетьмани. Отримуючи від московських царів маєтності «на булаву», вони зберігали за собою володіння, здобуті приватним чином. Вивчаючи проблему аграрних відносин, більшість науковців зосереджувалась на рангових володіннях гетьманів, водночас їхні приватні маєтності не привертали належної уваги дослідників [3, 20-28]. Одними з перших на приватні маєтності гетьмана Д. Апостола у розвідках з генеалогії звернули увагу О. Лазаревський та В. Модзалевський. Використовуючи юридичні акти, вони назвали поселення, де знаходились маєтності Д. Апостола, навели відомості про шляхи їх набуття [8, 91-95; 9, 6-7]. Е. Радакова дослідила деякі аспекти діяльності гетьмана, спрямованої на освоєння вільних земель й заснування слобід [11, 458-468]. У ґрунтовній монографії, присвяченій добі гетьманування Д. Апостола, Б. Крупницький навів загальну кількість маєтностей й посполитих дворів, які належали родині Апостолів. За даними «Реєстру пожитков», складеного у 1724 р., з приводу його арешту у «справі П. Полуботка», тодішньому

миргородському полковнику Д. Апостолу та його родині належали двори у Києві, Коропі й Миргороді, 16 сіл, 3 «деревни», 1 слобідка й 10 хуторів, загалом 2678 посполитих дворів [6, 5-6].

Важливу інформацію щодо приватних володінь гетьмана Д. Апостола містять ревізії другої половини 20-х – початку 30-х рр. XVIII ст., зокрема матеріали Генерального слідства про маєтності. Цей захід проводився у 1729-1731 рр. на території козацької держави, котра складалася з 10 військово-адміністративних одиниць (полків). Необхідність перевірки стану землеволодіння значною мірою була зумовлена загостренням кризи в аграрних відносинах, що виявилася у різкому скороченні кількості вільних, рангових та ратушних земельних володінь за пропорційного зростання приватних й монастирських маєтностей. Підставою для обстеження стали так звані «Решительные пункты», розроблені у Верховній таємній раді від імені імператора Петра II для гетьмана Д. Апостола. Зокрема, 8 «пункт» стосувався умов затвердження за власниками отриманих за заслуги, успадкованих й куплених земельних володінь. Інші статті документу передбачали перевірку легітимності прав на володіння й виявлення вільних маєтностей. Крім того, маєтки, які раніше призначалися на утримання гетьмана, урядовців й представників міського самоврядування, але потрапили у власність приватних осіб й монастирів, мали бути повернуті державі [10, 75-83]. Указ імператора про апробацію «Решительных пунктов» до Генеральної військової канцелярії надійшов 12 квітня 1729 р. (дати у тексті подаються за старим стилем) [12, 71].

За основу для перевірки були взяті матеріали ревізії, здійсненої у 1726 р. російськими офіцерами Глухівського гарнізону. Ці відомості, впорядковані у вигляді витягу (так званого «Екстракта»), з канцелярії російського резидента при гетьмані, князя О. Шаховського, надіслали до Генеральної військової канцелярії, а звідти, у супроводі універсалів гетьмана Д. Апостола й інструкцій, переадресували до полкових канцелярій. Для перевірки надісланих відомостей на місцях були створені комісії, які склалися з представників полкової старшини, сотників, бунчукових і значкових товаришів та канцеляристів. Діяльність збирачів інформації координувала комісія у складі генеральної старшини та полковників, засідання якої відбувалися у Глухові [4, 304, 306-307, 309-310, 318, 320-322, 327]. Обстеження маєтностей розпочалося влітку 1729 р. Члени полкових комісій попереджали свідків та старожилів – мешканців маєтностей про відповідальність за неправдиву інформацію й на підставі «даних им вопросов» опитували старожилів і власників про час та обставини заснування населених пунктів і попередніх власників. Особливо «розищиков»

цікавили відомості про підстави володіння, зокрема, чи призначалася раніше та чи інша маєтність на якийсь ранг козацької старшини, або на утримання урядовців магістрату [1, 8, 10, 11, 14-15, 17, 18, 25]. Втім, опитувані не завжди володіли потрібною інформацією і не могли надати вичерпних свідчень про історію володіння у давні часи [2, 142]. Отримані свідчення фіксувалися у вигляді так званих «сказок», «доношений», складених власниками маєтностей, або «ведомостей», узагальнених у сотенних правліннях й надісланих до полкових канцелярій. Крім того, власників зобов'язали представити у розпорядження комісій автентичні документи на володіння. У багатьох випадках з об'єктивних чи суб'єктивних причин відомості про юридичні акти не були надані. Зокрема, за матеріалами Генерального слідства про маєтності Миргородського полку, гетьман Д. Апостол володів деякими маєтностями на підставі гетьманських універсалів, однак часу їхнього надання встановити не вдалося, бо «самые оригиналы в 1724-м году во время описи дому поутерялися, а копий з оных также не имеется» (малися на увазі події, пов'язані з арештом тодішнього миргородського полковника Д. Апостола у «справі Полуботка»). Сам гетьман також не пам'ятав, коли ці документи були надані [1, 11, 26-27]. Процес збирання й систематизації відомостей ускладнювалося тим, що багатьом власникам належали володіння на території кількох сотень, ба навіть полків. Зібрані матеріали дозволили знайти та виправити помилки, яких припустились російські офіцери під час проведення ревізії 1726 р. За нашими підрахунками, у приватній власності гетьмана Д. Апостола на території Миргородського полку знаходилось 2.109 дворів (за витягом з ревізії 1726 р.), тоді як за «Екстрактом, генеральної старшиною апробованим» ми нарахували 2.003 двори [1, 8, 10, 11, 14, 17, 18, 25-26]. Виявлені маєтності були обстежені за загальною програмою, а відомості про них вміщені у матеріалах Генерального слідства про маєтності. У травні 1730 р. гетьман Д. Апостол наказав полковникам принагідно апробувати зібрану інформацію, затвердити систематизовані полковими комісіями матеріали підписами полковників та полкової старшини й надіслати до Глухова у розпорядження урядової комісії [7, VII–VIII, ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 571].

Новий етап Генерального слідства розпочався 1730 р. вже за правління Анни Іоанівни, яка змінила на престолі померлого Петра II. Повнота й достовірність отриманих відомостей не задовольнили Генеральну комісію. У листопаді – грудні того ж таки року, згідно імператорського указу та універсалу гетьмана Д. Апостола, для

підтвердження своїх прав власників маєтностей зобов'язали надати оригінали й копії юридичних актів на земельні володіння. Збирання документів ускладнювалося тим, що землевласники мали володіння не лише на території кількох сотень певного полку, а й у кількох полках одразу. Окремі власники не спромоглися надати жодних документів на підтвердження майнових прав. Виготовлені копії юридичних актів впорядкували за власниками й за сотнями, на терені яких знаходились маєтності. Відомості про зміст документів та наявність копій у стислому вигляді додали до інформації, зібраної й перевіреної полковими комісіями. На початку січня 1731 р., під час підсумкових засідань урядової комісії, які відбувалися у глухівській резиденції гетьмана, матеріали Генерального слідства про маєтності усіх полків були піддані остаточній апробації [5, 76-79]. На цій підставі генеральна старшина й полковники визначили подальшу долю володіння й розподілили їх за типами власності на 6 розрядів («статей»): рангові; приватні; магістратські й ратушні; вільні; спірні й сумнівні; монастирські [ЦДІАК України, ф. КМФ. – 7, оп. 2, спр. 20, арк. 93; ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 240 (101/ II), арк. 20]. «Екстракты» з Генерального слідства про маєтності кожного полку наприкінці були засвідчені підписами генеральної, полкової та сотенної старшини. Саме під час підбиття підсумків миргородський полковник П. Апостол, син гетьмана, за дорученням батька надав у розпорядження генеральної старшини оригінал й копію жалуваної грамоти царя Петра I, виданої у 1710 р. тодішньому миргородському полковнику Д. Апостолу, задля підтвердження прав на набуті маєтності. Канцелярист Генеральної військової канцелярії В. Севаст'янович засвідчив відповідність копії оригіналу, після чого автентичний документ повернули власнику. Потім копію грамоти передали чернігівському полковому писарю І. Янушкевичу, котрий здійснював апробацію й впорядкування документів на маєтності, розташовані у Чернігівського полку. Згадану копію було вкладено до збірки юридичних актів Сосницької та Понорницької сотень [2, 658-662]. Упорядковані копії юридичних актів приєднали до матеріалів Генерального слідства про маєтності й у супроводі клопотань до імператриці, про надання володіння на ранги державним урядовцям, доправили для затвердження до Московського департаменту Колегії іноземних справ. Копії цих матеріалів залишились у Генеральній військовій канцелярії [5, 81; 7, VIII-IX].

Більшість маєтностей, якими як приватна особа володів гетьман Д. Апостол, була зосереджена на території Миргородського полку. За «Екстрактом» з Генерального слідства про маєтності, складеним генеральною старшиною й полковниками,

на території Миргородської сотні гетьману Д. Апостолу належали 468 посполитих дворів у містечку Хомутець, 103 двори у селі Бакумівка, 335 дворів у селі Попівка. Разом – 3 маєтки (906 дворів). Зокрема, володіння у селах Хомутець й Бакумівка «еще до отходу с под Польской области от князя Вишневецкого надання были покойному отцевеполковника Миргородского Даниила Апостола полковнику же Павлу Апостолу». Посполиті села Попівка раніше підпорядковувалися правлінню Миргородської сотні. Зрештою, на підставі царських жалуваних грамот, виданих у 1690 й 1710 рр., згадані маєтки отримав «бывший полковник, а нынешний Гетман Даниил Апостол за верные и знатные свои службы ... в вечное владение» [1, 8, 25]. На території Хорольської сотні гетьману Данилу Апостолу, як приватній особі, належали 161 двір у селі Верчуни й 15 посполитих дворів у селі Стайках, тобто – 2 маєтки (176 дворів). Зокрема, за свідченнями, зібраними у 1729-1730 рр. Миргородською полковою комісією, згадані володіння раніше підпорядковувалося сотенному правлінню («надлежали до сотни»), доки Д. Апостол, натовді миргородський полковник, не набув маєток у Верчунах на підставі згаданих вище царських жалуваних грамот. Посполиті двори у Стайках він отримав на підставі гетьманського універсалу, втраченого у 1724 р. «во время описи дому его» [1, 10-11, 25-26]. У Голтвянській сотні Данилі Апостолу належали 272 двори у селі Фидрівка й 124 двори села Сухорабівка, разом – 2 маєтки (396 дворів). Зокрема, Сухорабівка «здавна надлежала под сотню, а не была под жадными владельцами и на уряды в надаче, кроме нынешнего гетмана Даниила Апостола; а село Фидровка на пустом селище тем же владельцем людьми осажена». Підставою для володіння була царська жалувана грамота, отримана у 1710 р. «за верные и знатные его службы во вечное владение» [1, 14, 25]. У селі Турбаях Остапівської сотні Д. Апостолу належало 214 дворів. Згадані посполиті мешканці раніше підпорядковувалися сотенним урядовцям, доки миргородський полковник не забрав маєток у свою власність на підставі гетьманських універсалів, загублених у 1724 р. [1, 14, 26]. На території Шишацької сотні Д. Апостол володів 97 дворами у селі Перевіз, які раніше належали до категорії «свободных войсковых» (державних) володінь й підпорядковувалися сотенним урядовцям. У 1690 р. цар затвердив цей маєток, разом з іншими, у довічну власність Д. Апостолу [1, 17, 25]. На території Сорочинської сотні Д. Апостолу належали 35 дворів у селі Портянки й 179 дворів у селі Савинці, разом – 2 маєтки (214 дворів). Посполиті мешканці села Портянки раніше підпорядковувалося сотенному правлінню, доки він не отримав за заслуги гетьманський універсал на це володіння [1, 18, 26]. Село Савинці також «издавна надлежало под сотню,

а не было под жадными урядами, кроме нынешнего гетмана Даниила Апостола», доки у 1710 р. не було закріплене за миргородським полковником царською жалуваною грамотою [1, 18, 25]. Будь-які юридичні акти, які б підтверджували права власності Д. Апостола, у матеріалах Генерального слідства про маєтності Миргородського полку відсутні.

Більш детально у матеріалах Генерального слідства про маєтності описано історію володінь, які належали Д. Апостолу у Понорницькій сотні Чернігівського полку. Згідно з витягом з ревізії 1726 р., йому належали 6 дворів у селі Хлоп'яники; 15 дворів у селі Шаболтасівка; 30 дворів у «деревне» Лузики; 12 дворів у «деревне» Руденка; 61 двір у слободі Данилівка; 17 дворів у слободі Ушівка; 8 дворів у хуторі Павловщина, загалом – 8 маєтностей (149 дворів), а також млин на р. Жуклоть (з двома млиновими колесами); млин на р. Блистова (також з двома колесами) й млин на р. Головісна (з трьома борошномельними колесами й колесом для валяння вовни). Підставою для набуття була царська жалувана грамота, видана у 1710 р. Д. Апостолу «за службы его, в недвижимое владение». За свідченнями тамтешніх мешканців, отриманими у 1729-1730 рр., посполиті двори у селі Хлоп'яники, «деревнях» Лузики, Руденка й у слободі Ушівка («Ушивцы») перебували у власності чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського, який згодом став генеральним обозним. Село Шаболтасівка належало понорницькому сотнику Н. Шаболтасському. Згодом володіння перейшло до матері гетьмана Д. Многогрішного. Потім маєтність перебувала у розпорядженні гетьманів І. Самойловича й І. Мазепи. Останній передав село генеральному обозному В. Дуніну-Борковському. Коли той помер, у 1702 р., маєток знову перейшов у власність І. Мазепи. Слободу Данилівка гетьман Д. Апостол заснував на власній землі. Згадані маєтності миргородський полковник Д. Апостол отримав від гетьмана І. Мазепи й на підставі згаданої вище царської жалуваної грамоти, а хутір Павлівщину купив [2, 141-142, 152]. У тій самій Понорницькій сотні, згідно витягу з ревізії 1726 р., Д. Апостолу належали 80 посполитих дворів села Авдіївка, млин з двома борошномельними й одним «валюшним» колесами, розташований на р. Кістра, та млин з двома борошномельними колесами на р. Убідь. У цьому ж витягу згадується, що на час проведення ревізії маєток був переданий в якості посагу зятю Д. Апостола – бунчуковому товаришу М. Скоропадському (Михайло Васильвич мав другий шлюб з Прасков'єю Данилівною Апостол, яка померла у ніч з 1 на 2 листопада 1731 р. у Глухові. У першому шлюбі вона була дружиною Михайла Васильовича Дуніна-Борковського) [9, 8, 486]. За свідченням тамтешніх старожилів, отриманим у 1729 р., згадане село «по изгнании поляков было

свободное», доки ним не заволодів чернігівський полковник В. Дунін-Борковський, згодом обраний генеральним обозним. Скориставшись можливістю, він затвердив за собою маєтність царською жалуваною грамотою «и владел лет около пятидесять по смерть свою». Згодом володіння перейшло до миргородського полковника Д. Апостола «и за ним, лет больше двадцати содержится и жалованною грамотою утверждено... аныне, по его ждани, владеет тим селом зять его» [2, 146-147, 152]. Водночас, у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку відсутні будь-які відомості про маєток, який належав гетьману Д. Апостолу у селі Жукля Понорницької сотні [13, 27-43].

У січні 1731 р. син гетьмана – миргородський полковник П. Апостол надав у розпорядження Генеральній комісії оригінал й копію жалуваної грамоти, виданої 3 березня 1710 р. державним канцлером Г. Головкиним від імені царя Петра I миргородському полковнику Д. Апостолу «за многие верные службы отца его, Данилова, Павла Апостола, так и за его, Даниловы ... верные и знатные службы, а особливо в нынешнюю измену вора и изменника Мазепы ... на прежние и вновь данные маєтности, по универсалам ... прежних гетманов и нынешнего гетмана Ивана Илича Скоропадского». Підставою для надання жалуваної грамоти була «челобитная» Д. Апостола, подана царю 21 січня 1710 р., з проханням врахувати вірну багаторічну службу московським царям та участь у «Чигиринских, Крымских, Казикерменских, и в Лифляндских походах, под Нарвою, також в Польше против Шведов и во время изменника Мазепы» і затвердити маєтності, конфірмовані й надані гетьманом І. Скоропадським. На підтвердження претензій тодішній миргородський полковник Д. Апостол пред'явив у Малоросійському приказі царську жалувану грамоту від 30 вересня 1690 р., видану на підставі гетьманських універсалів. Зокрема, цей документ підтверджував права власності на маєтки у селах Хомутець, Бакумівка, слобідку Фридрівку з греблею, млином й приналежними до цих володінь угіддями, млини, ґрунти й угіддя, куплені Д. Апостолом «со всеми к ним принадлежащими угодии, как они изстары ограниченне имеют ... в отчине в вечном владении». Того ж таки 1710 р. козак Миргородського полку Ф. Глуховець за дорученням миргородського полковника Д. Апостола доправив до Малоросійського приказу універсал гетьмана І. Скоропадського, виданий у Лебедині 10 грудня 1708 р. Згідно з універсалом, гетьман підтвердив права Д. Апостола на довічну власність й «спокойное владение» наданими раніше володіннями, зокрема, маєтками у селах Хомутець, Бакумівка, Савинці, Попівка, Перевіз, слобідку Фридрівку, села Сухорабівку, Вергуни, Авдіївку, розташовану у селищі Хондрівка стару греблю на р. Псел та прилеглі

до них угіддя. Крім того, «ради разорения и обид в имениях его от войск неприятельских швецких чрез наущение изменника Мазепу не мало понесенных» І. Скоропадський надав у власність миргородського полковника деякі маєтності на території Чернігівського полку, зокрема села Шаболтасівку, Хлоп'яники, Лузики; млин, розташований на р. Убідь (між селами Орлівка й Козилівка); млин й хутір, які раніше належали покійному Павловському з усіма належними угіддями й ґрунтами. Особливо гетьман застерігав, аби «около села Хлопьяников посторонние жители того села в пущах никакого дерева не рубили и не пустошили». Війти й посполиті мешканці згаданих поселень, як піддані миргородського полковника, мали «всякое надлежащее в приходах и поборах отдавали послушание, опроч казаков, в тех селех живущих, которые при своих стародавних волностях сохранены быть имеют». Інші власники застерігалися від перешкод й опору новому власнику у отриманні прибутків з сіл, млинів, угідь «так же и с мельницы Хоминой всяких пожитков». Зрештою, цар задовольнив клопотання Д. Апостола й затвердив усі згадані володіння у непорушну довічну власність [2, 658-662].

Отже, за даними Генерального слідства про маєтності, на території Миргородського й Чернігівського полків гетьману Д. Апостолу, як приватному власнику, належали 20 маєтків (2.232 посполиті двори). Зокрема, у Миргородському полку Д. Апостол володів 11 маєтками (загалом 2.003 посполиті двори). З них 2 володіння (571 двір) Д. Апостол успадкував від батька; 1 маєток (272 двори) села Фидрівка були осаджені власником «на пустом селище». Інші володіння раніше належали до категорії «свободных войсковых». З них 3 села (264 двори) власник отримав від гетьманів І. Мазепи й І. Скоропадського, 5 маєтностей (1.168 дворів) були затверджені за заслуги у довічну власність на підставі жалуваних грамот царя Петра I. У Чернігівському полку гетьману належали 9 володінь (229 дворів). Зокрема, 5 маєтностей (160 дворів) колишній миргородський полковник отримав за заслуги від гетьмана І. Скоропадського й царя Петра I, 8 дворів хутора Павловщина були набуті шляхом купівлі, а слобідку Данилівку (81 двір) гетьман заснував на власній землі.

Посилання

1. Барвинский В.А. Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка 1729 – 1730 г. (Отиск из выпуска 9-го Трудов Полтавской ученой архивной комиссии) / Барвинский В.А. – Полтава, 1912. – 59 с.
2. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. / [Под ред. Н.П. Василенко] // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Вып. III. – Чернигов, 1908. – XXX, 709 с.
3. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на

Левобережной Украине в первой половине XVIII в. (АН УССР – Институт истории) / Гуржий А. И. – К., Наукова думка, 1986. – 134 с.

4. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.). Издание «Киевской старины» [Под ред. А.М. Лазаревского]. – К., 1895. – Ч. 2 (1726 – 1729 гг.). – II, 342 с.

5. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.). [издание «Киевской старины» под ред. А. Лазаревского]. – К., 1897. – Ч. 3 (1730 – 1734). – I, 418 с.

6. Крупницкий Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727 – 1734) / Борис Крупницкий. – Аугсбург, 1948. – 192 с.

7. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1. Полк Стародубский. – XVI, 470, XXX с.

8. Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках, собираемые А.М. Лазаревским. Апостолы / Лазаревский А.М. // Русский архив. – 1875. – № 1. – С. 91-95.

9. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / Модзалевский В.Л. – К., 1908. – Т. 1 (А – Д). – 519 с.

10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года в 45 томах. – СПб., 1830. – Т. VIII (1728 – 1732 г.). – [2], 780, [7] с.

11. Радакова Е. Гетман Даниил Апостол в роли колонизатора / Радакова Е. // Киевская старина. – 1891. – Т. 33. – Кн. 1. – С. 458 – 468.

12. Универсалы гетмана Данила Апостола // Материалы для отечественной истории, издаваемые под редакцией М.О. Судьенка. – К., 1853. – Т. 1. – Отдел 3-й. – 1, X, 1, 168 с.

13. Устименко В. Жукля. З історії села на Чернігівщині / Устименко В. – К.: Етнос, 2009. – 608 с. іл.

Волерт Я.Л. К вопросу о частных владениях гетмана Данила Апостола (по материалам Генерального следствия об имениях 1729-1731 гг.)

На основании материалов Генерального следствия об имениях охарактеризованы частные земельные владения, принадлежавшие гетману Данилу Апостолу на территории Миргородского и Черниговского полков Гетманщины.

Ключевые слова: Украинское казачье государство, Миргородский и Черниговский полки, частные земельные владения, гетман Данило Апостол, Генеральное следствие об имениях 1729 – 1731гг.

Volert Ya.L. Reflection on the private estate of Hetman Danilo Apostol (on the basis of materials of the General Survey of Landholdings 1729-1731)

A though a survey analysis of the materials of the General Survey of landholdings proves that Hetman Danilo Apostol had some private estate on the territory of the Myrhorod and Chernihiv regiments.

Key words: Ukrainian Cossack State, Myrhorod and Chernihiv regiments, land estates, hetman Danylo Apostol, General survey of landholdings in 1729 – 1731.

02.04.2011 р.

УДК 94(477.908):658.2:622.221/222:622.3 «17»

**М.Г. Кокшайкін
В.Д. Кириєвський
Ф.П. Пушкар**

МАЄТНОСТІ ШОСТЕНСЬКОГО ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ У XVIII СТ.

Розглядається історія формування маєтностей Шостенського казенного порохового заводу та його військового поселення у XVIII ст. як основи подальшого розвитку м. Шостки.

Ключові слова: порох, Шостенський казенний пороховий завод, гребля з млином, скриня (шлюз), селітряна варниця.

Вивчення історії нашої держави неможливе без ретельного дослідження історії окремих її населених пунктів. Одним з таких місць України є місто Шостка Сумської області, яке сформувалося як військове поселення при Шостенському пороховому заводі (далі ШПЗ), що протягом двох століть забезпечував російську, а потім радянську армію порохом. Саме стратегічна функція цього підприємства за радянських часів була одним із чинників його втаємничення. Статус режимного об'єкту не тільки не сприяв дослідженню його історії, але навіть приховував факт існування ШПЗ. Відомо, що кожний такий завод мав іншу умовну назву та свою «легенду» виробництва. Історичні джерела були доступні лише вузькому колу фахівців, а офіційна версія його історії була написана тезисно та досить стисло [1, 362], [2, 9], [3, 65], [4, 6-8].

Шостка починає відлік своєї історії з XVIII ст., коли імператриця Анна Іоанівна (1730-1740) своїм указом від 21 травня 1739 року дозволила козакам виробляти порох «на заведених внонь в Україні порохових заводах». На виконання указу імператриці генерал-майор Іван Шипов віднайшов для нового порохового заводу «место и мельницу в Ніжинском малороссійском полку: на речке Шостке», де у серпні 1739 р. почав будувати «селитренный и пороховой амбары, и две светлицы для сушения пороха, и небольшой двор для бытия определенным к тому надзирателям и работникам» [5, 194]. Отже, забудова Шостки, як поселення при пороховому заводі, розпочалася з «небольшого двора».

Керувати новим заводом був призначений відставний майор Афанасій Постельников, якого Сенатським указом від 9 вересня 1737 р. направили в Україну «для определения к разным делам» [6, 129].

22 червня 1739 р. воронізький сотенний уряд передав «майору Постельникову для порохового заводу на речке Шостке плотину с мельницею, данная будто уневерсалом гетмана Апостола на ратушу Воронежскую, о двух колах мучных и одном ступном, с имеющимися при ней поселеніями и принадлежащими весьма спустошенными гаями от приезду от Воронежа на пол версты (приблизно 25 гектарів), да за плотиною с четверть версты и

сенокосом косарей на тридцять чотири человека на один день» (приблизно 250 х 350 метрів площі або ж 6-8 гектарів луку) [7, 235]. Вищенаведена виписка з архіву Малоросійської колегії, зроблена у 1833 р. за запитом командира Шостенського порохового заводу Гербеля, свідчить, що при млині був хутір з приналежними йому на лівому березі р. Шостки гаями у півверсти (25 га від річки до межі нинішньої церкви Різдва Христового). Місцеві мешканці, напевно, і стали першими порохнярами на заводі.

Проте таких «корінних шостенців» було для заводу замало, тому виникала потреба додаткового пошуку робітників. Населення до небезпечної роботи на новій козацькій порохівні заохочували пільгами. Генеральна військова канцелярія звернулася до своїх полків, зокрема до Стародубського полковника Радишева, з приписом від 22 серпня 1739 р., в якому зазначалося: «Пороховщики поступивших в сіє званіе из козаков, мещан и посполитых, и домы в коих жительствоваали, никаким общенародным повиностям, нарядам и воинским службам употребляемы небыли» [8, 10-11]. При ратушному млині було зроблено ступник для 48 порохових ступ, які восени видали 20 пудів пороху на добу (6 кг на ступу). До 6 грудня 1739 р. на заводі було вироблено 750 пудів пороху [5, 658]. На початку 1740 р. Постельніков рапортував генералу Румянцеву, що порохівний завод спроможний виробляти вже 36 пудів пороху за добу, 14030 пудів (230 тон) за рік. На думку Румянцева, «означеним порохом» забезпечувалися як українські, так і слобідські полки, та ще й ландміліцькі полки, які сторожували кордони від набігів татар [8, 513].

13 квітня 1742 р. Генеральна військова артилерія прикупила за 16 рублів для «малоросійського порохового нового заводу» в локотського козака, значкового товариша Семена Лисачевського, гай «з другой (правої, у бік заводу) сторони от Новгородского шляху ... длиною как бы в версту и шириною полверсты (приблизно 50 га) ... по дороге, которая идет попод гаем Чернецким» [7, 22]. Таким чином, до прибережного гаю у півверсти (25 га) від млину додалася ще верста гаю Лисачевського, розташованого південніше у воронізькому та локотському напрямках до «Новгородского шляху» (нині вул. Карла Маркса) та дороги уздовж Чернецького гаю (нині вул. Короленка). Чернецький гай належав Гамаліївському монастирю і тягнувся до Локотків (Галенківки). Отже, у квітні 1742 р. завод мав на лівому березі р. Шостки 75 га землі, яка забезпечувала розвиток його поселення. Проте вже 15 жовтня того ж 1742 р. імператриця Єлизавета (1741-1761 р.) затвердила указ, в якому зазначалося: «... в Малороссіи особливому пороховому заводу не быти» [9, 11]. Причин для закриття було вигадано чимало, але не вказана головна – небажання імперського уряду залишати завод у підпорядкуванні

української Генеральної військової артилерії [10]. Згодом, 29 листопада 1748 р., імператриця «пожалувала» греблю й млин «о четырех жорновах» на річці Шостці, які не були задіяні на пороховому заводі, коропському жителю Осипу Божку [7, 29].

У 1751 р., за гетьмана К. Розумовського (1750-1764), Шостенський порохівний завод знову був відкритий, «и делался порох для генеральной и полковой артилерий и для удовольствия малороссийских козаков» [6, 134].

14 березня 1752 р. гетьман своїм універсалом підтвердив право Осипа Божка на володіння млином. Останній у 1757 р. продав млин глухівським козакам Данилу та Федору Василенкам, які збільшили греблю та додали до нього ще четверо водяних кіл. 1 квітня 1761 р. глухівський козак, військовий товариш Іван Василенко (онук Данила) за 600 рублів продав «на генеральную воисковую артилерію во вѣчное владеніе» свою спадщину, що дісталася йому від батька Івана Даниловича: четверту частину греблі, млин «в трех клѣтках о шести колах», сінокіс та гай по «обоим сторонам той реки Шостки», двір з хатою та амбаром, що стояв на «сухом пути под борком от вороніжского приезде» та двох гайків «половинную часть» [7, 20-25]. Таким чином Розумовський повернув втрачену власність заводу і почав його відновлення як Гетьманського шостенського порохового заводу. 6 червня 1762 р. порохівня розширила свої землі від млина на південь, придбавши за 10 рублів у локотської козацьки Онисії Колодки «гай, состоящий по дороге локотской до Богдановки идучой между гаями, купленными з частью мельницы на реки Шостки, на генеральную артилерію у Івана Василенко» [7, 25]. Отже до 75 га заводської землі на лівому березі р. Шостки додався Колодчин гай з заходу, приблизно 30 га смуги землі довжиною від річки Шостки до Новгород-Сіверського шляху та шириною від воронізької дороги (нині вул. Леніна) по ярку (нині вул. Матросова). У жовтні того ж року «генеральна артилерія шостенского заводу» придбала за 50 рублів ще один гай з сінокосом у воронізького козака Опанаса Шкури, брат якого Григорій купив ці землі 28 листопада 1721 р. за 120 золотих «в концѣ греблі меской (ратушной)», тобто на правому березі Шостки, у пана Якова Пискуна – «знатного сотні вороніжской товариша» [7, 27, 66]. 1763 року Генеральна артилерія викупила за 2 тисячі рублів у глухівських козаків Василенків Данила та синів його брата Федора – Василя, Івана, Андрія та Опанаса останні три частини греблі «с принадлежащим строением» – млином, сінокосом та гаями «по обоим сторонам той реки Шостки» [7, 29]. Таким чином порохівний завод отримав за гетьмана Розумовського доволі широку смугу гайів для своїх потреб. Зокрема, на правому березі р. Шостки у кінці греблі, по обидві сторони крупецької дороги, – щонайменше

600 метрів шириною, а на лівому березі річки, по обидві сторони воронізького приїзду, до перехрестя з Новгородським шляхом, щонайменше з кілометр шириною, приблизно 100 га (від вул. 9-го Січня до вул. Матросова). Подальше розширення земель заводу та його розбудову призупинив указ Сенату від 30 січня 1764 р. «Об уничтожении имеющихся в Малой России пороховых заводов и о небытии в предъ оного» [7, 236].

В описі Шостенського порохового заводу, складеному у 1771 р. під час передачі його Малоросійською колегією Петербурзькій канцелярії Головної Артилерії та підписаному хорунжим В. Лихошрстом і майором Рудометовим, зазначено, що першою будівлею «от приезде из села Локоток через пушу артиллерийскую» (через колишній гай Лисачевського) був великий амбар 4 x 4 сажні, за яким стояла стара хата 2 x 2 сажні з сіньми, прикомірком та двома сараями. Навпроти хати – город, огорожений сосновим «ворнем». Скоріш за все, це і була мастність козака І. Василенка, продана у 1761 р. на «генеральную артилерію» і яка розташовувалась «на сухом пути под борком от воронижского приезде». Двір був першим у місці поєднанням під'їздів до шостенської греблі як з боку Вороніжу, так і з боку Локотків. Він розміщувався з лівої (західної) сторони локотської дороги, за якою ріс невеликий бір на першій надзаплавній терасі. По правий бік дороги, «на бугре», розміщувалась велика хата «на дубах стоячої» розмірами 7,5 x 3 сажні, з двома кімнатами, з цегляною грубою «в описи палижской роботи» [7, 4]. По ліву сторону греблі була ще одна хата 1,5 x 1,5 сажні, з сіньми та городом з варинчатою огорожею.

В описі указана довжина греблі в 29 сажнів до першого мосту – скрині (шлюзу), з лівої сторони якого був улаштований «мельничий амбар» розмірами 3 x 3 сажні, а в ньому «два пола, на каждом по два жернова мучных» [7, 4]. Це був діючий млин колишнього власника Божка. За скринєю, довжиною в 4 сажні, розташовувався другий непрацюючий «мельничий амбар», розміри якого становили 3 x 3 сажні. Далі, на відстані 16 сажнів, знаходилась друга скриня в 3 сажні довжиною. Біля скрині містився пороховий ступник (5 x 3 сажні з двома підлогами для 24 порохових ступ на кожній (разом 48 ступ, установлених ще 1739 року). Поряд зі ступником знаходився «чулан для лошения пороха». Із західного боку ступника була порохова сушня (6 x 3 сажні) з сіньми. Між другою і третьою скринями йшла гребля у 5 сажнів, та за скринєю – ще на 28 сажнів. Разом довжина греблі зі скринями становила 89 сажнів (180 метрів). Біля греблі знаходилась винокурня значкового товариша Івана Чижевського, який наглядав за майном тимчасово недіючого заводу. З правої сторони греблі, біля річки, була селітряна сушня (3 x 3 сажні). Неподалік неї – сарай та амбар

(3 x 3 сажні), у яких літрували (очищали) селітру. Навпроти амбару розташовувався холодильник (4 x 3 сажні). Ближче до греблі, по її лівій стороні, стояла хата (4 x 2 сажні), у ній – «светлица с кімнатою» і піччю, для оздобу якої викотистали «кафель белый простой». Неподалік хати знаходились старий амбар (2 x 2) сажні та погріб. Ближче до берегу містилися комора (1 x 1 сажні), при ній сарай, а далі – одна за одною – дві загороди, з сараями в кожній. На березі р. Шостки була улаштована «милнья» (лазня) з сіньми в 3 x 1 саж. Таким чином з'ясовуємо, що у 1771 р. завод з пороховим ступником 1739 р. на 48 ступ знаходився на правому березі Шостки, за першою скринєю, і мав усі будівлі, передбачені ще 1739 року генерал-майором Іваном Шиповим.

Цей «Опис сосотоящему на реке Шостке малоросійському пороховому заводу со всем принадлежащим к нему строением и припасъ ... тож хуторами Шкирмановке и Миронавке 1771 года июля 14 дня» зберіг для нащадків прізвища перших поселенців, що проживали у межах заводу: «...в хуторе Шкирмановке...хат черних шесть с пригороженными дворами: Фома Одинок..., Григорий Склеренко..., Петр Даниленко..., Иван Даниленко..., Филип Глухой..., Семен Пушный...», а також «жителствующих (также с семейством) по дворам» хутора Мироновка : «Яков Ярошенков..., Мирон Исаенко..., Матвей Тимошенков..., Тимофей Брукличенко..., Григорий Москаленко..., Юрей Анищенко..., Григорей Кондратенко..., пастух Осип Внученко...» [7, 8].

Описом зафіксовано, що серед майна порохового заводу, яке знаходилося «в хуторе Шкирмановке в ведомстве откупщика Леония Басараба ... СКОТА РОГАТОГО: волов... – 6, корова – 1, бичок троелетной – 1, телочка прошлогодняя – 1, свиней ... – 34, подсвинков – 10, лошадей... – 2» [7, 10].

У 1771 р. за новим планом будівництва завод позбавлявся технологічно застарілих порохових ступ і вводив вододіючі та сухопутні фабрики, нову селітряну варницю, будівлі «розымки» та сушки порошу, деякі інші споруди для забезпечення щорічного виробництва 8 тисяч пудів порошу [11, 257]. Більш детальним планом 1773 р. – «Штатом малоросійским Шостенским пороховым заводам...» – намічалось збудувати ще й «крутильную машину» та «магазин» для зберігання сухого порошу [11, 258]. «Штат» забезпечував усіх порохнярів «мундирными вещами» з червоного сукна: каптаном, камзолом, штанами, капелюхами, чорними краватками та взуттям.

З іншого опису «Плана Шостенского артиллерийского порохового завода», складеного істориком О. Лазаревським після перегляду «Атласа XVIII столетия», дізнаємося, що річка Шостка перетиналася прямою дорогою. У місці перетину було влаштовано два шлюзи та 5 водяних машин

Фоткопія плану «Шостенского порохового завода» 1793 р.

для вироблення пороху (там, де був з 1739 року пороховий ступник). Чотири сухопутні машини були західніше, на лівому березі Шостки. Поряд з ними знаходились «розымная машина», магазини (комори) для сірки та матеріалів, сушильня. На правому березі, уздовж дороги, з лівої сторони, «начиная от реки», розташовувались покої для проживання офіцерів та ведення письмових справ («светлица с комнатою» з опису 1771 року), харчова лавка та квартира для проживання майстрів. Також на правому березі річки була «крутильня машиною» та пороховий магазин. На лівому березі також знаходились покої для проживання офіцерів та ведення письмових справ (велика хата «на бугре» з двох кімнат-залів – з опису 1771 року), далі – «конюшинный двор» та казарми. На південний схід від офіцерських покоев стояли кузня і майстерні, за ними – «ликарский дом и лазарет» [12, 138-139].

Як бачимо з опису плану, новий завод перейшов на лівий берег річки, залишивши на правому оновлене селітряне виробництво – варницю, амбар та сушню. На плані позначено лише два шлюзи (скрині), бо третій був побудований після 1777 р. [9, 16]. Таким чином, план, описаний Лазаревським, був складений до 1777 р.

Капітальна цегляна забудова заводської вулиці уздовж воронізької дороги розпочалася зі спорудження у 1777 р. двоповерхової канцелярії (зараз вул. Леніна, 55), на першому поверсі якої знаходилась комора для зберігання грошей, на другому – кімнати для ведення письмових справ [9, 17]. Цеглу для будівництва першого кам'яного

будинку Шостки виготовляли безпосередньо на пороховому заводі. Канцелярія мала невеликі розміри, приблизно 10 x 20 м метрів, відповідно до тодішніх потреб. У 1779 р. на протилежному лівому боці дороги, «на бугре», поряд з офіцерськими покоями, у великій двокімнатній хаті, згаданий в описі 1771 р., було закладено церкву Різдва Христового, будівництво якої закінчилося у 1785 р. [9, 24].

У 1772 р. особовий склад ШПЗ нараховував разом із рекрутами 51 особу [13, 15]. У 1775 р. із Петербурзьких порохових заводів були направлені до Шостенського заводу ще 153 чоловіки [9, 16]. З 1776 р. виробництвом пороху на заводі керував вільнонайманий пороховий майстер Чижевський [9, 23]. В описі 1771 р. є згадка про нову винокурню Чижевського біля греблі з правого берега Шостки [7, 5].

Тяжка праця, нестерпні умови утримання та знущання командирів часто провокували масову втечу «питерских пороховщиков» з Шостенського заводу. У відповідь на ці дії влада направляла на завод ще більшу кількість нових «пороховшиков», і в 1784 р. на виробництві нараховувалося вже до 360 «служащих» [9, 23]. Завод спромігся виконати щорічний план-«наряд» у 8 тисяч пудів пороху [11, 259]. З 1788 р. до роботи на підприємстві стали залучати вільнонайманих. Збільшилась чисельність і «казенных пороховщиков и селитрщиков – до 500 чел.» [9, 28].

На фоткопії плану «Шостенского порохового завода» 1793 р., яка зберігається у Музеї шосткинського КП «Зірка» [14], бачимо ту ж

саму (крупецьку) дорогу, згадану Лазаревським в описі плану 1777 р., що перетинала р. Шостку в північно-східному напрямку. З лівої сторони дороги позначено старий командирський будинок, а поряд – недобудований новий «о шести покоях». На протилежній стороні вулиці позначено кам'яну церкву та дерев'яні казарми. Також на плані нанесено й другу дорогу, де знаходився «лазарет о 8 покоях», а поряд – будинок для «лекаря и аптеки». Ці дороги є сучасними вулицями *Леніна* («1») та *Короленка* («2»). Вони прокреслені до південної межі тодішніх заводських земель, яка проходила Новгород-Сіверським шляхом. Він починався від локотського яру (вул. *Некрасова*, 20), проходив лісом. Пізніше ліс залишився тільки з правої сторони шляху (Чернецький гай), а з лівої було пустирище з болотом та озерами. Отже, шлях проходив між нинішнім краєзнавчим музеєм (вул. *Карла Маркса*, 53) і міськгазом (вул. *Короленка*, 19-а). Вже за болотом шлях мав перший – локотський відтинок (локотський приїзд, нині вул. *Короленка*) – праворуч до порохового заводу краєм Чернецького гаю (нині територія лікарні № 1). Від першого відтинку шлях різко брав ліворуч по кривій понад краєм іншого гаю – Лисачевського (від сучасного міськгазу – до вул. *К.Маркса*, 38, райвиконком). Потім вже прямий шлях мав другий, воронізький відтинок, праворуч гаєм Лисачевського (воронізький приїзд до порохового заводу, вул. *Садова*, зараз вул. *Леніна*). Довжина воронізького приїзду (вул. *Садова*) на плані складає 1,5 версти від Новгорода-Сіверського шляху (зараз вул. *К.Маркса*) до заводського ставу р.Шостки. Довжина локотського приїзду – 1,2 версти від заводського ставу на р. Шостці до Новгород-Сіверського шляху (вул. *Короленка*, 19-а, Міськгаз). Воронізький проїзд мав на плані пряме продовження за рікою по Крупецькій дорозі, уздовж якої були розташовані деякі виробничі будівлі, зокрема селітряні варниця та сушильня. Ще маємо на плані позначку крупецького млина («А»), на відстані 1,2 версти від впадіння р. Крупець в р. Шостка. За чверть версти на схід від млина, на правому березі крупецького ставу, позначено 9 хат. Можливо, на плані не вмістилися хати східної частини Крупця, бо за «Описом Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр.» їх в «деревне Крупець» було 11, та ще приїжджий монастирський двір «о 4 покоях» [14, 368]. Від крупецького млина прямувала дорога до галенківського ставу з млином («В»), від якого вона йшла по кривій в обхід болота, повертаючи вліво до Новгород-Сіверського шляху (зараз перехрестя вул. *Партизан* та *Некрасова*). План 1793 р. містить перелік з усіх 54 найменувань тодішнього нерухомого майна на території заводських земель, починаючи від порохових фабрик до «общей бани».

Нові історичні джерела, опрацьовані авторами статті, упорядковують та розширюють знання про

маловідомі сторінки історії ШПЗ, що безперечно зумовлює подальше вивчення регіональної історії. Дослідження «білих плям» історії Шостенського порохового заводу, а відтак і історії самого міста, акцентує увагу громадськості на проблемах збереження об'єктів історико-культурної спадщини, які знаходяться на їх території.

Посилання

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния – СПб.: 1865 – 686 с.
2. Шостка. Историко-краеведческий очерк – Харьков: Прапор, 1970 – 96 с.
3. Прокопенко В.Д. Шостка. Путеводитель. – Харьков: Прапор, 1981 – 88 с.
4. Завод и его люди – страницы истории. – Шостка: ШПО «Десна», 1991 -184 с.
5. Сборник императорского русского исторического общества.– Юрьев, 1909. – т. 130.
6. Очерк истории украинской фабрики: мануфактура в Гетьманщине / О.П.Оглоблин. – [Б.м.]: Гос. Изд-во Украины, 1925. – 270 с.
7. ЦДІАК України, ф. 580, оп.1, спр. 2082, 643 арк.
8. Столетие Шостенского порохового завода. (1771-1871) – СПб.: 1871. – 128 с.
9. Сборник императорского русского исторического общества. – 1912. – Т. 138. – 614 с.
10. Олещенко В. И завод был построен // Советское Полесье – 19.09.90 – № 150 (10538)
11. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. – М.: 1961 – Т.5. – 668 с.
12. Лазаревський А. План Шостенскому артиллерийскому пороховому заводу // Киевская старина – 1890 – № 4
13. Фотокопія «План Шостенского порохового заводу – 1793 г.». Музей шосткинського КП «Зірка».
14. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. – К.: 1931. – 593 с.

Кокшайкин Н.Г., Кириевский В.Д., Пушкар Ф.П. Владельцы Шостенского порохового завода у XVIII в.

Рассматривается история формирования имущественного комплекса Шостенского казенного порохового завода и его военного поселения в XVIII в., как основы для дальнейшего развития города Шостки.

Ключевые слова: *порох, Шостенский казенный пороховой завод, плотина с водяной мельницей, шлюз, селитренная варница.*

Kokshaikin M. H., Kyrievskiy V.D., Pushkar F.P. The forming of immovable property state powder plant on the river Shostka at the XVIII-th.

The history of forming of immovable property state powder plant on the river Shostka, as foundation for development of Shostka town later on, are considered.

Key words: *powder, state powder plant on the river Shostka, dam with water-mill, sluice, saltpetre-works.*

29.03.2011 р.

УДК 94 (477.908): 323.3

І.Г. Авраменко
М.П. Недюха

СЕЛА КОЗИЛІВКА ТА ОРЛІВКА НА УБІДІ

У статті досліджується історичний шлях розвитку села Орлівки, що на Чернігівщині. В історичному контексті проаналізовані статистичні дані щодо економічного та демографічного стану цього населеного пункту.

Ключові слова: Чернігівщина, Стародубський полк, Понорницька сотня, селянські промисли, поміщицькі маєтності.

На географічній мапі нашої держави знаходяться тисячі населених пунктів, історія яких мало досліджена і в переважній більшості не відома широкому загалу. Історія заснування, особливості розвитку, традиції того чи іншого містечка чи селища є складовою частиною загальнодержавної історії, яка потребує невинного її вивчення та популяризації.

Історіографічну базу статті становлять: «Енциклопедичний довідник «Чернігівщина» [1], у якому стисло поданий інформативно-історичний матеріал щодо кожного населеного пункту Чернігівської області, у тому числі і Орлівки; робота Я.М. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» [2], де знаходимо відомості про географічне положення населеного пункту та його заснування; праця А.А. Русова «Описание Черниговской губернии» [3], де міститься статистична інформація щодо населення Орлівки та його промислів тощо. Комплексне ж наукове дослідження з історії даного населеного пункту відсутнє.

Велике колись торгове містечко Орлівка розташоване по обидва боки річки Убіді (правої притоки Десни), яка витікає за 2-3 км вище села з урочища Вершини, що являє собою блюдцеподібне узвишся площею не більше 5-10 га серед болота. Недалеко від урочища, на узвишші біля с. Березова Гать, знаходиться найвища точка Чернігівської області – 222 м над рівнем моря. Річка Убідь (по місцевому «дич») тече у південно-західному напрямку, впадає у Десну біля м. Сосниці і має довжину 106 км. На її берегах крім Орлівки розташовані села Козилівка, Холми, Козляничі, Кудрівка, Кириївка, Загребелля та ін.

На карті України початку XVII ст. інженера Боплана зображено Сіверське князівство, де на північ від Батурина і Сосниці позначено тільки Новгород-Сіверський. На схід і на захід від Новгород-Сіверського – суцільні ліси, між якими позначені річки Десна і Убідь. За товщиною лінії останньої можна зробити висновок, що вона на той час була досить повноводною. У 1798 р. Я.М. Маркович писав, що «Убедь – река довольно хорошая и рыбная» [2, 143]. За народними переказами, у давні часи в Убіді втопилася дочка князя. Її матір поставила на

блюдо запалену свічку та й пустила плисти по річці. Разом зі свічкою спливла і вода. Убідь зміліла, а на її береги наступили болота.

У Переписних книгах 1666 р. зустрічаємо назви багатьох сіл, які знаходяться поблизу Орлівки: Холми, Понорниця, Хлопняники, Овдеевка, Казиловка, Шабалтасовка, Покошичі, Криски та інші. Відомості ж про досліджуваний населений пункт відсутні. Можна зробити висновок, що на той час його ще не існувало. У згаданих селах, крім «пашенних крестьян», жило багато «бобылей», які не мали орної землі, але у них біля хат були городи, за рахунок яких вони і існували. У Холмах налічувалося 6 селянських дворів і 17 дворів «бобылей», у Хлопняниках відповідно 5 і 9, у Савенках – 3 і 3, у Овдіївці – 38 і 22, у Шаболтасівці – 9 і 1, у Покошичах – 25 і 3, у Понорниці – 80 і 32 і т.д. [4, 204].

За переказами старожилів у 1730 р., Орлівка була заснована за часів гетьмана Дем'яна Многогрішного у 1668-1672 рр., який спочатку сам володів селом, а потім передав його понорницькому сотнику Василю Свириденку, який не повернувся із Чигиринського походу [5, 307].

За часів Гетьманщини Орлівка входила до складу Понорницької сотні Чернігівського полку і знаходилася на межі з найбагатшим на той час Стародубським полком. У містечку набув свого розвитку ремісничий промисел. Тут виготовляли поташ, залізо, селітру, скло та багато виробів із деревини (скрині, вози, сані, упряж, господарський і хатній посуд – мірки, совки, бодні, ложки, ковганки, ступи, кросна, ткацьке приладдя та інше) [2, 136].

У 1672 р., отримавши гетьманську булаву, І.Самойлович забрав у вдови понорницького сотника «рангове» село Орлівку та віддав своєму сину, чернігівському полковнику Григорію Самойловичу. Інший його син, Сімеон Самойлович, був полковником Стародубського полку і у 1680 р. заснував теперішнє місто Семенівку, яке тоді називалося Сімеонівка. По його смерті посаду стародубського полковника обійняв третій син гетьмана Яків. Після втрати гетьманської булави Іван Самойлович та його син Яків із сім'ями були заслані московським урядом до Тобольську в Сибір, а Григорій Самойлович указом царів Іоанна, Петра і великої княгині Софії від 24 жовтня 1687 р. «за его непристойные воровские слова и за измену» був страчений. 11 листопада цього ж року у Севську за наказом воєводи Неплюєва йому відрубали голову. Воєвода забрав собі дорогу карету та коштовності полковника. Ним же і сповіщалося у доносі, що листи з «воровскими словами» були написані Григорієм Самойловичем у селі Орлівка [6, 52].

Найдавнішою письмовою згадкою про Орлівку є універсал гетьмана Івана Самойловича від 16 липня 1680 р., адресований отаману орлівському, війту

и посполитим орлівським щодо скарги пані Фаєвої «Аж подавала нам суплеку (скаргу) свою пани Фаиха, ускаржаючи на вас, обывателей орловских, же не только у подданных сеножати их власные поотнимавши, але и власне до двору оней пани Фаевой належачи луки и сеножати в окопах (обкопані навкруги канавами) скосилисте (покосили для себе). Приказуем вам абисте ништо не важився кривди жадной в грунтах и сеножатах пани Фаевой чинити» [5, 406]. На згадку про ту пані у Орлівці донині залишилася назва луку Хайнове, розташованого по дорозі до с. Березова Гать. У XVII ст. Фаї володіли також Стахорщиною, Блиставою та Фаївкою. Рід Фаїв припинив своє існування у 1741 р., а їхні володіння успадкували Зеневичі [5, 423]. У кінці XIX – на початку XX ст. Орлівка входила до складу Фаївської волості.

Новий гетьман Іван Степанович Мазепа своїм універсалом від 5 жовтня 1687 р. передав села Орлівку, Авдіївку, Брусилів, Листвен і Тупичів у володіння генеральному обозному Василю Борковському. У 1702 р. після смерті Борковського гетьман приєднав до Орлівки село Козилівку і володів ними сам, а у 1706 р. повернув села вдові та сину Андрію Борковського.

У грудні 1708 р. «по случаю измены гетмана Мазепы» Петро I передав Орлівку, а разом з нею ще низку сіл, чернігівському полковнику Павлу Полуботку. В усіх селах, які перебували у володінні Полуботка, раз на рік з кожного двору збиралася «осінщина» грошима, хлібом і живністю. В залежності від ступеню заможності з двору брали від 2 коп до 7 руб. Кожен двір повинен був дати по одній курці, а багаті до цього ще й півгуски або гуску. Панщину відробляли тільки бідні, працюючи переважно на винокурнях чи гуральнях. Частину зібраного зерна мололи на своїх млинах на борошно, а з іншої частини готували горілку, відро якої у шинку коштувало 50-70 коп. Варили також пиво і мед, яким торгували у шинках. Прибутки від шинків також були панськими [7, 48].

У цей час у Орлівці було 398 дворів. «Будинок Полуботка мав свій двір, на якому розташовувались господарські будівлі. Над його світлицями знаходилося горище, на якому зберігалися: сало свиняче 130 пудів (2080 кг), сало полтями (полть – свинячі півтуші, заморожені зимою або закопчені влітку) – 22 пуди (325 кг), 200 ковбас. В амбарі було горілки простої московських відер 1459 і 7 кварт та в шинку 211 відер 3 кварта, масла коров'ячого 1 пуд 1 фунт (16,4 кг), котлів мідних – 4, де горілку женуть, труб мідних – 9, м'яса свинячого соленого 12 пудів 13 фунтів (197,2 кг), пшона 2 чверті (220 л), сундуків нових кованих – 5, сукна білого 295 аршин (210 м). За селом також мався хутір з дворовими будівлями, де було двоє коней, вінниця рублена, котлів мідних – 7, труб мідних – 3, заторний котел

великий – 1. На скотному дворі волів – 37, корів – 60, телят – 40, свиней – 98, кіз – 3. Гумно, де овина, з пледою (покрівлею). Жита 119 чвертей (24990 л), вівса 199 чвертей (41790 л), гречки 5 чвертей (1050 л), сім'я конопляного 5 гранців (16,4 л). На річці Убіді розташовувалося 2 млини на 4 камені. У селі працювало 2 шинки. До Орлівки відносились села Козилівка – 184 двори, Криски – 130 дворів, Псарівка – 62 двори. В цих селах було по одному шинку у кожному. У 1724 р. в Орлівці зібрано грошового податку 1677 крб. 5 коп., в с. Савинки – 119 крб. 79 коп., у с. Боровичі – 351 крб. 75 коп., у с. Любеч – 472 крб. 10 коп.» [7, 67-69]. Подібні описи зроблено для кожного села, якими володів полковник, а пізніше наказний гетьман Павло Полуботок.

У період правління першої Малоросійської колегії вдова Василя Борковського та її син Андрій поскаржилися на Полуботків щодо незаконного володіння останніми селом Орлівкою. Цей конфлікт був використаний у викривальній кампанії гетьмана. «Московити дали Борковському 2000 червонців, відібраних у Полуботка, пригостили його «боярським обідом» і пообіцяли віддати Орлівку. Борковський дав фальшиві зізнання на своїх побратимів. Московити катували старшин, Полуботка. Не змігши витримати «азіатської казни», українські старшини визнали себе «ізмінниками» [8, 755]. У 1727 р. Малоросійська колегія відібрала Орлівку і Козилівку у Полуботків і передала їх сину і вдові Борковського, зважаючи на те, що вони мали «жалованную грамоту» на володіння селами, яку було видано двома царями Іоанном і Петром у 1689 р. Проте Полуботок у 1708 р. також отримав ці села «жалованною грамотою» царя Петра I.

Новий гетьман Данило Апостол, отримавши скаргу від Андрія і Якова Полуботків, 9 квітня 1728 р. написав графу Головкину листа, в якому зазначав, що Малоросійська колегія «отдала напрасно Андрею Борковському села Орловку и Козилровку». Гетьман просив виправити указ імператора Петра II з тим, щоб йому (гетьману) було надано право цю справу розглянути і поміркувати, дотримуючись «прав малороссийских и порядков войсковых» [5, 482].

Після смерті Петра II наступна цариця Анна Іоанівна в указі від 23 грудня 1732 р. розпорядилася «села Орловку, Козилровку и Коровинцы, кои по іменному указу Петра Великого пожалованы полковнику П.Полуботку, дать за его детьми, за Андреем да за Яковом Полуботками. Гетьману Апосталу об этом доложить в Коллегию иностранных дел» [7, 62]. Таким чином Орлівка знову повернулася у володіння Полуботків. За відомостями 1747 р. Полуботки володіли тими ж селами, що і раніше [7, 67].

У кінці XVIII ст. в «Описі Новгород-Сіверського намісництва» зазначається: «Местечко Орловка расстаянием от Понорницы 20, от Семеновки 36, от

Новгород-Северська 34 версты. Положение имеет на ровном месте в чистых полях по обоим сторонам реки Убедь, на коей две плотины, каждая об одном амбаре. Лесу, к сему местечку принадлежащему, строевого и дровяного, також земли пашенной и сенокосной посредственно довольно. В нем церковь деревянная одна, священник один. Поданных: надворного советника Корбия – дворов 96, хат 110; секунд майора Ивана Миклашевского (жінкою І.Миклашевського була Софія Васиївна Полуботок) – дворов 73, хат 80; умершого бунчукового товарища Василия Полуботки (онук П.Полуботка) жены Марфы – дворов 163, хат 174. В сем местечке в день Вознесения и 14 октября бывают ярмарки. Купцы приезжают на оные с мелочными красными товарами из Стародуба, Воронежа и Семеновки, а с рыбой и солью из Новгорода и Понорницы; поселяне же окрестных сел привозят разную деревянную посуду и частию хлеб. Торги бывают еженедельно в четверток; на оные привозят из окрестных сел хлеб малым количеством, который покупают здешние владельцы и приезжающие из близких поселений жители.

Жители сего местечка упражняются в хлебопашестве и частию в скотоводстве. Делают пеньку и разную мелкую деревянную посуду и продают скот и посуду в сем же местечке на ярмарках, також в Воронеже, Коропе, Глухове, а пеньку раскольникам, приезжающим сюда из раскольничьих слобод для покупки оной. Тут же пеньку продают и жители села Жукля.

Хутор секунд майора Ивана Миклашевского от Орловки в 5 верстах (зараз Красний хутір). В нем винокурный о 6 котлах завод, в коем вино цедают из покупаемого в местечке Орловке хлеба, а лес на то употребляют свой; выщеженное вино продается в деревнях владельческих. В хуторе хат две, в которых живут присылаемые для работы люди.

Хутор надворного советника Корбы от местечка Орловки в 3-х верстах. Лежит при небольшом лесе в раздолье. В нем винокурный завод о 6-ти котлах, в коем вино цедают из покупаемого в местечке Орловке хлеба, а лес на то употребляют свой владельческий. Люди для работы посылаются из местечка Орловки из подданных. Выщеживаемое вино продается в местечке Орловке. Село Козилровка (засноване в часи гетьмана Сомка (1660-1663 рр.) – владение бригадира Коробовского, от Орловки в 6-ти, от Понорницы в 20-ти, от Холмов в 5-ти верстах. Лежит на ровном, несколько низком месте по обоим сторонам реки Убедь, на коей плотина об одном амбаре. Леса строевого и дровяного довольно. В нем церковь деревянная одна, священник один. Подданных бригадира Коробовского: дворов 208, хат 258.

Жители села Козилровки, Холмов, Радомки и Камки имеют пропитание и прибыль от топорного ремесла, деля из леса колеса, возы, сани и разную деревянную посуду, продавая их» [2, 136-138].

«Историко-статистическое описание Черниговской епархии» свідчить, що до 1825 р. в Орлівці було дві церкви – Архістратига Михаїла і Різдва Богородиці. У другій «тріод цветная чернь 1685 г., храмовая старая икона Рождества Богородицы, иконы Спасителя и св. Николая, резные царские врата прежнего храма еще целы» [9, 202]. Надпис на Євангелії зазначав, що «сію книгу Іоан Іоаннович Преточний с супружницею своею Мариєю Васильевною отменили за отпущение грехов своих до храму рождения пресвятой Богородицы в веси Орловке идеже мешкали сами за цену десять золотых року 1695». На Євангелії 1746 р. Михайлівської церкви мався напис: «Зделана коштом козака войска запорожского, куреня Менского Іоана Федоровича Іюлки в местечко сотни Понурницкой Орловку, в церковь арх. Михаила, 1757 г.», а на чаші – «Коштом Андрея Ивановича Шевченка и сына его Козьмы Андреевича и Григорія Масютенка соорудися до храму арх. Михаила 1748 г.». Ці свідчення дають можливість встановлення приблизного часу будівництва церков.

У 1816 р. землевласниця Олена Іванівна Скоропадська розпочала будівництво цегляного храму в Орлівці, але збудований він був тільки половиною. У 1820 р. маєток був проданий Семену Михайловичу Кочубею, який у 1822 р. перепродав його полковому есаулу Гнату Савичу Заславському. Саме Заславський, будучи глибоко віруючою людиною та щедрим меценатом, не тільки закінчив будівництво храму та дзвіниці, а й наповнив його церковним начинням, витративши при цьому 50 000 руб. [9, 208]. За спогадами очевидців, «нынешний каменный храм Орловки – великолепный, очень обширный и красивый. Главный престол в честь вознесения Господня, южный в честь рожд. Богородицы, а северный во имя Игнатия Богоносца (20 декабря)» [9, 209]. У 1825 р. головний храм був освячений преосвященним Лаврентієм, а приділи – протоієреєм Стефаном Ленковським [10, 211].

У 1839 р. полковник Платон Олексійович Закревський (1801-1820) оженився на онучці Ігнатія Савича Заславського Ганні. У 1843 р. родина Закревських познайомилась з Т.Г. Шевченком на балу у Волховській. Ганна Іванівна причарувала поета своєю привабливістю. Він намалював портрет «Ганни вродливої» і присвятив їй свою поезію.

У 1852 р. Г. Закревська своїм коштом поблизу Орлівки у хуторі Кобрине збудувала цукровий завод – один з найкращих у губернії. «Обрабатывание свекловицы доставляло значительные выгоды свободным жителям Орловки» [3, 402].

Після скасування кріпацтва Закревські володіли у Орлівці найбільшою кількістю землі (2000 десятин). Їх син Гнат Платонович (1839-1906) до кінця століття подвоїв свої земельні володіння.

Динаміку зростання населення села Орлівки можна прослідкувати за поданням чисельності

прихожан [9, 214].

**Чисельність прихожан
с. Орлівки у 1770-1860 рр.**

рік	ЧОЛОВІКИ	ЖІНКИ	ВСЬОГО
1770	1341	1314	2655
1790	1415	1395	2810
1810	1384	1421	2805
1830	1127	1149	2276
1850	1170	1215	2385
1860	1316	1356	2672

До кінця XIX ст. населення села неупинно зростало і у 1897 р. вже становило 4127 жителів [3, 229].

Зараз с. Орлівка є центром сільської ради Новгород-Сіверського району. У селі мешкає близько тисячі жителів. Орлівській сільській раді підпорядковані села Зелений гай, Красне, Ломанка [1, 582].

Дослідження історії краю зумовлює більш глибоке розуміння витоків культурної спадщини свого народу, його традицій та надбань. Кожне місто, містечко, селище має свій першопочаток та свій шлях історичного розвитку в контексті цивілізаційних процесів. Краєзнавчі пошуки щодо історії конкретного населеного пункту збагачують джерельну базу для наукових досліджень історії нашої держави.

Посилання

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За редакцією А.В.Кудрицького] – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1990. – 884 с.
2. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Яків Михайлович Маркович // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. Творча спадщина родини Марковичів (Матеріали наукової конференції 28-29 травня 1998 р. м.Глухів Сумської області) [За загальною редакцією Ю.С. Шемшученка]. – К: Юридичне видавництво «Ін Юре», 1999. – С. 119-150.
3. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А.Русов – Чернигов, 1898. – Т. 2. [Приложение]. – 328 с.
4. Переписні книги 1666 року [Перевидання]. – К., 1993. – 444 с.
5. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. / [Под ред. Н.П. Василенко] // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Вып. III. – Чернигов, 1908. – XXX, 709 с.
6. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича / А.Востоков // Киевская старина, 1889. – № 1-3. – С. 41-63.
7. Книга пожитков бывшего черниговского полковника П. Полуботка // Чтения в императорском обществе истории и древностей русских при Московском университете. – М., 1862. – Кн. 3. – С. 1-90.
8. Силенко Л. «Мага віра» Могутня віра. Українська біблія / Лев Силенко – Нью-Йорк, 1979. – 1427 с.
9. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – 377 с.
10. Семенов П. Географо-статистический словарь Российской империи / П. Семенов – СПб, 1865. – Т. 2. – 898 с.

Авраменко І.Г., Недюха Н.П. Село Орловка на Убеді

В статті досліджується історичний шлях розвитку села Орлівки на Чернігівщині. Проаналізовані статистичні дані економічного та демографічного стану цього населеного пункту.

Ключевые слова: Черниговщина, Стародубский полк, Понорницкая сотня, крестьянские промыслы, помещичьи усадьбы.

Avramenko I.H., Nediukha M.P. Village Orlivka on the river Ubida.

The historical way of the development of village Orlivka in Chernihiv area is researched in the article. The statistics facts of economical and demographic position of this settlement are analysed.

Key words: Chernihiv area, Starodub regiment, Ponornitska hundred, peasant's trades, landowner's estates.

14.03.2011 р.

УДК 94(477.51) «1746»

Д.В. Казіміров

**КОЗАЦЬКІ РОДИНИ С. БАБИ МЕНСЬКОЇ
СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ЗА
МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ КНИГ 1746 Р.**

У статті на основі сповідних розписів аналізується структура козацьких домогосподарств с. Баби. Одночасно з'ясовуються показники їх середньої населеності та поколінний склад. Робиться висновок про перевагу складних та багатолюдних сімейних утворень у козацькому населенні Гетьманщини XVIII ст.

Ключові слова: сповідний розпис, домогосподарство, структура сім'ї, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

У дослідженнях із соціальної історії доби Гетьманщини останнім часом все більшу увагу дослідників привертає така важлива складова будь-якого суспільства, як сім'я. Це і не дивно, оскільки в західній історіографії сімейні структури при залученні відповідних джерел досліджуються вже досить тривалий час, а у вітчизняній історичній науці розробка цих проблем активізувалася лише нещодавно. За визначенням багатьох учених, сім'я історично становила основу соціальної та господарської діяльності, а по відношенню до XVIII ст. поняття «сім'я», «двір», «домогосподарство» були синонімами. Зважаючи на те, що під ними розуміється група людей, пов'язана родинними зв'язками, спільними місцем проживання та господарською діяльністю, одразу стає зрозумілим значення сім'ї у дослідженні соціальної структури, економічного життя окремих регіонів та населених пунктів нашої держави.

Початок активних досліджень сімейних структур, що припадає на 1960-1970-ті рр., пов'язаний з іменами британських учених Дж. Хайнала та П. Ласлетта. Зокрема, вони охарактеризували та виокремили на теренах Європи зони домінування т. зв. «західної» та «східної» моделей шлюбної поведінки. Головна відмінність між ними полягала

у більш пізньому шлюбному віці населення Західної Європи на відміну від Східної. Окрім цього, східноєвропейській моделі була притаманна висока пропорція родичів, які проживали спільно, відсутність однаків, значний відсоток складних сімейних утворень [11; 15, 211]. Також П. Ласлетт розробив класифікацію домогосподарств, в основу якої був покладений аналіз структури сім'ї. До неї ми звернемось згодом.

На теренах колишнього СРСР пріоритет у розробці даних проблем належить таким ученим, як Ю. Гончаров, В. Канищев, В. Носевич, Б. Миронов, В. Лещенко та ін. [6]. В українській історіографії ця проблематика представлена працями М. Крикуна, І. Ворончук, Ю. Волошина, Н. Старченко [2; 4; 7; 18]. Структура домогосподарств на прикладі окремих населених пунктів Лубенського полку аналізується у працях О. Сакала та В. Дмитренка [5]. А такі важливі аспекти у характеристиці населення, як вік та шлюб, досліджуються у роботах І. Сердюка [16; 17].

У нашому дослідженні ми розглянемо типологію, середню населеність козацьких домогосподарств с. Баби. Отримані показники порівняємо з аналогічними у працях, присвячених сімейним структурам Гетьманщини, а також окремих регіонів Російської імперії.

За основу дослідження візьмемо сповідний розпис с. Баби 1746 р. За своїм призначенням та змістом сповідний розпис – це обліковий документ церковного походження, де фіксувалося відвідування сповіді парафіянами [15, 212]. Як зазначає Б. Миронов, його запроваджено в Росії у 1690 р., коли новгородський митрополит Корнилій з власної ініціативи наказав парафіяльним священикам вести облік мирян, які відвідували або ухилялись від сповіді. Метою цього було виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватися до ніконіанських церков [9, 102]. Згодом, як зазначає О. Романова, у XVIII ст. таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям мирян [12, 122]. У подальшому ведення сповідних книг неодноразово припинялося та відновлювалося внаслідок неусталеності їх формуляру та відвертого саботажу з боку церковних влад на місцях. Проте 16 квітня 1737 р. царський уряд прийняв указ про обов'язкову щорічну сповідь та причастя всього православного населення Російської імперії. Ним же було остаточно визначено форму сповідного розпису, що з незначними змінами проіснувала до 1917 р. [13, 380]. Особливості, інформаційний потенціал та недоліки джерел церковного обліку аналізувались у роботах Б. Миронова, Ю. Волошина, В. Мордвінцева, О. Романової, О. Сакала.

Зазвичай сповідний розпис складався з трьох

частин: преамбули, самого розпису та підсумкової таблиці. У преамбулі подавалася інформація про церкву та священика, який стояв на чолі парафії. В нашому випадку це священик Михайлівської церкви с. Баби Іоан Стефанов [1, арк. 395].

Основна частина представлена у вигляді великої таблиці з почерговим розписом дворів спочатку духовних осіб, потім – військових, посполитих тощо. Так, першим у розписі с. Баби йшов двір священика. В наступному дворі проживали «шпиталніє», а решту складали виключно домогосподарства козаків. Селян за матеріалами розпису у Бабі не було взагалі. У першій колонці зазначався порядковий номер двору, у другій та третій йшла порядкова нумерація осіб чоловічої та жіночої статі у порядку зростання. Четверта й найбільша графа містила перелік усіх мешканців двору. Першим записувався господар, а потім його дружина, діти та інші родичі. За принципом старшинства спочатку подавалися імена осіб чоловічої, а потім жіночої статі. Служителі та «дворові люди», якщо проживали в господарстві, також переписувалися. Як правило, це були збіднілі місцеві жителі або переселенці з інших регіонів, які винаймали куток у будинку або окрему хату на подвір'ї господаря. В якості оплати за наданий притулок вони відпрацьовували на його користь [7]. В наступних двох колонках вказувався вік мешканців двору (перша – чоловіки, друга – жінки). В останній графі окремо зазначалися особи, які пройшли сповідь та причастя, хто сповідувався, але не причастився, а також ті, хто не сповідувався (як правило, діти молодші семи років). Прикінцевою частиною сповідної книги була підсумкова таблиця, куди вносились показники загальної чисельності осіб, які сповідувалися, й окремо ті, хто уникнув цієї процедури. Наприкінці документу стояв запис про підтвердження достовірності поданих відомостей та підписи осіб, які його склали; в нашому випадку – вже згаданий священик Іоан Стефанов та дячок Костянтин Петров.

Всього у с. Баби налічувалося 92 домогосподарства, де проживало 1132 мешканці. Козацьких домогосподарств було 90. Згідно підсумкової таблиці 15 чоловіків та 11 жінок відносились до священицького стану, 478 чоловіків та 451 жінка належали до козацької верстви, а 91 чоловік та 86 жінок – до дворових та служителів. Серед дітей віком до 7 років налічувалося відповідно 98 хлопчиків та 96 дівчаток [1, арк. 426].

За статевим поділом у с. Баби проживало 584 чоловіки та 548 жінок. Визначимо коефіцієнт статевого співвідношення, поділивши число чоловіків на кількість жінок та помноживши отриману цифру на 100. В історичній демографії вважається, що вихід цього показника за межі 100,0-110,0 свідчить про можливу недореєстрацію населення однієї статі [2, 62; 13, 383]. В нашому

випадку він становив 106,6.

Важливою складовою при характеристиці стану людності будь-якого населеного пункту в певний історичний момент та з оглядом на подальші перспективи його розвитку є співвідношення осіб працездатного, похилого віку та дітей, тобто працівників та їдців. За критеріями XVIII ст. працездатне населення складали особи віком від 15 до 60 років. Відповідно до інших категорій належали діти, молодші 15 років, та особи старші 60 років [2, 63]. За нашими підрахунками працездатне населення налічувало 647 (57, 2 %) чоловік. Дітей було 421 (37 %), а осіб похилого віку – 64 (5,7 %). Загальне співвідношення між категоріями працівників та їдців складало 1,3 на користь перших. Отже, с. Баба, зважаючи також і на значну кількість дітей, мало гарні перспективи для подальшого розвитку. Щоб підсумувати сюжет про вікові характеристики, зазначимо, що найстарішою мешканкою с. Баби була 100-літня удова Марія, мати 74-річного голови домогосподарства Івана Костянецького. Відповідно найстаршими чоловіками у сповідних книгах записані козаки-удівці Степан Шолудко та Данило Денисенко віком 96 років [1, арк. 406 зв., 410, 412].

З'ясуємо показники середньої населеності дворів с. Баби. Загалом по селу вона складала 12 чоловік. В домогосподарстві священика проживало 50 осіб, 6 з яких безпосередньо складали його родину. Дворових людей налічувалося 27 чоловік, які входили до 6 родин. Наступними згадувалися родина служителів (5 чоловік), дячка Костянтина Петрова (6 чоловік), паламаря Гната Кондратова (4 чоловіки), а також 2 псаломщики – Йосип Федоров та Андрій Діонісієв. У шпитальному дворі проживало 8 чоловік. Середня населеність козацьких дворів становила 10 осіб без служителів та дворових людей, яких там було 145. Разом з ними цей показник збільшувався до 12 осіб. Найбільшою була родина козака Дем'яна Олихвіра – 32 особи, де налічувалося 7 сімейних ядер. В його домогосподарстві проживала також сім'я дворових людей з 6 чоловік та 4 служителі. Найменш чисельними (4 особи) були родини козаків Миколи Тарасенка, Григорія Радченка, удівця Марка Деркача, удови Катерини Шамрицької та Григорія Розгоненка [1, арк. 419, 424 зв.]. Порівняємо отримані результати з аналогічними показниками у працях інших дослідників. Так, у роботі Ю. Волошина середня населеність домогосподарств українських сіл Стародубського полку складала 8,9 особи [3, 220]. Б. Миронов подав дані про населеність домогосподарств окремих регіонів Росії станом на 1710 р. Найменша середня населеність зафіксована ним у Поволжі – 6,6 особи, а найбільша – 7,8 особи – у Чорноземному центрі [9, 221]. М. Крикун наводить середній показник населеності дворів Житомирського повіту Київського воєводства, який станом на 1791 р. складав 6,5-7 осіб [7]. За даними О. Сакала

середня населеність домогосподарств с. Митченка Пирятинської першої сотні Лубенського полку згідно сповідного розпису 1770 р. становила 10,4 особи, а козацьких господарств – 13 осіб [14, 384].

Тепер визначимо поколінний склад козацьких сімей. Переважну більшість складали двопоколінні родини, яких налічувалося 58 (64,4 %). Значною була також частка трипоколінних сімей – 30 (33, 3%). І лише 2 (2,2 %) козацькі родини мали 1 покоління.

Перейдемо безпосередньо до розгляду структури домогосподарств с. Баби, спираючись на класифікацію П. Ласлетта. Згідно неї існують три основні типи сімейних утворень:

1. Прості або нуклеарні домогосподарства, що складаються з однієї шлюбної пари з дітьми або без них. Шлюбний зв'язок є головною ознакою такої сім'ї. Домогосподарство, яке складається з удівця (удови) з дітьми також вважається нуклеарним.

2. Розширеним є домогосподарство, в якому окрім безпосередньо сім'ї господаря проживає один або кілька родичів, але вони в свою чергу не утворюють шлюбних пар. В залежності від того, ким доводяться ці родичі голові сім'ї, розрізняють розширення по висхідній, низхідній та боковій лініях. Наприклад, якщо в домогосподарстві, окрім дружини та дітей, проживає батько господаря, воно вважається розширеним по висхідній лінії. У випадку, коли головою родини залишається батько, то сім'я є розширеною по низхідній лінії. Домогосподарства, в яких проживають брати або сестри господаря, називаються розширеними по бічній лінії або колатеральними.

3. Мультифокальне(складне) домогосподарство – сімейне утворення, що складається з кількох простих сімей (кількох ядер). Первинним вважається ядро, до якого належить голова сімейства. В свою чергу тут також виділяються підтипи, що розрізняються розміщенням вторинної сім'ї на висхідній, низхідній чи боковій лініях від первинної. Якщо складне домогосподарство об'єднує в собі подружні пари братів та сестер, тобто складається з родичів по боковій лінії, його відносять до братського об'єданого типу [8, 138].

Всього в козацькому середовищі налічувалося 14 (15,6 %) сімей, що відносились до типу простих або нуклеарних. Кількість родичів в них коливалася від 4 до 7 чоловік. Задля прикладу розглянемо родину 54-річного козака Василя Овчаренка. Його дружиною була Уляна Степанова, 46 років. Разом вони мали 4 дітей: 16-річного Остафія, 10-річного Іоана, 8-річну Домнікію та 6-річну Анастасію [1, арк. 423]. Отже перед нами родина з двох поколінь, яка мала 1 ядро.

До розширених належало 4 (4,4 %) козацьких домогосподарств з середньою чисельністю по 5 чоловік. Серед них 2 господарств є розширеними по бічній лінії, а у решті присутні удови. Типовим

прикладом розширеної сім'ї по висхідній лінії є родина козака Степана Шокуна, 40 років. Разом з дружиною, 34-річною Пелагеєю Савиною, вони мали 3 дітей: Прокопа (8 років), Євдокію (4 років) та Івана (2 років). З ними проживала мати господаря, 76-річна удова Євдокія.

Більшість у с. Баби складали мультифокальні або складні сім'ї, що утворювалися з кількох нуклеарних сімей або ядер. Їх налічувалося 72 (80 %), з яких 38 (53 %) були братськими, а 34 (47 %) – патріархальними. За кількістю сімейних ядер переважали родини з 2 та 3 ядер, яких налічувалося відповідно 27 (37,5 %) та 22 (30,5 %). По 4 ядра мали 10 сімей (14 %), по 5 – 7 сімей (10 %), по 7 – 5 сімей (7 %). По 1 родині було на 6 та 8 ядер. Кількість мешканців у мультифокальних сім'ях коливалася від 5 до 32 чоловік. Найбільше було сімей, куди входило від 5 до 10 чоловік – (50 %). Родини з чисельністю 10-20 чоловік складали 36 % від загальної кількості складних сімей. Частка родин, які склалися з 20-32 осіб, становила 9 %. Одним із прикладів складної братської сім'ї була родина 52-річного Данила Кузьменка, яка складалася з трьох ядер. Разом із дружиною Агафією Семеновою (46 років) Данило мав трьох дітей: Мойсея (14 років), Саву (13 років) та Анну (10 років). З ним проживали його рідні брати: 38-річний Наум та 26-річний Іоан. В Наума була дружина Агафія Ільїна (32 років) та 7-річний син Сергій. Іван мав за дружину 20-річну Агафію Григорієву та сина Григорія (2 років) [1, арк. 417].

Значну увагу в дослідженні різних аспектів існування сім'ї привертає досебетака характеристика, як вік шлюбних пар. Зокрема, вже поверховий огляд відомостей сповідної книги с. Баби свідчить про те, що значна кількість чоловіків та жінок вступили до шлюбу або мали власних дітей у досить юному віці. В результаті здійснених підрахунків в середовищі козацького населення нами були виокремлені відповідні групи серед дівчат та хлопців віком до 25 років. Найчисельнішою з них виявилася група з 74 дівчат з 46 родин віком від 14 до 19 років, що вступили до шлюбу. По 14 років мали 7, а по 15 – 5 дівчат. У 16 років вийшли заміж 18, у 17 років – 11, а у 18 років – 23 дівчини. 19 років на момент укладання шлюбу мали 4 особи жіночої статі. Для хлопців шлюбний вік розпочинався з 17 років, яких у віковій групі 17-19 років нами було нараховано 15 осіб. Вікові межі для наступних груп осіб жіночої та чоловічої статі становлять 20-24 роки. Зокрема в цьому віці до шлюбу вступили 68 дівчат з 42 та 48 хлопців з 34 родин.

Окрему групу населення козацьких дворів, як зазначалося вище, складали дворові люди та служителі, які зафіксовані відповідно у 23 та 6 козацьких домогосподарствах. Одночасно разом з сім'ями дворових людей по 2-3 служителі проживали

у дворах козаків Герасима Крамного, Семена Бутенка та вищезгаданого Дем'яна Олихвіра. 4 служителі згадувалися у родині Остафія Москаленка, по 1 – у сім'ях Романа Ярошка та Андрія Жили [1, арк. 411, 419 зв.]. Вік служителів становив 16-26 років, а своїх родин вони не мали.

Всього за нашими підрахунками дворові люди в козацьких дворах утворювали 32 родини. За поколінним складом в їх середовищі переважали двопоколінні сім'ї, яких налічувалося 22. Однопоколінних сімей було 5, а трипоколінних – 4. За структурою 24 сім'ї відносились до типу простих. Чисельність осіб в них коливалася від 2 до 7 чоловік. Найбільше було сімей з 2 та 5 осіб, відповідно – по 7 та 6. Лише одна родина складалася з 6, а інша – з 7 чоловік. До розширених належало 4 родини з чисельністю 3-5 осіб. Характерно, що всі вони були розширені по низхідній лінії, де головами сімей були удови. До мультифокальних відносилося 4 сім'ї, чисельність яких коливалася від 5 до 8 чоловік.

Таким чином, Баба постає перед нами як козацьке село з досить значною кількістю жителів. Якщо порівнювати дані про середню населеність дворів, то цей показник виявився майже на рівні з аналогічним у праці О. Сакала та перевищив цифри подані у працях Б. Миронова, М. Крикуна та Ю. Волошина. Частка мультифокальних сімей виявилася майже однаковою по відношенню до аналогічних показників, приведених О. Сакалом – 72-75 %, та дещо перевищувала дані по селах Стародубського полку – 60,9 % [14, 90]. В цілому приклад козацьких домогосподарств с. Баби підтверджує поширену тезу про переважання на теренах Східної Європи складних сімейних утворень та раннього віку серед осіб, які вступали до шлюбу.

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 9, спр. № 380, арк. 395-426.
2. Волошин Ю. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. – № 1-2. – С. 64-83.
3. Його ж. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.
4. Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум. – 2004. – Вип. 4. – С. 117-133.
5. Дмитренко В.А. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 181-186.
6. Дослідження шлюбу і сім'ї серед православного населення Російської імперії XVIII – поч. XIX ст. в контексті історії повсякденності (історіографічний огляд праць сучасних зарубіжних і російських науковців) // www.nbuv.gov.ua.
7. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // www.franko.lviv.ua
8. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей // Под

ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979.

9. Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1989. – Т. XX.

10. Його ж. Социальная история России периода империи (XVIII- начала XX в.): В 2 т. – СПб., 2000. – Т. 1.

11. Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // www.kleio.asu.ru

12. Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122-148.

13. Сакало О. С. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19 (у 2-х кн.). – Кн. 1. – С. 379-386.

14. Його ж. Структура козацької сім'ї другої половини XVIII ст.: на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків., 2006. – Вип. 9. – С. 82-91.

15. Його ж. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристовки Курїнської сотні Лубенського полку // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 211-213.

16. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Хрестовоздвиженської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 48-55.

17. Його ж. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 3-21.

18. Старченко Н.П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6, 2001. – № 1-4.

Казимиров Д.В. Семья казаков с. Бабы Менской сотни Черниговского полка на основании материалов исповедных книг 1746 г.

В статье согласно данных исповедных росписей изучается структура домохозяйств казаков с. Бабы. Одновременно устанавливается их средняя населенность и поколенный состав. Делается вывод о преобладании сложных и многолюдных семейных образований в казацком населении Гетманичины XVIII в.

Ключевые слова: исповедная роспись, домохозяйство, структура семьи, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

Kazimirov D.V. Cossack's family's of the Chernihiv regiment Mena company Baba village according to confession registers of 1746

In the article the Baba cossack household's structure is analyzed on the basis of confession register's data. During the exploring of households the average inhabitant's number of the yard, family's generations is determined. It's drawn a conclusion about predominance of the multiple and populous families in Hetmanschina cossack population.

Key words: confession register, household, family structure, nuclear family, extended family, multiple family.

29.03.2011 р.

УДК 94(477):624.05 «17»

Ю.А. Шишкіна

БУДІВНИЦТВО ГЛУХОВА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті досліджується будівництво урядових, житлових і господарчих будинків Глухова доби Гетьманщини.

Ключові слова: будівництво, урядові установи, опис, партикулярні дома, покої.

Архітектура (грец. – будівництво) – це одночасно наука і мистецтво проектування будівель, а також власне система будівель та споруд, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей відповідно до законів краси. У різні часи питання будівництва викликало неабиякий інтерес у дослідників, адже забудова міст, поселень свідчить про розвиток матеріальної культури того чи іншого народу. Вивченню містобудівної спадщини України загалом і Глухова зокрема присвятили свої дослідження С. Таранушенко [1], М. Шумицький [2], М. Цапенко [3], В. Вечерський [4]. У статті автор ставить за мету розглянути будівництво урядових, житлових і господарчих будинків останньої гетьманської столиці у XVIII ст.

За період українського національного піднесення Глухів значно розширився і прикрасився новими культовими і громадськими спорудами. У кінці XVII – на початку XVIII ст. центральну частину і площу міста прикрашали кам'яні Миколаївська і Михайлівська церкви, дерев'яна церква Варвари і дерев'яний Троїцький собор, споруди Дівочого монастиря з кам'яним собором Успіння Пресвятої Богородиці і трапезною безбанною Воскресенською церквою, а також ратуша і садиби козацької старшини.

Будівництво, особливо муроване, вимагало вмільних майстрів, складної організації роботи, дозволів та великих коштів, що надавали багаті, впливові особи. Прикладом є універсал гетьмана Івана Скоропадського 1718 року, яким він «знаменує устроить в городе Глухов больницу ради тамошних престарелых и немощных, и также для оных поблизу церковъ тёплую...и передать им во владение присёлка Нова Гребля» [5, арк. 1]. Відповідно до указу Анни Іоанівни від 1734 року «...на строение в Глухове соборной каменной церкви повеливаем ... выдать тысяча рублей...» [6, арк. 198]. У порівнянні з іншими містами того часу Глухів мав вигляд надзвичайно розвинutoго і багатого.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається «Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах, розпочате 1781 р. червня 8 дня» (далі «Дело»). Цей документ дає цікавий матеріал щодо будівництва у добу Гетьманщини урядових, житлових й частково господарчих будинків.

Відомо, що під час адміністративно-

територіальної реформи кінця XVIII ст. було підготовлено російське «Положение о губерніях». Для запровадження реформи влітку 1781 р. проведено реєстрацію урядових будинків Гетьманщини. «Малой России губернатор» Андрій Милорадович за наказом «Малороссийского Слободско-Украинского» генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського розіслав усім полковникам Гетьманщини «ордери». Ними він «рекомендував в самой возможной скорости, под особистим надзиранием полковников, планы наявных урядових будинків сочинить и оные нарочным надежным сотенным старшиною или значковым товаришем... в Глухов доставить», доручивши призначити для складання планів «самых исправных и прилежащих» [7, арк. 2]. Плани ці потрібні були для того, щоб виявити будинки, придатні для розміщення в них нових урядових установ.

На підставі матеріалів, надісланих із полків, у Глухові була складена чернетка первісного проекту розподілу урядових полкових та сотенних будівель поміж Київською та Новгород-Сіверською губерніями.

Про знаходження установ самого Глухова в «Деле» маємо лише незначну згадку щодо трьох мурованих й одинадцяти дерев'яних будинків. З «Опису Новгород-Сіверського намісництва» дізнаємося, що в числі мурованих урядових будівель у Глухові за тих часів був триповерховий генерал-губернаторський дім, де містились генеральний суд, канцелярія скарбу, земський суд та інші установи. Другий урядовий мурований дім знаходився у старій будівлі. У ній перебувала сотенна Глухівська канцелярія з іншими установами. У «зразковому» двоповерховому мурованому будинку розташовувалась похідна канцелярія Румянцева. В одному з дерев'яних урядових будинків, що стояв у передмісті Веригіне, містилася служба Малоросійської колегії, в інших мешкали урядовці центральних установ України [7, арк. 3].

Отже, урядові будівлі, в переважній більшості, були дерев'яними, не враховуючи поодиноких винятків. В описах майже завжди вказуються породи дерев, використаних при їх будівництві: сосна або «смолове дерево», рідше береза, осика, дуб, вільха. В окремих випадках конструкція стін будівель була зроблена з одного матеріалу. В інших будівлях – і в тих, що ставилися одразу, і в тих, що згодом перебудовувалися чи добудовувалися – в окремих частинах використовували різний матеріал. На будову йшли кругляки, пластини, брус («з бруса різаного», «будівля вся брусована») тесане дерево («тіос» або «дерево обделаное тіосом»). Різане дерево називали пиляним чи «пилюваним». Сировину брали з довколишніх лісів, а там, де не вистачало потрібної породи, користувалися «плитовим лісом» чи «плитовим деревом», тобто таким, що сплавлявся по воді «плитами» (плотами).

Одним із найбільших приплавів, де продавалося «плитове дерево», а частина перероблялась на дрань, був Новгород-Сіверський на Десні [7, арк. 27].

Майже всі урядові будівлі були рубленими. Іноді вони будувалися в одній зв'язці (механічними зіставленнями), але частіше – з окремих рублених кліток, сполучених сіними «вшули» (вертикальними стійками). Як показують вміщені в «Деле» описи й кресленики, зруби рубалися як в «простий угол з остатком», так і в «угол складний без остатку». Про конструкцію складних кутів в «Деле» інформацію не знаходимо. Ймовірно, вони були такі самі, як і в монументальному будівництві XVIII ст. В рідких випадках на креслениках показані «підкосичі» (частина бруса), що підтримували напуск стріхи на причілках. Як з'ясувалося, в креслениках вони не завжди зазначалися, хоча у будівлях безперечно були [7, арк. 28].

Рублення, як засіб будівництва, було настільки загальнозживане, що про нього в описах «Дела» майже не згадується. Частіше відзначаються випадки, коли стіни (часто поруч зі зрубом) частково або цілком виводилися у «шули». Сінешні стіни між рубленими клітками закидалися в «шули» кругляком. Внутрішні «переборки» в кімнатах робилися «в ставню» чи «всторч» із дошок.

В описах будівель в «Деле» ніде не говориться про обмазку глиною й побілку стін. Тим часом кресленики й поодинокі схеми фасадів свідчать, що урядові будівлі «з окола» обов'язково обмазувалися глиною й білилися.

Описи деяких споруд подають висоту зрубів зовні (від землі до даху) чи стін із середини (від підлоги до стелі). Розміри ми беремо з креслеників та схем.

Так зруби сотенних канцелярій та хат-караулень були невисокими: від 3 аршинів до 3 аршинів 8 вершин (від 2,13 м до 2,48 м), а іноді мали й меншу висоту. В більш значущих урядових будинках зруби вже мали висоту від 3,5 до 5 аршинів (до 3,55 м), інколи – більшу [7, арк. 30].

Дерев'яна підлога, або «міст», «поміст», «потолок нижній», мостилися різаними дошками, і, очевидно, не становила необхідної приналежності урядових будівель, адже у описах зазначається, що не у кожній з них була підлога.

Стеля, або «потолки верхні», обов'язково перекривала всі покої, інколи за винятком сіней. Стелі, зазвичай, були рівними «з дошок різаних соснових чи смолових», тільки «чорні» чи курні хати перекривались горбатою стелею.

В описах майже не знайдено відомостей про двері, навіть про їх розміри. Наскільки можна судити з креслеників, співвідношення висоти до ширини дверей, як і в XIX ст., дорівнювало 2:1 або наближалось до нього. Одвірки мали чотирикутну форму.

Розміри вікон показують, що співвідношення їх висоти до ширини наближалась до 2:1 або 3:2.

Вони прорізалися один від одного на відстані, що дорівнювала ширині вікна. За формою віконні пройми були квадратів, волокові, прямокутні зі співвідношенням висоти до ширини 2:1, 3:2 та 4:3. Іноді їх прорізали і в сінях. Вікна, зазвичай, були без віконниць, однак в «Описи двора...чем владел гетьман Д. Апостол по гетьманству 1734 р.» зазначалось, що в будівлях вікна часто мали «ставні», «затворні», «притвори» на залізних завісах та гачках з завертками залізними». Вікна були з «оболонок» – в рамах «з простого стекла круглими шибками» чи «стекла простого круглого». Вони могли бути «зашклені стеклом аркушевим простим», тобто малопрозорим, зеленкуватим з пухирями або «аркушевим склом білої води» [7, арк. 33].

Урядові будови «огрівалися» кахляними грубами чи печами. Вони робились майстрами, що підтверджує указ Військової канцелярії від 1737 р. «О высылке в Глухов гончаров из Воронежской и Кролевцекой сотен для вспомошествования глуховским гончарам для делания новых печей в домах княжих и канцелярских, и поправки старых» [8, арк. 3]. Для оздобу груб чи печей використовувались зелені полив'яні, білі чи прості без поливи кахлі. В караульних стояла «вариста піч». В окремих випадках вона була з грубою. Груби ставили так, щоб їх можна було топити із сіней. Дим на двір виводився двома способами: або цегляним каміном безпосередньо від груби через дах, або спочатку «прогоном» через «каглу» (отвір, зроблений у стіні), а вже із сіней на двір через сінний камін – найчастіше плетений «лісяний», а іноді цегляний. Димарі (за формою прості або з дашками) були «лісяними» плетеними або дощатими, а в більших будовах – цегляними.

Про убранство урядових установ у описах «Дела» майже нічого не сказано. У всякому разі «дуже воно не пишне». Необхідним атрибутом був стіл «під червоним сукном» чи пофарбований, або «білий, великий простої роботи». Сиділи урядовці, зазвичай, на лавах або «ослонах», що були їм «во вместо стуллев».

Сіні були неодмінною частиною кожної урядової будівлі. В одних спорудах вони улаштовувались в одній зв'язці з усіма іншими покоями й будувались з того самого матеріалу, що й решта кімнат, і звичайно в зруб. В іншому разі сіні заповнювали відстань між клітками – зрубами покоїв – і в таких випадках найчастіше їх надвірні стіни закладалися в «шули» дрібнішим за зруб деревом, часто кругляком або тертицями. Були й такі, у яких сіні разом із «хижею» плелись із хворосту. В одних будівлях сіні мали «поміст» і стелю, в інших була тільки стеля, а інколи взагалі без «верхніх і нижніх потолків». У прямокутних видовжених будівлях сіні, що дорівнювали ширині житлової частини, займали часто геометричний центр композиції плану, в

інших випадках були зміщені від центру ліворуч або праворуч чи містились з краю прямокутника будови. В будівлях, де план наближався до квадрату, або там, де покої і при видовженому плані розміщалися одним рядом до вулиці, а другим на задвірки, або в будинках з великим числом кімнат, сіні розміщували там, де їм найзручніше було виконувати свою функції. У великих будинках сіней могло бути двоє, а то й більше. Вони були різні й за планом: квадратів, чотирикутні вузькі, іноді широкі настільки, що їхня чільна стіна була навіть довша за причілок будівлі. Щодо розмірів, то вони також варіювались: менші за покої й більші за них, не кажучи вже про рідкісні випадки, коли у величезних за розміром сінях всередині виділялись то хата, то комора. Часто сіні в урядових будівлях, як і в сільських хатах, були прохідними, мали двоє дверей навпроти («вхожі» й «вихожі») більш-менш посередині стіни. В сіні намагались виводити топки груб з кімнат; тут же містились й каміни. В рідких випадках в сінях були невеличкі віконця – одне або два, іноді круглої форми. Якщо на горищі була мансарда, сходи на гору вели із сіней.

Якщо підвалини будівлі лежали низько, просто на землі, до сіней входили тільки переступивши, зазвичай, високий поріг. У будівлях, де підвалини лежали на стояках, до сіней потрапляли через рундук – поміст з однією чи кількома приступочками. В деяких будинках було два або три рундуки. Звичайний рундук був відкритим і не мав над собою даху. У заможніших установах рундуки обводилися з боків «балясинами», і вся така споруда звалася «ганком». В окремих випадках будинок мав ганок і рундук при ньому.

Крім ганків фасади деяких будинків оживляли «піддашки». Він ішов уздовж усього чола, захищаючи важливіші урядові покої від перегріву сонцем у дні літньої спеки. Дах над піддашником підтримували стовпчики.

Урядові установи мали призьби із дошок або плетені з лози. Призьба не тільки захищала від холоду і від вологи підвалини й нижні вінці зрубу стін, а мала ще й декоративне значення як елемент ритму у оформленні фасаду будівлі.

На улаштування дахів будівель головних установ йшла «дрань», «діор» – колоті дошки. Другорядні будови вкривалися соломою або очеретом. Місцями зберігався ще архаїчний засіб покривання даху землею.

«Дело» подає деякі відомості й про господарські споруди – комори, клуні, стайні, повітки. Конструкція їх стін принципово не відрізнялась від конструкції житлових будівель. Стіни ставилися з різаних соснових пластин, з соснового бруса, кругляка, дрібного дерева. Вони могли бути «рублені в угол чи простий угол», з шул, інколи плетені з лози. Крилися господарчі споруди

найчастіше соломою, в окремих випадках – дранню «під дерев'яний гвозд». По формі «кровлі» були на два або на чотири схили. Деякі будівлі не мали димарів, і їхню функцію виконували «димники» – незащиті верхи фронтонів причілку даху.

Складнішої форми дах набирав у тих випадках, коли будова у плані була не звичайним чотирикутником, а наближалась «глаголя», коли до чотирикутника додавались тієї чи іншої форми «виступні покої». Висота дахів в урядових будівлях (і абсолютна, і відносна до висоти зрубів) коливалась від двох до дев'яти аршинів.

За два роки до реєстрації урядових будівель, наслідки якої були зафіксовані в «Деле», у 1779-1780 рр. за наказом Малоросійського Слобідсько-Українського генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського був проведений статистично-географічний опис усієї підлеглої йому території Гетьманщини й Слобожанщини (так званий «Румянцевський опис» (далі «Опис»). Північна частина Гетьманщини була обстежена комісією під керівництвом Малоросійського губернатора Андрія Милорадовича, того самого, що керував і реєстрацією урядових будівель всієї Гетьманщини. Комісія поставила на облік усі населені пункти і всі житлові будівлі, часто зазначаючи їх технічні характеристики (будівельний матеріал, кількість поверхів, на який «манер» збудований). Всі житлові будівлі були поділені на дві групи: в першу зараховані хати, в другу – «партикулярні» дома, «кои больше двух покоев имеют».

Хати козаків, їхніх «підпомошників», «підсусідків», підданих, посполитих, міщан, ремісників мали не більше двох покоїв. З «Опису» дізнаємось, що вже у 70-х роках XVIII ст. серед кріпаків – «підданих» виділялись ті, що промислом чи торгівлею наживали чималі кошти і мешкали уже не в хатах, а в будинках. Купці також жили здебільшого в будинках на три або чотири покої. Зокрема, посполитий Деменський в Глухові мав будинок на чотири покої. Попи володіли будинками, зазвичай, на три-чотири покої, але були такі, що мали житло з п'яти-шести покоїв.

«Опис» містить статистичні дані, з яких дізнаємось, що «обыкновенная резиденция главнокомандующего Малой Росією» Глухів мав найбільшу кількість «партикулярних домів» – 188. У Стародубі їх було 114, у Новгороді-Сіверському – 51, у Конотопі – 49, у Коропі – 35, у Кролевіці – 30, у С.-Буді – 25, у Батурині – 23, у Воронежі – 22, у Погарі – 19, у Мені – 15 [7, арк. 91]. Кількість покоїв у цих, за поодиноким виключенням, дерев'яних одноповерхових будинках коливалась від трьох до десяти (найчастіше від трьох до п'яти). Найбільше число «партикулярних домів» припадало на мастки урядовців. Це були або жилі, або «приїзжі» будинки в селах та на хуторах.

Панські будинки були одно-двоповерховими

(дуже рідко триповерховими). Деякі зводилися на мурованих підмурках або стояли на мурованих льохах. Зазвичай будинки, навіть двоповерхові, були дерев'яними (інколи одна частина була мурована, а друга – дерев'яна), зрідка – мурованими, мали до дев'ятнадцяти покоїв. У конструкції таких споруд часто використовували дві, а іноді три-чотири «зв'язі» (механічні зіставлення між будинками).

Найбільшу кількість покоїв мали земські суди, що говорить про їх велику значущість у той час. Так, Генеральна військова канцелярія при гетьмані Данилі Апостолі у Глухові мала лише світлицю з чотирма вікнами та кімнату з трьома вікнами, і мебльована вона була не набагато пишніше за покої полкових та сотенних канцелярій. У світлиці стояло два столи (довгий і круглий), три лавки і один ослін. У кімнаті знаходилося три круглі столи, один з яких був застелений простим килимом, і три стільці, оббиті червоною шкірою. Щоправда гетьманська будівля мала кілька покоїв: столову світлицю, хрестову світлицю тощо, але це були житлові апартаменти гетьмана. Сіньми та одним чи двома покоями – канцелярією та «присутственною» – задовольнялися «городські» суди та комісарства.

Отже, опрацьовані нами документи показують, як в житловому будівництві XVIII ст. поступово починає простежуватись соціально-економічне розшарування, класова структура тогочасного суспільства на Україні.

Посилання

1. Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків // Питання історії та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – 336 с.
2. Шумицький М. Український архітектурний стиль. – К., 1914. – 60 с.
3. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 234 с.
4. Вечерський В.В. Архитектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: НДПІАМ, 2001. – 350 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 1219, оп. 2, спр. 1701.
6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8826.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 51, оп. 3, спр. 6457.
8. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6457.

Шишкина Ю.А. Строительство Глухова периода Гетманщины

В статті досліджується строительство правительственных, жилых и хозяйственных зданий Глухова периода Гетманщины.

Ключевые слова: строительство, правительственные учреждения, опись, партикулярные дома, покои.

Shyshkina Yu. A. Hlukhiv's construction in Hetmanschnyna period

In the article the construction of state, housing and household buildings in Hlukhiv in Hetmanschnyna period is researched.

Key words: construction, state buildings, description, «partykularni» buildings, rests.

29.03.2011 р.

ВІЗИТАЦІЙНІ ІНСПЕКЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТЕЧКА КАЛЬНИКА – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КЛІРУ

У статті розкривається соціальний і релігійний розвиток кліру і прихожан містечка Кальника у XVIII ст. на основі нововиявлених документів інспекцій Греко-католицької церкви.

Ключові слова: візитація, інспекція, Греко-католицька церква, містечко, Кальник, соціально-економічний розвиток, клір.

Протягом кількох століть на Правобережжі України панівною була Греко-католицька церква. Її підтримувала королівська влада Речі Посполитої і місцеві польські магнати й шляхта. Служителі цієї церкви займали значні позиції у соціальному, релігійному й економічному житті регіону, зокрема й містечка Кальника. Наземлях Правобережжя, Галичини й Волині існувала Київська уніатська митрополія. Вона у свою чергу поділялася на крилоси (Барський, Брацлавський, Галицький та ін.), які складалися із намісництв (Брацлавський крилос мав 10 намісництв: Браїлівське, Брацлавське, Вінницьке, Кальницьке тощо) та деканатів. Такий церковний устрій протягом XVII-XVIII ст. не був сталим: мінялися крилоси, намісництва, деканати, єпархії. Містечко Кальник у документах візитаційних перевірок називався центром намісництва, деканату та протопопії.

Візитації – це системний опис греко-католицьких храмів. Вони проводилися відповідно створеною комісією у складі кількох парохів або одного візитатора. Після перевірок складалися документи-звіти – акти (протоколи) генеральних і деканатських візитацій [5, 337]. Низку подібних документів, від однієї або кількох сторінок, описував український дослідник Ігор Сковичас. Власне він найглубочіше опрацював Генеральні візитації за 1726-1727, 1730-1733, 1738-1744, 1745-1748 рр., де згадується Кальницьке намісництво. Відповідно до визначених вище років візитації у Кальницькому намісництві було 24, 24, 24, 55 церков. За 1726-1727 р. візитаційних документів Кальницького намісництва не збереглося, за 1730-1733 р. збереглося 24 описи, за 1738-1744 – жодного. За наступні 1745-1748 рр. також описів візитації не збереглося. Прізвище візитатора за 1726-1727 рр. не встановлено, а за наступні періоди відповідно: Гедеон Загачевський, Єронім Жураковський, Севастян Білінський [4].

Ігорем Сковичасом не описані ще дві, відомі нам, візитації. Дві зберігаються у Державному архіві Житомирської області за 1758 р. (протопресвітерська) [2, арк. 13зв.-14], а друга генеральна за 1782 р. [2, арк. 3-4 зв.]. Ще одна зберігається в Інституті рукопису НБУ НАН

України за 1789 р. [8, арк. 1-3]. У цих документах прослідковується вплив уніатів у містечку Кальнику як центру Кальницького деканату. Піонерами візитаційних студій там були Іван Франко та Ісидор Шараневич, Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип'якевич та ін. Ігор Сковичас системно й ґрунтовно досліджує це надзвичайно важливе архівне джерело. Його статті та двотомна робота з документами свідчать, що ця проблема цікавить молодих українських дослідників.

І. Сковичас обрав предметом вивчення дисертаційного дослідження візитації Кальницького деканату за 1730-1733 рр. Зокрема, автор праці відзначає, що Кальницький деканат згадується раніше – у 1701 та 1721 рр., але конкретна кількість його храмів залишається невідомою. Найбільш ґрунтовно описується храми цього деканату за 1730-1733 рр. [6, 97, 131]. У додатках дисертант подає кілька карт Львівської єпархії, де відзначається Кальник як центр однойменного деканату [6, 223, 227-228].

Автор дисертаційної роботи детально охарактеризував зміст візитацій, виділяючи при цьому 17 пунктів, на які інспектори давали детальну відповідь. Інколи запитань було менше, що свідчило про поступове формування типових вимог. Крім статистичних та демографічних відомостей, візитатори інколи акцентували увагу й на політичних подіях, стихійних лихах. Недоліком таких документів була відсутність у них матеріалів про простих мирян [6, 104-105].

Акти, які складали візитатори, були, можна вважати на сучасний манер, типовими. Вони, як правило, включали наступні складові: коли і з якого матеріалу побудована церква, хто був її патроном; забезпечення храму необхідним церковним начинням; хто відправляв службу, його сан і посада; матеріальний стан священика, інколи підсумкова таблиця деканату тощо.

У 1757 р. була проведена протопресвітерська візитація. Кальницьким деканом тоді був о. Стефан Комарницький. Цілком вірогідно, він і проводив візитацію. Кальницьким парохом тоді був чесний отець Йосип Поторжинський. Він вів спокійне життя, навчав парафіян Катехизми. Храм у 1720 р. отримав благословення від Холмського єпископа Йосипа Левицького, затверджене київським митрополитом Анастасієм Шептицьким. Патроном храму був власник містечка князь Чорторийський.

Греко-католицький храм у Кальнику був побудований із дубових брусів, пофарбований, мав великий вівтар, у якому знаходилось чотири намісні ікони, забезпечений богослужбовою літературою (Євангеліє, Службники, Требник Львівський, Апостол, можливо Київський). У візитації записані процесійний хрест, дві хоругви з полотна, два облачення тощо. Біля церкви була дзвіниця з 5 дзвонами. Цвинтар не був обнесений парканом.

Всіх парафіян у храмі нараховувалося 234 особи. Парох використовував церковні ґрунти вільно, тобто без обмежень [2, арк. 13-14 зв.]. Візитатор зажадав від пароха настелити підлогу в храмі, облаштувати цвинтар при допомозі парафіян.

Наступну, генеральну, візитацію провів 27 листопада 1782 р. володарський декан, одночасно сквирський парох Григорій Лапинський. Кальницьким священиком тоді був 50-річний Василь Говінський, який закінчив клас філософії. У містечку було 150 дворів, у яких проживало 936 дорослих осіб і 183 малолітні [1, арк. 1]. У цій візитації більше уваги було приділено опису храму. Він був трьохповерховим, з трьома банями, які завершувалися залізними хрестами. Дах покритий гонтом, а стіни шальовані дубовими дошками. Споруда мала двос дверей – із заходу та з півдня, які кріпилися на металевих петлях і мали внутрішні засуви. Храм освітлювало вісім вищих та стільки ж середніх вікон без металевих ґрат. Підлога була вистелена липовими дошками. Пишний різьблений іконостас з царськими вратами та двома бічними дверцятами відділяв вівтар, який у свою чергу поділявся прекрасними стовпчиками. У вівтарі, пофарбованому під срібло і золото, знаходився образ «Господа Ісуса Назаретського» й інше необхідне для служби церковне начиння. Дзвіниця на той час стояла незавершеною, а цвинтар був не загороджений [1, арк. 4зв.].

16 січня 1790 р. Ямпільський декан Григорій Любанський розпорядився здійснити огляд (візитацію) Кальницького деканату. Його провели під керівництвом превелебного отця Андрія Плесецького. У ньому також взяли також Кальницький декан, який одночасно був парохом с. Кошланів. Тоді ж Кальницьким парохом був Їєронім Марковський. До складу комісії входили й інші парохі: Михайло Шидловський, Августин Більський, Василь Плотницький. У результаті роботи цієї комісії був підготовлений документ візитації, який складався із 214 аркушів [1, арк. 1]. Він розпочинався описом церкви містечка Кальника. Після цього йшов подібний опис ще 43 церков Кальницького деканату.

Відповідно до опису Кальницької церкви, якою «опікувався» власник містечка Юзеф Плятер, вона стояла на необлаштованому пагорбі, була збудована з чотирьох граних брусів, оброблених сокирою, ззовні дошками не обшита, за винятком віконних проїм [1, арк. 1зв.]. Хрестоподібна в плані, вона мала з двох сторін прибудови з окремими входами. Перед вхідними дубовими дверима розташовувався відкритий ганок знакриттям, яке вінчалася маленькою банькою. Літні двері закривалися залізним засувом. У нижньому ярусі знаходилося 6 квадратних вікон, у вищому – 8 круглих вікон без залізних ґрат [1, арк. 1зв.]. Храм мав три бані: дві з чорними металевими хрестами, третю з – позолоченим.

У внутрішньому інтер'єрі привертав увагу різьблений п'ятиярусний іконостас, пофарбований зеленою фарбою з використанням позолоти й ліпнини. За ним, на стіні, висіла намальована на тканині ікона, яку називали «Небо». Іконостас прикрашався іконою Ісуса, намальованою на дошках без шат, Божої Матері (копія Ченстоховської ікони Божої Матері). Підлога була вистелена добротною дубовою дошкою.

Церковне начиння складалося з жертovníка, свічника, антими́нса (антимена), ще одного антими́на, подарованого Феліціаном Пилиповичем Володкевичем, 2 позолочених келишків, пари бронзових ліхтарів на вівтарі і ще з бронзового круглого ліхтаря, однієї бронзової і однієї білої з композиційною прикрасою кадильниці, ложечки, одного бронзового дзвіночка, чудового вівтарного срібного хреста з позолоченими «особками». У церкві знаходилося й кілька видів убрання для парохів, службова література [1, арк. 1зв.].

Дзвіниця була побудована окремо від церкви. Вона мала чотири дзвони, найбільший з яких важив 40 оків (1 ок – 1,282 кг.). Біля церкви знаходився цвинтар (70 ліктів довжиною і 56 ліктів шириною). Він тягнувся із сходу на захід і був огорожений стовпами різних сортів деревини [1, арк. 1зв.].

Кальницьким парохом був Василь Головінський, який одночасно був і кальницьким деканом, а після нього – Ян Шумович. Ще від 16 серпня 1760 р. священнослужителі володіли одним полем у «трьох руках»: 18 днів оранки, сіножатями на 20 косарів. Вони були звільнені від всіляких чиншів та податків. Парох В. Головінський побудував садибу через тракт від церкви (113 на 102 ліктів землі). Після смерті його удова вийшла заміж за пароха Ієроніма Маяковського і земля дісталася йому [8, арк. 2].

7 грудня 1867 р. Олександр II схвалив прийняті Сенатом правила про будівництво нових та ремонт старих храмів у дев'яти західних губерніях імперії. Ухвала складалася з 58 параграфів і стосувалася різних боків діяльності церковно-будівельного присутствія. Розділ 6 «Загальних правил для облаштування церков» дозволяв будувати кам'яні церкви при наступних умовах: приход повинен мати не менш як 1500 прихожан обох статей; у населених пунктах, де є католицькі костели чи чудотворні ікони, що викликало значний приплив паломників; у містах, де є відповідний будівельний матеріал [3, 377]. Дерев'яні храми будувалися або відновлювалися при умові наявності кам'яного підмурку. В середині і зовні дерев'яні стіни повинні були шальовалися дошкою і фарбуватися олійними фарбами, а дах мав бути укритий залізом [3, 377].

Самодержавний уряд дбав про утримання храмів у належному стані, особливо у другій половині XIX ст., коли більшість церковних приміщень стали ветхими і вимагали заміни або

ремонту. Відповідно до розпорядження Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, генерал-лейтенанта графа Олексія Павловича Ігнат'єва будуть складені відомості про побудову нових та реконструкцію старих храмів з 1868 по 1890 роки. За цей період у Київській губернії буде побудовано і відремонтовано 603 храми [7, арк. 22-22зв.], з них 63 в Липовецькому повіті на загальну суму 363583 руб. [7, арк. 24 зв., 33, 43 зв., 49 зв.]. Із інструкції стає відомо, що генерал-губернаторові необхідно було подати інформацію про відбудовані або відремонтовані храми на кошти прихожан і «за рахунок церковно-будівельного кредиту», «відомість про число новозбудованих і капітально відбудованих церков за той же період за рахунок прихожан без допомоги казни» [7, арк. 22-22 зв., 24 зв., 33, 43 зв., 49 зв.].

Таким чином, аналіз візитацій кальницького деканату вимагає нового підходу при висвітленні демографічних, соціальних та релігійних чинників розвитку містечка Кальника, ролі його парохів, архітектури храму, його внутрішнього начиння. Візитації розкривають розвиток Греко-католицької церкви в селі, взаємовідносини кліриків із місцевим населенням. Демографічні проблеми, зокрема кількості населення XVIII ст., вирішуються завдяки дослідженню візитацій. Рівень освіти парохів-священиків визначається інспекційними документами.

Посилання

1. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф. 178, оп. 53, спр. 38.
2. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 20.
3. О порядке устройства православных церквей в девяти губерниях Западного края // ПСЗРИ. Собрание второе. – Т. XLII. 1867. – СПб., 1871. – С. 377.
4. Скориляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2004. – Додаток № 1.
5. Скориляс І. Документи архіву Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка в Україні та ін., 1999. – С. 337.
6. Скориляс І.Я. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело. Дис....канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 97, 131.
7. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 575, спр. 8.
8. Wizyta dekanatu Kalnickiego i Zywtowskiego // Інститут Рукопису НБУ НАН України, ф. 1, спр. 2478.

Казьмирчук Г.Д. Визитационные инспекции Греко-католической церкви городка Кальника – важный источник социально-экономического развития клира

В статье раскрывается социальное и религиозное развитие клира и прихожан городка Кальника в XVIII ст. на основе обнаруженных впервые документов инспекции Греко-католической церкви.

Ключевые слова: визитация, инспекция, Греко-католическая церковь, местечко, Кальник, социально-экономическое развитие, клир.

Kazmyrchuk H.D. Visitation inspections the Byzantine-rite Catholic Church of Kalnyk's township – the important source of social-economic development of the clergy

In the article the social and the religious development the clergy and church members of Kalnyk's township at the XVIII century is analyzed from unknown documents the Byzantine-rite Catholic Church.

Key words: the visitation, inspections, the Byzantine-rite Catholic Church, the township, Kalnyk, the social-economic development, the clergy.

29.03.2011 р.

УДК 94(477):929.7.032

М.В. Маханьков

ДВОРЯНСЬКІ РОДИ ГЛУХІВЩИНИ У XVIII СТ. (1708-1782 РР.)

У статті подані умови виникнення дворянських родів Глухівщини у XVIII ст., прізвища дворян, знайдені у різних джерелах, що слугуватимуть підґрунтям у встановленні генеалогічних зв'язків між поколіннями.

Ключові слова: «Глухівський період», демократизм, генеалогія, нащадки, дворянство, родовід.

Дворянство – вищий правлячий суспільний стан, який виник на ґрунті державної служби. Слово «дворянин» зустрічаємо не раніше другої половини XII ст. У той час їм називали людей, що мешкали поряд із князівським двором, котрі у нагороду за служіння отримували харчі або землю у вотчину (спадщину). Згодом дворянином можна було стати, отримавши відповідне звання і чин. Спадкове дворянство передавалось жінкам і законним дітям; особисте – від чоловіка до дружини. Дворянин за різні злочини міг бути позбавлений свого звання, прав і привілеїв. Потомственні дворяни по володінню нерухомої власності заносились у родинні книги [1, 11-12].

Представники українського дворянства у переважній більшості були прямими наступниками козацької старшини доби Гетьманщини, при чому старшина, що складала правлячий клас, головним чином вийшла з народу. Лише окремі роди були нащадками шляхти, що мешкала на Глухівщині ще до Хмельницького, чи мали іноземне походження, але здобули собі старшинські звання та чини.

Глухів з наданим йому Польщею Магдебурзьким правом користувався правами на самоуправління і судочинство, пільгами у веденні ремесел і торгівлі. Він увійшов до числа 17 міст Гетьманщини, яким воно знову було підтверджено російським царем. Після обрання гетьманом стародубського полковника І.І. Скоропадського у листопаді 1708 р., Глухів стає столицею гетьманської України. Вирішальними факторами у цьому стали його міська інфраструктура

та межування на кордоні з Росією. Починається «Глухівський період» історії України, який охоплює майже все XVIII ст. (1708-1782 рр.). За глибиною демократизму державний лад України цього часу, незважаючи на російські утиски і обмеження, продовжував залишатися найдемократичнішим у світі. Саме «Глухівський період» мав найбільш розвинену систему державних органів в Україні, зберігав та захищав українські політико-правові, економічні і ідеологічні засади. Генерация української еліти брала участь в роботі законодавчих органів влади (рада старшин, полкові, сотенні ради) та очолювала виконавчі владні структури. Гетьмана, генеральну старшину, полковників, сотників, курінних містечкових і сільських отаманів обирали на радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків обрана старшина одержувала рангові маєтності, котрими могла користуватись виключно до свого переобрання. Тільки в другій половині XVIII ст. подібні елементи демократії зароджуються у Сполучених Штатах Америки, а у Західній Європі – майже через 100 років.

Генеральною військовою канцелярією з 9 генеральними старшинами стала вищим урядовим органом. Вона складалась з двох частин: колегіальної і розпорядчої. До першої частини відносилась генеральна старшина, до другої – державний апарат з військових канцеляристів на чолі з генеральним писарем. До уряду відносився і Генеральний суд з двома генеральними суддями, канцелярія генерального скарбу на чолі з генеральним підскарбієм, канцелярія генеральної артилерії з генеральним обозним. Як правило, урядовці отримували гарну освіту, навчаючись у Києво-Могилянській академії, колегії Галагана, іноземних університетах тощо. Вони мали певний стаж роботи у полкових канцеляріях. Для їх підготовки було створено спеціальний «курін», в казенному будинку якого більша їх частина і жила. Великий внесок у підготовку української світської еліти вклала Генеральна військова канцелярія. В цьому органі влади акумулювався, набував розвитку історичний і політичний світогляд українців, формувалась політична культура і національно-державницька ідеологія, яка потім поширювалась і серед інших верств населення.

«Глухівський період» перебрав на себе феномен української державності другої половини XVII-XVIII ст. В цей час Гетьманщина являла собою республіку, політико-правовий зміст якої у порівнянні з іншими країнами мав неперевершені демократичні засади й здобутки. Законодавчі, виконавчі і судові органи влади забезпечували республіканську форму правління. До значних подій розвитку демократії слід віднести політичний документ загальноукраїнського значення – Конституцію 1710 р. П. Орлика. Вона була прийнята значно раніше Конституції

Сполучених Штатів Америки (1787 р.), Франції та Польщі (1791 р.). Текст Конституції був привезений до Глухова і зберігався в Генеральній військовій канцелярії [2, 36].

16 травня 1721 р. універсалом гетьмана І. Скоропадського в інтересах збереження української автономії була зроблена перша спроба кодифікації діючих в Україні ще з часів польсько-литовської держави норм права. Писареві Гадяцького полку О. Ситенському і значковому товаришеві З. Рошаківському доручалось перекласти з польської мови на українську «Литовський статут», збірник Магдебурзького права «Саксонське зеркало» і «Порядок» Гроїцького. Ця копітка робота була продовжена і при гетьмані Д. Апостолі призначеною їм комісією. Після його смерті 17 червня 1734 року було створено правління Гетьманського уряду. Його позитивним результатом правління стало завершення п'ятнадцятирічної роботи комісії у складі 12 найкращих світських і духовних знавців права, у результаті чого у 1743 р. був складений кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», процес реалізації якого набуває форми захисту української автономії.

При гетьмані К. Розумовському українська старшина фактично трансформувалась у привілейовану верству – шляхту. Сама назва «шляхетство» входить у широкий вжиток для означення старшинської верстви. Йдучи назустріч її бажанням, К. Розумовський у 1760 р. обмежив перехід посполитих селян з одного місця проживання в інше.

Згідно з указом Катерини II від 10 листопада 1764 р. К. Розумовський «дав згоду» на відставку, дія Генеральної військової канцелярії припинялась і більшість її функцій перейшла до канцелярії Малоросійського генерал-губернатора. Генерал-губернатор П.О. Румянцев-Задунайський протягом майже 20-річного правління втілював обачливо, послідовно і вміло доручення великоросійського уряду щодо обмеження автономії України. Багато українців одержало призначення до канцелярії генерал-губернатора, яка почала керувати діяльністю полкових і сотенних канцелярій, повітовими, земськими, підкоморними і гродськими судами.

На початку 1767 р. в Україні з'явилась деяка надія на повернення демократичних завоювань. Створюючи в перші роки свого правління видимість ліберальної імператриці, Катерина II наказала обрати від автономних районів, в тому числі від української шляхти, старшин, козаків, міщан, духовенства, представників до загальноросійської комісії по укладанню законів. Селяни – посполиті участі у виборах не брали. Російський уряд чекав, що у Глухові, як столиці Гетьманщини, на зборах шляхти та міщан генеральна старшина схвалить запропоновану їм пропозицію та програму, але збори за 48 підписами виробили наказ про

збереження автономії і обрали депутатом відомого на той час українського патріота, генерального осавула І.М. Скоропадського, онука гетьмана І. Скоропадського по чоловічій лінії (по жіночій – гетьмана Д. Апостола). Про нього у середовищі українців говорили навіть як про можливого кандидата у гетьмани. Зміст наказів глухівської шляхти зводився до подальшого функціонування української автономії, зрівняння у рангах з російським дворянством, підтвердження всіх існуючих землеволодінь.

Грамота імператриці Катерини II 1785 року надала можливість нащадкам колишньої малоросійської старшини залишатись у дворянських родословних книгах. Це викликало підвищений інтерес до своїх родоводів, наслідком чого став потік доказів про «шляхетство», направлений до комісій, створених для з'ясування прав на дворянське достоїнство. Не пройшов повз ці процеси і Глухів, у якому за описом Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) налічувалося «дворян, шляхетства 102 особи» [3, 92].

Генеалогія або родовід у теперішній час – визнана галузь історичної науки. У добу Гетьманщини одним із перших, хто зайнявся цією справою, був генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович – автор «Дневника», записи якого охоплюють великий часовий проміжок з 1717 по 1767 роки. У царині генеалогії з'являються і інші роботи, зокрема М.А. Максимовича «Обозрение городских полков и сотен», графа Г.А. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства» тощо.

Імператор Павло I своїм маніфестом від 20 січня 1797 р наказав Департаменту геральдії Сенату скласти «Общий Гербовник». Цим було започатковано кодифікацію російських, у тому числі малоросійських гербів. Кількома сенатськими указами був наданий припис щодо надання найточніших зі всіма подробицями відомостей про дворян. Припис зобов'язав їх вносити в Гербовник свої родоводи та герби. Останні повинні були бути намальовані фарбами, з описаними до дрібниць емблемами, включаючи їх значення. Обов'язковим було і пояснення, за яким правом та у зв'язку з чим родині був присвоєний герб. Пакет документів, який направлявся в Геральдмейстерську контору, засвідчувався підписом дворянського предводителя та двома чиновниками або знатними дворянами.

Таким чином за постановою Зібрання предводителя і депутатів дворянства Чернігівської губернії від 16 серпня 1912 р. був виданий «Малоросійський гербовник» у редакції В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського [4]. До «Гербовника» наш земляк Георгій Іванович Нарбут зробив не тільки малюнки обкладинки і фронтисписа, а й декілька оригінальних і ще «височайше» не затверджених гербів козацько-старшинських і дворянських родів, герб графа

Розумовського, Чернігівської губернії.

Відвідавши Глухівський краєзнавчий музей, автора статті зацікавила невідповідність між кількістю гербів дворянських родів Глухівщини, представлених в експозиції і у виданні «Глухів. Погляд крізь століття» (Суми, 2008) [5, 174-175] з тією різницею, що у музеї їх налічується 11, а у книзі – 16. Переважна кількість надрукованих гербів належить представникам генеральної старшини. Прізвища ж дворян Глухівщини нижчого рангу залишилися поза увагою авторів.

Звернувшись до «Малоросійського гербовника» і проаналізувавши текстову частину, спираючись на таблиці гербів, «височайше затверджених і пожалуваних» [В], польських [П] і малоросійських [М], до переліку дворянських родів Глухівщини можна додати ще 24 прізвища, які не потрапили ані до експозиції краєзнавчого музею, ані до фотокниги.

1. Богдановичі (нащадки Івана Дем'яновича, Глухівського сотенного хорунжого [П]).
2. Бугаєвські (нащадки Степана Бугая, козака с. Локотки Глухівського повіту [М]).
3. Гаєві (нащадки Родіона Гаєвого, знатного товариша Глухівської сотні, онука Єфима, козака с. Дунаєць [М]).
4. Жураковські (Яків Михайлович – Глухівський сотник, генеральний осавул [П]).
5. Коробки (нащадки Єремії Коробки, мешканця с. Есмань [В]).
6. Лазаревичі (нащадки Лазаря Матвійовича, обивателя с. Вороніж [В]).
7. Лесенки (нащадки Леска Федоренко, товариша Глухівської сотні [П]).
8. Ляшенки (нащадки Григорія Ляшенка, мешканця Глухова [П]).
9. Мануйловичі (Іван – сотник Глухівський [М]).
10. Нарбути (нащадки Павла Нарбута [М]. Герб Г.І. Нарбута представлений на височайше затвердження).
11. Омеляновичі (нащадки Федора Омеляновича, сотника Глухівського [М]).
12. Охременки (нащадки Данила Охременка, знатного товариша Глухівської сотні [П]).
13. Подгаєцькі – Переблуди (нащадки Павла Івановича, козака, мешканця Глухова [П]).
14. Понирки (нащадки Романа Богдановича, товариша Глухівської сотні [П]).
15. Проценки (нащадки Дмитра Проценка, військового товариша і його онука священика Глухівського Павла Андрійовича Проценка [П]).
16. Савичі (нащадки Савви Григоровича, сотника Воронізького [В]).
17. Слабеї (нащадки Івана Слабея, його сина Кирила – наказного Воронізького сотника [П]).
18. Уманці (нащадки Василя Уманця, козака Глухівської сотні [М]).

19. Харитоненки-Євменови (нащадки Харитона Степановича, військового товариша Глухівської сотні [П]).

20. Холодовичі (нащадки Івана Холодовича, мешканця Вороніжського [П]).

21. Шемшукови (нащадки Казимира Шемшукова, шляхтича і його сина Афанасія Шемшукова, Глухівського місцевого отамана).

22. Щуцкіє (нащадки Василя Харитоновича, священника Вороніж Глухівського повіту [П]).

23. Ялоцькі (Василь Федорович, сотник Глухівський [П]).

24. Яновські (нащадки Власа Володимировича, мешканця Глухова [П]).

У «Родословной книге Черниговского дворянства», складеній графом Григорієм Олександровичем Милорадовичем на підставі архівних даних під час перебування його на чолі Чернігівського губернського предводителя дворянства, автор статті знайшов наступні прізвища дворян Глухівщини XVIII ст. [6].

1. Виридарський Іван Ігнатович – значковий товариш Ніжинського полку, сотник з 1776 р. (його син Іван та онука Лука володіли маєтком у м. Вороніж Глухівського повіту).

2. Гладкий Іван Іванович – корнет, з 1764 р. володів маєтком у м. Вороніж Глухівського повіту.

3. Голаховський Яків Петрович – писар Генерального суду у 1730 р., володів маєтком у с. Єсмань.

4. Гриневич Ігнатій Кирилович – військовий товариш, володів маєтком у м. Ямпіль (1755-1775 р.) Глухівського повіту.

5. Гудим-Месенців Данило Антонович – військовий товариш, володів х. Ловра у 1782 р. Глухівського повіту.

6. Даровський Данило Федорович, володів з 1764 р. маєтком у С-Буді.

7. Іваницький-Василенко Феодосій Васильович (син Афанасій), володів маєтком у с. Уздиця з 1737 р.

8. Ілленко Антон Федорович – значковий товариш, володів маєтком у с. Зазірки з 1743 р.

9. Клечановський Трохим – полковий осавул, (його сини Яків та Феодосій володіли маєтком у с. М.-Буда з 1764 р.).

10. Климченко-Дорошенко Михайло Васильович – Ямпільський сотенний осавул, у 1769-1773 рр. володів х. Дорошенковим.

11. Козачок Андрій – військовий товариш (сини Михайло, Олексій, Андрій володіли з 1773 р. маєтком у с. Сліпород).

12. Тарасов Федір Григорович – військовий товариш, з 1764 р. володів маєтком у с. Орлівці.

13. Филонович Фелон Михайлович, з 1733 р. володів маєтками у с. Обложки.

14. Чуйкевич Василь Никифорович – генеральний суддя, заселив с. Чуйківку, володів маєтком у

м. Вороніж Глухівського повіту.

15. Шкура Степан, з 1687 р. володів маєтком у с. Вороніж.

16. Яненко Іван Юрійович, з 1715 р. володів маєтком у с. Янівка.

Упродовж багатьох років генеалогією української старшини займався Вадим Львович Модзалевський. Результатом цієї роботи стало укладання п'ятитомного «Малороссийского родословника». З них автор статті виокремив представників дворянських родин Глухівщини [7].

1. Безбородько Андрій Якович, генеральний писар (його син Олександр-канцлер Російської імперії, народився у Глухові 14.03.1747 р.).

2. Валькевич Степан Васильович з братом Петром (були поховані в Глухівському Успенському жіночому монастирі) 03.08.1715 р. отримали гетьманський універсал на землю слобідки Павлівки.

3. Дергун Сергій Сидорович – земський суддя (1767 р.).

4. Заруцький Олексій Богданович – знатний військовий товариш, у 1685 р. володів у Глухові броварнею, фольварком, землею, коморою, шинком, населив слободи Заруцьке та Білокопитове.

5. Каневський-Оболонський Дем'ян Дем'янович, у 1767 р. – бунчуковий товариш, володів землею та посполитими у Глухові, Уздиці, Семенівці, Бачевському.

6. Карнович Терентій – військовий товариш, мешкав у с. Сопич в кінці XVII ст., володів х. Опанасенковим.

7. Карпинський Степан Степанович – секретар канцелярії Малоросійського скарбу у Глухові з 09.04.1769 р.

8. Кутневський Герасим Тимофійович – вїт Глухівський 1691 р.

9. Лашкевич Василь Артемович – підпоручик, володів маєтками у Щєбрах, Княжичах, Полковничий Слободі.

10. Ломиковський Іван Васильович, мешкав без всілякого уряду у Глухові (1680-1681 р.)

11. Максимович Леонтій Васильович – військовий товариш (1731-1745 р.), похований 25.02.1745 р. у Глухівському Успенському жіночому монастирі.

12. Максимович Іван, у 1721 р. працював у Малоросійській колегії.

13. Модзалевський Тимофій Іванович – судовий канцелярист у Глухові 1746 р.

14. Пироцький Іван Іванович – бунчуковий товариш 1724-1763р., володів маєтками у Семенівці, Уздиці, Тулиголові.

15. Пиковець Іван Васильович – писар Генерального військового суду 1743-1751 р., володів землею і сінокосами, млином у Глухівській сотні.

16. Руновський Гаврило (1707-1715р.) – протопіп м. Вороніж.

17. Троцький Іван – писар полковий, у Семенівці до 1773 р., мав муж. пол. 76 чоловік.

18. Фененко Федір Власович – отаман Глухова 04.09.1740 р., володів маєтками у Будищах, Макове.

19. Чарниш Іван Федорович – Генеральний суддя з липня 1715 р.

20. Чуйкевич Федір Олександрович – бунчуковий товариш, з 1752 р. володів маєтком у м. Вороніж, автор пам'ятки українського права «Суд і розправа в правах малоросійських».

21. Янович Іван – глухівський отаман, потім бунчуковий товариш.

22. Якубович Яків Дем'янович (1730-1752 р.) Генеральний осавул.

Наразі автором поки що не з'ясовано, чому прізвища дворян Глухівщини XVIII ст. подані в статті не повторюються у означених джерелах. Очевидно їх упорядники враховували лише окремі критерії (наприклад спосіб отримання дворянства) при укладанні своїх видань. Попереду – пошук відповіді на це та інші питання.

Вивчення історії українського дворянства дають нам знання службового, майнового, географічного і біографічного характеру, за допомогою яких зберігається і передається нащадкам пам'ять про батьків, дідів та прадідів, формується родинне дерево.

Посилання

1. Мурашов Г.А. Титулы, чины, награды. – СПб., 2000. – 349 с.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду історії України» (1708-1782рр.). – Глухів, 2005. – 219 с.
3. Коваленко О.Б., Гринь О.В. Неопубліковані описово-статистичні джерела з історії Глухова останньої чверті XVIII ст. // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. – Суми, 2007. – С. 90-94.
4. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – 213 с.
5. Мельник О., Деркач А., Єрмаков В. та ін. Глухів. Погляд кризь століття: Фотокнига. Суми: «Корпункт», 2008. – 280 с.
6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 1. – 311 с.
7. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 5 Т. – СПб., 2004 – 832 с.

Маханьков Н.В. Дворянские рода Глуховщины в XVIII ст. (1708-1782 рр.)

В статье подаются условия возникновения дворянских родов Глуховщины в XVIII ст., фамилии дворян, найденные в разных источниках, что будет служить основой установления генеалогических связей между поколениями.

Ключевые слова: «Глуховский период», демократизм, генеалогія, наследники, дворяне, родословная.

Makhan'kov M.V. Nobleman's families of Hlukhiv area in the XVIII th century. (1708-1782 years)

In the article the conditions of arising of nobleman's families in Hlukhiv area in the XVIII th century are given. Surnames of nobles, which were found in different sources, will be served as a basis for putting genealogical connections between generations.

Key words: «Hlukhiv period», democracy, genealogy, heirs, nobles, family tree.

29.03.2011 р.

УДК 1 (091) (477) «17»

М.Й. Заремський

ІДЕЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИКА XVIII СТ. Я.П.КОЗЕЛЬСЬКОГО

У статті аналізуються ідеї лібералізму в соціально-політичній концепції Якова Козельського – видатного діяча українського Просвітництва, у 1770-1778 рр. – співробітника Малоросійської колегії у м. Глухові, фундатора епістемного підходу в розвитку вітчизняної філософії.

Ключові слова: лібералізм, практична філософія, «внутрішнє благополуччя» суспільства, добронравність, доброчесність, «право на помсту».

Постать Якова Павловича Козельського (бл.1728 – після 1795) є однією з ключових фігур в історії української філософської думки як квінтесенції національної духовної культури – з огляду на репрезентацію ним нової, відмінної від сковородинівської, тотожної європейському Просвітництву, парадигми філософствування епістемного типу, де чітко означено межі філософії як секулярної науки, а сама вона поділяється на теоретичну (логіку та метафізику) і практичну – науку про «благополуччя». І хоча можна цілком погодитися з думкою, що розуміння практичного ставлення до світу, «коли практика, пов'язані з ним практичне пізнання і, зрештою, практична філософія стають відокремлюваним у межах філософії об'єктом осмислення, чітко фіксуються Кантом» [11, 7], аналіз внеску українського мислителя Я.П. Козельського становить, на наш погляд, значний інтерес. При цьому варто зауважити, що виклад основних положень своєї філософії, здійснений Козельським у творі «Філософічні пропозиції» (1768), і розробка ним питань практичної філософії значно передуює «Критиці практичного розуму» І. Канта (1788). Оперуючи вже секулярними категоріями, акцентуючи увагу на ролі приватної власності, здобутої особою працею, у формуванні та розвитку суспільних відносин, Козельський здійснює спробу виходу на нову історичну парадигму філософського розуміння змісту і сенсу людського буття: «Людина – Природа – Суспільство». Маємо нагадати, що структура філософії його сучасника Г. Сковороди ще значною мірою відповідає середньовічній парадигмі: «Людина – Всесвіт – Бог». І ми цілком поділяємо думку О. Прицака про те, що «співвідношення філософських учень двох вихованців Київської академії можна окреслити як «епілог» (Сковорода) і «пролог» Козельський». Висловлена оцінка має бодай частково вмотивувати мету написання цієї статті: саме «прологів» характер філософії українського мислителя Я.П.Козельського вимагає глибокого і всебічного вивчення, адже вона по-своєму відбивала реальні історичні процеси, теоретично вибудовувала мо-

дель суспільного устрою країни, залучаючи до цього критично переосмислені надбання європейської соціально-політичної думки.

З огляду на те, що постать Якова Козельського як одного з найавторитетніших філософів другої половини XVIII ст. (чого лишень варта вимога Самуїла Миславського, зафіксована в «Інструкції» ректорові новоствореного Харківського колегіуму (1769 р.) «читати із філософії обов'язково і, якщо можливо, то мати для учнів, таку, по-перше, книгу: 1. «Філософічні пропозиції», написані надвірним радником і Правительственного Сенату секретарем Яковом Козельським у 1768 році» [7], а вже далі – посилання на твори вчених із світовим ім'ям – Х. Вольфа, М. Ломоносова, Д'Аламбера) так і залишилася «в тіні» його видатного сучасника Г. Сковороди, варто бодай частково виправити цей переки.

Рукописи Я.П. Козельського до нас не дійшли. Основні його роботи перевидані в книзі «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», Т. 1, М., 1952 (йдеться про «Філософічні пропозиції» (1768), «Міркування двох індійців, Калана та Ібрагіма, про людське пізнання» (1788), окремі переклади). Характеристика поглядів Я. Козельського у різноманітних книгах і статтях здійснена О. Галичем, Я. Колубовським, П. Столл'янським, Ю. Коганом, В. Демичевим, Г. Макогоненком, Е. Віленською, І. Щипановим, В. Дмитриченком, О. Галактіоновим, В. Горським, І. Огородником, М. Русином, П. Никандровим, Е. Радловим. Ряд публікацій, які дозволяють краще осмислити місце українського мислителя в історії західноєвропейської та вітчизняної філософської думки, належить і авторові цієї статті [5].

У зрілий період творчості (після викладацької роботи в Артилерійському та Інженерному шляхетському кадетському корпусі, служби у Сенаті в Санкт-Петербурзі) на запрошення правителя Малоросії П. Румянцева Яків Козельський працював на полковницькій посаді у Малоросійській колегії в м. Глухові (1770-1778). Про те, яку роль відігравав Глухів того періоду в історії України, сказано немало [2]. Не можна не погодитися також із позицією тих авторів, які витоки української ідеї (український націоналізм) пов'язують із «Глухівським періодом» історії Гетьманщини [3], а головним суб'єктом цього процесу вважають службовців Генеральної військової канцелярії – військових канцеляристів.

Ця нова генерація української інтелектуальної еліти й заклала фундамент українського світогляду, а згодом передала його поколінню «малоросійських просвітителів», до яких поряд із Федором Туманським, Іллею Тимківським, Опанасом Лобисевичем та багатьма іншими належав і Яків Козельський.

Аналізуючи зміст його філософських творів, перекладів творів Р. Обера Верто д'Обефа,

Т. Отвея, Д.Е. Шоффена, К.-Ф. Мозера, Ф.Л. Гольберга, передмови і коментарі, можна зробити висновок про домінування в них людинознавчої, етико-гуманістичної та соціально-політичної проблематики. Якщо ж взяти до уваги те, що «Філософічні пропозиції» в екстремому порядку писалися Я. Козельським спеціально до початку роботи Комісії з нового Укладання, цілком зрозумілим буде інтерес мислителя до проблем політичного устрою, юридично-правових відносин, відносин власності, сімейно-шлюбних стосунків, зовнішньої політики тощо.

Грунтовний аналіз соціально-політичних поглядів Якова Козельського дозволяє ідентифікувати його ідеологічні та політичні орієнтації (через наявність в них певних морально-правових засад і системи цінностей – парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод) як ліберальні.

Перший детальний виклад філософії лібералізму ми бачимо у Локка, за оцінкою Бертрана Рассела, «найважливішого, хоч аж ніяк не найглибшого з новітніх філософів» [12, 501].

Ранній лібералізм був індивідуалістський у сферах інтелекту та економіки, проте не був емоційно чи етично стверджений. Така форма лібералізму була властива для Англії вісімнадцятого століття і для розуміння французьких енциклопедистів. Ідеологія раннього лібералізму відіграла прогресивну роль, тому що в ній були сформульовані основні принципи нового політичного устрою, який прийшов на зміну феодалізму. Прибічники лібералізму вимагали обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу, запровадження демократичних свобод, скасування станових привілеїв. Всім цим рисам певною мірою відповідають висловлені в «Філософічних пропозиціях», «Міркуваннях двох індійців...», передмовах, перекладах і коментарях до творів зарубіжних авторів думки Я.П. Козельського – філософа, юриста, політичного мислителя, просвітителя-демократа.

Політичним ідеалом Я. Козельського було демократичне суспільство, засноване на приватній власності, що здобута особистою працею. У своїх творах за двадцять і більше років до появи американської і французької Конституцій, до оприлюднення французької Декларації людини і громадянина 1789 і американського Білля про права 1791 р. він здійснює характеристику широкого кола прав і свобод людини задля викладу власного розуміння «істинно добродісного суспільства» та придатності у його досягненні якраз демократичних форм політичного устрою.

Помітне місце в соціальній філософії Я.Козельського займає проблема пошуку матеріальної основи добробуту суспільства. Пошук

цієї основи і розробку на її базі нової системи суспільства він проводить під кутом зору двох проблем: 1) «внутрішнього добробуту» суспільства і 2) «зовнішньої безпеки», бо саме на таких підвалинах стверджується довготривалий добробут суспільства взагалі.

Які ж пропозиції вносить Я. Козельський для того, щоб забезпечити «внутрішнє благополуччя» суспільства? Найбільш загальним, основоположним принципом його соціальної утопії виступає принцип добронравності та працелюбності. Лише завдяки праці на благо суспільства, вважає він, може бути реалізованим вищий принцип ідеального людського співжиття – гармонія загального і особистого інтересу: користуючись життєвими благами, людина тим самим користується працею своїх співгромадян, і вона має на це моральне право лише настільки, наскільки сама працює на користь суспільства. Ось чому «не злато і срібло, а працелюбство складає багатство народів» [9, 201], – вважає Я. Козельський. Якщо ж порушується ця умова, то, в кінцевому підсумку, суспільство вибудовуватиме свою споруду на засадах соціальної та майнової нерівності, адже той, хто матиме можливість задовольняти свої потреби і навіть забаганки, не прикладаючи ніяких зусиль, ніколи навіть не думатиме про працю. Тому Козельський прямо заявляє: недопустимим і нетерпимим є таке становище, при якому «одна частина народу їсть, п'є, веселиться, а про працю не тільки не турбується, але й ще її зневажає, а друга працює і працює без відпочинку» [8, 3].

Спонукаючи всіх працездатних людей до праці, на думку Козельського, має справедливий закон: «Нам видається корисним, – зазначає він, – для суспільного блага розподіляти всіх без винятку людей на посади так, щоб вони тими посадами були задоволені і не використовували вільний від роботи час на щось інше як лише на відпочинок та всілякі невинні утіхи» [9, 200].

Загальнообов'язковий характер праці для працездатних громадян Козельський вмотивовує тим, «що всяка людина створена природно так, що потрібно їй їсти, пити, погуляти, відпочити, але якщо вона при всіх цих вигодах добровільно не захоче працювати, то законним чином можна її до цього і примусити» [8, 5].

Як така, концепція класичного лібералізму, вибудована Ш. Монтеск'є, в своїй основі має положення про те, що політичні права є по суті розвитком прав громадянських, і що політична свобода перш за все є гарантією свободи громадянина. Зasadничою ж ідеєю лібералізму завжди було здійснення свободи особистості. При цьому основним методом лібералізму є творча діяльність – настільки творча, наскільки вона дозволяє позбавитися від усього того, що загрожує існуванню індивідуальної свободи чи заважає її розвитку.

Своїм корінням лібералізм сягає античності, і первинною його основою є поняття правової особистості і суб'єктивного права (і в першу чергу права приватної власності).

Дві історичні форми західноєвропейського лібералізму (на феодальну систему і на незалежність духовної влади від світської в епоху середньовіччя) роблять зрозумілим висновок про те, що «свобода сягає своїм корінням суспільства феодальної епохи і тим самим вона набагато старша, ніж абсолютизм» [10, 2].

Лібералізм проголошує непорушність приватної власності перед лицем державної влади, оскільки в непорушному володінні благами, котрі належать окремим особам, він вбачає найдієвішу гарантію можливостей для окремої людини спокійно переслідувати свої цілі і розвивати свої здібності: лише людина, ізольована від тиску матеріальної скрути, може присвятити себе створенню власного щастя. Ось на якій основі й буде закладено у французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 року принципи індивідуалістичного громадського порядку, що ґрунтуватимуться на таких правоосновах ліберального порядку, як свобода, власність, безпека і право кожного чинити спротив насильству.

Ці права – те, що іменується громадянською свободою. Вона характеризується двома аспектами: по-перше, відміною жорстокої правової залежності в будь-якій формі, по-друге, гарантією можливостей прояву особистої ініціативи в усіх видах діяльності, тобто повну автономію приватної ініціативи, у тому числі й по відношенню до влади. А все це й є тим, що іменується природним правом. Воно є, по суті, повним запереченням усіляких привілеїв, бо виявляється пов'язаним із самим природним і самим обґрунтованим з усіх привілеїв – привілеєм бути людиною.

При цьому, варто розрізняти свободу політичну і свободу громадянську. Політична свобода – це право громадян брати участь в управлінні державою, тоді як громадянська свобода – це основні права, згідно з якими вибудовується суспільний (громадянський) лад і які є найвагомішою цінністю держави та її основними ознаками. Тому перша є лише доповненням і гарантією здійснення другої.

Якщо аналіз всієї сукупності філософських та соціально-політичних проблем задля пошуку «гідних засобів... для досягнення благополуччя», яке, вважає Козельський, є «природне право» всіх людей, хоча, «незважаючи на це, небагато з них ним користуються» [9, 412] здійснюється філософом у спокійній, виваженій манері, то як тільки він входить у сферу конкретних, практичних питань суспільного життя, то всі його заяви щодо «неприятелів» набувають дуже живого, по-особливому гострого, полемічного характеру, а речення іноді займають по

декілька сторінок.

Розвиваючи етичні міркування, пов'язані з ідеєю «неспротиву злу насильством», Козельський засвідчує власну, відмінну від багатьох сучасників, позицію. Так, наприклад, один із політичних мислителів XVIII ст. В. Золотницький зап'ятує роки до появи «Філософічних пропозицій» Я. Козельського стверджував, що дійсна доброчесність народу полягає в його покорі та слухняності, що саме покора «веде до вічності блаженства», і якщо ця доброчесність в цьому житті людини «не винагороджується в силу певних обставин, то в іншому житті їй визначається особлива відплата» [6, 68-69]. Золотницький закликає любити свого ближнього навіть тоді, коли він є твоїм кривдником. Якщо тобі нанесли кривду, повчас він, і особливо якщо кривдник «набагато сильніший за тебе..., то поступися йому і дай місце його злобі» [6, 107].

Приблизно таку ж позицію засвідчує попередник Козельського Хр. Баумейстер – один з тих філософів, погляди якого слугували своєрідним орієнтиром для розробки його теоретичної системи. У своїх моральних постулатах Хр. Баумейстер повчас, що про ворогів наших слід думати так, ніби вони нас не скривдили. Якщо ж кривдник робить замах на ваше життя, то йому можна вчинити опір, але лише в крайньому випадку, та й то при цьому ваш опір має бути «щонайменшим», аби він «ніякої шкоди... не зазнав» [1, 142-147].

У «Філософічних пропозиціях» виклад кредо їх автора щодо «неспротиву» займає значне місце. Я. Козельський пояснює читачеві, що, чинячи спротив неприятеlevі, люди швидше можуть бути доброчесними, ніж тоді, коли вони покірно терплять образи: в такому випадку, пояснює він, «вони, не силуючи свою натуру, не зможуть звикнути до злоби, яка природньо і необхідно [виділено нами – М.З.] народжується і зміцнюється навіть у самому лагідному серці через велике і довгочасне терпіння» [9, 121].

Наше підкреслення має на меті увиразнити думку Козельського про те, що людині за її природою невласиво приховувати злобу на своїх кривдників, якщо терпіння все ж таки вичерпується, то спротив є не тільки морально виправданим, але й морально необхідним, підкреслюючи, що «для підкріплення божественного закону, який не терпить злодіянь, були б вартими такі повинності... сплачувати за цивільним і природним правами» [9, 116], оскільки «доброчесність» і «злоба» в принципі несумісні одна з одною.

Характерно, що при викладенні ряду своїх положень, Я. Козельський робить своєрідну «перерву», заповнюючи її деталізацією юридичних положень, термінів, характеристикою сімейно-шлюбних, майнових стосунків, переходить до проблем політики, психологічних типів та

особистісних рис людини. Раптом знову, як резюме, у нього звучить наступне: «Із таких людей, які зазнали великих утисків і образ з боку вищих від себе, але вміють приховувати свою досаду перед ними, дехто при першій же нагоді стає дуже мстивим, що є цілком природнім. Адже якщо річку довго удержувати греблею, то як тільки вона знайде місце для свого прориву, то ще з більшою стрімкістю силкується туди пройти і тим самим все більше підриває греблю, чим довше стримувалася течія тієї ріки; точнісінько так і люди: якщо їх облудою довго примушують до терпіння, вони, як тільки знайдеться зручний випадок, тим швидше і сильніше вихлюпнуть назовні свою досаду; і такі люди іноді самі бувають винуватцями своїх бід, однак найчастіше причиною хвилювання їх сердець виступають самі лишень кривдники, і у цьому випадку справедливим було б вважати їх майже за безвинних [виділено нами – М.З.]» [9, 156-157.].

Як бачимо, хоч і в завуальованій формі, це моральне міркування є своєрідним «переносом» із моралі в сферу соціальних відносин, загостренням питання про насильницьке приборкання гнобителів і, що найважливіше, – виправданням таких дій. Так, розвиваючи етичні міркування, пов'язані з критикою ідеї «неспротиву», Козельський зумів підійти до вирішального висновку великої соціально-політичної значимості – думки про виправдання права народу на помсту, на боротьбу проти гноблення і гнобителів. У даному випадку він розвиває і поглиблює теорію природного права, доповнюючи її правом захищатися силою від нанесеної шкоди, або ж «правом відплати за кривду». А тому ми цілком погоджуємося з оцінкою ролі Я. Козельського у розробці теорії природного права, здійснену В.С. Дмитриченком, який зазначав: «В цьому полягає його історична заслуга в історії світової суспільної думки, бо навіть у французьких просвітителів XVIII ст. цей істотний момент природного права відсутній» [4, 45]. Звичайно ж, висловлювання Козельського про правомірність повстання аж ніяк не звучало у формі прямого заклику до дії.

Отже, попри певний схематизм, умовність виразу етичних та соціально-політичних поглядів Козельського, читач «Філософічних пропозицій» відчуває, що викладені в них думки є результатом гострого і проникливого сприйняття життя, об'єктивного реалістичного підходу до сучасних авторів явищ російської кріпосницької дійсності.

Посилання

1. Баумейстер Хр. Нравоучительная философия / Хр. Баумейстер. – СПб., 1764.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України / В.І. Белашов. – Глухів, 1996.
3. Борисенко В.А. Глухів як колыска українського націоналізму (До питання про витоки і деякі історичні

параметри української національної ідеї / В.А. Борисенко // Історико-культурна спадщина Глухівщини. – С. 13-15.

4. Дмитриченко В.С. Суспільно-політичні погляди Я.П. Козельського / В.С. Дмитриченко. – К., 1957.

5. Заремський М.Й. Погляди Я.П. Козельського у контексті філософської думки в Україні XVIII ст. / М.Й. Заремський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів). – К.: ІНЮРЕ, 1999. – С. 70-83; Заремський М.Й. Становлення категорії «культура» в філософській творчості Якова Козельського / М.Й. Заремський // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. пр. – Кривий Ріг: КДПУ, 2005. – С. 81-89.; Заремський М.Й. Ідеї гуманізму в творчості Якова Козельського / М.Й. Заремський // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. пр. – Кривий Ріг: КДПУ, 2006. – С. 144-155.

6. Золотницький В. Состояние человеческой жизни / В. Золотницький. – СПб., 1763.

7. История отечественной математики: в 4 т. – Т. 1. – С. 374.

8. Козельский Я.П. Государь и министр, книга, сочиненная господином Мозером, с немецкого языка переведена артиллерии капитаном Яковом Козельским / Я.П. Козельский. – СПб., 1766.

9. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб., 1768.

10. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762-1914. Серия ИЮРН / Под общ. ред. А.И. Солженицина / В.В. Леонтович. – Париж: УТСА-Press, 1980. – 549 с.

11. Лой А.М., Толстоухов А.В. Практична філософія сьогодення: предмет і перспективи / А.М. Лой, А.В. Толстоухов // Практична філософія. – 2000. – № 1. – С. 7.

12. Рассел Бертран. История западной философии / Б. Рассел; пер. з англ. Ю. Лісняк, П. Тарашук. – К.: Основи, 1995. – С. 501.

Заремский М.И. Идеи либерализма в социально-политической концепции украинского просветителя XVIII ст. Я.П. Козельского

В статье анализируются идеи либерализма в социально-политической концепции Якова Козельского – выдающегося деятеля украинского Просвещения, в 1770-1778 гг. – сотрудника Малороссийской коллегии в г. Глухове, основателя эпистемного подхода в развитии отечественной философии.

Ключевые слова: либерализм, практическая философия, «внутреннее благополучие» общества, добронравие, добродетель, «право на возмездие».

Zaremskyi M.Y. Liberal ideas in the socio-political concept of Jacob Kozelsky - the eminent representative of Ukrainian Enlightenment

The article deals with liberal ideas in the socio-political concept of Jacob Kozelsky - the eminent representative of Ukrainian Enlightenment, in 1770-1778. - an employee of a Malorosiyska Collegiia in Hlukhiv, the founder of epistemniy approach in the development of philosophy.

Key words: liberalism, practical philosophy «inner well-being» of society, charity, chastity, «the right to revenge».

22.03.2011 р.

УДК 94(477):624.074.354

С.Б. Юрченко

ПРИГОДА ГАВРИЛА РАЄВСЬКОГО У ГАМАЛІЇВСЬКОМУ МОНАСТІРІ

На підставі нових архівних матеріалів встановлюється ім'я архітектора, котрий був автором брами Гамаліївського монастиря.

Ключові слова: Гамаліївський монастир, архітектор, контракт, брама, новація.

Гамаліївський монастир є однією з найбільш визначних пам'яток доби Гетьманщини XVIII ст., проте до останнього часу не було відомо жодного імені зодчого чи архітектора, який би долучився до створення цього ансамблю. Авторів вдалося виявити архівну справу, що проливає світло на час будівництва монастирської брами та одночасно повідомляє ім'я її автора.

Влітку 1753 р. «житель киевский» Гаврило Раєвський подав до Генеральної військової Канцелярії у Глухові скаргу на Гамаліївський монастир, в якій повідомлялося, що 2 березня того ж року ним та намісником монастиря Феодосієм Левицьким укладено контракт, відповідно до якого Гаврило Раєвський підняв розібрати стару браму та замість неї збудувати нову. Проте, незважаючи на умови контракту, монах Іакинф Костровський примушував робітників «к великой сторонной работе», а після того, як вони відмовилися, «без всякого его здравого разсудительства», не беручи до уваги, що будівельники вільні люди, а не монастирські піддані, взяв Раєвського «под караул, заковал в железо и держал немало». Визволив майстра намісник монастиря, що саме повернувся із Києва, куди він їздив у консисторських справах. Після цього постраждалий звернувся до справедливого суду, «дабы тот монах Костровский по его безстрашию и самоуправству, паче ж за его неделный поступок не был изуветчен». Далі у скарзі викладена вимога до монастиря компенсувати вимушений прогул, оскільки майстер платив своїм людям не від обсягів виконаних робіт, а поденно. Тому Раєвський просить «пустить по Харлампиевского Гамалеевского монастиря законникам от оной Войсковой Генеральной Канцелярии ордером предложить, дабы они над контракт мне некакой сторонной работе тепер не употребляли и в те не принуждали, и некакой мне обиды не чинили, а за прогул моих недостаточеству работников по договору подлежащее награждение учинили» [1].

У якості доказу в кінці скарги було додано «точную копию» контракту. Цей цікавий документ варто розглянути більш детально. У ньому говориться, що контракт даний «в художестве муровщику» Гаврилу Раєвському у тому, що він зобов'язується за літо 1753 року зовсім розібрати

стару цегляну браму і шию, що веде із льоха, ним же попередньо оглянуту. Із отриманої від розбору цегли своїми людьми він мав збудувати нову браму на місці старої, «токмо мало тоєй с поступкою вниз», та додавши над дахом існуючої монастирської стіни вгору один аршин, а в довжину та ширину «мерою, что надлежит иметь». Крім брами, слід було передбачити збоку невелику келію та хвіртку для проходу пішоходів. На другому поверсі передбачалося влаштування другої келії з шириною та висотою «в пропорцію брами» та склепінням на чотири кути (тобто хрестовим). В цій келії повинна була знаходитись комірка із цегляною тонкою стіною та виведеними з обох келій коминами для груб; також потрібно було зробити сходи нагору. Вся споруда мала бути потинькованою, прикрашеною «ризбою штукатурною» з трьох боків, а келія на фасадах мати пілястри та карнизи відповідно до «брамного украшения и як угодно покажется».

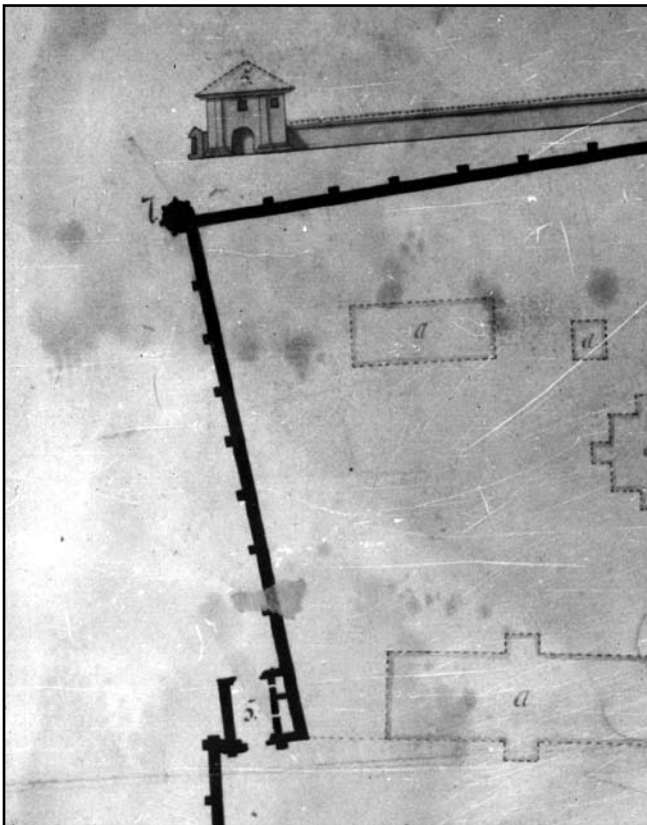
Монастир зобов'язувався забезпечувати будівництво новою цеглою та вапном, водою й піском, кінською силою. Всі роботи майстер повинен був виконувати своїми людьми, у тому числі підносити цеглу. Всі інструменти «по художеству его потребние» надавалися Раєвським, крім тих (черпаки, відра тощо), що малися в обителі.

Винагорода за виконану роботу складала п'ятнадцять чвертей жита, п'ять чвертей пшениці, десять пудів свинячого сала, шістдесят відер горілки, шість чвертей проса, сім пудів солі, три

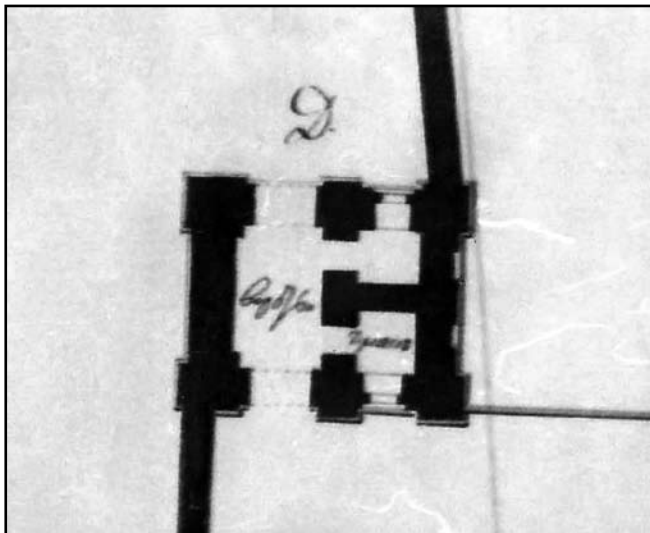
чверті ячменю, одну тільну корову, вола і на зиму трьох на м'ясо, п'ятивідерну діжку сиру та сто тридцять рублів грошима. Гроші ж видавалися частинами: після того, як зодчий приїде в Гамаліївку «на дело», то відразу отримує завдаток у двадцять рублів «или болем по разсмотрению бать имеющих его работников»; коли почне будувати браму і доведе її до склепіння верхньої келії – знову тридцять рублів; після закінчення ж всіх робіт – решту грошей. Харчі мали видаватися за потребою в залежності від кількості працюючих, а роботи виконуватися «пилно, трезвенно и тщательно», без жодної зупинки і міцно, щоб не могло статися ніякої шкоди. Якщо ж трапиться зупинка в роботі, за виключенням хвороби, за вини Гаврила або його людей, чи станеться якесь пошкодження – тріщини в стінах чи обвал через недогляд – майстер мав віддати монастирю тридцять рублів, а заподіяну шкоду усунути своїм коштом. Якщо ж ця затримка виникне з вини монастиря і будівельники не зможуть бути забезпечені роботами, то Гаврило мав отримати додаткову винагороду, не обумовлену договором. Від монастиря контракт підписали за відсутності намісника вже згадуваний монах Костровський, казначей ієромонах Тарасій та економ ієромонах Іоасаф [2].

Харлампіївський монастир розміщений в центральній частині с. Гамаліївка (нині Шосткинського району Сумської області). З півночі його територія обмежена річкою Шостою, з півдня – дорогою, що веде із с. Макове у с. Локотки. Ансамбль обнесено муром із восьмикутними вежами. З північного боку, недалеко від Харлампіївської церкви, було влаштовано в'їзну браму, для чого зроблено уступ в стіні. Споруда досі майже не привертала уваги дослідників. Інформація про пам'ятку, за виключенням згадки у В. Вечерського [3] та фотографії, опублікованої М. Цапенком у 1970 р. [4], у спеціальній літературі відсутня.

Перша письмова згадка про браму відноситься до 1738 р. [5]. При описі пожежі, що трапилася в монастирі восени цього ж року, племінник Анастасії Скоропадської Яків Маркович у своєму щоденнику зазначив: «Загорелось в полночь над тою башнею, где склеп мурованный, и как дошло до того амбара, где была домашняя и купленная горелка, больше 40 бочек, то на весь монастырь огонь разлился, от чего погорели все хоромы и кровли на морованой церкви, трапеза и брамы». Звернемо увагу, що «склеп мурованный» був тільки під однією баштою, і це була в'їзна брама. По аналогії з іншими баштами, що зберігалися до другої половини XX ст. і відомі з фотографій, можна припустити, що й описувана брама мала вигляд восьмикутної споруди, яка по висоті не перевищувала огорожу. В ній, очевидно, був улаштований проїзд. Час її будівництва, як і дзвіниці та інших башт з огорожею, повинен був би

Брама на плані Гамаліївського монастиря 1795 р.

Брама на плані Гамаліївського монастиря 1820-1826 рр.

укладатися в проміжок часу між 1714 та 1722 роками. Природно, що від пожежі брама постраждала найбільше. Цьому, напевно, також сприяло і те, що під нею зберігались якісь паливні матеріали. Не виключено, що пошкодження були настільки значними, що у монастирського керівництва виникла думка про будівництво нової брами, і це було реалізовано через 14 років після пожежі.

Найбільш раннім зображенням вже нової брами є креслення на плані монастиря 1795 р., складеному відразу після пожежі [6]. На ньому в північній частині під № 5 позначено «въездные ворота». Тут же вказано заподіяні пожежею збитки: «Сгорели деревянные крыши, потолок, двери, лестница и окна».

В плані споруда майже квадратна. До проїзду із південного боку примикають два невеликі приміщення. Це, очевидно, відома з контракту келія та сходи на другий поверх. Західний фасад будівлі двох'ярусний: нижній має півциркульну арку проїзду, верхній – два прямокутні вікна. Проїзд облямовано двома пілястрами на всю висоту з карнизом. Дах двосхилий.

У дворі, поруч із брамою, знаходився дерев'яний архієрейський будинок, що згорів під час пожежі (на плані позначений літерою «а»).

Згадка про дерев'яну стелю наводить на думку про те, що склепіння над другим ярусом не було виконане, а в усьому іншому споруда цілком відповідає умовам контракту.

На іншому плані, датованому проміжком часу між 1820-м та 1826-м роками [7], більш детально показано архітектурні деталі – пілястри та ніші на південному фасаді. З плану стає зрозумілим, що «ризбою штукатурною з трох сторон» були прикрашені південний, західний та східний фасади.

На жаль, після пожежі 1795 р. фасадний декор пам'яток монастиря був збитий. Цього, очевидно, не уникла і брама. В усякому разі на листівці початку XX ст. бачимо стіни, майже позбавлені будь-якої

Східний фасад брами. Поштова листівка початку XX ст.

Брама монастиря. Фотографія С. Таранушенка 1930 р.

артикуляції. На іншій фотографії, зробленій у 1930 р. С. Таранушенком, добре видно дві пілястри без баз та капітелей, що оформлюють проїзд, та широкий ризаліт біля південного кута. Віконні прорізи мають вигляд трицентрових арок, характерних для XVIII ст.

На фото, виконаному М. Цапенком у 1950-х роках, крім пілястр проглядаються п'єdestали пілястр із базами. Другий ярус вже розібрано.

Остаточно браму знищено перед 1957 р., про що свідчать матеріали обстеження монастиря, виконані республіканськими спеціальними науково-реставраційними майстернями [8].

Про особу Гаврила Раєвського наразі важко сказати щось певне, тому можна лише обмежитися

Загальний вигляд брами у 1950-ті роки

Залишки брами. Фото 1957 р.

міркуваннями загального порядку. Його київське походження вказує, що саме тут потрібно шукати інформацію про його професійне формування. У переліку киян, що присягали на вірність новій цариці 1741 р., серед цехових ремісників ім'я Раєвського відсутнє [9], тому можна припускати, що освіту він здобув у іншому місці.

У 1748 р. в Києво-Софійському монастирі за ініціативи митрополита Рафаїла Заборовського була зведена відома брама Заборовського – парадний в'їзд до кафедрального монастиря. Зводилася вона за проектом Йогана-Готфріда Шеделя майстрами Іваном та Стефаном Стобанськими. Характерною її особливістю є щедre застосування ліплення, витриманого у формах, характерних для декору українських іконостасів – обидва згадані майстри були сницарями і працювали у своєму рідному місті Жовкві над виготовленням саме іконостасів. Можна припускати, що у Гамаліївці багато прикрашена «штукатуріями» брама виникла під впливом щойно завершеної брами Заборовського.

Упродовж 1747-1753 рр. у Києві зводилася Андріївська церква. Для керівництва будівельними роботами сюди був направлений архітектор Іван Мічурін [10]. Тут ним було створено «архитектурную команду», в якій

налічувалося 30 учнів. Для їх розміщення навіть виділили «пространную светлицу для рисования планов»[11]. Будівництво церкви та царського палацу стало поштовхом для розповсюдження в Україні нових архітектурних форм, тісно пов'язаних із ордерною системою, трактованою із дотриманням пропорційних співвідношень, близьких до класицистичної архітектури, тому Андріївська церква фіксує собою новий переломний момент у розвитку архітектури доби Гетьманщини. Під її впливом знаходилися такі відомі архітектори, як Іван Григорович-Барський, Семен Карін – автор дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря, Андрій Квасов, відомий своїми спорудами у Козельці та Глухові та інші. Про можливу приналежність Г. Раєвського саме до цієї групи зодчих свідчить також і вжитий в контракті вираз «архитектурии художеств», характерний для самоідентифікації архітекторів вже другої половини XVIII ст. на відміну від «муровщицких майстров» першої половини століття. Отже, маємо справу з ледве чи не першим документально підтвердженим раннім прикладом розповсюдження на Лівобережжі новаторської архітектури, інспірованої появою Андріївської церкви в Києві. Будівництво брами Гамаліївського монастиря у зв'язку із цим набуває важливого значення для розвитку української архітектури середини XVIII століття і свідчить про швидке розповсюдження «архитектурних новинок» навіть у віддалених від Києва місцях.

Додаток №1.

Контракт на спорудження брами у Гамаліївському монастирі між Гаврилом Раєвським та намісником Феодосієм Левицьким. 1753 р.

(ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11931, арк. 3-4)

Жителю кievському Гаврилу Раєвському, в художестве муровщику по учиненному с ним договору, что он в том же монастире следуюаго 1753 году чрез лето, а не далее, совсем разобрать кирпичную старую брану, и из ліоу старого шию имеющую всюду ним же Гаврилом осмотренную ея людми во всем своїми и ис тих разобранных брами и шиї кирпичу построиь брану новую на месте старой, токмо мало тоей с поступкою вниз, и исприбавив вгору вышше над стене монастирской горовой имеющейся кришке аршином, а в длину и ширину мерою что надлежит иметь, и внутре брами боковую келію в пропорціи брамнои спаціи також і форту к проходу пешим и опрочь ворот в той же бране, а наверх брами другую келію кирпичную ж о широкості и вишиною в пропорцію брами з склепінням на четире угла, в которой келеи били б і коморка с кирпичною ж тонкою стеною, і виведенная при обоих келиях коменми

стенами для груб, також бы исходы знутри брами на горную келию сделал і украсил бы все оное строение как подлежит отинкованьям, еще же браму ризбою штукатурною с трех сторон, а келию при фильрах и гзимсах, також где подлежит кметь, применяясь против брамного украшения и як угодно покажется. Тож людьми своїми во всем кроме что к тому делу в дополнение имеет быть новой кирпич і привозное от монастыря також і вапно на оное вапно і до вапна песок и воду приспособлять воженим, а кирпичи ношеным к работе должен он Гавриил людьми своими і лошадми с помощью толко в лошадях і от монастыря котрых определится ему с возами і упряжу хотя и до троих. К тому інструмента даніе в себе имеется он Гавриил художеству его потребніе все повинны бать его, а коих не имеет, а сыщутся в монастыре, таковы с ними ж купно на воду кухли, черпаки, цебраки і протчое выдадутся от монастыря. За такую ж всю работу поступленно і виданно будет всего ему Гавриле з монастыря в награждение жита четвертей п'ятнадцать, пшенице четвертей пять, сала свиного пудов десять, горелки ведер шестьдесят, проса четвертей шесть, соли пудов сем, ячменя четвертей три, корову телную одну, вола і на зимно ж трох на м'ясиво, сира діжечку в п'ять ведер, да денег сто тридцать рублей, которіе то денги даватимутся ему Гаврилу по частям так: скоро он в Гамалеевку совсем по сіму контракту на дело прибудет зараз в задаток двадцать рублей іли и болем по рассмотрению бать имеющих его работников, как зачнет браму строить и построит до склепання келіи горовой тридцать рублей, по окончаніи же всего дела все сполна досталніе. Харчи ж тоже скоро по прибитіи его Гаврилову к делу и же работу до окончанія даватимутся с потребу по числу работников бать імеющих при нем, по скончаніи же всего дела и оставшіеся все буды заведуться отданни будуть и на вишеписанной платеж по договору он Гавриил буди доволен. Имеет дело свое рабо тать пильно, трезвенно и тщательно, да и без всякой остановки і крепко, дабы не могло какой малейшой порчи статися. Ежели ж бы за чим кроме хоробы имела бать остановка в деле чрез его самого Гаврилу или его людей, або бы Боже сохрани, в чом сделалася в стенах порча расколотьем или обвалением по недосмотру, а не за не достаток самопотребних без излишества, и вязей железных от монастыря, то за то он должен з вговору тратить на монастыр рублей тридцать і порчи своим коштом оправить, на сопротив того ж и у монастыря к делу договорному буды последовал бы какой не достаток якої день кроме праздничного іли неделного люде его Гаврилови згуляли або бы что спортилось, то оное прогульное сверх договору имеет бать награжденно ему ж Гавриле, а спорченное не взыскиватимется, чего во

верность и сей контракт на двое списав, один дан з монастыря ему Гавриле, а другой в монастыре за рукою его оставлен.

Деялось 1753 года марта 2. В подленном подписано тако:

Пустиннохарлампиевского Гамалеевского монастыря наместник іеромонах Феодосій Левицкий, а в его отсуствии подписал монах того ж монастыря Иакинф Костровский.

Казначей іеромонах Тарасий.

Эконом іеромонах Иоасаф.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 11931, арк. 2.
2. Там само, арк. 3-4.
3. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини. – К., 2002. – С. 275.
4. Царенко М. По равнинам Десны и Сейма. – Москва, 1970. – С. 69-70.
5. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. – Чернигов, 1873. – С. 48.
6. Российский государственный исторический архив (далее РГИА), ф. 1488, оп. 4, д. 950.
7. РГИА, ф. 1399, оп. 1, д. 843. На плані підписався єпископ Лаврентій Башевський, призначений на Чернігівську кафедру у 1820 р. та підвищений до рангу архієпископа у 1826 р. Див.: Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. – Чернигов, 1873. – С. 111.
8. Архів інституту «УкрНДІпроектреставрація».
9. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 860, арк. 101-175.
10. Клименко С.В. Архитектурная деятельность И.Ф. Мичурина. 1720-1750-е годы. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. – М., 2002.
11. Дегтярев М.В. Памятник архитектуры XVIII века – Андреевская церковь в Киеве. Историческая справка. – К., 1981. – С. 10.

Юрченко С.Б. Приключение Гавриила Раевского в Гамалеевском монастыре

На основании новых архивных материалов устанавливается имя архитектора, который был автором ворот Гамалеевского монастыря.

Ключевые слова: Гамалеевский монастырь, архитектор, контракт, ворота, новшество.

Yurchenko S.B. Adventure Gabriel Rajewski in Hamaliivski monastery

Based on new archival materials is set using the name of the architect who was the author of the gate Gamaliivski monastery.

Key words: Hamaliivski monastery, architect, contract, gate, innovation.

04.04.2011 р.

УДК 94 (477):(093.2) «1784»

Ю.О. Коваленко

ГЛУХІВСЬКА ПОЖЕЖА 1784 РОКУ У ДОКУМЕНТАХ

У статті подані два документи періоду царювання Катерини II, адресовані генерал-губернатору Малоросії фельдмаршалу П. Румянцеву-Задунайському, резиденція якого знаходилась на той час у Глухові. Документи відображають події однієї з найжасливіших пожеж в історії Глухова, яка сталася наприкінці літа 1784 року.

Ключові слова: *ранньомодерний, форштадт, фортифікаційні споруди, генерал-губернатор, гетьманська столиця.*

Після страшної епідемії, яка у 1352 р. винищила, за словами літописця, все населення Глухова, місто більш ніж на 250 років зникає зі сторінок офіційних документів. Про пізньосередньовічний або ранньомодерний Глухів збереглося чимало документальних свідчень. Перші згадки про ранньомодерний Глухів зустрічаємо серед опису населених пунктів Новгород-Сіверського повіту як про село, що належало Московській державі і після Деулінської угоди у 1618 р. перейшло до володінь Речі Посполитої [1]. У 30-х роках XVII ст. Глухів починає інтенсивно розбудовуватися й у короткий термін стає великим міським центром. У цей же час новгород-сіверським старостою О. Пясочинським проводились фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо центральної частини міста. Тривали вони протягом кількох років, в результаті чого Глухів перетворився у міцну фортецю [2, 16]. Про потужність її укріплень можна судити з того факту, що у 1664 р. вона витримала облогу польського війська на чолі з Яном II Казиміром, яка тривала більше місяця [3, 314].

На початок XVIII ст. Глухів став одним із найкрасивіших міст Лівобережної України [2, 17]. Отримавши статус столиці Гетьманщини, його містобудівний розвиток набув неабияких масштабів. Але у 1748 р. майже вся центральна забудова була знищена величезною пожежею. Того ж року було переплановано напрямок центральних вулиць міста та реконструйовано Глухівську фортецю [3, 314]. План відбудови розробляли петербурзький архітектор А.В. Квасов та московський архітектор І.С. Мєргасов.

Починаючи з середини XVIII ст., Глухів переживає, фактично, друге відродження. Реконструюється фортеця, будуються нові фортечні брами та мости над поновленими ровами. Вісім років зводився новий гетьманський палац на Веригинському форштадті. Постають нові будівлі Генеральної військової канцелярії, кам'яні храми, будинки козацької старшини. У центральній частині міста з'являється велична будівля другої Малоросійської колегії [4].

У серпні 1784 р. нова пожежа вщент спопелила, практично, весь Глухів. Навіть кам'яні храми,

які стояли осторонь щільної дерев'яної забудови, вигоріли зсередини. Після цієї пожежі місто втратило свою столичну велич і набуло рис рядового повітового містечка.

Серед архівних документів збереглися свідчення про останню глухівську пожежу, що стала однією з головних причин занепаду міста наприкінці XVIII ст. Вони не тільки висвітлюють причину виникнення лиха, а й дають цінну інформацію щодо топографії пізньосередньовічного Глухова, його топоніміки, особливостей історичної забудови та фортифікаційних споруд. Одним із таких документів є рапорт Глухівського коменданта, полковника Єфима Простоквашина на ім'я генерал-губернатора Малоросії, фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського [5]. Інший документ – «Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году Новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах» перераховує кількість споруд м. Глухова, що потерпіли від пожежі [6].

Ряд авторів, зокрема архієпископ Філарет (Д.Г. Гумілевський) [7], історики-краєзнавці В.К. Ткаченко [2], В.І. Белашов [4], А.Л. Деркач [8], історик архітектури В.В. Вечерський [3], торкаючись у своїх публікаціях та монографіях проблеми глухівської пожежі 1784 р., обмежилися тільки констатацією факту або невеличкою цитатою, взятою з рапорта намісника імператриці у Малоросії графа П.О. Румянцева-Задунайського. Короткий історіографічний огляд показує, що темі глухівських пожеж, зокрема пожежі 1784 р., не було присвячено жодної окремої публікації, хоча саме вона докорінно змінила не тільки архітектурне обличчя останньої гетьманської столиці, а й, фактично, поставила крапку у справі планомірного нищення української державності.

Наведені нижче документи подані мовою оригіналу зі збереженням стилістики та орфографії того часу. Вони є цінним поповненням джерелознавчої бази у вивченні історії ранньомодерного Глухова.

**Его Сиятельству Высокоповелительному
Господину Генерал Фельдмаршалу, Главномо-
мандующему кавалериею и второю дивизиею
Сенатору, киевскому черниговскому и ново-
городскому Северскому генерал губернатору,
Коллегии Малороссийской Президенту, кирас-
ирского Военного Ордина Полку Полковнику,
всех Российских Ординов, королевского Пру-
сского Черного Орла и Голштинского Святыя
Анны кавалеру, Графу Петру Александровичу
Румянцову Задунайскому.**

РАПОРТ

Вполнение посланного отменя вашему
Сиятельству сего августа 8-го числа рапорта, и

исполняя полученной мною от вашего Сиятельства пущенной 10-го онаго ж течения под № 1460 ордер чрез сие покорнейше доношу.

О имени от огня и пожара все крайнейшей осторожности каково отменя всем в городе Глухове и на предместиях онаго находящимся всякаго чина и состояния жителям всходствие все высочайших ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА о управлении губерней поданных учрежденной 273 статьи: и от вашего сиятельства данных 25 числа мая сего году наместническим правлениям предложенной спрописанием которых я из новгородского Северского наместнического правления 20 числа июня указ получил; зделано было писменное подтверждение и вкаждом доме неминуя ни одного, чрез сотених и десятских поднаблюдением одного магистратского ратмана объявлено, и отхозяев о неперменном всего что в том подтверждении предписано исполнении подписии взяты. Ко усмотрению вашего Сиятельства копию у сего подношу, а сверх онаго и еще частыя чрез сотских и десятских словесныя подтверждении отменя деланы были,

2. На всякой не запной случай для погашения огня всамои средине города в одном месте всегда в готовности содержено было десять бочак сводою нароспусках, и почислу их переменныя люди. Также десять крюков и двой вил болших. А на форштатах под ведомством сотених по два крюка и по одним вилам. Да по две бочки сводою, которым отменя приказано с сими инструментами и бочками к тому месту где пожар случится тот час ехать и бежать а всем жителям назначено было кому сведром, стопором, слопатою, и сбочкою воды по первому тревожному вкалакол или в барабан знаку бежать,

3. Кроме вышеозначенных инструментов других никаких здесь нет, изделать их не из чего, имеющаяся же на артиллериском дворе большая заливная труба более двадцати лет без всякаго употребления и под худою крышкою лежащая почти совсем с гнила и ни вкакое употребление негодится, которую я при открытии здешняго наместничества и по вступлении вдолжность предписанную во всевысочайшем учреждении городничему; Осматривал и нашол втаком как выше написано худом состоянии а хотяб оная и исправлена была но действовать ею никто неумеет, ибо здешний народ и стопорами и скрючьями обходится весьма слабо,

4. Сего августа 7-го числа вдесятом часу по полуночи на белополовском форштате по большой Московской улице пожар начался. Отмаленкого ветхого домика вкотором жил отставной салдат Платон Нихтов, питавшейся с женою ево и детьми печением на продажу гречишных столпцов; а отчего точно как оной салдат с женою и жившею у него понайму девкою, так и самоближния соседи не знают у коих взятыя вкомендантской канцелярии

показании. Ко усмотрению вашего Сиятельства присем подношу,

5. Как того салдата Нихтова и ближних ево соседей дома все покрыты были соломой а при избах сени споклажными чуланами и скотскими сарайчиками тож и огорожи сплетенныя ис хворасту и отпродолжающейся сряду шесть недель весьма жаркой и совсем бездождевой погоды чрезвычайно высохшия и при том уския улицы весьма способны были к горению то при само первом обнятии нескольких дворов огнем не только далним кои ближайшим соседям, тот пожар увидившим к гашению его: весьма скоро вовсе отнялся способ. А превеличайшей ветер свихром вто время случившейся срывая огнем обнятыя крышки бросал на другия уже близ городского вала. Весьма стесненно стоящия дома и лавки в коих так как и в самых господских, мещанских, купеческих и всякаго звания людей домах содержано было для продажи превеликое количество бочак хлебнаго вина водки конопляного масла дехтю и сала и все оное вкратчайшее время загорясь сильно воспрепятствовало по учиненной вколокола и барабаны тревоге сбежавшемуся из отдаленных мест сназначенными кпогашению того пожара инструментами народу яко простолюдины почти все для убрания своего а другия по найму чужаго хлеба на полях лежащих от города верстах в пяти находились, тушить оной, ихоть по повелению мною во многих местах впереди пожара стоящия дома ламать начинать были но приносимой вихрем огонь тот час и оныя вдругих внескольких местах обнимал, и тем отгнав народ распространился всюды окружностию больше двух верст и уничтожа все мои поспасению предприемлемыя распоряжении и всего народа старании. Остановлялся только там, где большое пустое бурьяном заросшее место, или сад дальше ему свирепствовать мешал, когда же подле самого городского вала стоявщия большия и часто один сдругим сплетенныя дома наполненныя как выше написано хлебным вином салом маслом и дехтем сильным пламенем обнялись, то отсих тот час перенесено оное и всередину города, и внем вдруг местах в десяти зажгло как церкви так и дома, а отних со всех сторон и большой казеннойкаменной дом, которой хотя покрыт был железом но стропилы подставы и доски к чему железныя листы прибиты, так же втретьем и во втором этажах потолки полы двери и в окнах коробки и окончины деревянные от стесненного отвсяуды силнаго жара весьма загорелись: и спасавшия избывших во втором этаже присудственных мест как то Малороссийской коллегии и городского магистрата писменныя дела и разныя вещи люди по ускости каридоров и схожих лесниц сами едва спастись могли и всякой принужден уже был что

нес бросать без всякого порядка наулицу в окна где все то свирепостию огня пожрато. Из городаж с крышак доски и драницы огнем зазженные силою ветра на веригинской за рекою лежащей форштат занесенныя и на том вдруг местах в пяти дома так же почти все соломою а кои хотя и дранью но весьма уже старою и к горению удобнейшею по простыя зажгло и тем весь народ привело в наибольшее смятение так что всякой не знал уже куда бежать свое семейство и имущество спасать,

6. Коликое число каких имянно казенных публичных и партикулярных строений, церквей и домов в середине города и на форштатах сгорело. Сочиненную ведомость у сего вашему Сиятельству подношу, А что из писменных дел и вещей во всех присутственных местах сгорело и повреждено отсаких оных мест точное уведомление ваше Сиятельство получить конечно изволите, о чем я им сообщил,

7. Походной вашего сиятельства канцелярии писменные дела в архиве здесь хранимые те кои порядочно в сундуках за замками и печатями правителей вашего Сиятельства канцелярии уложены и для лучшего сбережения от гнилости в другом большого казенного каменного дома этаже содержаны были почти все сгорели, ибо определенные за сторожей салдаты на площадь вынести могли только легчайшие сундуки, а больших по тяжести и поскорому обнятию того дома огнем вытащить не ускорили. Какиеж точно дела сгорели уведомления вскорости собрать неможно, ибо описи оным здесь бывшие сгорели ж, а уложенные в двух комнатах нижнего этажа на уделанных нарочно полках вразсуждении каменных верхних сводов и мосту остались целы куда вышеупомянутых всундуках уложенные поместили чтоб отсырости погнить немогли было опасно, но как и в нижнем этаже верхняя потолочная своды от обвалившихся верхних этажей множественного числа с огнем углей весьма сильно разгорелись. То я опасаясь чтобы ионья пропасть не могли употребля рекрутскую команду нарочно к погашению огня и здеревень в город взятую по выбору и стех покоев перенес в оставшее отпрежде сгоревшего на веригинском форштате казенного деревяного дома строение, и тамо препоручил находящимся здесь только двум афицерам поручику Белаводскому и аудитору Бланову порядочно разобрать и обстоятельную опись сочинить, но помножеству оных ускорить им ни как невозможно;

8. Жителям здешним от пожара претерпевшим я всякое пособие колико возможно показываю и охраняю и неимеющих своего пристанища по оставшим на форштатах домам квартарами расположил. Присутственных ж места, и имянно малороссийскую коллегию: генеральной: уездной, и нижней земской. Суды на Веригине встаром казенном деревянном доме в коем жил учитель

французского языка Лаенс поместил а городскому магистрату в состоящей на красногорском форштате казенном артиллериском и нижней расправе в собственном надворного советника Карпеки домах расположить определил; Но в зимнее время всем выше объявленным местам по тесноте и ветхости покоев не без крайней нужды пробывать тамо будет можно: А казначей с денежною казною остался в прежнем месте ибо на его комнаты не столь много углей упало и потолочная своды почти простыли,

9. Многие жители при всей своей прежней бедности лишась ныне от пожара своих домов и всего имущества впали в крайнюю нищету и убожество и неимеют дневного пропитания, которым я в том никакого пособия сделать не всостоянии, а о подании им руку помощи представляю сим в милостивое признание вашему Сиятельству,

10. Некоторые из жителей могущественные просят умения дозволения как в городе так и на форштатах на прежних своих местах строить для себя дома, жалуясь что им с семейством в будущую зиму поместятся негде. А до наступления оной хотя нужное строение сделать надеются но я без дозволения вашего сиятельства того им дать смелости не имею. А представляю сим на благоразсмотрение ваше и спрашиваю высокой резолюции;

Полковник Глуховской

Комендант Евдоким Простоквашин

№ 529

14 августа 1784 году. Глухов

Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных партикулярных строениях и домах

Звание строениям	Число оных	
	каменных	деревянных
<u>Всередине города</u>		
обнесенного земляным валом		
Девичей монастырь	1	
Церквей приходских в которых осталось только что было каменное, а прочее из дерева сделанное без остатка сгорело	4	
Городовые ворота киевския скардегардиями	1	
Острог		1
Волная аптека		1
Лавок с разными купеческими красными товарами	22	27
Лавок купеческих смелочными товарами		17
Лавок в коих продавались разные фрукты		13
Лавок в коих продавалась рыба		6
Трактиров греческих		5
Домов		

Большой казенной, в котором помещены были все присудственные места, и именно, Малороссийская коллегия, Генеральной Малороссийской Суд, и принадлежащая к городу Глухову городской магистрат, уездной суд, нижней земской суд, нижняя расправа, уездное казначейство, сденежное казноу, Малороссийская генеральная архива и канцелярии его Сиятельства Господина Генерал фельдмаршала и разных Ординов кавалера Графа Петра Александровича Румянцева Задунайского архиваж	1	
Малой казенной на образец зделанной вкорм помещена была Глуховская почтовая контора с почтмейстером	1	
Казенных построенных при бывшем в малой России Гетмане для знатных чиновников присудствовавших в малороссийской Генеральной войсковой канцелярии кои за ветхостию стояли больше двух год впусе		2
Казенной построенной для бывших в Малороссийской Генеральной войсковой канцелярии канцеляристов, которой за крайнею ветхостию несколько лет стоял впусе		1
Знаменитых господ разных чины и меющих в службе и придопностях находящихся и уволенных от оных	3	69
Поповских и дьяконских: и монастырских подворьев		12
Купеческих и мещанских		34
Разночинцов ниской степени		18
<u>В округ всего городского валу вне онаго</u>		
Казенной известней завод при котором приготовленных казенных дров 44 кубических сажень	1	
От граждан построенная над крыницею галерея		1
Домов		
Знаменитых чиновников		10
Духовных		1
Мещанских		11
Разночинцов ниской степени		3
Владельческих подданных		4
Торговых бань		2
Винокурень		5
<u>На Белополовском форштате откуда первой загорелся двор</u>		
Домов		
Знаменитых господ		5
Мещанских		15
Разночинцов ниской степени		36
Владельческих подданных		2
Казенной самой ветхой где содержана была конная почта		1

<u>На Белополовском же форштате по большой Московской улице до городского валу</u>		
Домов		
Знаменитых чиновников		10
Мещанских		2
Разночинцов ниской степени		3
Владельческих в ездных		3
Купеческих лавок соляных и дехтарных		57
спротчею мелочью		13
хлебных		
<u>От Московской улицы вправо около поганого ставка</u>		
Домов		
Мещанских		6
Разночинцов ниской степени		4
<u>На красногорском форштате на сварковской улице</u>		
Знаменитых чиновников		12
Духовных		1
Мещанских		7
Разночинцов ниской степени		1
Владельческих		13

Посилання

- Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – С. 423.
- Ткаченко В.К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1968.
- Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005. – С. 314.
- Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.). – Глухів, 2005. – С. 70-71.
- Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). Ф.54, оп.1, сп.3251, арк. 9-13.
- Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАУ). Ф.54, оп.1, сп.3251, арк. 14-15.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873.- С.277,279.
- Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – С. 155.

Коваленко Ю.А. Глуховский пожар 1784 года в документах

В статье представлены два документа периода царствования Екатерины II, адресованные генерал-губернатору Малороссии фельдмаршалу П. Румянцеву-Задунайскому, резиденция которого находилась в тот период в Глухове. Документы отражают события одного из ужаснейших пожаров в истории Глухова, который произошел в конце лета 1784 года.

Ключевые слова: раннемодерный, форштадт, фортификационные сооружения, генерал-губернатор, гетманская столица.

Kovalenko Yu.O. Hlukhiv fire in 1784 year in documents

Two documents period of Kateryna II, which were addressed to governor-general Rumiantsev-Zadunaitskyi, are given in the article. The residence of Rumiantsev was in Hlukhiv at that time. Documents are represented events one of the terrible fires in Hlukhiv history, which took place at the end of summer 1784 year.

Key words: early modern, forshadt, fortifications, governor-general, hetman capital.

29.03.2011 p.

УДК 930.22(47)«18»

Б.О. Галь

**«ЖАДНО ЛОВИВШИЙ ВСЕ, ЗАМЕЧАНИЯ
ДОСТОЙНОЕ»: АДМІНІСТРАТИВНІ НОВАЦІЇ
«ТИМЧАСОВОГО» МАЛОРОСІЙСЬКОГО
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА
М.М. КРЕЧЕТНІКОВА (1790-1793)**

У статті розглядаються адміністративні реформи виконуючого обов'язки малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетнікова.

Ключові слова: генерал-губернатор, адміністрація, реформи.

Інститут «правлячих посаду» малоросійського (чернігівського, новгород-сіверського і київського) генерал-губернатора (намісника) відноситься до числа маловивчених. Загальні огляди історії України останньої третини XVIII ст. датують, як правило, перебування П.О. Румянцева на посаді малоросійського генерал-губернатора 1764-1796 рр., створюючи ілюзію безперервності його правління. Довідкові видання згадують про М.М. Кречетнікова та Й.А. Ігельстрома, які «правили посаду» у 1790-1793 рр., втім часто змішуючи і плутаючи інститути «правлячих посаду» і власне малоросійського генерал-губернатора [4].

Поява останнім часом цілого шерегу спеціальних розвідок, присвячених особі М.М. Кречетнікова,

не змінила історіографічну ситуацію принципово, оскільки їх автори ставили за мету розглянути діяльність адміністратора у період, що передував перебуванню на українських теренах [1; 8; 10; 11; 12; 19]. Втім, наявна джерельна база вже сьогодні дозволяє створити загальний огляд доби перебування М.М. Кречетнікова на посаді малоросійського генерал-губернатора.

Михайло Микитович Кречетніков (1729-1793) – учасник Семирічної (1756-1763) війни, придушення руху польських конфедератів і гайдамацького повстання (1768), російсько-турецької (1768-1774) і російсько-польської (1792) воєн. Двічі брав участь у встановленні нових кордонів Російської імперії із Річчю Посполитою (1773, 1793) і керував утвореними із приєднаних земель губерніями. Обіймав посади псковського (1772-24.12.1773) і тверського губернатора (1775-1776), генерал-губернатора калужського (24.08.1776-1793), тульського (19.09.1777-1793) і рязанського (1778-1781/2), сенатора (1785), воєнного інспектора і генерал-аншефа (1790), «тимчасового» малоросійського генерал-губернатора (1790-1793), а наостанок ще й генерал-губернатора мінського, ізяславського і брацлавського (1793). Кавалер орденів св. Анни (1771), Білого Орла і св. Станіслава (1776), св. Олександра Невського (1779), св. Володимира першого ступеня (1783), св. Андрія Первозванного (1792) [2, 112].

Історики зазвичай шаблонно визначають військового й адміністративного діяча екатерининської доби М.М. Кречетнікова як «видатного», але при цьому ніколи не ставлять в один ряд із такими знаковими для свого часу особами як П.О. Румянцев-Задунайський, З.Г. Чернишов чи Г.О. Потьомкін-Таврійський, чия протекція посприяла розвитку його кар'єри. За розтиражованим відгуком російського воєнного історика М.С. Голіцина, М.М. Кречетніков був хоробрим генералом, але без крупних воєнних обдарувань, при тому що в 1764 р. кн. К.-М.І. Дашков назвав його «кращим російським полковником», а Катерина II у жовтні 1789 р. схилилася до призначення М.М. Кречетнікова командуючим Фінляндською армією [3, 45]. Так само М.С. Голіцин називає його адміністратором, не здатним на ініціативу, навіть на особливо активну діяльність, втім визнає його тямущість як виконавця, в той час як на момент смерті М.М. Кречетніков обіймав посади генерал-губернатора восьми (!) губерній (Калужька, Тульська, Чернігівська, Новгород-Сіверська, Київська, Мінська, Ізяславська, Брацлавська) – факт як на екатерининські часи унікальний [13, 432].

Безпосереднє перебування М.М. Кречетнікова у Малоросії тривало із 1 травня 1790 р. по 17 квітня 1792 р., коли генерал-аншеф від'їхав до Полоцька аби вступити у командування білоруськими

обсерваційними корпусами [7, 21]. Втім, хоча М.М. Кречетніков і зазначає в паперах, що із від'їздом до Білорусії «препоручил я Управление Малороссийских всемилостивейше вверенных мне Губерний Господам Губернаторам», правити посаду малоросійського генерал-губернатора продовжував до самої смерті, опікуючись справами ввірених губерній [9, арк. 181].

Мотиви призначення М.М. Кречетнікова правлячим посаду малоросійського генерал-губернатора переповідає Катерина II в листі до Г.О. Потьомкіна-Таврійського від 2 грудня 1789 р.: «Для безопасности наших границ со стороны Польши нужно будет, чтоб место фельдмаршала Румянцова праздно не осталось, но командующий генерал туда послан был, к чему думаю Кречетников всего бы полезнее был» [3, с. 51].

Пристаючи до виконання обов'язків, М.М. Кречетніков уточнював намісницьким правлінням трьох губерній свій статус: «Повелено мне: имея пребывание в трех Малороссийских Губерниях между прочими возложениями, командовать располагаемыми в них войсками, и до возвращения Господина Генерала-Губернатора сих губерний и действительнаго вступления его в отправление сего звания, исправлять в оных и должность Генерала Губернатора» [9, арк. 4].

Попри похилий вік (61 рік) на час вступу у нову посаду, М.М. Кречетніков показав себе у малоросійських губерніях діяльним і доволі мобільним адміністратором, який із ревізіями декілька разів об'їхав ввірени губернії, особисто зібравши скарги від місцевого населення і перевірявши роботу управлінських закладів усіх рівнів. Вже від'їхавши із Малоросії, 4 лютого 1793 року він пропонував Чернігівському намісницькому правлінню «предположить и непременно соблюдать таковое ж правило, каковым поставил в сем случаи всегда руководствоваться я, обвеща при самом вступлении в начальствование мое Малороссийскими Губерниями, что каждой имеющей нужду просить меня, может всякой день являться в назначенный час, а на другой день и получать на прозбу свою Резолюцию; а дабы и само по оным от присудственных мест было исполнение, сего наблюдать особенно препоручил Губернским Прокурорам посредством Стряпчих и доносить мне» [17, арк. 3-3зв.].

Як результат, в поле зору адміністратора потрапляли і знаходили своє вирішення такі відомі проблеми, як зволікання повітових судів, картярство митних чиновників, надужиття городничих, нижніх земських судів і поміщиків по відношенню до поселян, протиправна наявність «в присутственных местах Киевского наместничества 97 человек, состоящих в подушном окладе, с чинами от копейки до губернского регистратора» [17, арк. 19; 9, арк. 48].

Втім, наскільки можемо судити, головну увагу М.М. Кречетніков зосередив на реформі діловодства, проблемі оптимізації штатів, пов'язаних із нею адміністративно-поліційній і адміністративно-територіальних реформах, проблемі адміністративної забудови трьох намісництв.

Потребу у реформі діловодства викликало бажання генерал-губернатора раціоналізувати процес управління на всіх рівнях. Протягом першого року перебування на посаді М.М. Кречетніков заводить у намісницьких правліннях настільні реєстри для запису вхідних прохань і запитів із відміткою про їх виконання, призначає штатного посадовця для їх ведення (1790), визначає єдиний порядок складання купчих і закладних на території трьох губерній (1791), організує при Київському намісницькому правлінні особливий відділ для видачі проїзних документів іноземцям (1791).

Проблема оптимізації штатів постає двічі. Спочатку 9 листопада 1790 р. «по причине усмотренного мною по Губерниям Малороссийским в одном противу другого такого же присудственном месте неравенства и в числе Канцелярских Служителей и в окладном им Жалованье и в сумме на Канцелярские Расходы назначенной», а потім 1 березня 1792 р. у зв'язку із адміністративно-територіальною реформою 1791 р. М.М. Кречетніков створив і переглянув Положення «О числе канцелярских и прочих нижних служителей и назначенных на канцелярские расходы денгах в Присудственных местах и при Городничих» «дабы во всех трех Губерниях на одинаковые предметы и употребление суммы было равно» [16, арк. 105-106].

В свою чергу, вирішення проблеми штатів привернуло увагу правлячого посаду малоросійського генерал-губернатора до неоднакової кількості повітів (і відповідно, населення) у трьох губерніях після передачі частини Городиського повіту 13 серпня 1785 р. і частин Городиського і Голтвянського повітів (із повітовими центрами включно) зі складу Київського до Катеринославського намісництва. Відповідно, Київське намісництво складалося із 9 повітів проти 11-ти у Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах. 21 серпня 1791 р. М.М. Кречетніков ініціював адміністративно-територіальну реформу і 29 вересня отримав іменний указ: «В отвращение таковых неудобностей трем Малороссийским Губерниям состоять каждой из десяти округ, чего ради отделить, так как на карте от вас представленной назначено, по прикосновенности к девяти уездам Киевской Губернии, от Черниговской округу Зеньковскую и город Гадяч с частию онаго и Лохвицкой округи, Зеньков же по невыгодности местоположения и состоянию в нем не малого числа душ владельческих крестьян с землею

обратить в посад, с оставлением только для купцов и мещан Ратуши, и с причислением потом онаго в Гадяцкую округу; а в замену оных к Черниговской Губернии присоединить от Новгородско-Северской город Конотоп с его округою и частию Коропской. <...> все слагая на ваше попечение и доброе распоряжение, пребываем в прочем вам благосклонны» [15, 255-256].

Ревізія реалізації положень «Устава благочиния» (1782) покликала проведення адміністративно-поліційної реформи у місті Києві, положення якої були затверджені іменним від 17 червня 1790 р.: «Ваши донесения из Киева присланные, содержащие в себе разные усмотрения ваши по Малороссийским Губерниям вам вверенным, служат доводом известной Нам вашей ревности к службе Нашей и к пользе общей; по содержанию из них тех представлений, кои до благочиния в городе Киеве касаются, возлагаем на ваше попечение разделение города на части и кварталы учинить образом сходным с Нашими Полицейскими учреждениями» [14, 13138].

Особистий огляд адміністративних будівель унаочнив не вирішену з часів відкриття трьох намісництв через брак коштів і нерозпорядливість місцевої влади проблему, а саме «тесноту <...> до ныне занимаемого присутственными местами строения» [17, арк. 22-22зв.]. Спроба з'ясувати, чому не було реалізовані відповідні положення іменного указу від 7 жовтня 1785 р., і вимога від намісницьких правлінь відомостей про апробовані плани містам трьох губерній (до Київського – від 17 червня 1790 р., а до Чернігівського і Новгород-Сіверського – від 28 жовтня 1790 р.) виявила, що наприкінці 1786 – на початку 1787 рр. плани міст трьох намісництв були затверджені генерал-губернатором П.О. Румянцевим-Задунайським і відправлені до Комісії з будівництва міст Санкт-Петербурга і Москви [5]. Втім, апробовано 17 квітня 1787 р. було лише план міста Києва і лише у штаті Київського намісництва було передбачено посаду губернського архітектора.

Відповідно, М.М. Кречетніков входить до Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь із пропозицією про призначення на вакансію губернського архітектора «по известной мне способности и достаточному сведению, академика Ивана Ясныгина» (Чернігів, 19 вересня 1790 р.) і італійця Йозефа Стукарпія (Новгород-Сіверський, 20 травня 1791 р.) [9, арк. 169; 6, арк. 1].

Іван Денисович Яснигін (1745-1824) відомий як випускник Петербурзької Академії мистецтв за скульптурним і архітектурним відділеннями (1763), співробітник петербурзької будівельної канцелярії (1765-1770), московської експедиції кремлівських будівель (1770-1775), калужький губернський архітектор (1775-1822), який успішно реалізував амбітний генеральний план забудови м. Калуги (141 кам'яна

будівля) [20]. У Чернігові давній співробітник М.М. Кречетнікова керував будівництвом Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському за проектом Дж. Кваренгі і проектував іконостас Спаського собору в Чернігові [18].

Про його новгород-сіверського колегу відомо лише, що генерал-губернатор пропонував намісницькому правлінню відрядити Й. Стукарпія разом із губернським механіком на будівництво новгород-сіверської соборної церкви [6, арк. 2]. Втім, відсутність його імені у адрес-календарях наступних років дозволяє припустити, що з невідомих причин призначення не відбулося.

Крім того, правлячий посаду малоросійського генерал-губернатора ініціює будівництво нових і ремонт старих адміністративних будівель у намісницьких і повітових центрах трьох намісництв, вивід за міську межу дворянських і чиновницьких маєтків, ремонт прикордонних шляхів і форпостних будинків, асигнування коштів на будівництво нових і реставрацію постраждалих в наслідок пожеж церков.

Обсяг даної розвідки не дозволяє детально зупинитися на всіх цих адміністративних ініціативах правлячого посаду малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетнікова, як і розглянути їх подальшу долю за часів його наступника Й.А. Ігельстрома, втім навіть перелік головних напрямів адміністративних новацій останньої чверті XVIII ст. показує перспективи подальших досліджень.

Посилання

1. Бантле Д. Кем был первый рязанский губернатор // <http://www.rzn.rodgor.ru/gazeta/48/history/1076/>.
2. Бантыш-Каменский Д. > Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной истории, составленных Дмитр. Бантыш-Каменским и изданный Александром Шириевым. В пяти частях. Часть третья. К. М. – М.: В типографии Н. Степанова, 1836. – 389+VI с.
3. Бумаги Императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1885. – Том сорок второй. – XXXIV+497 с.
4. Данилов А.А. История России IX-XIX вв. Справочные материалы. – М.: Издательство: Владос, 1998. – 432 с.
5. Дело о застройке и планировке городов Киевского, Черниговского и Новгород-Северского наместничеств согласно планам, составленным по указу Екатерины II от 7 октября 1785 г. [17 июня 1790 – 11 февраля 1793 г.] // Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 736 «Канцелярия киевского, черниговского та Новгород-Сіверського генерал-губернатора. 1781-1796 рр.», оп. 1, спр. 1003, 25 арк.
6. Дело по предложению генерал-губернатора Кречетникова о назначении на должность губернского архитектора, итальянца Иозефа Стукарпия [1791] // ЦДІАК України, ф. 206 «Новгород-Сіверське намісницьке правління», оп. 1, спр. 52, 5 арк.
7. Дневные Записки о движении и действиях Российских войск в Великом Княжестве Литовском 1792 года Командующего Корпусом Генерал-Аншефа и Кавалера Михайла Никитича Кречетникова. Сообщ. А.Л. Потапов // Чтения в Императорском

Общество истории и древностей российских при Московском университете. Повременное издание. – 1863. – Октябрь – декабрь. – Книга четвертая. – Материалы отечественные. – С. 21-104.

8. Калашникова Л.В. Михаил Никитич Кречетников – первый калужский губернатор / Калашникова Людмила Владимировна // Калуга в шести веках: Материалы 2-й гор. краевед. конф. / Дьяченко Вера Алексеевна. – Калуга: Б/и, 1999. – С. 11-16.

9. Книга предложений генерал-губернатора Кречетникова. [1790] // ЦДІАК України, ф. 204. «Чернігівське намісницьке правління», оп. 2, спр. 564, 318 арк.

10. Лукьянов Н. Калуга в век Просвещения: Проект Екатерининского наместника // Наше наследие. – 2006. – № 78 (<http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/7811.php>).

11. Мельник А.Н. Первый рязанский генерал-губернатор Михаил Никитич Кречетников (1729-1793) / Мельник Андрей Николаевич // Рязанская область и Центральный регион в контексте российской истории: Материалы межрегиональной научно-практической конференции, 19-20 марта 2003 г. / Рязанский историко-архитектурный музей-заповедник; Управление культуры администрации Рязанской области, Ерошина Т.В. – Рязань, 2003. – С. 48-53.

12. Мосин О., Мосина С. Первый Калужский наместник Кречетников // Генеалогическая база знаний: персоны, фамилии, хроника. Статьи (<http://baza.vgd.ru/11/61551/?pg=0>).

13. Н.Ч. Кречетников Михаил Никитич // Русский биографический словарь. – СПб., 1903. – Т. Кноппе-Кюхельбекер. – С. 430-432.

14. О разделении города Киева на части и кварталы. Именной, данный Калужскому и Тульскому Генерал-Губернатору Кречетникову. 17 июня 1790 // Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РІ). – СПб., 1830. – Т. 23. – № 16875. – С. 137-138.

15. О состоянии трех Малороссийских Губерний, каждой из 10 округов. Именной, данный Калужскому и Тульскому Генерал-Губернатору Кречетникову. 29 сентября 1791 // ПСЗ РІ. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 16987. – С. 255-256.

16. Предложения генерал-губернатора Кречетникова. [1792] // ЦДІАК України, ф. 204. «Чернігівське намісницьке правління», оп. 2, спр. 640, 145 арк.

17. Предложения генерал-губернатора Кречетникова. [1793] // ЦДІАК України, ф. 204. «Чернігівське намісницьке правління», оп. 3, спр. 38, 46 арк.

18. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – 477 с.

19. Щербачев О.В. Граф и дворяне Кречетниковы // <http://www.mtu-net.ru/sherbach/stats/krechetnikov.html>.

20. Ясныгин, Иван Денисович // <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%81%D0%BD%D1%8B%D0%B3%D0%B8%D0%BD>

Галь Б.А. «Жадно ловивший все, замечания достойное»: административные новации «временного» малороссийского генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1790-1793)

В статье рассматриваются административные реформы исполняющего должность малороссийского генерал-губернатора М.Н. Кречетникова.

Ключевые слова: генерал-губернатор, администрация, реформы.

Hal' B.O. «Zhadno lovivshiy vsjo, zamechanija dostojnoe»: administrative innovations of the acting Little Russian general-governor M.M. Krechetnikov

The article considers the administrative reforms of the acting Little Russian general-governor M.M. Krechetnikov.

Key words: general-governor, administration, reforms.

03.04.2011 р.

УДК 261.5 (477.51) «1785/1797»

Д.В. Рига

ВИЗНАЧНІ ДУХОВНІ ДІЯЧІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1785-1797 РР.)

У статті йдеться про діяльність визначних духовних діячів Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797). Розглядаються найяскравіші факти їх біографії, аналізується роль освіченого духовництва у поширенні освіти і культури на теренах Чернігово-Сіверського краю.

Ключові слова: Новгород-Сіверська єпархія, монастирі, Православна Церква.

Кінець XVIII ст. ознаменувався кардинальними перетвореннями у суспільно-політичному житті Лівобережної України. 27 січня 1782 р. місто Новгород-Сіверський стає центром намісництва – територіального утворення, яке замінило собою скасовану Гетьманщину. До нього увійшли землі найвідоміших і найбагатших українських полків – Стародубського і частково Ніжинського та Чернігівського. На території намісництва опинилися дві колишні гетьманські столиці – Глухів і Батурин з їхніми культурними цінностями, бюрократичним апаратом та державотворчими традиціями.

Перетворення відбувались не лише у суспільно-політичному, а й релігійному житті регіону. У зв'язку з новим територіально-адміністративним поділом створюється окрема Новгород-Сіверська єпархія. Ця подія сталася 27 березня 1785 р., коли імператриця іменним указом установила нові межі Малоросійських єпархій згідно нового територіального поділу. Очолити новостворену єпархію повинен був єпископ Переяславський Іларіон відповідно до указу: «... єпископа Переяславського перевести єпископом в Новгород-Северский именовать его Новгородско-Северским и Глуховским» [1, 1].

Іларіон просив Святіший Синод дозволити «взять мене в новую мою Новгородско-Северскую єпархию для заведения семинарии годных человеков из монашествующих. Теперь смею донести, что нужны мне люди для открытия семинарии и учреждения консистории: Ректор семинарии Михайловского Переяславского монастыря игумен Ваарлаам, Префект семинарии Архидиакон Платон, да еще для должности иеромонах Христофор. Сих трех человеков определить прошу ваше святейшество» [2, 10].

Біографія Новгород-Сіверського єпископа досить типова для релігійних діячів тогочасного суспільства. Майбутній церковний діяч народився у містечку Вороніж, що тоді знаходилося на Київщині, а зараз – у Глухівському районі Сумської області [3, 45]. Читати і писати він навчався вдома, а початковий вишкіл проходив у місцевому монастирі. Людина глибоко віруюча і вихована батьками на

засадах християнської моралі, Іларіон з раннього дитинства відчув духовне покликання і вирішив присвятити своє життя служінню Православній Церкві. Прагнення здобути гарну освіту привело юнака до Києво-Могилянської колегії, де він починає формуватися як церковно-політичний діяч.

Безумовно, Іларіона було втягнуто у складний механізм відносин з царським урядом. Як відомо, прихильників царської політики чекали багаті пожалування, царська ласка, безперешкодне просування по ієрархічній драбині – як світській, так і церковній. Потрібно згадати досить цікавий факт з життя майбутнього єпископа Іларіона. У 1768 р. він прибув до Глухова по справам лаври. Тут доля звела його з генерал-губернатором Малоросії графом П.О. Румянцевим. Саме за його представленням Іларіон 24 січня 1769 р. був назначений головним священником другої армії, яка діяла проти турок [4, 45].

Закінчивши курс навчання у Київській академії, його призначають на посаду архимандрита Києво-Межигірського монастиря. Ця подія відбулась 30 січня 1773 р. У цьому провідному духовному закладі він користувався величезною повагою, про що свідчать документи обителі.

Наступна визначна подія у його житті відбулась 17 липня 1776 р., коли його висвятили на посаду єпископа Переяславського. Потрібно сказати, що нове місце призначення для молодого і талановитого церковного діяча було обрано не випадково. З цього часу він доклав чимало зусиль для облаштування та ремонту церков і монастирських комплексів, спорудження нових храмів Переяславської єпархії. Єпископ Іларіон, вступивши на нову посаду, констатував незадовільний стан єпархіальних справ і навіть виступив з цього приводу у Святішому Синоді. Після переговорів з Київським митрополитом Гаврилом Кременецьким Синод знайшов можливим передати з Київської у відання Переяславської єпархії 126 церков [5, 18].

Він приділяв пильну увагу діяльності Переяславської духовної семінарії, залучаючи сюди найкращі викладацькі сили, зміцнюючи матеріальну базу. До духовенства він був достатньо вимогливим, настійливо рекомендував займатися проповідницькою діяльністю. До повного курсу семінарії на той час не вистачало богословського класу. У першій половині вересня 1781 р. єпископ Іларіон, «усматривая обстоятельства нужные для учеников семинарии и пользы, клучшему для епархии благосостоянию, учредил быть богословскому учению, к преподаванию коего определил префекта семинарии, философии учителя, заграничного Мошногогорського монастыря игумена Ваарлама Шишацкого, ведая довольно по разуму его к тому благодатежна и способна» [6, 81].

Донесення Іларіона до Синоду від 7 листопада

1782 р. підтверджує факт відкриття богословського класу семінарії у 1781 р. Таким чином, у 1781 р. Переяславська семінарія отримала свій вищий богословський клас, завдяки чому духовенство Переяславської єпархії мало можливість отримати закінчену богословську освіту при єпархії.

Зважаючи на необхідність нових приміщень у семінарії, Іларіон просив у Св. Синода 600 руб., скоріш за все, для будівництва богословського класу, і ще 400 рублів – на будівництво нової будівлі бурси [7, 240-241]. Після отримання дозволу Іларіон приступив до виконання робіт [8, 81-82].

У 1783 р. єпископ Іларіон Кондратковський добудував до будинку семінарії одну кам'яну школу, мабуть, приміщення для класу богослів'я, а також збудував дерев'яний будинок для бурси [9, 239]. На кінець існування Переяславської єпархії у 1785 р. у ній налічувалось 340 церков і 34 109 приходських дворів, православне населення складалось із 225 800 чоловіків і 218 149 жінок [10, 19].

Після дев'яти років управління Переяславською паствою, Іларіона було переведено до новоствореної Новгород-Сіверської єпархії, яку довелося очолювати 12 років. На думку сучасників, саме на цей період припадає найвищий розквіт його невтомної діяльності. За короткий час новообраний єпископ здобув глибоку пошану та любов серед людей. Часті богослужіння, яскравий талант оратора-проповідника, благодійництво та допомога знедоленим, постійні турботи про піднесення освітнього та морального рівня духовенства єпархії, особисте життя – все це утвердило серед віруючих високий авторитет єпископа Іларіона.

Один із перших заходів Новгород-Сіверського єпископа був спрямований на підтримку освіти у регіоні. Він проявив себе як ревний пастир, який дбав про єпархію та підвищення освітнього рівня новгород-сіверського духовництва. З метою забезпечення потреб єпархії у священнослужителях у вересні 1785 р. була відкрита Новгород-Сіверська духовна семінарія [11, 413].

Організація семінарії та її діяльність були безпосередньо пов'язані з іменем єпископа Іларіона. Його вплив на діяльність закладу був вирішальним, оскільки він особисто опікувався ним. Характерно, що місцеві архієреї повинні були задовольняти учителів харчами і грошима з архієрейської скарбниці. Разом з тим, на навчальний процес семінарії негативно впливала імперська політика у галузі освіти, спрямована на посилення регламентації та уніфікації навчальних програм, ліквідацію демократичних, гуманістичних засад і традицій, творчого підходу у викладанні.

Викладачів для семінарії зазвичай обирали єпископ Іларіон або префект. Інколи у цьому брав участь кафедральний намісник. Архіпастир проявив себе і як енергійний церковний адміністратор та

господарник. Він, керуючи єпархією, ретельно вникав в усі справи своєї кафедри. З благословення владики відкривалися храми і нові приходи.

Можна стверджувати, що навколо постаті Іларіона Кондратковського гуртувались люди, які зробили великий внесок у справу розбудови єпархії. Активна діяльність архієпископа у галузі освіти була не випадковою. Завдяки його рішучим заходам почали вирішуватись питання освіти і забезпечення викладацькими кадрами у регіоні.

Разом з Іларіоном до новоствореної єпархії прибуло чимало визначних духовних осіб: Варлаам Шишацький, Мельхіседек Значко-Яворський, Христофор Сулима.

Архієпископ Варлаам Шишацький (1751-1820) завжди був у центрі українського церковного життя. З Новгородом-Сіверським безпосередньо пов'язаний лише короткий період його життя – двома роками. Будучи ректором Переяславського колегіуму, він переїхав до Новгород-Сіверського разом із переміщенням туди навчальним закладом і став першим ректором Новгород-Сіверської духовної семінарії, поєднуючи цю посаду з ігуменством у Макошинському монастирі [12, 369-370]. Згодом він стає ігуменом Віленського Свято-Духівського монастиря, де потрапляє в скрутне становище через відмову скласти присягу на вірність Речі Посполитій, через що був змушений повернутися до Росії. У зв'язку з падінням Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. російський уряд почав упорядковувати церковні справи на колишніх її територіях – Західній Україні й Білорусії, тобто підпорядковувати місцеву православну церкву російському синоду.

В. Шишацького призначають настоятелем Дятловицького монастиря у 1794 р. Наступного року він став єпископом Житомирським, 14 травня 1796 р. завдяки йому було відкрито Єпаршеську семінарію, яка згодом стала Волинською. Семінарія готувала православних священиків для парафій, які з унії перейшли у православ'я. 1805 р. В. Шишацький став єпископом Білоруським та Могилівським, 1808 р. отримав сан архієпископа Могилівського та Вітебського.

1812 року, коли війська Наполеона зайняли Могилів, В. Шишацький визнав нову владу, сподіваючись, що настав час визволення українсько-білоруської православної церкви з-під гніту Москви. Після відходу французької армії російська влада засудила архієпископа. Його позбавили сану й заслали на довічне ув'язнення до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [13, 142].

Впливовою постаттю при Новгород-Сіверській єпархії був ієромонах Платон Романовський. Він народився у родині священика Фоми Романовського і був рідним братом ректора Чернігівської семінарії

Феофана Романовського. Спочатку навчався у Переяславському колегіумі, потім – у Київській академії. З квітня 1790 р. його призначають ігуменом третьокласного Миколаївського Батуринського монастиря зі збереженням всіх посад. У 1794 р. за указом Св. Синоду він став архімандритом другокласного Пустино-Харлампіївського Гамаліївського монастиря. Помер у лютому 1796 р. Похований у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі.

Слід зупинитися ще на одній визначній постаті Новгород-Сіверської єпархії. Мельхіседек Значко-Яворський був палким захисником православ'я. Народився у 1721 р. у сім'ї полкового Лубенського осавула Карпа Значко-Яворського. Навчався у Київській академії, по закінченні став ченцем Переяславської єпархії у Троїцькому Мотронинському монастирі. У 1753 р. єпископом Переяславським Іоанном був посвячений у ігумени Мотронинського монастиря. У 1781 р. його призначають архімандритом Глухівського Петропавлівського монастиря, а з 1785 р., після відкриття Новгород-Сіверської єпархії, – присутнім у Новгород-Сіверській духовній консисторії. Помер М. Значко-Яворський у червні 1809 р. на 90-му році життя. Був похований у Глухівському Петропавлівському монастирі проти південних воріт церкви. Усе своє життя він залишався палким оборонцем національних і релігійних прав українського народу [14, 250].

Видатний діяч Новгород-Сіверської єпархії – архімандрит Гамаліївського Харлампіївського монастиря Христофор Сулима – походив із давнього козацького роду Сулимів (батько був Переяславським полковником). У 1765 році прийняв чернецтво у Мотронинському монастирі. Після закінчення богословського класу Переяславської семінарії був рукопокладений у ієромонахи. Разом із Переяславським єпископом Іларіоном після закриття Переяславської єпархії прибув до Новгород-Сіверського, де став архімандритом Гамаліївського Харлампіївського монастиря Новгород-Сіверської єпархії.

Після смерті Катерини II з приходом до влади Павла I відбулися доленосні події у релігійно-політичному житті всієї імперії. У височайшому указі імператора Павла I від 1 вересня 1797 р. були надані розпорядження: 1) єпископа Новгород-Сіверського Іларіона перевести у тому ж званні управляти Могилівською єпархією; 2) колишню Новгород-Сіверську єпархію приєднати до Чернігівської єпархії; 3) архієрейський будинок колишнього єпископа Новгород-Сіверського залишити за монастирем, призначити у монастир архімандрита, й бути йому у числі першокласних монастирів з утриманням по штату [15, 96-97]. З цього часу Новгород-Сіверська єпархія припинила своє існування.

Отримавши указ о переведенні, єпископ Іларіон просив звільнення від служби за станом здоров'я. У височайшому указі імператора Павла від 24 жовтня 1797 р. мова йшла про звільнення єпископа Могилівського Іларіона від архієрейської служби за станом здоров'я та про дозвіл перебувати й управляти Новгород-Сіверським Спаським монастирем.

Отримавши архієрейське жалування у розмірі 1200 рублів на рік і доручення управляти монастирем, преосвященний Іларіон після закриття Новгород-Сіверської єпархії недовго управляв Спаською обителлю. Він помер 12 січня 1799 року. Його прах, освячений Віктором – архієпископом Чернігівським, знаходиться у вівтарі монастирської церкви, яка була збудована самим же преосвященним Іларіоном [16, 76-77].

Він залишив гарну бібліотеку, багато різних речей і достатньо велику на той час суму грошей: 19000 руб. за білетами Московського банку, 5500 руб по двом вексям, 23997 руб. 10 коп. готівкою і крім цього 334 червонця. Є підстави вважати, що частина спадщини була прихована наближеними до єпископа особами. Велика спадщина спонукала Чернігівську духовну владу боротись за майно Іларіона, але зустріла спротив з боку його родичів. Справа затягнулось, але був укладений договір з боку обох сторін [17, 47].

Таким чином, духовництво Новгород-Сіверської єпархії залишило помітний слід у церковному житті регіону. Їх діяльність значною мірою сприяла перетворенню Новгород-Сіверського у важливий культурно-освітній осередок. Як підкреслював О. Оглоблін, «тут гуртуються українські політичні й культурні сили того часу», які «своїми службовими, маєтковими, родинними справами творили місцеву громадську думку, яскраво забарвлювали місцеве культурне оточення» [18, 147].

Посилання

1. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп.66, спр.135, арк.1.
2. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп.66, спр.208, арк.10.
3. Пархоменко В. Очерк Истории Переясловско-Борисопольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава, 1910. – С.45.
4. Там само. – С.45.
5. Пархоменко В. Очерк Истории Переясловско-Борисопольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава, 1910. – С.18.
6. Там само. – С.81.
7. Пархоменко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина. – 1905. – №9. – С.240-241.
8. Пархоменко В. Очерк Истории Переясловско-Борисопольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава, 1910. – С.81.
9. Пархоменко В. Из истории образования на Украине // Киевская старина. 1905. – №9. – С. 239.
10. Пархоменко В. Очерк Истории Переясловско-Борисопольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава, 1910. – С.19.
11. Державний архів Чернігівської області, ф. 712, оп. 3, спр.18, арк. 413.
12. Никодим. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости (Часть

неофициальная). – 1858. – №47. – С.369 - 370.

13. Картины церковной жизни Черниговской епархии. – К., 1911. – С.142.

14. Матях В. Мельхіседек Значко-Яворський // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 250.

15. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия (Часть неофициальная). – 1861. – №2. – С. 96-97.

16. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия (Часть неофициальная) – 1861. – №1. – С. 76-77.

17. Пархоменко В. Очерк Истории Переясловско-Борисопольской епархии (1733-1785 гг.). – Полтава 1910. – С.47.

18. Оглоблін О. Люди Старої України та інші праці. – Острог, 2000. – С. 147.

Рига Д.В. Выдающиеся духовные деятели Новгород-Северской епархии (1785-1797 гг.)

В статье идет речь о деятельности выдающихся духовных деятелей Новгород-Северской епархии (1785-1797). Рассматриваются самые яркие факты их биографии, анализируется роль образованного духовенства в распространении образования и культуры на территории Чернигово-Северского края.

Ключевые слова: Новгород-Северская епархия, монастыри, Православная Церковь.

Ryha D.V. Prominent spiritual figures of Novgorod-Siverskyi diocese (1785-1797)

Speech goes in the article about activity of prominent spiritual figures of Novgorod-Siverskyi diocese (1785-1797). The brightest facts of their biography are examined, the role of well-educated clergy is analysed in distribution of education and culture on the walks of life of the Chernihiv-Siverian edge.

Key words: Novgorod-Siverskyi diocese, monasteries, Orthodoxy Church.

12.03.2011 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.908):2-523.6 «18/19»

С.В. Туник

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО
ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ
У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена малодослідженому періоду Глухівського Петропавлівського монастиря (XIX – початок XX ст.). Дається характеристика ситуації, в якій опинився монастир після секуляризації монастирських маєтностей, розкривається господарська, благодійницька та культурно-просвітницька діяльність обителі.

Ключові слова: монастир, секуляризація, архимандрит, ігумен

За переказами Глухівський Петропавлівський монастир виник у XIII ст. Документальні згадки про нього починаються з середини XVII ст. Багатівікова історія обителі в історичній літературі висвітлена вкрай нерівномірно. Більш-менш пощастило добі Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.), коли монастир був одним із найвизначніших в Україні. Не випадково саме в цей період його очолювали такі непересічні постаті, як св. Дмитрій Ростовський та Мельхіседек Значко-Яворський. Однак наступний період історії обителі (XIX – початок XX ст.) поки що недостатньо досліджений істориками. Отже, перед нами стоїть завдання зібрати розпорошені у різних джерелах відомості про історію монастиря у зазначений період.

Наприкінці XVIII ст. закінчилася доба Гетьманщини – бурхлива й багатогранна епоха в історії України. Заходи, здійснені Катериною II щодо України (ліквідація гетьманства, Запорозької Січі, полкового устрою, юридичне узаконення кріпацтва тощо), перетворили її на рядову провінцію Російської імперії. Більш ніж через півстоліття після ліквідації української автономії Тарас Шевченко напише:

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!
Було колись панували,
Та більше не будем.
Тії слави козацької
Повік не забудем.

Не обійшла імператриця своєю «увагою» і монастирі. Якщо у добу Гетьманщини вони були визначними осередками господарського, культурного і релігійного життя, то секуляризація монастирських маєтностей, значне скорочення монастирів, здійснене в Україні після 1786 р., докорінно змінило ситуацію і в цій сфері. Монастирі були поділені на три класи, відповідно до яких їм установлювався штат ченців і визначалось фінансування з казни (тобто з державного бюджету). Монастирські селяни

переводилися до категорії казенних (різновид державних). Вони не були передані поміщикам, хоча останні дуже наполягали на цьому. Казенним селянам відійшла і більша частина колишніх монастирських земель.

Зазначені зміни повною мірою торкнулися і Глухівського Петропавлівського монастиря. Великий господарський і релігійний центр, яким він був за часів Гетьманщини, перетворився, за словами українського історика Д.І. Дорошенка, у «тихий закуток». Ченці займались своїми буденними справами, а серед настоятелів вже не було таких визначних постатей, як Дмитрій Ростовський та Мельхіседек Значко-Яворський.

Глухівський Петропавлівський монастир було віднесено до другого класу. Чисельність монахів у ньому спочатку також приблизно відповідала вимогам до монастирів цього класу. Так, на зламі XVIII-XIX ст. тут було 19 монахів [1], однак з часом їх чисельність збільшилась. У 1859 р. їх вже 25 (17 у самому монастирі і 8 у Скитку) [2], на початку XX ст. – 34 (29 монахів, 5 послушників) [3], а у 1921 р. – 61 [4]. Є також відомості про суми коштів, що виділялися із казни на утримання обителі. Так, у 1864 р. монастир отримав від держави 746 крб. 81 коп. і стільки ж у наступному 1865 [5]. На початку XX ст. ця сума становила 1249 крб. 37 коп. [3; 5].

Після о. Мельхіседека, який помер у монастирі у 1809 р., його настоятелем став архимандрит Варлаам (Федорович-Головащенко), переведений сюди з Новгородського Вяжицького монастиря. За його настоятельства у Петропавлівському монастирі жив на покої архимандрит Філарет, зусиллями якого 1812 р. був відремонтований храм у Скитку. У 1823 р. сюди на покій прибув архимандрит Парфеній. З 1825 р. Варлаам почав хворіти і 19 лютого 1829 р. був звільнений з посади. На його місце призначили казанського архимандрита Петра, якого 1832 р. було переведено до Домницького монастиря. Упродовж 1832-1836 рр. монастир очолював архимандрит Антоній, переведений сюди з Козелецького Георгіївського монастиря. Помер на покої у Софроніївській пустині. Його наступником у 1837-1839 рр. був бездіяльний архимандрит Феофіл, а згодом – Георгій (1840 р.) [6, 217-218].

Дещо покращились справи у 1840-1846 роках, коли монастирем управляв архимандрит Іоаннікій, в миру – Іван Голованицький (1795-1879). В молоді роки він був учасником Вітчизняної війни 1812 року, після закінчення якої поступив до Києво-Печерської лаври. Пізніше здійснював своє духовне служіння в Софроніївській і Глинській пустинях, Рихлівському Миколаївському монастирі. Будучи настоятелем

Петропавлівського монастиря, Іоанникій своєю невтомною працею на благо обителі і велелюбною простотою здобув щирю повагу і любов братії. Багато зусиль доклав архімандрит, щодо відновлення роботи млина на Клевені, що не працював через бездіяльність місцевих селян, які не бажали полагодити греблю. 1846 року архімандрит вийшов на покій до Глинської пустині, де незабаром став одним із знаменитих старців-схимників, взявши ім'я Іліодор. В усамітненій келії, збудованій у відлюдному місці серед густого лісу, він повністю віддавав себе духовним подвигам схимництва. Пізніше, в 1893 році, на цьому місці був збудований Дальній (Спасо-Іліодорівський) скит Глинської пустині. Подвижницьке життя Іліодора Голованицького, його велика епістолярна спадщина отримали високу оцінку серед богословів і чернецтва [7].

Після архімандрита Іоанникія Петропавлівському монастирю знову не «щастило» на настоятелів. Монастирем недовго керував Іларіон, якого 1847 року також ненадовго змінив архімандрит Веніамін (Смирнов) – знаменитий проповідник Євангелія серед самоїдів (саамів) – народу на Далекій Півночі. Веніамін помер у монастирі в 1848 р. Мало чим відзначились і наступні настоятелі. Як свідчить Філарет Гумілевський, Феofil «немного сделал для обители, а еще менее был полезен преемник его архимандрит Вениамин» (Доброгаєв), який управляв монастирем упродовж 1853-1859 рр. Після переведення останнього до Батуринського Крупицького монастиря, настоятелем Петропавлівської обителі був призначений казначей архієрейського дому архімандрит Пармен, а після нього, у 1863-1869 рр., цю посаду обіймав архімандрит Леонтій [6, 218].

Як не дивно, але діяльність згаданих настоятелів відбувалася у той час, коли архієпископом Чернігівським був видатний вчений, церковний історик Філарет Гумілевський. Відносно м'який характер, довірливість, а також постійна напружена наукова праця не давали йому, до речі, гідному ініціатору багатьох корисних перетворень, змоги покласти край подібним недолікам у церковному житті і навести лад у власному оточенні. Такий стан речей навіть дав підставу одному із сучасників Філарета Гумілевського висловити наступну думку: «Хороший... владыка, очень, да народ-то возле него плохой».

1866 року Філарета на Чернігівській кафедрі змінив Варлаам Денисов (спочатку у сані єпископа, а згодом – архієпископа). На відміну від попередника, Варлааму були притаманні інші внутрішні якості. Це була людина сильної волі та владного характеру, вимоглива і діловита.

Новий преосвященний відразу ж звернув увагу на стан справ монастирів єпархії. Результатом цього стало звільнення з посади кількох настоятелів, зокрема,

архімандрита Глухівської Петропавлівської обителі Леонтія, з ім'ям якого були пов'язані дуже неприємні події. Свого часу він займався власним збагаченням, для чого навіть користувався послугами одягнених ним у чернечий одяг відставних солдат, яких (разом із необхідними «сборными книгами») кілька разів відправляв для збору пожертв. Врешті-решт збирачів заарештувала поліція. Згодом відповідна справа була передана до консисторії, однак настоятель так і не був покараний. За Варлаама Денисова слідча комісія порушила 18 карних справ проти архімандрита Леонтія і після тривалої процедури згідно з указом Святішого Синоду його було заслано до арештантського відділу Суздальського Спасо-Євфимієвого монастиря [8].

Серед наступних настоятелів обителі відоме ім'я Євсевія, який у 1880-х роках згадується як ієромонах, а 1892 року вже як ігумен.

З 1908 р. (протягом десяти років) монастирем управляв ігумен Варсонофій (в миру – Василь Бут). Походив із козаків Полтавської губернії. З 1881 р. він – послушник Глинської пустині, там же у 1888 р. пострижений у монахи. Пізніше займав посаду економа Київської духовної семінарії, де 1894 року рукопокладений в ієромонахи; 1897 року переведений до Глухівського Петропавлівського монастиря. За свої труди на благо обителі і суспільства відзначений срібною медаллю в пам'ять імператора Олександра III, срібною медаллю в пам'ять 25-річчя церковно-приходських шкіл, срібним нагрудним хрестом в честь 300-річчя Дому Романових, а також набедренником, золотим наперсним хрестом і палицею [9].

Монастирський статут визначає перед його насельниками дві групи обов'язків: труд і молитва. Отже, викладаючи історію обителі, ми повинні, перш за все, показати її господарську і релігійну діяльність.

Як уже зазначалось, в результаті секуляризації монастирі були позбавлені своїх обширних володінь. За Петропавлівським монастирем залишили лише 300 десятин лісу, 130 десятин ріллі та сіножатей, 2 млини на Клевені [6, 218]. На початок 1880-х років ріллі залишилося лише 30 десятин, але вся вона була сірочорноземною і лише недавно розробленою з-під лісу. Земля здавалась в оренду селянам навколишніх сіл. За умовами оренди вони віддавали монастиреві половину врожаю, зібраного з орендованої землі, і, крім того, додатково двічі орали монастирський город площею 10 десятин та виконували інші роботи («что случится слушают»). Більшу частину сінокошу монахи убирали «толокою», а на 13 десятин гіршого покосу наймали селян за 55 крб. [10].

На початку XX ст. монастиреві належала 461 десятина землі [3]. Цього ледве вистачало, щоб забезпечити існування кількох десятків монахів. Сіяли зернові культури, городину, розводили худобу. Монастир став піонером у вирощуванні ряду

культур, наприклад, картоплі та помідорів. Картоплю на Глухівщині почали вирощувати з 1766 р., помідори ж з'явилися пізніше і навіть на початку ХХ ст. були дивиною для селян із навколишніх сіл. Серед інших напрямків господарювання слід відзначити бджільництво. Обитель мала власну пасіку, а її продукція – мед, віск, вошина – йшла на задоволення власних потреб і на продаж. Відомо, що при монастирі діяв невеликий цегельний завод, що дозволяло мати власний будівельний матеріал.

На Клевені монастир спільно із казенними селянами Будищ та Петропавлівської Слободи спорудив греблю, довжина якої становила 118 сажнів (близько 236 м). В результаті утворилось водоймище, напір води з якого можна було використовувати для водяних млинів. На греблі знаходились два водяні млини (у деяких документах мова йде про три), один з яких належав монастиреві, другий – казенним селянам. Млин давав братії певні прибутки. Тут не тільки мололи борошно для власних потреб, а й для усіх бажаючих, звісно, за плату (частина змеленого борошна або гроші). Монахи справно утримували свій млин і свою частину греблі біля правого, «глухівського», берега Клевені. Однак дві третини греблі з лівого, «путивльського», боку і млин, влаштований тут, належали селянам. Вони здавали його в оброк різним приватним особам, а ті не зовсім-то переймалися станом речей. В результаті під час весняної повені 1831 р. греблю прорвало у двох місцях. Розміри одного прориву становили 23, а другого – 15 сажнів. Вода з водоймища витекла, її рівень понизився, і колеса на млинах перестали крутитися. Крім того, весняні води занесли частину греблі і водоймища з монастирського боку і основна течія річки відхилилася до «путивльського» берега. Монахи швидко полагодили свою частину греблі, а селянська так і залишилась зруйнованою, в результаті чого насельники обители були змушені перемелювати зерно на інших млинах за плату. Будищан така ситуація чомусь не дуже бентежила. Очевидно вони мали можливість користуватись іншими млинами (наприклад, вітряками).

Оскільки справу щодо ремонту греблі не вдалося вирішити «полюбовно», архімандрит монастиря Антоній подав скаргу до Чернігівської духовної консисторії. Між консисторією і губернським правлінням зав'язалась довга бюрократична переписка і тяганина, яка тривала упродовж 1832-1836 рр. Після того, як Антоній пішов на покій, вся ця справа затихла.

Наступні настоятелі часто змінювались, тому і проблема залишалась невирішеною. Та як тільки 20 серпня 1840 р. монастир очолив архімандрит Іоаннікій, він відразу ж узявся за діло. Вже 26 серпня він подав рапорт чернігівському архієпископу Павлу, в якому просив сприяти у вирішенні питання щодо ремонту казенними

селянами своєї частини греблі або ж передати всю греблю монастиреві, який полагодить її самостійно. Одночасно Іоаннікій звернувся до Глухівського земського суду з проханням здійснити огляд греблі і скласти відповідний акт. Два звернення настоятеля (від 21 серпня і 1 вересня) суд проігнорував і не надав свого представника для огляду. Та після третього звернення від 11 вересня 1840 р., коли стало відомо, що до Глухова приїде губернатор, суд послав у Петропавлівську Слободу станового пристава першого стану Заїку. Останній попередив про це свого родича у Будищах, казенного селянина Давида Зінкевича, який доглядав за греблею і млинами. До речі, Зінкевич самовільно оселився на монастирській землі, незаконно вирубував ліс, який належав обителі, пускав свою худобу у монастирські посіви. Давид Зінкевич, дізнавшись про приїзд станового пристава, організував селян і ті спільно та недбало полагодили греблю.

Обурившись такою поведінкою станового пристава та місцевих селян, архімандрит Іоаннікій 17 вересня 1840 р. подав ще один рапорт у чернігівську консисторію, а також чернігівському губернатору. Тільки після цього Глухівський суд призначив нову комісію для огляду греблі, до складу якої увійшли: від влади – засідатель Лазаревич, секретар Н. Білявський, столоначальник В. Козачок; від монастиря – казначей ієромонах Палладій; від холопківського волосного правління – «добросовестный казенный крестьянин» Василь Гавриленко. Комісія здійснила огляд греблі, визнала селян винними в утриманні її у незадовільному стані.

Третього листопада 1840 р. настоятель монастиря подав ще два рапорти: один – обер-прокурору Святішого Синоду графу Миколі Олексійовичу Протасову, другий – міністру державних маєтностей графу Павлу Дмитровичу Кисельову. Справа тяглася ще цілий рік. 23 грудня 1841 р. чернігівська духовна консисторія отримала указ від Святішого Синоду. Через погану збереженість документа важко зрозуміти його зміст, та все ж ясно, що консисторія звернулася до чернігівської губернської палати державних маєтностей з пропозицією змусити селян відремонтувати свою частину греблі. Інша пропозиція монастиря, яка передбачала передачу всієї греблі, очевидно не була прийнята, оскільки контракт, згідно якого вона була віддана «в оброк», діяв до 1851 р. [11].

Окремо слід сказати про благодійницьку діяльність монастиря, спрямовану, між іншим, на задоволення певних соціальних потреб населення. Він мав готель для богомольців. Крім того діяв «странноприимный» будинок, де протягом певного часу могли жити і харчуватись безпритульні. У Глухові знаходилось монастирське подвір'я, яке здавалось в оренду і таким чином давало обителі певний прибуток. Для послуг монахів були

влаштовані власна лікарня і аптека, де медичну допомогу населенням надавав фельдшер. Іноді сюди зверталися і селяни навколишніх сіл [12]. Для дітей Петропавлівської Слободи, Шулешівки та, можливо, інших ближніх поселень в монастирі діяла церковно-приходська школа, якою протягом тривалого часу завідував ігумен Варсонофій. До речі, у мешканця Петропавлівської Слободи Семена Петровича Мартиненка (1903-1988) зберігалось свідоцтво про закінчення цієї школи, прикрашене портретами царів з династії Романових, видане 1913 року, коли святкувалось 300-річчя правлячої династії.

У 1897 р. Святіший Синод прийняв рішення, яким зобов'язував усі монастирі заснувати безкоштовні бібліотеки для селянських дітей. Така бібліотека була створена в Петропавлівському монастирі. Мав монастир і власний архів. Про те, що у бібліотеці та архіві Петропавлівського монастиря знаходились унікальні історичні пам'ятки, свідчить хоча б такий факт. У 1864 р. в «Черниговских епархиальных известиях» Філарет Гумілевський опублікував «Сказание» про князя Михайла Чернігівського, яке він виявив у книгозбірні Глухівського Петропавлівського монастиря. Дослідник датував пам'ятку серединою XIII ст., а її авторство приписував чернігівському єпископу Іоанну, котрий, на думку Філарета, був духовником князя Михайла Всеволодовича. За спостереженням історика, текст цього «Сказання» був джерелом для всіх інших списків оповіді про мученицьку загибель чернігівського князя в Орді. Порушене Філаретом питання про авторство Іоанна, як і сама пам'ятка, чекають уважного дослідження [13].

Уявлення про монастирський архів дає «Памятная книга Черниговской епархии Глуховского Петропавловского монастыря», створена десь у 1768-1769 роках, і у якій перелічені документи, що зберігалися в обителі: гетьманські універсали, царські жалувані грамоти, листи, ордери, купчі грамоти («кріпості») тощо. Цей унікальний документ у 1999 р. потрапив до завідувача оргвідділу Глухівського міськвиконкому Д.Г. Савицького, який передав його на кафедру соціально-економічних дисциплін Глухівського педуніверситету В.І. Белашову. У 2010 р. «Памятная книга» була опрацьована старшим науковим співробітником Чернігівського історичного музею, кандидатом історичних наук І.М. Ситим і опублікована у шостому випуску «Путивльського краєзнавчого збірника» [14].

Крім господарських та соціально-культурних справ, у монастирі постійно здійснювалась чернеча молитва і богослужіння. З числа монахів і послушників був створений хор. Навіть протягом кількох десятиліть після закриття обителі жителі навколишніх сіл пам'ятали імена монахів, які мали гарний голос і

неабиякі співацькі здібності. Видатний оперний співак, уродженець с. Волокитине В.А. Войтенко в дитинстві кілька разів відвідував Петропавлівську обитель, щоб послухати спів чернечого хору. За його словами, хор Петропавлівського монастиря був прекрасним і повчитись у нього було чому [15].

Важливу роль у господарському житті обителі та мешканців навколишніх сіл відігравав ярмарок, який проводився щорічно на Петрів день біля Петропавлівського монастиря. Тривалість ярмарку спочатку становила один, пізніше – два дні (29 і 30 червня (за новим стилем 12 і 13 липня)). Торгували як купці з Глухова, Путивля, інших міст, так і селяни з навколишніх сіл. Продавали худобу, рибу, дерев'яний і глиняний посуд, коноплі, полотно, промислові і продовольчі товари. В 1860 р. на ярмарок було привезено товарів на суму 12675 крб., а продано на 2928 крб. [16; 17, 391]. З огляду на вказані дані Петропавлівський ярмарок можна віднести до числа середніх по Чернігівській губернії. Він супроводжувався культурною програмою – грала музика, для дітей влаштовували каруселі. Приїжджі люди користувались послугами постоялого двору у Петропавлівській Слободі.

Для того, щоб мати більш повне уявлення про Глухівський Петропавлівський монастир у XIX – на початку XX ст., наведемо деякі його описи, зроблені свого часу дослідниками старовини або відомими культурними діячами. Так, церковний історик Амвросій Орнатський в «Истории Российской иерархии» (1811 р.) пише:

«Глуховский Петропавловский Черниговской епархии 2 класса мужеский монастырь находится в Глуховском уезде от города Глухова в 20 верстах на правом берегу реки Клевени на высоком холме посреди роши. Монастырь сей существовал и в половине XVII века; но когда и кем именно построен, неизвестно. Строение в обители сей ныне следующее: 1) три церкви каменные; а) во имя Св. Петра и Павла; б) во имя Божия Матере честного Ее Успения с трапезою; 3) над св. воротами колокольня и под нею 4) церковь во имя Архистратига Михаила; 5) настоятельские и братские в трех флигелях кельи и 6) ограда каменные же. Настоятельство в монастыре сем было издавна игуменское, а с 1744 года, сентября от 13 учреждена архимандрия и до ныне продолжающаяся. Настоятели кроме обыкновенных архимандритских отличий священнослужение отправляют по подобию Киево-Николаевского монастыря. К Петропавловскому монастырю сему принадлежит Николаевская пустыня, в 3 верстах от него находящаяся. В ней церковь каменная во имя св. Николая. Здесь игуменом был св. Димитрий, митрополит Ростовский, и писал жития святых, изданные под именем «Четии Минеи» [18].

А ось як описав монастир укладач матеріалів для географії та статистики Чернігівської губернії (1865 р.) офіцер Головного штабу М. Домонтович:

«Глуховский Петропавловский монастырь находится в 24 верстах от г. Глухова, на правом возвышенном берегу реки Клевени, среди густого дубового леса. Основание монастыря относят к 1230 году. Внутри его ограды находятся:

1). Соборная церковь Святых Апостолов Петра и Павла, каменная с тремя главами, выстроена при св. Димитрии Ростовском, в бытность его Глуховским игуменом в 1695 году.

2). Зимняя церковь каменная во имя Успения Богородицы.

3). Церковь каменная Архангело-Михайловская, над монастырскими воротами, и при ней каменная же колокольня, с колоколом в 360 пудов.

Настоятельский дом и два корпуса братских келий тоже каменные, кроме того деревянный флигель братских келий.

Монастырь обнесен каменною четырехугольною стеною с башнями по углам. За оградой монастыря – гостиница для богомольцев.

С 1744 года в монастыре учреждена нынешняя архимандрия, вместо игуменства.

В монастыре этом заслуживают внимание:

1). Большое Евангелие с серебряными и вызолоченными дисками и финифтяными образами, сделанное в Москве в 1718 году.

2). Большой серебряный крест на пьедестале.

3). Риза малинового бархата, которую некогда носил св. Димитрий Ростовский; и

4). Два посоха св. Димитрия Ростовского.

В трех верстах от монастыря находится скит, в котором любил уединяться св. Димитрий, и где он писал жития святых; к этому скиту ведет липовая аллея, высаженная по преданию св. Димитрием» [17, 675].

Узнаменитий багатотомній праці «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», яка видавалась під керівництвом знаменитого географа П.П. Семенова-Тян-Шанського (1903 рік), читаємо:

«К югу от города [Глухова] идет почтовая дорога на г. Путивль Курской губернии. Верстах в 22 от города, частью почтовой и частью (сравнительно небольшой) транспортной дорогой, находится Петропавловский-Бутырский мужской монастырь, основанный по преданию во второй четверти XIII века. В 1694 г. игуменом в нем был св. Дмитрий Ростовский. Монастырь расположен среди густого дубового леса, на берегу реки Клевени. В монастыре три церкви, из которых собор во имя ап. Петра и Павла построен в конце XVII века св. Дмитрием Ростовским. Здесь похоронен известный поборник православия архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский, управлявший монастырем с 1786 по 1809 г. В 3 верстах от монастыря находится приписанная к нему Николаевская пустынь, в которой св. Дмитрий писал Четьи-Минеи; на месте его кельи водружен крест; здесь же существует колодезь, выкопанный

самим святителем. С 1744 года монастырь управляется архимандритами. В день Петра и Павла при монастыре бывает ярмарка» [19].

Дуже цінні спомини про монастир залишив видатний український історик і державний діяч Дмитро Іванович Дорошенко, який відвідав його у 1918 році:

«Петропавлівський монастир звуть Глухівським, хоча стоїть він аж за 22 версти од міста Глухова. Свідомо вибрали фундатори монастиря цей чудовий закуток, де сама природа – сплела розкішну оправу, в яку людина поставила діло рук своїх – гарні муровані будівлі монастиря. На високій горі понад річкою Клевенню, яка одділяє українську Глухівщину од московської Путивльщини, весь в зелені, наче намальований, пишається монастир з трьохбальною стрункою церквою, оточеною купами струнких тополь, білими мурами й будинками. Справа й зліва дубовий ліс. Гарний вид на монастир знизу, од Клевені, а ще кращий, коли станете в малій дерев'яній альтанці над самою кручею: на тридцять верст стелеться перед вами зелена долина, на ближчому фоні котрої срібною змією в'ється Клевень. В далечині мріють села з білими церковками й синіють ген далеко на обрії надсейменські гаї. Хтось з великим художнім смаком обібрав це місце для тихого монастирського життя. Далеко від людних городів, серед величної й принадної природи, в спокою зеленої діброви можна було дійсно одійти од суєти житейської і віддатись життю духа.

Малолюдний, вбогий і тихий монастир мало хто знає і одвідує, а хто й буває тут, то ледве чи багато з них знають, що історія його тісно зв'язана з цілим рядом визначних діячів Гетьманського періоду нашої минувшини. Знають монастир і одвідують здебільшого тільки селяни околиць сел, та й то по великих хіба святах. Людно буває в монастирі раз на рік, в день Петра і Павла влітку, коли на майдані коло монастиря відбувається веселий ярмарок, на якому ведеться жвавий торг вівцями і всякою іншою худобою».

Побував Д.І.Дорошенко і в Петропавлівському Скитку:

«Версти зо три від монастиря понад Клевенню й досі росте густий дубовий ліс. Він належить монастиреві. Тут збудував собі святий Димитрій келію й на самоті віддавався літературній праці, пишучи свої славетні «Четьї-Мінеї». Монастирський «Скиток», з маленькою церковцею, двома хатинами й пасікою, вартий того, щоб одвідати його, будиши в Петропавлівському монастирі. Його окраса – чудова алея з спуском до Клевені, де внизу в яру криниця.

...Тепер монастир не має вже ні ґрунтів, ні маєтків. Не має він ні таких святощів, які б приваблювали богомольців і давали б значні прибутки. Монастир убогий, малолюдний і дуже неохайний. В гостиниці зайдять вас блощиці, коли

ви не вживете особливих заходів. Братії мало, життя сонне і тихе. Ігумени подавлені господарськими клопатами, і ніхто в монастирі не цікавиться тим, що так приваблює археолога і туриста. Самітно шумлять своїми широкими вітами клени й дуби в «Скитку», і стає зрозумілим чому саме цей затишний закуток вибрав Дмитро Ростовський, щоб у повній самоті й спокою складати свій грандіозний твір, який придбав йому таку широку славу по всій Україні й Московщині» [19].

Доки існувала Українська держава гетьмана П. Скоропадського та Українська Народна Республіка, тихому монастирському життю, так чудово описаному Д.І. Дорошенком, здавалось, ніщо не загрожувало. Однак, прихід до влади більшовиків з їх ідеологією войовничого атеїзму поклав край монастирській ідилії. У 1921 р. монахів потіснили, поселивши сюди інвалідів із притулку у с. Уланове, а через два роки монастир взагалі закрили.

Посилання

1. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 108.
2. Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 г. – СПб., 1866. // За: Мірошніченко О.М. Маловідоме джерело з історії Глухівщини XIX ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип.3. – К. – Глухів, 2010. – С. 207.
3. Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – С. 906.
4. ДАСО (Державний архів Сумської області), ф. 626, оп.1, спр.10, арк.3 зв.-14.
5. Черниговские епархиальные известия – 1864. – № 16. – С. 181; 1865. – № 10. – С. 113.
6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. III. Мужеские монастыри. – Чернигов, 1873. – С. 217-218.
7. Иоанн (Маслов), схиархимандрит. Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI – XX веках. – М., 1994. – С. 36, 137, 171, 186-188, 201, 237-241, 251-281, 307, 316, 339, 353-354.
8. Царенок А.В. Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський. // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип.7. – С. 119-121.
9. ДАСО, ф. 626, оп.1, спр. 10, арк. 1 зв.-3.
10. Шликевич А.П. Материалы для оценки земельных угодий. Т.ХІ. Глуховский уезд. – Чернигов, 1884. – С. 92, 114, 147 (Приложение).
11. ДАСО, ф. 626, оп.1, спр.6, арк. 4-34 зв.
12. Полієнко Г. Монастирі як осередки благодійності Православної Церкви в Чернігівській єпархії (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Сіверянський літопис – 2007. – № 3. – С. 17-23.
13. Тарасенко О. Археографічна діяльність архієпископа Філарета Гумілевського в Україні // Київська старовина. – 2003, – № 5. – С. 160.
14. Ситий І.М., Белашов В.І. «Памятная книга» Глухівського Петропавлівського монастиря // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 6. – Суми, 2010. – С. 134-168.
15. Войтенко В.А. Воспоминания (автобиография) // Путивльський краєзнавчий збірник, 2005. – Вип. 2. – С. 144.
16. Список ярмарок Черниговской губернии. – 1898. – № 6. – С. 22-23.
17. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Т. 25. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 391.
18. Амвросий (Орнатский). История Российской иерархии. Ч.3. – М., 1811. – С. 696-697.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. VII. Малороссия. – СПб., 1903. – С. 334-335.
20. Дорошенко Д.І. Тихий закуток // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 154-157.

Тупик С.В. Материалы к истории Глуховского Петропавловского монастыря в XIX – в начале XX в.

Статья посвящена малоисследованному периоду истории Глуховского Петропавловского монастыря (XIX – начало XX вв). Дается характеристика ситуации, в которой оказался монастырь после секуляризации монастырского имущества, раскрывается хозяйственная, благотворительная и культурно-просветительная деятельность обители.

Ключевые слова: монастырь, секуляризация, архимандрит, игумен.

Тупик S.V. Data about histories of Hlukhiv Petropavlovsky monastery

This article tells about a little-known period of the histories of Hlukhov Petropavlovsky monastery (XIX - begin XX ages). This article contains the feature of situations after withdrawal of its lands in property state, economic, charitable, cultural, enlightenment activity of the monastery.

Key words: monastery, withdrawal, archimandrite, ihumen.
30.03.2011 p.

УДК 94(477.908): 658.2:622.221/222 «17/19»

О.В. Кузьельна

РОЛЬ І МІСЦЕ ШОСТЕНСЬКОГО ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПОРОХОМ ПІД ЧАС ВІЙН КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті йде мова про роль і місце Шостенського порохового заводу в забезпеченні російської армії порохом під час війн кінця XVIII – початку XX ст. (Вітчизняна війна 1812 року, Кримська війна 1853-1856 років та інші).

Ключові слова: порох, селітра, Шостенський пороховий завод, російська армія, воєнні кампанії, Вітчизняна війна 1812 року, Кримська війна (1853-1856), Перша світова війна.

Наприкінці XIX ст. енциклопедія Ф. Брокгауза і І. Ефрона визначала термін «пороховые заводы» як «технические артиллерийские заведения, где производится выделка пороха, как для надобности военного ведомства, так и для продажи (охотничий порох) в частные руки; кроме пороха приготавлиются и др. взрывчатые вещества», і у переліку існуючих у Росії заводів відповідної спеціалізації зазначала «Михайловский – Шостенский завод Черниговской губ., Глуховского уезда» [1, 580]. Його специфіка полягала в тому, що тут були поєднані два виробництва – літрування селітри та виробництво пороху. [2, 362].

У статті основний акцент буде зроблено на виробництві пороху «для надобности военного ведомства» (тобто для воєнних потреб) на Шостенському пороховому заводі і його місця в загальному виробництві пороху на казенних порохових заводах.

Фундаментальною працею щодо висвітлення історії заснування та роботи Шостенського порохового заводу є книга «Столетие Шостенского порохового завода (1771 – 1871)», що вийшла в Санкт-Петербурзі в 1871 році [4]. В цьому виданні відслідковуються різноманітні питання діяльності заводу: опис процесу та обсяги виробництва, ціни на виготовлену продукцію, розвиток та модернізація виробництва, умови та оплата праці робітників заводу тощо. Наприкінці XIX ст. були видані книги, присвячені історії інших казенних порохових заводів: Казанського (до 100-річчя заводу) [13] та Охтенського [14; 15]. Інших видань подібного формату щодо означеної проблеми автору статті невідомо. Вірогідно, головною причиною стала специфіка виробництва, адже вона не підлягала широкому розголошенню. Так, зокрема, робота В.С. Михайлова, присвячена історії воєнної промисловості [6], мала позначку «таємно», що робило її недоступною для широкого кола читачів.

Заслуговує на увагу книга «Завод и его люди – страницы истории. Шосткинское производственное объединение «Десна» – 220 лет [8]. Останнім часом вийшло кілька робіт, присвячених різним аспектам історії Шостенського порохового заводу, написаних місцевими краєзнавцями та науковими співробітниками Шосткинського державного краєзнавчого музею. Це статті М.Г. Кокшайкіна [16, 81-91], Т.М. Крупені [16, 92-100; 16, 100-108], книги О.І. Плодистої [11; 12] тощо. Про роботу та обсяги виробництва пороху на заводі у часи Вітчизняної війни 1812 року знаходимо у книзі В. Бескровного [5], в роки російсько-японської та Першої світової війн – виданнях В.С. Михайлова [6] та Е. Барсукова [9]. На підставі аналізу зазначених інших видань автор ставить на меті висвітлити питання, сформульоване в назві даної статті.

Історія Шостенського порохового заводу починається з 1739 р.¹ Не все спочатку вдавалося, і на деякий час він взагалі припинив свою діяльність. З 1771 р. почалось відновлення його роботи, яке тривало до 1777 р. Завод фінансувався коштом державної скарбниці і обслуговував, головним чином, військові потреби [3, 393]. Перші роки завод не виконував запланованих показників. Бажала залишатись кращою і якість пороху. З роками, завдяки вдосконаленню виробництва, відбувалось

збільшення випуску пороху, особливо під час воєнних дій для забезпечення потреб російської армії. Наприклад, під час Кримської війни (1853-1856) завод працював цілодобово. Планові потужності становили 8 тисяч пудів пороху на рік.

Турецькі і шведські війни застали російську армію зненацька – вона не була повністю забезпечена зброєю. Відчуваючи цю нагальну потребу, царський уряд видав наказ і зобов'язав порохові заводи виготовити до 100 тис. пудів пороху, при цьому на долю Шостенського заводу припадало від 20 до 30 тис. пудів [4, 27]. Щоб досягнути такого обсягу виробництва, на заводі була збільшена кількість працюючих, введені доплати за «усиленную работу». В результаті цих заходів у 1789 р. тут було вироблено 12 тис. пудів пороху, у 1790 р. – до 20 тисяч, в 1791 – навіть 30 тисяч пудів [4, 28]. У 1792 р., по закінченні російсько-турецької війни, темп виробництва увійшов у звичайне русло: нічні роботи при ліхтарях були припинені, а плата робочим за «усиленную работу» зменшена [4, 28].

Початок XIX ст. видався неспокійним. Росія стояла на порозі війни з Турцією, з військами Наполеона. У березні 1804 р. було розроблене спеціальне положення, згідно якого виробництво казенних порохових заводів визначалось в об'ємі 47,5 тисяч пудів, приватних заводів – 9 тисяч пудів на рік [5, 232]. Згідно з цим положенням Шостенський пороховий завод повинен був надавати 12,5 тис. пудів пороху на рік. Для Охтенського заводу ця норма становила 28 тисяч пудів, для Казанського – 7 тис. пудів. Разом із приватними заводами річне виробництво пороху визначалось в 56 500 пудів [5, 232]. З усієї кількості передбачалось 35 тисяч пудів витратити на проведення бойової підготовки, решту (21,5 тис. пудів) – на поповнення бойового запасу [5, 232]. В подальшому накопичений запас пороху став у нагоді під час Вітчизняної війни 1812 року.

Військові компанії 1805 та 1806-1807 років показали, що такі обсяги виробництва пороху у повному обсязі не задовольняли потребу, тому уже в 1807 р. цей показник на порохових заводах було збільшено вдвічі [5, 233].

Влітку 1804 р. Шостенський пороховий завод відвідав граф О.А. Аракчеєв, який на той час очолював Артилерійське управління. Він залишився невдоволеним станом справ на заводі: «Шостенский порох слабее охтенского, /.../ при выделке его допускается упадок больший, чем на других заводах» [4, 33]. Було вжито низку заходів щодо покращення якості пороху, розширення виробництва, збільшення заробітної плати робітникам тощо. До 1808 року заходи по виправленню недоліків на заводі проводилися під безпосереднім контролем Аракчеєва [4, 34].

1. Сучасне написання назви пишеться як «Шосткинський», в статті буде застосовуватись існуюча на той час назва заводу – Шостенський пороховий завод. – Прим.автора.

На початку XIX ст. лідером по виробництву пороху в Російській імперії був Охтенський пороховий завод. У 1803-1808 рр. його обсяги виробництва становили до 60 тис. пудів. На Казанському заводі в 1805-1806 рр. було вироблено близько 20 тис. пудів пороху, в 1807 р. – 32 тис. пудів. [6]. На Шостенському пороховому заводі в 1806-1808 роках цей показник становив 20-27 тис. пудів [4, 47]. Дані щодо обсягів виробництва пороху на порохових заводах в 1811-1812 рр. [5, 233-234]. наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Найменування порохових заводів	Виробництво пороху (тис. пудів)		
	1811 рік	1812 рік	Всього
Шостенський	25	24,535	49,535
Охтенський	55	41,911	96,911
Казанський	30	19,725	49,725
П р и в а т н і (московські) заводи	5	9	14
Всього:	115	95,171	210,171

Отже, частка Шостенського порохового заводу на той час становила майже чверть (23,56 %) загального обсягу виробництва. Це було обумовлено тим, що під час бойових дій 1812 року під Смоленськом завод став найближчим поставщиком пороху. На обсяги виробництва вплинув і загальний стан промислових підприємств, велика кількість яких була зруйнована Наполеоном. Якщо в 1811 р. в Росії налічувалось 3164 підприємства переробної промисловості, то вже через рік, в 1812 р., їх кількість зменшилась майже на 26, 3% і становила 2332 одиниці [7, 411; 7, 413]. Це негативно вплинуло на постачання сировиною різних підприємств, в тому числі в частині забезпечення порохових заводів селітрою. Натомість Шостенський пороховий завод самостійно виробляв і селітру, і порох.

Наприкінці 1811 р. на складах заводу знаходилось 7372 пуди пороху, в т.ч. гарматного – 5132, мушкетного – 1282, гвинтівочного – 958. В цілому запаси пороху, що зберігалися на порохових заводах, військових базах Москви та в фортецях становили 322876 пудів [5, 233].

За час Вітчизняної війни 1812 року до діючої армії та ополчення Шостенським пороховим заводом було відправлено 24536 пудів пороху [8, 11-12]. Головнокомандувач російської армії М.І. Кутузов підписав спеціальний указ, у якому виніс подяку адміністрації заводу, а майстрам та робочим виділив грошову винагороду в сумі 1300 крб. [8, 12].

Упродовж 1806-1825 рр. простежується значне коливання обсягів виробництва пороху (від 4 до 27 тис. пудів), що обумовлювалось змінами «мирного» і «воєнного» часів (таблиця 2) [4, 47; 4,53; 5,233].

Таблиця 2

Рік	Обсяги виробництва тис. пудів	Рік	Обсяги виробництва, тис. пудів
1806	20	1816	15
1807	27	1817	20
1808	20	1818	20
1809	10	1819	20
1810	18	1820	20
1811	25	1821	20
1812	24,535	1822	20
1813	25	1823	5
1814	25	1824	4
1815	16	1825	4

У 1823-1825 рр. урядом були значно зменшені витрати по Шостенському пороховому заводу, внаслідок чого виробництво пороху «пришло в упадок» [4, 53]. Упродовж 1826-1849 рр. тут щороку в середньому вироблялось 18,25 тис. пудів пороху. Винятком стали 1828-1830 роки, коли відбулося збільшення обсягів виробництва в зв'язку з подіями російсько-турецької війни. У 1828 р. на розширення виробництва завод отримав 20 тис. крб. [4, 64]. При цьому збільшились і вимоги до якості продукції.

З 1829 р. для визначення якості пороху почалося проведення відповідних проб. Задовільним вважався порох, при використанні якого середня дальність пострілу становила для гармат 28, для мушкетів – 36, для гвинтівок – 40 сажнів. Результати перевірки проб пороху у 1830 р. на всіх трьох казенних порохових заводах наведені у таблиці 3 [4, 65].

Таблиця 3

	Дальність пострілів під час випробувань (сажнів)		
	для гарматного пороху	для мушкетного пороху	для гвинтівочного пороху
Встановлена середня дальність пострілів для визнання якості пороху задовільною	28	36	40
Найменування порохових заводів:			
Шостенський	36	40	41
Казанський	37	39	39,5
Охтенський	39	40	41

У 1826-1827 роках командиром Шостенського порохового заводу був відомий фахівець в галузі артилерії Олександр Дмитрович Засядко. Бойові ракети конструкції О.Д. Засядко вперше були випробувані під час російсько-турецької війни (1828-1829) [8, 12].

Протягом 50-60 років XIX ст. йде модернізація виробництва пороху шляхом застосування кінної тяги та сили води, а події Кримської війни помітно

збільшують його обсяги. На Шостенському пороховому заводі у 1853 р. було виготовлено 23,5 тис. пудів, в 1854 р. – 40,9 тисяч пудів, в 1855 р. – 134,3 тис. пудів пороху [8, 13]. Під час найзапекліших боїв за оборону Севастополя в 1855 р. цей показник складав 43 % від загального обсягу пороху, виробленого на всіх порохових заводах Росії [8, 13]. Роботи не припинялись ні вдень, ні вночі, ні в святкові дні. Зазвичай, виробничий процес тривав з 1 квітня по 1 листопада [2, 363], а у 1855 р. він проходив і в зимовий час. Завдяки цим неймовірним зусиллям виробництво пороху на заводі в 1855 р. збільшилось майже в 3,5 рази у порівнянні з 1854 р. і в 6 разів в порівнянні з 1812 р. [8, 13].

По закінченні Кримської кампанії обсяги виробництва Шостенського порохового заводу поступово скорочуються. Якщо в 1856 р. і 1857 р. вироблялося по 52,5 тис. пудів, то в 1858 р. цей показник становив уже 19,96 тис. пудів, у 1859 – 10,039 тис. пудів, в 1860 р. – лише 8,23 тис. пудів [4, 105]. Одночасно із зменшенням обсягів виробництва збільшувалась кількість нереалізованої продукції. Так у 1860 р. на заводських складах зберігалось 42,391 тис. пудів готового пороху [2, 363].

З метою ознайомлення зі станом справ і проведення модернізації виробництва, завод у вересні 1856 р. відвідав брат царя Олександра II – генерал-фельдцейхмейстер князь Михайло Миколайович. На честь цієї події Шостенський пороховий завод з 1871 р. почав іменуватися «Михайлівським» [8, 13]. Здійснення заходів, «необходимых для исправления замеченных его Высочеством недостатков» [4, 88], розтягнулося на багато років. До 1862 р. були затверджені нові штати, організовано хімічну лабораторію, побудовано пожежну частину. Відбувались поступові зміни щодо умов виробництва та оплати праці, порядку зберігання пороху. Відповідні заходи були проведені і на інших порохових заводах [4, 92-93; 4, 98].

В цілому упродовж 1849-1869 рр. на Шостенському пороховому заводі було вироблено 691,43 тис. пудів пороху (по роках див. таблицю 4) [4, 80, 105-107].

Отже, з 1771 по 1871 рік для потреб російської армії завод виробив більш ніж 2 млн. пудів димного пороху різних сортів. У 1891 рік цей показник становив 3 млн. пудів [8, 14].

Російсько-японська (1904-1905 рр.), а згодом і Перша світова війни спричинили подальший розвиток заводу. Була створена інженерна база

для постачання виробничих площ паровою, водою, електроенергією. Крім традиційної продукції налагоджується виробництво освітлювальних ракет, піроксилінових шашок. Завод обслуговує потреби Варшавської, Ново-Георгіївської, Ковенської, Лівавської, Дубенської, Квантунської фортечних артилерій, а також полігонів, в тому числі і Порт-Артуру [8, 18].

Таблиця 4

Рік	Обсяги виробництва пороху, тис. пудів	Рік	Обсяги виробництва пороху, тис. пудів
1849	20,5	1860	8,23
1850	20	1861	10
1851	22,7	1862	20,243
1852	20,5	1863	40,126
1853	23,5	1864	58,725
1854	40,965	1865	41,356
1855	134,374	1866	20
1856	52,5	1867	30
1857	52,5	1868	15
1858	19,96	1869	30,212
1859	10,039		

До 1913 р. виробництво пороху на казенних порохових заводах у порівнянні з 1905 р. збільшилось на третину і досягло 225,5 тис. пудів (таблиця 5) [6].

Отже, напередодні Першої світової війни Шостенський пороховий завод став лідером у своїй галузі. В листопаді 1913 р. був наданий кредит для подальшого збільшення виробництва Охтенського заводу до 110 тис. пудів, Казанського – до 90 тис. пудів. Таким чином планувалось довести щорічне загальне виробництво трьох заводів до 290 тис. пудів. [9, 209-210]. При такому плановому завданні казенні порохові заводи працювали, за висловом Е. Барсукова, «на опасном» пределе» [9, 210]. Як покажуть наступні події, ця гонитва в кінцевому результаті обернеться низкою трагічних випадків на виробництві. Жахливий вибух стався в квітні 1915 р. на Охтенському пороховому заводі. У листі до царя Миколи II від 17.04.1915 р. його дочка Ольга так писала про наслідки цієї події: «Тяжело раненных 82, из них 7 умерло, найдено 97 трупов и не хватает 57 человек. Сгорели совершенно 3 мастерские,

Таблиця 5

Найменування порохових заводів	1905 рік		1910 рік		1911 рік		1913 рік	
	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%	тис. пуд.	%
Шостенський	52,2	30,8	71,1	35,3	44,1	26,36	90,2	40
Казанський	49,4	29,15	60,3	29,9	47,4	28,33	81	35,92
Охтенський	67,9	40,05	70,1	34,8	75,8	45,31	54,3	24,08
Всього:	169,5		201,5		167,3		225,5	

ущерба армії, слава Богу, нет, так как все патроны, снаряды /.../ целы в других складах» [10, 97]. Під час Першої світової війни аналогічна подія сталася і на Шостенському пороховому заводі (це відбулося, ймовірно, влітку 1915 р.). Збереглася фотокартка місцевого фотографа Карпова про поховання на кладовищі загиблих від вибуху. [11, 88].

Перед керівництвом порохових заводів було поставлене завдання щодо посилення безпеки виробництва. За ініціативою директора Шостенського порохового заводу Г.П. Киснемського була здійснена програма дослідного зберігання порохових зарядів [12, 55].

Зрозуміло, що у мирний час не існувало потреби у продукції воєнної промисловості. Напередодні Першої світової війни на заводських складах «випадково» був виявлений запас у 439 тис. пудів пороху. Завдяки цьому при збільшених темпах виробництва вдавалося задовольнити потреби фронту в перші місяці війни [9, 210].

Маючи дані про обсяги виробництва на Шостенському пороховому заводі з 1905 по 1916 рік, дістаємося висновку, що на тлі історичних подій вони різко зростають у 1915-1916 рр. За ці два роки виробництво пороху склало майже половину (47, 95 %) від загальної кількості за попередні 12 років (таблиця) [6].

Таблиця 6

Рік	Виробництво бездимного пороху	
	Обсяги виробництва (тис. пудів)	% до загального виробництва в 1905-1916рр.
1905	52,2	4,77
1906	30,4	2,77
1907	48,6	4,44
1908	39,7	3,63
1909	49,1	4,48
1910	71,1	6,5
1911	44,1	4,03
1912	66,3	6,05
1913	90,2	8,24
1914	77,7	7,1
1915	155,9	14,24
1916	368,8	33,71
1905-1916	1094,1	

Проаналізувавши статистичні дані, можна зробити наступні висновки. Шостенський пороховий завод займав чільне місце в трійці найкрупніших казенних порохових заводів Російської імперії. Частка Шостенського порохового заводу в загальному виробництві пороху на казенних заводах у різні роки коливалась від 25 % до 43 %. Найбільше підвищення виробництва відбувалось саме під час воєнних дій, зокрема, Вітчизняної війни 1812 року, Кримської війни 1853-1856

рр., Російсько-японської війни 1904-1905 років, Першої світової війни. З метою збільшення обсягів виробництва здійснювались не лише заходи по його вдосконаленню, а й проводились «непопулярні» нововведення: збільшення тривалості робочого часу, здійснення робіт в нічний час (при ліхтарях) та взимку (зазвичай виробничий процес відбувався з 1 квітня по 1 листопада). Під час найзапекліших боїв 1812 року, Кримської війни 1853-1856 років саме Шостенський пороховий завод (на відміну від інших казенних порохових заводів) опинився найближчим до театру воєнних дій, що, з одного боку, збільшило попит на продукцію саме цього заводу, а з іншого боку, зменшило час і витрати на доставку пороху для забезпечення потреб армії.

Посилання

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедия. // Пороховые заводы. – СПб, 1898. – Т. XXIVa (48).
2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб, 1865.
3. Історія Української РСР. / ред. колег. О.К. Касименко, В.А. Дядиченко та ін. – К, 1953. – Т. 1.
4. Столетие Шостенского порохового завода (1771 – 1871). – СПб, 1871.
5. Бескровный Л. Отечественная война 1812 года. – М., 1962.
6. Михайлов В.С. Очерки по истории военной промышленности. – М., 1928. / www.opentextnn.ru.
7. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. – М., 1960.
8. Завод и его люди – страницы истории. Шосткинское производственное объединение «Десна» – 220 лет. – Шостка, 1991.
9. Барсуков Е. Артиллерия русской армии (1900-1917 гг.): в 4-х томах. – М., 1949. – Том 2.
10. Августейшие сестры милосердия /Сост. Н.К. Зверева. – М., 2006.
11. Шостка к началу XX века. История в фотографиях / И оживет былое. – Сумы, 2006.
12. Плодистая А.И. Шостка – страницы истории. 1739-1941гг. – Шостка, 2008.
13. 100 лет Казанского порохового завода. Исторические записки / сост. А.С. Глинский – СПб, 1888.
14. Историческое описание Охтенского порохового завода. Период первый (От основания завода до учреждения в нем военного поселения. 1715-1815 гг.) / сост. К.И. Каменев. – СПб, 1891.
15. Историческое описание Охтенского порохового завода. Период второй (1816-1890 гг.) / сост. К.И. Каменев. – СПб, 1894.
16. Спадщина Сіверщини: збірник історико-краєзнавчих праць. – Шостка, 2010.

Кужельная Е.В. Роль и место Шостенского порохового завода в обеспечении русской армии порохом во время войн конца XVIII – начала XX века

В статье рассказывается о роли и месте Шостенского порохового завода в обеспечении русской армии порохом во время войн конца XVIII - начала XX ст. (Отечественная война 1812 года, Крымская война 1853-1856 годов и другие).

Ключевые слова: порох, селитра, Шостенский пороховой завод, русская армия, военные кампании, Отечественная война 1812 года, Крымская война (1853-1856), Первая мировая война.

Kuzhel'na O.V. Role and place of powder-mill in Shostka in providing of the Russian army a gunpowder during wars of end XVIII – began XX ages

In the article told about a role and place of powder-mill in Shostka in providing of the Russian army a gunpowder during wars of end 18 - began 20 ages (Domestic war 1812 years, Crimean war 1853-1856 years et al).

Key words: gunpowder; saltpetre, Shostka powder-mill, production Russian army, soldiery campaigns, Domestic war 1812 years, Crimean war (1853-1856), First world war.

25.03.2011 р.

УДК 94(477.05): (083.132)

В.М. Погорілий

М.В. ЗАКРЕВСЬКИЙ – АВТОР ПЕРШОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ КИЄВА

У статті розповідається про складний життєвий і науковий шлях видатного українського історика та етнографа М.В. Закревського, що у 1868 р. видав книгу «Описание Киева», яка представляє енциклопедію пам'яток історії Києва. М.В. Закревський був не тільки учнем Київської гімназії, в якій викладав «перший історик та археолог Києва» М.Ф. Берлінський, але й його продовжувачем наукового дослідження історії Києва. М.В. Закревський також займався збиранням українських пісень, дум, прислів'їв.

Ключові слова: М.В. Закревський, М.Ф. Берлінський, пам'ятки історії, топографія, Київська Вища гімназія, учень, учитель, дослідник, книга, Київ, Москва, Санкт-Петербург.

У 2011 р. виповнюється 175 років з виходу першої значної наукової праці українського видатного дослідника пам'яток історії Києва М.В. Закревського (1805-1871) «Очерк истории Киева», що побачила світ у 1836 р. [1]. Але самим значним фундаментальним і неперевершеним до цього часу його науковим дослідженням є двохтомне «Описание Киева» [2]. Над ним М.В.Закревський працював майже 35 років і воно стало настільною книгою для багатьох поколінь дослідників пам'яток історії Києва до сьогодні. Його неперевершені мапи історичної реконструкції топографії Києва від X ст. до 1800 р. в якості ілюстрацій неодноразово публікувались у виданнях XX та XXI ст. [3].

Незважаючи на ці праці, незвичайна біографія М.В. Закревського для більшості наших сучасників залишається все ще маловідомою і в багатьох випадках недостатньо дослідженою, хоча їй і присвячено декілька статей [4]. М.В. Закревський, вірогідно, походить із бокових відгалужень давнього козацько-старшинського роду Закревських. Микола Васильович Закревський народився на Подолі в Києві, недалеко від Флорівського монастиря, у 1805 р. У 1811 р. у шість років він пережив страшну пожежу на Подолі. Будинок Закревських згорів, і батько по-

будував землянку, в якій вони жили кілька років. В таких важких умовах батько захворів і невдовзі помер. Внаслідок пожежі Народне училище перевели у «Верхнє місто» і розмістили у Кловському палаці, де воно скоро було реорганізовано у Вищу Київську гімназію. Саме в цій гімназії упродовж 1820-1824 рр. навчався М.В. Закревський. Щоб якимось прожити з матір'ю, він з 16 років змушений був заробляти, даючи уроки або проводячи репетиції зі своїми товаришами. Не довчившись півроку, він залишив гімназію і пішов працювати спочатку помічником губернського архітектора у Житомирі, а в 1825-1828 рр., після переїзду до Санкт-Петербургу, працював приватним учителем, переписував листи у різних конторах. У 1828 р. він повернувся до Києва і знову поступив до гімназії, яку закінчив у 1829 р. Того ж року він вступив на юридичний факультет Дерптського (нині Тартуський) університету, але скоро змушений був його покинути через нестачу засобів до існування. У 1831-1834 рр. Микола Васильович працював учителем російської мови у повітовому училищі м. Вейсенштейн (зараз м. Пайде в Естонії), у 1834-1847 рр. – учителем російської мови, історії та географії губернської гімназії в м. Ревель (нині м. Таллін – столиця Естонії). Саме в Ревелі він і випустив свою першу книгу про Київ.

Історія рідного Києва не давала спокою досліднику. У Ревелі не можна було дістати всіх необхідних книжок, тому, пробувши учителем 16 років, він у 1847 р. вийшовши на пенсію, вирушив на декілька днів до Санкт-Петербургу, щоб у Публічній бібліотеці ознайомитись з Остромировим Євангелієм та копіями мозаїк Софії Київської. Після цього дослідник поїхав до Москви, де упродовж трьох років жив за рахунок приватних уроків. Крім того М.В. Закревський у цей час працював наглядачем при пансіоні Рязанської гімназії, кілька місяців навчався в рисувальному та архітектурному класах Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Повернувшись у 1850 р. у Ревель, він перебував там до 1858 р., а потім після смерті дружини продав будинок, остаточно переселився до Москви, маючи намір написати більш об'ємну книгу про історію пам'яток Києва. Він працював коректором при друкарні Московського університету, а з 1863 р. – помічником бібліотекаря Московського публічного музею.

Знайомлячись із складною біографією історика, можна не переставати дивуватись його наполегливості у дослідженні історії Києва, на що він витратив майже все життя. Звідки взялася така несамовита завзятість і відданість ідеї? Про це Микола Васильович писав: «З молодих років зачарувала мене ідея історії міста Києва, збуджена читанням описання Берлінського, яке навіть і тоді видавалось мені дуже коротким». Мова йдеться про книгу М.Ф.Берлінського «Краткое описание Киева», видану у Санкт-Петербурзі у 1820 р. [5]. Більш

розширена книга М.Ф. Берлінського «Історія міста Києва», написана ще у 1799 р., не була надрукована і пролежала в архіві цензури у Петербурзі 190 років [6]. З нею не був знайомий М.В. Закревський, який вчився і закінчив Київську Вищу гімназію, де в ті часи викладав саме М.Ф. Берлінський (1764-1848). У буквальному сенсі М.В. Закревський був учнем М.Ф. Берлінського, який мав на нього у гімназичні роки значний вплив. За спогадами, він під час навчання у гімназії на замовлення свого вчителя виконував малюнки стародавніх речей, що знаходили в Києві і приносили М.Ф. Берлінському для визначення. Отже, відданість ідеї написати докладну історію Києва була обумовлена не тільки великою любов'ю до рідного міста, а і вихованням в цьому дусі його вчителя М.Ф. Берлінського, якого він називав своїм «наставником».

Створюючи свою першу книжку «Очерк истории Киева» (1832 р.), яку М.В. Закревський назвав «брошурою», він думав про свою «батьківщину, яка стала для мене тим люб'язнес, чим даліше я знаходився від неї. Відмовляючи собі в багато чому, з великими витратами, випишував я книжки, збирав можливі матеріали та малюнки» [7, 926]. Після виходу «Очерка» у Ревелі, дослідник продовжував і далі збирати матеріали з історії Києва і через 10 років створив новий рукопис «Описание Киева», який у 1846 р. передав до Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. Копію цього рукопису він протягом двох років ще переробляв і у 1848 р. передав професору Московського університету І.М. Бодянському (1808-1877), який на той час був секретарем Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті і редактором його друкованого органу «Чтения». І.М. Бодянському через 10 років удалося видати книгу М.В. Закревського «Летопись и описание города Киева» у двох частинах [8]. За цю працю його у 1859 р. було удостоєно звання дійсного члена Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті.

Працюючи у Москві помічником бібліотекаря у Публічному музеї, Микола Васильович отримав нові можливості збирання матеріалів з історії Києва. З цього приводу він писав у післямові: «Це нове місце сприяло подальшій обробці мого «Опису Києва». Користуючись доволі багатою бібліотекою, я мав можливість знайти декілька матеріалів та перевірити у різних дослідженнях приведені авторами посилки. В цьому ж році я був прийнятий також у члени засновників Товариства давньоруського мистецтва» [7, 927]. У 1864 р. М.В. Закревський поїхав до Києва, щоб замалювати деякі його старожитності, особливо давньоруські фрески. Там він познайомився з ректором Київського університету М.Д. Іванішевим (1811-1874) та протоієреєм Софійського собору П.Г. Лебединцевим (1820-1896). Через свого знайо-

мого, відомого ученого, одного із засновників Московського археологічного товариства О.О. Котляревського (1836-1881) історик звернувся до голови Московського археологічного товариства графа О.С. Уварова (1825-1884) з пропозицією надрукувати підготовлену ним книгу. При обговоренні деякі члени товариства запропонували вставити в назву книги слово «Древности», але М.В. Закревський відповів на це так: «Я назвал свой труд «Описанием Киева»; – название с первого взгляда как будто не указывающее прямо на его «Древности»; но Киев сам по себе есть уже «Древность» [7, 927]. О.С. Уваров не тільки прийняв повністю пропозицію М.В. Закревського, але й надав кошти для його поїздки до Санкт-Петербургу для занять у Публічній бібліотеці та Археографічній комісії. Друкування двохтомної праці «Описание Киева» розпочалось у 1866 р. і закінчилось її виходом у Москві у 1868 р. як другого видання його книги, що вийшла ще у 1858 р. Зараз вона є раритетом, тому важливу справу зробило Київське товариство «Купола», яке в 2005 р. на честь 200-річчя від дня народження історика випустило репринтне відтворення у чудовій оправі [9].

Ще у передмові до першого видання своєї книги у 1847 р. М.В. Закревський писав: «Киев не может состязаться в древности с Афинами, ни в огромности с Пекином; в нем антикварий не найдет развалин Пальмиры, и путешественник не увидит пирамид Египта, изумляющих своею огромностью... Кратко, Киев, знаменитый величием и несчастьями, есть краса в истории нашего отечества...». А у передмові до другого видання він занотував: «В начале настоящего столетия было общее мнение, что в Киеве нет почти никаких древностей, что многократные опустошения и пожары все истребили, что в этом городе все новое, и для нас остались только воспоминания... Между тем неутомимая наука, в лице своих безкорыстных деятелей, представила по истории Киева многоважных результатов, вследствие коих древлепрестольный град наш является обильным хранителем различного рода древностей...». Пояснюючи свою відданість упродовж життя основній темі дослідження історії пам'яток Києва, у післямові він відзначив: «Но не думаю однакож, чтобы легко сыскался охотник, который, без всякой поддержки и вознаграждения, пожертвовал бы тридцатью пятью лучшими годами своей жизни для составления такого сочинения, которое не обещает никакой материальной выгоды. Это было, если угодно, фанатизм своего рода, но дело – при помощи Божией – сделано, и я от души желаю, чтобы оно принесло какую-нибудь пользу моим согражданам» [7, 928]. Два томи (частини) цього величезного дослідження за своїм обсягом мають 950 сторінок тексту з доповненнями до нього 13 аркушами креслень та малюнків.

У першій частині М.В. Закревський подав історію

Києва, розділивши її на чотири періоди: перший – від найдавніших часів до прийняття християнської релігії у 988 р.; другий – від прийняття християнства у 988 р. до руйнування Києва татара-монголами хана Батия у 1240 р.; третій – від руйнування Києва Батием у 1240 р. до переходу Києва до Росії 1667 р.; четвертий – від 1667 р. до 1865 р. Друга частина присвячена детальному опису Києва від найдавніших часів до 1865 р. При цьому всі основні положення або об'єкти виділені в 142 окремі параграфи. Микола Васильович виявився достойним учнем М.Ф. Берлінського, адже більшість його критичних розробок стосується положень свого вчителя. Вони зроблені на високому науковому рівні з урахуванням всіх публікацій, джерел та розробок різних авторів з історії Києва, написаних протягом майже всього XIX ст. В книзі багато місця відведено критиці окремих висновків М.М. Карамзіна, І.І. Фундукля, Л.І. Похилевича, М.О. Максимовича та інших дослідників. Критика стосується не тільки хронологічних чи інших питань, а, головним чином, історичної топографії і прив'язки стародавніх об'єктів до сучасних топографічних місць.

При написанні своєї великої праці М.В. Закревський у методологічному відношенні намагався наслідувати таким правилам: «1. Не выдавать вымыслов за события и не подкреплять их фальшивыми цитатами из других авторов, как это встречается иногда. Для знатока легко открыть подлог. 2. Всякое сведение, заимствованное из истории, означать ссылкой. В случае несостоятельности факта, сочинитель остается в стороне. Некоторые писатели, пользуясь чужими мыслями и даже словами, избегают указаний на источники, выдавая все это за свое. Ясное доказательство ограниченности ума и развитости самолюбия. 3. О всяком содействии и помощи упоминать с благодарностью и тем воздать всякому свое; и 4. Всякое благоомеренное указание на недостатки моего труда принимать с сердечной признательностью. От этого дело может только выиграть» [10].

Історик крім гострого аналітичного мислення мав особливу пристрасть до картографії та історичної топографії, вмів гарно малювати та креслити. У роботі над ілюстраціями до своїх книг йому стали у нагоді накопичений досвід малювання стародавніх предметів для М.Ф. Берлінського під час навчання у Київській гімназії, робота помічником губернского архітектора в Житомирі, коротке навчання у рисувальному та архітектурному класах Петербурзької академії мистецтв. Йому вдалось зібрати всі мапи Києва, відомі на той час. Все це допомагало в аналізі історичних матеріалів та різних думок дослідників з того чи іншого питання. Його стиль обґрунтування своїх нових гіпотез яскраво помітний при описі розташування «Замкової гори» – «Киселівки», «Здихальниці», «Андріївського узвозу», «Копирева

кінця» та монастиря Симеона. М.В. Закревський не погодився з думкою М.Ф. Берлінського, яку повністю сприйняв М.О. Максимович, про те, що Андріївська гора і Замкова гора були окремими об'єктами і в часи Київської Русі. Він висунув ідею, що ці природні об'єкти у давнину складали один масив, який фігурує під назвою «Здихальниці», а Андріївський узвіз, що їх розділяє, є утворенням людської діяльності кінця XVII ст. Для того, щоб це довести, дослідник зробив математичні підрахунки всієї площі, яку займали мешканці укріплення на Замковій горі, і прийшов до висновку, що польський замок не міг розташовуватися тільки на сучасній йому площі Киселівки, а туди входила і Андріївська гора [11].

У своїх доповненнях до основного змісту книги в якості додатків автор помістив списки всіх київських митрополитів, київських правителів (намісники, воеводи, генерал-губернаторів, комендантів, війтів), литовських князів і польських королів, літописних джерел і основних досліджень, але дуже жалкував, що не зміг додати ще цілий ряд статей, що стосувались Магдебурзького права, впливу польського громадянського права на устрій Києва, 338 актів з історії міста, уніатських митрополитів тощо [7, 928]. За свою працю Микола Васильович був удостоєний Уваровської премії Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук.

М.В. Закревський виявився не тільки енциклопедичним істориком Києва, але й визначним етнографом, який все своє життя збирав українські пісні, думи, приказки і т.п. У 1860-1861 рр. він у Москві опублікував збірник «Старосветский бандуриста» (кн. 1-3), в якому було вміщено 190 українських пісень, дум, 3878 прислів'їв, приказок, словник українських ідіом з 11 127 слів [12].

У післямові до «Описания Киева» автор висловив своє бажання: «Приближаясь к старости и подвергаясь более и более немощам, желал бы и опять переселиться на свое старое пепелище близ могил моих предков. Здесь увидел я свет Божий и здесь желал бы закрыть глаза мои на веки. Довольно мыкался я на своем веку, но родина всегда тянула к себе. Необъяснимое и непобедимое чувство! ... Киевлянин Н. З.» [7, 928]. Але цьому не судилося відбутись. Його поховали у Москві. Так закінчилось життя одного з талановитих учнів «першого історика і археолога Києва» М.Ф. Берлінського М.В. Закревського, який створив енциклопедію пам'яток історії Києва у XIX ст.

Посилання

1. Закревський Н. Очерк истории города Киева. – 1836.
2. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1, 2.
3. Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д. Киев (Архитектурно-исторический очерк). – К.: «Будівельник», 1978. – С. 40-41; История Киева. Том первый. – К., 1982. – С. 59, 227; Київ: історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982. – С.

18, 19, 39; Іванцов І.О. Стародавній Київ. – К.: «Фенікс», 2003. – С. 74.

4. Эварницкий Д.И. К биографии малороссийского этнографа Н.В. Закревского (1805-1871) // Исторический вестник. – 1911. – Т. 124. – С. 121-136; Ковалинский В. Юбилей Николая Закревского // Купола. – 1905. – № 2. – С. 6-11; Федорова Л.Д. Закревський Микола Васильович // Енциклопедія історії України. Т. 3. – К., 2005. – С. 225-226.

5. Берлинский М. Краткое описание Киева. – СПб., 1820.

6. Берлинский М.Ф. История міста Киева. – Київ: «Наукова думка». – 1991. – 320 с. (АН УРСР, Археограф. коміс., Інститут археол., Ін-т історії. Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М.Ю. Брайчевського).

7. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2.

8. Закревский Н. Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – Ч. 1, 2.

9. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1, 2. (Репринт / К.: Київське товариство «Купола», 2005).

10. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т.1. – С. IV.

11. Вказ. праця. – С. 368, 379.

12. Закревский Н. Старосветский бандуриста. – М., 1861. – Кн. 1, 2, 3.

Погорельый В.Н. Н.В. Закревский – автор первой энциклопедии памятников истории Киева

В статье изложена жизненная и научная биография выдающегося украинского историка и этнографа Н.В. Закревского, который в 1868 г. издал книгу «Описание Киева», представляющую энциклопедию памятников истории Киева. Н.В. Закревский был не только учеником Киевской гимназии, в которой преподавал «первый историк и археолог Киева» М.Ф. Берлинский, но и его продолжателем научного исследования истории Киева. Н.В. Закревский занимался и собиранием украинских песен, дум, пословиц.

Ключевые слова: Н.В. Закревский, М.Ф. Берлинский, памятники истории, топография, Киевская Высшая гимназия, учитель, исследователь, книга, Киев, Москва, Санкт-Петербург.

Pohorilyi V.M. M.V. Zakrevskyi – the author of the first encyclopedia of Kyiv monuments of history

The article contains materials on lifelong and scientific biography of an outstanding Ukrainian historian and ethnographer M.V. Zakrevskyi who published his book «Description of Kyiv» in 1868. The book was an encyclopedia of Kyiv monuments of history. Not only M.V. Zakrevskyi was a student of the First Kyiv Gymnasium where «first Kyiv historian and archaeologist» M.F. Berlinskyi lectured, but also Berlinskyi's successor of the scientific research of Kyiv history. M.V. Zakrevskyi also worked on collecting Ukrainian songs, ballads, proverbs.

Key words: M.V. Zakrevskyi, M.F. Berlinskyi, monuments of history, topography, Kyiv Higher Gymnasium, teacher, researcher, book, Kyiv, Moscow, Saint-Petersburg.

07.03.2011 р.

УДК 94 (477.15) «1809/1889»

О.О. Тригуб

ДО БІОГРАФІЇ ВОЛОДИМИРА ТУМАНСЬКОГО (1809-1889)

В статті досліджується біографія поміщика Чернігівської губернії, предводителя дворянства Глухівського повіту (1851-1866) В.І. Туманського.

Ключові слова: В.І. Туманський, Глухівський повіт, поміщик, повітовий предводитель дворянства.

Останнім часом помітно зростає інтерес дослідників до вивчення генеалогії дворянських родин. Значного поширення набуває, зокрема, так звана «нова сімейна історія», суть якої полягає у дослідженні політичної, соціальної та культурно-інтелектуальної історії крізь призму генеалогії певного роду. Помітну роль у вітчизняній історії відігравав рід Туманських, окремим представникам якого присвячені студії Г. Милорадовича, С. Брайловського, О. Журби, Т. Литвинової, О. Ільїна, Ю. Шемшученка. Мета даної розвідки – на основі нововиявлених у Державному архіві Чернігівської області матеріалів висвітлити біографію поміщика і громадського діяча, предводителя дворянства Глухівського повіту Володимира Івановича Туманського (1809-1889). Короткі відомості про нього наведені лише в «Малороссийском родословнике» В.М. Модзалевським [1, 69].

В. Туманський походив з родини відставного генерал-лейтенанта Івана Васильовича Туманського. Батько помер у відносно молодому віці 1812 року, залишивши дружину Надію з 5 дітьми: Семен (нар. 1 вересня 1798 р.) служив офіцером лейб-гвардії гусарського полку [1, 69]; Василь (1800-1860 рр.) – відомий поет і знайомий О.С. Пушкіна; Михайло (1802-1866 рр.) присвятив своє життя військовій службі, яку завершив у чині генерал-лейтенанта [1, 69]; Ольга вийшла заміж за поручика І.В. Сатіна [1, 69].

Наймолодший з синів І.В. Туманського Володимир народився 15 липня 1809 р. в с. Опанасівці Гадяцького повіту Полтавської губернії [1, 69]. Освіту отримав у Імператорському Царскосільському ліцеї, після закінчення якого вступив на військову службу. У 1828 р. він – корнет (з 4 травня 1831 р. – поручик) гусарського принца Оранського полку, в складі якого брав участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр., зокрема в битвах під Кульовчею, Силістрією та Шумлою. За хоробрість, виявлену під час битви під Шумлою 27 липня 1829 р. та під час наступу в ніч з 25 на 26 серпня, «где он отличил себя деятельностью и скорым выполнением приказаний, находясь всегда впереди под сильным неприятельским огнем», В. Туманський 1 лютого 1830 р. був нагороджений орденом святої Анни 3 ступеня з бантом [2, 775].

У 1830-1831 рр. він брав участь у придушенні польського повстання і за «мужество, оказанное в сражении против польских мятежников» 4 листопада 1831 р. був відзначений орденом святого Володимира 4 ступеня, а 14 листопада 1832 р. – золотою шаблею з написом «За хоробрість» [2, 775]. 30 листопада 1831 р. його призначено ад'ютантом командира 3 піхотної дивізії генерал-ад'ютанта Ф. Рідегера. У чині штаб-ротмістра В. Туманський у 1835 р. вийшов у відставку.

Для підтвердження свого дворянського походження він 5 жовтня 1838 р. подав до Чернігівського дворянського депутатського зібрання відповідне клопотання, навівши в ньому свій родовід, після розгляду якого була винесена постанова «сопричислить Владимира Туманского в число дворян Черниговской губернии и внести в 3 часть Дворянской родословной книги» [2, 776].

Вийшовши у відставку, В. Туманський повністю присвятив себе господарській діяльності. Передусім, він почав приводити до ладу родовий маєток у с. Чорторики Глухівського повіту, що за час відсутності його та братів був дещо занедбаний. З цією метою В. Туманський звернувся до Санкт-Петербурзького позичкового банку для отримання кредиту. До клопотання він додав опис свого маєтку, який становить для дослідників значний інтерес: «Описание имени помещика Глуховского уезда, штаб-ротмистра и кавалера Владимира Туманского, доставшееся ему по наследству от умерших родителей его, и по законному разделу между родными братьями, предполагаемого к залогоу в Санкт-Петербургский Заемный Банк для займа денег, учинено 1837 года сентября 15 дня.

Черниговской губернии, Глуховского уезда в с. Черторики 274, местечке Воронеж 26, хуторах Крутишинском 31, Михайловском 12, итого 352 душ мужского пола по 8 ревизии крестьян.

При них в чрезполосном владении земли:

Пахотной 1365 десятин, 1345 квадратных сажений

Сенокосной 164 десятин, 222 квадратных сажений

Под дорогами и улицами 10 десятин, 824 квадратных сажений

Лесу <...> 376 десятин, 841 квадратных сажений

Лесу дровяного 783 десятин, 1609 квадратных сажений

Под усадьбами 93 десятин, 636 квадратных сажений

Итого 3533 десятин, 787 квадратных сажений

... (?) на хлебопашестве 160.

Засеивается ежегодно разного хлеба 900 чет. Промышленность крестьян состоит с хлебопашества и работы разной хозяйственной, деревянной посуды. Хлеб и другие хозяйственные изделия продаются в

ближайших городах на торгах и ярмарках. Господский дом сем с. Черторигах, два винокуренных завода, паровые. 1-й – в Черторигах на 50 пуд. ежедневного затора, 2-й в хуторе Крутишинском на 400 пуд, с которых получается в год дохода 15 тыс. рублей.

Водяная мельница в хут. Крутишинском по р. Есмань о 5 мукомольных колах и одним сукновальным с рыбною (?) ловлею

2 ветряные мельницы в Черторигах (?)

Кирпичный завод в с. Черторики

Шинковых домов в ... (?)

Постоялый двор в ... (?)

Гуменный двор с разными постройками, с всего имения получается в год дохода за всеми расходами по последней ревизии от 20 до 22 тысяч рублей» [3, 6].

За достовірність цього опису крім самого В. Туманського поручились таємний радник В.В. Кочубей, глухівський поміщик і штаб-ротмістр А.М. Миклашевський, Чернігівський губернський предводитель дворянства О. Маркевич та Чернігівський цивільний губернатор М.І. Жуков [3, 6]. Проте, незважаючи на підтримку таких впливових осіб, у наданні кредиту йому було відмовлено [3, 5].

Крім того, В. Туманський намагався збільшити розміри своїх володінь за рахунок селянських наділів. З 1837 р. у Глухівському земському суді розглядалася справа «О присвоении штаб-ротмистром Владимиром Туманским земли принадлежащей обществу казаков с. Дубович» [4, 114]. Козаки скаржилися на «прихвачение в апреле того года (1837 – О.Т.) к господскому лану и окопанию рвом и копцами разных жителей и казаков с. Дубовичи пахотной земли с зарослью разного леса до 20 десятин» [4, 13]. У ході слідства кожна із сторін наводила свої аргументи. Так, економія поміщика пояснила, що «земля издревле помещика Туманского по разделу с братьями его, а до этого владели его предки и по малолетству его и братьев его состояло имение в опекуновом совете» [4, 15]. І додала, що «на оной земле козаки раскопывали кустарники и тайно засеяли рожью, пользуясь тем, что земля далеко от с. Черторики» [4, 13]. Козаки ж, у свою чергу, наполягали, що «Туманский захватил землю самовольно еще в 1835 г. и снял рожь посеянную селянами Дубович и когда подано было от казаков в попечительную контору прошение, то Туманский уплатил за ту рожь деньги» [4, 14]. Зрештою, заслухавши свідків, 8 травня 1842 р. Глухівський повітовий суд виніс рішення про відмову козакам у їхньому позові.

Намагаючись збільшити прибутковість своїх володінь, В. Туманський започаткував у своєму господарстві й промислове виробництво. У 40-х рр. XIX ст. в Чернігівській губернії з'явилися підприємства цукрової галузі, яка стала однією з домінуючих у поміщицьких господарствах. В. Туманський у 1850 р. заснував у слободі

Володимирській Глухівського повіту власний цукровий завод. Як і переважна більшість тогочасних дрібних заводів, він був «вогневим» і оснащеним 4 гідравлічними пресами з діаметром циліндрів 10 дюймів [5, 338]. Крім того, в с. Чортorigи він мав ще й гуральню потужністю 15 121 відро спирту на рік. У 1860-1861 рр. у ній було викурено близько 20531 відра спирту [5, 306].

Наявність власного промислового виробництва підштовхнула В. Туманського для розширення ринку збуту продукції гуральництва. У 1849-1851 рр. він разом з купцем З. Аренштейном узяв у м. Білопiлля Харківської губернії «чарочный откуп». Проте успішна спочатку справа згодом призвела до численних фінансових боргів. 24 березня 1850 р. В. Туманський звернувся до Чернігівського цивільного губернатора П.І. Гессе зі скаргою, в якій писав, що в 1843 р. довірив купцю З. Аренштейну 60 своїх селян у Глухівському повіті та 2185 руб. «для залога по откупам». А у 1849 р. він і сам став компаньйоном З. Аренштейна по «Белопольському чарочному 1849-1851 гг. откупе». Проте, внаслідок махінацій останнього була допущена недоїмка у розмірі 3700 руб. До того ж, він у лютому 1850 р. захопив усю виручку і зник у невідомому напрямку. Згодом, З. Аренштейн оголосив себе банкрутом і відмовився виплатити недоїмку [6, 8-9]. 16 лютого 1851 р. В. Туманський подав повторну скаргу, в якій повідомив, що передчасний збір акцизу з вина «и закрытие им по сему случаю в лучшие дни 30 и 31 декабря 1850 г. питейных заведений причинило ему убытков 4000 руб.» [7, 1]. Цей позов так і не був задоволений.

Для остаточного вирішення цієї справи В. Туманський звернувся в Сенат. Він повідомив, що «на Белопольском чарочном 1849-1851 гг. откупе во время содержания оногo им Туманским и купцом З. Аренштейном, возникла недоимка, увеличившаяся потом будто бы от неправильных действий властей» [8, 3]. Загалом, розгляд справи тривав близько 25 років. І лише 20 жовтня 1873 р. Сенат виніс остаточне рішення: «прошение Туманского не подлежит удовлетворению» [8, 6].

Упродовж 1851-1866 рр. В. Туманський був Глухівським повітовим предводителем дворянства і, як зазначив Ю. Шемшученко, «притримувался демократичних поглядів, піклувався про розвиток освіти та охорони здоров'я та мав високий авторитет серед земляків» [9, 15]. На цій посаді він також брав активну участь у проведенні реформи 1861 р. Її підготовка в Чернігівській губернії була розпочата 10 лютого 1858 р. на з'їзді повітових предводителів дворянства, які в цілому підтримали ідею скасування кріпосного права. 22 липня 1858 р. був створений губернський «Комитет для составления положения об улучшении и устройстве быта помещечьих

крестьян» [10, 34], до складу якого від Глухівського повіту увійшли В. Туманський та О.М. Маркович. Діяльність губернських дворянських комітетів в період підготовки реформи 1861 р. становить безсумнівний інтерес, оскільки їх створення та початок роботи зробило процес ліквідації кріпосного права безповоротним. Чернігівський губернський комітет розпочав активну роботу 22 жовтня зі створення 2 комісій – редакційної й підготовчої. До складу останньої разом із В. Підвисоцьким, П. Васильчиковим та М. Скаржинським був обраний і В. Туманський [10, 41].

В. Туманський чудово розумів, що культурний поступ Російської імперії вимагає скасування кріпацтва. В одному з листів дочці Ользі він писав: «Я проехал по дорогам страны не европейской, а дикой; видел примеры тирании, самые негативные, и тупость потрясающую. Народ бедный, отживающий под бременем невыносимых налоговых платежей» [9, 14]. Тому під час засідання комітету 20 січня 1859 р. В. Туманський виніс на обговорення свої пропозиції щодо розмірів селянських наділів та суми їх викупу. Перш за все, він акцентував увагу на тому, чого бажають і чого очікують самі селяни, а це передусім – «уничтожения ненавистной «панщины» [11, 285]. Тому, беручи до уваги середню врожайність у повіті, а також те, що «город Глухов представляет собою один из значительных хлебных рынков», В. Туманський обмежувався ділянкою в 1,5 десятини на ревизьку душу чоловічої статі, «считая огородную землю под торговые произрастания втрое против пахотной земли, а сенокосную – болотную в половину, а луговую в уровень с пахотной» [11, 286]. У своїх розрахунках він виходив із наділу 150 десятин на 100 ревизьких душ, а це приблизно 30, 33, 35 дворів чи господарів. На його думку, «казенные повинности по 1 р. 85 коп. на ревизскую душу и полагая еще примерно 25 коп. с души на разные общественные расходы, придется всех денежных платежей 210 рублей, обратив же в деньги собранное зерно получится сумма 221 р. 25 коп.» [11, 286]. Тому саме такий розмір земельного наділу він вважав достатнім, щоб забезпечити селянина засобами для існування і виконання зобов'язань перед державою та поміщиком за користування землею. У випадку неможливості грошового розрахунку він пропонував відробіткову ренту. При визначенні її тривалості В. Туманський виходив із кількості днів, необхідних для обробітку 1 десятини. Зокрема, «за каждую десятину земли, находящуюся в обработке, самая правильная повинность 34 пеших дня» [11, 288]. Таким чином, при наділі в 4,5 десятини відробіткова рента мала становити 102 дні на рік, «денежный оброк при теперешней неопределенности чистого дохода земли и ценности произведений следует предоставить добровольным

соглашением» [11, 289]. А «улучшение быта крестьян – задача трудная и крайне мудреная... самое филантропическое законоположение не может улучшить быт бывших крестьян наших без их содействия, без их труда» [11, 288].

Варто зазначити, що внаслідок проведення реформи селяни Глухівського повіту отримали земельні наділи розміром 1,5 десятин на ревізку душу, а відробіткова рента становила 34, 5 дні з одного наділу [11, 291].

Для ефективного упровадження реформи та з метою нагляду і керівництва селянськими справами 16 березня 1861 р. було створене Губернське у селянських справах присутствіє та запроваджено інститут мирових посередників. В. Туманський був обраний головою мирового з'їзду Глухівського повіту [10, 53].

Незважаючи на те, що він обіймав громадські посади, В. Туманський не був публічною людиною. Це підтверджує й Ю. Шемшученко, зазначаючи, що «деревенская его жизнь была «затворнической и скучной». Свободное время он коротал за чтением и преферансом, периодически выезжая по служебным и семейным делам» [9, 14].

12 лютого 1885 р. В. Туманський подав скаргу в Чернігівське губернське правління на «Глуховского уездного исправника за медлительность в взыскании с крестьян бывших владений его 3919 руб. 20 коп. дополнительных платежей за усадьбную и земельную повинность» [12, 6].

Помер В. Туманський у травні 1889 р. у Чорторигах, де прожив майже усе життя. Він був двічі одружений – спочатку (за даними, які наводить Ю. Шемшученко) на чеській акторці, від шлюбу з якою мав доньку Маріанну [9, 15], а потім на дочці відомого декабриста Марії Олександрівні фон дер Брігген, з якою мав ще трьох дітей – Ольгу (1847 р.), Михайла (1849 р.) і Софію (1850 р.) [1, 75-76].

Посилання

1. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – К., 1998. – Т. 5. – Вип. 2.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.133, оп. 1, спр. 278.
3. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 5073.
4. ДАЧО, ф. 137, оп. 1, спр. 12.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб, 1865.
6. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 12945.
7. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 13003.
8. ДАЧО, ф. 127, оп. 219 а, спр. 122.
9. Шемшученко Ю. Наш друг Туманский. – К., 2000.
10. Дорошенко П. Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии // Труды Черниговской архивной комиссии / Под ред. В. Л. Модзалевского. – Вып. 9 (Материалы по истории освобождения крестьян). – Чернигов, 1912.
11. Извлечения из журналов Черниговского дворянского губернского комитета об улучшении быта помещичьих крестьян // Труды Черниговской архивной комиссии / Под ред. В. Л. Модзалевского. – Вып. 9 (Материалы по истории

освобождения крестьян). – Чернигов, 1912.

12. ДАЧО, ф.127, оп. 60 а, спр. 89.

Тригуб А.А. К биографии Владимира Туманского (1809-1889)

В статье рассматривается биография помещика Черниговской губернии, предводителя дворянства Глуховского уезда (1851-1866) В.И. Туманского.

Ключевые слова: В.И. Туманский, Глуховский уезд, помещик, уездный предводитель дворянства.

Tryhub O.O. To Volodymyr Tumanskyi's biography (1809-1889)

In article the biography of Chernihiv province landowner and Hlukhiv county marshal of the nobility (1851-1866) V.I. Tumanskyi are stated.

Key words: V.I. Tumanskyi, Hlukhiv county, landowner, county marshal of the nobility.

28.03.2011 р.

УДК 738:658.118:069.7

Л.О. Гавриш

ПУБЛІКАЦІЇ ДОСЛІДНИКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗБУТ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ

У статті на основі публікацій другої половини ХІХ століття зроблено спробу узагальнити матеріали про збут гончарних виробів в Чернігівській губернії в окреслений період.

Ключові слова: Чернігівська губернія, гончар, гончарство, збут, обмін, дослідження, земство.

У другій половині ХІХ ст. на території Чернігівської губернії діяло більше шістдесят гончарних осередків, близько двадцяти гончарних цехів [1, 352-356]. Таке поширення кустарного промислу можна пояснити наявністю на окресленій території багатих родовищ гончарної глини та значною на той час потребою населення в глиняному посуді, оскільки він у співвідношенні ціна-якість максимально відповідав запитам споживачів.

Основний масив публікацій про згадуваний кустарний промисел Чернігівщини припадає на період його найвищого розвитку та піднесення – другу половину ХІХ – початок ХХ ст. Вивчення тих з них, що містять інформацію про збут гончарних виробів у другій половині ХІХ ст., має важливе значення, оскільки допоможе дослідникам простежити економічні зміни в окремих гончарських господарствах та скласти цілісну картину розвитку гончарного промислу Чернігівської губернії в досліджуваний період.

У Російській імперії внаслідок реформ, проведених у 1860-х роках, розпочалися зміни в політичному й соціально-економічному житті країни. Кустарні промисли, зокрема гончарний, стали об'єктом їх вивчення державними установами (Російське географічне товариство, Міністерство державного майна, Департамент Торгівлі та Мануфактур, Міністерство Землеробства й Державного Майна). Важливу роль у цій справі відіграли земства, створені 1864 року, і статистичні комітети, що діяли в їх структурі. Матеріали, зібрані істориками, етнографами, статистами, геологами друкувались у збірниках, виходили окремими виданнями. У пропонованій студії зроблено спробу охарактеризувати опрацьовані автором статті публікації другої половини XIX ст., що є джерелом матеріалу про збут гончарних виробів у Чернігівській губернії, порівняти їх інформаційні можливості, пояснити причини появи окремих досліджень, з'ясувати рівень вивчення означеного питання.

Першим відомим дослідженням окремого гончарного осередку не тільки на Чернігівщині, а й на Лівобережжі загалом, стала стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрищах» (1862), що була вміщена в «Памятной книжке Черниговской губернии». Автор дав стисло характеристику «горшечного промысла» с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. В контексті даного дослідження важливими є матеріали про збут гончарних виробів: ціни на горщики («горшок средней меры ценится в 1 копейку серебром, а самые большие продаются по 3 и 4 копейки» [2, 88]), регіони продажу («горшечники сбывают свой товар по окрестным селам, но более всего они отправляют его в соседнюю Орловскую губернию» [2, 88]), обмін посуду на «хліб» («сколько зерна в горшок влезет – столько он и стоит» [2, 88]). Зазначено також, що гончарі транспортували вироби «в телегах, обвязанных соломой, ... по 100 или 150 штук» [2, 88]. Автор подав також типовий склад окремої рахункової одиниці при продажу – «горшечной сотни» («10 борщевней – самых больших горшков, 20 владовцев, 20 яливцев, 20 кашников, 20 горщевиков и 10 махоток – самых маленьких» [2, 88]). Стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрищах» має велике значення для вивчення гончарства Чернігівщини у досліджуваній період. Вона єдина з відомих автору на цей час публікацій містить досить повну інформацію про збут гончарних виробів у окремому осередку Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. Окрім того, публікація стала джерелом інформації для багатьох дослідників та земських спеціалістів, які вивчали кустарний промысел досліджуваної території, про що мова йтиме далі.

Від часу виходу статті Павла Маєвського

тривав майже 40-річний період, коли гончарство Чернігівської губернії не потрапляло в поле зору етнографів та істориків. На думку автора статті, таку неувагу можна пояснити наступом на українство з боку уряду, що почався з сумнозвісного «Валуєвського циркуляра» (1863) та був остаточно підкріплений Емським указом Олександра I (1876). Ці заходи були покликані покласти край автономістичним настроям прогресивної частини українців, а етнографічні дослідження різних сфер життя нації перешкоджали їх викоріненню.

Натомість, починаючи з 60-х років XIX ст., активною складовою частиною суспільного руху стали земства. Саме вони почали здійснювати статистичні та економічні обстеження кустарних промислів. Чернігівське губернське земство також постійно цікавилось їх станом, окреслювало шляхи по вдосконаленню та вирішенню нагальних проблем. Пояснюється цей інтерес тим, що актуальним поставало питання по переведенню кустарних промислів на артільний спосіб ведення виробництва, який би полегшував економічний контроль з боку держави над ними і сприяв наповненню державної казни шляхом упорядкування податків.

Звіт про діяльність Чернігівського губернського земства упродовж більш ніж 30-ти років, спрямованого на підтримку й розвиток кустарних промислів, зокрема гончарного, було опубліковано 1897 року в «Обзоре деятельности земств по кустарной промышленности (1865-1897)». З матеріалів, що стосуються збуту готових гончарних виробів, дізнаємося про кількість посуду, який укладався на віз для подальшого транспортування («100-150 штук разной посуды, рубля 3-4 стоимостью» [3, 282]), регіони продажу («расходятся по всей Черниговской губернии и доходят до Киева, простые же деревенские горшки захватывают «Полтавщину» [3, 280]), найбільш поширену форму збуту – обмін, участь посередників у продажу гончарних виробів. Серед заходів зі сприяння збуту пропонувалися: організація артільних складів, надання кустарям оборотних коштів та кращих зразків гончарних виробів для наслідування. Згадано, що Глухівська управа 1890 р. внесла на розгляд Чернігівського земства рекомендації преміювати майстрів, які робитимуть за наданими зразками, «для облегчения сбыта изделий устройте в земском доме выставку их, а также примите и другие меры, какие окажутся нужными: выставки на станциях жел. дорог, отправленные образцов изделий на счет земства в центральные склады, на местные и всероссийские выставки и т.п.» [3, 288-289]. Але пропозиції Глухівської управи земство піддало критиці, оскільки планувалося створити дві великі майстерні, які б мали власників, а тому б не вирішували проблем одноосібних кустарів. Земство ж, у свою чергу, проповідувало ідею

артільності як максимально ефективного способу організації гончарного кустарного виробництва та створення невеликих гончарних майстерень у провідних осередках.

Того ж 1897 р. було опубліковано результати обстеження гончарного промислу Чернігівської губернії геологом П. Земятченським, яке він здійснив за дорученням Міністерства Землеробства та Державного Майна у 1896 році. Одним із завдань відрядження був збір інформації про кустарний промисел з «его естественной-исторической стороны» [4, 216]. У звіті згадано кожний гончарний осередок губернії: поряд із детальною інформацією про поклади та технічну характеристику глин є матеріали, що стосуються досліджуваного питання. Зазначено, що гончарі с. Осьмаки збувають частину гончарних виробів у найближчих селах, частину обмінюють на зерно в Полтавській губернії [4, 228]. Гончарі Глухова, які почали надавати перевагу виробництву цегли, не могли забезпечити потребу місцевого населення в посуді, тому, за свідченням П. Земятченського, його почали завозити із сусідніх осередків і навіть з Києва [4, 235]. Цю інформацію підтверджено і в «Обзоре деятельности земств по кустарной промышленности (1865-1897)», де, окрім Києва, імпортерами посуду до Глухова названо Кролевець і Шатрище [3, 287]. Тулиголовські гончарі свій неполив'яний «чорний» посуд самостійно розвозили по селах, або ж продавали в Глухів, тоді як в Кролевець його не купували, оскільки там був попит на «жовтий» посуд, а його з тулиголовської глини зробити технологічно неможливо. Цікавою є інформація про те, що часто тулиголовський посуд за низьку ціну купували глухівські гончарі для подальшого перепродажу [4, 237-238]. Майстри Микільської Слобідки мали, за інформацією П. Земятченського, постійний ринок збуту своїх виробів – м. Київ, який знаходився за 8 верст від села [4, 240-241]. В Олешні увагу спеціаліста привернула до себе робота Навчальної земської майстерні (1894), оскільки з її діяльністю уряд пов'язував подальший розвиток гончарства в осередку. Зазначено, що виробни майстерні на Чернігівських ярмарках користувалися попитом – «привезённая партия была распродана в несколько часов» [4, 217], а значить, виробництво мало перспективи розвитку, що було важливим для земства. Інформацію про інший значний гончарний осередок Чернігівської губернії – Шатрище – було б цікаво порівняти з матеріалами з вище згадуваної статті Павла Маєвського. За більш ніж 30 років гончарство в селі стало втрачати лідируючі позиції: в часи П. Маєвського воно було головним заняттям селян для забезпечення життя («здесь почти каждый житель горшечник» [2, 87]), тоді як П. Земятченський зафіксував уже

інші дані: гончарством займаються лише у ста дворах у вільний від обробітку землі час [4, 235]. Свій посуд шатрищенські гончарі почали возити, крім Орловської (як за часів П. Маєвського – Л. Гавриш), ще й в Курську губернію, тобто розширили регіон збуту [4, 232]. Інформація про те, продають чи обмінюють посуд на «хліб», ціни на вироби, на жаль, відсутня.

Наступного, 1898 року, було опубліковано дослідження кустарних промислів Чернігівської губернії інженером-технологом М. Пакульським. Розділ «Обработка минералов» містить матеріал про гончарство. Разом із детальною характеристикою родовищ глин, економічних показників кустарного промислу подано й інформацію про збут глиняних виробів. Зокрема, зазначено, що вироби продають «на сельских базарах, местных ярмарках в местечках, уездных городах» [5, 102]. М. Пакульський розумів важливість «разумно организованного сбыта изделий» [5, 94], який, на його думку, був неможливим без дешевого кредитування кустарів, організації складів гончарних виробів для подальшого їх продажу. Збутом займалися як самі гончарі, так і перекупники, до яких дослідник зараховував «более зажиточных местных или соседних крестьян, мелких торговцев или же евреев, продающих непосредственно потребителям» [5, 103]. Переходячи через посередників, вироби зростали в ціні на 30 % [5, 103]. Зазначено також, що перекупники найчастіше обмінювали гончарну продукцію «на продукты сельского хозяйства» [5, 103]. Коли ж збут вівся за гроші, то ціни були такі: «Горшок маленький 1 к., средний 2-3 к., большой 5 к., кувшин для молока 2-3 к.; поливанные – макотра (2-3 вед.) 10 к., банка для масла 5-8 к., боченок для водки 10-12 к., кувшины для воды (кубышки) 5-8 к., горшки для цветов (вазоны) 3-8 к., за штуку» [5, 103]. Подаючи матеріал про обмін гончарних виробів на «хліб», автор послуговувався інформацією зі статті «Горшечный промысел в с.Шатрищах» згадуваного вище Павла Маєвського. Цікаво, що роздрібні ціни на глиняний посуд, порівняно з часом написання статті Павлом Маєвським, а це період у 36 років, зросли в середньому майже вдвічі («середній горщик» з 1 коп. – до 2-3 коп., «великий» – з 3-4 коп. – до 5 коп.). Таке порівняння дозволяє припустити, що значне подорожчання продукції відбулося через інфляційні процеси та збільшення витрат на сам виробничий процес (сировина, паливо, праця найманих робітників і т.д.). Це стало однією з причин того, що кустарне виготовлення глиняних виробів не витримало конкуренції з промисловим виробництвом і поряд з іншими об'єктивними причинами (за М. Пакульським це також конкуренція між самими

гончарями, ввезення гончарних виробів кращої якості із сусідніх губерній [5, 94-95]) призвело до його поступового занепаду.

Як бачимо, три останні аналізовані публікації взаємодоповнюють одна одну у досліджуваному питанні. Вони різняться інформацією, але те, що вони вийшли майже одночасно, дає можливість скласти цілісну картину на певному хронологічному зрізі – кінці XIX ст. (є дані про регіони збуту, продаж та обмін гончарних виробів, ціни, участь у процесі самих гончарів та посередників).

Лише майже через 40 років продовжилось започатковане Павлом Маєвським вивчення окремих гончарних осередків Чернігівської губернії. Розвідку, присвячену гончарству с. Олешня, 1899 року опублікував етнограф М. Могильченко. Стаття «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» [6, 53-67] була вміщена в 1 томі «Матеріалів до українсько-руської етнології». Про збут тут згадано побіжно, в одному абзаці, де подано пояснення до ілюстрації, де зображено гончаря на ярмарку в Чернігові (вказано на нарощений шалівкою віз з перекладеним солом'яним посудом, підготовленим для продажу). Цікаво, що гончарі Шатрищ, як зазначав П. Маєвський, віз обв'язували солом'яними джгутами [2, 88]. Пояснити невеликий обсяг інформації про досліджуване питання можна тим, що автор прагнув якомога повніше охарактеризувати процеси заготовки глини, формування посуду та випалювання. Збут виробів швидше стосувався питань економіки, а не етнографії, тому, на мою думку, автор аналізованої статті не виокремив його з-поміж інших.

Отже, наразі автором не виявлено жодного джерела, яке б у повному обсязі містило інформацію з аналізованого питання (способи збуту, оптові та роздрібні ціни на вироби, склад та ціна гончарної сотні, умови транспортування, регіони збуту, участь гончарів і посередників у процесі реалізації товару і т.д.). Існуючі відомості про досліджувану проблему можна умовно поділити на дві групи: матеріали етнографічного та статистико-економічного характеру. Кількісна перевага останніх пояснюється тим, що народні промисли, починаючи з 1860-х років потрапили в поле економічних інтересів уряду, який задіяв для їх обстеження кращих спеціалістів (геологів, статистів, інженерів, технологів). Незначна кількість виявлених досліджень етнографічного спрямування обумовлена несприятливими політичними умовами в країні. Існуючі фрагменти значно різняться хронологічно і територіально, що ускладнює складання цілісної картини про стан збуту готової гончарної продукції в Чернігівській губернії у певний часовий проміжок. Комплексно було обстежено розвиток гончарства Шатрищ й Олешні, але про збут інформація є тільки в першому

дослідженні. Про гончарний промисел загалом і збут зокрема решти з понад шістдесяти осередків Чернігівської губернії знайдена розпорошена інформація в розрізних джерелах.

Перспективними джерелами в плані виявлення невідомої інформації про досліджуване питання є земські звіти та архівні матеріали, які ще мало вивчені. Аналіз стану наукової розробки порушеного питання дозволяє говорити про малодослідженість цієї проблеми в українській керамології.

Посилання

1. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993.
2. Маєвський П. Горшечный промысел в с.Шатрищах // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов: изд. Черниг. губернского стат. ком., 1862.
3. Деятельность земства Черниговской губернии // Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897). – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897.
4. Землячненский П.А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: тип. В.Киршбаума, 1897. – Т. IV.
5. Пакульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.: тип. И.И.Горбунова, 1898.
6. Могильченко М. Гончарство в с.Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. I.

Гавриш Л.А. Публикации исследователей Черниговской губернии второй половины XIX в. как источник информации о сбыте гончарных изделий

В статье на материалах публикаций второй половины XIX в. осуществлена попытка обобщить материал о сбыте гончарных изделий в Черниговской губернии в данный период.

Ключевые слова: Черниговская губерния, гончар, гончарство, сбыт, обмен, исследование, земство.

Havrysh L.O. The published works of the Chernihiv Government of the late 19th century as a source of information on the sale of earthenware

In this article generalize the materials on the sale of earthenware in the Chernihiv Government on the basis of the published works of the late 19th century is made.

Key words: the Chernihiv Government, potter, pottery, sale, exchange, study, government council.

14.03.2011 p.

СТЕПАН ВЕЛИКДАН

На основі джерельних матеріалів розглядається життєвий шлях та науково-просвітницька діяльність видатного українського пасічника Степана Петровича Великдана, продовжувача справи свого батька – відомого діяча вітчизняного бджільництва Петра Івановича Прокоповича, внаслідок чого аналізується його особистий внесок у становлення та розвиток вітчизняної бджільницької науки.

Ключові слова: бджільництво, Прокопович, школа, вчитель, помічник, почесний громадянин, книги українською мовою.

Ім'я видатного українського пасічника Степана Петровича Великдана – продовжувача справи свого батька, відомого діяча вітчизняного бджільництва Петра Івановича Прокоповича, – відоме не тільки в Україні, а й за її межами. Степан Петрович був видатним практиком, талановитим педагогом, уважним експериментатором, невтомним дослідником, палким пропагандистом бджолярської справи, завзятим патріотом України, а також активним громадським діячем.

Народився Степан Великдан 14 липня 1819 р. (за старим стилем) в селі Митченки Конотопського повіту (в даний час Бахмацький район) на Чернігівщині. Як стверджує дослідник Василь Різниченко, в метричних книгах Покровської церкви за 1819 р. під № 15 було записано: «14 липня від дівки, що в домі поручика Петра Прокоповича тимчасово живе, Ганни Боровиківни, народився незаконно прижитий син Степан. Хрестив його священник Олексій Яблунівський, настоятель місцевої Варваринської церкви». «Восприємником тому младенцу від святого хрещення був козак Яків Мовчан» [1, 5].

Батько Степана – Петро Іванович Прокопович. Про його батьківство довго не знали. В листах, публікаціях, «в пасічницькій літературі» Степан Великдан був відомий як «помічник Прокоповича», учень Прокоповича, улюблений учень, учень школи Прокоповича. Відомий український історик Олександр Лазаревський одним із перших дослідив, що Великдан є рідним сином Петра Прокоповича. Краєзнавець В. Різниченко підтвердив цей факт, знайшовши метричні книги та документи, і зробив припущення, що мати Степана, Ганна Боровиківна, «можливо, що се була наймичка, кріпачка, служниця, робітниця» в родині Прокоповичів [1, 6].

Степан мав двох сестер – Онисю та Зиновію [2, 21]. Онися мала шлюб з губернським секретарем Костянтином Федоровичем Мельниковим [3, 12]. Зиновія була ключницею в школі бджільництва на Пальчиківському хуторі. Подальший життєвий шлях Зиновії, на жаль, не відомий.

Навчався Степан у Конотопській повітській школі, яка «видала похвальний лист за посилену працю і для заохоти надалі учневі другого класу

Степану Великдану, який під час проведення в зазначеній школі прилюдного іспиту засвідчив ознаки пильності, особливої благо звичайності та вельми добрих успіхів протягом шкільного року і підчас окремих іспитів. Похвальний лист підписали «Почесний доглядач Конотопської повітової школи, колезький радник Гамалія та штатний доглядач Конотопської повітової школи Божко» [4, 278].

З самого дитинства Степан допомагав батькові доглядати бджіл. На його очах була створена школа бджільництва, збільшувалась кількість вуликів пасіки. Кмітливий хлопець проводив досліди з бджолами, робив опис спостережень, вів листування. Під керівництвом Петра Івановича він добре засвоїв науку про бджільництво. Після закінчення повітової школи, в свої шістнадцять років, як писав Петро Іванович, придбав Степан повні пізнання і досвідченість, завжди чудово виконував свої обов'язки, брав участь у навчальному процесі школи, був наставником не тільки у викладанні уроків учням, але і в навчанні їх добрій поведінці. З 1835 р. Степан Петрович стає добрим помічником батька у школі бджільництва [5, 287]. Прокопович наголошував, що «він один може справно переписати його рукопис, задовольняючи диктувати і виправляти зшитки школярів» [1, 7].

У 1836 р. члена Імператорського Московського товариства сільського господарства міщанина Великдана було нагороджено срібною медаллю з написом «За усердие» на Аненській стрічці (стрічка ордену Св. Анни) [4, 224]. У 1838 р. Петро Прокопович в листі до Товариства прохає надати учителю і помічникові, купцеві 3-ої гільдії Великданові право учителя шкіл Міністерства народної освіти [4, 225].

Клопотання про надання Степану Великдану звання «Почесний громадянин» Петро Прокопович розпочав на початку 1836 р. перед Імператорським Московським товариством сільського господарства. Президент цього товариства, князь Д.Б. Голіцин, 18 квітня 1838 р. відправив листа до Міністерства державного майна з клопотанням надати купцеві 3-ї гільдії Степану Великдану звання «Почесний громадянин» в знак пошани за його корисну учительську пасічницьку працю в заснованій дійсним членом Московського Товариства сільського господарства Петром Прокоповичем школі. Але на підставі зводу законів Російської імперії (том IX, ст. 367, 369 і 370) отримати почесне громадянство мали право: а) учні, що дістали освіту в одному із російських університетів; б) в Академії мистецтв; в) купці перших двох гільдій. Купець же Великдан не підходив ні під жоден з цих пунктів [4, 234]. І лише при святкуванні ювілею школи бджільництва на відзнаку 20-річчя її відкриття у 1848 році «Конотопський 3-й гильдии купец Великдан, за отличное усердие в преподавании пчеловодства» одержав звання «личного почетного гражданства» [6, 71]. Це особисте і спадкове звання,

Надгробні плити П.І. Прокоповичу та С.П. Великдану на місці їх поховання

введене в 1832 р., давалося особам, що не належали до дворянського роду. Власник звання мав наступні привілеї: звільнення від рекрутської повинності, сплати подушної податі, право на свободу пересування, вибору місця проживання. Почесний громадянин не підлягав тілесним покаранням, мав право брати участь в місцевому самоврядуванні. Дозвіл на присвоєння звання давав сам імператор [7, 244].

«В утриманні школи і в навчанні учнів допомагає мені тепер один Великдан, виконуючи обов'язки помічника і викладача бджільництва, а бувший помічник Мельников уже 3 роки як відхилився від виконання цього заняття і по школі не числиться», – так написав в донесенні Товариству сільського господарства про школу бджільництва 10 січня 1845 р. Петро Прокопович [7, 222].

22 березня (4 квітня за ст.ст.) 1850 р. у своєму помісті, в селі Пальчики, помер Петро Іванович Прокопович – засновник школи бджільництва, автор першого втулкового вулика з рамками та роздільною решіткою. В некролозі, опублікованому в журналі «Москвитянин», було написано: «Существуя более 20 лет, школа Прокоповича, вероятно не перестанет служить на общую пользу и в будущем: за это ручается имя бывшего помощника основателя ея, Почетного гражданина Великдана, под чье управление перешла она теперь» [8, 32].

Петро Іванович Прокопович перший заклав підвалини пасічництва як науці, а після його смерті С. Великдан продовжив розпочату ним справу. Отримавши після смерті П.І. Прокоповича

у спадщину школу, пасіку, земельні угіддя, засіяні медоносними рослинами, фруктовий сад, Степан не зменшив, а навіть збільшив усе спадкове майно. Засіяні медоносними рослинами поля досягали 200 десятин. Місцеві старожили згадували, що він мав до 10 000 вуликів. Щорічно звітувався за шкільні справи перед Міністерством державного майна, адже школа знаходилась в його підпорядкуванні і користувалась правами учбових ферм [9, 250].

Протягом 29 років школа бджільництва продовжувала навчати дітей селян, козаків, духовенства і навіть дворян. Великдан не допускав жодних змін у методиці викладання, запровадженій Прокоповичем [10, 22]. При школі діяла майстерня з виготовлення вуликів та існувала велика бібліотека, яка нараховувала більше трьох тисяч книжок, і щорічно поповнювалася дев'ятьма періодичними виданнями [14].

У 1878 р. школу відвідав відомий історик Микола Костомаров з конотопським землевласником С.І. Левченком. У своєму нарисі, надрукованому в газеті «Порядок» [11], він написав: «Он (С.П. Великдан) повел в сад, где во все стороны были разбиты липовые аллеи, в которых стояли ульи с пчелами, а затем были полосы с просеянными медоносными травами. Хозяин показывал нам ульи разного устройства... У меня, – сказал он, – есть здесь еще одна редкость и драгоценность. Он повел нас в другой угол сада и привел к деревянной избе, сложенной из толстых бревен и необмазанной. «Это келья Св. – она куплена у монахов Крупицкого

монастиря, где жил святой муж несколько времени в своей жизни» [12, 283].

У 1878 р. школа бджільництва відзначила свій 50-ти річний ювілей. Держава високо оцінила заслуги Степана Великдана в бджільництві, під час святкування нагородивши його орденом св. Володимира 4-го ступеню [13, 23407]. З 1845 р. нагороджені тільки орденами св. Володимира і Св. Георгія всіх ступенів одержували право спадкового дворянства. Степан Петрович Великдан з 1879 р. отримав ще і ранг Колезького реєстратора [12, 667].

С. Великдан написав більше 50 наукових статей, заміток, повідомлень, надрукованих в тогочасних періодичних виданнях «Труды императорского вольного экономического общества», «Хлеборобский журнал», «Хлеборобская газета», «Земледельческая газета», «Черниговские губернские ведомости» та інші [10, 22]. Перша стаття «Про втрати бджіл через недбале утримання їх зимою» була написана ним в 19-річному віці і опублікована у «Земледельческом журнале» 1838 року (№ 5). Він активно листувався з Степаном Олексійовичем Масловим – благодійником школи бджільництва і незмінним секретарем Імператорського Московського товариства сільського господарства. Після відвідин науково-дослідного господарства Петра Прокоповича у 1834 р. між ним і родиною великого пасічника підтримувались довголітні дружні стосунки. Підтвердженням цьому є привітання, надіслані благодійнику С. Великданом з нагоди 50-ти річчя службової діяльності та Новим роком [14, 55].

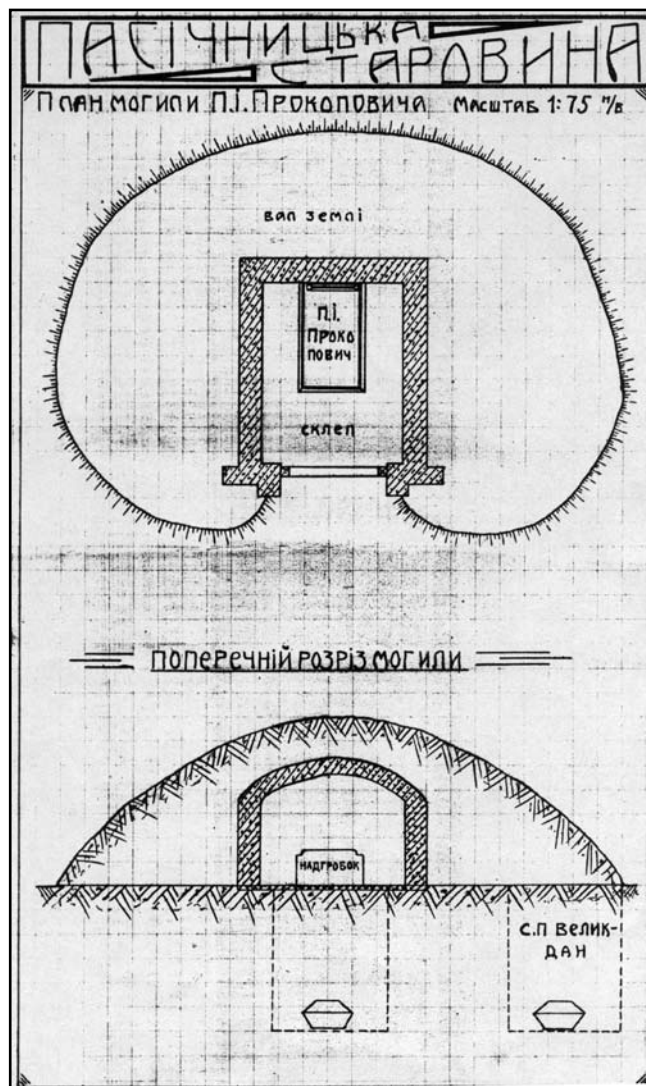
Крім бджільництва, П. Прокопович, а потім і С. Великдан займались вирощуванням тутових дерев та шовкопрядів [6, 173].

Багато зробив С. Великдан для упорядкування та належного утримання могили свого батька, на якій зробили грот, встановили пам'ятник – вулик, власноруч зроблений П. Прокоповичем у 1814 р.

З іменем Степана Великдана пов'язане і розповсюдження українських книжок у нашому регіоні. На пасіці в нього знаходилося велике зібрання книг, де кожен бажаючий міг отримати українське видання [4, 248]. Приділяючи значну увагу рідній мові, Степан Петрович надав свої праці для публікацій до україномовного журналу «Основа» [15, 8].

Степан мав «не шлюбну» жінку Марію Малиновську (померла у 1900 р., похована на цвинтарі в місті Бахмач Чернігівської губернії) [1, 19], чотирьох синів (Федора, Івана, Петра, Данила) та трьох доньок (Варвару, Євдокію, Ганну). Після ліквідації школи і пасіки син Федір з матір'ю переселились до Бахмача, де він де працював урядником, Іван виїхав на Кавказ [16, 9].

Нажаль, портретного зображення С.П. Великдана не збереглося. Старожили села Пальчики згадували,

План могили П.І. Прокоповича

що «був він з голеним обличчям, без усів і бороди, зовнішнім виглядом, подібним до Прокоповича, мав строгий вигляд і гучний голос». «Було як гука кого», – згадував старий дід Іван Шлапак, – «дак голос його чути за версту. Дуже любив природу та птахів. Був гостинним і хлібосолом. Не любив, коли хто з селян, звертаючись до нього, називав паном, а не по імені та по-батькові» [1, 19-20].

Зберігся запис у метричній книзі Троїцької церкви села Пальчики, Конотопського повіту, Чернігівської губернії за 1879 рік, відповідно до якого «колезький реєстратор, Почесний громадянин, кавалер ордена Св. Володимира 4-го ступеню Степан Петрович Великдан помер 29 серпня 1879 року (за ст. ст.) і похований на своїй пасіці 31 серпня» [1, 12]. Його могила знаходиться праворуч від могили свого батька Петра Івановича.

Довгий час ім'я та місце поховання Степана Великдана було забуто. Зусиллями колективу НІКЗ «Гетьманська столиця» у 2008 р. на місці поховання відомого пасічника було встановлено надгробну плиту з темного граніту із написом: «Великдан

Степан Петрович. 1819-1889 р. Спадкоємець Прокоповича П.І. Керівник школи бджільництва. На жаль, рік смерті на плиті не правильний. Це помилка організації, яка у 2008 р. встановила бронзовий пам'ятник Прокоповичу П.І. і зробила зовнішню реконструкцію кургану.

Отже, на основі виявлених та вивчених науково-джерельних матеріалів до наукового обігу вводяться маловідомі факти життєвого шляху педагога, експериментатора у бджільницькій справі, активного громадського діяча Степана Великдана. Він є продовжувачем справи батька, Петра Прокоповича, який був першим, хто перетворив вітчизняне бджільництво з простого промислу в науку.

Посилання

1. Різниченко В. С. Великдан. Реприн. вид. (Київ, 1925) – Стрий, 2010.
2. Такий В. Т.Г. Шевченко і П.І. Прокопович // Пасіка – 2005. – № 8.
3. Половникова С. Петро Іванович Прокопович: продовження роду // Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвячена 230-й річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича. – Ніжин, 2005.
4. Прокопович П. Вибрані твори. Т.1. – Харків, 2010.
5. Прокопович П.И. Избранные статьи по пчеловодству. – М., 1960.
6. Обзор действий Департамента Сельского Хозяйства в течении пяти лет, с 1844 по 1849 год. – СПб., 1850.
7. Прокопович П. Про пчолу. – Стрий, 2010.
8. Москвитянин. Ч.III. – № 10, кн. 2, раздел V. М., 1850.
9. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865.
10. Юрченко Т. Короткий нарис історії Українського пасічництва. – Стрий, 2008. Факсимільне видання з оригіналу видання Прилуцького Кооперативного Пасічницького Товариства, 1926.
11. «Порядок» – громадсько-політична та літературна газета, що виходила у Петербурзі в 1881-1882 роках.
12. Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009.
13. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. / Под ред. профессора М. Е. Андриевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. – СПб., 1890-1907.
14. Юбилей Степана Алексеевича Маслова 20 декабря 1868 года. – М., 1869.
15. Основа. Южно-русский литературно-учений вестник. – СПб., январь, 1861.
16. Різниченко В. Як погинула пасіка Прокоповича. Репринт. вид. (Київ, 1920). – Стрий, 2007.

Терех Н.И. Степан Великдан

На основе источников рассматривается жизненный путь и научно-образовательная деятельность выдающегося украинского пасечника Степана Петровича Великдана, продолжателя дела своего отца – известного деятеля отечественного пчеловодства Петра Ивановича Прокоповича, в результате чего анализируется его личный вклад в становление и развитие отечественного пчеловодства как науки.

Ключевые слова: пчеловодство, Прокопович, школа, учитель, помощник, почетный гражданин, книги на украинском языке.

Terekh M.I. Stepan Velykdan

On the basis of source materials the article describes lifetime,

scientific and educational activity of outstanding Ukrainian apiarist Stepan Petrovych Velykdan. He was a son of prominent figure of home beekeeping – Petro Ivanovych Prokopovych and a follower of his father's business. The author gives profound analyses of his personal contribution in formation and development of home beekeeping.

Key words: beekeeping, Prokopovych, school, teacher, assistant, honoured citizen, books in Ukrainian.

29.03.2011 р.

УДК 94 (477. 51) «18»

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. НЕПЛЮЄВА

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та земської діяльності Чернігівського губерньського предводителя дворянства у 1872-1890 рр. М.І. Неплюєва.

Ключові слова: Микола Неплюєв, земство, гласний, губерньський предводитель дворянства.

Микола Іванович Неплюєв (1825-1890) – чернігівський губерньський предводитель дворянства у 1872-1890 рр., залишив по собі згадку серед сучасників і дослідників [1, 15; 2, 303-305] як захисник підвалин самодержавства, особливо на губерньських земських зібраннях, де він головував за посадою предводителя. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність ще не знайшли відображення у науковій літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Рід Неплюєвих пруського походження. Його представники перейшли на службу до великого князя Олександра Ярославича Невського. Прізвище Неплюєвих отримало свою назву від нащадків Андрія Івановича за прізвищем «Кобила», який перебував на службі у московського князя Семена Івановича. Г.О. Милорадович зазначав: «У Андрея Івановича был праправнук Федор Иванович Неплюй, потомки коего Неплюевы служили Российскому Престолу дворянские службы в знатных чинах и жалованы были от ГОСУДАРЕЙ поместьями в Тверской, Новгородской, С.-Петербургской, Черниговской и др. губерниях, и другими знаками почестей и Монарших милостей» [3, 153-154].

М.І. Неплюєв народився у 1825 р. у сім'ї гвардійського полковника Івана Івановича Неплюєва та його дружини – баронеси Берти Василівни Дибич. Подружжя мало ще синів Івана (1830–?), Василя (1831–?), Дмитра (1833–?) та дочку Наталію [3, 153].

Навчався М.І. Неплюєв у школі гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів. По її закінченні у 1843 р. був направлений на службу прапорщиком до лейб-гвардійського Драгунського полку. У 1846 р. згідно з його проханням був

переведений до лейб-гвардійського Кінно-Гренадерського полку. У 1849 р. М.І. Неплюєв був призначений ад'ютантом до командуючого резервними і запасними ескадронами Гвардійського і Гренадерського корпусів генерал-лейтенанта Коскуля. Однак у 1850 р. «по домашнім обставинам» був звільнений зі служби у чині штабс-капітана. З 12 червня 1854 р. по 17 липня 1857 р. М.І. Неплюєв за обранням дворянства перебував на посаді засадателя у Петергофському повітовому суді. Після того він повернувся до свого маєтку у Глухівському повіті Чернігівської губернії займатися чималим господарством. За обранням дворянства Чернігівської губернії з 25 серпня 1863 р. й до виборів 1866 р. М.І. Неплюєв був почесним попечителем Новгород-Сіверської чоловічої гімназії [4, 4].

М.І. Неплюєв був одружений з баронесою Олександрою Миколаївною Шліппенбах. Подружжя мало сина Миколу та дочок Марію і Ольгу. Серед їхніх дітей найбільше відомий Микола Миколайович (1851-1908) – громадський та релігійний діяч, автор книг і статей богословського, релігійно-публіцистичного й педагогічного напрямку, організатор Православного Хрестовоздвижеського Трудового братства [3, 153].

Із запровадженням у Чернігівській губернії в 1864 р. земських установ, М.І. Неплюєв долучився до справ місцевого самоврядування. Він був обраний Глухівським повітовим земським гласним. На засіданні першого Глухівського повітового земського зібрання 21 червня 1865 р. М.І. Неплюєв разом із гласними М.А. Терещенком, В.І. Туманським, Ф.Д. Красовським, О.Г. Трофименком, П.О. Чуйкевичем, М.В. Алферовим був обраний до складу комісії для розробки правил проведення щоденних засідань зібрання та інструкції повітовій земській управі [5, 23]. 22 червня розроблені комісією документи одноголосно були схвалені зібранням і прийняті до керівництва [5, 26]. Того ж таки дня відбулись вибори голови та членів Глухівської повітової земської управи. Головою управи був обраний повітовий предводитель дворянства, штаб-ротмістр В.І. Туманський, членами – глухівський міський голова М.А. Терещенко, колезький асесор О.Г. Трофименко, штабс-капітан М.І. Неплюєв та козак Є.В. Орленко [5, 32]. У повітовій земській управі «члену Н.І. Неплюєву предоставлено ближайшее заведывание городскою больницею» [6, 68]. 23 червня М.І. Неплюєва обирають також гласним Чернігівського губернського земського зібрання [5, 28].

Зазначимо, що повітовим земським гласним він обирався упродовж всього свого життя. До того ж, у 1869-1874 рр. за обранням Глухівського повітового земського зібрання М.І. Неплюєв керував повітовою земською управою. Обов'язки губернського земського гласного він виконував чотири терміни

протягом 1865-1873 та 1883-1885 рр. [7, 24].

На засіданні повітового зібрання 25 червня 1865 р. під час обговорення питання про здешевлення та удосконалення проведення межування земельних володінь у повіті, голова зібрання вважав його обов'язкове проведення передчасним і «разорительною, опасною роскошью». Він поставив на голосування ряд питань, зокрема: «Следует ли просить об упразднении обязательного размежевания? Вопрос этот решен утвердительно большинством голосов (25 против 2). Не согласившиеся с мнением большинства, гласные Н.И. Неплюев и Ф.Д. Красовский, остались при мнении, которое предоставили себе подать в установленный срок» [8, 219]. М.І. Неплюєв та Ф.Д. Красовський удвох також негативно висловились щодо подання клопотання про ліквідацію Межової палати [8, 220]. Обґрунтоване «мнение» гласних М.І. Неплюєва та Ф.Д. Красовського було додано до журналів земського зібрання [9].

Така позиція М.І. Неплюєва зміцнила його авторитет серед землевласників повіту та в урядових колах. Наступного року дворянством повіту «гвардии штабс-капитан Неплюев» був обраний головою Глухівської межової комісії та був затверджений на цій посаді керуючим Межовим корпусом 8 травня 1866 р. [10, 131]. Того ж таки року його обрали ще й Глухівським повітовим предводителем дворянства. Чернігівській губернатор затвердив обрання М.І. Неплюєва 18 червня 1866 р. На цій посаді він перебував до 1872 р. Разом з тим М.І. Неплюєв обирався гласним Глухівської міської думи та почесним мировим суддею [11, 173].

Напевно, М.І. Неплюєв плідно працював на цих посадах, оскільки влада неодноразово відзначала його діяльність нагородами. Зокрема, 28 червня 1868 р. він був нагороджений орденом св. Станіслава 2 ступеня з імператорською короною [12, арк. 2], а 14 червня 1869 р. «по всеподданнейшему докладу г. Министра внутренних дел об отлично-усердной службе Глуховского уездного предводителя дворянства и председателя Глуховских уездных: Межовой комиссии и земской управы гвардии штабс-капитана Николая Неплюева Государь Император соизволил пожаловать кавалером ордена св. Анны 2-й степени» [13, арк. 1].

Помітна його діяльність у роботі Чернігівського губернського земського зібрання, де він мав авторитет серед частини гласних – великих землевласників. Зокрема, на засіданні у грудні 1866 р. у зв'язку із закінченням посади К.Є. Троциною, відбулися вибори члена Попечительної ради Чернігівської жіночої гімназії. На цю посаду був обраний «гвардии штабс-капитан Николай Иванович Неплюев» [14, 7]. На четвертій черговій сесії губернського земського зібрання 10-21 листопада 1868 р., за відсутності Чернігівського

губернського предводителя дворянства І.М. Дурново, М.І. Неплюєв «по Высочайшему повелению» виконував обов'язки голови зібрання [15, 531].

На засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання він активно захищав інтереси свого стану. Дослідник земства Б.Б.Веселовський зазначав: «В 60-х годах в губернском земстве господствовала партия губернского предводителя И.Н. Дурново, М.О. Миклашевского и Н.И. Неплюева (в 1872-1889 гг. губернский предводитель дворянства). Она отвергала все, что существенно затрагивало землевладельческие интересы» [2, 303]. Протягом тривалого часу ця партія гальмувала дослідження стану постійно голодуючого населення Суразького та Мглинського повітів. Зокрема, 30 жовтня 1870 р. Чернігівська губернська земська управа запропонувала земському зібранню «ходатайствовать о понижении выкупных платежей до размера, соответствующего доходу с земли, и избрать особую комиссию для подробного исследования на месте положения дела и предоставления правительству результатов этого исследования» [16, 140]. Але голова зібрання М.І. Неплюєв не дозволив обговорення пропозицій управи. На знак протесту голова губернської земської управи О.П. Карпінський і увесь її склад зробили заяву про вихід у відставку, і разом з ними 11 гласних залишили зал засідань [16, 141].

На Чернігівських губернських дворянських виборах 1872 р. М.І. Неплюєв був обраний Глухівським повітовим предводителем дворянства та кандидатом на посаду Чернігівського губернського предводителя і на останній посаді був затверджений імператором. М.І. Неплюєв виконував обов'язки Чернігівського губернського предводителя дворянства упродовж сімнадцяти з половиною років, переобираючись на цю посаду кожні три роки. Зокрема, на засіданні Чернігівського губернського дворянського зібрання 29 травня 1881 р. кандидатами на посаду губернського предводителя дворянства були обрані «действительный статский советник Николай Иванович Неплюев, получивший балов избирательных 128, неизбирательных 68, и камергер Двора Его Императорского Величества Василий Аркадиевич Кочубей – 107 избирательных и 89 – неизбирательных». На тому ж таки засіданні були обрані «депутаты для поднесения Его Императорскому Величеству Всеподданнейшего адреса дворянства: действительный статский советник Н.И. Неплюев, действительный статский советник П.И. Скоропадский и князь М.Н. Кейкуатов» [17, 8]. Затвердження М.І. Неплюєва на посаді відбулося незабаром. Місцева преса повідомляла: «Государь император из двух избранных дворянством Черниговской губернии кандидатов на должность местного губернского предводителя дворянства, в 12-й день сего июня, Высочайше соизволил утвердить в должности, состоящего в оной по прежним выборам, дей-

ствительного статского советника Неплюева» [18, 3].

Головуючи на засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання, М.І. Неплюєв завжди твердо стояв на сторожі інтересів самодержавства і борюся з будь-якими ліберальними проявами. Зокрема, таким він проявив себе на відомому засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 14 січня 1879 р., коли мала обговорюватися відповідь чернігівських земців на відозву уряду до суспільства об'єднати зусилля для боротьби з революційним народництвом, підготовлена земською комісією. Оприлюднити її мав лідер чернігівських лібералів І.І. Петрункевич. Сутність відповіді полягала в тому, що суспільство й громадські установи не мають ніяких громадянських прав, позбавлені свободи слова й друку, зовсім безсилі боротися з цими явищами. Голова зібрання предводитель М.І. Неплюєв не дозволив зачитати її. І.І. Петрункевич, підтриманий більшістю гласних, мужньо відстоював права земства і не побажав підкоритися голові. Зібрання перетворилося на опозиційний мітинг, і голова негайно закритий його. Після цих подій М.І. Неплюєв подав у Міністерство внутрішніх справ відповідну інформацію. Внаслідок цього лідери земського опозиційного руху зазнали переслідувань. Зокрема, І.І. Петрункевич, незабаром після цього виступу, в адміністративному порядку був висланий у Костромську губернію [1, 14-15; 15, 727-728].

На кошти М.І. Неплюєва для боротьби з «ліберальними тенденціями» у земському та міському самоврядуванні у 1877-1878 рр. видавався часопис «Черниговская газета». «Партия Н.И. Неплюева» на початку 1878 р. знищила статистичне бюро губернського земства. У 1880 р. Чернігівська губернська училищна рада під головуванням М.І. Неплюєва за відсутності земських членів ухвалила постанову про неблагонадійність Борзнянської та Чернігівської повітових земських управ та визнала «в принципі» земський вплив на школу шкідливим і клопоталася про відсторонення земства від усякого впливу на навчальну справу [2, 304-305].

Водночас, працюючи на виборних та державних посадах, М.І. Неплюєв різними законними і незаконними засобами збільшував свої статки. Зокрема, Глухівське повітове поліцейське управління доносило Чернігівському губернському правлінню 16 листопада 1868 р., що «в постоялых дворах м. Ямполья, принадлежащих штабс-капитану Неплюеву, выявлены меры старого образца» і ведеться «продажа вина в амбарах постоялых дворов», за що на нього було накладено штраф [19, арк. 1]. Тим не менш, наприкінці життя у власності М.І. Неплюєва знаходилось близько 20 тис. десятин землі, цукрові та горілчані заводи тощо.

Як великий землевласник і промисловець,

М.І. Неплюєв регулярно брав участь у організації губернських сільськогосподарсько-промислових виставок, які періодично проводилися у Чернігові в другій половині XIX ст., і здобував на них певні заохочення. Зокрема, на виставку восени 1865 р. він привіз з Глухівського повіту «земледельческие орудия: деревянные: плуг одноконный, окучник одноконный, плуг пароконный, полольник на одну лошадь; железные: плуг на пару волов, борона тройная на пару лошадей, борона треугольная на одну лошадь и полольник на одну лошадь», а також «бумагу оберточную и сахарную» [20, 287- 289]. За результатами виставки її Комітет 3 жовтня 1865 р. ухвалив рішення надати золоту медаль «за земледельческие орудия – помещику Глуховского уезда Н.И. Неплюеву» [21, 257].

Він був одним з організаторів та учасників виставки, що проходила у Чернігові з 15 вересня по 2 жовтня 1883 р. На ній було представлено 650 експонентів. Її відвідало 8000 осіб. На виставці було продано представлених товарів на суму 1071 крб., 69 чоловік нагороджено медалями. Серед них був М.І. Неплюєв, який отримав «большую серебряную медаль за земледельческие орудия, чугунные и водочные изделия» [22, 1371].

М.І. Неплюєв був «непременным» членом Чернігівського губернського статистичного комітету і плідно працював у ньому. Зокрема, на засіданні Комітету 3 березня 1884 р. він був обраний до складу комісії, яка мала удосконалити таблиці для збирання статистичних відомостей у населених пунктах губернії, а також до комісії з питань створення в Чернігові сільськогосподарського та промислового музею [23, 401-402].

Водночас за посадою чернігівського губернського предводителя дворянства М.І. Неплюєв стояв біля витоків здійснення різних культурних заходів і брав участь у багатьох благодійних організаціях губернії. Зокрема, 14 квітня 1884 р. М.І. Неплюєв разом з Ф.А. Лизогубом, М.О. Константиновичем, П.О. Свечиним, В.Є. Варзаром, І.Л. Шрагом, В.М. Хижняковим на квартирі губернатора князя С.В. Шаховського, під його головуванням провели перше зібрання членів-засновників Чернігівського аматорського музично-драматичного гуртка і обрали його правління на чолі з К.Д. Милорадовичем [24, 161-164].

Протягом багатьох років М.І. Неплюєв перебував у складі правління «Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии» і виконував обов'язки скарбника, а його дружина О.М. Неплюєва була головою правління [25, 88]. Він був також дійсним членом «Черниговского губернского попечительства детских приютов», яким керували дружини чернігівських губернаторів, і допомагав йому матеріально [26, 1086].

Загалом упродовж життя за «отлично усердную службу» М.І. Неплюєв був нагороджений орденами св. Станіслава 2 ступеню з імператорською короною (1868 р.), св. Анни 2 ст. (1869 р.), св. Анни 2 ст. з імператорською короною (1871 р.), св. Володимира 4 ст. (1872 р.), св. Володимира 3 ст. (1875 р.), св. Станіслава 1 ст. (1880 р.), св. Анни 1 ст. (1883 р.), св. Володимира 2 ст. (1889 р.). За відмінну службу у 1878 р. він отримав чин дійсного статського радника, а в 1886 р. – таємного радника [4, 4].

Останнє в житті М.І. Неплюєва Чернігівське губернське земське зібрання було відкрито 15 січня 1890 р. і він, зазвичай, вів засідання. Однак 16 січня у другій половині дня, після перерви, як зазначалося в журналах засідань, «губернский предводитель дворянства Н.И. Неплюев заявил собранию, что, по случаю своей болезни и с согласия г. начальника губернии, он передаст председательство в собрании г. предводителю дворянства Городничского уезда Федору Андреевичу Лизогубу» [27, 30]. Він мав намір підлікуватися і продовжити вести засідання, однак 17 січня о 3 годині ранку помер. Того ж таки дня на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання головуючий Ф.А. Лизогуб повідомив: «Господа! Я должен сообщить вам с душевною скорбью горестную весть: сегодня в 3 часа ночи скончался наш почтенный председатель Н.И. Неплюев. Я попрошу почтить его память перерывом наших заседаний до завтра, отслужить по нем панихиду и возложить на его гроб венок от губернского земства. Собрание приняло все эти предложения и почтило память покойного вставанием» [27, 42].

Наступного дня зібрання відновило свої засідання у приміщенні міської думи. Гласний І.Д. Рогович сказав декілька слів у пам'ять М.І. Неплюєва. Він, зокрема, зазначив: «Русским был характер, эта доброта, мягкость, то что-то товарищеское, что он вносил в отношения даже к более молодым гласным. Истинно русскими были незыблемая преданность престолу, верным слугою которого он был всегда, и приверженность идее государственного порядка, зорким стражем которого он также никогда не переставал быть. Но это дело охранения порядка ему было очень легко вследствие всеобщего уважения и любви, которым он пользовался среди нас» [27, 45]. Далі І.Д. Рогович наголосив: «Пусть этот пример, Милостивые Государи, послужит для нас также заветом верности русским и земским началам, заветом – сохранять ту горячую беспредельную преданность Государю и сознательное, осмысленное охранение государственного порядка, которым мы были преисполнены до сих пор и которые одушевляют нас в настоящую минуту» [27, 46].

19 січня небіжчика перенесли до кафедрального

собору. Наступного дня після літургії та відспівування тіло для поховання відправили до родинного маєтку у м. Янполь Глухівського повіту [4, 4]. 17 червня того ж таки року через п'ять місяців після смерті труну з останками М.І.Неплюєва було опущено у спеціально збудований склеп у Преображенській церкві м. Янполя [28, 4].

За життя М.І. Неплюєв прибрав до власності великі земельні володіння. У Глуховському повіті син Неплюєва Микола Миколайович на початку ХХ ст. володів 16692 десятинами землі і був другим найбільшим землевласником Чернігівської губернії [29, XVII]. Невдовзі після смерті М.І. Неплюєва невідомий автор «Записки о положении крестьян в Черниговской губернии» писав: «Тяжба между Неплюевым и бывшими государственными крестьянами (прежде монастырскими) села Юриновки Новгород-Северского уезда за сенокосы и пашни в урочище «Дуброва» в количестве 3000 десятин тянулись с 1812 по 1864 год и закончились на пользу крестьян, но в результате подлога эти земли удерживал Неплюев. «Ведомство государственных имуществ», на бумагах, было постоянно на стороне крестьянского общества, но с землею позволяло Неплюеву, ныне умершему, поступать, как ему это было угодно. Можно думать, что наследник Неплюева, человек очень хороший, честный и богатый, убедившись из открывшихся в настоящее время документов, что отец его непосредственно участвовал в подлогах, не допустит дела до суда и окончит его миролюбивым соглашением без огласки» [30, арк. 3]. Напевно, так і відбулося, бо у сина М.І. Неплюєва вже не згадуються новгород-сіверські володіння.

Отже, М.І. Неплюєв був чиновником свого часу і непохитно стояв на захисті основ самодержавства на засіданнях губернських земських зібрань. Водночас він керував багатьма благодійними закладами, брав участь в організації культурних заходів, які проводились у Чернігівській губернії. Не забував він і особистих інтересів, збільшуючи власні маєтки та прибутки.

Посилання

1. Белоконский И.П. Земское движение. – М., 1914. – 397 с.
2. Веселовский Б. История земства за сорок лет. – СПб., 1911. – Т. 4. – 696 с.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1902. – Т. 2. – Ч. 6. – 316 с.
4. Некролог // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1890. – № 8. – 28 января. – Часть неофициальная.
5. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С.19-32.
6. Журнал Глуховского уездного земского собрания. 11 ноября 1865 года // Чрезвычайные уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1866. – С.67-77.
7. Сотников С.В. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX – XXXV сессий) 1883 – 1889 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I – XVIII с.с.) / С.В.Сотников. – Чернигов, 1902. – 619 с.

8. Журналы заседаний Глуховского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С.207-231.

9. Мнение гласных Глуховского земского собрания Н.И. Неплюева и Ф.Д. Красовского по вопросу о межевании // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С.245-260.

10. Отдел первый // ЧГВ. – 1866. – № 24. – 12 июня. – Часть официальная.

11. Отдел первый // ЧГВ. – 1866. – № 31. – 31 июля. – Часть официальная.

12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 12 а, спр. 350, арк. 2.

13. ДАЧО, ф. 127, оп. 13 а, спр. 520, арк. 1.

14. Объявления и извещения // ЧГВ. – 1867. – № 2. – 8 января. – Часть официальная.

15. Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865 – 1882 / А.И.Холмский. – Одесса, 1884. – 729 с.

16. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – 251 с.

17. Журналы Черниговского губернского дворянского собрания 1881 года. Мая 29 дня // ЧГВ. – 1881. – № 30. – 26 июля. – Часть неофициальная.

18. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. – 1881. – № 26. – 28 июня. – Часть официальная.

19. ДАЧО, ф. 127, оп. 13 а, спр. 3918, арк. 1.

20. Список предметов, представленных на сельскохозяйственную выставку, бывшую в г. Чернигове // ЧГВ. – 1865. – № 48. – 28 ноября. – Прибавление.

21. Журнал заседания Комитета, учрежденного для управления выставкою предметов сельскохозяйственной промышленности, открытою в г. Чернигове. № 2, Октября 3 дня 1865 года // ЧГВ. – 1865. – № 43. – 24 октября. – Прибавление.

22. Список наград, присужденных на Черниговской сельскохозяйственно-промышленной выставке // ЧГВ. – 1883. – № 42. – 16 октября. – Часть официальная.

23. Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета, марта 3 дня 1884 г. // ЧГВ. – 1884. – № 39. – 7 октября. – Часть неофициальная.

24. Журнал заседания Черниговского музыкально-драматического кружка любителей 14 апреля 1884 года // ЧГВ. – 1884. – № 15. – 22 апреля. – Часть неофициальная.

25. Отчет Правления Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии за 1883 год // ЧГВ. – 1884. – № 8. – 26 февраля. – Часть неофициальная. – С. 85-89.

26. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1881 год // ЧГВ. – 1882. – № 45. – 7 ноября. – Часть неофициальная. – С. 1086-1089.

27. Черниговское губернское земское собрание XXV очередной сессии 1889 г., состоявшейся 15 – 25 января 1890 года. – Чернигов, 1890. – 300 с.

28. Борков П. Корреспонденция (Черн. губ. вед.). Янполь / П.Борков // ЧГВ. – 1890. – №49. – 24 июня. – Часть неофициальная.

29. Список 142 потомственных дворян Черниговской губернии, владеющих землею от 1000 д. и свыше // Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2. – Приложения. – С. XVI-XX.

30. ДАЧО, ф. 128, оп. 6, спр. 58, арк. 3.

Рахно А.А. Земская деятельность Н.И.Неплюева

Статья посвящена анализу жизненного пути и земской деятельности Черниговского губернского предводителя дворянства в 187-1890 гг. Н.И. Неплюева.

Ключевые слова: Николай Неплюев, земство, гласный, губернский предводитель дворянства.

Rakhno O.Ya. M.I. Nepluev's zemstvo activity

The article is devoted to the analysis of M. I. Nepluev's life and zemstvo activity. M. I. Nepluev was the Chernihiv hubernian marshal of nobility in 1872 – 1890.

Key words: Mykola Nepluev, zemstvo, glasnyi, hubernian marshal of nobility.

23.03.2011 p.

УДК 94 (477.51) «18/19»

О.О. Хаценко

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.Я. ДОРОШЕНКА У М. ГЛУХОВІ

Стаття присвячена аналізу громадської діяльності П.Я. Дорошенка у м. Глухові. Проаналізовано період його життєвого шляху та діяльності за 1890-1906 рр.

Ключові слова: П. Дорошенко, м. Глухів, музей, лікарня, школа.

Петро Якович Дорошенко (1858-1919) – відомий історик та громадський діяч Чернігівщини та України. Його робота по створенню Глухівського музею знайшла певне відображення у статтях Г.Петрова[1;2]. Втім, комплексна праця, присвячена громадській діяльності П.Я. Дорошенка у Глухові, відсутня. Відтак наша стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

П.Я. Дорошенко народився 22 листопада 1858 р. на х. Дорошенків Глухівського повіту Чернігівської губернії у відомій козацько-старшинській родині. Його дитячі роки пройшли в Глухівському повіті. Середню освіту він здобув у Новгород-Сіверській гімназії, а потім навчався на медичному факультеті Київського університету св. Володимира.

Закінчивши у 1884 р. університет з дипломом хірурга, П.Я. Дорошенко оселився в рідному Глухові, де почав працювати повітовим земським лікарем. Голова земської управи В.М. Амосов відмічав, що коли він відвідував повітову лікарню, то там завжди був лад, оскільки П.Я. Дорошенко відповідально ставився до своїх обов'язків завідувача лікарні. Він поєднував посаду міського лікаря і лікаря земської лікарні. Міська управа часто зверталась до П.Я. Дорошенка за наданням медичної допомоги вдома мешканцям міста, і жодного разу він не відмовив. На своїх конях, у будь-яку погоду по бездоріжжю, поспішав він на допомогу хворим. Він вів облік хворих, яким надавав допомогу і призначав лікування. Щомісяця П.Я. Дорошенко звітував перед медичним правлінням про лікарську практику в Глухові. Місцеве населення з повагою ставилось до молодого лікаря [3, 5].

Водночас виборцями Глухівського повіту П.Я. Дорошенко обирався повітовим земським гласним і брав активну участь у роботі медичної комісії земства. У вересні 1899 р. повітове земське зібрання доручило йому керувати будівництвом інфекційного відділення лікарні в Глухові. Але П.Я.Дорошенко запропонував доповнити затверджений план будівництва з обов'язковим розміщенням вентиляції і центральної груби. Почати роботи потрібно було терміново, адже на це були виділені кошти в сумі 6680 крб. [4, 270].

16 вересня 1899 р. на зібранні медичної комісії, активним членом якої був П.Я. Дорошенко, розглядався проект розміщення дезінфекційної камери з паровиком у лікарні. На цьому зібранні він запропонував виділити кошти в розмірі 2050 крб., але половину вартості камери, тобто 1025 крб., асигнувати в кошторис 1900 р., а другу половину взяти із місцевого бюджету, адже така камера мала велике значення для здоров'я глухівчан.

П.Я.Дорошенко вболівав за стан лікарні, тому просив виділити кошти на фарбування підлоги у жіночому відділенні 50 крб., на ремонт огорожі біля лікарні – 75 крб. Він був щиро вдячний повітовому предводителю дворянства В.П. Кочубею за дарунок лікарні мікроскопу та лісових саджанців. Ревізійна комісія, яка доповідала на земському зібранні про медичні справи лікарні, дякувала лікареві П.Я. Дорошенку за її гарний стан та якість харчових продуктів для хворих [4, 271].

У 1899 р. Глухівське земство збільшило витрати на медикаменти. Так річним кошторисом було заплановано 6000 крб. на їх придбання, а у 1898 р. ця сума склала 5345 крб. Гласні П.Я. Дорошенко і Я.Є. Тарасов запропонували зібрати всіх земських і міських лікарів, щоб скласти список потрібних медикаментів, але менш дорогих, які будуть купувати для Глухівського земства. 30 вересня 1900 р. В.П. Кочубей як голова земського зібрання згодився на цю пропозицію, бо вона зберігала матеріальну зацікавленість земських платників, а якщо ж було корисно земству, – зобов'язати управу терміново почати закупівлю медикаментів за кордоном [5, 266].

П.Я. Дорошенко турбувався про здоров'я мешканців міста. У 1903 р. він брав участь у обговоренні питання про заснування санаторію для службовців Глухова. Але він висловив думку, що заснування санаторію в дачній місцевості не доцільне, оскільки вчителі не мали потреби в ньому, працюючи 7,5 місяців на рік, а решту часу «дышат чистым воздухом в своих селениях». У гіршому стані знаходились працівники канцелярій, але вони були найбільш зайняті влітку. Він запропонував якщо й засновувати санаторій, то десь у Новгород – Сіверському повіті [6, 40].

На засіданні земського зібрання 28 вересня 1900р.

П.Я. Дорошенко запропонував на майбутнє зробити проект загальної каналізації всього помістя, де знаходились благодійні установи, тому що очищення вигрібної ями вимагає значних затрат [6, 252].

На тому ж зібранні розглядалось питання про збільшення заробітної плати земським фельдшерам. Воно було передано на розгляд медичної комісії, членом якої був П.Я. Дорошенко. Фельдшери, що закінчили фельдшерську школу, отримували 300 крб. на рік. Зарплата могла бути і більшою згідно правил, затверджених Глухівським земством. Воно відчувало нестачу фельдшерів, оскільки була низька зарплата. Тому П.Я. Дорошенко зробив пропозицію зв'язатися із закладами, які змогли б вказати, звідки можна було запросити потрібних земству фельдшерів-професіоналів і за яку винагороду, а також запропонував збільшити їм заробітну плату до 400 крб. на рік і сплачувати ще гроші за квартиру.

Допомагав П.Я. Дорошенко і фельдшерам, які працювали в його лікарні. Наприклад, фельдшеру П. Мурашку була надана допомога 60 крб., фельдшеру Капилову – 25 крб. у зв'язку зі збиткам, завданими пожежею [7, 289]. Він вболівав за професійні медичні кадри в Глухівському земстві. Так, за його пропозицією була виділена стипендія М.Г. Сердюковій і О.Д. Карпенку у розмірі 50 крб. кожній для вступу до медичного інституту, але за умови, що вони після закінчення відпрацюють цю стипендію у Глухівських земських медичних установах. Також П.Я. Дорошенко запропонував клопотатися перед земською управою про учня фельдшерської школи Шапошникова, щоб зарахувати його позаштатним стипендіатом, а також направити декілька сільських жінок для навчання повивальній справі, оскільки такі спеціалісти були вкрай необхідні населенню повіту [5, 295].

П.Я. Дорошенко брав активну участь у профілактичній роботі, тому йому, як земському лікарю, було доручено скласти коротку і доступну пам'ятку про пастерівське лікування сказу. 30 вересня 1900 р. земське зібрання ухвалило рішення повідомити через парафіяльних священників про важливість пастерівських щеплень і терміново їх робити, щоб попередити епідемію [5, 271].

За сумлінну службу Глухівське земське зібрання неодноразово оголошувало П.Я. Дорошенку особливу подяку. Його заслуги визнавали й урядові кола. У 1895 р. він був нагороджений орденом св. Станіслава III ступеня, а 1903 р. – орденом св. Анни III ступеня. Відвідавши Глухів 1906 р., чернігівський губернатор М.М. Родіонов високо оцінив діяльність земського лікаря П.Я. Дорошенка [8, 5].

Працюючи в Глухові, П.Я. Дорошенко у вільний час вивчав історію та культуру рідного краю, збирав пам'ятки української старовини, книги та документи. Інтерес і любов до української старовини, рідного слова й письменства він виніс із своєї сім'ї. Згодом

він влаштував у своїй оселі дуже цінний музей і архів для вивчення старовини. Архів мав навіть зошити «Щоденника» Якова Марковича.

Приїхавши у Глухів, молодий лікар доклав багато зусиль, щоб зібрати розпорошені по маєтках папери і рукописи про українську минувшину. Він кинувся рятувати, що можна, не шкодував для того зусиль і коштів. Так складалася його безцінна колекція українських старожитностей. Тут були універсали гетьманів з їх власноручними підписами та інших керманичів козацької України. Частина документів була успадкована від батька і діда, дещо купував сам, дещо дарували добрі люди. Були рукописи і М. Гоголя, П. Куліша, М. Максимовича [9, 100].

П.Я. Дорошенко створив не тільки архів документів, але й зібрав друковану продукцію, що стосувалась України. Дорошенківська бібліотека мала всі видання М.І. Костомарова, П.О. Куліша, О.М. Лазаревського (включно з окремими відбитками, які друкувалися вкрай обмеженим накладом), усі видання Київської археографічної комісії, Чернігівського губернського статистичного комітету, а також номери журналів «Основа», «Киевская старина», альманаху «Молодик». Бібліотекою користувалися історик Ф.М. Уманець при підготовці монографії «Гетьман Мазепа», історик О.М. Лазаревський при написанні «Опису Старої Малоросії». Колекція мала вироби зі срібла та українського скла, порцеляни, побутові речі, портрети історичних діячів України (гравіровані портрети гетьманів з XVII ст., олійні портрети гетьманів, кілька малюнків Т.Г.Шевченка) [10, 112]. Постійно він вів облік статей і заміток про Глухів.

П.Я. Дорошенко зробив помітний внесок у створення краєзнавчого музею в Глухові. Не без підстав згодом називали його видатним знавцем української старовини, давнього побуту. Необхідність створення міського краєзнавчого музею відчувалась давно. У Західній Європі кожне невеличке старовинне містечко мало свій музей, а Глухів не мав. Це дуже турбувало П.Я.Дорошенка.

6 листопада 1901 р. у Ніжині помер заступник голови Ніжинського окружного суду, громадський діяч та колекціонер М.В. Шугуров, який упродовж життя зібрав цінну бібліотеку та прекрасну колекцію малюнків і картин з українського побуту [11, 104]. У вересні 1902 р. удова М.В. Шугурова подарувала Глухівському земству бібліотеку свого чоловіка та інші речі з його колекції. П.Я. Дорошенко підкреслив, що такий дарунок став би основою колекції Глухівського музею. Незабаром вона була перевезена з Києва [6, 14]. Основна мета створення музею – зібрати і зберегти пам'ятки місцевої старовини.

Створення музею тривало майже півтора року. Увесь цей тягар взяв на свої плечі П.Я. Дорошенко. Він був ініціатором і головним організатором музею. Несподіваним був результат звернення до

населення Глухівщини з проханням допомогти в збиранні експонатів. Щедро дарували і дворяни, і селяни. Вагомий внесок зробив і сам організатор, передавши до фондів чимало медалей, монет та інших речей [12; 13]. Відкрити музей запланували в новоспоруджуваному будинку міської бібліотеки, в одній з чотирьох його кімнат. 18 червня 1903 р. будинок було освячено, і краєзнавчий музей відкрили. 25 вересня 1903 р. на засіданні Глухівського повітового земського зібрання було підкреслено, що це було зроблено завдяки турботам П.Я. Дорошенка як керівника справою. Зібрання висловило йому подяку і обрало першим головою музейної комісії [6, с. 214].

Організація музею в Глухові збагатила П.Я. Дорошенка досвідом, який він використовував пізніше, коли займався музейною роботою у Чернігові.

Особливо гаряче обстоював П.Я. Дорошенко вільний розвиток української науки та культури. 8 грудня 1899 р він увійшов до складу з народної освіти, де був її діяльним членом комісії [13, 119]. Глухівське земство витратило 1/3 свого бюджету на народну освіту і значну суму на утримання гімназій. Директор чоловічої гімназії неодноразово клопотався про виділення коштів, тому що вона потребувала розширення. Хоча для цього коштів не було, П.Я. Дорошенко стверджував, що розширення вкрай необхідне відповідно до гігієнічних норм і для навчання. У 1904 р. директором чоловічої гімназії було складено кошторис на найнеобхідніше для утримання гімназії (27380 крб.). Але земське зібрання ухвалило суму 25748 крб. П.Я. Дорошенко, обмірковуючи це рішення, на наступному зібранні запропонував змінити ухвалу і асигнувати на утримання гімназії суму, яку просив директор. Члени земського зібрання погодились з аргументами П.Я. Дорошенка [6, 202].

5 серпня 1900 р. комісія з народної освіти розглянула питання про відкриття спеціальної школи для дівчат з обов'язковим викладанням рукоділля і ткацтва в тих місцевостях, де є можливість. П.Я. Дорошенко запропонував призначити викладачам рукоділля заробітну плату у розмірі 50 крб. [5, 188].

Восени 1900 р. комісія запропонувала Семенівському товариству позику 1000 крб. на 10 років для будівництва зразкової школи на честь О.С. Пушкіна, а якщо товариство відмовиться, то надати позику комусь іншому [5, 119].

8 грудня 1902 р. П.Я. Дорошенко був обраний членом Опікунської ради Глухівської жіночої гімназії [14, 23]. У вересні 1904 р. у с. Баничі була відкрита перша народна школа з викладанням столярного і ткацького ремесел. Улаштування благоустрою школи було справою П.Я. Дорошенка, за що земське зібрання оголосило йому подяку [6, 418].

П.Я. Дорошенко відзначився і як завзятий

оборонець усіх справ культурно-просвітнього характеру. На земських зібраннях він завжди обстоював питання шкільних асигнувань, друкування українських етнографічних і історичних матеріалів у земських виданнях, заснування бібліотек. Так відповідно до рішення Глухівського зібрання 1897 р. було відкрито 10 сільських бібліотек [13, 1591]. Комісія з народної освіти ухвалила рішення щодо придбання для шкільних бібліотек необхідних книжок за гроші, які були пожертвовані мешканцями повіту. П.Я. Дорошенко поклопотався про те, щоб бібліотеки були забезпечені книжками в достатній кількості та з необхідних галузей знань [5, 144].

П.Я. Дорошенко брав активну участь у роботі комісії з будівництва доріг. Зокрема, у вересні 1901 р. він, як член цієї комісії, розглядав питання про будівництво мосту у с. Уска, ремонту греблі у с. Мала Слобода та проїжджої дороги у с. Буди [5, 109]. У 1900 р. земським зібранням він був обраний до комісії, яка складала списки присяжних засідателів [5, 54]. Будучи технічно освіченою людиною, він у жовтні 1901 р. запропонував удосконалити процес копання глини для подальшого виготовлення фарфорових виробів і якнайшвидше залучити до цієї справи гірничого інженера [7, 424].

Отже, Петро Якович Дорошенко, маючи широкі культурні інтереси, всю глибоку любов до української старовини вклав у створення музею місцевої старовини ім. М.В. Шугурова у Глухові. Оцінюючи громадську діяльність, треба відзначити його активну участь у роботі численних земських комісій – з народної освіти, медичної, будівельної, емеритальної, дорожніх споруд. Покладені на нього обов'язки він виконував чесно, за що отримав визнання одного з найактивніших земських гласних Глухівського повіту.

Посилання

1. Петров Г. З гетманського роду / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – 9 липня.
2. Петров Г. Вони з тих, що уміли берегти Україну / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1993. – 18 серпня.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 12, спр. 295, арк. 10 зв.
4. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1899 году. Составлен Д.Н. Неточаевым. – Чернигов, 1901. – 516 с.
5. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1900 году. Составлен Д.Н. Неточаевым. – Чернигов, 1902. – 558 с.
6. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1903 году. Составлен В.А. Дрелингом. – Чернигов, 1906. – 613 с.
7. Свод постановлений уезных земских собраний Черниговской губернии очередной и чрезвычайной сессии, происходящей в 1901 году. Составлен Д.Н. Неточаевым. – Чернигов, 1903. – 590 с.
8. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 12,

спр. 295, арк. 10 зв.

9. Забаревський М. Памяти П.Я. Дорошенка / М. Забаревський // Хліборобська Україна. 1920. – 36.1 – С. 100.

10. Дорошенко Д. Памяти П.Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Стара Україна. 1924. – С. 112.

11. Шугуров Н.В. (Некролог) // Земський збірник Черниговской губернии. – 1901. – № 12 – С. 104-107.

12. Доклад Глуховской уездной земской управы об учреждении в г. Глухове собрания предметов местной старины и искусств. – Чернигов, 1903. – С. 13.

13. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII сс). Составил по поручению губернской земской управы С.В. Сотников. – Чернигов, 1902. – Вып. 3. – С. 119.

14. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов. Составил по поручению губернской земской управы В.М. Хижняков. – Чернигов, 1912. – Т.1. – С. 23.

Хаценко А.А. Громадська діяльність П.Я. Дорошенка у м. Глухові

Статья посвящена анализу общественной деятельности П.Я. Дорошенко в г. Глухове. Проанализирован период жизненного пути и деятельности за 1890-1906 гг.

Ключевые слова: П. Дорошенко, город Глухов, музей, больница, школа.

Khatsenko O. O. P. Doroshenko's activity in Hlukhiv.

The article is devoted to analysis of P. Doroshenko's activity in Hlukhiv. The period of life since 1890 till 1906 is analyzed.

Key words: P. Doroshenko, Hlukhiv, museum, hospital, school. 31.03.2011 p.

УДК 94 (477. 908): 05

В.В. Терлецький

КОЧУБЕЇ У ПРИЗАБУТИХ ЗВ'ЯЗКАХ З ГЛУХІВЩИНОЮ

У статті досліджується діяльність представників роду Кочубеїв та їх зв'язки з Глухівщиною. Розглядаються питання меценатства родини та допомоги відомим літературним діячам.

Ключові слова: Кочубеї, Ярославцев, Дубовичі, представники роду, меценатство.

В історії України чільне місце упродовж XVIII–XIX століть посідав старовинний впливовий рід Кочубеїв, що бере початок від кримського татарина Кучук-Бея, який десь у середині XVIII ст. прийняв православ'я під іменем Андрій.

Чимало представників цього роду найтіснішим чином були пов'язані з Глухівщиною. Останнім часом спостерігається велика увага до гілки Кочубеїв із с. Ярославцев колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Кролевецького району Сумської обл.). Серед публікацій слід згадати статті в збірниках матеріалів другої

(2003 р.) та третьої (2004 р.) науково-практичних конференцій Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові [1]. Проте ці дослідження не можуть у повному обсязі показати внесок Кочубеїв у суспільно-політичне життя колишньої імперії, особливо їх взаємини з відомими діячами минушини. І чи можемо ми в усьому погодитись із рядками Т.Г.Шевченка, який писав:

Бували війни й військові свари:
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї –
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, люблю
Зелені парості ростуть [2, 545].

...Дружиною страченого 14 червня (за іншими даними 15 червня) 1708 р. генерального писаря (1687–1699 рр.), генерального судді (з 1700 р.), державного діяча мазепинської доби Василя Леонтьовича Кочубея була Любов Федорівна (Жук?). У «Малоросійском гербовнике» В.К. Лукомського і В.Л. Модзалевського (СПБ., 1914) дані про неї не наводяться, однак подаються відомості про військового товариша (XVIII ст.) Романа Жукова та «начебто» полтавського полковника Федора Жученка (помер близько жовтня 1709 р.). Сучасний дослідник-генеалог В. Кривошея стверджує, що Федір Жученко дійсно був полтавським полковником і діяв на Лівобережжі на підтримку Юрія Хмельницького [3, 149].

Чи не дочкою Ф. Жученка була Любов Федорівна? Підтвердження цьому знаходимо у праці графа Милорадовича «Малоросійське дворянство» (Чернігів, 1890), де автор зазначає: «Василий Леонтьевич...женат на Любови Федорове Жученко». Після втрати чоловіка її відвезли до Батурина, деякий час тримали під строгого вартою. Коли ж увечері 27 жовтня 1708 р. Петро I дізнався у с. Погрібках під Новгород-Сіверським (тепер с. Коротченкове Шосткинського району на Сумщині), що Іван Мазепа з'єднався з військом шведського короля Карла XII, то дружина В.Л. Кочубея була звільнена.

Із рідкісного джерела «Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губ.», укладеного П.Е. Павловичем і виданого у Києві у 1903 р., дізнаємося: «В высшей степени интересна личность Любови Федоровны Кочубей. Её причисляют к тем женщинам-строительницам, которые, подобно Марфе Посаднице, «склонны всё без остатка забрать в свои руки, создать благосостояние своих семейств и гнездо своё, в случае надобности, защищать с энергией хищной птицы». «Хищной птицей» бачив її і письменник-історик Д. Мордовець.

Новий гетьман України Іван Скоропадський, обраний на цю посаду 6 листопада 1708 р. у Глухові за вказівкою Петра I, віддав Дубовичі, які належали

Кочубеям, своєму шурину Андрію Марковичу. Любов Федорівна, позбавлена усіх маєтків, поселилася у 7 верстах від Дубовичів на хуторі Ретик. Тут вона придбала маєток і близько 1710 р. побудувала храм Успіння Пресвятої Богородиці.

Українська «Марфа Посадниця» не була б сама собою, коли б після помилювання її з дітьми Петром I уже на початку грудня того ж року не з'явилася перед царем з проханням повернути відібрані маєтності, що і було зроблено. 15 грудня гетьман І.І. Скоропадський своїм універсалом підтвердив царське рішення. Оригінал цього документу зберігався у сімейному архіві Марковичів у с. Сваркове Глухівського повіту. Копія з нього була отримана П.Е. Павловичем від відомого місцевого шанувальника і збирача старожитностей П.Я. Дорошенка (1857-1919). У книзі ««Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губ.» автор подав текст універсалу і записав наступне: «Любовь Фёдоровна поселилась, неизвестно почему, с младшим сыном Феодором (то був Ф.В. Кочубей (? – 1729), дружиною якого стала Анастасія Василівна Скоропадська (? – 1723), тобто дочка брата гетьмана Василя Ілліча (? – 1727) – В.Т.), где она и прожила до самой смерти (около 1726 г.). Это был тип необыкновенно энергичной женщины, и сильно доставалось тем окрестным жителям, которые чаянно или нечаянно затрагивали как-нибудь её интересы. Самосуд её иногда переходил границы обыкновенной расправы с населением и по выражению соседа её, тулиголовского священника, дело доходило зачастую до того, что сама «пани старая по шляхах держала разбой».

Згадки про такі дії Кочубеївни записав свого часу історик М.П. Стожок (1923-2003), щоправда пов'язав їх не з Дубовичами і Ретиком, а з іншим маєтком Кочубеїв на глухівській землі: «Не повірив цар доносу через те, що самого Кочубея вважав за розбійника. Такою справді була його коханка, що жила в Ярославці. Коли по московському шляху купці їхали, Любка їх грабувала. Вона виїжджала верхи з охороною, з мушкетами за плечима, з пістолями за поясом, грабувала на багато тисяч, потім Богу молилася і говорила: «Я й готова б умерти, як пророк Захарія, біля вітваря» [4, 8].

У В.Л. Кочубея та Л.Ф. (народженій Жученко) було, окрім двох синів Василя Васильовича (? – 1743) – полтавського полковника, одруженого на дочці майбутнього гетьмана Данила Апостола (1727-1734) Анастасії, та згадуваного Федора, ще три дочки. Перша, Ганна, побравшись 1698 року у Батурині з небожем І. Мазепи Іваном Павловичем Обидовським (1672 – 31.01.1701), поєднала родини гетьмана і тоді ще генерального писаря В.Л. Кочубея. Друга, Параскева, стала дружиною бунчукового товариша Федора Івановича Сулими. Відомими, проте часом викривленими, сторінками життя увійшла в історію

Мотря Кочубей.

Після кари 1708 року у Глухові над лялькою, що уособлювала І. Мазепу, і проголошенням йому з подачі саме Петра I анафеми – церковного прокляття, яке гриміло по усій імперії, з позиції великодержавного шовінізму оцінювали, а точніше виливали бруд на гетьмана. У значній мірі звинувачення торкнулись і особи Мотрі Кочубей. Так, наприклад, історик Д.М. Бантиш-Каменський (1788-1850) в «Истории Малой России» писав: «Мазепа обольстил его дочь (В.Л. Кочубея – В.Т.), смеялся над упрёками обиженных родителей, и, пользуясь своим могуществом, продолжал виновную связь с несчастной» [5, 373]. Доносив до широкого кола читачів свій погляд «Энциклопедический словарь» Брокгауза і Ефрона: «Мазепа полюбил шестнадцатилетнюю красавицу – дочь К(очубея) Матрёну Васильевну («Мария» пушкинской «Полтавы») ... Мазепе удалось соблазнить Матрёну К(очубей), которая, порвав с родительским домом, переехала жить к нему» [6, 165].

Відповідь на ці писання дають рядки листів І.С. Мазепи, наприклад: «Зажурился я, почувши від дівки (служниці) таке слово, що В(аша) М(илість) за зле на мене маєш, що В(ашу) М(илість) при собі не задержав, але відіслав додому». А далі Іван Степанович пояснив їй усі можливі негативні наслідки її затримання: «Уваж сама, що б з того виросло. Перше: що б твої родичі по всім світі розголосили: що взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе замість підложниці. Друга причина: державши В-у М. у себе, я би не міг жодною мірою витримати, та і В. М. так же; мусіли би ми із собою жити так, як подружжя каже, а потім прийшло б неблагословення від церкви і клятва, щоби нам із собою не жити. Де би я тоді Вас подів?!» [7, 17].

Трагедія життя Мотрони Кочубей полягала не в тому, що вона з Мазепою були різні за віком: 16-літня дівчина і майже 65-річний гетьман. Мазепа був її хрещеним батьком, а шлюби між такими особами заборонялися православною церквою.

Як же склалася її подальша доля? В історичних працях і художній літературі було зроблено немало помилок. Історик Олександра Єфименко в «Истории украинского народа» писала, що Мотря ще з 1707 р. стала дружиною прибічника Мазепи Чуйкевича. Це необгрунтоване твердження виявилось на диво живучим. Навіть представник роду Кочубеїв Аркадій Васильович (1790-1878), уродженець м.Новгорода-Сіверського у записках «Семейная хроника» (СПб., 1890) твердив, що Мотря вийшла заміж за полковника Чуйкевича.

Здається, першим, хто заперечив ці домисли про Мотрю, був невідомий автор приміток до мемуарної праці А.В. Кочубея на сторінках «Киевской старины» (1894, № 1). У розділі «Бібліографія» він пояснив: «Весной 1708 г. Василий Чуйкевич

(Генеральний суддя після страти Василя Кочубея – В.Т.) посватал одну из дочерей Кочубея за свого сына». Тим сином був Семен. Його вінчання відбулося в Батурині 18 травня за півроку до трагічної дати (13-14 листопада 1708 р.) для Батурина, яку з біллу в серці описав Т.Шевченко:

... Батурин славний Москва вночі запалила,

Чечеля убила, і малого і старого в Сейму потопила.

Саме Катериною (Кочубеївною) називав свою першу дружину Семен Чуйкевич в «сказках» про свою службу. Та й в 1890 р. граф Милорадович в праці «Малороссийское дворянство» хибив проти істини: «Матрена Васильевна (крестница гетмана Мазепы) за Семеном Васильевичем Чуйкевичем, судьей Нежинским».

Мотря ж, як дехто пише, була заслана до Сибіру. Автор статті схиляється до думки, виголошеної на сторінці «Киевской старины» (1894, № 1): «О судьбе Матрены существует в Полтавщине гораздо более вероятное предание, что она окончила жизнь в Пушкарском женском монастыре», при цьому посилається на видання «Сборник сведений о Полтавской губернии» А.В.Богдановича (Полтава, 1877). Монастир знаходився в с.Пушкарівка, заснованому в середині XVII ст. сподвижником Богдана Хмельницького, полтавським полковником Мартином Пушкарем. Розповідаючи про церкву Вознесіння Господнього на місті колишнього села, усередині 1980-х рр. вже дуже поруйновану, сучасний дослідник, кандидат архітектури Віктор Вечерський дотримується наступної версії: «Поблизу цієї церкви, згідно з місцевими переказами, була похована дочка Василя Кочубея, з якою пов'язане останнє нещасливе кохання гетьмана Івана Мазепи – Мотря Кочубеївна, яка доживала віку в монастирі» [8, 222].

Варто зазначити, що рід Чуйкевичів осів того часу на Глухівщині. Один із найбільш кваліфікованих правників Гетьманщини Ф.О.Чуйкевич брав участь у підготовці «Прав, за якими судиться малоросійський народ», написав працю «Суд и расправа в правах малороссийских», склавши її 1752 року у Глухові і піднісши гетьману К.Г.Розумовському. За це йому було жалувано масток з людьми у містечку Вороніж Глухівського повіту [9, 103-104].

...З давніх-давен в Дубовичах стояла дерев'яна церква Архістратига Михаїла. Вона була збудована на місці появи чудотворної ікони Божої Матері. Генеральний суддя В.Л.Кочубей виявив велику увагу до святині. Десь наприкінці XVII ст. він передав до церкви вкладний срібний з карбуванням і позолотою потир, який згодом потрапив до колекції Богдана і Варвари Ханенків, а звідти до Національного музею історії України.

Згодом постало питання закладення кам'яного храму Різдва Пресвятої Богородиці з вітварем на

честь Архістратига Михаїла. На закладній дошці було зроблено напис: «В 1777 году июня месяца заложена церковь в селе Дубовичи Рождества Пресвятыя Богородицы за владельца того села подкоморного повета Глуховского Василия Васильевича Кочубея и жены Марфы Демьяновны и детей их майора Василия Кочубея и дочери Елисаветы Кочубеевой». Храм освячено у 1783 р. [10, 2].

На початку XX ст. храм ще існував, проте, як і переважна більшість церковних споруд, він у 20-30-х роках XX ст. був знищений. Зображення Дубовицької ікони Божої Матері збереглося.

Дружина «підкоморного Глухівського повіту», Марфа Дем'янівна, походила із родини дворян Оболонських, які вели свій родовід від козацько-старшинського кореня. Імовірно, її батьком був Дем'ян Васильович Оболонський, бунчужний (1741-1758), а потім суддя Генеральної старшини.

Знайшлися відомості і про їх дітей. Василь Васильович Кочубей (1750-1800) був правнуком Василя Леонтійовича Кочубея, упродовж 1796-1800 рр. обіймав посаду глухівського повітового маршала, дослужився до чину надвірного радника. Його дружиною стала Олена Василівна (бл. 1762-1836), дочка Новгород-Сіверського віце-губернатора (1784-1787) Василя Григоровича Туманського, який з нащадками осів у с. Черториги (нині с. Шевченкове Глухівського району), де і був похований. О.В. Туманська (Кочубей) була тіткою добре відомих поета Василя Івановича та глухівського повітового предводителя дворянства Володимира Івановича Туманських.

Єлизавета Василівна Кочубей (1744-1800) вийшла заміж за Івана Андрійовича Марковича, стала бабусею уродженця с. Дунаєць Глухівського повіту, автора відомої «Історії Малоросії» Миколи Андрійовича Маркевича (1804-1860). На жаль, дослідниця його життя і діяльності Е.М. Косачевська в своїй монографії «Н.А. Маркевич» (Л., 1987) не приділила їй не тільки уваги, але й навіть згадки, обмежилася лише рядками із спогадів історика, що перші роки життя він провів «то в Полошках у деда, то в Разрытой у другого деда, то у прабабки или у тётки в Дунайце» [11, 28].

Усі перелічені особи були поховані на паперті прихорської церкви с. Дубовичі. Тут же упокоївся і син В.В. Кочубея (1750-1800) Василь Васильович, про якого глухівчанин Ю.С. Шемшученко у книзі «Наш друг Туманський» (К., 2000) зазначив: «Василий Васильевич провёл последние годы в своей усадьбе в Дубовичах, недалеко от Ярославца. Время и место его смерти неизвестны». Нам удалось з'ясувати цю прогалину.

Останній представник роду Кочубеїв (1784-1845) був таємним радником. Його першою дружиною стала Євдокія Василівна Лизогуб, другою – Варвара Миколаївна Рахманова. Остання

разом із ним похована в Дубовичах біля тієї ж приходської церкви.

Слід зупинитися на родині Рахманових. Історія роду майже не вивчена, проте заслуговує на увагу дослідників. Маємо відомості про деяких представників, які допоможуть при укладанні повного родоводу.

Дочка В.В. Кочубея (1784-1844(5?)) і В.М. Рахманової (? – 1846) Катерина Кочубей (1826-1896) буда дружиною відомого суспільно-культурного діяча Г.П. Галагана (1819-1888).

Дочка відомого декабриста, генерал-майора С.Г. Волконського (1788-1865) Олена (1835-1916) у другому шлюбі була одружена з Миколою Аркадійовичем Кочубеєм (? – 1865), уродженцем Новгорода-Сіверського, а потім – з Олександром Олексійовичем Рахмановим [12, 43].

Родина з таким прізвищем жила в с. Пустогород на Глухівщині неподалік від Нарбутівки – малої батьківщини художника Г.І. Нарбута і поета В.І. Нарбута. Їх рідна сестра Агнеса відома як наречена Рахманова, про що читаємо в листі Г.І. Нарбута від 24 травня 1914 р. до дружини В.П. Кир'якової: «Я не зрозумів /нічого /відносно / нареченого Агнеси/ Рахманова – чи одержав він мій вексель? Чи й другого не отримав?» [13, 243].

За спогадами мешканки смт Вороніж (тепер Шосткинський район) Н.О. Квєцинської, Рахманови із с. Пустогород перебралися до Воронежа. Їм належав хутір Мальковщина, що підтверджується листами О. Рахманової до П.Я. Стебницького, виявленими в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського і опублікованими С. Гавриловою у «Сіверянському літописі» (1999, № 4). Чернігівська дослідниця говорить про онуку декабриста Олену Олександрівну Рахманову. Вона вийшла заміж за Володимира Миколайовича (прізвище невідоме), переїхала до маєтку чоловіка на хутір Мальковщина. Польський історик України, професор Краківського університету О.В. Яблоновський (1829-1911) у праці «Чернігівщина» назвав це поселення загадковим серед 12 інших, і висловив побажання «місцевим дослідникам і знавцям» установити їх місцезнаходження і пояснити назву.

О.О. Рахманова в усіх опублікованих в «Сіверянському літописі» листах 1913-1917 рр. до державного і громадського діяча П.Я. Стебницького (1862-1923) згадувала Мальковщину, запрошувала його відвідати хутір, який сучасники називали «земним раєм», пояснювала, як дістатися до нього з залізничної станції Терещенська [14, 105], сповіщала про старшого брата Віктора, братів чоловіка Миколу та Петра, про маєток Кочубеїв у Дубовичах.

Н.О. Квєцинська згадала і про «високого сивого» Миколу Рахманова із Пустогорода, де він помер у 45-літньому віці, а до того написав одну чи дві книжечки віршів, опублікованих близько 1904 р.

сином Володимиром, який перебрався до Херсону і помер десь у жовтні 1943 р.

На перший погляд ці дані можуть здатися дрібними і неважливими, проте вони часом виводять дослідників на правильний шлях у розкритті маловідомих сторінок життя наших співвітчизників.

Як бачимо, Кочубеї поріднилися з родинами Мазеп, Апостолів, Туманських, Марковичів-Маркевичів, Чуйкевичів, Галаганів. Вони мали відношення до Розумовських, Безбородьків, Скоропадських, Кушелевих-Безбородьків, Милорадовичів, входили до кола оточення А.С. Пушкіна. Історик М.А. Маркевич у спогадах 1829 р. писав про знайомство В.В. Кочубея (1784-1844) з поетом, а міністр внутрішніх справ Віктор Павлович Кочубей (1768-1834) спілкувався з ним упродовж 1813-1815 рр. У щоденнику та листах до дружини О.С. Пушкін згадував про його жінку Марію Василівну Кочубей. Ще до перших років перебування в ліцеї відноситься знайомство і спілкування поета з їх дочкою Наталією (1800-1854). О.М. Карамзін стверджував, що після загибелі Пушкіна вона «с большим жаром» стала на його захист. З нею дослідники пов'язують вірш «Измены» і ім'я «Наталья» у так званому «Дон-Жуанському списку» поета. У планах «Русского Пелама» помічені «Кочубей і дочка його» – персонажі нездійсненого роману Пушкіна (1834-1835).

Маловідомою залишається інформація про Василя Васильовича Кочубея (1829-1878), який 1863 р. із дозволу чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) збудував у Дубовицькому маєтку домову церкву Вознесіння Господнього. У нижньому ярусі церкви був похований її фундатор, його перша дружина Надія Михайлівна (народжена Маркович), діти Ваисль і Марія, поблизу церкви – донька Олена. Другою дружиною В.В. Кочубея з 1867 р. була Марія Іванівна Драгневич (1846 (за іншими даними 12.11.1848) – ?).

Дослідники життя П.О. Куліша вважають, що змалку мати дружини письменника Мотрона Василівна (бл. 1793-1857), дочка Василя Олексійовича Силевича (бл. 1759-1798) – військового товариша, службовця генерального суду, «іноді по кілька місяців гостювала у домах Тимковських та Кочубеїв і залишила там спомин про свою вроду» [15, 11]. Скоріш за все, мова йде про Дубовицький маєток, який знаходився неподалік від с. Макове. Мотрона Силевич гостювала, певно, у Василя Васильовича (1784-1845). Його рідний брат Аркадій (1790-1878) у «Сімейній хроніці» (СПб., 1890) згадував гостинність їх роду: «Наш будинок був завжди повний гостей, які приїжджали не з візитами тільки, але залишалися жити тижнями і більше. Музика у нас була своя, тому зараз же влаштовувалися танці і веселилися всю ніч. Для сну бувало без усякої церемонії занесуть до кімнати

сіна, накриють килимками, і постіль гостям готова! Усі були задоволені і претензій ніколи ніхто не пред'являв» [16, 131].

Дослідники-кулішезнавці не без підстав пишуть про допомогу Кочубеїв П. Кулішу, проте у їх працях зустрічаємо не однакові твердження. Академік М. Жулинський пише, що визволення письменника сталося «завдяки протекції сенатора-земляка О.В. Кочубея» [17, 11]. У збірнику «Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д. Білозерського» (Львів – Нью-Йорк, 1997) знаходимо вказівку, що П.Кулішу робив протекції сенатор В.В. Кочубей. Скоріш за все, це дійсно був Олександр Васильович (1788-1866), сенатор, член Державної ради, дійсний таємний радник, який покровительствував родині Білозерських у Петербурзі.

Одним із останніх представників роду Кочубеїв був Василь Петрович (1868-1940), вихованець Санкт-Петербурзького університету, камер-юнкер, глухівський повітовий предводитель дворянства [18, 178]. Він увійшов до складу особливої комісії по заснуванню у Глухові зібрання предметів місцевої старовини і таким чином став причетним до створення міського краєзнавчого музею.

Отже, подані в статті дані в певній мірі поглиблюють і розширюють відомості про представників роду та їх зв'язки з Україною, зокрема Глухівщиною. Деякі підняті питання вказують на шляхи подальшого дослідження та його місця в загальному історичному поступі.

Посилання

1. Білик І.Ю. Кочубеї у Ярославці: XIX століття // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2004. – С. 93-97; Білик І. Доля ярославецьких Кочубеїв крізь призму XX століття // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. – Глухів, 2003. – С. 47-50.
2. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1956.
3. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2004.
4. Оповіді баби Одарки з Глухівщини (З архіву М.П.Стожка) // Соборний майдан. – 2005. – № 4.
5. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993.
6. Брокгауз Ф., Ефрон І. Энциклопедический словарь. – СПб., - Т. XVI.
7. Борщак І., Рене М. Іван Мазепа. – К., 1991.
8. Вечерський В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України. – К., 2005.
9. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. I. – Ч. 1.
10. Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей Глуховского уезда Черниговской губернии / Сост. П.-Э. Павлович. – К., 1903.
11. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804-1860. – Ленинград, 1987.
12. Декабристы. Биографический справочник. – М., 1988.
13. Хроніка – 2000 [Вип. 16]. – К., 1996.
14. Гаврилова С. Листи О.Рахманової до П.Стебницького / Світлана Гаврилова. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4 (28).
15. Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського / Вступна стаття «П.О. Куліш і Д.М. Білозерський: взаємини на тлі

доби» О. Федорука. – Львів – Нью-Йорк, 1997.

16. Терлецький В. Розіллось по ріднім краю (П. Куліш у взаєминах із земляками). – Суми, 2006.

17. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / Вступна стаття до видання «Куліш Пантелеймон. Твори у двох томах». – К., 1989.

18. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998.

Терлецький В.В. Кочубеї в презабытых связях с Глуховщиной

В статье исследуется деятельность представителей рода Кочубеев и их связи с Глуховщиной. Рассматриваются вопросы меценатства семьи и помощь известным литературным деятелям.

Ключевые слова: Кочубеи, Ярославцы, Дубовичи, представители рода, меценатство.

Terletsy V.V. The Kochubeis. Connections of the representatives of the generations with Hlukhiv Area

In the article the activities of representatives of the Kochubeis is researched, there connections with Hlukhiv area. Questions of family philanthropy are examined and helping to the famous outstanding literary men.

Key words: the Kochubeis, Yaroslavets, Dubovichi, representatives of the family, philanthropy.

10.03.2011 р.

УДК 94 (477.51) «18»:33.09

О.В. Крупенко

СТАРООБРЯДЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX СТ. (ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджується участь представників старообрядства в економічному розвитку Чернігівської губернії XIX ст. Автор розглядає питання про їх взаємини із владою, місцевим населенням. Доведено, що в наступні періоди старообрядці не втратили свій підприємницький хист і продовжували займатися господарськими справами.

Ключові слова: старообрядці, Чернігівська губернія, економіка, підприємницький хист.

Останнім часом надзвичайно актуальними є дослідження історії та культури національних меншин в Україні. Це пов'язано, в першу чергу, із складністю міжконфесійних взаємин, які склалися на сучасному етапі, та необхідністю встановлення релігійного миру в нашій державі, формування у молодих людей толерантного ставлення до різних народів. Без цього неможливе взаєморозуміння між релігіями, міжконфесійний діалог і навіть співіснування конфесій.

Однією із найменш вивчених проблем у цьому плані є історія старообрядців, які протягом тривалого часу проживання на українських землях створили не лише оригінальне віровчення, але й унікальну культуру на основі православного християнства.

Своєю діяльністю вони помітно впливали на господарське, соціальне, культурне життя різних регіонів. Саме це і обумовлює актуальність дослідження різних аспектів історії старообрядництва.

Це унікальне явище виникло в другій половині XIX ст. внаслідок розколу Російської Православної Церкви під впливом поширення ідеї «Москва – третій Рим». Результатом стала проведена патріархом Никоном і царем Олексієм Михайловичем церковна реформа. Відбулися складні внутріцерковні зміни: переписувалися богослужбні книги, змінювалися обряди, що безперечно викликало різну реакцію у населення. Частина духовенства і простих людей категорично не сприймали ці нововведення, намагалися їм протистояти. Їх почали називати розкольниками або старообрядцями. До цього часу вони зберігають свої традиції і переконання щодо необхідності відновлення старої віри.

Історія старообрядництва раніше не належала до ретельно досліджуваних напрямків, але сьогодні ситуація помітно змінюється. Останнім часом спостерігається посилений інтерес вітчизняних науковців до вивчення таких тем. Важливість і актуальність визначається релігієзнавчим, політичним і духовно-культурним чинниками. Окремі історики роблять спроби комплексного джерелознавчого аналізу джерел історії старообрядців на прикладі Правобережної України, Південної Бессарабії, використовуючи для цього матеріали археографічних експедицій, залучаючи весь спектр літератури [1]. Провідним напрямком залишається культурний, духовно-релігійний аспект, а також характеристика урядової політики щодо розкольників протягом певного часу, визначення її напрямків та еволюції [2]. Останнім часом зріс інтерес до вивчення історії окремих поселень розкольників [3].

Виходячи зі сказаного вище, метою розвідки є визначення присутності й впливу старообрядців на економіку Чернігівської губернії у XIX ст.

Історія появи старообрядництва на землях сучасної Чернігівщини починається з другої половини XVII ст., хоча, на думку дослідника А.С. Пругавіна, власне воно було явищем, нехарактерним для України, населення якої «спочатку славилось тим, що завжди залишалося глухим і байдужим до пропаганди розколу» [4]. Стародубщина стала їхнім духовним центром, де зберігалась можливість проводити свою релігійну діяльність. Тут важливу роль відіграв географічний фактор, а саме лісиста місцевість, незаселеність значної території, збереження свободи часів Гетьманщини, що особливо привертало увагу поселенців.

Переслідування та утиски старообрядництва з боку держави та офіційної церкви змушували їх виробляти різноманітні методи протидії утискам, що дозволяли зберегти «стару віру» у складних обставинах [5]. Однак, незважаючи на жорстку

політику царського уряду протягом XVIII ст., становище розкольників на українських землях було порівняно кращим.

Поряд із цим можна відмітити й факти протекції цій релігійній конфесії з боку державних чиновників та священників пануючої церкви. Крім того, старообрядці намагалися у нових умовах максимально пристосуватися до місцевого укладу життя, порозумітися із населенням. Саме ці фактори сприяли, на нашу думку, зростанню їх чисельності як на Чернігівщині, так і на білоруських землях. Дослідник М.Г. Лилеєв наводить дані, що в 1723 р. в Стародубському полку були «373 ґрунтові двори старообрядців, 159 їх «бобильських будинків», 50 пустинь» [6].

Цікавими є міркування священника Георгія Лобанова про причини виникнення та розвиток Ветківсько-Стародубівського старообрядницького центру. Зокрема, він говорить про те, що на Чернігівщині це явище «з'явилося та існувало спочатку у вигляді біглопопівського толку». Тобто, розкольники використовували для ведення богослужінь збіглих священників, які офіційною церквою визнавалися поза законом. Це дозволило їм проводити свою релігійну діяльність, свідченням чого є кількісне зростання. Крім того, існував і безпопівський толк, прихильники якого відмовлялися від колишніх православних священників, замінювали їх наставниками, які і проводили богослужіння. Такі непрості процеси дозволяють говорити про складні політичні, релігійні, психологічні фактори, що впливали не тільки на процес розселення старообрядців, але і їх подальшу діяльність на новоосвоєних землях.

Інноваційні процеси в Російській імперії середини XIX – поч. XX ст. зумовили еволюцію усього суспільства. Найбільше це стосувалося нової, але швидко зростаючої верстви – промисловців. Індустріалізація країни потребувала ділового підходу у вирішенні нагальних питань економічного розвитку країни. Саме реформи 60-70-х рр. XIX ст. відкрили значні можливості для розвитку підприємницької діяльності.

За короткий проміжок часу вітчизняний підприємець пройшов досить швидку еволюцію. Завдяки широкому спектру нововведень багато дрібних виробників стали впливовими власниками підприємств та банкірських домів, директорами акціонерних компаній. Вони налагодили розвинуті міжнародні зв'язки, а також співробітництво з діловим світом не тільки Росії, але й західними партнерами. Традиційний патронаж і контроль із боку влади дозволив до певної міри накопичити буржуазії значний капітал. Цьому сприяла державна політика винних відкупів, залізничного будівництва, особливо стратегічного призначення, урядові замовлення продукції, зокрема, для потреб армії і

флоту. Безперечно, це в першу чергу стосувалося представників ділового світу Москви і Петербурга.

Економічний підйом і розвиток науково-технічного прогресу призвели до кардинальних змін. Починаючи з середини XIX ст., традиційні галузі промисловості поступалися місцем важкій індустрії, яка потребувала новітніх технологій. Відбувається повне переоснащення фабрично-заводського виробництва.

У пореформений період на території Чернігівської губернії проходили загальноімперські модернізаційні процеси. Зокрема, відбувався поступовий перехід від мануфактур до фабрик і заводів, удосконалювалися техніка та технології; паралельно із зростанням кількості великих механізованих підприємств зростав об'єм виробництва, спостерігалася концентрація капіталів у провідних галузях, активізувалася підприємницька ініціатива та розширювався ринок вільнонайманої праці.

Однак, враховуючи специфіку краю, тут ці зміни проходили значно повільніше, тому навіть на кінець XIX ст. характерною рисою його господарства залишалося співіснування великого машинізованого виробництва капіталістичного типу, мануфактур та кустарних промислів. Ще однією особливістю економічної структури цього регіону була відсутність так званих «локомотивних» галузей індустрії та домінування виробництва, пов'язаного із сільським господарством. У цілому, це було характерним для всього Лівобережжя, яке зберігало аграрний профіль і відставало від індустріально розвинених Півдня, Слобожанщини та Правобережжя за рядом кількісних та якісних показників.

Незважаючи на значні зрушення, українське населення зберігало традиційний економічний менталітет, властивий кожному суспільству на початку його індустріально-капіталістичної трансформації. В його основі були особиста праця на своїй ділянці землі та мінімум доходів. Резюмуючи результати етнографічного обстеження губерній Південно-Західного краю, П. Чубинський писав у 1872 році: «Малорос малопідприємливий. Господарство та економічні відносини його патріархальні... Він вважає єдиним джерелом багатства землеробську працю» [7].

Таким чином, світогляд селянина визначала, перш за все, «влада землі». Загнаний у рамки природного плину господарського циклу, обмежений одиничними формами практики, він прагнув до неперервності, повторюваності. В умовах індустріалізації глибокі протиріччя пронизували усю структуру і зміст культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя. Нові тенденції не змогли зруйнувати традиціоналістські парадигми свідомості, тому існували паралельно з ними [8].

Розглядаючи дану проблему, ми можемо говорити

про формування протягом XIX ст. своєрідного типу підприємницької особистості, що найкраще демонстрували старообрядці. Саме на їх прикладі чітко прослідковуються характерні риси нового буржуа: раціоналізм, прагматизм, індивідуалізм, конкурентність, готовність до ризику, прагнення бути в своїй справі лідером, самодисципліна та бажання збагачуватися.

Що ж сприяло швидкому становленню розкольників як перспективних підприємців? На думку автора, однозначної відповіді на це питання дати не можна. Тут спрацювало ряд важливих факторів, якими пояснюється мотивація їх поведінки. В першу чергу, це об'єктивні чинники: репресивна політика уряду, протистояння їй, самозахист. Старообрядці намагалися в умовах небезпеки мобілізувати всі свої зусилля з метою вижити і показати свою життєздатність. Саме ізольованість, страх за себе і дітей формували у них особисту ініціативу, власну, а не колективну відповідальність за свій добробут. За таких умов громада відігравала роль переважно не як господарського ядра, а більше релігійного, духовного центру.

Крім того, вони прагнули за будь-яку ціну довести істинність своїх переконань, а в нових умовах це найкраще можна було зробити, демонструючи власну економічну силу. Старообрядці сформували культ праці, досягнення добробуту завдяки працьовитості, кмітливості. Робота дозволяла їм самореалізуватися, отримати задоволення, гроші, а значить певну стабільність. Це допомагало адаптуватися розкольникам до непростих географічних і соціальних умов, порозумітися із місцевим населенням. Не маючи змоги займатися іншими видами діяльності, наприклад, державною службою, вони всю свою енергію спрямовували на господарство, формуючи тим самим свою культуру, максимально пристосовану до капіталістичних умов розвитку.

П'ятнадцять повітів Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. у економічному плані розвивалися нерівномірно, що зумовлювалося регіональними особливостями. Проте, головним засобом для існування населення залишалося землеробство. При цьому поширеними були полювання, рибальство і більш спеціалізовані промисли, що пояснювалося рядом причин, зокрема, географічними умовами, соціальним та ментальним чинниками.

Саме в цей час у регіоні зростають чисельно посади старовірів, перетворюючись на невеликі містечка, де активно розвивалася мануфактурна промисловість та торгівля. Наприклад, у Клинцях на середину XIX ст. уже нараховувалося близько 20 суконних виробництв, а в околицях діяло до 100 різного роду майстерень. Клинцівські виробники налагодили регулярні торгівельні відносини із

Петербургом і Москвою. Деякі купці-старообрядці ще на початку XVIII ст. імпортували товари до Прусії, Сілезії. У свою чергу, із Німеччини, Риги, Архангельську завозили до України сукно, вино, рибу та інші товари. Власники чинбарних заводів у Клинцях брати Соболищикови мали лавки в Ніжині, де успішно торгували шкірою [9].

У окремих містах Чернігівської губернії розкольники збудували миловарні заводи, які приносили непогані прибутки. Така їх активна промислова і торгівельна діяльність викликала занепокоєння у місцевих купців. Автор однієї скарги до влади писав: «У цей час старообрядницькі слободи Чернігівської губернії, знамениті своєю впертістю в розколі, не менш відомі промисловістю і торгівлею. Завдяки їм північна частина набула тепер вираженого промислового характеру, що створює нам певні труднощі» [10]. Це є яскравим свідченням вагомої економічної ролі старообрядців у модернізаційних процесах регіону.

Активна господарська діяльність розкольників, підприємницький хист дозволили їм досить швидко збагачуватися, особливо невпинно зростав капітал верхівки. За даними М. Домонтовича, в одному Новозибкові у 60 рр. XIX ст. старообрядцям належало 5 парусинових, стільки ж чинбарних та свічкових заводів, 4 салотопних, які виробляли річної продукції на 50 тис. крб. Обороти торгівлі в Клинцях сягнули близько 129 тис. крб. Експортували найбільше хутро, мідний, фаянсовий та глиняний посуд, конопляну олію і вершкове масло. Щороку вивозили товарів до Москви та Нижнього Новгороду на 25 тис. крб., до Харкова – на 250 тис. крб., до Полтави – на 150 тис. крб. [11]. У слободах Лужки, Добрянці, Радулі окремі купці займалися не лише торгівлею, але й налагоджували промислове виробництво. Це значно зміцнило їх економічні позиції і забезпечило матеріальний добробут сімей.

Таким чином, старообрядці як соціокультурний феномен мали помітний вплив на господарське, станове, культурне життя українських земель, були суб'єктом відчутних етнокультурних контактів із автохтонним населенням, відігравали важливу роль у релігійному світі, що спостерігається і сьогодні. Цьому сприяли політичні умови, але першочергову роль у цьому зіграли такі чинники, як конфесійна солідарність, патрональні відносини в громаді, суворі етнічні норми, які формували репутацію чесних, працьовитих і добросовісних господарників. Результати дослідження відкривають перспективу комплексного вивчення історії старообрядців, а також посилення регіонального аспекту.

Посилання

1. Таранець С.В. Джерела з історії старообрядства Правобережної України К. XVIII – поч. XX ст. Автореферат

дис. на здобуття наук. ступ. к. іст. н. – К., 2003; Федорова А.І. Старообрядські общини Південної Бессарабії у XIX – I пол. XX ст. Історико-конфесійний аспект. – Одеса, 2005; Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз. Автореферат дис. к. іст. наук. – К., 2006; Кучерявенко І.В. Ізмаїльсько-Бессарабська старообрядська єпархія як історико-культурний та конфесійний феномен (1857-1946). Автореферат на здобуття наук. ступ. к. іст. наук. – Черкаси, 2008.

2. Єремєєв П. Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини) // Актуальні проблеми історії XIX – XX ст. – 2009. – Вип. 12. – С. 214-222.

3. Алгинин А.Н. Корни: Очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля. – Чернигов, 2006.

4. Лобанов Г. Ветківсько-Стародубівський старообрядницький центр. Причини виникнення та розвиток // www.teologia.org.ua/doktori-uuba.

5. Єремєєв П. Вказ. праця. – С. 215.

6. Лобанов Г. Вказ. праця.

7. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С. 126.

8. Михайлюк О.В. Традиціоналізм селянської культури // Проблеми історії України – 2010. – Вип. XVIII. – С. 238-241.

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.2. – Чернигов, Типография Губернского земства, 1899. – С. 245.

10. Там само. – С. 267.

11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные генералами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб, 1865. – С. 346.

Крупенко О.В. Старообрядцы Черниговской губернии XIX века (экономический аспект)

В статье исследуется участие представителей старообрядчества в экономическом развитии Черниговской губернии XIX века. Автор рассматривает вопрос об их взаимоотношениях с властью, местным населением. Доказано, что в последующие периоды старообрядцы продолжали заниматься хозяйством, не утратили предпринимательский талант.

Ключевые слова: старообрядцы, Черниговская губерния, экономика, предпринимательский талант.

Krupenko O.V. Old Belief followers in Chernihiv province in the 19th century (economic aspect)

This article runs about the representatives of Old Belief and their participation in the economic aspect of Chernihiv province in the 19th century. The author analyses their relationships with the state power and local inhabitants. It was proved that Old Belief followers did not abandon their desire to go in for entrepreneurial activity in the following epochs.

Key words: Old Belief followers, economy, Chernihiv province, entrepreneurial activity.

31.03.2011 р.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена розвитку селянських господарств після проведення реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. Приділяється увага особливостям поширення ринкових відносин та становлення селянського підприємництва.

Ключові слова: реформи, селянство, Чернігівська губернія, дрібнотоварне виробництво.

В умовах розбудови незалежної української державності та реформування економіки важливим питанням залишається реформування аграрного сектора. Для успішного проведення відродження українського села необхідно здійснити аналіз проведених заходів щодо реформування аграрного сектора часів Російської імперії. Саме врахування досвіду минулого дозволить обрати найбільш оптимальні шляхи для досягнення найкращих результатів.

Завдяки роботам О.П. Реєнта, Ю.Г. Присяжнюка, М. Яворського, П.О. Хромова до наукового обігу було введено велику частину фактичного матеріалу стосовно соціально-економічного стану селянських господарств у пореформений період, а також відомості про розвиток торгівлі у регіоні.

Автор ставить за мету охарактеризувати специфіку розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у пореформений період та особливості пристосування селянства до нових економічних умов.

Селянська реформа 1861 року, як і інші реформи 60-70-х років ХІХ ст., мали величезне значення для розвитку економіки. Вони дали поштовх розвитку ринкових відносин, пристосовуючи економіку Російської імперії до нових вимог. Хоча їх проведення і не призвело до розв'язання існуючих у державі проблем, але без них подальший соціально-економічний розвиток країни був би неможливий.

Самі реформи залишили здебільшого недоторканими старі засади самодержавства, в той же час, виявилися досить глибокими для економічного піднесення держави. В Україні вони мали досить обмежений характер, що було зумовлено політикою царського уряду. Економічне зростання в Україні відбувалося в тих галузях промисловості, які не мали відповідних природних умов у Росії, або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії, як наприклад, кам'яновугільна промисловість та металургія. Розвиваючи ці галузі, уряд штучно стримував інші, ті, що успішно розвивалися на корінних російських територіях [24, 4].

В Україні індустріалізація сприяла подальшому поглибленню суспільного поділу праці, господарській спеціалізації окремих районів,

що сприяло розширенню внутрішнього ринку, хоча низька купівельна спроможність населення гальмувала його розширення. Величезне значення для розвитку внутрішнього ринку мало будівництво залізниць [6, арк. 2]. Для Лівобережжя була споруджена у 1868-1869 роках Курсько-Харківсько-Азовська залізнична дорога [23, 136], яка єднала Лівобережжя з чорноморсько-азовськими портами. Керівництво країни визнавало, що існує недосконалість розвитку транспортних шляхів і «повинна бути загальна погодженість рейкових і водних шляхів, і це важливе економічне питання нашої батьківщини залишається зовсім не вирішеним і навіть не порушеним» [16, 274].

Залізничний транспорт значно пожвавив географію та розвиток торгівлі. На українські ярмарки надходило багато промислових товарів із Росії, в той же час, з України в зворотному напрямку йшли в основному сільськогосподарські продукти та сировина. Україна займала провідне місце у хлібному експорті Російської імперії, і її доля у загальноросійському експорті зерна складала 42 %. І вже під кінець ХІХ ст. тільки через чорноморсько-азовські порти щорічно вивозилося близько 5 млн. тон зерна, що становило майже половину експортованого зерна імперії. При цьому ще частина зерна вивозилася через балтійські порти та сухопутним шляхом [15, 251].

Економічний розвиток зумовив великі зміни в становищі різних верств населення. Почалося формування нових класів. Селянин поряд з особистою свободою отримав можливість вибору між працею у власному господарстві чи наймом до інших господарств, промислових підприємств [31, 330-331]. Економічне, політичне та культурне життя все більше зосереджувалося в містах, хоча в них мешкало лише 13 % населення українських губерній [20, 514]. Наприкінці ХІХ ст. українці становили 80 % населення України, а на початку ХХ ст. – 74,1 % [26, 10].

Більшість українців, як і раніше, мешкали в селах. Відсутні точні дані по кількості населення у 60-70-х роках ХІХ ст. За переписом 1897 р. у Чернігівській губернії мешкало 2297 тис. людей, з них у сільському господарстві працювало 78,8 %; взагалі населення Лівобережжя становило 7568 тис. чоловік (79,8 %) [33, 10-11]. Українське сільське населення неохоче залишало сільське господарство й переходило до незвичної для нього роботи в промисловості. У світосприйнятті селян «існування від землі й надалі залишалося соціально справедливим, правильним, істинним життям... Чи не єдино правильним та справедливим джерелом добробуту, багатства українські хлібороби традиційно вважали хліборобську працю» [30, 22,37]. Тому поземельне питання не може «відсунути на другий план ніякі події, які б вони не були величні

і важливі» [25, 10].

Реформи відкрили нові перспективи для розвитку сільського господарства в нових умовах вільної ринкової ініціативи. Післяреформений період ознаменував перемогу нових капіталістичних відносин на селі, що зумовило інтенсивний розвиток продуктивних сил, застосування сільськогосподарських машин, найманої праці, подальше розшарування селянства. Заможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Але перехід до ринкових методів ведення господарства відбувся важко й повільно через незавершеність його реформування. В аграрному секторі спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів, існування різних форм власності на землю й різних соціальних типів господарств. Це був час періоду глибоких соціально-економічних зрушень, пристосування до нових ринкових умов господарювання, оновлення суспільного життя держави, яка стала на капіталістичний шлях розвитку. Провідною рисою еволюції пореформеного господарства було те, що воно набувало все більшого підприємницького характеру, яке визначало його орієнтацію на високоприбуткові галузі. Складався новий тип господарства, який розвивався під впливом потреб ринку. Землеробство все більше перетворювалося у товарне виробництво, й товаром виступали не тільки продукти землеробства, але й сама земля, яка стає найголовнішою цінністю й основним предметом купівлі-продажу. «Вільний громадський обіг землі складає необхідну умову капіталістичного господарства» [32, 25]. Товарно-грошові відносини все більш розповсюджувалися та руйнували напівкріпацький характер поміщицького та селянського господарства.

Поглиблення суспільного поділу праці, подальший розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва, створенню та розвитку товарного землеробства й скотарства, господарської спеціалізації губерній. Більш чіткою стає спеціалізація окремих районів України, які орієнтувались на ринок. Так, наприклад, утворюються райони торгівельного землеробства, цукробурякового господарства – південна частина Чернігівської губернії, Київська, Подільська, північно-західна частина Полтавської та північна частина Харківської; молочного виробництва – північна частина Чернігівської губернії Подільська та Волинська; тютюнництва – Чернігівська [4, арк.38] та Полтавська губернії [34, 12].

Поступовий розвиток капіталістичних відносин вимагав від селян інтенсифікації їхніх господарств та підприємливих рис. У певній частини селянства

існувало велике бажання досягти матеріального й економічного піднесення в боротьбі з іншими селянськими та поміщицькими господарствами. У приватному землеволодінні досить інтенсивно відбувались процеси диференціації та концентрації землі. Відчувався сильний вплив поміщицького землеволодіння на господарське життя сільського населення. Ця обставина часто мала вирішальне значення під час формування капіталістичних відносин [37, 12-13]. Відносний рівень продуктивності праці був досить низьким, а в сільськогосподарському виробництві він ще й відставав на три чверті від росту продуктивності праці в промисловості [29, 26]. Протягом пореформеного періоду відбувалось становлення селянських господарств фермерського типу. Їх частка була незначною – не більше 10-15 %, але вони стали реальною альтернативою поміщицькому господарству [7, арк.125]. Сільська буржуазія інтенсивно скуповувала землі дворян і наділи розорених селян. Завдяки розвитку капіталізму відбувається повільне, але постійне зростання прагнення до отримання агроекономічних знань, агрокультури [5, арк.7,62], упровадження та збільшення нових і удосконалених знарядь праці, машин, насіння, добрив, підвищення продуктивності, врожайності полів та товарності сільськогосподарського виробництва [2, арк.81,83]. Селянське господарство перестає бути, хоч і не повністю, частиною поміщицького. Крім забезпечення продуктами населення, вироблена селянами продукція широко реалізовувалась поза межами їх господарств. Селянське господарство з економічної точки фактично стало альтернативою поміщицькому.

Лівобережна Україна, на відміну від Правобережної та Південної України, менш активно включалася в ринкові стосунки. Останнім двом регіонам «сприяла їх близькість до південних портів, наявність зручних залізничних шляхів, приплив іноземного капіталу у промисловість Південної України тощо» [24, 94]. Землеробська праця залишалася для населення Чернігівської губернії головним заняттям та слугувала основним джерелом їхнього існування. Приватні власники, до яких належали дворяни, міщани, купці, вище духовенство, селяни-власники й різноманітні товариства хоч і становили всього 8 % господарств Лівобережжя, але володіли майже 41 % його земельного фонду. Понад 50 % усієї приватновласницької землі або 2,8 млн. десятин перебувало в руках дворян [22, 18]. Цей регіон був своєрідним буфером між відрітковим центром та капіталістичним півднем, і тому завдяки цьому мав багато контрастів. Кріпосне відріткове господарство Чернігівської губернії змінювалося в інших губерніях перехідними формами до капіталістичного господарства, які були представлені такими висоорганізованими промислово-сільськогосподарськими підприємствами, як маєтки Кеніга, Мекленбург-

Стрелицьких, Харитоненка тощо [8, арк. 33]. Сільське господарство, зберігаючи значні феодалні пережитки, страждало від порушення рівноваги та утисків на користь промисловості, тому значні кошти вкладались у промисловість за рахунок систематичного скорочення витрат на потреби села [9, арк. 73], і воно мало розвиватися завдяки розвитку залізничного транспорту, внутрішнього ринку, дешевого кредиту. Найбільш сильними залишки старої системи господарювання залишалися в Чернігівській губернії, особливо в її північних повітах [10, арк.133]. При чому, за виключенням деяких випадків, не існувало ніякого намагання до покращення систем ведення господарства [11, арк. 183в.]. Оплотом кріпосницьких залишків у губернії були середні та дрібні власники. Полтавська губернія відрізнялася від Чернігівської більшою розмаїтістю умов та способів ведення господарства [12, арк. 193в.]. Найбільш різноманітною у цьому відношенні була Харківська губернія. Взагалі в Україні з дев'яти губерній капіталістична система переважала в шести, змішана – у двох (Полтавській і Харківській) [13, арк. 37], а відробіткова – лише в Чернігівській [21, 307]. Проте в кожній із цих губерній не було в чистому вигляді відробіткової чи капіталістичної системи господарства [17, 48].

Основу матеріально-технічної бази в сільському господарстві складала земля. Незважаючи на поступове зниження питомої ваги протягом пореформеного періоду, надільна земля залишалась основою селянського землеволодіння, яке складалося з надільної й приватної землі. При тогочасному рівні ведення землеробства надільне землеволодіння не задовольняло потреби селянського господарства в землі, тим більше, що воно було дуже нерівномірно розподілене між окремими розрядами селян. Для того, щоб розширити земельне користування, селяни купували та орендували землю. Фактичне землекористування складалось із землі, що була у власності селян, плюс орендована земля, що використовувалась у господарстві, мінус земля, здана в оренду іншим господарям. Форми землекористування часто не співпадали з формами землеволодіння. Велика кількість селянських громад при формальному збереженні общинної форми землеволодіння фактично користувалась землею подвірною. Адже упродовж усього досліджуваного періоду середні показники кількості земельних наділів на душу населення в районі були дуже низькими і, наприклад, у середині XIX ст. становили 3,8 десятин [1, Арк.177].

Скорочення селянських наділів колишніх поміщицьких селян стало головним стимулом переходу до ринкових методів господарювання й швидкого розвитку промислів як джерела додаткового прибутку для оренди землі, сплати викупних платежів та податків.

Становище державних селян після реформи 1861 р. було значно кращим, ніж колишніх поміщицьких. Вони одержали у землеволодіння на 1,3 % землі більше, ніж до реформи. У середньому кожен державний селянин одержав по 4,5 десятини землі [28, 92-95].

Нестачу надільної землі селяни змушені були компенсувати або за рахунок купівлі, або за рахунок оренди. Крім того, ними щорічно орендувалося 10-15 % до надільної землі, і за кожен десятину сплачувалося в залежності від регіону від 2 до 18 крб. [14, арк.72]. У місцевостях, де наділи були явно недостатні для забезпечення продовольством, селяни прагнули здати їх в оренду й повністю переключитися на промислову діяльність. Певна частина кустарів навпаки вкладала отримані від промислів кошти в оренду землі, якої бракувало.

Зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило тенденцію до збільшення селянських посівних площ і зміни їх структури. Розпочинається процес товаризації землеробства. Починають масово вирощувати такі культури, як озиме жито, ярова пшениця, ячмінь і овес [36, 442-443].

Особливістю селянського землекористування залишалось малоземелля, примітивна техніка землеробства, низька врожайність, відсутність добрив. Ці чинники зумовлювали систематичні неврожаї на селянських полях. Така ситуація примушувала селян шукати додаткових джерел прибутку – в сфері кустарного виробництва.

Пореформений розвиток тваринництва був складовим селянських промислів, пов'язаних з обробкою тваринної сировини. Товаризація скотарства у перші пореформені десятиліття мала свої особливості. Особливо посилилась спеціалізація тваринництва окремих місцевостей Лівобережжя. Центрами товарного тваринництва стала Чернігівська та Харківська губернії. Значна частина худоби з цих місцевостей Лівобережжя вивозилася в Курську, Тульську, Воронежську губернії [3, арк. 2,3].

Зростання товарності селянського господарства у пореформені роки сприяло зростанню попиту на аграрні знаряддя праці. Основним реманентом, якого потребували селяни, були плуги, молотарки, жатки, косарки й сівалки. Машинобудівельна техніка фабричного виробництва була доступною лише для поміщицьких економік та господарств заможних селян, тому у 70-ті рр. XIX ст. на Лівобережжі зростає попит на продукцію кустарного сільськогосподарського машинобудування.

Після реформи 1861 р. відбулись зміни в системі оподаткування селян. Усі селяни, незалежно від свого юридичного статусу до реформи, обкладались подушним податком. Колишні поміщицькі селяни сплачували викупні платежі, а селяни, які не

перейшли на викуп, продовжували виконувати різні повинності. Колишні державні селяни сплачували на користь держави оброчний і подушний податки [27, 35]. Крім того, на селянські господарства поширювались різноманітні місцеві платежі. Серед них шляховий, підводний військовий, поштовий, постоевий, підводний арештантський.

Податки з селянських господарств не враховували прибутковості наділів, по Лівобережній Україні податки й збори становили половину чистого прибутку селянського господарства [35, 104]. Так, у звіті Харківській губернській управі голова Вовчанської земської управи В.Г. Коколюцев зазначав, що платежі й витрати селян до бюджету не покривають доходи з наділу й «примують селян займатися різноманітними промислами» [18, 7].

Таким чином, діяльність держави протягом періоду, що вивчається, була важливим чинником розвитку селянських господарств. Тісний зв'язок селянських промислів із землеробством є безперечним фактором соціально-економічного розвитку району. Значні податки зменшували прибутковості селянських господарств у перші пореформені десятиліття, тому частина селян змушена була шукати заробітку за межами своїх земельних наділів. Внаслідок цього частина селян перетворювалась на промисловиків та кустарів для пошуку нових джерел доходу.

Посилання

- Державний архів Сумської області, ф. 828, оп. 1, од. зб. 82, арк. 177.
- Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 73, оп. 2, од. зб. 909, арк. 81, 83.
- ДАХО, ф. 51, оп. 1, од. зб. 55, арк. 2, 3.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 55, од. зб. 1351, арк. 38.
- ДАЧО, ф. 138, оп. 1, од. зб. 4, арк. 7, 62.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1191, оп. 3, од. зб. 7, арк. 2.
- ЦДІАК України, ф. 1191, оп. 1, од. зб. 356, арк. 125.
- ЦДІАК України, ф. 442, оп. 701, од. зб. 448, арк. 33.
- ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, од. зб. 69, арк. 73.
- ЦДІАК України, ф. 442, оп. 706, од. зб. 230, арк. 133.
- ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, од. зб. 242, арк. 18 зв.
- ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, од. зб. 242, арк. 19 зв.
- ЦДІАК України, ф. 318, оп. 1, од. зб. 128, арк. 37.
- ЦДІАК України, ф. 318, оп. 1, од. зб. 135, арк. 72.
- Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
- Государственная Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. – СПб.: Государственная Типография, 1907. – 822 с.
- Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
- Доклад Харьковской губернской земской управе В.Г. Коколюцева. – Х.: Тип. губ. правления, 1899. – 59 с.
- З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1960. – 272 с.
- Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – 534 с.
- Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1: Економіка докапіталістичних формацій. – 463 с.
- Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1888. – Ч. 2. – 75 с.
- Крутиков В.В. Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. работ. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 188 с.
- Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
- Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос. Сборник статей. Издание кн. П.Д. Долгорукого и И.И. Петрункевича. – М.: Беседа, 1906. – Т. 1. – С. 10-78.
- Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
- Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во Г.У.З. и З., 1914. – Т. 5. – 255 с.
- Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. – Х.: Тип. ун-та, 1866. – 139 с.
- Пол Грегори. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX ст.). Новые подсчеты и оценки. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 256 с.
- Присяжнюк Ю.Т. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
- Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 338 с.
- Рожков Н. К аграрному вопросу. – М.: Типо-лит. Т-ва Н.Н. Кушнарёв и К°, 1905. – 26 с.
- Статистический справочник по югу России. – Полтава: Электрическая типо-лит. преем. «И.А. Дохман», 1910. – 75 с.
- Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: КГУ, 1973. – 189 с.
- Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. – М.: Высшая школа, 1982. – 240 с.
- Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении за 1903-1904 год. (По сообщениям корреспондентов). – Х.: Б.и., 1906. – 676 с.
- Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових відносин кінця XIX – початку XX ст. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.

Шелихова В.В. Особенности развития крестьянских хозяйств Черниговской губернии во второй половине XIX в.

В статье рассматривается развитие крестьянских хозяйств после проведения реформ 60-70-х годов XIX ст. Уделяется внимание особенностям распространения рыночных отношений и зарождению крестьянского предпринимательства.

Ключевые слова: реформы, крестьянство, Черниговская губерния, мелкотоварное производство.

Shelikhova V.V. Some peculiarities of development of peasant economies of Chernihiv province in the second half of XIX centuries

The article is devoted to development of peasant economies after the leadthrough of reforms 60-70th years of XIX century. Attention to the features of distribution of market relations and becoming of peasant enterprise is given.

Keywords: reforms, peasantry, Chernihiv province, small-scale production.

01.04.2011 p.

ПОРЕФОРМЕНІ МІСТА ГЛУХІВСЬКОГО, КОНОТОПСЬКОГО ТА КРОЛЕВЕЦЬКОГО ПОВІТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано зміни в житті міст Глухівського, Конотопського, Кролевецького повітів Чернігівської губернії під впливом реформ другої половини XIX ст.

Ключові слова: реформи, міське самоврядування, міста, населення, виборці, благоустрій.

Україна на початку ХХІ ст. переживає важливі зміни, що відбуваються в економічному, політичному та духовному житті. Сучасний період розбудови незалежної української держави характеризується вирішенням важливої проблеми державотворення – формування нової по суті системи місцевого самоврядування, складовою частиною якої є ефективні муніципальні структури. Становлення органів міського самоврядування, методи і напрямки роботи важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному і виховному значеннях у процесі моделювання сучасного муніципального управління. Успішному здійсненню адміністративної реформи сприятиме вивчення, переосмислення і висвітлення уроків історії. Врахування досвіду минулого дасть змогу уникнути повторення помилок, обрати найоптимальніші шляхи їх розв'язання. Проблема урбанізаційних процесів та діяльності муніципалітетів по благоустрою міст на загальноукраїнському і регіональному рівнях за часів стрімкої буржуазної модернізації другої половини XIX ст. залишається недостатньо дослідженою. Зокрема і в містах Лівобережжя, що мали свою регіональну специфіку.

Еволюція міст та господарська діяльність муніципальних структур були об'єктом дослідження з часу запровадження Положення 1870 і 1892 рр. В роботах Д. Багалія, Г. Фесенка, М. Щепкіна та ін. [1] робиться спроба як загального аналізу ефективності органів міського самоврядування, так і досліджується діяльність окремих міст Лівобережної України. Дослідники кінця XIX – початку XX ст. частково визначили коло питань, пов'язаних з історією та діяльністю міських самоврядних структур.

Досягнення радянської історичної науки знайшли своє відображення в працях П. Зайончковського, В. Нардого, Л. Лаптевої та ін. [2]. У них автори розширили коло означених питань і на основі відомих фактів і нового матеріалу проаналізували діяльність муніципалітетів Росії та України другої половини XIX ст.

Сучасна історіографія відмовилася від певних ідеологічних стереотипів і намагається переосмислити вже відомі факти. Значна увага

приділяється неупередженому всебічному аналізу змінам в житті населених пунктів та діяльності органів міського самоврядування другої половини XIX ст. Цим проблемам присвячені роботи Л. Шарої, Д. Чорного, Л. Раковського, О. Солошенко та ін. [3].

На жаль, проблема змін в житті міст, діяльність органів самоврядування в окремих повітах по благоустрою міст у Чернігівській губернії в другій половині XIX ст. залишається недостатньо вивченою. Саме аналізу даної проблеми присвячена дана розвідка.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини XIX ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії до ринкових відносин. Під впливом реформ відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни у соціальній і національній структурі міського населення, посилюються демографічні та міграційні процеси. Кожний регіон мав свої особливості у темпах соціально-економічних перетворень. В цей час відбувається процес трансформації соціальної структури і міст Лівобережжя. На фоні вже існуючих соціальних груп, що зазнають змін у чисельності, починають формуватися нові. Тому часто представники, наприклад, пролетаріату, який почав формуватися, потрапляли в категорію «інших станів». Значний відсоток саме цієї категорії городян опосередковано підтверджує процес еволюції соціальної структури населення міст у другій половині XIX ст.

Для Чернігівської губернії в середині XIX ст. була характерна дрібна та середня промисловість, пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції. В губернії існували регіональні торговельні центри, що вплинуло на темпи урбанізаційних процесів. Чернігівська губернія, крім губернського міста, мала 14 повітових, 4 заштатних міста і 15 посадів. За даними 1858 р. населення Чернігівської губернії складало 1 471 866 душ [4, 92]. З них міське населення становило лише 9 %. Жінки переважали (51,5 %). Це було пов'язано з тим, що чоловіки виїжджали на заробітки. Досить значна частина міського населення постійно не проживала в містах, шукаючи заробітків в інших містах або навіть селах. У той же час статистичні дані фіксують у другій половині XIX ст. процес постійного зростання числа міського населення (в Чернігівській губернії – в 1,45 рази) [5, 473]. У 1860 р. міське населення вже становило 199 175 душ. В Чернігові мешкало майже 10 % від загальної кількості городян регіону. Серед повітових центрів лідерами за числом населення були Ніжин (17 948), Стародуб (12 474) і Глухів (10 008), які були центрами місцевої торгівлі. Населення Конотопа і Кролевеця (відповідно 8 958 і 7 209) перебувало в межах середніх даних по губернії [6, 581, 632-633; 32-39].

За даними 1879 р. чисельність міського населення становила вже 179 443 душ. Виконуючи головним чином роль адміністративно-культурного центру, Чернігів не був лідером за числом мешканців (16 810 душ). Серед найбільш заселених міст були Ніжин (31 787), Стародуб (24 298), Глухів (15 112), Борзна (14 349). Городня і Остер за числом населення, виглядом і способом життя нагадували великі села (відповідно 2 391 і 2 935). Населення Конотопа і Кролевець також дещо зросло (відповідно 10 769 і 10 762) [7, арк. 24]. Населення містечок в Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах становило відповідно – 99 342, 110 743, 104 484. Різні коливання кількості міського населення в регіоні підтверджують взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку і темпами урбанізації.

За переписом 1897 р. міське населення губернії становило 209 453 душ (9,11 % всіх мешканців Чернігівщини). 27 716 душ припадало на Чернігів, що становило 13,2 % від загального числа городян регіону. Продовжувало зростати населення в 1,1 рази в Конотопі (18 770 душ), Борзні, а також в 1,2 рази в Новозибкові. Це збільшення відбулось за період 1888-1897 рр. В той же час в окремих повітових містах населення зменшилося в 0,7-0,8 рази (Глухів, Ніжин, Стародуб, Кролевець) [8, 4; 2]. Зменшення мешканців в повітових містах і містечках губернії можна пов'язати з певним падінням попиту на хліб, цукор з кінця 80-х років XIX ст., що змушувало частину міського населення виїжджати до інших регіонів у пошуках роботи і кращого життя.

В Чернігівській губернії склад міського населення мав свої особливості. Не були виключенням і Глухів, Конотоп та Кролевець.

Міста	Привілейовані	Купців та почесних громадян	Міщан та цеховиків	Селян, козаків	Інші стани
Глухів	1,7 %	4,1 %	76,7 %	12,1 %	5,4 %
Кролевець	2,3 %	2,7 %	63,9 %	20,6 %	10,5 %
Конотоп	2,1 %	2,3 %	57,7 %	31,1 %	6,8 %

В більшості повітових міст серед мешканців переважали міщани і цеховики (Сураж, Новозибків, Городня). Виключення становили Чернігів, Сосниці і Борзна. Середній показник для губернії становив 64,9 % (дані за 1879 р.). Наступною чисельною групою міського населення регіону були селяни і козаки. Середній показник їх представництва становив 20,4 %. Але в містах спостерігалось інколи різке коливання їх чисельності від 57,4 % до 0,1 %. Третю за чисельністю групу міського населення представляли привілейовані стани (в середньому по губернії 4,3 %). Представництво даної категорії також було не однаковим. Найбільше представників

привілейованих станів було зафіксовано в Чернігові, Сосниці і Острі, а найменше – в Борзні, Стародубі і Глухові. Найбільш незначною групою населення були купці і почесні городяни. Їх чисельність коливалась від 0,5 % (Борзна) до 5,3 % (Городня). Інтерес викликає категорія «інші стани», яка в окремих містах сягала значного відсотка (Чернігів – 16,3 %, Кролевець – 10,5 %) [9, арк. 31-34]. Саме дана категорія населення об'єднувала майбутніх купців, підприємців, пролетарів, а також люмпенізоване населення. 84,5 % населення містечок приходилося на селян і козаків (у Глухівському – 86 511, Кролевецькому – 89 428, Конотопському – 96 581). Другу категорію мешканців становили міщани і цеховики (від 2,5 % до 15,7 %): у Глухівському – 4 729, Кролевецькому – 6 830, Конотопському – 4 007. Доля представників привілейованих станів і купецтва з почесними громадянами була незначною в губернії, а в досліджуваних повітових містечках відповідно – 421, 713, 689. «Інші стани» навіть в містечках мали достатньо значне представництво від 4,2 % до 8,8 % загального числа мешканців (у Глухівському – 5,9 %, Кролевецькому – 5,7 %, Конотопському – 7,2 %).

Нечітка, застаріла певним чином система розподілу і підрахунків представників різних соціальних груп призводила часто до плутанини. Саме тому чисельний склад вже існуючих і нових соціальних груп не можна вважати остаточним та об'єктивним. Проте, він дає можливість простежити загальну динаміку соціального розвитку зазначених міст.

Історично склалося, що українські землі стали батьківщиною для багатьох народів. Не була виключенням і Чернігівщина. Російська влада по-різному ставилася до народів, що мешкали на зазначеній території. Одним із головних завдань центральних та місцевих органів влади було підтримати вплив великоросів в усіх сферах життя. Це, на думку влади, повинно було забезпечити лояльність і підтримку політики царизму на національних окраїнах. В офіційних звітах не існувало традиції підрахунку населення за національною ознакою. Побічним доказом належності до певної етнічної спільності могли бути дані про конфесійну приналежність або рідну мову. Саме питання про рідну мову було новим явищем під час перепису 1897 р. В 1879 р. в містах Чернігівщини домінували православні та уніати (середні дані 72,6 %). Майже в усіх містах число православних коливалось від 60% до 97 %. Іудеї і караїми в середньому складали 26,5 % усіх мешканців. Найменше були представлені в містах католики і вірмено-григоріани (в середньому 0,9 %). Розподіл населення за релігійною ознакою в Глухові, Кролевеці та Конотопі у 1879 р. представлений у таблиці [10, арк. 41].

Міста	Православні та уніати	Католики та вірмено-григоріани	Іудеї та караїми
Глухів	80,1 %	0,4 %	19,5 %
Кролевець	91,2 %	0,3 %	8,5 %
Конотоп	81,3 %	0,6 %	18,1 %

В містечках регіону конфесійний склад населення мав свої певні особливості. На долю православних і уніатів в середньому приходилося 97,3 %, іудеїв та караїмів – 2,4 %, католиків і вірмено-григоріан – 0,3 %.

Матеріали перепису 1897 р. зафіксували таке співвідношення різних етнічних груп серед міського населення Чернігівщини: українці – 102 184 чол. (Глухові – 8 621, Кролевці – 8 328, Конотопі – 8 621), росіяни – 48 527 чол. (Глухові – 2 217, Кролевці – 209, Конотопі – 3 565), іудеї – 54 401 чол. (Глухові – 3 837, Кролевці – 1 815, Конотопі – 4 415), білоруси – 1 925 чол. (Глухові – 29, Кролевці – 5, Конотопі – 263), поляки – 1 297 чол. (Глухові – 75, Кролевці – 12, Конотопі – 139), німці – 390 чол. (Глухові – 32, Кролевці – 2, Конотопі – 50), а також інші малочисельні групи [11, 8].

Після запровадження Положення 1870 р., яке тривало до 1873 р. (в Глухові у 1871 р., Конотопі і Кролевці – 1873 р.) життя міст переживає нові зміни. Згідно нової виборчої системи лише частина міського населення допускалася до формування органів самоврядування. У 1873 р. до виборчих списків в Глухові потрапило лише 955 мешканців, у Кролевці 1 098, Конотопі – 1 455 [12, арк. 66-76; 1-5]. У 1881 р. лише 8,6 % мешканців Глухова допускалися до виборів, 8,7 % у Кролевці, 16,7 % у Конотопі [13, арк. 7]. Більшість виборців була неграмотною (у Глухові та Кролевці від 60 до 70 відсотків) [14, 29]. У 1887 р. до виборчих списків було включено 1 405 чол. у Глухові, 1 348 у Кролевці, 1 755 у Конотопі [15, арк. 1-20; 26-28]. В середньому по губернії приблизно лише 1/10 населення допускалася до участі у вирішенні суспільних питань.

За даними 1879 р. значна частина виборців (приблизно 4/5 по губернії) була делегована від представників непривілейованих звань та станів (Глухів – 85,2 %, Кролевець – 79,8 %, Конотоп – 86,1%). Більшість серед непривілейованих виборців становили міщани-домовласники (Глухів – 58,3 %, Кролевець – 49,4 %, Конотоп – 45, 1%) [16, арк. 33]. У 1887 р. кількість представників виборців від непривілейованих станів зросла до 80 % – 90 % від загальної кількості виборців.

Переважання серед виборців представників непривілейованих станів негативно позначилося

на формуванні міських бюджетів. Важко собі уявити процвітаючі міста, коли їх мешканці сплачують мізерні податки. Наприклад, у 1879 р. оціночний збір у Глухові становив 5 к., Конотопі – 3 к., Кролевці – 2 ½ к. У Кролевці майновий ценз дорівнював 5 к. [17, 104-105]. У 1881 р. менше 20 к. щорічно на користь міста сплачували 86,8 % виборців у Конотопі, 70,2 %, у Глухові і 31,6 % у Кролевці. Наведені факти відображають реальну ситуацію щодо якісного складу виборців і гласних, що обиралися у згаданих містах. Переважання серед виборців та гласних малоосвічених міщан і селян призводило до частих порушень як при обранні гласних, так і при вирішенні різноманітних питань на зборах і в комісіях. Вони часто не розуміли важливості питань, що розглядалися, або не вважали їх актуальними для громади. З іншого боку таке тотальне домінування представників непривілейованих станів призводило до апатії та пасивності з боку делегатів від привілейованих станів та купецтва, які починали ігнорувати роботу в думах та управах. Наприклад, у Глухові та Кролевці відмічалися випадки, коли міські збори не відбувалися по 2-3 рази підряд [18, арк. 22-30].

Не в найкращому стані був зовнішній вигляд міст і практика їх забудови. Кожне місто шукало свої шляхи по вирішенню даного питання. Нагляд за будівництвом у Глухові контролювала міська управа, у Конотопі і Кролевці – поліція. Кожне із вищезгаданих міст не мало перспективного плану забудови (була відсутня посада архітектора). У 1880 р. в Конотопі було видано 280 дозволів на будівництво дерев'яних одноповерхових і трьох кам'яних будинків. Міська влада Кролевця видали 115 дозволів на будівництво дерев'яних будинків. У Глухові за період з 1872 по 1880 рр. було збудовано 359 дерев'яних одноповерхових будинків і 4 кам'яні. Правда від кожного забудовника вимагали плани будівель, які затверджувала управа. У містах переважали дерев'яні будинки, що було пов'язано з цінами на будівельні матеріали та роботу. У 1862 р. в Глухові і Кролевці лише приблизно 2 % будівель були кам'яними, Конотопі – 0,1 %. В 1874 р. ситуація практично не змінилася. У Глухові цей показник становив 2 %, у Кролевці – 0,5 %, у Конотопі – 0,8 % [19, 581]. У Глухові було прийнято постанову, що визначала міські квартали, в яких заборонялося крити будинки соломою. Конотопська управа зверталася до уряду з клопотанням про зміни плану міста (про розширення міських кордонів), але уряд не задовольнив клопотання.

Поліція в містах також залучалася до контролю за будівництвом. Її цікавило питання протипожежної безпеки. Інколи між міською владою та поліцією виникали суперечки, пов'язані з тим, хто має пріоритетне право витрачати кошти на протипожежну охорону в містах.

Достатньо гостро в містах стояло питання про забезпечення населення питною водою. У середині 80-х рр. влада вищезгаданих міст навіть не розглядала питання про побудову водогонів (не дивлячись на часті епідемії). У Конотопі воду розвозили 6 водовозів, яку брали в колодязях. У Кролевці та Глухові населення також використовувало колодязну воду. Це не могло не турбувати місцеву адміністрацію, яка вимагала прийняти необхідні заходи для запобігання можливих епідеміологічних захворювань. Для цього в кожному місті велася певна робота по впорядкуванню торгівлі (особливо під час ярмарків), а також вивозу і знищенню сміття та відходів (за рахунок міського бюджету проводилися асептизаційні і дезінфекційні заходи). Проти порушників склалися протоколи і передавалися до поліції, яка змушувала їх відпрацьовувати на громадських роботах. Наприклад, у Кролевці по 2 дні відпрацьовували 5 порушників, які не навели порядок на території своїх присадибних ділянок [20, арк. 5]. Особливу увагу міська влада приділяла чистоті вулиць і площ (часті нарікання від місцевої влади викликали брудні вулиці в Кролевці). У Конотопі влада для прибирання вулиць використовувала арештантів або наймала робітників [21, арк. 79].

Недостатньо розвинутою в містах була система освітлення. Лише в 4 містах губернії існувало гасове освітлення (Чернігів, Глухів, Городня, Стародуб). З часу запровадження міського самоврядування кількість ліхтарів у Глухові зросла з 71 до 125. Більшу увагу влада міст приділяла питанню будівництва і ремонту доріг, що було закріплено в Міському положенні. Роботи по бруку вулиць, крім Чернігова, проводилися лише у Глухові, Ніжині, Конотопі та Новгород-Сіверському. При введенні Положення 1870 р. у Глухові було забруковано 7 397 кв. саж., а до кінця 70-х років XIX ст. – ще 2 956 кв. саж. міських вулиць. Витрати управи на ці потреби становили 27 957 руб. 65 к. (19 301 руб. 87 коп. – за матеріали, 8 655 руб. 73 к. – за роботу) [22, 391]. В Конотопі ями на вулицях засипали хмизом (1 кв. саж. гаті коштував місту від 2 до 3 руб.). У Кролевці робота по облаштуванню вулиць зводилася до прибирання сміття.

Розвиток системи народної освіти був однією з головних завдань міської влади. Витрати лише на початкову освіту в 1875 р. у Глухові склали 1937 руб., Кролевці – 425 руб., Конотопі – 568 руб. (у 1895 р. відповідно – 4504 руб., 3553 руб., 2530 руб.) [23, 42; 66]. Нестача коштів змушувала міську владу шукати підтримки для вирішення освітніх, медичних та інших соціально-гуманітарних проблем серед меценатів, благодійних організацій і земських установ.

Особливо плідною в губернії була співпраця між міськими та земськими органами самоврядування по розвитку системи охорони здоров'я та освіти, яка

дозволила зберегти старі і відкрити нові заклади.

Однією з головних причин відмови від своєчасного вирішення нагальних міських проблем була хронічна нестача коштів та поступове наростання недоїмок, що гальмували діяльність органів міського самоврядування. У 1875 р. сума недоїмок складала в Глухові 3386 руб., Кролевці – 5654 руб., Конотопі – 3483 руб. (у 1895 р. відповідно – 9894 руб., 7207 руб., 13154 руб.) [24, арк. 135-138; 54].

Отже, можна зробити висновок, що в другій половині XIX ст. відбуваються зміни в житті міст і міського населення Глухівського, Кролевецького та Конотопського повітів Чернігівської губернії. Спостерігається тенденція до зростання міського населення. Відбуваються певні зміни у соціальній структурі населення. До головних причин недостатньої ефективності в роботі органів міського самоврядування слід віднести: низький рівень освіти більшості городян і представників міської влади, скромні фінансові можливості міст, значну кількість податків і накопиченні недоїмки. Одночасно не слід штучно занижувати досягнення по вирішенню окремих проблем благоустрою міст зазначених повітів.

Неоднозначність змін та результатів діяльності міського самоврядування у другій половині XIX ст. вимагає подальших досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Заслужують на особливу увагу питання формування нових соціальних груп в містах, вплив буржуазних реформ на повсякденне життя міського населення, співпраця самоврядних інституцій з земствами та благодійниками у вирішенні нагальних потреб міст.

Посилання

1. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) / Багалеї Д.І., Миллер Д.П. – Х., 1993. – Т. 2. – 982 с.; Фесенко І.К. К вопросу о реформе городских общественных управлений / Фесенко І.К. – Х.: Б.и., 1890; Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов / Щепкин М. – М.: Б.и., 1882; Дитятин И. Статьи по истории русского права. Ч.2. Наше городское самоуправление / Дитятин И. – СПб.: Б.и., 1897. – 271 с.
2. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 гг. / Зайончковский П.А. – М.: Мысль, 1964; Його ж. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / Зайончковский П.А. – М.: Мысль, 1970. – 444 с.; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века / Нардова В.А. – Л.: Наука, 1984. – 257 с.
3. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871-1880 рр.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 31-38; Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Чорний Д.М. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 301 с.; Раковський Л.Е. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в II пол. XIX ст. / Л.Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – Вип. 3. – С. 33-40; Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Солошенко. – Х., 1997. – 18 с.

4. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб., 1903. – Т. 7.

5. Географическо-статистический словарь Российской империи. / Сост. П.Семенов. – СПб., 1885. – Т. 5.

6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865; Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862.

7. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ), ф. 600, д. 1345.

8. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – СПб., 1905. – Т. 2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – Т. 48.

9. РНБ, ф. 600, д. 1657.

10. РНБ, ф. 600, д. 1725.

11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – Т. 48.

12. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.128, оп.1, спр.14460; ф.145, оп.1, спр.158.

13. РНБ, ф. 600, д. 1674.

14. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В 2-х ч. / Половцов А. – СПб.: Б.и., 1882. – Ч.1.

15. ДАЧО, ф.145, оп.1, спр.158; Календарь Черниговской губернии на 1889 г. – Чернигов, 1888.

16. РНБ, ф. 600, д. 1639.

17. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 14460.

18. РНБ, ф. 600, д. 1674.

19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865.

20. ДАЧО, ф. 127, оп. 23, спр. 1385.

21. ДАЧО, ф. 127, оп. 31в, спр. 82.

22. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 14460.

23. Обзор Черниговской губернии за 1875 г. – Чернигов, 1876; за 1895 г. – Чернигов, 1896.

24. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 14460; Обзор Черниговской губернии за 1895 г. – Чернигов, 1896.

Никитин Ю.А. Пореформенные города Глуховского, Конотопского и Кролевецкого уездов Черниговской губернии во второй половине XIX ст.

В статье проанализированы изменения в жизни городов Глуховского, Конотопского, Кролевецкого уездов Черниговской губернии под влиянием реформ второй половины XIX ст.

Ключевые слова: реформы, городское самоуправление, города, население, избиратели, благоустройство.

Nikitin Yu.O. Post-reform cities of Hlukhiv, Konotop and Krolevets uyezds of Chernihiv Province during the second half of XIX century

The changes of urban life Hlukhiv, Konotop, Krolevets uyezds of Chernihiv provinces under the influence of the reforms of the second half of XIX century.

Key words: reforms, local governments, cities, population, voters, improvements.

24.03.2011 р.

УДК 94 (477) «15/20» (093.01)

А.М. Остряко

«ЩОДЕННИК» М.Д. ХАНЕНКА В ЛИСТУВАННІ О.І. ХАНЕНКА З О.Ф.КІСТЯКІВСЬКИМ

Стаття присвячена листуванню О. Ханенка з О.Кістяківським, яке доповнює існуючі відомості про публікацію «Щоденника» М. Ханенка у часописі «Киевская старина».

Ключові слова: щоденник, М. Ханенко, О. Ханенко, О. Кістяківський, листування.

«Щоденник» Миколи Ханенка вже тривалий час перебуває у полі зору дослідників української історіографії та джерелознавства. Достатньо вивченими є обставини створення тексту «Щоденника», біографії його автора – генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка [1, 5] та його правнука Олександра Івановича Ханенка [1, 8], зусиллями якого, за сприяння О. Лазаревського, це унікальне історичне джерело побачило світ [6]. Процес підготовки тексту пам'ятки до друку супроводжувався листуванням О.І. Ханенка з ученими-істориками. До реконструкції процесу археографічного опрацювання тексту щоденника було залучено його листування з О. Лазаревським [1], а також листи О. Кістяківського до О. Ханенка [7]. У студіях Н. Герасименко та С. Половникової принагідно згадується й про листування О. Ханенка з Олександром Федоровичем Кістяківським – відомим юристом та істориком права, а також про допомогу, яку надав О. Ханенко О. Кістяківському при підготовці останнім дослідження з історії української правової думки XVIII ст. [1, 98; 7, 74-75] Проте, уважне прочитання цього листування дає змогу виявити деякі деталі, що змушують по-новому поглянути як на процес публікації щоденника, так і на якісні параметри видрукуваного тексту «Щоденника».

Нами виявлено вісім листів О. Ханенка до О.Кістяківського, написаних в період з листопада 1876 по грудень 1881 р. (за 1876 р. – 2 листи, 1877 – 3, 1878 – 2, 1881 – 1) [2-3]. Адресати тривалий час не були знайомі [2, спр. 69840, арк. 1 зв.], а їхнє знайомство відбулося 3 жовтня 1880 р. [4, т. II, 306] Втім, це не позначилося на довірі й повазі, які панували у дистанційній комунікації між вченими. Листування дає уявлення про творчі контакти О. Ханенка з О. Кістяківським, пов'язані з опрацюванням ним матеріалів до зводу українських правничих норм «Права, по которым судится малороссийский народ», про прагнення О. Кістяківського залучити О. Ханенка до участі в Товаристві Нестора-літописця та Юридичному товаристві тощо.

Два листа з цієї добірки безпосередньо стосуються «Щоденника» М. Ханенка [3]. Вони написані у листопаді-грудні 1876 р. Міркування О. Ханенка з приводу цієї пам'ятки здаються нам принципово

важливими у справі встановлення автентичності тексту джерела, який згодом був надрукований у «Киевской старине» [6]. У листі від 20 грудня 1876 р. О. Ханенко сповістив О. Кістяківського про намір зустрітися з О. Бодянським, аби домовитись про продовження видання «Щоденника» прадида, і в разі його відмови, хотів передати його для видання «в другомисторическом журнале: в Русск[ом] Архиве или Старине. Для чего он у меня теперь и переписывается» [3, спр. 687, арк. 2 зв.]. Остання фраза дає підстави думати, що було виготовлено копію «Щоденника», оскільки у друкарні навряд чи здійснювали набір з оригінального тексту, писаного скорописом. У цьому сенсі цікавим виявляється співставлення виписок зі «Щоденника», доданих до цього листа і зроблених власноруч О. Ханенком, з текстом «Щоденника», опублікованим у «Киевской старине», який, за словами О. Лазаревського, друкувався «по подлинной рукописи, принадлежащей Ал[ександру] Ив[ановичу] Ханенку» [5, с. XV]. В результаті співставлення стають очевидними різнителі – пропущені, додані або замінені слова та вирази, розбіжності у датуванні подій, що може вказувати на механічні помилки під час копіювання фрагментів «Щоденника», проблеми з прочитанням оригіналу. Не виключено також, що при підготовці матеріалу до друку О. Лазаревський також користувався копією з оригіналу «Щоденника» і зробив правки у тексті. Крім того, ненавмисні зміни могли трапитися в ході набору. Зважаючи на досить значну кількість неузгодженостей, з'являються підстави замислитися над автентичністю тексту «Щоденника», оприлюдненого О. Лазаревським.

Листи О. Ханенка до О. Кістяківського писані російською мовою каліграфічним почерком на аркушах паперу (8), які тоді зазвичай використовували для написання листів. На папері друкарським способом нанесений простий вензель червоного кольору – поєднання перших літер імені та прізвища Олександра Ханенка – А та Х, увінчаний короною [3]. Зберігся конверт, у який було вкладено лист від 26 листопада 1876 р. Цікаво, що він скріплений печаткою на червоному сургучі, що являє собою такий же вензель з короною, як і на папері [3, спр. 686]. Є певні проблеми з атрибуцією цього листа. На штемпелі з місця відправлення – Чернігова – вказано дату 25 листопада 1876 р., а на штемпелі поштового відділення Києва позначено 26 листопада. Сам О. Ханенко в листі вказує 26 листопада, а О. Кістяківський у своєму «Щоденнику» писав, що 25 листопада він одержав листа від О. Ханенка і частково цитує його, що не залишає сумнівів у тому, якого саме листа він одержав того дня [4, т. I, 231]. Ймовірно, ця неузгодженість була звичайним збігом обставин, який не впливає на розуміння змісту кореспонденції.

Пропоновані два листи О. Ханенка до О. Кістяківського публікуються за хронологічним принципом, згідно дат, зазначених відправником.

Слова, прочитання яких викликало сумніви, взяті у квадратні дужки. Також у квадратних дужках розкриті текстові скорочення. Текст листів поданий з урахуванням норм сучасного правопису та пунктуації зі збереженням морфологічних та стилістичних особливостей тексту оригіналу.

№ 1

Чернигов
26 ноября 1876 г.

Милостивый государь
Александр Федорович.

Вследствие двух писем Ваших, от 30 мая и 8 ноября, переданных мне И[льей] А[ндреевичем] Лизогубом, я, при самом усердном желании быть полезным доставлением материалов для начатого Вами весьма важного труда, могу только сообщить Вам в настоящее время рукопись прадеда моего Николая Даниловича Ханенка, как видно приготовленную им для печати, Эксперт з прав Малороссийских и книгу из его библиотеки, заключающую в себе несколько юридических сочинений. Рукопись эту и книгу Вы можете держать у себя сколько найдете нужным, и потом потрудитесь переслать их ко мне по прилагаемому адресу.

Из библиотеки моего прадеда досталось мне весьма немного книг: она была подарена его дочерью Новгород-Северскому Народному Училищу, преобразованному в Гимназию; а часть ее, не знаю каким образом, досталась библиотеке Черниговской Духовной Семинарии, где я заметил много книг с его подписью.

Н[иколай] Д[анилович] Ханенко был самым деятельным участником в составлении, издаваемого Вами Свода Малороссийских законов, как по своему образованию, так и вследствие продолжительной практической его деятельности по должности Стародубского Полкового Судьи.

Чтобы познакомить Вас с его личностью препровождаю к Вам часть его дневника, изданного О[сипом] М[аксимовичем] Бодянским, и извлечения из другой части того же дневника, сделанные Преосвященным Филаретом Архиепископом Черниговским, прося принять их от меня в подарок вместе с двумя моими брошюрами: Историко-Статистическим очерком Погара и Историческим очерком Межевых Учреждений в Малороссии, о которых столь лестный отзыв Ваш, как известного ученого, ободряет меня в моих занятиях по исследованию нашей родной старины, которой я не могу назвать себя знатоком, а только страстным любителем.

*С отличным уважением и совершеннейшею преданностью, имею честь быть Вашим,
Милостивый Государь,
покорнейшим слугою
Александр Ханенко*

Адрес:
В Чернигов
Ее превосход[ительству]
Марии Васильевне
Гундиус
В собственном доме
на Гончей улице

Для доставления
Александр[у] Иванович[у]
Ханенку

P.S. Книги отправляются особенною посылкою. Вы найдете между ними копию оригинального решения по уголовному делу, выписанную из Архива Малорос[сийской] Коллегии, хранившуюся при Черниг[овском] Губ[ернском] Правлении.

IP НБУВ, ф. 61, спр. 686, арк. 1 – 1 зв. – 2 – 2 зв.
Автограф.

№ 2

1876 г., 20 Декабря
Чернигов

Милостивый государь
Александр Федорович.

Искреннейшее благодарю Вас за присылку некоторых Ваших сочинений. Одно из них я уже прочел с величайшим удовольствием и пользою для себя.

Подлинный Диариуш моего прадеда Н[иколая] Д[аниловича] Х[аненко] находится у меня. Я его посылал О[сипу] М[аксимовичу] Бодянскому, который, напечатав первую его часть в Чтениях, и обещав напечатать вторую, возвратил мне его обратно. К сожалению, Диариуш достался мне не вполне сохраненным: в нем не достаёт 1741, 1744^г и окончания 1743 г. (с 13 декаб[ря]). Все те сведения относительно Комиссии Свода Законов, которые находятся в Диариуше, я выписал, а также и некоторые места из 1745 г.: о пребывании наших предков в Петербурге. И выписку эту к Вам препровождаю. Эксцерпт из прав Малор[оссийских], посланный мною Вам действительно тот самый экземпляр, о котором говорил Вам П[антелеймон] А[лександрович] Кулиш: я ему его сообщил с некоторыми другими моими бумагами. Составлен ли он Н[иколаем] Д[аниловичем] или кем другим? – Не знаю. Переписан же он рукою домашнего Секретаря Н[иколая] Д[аниловича], судя по сходству почерка с другими его бумагами. О приготовлении этой рукописи к печати я судил по форме заглавного листа. Слова: в прекращение горькой в судах волокиты, по моему мнению, должны принадлежать первой редакции эксцеркта; при второй, при которой приложено посвящение, они исключены. В библиотеке моей, находящейся в с. Городище, где жил и Н[иколай] Д[анилович], хранится несколько

связок его деловых бумаг. Они мною разобраны, но очень давно, посему я хорошо не помню: есть ли в них что-нибудь относящееся к Своду Законов? Когда я буду в деревне, я их пересмотрю, и ежели найду что-нибудь, касающееся этого предмета, то перешлю к Вам по почте. Только, к сожалению, не знаю, наверное: скоро ли могу быть в деревне? Это зависит от обстоятельств. В непродолжительном времени я надеюсь быть в Москве и увижусь с О[сипом] М[аксимовичем] Бодянским. Ежели он, как видно, не думает уже печатать остальную часть Диариуша, то я напечатаю его в другом историческом журнале: в Русск[ом] Архиве или Старине. Для чего он у меня теперь и переписывается.

*При засвидетельствовании Вам моего
глубочайшего уважения и искреннейшей
преданности, имею честь быть навсегда
Вашим, Милостивый Государь, покорным
слугою А[лександр] Ханенко*

Судя по надписи на Вашем письме и посылке, я вероятно в сообщенном Вам адресе сделал ошибку: дом госпожи Гундиус находится не на Гончарной, а на Гончей улице.

IP НБУВ, ф. 61, спр. 687, арк. 1 – 1 зв. – 2 – 2 зв.
Автограф.

1742 г.

Май

6. Был в Енеральной Канцелярии и в Комиссию Своду, обедал у господина Скоропадского и з нами [Валкевич], Федор Чуйкевич и сотник Волынский Максимович.

7^е. В Комиссии Свода через несколько часов присутствовал, а потом прибыл в дом...

14. В Комиссии Своду сидели до 12 часа полуденного...

21. После лекарств первый раз выехал з дому до Комиссии и там просидел до 12 часа, как прибыл в двор...

26. После обеда был в Комиссии, потом кушали у меня Федор Чуйкевич и Стефан Савицкий; по обеде же был у меня Секретарь Министерской Канцелярии Василь Маркелович Леонтьев...

28. Генерал де Бриньи отъехал из Глухова. Я был з рана в Комиссии, а по обеде оной Комиссии дела перенесены в дом покойного Ивана Мануйловича...

Июнь

2. Ради тезоименитства Отца Игумена Петропавловского Глуховского Никифора Грибовского обедали у него все Комиссианты и до вечера гуляли...

4. Был в Комиссии Свода, и в Суде Енеральном...

9. Был з рана в Комиссии и обедал в доме.

10. ... Ради тезоименитства Отца Варнавы

Старжицкого Соборного [Погарского] обедали у него и долго забавлялись...

13. Обедали у меня Ген[еральный] Подскарбий Скоропадский и Валкевич Асаул Енеральные да из Комиссиантов наших п.п. Семен Чуйкевич, Стефан Савицкий и Семен Столповский...

30. Весь день¹ пробавлялся дома и в Комиссии не был.

Июль

1. Был в Комиссии, а де и доношение сочинили.

9. Прислан Указ в Комиссию нашу на подаванное доношение наше, чтоб неразъездиться на каникулярные дни, а сидеть за делом сим т.е. в комиссии по утру и по обеде.

10. Рано отъехала жена, а я потом был в Комиссии...

12. Повторное доношение з Комиссии в Енеральную Канцелярию об отпуске на каникулярные дни подписали.

17. По присланному указу в Комиссию нашу позволительному разъехаться оной Комиссии членам до 15 августа, последняя была сессия, потом члены духовные и мирские были у меня на водки, мирские же и обедали.

Сентябрь

10. ... Потом был в Комиссии; а потом заезжал посетить больного писаря Полку Лубенского [Столповского] ... был у меня обозного Енерального сын Григорий Лизогуб з Москвы приехавши.

20. Был в Комиссии Свода и обедал в доме.

Октябрь

2. Был я в Комиссии...

10. Первый раз был в Комиссии, переведенной в дом Гетманский, а обедал у меня Пан Савицкий.

Декабря

15. О окончании перевода и Свода книг правовых, також и отпуске на праздник Комиссионных персон подано Генералу доношение.

1743 г.

Май

5. ... был в Комиссии переводу и Своду книг правовых.

10. Полковник Лубенский вчера прибывший до Глухова в первый раз был в Комиссии книг правовых...

17. ... просидели долго в Комиссии...

20. Из рана не был я в Комиссии ради вчерашнего шумства²...

26. После полдня был у нас Полковник Лубенский П[етр] Апостол, с которым и ездили по Комиссии

1. После банкета у Генерала Бибкова.

2. 19. Обедали у Н.Д. с другими и члены Ком[иссии] Стояновский и Лисанович.

нашей для некоторых разговоров до обозного Генерального г. Лизогуба, где были и Семен [Чуйка] и Стефан Савицкий.

1743

Июль

8) Подан рапорт о совершении в переводной и сводной Комиссии правового дела; и ~~и другие доношения от Комиссии об отправлении меня з тем делом и другими в С[анкт-]П[етер]Бурх³.~~

20) Обедал я у Ивана Гамалии с обозным Генеральным г. Лизогубом, а потом у обозного Генерального были.

N.B. Дневника за 1741^й и 1744^й г. не сохранилось, за 1743 год с 13 декабря недостает несколько листов с бракосочетанием. В 1745 г. Н[иколай] Д[анилович] Х[аненко] был в Петербурге по общественным делам и для поздравления Великого Князя.

1745. Февраль

8го числа перед полднем прибыл в С[анкт-]П[етер]Б[урге] и остановился квартирою в доме Ассессора Ревизион Конторы Ивана Федоровича Маманца.

9го Отъехал из квартиры до дворца... (где и посещал различных лиц).

10. Был рано у Графа Румянцева, потом во дворце и в придворной церкви; а з Церкви взял меня обер-маршал Дмитр[ий] Андр[еевич] Шепелев запровадил в [большую] Сал[у]: где стоял более двух[х] часов до времени обеда, а Государыня и Великая Княжна изволили кушать под балдахин, прочие же женска и мужска полу также и духовные персоны обедали у других столов при игральной итальянской музыке.

15. Никуда из квартиры не ходил, а обедали у меня сотник Ипатий Лисанович.

Июль

13. Обедал у Госпожи Разумовской з Войтом Нежинским.

15. Полковник Чоснок и Сотник Лисанович отъехали в Петергоф.

16. Туда же и я отъехал с сыном Василием.

19. Писал письма разным лицам и до Чуйкевича.

28. Былрано у Гр[афа] Разумовского где Государыне, при поднесении нескольких сосудов Рожаной водки, кланялся войт Нежинский [Стериевич].

Август

22. Обозный Генерал[ьный] г. Лизогуб прибыл в С[анкт-]П[етер]Б[урге].

23. Рано были з обозным Генеральным первой у Гр[афа] Разумовского в дворце, потом самой государыне кланялись и у ручки были ее. Обедали

3. Строки эти написаны рукою Н[иколая] Д[аниловича] Х[аненко], и потом перечеркнуты другим более бледными чернилами, вероятно им же самим.

у приватного стола при присутстві Її Величества в Летнем дворце.

25. Рано ездили до Канцлера Гр[афа] Алексея Петров[ича] Бестужева-Рюмина, который по службе Божей, представил нас пред Государыней на Аудиенции, потом зараз и у Их Императ[орского] Величества Новобрачных Велик[ого] Князя и Великой Княжны аудиенцию имели. А после обеда были в Комедианном доме на Опере Итальянской, на которой и девки итальянки и кастрат при музыке Итальянской пели преизрядно.

Октоврий

1. Были в Дворце и у ручки Государыни.

5. 3 сего против следующего числа ночью великая вода была з моря.

6. Были в Дворце у ручки Государыни и Великого Князя и Великой Княжны.

7. Обедали у Бунчужного, а вечером вкупе с ним были у Рейхс Графа (Разумовского) и им виноградом, так и вином поччеваны от него, и деякий держали разговор, в том числе и о Гетмане. Потом были на комедии французской.

23. Обозный Генерал[ьный] (Лизогуб) ради своего тезоименитства принимал гостей из которых вечером и Александр Ив[анович] Головин Адмиралтейский Интендант был и мажор Александр Алекс[андрович] Прибышевский и обедал с прочими.

Новембрий

20. Обедал я и Гудович у г. Разумовской з г. Кириллом Григорьевичем.

21. Были во дворце и у г. Кирилла Гр[игорьевича] обедали и Преосвященного Тверского купно с г. Разумовским.

Декабрь

1. Рано были у Гр[афа] А[лексея] Г[ригорьевича] Разумовского и письмо от Старшины Генеральной к нему писанное мною подано, а вечером были у Его же Сият[ельства] Обозный Бунчужный Генеральный и [Гудович].

ІР НБУВ, ф. 61, спр. 687, арк. 3 – 3 зв. – 4 – 4 зв. – 5 – 5 зв. – 6 – 6 зв. Автограф.

Посилання

1. Герасименко Н.О. Невидані листи О.І. Ханенка до О.М. Лазаревського / Н.О. Герасименко // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 92-108.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. III, спр. 69836-69841.
3. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 686-687.
4. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): У двох томах / [Упор. В.С.Шандра, М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко]. – К.: Наукова думка, 1994. – Том I (1874-1879). – 646 с.; К.: Наукова думка, 1995. – Том II (1880-1885). – 583 с.
5. Лазаревский А. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727-1753 г.) / А. Лазаревский // Киевская

старина. – 1884. – Т. 8. – № 3. – Приложение. – С. I–XV.

6. Лазаревский А. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727-1753 г.) / А.Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 3. – Приложение. – С. 1-2; 1884. – Т. 9. – № 5. – Приложение. – С. 33-48; 1884. – Т. 9. – № 6. – Приложение. – С. 49-64; 1884. – Т. 9. – № 8. – Приложение. – С. 65-80; 1884. – Т. 10. – № 9. – Приложение. – С. 81-96; 1884. – Т. 10. – № 10. – Приложение. – С. 97-112; 1884. – Т. 10. – № 11. – Приложение. – С. 113-128; 1885. – Т. 11. – № 3. – Приложение. – С. 129-144; 1885. – Т. 11. – № 4. – Приложение. – С. 145-160; 1885. – Т. 12. – № 6. – Приложение. – С. 161-176; 1885. – Т. 12. – № 7. – Приложение. – С. 177-192; 1885. – Т. 13. – № 9. – Приложение. – С. 193-208; 1885. – Т. 13. – № 10. – Приложение. – С. 209-224; 1885. – Т. 13. – № 11. – Приложение. – С. 225-240; 1885. – Т. 13. – № 12. – Приложение. – С. 241-256; 1886. – Т. 14. – № 1. – Приложение. – С. 257-272; 1886. – Т. 14. – № 4. – Приложение. – С. 273-288; 1886. – Т. 15. – № 5. – Приложение. – С. 289-304; 1886. – Т. 15. – № 7. – Приложение. – С. 305-320; 1886. – Т. 15. – № 8. – Приложение. – С. 321-352; 1886. – Т. 16. – № 9. – Приложение. – С. 353-384; 1886. – Т. 16. – № 10. – Приложение. – С. 385-416; 1886. – Т. 16. – № 11. – Приложение. – С. 417-464; 1886. – Т. 16. – № 12. – Приложение. – С. 465-514.

7. Половникова С. Листи О.Ф. Кістяківського до О.І. Ханенка / Світлана Половникова // Сівєрянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 74-81.

8. Рахно О.Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нарисы) / О.Я. Рахно. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 352 с.

9. Шевелів Б. Листи О.М. Лазаревського до О.І. Ханенка / Борис Шевелів // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С. 969-981.

Остряк А.Н. «Дневник» Н.Д. Ханенко в переписке А.И. Ханенко с А.Ф. Кистяковским

Статья посвящена переписке А. Ханенко и А. Кистяковского, которая дополняет существующие сведения о публикации «Дневника» Н. Ханенко в журнале «Киевская старина».

Ключевые слова: дневник, Н. Ханенко, А. Ханенко, А. Кистяковский, переписка.

Ostrianko A.M. Khanenko's «Diary» in the letters of O.Khanenko to O.Kistiakivs'kyi

The article is devoted to the O.Khanenko's letters to O.Kistiakivs'kyi which supply existing data on the publication of M.Khanenko's "Diary" in the journal "Kievskaja Starina".

Key words: Diary, M.Khanenko, O.Khanenko, O.Kistiakivs'kyi, epistolary.

01.04.2011 p.

УЧАСТЬ ЖІНОК У ГРОМАДІВСЬКОМУ РУСІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (СЕРЕДИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Розглянуто діяльність жінок у лавах чернігівської «Громади». Визначено їхні пріоритетні види діяльності: створення недільних шкіл, організація лекцій та літературних вечорів, відкриття сільських бібліотек, збирання фольклорного матеріалу. У даній статті більш детальна увага зосереджена на аналізі діяльності Віри Коцюбинської, Марії Грінченко та Софії Русової у період їхнього перебування в чернігівській «Громаді».

Ключові слова: гендерне дослідження, чернігівська «Громада», національна свідомість, освіта, культура.

Невіддільною частиною історії українського народу є політично і соціально активна жінка. Проте, як це не парадоксально, у цьому аспекті вона нам майже невідома. Нові реалії сучасного життя (запровадження гендерної освіти, гендерні дослідження тощо) змушують по-новому поглянути на роль жінки в історії. Сьогоднішнє прагнення створити демократичне українське суспільство, яке б усвідомлювало себе цілісною нацією, вимагає повернення жінки в історію нашого народу.

З 90-х років XX ст. дослідженням жіночого руху в Україні займалися М. Богачевська, Л. Смоляр. М. Богачевська чи не найпершою, звернула увагу на те, що історія жіночого руху в Україні – це не тільки історія жінок, а й картина того, що було [1, 5]. Зважаючи на історичні умови, найкраще жінки могли виявити себе в «Громадах», де вони намагалися забезпечити права людини, захистити українську культуру від загибелі шляхом його освіти [2, 8-11].

Жіночому руху Наддніпрянської України присвятила свою працю Л. Смоляр [3], у якій приділяє увагу участі жінок у «Громадах» середини XIX – початку XX ст., а саме у полтавській, харківській, одеській осередках. Про чернігівську «Громаду» є тільки згадка, тому питання залишилось не дослідженим.

З'ясуванню ролі жінки в історії України присвятили свої праці О. Луговий, С. Генік, О. Козуля, створивши ряд їх історичних портретів [4; 5; 6].

Жіночий рух, як і всяке явище суспільно-політичного життя, слід розглядати відповідно до конкретно-історичних обставин. На початку економічних реформ (60-ті роки XIX ст.) права і свободи особистості в Російській імперії були надто обмежені, а представницька влада була відсутня. Згідно з чинним на той період законодавством, жінки були обмежені у своїх правах значно сильніше, ніж чоловіки. Безправне становище жінки за законами царської Росії стало головним джерелом їх активної участі у боротьбі з самодержавством.

Для реалізації своїх прагнень жінки включаються до роботи «Громад», які активно починають діяти

із середини XIX ст. Діяльність цих організацій, до яких належали студенти, викладачі вузів, учителі, письменники, урядовці, ліберально налаштовані поміщики та інші представники інтелігенції, мала важливе значення в національному русі в Україні.

Громадівці вивчали історію й етнографію України, збирали пам'ятки народної творчості, вивчали українську мову, зокрема складали український словник, перекладали народні пісні на музику, писали художні й наукові твори тощо. Їм постійно доводилося спростовувати натяки, ніби вони підбурюють селян на повстання. Члени «Громад», зокрема В. Антонович, доводили, що прагнуть потурбуватися про освіту народу, і тоді всі питання можна буде вирішити без зброї, за допомогою науки [7, 209].

Національно свідомі жінки, активно включившись в роботу «Громад», займались здебільшого питаннями освіти народу. Вони створювали недільні школи, викладали у сільських навчальних закладах, проводили культурно-освітню роботу, брали участь у відкритті сільських бібліотек, організовували народні читання. Так, Софія Русова, Марія Грінченко, Віра Коцюбинська, приєднавшись до чернігівської «Громади», взяли активну участь в організації лекцій, вечорів. Софія Русова разом із земськими діячами О. Тишинським та П. Червінським відкрила громадську книгозбірню, яка проіснувала 30 років. На її базі сьогодні існує обласна бібліотека імені В.Г. Короленка [8, 18]. Була спроба і організації дитячого садка, але майже відразу він був закритий поліцією за підозрою Софії Федорівни у нелояльності до уряду. І привід був, оскільки С. Русова намагалася не відступати у своїй праці з дітьми від принципів виховання на національному ґрунті: «Рідна мова, рідна поезія, пісня, орнамент – ось ті певні педагогічні засоби, що ними в дитячих садах найкраще виховалась би селянська дитина» [9, 53].

Софія Федорівна, в тому числі і її чоловік Олександр Русов, перебувала під наглядом поліції, як і більшість українських громадських діячів. Про їхню сім'ю інформатор писав: «Русов виглядає дещо м'якшим за його дружину – вона одержима, непоправна жінка і віддана терористка, яка отрує молодь найскрайнішими переконаннями» [10, 62].

Звичайно ж вона не була терористкою, а вчителювала, працювала над українськими підручниками, але за радикальні погляди неодноразово заарештовувалася. У період 1881-1899 рр. майже постійно або перебувала в тюрмах, або була під гласним наглядом поліції, витримала п'ятнадцять обшуків.

Феномен Софії Русової полягає, насамперед, у тому, що в ній одночасно поєднувалися глибокий психолог, педагог і методист. Таке рідкісне поєднання дає змогу розглядати дитину і процес її виховання цілісно, простежуючи взаємний вплив суб'єктивних

і об'єктивних умов на розвиток, формування її визначальних якостей.

Твердження Софії Федорівни були і залишаються актуальними, зважаючи на сучасний стан української школи, яка знаходиться на роздоріжжі, в постійних пошуках і експериментах, є потреба у використанні її ідей щодо національного навчання. Це, звичайно, за умови, якщо метою є збереження певних національних особливостей освіти і виховання міцної особистості, яка б не цуралася Батьківщини. Софія Федорівна намагалася упровадити свої ідеї в життя і, попри те, що за походженням належала до російської аристократичної сім'ї, свій талант, працю і серце віддала Україні. Вона щиро дбала про «найдорожчий скарб» свого народу – його дітей і молодь.

Якщо Софія Русова присвятила себе переважно освіті, то Марія Грінченко-Загірня – літературній та видавничій справі, спрямованій на відродження української культури, усвідомлення української ідентичності. Разом з чоловіком, Борисом Грінченком, вона невтомно працювала над перекладами, виданням і популяризацією української літератури, етнографічними записами, словниками. Ще до переїзду в Чернігів подружжю вдалося відновити зв'язки зі львівською «Просвітою». Плідність цієї творчої співдружності зумовила те, що Марія Миколаївна стала для львівських просвітян одним із найактивніших авторів із Наддніпрянщини. Вони видали цілу низку її оригінальних праць та творчих переробок-перекладів. Цю співпрацю високо оцінив С. Шах (відомий дослідник історії львівської «Просвіти»): «Оця співпраця наддніпрянських письменників у ділянці народної освіти та виховання причинялася до духовного зближення обох частин українського народу, створювала ґрунт ... до вироблення одної літературної мови. Наддніпрянські письменники ... пересадили сюди той образ народної книжки, невеликої, чепурної, з великим чітким друком і кольоровою обкладинкою, в якій зміст був поданий у формі чи оповідання, чи розмов тощо. Перша книжка наддніпрянського автора, надрукована у львівській «Просвіті» 1879 року, була «Історія Руси» І. Нечуя-Левицького – перша взагалі популярна історія України українською мовою... Та найбільше дав для львівської «Просвіти» Борис Грінченко зі своєю дружиною Марією Загірною».

У Марії Миколаївни виявився чималий талант писати доступні для не підготовленого читача речі: з-під її пера вийшли найкращі видання для селян [11, 77]. Вона займалася також і перекладом українською мовою творів відомих авторів, вважаючи, що українці не повинні цуратися здобутків інших народів, та могли знайомитися з ними рідною мовою. Так Д. Лукіянович, під час його відвідин родини Грінченків, зазначив: «Коротко, але переконливо говорила про потребу для народу популяризації знань

і перекладів з іншомовних літератур... У Загірної в обличчі було більше чоловічих рис, ніж у Грінченка. Енергією, робучістю, знаннями, популярністю вона не поступилася Грінченкові. Я вперше пізнав таку бойову жінку...» [12, 31].

У 1893 р. М. Загірня разом із чоловіком і донькою виїхала до Чернігова, де і продовжила працювати на ниві української культури й освіти. У музеї українських старожитностей М. Загірня та Б. Грінченко склали «Каталог музею українських древностей», врятували для нащадків місцевий музей Тараса Шевченка, який був зовсім занепа. Увесь час ішов на облаштування музею, сім'я знала тільки роботу, додому повертаючись опівночі. І так півтора місяці напруженої праці без відпочинку [13, 68]. Марія Загірня брала участь і у заснуванні земської книгарні для вчителів, упорядкуванні Шевченківського музею. Та основною її діяльністю було видання дешевих українських книжок [14, 77].

У «Громадах» жінки могли займатися тими питаннями, до чого у них був хист від природи і чим могли принести користь своїй країні. Це була можливість самоутвердитися, реалізувати свій творчий потенціал, реалізувати себе як особистість.

Як бачимо, ці об'єднання носили яскраво культурницький характер, однак послаблення революційного натиску на царизм і загальний наступ реакції, що розгорнувся в 1862-1863 рр., зумовили в кінці 1863 р. згасання їх діяльності. У 1862 р. царський уряд заборонив недільні школи. Це викликало протест серед широких кіл громадськості. У таких умовах жінки все ж знаходили вихід із ситуації. Національно-визвольний рух не припинився, а «Громади» перейшли на нелегальне становище.

Молоде покоління мало стати тією силою, яка б продовжила справу зі збереження і примноження культурної спадщини українського народу. Робота з молоддю була важливою і відповідальною. Саме такий напрямок діяльності обрала для себе Віра Устимівна Коцюбинська. Ще будучи курсисткою Вищих жіночих Бестужівських курсів у Петербурзі, вона активно займалася громадською діяльністю. Повернувшись до Чернігова, дівчина не полишила свою діяльність і, завідаючи громадською бібліотекою та читальнею, налагодила зв'язки з молоддю. Будучи натуралісткою за освітою, Віра Устимівна прагнула створити цілу серію статей, які б були корисними для широких верств населення. Через роботу чоловіка, Михайла Коцюбинського, подружжя деякий час живе в Криму. По приїзду до Чернігова Коцюбинські швидко влилися у потік громадського життя, намагалися оточити себе людьми з прогресивними політичними поглядами, залучити молодь до боротьби проти культурного, соціально-політичного гніту. Коцюбинські беруть діяльну участь у чернігівському «Общество взаимного

вспомоществования учащихся и учившихся», що привертає особливу увагу поліції, разом з іншими чернігівцями підписують звернення до Данила Мордовця з проханням організувати в Петербурзі збір коштів для спорудження в Чернігові пам'ятника на могилі поета-байкаря Леоніда Глібова.

У будинку подружжя почались влаштовуватись так звані «понеділки». На вечорах обговорювалися питання розвитку словесності, випуску українських альманахів «Дубове листя», «Ластівка», читались твори молодих письменників, які надсилалися до цих альманахів. Невдовзі «понеділки» були замінені «суботами», які увійшли в історію української літератури як школа майстерності для майбутніх поетів, письменників, серед яких були Павло Тичина, Василь Елланський (Блакитний). Душею «понеділків», інших зборів була господиня дому – Віра Устимівна. Нею проводилися збори для молоді, роз'яснювальна робота щодо політичних подій, надавалася література [15, 102].

20-27 серпня 1889 р. відбувся II з'їзд українських «Громад». Члени чернігівської «Громади» не залишилися осторонь цих подій. Чи не найголовнішою стало рішення з'їзду передати Борису Грінченку та Михайлу Коцюбинському 800 рублів на організацію таємної типографії для друкування брошур українською мовою [16, 50]. Враховуючи заборону друку книжок, статей рідною мовою, це була дійсно важлива подія, адже можна було друкувати деяку інформацію, не звертаючись до західноукраїнських колег та однодумців. Проте утримання у себе вдома типографії було дуже небезпечною справою. Не кожен міг наразити себе на небезпеку бути викритим при обшуку, адже це неодмінно б тягнуло за собою арешт та ув'язнення. Таємна типографія змінювала своє місце перебування. Відстежити її було непросто, а от шрифт протягом семи років знаходився у домі Коцюбинських і досить часто родині загрожувало викриття. При загрози обшуку його переховували у інше місце, і у більшості випадків цим займалася Віра Устимівна [17, 51-52]. Вона взагалі не могла впонувати домашні справи. Її діяльна натура прагнула бути корисною українському народу, своєму чоловікові у його нелегкій долі письменника: «І завжди вона про когось або про щось клопотала. То про організацію лекції, то літературної дискусії (такі лекції й дискусії часто влаштовували в школі, якою завідував мій батько). То про пошук роботи для якого-небудь піднаглядного революціонера, висланого в Чернігів після тюремного ув'язнення або висилки – таких у Чернігові бувало дуже багато; то клопотала як би домогтися стипендії у Губернському Земстві для якого-небудь бідного студента... допомагала домовлятися про приміщення для платної вечірки «з благодійною

метою»... такі вечірки з ініціативи Віри Устимівни влаштовувалися досить часто, нібито на користь якої-небудь бідної гімназистки або студента, насправді ж гроші, зібрані на таких вечірках, віддавалися Вірою Устимівною на революційні цілі, як ми потім довідалися...» [18, 1].

Молодь, яка входила до кола Коцюбинської і залишала Чернігів, щоб працювати в селі, іншому місті, отримувала настанови та певну літературну підтримку від своєї наставниці: «Закінчивши гімназію, я пішла до Коцюбинських похвалитися, що їду на село вчителювати. Поздоровляли і бажали успіху... Віра Устимівна теж допомогла мені порадами в організації читання з селянами. Вона склала для мене анкету-запитання до прочитаної книжки і порадила придбати, крім книжок до читання, ще і брошури для селян: «Про грім та блискавку», «Сухоти на рогатій худобі», «Від чого вмерла маленька Мелася» (про дифтерію) та інші. Крім того, дала декілька відозв по збиранню грошей на пам'ятник Шевченку. Частина цих відозв я повинна була передати сусіднім учителям. Віра Устимівна познайомила мене з етнографічним матеріалом Грінченка і подарувала його словник» [19, 103].

Для багатьох В. Коцюбинська стала доброю порадицею, помічницею, другом. «Волю нікому на тарелі не підносить: її треба виболіти і вибороти», – так вважала Коцюбинська і намагалася своїми ділами зробити якнайбільший внесок в українську справу [20, 101].

Отже, більшість членів українських «Громад» 60-70-х років не ставили питання про революційну боротьбу проти царизму, обмежувалася ліберальною опозиційністю і культурницькою діяльністю.

У середині і другій половині 70-х років серед молоді української інтелігенції посилювалося незадоволення надто поміркованою, лише культурницькою діяльністю «Громад», і в їх середовищі стали виникати більш радикальні гуртки, які почали називатися молодими «Громадами», а ті, що раніше діяли, дістали назву старих «Громад». Молоді «Громади» утворилися в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та в деяких інших містах. До них входили здебільшого радикально настроєні студенти, гімназисти, вчителі, семінаристи.

Хоча «Громади» в Україні в основному мали поміркований, культурницький характер, царський уряд вирішив заборонити їх діяльність. 18 травня 1876 р. цар Олександр II, будучи в Емсі (Німеччина), затвердив указ, спрямований проти української культури. Він відомий під назвою «Емського акта» 1876 р. За ним було заборонено ввозити з-за кордону книги, друкувати оригінальні твори, переклади, тексти до нот і влаштовувати сценічні вистави та публічні читання українською мовою. Адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб

у початкових школах не велося викладання рідною мовою, і щоб з бібліотек навчальних закладів були вилучені українські книги. Було вирішено закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства й припинити видання газети «Киевский телеграф», у якій друкувалися громадівці. До активних діячів «Громади» були застосовані репресивні заходи. Та незважаючи на заборони і перешкоди у другій половині 70-х років, у період загального революційного піднесення громадівці продовжували свою роботу. Відбувалось масове «ходіння в народ».

На початку 80-х років XIX ст. «Громади» під натиском реакції в самодержавній Росії змушені були відступити. Багато з них розпалися, інші перейшли на нелегальне існування. Попри все жінки у цей час організовують свої гуртки: «За освітою не губили дівчата і головної мети – вияснення національно-політичних завдань на користь усе тої самої мети: визволення народу», – писала С. Русова про участь курсисток у таких гуртках [21, 68].

Отже, на початку 60-х – на кінець 90-х років XIX ст. учасниці жіночого руху вважали пріоритетними такі напрямки діяльності, як благодійність, просвіта жінок та навчання їх грамоті, роз'яснювальна та освітня робота з молоддю, видання книжок, доступних для народу. Найкраще свої прагнення вони могли реалізувати за допомогою «Громад». Представниці чернігівського осередку не полишали свою діяльність і після відїзду з Чернігова, продовжуючи активну діяльність і в інших містах України.

Посилання

1. Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К.: Воскресіння, 1993. – С. 5.
2. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884- 1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 8-11.
3. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 110 с.
4. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К., 2004.
5. Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ: Лілея, 2003.
6. Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993.
7. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917: [Підр. Для іст. Фак. вищих нав. закладів]. – Х.: Основа, 1997. – С. 209.
8. Коваленко Є.І., Пінчук І.М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / За ред. Є.І. Коваленко – Ніжин, НДПІ, 1998. – С. 18.
9. Русова С. Дитячий Сад на національній ґрунті // Світло. Український педагогічний журнал. Кн. третя. – 1910. – Листопад. – С. 53.
10. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 62.
11. Неополіма купина. Літературно-художній та історичний щомісячний журнал. – №1-2 (6-7) січень-лютий 1995. – С. 77.

12. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне життя в Чернігові у кінці XIX – поч. XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – С. 31.

13. Нежива Л. Листи Марії Загірної до Івана Липи // Слово і час. – 2000. – № 5– С. 68.

14. Неополіма купина. Літературно-художній та історичний щомісячний журнал. – №1-2 (6-7) січень-лютий 1995. – С. 77.

15. Березняк П. Вихователь молоді // Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післямова та прим. М.М. Потупайка. – 2 вид., доп. – К.: Дніпро, 1989, – С. 102.

16. Коцюбинская И. Михаил Коцюбинский. – М.: Молодая гвардия, 1969, – С. 50.

17. Там само, – С. 51-52.

18. Фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М.Коцюбинського, інв. № А – 7101. – А. 1.

19. Березняк П. Вихователь молоді //Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післямова та прим. М.М. Потупайка. – 2 вид., доп. – К.: Дніпро, 1989, – С. 103.

20. Там само. – С. 101.

21. Русова С. Наші визначні жінки // Неополіма купина. Літературно-художній та історичний щомісячний журнал. – №1-2 (6-7) січень-лютий 1995.– С. 68.

Іваненко Е.И. Участие женщин в городском движении на Черниговщине (середина XIX – начало XX в.)

Рассмотрено участие женщин в черниговской «Громаде». Определены их приоритетные виды деятельности: создание воскресных школ, организация лекций и литературных вечеров, открытие сельских библиотек, соби́рание фольклорного материала. В данной статье более детально проанализирована деятельность Веры Коцюбинской, Марии Гринченко и Софии Русовой в период их участия в черниговской «Громаде».

Ключевые слова: гендерное исследование, черниговская «Громада», национальное сознание, образование, культура.

Ivanenko O.I. Women's participation in communities' movement in Chernihiv (middle of the XIX – the beginning of the twentieth century)

Examined women's participation in the Chernihiv «Community». Defined their priority activities: the creation of Sunday schools, lectures and literary evenings, the opening of rural libraries, collecting folk material. This article focuses more closely on analysis of Kotsiubynska Vera, Hrinchenko Maria and Rusova Sophia during their participation in Chernihiv «Community».

Key words: gender studies, Chernihiv «Community», national consciousness, education, culture.

31.03.2011 p.

М.Г. Казьмирчук

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КОРПОРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)

У статті аналізується діяльність корпоративних організацій серед буржуазії, духовенства, дворян, інтелігенції, робітників та селян Київщини у пореформену добу.

Ключові слова: корпоративні організації, буржуазія, духовенство, дворянство, інтелігенція, робітники, селянство, Київщина, пореформений період.

В умовах постійного соціального розвитку українських земель Російської імперії, роль суспільних станів Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. у громадському та професійному житті постійно зростала. Кожен стан зберігав власну нішу, використовуючи за необхідності важелі впливу на суспільство через корпоративні, станові та професійні організації. У зв'язку з цим значний науковий і теоретичний інтерес становить проблема визначення особливостей діяльності корпоративних організацій Київської губернії пореформеного періоду. Зростання інтересу до історичного досвіду з соціально-економічної проблематики взагалі і розгляд особливостей створення і діяльності корпоративних організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. зокрема пояснюється тим, що деякі явища і процеси, що відбувались тоді, потребують глибоких аналітичних оцінок, адже багато з них проявляються сьогодні в нових умовах.

Актуальність теми полягає ще й у тому, що вона є мало дослідженою. Питання діяльності корпоративних організацій Київщини пореформеного періоду в історіографії висвітлювалося нерівномірно. Слід зазначити, що це питання також не було ще предметом спеціальних досліджень, але окремі вітчизняні автори у тій чи іншій мірі торкалися його. Вони фрагментарно, відповідно до свого наукового інтересу або службового становища, залишали повідомлення про корпоративні організації Російської імперії [1, 2]. Останні розвідки і публікації переконують у недослідженості поставленої проблеми, адже переважна більшість висвітлюють станові аспекти, як от І. О. Гуржій, О. В. Двойнікова та О. М. Донік [3; 4; 6; 7; 8]. О. П. Реснт досліджує робітниче питання у загальному контексті історичного процесу [20]. А. С. Заєць аналізує тільки виробничий аспект, подаючи біографічні дані великих цукровиків, їхнє об'єднання у синдикат [9].

Мета дослідження визначається тим, щоб на основі вивчення, здебільшого нововиявлених архівних документів, опублікованої статистики, публікацій в періодиці, наукових праць висвітлити

особливості діяльності корпоративних організацій Київщини наприкінці XIX – на початку XX ст., показати їхній вплив на зміни соціальних відносин тодішнього суспільства.

Серед священнослужителів у 1893 р. було створено товариство взаємної допомоги духівництву Київської єпархії, у статуті якого передбачалося надавати пенсії удовам та сиротам духовних осіб, священникам та церковним службовцям, які вийшли поза штат, та іншим близьким до єпархіального духівництва особам [11, 51]. У 1895 р. був розроблений проект колективного страхування духівництва Київської єпархії, за яким внески для священників становили від 12 до 36 руб. та передбачалося «влаштувати гуртожиток для престарілих осіб, а також удів та сиріт духівництва Київської єпархії» [10, 306]. Духівництво ревно організовувало товариства для збирання коштів на освіту донькам священнослужителів. Так, при II-му Київському жіночому училищі духовного відомства діяло Товариство допомоги нужденним вихованкам, а також Товариство колишніх вихованок. Ці товариства забезпечували бідних вихованок їжею і житлом, а в разі необхідності й роботою, безкоштовно видавали книги та посібники, оплачували навчання тощо [22, 193].

Кооперативи виникали як сільськогосподарські, кредитні, ощадно-позичкові, споживчі товариства. Кооперативний рух на Україні виник у 60-80-х рр. XIX ст. і поширився з початком XX ст. Кооперативи різнилися за типом, але всі брали активну участь у внутрішній торгівлі [15, 51]. Селянство робило спроби звільнитися від посередництва скупників за допомогою кооперації різного типу, або самостійного пошуку вигідних покупців, особливо серед місцевих мукомелів як покупців зерна найвищої якості. За асортиментом збуту сільськогосподарської продукції кооперативи можна поділити на дві групи: перша, що спеціалізувалася на продажу хліба, а друга – на збуті різноманітних сільськогосподарських продуктів і кустарних виробів. З 1907 р. селянський хліб почали продавати через кооперативи, але з 18 кооперативів Київської губернії лише 10 мали зерносховища загальним об'ємом у 337 тис. пудів. Кооперативи забезпечували населення посівним матеріалом, видавали кредити під заставу хліба та організовувало збут хліба [18, 1-9]. Один із теоретиків зазначав: «Кооперація – то єсть єдиний засіб народу пригніченому зробитись заможнішим, відібрати всі втрачені дурно копійки» [25, 115-125].

Кооперативи могли без збитків реалізовувати лише невеликі партії хліба, бо не мали зв'язків з кооперативами інших губерній. Натомість вони зустрічали перепону у вигляді місцевих скупників та небажання селян виконувати ряд правил, зокрема очищувати зерно перед здачею до кооперативів, адже це зменшувало його вагу. Деякі кооперативи вели

лише кредитні операції, а у Київському повіті таких взагалі не було [26, 35-42]. Кооперативи захищали інтереси своїх членів – заможних селян, забезпечуючи найбільш вигідну оплату за їх продукцію [1, 118]. До того ж керівниками кооперативів ставали заможні селяни або торговці, які мали більше паїв. Діяльність кооперативів стимулювала розвиток сільськогосподарського машинобудування. Кооперативи одержували машини, контактуючи з підприємствами-виробниками. Так діяла Київська спілка установ дрібного кредиту, що уклала угоди з фірмами «Троїфаліум» і «Покрівля». Також кооперативи працювали із земствами, які відкривали спеціальні склади з продажу реманенту і машин, та з монополіями, які бажали підтримувати зв'язки з віддаленими сільськими місцевостями [2, 100-108]. Так, цукровий синдикат установив низькі закупівельні ціни на сировину, які часто не покривали витрат селян-виробників, тому збут буряків намагалися взяти до своїх рук кооперативи. Деяким це вдавалося. Наприклад, Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство (Київська губернія), починаючи з 1908 р., постійно укладало угоди з цукровими заводами на поставку великих партій буряків не тільки на рік, а й на більш тривалий строк. Якщо раніше селяни одержували від заводів за берковець буряків не більше 1 руб. – 1 руб. 20 коп., то кооператив домогся встановлення стабільної ціни – не менше 1 руб. 80 коп. [16, 2]. У Київській губернії розвивалася кооперація садівників і городників, які відчули зростання попиту на овочі та фрукти. Були створені спеціальні товариства по збуту м'яса, молока, худоби, птиці, яєць [15, 54]. Значного поширення набула споживча кооперація. Споживчим товариствам належали крамнички і лавки, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. В обстежених у 1909 р. у Київській губернії 160 товариствах ціни на основні продукти харчування були нижчі на 5–25 %. Близько 500 споживчих товариств Київщини мали обороти 635 800 руб. на рік, заощаджуючи населенню майже половину сімейного бюджету. Споживчі товариства працювали в містах і селах. У Києві виникали робітничі товариства, які відкривали лавки, дешеві їдальні, склади палива. До міських споживчих кооперативів входили чиновники, службовці, прикажчики [15, 55].

Особлива потреба в кооперації виникла з початком Першої світової війни, яка стала тяжким випробуванням для селян. Війна забрала робочі руки, не вистачало організаторів кооперативної справи, відчувався брак товарів. Проте під впливом регулювання товарно-грошового ринку і росту цін кооперативні товариства почали збільшуватися. Особливо швидко розвивалася споживча кооперація, яка накопичувала капітали. У листопаді 1914 р. Бенедівський кредитний кооператив Бердичівського

повіту, Осиченський ощадно-позичковий кооператив Таращанського повіту, Погиблянський кредитний кооператив Звенигородського повіту, Шепелицьке молочарське товариство Радомишльського повіту порушили перед Головним управлінням землеустрою Міністерства землеробства клопотання про організацію Київського центрального сільськогосподарського товариства (союзу), мотивуючи це потребою швидкої заготівлі продуктів харчування. У 1915 р. Міністерство торгівлі та промисловості розробило новий законопроект щодо споживчої кооперації, за яким товариствам дозволялося користуватися довгостроковою позикою в касах дрібного кредиту та кредитних об'єднаннях, а також було створено Особливий комітет у справах споживчої кооперації для координації постачання продовольства на фронт. Кооперативи заготовляли хліб, борошно та інші сільськогосподарські продукти, організовували хлібні бюро, постачали техніку, знаряддя, розподіляли металовироби серед селян. Кредитна кооперація в умовах війни та інфляції перейшла на засади споживчої, але надавала допомогу споживчим товариствам. Напередодні 1917 р. Правобережжя перетворилося на регіон активного розвитку кооперації [4, 116-119].

Існували товариства селян при різних селах, які збирали своїх членів на селянських сходах. Так, коли 1902 р. дворянин містечка Мотижино Андрій Савицький звернувся до Межової канцелярії з проханням розмежувати землю з селянами, то землемір В. Вялкінський, починаючи підготовчі роботи, мусив погодити ці питання з товариством селян Мотижина. Товариство мало вибрати свідків межування земельних кордонів [14, 76].

На початку XX ст. земства почали створювати торговельно-оптові організації, які встановлювали ділові контакти із зарубіжними фірмами по виробництву та збуту сільськогосподарських машин, закуповуючи їх продукцію [17, 3]. З метою влаштування народних читань учителі та земські діячі у 1882 р. заснували гурток «Комісія народних читань», який згодом перетворився на Київське товариство сприяння початковій освіті. Головою комісії 15 років був М.А. Хржонцевський, який поєднував цю посаду з посадою голови Київського товариства лікарів. Комісія народних читань опікувалася влаштуванням публічних лекцій, займалася розповсюдженням кінематографічного супроводу до лекцій. У 1895 р. для комісії завдяки приватним пожертвам було збудовано спеціальний будинок – Київську народну аудиторію, а у 1901 р. було затверджено статут і назву «Київське товариство сприяння початковій освіті». У 1912 р. це товариство нараховувало 17 почесних і 234 дійсних членів і мало 4 секції: 1) влаштування читань та лекцій; 2) влаштування читань та розваг для дітей; 3) завідування кінолекторієм;

4) влаштування літературно-музичних вечорів. Також товариством було розгорнуто широку видавничу діяльність для забезпечення аудиторії брошурами для читань та споруджено майстерню з виготовлення діапозитивів [13, 1-4].

В умовах стрімких економічних змін останньої третини XIX ст. середня та дрібна буржуазія розгорнула діяльність на рівні представницьких організацій: купецьких товариств, біржових комітетів, торгових і промислових об'єднань, клубів [6, 162]. Великого значення набула діяльність кооперативних об'єднань – купецьких товариств з правами станового самоврядування. Законом 1879 р. було затверджено організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виробничий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. Але повна система цього самоврядування не існувала у Київській губернії. Для завідування становими справами товариства щорічно обиралися купецькі старости та їх товариші. Збори купців скликалися один раз на рік, де обговорювався фінансовий звіт громади, отримувалась інформація щодо розпоряджень від різних установ, видавалися посвідчення купців [8, 160]. Серед активних купецьких товариств було Київське, яке у 1896 р. відкрило комерційне училище, виплачуючи учням з купецьких родин стипендії. Проте подібні самоврядні товариства рідко мали чітку структуру, переважно займаючись благодійністю. У доповідній записці Київського купецького старости Миколи Чкалова Київське купецьке товариство у 1891 р. було «разрознено в сильній степені», Київська казна палата його навіть не визнавала і більше 20 років приймала у купецький стан без згоди товариства. Товариство не мало капіталу та благодійних відділів. Час від часу купецьке товариство видавало «приговори», якими встановлювалися збори на благочинні або патріотичні цілі. Такий стан товариства призводив до неможливості з'ясувати потреби купецького стану та вирішити їх організовано [27, арк. 1-2].

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Виокремлювалися біржові товариства, куди входили торговці та промисловці, які сплачували за білет або членський внесок за право участі. Спеціальні організації для здійснення оптової торгівлі, товарні біржі, почали розвиватися на рубежі XIX – XX ст., чому сприяв стрімкий розвиток торгівлі. Київська біржа була відкрита у 1869 р., коли 23 підприємці обрали голову та членів біржового комітету. За статутом Київської біржі, вона визнавалася місцем збору для укладення взаємних угод за всіма обігами торгівлі і промисловості, тобто була місцем оптової торгівлі. Біржові комітети були не тільки комерційними (головним предметом угод був цукровий буряк,

рафінад, хлібні продукти та цінні папери), але й громадсько-представницькими органами, бо відстоювали перед урядовими органами ділові інтереси [6, 167]. Звіт Київського біржового комітету за 1908 р. публікував найважливіші положення щодо промисловості та повідомляв про найважливіші новини у сфері цукрового виробництва. Біржовий комітет міг підтримувати рішення зїзду цукровиків, висловлювати свої міркування щодо становища на ринку. У звіті відзначалося, що «...ярмарка же биржевая, как время заключения сделок сахарных, хлебных и других, как получившая особое развитие со времени распространения в Крае свеклосахарной промышленности...» [28, арк. 33-34 зв.].

Крім участі у станово-представницьких і професійних організаціях, купці об'єднувалися в різні зібрання, клуби за професійно-становою ознакою. У клубах вони спілкувалися, проводили вільний час разом із родинами. Професійною організацією був Купецький клуб в Києві, очолюваний М. П. Дегтеревим, створений 1881 р. з метою отримання економічної вигоди. Заклад мав сад із літнім театром, де щовечора грав струнний оркестр. Потрапити туди могли всі бажаючі за певну плату, але клуб залишався відкритим лише для членів. У другій половині XIX ст. діяло «Київське російське купецьке зібрання» – організація, яка мала свій статут та програму і опікувалося проблемами городян [3, 53]. Концентрація стаціонарної торгівлі супроводжувалася створенням торговельних товариств, що контролювали ринок і підтримували ціни на високому рівні. Так, у Києві 1895 р. було засновано парфумерне товариство Візенталя і Хрякова [5, арк. 2, 5, 6].

Буржуазія брала участь у благодійних товариствах, спрямованих на збільшення професійних кадрів. Багаті представники київської буржуазії брали участь у «Обществе вспомоществования недостаточным ученикам», яке існувало до початку Першої світової війни. Членами правління було обрано відомих промисловців М. Б. Гальперіна та Л. Б. Гінзбурга. Товариство видавало допомогу бідним учням на навчання, влаштовувало благодійні вечори для зборів коштів на навчання бідним учням тощо [19, 3-5]. Також представники буржуазних кіл Київської губернії активно брали участь у професійних товариствах і об'єднаннях. Наприклад, коли у 1884 р. цукрову галузь охопила криза перевиробництва, то 1887 р. 186 цукрозаводчиків утворили синдикат [21] у Києві, який у 1892-1893 рр. охоплював 92 % цукрозаводів Російської імперії. У 1890 р. було засновано синдикат рафінерів. За домовленістю цукрозаводи повинні були залишати на складах тільки цукор для внутрішнього ринку (кількість вираховувалася виходячи з середньорічного виробництва цукру певного заводу за 5 років із зменшенням на

5 %), а решту продавати за кордон. Рішення про норми виробництва повинні були схвалюватися колективно. Для контролю, координації та вивчення кон'юнктури ринку було створене київське Бюро синдикату з 10 представників цукрозаводчиків (в тому числі Бродські, Бобринські, Браницькі, Терещенко), утримання якого велося за рахунок внесків членів синдикату. Експорт цукру заводи здійснювали самостійно. За невиконання договору сплачували неустойку, в залежності від строків непокори, а за вихід зі складу синдикату сплачували штраф у розмірі 2 руб. 50 коп. з пуда цукру [9, 43]. Позитивним у створенні синдикату була стабілізація цін на цукор та регуляція вивозу його за кордон. Синдикат проіснував 10 років, упродовж яких чотири рази укладався договір між цукрозаводами. За останнім договором передбачалося створити фонд запасу цукру (3 млн. пудів), що дозволило б оперативно реагувати на зміни на внутрішньому ринку. Негативним боком в роботі синдикату виявився нерозвинутий механізм захисту цукроварень від впливу світового ринку, відсутність відповідної правової бази виконання зобов'язань членів синдикату і, найголовніше, нелегальність дій цієї корпоративної організації. Так причиною утрати синдикатом авторитету стала судова справа, яку виграла власниця Андрушевського цукрового заводу. Вона, порушивши договір цукрозаводчиків, захистилася нормами діючого в Російській імперії законодавства, за яким угода торговців, спрямована на підвищення цін на продовольство, каралася ув'язненням строком від 4 до 8 місяців, а співники цього злочину заарештовувалися строком на 3 місяці або сплачували штраф [9, 42-45]. У 1895 р. синдикат розпався. Виникали синдикати і монополістичні об'єднання у інших галузях виробництва, ховаючись під різними вивісками, наприклад, акціонерних товариств і фірм. Їхня політика була спрямована на забезпечення власних матеріальних інтересів.

У травні 1897 р. за активної участі Лазаря Бродського було засноване Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке впливало на ціноутворення, дбало про розширення ринків збуту, усебічно вивчало цукрове виробництво. При товаристві було організовано дослідні поля, де вивчалася технологія вирощування цукрового буряку [9, 82]. У 1897 р. членами цього товариства стали 185 з 218 власників цукроварень. Беззмінним головою товариства з кінця XIX ст. став граф А. О. Бобринський, який також був членом комітету рафінерів, керівником «Ради об'єднаного дворянства» [7, 32].

Наприкінці XIX ст. почали виникати товариства буржуазії, основною метою яких було виведення сільськогосподарства на ринок імперії. Так, у 1894 р. було створено Південно-Російське товариство заохочення землеробства та сільської промисловості, яке розміщувалося у Києві. Членом правління

цього товариства був підприємець Б. Перро, а директором-розпорядником – громадський діяч Київ А. Ржепецький [28, арк. 8-10 зв.].

Дворянство, втративши можливість жити за рахунок соціальної «паразитарності», з відміною кріпацтва змушене було перейти до підприємницької та торговельної діяльності, зрівнятися в цьому з купцями та іншими нижчими станами, але не могло позбутися сторіччями виплеканої ідеї дворянської винятковості в становій ієрархії суспільства. Тому «острівками» цих ідей стали корпоративні організації дворянства. Дворянські організації, особливо з 1890-х рр., активно почали вимагати підпорядкування соціально-економічного розвитку своїм вузько класовим інтересам, вимагаючи цілої низки привілеїв. Серед дворянських організацій Київської губернії значне місце належить Київським дворянським зборам (Дворянський клуб), які були створені ще у 1838 р. як клуб з власним статутом. Дворянський клуб до 1872 р. вів звітно-розпорядчу документацію не організовано, його активність була низькою, а кількість членів малою. У 1872 р. кількість членів зросла з 180 до 309 осіб; зростав і загальний прибуток від сплати внесків (15-20 руб.), гри у карти, штрафів, винних погребів та обідів. У 1874 р. клуб розташовувався в домі у Барського на Прорізній вулиці [12, 3-13]. Члени клубу, переважно чоловіки, займалися благодійністю і проводили час, як зазначалося у статуті клубу, «в доставлении возможности членам оного проводить время: в разговорах, чтении книг и периодических изданий и в дозволенных законом играх» [24, 1].

Одним із найголовніших елементів дворянської корпоративної організації Російської імперії був інститут предводителів дворянства. Вони очолювали дворянське станове самоуправління та брали участь у діяльності органів місцевого державного управління і різних громадських організацій. Предводителі відстоювали інтереси дворянського стану перед органами державної влади і повідомляли розпорядчу інформацію уряду щодо дворян, організовували збори та вибори, розпоряджалися фінансами відповідного товариства, контролювали дотримання моральних та етичних норм. Предводителі вважалися впливовими у губернії людьми, бо мали право заміщати самого губернатора. Інститут губернських предводителів дворянства мав свої особливості у Київській губернії, де було чимало дворян польського походження. Після поразки польського повстання 1863 р. уряд пішов на обмеження діяльності корпоративних організацій дворянства, де переважали представники польської національності, також були заборонені вибори предводителів дворянства до особливого рішення імператора. У 1864 р. Сенат дозволив обирати у предводителів Правобережжя лише російських спадкових дворян, але виявилось, що бажаючих та

гідних кандидатур не так уже і багато, тому ці посади довгий час залишалися вакантними і на них почали запрошувати вихідців з внутрішніх губерній Росії. Під час революційних подій 1905-1907 рр. уряд пішов на поступки полякам і дозволив проводити збори польського дворянства.

У травні 1905 р. було відновлено дворянські зібрання і вибори предводителів дворянства, але у 1907 р. уряд змінив це рішення і почав призначати предводителів. Їх обирали за освітнім та віковим цензом. Так, у Київській губернії предводителями ставали особи від 35 до 50 років, маючи військову або цивільну вищу освіту. Серед предводителів дворянства Київської губернії були: О.О. Горват (1860-1866), П.Д. Селецький (1866-1880), М.В. Рєпнін (1880-1909), М.А. Куракін (1909-1912), Ф.М. Безак (1912-1917). П. Селецький походив із дворянства Полтавської губернії, а всі інші були російськими дворянами із внутрішніх губерній Росії і належали до православного віросповідання. Селецький, Рєпнін та Куракін мали вищі від предводителів посади дійсних статських радників і до них зверталися як до губернаторів «Ваше превосходительство». Дехто із предводителів працював на адміністративних посадах. Селецький обіймав посаду віце-губернатора Київської губернії, а Рєпнін був повітовим предводителем дворянства. Деякі предводителі, як от Рєпнін, перебували на тривалий час – 29 років [23, 288-295].

Робітництво наприкінці XIX – на початку XX ст. із початком політизації суспільного життя також активно відстоювало свої корпоративні та професійні інтереси у профспілках, в переважній більшості нелегальних організаціях, що об'єднували робітників для захисту їхніх інтересів у соціально-економічній сфері. Профспілки виникали на основі пенсійних кас та інших товариств взаємодопомоги XIX – початку XX ст. Наприклад, статут «Київської спілки робітників по металу» 1906 р. мав 58 параграфів, з яких 29 присвячувалися виборам, компетенції та функціонуванню зборів, 2 – членству у товаристві, а решта – коштам каси, ревізії її справ, порядку видачі позик. Організація профспілок складалася з виборних заводських комісій, делегатських або депутатських зборів, комісій уповноважених тощо. Діючи на підставі закону про фабричних старост, профспілки в 1905-1907 рр. розширили коло своїх повноважень.

Діяльність по захисту прав робітників обмежувалася переважно акціями солідарності та страйками. Так, у 1905 р. діяла профспілка взуттєвих заготівельників Києва, які завдяки страйку добилися підняття на 10 % зарплати, відміни понаднормових робіт та запровадження правил внутрішнього розпорядку у майстернях. До кінця 1905 р. в Києві налічувалося 18 профспілкових організацій. У листопаді того ж року було створено Всеросійську

профспілку поштово-телеграфних службовців, куди увійшли представники відділення Києва, створено центральне міське бюро профспілок Києва.

Побоюючись того, що профспілки будуть брати участь у політичних акціях, уряд «Тимчасовими правилами про професійні товариства» від 4 березня 1906 р. став спрямовувати їхні дії на подолання непорозумінь, виплати грошової допомоги, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл, позбавивши їх права на страйки. «Тимчасові правила» разом із тим легалізовували професійні спілки, надаючи їм статусу юридичної особи, яка має право утворювати капітали, набувати і відчужувати майно, подавати позови до суду. Але поступово царат починає небезпідставно підозрювати профспілки у політичній антисамодержавній політиці, тому стає перевіряти їх ретельніше. Наприклад, у березні 1909 р. було утворене «Київське професійне товариство робітників типолітографських закладів», яке отримало від уряду дозвіл на проведення зборів аж у лютому 1910 р. А у 1912 р. з різних причин закриваються «Клуб трудящих м. Києва», «Науково-художній клуб», почала зменшуватися кількість членів спілок. У 1915 р. вдвічі зменшилася кількість членів спілки київських друкарень, того ж року у спілці київських деревообробників залишилося 63 особи. Лави спілчан поріділи завдяки мобілізації, арештам, звільненням та засланням. У 1916 р. спілки робітників (зокрема київські друкарі, столярі та кравці) активізувалися і стали проводити дошкульні для підприємців страйки. Відомо, що навесні 1917 р. у Києві існувало 20 профспілок, які налічували 38 тис. членів [20, 201-246].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. буржуазія посіла чільні позиції в органах самоврядування, у професійних і станових представницьких об'єднаннях. Товариства буржуазії функціонували у великих містах Київської губернії і впливали на соціально-економічний та соціокультурний простір. Вони створювалися за професійно-становою ознакою, вирішували економічні завдання та відстоювали власні корпоративні інтереси. Корпоративні та професійні товариства сприяли впорядкуванню та регулюванню хаотичного стану ринку, впливали на рівень цін, переслідували суто комерційні інтереси. Товариства різних станів в умовах формування нових класів стали важливим соціальним інститутом. Ці об'єднання стали елементом самоідентифікації станів, їхніх впливів на суспільство, у значних економічних центрах сприяли створенню загальних представницьких об'єднань, відстоюючи інтереси певного прошарку. Кооперація у внутрішній торгівлі сприяла залученню селянства до товарного виробництва, втягувала їх у товарно-грошові відносини і ламала натуральну систему господарювання, створювала постійні зв'язки промисловості та сільського господарства. Значна

територія Російської імперії, особливості місцевих ринків вимагали функціонування корпоративних спілок з губернськими масштабами діяльності. Соціальна роль кооперації полягала в існуванні механізмів адаптації селянського господарювання та широких прошарків населення до умов ринково-капіталістичної трансформації, досягненні економічної перспективи. Характерним проявом самоорганізації селян стала кооперація. Професійні спілки захищали соціально-економічні інтереси робітників Київської губернії, відстоюючи їх за допомогою страйків та акцій непокорі, проте поволі, з політизацією суспільного життя, включилися до політичної діяльності.

Запропонована стаття є першою спробою дослідження корпоративних організацій Київської губернії пореформеного часу, тому деякі положення висновків або окремі положення можуть бути недосконалими. Як будь-яке дослідження, воно передбачає подальше доопрацювання з урахуванням зауважень та побажань наукової спільноти. Потребує подальшого поглибленого дослідження проблема корпоративних організацій духовенства та дворянства різних українських губерній Російської імперії.

Посилання

1. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянського господарства Правобережної України / Гайдай Л. І. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 116-123.
2. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1977. – № 4. – С. 100-108.
3. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52-63.
4. Двойнікова О. В. Еволюція споживчої кооперації в умовах ринкових відносин на Правобережній Україні (кінець XIX – початок XX століття) / О. Двойнікова // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2002. – Вип. 7. – С. 116-119.
5. Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 1393, арк. 6.
6. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
7. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 200. – № 5. – С. 18-41.
8. Донік О. М. Станові та представницькі об'єднання купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009 р. – Вип. XVI. – С. 159-172.
9. Заец А.С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.
10. Ильяшевич И. К вопросу об обеспечении семейств духовенства Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 7. – 1 апреля. – С. 306.
11. Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 1. – С. 51.
12. Киевское дворянское собрание: Первое пятидесятилетие 1838 – 1888 гг. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. – 13 с.
13. Краткий обзор деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 30 лет (1882 – 1913). – К.: Типография М.Д. Счастливцева, б. г. – 15 с.
14. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сборник документов / Отв. ред. А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. – 230 с.
15. Кружляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б.А. Кружляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 23. – 1989. – С. 50-55.
16. Мандрика М. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство. – К., 1914. – 40 с.
17. Материалы по вопросу о деятельности земств империи по снабжению населения кровельным и сортовым железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями. – Харьков, 1903. – 400 с.
18. Нормальный устав для мелких Сельско-хозяйственных товариществ. – К. Типография Императорского Университета св. Владимира Акц. Общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1912. – 10 с.
19. Отчет общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевского второго коммерческого училища за 1911 год. – К.: Типо-Литография Т.Г. Мейнандера, 1912. – 41 с.
20. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
21. Синдикати – вища форма монополістичних об'єднань. Вони підписують угоди та займаються реалізацією готових товарів. Синдикати як правило виникали у тих галузях виробництва, продукція яких користувалася великим попитом на внутрішньому ринку і мала високу конкурентоспроможність у країні або у певній місцевості. (Кружляк Б.А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Кружляк Б.А. // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 82).
22. Степаненко Г.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 184-196.
23. Тимошенко В.І. Губернські предводителі дворянства Правобережної України другої половини XIX ст.: соціокультурний портрет / Тимошенко В. І. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009 р. – Вип. XVI. – С. 288-295.
24. Устав Киевского дворянского собрания. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – 15 с.
25. Фареній І.А. Національні цінності в ідеологічних засадах кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / Фареній І.А. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 115-125.
26. Хлебная торговля в Киевской губернии. – К., 1914. – 290 с.
27. Центральний Державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 561, спр. 157, арк. 46.
28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 662, спр. 5, арк. 547.

Казьмирчук М.Г. Особенности деятельности корпоративных организаций Киевской губернии (1861 – 1917 гг.)

В статье анализируется деятельность корпоративных организаций в среде буржуазии, духовенства, дворян, интеллигенции, рабочих и крестьян Киевской губернии в пореформенный период.

Ключевые слова: корпоративные организации, буржуазия, духовенство, дворянство, интеллигенция, рабочие, крестьянство, Киевская губерния, пореформенный период.

Kazymyrychuk M.H. Activity's specifics of corporate bodies in Kyiv huberniia (1861 – 1917)

In the article the activity of corporate bodies in habitat bourgeoisie, clergy, nobles, intelligentsia, workers and peasants in Kiev huberniia in after reformation period is analyzed.

Key words: corporate bodies, bourgeoisie, clergy, nobles, intelligentsia, workers, peasants, Kyiv huberniia, the after reformation period.

10.03.2011 р.

УДК 94 (477.63) «18/19»

Л.М. Лучка

РОЗВИТОК КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ БІБЛІОТЕК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ М.Д. ХМИРОВА «ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ ГУБЕРНИЯ»

У статті висвітлено історичний розвиток катеринославських бібліотек другої половини XIX – початку XX ст. на основі аналізу унікальної колекції М.Д. Хмирова «Екатеринославская губерния». Досліджено історію та змістовне наповнення бібліографічного джерела, виявлено структуру, етапи створення та напрями діяльності бібліотечної мережі Катеринославської губернії.

Ключові слова: М.Д. Хмиров, Катеринославська губернія, колекціонування, бібліотечна мережа.

Ім'я історика, літератора та бібліографа XIX ст. Михайла Дмитровича Хмирова широко відоме сучасним дослідникам. Крізь призму його життєпису та діяльності спостерігаємо усі складні перипетії історичного розвитку та культурного життя Російської імперії XIX ст. Хмировська колекція являє собою пам'ятку національної бібліографії, якою цікавилися учені, культурні діячі XIX ст. Ця колекція привертає увагу й сучасних дослідників. У XXI ст. науковці продовжують висвітлювати малодосліджені теми з історії українського бібліотекознавства, зокрема автор статті привертає увагу до регіональної історії бібліотечної справи. Завдяки унікальному бібліографічному джерелу ми можемо достатньо вичерпно дослідити історію бібліотек Катеринославщини, визначити належне місце перших бібліотечних осередків, які сприяли розвитку культурно-освітнього простору краю.

Базою для написання даної статті стали посмертні некрологи культурних діячів XIX ст. з кола прихильників та друзів М.Д. Хмирова. Його постань посідає значне місце в енциклопедії Ф. Брокгауза та І. Ефрона [12, 464-465], факсимільному виданні «Русского биографического словаря» [10, 195-197] та виданні «Русские биографические и библиографические словари» І.М. Кауфмана [7]. Серед сучасників, які досліджували Хмировську колекцію, були бібліотечні працівники (70-ті рр.

XX ст.), зокрема Є. Вейсман [4], та історики: російський М.Д. Афанас'єв (90-ті рр. XX ст.) [1], український С. Білокінь (кінець 90-х рр. XX ст.) [3].

Михайло Дмитрович Хмиров походив із старовинного дворянського роду XVI ст. Хмирових з Тульської губернії [10, 197]. Він народився 1 вересня 1830 р. у селі Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії. Виховання здобув у Першому Московському кадетському корпусі, який закінчив 1848 року у званні офіцера. У випускному класі учень М. Хмиров написав ювілейний вірш-присвяту Великому князю Михайло Павловичу у зв'язку з його 50-річчям. У 1850 р. за вірш, присвячений царю Миколі I, М.Д. Хмирову надано чин підпоручика та даровано каблучку [5, 196].

За інформацією П. Єфремова, маючи надмір вільного часу, М.Д. Хмиров віддає перевагу бібліографічному пошуку. Початок створення його унікальної бібліотеки відноситься саме до цього часу [9, СХХVI]. Працюючи над створенням історії полку, М.Д. Хмиров мав доступ до полкового архіву, у якому він уважно вивчав та вилучав зацікавлений матеріал. Дослідницький інтерес привертала такі історичні дисципліни, як генеалогія та епіграфіка [4, 103]. Як офіцеру йому відкрився доступ до роботи в архівах вищих закладів та особистій бібліотеці імператора Олександра II. Саме імператор звернув увагу на скромного ученого, який цікавився російською історією; його вважали «невибагливим лібералом». Працював вночі, а відпочивав з 5-6-ї години ранку до полудня [5, 196].

Перші твори М.Д. Хмирова з'явилися у 1860-х рр. й присвячені історичним діячам та письменникам XIX ст. Енциклопедичний словник 1861-1863 рр. містить його статті з історії монастирів та єпархій. Біографії другого тому «Портретной галереи русских деятелей» А. Мюнстера написані М.Д. Хмировим [7, 53-54]. Для календарів видавця Генкеля бібліограф склав два алфавітно-довідкові переліки: один – про життя та діяльність російських царів, другий – історії удільних князів. [5, 109; 8, 111; 10, 196]. Коло читання діяча включало усю друковану продукцію з російської історії, історії літератури, етнографії, статистики. Знайдені імена та факти, що зустрічалися у книгах, негайно заносилися до алфавітної книжки. Читач, який звертався до М.Д. Хмирова, з тек та записних книжок дослідника отримував повну інформацію щодо свого запиту (бібліографічну, біографічну, критичну) [9, СХХIV].

М.Д. Хмиров витрачав протягом 20 років свої кошти на придбання усіх без винятку російських видань від початку виходу періодичної преси в Росії до XIX ст. Бібліофільська пристрасть дала нечувані за масштабністю наукові плоди: учений зібрав цінну за змістом, небувалу за обсягом особисту бібліотеку. За словами вже відомого П.О. Єфремова, подібної

бібліотеки не було й не буде не тільки в Росії, а й за кордоном. Він характеризував діяльність письменника як «подвиг його життя» [9, СХХХІІ].

Бібліотека М.Д. Хмирова налічувала більш 12000 номерів журналів XVIII – XIX ст. російською, французькою та німецькою мовами, поділених на статті та відділи [9, СХХХІІІ]. Прообразом цієї колекції стала заповітна мрія бібліографа щодо створення повної «Настольной Энциклопедии русского отчизноведения» у 60-ті рр. XIX ст., яке мало складатися з 14-ти томів. Задум ученого залишився нездійсненим. Не маючи фінансової підтримки, дана праця зупинилася на створенні програми та плану, знайдених у паперах небіжчика [4, 103; 8, 278].

Російські періодичні видання XVIII-XIX ст. містили величезну кількість корисних відомостей про Росію та її життя, а користування цими фактами було ускладнене. М.Д. Хмиров знаходив журнали і газети на книжкових базарах та розвалах Петербургу, після цього розподіляв їх по окремих теках за тематикою, у систематичному порядку. Майже усі галузі знань досягнуті бібліографом у своїй колекції, до якої зверталися як учені, так і аматори з різних куточків Російської імперії. Хмировська бібліотека виконувала функції довідкового бюро з усіх галузей знань та діяла у Петербурзі протягом 11 років (1861-1872). Довідки виконувалися безкоштовно. Зібрання налічувало 1734 оброблені томи за 317-ма темами. Географічні матеріали розподілялися по 59-ти губерніям, що входили до складу Російської імперії.

Історик та літератор С.Н. Шубинський називав М.Д. Хмирова «неутомимым литературным тружеником» [6, 45]. З цим ім'ям пов'язана й історія портрету, зробленого з фотографічного знімку. Історик змальований у російському костюмі, який він постійно вдягав після своєї відставки [2, 390 а, 442]. М.Д. Хмиров був вкрай непрактичним щодо особистих інтересів, що спричиняло майже нужду усього його сімейства. Тяжким був останній рік життя, літо 1872 р., коли автор колекції за свою літературну діяльність не отримав коштів. За свідченням російського історика К.М. Бестужева-Рюміна М.Д. Хмиров, як людина горда, терпів нестатки, ні до кого не звертаючись по допомогу [6].

Бібліотеці як єдиному скарбу культурно-освітнього діяча загрожувала небезпека – продаж за кордон. Урятував колекцію А.О. Краєвський, один із російських літераторів-видавців, позичивши колекціонеру значну суму. Змучений непорядкованістю побуту, надломлений історик захворів [6, 47]. Помер М.Д. Хмиров 1 грудня 1872 р. на 42 році життя від ураження мозку, в злиднях, залишивши після себе сім'ї «рубль денег да честное, доброе имя» [9, СХХХVІ]. Колекція матеріалів перейшла до його дружини. Удова

М.Д. Хмирова продала оригінальну бібліотеку за 3000 крб. Румянцевському музею. Довгий час вона знаходилася у підвалі і тільки з кінця XIX ст. отримала у музеї належне місце [5, 197]. З 1938 р. ця унікальна збірка зберігалася у Державній публічній історичній бібліотеці Росії [3, 144].

Подальша інформація містить аналіз шести тек, присвячених «Екатеринославской губернии». Хронологічні рамки колекції охоплюють період за 110 років: з 1755 по 1865. Хмировська бібліотека не може вважатися абсолютно повною через те, що її збирач не мав фінансової можливості здійснювати повну закупівлю усіх періодичних видань, тому у класичному розумінні її не можна назвати методично підбраною. Шість томів «Екатеринославской губернии» містять 283 вирізки. Це найрізноманітніші документи XVIII – XIX ст., серед яких «Харьковские ведомости», «Московские ведомости», «Одесский вестник», «Санкт-Петербургские ведомости». Окрім місцевої періодики («Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости») бібліограф вивчав «Земледельческую газету», «Морской сборник» та ін. Крім офіційних повідомлень колекція містить нариси, спогади, історичні праці, рецензії, листи читачів та замітки про побут. Статті мають розрізнений характер. Підкреслимо, що є вирізки без дати. Особливу увагу привертають статті, присвячені персоналіям. Деякі з вирізок мають персональні позначки, зроблені рукою М.Д. Хмирова. Вони вказують на назву та рік джерела, з якого взята стаття. Цікавим є той факт, що бібліограф деякі замітки дописував сам, оскільки друкований аркуш періодичного видання був двостороннім.

Допершого тома «Екатеринославской губернии» увійшла стаття про відкриття 17 лютого 1863 р. училищної бібліотеки в Павлограді, написаної одним із передплатників міста. Ініціаторами заснування бібліотеки виступили міське освітнє керівництво та павлоградські вчителі. Відкриття бібліотеки пов'язано з ім'ям штатного доглядача училища П.М. Понізовського, який отримав від 41 передплатника різного звання та статі необхідні кошти для придбання книг наукового та популярного змісту у кількості 1000 томів. Сума пожертвувань на відкриття бібліотеки склала 205 крб. сріблом, і окремо додано про надходження ще 68 крб. сріблом від почесного доглядача училища М.Д. Мізка та члена Ради бібліотеки К.З. Шапошнікова. Періодичні видання у кількості 21 назви було передплачено на училищні кошти: «Воспитание», «Учитель», «Одесский вестник»; на кошти передплатників: «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Современник», «Собрание иностранных романов и повестей», «Вокруг света», «Странник», «Народная беседа», «Сын отечества», «Якорь», «Искра», «Заноза».

Членами Ради навчальної бібліотеки стали колезький секретар К.З. Шапошніков та почесний громадянин П.П. Поляков. Стаття знайомить із «Правилами користування» бібліотеки, які складають п'ять параграфів. Правила містять відомості про графік роботи бібліотеки: двічі на тиждень та години зимового і літнього періодів; кількість видань на абонементі: два томи терміном на два тижні; про щорічну сплату – 5 крб. сріблом з передплатників, з інших категорій читачів бібліотека запровадила 15 коп. за вхід. Останній параграф «Правил» стосувався питань утрати та псування бібліотечних видань. Зазначена вартість книги стягувалася з читачів, причому було введено штрафи за затримання книжок: 10 коп. на день. Увагу привертає інформація щодо претензій передплатників до терміну користування книгами та новими журналами (невдоволення стосувалося малої тривалості користування виданнями). Також висувалася вимога щодо доставки книг читачам додому. Автор зазначеної статті робить висновок, що бібліотека функціонує не для передплатників, а для мешканців Павлограда.

Частина **першого тому** «Екатеринославской губернии» відзеркалює спогади мандрівника, письменника, видавця О.Ф. Воейкова (1778-1839), присвячені «Путешествию Екатерины II в южные страны России» в 1787 р. О.Ф. Воейков як етнограф та автор очерку «Катеринослав» дає огляд Катеринославської гімназії початку XIX ст. Гімназія була розташована на березі Дніпра та мала сад. Мандрівник стверджує, що частина бібліотеки князя Потьомкіна знаходилася у гімназії: за кількісною характеристикою ця бібліотека була укомплектована переважно іноземними виданнями; вітчизняні видання у цій бібліотеці були представлені «убого»: у фондах не було поширених на той час творів Г.Р. Державіна, І.І. Дмитрієва, перекладу «Курса математики» Е. Безу, «Путешествия» П.С. Палласа. Автор статті відзначає роль директора гімназії, статського радника Д.Т. Мізка у діяльності училища як «людини освіченої любові до наук». О.Ф. Воейков описує знайомство з бібліотекарем-учителем словесності І.І. Любачевським, особою молодого та високоосвіченою.

Продовження замітки з історії бібліотеки Катеринославської гімназії міститься у **другому томі** «Екатеринославской губернии». Фонди бібліотеки гімназії мали класичні книги. Увагу письменника О.Ф. Воейкова привернула, за словами Вольтера, «запасная храмына знаний и заблуждений человеческих» – енциклопедія «От булавочного искусства до отливания пушек». Книга надійшла до бібліотеки гімназії з бібліотеки князя Потьомкіна зусиллями директора гімназії «Д.Т. Миски». Цілком очевидно, що мова йшла про Д.Т. Мізку (старшого брата родини культурно-освітніх діячів

Катеринославської губернії).

Наступна стаття **другого тому** знайомить з історією духовного заповіту доньки дійсного статського радника Д.Т. Мізка Надії Дмитрівни (1866 р.) За інформацією міських відомостей, Надія Дмитрівна виділила 42000 крб. на благодійні справи. Катеринославська губернія отримала більше 22000 крб. від загальної суми. Газета «Екатеринославские губернские ведомости» друкувала бібліографічні вісті про новинки книг та періодичних видань Російської імперії. Є відомості про Бахмутську бібліотеку, яку утримувала дружина вчителя-священника й виписувала до її складу духовні та світські часописи.

Досліджуючи матеріали, зібрані в томах «Екатеринославской губернии» М.Д. Хмирова, знайдено цікаві факти з історії Катеринославської губернської публічної бібліотеки, відкритої 9 травня 1834 р. в будинку Дворянського зібрання в присутності його Превосходительства, міського губернатора М.М. Лонгинова, архієпископа Гавриїла та Дворянського зібрання. На відкритті чиновник-бібліотекар виступив з промовою. Після урочистого свята усі дарувальники книг загальнокорисному закладу були запрошені на сніданок. З першого дня відкриття і до 1869 р. бібліотека постійно працювала двічі на тиждень. Є згадка про чиновника Голубовського, особи при губернаторі, який у той час відкрив у Катеринославі бібліотеку для читання. Фонди його книгозбірні налічували 20 періодичних видань та незначну кількість окремих творів, переважно найновіших за часом видання. Щорічна платня користування бібліотекою Голубовського складала 9 крб., на півроку – 5 крб., на місяць – 1 крб.

Другий том колекції містить статтю 1869 р. про діяльність Катеринославського повітового училища, при якому був відкритий **клас з вивчення палітурної справи**. Уроки проводили два рази на тиждень. У 1868 р. кількість учнів складала 26 хлопців, з них 18 – дітей дворян та чиновників, 6 – міщан, 2 – дітей поштарів та листонош. Посаду вчителя палітурної справи обіймав новгородський міщанин Лейба Алтшулер з платнею 75 коп. за кожний двогодинний урок. Учні палітурної справи безкоштовно переплітали 150 книг училищної бібліотеки та 22 книги на замовлення сторонніх осіб, отримуючи за таку роботу 6 крб. 60 коп. Виручені кошти використовувалися на придбання матеріалів з палітурної справи. Фінансове утримання палітурного класу складалося з пожертвувань почесних доглядачів Г.П. Алексєєва (72 крб. 50 коп.) та М.Д. Милорадовича (100 крб. – у 1867 р.), членів Губернської та Повітової управи (24 крб. 50 коп. у 1868 р.).

1865 року в Катеринославі з метою поширення жіночої освіти була заснована жіноча гімназія. Її відкрили на дворянські кошти, зібрані у кількості 31282 крб. Навчальний заклад був розміщений у прекрасному кам'яному будинку, який подарував

пан Понятовський. Директрисою гімназії була поміщиця, жінка «весьма сведущая и развитая», яка сама виховувала двох доньок на журналах «Учитель». До навчального закладу зараховувалися дівчата віком від 8 до 14 років. На щорічне придбання навчальних посібників дирекція витрачала 150 крб. У день відкриття гімназії в бібліотеці налічувалося 150 томів книг педагогічного змісту та для читання вартістю 264 крб. Ці книги були придбані за рекомендацією директора народних училищ.

Нашу увагу привернула «Инструкция для начальных народных училищ Александровского уезда Екатеринославской губернии», складена бароном М.О. Корфом у 1870 р. Інструкція містить § 17, що стосується підвищення рівня освіти учителів за допомогою шкільних та народних бібліотек. Кожна школа повіту щорічно отримувала по декілька книг, призначених для читання учителями. Учительські бібліотеки мали каталоги, за які відповідали місцеві учителі. Правила користування бібліотекою передбачали видачу однієї книги за одне відвідування під розписку. Читач, який не повернув книгу завчасно, не мав права вимагати іншу. Працівники учительських бібліотек піклувалися про те, щоб учні якомога частіше користувалися її послугами і читали дитячі видання. Зацікавленість викликала інформація щодо обов'язків секретаря училищної Ради. На початку навчальних занять він брав участь у забезпеченні училища книгами. У підсумках навчального року є огляд подорожів секретаря, який містить докладні відомості про кількість бібліотечного фонду кожного училища Катеринославської губернії.

Статті **третього тому** «Екатеринославской губернии» присвячені Катеринославському народному училищу, історія якого пов'язана з іменем Катерини II. Наприкінці XVIII ст. імператриця направила листа катеринославському губернатору Каховському про відкриття народних училищ «по всей Российской империи». У Катеринослав був посланий надвірний радник Бебер з достатньою на перший час кількістю книжок та їх переліком – додатком. Подальше опікування училищем Катерина II доручила Катеринославському Наказу громадського нагляду (Приказу общественного призрения), який мав купувати книги у книжковій крамниці за готівку. Книжкова комісія скидала 20 коп. з кожного карбованця при купівлі видань на суму 100 крб. Знижка витрачалася на доставку та безкоштовне отримання книг бідними учнями. Згідно з указом, перший рік відкриття народного училища (1793 р.) відзначився достатньою кількістю підручників у бібліотеці. За п'ять років (1800-1804) училище витратило на придбання навчальних книг 7000 крб. від загальної суми 27632 крб. 93 коп. На початку XIX ст. безперервне постачання гімназії навчальними посібниками було покладене на Харківський

університет, у друкарні якого багато праць видав згадуваний вище Д.Т. Мізко, директор народних училищ Катеринославської губернії з 1805 р.

Третій та п'ятий томи зібрання «Екатеринославская губерния» містять інформацію про відкриття у Катеринославі XIX ст. єврейських приватних навчальних закладів на основі «Положения о казенных еврейских заведениях» 1844 р. та «Временных правил», які затверджували підпорядкування вищеназваних закладів Міністерству народної освіти. В 1850 р. у Катеринославі було відкрито казенне єврейське училище, яке утримувалося на збір від свічок (до 1300 крб.). Бібліотеку училища відвідувало 60 учнів (1860-ті рр.). Нагляд за нею був покладений на доглядача. Бібліотека містила 30 творів кількома мовами: російською, стародавньою класичною та новою єврейською. Загальна кількість фонду складала 220 томів. Нові книги надходили за розпорядженням керівництва училища. На початку 60-х рр. XIX ст. бібліотека поповнила свої фонди 18 примірниками. **Четвертий том** унікальної колекції зацікавив автора інформацією про катеринославського архієпископа Платона, який у 1810 р. випускав журнал «Друг юношества», де друкувався переклад філософської книги французького просвітителя К.А. Гельвеція «О разуме».

П'ятий том Хмировської колекції містить ґрунтовну статтю про розвиток бібліотек початкових училищ та учительських бібліотек Катеринославської губернії другої половини XIX ст. Звіт початкових закладів за 1869/1870 навчальний рік містить відомості про достатню кількість книг та навчальних посібників у бібліотеках губернії. Разом з тим порушено проблему замінного фонду використаних книг у зв'язку з їх непридатністю. У 1869/1870 рр. фонди цих бібліотек налічували від 100 до 200 книжок, не рахуючи букварів. Є відомості, що бібліотека Врем'євської школи поповнювалася книгами, надісланими графінею П.С. Уваровою. Благодатівський вчитель О.О. Д'яков пожертвував близько 100 крб. від своєї платні на відкриття бібліотеки у школі, де він працював. Стаття містить перелік книг, рекомендованих Радою училищних бібліотек у 1869-1870 рр. для читання учителями («Популярный курс земледелия» Соковніна, «Беседы о природе» Зобова та «Рассказы про старое время на Руси»). З даної статті дізнаємося й про діяльність Ради з питань комплектування училищних бібліотек дитячими книжками (енциклопедії та довідники), які повинні знаходитись у бібліотечних фондах: «Почему и Потому» Уле, «Беседы о земле и небе» Іванова, «Первые сведения из естественных наук» Саніна. Учні початкових училищ навчалися за наступними книгами: «Закон Божий», «Навчання грамоті звуковим методом», «Вправи з «Родного слова», «Креслення планів (для старших класів)». Повний курс «Світобачення» читався по книзі для читання К.Д. Ушинського «Детский мир» та

Черкесова «Свет Божий».

Отже, пошук та дослідження унікальної колекції М.Д. Хмирова допомагає більш детально усвідомити конкретний історичний період (XIX ст.), висвітлити події життя губернського міста через різноманітний фактологічний матеріал, зібраний видатним істориком, літератором та бібліографом. Цінність бібліотеки М.Д. Хмирова полягає у її ґрунтовному наповненні біобібліографічними матеріалами, які допомагають створити чітке уявлення щодо регіонального культурно-освітнього розвитку того періоду, складовою якого були бібліотечні осередки Катеринославської губернії XIX ст.

Посилання

1. Афанасьев М.Д. М.Д. Хмыров и его коллекция / М.Д. Афанасьев // Отечественные архивы. – 1996. – № 3. – С.30-35.
2. Библиограф: период. изд. / под ред. Н.М. Лисовского. Год VIII, № 1-12. – СПб, 1892.
3. Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках О. Лазаревського та М. Хмирова / С. Білокінь // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 131-164.
4. Вейсман Е. Подвиг русского библиографа / Е. Вейсман // Альманах библиофила. – М, 1973. – С. 99-108.
5. Вестник всемирной истории: ежемес. журнал истор. литературы и науки. – 1900. – № 7 (июнь).
6. Исторический вестник: историко-литературный журнал. – СПб, 1897. – Т. LXVIII (Год восемнадцатый).
7. Кауфман И.М. Русские биографические и биобиблиографические словари / И.М. Кауфман. – М, 1955.
8. Русская старина: ежемес. историческое издание. – СПб, 1873. – Т. VII.
9. Русский архив. – 1873 (Год 11-й). – Т. 1. – С. CXXVIII-CXXXVII.
10. Русский биографический словарь: в 20-ти т. Т. 16: Ф-Ч. – М, 2001.
11. Хмыров М.Д. Екатеринославская губерния. Т.1-6 / М.Д. Хмыров // ДПІБ Росії. Читальна зала періодики.
12. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. Т. 37. – СПб, 1903.

Лучка Л.Н. Развитие екатеринославских библиотек во второй половине XIX – в начале XX ст. по материалам М.Д. Хмырова «Екатеринославская губерния»

В статье освещено историческое развитие екатеринославских библиотек на основе анализа уникальной коллекции М.Д. Хмырова «Екатеринославская губерния». Исследованы история и содержание библиографического источника, выявлена структура, этапы создания и направления деятельности библиотечной сети Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: М.Д. Хмыров, Екатеринославская губерния, коллекционирование, библиотечная сеть.

Luchka L. M. The development of katernoslav libraries in the second half of the XIX- beginning of the XX centuries

Historical development of katernoslav libraries is shown on the base of M.D. Khmyrov unique collection «Yekaterinoslav Province». History and content of the bibliographical source is examined. Structure, stages of creation and work of katernoslav library net is given.

Key words: M.D. Khmyrov, Katernoslav province, library net, collection.

17.03.2011 р.

УДК 94(477): 929

*Д.О. Андросова-Байда
Н.О. Барабаш*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ГАННИ БАРВІНОК ІЗ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ)

У статті висвітлюється мережа інтелектуальних зв'язків Олександри Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок) з представниками західноукраїнського культурно-національного руху кін. XIX – поч. XX ст. Аналізується евристичний потенціал епістолярної спадщини письменниці.

Ключові слова: Олександра Михайлівна Куліш (Ганна Барвінок), епістолярна спадщина, західноукраїнська інтелігенція, інтелектуальні зв'язки.

Олександра Михайлівна Куліш (у дівочстві – Білозерська) – одна з активних учасниць українського літературного процесу другої половини XIX – початку XX ст., найбільш відома під псевдонімом Ганна Барвінок. Її творчість отримала високу оцінку сучасників, зокрема І. Франко пошановував її як «праматір української літератури». В подальшому цей статус літературознавчою критикою буде відданий іншій письменниці – Марку Вовчку [1], але О. Куліш завжди відстоювала свою першість, вказуючи на той факт, що вона почала писати кількома роками раніше за М. Вовчка. У своїх спогадах письменниця зазначала: «Я була самостійна і своєрідна письменниця. Іще і нечувала, що і жіноцтво пише. А хтось з наших ворогів уже в енциклопедический лексикон заніс брехню, що Ганна Барвінок, глядя на Вовчка, і собі. А я раніше трьома роками од її уже писала» [3, 21].

На становлення світоглядних позицій письменниці, на стиль її літературних дослідів значний вплив мав чоловік – визначний український поет, прозаїк, драматург, перекладач, публіцист, критик, літературознавець, фольклорист, народознавець, мовознавець-орфограф, історик, видавець, педагог Пантелеймон Олександрович Куліш. Величезний вплив П. Куліша на розуми та серця сучасників дозволяє презентувати його як своєрідного провідника та ідеолога національного руху у Наддніпрянській і Західній Україні. І. Франко у роботах з історії культурно-інтелектуального руху позиціонував Пантелеймона Куліша як головного двигуна українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х рр. XIX ст.

Подружнє життя Кулішів привертало увагу сучасників. Воно й до сьогодні залишається в центрі дослідницьких зацікавлень, оскільки маятник відносин між «гарячим» Кулішем та Олександрою Михайлівною коливався між станами взаємопорозуміння та повного відчуження. Подружжя декілька разів переживало періоди розриву (особливо важким був період від 1856

р. до 1862 р.), під час яких у О. Куліш ставалися напади нервової хвороби. Показово, що найважчі періоди подружнього життя супроводжувалися всплесками творчої активності Ганни Барвінок. Ще В. Чубинським була виявлена певна закономірність: «Для нас особливо цікаво, що іменно під час переживань... іменно тоді Олександра Михайлівна зробила перші кроки на тому шляху, що дав їй, кінець-кінцем, місце в історії української літератури не тільки як «жінці Кулішевій» а й цілком самостійне, під прибраним ім'ям Ганни Барвінок» [11, 8].

Сама письменниця зазначала у власних спогадах: «Кілька разів хотіла кинути писати, почуваючи свою нездібність. А моя дружина втішалася не раз моїми оповіданнями і казала: «Пиши, пиши. Один десяток цеглин несе на Храм Божий, інший п'ять, а хто три, а з цього созидається той Храм» [цит за: 3, 6].

Останнім часом постать Ганни Барвінок та її літературна спадщина, репрезентована переважно творами малих жанрових форм, все частіше привертають увагу вітчизняних гуманітаріїв. Водночас, мало дослідженим до цього часу залишається значний епістолярний масив письменниці. Тим ціннішими постають окремі спроби видання та аналізу листування Ганни Барвінок, здійснені такими науковцями як Л. Зеленська, Ю. Мицик, І. Старовойтенко та інші.

Мапу інтелектуальних зв'язків Ганни Барвінок складають комунікації із представниками наддніпрянської та західноукраїнської інтелігенції. У даній статті міститься спроба окреслення інтелектуальної мережі крізь призму листування із представниками галицького культурно-національного руху. Ця частина епістолярної спадщини письменниці розпорошена по архівосховищах України і зосереджена в особових фондах галицьких діячів. Так, листи Ганни Барвінок до Михайла Грушевського зосереджені в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ)¹, масив листів до інших видатних особистостей Галичини знаходиться у Центральному державному історичному архіві України (м. Львів)². Більшість листів до Олександри Михайлівни зберігається у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. Коцюбинського³.

Показово, що до смерті чоловіка коло листування Олександри Михайлівни було дуже вузьким і обмежувалося перепискою з близькими родичами та найближчими друзями родини. Інтелектуальні зв'язки родини Кулішів із західноукраїнською інтелігенцією реалізовувалися за життя Пантелеймона Олександровича саме через голову родини. Зокрема, в одному з листів письменниці до М. Грушевського О. Куліш зазначає «Ніколи

я не листувалась з посторонніми людьми, тільки писала до близьких родичів і од того одваги не було, розумівши всі свої научні хиби» [4, 21].

Наскрізною темою листування Ганни Барвінок в період удівіння стають питання збереження, систематизації та видання творчої спадщини чоловіка – «дружини», що «працювала так вірно на облозі рідного поля і «положивши руку на рало не оглядався назад». Можемо стверджувати, що ця діяльність стала сенсом життя письменниці в цей період. За влучним зауваженням В. Подзігун, Ганна Барвінок найменше турбувалася за власну творчу спадщину, вболіваючи за те, щоб до читача дійшли твори П. Куліша, щоб були видані його рукописи [5].

Стиль листування письменниці визначається бажанням жінки утримати коло адресатів і адресантів. У листах прослідковуються часті повторення у тексті, характерним є використання однакових метафор у листах до різних респондентів, неодноразово спостерігаємо дублювання інформації з листа у лист. Показово, що й сама Олександра Михайлівна не соромилася артикулювати, що збереження кола спілкування в переписці є для нею важливим завданням у справі відстоювання прав чоловіка, оскільки вона завжди відчуває потребу в людині, яка б «до мене прихилилась і напустила що і як робити».

Утискання авторських прав чоловіка стало навіть причиною конфлікту письменниці із М. Грушевським. Комплекс листів (вони охоплюють 1903-1909 рр) письменниці до відомого українського історика, тодішнього редактора ЛНВ, був виданий зусиллями Ю. Мицика, З. Чепели, І. Шолудько [4].

Ще за життя Пантелеймона Олександровича зав'язалося інтенсивне листування між родиною Кулішів і Михайлом Павликом. Михайло Іванович Павлик відомий як публіцист, письменник, активний громадський діяч Галичини. У фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського зберігається 6 листів М. Павлика до П. Куліша. Після смерті «дружини», «естафету» листування з Михайлом Івановичем підхопила Ганна Барвінок. Саме він надихав Олександрю Михайлівну на збирання матеріалів до біографії Пантелеймона Олександровича, переймався популяризацією на Галичині його творів й, навіть, намагався продовжувати роботу П. Куліша: «Я тепер перекладатиму Дренера, історія конфлікту між релігією і наукою... хотів колись робити і П[антелеймон] О[лександрович], як був у Львові» [цит. за: 2, 150].

В особовому фонді М. Павлика у Центральному державному архіві України (м. Львів) зберігаються листи від Ганни Барвінок, у яких йдеться не лише про літературні та громадські справи, а й про особисті проблеми, пов'язані з матеріальною скрутою, у якій знаходилась родина Павликів. Олександра Михайлівна майже в кожному листі до Михайла

1. Далі по тексту ЦДІАК

2. Далі по тексту ЦДІАЛ

3. Далі по тексту ЧЛМК

Івановича відправляла невеличку суму грошей, на що він їй відповідав: «Мама дуже дякувала Вам за 6 р[ублів]. Але просимо не кривдьте себе, бо і Ви ж небогаті» [цит. за: 2, 151]. Не звертаючи уваги на ці прохання, Ганна Барвінок навіть у листах до інших галицьких адресатів намагалася привернути увагу до скрутної матеріальної ситуації, у якій знаходилося родинне оточення М. Павлика.

Окремої уваги заслуговує переписка письменниці з відомим галицьким політиком та педагогом Юліаном Романчуком. Знайомство між ними відбулося в 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. У своїх спогадах про Ганну Барвінок («Деякі споминки про Олександру Кулішеву: (3 її листів в роках 1907-1910)») Юліан Семенович вказує на те, що переписка між ними зав'язалася в 1907-1908 рр., після того як він надіслав Ганні Барвінок сім томів «Руської письменності», а вона відповіла йому листами, у яких багато згадувала про свого чоловіка. Він наводить деякі фрагменти з цих листів, наприклад: «Ще у нас дуже мало знають Куліша. «Завидки», – як мовляв Мордовець. Свої не пізнали свого пророка, що писав кров'ю з-під свого серця», «... дружина моя щира для себе не жила, усе когось учила, моїх небог п'ять і брата, а молотників постійно і столярів, що у нас робили, кухарчину дочку і сусідні дівчата і хлопці – то все ж і мій клопіт, він ще і в гімназію за деяких платив, хоч на йому і жупан старий. Казав Мордовець: «А хто ж його зна! Може, сей вожд і прийшов, та ми його не пізнали». Може, сей вожд єсть Пант[елеймон] Олекс[андрович] Куліш» [6].

Більшість з листів Ганни Барвінок до Юліана Романчука, що покладені в основу Споминок, зберігаються в його особовому фонді у ЦДІАЛ (ф. 382, спр. 31). Центральною темою листів Ганни Барвінок була ідея видання кулішевих творів: «... не жалкую, що таке діло затіяла, видання творів Куліша. Се моя одрада – що я могла в пам'ять його зробити, що мене без хліба оставлять да не уб'ють, бо радість моя се перевисшая» [8, арк. 11-11 зв.].

Крім представників старшої генерації західноукраїнської інтелігенції, сталий інтерес до постаті Пантелеймона Куліша проявляла і галицька молодь. Так, в липні 1909 р. Кулішівку, Борзну та Кинашівку (куди було перевезено хату-музей Кулішів) відвідали Микола Євшан, Микола Венгжин та Богдан Заклинський, про що в книзі відвідувачів музею 26 липня 1909 р. ними був зроблений запис. Микола Євшан навіть записав п'ять рядків з вірша Куліша, що починаються: «Туди, туди, шодень душею лину» [10]. Свідченням того, що ця трійця молодих галичан взяла участь у панахиді по Пантелеймону Олександровичу 27 липня 1909 р., є фотокартка, сюжет якої був покладений в основу поштової картки (вийшла у світ у 1912 р.) [12, 469-470]. Цей візит започаткував листування між М. Євшаном та Ганною Барвінок.

Слід зауважити, що традиція вшанування пам'яті Пантелеймона Куліша в день св. Пантелеймона 27 липня, ініційована Ганною Барвінок, дозволила їй консолідувати коло поціновувачів творчості її чоловіка. Не дарма в її листах червоною ниткою проходить тема проведення цього щорічного урочистого заходу. В одному з надісланих Ю. Романчукові листів Ганна Барвінок свідчила: «Після панахиди 27 липня на могилі Куліша знайшли на кратах записочку: «Удосвіта вставав Ти, темно ще було надворі. Твої мрії розбудили Україну із віковичного сну і наступу той світлий рік, коли «у кожне віконце засіє сонце». Твій піт, праця за рідну матір – Україну не пропаде безслідно у серцях народу» [6].

У листі до М. Євшана від 29 вересня 1909 р. містяться враження Ганни Барвінок про емоційну атмосферу цих заходів: «Я як згадаю Ваше (всіх дорогих моїх гостей) перебування в музеї, що гирко стає на душі. Чи так би я Вас приймала, шанувала, як би моє сокровище дружини жисніла! Він би вас словом ким привітав, як достатніх людей, що саме на Українську мову послугують з запасом доброго чола, насіння, що й він потрудився 50 літ» [9].

Людмила Зеленська в одній зі своїх статей звертає увагу на певні вади в листах Ганни Барвінок до різних адресатів у період після смерті П. Куліша, а саме: на повторювання у своїх проханнях і судженнях; на скарги з приводу того, що ні її, ні її чоловіка не розуміють і не шанують; на бажання підпорядкувати всіх і все на одне – визнання і видання творів П. Куліша, не дивлячись, якою буде ціна. Це, на думку дослідниці, може стати причиною зниження літературної вартості та інтересу до її листів та, навіть, до особи самої Олександри Михайлівни. Водночас, Людмила Іванівна зауважує, що листи Ганни Барвінок підкуповують своєю щирістю, самовідданістю, повагою, невгасимою з часом, відданою любов'ю до П. Куліша.

Таким чином, можемо констатувати, що період удівіння позначився активізацією комунікацій Ганни Барвінок із сучасниками, в тому числі з представниками галицького культурно-інтелектуального руху. Незважаючи на те, що лейтмотивом переписки завжди виступала її діяльність зі збереження та популяризації творчої спадщини П. Куліша, що позначилося на стилістичних та змістовних характеристиках епістолярії, вважаємо, що ця частина творчого доробку Ганни Барвінок є важливим джерелом не тільки до вивчення біографії письменниці, але й до студій з інтелектуальної історії «довгого XIX століття».

Посилання

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму / В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. Зеленська Л. Матеріали про життя і творчість П. Куліша (за фондами Чернігівських музеїв) / Л. Зеленська // Література

та культура Полісся. Вип. 15. Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях/ Відп. ред. і упорядник Г. В. Самійленко. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С. 136-179.

3. Зеленська Л. Ганна Барвінок (Життєпис на основі епістолярної спадщини) / Л. Зеленська. – Чернігів: Управління у справах преси та інформації, 2001. – 130 с.

4. Мицик Ю.В., Чепела З.Ю., Шолудько І. Листи Ганни Барвінок (Олександри Куліш) до Михайла Грушевського / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 20-40.

5. Подзігун В. Творчість Ганни Барвінок в українському літературному процесі другої половини XIX ст. Автореф. дис... канд. філол. наук./ В. Подзігун; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 19 с.

6. Романчук Ю. Деякі споминки про Олександру Кулішеву: (3 її листів в роках 1907-1910) / Ю. Романчук // Неділя. – 1911. – Ч. 33. – 27 серпня.

7. Федунь М. Згадки про Ганну Барвінок у галицькій періодиці: [письменниця, дружина П. Куліша] / М. Федунь // Дивослово. – 2008. – № 5. – С. 52-54.

8. ЦДІАЛ, ф. 382, оп. 1, спр. 31, арк. 11-11 зв.

9. ЦДІАЛ, ф. 745, оп. 1, спр. 12 (лист від 29 вересня 1909 р.).

10. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (ЧІМ), Ад 1933-31, арк. 4.

11. Чубинський В. Ганна Барвінок: Біографічно-критичний етюд / Ганна Барвінок. Вибрані твори. – К., 1927. – С. 5-18.

12. Яцюк В. Барвінкові етюди: таїна видимого образу / В. Яцюк / Барвінок Ганна. Збірник до 170-річчя до дня народження / заг. ред. проф. В. Шендеровського, упорядкування В. Яцюка. – К.: «Рада», 2001. – С. 464-473.

Андросова-Байда Д.А., Барабаш Н.А. Интеллектуальные связи Ганны Барвинок с западноукраинской интеллигенцией (по материалам эпистолярного наследия)

В статье обозначена сеть интеллектуальных связей Александры Белозерской-Кулиш (Ганны Барвинок) с представителями западноукраинского культурно-национального движения кон. XIX – нач. XX в. Анализируется эвристический потенциал эпистолярного наследия писательницы.

Ключевые слова: Александра Михайловна Кулиш (Ганна Барвинок), эпистолярное наследие, западноукраинская интеллигенция, интеллектуальные связи.

Androsova-Baida D.O. Barabash N.O. Hanna Barvinok's intellectual connections with West-Ukrainian intelligentsia (on the base of epistolary heritage)

In this article, the circuit of Alexandra Belozerskaia-Kulish's (Hanna Barvinok's) intellectual connections with persons who represent West-Ukrainian cultural movement of the end of XIX - beginning of XX centuries, was considered. Heuristic potential of her epistolary heritage was analyzed.

Key words: Alexandra Belozerskaia-Kulish (Hanna Barvinok), epistolary heritage, West-Ukrainian cultural movement of the end of XIX - beginning of XX centuries, intellectual connections.

02.04.2011 р.

УДК 903.23.738:264 (477)

О.В. Щербань

ГОРЩИК У КУЛЬТУРІ ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

У статті вперше в українській керамології й етнології узагальнено та проаналізовано розрізнені відомості щодо найуніверсальнішої і найархаїчнішої глиняної посудини – горщика. Доведено, що цей вид посуду був головним в культурі харчування українців кінця XIX – першої половини XX ст. В науковий обіг уведено досі не опубліковані матеріали етнографічних експедицій автора, зібрані в різних областях України.

Ключові слова: горщик, культура харчування українців, гончарний осередок, Опішня, Бубнівка, Канів, Умань, Рокита, Верба, Хомутець, Шатрища.

Упродовж принаймні останнього століття асортимент, форми, декор, призначення глиняного посуду змінювалися, але донині виготовляється й використовується найархаїчніший і найуніверсальніший його вид – горщик. Метою даної студії є спроба узагальнити та проаналізувати розрізнені відомості щодо українського глиняного горщика, намагаючись розкрити секрет його старожительства. Хронологічні рамки окреслено кінцем XIX – першою половиною XX ст. – часом найбільшого розквіту гончарства, і, відповідно, часом найбільшого поширення глиняних горщиків. Слово «горщики» («горшки») вживалося не тільки для позначення виду посуду, але й як узагальнююча назва глиняного посуду [18, 129], позначення гончарного виробництва («займатися горшками», «ліпити горшки») [17, 209; 18, 45]. Гончарів називали «горшечниками», «горшешниками», «горшколепами» [18, 44], «горшкарями» [11], «горшочниками», «горщачами» [22, 75]. Спільне походження зі словом «горщик» мають і терміни «гончар», «горн» [28, 197; 10, 24]. «Горшечним», «горшечним», «горшковим» горном називали піч для випалювання посуду, кахель, цегли з круглою за формою посудною камерою [18, 114]. В даному дослідженні словом «горщик» автор послуговується в його вузькому значенні через призму дослідження культури харчування: горщик – різновеликий посуд з опуклим тулубом, отвором, дещо меншим за опук, більшим чи майже рівним денцю і невисокими вінцями (переважно вертикальними прямими, рідше – відігнутими назовні), вухом або без нього, основна функція якого – слугувати місткістю для приготування страв у печі [18, 129; 21, 191]. Горщиками в господарстві також послуговувалися для зберігання продуктів і рідин, готових страв і напоїв, подачі їх до столу; нагрівання води, кип'ятіння білизни, купання дітей, відправлення природних потреб, виконання лікувальних дій, а також в обрядово-ритуальній практиці. Горщики вищеописаної форми (узвичасної для XIX –

XX ст.) на території України почали виготовляти з другої половини XVI століття [2, 130-132] і в досліджуваний період використовували в усіх її регіонах. Подібної форми вироби побутували в білорусів, румунів, поляків [20, 67, 73, 75; 38, 46, 47, рис. 22-25; 39, 133, рис. 54, 55, 134, рис. 56, 57, 246, рис. 153; 40, табл. 2, 6, 7].

Упродовж часу форма українського горщика змінювалася, еволюціонуючи разом з гончарною технологією, пристосовуючись до теплотехнічних споруд, в яких готували страви. Його конфігурація дозволяє найбільш раціонально використовувати нагрівальну енергію вогню. Нижня частина глиняного горщика, вузька біля денця і розширена до опуку, придатна для підставлення рога, щоб поставити зняти посудину на жар (з жару). Для виймання з печі горщиків в кожній господині існував набір рогаців – кожному горщику відповідав «свій» рогач [17, 210]. Верхня частина горщика, звужена відносно опуку, спроможна витримувати температурний режим, необхідний для приготування продуктів, запобігати надмірному випаровуванню вологи. Вінця пристосовані до тримання покривки. Незважаючи на наявність багатьох спільних рис, горщики на території України мають регіональні особливості. Наприклад, на Полтавщині, горщики виготовляли опуклобокими, з діаметром опуку більшим за висоту, а отвору – значно більшим за денце. Розміри отворів і денця найбільш поширених на Гуцульщині горщиків були подібними [3, 35], але боки їх більш «стрункіші». Навіть в одному осередку форма горщиків могла варіювати. Приміром, у Опішному, що на Полтавщині, горщики були ширшими і вужчими, вищими і нижчими, що підкреслює народна термінологія. «Пукатим» називали горщик з випуклими боками, «плоскуном» – нижчий, ніж, приміром, «стовбун» [18, 164, 170]. Регіональні відмінності формотворення українських горщиків, що сформувалися упродовж доволі тривалого періоду, досі спеціально не вивчалися, хоча можуть бути важливим джерелом для студіювання етнічної історії того чи іншого регіону. Перспективним видається такий напрямок досліджень, в руслі якого працювала керамолог Леся Данченко: виокремлювати умовні групи гончарних виробів в регіоні за спільними ознаками [4, 134-135; 5, 9-10].

Для виготовлення горщиків у різних регіонах України використовували «горшечну», тобто придатну для виготовлення саме горщиків гончарну глину. Головною її властивістю мала бути вогнетривкість. У окремих гончарних осередках до горшечної глини додавали домішки. В деяких гончарних осередках Черкащини вогнетривкої глини не було, тож горщики виготовляли з наявної, додаючи пісок [7, 20].

Як і інший посуд досліджуваного періоду, горщики формували на ножному гончарному крузі.

Вуха (вуха) до нього гончар завжди доліплював вручну. Випалювали горщики в горнах. З технологією випалювання пов'язаний і декор посудин.

Гончарі кожного осередку виготовляли горщики різноманітних розмірів. Там, де рівень розвитку гончарства був високим, різновидів було більше. Оскільки горщик – найуніверсальніша посудина за способом застосування, йому притаманна найбільш розвинена метролого-термінологічна система розрізнення величин [17, 136]. У народній термінології автор виокремлює дві «системи» найменування глиняних горщиків: 1) залежно від розміру; 2) залежно від основного призначення: в Опішному (Зіньківський район, Полтавщина): махітка, горща (місткістю 1л), кашник (3 л), горщечок, борщівник, плоскун (10 л), стовбун (15 л), чавунець, підворотень (підворотник) (20 л), золінник (золільник) (30 і більше л) [17, 137; 6, 89]; в Зінькові (Зіньківський район, Полтавщина): горщата, окладдя, підворотня, підворотень, підсніжча [6, 91]; у Хомутці (Миргородський район, Полтавщина): кашнення (до 1 л), кашник чи горня (горща) (1-2 л), горщатне (горщатний) (3 л), кілаш (кілаш, калаш) (4,5 л), плоский (плоскій) (8-10 л), порожня (до 20 л), сніз (до 30 л) [17, 137]; у Біликах (Кобеляцький район, Полтавщина): горщочок, горщечок (0,5 л), горща (1 л), окладдя (1,5-2 л), кашня (2-2,5 л), кашник (3-4 л), підворотень (10 л) [9, 116; 6, 91]; в Олешні (Ріпкинський район, Чернігівщина): питун (менше 1л), молошник (1-1,5 л), подобеднік (2-2,5 л), обеднік (3-4 л), стовбун (5-7 л), плоскуша (8-9 л), варейка (10-12 л), ставнік (20 і більше л) [17, 137]; у Вербі (Коропський район, Чернігівщина): махотка (0,5 л), горщатко (1-1,5 л), уклад (2-3 л), борщівник (4-5 л), золільник (10-12 л) [14, 13]; в Рокиті (Старовижівський район, Волинь): малі горщики («варішки»), на чинахи (невеликі горщики для смаження), слої (горщики з двома вухами і покривкою) [16, 183; 15, 149]; в Шатрищах (Ямпільського району, Сумщина): махотка, горщевик, кашник, яловець, владовець, борщівник [17, 37]; в Луб'янці (Макаріївського району, Київщина): дробина, уклад (2 л), польовик (3 л), денежний (4 л), середній (на 1 відро), велич (на 3-4 відра); в Приборці (Іванківського району, Київщина): укладчик (1 л), укладич (2 л), ляцьковий (3 л), середній (1 відро); в Дибинцях (Богуславського району, Київщина): махітка, росла махітка, горща, підкілаш, кілаш або золінник, двох золінник; в Цвітній (Олександрівського району, Кіровоградщина): одинари, подвінники, потринники, четвірки, п'ятірки, шестірни, десятирни, двадцятки, двадцятип'ятірки [5, 116]; в Каневі (Канівського району, Черкащина): шестерик (1/6 відра), четверик (1/4 відра), трояк (1/3 відра), підкілаш (0,5 відра), кілаш (1 відро), золільник (1,5-2 відра) [35, 37]; в Харківщині: п'ятириковий,

кашник (1 л), четверик (більший), малий окладач (1,5 л), окладач (2 л), плускунча (3 л), плускун (4-5 л), тройнят, підворотень, двойняк (близько 8 л), золінник (10-12 л) [13, 106]; в західноукраїнських областях: кулешінник, кулішарник, кашник, борщівник, золінник, золінниця [12, 47]; в південних областях: дробина, кашник, підкілаш або горщат, кілаш, плоский, підворотень [19, 21-22].

Найменший горщик використовувався на території України переважно для приготування страв для дітей. У ньому також тримали масло й сметану.

Наступні за розмірами горщики називали молошниками [17, 137], що на думку автора свідчить про готування в них молочних страв (переважно каш).

Для приготування густих страв користувалися кашниками, горщатними, подобедніками, кулешниками. Жителька Опішні Анастасія Прач розповіла, що в часи використання глиняних горщиків в її родині, кашу здебільшого варили або густу, яку споживали з молоком, або рідшу – куліш (жменя-дві пшона, до якого додавали дрібно порізану картоплю). Для пшоняної каші до молока пшоно відміряли так: у горщик насипали пшоно, клали його на бік, якщо було видно за крупю половиною денця – це норма. Крупу промивали водою і наливали в горщик води менше на два пальці [35, 140].

Горщики середньої величини – борщівники (сімейні горщики), обедніки – використовували для приготування рідкої страви (борщу, капусти, юшки, в XX столітті – супу) на одну сім'ю [18, 125]. Жителька Опішні Ганна Нестеренко пригадала такий рецепт приготування борщу в горщику в печі: *«Як борщ варити, налити холодної води в горщик, широко порізати на скоромний борщ квашені буряки (на пісний вузенько). Тоді буряк укипить під покришкою. Тоді картоплі, капусти (пізніше картоплі, бо розварюється), а тоді зажарку вкинув і хай закипить»* [26]. Її односельчанка Ганна Цюрюпа пригадала таке: *«Як варили борщ, насипали не дуже повно, бо розширюється, на два пальці не наливали повно, і не накривали. Як доварюється, вогонь не такий сильний, накривали, бачимо по огні, як слабенький, то накривали. Для борщу і для каші у мене отдельний горщик, вони однакові, але борщу варили більше, каші менше варили, бо борщу наїсишся, а каші менше накладаєш»* [27].

Найбільші горщики в багатьох населених пунктах України називали золільник, золінник, золійник. Назва «золільник» похідна від способу використання цього посуду – в ньому кип'ятили воду для заливання одягу в жлуктах під час зоління (прання за допомогою золи). Окрім того, в золільниках кип'ятили воду для прання білизни й купання дітей. В них також готували страви на весілля (на Полтавщині готували капусту (капустняк), локшину, фруктовый кисіль),

похорони, хрестини, а в інший час використовували для тримання солонини, води [18, 132], збіжжя *«їх уживать на сипанку»* [29, 147]. В південних районах Івано-Франківської області, селі Бубнівка (Вінничина, Поділля) такі горщики ще називалися «на оказію» [29, 147]. Гуцули Карпат називали найбільші горщики «комашненики», похідним словом від назви похоронного обіду – комашні [3, 35]. Страви в них варили надворі [29, 147]. Для закривання горщиків виготовлялися спеціальні кришечки – покришки [17, 210; 18, 126, 134, 165], накривки, розміри яких залежали від розміру отвору посудини, яку мали накривати [29, 152].

Одночасно в господарстві господині мали в своєму розпорядженні до десятка різновеликих горщиків [24, 25], щодня, як правило, використовуючи два горщика – на рідку й густу страву. Два, в яких готували їжу попереднього дня, випарювали. Незважаючи на доступність, порівняну дешевизну глиняного посуду, господині намагалися різними способами продовжити термін його використання. Використовували доти, доки посудина могла служити, навіть пошкоджена. Горщик з надщербленими вінцями, без вінець чи тріщиною називали гиравим (гирун, горюнчик) [18, 126]. Надтріснутий глиняний горщик, зокрема в Карпатському регіоні, ремонтували (стягували дротом) мандрівні майстри (вони називались «горшкодраями» або «дротарями»).

Горщики господині купували переважно на базарі в гончарів чи перекупників. З часом склалася ціла система первісних дій, що передували уведенню горщика в домашнє господарство, мета якої – продовження терміну використання, надання йому приємного запаху, покращення смакових якостей їжі, яка буде готуватися в ньому, захист приготованого від «темних сил». Існує значна кількість способів підготовки нового глиняного горщика до варіння в печі. Новий горщик «заварювали» рідкою пшеничною кашею, розчином житнього борошна, відваром картоплі, цукрових буряків; змащували салом, смальцем, олією; кип'ятили в ньому молоко чи воду. В більшості випадків посуд після такої обробки ставили в піч для «загартування». Способи попередньої обробки посуду перед використанням були досить ефективними. Марія Осауленко, жителька с.Межиріч, що на Черкащині, досі готує борщ в горщику, яким користувалася ще її мама (посудині вже близько 40 років) [32, 91-94].

Окремі види горщиків не призначалися для готування їжі. Зокрема, в Опішному наприкінці XIX – на початку XX століття виготовляли великих розмірів горщики-вулики для бджіл. Іноді невеликі горщики чи їх фрагменти (черепки) використовували в якості освітлювальних приладів [31]. Гончарі Бубнівки наприкінці 1920-х років виготовляли горщикоподібні баньки на живіт [29, с.153]. Специфічним горщиком з вушком (нічник (сирун) послуговувалися і для

відправлення природних потреб [17, 210]. На території Правобережної України побутовали двійнята (двійнятка, парка, близнята, «дзвінята») – два невеликі горщики, з'єднані до купи, з ручкою-кільцем на дотичних вінцях. Їх застосовували для перенесення гарячих страв під час різноманітних польових робіт і сіножатей: в один горщик насипали рідку страву (борщ), в другий – кашу [29, 145]; на Святвечір малі хрещеники носили в них хрещеним батькам кутю і узвар [18, 130]. Глиняні близнята накривали дерев'яною накривкою, спільною для всіх горщиків або полотниною.

Як одна з найуніверсальніших посудин, горщики виступали в якості обрядового й святкового посуду. Горщик фігурував у давньому ритуалі «бабина каша» під час святкування народин. За звичаєм баба-повитуха готувала кашу з додаванням яєць, масла і приносила її в горщику на хрестини. Всі присутні торгувалися за право розбити горщик. Найвищу ціну звичайно давав хрещений батько дитини. Йому й діставався горщик з кашею, який він, піднявши високо над столом, розбивав об ріг так, щоб черепки й каша лишилися на столі.

Горщик фігурував і у весільному обряді. В ньому, звісно, готували страви, подавали деякі з них до столу, здійснювали «магічні маніпуляції» з ним, розбивали «на щастя».... [30]. Не дивно, що непоодинокі згадки про горщик трапляються в усній народній творчості. Зокрема автору вдалося зафіксувати такі весільні пісні з Полтавщини.

Для приготування й подачі до столу головних різдвяних страв (куті та узвару) використовували здебільшого полив'яні глиняні горщики – на кутю кашник, на узвар – більший. Авторіві невідомо, чи відрізнялися чимось ці горщики від повсякденних. Принаймні, жоден опитаний не свідчив про наявність такої різниці, і про це не віднайдено інформації в жодній опублікованій науковій праці. Єдиною умовою було те, щоб вони були новими.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку: українські горщики кінця XIX – першої половини XX ст. в культурі харчування були різними за формами, розмірами й функціями. З-поміж інших видів глиняного посуду, завдяки своїй формі, горщик вирізняється своєю багатофункціональністю й універсальністю. Цим може «похвалитися» хіба що не менш поширений вид глиняного посуду – макітра. Упродовж досліджуваного періоду горщики використовували для готування страв у печі, зберігання рідин, в'язких та сипучих продуктів, здійснення обрядів, зокрема родильних, весільних та календарних, іноді для подавання страв до столу, але поступово призначення горщиків звужувалися. Їх функцію слугувати для тримання рідин повністю перебрав на себе металевий та скляний посуд. З розвитком металургії в колишньому СРСР, а також зміною конструкцій теплотехнічних споруд для

приготування їжі, газифікацією осель українців, горщики поступово вийшли з ужитку як ємність для приготування їжі. З перетвореннями в традиційній культурі, горщики втратили й обрядову функцію. В сучасному побуті глиняні горщики ще й досі використовують переважно в негазифікованих селах, а також закладах громадського харчування.

Посилання

1. Василенко В.И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии /.../ – Харьков: тип. «Печатное дело», 1902. – 80 с.
2. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С.129-140.
3. Гонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат. – К.: Наукова думка, 1979. – 140 с.
4. Данченко Леся. Народна кераміка Наддніпрянщини. – К.: Мистецтво, 1969. – 140 с.
5. Данченко Леся. Народна кераміка середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 190 с.
6. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И.А.Зарецкий / – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
7. Звіт про наукову етнографічну експедицію на Черкащину (Канівський регіон) (13.08.02–22.08.02) молодших наукових співробітників Інституту керамології Анатолія та Олени Щербань // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, ф. 1, оп. 7, од. зб. 97, 46 арк.
8. Звіт про наукову етнографічну експедицію на Черкащину (Уманський район) (8.06.03–18.06.03) молодших наукових співробітників Інституту керамології Анатолія та Олени Щербань // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, ф. 1, оп. 7, од. зб. 79, 56 с.
9. Кривчанська М.Ф. Назви посуду гончарного промислу Полтавщини // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 115–129.
10. Литвиненко С. До історії деяких гончарських термінів // Український керамологічний журнал. – 2002. – №1 (3). – С.23-24.
11. Лист Івана Івановича Гончара до Олени Щербань від 2.04.2003 року, м. Новодністровськ, Чернівецьчина // Приватний архів Олени Щербань (Опішне, Полтавщина).
12. Матейко К.І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – 108 с.
13. Метка Л. Гончарство Харківщини середини XX століття (за матеріалами керамологічних експедицій) // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1 (11). – С. 102–111.
14. Орел Л. Кераміка с. Верба Коропського району Чернігівської області // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник / Науковий збірник за минулі літа / Упоряд. Олесь Пошивайло; Худож. Юрко Пошивайло; Пер. на англ. Ігоря Пошивайла. – Київ – Опішне – Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 311-315.
15. Папета С., Самарський В. Відраджень на Волинь // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С.147-154.
16. Пошивайло І. Гончарські скарби Полісся // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн. 2. – С.172-185.
17. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.

18. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.: іл.
19. Самарський В. Гончарство Півдня України (історико-етнографічне дослідження). – Рукопис, ф.1, оп. 2, од.зб. 42.– 43 с.
20. Сахута Я.М. Фарби роднай землі. Книга для вучня. – Мінск: Народная асвета, 1985. – 191 с.
21. Слободян О. Пістинська кераміка XIX – першої половини XX століття. – Косів: Косівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, 2004. – 153 с.
22. Спанатій Л. Лінгвогеографічний аспект дослідження номінацій майстра посуду та інших виробів із глини в українській мові // Український керамологічний журнал. – 2004. – №4 (14). – С.75-78.
23. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду // Матеріяли до етнології. – К., – 1929. – Т.ІІ. – С. 201-221.
24. Спогади Московець Лідії Іванівни, 1938 р.н., с. Сенча, Лохвицький р-н, Полтавщина, від 23.10.2003 р. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішне, Полтавщина).
25. Спогади Оточки Олени Макарівни, 1930 р.н., с. Сенча, Лохвицький р-н, Полтавщина, від 23.10.2003 р. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішне, Полтавщина).
26. Спогади Нестеренко Ганни Фотіївни, 1930 р.н., с. Опішне, Полтавщина, від 18.02.2003 р. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішне, Полтавщина).
27. Спогади Цюрюпи Ганни Михайлівни, 1929 р.н., с. Опішне, Полтавщина, від 22.11.2006 р. // Польові матеріали Олени Щербань. Приватний архів Олени Щербань (Опішне, Полтавщина).
28. Трубаєв О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). – М.: Наука, 1966. – 415 с.
29. Шульгіна Лідія. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. – К.: 1929. – Т.ІІ. – С.111-200.
30. Щербань О. Глиняний посуд у весільній обрядовості Полтавщини // Традиційна культура в умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 27-28 серпня 2008 р. – Харків: АТОС, 2008. – С.105-110.
31. Щербань О. Глиняний посуд у творах Миколи Гоголя // Чумацький шлях. – 2009. – №3. – С.28-29.
32. Щербань О. Нотатки про традиційні правила поведінки з новим глиняним посудом // Український керамологічний журнал. – 2004. – №4 (14). – С.91-94.
33. Щербань О. Посуд в «Енеїді» Івана Котляревського // Збірник матеріалів XVII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Харків, 2007. – Вип. 16. – С.155-158.
34. Щербань Олена. Потрави з полив'яних мисок // Зоря Полтавщини. – 2006. – № 32. – 1 березня. – С. 3.
35. Щербань О. Про приготування борщу та каші в глиняному горщику // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. Випуск 24: Матеріали Третьої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14-16 червня 2007 р., м. Луцьк – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2007. – С.139-141.
36. Щербань О. Борщ та каша з глиняного горщика // Україна і світ у часовому вимірі. 2009 рік. – Донецьк: Норд-Прес, 2009. – С.623-624.
37. Щербань А., Щербань О. Про виготовлення глиняного посуду в Каневі // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4 (14). – С.27-38.
38. Florea B. Florescu. Ceramica neagra lustruita de la marginea. – Bucuresti i Editura de stat pentru literatură si arta, 1958. – 84 s.
39. Fryś-Pietraszkowa Ewa. Osrodek garncarski w lazku

Ordynackim i jego wyroby na tle ceramiki malowanej w Polce-Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zaklad Narodowy imienia Ossolinskich, 1973. – 287 s.

40. Reinfuss Roman. Gancarstwo ludowe. – Warszawa: Sztuka, 1955. – 98 s + 47 tab.

Щербань Е.В. Глиняный горшок в культуре питания украинцев (конец XIX – первая половина XX в.)

В статье впервые в украинской керамологии и этнологии обобщены и проанализированы разрозненные сведения касательно наиболее универсальных и архаических глиняных сосудов – горшков. Доказано, что они были главными в культуре питания украинцев конца XIX – первой половины XX в. В научный оборот введены не опубликованные ранее материалы этнографических экспедиций автора, собранные в разных областях Украины.

Ключевые слова: горшок, культура питания украинцев, гончарный центр, Опішня, Бубновка, Канев, Умань, Рокита, Верба, Хомутец, Шатрища.

Shcherban O.V. Clay pot in the food culture of the Ukrainians (the late 19th – the early XX century)

In the article the author has generalized and analyzed the separate information about the most universal and the most archaic clay vessel – a Ukrainian clay pot. It is made for the first time in the Ukrainian ceramology and ethnology. It is proved, that clay pot was the main type of earthenware in the food culture of the Ukrainians during the investigated period. She puts the materials of her ethnographical expeditions, collected in the different regions of Ukraine and still not published, into scientific circulation.

Key words: pot, the food culture of the Ukrainians, pottery centre, Opishne, Bubnivka, Kaniv, Uman, Rokyta, Verba, Khomutets, Shatryshcha.

22.02.2011 p.

УДК 94 (477):692

**О.Г. Мокроусова
М.А. Кадомська**

ПАЛАЦ ТЕРЕЩЕНКІВ В СЕЛІ ДЕНЕШІ: ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА У ЛИСТУВАННІ ЗАМОВНИКІВ ТА АРХІТЕКТОРА

Стаття, присвячена маловідомій історії будівництва замського палацу родини Терещенків в селі Денеші, розкриває складні стосунки між архітектором П. Голландським та власниками маєтку. Розвідка вводить у науковий обіг нові архівні (епістолярні) та іконографічні матеріали.

Ключові слова: село Денеші, Терещенко, Павло Голландський, листування

Родина Терещенків була однією з найбагатших землевласників України, зокрема на Житомирщині Волинської губернії. І сьогодні тут популярними туристичними об'єктами залишаються палаци в Червоному та Андрушівці. Маєтку ж в селі Денеші пощастило значно менше – один з численних палаців родини сьогодні напівзруйнований і чекає на відродження. Тим актуальніше простежити історію його будівництва, яка досі не була глибоко розроблена

дослідниками. Про палац зустрічається лише коротка, інколи навіть неточна інформація в краєзнавчій літературі та путівниках по Житомирщині.

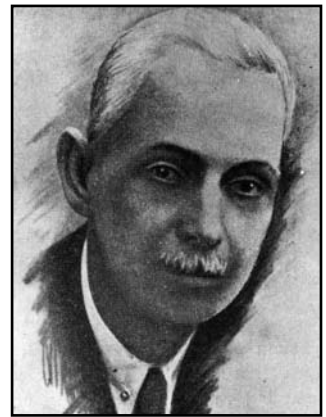
До історії цього маєтку авторів привели наукові інтереси, не пов'язані безпосередньо з дослідженням пам'яток Житомирщини. Але вивчення архітектури Києва та доробку і біографій архітекторів наштовхнуло їх на майже невідомий до цього пласт першоджерел, що дозволив значно глибше простежити моменти проектування і будівництва деяких пам'яток архітектури.

Як правило, дослідникам історичних будівель вдається у своїх розвідках встановити історію місця, окремі етапи будівництва. Але невідомим залишається культурно-історичний контекст – конкретні обставини проектування та будівництва, адже це процеси тривкі і складні. Навіть сам архітектор при цьому залишається підписом на проекті. Ми можемо лише здогадуватися, як він отримував замовлення, як спілкувався з домовласником, як обговорював проект, деталі робіт; якими були взаємини з замовником, членами його родини, численними виконавцями та постачальниками. Не знаємо і реакцію замовника – чи був розчарований, чи задоволений, або навіть вражений шедевром архітектури.

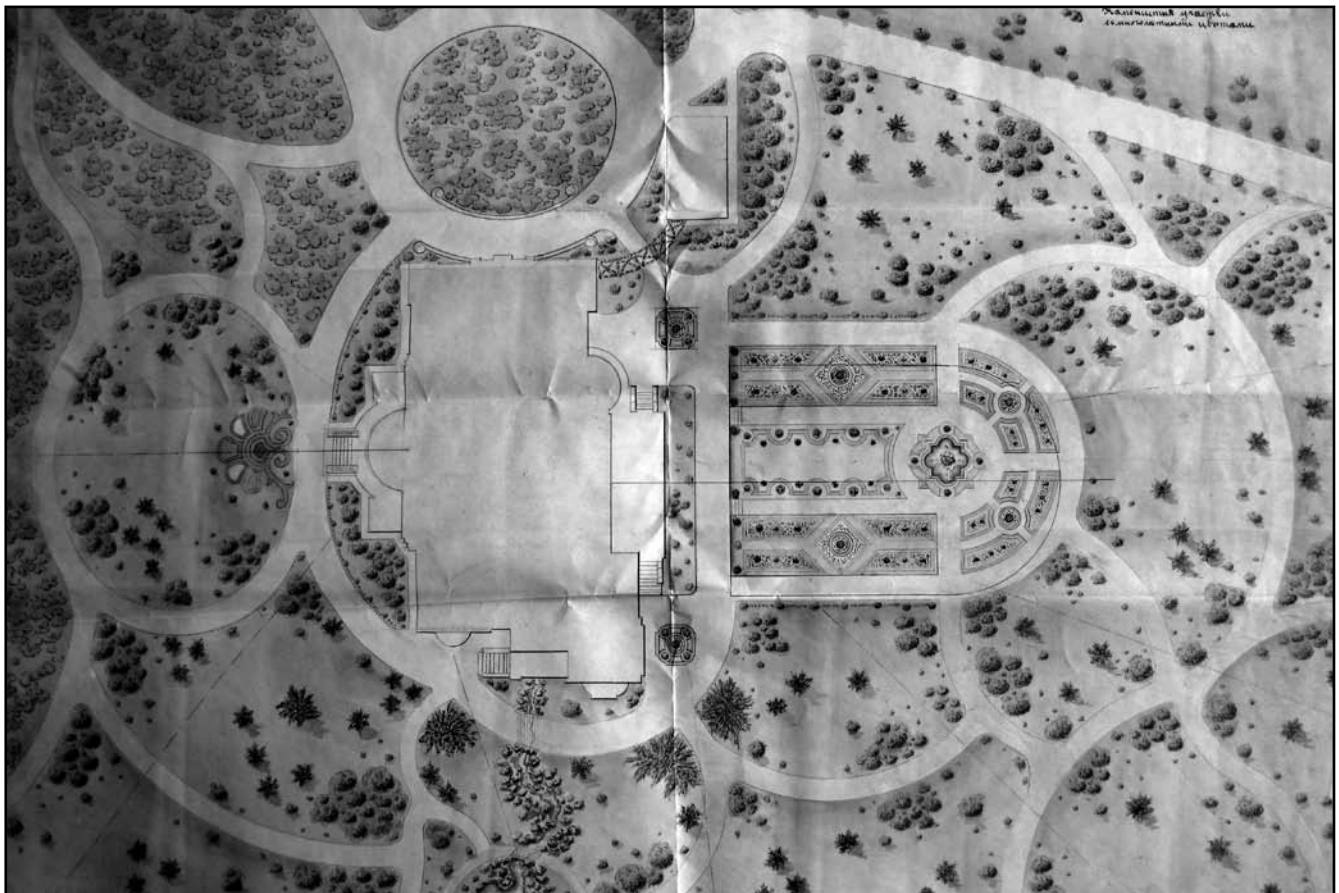
Винувата у цьому вкрай обмежена наявність відповідних джерел – листів, щоденників, спогадів

як архітекторів, так і домовласників. Виключенням є лише кілька персонажів. Так вдалося відшукати та опрацювати листування архітектора Павла Альошина та його замовника – Миколи Ковалевського, у співпраці яких народився один з київських шедеврів – особняк на розі вул. Шовковичної та П. Орлика №15/1.¹ Крім цього листування один з авторів доповіді, ще у 1980-і рр. працюючи над історією київського особняка по вул. Терещенківській, 9, відкрив у Центральному історичному архіві України, у тоді майже невідомому особистому фонді родини Терещенків, листування петербурзького архітектора Андрія Гуна з Федором Артемійовичем Терещенком [1]. Але кількість цих листів була обмежена. Отже, починаючи кілька років тому працювати над темою взаємовідносин архітекторів та замовників, автори, звичайно, продовжили архівний пошук. І величезний за обсягом документів архівний фонд

1. Ця пошукова робота має результатом книгу, що зараз готується до видання

Портрет архітектора
П.І. Голландського

Розпланування саду в маєтку Денеши з позначенням плями забудови палацу. 1912 р. А. Регель

Палац в с. Денеші. Відкрита веранда.
Фото не датоване. Сер. 1910-х рр. (?)

подарував ще одне відкриття. Було знайдено листування відомого київського архітектора Павла Івановича Голландського (1861-1939) із замовниками будівництва замиського палацу в с. Денеші сучасної Житомирської області. Поглиблений пошук дозволив додати до цього блоку документів листування управляючого маєтку в Денешах С.Т. Самсонова, головнокеручого всім родинним майном Терещенків М.П. Шестакова та його помічника Г.М. Логачова. Всі ці листи дозволили скласти докладну картину проектування та будівництва палацу.

Паралельно з опрацюванням листів вивчалася історія і самого денешівського маєтку, в чому авторам допомогли рукописні записки В.Б. Антоновича «Матеріали для історично-географічного словника, зібрані В. Антоновичем з різних джерел про населені пункти» [2]. Ця робота ще триває, тому лише коротко зупинимось на найважливіших фактах.

Денеші (Денесовичи, Дунаївці) – село, розташоване на лівому березі р. Тетерева, за 20 км від Житомира. У XIX ст. належало до Житомирського повіту, Троянівської волості. Про те, що поселення мало стародавні корені, свідчать археологічні знахідки кам'яних знарядь доби бронзи, слов'янські кургани VI-VII ст. та могильник VIII-XII ст. [3, 301]. Відомим був і Тригорський Свято-Преображенський Пустинний монастир, розташований поруч із селом. Він був заснований князем Володимиром Житомирським 1575 р. Село здавна було пов'язано з видобуванням заліза. 1559 р. за власників Андрія та Грицька Вороничів (Воронів) тут вже розробляли залізну руду. Більш докладні відомості про Денеші відносяться вже до XIX ст. і пов'язані саме з розвитком промисловості. Відомо, що село належало родині Билинських, а з 1869 р. – графині Стадницькій (уроджена Дзялинська). На той час в селі існувала найбільша на Волині кузня, заснована у 1840 р. графом Августом Билинським. «На неї не жалели денег, выписывали специальные машины из Англии, рабочих и инженеров со всех концов мира, стремясь сразу

получить огромную прибыль. Однако вскоре оказалось, что руда, которая должна была иметь 80 % производительность, давала едва половину этого, а огромные размеры завода начинали угрожать слишком быстрым истощением месторождений» [4, 956-957]. Завод почав занепадати, і у 1860 р. виробництво взяв в 20-річну оренду А. Бобровницький, керівник Польського гірновидобувного виробництва на Сольці. Але вже у 1875 р. замість колишнього плавильного заводу в селі був відкритий новий. Про цю важливу подію згадували навіть київські газети: «Из Житомирского уезда. 14-го сентября совершилось в нашем уезде событие, которое, по нашему мнению, имеет интерес не только местный для Волины, но и общий, т.к. тут дело касается о развитии производительных сил целого края. Событие это заключается в открытии действия пудлингово-сварочного железного завода, выстроенного в нынешнем году «Денешевским Товариществом» в имени графини Стадницкой (...) Спешу сообщить, что денешевское железо, испробованное местными вольными кузнецами, оказалось, к полному их удивлению, превосходного качества, т.к. они привыкли мучиться при работах с железом иностранным или варшавским, которым наводнены здешние склады и которое, будучи перекачено из старых рельсов, несмотря на довольно высокую цену, большею частью самого низкого достоинства.

Да послужит денешевский завод началом развития в здешней местности чугуноплавильного и железо-прокатного производства, которое способно его обогатить в виду увеличения потребности государства в металле. У.Ф.» [5, 2].

У 1886 р. маєток перейшов до нового власника – Дуліна, який продовжив вигідне виробництво. Михайло Огієвський повідомляв в пресі: «Новый владелец, в ведение которого завод перейдет через 3 года, человек с высшим техническим образованием и притом располагающий большими денежными средствами, что в общем даст ему

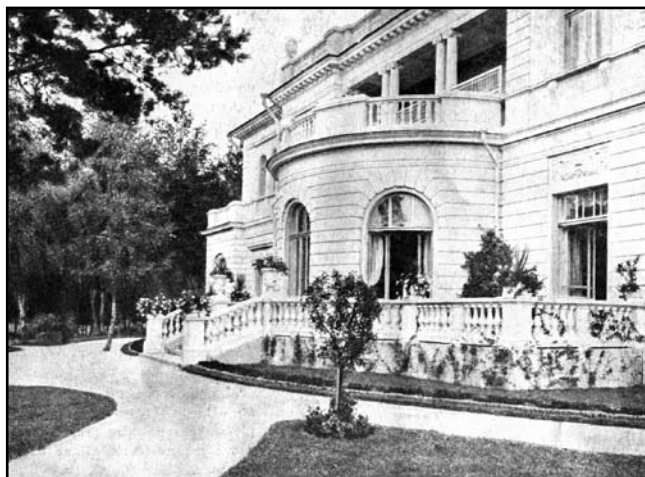
Палац в с. Денеші. Головний фасад.
Фото не датоване. Сер. 1910-х рр. (?)

полную возможность расширить и улучшить вновь развивающуюся отрасль промышленности нашего края». У 1887 р. завод відсвяткував свій ювілей – виробництво мільйона пудів сортового заліза. «В память этого события для служащих на заводе был выбит золотой жетон с надписью «1.000.000 пудов». [6, 3] Але у 1888 р. на заводі відбулася пожежа і «...от громаднейшего завода остались одни лишь развалины...» [7, 3].

Після заснування у 1848 р. Артемієм Терещенком (1794-1877) першого на Житомирщині цукрового заводу, він, а згодом його сини Федір (1832-1894) та Нікола (1819-1903) почали скуповувати навколишні землі. 1868 р. до Артемія Терещенка перейшов маєток Адольфа і Ванди Грохольських – Червоное, що його згодом успадкував Федір Артемієвич. У 1869 р. Терещенки придбали Андрушівський маєток графів Бержинських, і в Андрушівському ж районі купив землі Старої Котельні Олександр Ніколович Терещенко (1856-1911). Маєток Турчинівку успадкувала донька Ф.А. Терещенка Наталя Федорівна, за першим чоловіком Уварова (1890-1987).

Денеші купував вже не сам голова родини, Федір Артемієвич, що пішов з життя у 1894 р., а його удова – Надія Володимирівна Терещенко (уроджена Хлопова, друга дружина). У 1910 р. вона заплатила чималу суму – 312 500 рублів. [8, 1-2] Приміром, на віллу в Каннах на поч. 1910-х рр. було витрачено 150 000 рублів. Але інші маєтки на Україні, які купували спадкоємці Федора Артемієвича в цей період, коштували дорожче денешівського. Уявлення про маєток до початку нового будівництва дає «Опись построек Денешевского имения Гжи Надежды Владимировны Терещенко Волынской губернии Житомирского уезда на 1 декабря 1910 г.» [9, 2-3]. «Господский дом – фундамент каменный; стены кирпичные; крыша железная; окон 20, печей отопительных 6. Год возведения постройки 1885. Состояние хорошее. Застраховано в 5000 р.». Існувало кілька цегляних флігелів 1870 р. будівництва, теплиці (1899 р.) і декілька оранжерей, в т. ч. ананасова та персикова (1910 р.). Крім садиби господарів, до Денешівської економії входили казарма, школа, стайні, магазин, коровник, каретний сарай, цегельний завод, лістництво.

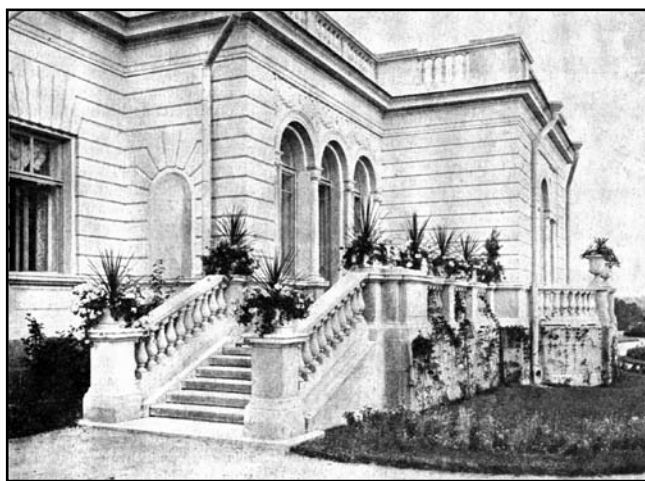
Наступний документ належить вже до іншої історичної епохи і свідчить про початок занепаду маєтку. Це «Опись разграбленного в 1917 г. имущества и продуктов из господского дома и усадьбы, со включением в таковую стоимости повреждения господского дома и кухни, нанесенного при грабежах» [10]. Тут на 32 аркушах докладно перелічені всі збитки Терещенків – на суму 251 000 рублів. Йдеться, переважно, про псування інтер'єру та грабіжництво: вибиті вікна та двері, розбиті мармурові каміни, поламани меблі... І не знаєш точно,

Палац в с. Денеші. Вид з боку парку.
Фото не датоване. Сер. 1910-х рр. (?)

чого більше – пограбованого чи поламано. Не погребували селяни ані овочами з підвалу, ані банками з варенням з комори. За відсутності проектних креслень будинку та планів поверхів з експлікацією приміщень, цей мартиролог стає також і путівником по маєтку та палацу: вказана кожна кімната, приміщення та їх умеблювання. Між цими двома архівними документами 1910 та 1917 рр. пролягає зовсім короткий період розвитку та благоустрою маєтку. У ці сім років вмістилося проектування та будівництво палацу (1910-1913 рр.), створення парку за проектом відомого майстра садово-паркового мистецтва Арнольда Регеля та всього кілька років мирного життя. Точно навіть невідомо, скільки часу мешкали у денешівському будинку його господарки, чи встигли вони провести тут, бодай, літо.

Іконографія маєтку вкрай обмежена. Але кілька фотографій з посмертної статті про творчість П. Голландського (1940 р.) дають уявлення про автентичний вигляд палацу в стилістиці італійського ренесансу, яку запропонував сам архітектор і досяг великої точності в образі [11, 22-23]. Щоб надати тинькуванню і оздобленню вигляду природного

Палац в с. Денеші. Сходи.
Фото не датоване. Сер. 1910-х рр. (?)

Руйни палацу в с. Денеші. Сучасне фото

каменю, спеціально з Італії був виписаний кольоровий світлий цемент. На передвоєнний час будинок вже знаходився у занедбаному стані – вочевидь, не був відремонтований ще з революційних часів.

Проект будинку був замовлений восени 1910 р. Павлу Івановичу Голландському, який був майже «придворним» архітектором родини, проектуючи основні її будинки в Києві. На поч. XX ст. він бере участь у будівництві особняка Олександра Терещенка по вул. Л. Толстого, 7, проект якого розробив москвич Петро Бойцов. У 1901 р. будує жіночу торгівельну школу Н.А. Терещенка (вул. Воронського, 18/2). У 1903 р. отримує друге місце в конкурсі на проектування зразкового училища імені Ніколи Артемійовича Терещенка по вул. Ярославів Вал, 40 і у 1904-1907 рр. здійснює його будівництво. За його проектом у 1912 рр. був зведений особняк Наталії Уварової (доньки Федора Терещенка) по Липській, 16. У 1913 р. він запроєктував склеп для поховання на Аскольдовій могилі Олександра Ніколовича Терещенка.

В грудні 1910 р. через певні непорозуміння з замовницями подальша робота архітектора опинилася під питанням, але потім стосунки

Руйни палацу в с. Денеші. Фрагмент. Сучасне фото

виправилися. Хоча в процесі будівництва, коли зривалися всі можливі, а згодом і неможливі терміни його закінчення, і не завжди Терещенки у натурі бачили те, що бажалося, спілкування з архітектором знову загострилися. Всі ці коливання у взаємовідносинах простежуються саме завдяки численним листам. Вони зберігаються у багатьох архівних справах, як правило, не у хронологічному порядку (навіть не всі датовані), деякі листки переплутані і пронумеровані у справі невірно – читати їх підряд не завжди вдавалося, до того ж адресати переписувалися або робили нотатки ще і англійською, і французькою мовами. [12]. В ході кропіткої роботи нам вже вдалося обробити тексти, розмістили їх за хронологією і частково зробити необхідні коментарі.

Адресатом та автором більшості листів була не безпосередня власниця маєтку Надія Володимирівна Терещенко, а племінниця її покійного чоловіка – Ольга Ніколовна (1862-1945?), донька Ніколи Артемійовича Терещенка. Її старша сестра Варвара мала шлюб з Богданом Ханенком. А сама Ольга залишилася несімейною, тому опікувалася дітьми свого улюбленого дядька Федора Терещенка і мешкала в його родині, в київському особняку по вул. Терещенківській, 9, хоча за заповітом батька володіла власним будинком по вул. Терещенківській, 13. Саме вона поповнювала галерею мистецтв Федора Артемійовича після його смерті [13, 117-120]. Отже, стає зрозумілим, чому саме Ольга Терещенко багато часу присвячувала будівництву палацу. В замовленому будинку спроектували кімнати не тільки для господині і родин її трьох дітей (Федора Федоровича, подружжя Уварових та Муравйових), а й для Ольги (всього ж було 40 кімнат). Разом з тітонькою, яка була майже її одноліткою, вона виїхала 1918 р. до Англії. Жінкам не довелося побачити, що стало з їхнім родовим гніздом, з унікальною колекцією творів, з репрезентативним палацем у Денешах.

З десятків листів Ольги та Надії Терещенко ми для даної публікації вибрали лише деякі найбільш цікаві фрагменти. Вони підтверджують той факт, що домовласники брали найактивнішу участь у формуванні образу своєї оселі. І незважаючи на багатство, всупереч легендам про підлоги, мощені золотими монетами, були економними та розважливими господарями. Замовниці багато часу проводили за кордоном – в Англії та Франції – і не могли оперативно отримувати всі креслення, пропозиції архітектора. А найжджаючи до маєтку, вже бачили результати, які їх не завжди задовольняли. Але і П. Голландський, викладаючи в Київському політехнічному інституті, виконуючи інші приватні замовлення, також не міг часто відвідувати будівництво і контролювати чітко дотримання свого проекту. Крім того, майже паралельно він займався

особняком Уварових в Києві, по вул. Липській, 16. У даній публікації ми з невеликими купюрами подаємо 6 листів архітектора Павла Голландського, які збереглися. Безумовно, їх було значно більше. Але навіть цей невеликий обсяг епістолярію видатного українського архітектора відображає нелегку «кухню» проектувальника, його роздуми над стилістикою, кращим архітектурним рішенням; розкриває непрості стосунки з замовниками, попри які талановитому майстру вдалося створити один з найкращих своїх творів.

Тексти подаються мовою оригіналу, задля полегшення сприйняття – у сучасній орфографії і пунктуації, скорочення розкриваються у квадратних дужках, пропуски тексту – у круглих.

Листи П.Голландського до О.Н.Терещенко

1. На бланке

Павел Иванович Голландский

Архитектор

Киев, Б. Владимирская 89

«23 октября 1910 г. [12, арк.14-14 зв.]

Прошу извинения, что я, хотя и обещал телеграммой отправить чертежи в понедельник (18/31 октября), но отправлю их лишь в субботу с этим письмом. Пославши уже телеграмму, я сообразил, что лучше с эскизов снять и оставить себе копии, чтобы, не дожидаясь возвращения их ко мне обратно, я мог бы работать над проектом. Два дня ушло на копирование чертежей, а затем последовали два больших праздника, когда здесь почта закрыта. Потому-то я так и опаздываю с отправкой Ваших чертежей. Если эскизы мои будут приняты и Вам и Над[ежде] Влад[имировне] будет угодно поручить мне исполнить проект и вести постройку, я с Вашего позволения побываю на месте, предназначенном для постройки, сделаю все мне нужные изыскания и измерения, сделаю все надлежащие указания относительно заготовки материала и после этого здесь в Киеве займусь окончательной разработкой проекта и всех рабочих чертежей.

По исполнению проекта я, конечно, представлю его на Ваше утверждение.

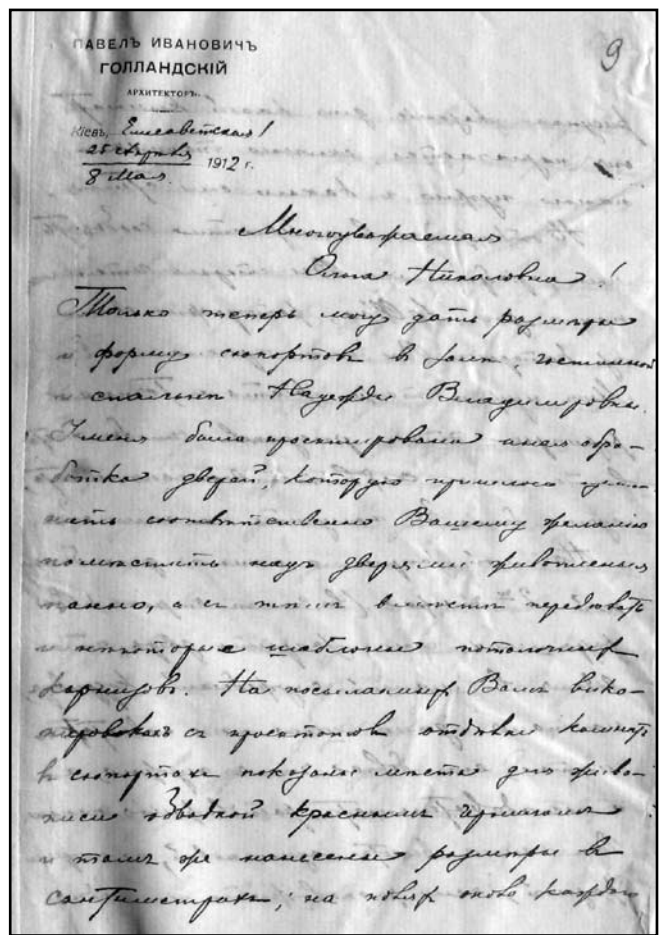
С совершенным уважением и преданностью».

2. 18 ноября 1910 г.

[12, арк.16, 17 зв., 18, 18 зв., 19 зв.]

«Многоуважаемая Ольга Николовна!

Во вторник прошлой недели, на другой день после своего возвращения из Денешей, я написал и собрался отправить Вам письмо, но мне вдруг пришла мысль совершенно иным путем решить вопрос о размещении мебели, и я отложил отправку приготовленного письма. Прошу принять мое извинение, что долго заставил Вас ждать моего ответа. Как изволите увидеть, это вызвано необходимостью много переделать в планах дома.

Лист Павла Голландського до Ольги Терещенко.

25 квітня 1912р. Сторінка 1

В Денешах я был, обмерил площадку, предназначенную для постройки, и осмотрел грунт. Все условия места, по-моему, благоприятствуют делу. Здание может расположиться хорошо и ориентировано относительно стран света, как Вы желали. Однако, совершенно не трогать маленький лесок нельзя, так как подъезды придвинутся бы к самому лесу, я же думаю, что следовало бы перед подъездом оставить свободную площадку саженей в 4-5 шириной, на эту ширину и пришлось бы срубить часть молодняка, которым начинается лесок.

Что касается желаемых Вами изменений в плане, то все они в большей или меньшей степени исполнимы.

1) спальня Над[ежды] Влад[имировны] может быть уменьшена, как показано на посылаемом Вам плане, что несколько не соответствует Вашему предложению, но сдвинуть наружную стену спальни нельзя, иначе не поместится дверь в Вашу спальню, да и слишком пришлось бы уменьшить уборную.

2) аван-гостинную и шкапную помещаю почти так, как Вы желали.

3) сообщение между залом и столовой я предложил бы сделать так, как показано на новых планах: широкой тройной аркой из столовой и двумя дверями из зала в аван-зал. При этом много выиграет зала: камин можно поставить по продольной оси

зала, да и все двери и окна симметрично расположить относительно той же оси (...)

5) освещение hall, по-моему, будет достаточно при имеющемся на плане числе окон и их расположении, но если желательно богаче осветить помещение, то можно легко устроить фонарь и дать верхний свет (...)

7) на ранее посланных Вам планах я расположил диваны и зеркала в зале, так как они могут поместиться согласно присланным мне размерам мебели, но для того чтобы применить к окнам карнизы, мне пришлось число их уменьшить до трех, но при этом, как Вы сами изволили увидеть, против двух окон пришлось колонны веранды. Архитектурной несообразности в этом хотя и нет, но прямой вид из окон будет заслоняться колоннами. Если же оставить прежнее расположение окон и их число – пять, то использовать карнизы решительно невозможно; переместить же колонны при данном мотиве плана тоже невозможно.

Вот относительно этого у меня и явилась новая комбинация, а именно: я предложил бы Вашу прелестную мебель поместить не в зале, а в гостиной Над[ежды] Владимировны, что при предложенном Вами увеличении этой комнаты будет и просто и удобно и уместно, так как жанр мебели более подходит к гостиной или будуару. Мебель может быть расположена, как я для примера показываю на особом эскизе; при этом карнизы могут быть использованы как для окон, так и для дверей. Я, к сожалению, не знаю, сколько различных предметов мебели у Вас имеется, но думаю, что если их есть и более, чем я показал на эскизе, то в гостиной их будет разместить легче, тем более без ущерба для равновесия зала [в] архитектурном отношении.

Если мое предложение относительно мебели будет принято, то зала тогда может по-прежнему иметь камин по центру, четыре двери симметрично расположенными относительно главной оси зала и пять окон, богато открытыми к свету осями, отвечающими осям промежутков между колоннами веранды.

При этом письме прилагаю присланные мне фотографии мебели с указанием размеров.²

Примите уверение в совершенном почтении и преданности».

3. 9 декабря 1910 г. [12, арк. 3-3 зв.]

«Многоуважаемая Ольга Николовна!

Ваше последнее письмо, на которое я согласно Вашей просьбе ускорил свой ответ, ответил телеграммой – дает мне право думать, что Вам угодно было поручить составление проекта дома в Денешах другому архитектору и к другому же лицу обратиться за выполнением проекта. Ввиду этого полагаю, что Вы позволите мне считать себя свободным использовать свое время для других

2. Фотографій в архівній справі, на жаль, немає

работ, если бы таковые мне представились.

С тем вместе я позволю себе представить в Киевскую контору на имя дворянки Надежды Владимировны счет на сумму 500 рублей за свои эскизы, их переделки и за поездки в Денеши.

Примите уверение в моем совершенном к Вам уважении и готовности к Вашим услугам»

4. На бланке

«28 декабря 1910 г. [12, арк. 11-13]

Многоуважаемая Ольга Николовна!

Вчера получил Ваше письмо и, обдумав все указания относительно изменений в плане дома, я пришел к заключению, что, хотя эти изменения выполнимы, но не так ничтожны, как Вы предполагали, и обязательно влекут за собой перекомпоновку всего плана. Изменить план соответственно Вашим желаниям для меня не составит затруднения, и я это сделаю охотно, но дело в том, что мотив имеющегося плана не соответствует французскому стилю (виллы конца XIX века) с высокими мансардными крышами, с высокими трубами по бокам мансарды, с расположением печей или каминов в большинстве у наружных стен и многими другими более мелкими деталями, какие этот стиль характеризуют. План, на котором Вы пожелали остановиться, то есть тот, который я делал, рассчитан на внешнюю обработку здания в стиле итальянского ренессанса 16-17 века. Если Надежда Владимировна желает обязательно иметь виллу во французском стиле, я сделаю проект в этом стиле, но предварительно должен буду прислать Вам новые эскизы как фасада, так и планов, которые, как я сказал, обязательно придется перекомпоновать совершенно наново. Если же обязательным для меня является сохранение рассмотренного и одобренного Вами плана, то обработку внешнюю для виллы я могу дать только итальянскую. Полагаю, что во всем сказанном мною Вы не усмотрите нежелание с моей стороны идти навстречу Вашим и Надежды Владимировны желаниям, но в Ваших и моих интересах добиться того, чтобы постройка получилась грамотной и со стороны конструкции [и] со стороны внешней обработки.

На чем Вам и Над[ежде] Влад[имировне] будет угодно остановиться я не знаю, но если угодно, позвольте я со своей стороны, как имеющий в этом некоторый опыт, предложил бы лучше предпочесть для наших климатических условий или стиль итальянский, английский или немецкий, но не французский, по крайней мере, не того характера, который дан в проекте архитектора Нубо. Проектировать в этом французском стиле даже много легче, чем в итальянском аристократическом и тонком стиле. Мансардные крыши довольно дороги, а огромные чердачные помещения под крышами для нас окажутся бесполезными. Прибавьте

к этому множество труб, которые для наших условий необходимы, прорезая во многих пунктах мансарды, будут портить их вид, рассчитанный на симметричное расположение труб, что у нас чрезвычайно трудно достижимо.

Относительно же стоимости постройки, то Вы сами хорошо понимаете, что стоимость от меня зависит очень мало: если как Вам желательно постройку следует произвести скоро и солидно, то и смета эта будет дороже. Что же касается украшений и вообще внешней отделки, то таковыя определяются проектом, который Вами будет одобрен. Внутренняя же отделка, если проста, стоит не дорого, если же будет богато, то может стоить, Вы это очень хорошо понимаете, очень дорого, во много раз дороже всех остальных работ вместе взятых. Если постройка будет приблизительно того характера, которые определяется моими проектом (эскизами) с простой внутренней обработкой, то, по моим приблизительным расчетам, она обойдется тысяч около 70-ти, не считая кирпича и камня, если же Вы предполагаете сделать стильную обработку внутри помещений с отделкой деревом, с богатыми паркетам, то, конечно, стоимость может дойти до 100 тысяч и даже более.

Примите уверение в совершенном уважении
П. Голландский»

5. 22 марта 1912 года [12, арк. 6-8]

На бланке

Адрес Елисаветинская, 1

«Многоуважаемая Ольга Николовна!

Я не имею возможности скоро ответить на Ваши вопросы, выраженные письмом и позже телеграммой. Мне приходилось многое предварительно обдумать, чтобы понапрасну не вводить Вас в затраты на приобретение вещей, которые оказалось бы трудно использовать.

Итальянские картины на дереве, образец которых дает присланная фотография, очень меня заинтересовал. Трудно, однако, судить, как они выглядят в красках, одинаковые ли они по формам, размерам, плоская ли они или вогнутыя. (...) Во всяком случае, думаю, что штук 10-8 можно было бы поместить в hall на нижней площадке, где вход в аван-зал и это может быть очень интересно.

Относительно же черных или темных деревянных амуров со свечами, трудно мне ответить что-либо, так как я не знаю их стиля или жанра, но такой величины фигуры (3/4 аршина) можно было бы поместить на столбиках лестницы в halle, но лучше, по моему там поместить что-либо более крупное. Ваше желание об украшении дверей, оставляемых без драпировок, охотно исполню, так как это Ваше желание совпадает и с моими намерениями. Но вот что поставило меня в крайнее затруднение –

это рапнеах empire³ для билиардной. Когда я получил рисунки, то увидел, что все 12 рапнеах иллюстрируют истории Амура и Психеи, и имеют, следовательно, определенную последовательность.

Если по стенам комнаты расположить рапнеах в их логической последовательности, то при четырех различных размера (одинарный, двойной, тройной и четверной), то в смысле формы такое расположение будет беспорядочным и никакой симметрии от такого расположения не добьетесь. Если же расположить рапнеах с расчетом на симметрию, то тем совершенно нарушится логическая последовательность картин. Последний Ваш вопрос, сделанный по телеграмме, относительно «dessus portes»⁴ мне не понятен. Я не знаю, что Вы изволите разумеать под этим термином. В архитектуре под этим разумеются возвышающиеся над дверями карнизы, сандрики или, как в стиле Louis XIV рапнеах над дверями орнаментальное, скульптурное или живописное, связанное общей обработкой с дверью. Вряд ли что-либо подобное Вы предполагали заказать. Не знаю поэтому, какие мне должно дать Вам размеры. Может быть, Вы желаете заказать карнизы подвесные для драпировок.

Примите мой сердечный привет и поздравления с наступающими праздниками. Прошу не отказать засвидетельствовать от меня многоуважаемой Надежде Владимировне мое нижайшее почтение и поздравления с наступающими праздниками.

С совершенным уважением и преданностью».

6. 25 апреля/ 8 мая 1912 г. [12, арк. 9, 10, 14 зв.]

На бланке

Адрес Елисаветинская, 1

«Многоуважаемая Ольга Николовна!

Только теперь могу дать разрезы и форму сюпортов в зале, гостиной и спальне Над[ежды] Влад[имировны]. У меня была проектирована иная обработка дверей, которую пришлось изменить, соответственно Вашему желанию поместить над дверями живописные панно. А с тем вместе переделать и некоторые шаблоны потолочных карнизов. На посылаемых Вам выкопировках с проектов отделки комнат, в сюпортах показаны места для живописи обводкой красным чернилом и там же нанесены размеры в сантиметрах; на полях около каждого рисунка указание, для какой комнаты он назначается, сколько таких панно нужно и какого они стиля. Не откажите в любезности сообщить мне, приобрели ли Вы старья итальянские панно для halla, фотографию одного из которых Вы мне присылали?

Мне нужно также знать и точные размеры этих рисунков, чтобы оставить им соответственные места, лучше было бы получить их самих.

3. Панно в стилі ампір

4. Десюдепорт – панно, розташоване над дверима, зазвичай живописне або скульптурне

На мой вопрос о панно для бильярдной 2 этажа (в стиле empire) Вы разрешили мне закрыть дверь, что ведет в малый служебный коридор, но там дело шло не о нехватке места, его более, чем нужно, а о последовательности расположения панно. Все панно высоты одинаковой, а ширины разной, если расположить их одно за другим по стенам в последовательности по их содержанию, то разбивка панно на стенах не имеет никакого порядка по своим очертаниям.

Я получил часть бронзовых украшений для бильярдной, украшения хороши и будут использованы; было бы желательно штук хоть 12 иметь более крупных фигурками или грифами или драконами и т.п.

Еще у меня дело с дверными ручками не может наладиться: из собранных мною каталогов и представляемых образцов нет достаточно подходящих вещей, большинство если и в нужном стиле, то модернизировано или очень вычурно и дорого. Это одно не задерживает, так как поставить ручки и накладки можно во всякое время в один-два дня.

Вас можно было бы просить посмотреть эти предметы в Париже? Требуется: 9 штук (не пар) ручек и накладок empire для бильярдной и аван-бильярдной, 3 штуки ручек и накладок Louis XIV⁵ для зала, 3 штуки ручек и накладок Louis XV⁶ для гостиной и 3 штуки ручек и накладок для спальни Над[ежды] Влад[имировны] в стиле Louis XVI⁷.

Вы известили меня о покупке плафона, который желали бы предназначить для зала и указали его размеры. К сожалению, этот плафон никоим образом в зал поместить не удастся. По чисто конструктивным соображениям плафон зала разбит так (рисунок). В главной части зала (прямоугольной) в плафоне имеется 9 отдельных углублений кессона».

Лист Ольги Ніколовни до помічника головного керуючого маєтками Логачова Георгія Миколайовича [14, арк.11]

«2 авг.1912

Многоуважаемый Георгий Николаевич

По поручению Надежды Влад[имировны] я 25-го и 29-го и 31-го писала Павлу Иван[овичу], но в виду того, что он до сих пор ни на один из этих экстренных вопросов не получили ответа, сообщаю Вам о сем. Мы его запрашивали с просьбой разъяснить немедленно, как и что делать (...). Рисунки окон получены, но благодаря остроумной постройке так устроено, что нет ни малейшей возможности сделать ставен. Можно, право, подумать, что умышленно почти что так сделано т. к. Павлу Иванов[овичу] до начала постройки было сказано Над[еждою]

5. Мається на увазі стиль Людовіка XIV – французьке барокко

6. Стиль Людовіка XV – французьке рококо

7. Стиль Людовіка XVI – французький класицизм

Влад[имировною] ее настойчивое желание иметь ставни. Удивляешься только, но что поделаешь».

Листи Надії Володимирівни Терещенко до Г.М. Логачова

«19.Rue Galilee Paris [15, арк.51-52 зв.]

7 Ноября (1912 р. (?)

Многоуважаемый Георгий Николаевич

(...) В Вашем последнем письме Вы пишете относительно «сырости», что нужно принять во внимание «спешность» отделки и постройки? Я бы сказала «неуспешность», т.к. этот дом был обещан архитектором (т. е. лицом, взявшим на себя обязанность его хорошо построить) к маю, а теперь ноябрь и дом еще не готов! Я понимаю, что можно ошибиться расчетом на месяц, два, но на целые шесть **или даже 12**, это уже само за себя говорит и меня удивляет, что Вы, деловой человек, повторяете такие доводы. Также Ваш совет с Кобелевым⁸ или каким бы то ни было другим архитектором по одним разговорам в Киеве не может дать серьезных результатов. Как я Вам писала, это должно быть сделано на месте в Денишах и в присутствии (непрерывно) Голландского, чтобы потом не было опять каких-нибудь недоразумений и обид. Это дело, за которое Павел Ив[анович], которому доверяли, взялся – и он обязан сдать это в полном порядке. Вы говорите, что Вы пригласите Кобелева для моего «успокоения». Я бы на Вашем месте это сделала не только для моего успокоения, а для того, чтобы добиться настоящей причины, почему стены в которые 1) влито столько цемента 2) которые просушивались целую зиму, весну и лето усиленной топкой, могут теперь давать сырость? Я останусь при своем мнении, что кладка была сделана небрежно, заливали перестоявшимся цементом... Надеюсь, что Голландский и Кобелев Вам разъяснят действительную причину и дадут совет как ее устранить (...).

Без даты. [15, арк. 6 зв., 12]

«Многоуважаемый Георгий Николаевич

... Что касается Голландского, то я надеюсь, что он хоть этот раз сдержит свое обещание и приедет в воскресенье. Много мелких вопросов, которые нужно его спросить. Вообще я нахожу, что он слишком бесечно относится к этой постройке, поручая, например, выбивать перемычки в парадной двери (над которой большое окно) своему десятнику и если вся эта стена рухнет. то кто будет в этом отвечать, Голландский или тот же Роман? Теперь начали класть паркет и еще более видно, что все стены кривые. Вообще нужно сказать, постройка

8. Кобелев Олександр Васильович (1860 -1942) - відомий київський зодчий. Серед його робіт переважали громадські будівлі. Всього ж архітектором було здійснено понад 200 проєктів, що охоплювали всі види будівельної практики. Його творчий шлях неодноразово перетинався з П. Голландським

сильно плохого качества. Ольга Николовна по моей просьбе Вам пишет про окно на башне, (...) камин и т.д. – Рисунок для ваз на крыше прошу прислать в Денеши как можно скорее, т. к. я на днях уезжаю за границу. Фонарь я пока решила оставить как есть, несмотря на то, что он безобразит дом. (...)

Пожалуйста, настойте, чтобы Голландс[кий] приехал, т. к. я скоро уезжаю и мне необходимо еще переговорить о многих вещах... я хочу чтобы все было решено до моего отъезда. Даже [в] покраске столового потолка в красках наши вкусы не сходятся. Тот цвет, что он утвердил Кону⁹, ужасен. Это новомодный зеленый, а не цвет темного дуба».

[15, арк.15-16 зв.]

«Многоуважаемый Георгий Николаевич (...) Благодарю Вас за сообщение об Денишах. Неужели Голландский серьезно Вам говорил, что поворот лестницы изменился от уничтожения ступеньки? Мне кажется, что когда человек делает ошибку, то честнее в ней сознаться, а не придумывать разные извинения для себя. Было бы лучше, если бы он действительно придумал, как бы хоть немного исправить то безобразие, которое он сделал – эта лестница не будет служить рекламою ни ему, ни Кону, и как бы он не хотел спихнуть на мою спину, это всякий видит, что это ошибка грубая архитектора. Павел Иванович видел, что я готова была пожертвовать известной суммой, чтобы исправить его ошибку, и он должен был прийти мне на помощь своим техническим знанием, и, сознавая безобразие этой лестницы, рассчитывать, каким образом при наименьшей затрате можно было исправить неудачные изгибы и что все это висит в воздухе.

Теперь я в Англии еще более убедилась, насколько обе бедные Денишевские лестницы неумело и неудачно сделаны, там в каждом доме есть Holl с лестницами, но какие?! – Это наслаждение смотреть на эту простоту и красоту. – А наша лестница мне всегда напоминает человека, которого пытали и вывернули ему члены, так во все стороны она выкручена. На месте Голландского я бы все старания приложила, чтобы исправить такую грубую ошибку, ведь его извинения, что уменьшила одну ступеньку, никого не убедят и всякий увидит, насколько это некрасиво. Конечно, если Голландский не исправит, то мне придется пригласить хорошего архитектора, чтобы что-нибудь придумать, а пока я какими-нибудь материями замаскирую эти завороты».

«14/27 1912 г. (?) [15, арк. 45-46]

Многоуважаемый Георгий Николаевич
Только что получила Вашу телеграмму, что Вы

едете в Дениши и что Регель¹⁰ уже там. Надеюсь теперь получить от Вас более утешительные вести, что работы в доме и снаружи подвигаются успешно. ... Из писем Самсонова видно, что они возятся все в тех же комнатах... Спрашивается, что же сделано за четыре месяца? Вы в последнем письме пишете, что к концу апреля будет дом вчерне закончен, но, как это может быть, когда ни печи, ни штукатурка не подвигаются? Пожалуйста, поступите энергично с Голландским и заставьте его поехать в Дениши, чтобы ускорить работу, главное, чтобы он не затевал мудреной лепки, которая отнимает время и удорожает постройку. Через две недели я буду в Денишах и надеюсь, как Вы говорите, увидеть дом вчерне оконченным. (...) Пожалуйста, узнайте, если ручеек от дома к фонтану будет дорого стоить, то его можно совсем не делать. Нужно за Регелем очень следить, чтобы он не очень сравнивал местность, а наоборот, пользовался бы каждой возможностью делать уступы, террасы, чтобы вышло оригинально и не банально, как у него есть большая склонность делать. (...)

Я буду рада, когда Денешевский дом будет окончен, т.к. все эти мелочи по постройке и устройству отвлекают внимание от серьезных вещей (...).

«26 декабря 1912 г. (?) Cannes [15, арк.41-42 зв.]

Многоуважаемый Георгий Николаевич.

Получила Ваше письмо с объяснениями и доводами, почему Денешевский дом не может быть достаточно отапливаем и должна Вам сказать, это меня удивляет, что Вы как серьезный человек повторяете слова Голландского, не вникнув в суть дела. Находите ли Вы возможным, чтобы дом в двести тысяч был построен как летний барак, в котором зимой нельзя было бы жить? Кроме того, оный разговор с г.Голландским (приведенный им как оправдание) был о золотых плафонах. Тогда я ему сказала: что у меня есть зимний дом в городе для приемов, а в деревне летом позолота не нужна. Но это не исключало возможности, чтобы я пожелала провести зиму в деревне. В печах же я его не ограничивала и, как Вам известно, сама прибавила пять печей. Но повторяю, он как архитектор не сумел рассчитать количества тепла, или печки плохо сделаны и не дают того, что он от них ожидал. Ваши добавления, что не все окна были вставлены и парадной двери совсем не было, – только показывает, какой там царит беспорядок. – Я надеюсь, Георгий Николаевич, что Вы, встав во главе моих дел, войдете в мои интересы и будете их защищать. Денеши под Вашим ведением и я Вас прошу вникнуть больше в то, что там делается и наоборот, обратить мое внимание на существующий недочеты, чтобы

9. Брати Яків та Йосиф Кон, австрійські піддані, відомі в Києві виробники та продавці меблів. Їхній меблевий магазин містився в одному з найрозкішніших київських будинку по вул. Миколаївській, 9 (суч. Архітектора В. Городецького)

10. Арнольд Регель, майстер садового-паркового мистецтва поч.ХХ ст., син відомого берлінського ботаніка Едуарда-Августа Регеля, директора Імператорського ботанічного саду в Санкт-Петербурзі

поставить дело серьезно и хорошо».

УДК 283.9 (477.51)

М.М. Блакитний

Лист Ольги Ніколовни до Надії Володимирівни

[16, арк. 110]

«6/19 April 1914

My Darling Nadine

(...) В доме все по-прежнему, хотя зала более высушивается, хорошо, что есть ветерок, который высушивает вместе с солнцем. Лестница, бесспорно, некрасива, поразительно узкая и прямой скат, которая нам не понравилась, в Киеве еще хуже тут (...). Сегодня Мих[аил] совершенно правильно заметил, что из буфета нет выхода для сора и дров иначе, как через кухню. Придется пробить маленькую дверь в стойлах и думаю лучше на сторону подъезда. Так это глупо, все не обдуманно Голланд[ским].

Посилання

1. Кадомская М.А. Особняк Ф.А. Терещенко. Киев, ул. Репина, 9. Историческая записка. Машинопис. – 1990. – Архив института «УкрНДПроекстреставрация».
2. Институт рукописей Научной библиотеки Украины им. Вернадского (ІР НБУВ), ф. І-8151
3. История мест и сіл УРСР. Житомирська область. Гол. ред. УРЕ АН УРСР. – К., 1973.
4. Polski słownik geograficzny.-Warszawa. 1880. – Т. 1. – S. 956-957. Переклад Анни Путовой.
5. // Киевлянин. – 1875. – № 117. – 2 октября.
6. // Киевское слово. – 1888. – № 352. – 24 марта.
7. // Киевское слово. – 1888. – № 400. – 26 мая.
8. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 830, оп. 1, спр. 1034.
9. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 628.
10. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 660.
11. Сольский Б.П. Видатний майстер архітектури // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 11. – С. 21-25.
12. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 230.
13. Ковалинский В. Семья Терещенко. – К., 2003.
14. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 1275.
15. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 1274.
16. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 697.

Мокроусова О.Г., Кадомская М.А. Дворец Терещенко в селе Денеши: история строительства в переписке заказчиков и архитектора

Статья, посвященная малоизвестной истории строительства загородного дворца семьи Терещенко в селе Денеши, раскрывает сложные отношения между архитектором П. Голландским и собственниками имени. Исследование вводит в научный оборот новые архивные (эпистолярные) и иконографические материалы.

Ключевые слова: село Денеши, Терещенко, Павел Голландский, переписка.

Mokrousova O.H., Kadomska M.A. Tereschenko's Palace in the Deneshi village: building history in the correspondence of customers and architect

The article, sanctified to not popular history of building Tereschenko family's out-of-town palace in Deneshi village, exposes difficult relations between an architect P.Hollandskyi and the owners of estate. The research enters the new archived (epistolary) and iconography materials in the scientific turn.

Key words: village Deneshi, Tereschenko, Pavel Hollandskyi, correspondence.

01.04.2011 р.

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПРО РЕДАКТОРІВ ЧАСОПИСІВ «ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ» ТА «ВЕРА И ЖИЗНЬ»

У статті висвітлені біографічні відомості про редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» і «Вера и жизнь».

Ключові слова: редактор, Чернігівська єпархія, «Черниговские епархиальные известия», «Вера и жизнь».

Важливими джерелами для вивчення історії Чернігівської єпархії XVIII – початку XX ст. є часописи «Черниговские епархиальные известия» (1861-1911) і «Вера и жизнь» (1912-1917), які на своїх сторінках висвітлювали різні аспекти з життя духовництва. Дані публікації і на сьогоднішній час не втратили своєї наукової цінності. Напрямки, тенденції і інформаційну насиченість духовних видань, передусім, визначали редактори єпархіальних видань. Без вивчення життєвого шляху цих людей неможливо об'єктивно дослідити єпархіальні часописи Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст., оцінити якісний зміст їх публікацій. У даній статті ми спробуємо зібрати у одне ціле до цього часу розрізнений матеріал про редакторів цих видань, розглянувши їх життя і діяльність.

Стислий матеріал про працівників редакції часопису «Черниговские епархиальные известия» містить праця М. Лисовського. В. Пестряков у своєму нарисі про архієпископа Філарета (Гумілевського) висловив наступну думку про заснування і перші роки існування часопису: «Для Черниговской епархии Филарет большую пользу принес открытием в ней епархиального органа под названием «Черниговские Епархиальные Известия», в котором он был самым видным и деятельным участником» [1].

Одним із безпосередніх дослідників часопису «Черниговские епархиальные известия» був священник Чернігівської єпархії К. Карпинський, який у передмові до складеного ним покажчика статей з історії, археології і етнографії, вміщених у неофіційній частині єпархіального видання за 1861-1905 рр., проаналізував діяльність та склад співробітників його редакції [2, 159-209].

Священник Ф. Жудро у передмові до своєї публікації «Письма архиепископа Казанского Антония к ректору Черниговской семинарии архимандриту Евгению» (1908 р.) подав свою оцінку діяльності ректора Чернігівської духовної семінарії архимандрита Євгенія на посаді редактора часопису, зокрема, він зазначав: «В качестве редактора Черниговских Епархиальных Известий он был правой

рукой преосвященного Филарета в постановке этого органа на надлежащей высоте» [3, 747].

У наш час продовжив упорядковувати статті і матеріали, що друкувалися у неофіційній частині часопису з 1906 по 1917 рр., О. Тарасенко, який у 2003 р. видав бібліографічний показник під назвою «Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906-1911), «Вера и жизнь» (1912-1917). У передмові до нього автор навів короткі відомості про специфіку видання часописів, їхню структуру та тематичний зміст публікацій. Дослідник стверджує, що «історію періодичного видання не можливо вивчити без ретельного аналізу публікацій на його сторінках. Саме вони засвідчують ідейне спрямування журналу, характеризують редакційну колегію тощо». [4, 3-5].

У статті О. Гейди «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861-1911 рр.)», що опублікована у 2007 р., вперше була зроблена спроба систематизувати увесь наявний матеріал про діяльність редакції і критично проаналізована тематика статей. Діяльність редакційної колегії часопису дослідниця розподілила на шість основних етапів. В основу даного поділу було покладено декілька критеріїв: видавець часопису, склад редакції у окремі роки, обсяг і технічна база видання та інформативність статей неофіційної частини [5, 49-59].

Філарет (Гумілевський) – засновник і головний редактор часопису «Черниговские епархиальные известия». Здійснював загальний контроль над його виданням з 1861 по 1866 рр. Життєвий і творчий шлях чернігівського архієпископа на даний час достатньо вивчені, тому, на нашу думку, не потребує додаткового розгляду [6].

Рклицький Іоан Леонтійович працював редактором єпархіального часопису з 1861 по 1862 рр. Також у даний період виступав цензором офіційної частини цього ж видання [7, 1-2]. Народився у м.Стародуб, Чернігівської губернії, в родині протоієрея Л. Рклицького. У 1825 р. поступив до Київської духовної академії. Пропрацювавши чотири роки у Київській академії на посаді викладача грецької мови, повернувся до Стародуба. З 1842 р. І. Рклицький – священник Вознесенської церкви м.Стародуба, працює також у Стародубському духовному правлінні. Був цензором проповідей духовництва цього ж міста, благочинним. У 1859 р. чернігівський архієпископ Філарет перевів І. Рклицького до Чернігова. Тут він обіймав посади протоієрея кафедрального Спасо-Преображенського собору, члена Чернігівської духовної консисторії, цензора проповідей духовництва, благочинного, екзаменатора, був членом попечительства про бідних духовного звання, Чернігівського губернського статистичного комітету та комітету суспільного

«здравиця». 14 березня 1860 р. був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня [8, арк. 62, 302]. Мав 8 дітей. Дружина, Любов Петрівна, утримувала у Чернігові «пенсіон благородних девиц». Помер 4 серпня 1862 р. на 57-му році життя. Був похований 6 серпня 1862 р. на території Єлецького монастиря. Церемонію поховання провів чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський). [9].

Архімандрит Євгеній (Микола Шерешілов) – редактор обох частин часопису з 1862 р. до 1866 р. (неофіційної – з 1866 до 1869 рр.) Цензор неофіційної частини з 1861 до 1869 рр. [10] Народився 13 квітня 1826 р. у Ніжині, де його батько був соборним дияконом. Закінчив Київську духовну семінарію і Київську духовну академію (останню – у 1853 р.). 5 червня 1853 р. прийняв постриг. У 1855 р. отримав ступінь кандидата богослів'я. У 1858 р. призначений інспектором Ярославської духовної семінарії. 6 травня 1861 р. на прохання чернігівського архієпископа Філарета ректором Чернігівської духовної семінарії було призначено інспектора Ярославської семінарії, соборного ієромонаха Євгенія, з возведенням у сан архімандрита з призначенням його настоятелем Ніжинського монастиря [11, 8]. Був «правою рукою» Філарета (Гумілевського) у випуску «Черниговских епархиальных известий». У 1863 р. архімандрит Євгеній був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня [12, 213]. У 1868 р. до цього ж ордену була додана імператорська корона [13, 425]. 10 січня 1869 р. ректор Чернігівської семінарії, архімандрит Євгеній був призначений на аналогічну посаду до Литовської семінарії [14, 121-122]. Помер 23 березня 1897 р. [15, 348-349].

Колосов Олексій – редактор часопису з 1869 по 1873 рр. У жовтні 1869 р. указом Св. Синоду на посаду ректора Чернігівської духовної семінарії було призначено протоієрея домової церкви Київського генерал-губернатора, магістра О. Колосова, який водночас отримав місце редактора «епархиальных известий» [16, 681]. На початку 1873 р. О. Колосова було звільнено з посади ректора [17, 227].

Білоусович Лев Дмитрович виконував обов'язки редактора єпархіального видання наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. 10 липня 1868 р. Л. Білоусович як викладач Чернігівської духовної семінарії, магістр, професор був призначений її інспектором [18, 620]. Виконував обов'язки ректора Чернігівської семінарії у 1869 р. Обирався членом приходського попечительства при Вознесенській церкві м. Чернігова [19, 108-110]. 1 червня 1877 р. Л. Білоусович, за власним бажанням, звільнився з посади інспектора Чернігівської семінарії [20, 503]. Був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня (1864 р.) [21, 40]. Займався дослідженням церковної старовини Чернігівщини. Зокрема, на сторінках єпархіального видання були опубліковані кілька

його нарисів з історії Чернігівської семінарії [22], про Ніжинський Благовіщенський монастир [23]. Він опублікував грамоту чернігівського єпископа І. Журавовського [24, 786-788].

Розов Василь Михайлович – редактор часопису з 1873 по 1877 рр. Народився у 1829 р. в Пензенській губернії у сім'ї диякона. У травні 1873 р. на посаду ректора Чернігівської духовної семінарії було обрано вчителя Пензенської семінарії, священника і магістра В. Розова [25, 227], ректором якої він пропрацював до 1883 р. Мав орден св. Анни 2-го ступеня (1878 р.) [26, 6-11]. Був ключарем Софіївського кафедрального собору у Києві. Помер 30 грудня 1890 р. Похований 2 січня 1891 р. на Щекавицькому кладовищі у Києві [27, 85-86].

Вошинін Микола Михайлович – редактор офіційної частини з 1878 по 1883 рр. У травні 1872 р. гайсинський повітовий суддя, надвірний радник М. Вошинін був призначений секретарем Чернігівської духовної консисторії [28, 331]. Своїм розпорядженням від 25 жовтня 1877 р. чернігівський єпископ Серапіон доручив редагування статей офіційної частини «Черниговских епархиальных известий» (з 1878 р.) саме секретарю Чернігівської духовної консисторії М. Вошиніну [29, 6-11]. 28 травня 1879 р. М. Вошинін, маючи чин колежського радника, був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня [30, 467]. 28 лютого 1883 р. М. Вошинін перейшов на роботу до Міністерства внутрішніх справ [31, 178].

Пучковський Єфимій Максимови – редактор офіційної частини з 1866 по 1869 рр. Цензор часопису з 1869 р. [32]. Народився у м. Стародуб, в родині священика. Навчався у Новгород-Сіверському духовному училищі, закінчив Чернігівську духовну семінарію (1853 р.) і Київську духовну академію (1857 р.). 8 листопада 1857 р. призначений до Воронізької духовної семінарії на посаду економа і бібліотекаря. За власним клопотанням, 27 лютого 1861 р., був переведений наставником до Чернігівської духовної семінарії, де викладав різні навчальні предмети до 1870 р. (зокрема, з 1869 р. – латинську мову). 8 листопада 1862 р. Є. Пучковський, будучи професором Чернігівської семінарії, був посвячений архієпископом Філаретом у сан священника Воздвиженської церкви м. Чернігова [33, 381-382]. 5 листопада 1863 р. він призначений до кафедрального Спасо-Преображенського собору, 6 січня 1864 р. отримав сан протоієрея. 3 кінця 1862 р. до 16 вересня 1869 р. – член Чернігівської духовної консисторії. Також був членом правління і інспектором Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського губерньського статистичного комітету, Чернігівської училищної ради, попечительства про бідних духовного звання, емерітального комітету, екзамеатором. 3 11 лютого 1863 р. до 1882 р. – цензор проповідей духівництва м. Чернігова. Голова комісії по Чернігівському свічковому заводу у 1872 р. Був

нагороджений орденом св. Анни 3-го (1875 р.) і 2-го ступенів (1878 р.), [34, 307] орденом св. Володимира 3-го ступеня (1875 р.) [35, 339]. У серпні 1879 р. протоієрей Є. Пучковський з'їздом духівництва Чернігівської єпархії був обраний доглядачем Чернігівського єпархіального училища [36, 482]. Помер 23 січня 1883 р. на 53-му році життя. Був похований у притворі Спасо-Преображенського собору. Мав дружину (Марія Григоріївна) і п'ятьох дітей [37].

Кибальчич Іоан Іоанович – редактор неофіційної частини з 1878 по 1883 рр. Народився 1836 р. у м. Мглин, Чернігівської губернії, в родині священика. Походив з дворян. Закінчив Чернігівську духовну семінарію (у 1859 р.). 9 жовтня 1860 р. був посвячений чернігівським архієпископом Філаретом (Гумілевським) у сан священника і направлений до с. Щаснівка, Козелецького повіту. Тут І. Кибальчич служив у місцевій Покровській церкві, був наставником і законоучителем сільського училища та головою приходського попечительства. 18 лютого 1870 р. призначений до Катерино-Покровської церкви м. Чернігова. Сім років викладав латинську мову у Чернігівському духовному училищі. 30 жовтня 1871 р. священник був затверджений на посаді кандидата у члени правління Чернігівської духовної семінарії [38, 675-676]. 12 жовтня 1877 р. призначений священником до кафедрального Спасо-Преображенського собору, через деякий час був затверджений Св. Синодом членом Чернігівської духовної консисторії (жовтень 1877 р.) [39, 689-690]. Був членом комітету Чернігівського єпархіального свічкового заводу (з 1872 р.) (і його скарбником), відділу Православного місіонерського товариства, Церковного археологічного товариства при Київській духовній академії та комітету будівництва для створення архіву при Чернігівській духовній консисторії. Мав наступні нагороди: знак червоного хреста, золотий наперсний хрест. Помер 24 грудня 1883 р. на 48-му році життя. 26 грудня 1883 р. був похований біля Борисо-Глібського собору [40, 56-62]. На сторінках єпархіального видання опублікував 30 проповідей і більше сотні своїх статей про скарб давньоруських гривень, віднайдених у Чернігові [41, 301-308], знахідку біля Борисо-Глібського собору [42, 241-246], дарунок імператора Петра I Чернігівському полку [43, 577-580], чудодійну чернігівську Єлецьку ікону Божої Матері [44, 169-178], стародавні дзвони, знайдені у Чернігові (1881 р.) [45, 734-739]. Мав дружину (Агріпіна Васильївна) і сімох дітей [46, 34-36].

Буримов Іоан Іванович здійснював загальний нагляд за виданням часопису з 1878 р. Редактор офіційної частини з 1883 по 1893 рр. [47, 250] Народився у с. Кам'янка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, в родині сільського диякона. У липні 1857 р. закінчив Чернігівську

духовну семінарію, після чого пропрацював три роки сільським вчителем у с. Козел Чернігівського повіту. 1 серпня 1859 р. чернігівський архієпископом Філарет висвятив І. Буримова у сан священника церкви Різдва-Богородиці с. Горбове Чернігівського повіту. 15 січня 1866 р. був переведений до Воскресенської церкви м. Чернігова. 28 лютого 1871 р. призначений штатним членом Чернігівської духовної консисторії [48, 275]. 321 липня 1871 р. – ключар Кафедрального собору [49, 572]. У березні 1884 р. отримав сан протоієрея [50, 172]. 3 27 листопада 1887 р. він – настоятель Миколаївської церкви м. Чернігова [51, 796]. У різні роки був також учителем географії і історії, членом ради Чернігівського єпархіального жіночого училища, правління Чернігівської духовної семінарії (призначений у 1869 р.), духовної консисторії [52]. Мав наступні нагороди: ордени св. Анни 3-го (1879 р.) і 2-го ступенів (1888 р.), св. Володимира 4-го ступеня [53]. Помер 2 серпня 1900 року на 64-му році життя [54, 472-474]. Дружина – Ксенія Івановна (померла 8 листопада 1911 р.) [55].

Марков Микола Петрович – редактор неофіційної частини з 1884 до 1890 рр. Син священника, народився у Курській губернії. Закінчив Курське духовне училище, Курську духовну семінарію і Київську духовну академію. 27 вересня 1861 р. був призначений викладачем по кафедрі церковної історії, канонічного права і літургії до Воронізької духовної семінарії. Викладав також цивільну, загальну і російську історію у Воронізькій жіночій гімназії. У 1866 р. був переведений до Воронізької військової гімназії, де викладав російську мову. З 1869 р. знову працює у семінарії на посаді викладача філософських наук і педагогіки (одночасно викладав і у вище згаданих освітніх закладах). У 1874 р. воронізьким вікарієм Веніаміном (згодом чернігівський архієрей) був посвячений у сан священника. 1881 року отримав сан протоієрея. З 1882 р. – ректор Чернігівської духовної семінарії (викладав богослів'я). Прибув до Чернігова тільки у березні 1883 р. Перший голова Чернігівського єпархіального братства св. Михайла, князя Чернігівського. Викладав історію у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі. Займався науковою діяльністю, зокрема, написав нарис про Спасо-Преображенський собор Чернігова і статтю про Єлецький монастир [56, 151-155]. 29 липня 1892 р., вже як бувший ректор Чернігівської семінарії, протоієрей М. Марков поїхав до Москви, оскільки був призначений пресвітером Московського Благовіщенського собору [57, 666-667]. Помер 15 жовтня 1895 р. Був благочинним московських придворних соборів і церков, духівником великого князя Сергія Олександровича та великої княгині Єлизавети Федорівни [58, 707-718].

Платонов Іоанн Автомонович з 1890 по 1893 рр.

працював редактором неофіційної частини часопису. З 1889 р. – протоієрей Чернігівського кафедрального собору. 1 березня 1890 р. кафедральний протоієрей І. Платонов призначений штатним членом Чернігівської духовної консисторії [59, 205]. У 1900 р. переведений до м. Пенза. Написав і оприлюднив наступні свої розвідки з церковної минувшини Чернігівщини: загальний нарис з історії Чернігівської єпархії [60], про святих князя Михайла і боярина Федіра, Новодворську ікону Каменського жіночого монастиря і власне обитель, архієпископа Ф. Углицького, чернігівського єпископа Веніаміна, чернігівські кафедральні собори [61, арк. 1-2].

Лебедєв Іван – головний редактор обох частин часопису з 1894 по 1911 р., редактор окремого відділу часопису «Вера и жизнь» з 1912 р. Закінчив Санкт-Петербурзьку духовну семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію. З 8 грудня 1877 р. працював викладачем літургії, гомілетики і практичних настанов для пастирів у Чернігівській духовній семінарії. Статський радник. З 1890 р. – член єпархіального братства св. Михайла, князя Чернігівського (потім – член ради братства). Мав наступні нагороди: ордени св. Анни 3-го ступеня, св. Станіслава 3-го (1887 р.) і 2-го ступенів, св. Володимира 4-го ступеня (1909 р.) [62]. Написав статтю про канонізацію Ф. Углицького [63, 588-613], некролог протоієрея К. Рознатовського [64, 796-808].

Савинський Сергій Васильович – головний редактор часопису «Вера и жизнь» з 1912 по 1917 рр. У квітні 1907 р. як викладач Чернігівської духовної семінарії отримав звання надвірного радника [65, 269], у жовтні 1910 р. – звання колезького радника [66, 875-876]. Був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня (1912 р.) і св. Станіслава 2-го ступеня (1913 р.) [67]. Написав статтю про чернігівського єпископа Василя [68, 5-20]. Дружина – Ольга Калістратівна Савицька. Син – Ігор [69].

Бугославський Петро Іванович – редактор окремого відділу часопису «Вера и жизнь» з 1912 р. У грудні 1900 р. П. Бугославський, як кандидат Московської духовної академії, був призначений викладачем Чернігівського єпархіального жіночого училища [70, 719]. У березні 1909 р. отримав звання колезького радника [71, 219]. На початку 1914 р. П. Бугославського призначили другим викладачем кафедри філософії і дидактики у Чернігівській духовній семінарії [72, 103-107]. З лютого 1916 р., будучи статським радником, отримав орден св. Анни 3-го ступеня [73, 165]. Написав статтю про чернігівського архієпископа А. Стаховського [74]. Дружина – Олександра Феофанівна. Доньки – Олена, Марія і Людмила [75].

Дроздов Володимир Геннадійович – редактор окремого відділу часопису «Вера и жизнь» з 1912 р. У жовтні 1902 р., працюючи викладачем Чернігівської духовної семінарії, отримав звання

колезького асесора [76, 813]. У березні 1910 р. підвищений до надвірного радника [77, 209], згодом – до колезького радника. Мав ордени св. Станіслава 3-го ступеня (1912 р.) і св. Анни 3-го ступеня (1913 р.) [78]. Був членом ради єпархіального братства св. Михайла, князя Чернігівського. Написав статтю про архієпископа І. Максимовича як засновника Чернігівської семінарії [79, 82-101], описав церемонію поховання чернігівського єпископа Антонія [80, 293-308], опібликував невеликий нарис про Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей [81]. Мав дружину Олександру Макаріївну Смелницьку (донька протоієрея) і сина Бориса [82].

Львов Іван П. – редактор окремого відділу часопису «Вера и жизнь» з 1912 р. У 1904 р. кандидат Казанської духовної академії І. Львов був призначений на посаду викладача психології до Чернігівської семінарії [83, 876]. Колезький радник. Мав ордени св. Станіслава 3-го ступеня (1910 р.) і св. Анни 3-го ступеня (1913 р.) [84].

Таким чином, у даній статті була зроблена спроба узагальнення розрізної інформації про життя і діяльність редакторів часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь». Зокрема, були оприлюднені нові архівні дані про цих людей, які до цього часу були невідомі. Водночас, стаття не претендує на повне висвітлення даної проблеми через брак джерел.

Посилання

1. Русская периодическая печать 1703-1894 гг. Составил и издал Н. Лисовский. Вып. I-V. – СПб.: Книжный магазин А.Ф. Циндерблинга, 1895; Пестряков В. Высокопреосвященный Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1901. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 567.
2. Карпинский К. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в «Черниговских епархиальных известиях» за 1861-1905 годы // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернігів, 1905. – Вип. 6.
3. Жудро Ф. Письма архиепископа Казанского Антония к ректору Черниговской семинарии архимандриту Евгению // ЧЕИ. – 1908. – № 19. – Часть неофициальная.
4. Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906-1911), «Вера и Жизнь» (1912-1917): Бібліогр. покажч. / Упоряд. О.Ф. Тарасенко. – Чернігів, 2003.
5. Гейда О. «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861 – 1911 рр.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2.
6. Листовский И. Филарет, архиепископ Черниговский // ЧЕИ. – 1892. – № 7-8. – Часть неофициальная. – С. 242-257; № 11. – Часть неофициальная. – С. 439-455; Пестряков В. Высокопреосвященный Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский // ЧЕИ. – 1901. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 485-496; № 15. – Часть неофициальная. – С. 515-525; № 16. – Часть неофициальная. – С. 566-574; Магнитский В. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Черниговский как церковный историк // Вера и жизнь. – 1916. – № 21-22. – Часть неофициальная. – С. 50-64.
7. От редакции // ЧЕИ. – 1878. – № 1. – Часть

неофициальная.

8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 2, спр. 4909, арк. 62, 302.

9. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, арк. 24; Зарчинский. Некролог протоієрея І. Рклицкого // ЧЕИ. – 1862. – 1 сентября. – Часть неофициальная. – С. 542-545; Чернигов // ЧЕИ. – 1862. – 15 мая. – Часть неофициальная. – С. 332-333.

10. Состав редакции Черниговских епархиальных известий // ЧЕИ. – 1866. – № 19. – Часть официальная. – С. 342-344; От редакции // ЧЕИ. – 1878. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1-2.

11. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // ЧЕИ. – 1861. – № 1. – Часть официальная.

12. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего правительствующего Синода // ЧЕИ. – 1863. – № 21. – Часть официальная.

13. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1868. – № 10. – Часть официальная.

14. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1869. – № 4. – Часть официальная.

15. Преосвященный Евгений // ЧЕИ. – 1897. – № 9. – Часть неофициальная.

16. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1869. – № 23. – Часть официальная.

17. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1873. – № 12. – Часть официальная.

18. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1868. – № 15. – Часть официальная.

19. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1869. – № 2. – Часть официальная.

20. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1877. – № 14. – Часть официальная.

21. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего правительствующего Синода // ЧЕИ. – 1864. – № 4. – Часть официальная.

22. Белоусович Л. Для истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1866. – 1 ноября. – Часть неофициальная. – С. 677-697; 15 ноября. – Часть неофициальная. – С. 723-737; 1 декабря. – Часть неофициальная. – С. 755-775; Його ж. Из семинарской старины // ЧЕИ. – 1867. – 15 января. – Часть неофициальная. – С. 81-83. Його ж. Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времени основания ее до настоящего времени // ЧЕИ. – 1867. – 15 июня. – Часть неофициальная. – С. 437-443.

23. Його ж. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый «Назарет Пресвятой Богородицы» // ЧЕИ. – 1867. – 1 октября. – Часть неофициальная. – С. 617-627; 15 октября. – Часть неофициальная. – С. 654-665; 1 ноября. – Часть неофициальная. – С. 691 – 697; Його ж. Архимандрит Виктор, настоятель Нежинского Благовещенского монастыря // ЧЕИ. – 1867. – 15 марта. – Часть неофициальная. – С. 229-242; 1 апреля. – Часть неофициальная. – С. 269-283.

24. Його ж. Окружная грамота епископа Черниговского Иродиона Журавовского о сборе с церковью Черниговской епархии денег на содержание учеников семинарии // ЧЕИ. – 1866. – 1 декабря. – Часть неофициальная.

25. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1873. – № 12. – Часть официальная.

26. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1878. – № 1. – Часть официальная.

27. Протоієрей Василь Михайлович Розов // ЧЕИ. – 1891. – № 2. – Часть неофициальная.

28. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 14. – Часть официальная.

29. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1878. – № 1. – Часть официальная.

30. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1879. – № 34-35. – Часть официальная.

31. Разные известия // ЧЕИ. – 1883. – № 7. – Часть официальная.
32. Состав редакции Черниговских епархиальных известий // ЧЕИ. – 1866. – № 19. – Часть официальная. – С. 342-344; Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1869. – № 4. – Часть официальная. – С. 125.
33. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1862. – № 37. – Часть официальная.
34. Высочайшие награды // ЧЕИ. – 1878. – № 20. – Часть официальная.
35. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1875. – № 17. – Часть официальная.
36. Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1879. – № 36. – Часть официальная.
37. Некролог // ЧЕИ. – 1883. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 177-181; ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, арк. 6-8; ф. 679, оп. 4, спр. 1547, арк. 1-3.
38. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1871. – № 24. – Часть официальная.
39. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1877. – № 21. – Часть официальная.
40. Стефановский Т. Некрологи // ЧЕИ. – 1884. – № 2. – Часть неофициальная.
41. Кибальнич И. Археологическая находка // ЧЕИ. – 1878. – № 25. – Часть неофициальная.
42. Його ж. Новая археологическая находка в Чернигове // ЧЕИ. – 1883. – № 5. – Часть неофициальная.
43. Його ж. Один из подарков Петра Великого, пожалованных Черниговскому полку, за взятие Азова 1696 года // ЧЕИ. – 1883. – № 10. – Часть неофициальная.
44. Його ж. Чудотворная икона Богоматери Елецкая Черниговская // ЧЕИ. – 1878. – № 11. – Часть неофициальная.
45. Його ж. Черниговская старина // ЧЕИ. – 1881. – № 41. – Часть неофициальная.
46. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, арк. 34-36.
47. Разные известия // ЧЕИ. – 1883. – № 8. – Часть официальная.
48. Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1871. – № 11. – Часть официальная.
49. Разные известия // ЧЕИ. – 1877. – № 16. – Часть официальная.
50. Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1884. – № 8. – Часть официальная.
51. Разные известия // ЧЕИ. – 1887. – № 23. – Часть официальная.
52. Разные объявления по епархии // ЧЕИ. – 1877. – № 1. – Часть официальная. – С. 31 – 41; Распоряжение епархиального начальства // ЧЕИ. – 1869. – № 7. – Часть официальная. – С. 226.
53. Высочайшая награда // ЧЕИ. – 1879. – № 24. – Часть официальная. – С. 345; Высочайшие награды // ЧЕИ. – 1888. – № 10. – Часть официальная. – С. 408.
54. Протоиерей отец Иоанн Буримов // ЧЕИ. – 1900. – № 16. – Часть неофициальная.
55. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, арк. 15-16; ф. 679, оп. 10, спр. 1457, арк. 236-237.
56. Марков Н. О Черниговском Елецком монастыре // ЧЕИ. – 1893. – № 4. – Часть неофициальная.
57. Из местной церковной жизни // ЧЕИ. – 1892. – № 15. – Часть неофициальная.
58. Некролог. Протоиерей Николай Петрович Марков // ЧЕИ. – 1895. – № 22. – Часть неофициальная.
59. Разные известия // ЧЕИ. – 1890. – № 7. – Часть официальная.
60. Черниговской епархии в ее прошлой церковно-исторической жизни // ЧЕИ. – 1892. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 567-581; № 14. – Часть неофициальная. – С. 587-610; № 15. – Часть неофициальная. – С. 641-653.
61. Институт рукопису Національної бібліотеки імені

В.Вернадського, ф. 175, спр. 1895, арк. 1-2.

62. Высочайшие награды // ЧЕИ. – 1887. – № 15. – Часть официальная. – С. 665; Список лиц, служащих в Черниговской духовной семинарии за 1899 год // ЧЕИ. – 1899. – № 17. – Часть официальная. – С. 1 – 7; Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1909. – № 11. – Часть официальная. – С. 357.
63. Лебедев И. Торжество открытия и прославления мощей Святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского, Чудотворца // ЧЕИ. – 1896. – № 18. – Часть неофициальная.
64. Його ж. Протоиерей Константин Николаевич Рознатовский // ЧЕИ. – 1908. – № 20. – Часть неофициальная.
65. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1907. – № 12. – Часть официальная.
66. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1910. – № 23. – Часть официальная.
67. Епархиальные известия // Вера и жизнь. – 1912. – № 10. – Часть официальная. – С. 284; Высочайшие награды // Вера и жизнь. – 1914. – № 10. – Часть официальная. – С. 274.
68. Савинский С. Четверть века на служении Церкви, Царю и Отечеству // Вера и жизнь. – 1913. – № 18. – Часть неофициальная.
69. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1335, арк. 117-118; ф. 679, оп. 10, спр. 1457, арк. 108-109.
70. Местные известия // ЧЕИ. – 1900. – № 24. – Часть неофициальная.
71. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1909. – № 7. – Часть официальная.
72. Хроника местной жизни. Перемены в составе семинарской корпорации // Вера и жизнь. – 1914. – № 4. – Часть неофициальная.
73. Епархиальные известия // Вера и жизнь. – 1916. – № 7 – 8. – Часть официальная.
74. Бугославский П. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 37-47; № 22. – Часть неофициальная. – С. 41-54; № 23. – Часть неофициальная. – С. 28-41.
75. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1033, арк. 283-284; ф. 679, оп. 10, спр. 1335, арк. 86; ф. 679, оп. 10, спр. 1645, арк. 38.
76. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1909. – № 23. – Часть официальная.
77. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1910. – № 9. – Часть официальная.
78. Епархиальные известия // Вера и жизнь. – 1912. – № 10. – Часть официальная. – С. 284; Высочайшие награды // Вера и жизнь. – 1914. – № 10. – Часть официальная. – С. 274.
79. Дроздов В. Иоанн Максимович – основатель Черниговской семинарии // Вера и жизнь. – 1916. – № 9 – 10. – Часть неофициальная.
80. Його ж. Преосвященный Антоний, епископ Черниговский и Нежинский. Последние дни его жизни, кончина и погребение // ЧЕИ. – 1911. – № 10. – Часть неофициальная.
81. Його ж. Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища // ЧЕИ. – 1908. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 510-518; № 15. – Часть неофициальная. – С. 577-598.
82. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1249, арк. 217 – 218; ф. 679, оп. 10, спр. 1492, арк. 287-288.
83. Местные известия // ЧЕИ. – 1904. – № 24. – Часть официальная.
84. Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1910. – № 10. – Часть официальная. – С. 222; Высочайшие награды // Вера и жизнь. – 1914. – № 10. – Часть официальная. – С. 274.

Блакитний М.М. Биографические материалы о редакторах журналов «Черниговские епархиальные известия» и «Вера и жизнь»

В статье представлены биографические сведения о редакторах журналов «Черниговские епархиальные известия»

и «Вера и жизнь».

Ключевые слова: редактор, Черниговская епархия, «Черниговские епархиальные известия», «Вера и жизнь».

Blakytyni M.M. Biographical material about the editors of the journals «Chernigov diocesan news» and «Faith and Life»

The article presents biographical information about the journal editors of the «Chernihiv diocesan news» and «Faith and Life».

Key words: Editor, Chernigov diocese, «Chernigov diocesan news», «Faith and Life».

23.03.2011 р.

УДК 9.82.39

Л.Г. Рева

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПАВЛА МИКОЛАЙОВИЧА ПОПОВА – ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ, ФОЛЬКЛОРИСТА, КНИГОЗНАВЦЯ, БІБЛОГРАФА

В статті робиться спроба простежити життєвий і творчий шлях П. Попова – літературознавця, фольклориста, книгознавця, бібліографа. Український учений зробив помітний внесок в українську культуру на перетині XIX – XX ст. Не оминув він і згубного впливу марксистсько-ленінської ідеології, розвінчуючи «націоналістичні» концепції М. Грушевського в питаннях літературознавства і фольклористики. Автор робить спробу об'єктивно оцінити постать П. Попова на тлі світового літературного процесу.

Ключові слова: П. Попов, літературні пам'ятки, літературознавство, бібліографія, книгознавство.

Українська культура, літературознавство переживають сьогодні ідеологічні та естетичні трансформаційні процеси, тому актуальним у цьому контексті є звернення до творчості Павла Миколайовича Попова – літературознавця, фольклориста, книгознавця, бібліографа, який прагнув на сучасному рівні розкрити невичерпні можливості філософського осмислення минулого, значення і досвід якого зафіксовані в рідкісних пам'ятках. На практиці учений показав, що давня література залишається для наступних поколінь вічно живою спадщиною, і до неї потрібен лише історичний підхід. У науковій діяльності П. Попов не обмежувався відкриттям інкунабулів та інших рідкісних раритетів, а й заглиблювався в долі канонізованих класиків – Г. Сковороди, Т. Шевченка, привідкриваючи завісу над окремими невідомими сторінками їх життя та творчого шляху. На жаль, в нашому літературознавстві після смерті ученого, як нам здається, не з'явилося жодної публікації про нього.

Українське літературознавство у кінці XIX – на початку XX ст. розвивалось у досить складних соціально-економічних і політичних умовах.

Передові діячі літературознавства цього періоду М.І. Петров, М.Ф. Сумцов, В.М. Перетц, ставши першими академіками новоствореної у 1918 р. Академії наук України, та ряд інших учених активно включились у дослідження літературних раритетів. Великий внесок у висвітлення давнього українського письменства зробили видатні учені-філологи О.І. Білецький, Л.А. Булаховський, М.К. Гудзій, С.І. Маслов, П.М. Попов.

Павло Миколайович Попов – непересічна постать в українській літературі – народився на перетині XIX – XX ст. 29(16) липня 1890 р. в с. Миколаївці, нині Сумської обл. За півстоліття невтомної діяльності він написав і опублікував понад 200 наукових праць – монографій, учбових посібників і теоретичних статей, присвячених різноманітним питанням історії української літератури, фольклористики, мовознавства, мистецтвознавства, бібліології та бібліографії.

1916 року учений закінчив Київський університет. З 1920 р. він – на науковій роботі в системі Академії наук України. З червня 1923 р. П.М. Попов працював старшим науковим співробітником АН України, а також завідував відділом писемності і друку Лаврського музею та Портретною галереєю Київського державного культурно-історичного заповідника. У відділі писемності і друку, створеному як основі для майбутнього Українського державного музею книги, за його ініціативою було зібрано близько 24000 цінних експонатів з історії рукописної та друкованої книги, графіки (особливо – гравюри), книжково-видавничої справи в Україні.

У 1929 р. П.М. Попов був обраний завідувачем відділу рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського). Тут він працював до 1934 р., докорінно реорганізуючи відділ, згруповуючи в окремий підрозділ величезну кількість цінних рукописних пам'яток, починаючи від ассіров-авілонських клинописних глиняних таблиць, що виникли понад 5 тис. років тому, єгипетських папірусів, старогрецьких палімпсестів IV-V ст. н. е., пергаментних «Київських глаголичних листків» IX-X ст. н. е. – найдавнішої рукописної пам'ятки всього слов'янства, закінчуючи рукописами сучасних йому учених і письменників – разом до 250 тис. одиниць зберігання.

22 лютого 1939 р. П.М. Попова було обрано членом-кореспондентом АН УРСР, а 15 липня цього ж року – членом Спілки радянських письменників.

Під час Другої світової війни П.М. Попов евакуювався до Уфи, де він не припиняв своєї активної наукової діяльності, видавши збірник «Українці в Башкирії» (фольклор, побут, мова).

П.М. Попов одним із перших почав вивчати *graffiti* – написи на стінах Києво-Софійського

музею-собору, зроблені численними відвідувачами протягом майже 900 років. Ці записи, що мають світове значення, досліджувалися М.К. Грунським та іншими ученими [1].

Учений залишив вагому наукову спадщину з питань початку друкарства в Україні, опираючись на досвід попередників, на фундаментальні праці польських учених [2], оскільки на землях Кракова Ш. Фіоль видрукував перші слов'янські книги, призначені для українського населення, з українською лексикою. П. Попов на українському книгознавчому ґрунті створив синтетичні оригінальні розвідки, які стали золотим фондом книгознавчої науки. Так, до відзначення 350-річчя українського книгодрукування (1924) він написав кілька праць з історії книги – слов'янської та української: «Початки друкарства у слов'ян» (1924)», «Слов'янські інкунабули київських бібліотек» (1924), «Друкарство, його початок і поширення в Європі: XV–XVI вв.» (1925), (перероблені і доповнені опубліковані у 1958 і 1959 роках). Остання стаття вміщувала найновіші на той час дані західноєвропейської науки з історії книги та друкарства. За словами ученого, це був «єдиний виклад українською мовою історії походження і розвитку писемства та друкарства в Європі, зокрема у слов'ян» [3, 6]. І хоча перша спроба дослідження історії початкового періоду друкарства всієї України належить М. Максимовичу [4, 661-716], праці В. Перетца, І. Свенціцького, С. Маслова, М. Гудзія, О. Білецького, І. Огієнка, що з'явилися в цей час, у доповненні з працями П. Попова, стали фундаментом книгознавчої справи в Україні (5). Продовжуючи справу П. Попова, сучасне книгознавство поповнилося новими відкриттями щодо його витоків [6].

Поруч із дослідженнями питань історії книгодрукування, зростає інтерес учених до мистецького оформлення книги [7].

Після ювілею УНІК видав збірник досліджень «Українська книга XVI – XVII – XVIII ст.», куди увійшли розвідки Пилипа Клименка про Острозький кириличний шрифт, Миколи Макаренка про художнє оформлення стародруків.

П. Попов уклав два випуски «Матеріалів для словника українських граверів» (1926, 1927) [8], де зареєстровані прізвища та монограми майстрів книжкової графіки. 1927 року були опубліковані «Ксилографічні дошки Лаврського музею» [9]. Ці праці стали одними з перших студій мистецького оздоблення давньої книги, які продовжили сучасні дослідники [10].

П.М. Попов був невтомним першовідкривачем літературних пам'яток. Він проводив спеціальні описи невідомих та маловідомих рукописних збірок і стародруків Курська і Смоленська, підготував і видав невідомі і маловідомі твори І. Галятовського (1915), М. Смотрицького (1923), київську поетику

викладача Могиллянської академії Гедеона Сломинського (1923), «Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу, невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в.» (1927), російську драму «Иуди́фь» (1936), ряд віршів бурлескно-пародійного характеру, написаних з приводу війни 1812 р., виявив і підготував до друку невідомі пам'ятки українського полемічного письменства в дусі й стилі І. Вишенського, які публіковані у монографії «Боротьба з Ватиканом в українській полемічній літературі кінця XVI – початку XVII ст.», працював над дослідженням «Замітки до історії українського письменства XVII – XVIII вв.» (1923). 1965 року у ґрунтовному виданні «Книга і друкарство на Україні» опубліковано цю працю П.М. Попова під назвою «Осередки книгодрукування на сході України: XVII – XVIII ст.».

Поруч зі студіями, присвяченими історії книгодрукування в Україні, іншим проблемам книгознавства та бібліографії, П. Попову належить чималий доробок літературознавчих праць. В колі його досліджень – фольклор і різні питання історії української літератури. Особливу увагу науковець надавав дослідженню українського фольклору. Ще до війни він склав картотеку українських фольклористів. Лекції з фольклору дослідник виклав у двотомнику «Українська народна поетична творчість» (1958) Його перу належить цінний розділ до цієї книги – «Розвиток української фольклористики. Зародки вивчення староруської і української народної поетичної творчості з найдавніших часів до початку XIX ст.». У 1941 р. ним підготовлено хрестоматію з української народної творчості для вузів, частково видану у Львові, а частково знищену під час війни.

Ряд статей учений присвятив пам'ятці XII ст. «Слову о полку Ігоревім»: «Шевченко і «Слово о полку Ігоревім» (1937), «Слово о полку Ігоревім» в образотворчому мистецтві» (1938) тощо [11].

Книгознавця цікавила і постать Г. Сковороди. 1939 року, з нагоди 145-річчя від дня смерті українського Сократа, він виступив з доповіддю «Літературна творчість Г.С. Сковороди», а пізніше опублікував наступні матеріали: «Неопублікований лист Г.С. Сковороди» (1939), «Народний письменник-філософ Г.С. Сковорода і його портрети» (1940). Дослідження творчості Г. Сковороди учений продовжив і у роки Другої світової війни, і в повоєнний період [12, 351-366]. Восени 1942 р. в Уфі відзначалося 220-річчя від дня народження Г.С. Сковороди. Тут П.М. Попов виголосив доповідь «Г.С. Сковорода і українська література» (увійшла до збірника «Г. Сковорода: 1722-1942» (1943). А в післявоєнні роки він опублікував ряд нових, невідомих текстів Г. Сковороди. Цикл досліджень був об'єднаний у фундаментальну працю «Григорій Сковорода. Життя і творчість. Нарис» (1960).

У післявоєнний час П. Попов продовжував

студії, присвячені М. Максимовичу. Він розшукав і опублікував у 1947 р. частину фольклорно-етнографічної монографії М. Максимовича «Дні і місяці українського селянина». До 150-річчя від дня народження М. Максимовича П.М. Попов написав розвідку про його життя і творчість, виголосивши її на пленарному засіданні Київського університету (1959). Ця доповідь стала вступом до книги «М.А. Максимович, первый ректор Киевского университета (1804-1873). Биобиблиография».

Значне місце в науковій спадщині ученого займає вивчення творчості Тараса Шевченка. І в довоєнний, і післявоєнний періоди П.М. Попов бере участь у текстологічній підготовці академічного видання «Повне зібрання творів Т. Шевченка в 10-ти томах» (III, IV, V, VI томи). На наукових Шевченківських конференціях він виступав з доповідями «Шевченко і народна творчість» (1952), «Шевченко і російська народна поезія» (1955), «Шевченко і наука його часу» (1962). На маловідомому матеріалі побудовані статті П.М. Попова «Ще одна прижиттєва публікація твору Т. Шевченка» (1957), «Из раннего творчества Шевченко-художника» (1960), «До питання про Т. Шевченка як художника-літографа» (1963) тощо.

До 125-річчя від дня народження Т. Шевченка університетський гурток разом із вченими Інституту фольклору АН УРСР видали книгу за редакцією П. Попова «Т. Шевченко в народній творчості» (1940). 1960 року було опубліковано збірник «Наши, списанные с натуры русскими» і участь у ньому Т. Шевченка». Також П. Попов редагував книгу «Народ і Шевченко» (1963), докладно розробив тему «Т.Г. Шевченко і Київський університет». У 1964 р. всі його матеріали з цієї теми видано окремою книгою «Т.Г. Шевченко і Київський університет» [13, 133].

П.М. Попов поєднував наукову і педагогічну роботу. Упродовж 1934-1935 рр. він працював у Київському державному університеті на посаді професора кафедри історії української літератури, де, окрім давньої української літератури (до кінця XVIII ст.), українського і російського фольклору, викладав ще й палеографію, латинську мову, спецкурси «Українська драма XVII – XVIII ст.», «Українська література XVIII ст.», «Радянський фольклор», був організатором літературознавчого та фольклористичного гуртків. Протягом 1935-1940 рр. учений викладав давню українську літературу, український та російський фольклор у Київському педагогічному інституті, керував першими студентськими фольклорними експедиціями.

П.М. Попов розробляв програми з історії давньої української літератури та української народнопоетичної творчості. Програма з давньої української літератури лягла в основу проспекту курсу історії української літератури від найдавніших часів – до XVIII ст., складеного

П.М. Поповим разом з О.І. Білецьким (1938). Його програма «Історія давньої української літератури» витримала 14 видань, а останнє, у 1972 р., лягло в основу підручника М.С. Грицяя, В.Л. Микитася та Ф.Я. Шолома «Давня українська література» (К., 1978) [14].

На жаль, не минули творчість П.М. Попова і наслідки марксистсько-ленінського учення, його згубного впливу на науку, проте вони не стали в його творчості домінуючими, хоча він і написав критичний виступ «Проти буржуазно-націоналістичної концепції «Історії української літератури» М. Грушевського», який був заслуханий 9 березня 1932 на засіданні Історико-філологічного відділу АН України, де П. Попов розвінчує «націоналістичні» концепції М. Грушевського в питаннях літературознавства і фольклористики [15, 7-8].

М. Грушевський – творець першої фундаментальної синтези історії українського народу, опертої на оригінальній схемі східноєвропейського історичного процесу, що поривала з експансіоністськими тенденціями російських істориків. Він започаткував, методологічно обґрунтував та організаційно оформив низку напрямків української гуманітарної науки XX ст. Але, незважаючи на таку загальноновизнану високу оцінку спадщини великого українця, «до цього часу практично відсутні цілісні нариси його біографії європейськими мовами, котрі б узагальнювали ті надзвичайно активні грушевськознавчі пошуки, що були проведені в минулому та на початку нашого століття» [16, 5]. Складається парадоксальна ситуація – в першій половині XX ст. в Європі з'являлося більше публікацій про М. Грушевського, аніж у наш час, коли можна у всій повноті розповісти про раніше замовчувані або малознані сторінки його біографії [16, 5-6]. Невідомо, чи мала ця «монографія» П. Попова якийсь вплив на долю М.С. Грушевського. В книгах, присвячених його життю даного періоду [17] про Павла Попова немає ніякої згадки.

Чим «жила» на той час історія світової літератури? У світі (1961) відбувається рік Карибської кризи, а перед цим С. Екзюпері з романом «Маленький принц» сповідує одну і ту ж мораль – мораль героїки людського духу і мораль відповідальності. Нехай ідеал – якась фікція, як та троянда, яку зміг з'їсти баран, проте маленький принц лишається вірним своїй моралі. Для французьких патріотів цей урок відданості був просто необхідним. Час опору сформував багатьох французьких письменників. Б. Брехт з його п'єсою «Матінка Кураж та її діти» (1939) у відповідь Ф. Вольфу, який 1933 р. емігрував до СРСР, щодо зміни кінцівки твору, відповів: «Поки маси – це об'єкт політики, жертви нічому не навчаться. Доля для них – рок, фатум, а не досвід, і розуміють вони історичний зміст подій,

що відбуваються, не більше, ніж піддослідні кролики, на яких здійснюють біологічні експерименти»... Це є знаковим для свідомості не лише передвоєнної молоді, а, скоріше, повоєнної. І сліпота Кураж, – на думку Б. Брехта, – примушує прозріти читача.

Кінець 1950-х – початок 1960-х років – час гонки озброєнь у США, невпевненості у завтрашньому дні, особливо у молоді.

Події в світі, які не могли бути прихованими явищем, наклали свій вплив і на українське суспільство. 60-ті роки започаткувалися «відлигою», але процес тривав недовго і змінився репресіями проти незгідних до режиму. Роль опозиції, як не парадоксально, в Україні є до цього часу невивченою, так само, як і не претендують на повноту поодинокі біографічні довідники чи аналіз споминів-мемуарів колишніх вигнанців з великої літератури [18, 375]. Належно непоціновано і введення науково-обґрунтованої історії українського дисидентського руху в історії антикомуністичної опозиції в Україні, а також у світі, що є необхідною передумовою для розуміння механізмів радянського варіанту тоталітарної системи, і не лише в вузько національному його аспекті. Вважаємо, що з'явилися перші спроби, хоча і здобуткові, проте це лише початок великого шляху до пізнання самих себе на непростих голгофних чи постголгофних дорогах.

Подібний «світвимір» в історії не новий. Починаючи з часів Відродження XVII ст., коли література, врешті, повернулася до людини, уже тоді людина стала об'єктом історії. Вона мала всі, притаманні соціуму, якості: гумор, сатиру, критику, свідомість, самосвідомість, честь та гідність, відчуваючи потенційну силу свого особистого рішення, голосу. Але зараз, на відміну епохи Бароко, людина перестала боятися. Риси національного характеру українця формувалися протягом тисячоліть як універсалії. Двадцятиліття повоєнного часу, десятиліття по смерті одного з найбільших тиранів людства Й. Сталіна, виникнення літературознавчого шістдесятництва спричинило те, що уже в повітрі витало п'янке усвідомлення часу, простору і самих себе як повноважних творців історії. До цього додалося ще й те, що час системи, спрямований у не надто деталізоване «світле майбутнє», був лише деперсоналізованим кількісним часом, байдужим до потреб і проблем особистості, відчуженим від конкретного плину життя» [19, 69]. Співці поезії, найбільш точно відчуваючи добу, ототожнюючи поняття «час – доля», «доля – вибір», не могли та й не хотіли стояти осторонь самого життя: «Ти знаєш, що ти – людина», – декламував В. Симоненко. Майбутнє 60-х стало «ситуацією вибору» – рухомість і незаданість історичної перспективи, залежність її від конкретної людської дії кардинально змінили ставлення суспільства до свого майбутнього, яке спонукалося до поштовху інтелекту і сумління.

Теоретик вселенського песимізму А. Шопенгауер, передбачаючи людські негаразди, запитує себе і світ: «Так неже ж у настільки рідкісних і слабких слідах моралі заключається вся мета існування?». І коли «процес життя отримує відомий сенс і починає відповідати фактичному стану речей»..., «життя постане тоді як процес очищення» [20, 188]. В цей же час шістдесятники, тікаючи від проблем сьогодення, а то й просто співіснуючи поруч, вдавалися до підняття глибинних пластів української минувшини. В. Шевчук занурював українську прозу у барокові мандри, Г. Сивокін досліджував «українську поетику» давньої доби тощо. З шістдесятниками повертається в літературу ідея її елітарності, до якої входив вимір солідарності: на тлі плебейства цей час породив лицарські почуття честі. Врешті, приходила пора морального оновлення суспільства. І тут доречно згадати Б. Брехта: нещасні ті нації, які потребують героя. В цьому вимірі – нещасні всі. Україна часів доносів, арештів, допитів також була країною честі, відданості і самопожертви. Шістдесятники внесли коректи і в саму систему вартостей – від екзистенціалістів. Як парадокс при цьому – генетична лінія європейської літератури добігала свого кінця. А з міркувань – свобода художника – ровесник мистецтва українська культура цю віковічну проблему карбує ще від Л. Барановича й до сьогодення. Зрідка подібні аналогії відбувалися у майстрів-західників. Українській літературі XVII ст. з цим важче, оскільки вона була несекуляризована, а звідтак і не могла мати того спектру естетичних пошуків, які здобула собі західна ще пізнього середньовіччя, упродовж до Ренесансу. Чи не цим пояснюється залюбленість ученого в перлини давньої літератури?

Помер Павло Миколайович Попов 4 квітня 1971 року і похований в м. Києві.

Посилання

1. Грунський М. Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності. – Т.1-2, 1904-1905; Грунський М. Київські листки та Фрейзінгенські уривки. – К.: Друк. ВУАН, 1928. – 21 с. та ін; Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К., 1980; Киев: энц. справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – Изд. 2. – К., 1985. – 760 с. [О граффити киевские. – С. 158-159]; Высоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVII вв. – К., 1985; О скорбном бесчувствии и бесчувственной скорби // Collegium. – 1994. – №1 (3); Німчук В.В. Давньо-київські написи – пам'ятки літератури XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988; Давня історія України. – Т.2. – К., 1998.
2. Bandtkie J.S. Historia drukarń w krolewstwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Litewskiem jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły. – Т.1. – Krakow, 1826; Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. – Lwow, 1836 ю.
3. Попов П.М. Друкарство, його початок і поширення в Європі: XV-XVI вв. – К., 1925. – С. 6.
4. Вперше опублікована в 1849-1850 pp., передрукована в зібранні творів Максимовича: Максимович М. Собр. соч. – Т.3. – К., 1880. – С. 661-716.

5. Свенціцький І. Початки книгодрукування на землях України: В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-1574 р.: Із зразками друку і прикрас давньої книги України / Накладом наук. фундації Галиц. Митрополита А. Шептицького; Нац. музей у Львові. – Жовква: В печатні монастиря чина св. Василя Великого, 1924. – XXII, 85 с. – 498 зразків. (Маслов С. Друкарство на Україні в XVI – XVIII с. // Бібліолог. вісті. – 1924. – №1-3. – С. 31-67; Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – Л., 1925; перевид.: К.: Либідь, 1994; перевид.: К.: Наша культура і наука, 2007. – 535 с. / Упоряд., авт. передм. М.Тимошик.

6. Мацюк О.Я. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // Архіви України. – 1968. – № 2. – Док. ЦДІА України у Львові, ф 684., оп.1, спр. 264, арк. 1-2; Запаско Я.П., Мацюк О.Я., Стасенко В.В. Початки українського друкарства. – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2000. – 222 с.; Рева Л. Видання Швайпольта Фіоля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ НАН України // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 18-22; Ісаєвич Я.Д. Українське книгодрукування: виток, розвиток, проблеми. – Львів: Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.: іл. [Про П.М. Попова. – С.22, 23, 26, 30, 31].

7. Грузинський А.С. Пересопницькое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. // Искусство. – 1911. – № 1; Макаренко М. Орнаментация української книжки XVI – XVII ст. / УНІК. – К., 1925. – 70 с.: іл.; Павлуцький Г. Історія українського орнаменту / З передм. М. Макаренка. – К.: Друк. АН, 1927.

8. Попов П.М. Матеріали для словника українських граверів // Укр. книга XVI ст. – XVII – XVIII ст. – К., 1926; Додаток // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3.

9. Попов П.М. Ксилографічні дошки Лаврського музею. – К., 1927.

10. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIII ст. – Львів: Вид-во Львів. Ун-ту, 1971. – 308 с.; Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.: іл.; Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги / Укр. академія друкарства; Львів. академія мистецтв. – Львів: Фенікс, 1998. – 136 с.: іл.; Логвин Г.Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI – XVIII ст. – К., 1974.

11. Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Попов Павло Миколайович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 32 с.

12. Рева Л. Григорій Сковорода (1722-1794) – уродженець України, філософ світового рівня // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 19: У 2-х кн. Темат. вип.: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації». – Кн. 1. – К., 2009. – 692 с.

13. Попов Павло Миколайович // Шевченківський словник: У 2 т. – Т.2. – К., 1978.

14. Грицай М.С., Микитась В.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. – К.: Вища шк., 1978: [Про П.М. Попова. – С.3, 10, 125, 400, 404, 405].

15. Попов П.М. Проти буржуазно-націоналістичної концепції «Історії української літератури» М. Грушевського. – К., 1932.

16. Біографічні нарисивидатнихпредставниківєвропейської культури: Михайло Грушевський (1866-1934) / Новацький Р., Тельвак В., Тельвак В. / Politechnica Opolska. – Opole, 2007.

17. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с. [16] арк.: іл.; Копиленко О.Л. Повернення М.С. Грушевського. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавн. Дім «Альтернативи», 2005. – 353 с.: іл.; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 192 с.; Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.

18. Біографічні нарисивидатнихпредставників

європейської культури: Михайло Грушевський (1866-1934) / Новацький Р., Тельвак В., Тельвак В. / Politechnica Opolska. – Opole, 2007. – 375 с.

19. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65-84.

20. Шопэнгауэр А. Идеи этики // Шопэнгауэр А. Избр. произв. – М.: Просвещение, 1992. – 479 с.

Рева Л.Г. Жизненный и творческий путь Павла Николаевича Попова – литературоведа, фольклориста, книговеда, библиографа

В статье делается попытка проследить жизненный и творческий путь П. Попова — литературоведа, фольклориста, книговеда, библиографа. Украинский ученый сделал весомый вклад в украинскую культуру на пересечении XIX – XX вв. Не избежал он и пагубного влияния марксистско-ленинской идеологии, развенчивая “националистические” концепции М. Грушевского в вопросах литературоведения и фольклористики. Автор делает попытку объективно оценить фигуру П. Попова на фоне мирового литературного процесса.

Ключевые слова: П. Попов, литературные памятники, литературоведение, библиография, книговедение.

Reva L.H. Biographical and creative way by Pavlo Popov – is a literary man, folklorist, bookknown man and bibliographer

In article make a trial to investigate the vital and creative way by P. Popov – literature's man, folklorist, booker and bibliographer. Ukrainian scientific made ponderable donation into Ukrainian culture upon border XIX – XX century. He not to avoid for pernicious influence of marxism-leninism's ideology, to unmarry the nationalisys's conception for M. Hrushevsky in literature's and folklore's questions. The author make a trial to appraise P. Popov's figure upon the ground of world literature's process.

Key words: P. Popov, the literature rarities, the science of literature, bibliography, the science of book.

25.02.2011 р.

УДК 39(477)

Н.Ф. Визір

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЗАРЕЦЬКОГО В УКРАЇНІ

Стаття вміщує матеріали про етнографічну діяльність відомого українського керамолога, археолога, колекціонера, музеолога, краєзнавця, фотографа Івана Зарецького в Україні. Висвітлено його участь у формуванні етнографічних колекцій музеїв Полтави й Санкт-Петербурга. Означено його внесок у збереження культурної спадщини українського народу.

Ключові слова: Іван Зарецький, етнографічна колекція, гончарство.

На кінець XIX ст. в Україні прослідковується розгортання етнографічних досліджень українського народу. Етнографи фахово намагаються вивчати матеріальну й духовну культуру українців. Серед тих діячів, які зробили вагомий внесок у збереження культурної спадщини українського народу, чільне місце посідає постать Івана Зарецького (1857-1936) – українського археолога, краєзнавця, керамолога,

музеолога, фотографа й етнографа.

Іван Антонович Зарецький був членом Московського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії (з 1886), Московського археологічного товариства (з 1899), Петербурзького археологічного товариства, дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії, членом Воронежської та Оренбурзької учених архівних комісій, членом-кореспондентом Руського музею імператора Олександра III та Державного історичного музею СРСР, співробітником музеїв Полтави, Санкт-Петербурга, Оренбурга [2]. Він також є автором численних наукових праць, зокрема першої в Україні та в Російській імперії керамологічної монографії «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894) [4]. Колекції старожитностей, зібрані Іваном Зарецьким, зберігаються в музеях України і Російської Федерації, зокрема в Полтавському краєзнавчому музеї, Російському історичному музеї (Москва), Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург), Оренбурзькому обласному історико-краєзнавчому музеї (Оренбург). Завдяки його активній етнографічній діяльності в музеях зберігаються унікальні вироби, що репрезентують народну культуру мешканців Полтавської, Чернігівської, Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Воронежської, Оренбурзької губерній.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена тим, що, незважаючи на увагу до життя й діяльності Івана Зарецького загалом, усе ж діяльність ученого як етнографа, його роль у розвитку етнографічних студій кінця XIX – першої третини XX ст. розглядалася лише побіжно. Завдяки введенню в науковий обіг творчої етнографічної спадщини вченого, буде висвітлено значущість внеску його в українське народознавство.

Становлення Івана Зарецького як етнографа почалося ще в юнацькі роки. Головною сферою його зацікавлень було історичне минуле рідного краю. Він досліджував археологічні пам'ятки в Полтавській і Харківській губерніях.

На початку 1880-х років Іван Зарецький мешкав в Полтаві й активно займався улюбленою справою – краєзнавчим дослідженням міста та його околиць, вивчав полтавські підземні ходи [15, 60], замальовував знахідки, багато фотографував.

Активна науково-дослідницька робота Івана Зарецького звернула на себе увагу Полтавського губернського земства, яке доручило йому вивчення сучасного стану гончарного промислу губернії. Для максимально повного з'ясування керамологічної проблематики в польових умовах учений спеціально підготував власну програму, яку невдовзі було доповнено й затверджено діями земської управи. Окрім завдань суто економічного й статистичного характеру, Іван Зарецький намагався простежити збережені історичні зв'язки між сучасним і

стародавнім гончарством через ґрунтовне вивчення технології традиційного гончарного виробництва, побуту майстрів і гончарської звичаєвості [4, 5]. Зібрані ним матеріали й донині не втратили свого наукового значення.

Узагальнюючим науковим результатом обстеження Іваном Зарецьким 18 гончарних осередків Полтавської губернії стали унікальні керамологічні відомості про економічний стан кустарного промислу, технологію виготовлення й оздоблення глиняних виробів, матеріали, пристрої, інструменти гончарного виробництва, місця збуту готової продукції та побут гончарів, які було втілено в першій в Україні та Російській імперії керамологічній монографії «Гончарный промысел в Полтавской губернии» [4]. Особливу увагу звертав Іван Зарецький на фіксування керамологічної термінології; власноручно й достатньо професійно замальовував усі гончарні інструменти, типи горнів (у перетині), основні різновиди посуду тощо. Таким чином він фактично започаткував формування нового типу керамологічних джерел – графічних малюнків за матеріалами польових спостережень [14, 17].

Маючи досвід краєзнавчої діяльності, проводячи аматорські археологічні розвідки та розкопки на території Полтавщини, Іван Зарецький не міг не долучитися до діяльності Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, який відкрився 1889 року. З цього часу й до 1912 р. дослідник активно брав участь у формуванні археологічних, етнографічних і природничих колекцій [1].

Завдяки багаторічному досвіду краєзнавчої роботи Іван Зарецький зібрав колекції українського одягу, килимів, рушників, предметів весільної обрядовості. У результаті краєзнавчих експедицій ученого природничі колекції поповнилися рідкісними екземплярами. Матеріальні збірки доповнювалися теоретичним й ілюстративним матеріалом, поданим етнографом у звітах, зафіксованим у рукописних статтях, альбомах. Окрім цього, Іван Зарецький записував зразки народної творчості українців, рецепти «народных красок для пряжи, тканей и писанок», народні ліки тощо [13].

Під час кількомісячної експедиції 1893 року дослідник зібрав і передав до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства близько 400 традиційних гончарних виробів, сформувавши таким чином першу в Україні велику музейну колекцію народної кераміки [3]. Він також передав до музею 35 зразків глини, маючи на меті зібрати матеріали для лабораторних аналізів та проб «на предмет їх придатності для сучасного гончарного виробництва» та для майбутніх керамологічних студій [14, 155], креслення гончарних інструментів (46 шт.), фотографії із зображеннями технологічних процесів гончарного виробництва (25 шт.) [3, 86-88].

Одним із напрямків діяльності Губернської

земської управи була участь у Всеросійських кустарних виставках і археологічних з'їздах.

На кінець XIX – початок XX ст. виставкова діяльність стала важливим напрямком розповсюдження професійних знань серед ремісників і кустарів. З метою популяризації кустарних промислів в Російській імперії проводилися виставки регіонального й всеросійського значення. Вони наглядно знайомили суспільство з творами народного мистецтва.

1901 року Іван Зарецький отримав доручення від губернської управи підготувати кустарні вироби для Всеросійської кустарно-промислової виставки, що мала відбутися наступного року в Петербурзі. 1902 року його було відряджено на неї «представителем от Полтавского губернского земства для устройства и заведывания Полтавским отделом на выставке» [11, 235]. Для експонування були відібрані дерев'яні, шкіряні, вовняні, ткані вироби; вишивка, килими, сукно, полотно; різні машини та знаряддя праці тощо [18, 264-276]. Особливою увагою у відвідувачів користувалася композиція з гончарних виробів, представлена, в основному, опішнянською керамікою [18, 266-267].

За роботу в організації виставки Іван Зарецький був нагороджений званням почесного громадянина [11, 235].

Проведення археологічних з'їздів у другій половині XIX – на початку XX ст. було спричинено турботою про збереження як археологічних, так і етнографічних пам'яток історії народу. Цінним у роботі з'їздів було не лише обговорення проблем дослідження, а й збереження пам'яток народного мистецтва. Як і при кожному археологічному з'їзді, так і при XII Археологічному з'їзді в Харкові (1902) діяла виставка, яка мала різні відділення – археологічне, етнографічне, церковних старожитностей тощо.

На прохання Миколи Сумцова Іван Зарецький підготував уже репрезентовану в Санкт-Петербурзі етнографічну виставку для представлення Полтавської губернії на Археологічному з'їзді. Окрім того, етнограф є автором каталогу полтавського розділу археологічної виставки [8, 41].

1909 року губернська управа відрядила вченого в польову експедицію з метою формування збірки народної дитячої іграшки для показу на Виставці історичних та народно-етнографічних іграшок в Москві 1909 року [11, 235].

Один із засновників Імператорського музею (нині – Російський етнографічний музей в Санкт-Петербурзі) В.І. Ламанський зазначав, що для повноцінного висвітлення етнографії народу потрібна сумісна праця антропологів, мовознавців, істориків, археологів, етнологів і етнографів. Чи не всі професійні якості із перелічених спеціалізацій були притаманні Івану Зарецькому. Проявивши

активну наукову позицію й зацікавлення в роботі щойно створеного Етнографічного відділу Імператорського музею, з 1902 року Іван Зарецький став його співробітником.

Упродовж 1902-1910 років Іван Зарецький працював над збором матеріалів, що репрезентували етнографію українського народу Російської імперії. Загалом для фондів музею ним були зібрані 24 етнографічні колекції: більше 1800 предметів з Полтавської, Харківської, Київської, Чернігівської, Подільської та Катеринославської губерній [19].

Музейним працівником зібрані типові й рідкісні екземпляри традиційного одягу, головних уборів, килимів, рушників, зразків вишивки, весільного вбрання, інструментів ремісників, дерев'яних побутових виробів, писанок, ікон, ритуальної випічки, музичних інструментів, іграшок. Окрім того, Іван Зарецький представив в етнографічній колекції види гужового транспорту, який використовували в Полтавщині, а також макет української хати.

Список матеріалів, зібраних для музею, супроводжувався описом предметів, їх призначенням, особливостями виготовлення й використання.

Формуючи етнографічну колекцію, збирач звертав увагу не лише на типи виробів, а й на їх різновиди. Наприклад, в колекції головних уборів представлено кілька видів очіпків: «шовковий», «пльсовий», «з рижками парчовий», «атласний», «парчовий золотий» [12, арк. 37, 44, 44 об, 45 зв.]. Крім того, Іван Зарецький акцентував увагу на рідкісних екземплярах, які виходять чи вийшли з ужитку. Наприклад, «Платье «под Роман» шерстяное, мещанское, теперь не носят, а этому более 30 лет» [12, арк. 8.].

Колекції глиняних виробів і гончарних пристроїв, зібрані й передані Іваном Зарецьким до фондів Етнографічного відділу, стали основою керамологічної колекцією Російського етнографічного музею. До її складу ввійшли матеріали з Полтавської й Чернігівської губерній – більше 600 предметів (колекції № 194, 195, 266, 367, 625, 1051, 1843). Українська традиційна кераміка представлена різними типами виробів (кахлі, всі типи посуду, що побутували в Полтавській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., куришки, зооморфна й антропоморфна пластика, іграшки, свистуни, люльки).

Улітку 1904 року Іван Зарецький передав до фондів музею колекцію (№ 625) глиняних традиційних виробів, зібраних етнографом у відомому гончарному осередку – м. Ічні Чернігівської губернії. До її складу входить 38 предметів: ужитковий посуд та іграшки: «мыска прѣста одинарна» (10 шт.), «совуснык» (3 шт.), «стаканчик для водки» (2 шт.); «мисочка» (2 шт.), «гладушка» (4 шт.) – дитячі іграшки; «свыстыкы» – глиняні іграшки у вигляді птахів, орнаментовані білими плямами та полосами (11 шт.). Окрім того,

до складу колекції входять предмети жіночого одягу, що побутував на той час на Чернігівщині [19].

У архіві музею зберігаються рукописи наступних статей: «Хустка или хусточка», «Рушник», «Килим», «Узоры плахт», «Узоры подризников» [6]. Це – результат наукової роботи Івана Зарецького з дослідження народної української вишивки. У статтях автор робить екскурс в історичне минуле, простежує витoki української вишивки, багатство кольорів, розмаїття мотивів, аналізує зображення символів, застосування виробів в побуті та звичаєвості народу.

Про виникнення українського народного кахельного мистецтва йдеться у статті «Кафели». У ній автор робить порівняльний аналіз київських (X-XI ст.) та чернігівських (XVIII ст.) кахлів, посилаючись на ілюстрації в «Киевской старине» [7]. Дослідник аналізує художні, технічні та регіональні особливості полтавських кахель. Статті супроводжуються авторськими ілюстраціями, вміщеними в рукописному акварельному альбомі «Малорусские узоры Полтавской губернии» [5].

На одному з аркушів (лист XX) аквареллю зображено 20 геометричних мотивів орнаментування традиційних полтавських кахель. Варто зазначити, що Іван Зарецький підготував альбом з надією на подальше їх опублікування: «...я имею честь покорнейше просить музей издать эти узоры» [12], – зафіксовано в звітах дослідника. На жаль, до цього часу альбом і статті Івана Зарецького не опубліковано.

Багатогранність керамологічної діяльності музеолога відображена й у фотоматеріалах Російського етнографічного музею. Наприкінці 1903 року музейна фотоколекція поповнилася етнографічними знімками, зробленими Іваном Зарецьким в українських селах [17, 220]. Всього в колекції 40 фотографій, зроблених в Зінківському й Роменському повітах Полтавської губернії [20], частина з яких опублікована дослідниками. На фотографіях зображено українські двори, господарські будівлі, колодязі, українці різного віку в традиційному вбранні. Особливість знімків в тому, що автором вони підготовлені як ілюстративний матеріал до етнографічної колекції. З відповідальністю фотограф готував постановочні знімки. Щоб продемонструвати особливості традиційного вбрання, Іван Зарецький зафотографував вбрання жінок до заміжжя, в побуті й у свята. На одному зі знімків – наречена в оточенні друзок.

Особливий інтерес становлять фотографії керамологічної тематики: зображення побуту гончарів, майстрів за роботою. Фотографом зафіксовано технологічні процеси гончарного промислу, виробу міськомлінянських (Зінківський повіт Полтавської губернії) і глиняних (Роменський повіт Полтавської губернії) майстрів, а також фото «главнейших самобытных форм гончарных изделий

Полтавской губернии» [12, л. 62 об.]

Варто зазначити, що завдяки Івану Зарецькому увічнено важливі моменти життя й діяльності українського народу початку XX ст., що дає можливість глибше розкрити суть народного мистецтва українців.

Уже на початок 1890-х років Іван Зарецький був одним із кращих фотохудожників Полтави. Досвід роботи в друкарнях міста, фотографування під час етнографічних експедицій, володіння винятково художнім смаком дозволили йому фахово підготувати ілюстративні, а в деяких виданнях і теоретичні матеріали до серії видань альбому «Украинское народное творчество» (1912-1913), про що свідчать архівні матеріали вченого. Іван Зарецький займався підбором предметів для кожного випуску, фотографував їх і систематизував. Текст кожного альбому також був підготовлений полтавським краєзнавцем. Окрім того, етнограф відповідав за художнє оформлення видань [1]. Його неабиякий професіоналізм і талант втілено в альбомі «Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства» [10], укладеному Анастасієм Зайкевичем.

Загалом альбоми містять сотні найліпших зразків народної творчості, що збереглися в музеях того часу. Фото не тільки зафіксували в пам'яті прекрасні твори народної української творчості, але є й зразками, гідними наслідування.

Окрім цього, Іван Зарецький узяв активну участь у підготовці ілюстративного матеріалу до «Описания коллекции народных писанок» [5; 13].

Упродовж 1915-1936 років етнограф працював в Оренбурзі: вивчав народні промисли, проводив краєзнавчі дослідження, стояв біля витоків Оренбурзького історико-краєзнавчого музею, в якому і сьогодні зберігаються унікальні архівні матеріали відомого українського ученого.

Наукові здобутки Івана Зарецького отримали високу оцінку всесвітньо знамих учених минулого – академіка Дмитра Анучина, професора історії Василя Ляскоронського, всесвітньо відомого етнолог, професора Федора Вовка, етнографа Миколи Могилянського, археолога, професора Бориса Гракова та багатьох інших дослідників.

Високу оцінку етнографічній діяльності Івана Зарецького дав академік Дмитро Яворницький: «... Вы человек кипучей энергии, и могли бы быть полезным для меня. Жалко, что судьба не послала мне такого хранителя, как Вы» [15, 110.]

Сучасні науковці завдячують Івану Зарецькому за вагомий внесок у розвиток вітчизняної етнографії, керамології, музеології. Він сформував унікальні колекції з українського народознавства, до яких постійно звертаються вітчизняні й чужоземні дослідники народної культури XIX – початку XX ст. Значне зацікавлення в народознавців викликають керамологічні колекції, унікальні рукописні наукові

матеріали ученого, фотографії та малюнки, які досі залишаються малознаними й не введені в науковий обіг. Тим часом ось уже понад століття керамологічним бестселером залишається монографія Івана Зарецького «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894).

Посилання

1. Автобиографические сведения И.А.Зарецкого // Государственный архив Оренбургской области, ф. 43, оп.4, д. 267.
2. Визир Н. Провісник української керамології // Описання миски мальована другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). – Описне: Українське Народознавство, 2010. – С.34-49.
3. Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. Описание коллекций. – Полтава: Типо-литография М.Л. Старожицкого, 1899. – XI. – С. 84-88.
4. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
5. Зарецкий И.А. Малорусские узоры Полтавской губернии // Научный архив Российского этнографического музея в Санкт-Петербурге. – Коллекция № 945. – 1902. – 22 л.
6. Зарецкий И.А. // Научный архив Российского этнографического музея в Санкт-Петербурге, ф. 1, оп. 2, ед. хр. 274. – 69 л.
7. Кафельные памятники XVIII века // Киевская старина. – 1883. – Январь. – С. 211-213.
8. Кулатова І., Супруненко О. Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава: Видавництво «Полтава», 1993. – С.37-47.
9. Кульжинский С.К. Лубенский музей Е.Н. Скаржинской. Описание коллекции народных писанок: Вып.1. – М., 1899. – 176 с., 45 табл.
10. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства / Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Описне: Українське Народознавство, 1999. – Кн. 4. – С.513-534.
11. Павловский И.Ф. Зарецкий Иван Антонович // Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – С.234-236.
12. Переписка и отчет И.А. Зарецкого о собирании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды и домашнего обихода с указанием их назначения // Научный архив Российского этнографического музея в Санкт-Петербурге, ф. 1, оп. 2, ед. хр. 273. – 62 л., л. 37, 44, 44 об, 45 об.
13. Письма от И.А.Зарецкого 1900–1902 гг. // Государственный архив Полтавской области, ф. 222, оп. 1, спр. 178. – 5 арк.
14. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужиток, майбутній поступ. Книга I (2001–2005). – Описне: Українське Народознавство, 2007. – 776 с.
15. Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини: Тези наукових доповідей і повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 70-річчю Полтавського художнього музею 1-2 червня 1989 року. – Полтава: Полтавський художній музей, 1989. – С.59-65.
16. Супруненко О. Невідомий лист Д.І. Яворницького // Полтавський археологічний збірник: Збірник наукових праць / За ред. Супруненка О.Б. – Полтава: видавництво ПКМ, 1993. – Число перше. – 107-111 с.: іл.
17. Таут В.К. Собрание фотографий и негативов //

Российский этнографический музей. Альбом. – СПб.: АО «Славия», 2001. – С. 220.

18. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под августейшим покровительством его императорского величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902. – СПб.: Типография «В.С.Балашов и К°», 1902. – С. 264-276.

19. Украинцы XIX–XX вв.: Каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н.М.Хазова, О.В.Карпова. – Л.: Государственный музей этнографии народов СССР, 1983. – 64 с.

20. Фототека // Российский этнографический музей в Санкт-Петербурге. – Коллекция № 487. – 34 л.

Визир Н.Ф. Этнографическая деятельность Ивана Зарецкого в Украине

В статье идет речь об этнографической деятельности известного украинского керамолога, археолога, коллекционера, музеолога, краеведа, фотографа Ивана Зарецкого в Украине. Освещено его участие в формировании этнографических коллекций музеев Полтавы и Санкт-Петербурга. Определен его вклад в сохранение культурного наследия народа.

Ключевые слова: Иван Зарецкий, этнографическая коллекция, гончарство.

Vyzir N.F. Ethnography activity of Ivan Zaretskyi in Ukraine

In article has materials about ethnography activity of the famous Ukrainian ceramologist, archeology, ethnography, photography, collector and scientist of local region Ivan Zaretskyi in Ukraine. His share in forming of ethnography collections of Poltava and Sankt-Petersburg museums was showed. His contribution in reservation of cultural inheritance of Ukrainian was indicated.

Key words: Ivan Zaretskyi, ethnography, collection, potters.

31.03.2011 p.

94 (477.51) «19»:056.87

Ю.М. Петровська

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У НАДАННІ БЛАГОДІЙНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ ПІД ЧАС НЕВРОЖАЇВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії з ліквідації наслідків неврожайів на початку ХХ ст. Доведено, що з-поміж різних заходів, які ініціювали земські діячі в складні для місцевих мешканців часи, особлива увага приділялася заходам, спрямованим на надання благодійної допомоги тій частині селянства, яка не могла придбати продукти харчування за рахунок власних коштів. З'ясовані форми надання благодійної допомоги земськими установами Чернігівської губернії постраждалому від неврожайів населенню.

Ключові слова: Чернігівська губернія, неврожай, земські установи, благодійна допомога.

Актуальність розвідки зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земств у

вирішенні продовольчого питання, необхідністю визначення специфіки земської роботи в продовольчій сфері. Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої пильної уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [1; 2; 3; 4]. Натомість така важлива складова їхньої багатовекторної діяльності, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії. Між тим проблема продовольчого забезпечення населення Російської імперії привертає до себе увагу багатьох зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи, а також надав загальну характеристику діяльності земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5]. Метою нашої статті є з'ясування особливостей діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення на початку XX ст. Зокрема, в межах даної розвідки ми проаналізуємо заходи земських діячів у напрямку надання благодійної продовольчої допомоги місцевим мешканцям.

Необхідно зазначити, що діяльність земських установ з продовольчого забезпечення населення під час неврожаїв на початку XX ст. здійснювалася в двох напрямках. Перший напрямок мав на меті продаж населенню хліба за заготівельними цінами. Однак у багатьох випадках мешканці Чернігівської губернії, головним чином, внаслідок погіршення свого матеріального становища у неврожайні роки, не мали жодної можливості придбати потрібну кількість хліба навіть за заготівельними цінами. Відтак набагато важливішим для місцевого населення ставав другий напрямок земської гуманітарної діяльності, який передбачав надання селянству благодійної продовольчої допомоги. Між тим земці були позбавлені будь-якої можливості досягнути значних результатів у цьому напрямку, перш за все, внаслідок відсутності вільних коштів, які можна було б вилучити з земського бюджету, не завдаючи шкоди іншим галузям земського господарства. За таких умов, коли неврожай 1906 р. став суворою дійсністю для місцевого населення, Чернігівське губернське земство стало на шлях активної співпраці з Загальноземською організацією, яка після закінчення російсько-японської війни розпочинає активні дії в напрямку надання допомоги голодуючому населенню.

Земці вирішили прохати Загальноземську організацію асигнувати Чернігівському губернському земству 50000 руб. для надання благодійної продовольчої допомоги тій частині селянства, яка найбільше постраждала від неврожаю [6, 42-44]. В результаті особистої

зустрічі голови Чернігівської губернської земської управи М. Савицького з головою Загальноземської організації князем Г. Львовим Чернігівській губернії було надано 15000 руб. для влаштування їдалень у тих населених пунктах, населення яких потребувало термінової допомоги [7, 46-47]. Після того, як Чернігівська губернія постраждала від неврожаю 1907 р., який охопив практично всі її повіти, з метою надання благодійної продовольчої допомоги було вирішено створити губернський комітет, до складу якого мали увійти обрані Чернігівськими губернськими земськими зборами та з'їздом Загальноземської організації уповноважені, члени Чернігівської губернської земської управи та голови всіх повітових земських управ. Для організації справи безпосередньо на місцях було визнано за необхідне відкрити повітові комітети та попечительства. Було вирішено, що після того, як повітові земські управи отримають від Загальноземської організації аванси, вони негайно розпочнуть видачу населенню продовольчої допомоги. Найкращою формою благодійної допомоги було визнано влаштування їдалень або хлібопекарень. Разом із тим члени повітових земських управ, повітові комітети та місцеві попечительства були зобов'язані дослуховуватися до уповноваженого Загальноземської організації і керуватися його вказівками, оскільки саме йому надсилалися кошти для надання благодійної допомоги населенню Чернігівської губернії. Уповноваженим Загальноземської організації було обрано відомого всім земцям П. Забелла [8, 11].

Необхідно зазначити, що згідно зі звітом П. Забелла для боротьби з наслідками неврожаю 1906-1907 рр. Загальноземська організація надала Чернігівській губернії приблизно 34000 руб. У результаті допомогу отримало населення Новозибківського, Суразького, Новгород-Сіверського, Мглинського та Кролевецького повітів, які найбільше постраждали від неврожаю. За інформацією уповноваженого Загальноземської організації спочатку процес надання допомоги на місцях був зовсім неорганізований, головним чином, внаслідок відсутності досвіду в членів повітових земських управ та й взагалі відсутності осіб, які б виявили бажання очолити справу організації їдалень для населення. Врешті-решт там, де знаходилися приватні особи, що погоджувалися стати на чолі цієї складної справи, їдальні відкривалися дуже швидко. Інколи, як це було в Новозибківському та Новгород-Сіверському повітах, відкриттям їдалень переймалися особисто члени повітових земських управ.

Поряд із цим траплялися випадки, коли повітові земські управи (наприклад, Суразька та Мглинська) категорично відмовлялися відкривати

їдальні, мотивуючи відмову тим, що за 4-5 коп. на день повноцінно нагодувати людину було абсолютно нереально. Більш того деякі земські діячі вказували на відсутність у межах їхніх повітів порядних осіб, які б могли виконувати обов'язки завідувачів їдальень, акцентували увагу на неможливості підшукати відповідне приміщення та здійснити закупівлю продуктів. У таких випадках уповноважений був змушений самотійно відкривати їдальні, демонструючи на власному прикладі, яким чином можна було не тільки влаштувати останні, але й підтримувати на належному рівні їх подальше функціонування. Зазначимо, що внаслідок розширення мережі їдальень уповноваженому було надзвичайно важко стежити за процесом надання населенню благодійної допомоги. Ускладнювала його роботу й та обставина, що деякі завідувачі їдальень «забували» вчасно надавати як звіти про свою діяльність, так і документи фінансової звітності [9, арк. 1 зв.-2, 3-3 зв.].

Під час продовольчої кампанії 1906-1907 рр. на влаштування їдальень (наймання, утримання, облаштування приміщень, виплату заробітної плати обслуговуючому персоналу, придбання продуктів) було витрачено в Новозибківському повіті 1239 руб. 83 коп., в Суразькому – 5863 руб. 41 коп., Новгород-Сіверському – 877 руб. 47 коп., Мглинському – 2442 руб. 82 коп., Кролевецькому – 871 руб. 31 коп. Відповідно в Новозибківському повіті було відкрито 4 їдальні, що функціонували 450 днів та здійснили видачу 36000 порцій їжі постраждалим від неврожаю (вартість однієї порції становила 3 $\frac{1}{2}$ коп.). В Новгород-Сіверському повіті діяло 3 їдальні, які функціонували 312 днів та здійснили видачу 20317 порцій (вартість однієї порції становила 4,3 коп.). У Кролевецькому повіті діяло 8 їдальень, що функціонували 350 днів та здійснили видачу 18550 порцій (вартість однієї порції становила 4 коп.). Справжніми «рекордсменами» як за кількістю їдальень, так і за кількістю виданих у них порцій стали Мглинський та Суразький повіти. Так, у Суразькому повіті було відкрито 22 їдальні, які функціонували 1765 днів та здійснили видачу 163289 порцій (вартість однієї порції становила 3 $\frac{1}{2}$ коп.). У Мглинському повіті існувало 14 їдальень, які функціонували 503 дні та здійснили видачу 57609 порцій (вартість однієї порції становила 4,2 коп.) [10, арк. 8]. Відомо, що в тих населених пунктах, у яких було неможливо організувати їдальні, продовольча допомога надавалася шляхом видачі пайків борошном або крупою. Так, наприклад, у Новозибківському повіті з цією метою було витрачено 200 руб., Суразькому – 2193 руб. 34 коп., Новгород-Сіверському – 3671 руб. 77 коп., Мглинському – 2619 руб. 1 коп., Кролевецькому – 1238 руб. 75 коп. [11, арк. 2].

Як ми зазначали, неврожай 1907 р. завдав удару майже всім повітам Чернігівської губернії. Відтак перед земствами постало важливе завдання: збільшити на майбутнє кількість існуючих їдальень, пунктів видачі пайків, а також організувати своєчасне надання допомоги постраждалому від неврожаю населенню. Всі ці заходи ставали можливими лише за умови збільшення їх фінансування. Зважаючи на це, Загальноземська організація надала Чернігівській губернії 105000 руб. У результаті розподілу цих коштів Стародубська повітова земська управа отримала 2500 руб., Козелецька – 1500 руб., Новгород-Сіверська – 15500 руб., Кролевецька – 8000 руб., Новозибківська – 11000 руб., Глухівська – 3500 руб., Остерська – 1500 руб., Суразька – 11000 руб., Мглинська – 18500 руб., Городнянська – 6000 руб., Сосницька – 10000 руб., Конотопська – 2000 руб., Чернігівська – 1000 руб. Всього було переведено в розпорядження повітових земств, окремих земських гласних, а також використано з різною метою 98300 руб. [12, 12-13]

Наслідком успішного вирішення фінансового питання стало збільшення під час продовольчої кампанії 1907-1908 рр. кількості їдальень, а також пунктів видачі хліба. Останні, як правило, влаштовувалися поряд із хлібопекарнями, що були організовані з метою забезпечення населення свіжоспеченим хлібом. На засіданні губернського комітету 14 лютого 1908 р. було вирішено відкривати їдальні в тому випадку, якщо кількість голодуючого населення становила не менше 50-70 осіб. Якщо кількість населення, яке потребувало допомоги, виявлялася меншою, було вирішено відкривати хлібопекарні та роздавати селянам печений хліб [13, 7]. Наприклад, в Новгород-Сіверському повіті під час продовольчої кампанії 1906-1907 рр. було відкрито 3 їдальні, а в 1907-1908 рр. їх було зафіксовано вже 12 (не враховуючи 10 хлібопекарень). Такі ж самі тенденції спостерігалися в Новозибківському повіті. В Конотопському повіті значного поширення набула видача продовольчої допомоги як борошном, так і житом. У Козелецькому повіті було відкрито 2 хлібопекарні, одну з яких відвідували учні місцевої школи [14, арк. 52-53 зв.]. Зауважимо, що, крім видачі продовольчої допомоги, в Суразькому повіті практикувалася ще й видача грошей його найбільш біднішим мешканцям [15, арк. 33-34].

Як бачимо, всі повіти так чи інакше підтримали ідею створення мережі їдальень та хлібопекарень на місцях. Однак деякі земства дещо по-іншому вирішували проблеми, пов'язані з продовольчим забезпеченням населення. Так, наприклад, внаслідок того, що в селах Глухівського повіту, як правило, від нестачі продовольства потерпало від 3 до 5 дворів, організувати в кожному населеному

пункті їдальню було економічно не вигідно [16, 23]. Відтак було вирішено створити в Глухівському повіті широку мережу попечительств, які мали видавати населенню продовольчі пайки [17, арк. 52 зв.-53]. Стародубське повітове земство не обмежалося відкриттям хлібопекарень та вирішило виділити 200 руб. із суми, асигнованої йому Загальноземською організацією, з метою підтримки приватної їдальні, що була відкрита місцевими благодійниками [18, арк. 153-153 зв.]. Разом із тим Мглинське повітове земство, населення якого хронічно голодувало під час неврожаїв, нарікало на те, що сума, яку воно отримало від Загальноземської організації, була недостатньою для повноцінного забезпечення продовольством мешканців Мглинського повіту. Так, хлібопекарні цього регіону забезпечували продовольством приблизно 5000 осіб, однак насправді допомоги потребувало 40000 осіб [19, 34].

Якщо розглянути діяльність їдалень у різних повітах Чернігівської губернії, можна виокремити декілька спільних для них рис. По-перше, земці намагалися влаштувати їдальні, головним чином, при існуючих школах або просто в селянських хатах. Як правило, господинею в такій хаті була найбідніша на селі жінка, яка самостійно готувала їжу для їдальні. По-друге, харчування в їдальнях було просте, однак у той же час і поживне: борщ, картопляний суп, картопля з пісним маслом, гречана каша, хліб (як правило, вартість такого харчування становила 5 коп.). По-третє, завідувачами їдалень призначалися місцеві вчителі, священики або землевласники. На відміну від їдалень, хлібопекарні створювалися для забезпечення населення виключно печеним хлібом. Останній видавався людям похилого віку, які були нездатні самостійно заробляти собі на життя, в кількості не більше 2 фунт., дітям від 5 до 13 років – 1 ½ фунт., дітям до 5 років – 1 фунт. Однак у більшості випадків земці вважали за необхідне видавати всім вище переліченим категоріям населення по 1 ½ фунт. хліба. Разом із тим хліб не видавався працездатним чоловікам та жінкам [20, 9-10].

Взагалі необхідно зазначити, що надання благодійної допомоги населенню під час продовольчої кампанії 1907-1908 рр. відбувалося більш організовано, продумано. В результаті земці, не переймаючись відсутністю досвіду, більше уваги приділяли не організаційним питанням, а практичній діяльності на користь населення, що постраждало від неврожаю. Надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграв губернський комітет, створений з метою координації діяльності повітових земств у напрямку надання благодійної допомоги населенню Чернігівської губернії. Члени губернського комітету обговорювали ситуацію, що склалася в продовольчій сфері, займалися

віднайдінням найраціональніших способів боротьби з наслідками неврожаю, намагалися організувати в межах Чернігівської губернії громадські роботи і т.д. [21, 108-119]

Таким чином, надання земськими установами Чернігівської губернії благодійної продовольчої допомоги сільському населенню під час неврожаїв початку XX ст. стало можливим, перш за все, завдяки тісній співпраці з Загальноземською організацією. Наслідком виявлення місцевими земськими діячами своєї активної життєвої позиції, а також результатом їхнього оперативного реагування на тривожні сигнали, що надходили з різних повітів, стало створення розгалуженої мережі їдалень та хлібопекарень, діяльність яких, безперечно, сприяла розв'язанню продовольчого питання в межах Чернігівської губернії. Надзвичайно ефективно в цей час працювали губернський комітет, а також попечительства з надання благодійної допомоги постраждалому від неврожаїв населенню.

Посилання

1. Носенко О.В. Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Носенко. – Луганськ, 2006. – 20 с.
2. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / Редькіна О. А. – К. : Куприянова, 2008. – 192 с.
3. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
4. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
5. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185-197.
6. 21 февраля т. г. Черниговской Губернской Земской Управой представлено через г. Черниговского губернатора следующее ходатайство // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1907. – № 3 (март). – С. 42-44.
7. Председатель Черниговской губернской земской управы Н.П. Савицкий, посетив в первой половине февраля т.г. Москву, уведомил управу о следующих своих действиях // ЗСЧГ. – 1907. – № 3 (март). – С. 46-47.
8. Доклад № 35 // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 44 очередной сессии 1908 года с приложениями, состоявшейся 4-17 января 1909 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1909. – Приложение. – С. 1-28.
9. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО), ф. 140, оп. 1, спр. 49, 26 арк.
10. ДАЧО, ф. 140, оп. 1, спр. 50, 23 арк.
11. ДАЧО, спр. 49, 26 арк.
12. Доклад № 35 // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 44 очередной сессии 1908 года с приложениями, состоявшейся 4-17 января 1909 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1909. – Приложение. – С. 1-28.
13. Журнал заседания губернского комитета

благотворительной помощи населению Черниговской губернии, пострадавшему от неурожая, 14-го февраля 1908 г. // ЗСЧГ. – 1908. – № 2 (февраль). – С. 3-7.

14. ДАЧО, ф. 140, оп. 1, спр. 51, 96 арк.

15. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 188, 42 арк.

16. Председатель Глуховской уездной земской управы сообщил губернской управе // ЗСЧГ. – 1908. – № 5 (май). – С. 23-24.

17. ДАЧО, ф. 140, оп. 1, спр. 51, 96 арк.

18. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 203, 250 арк.

19. По журнальному постановлению Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. – 1908. – № 1 (январь). – С. 21-37.

20. Из сообщения П.П. Забелло о продовольственной нужде населения Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1908. – № 2 (февраль). – С. 8-11.

21. Журнал заседания губернского комитета по оказанию благотворительной помощи населению губернии, пострадавшему от неурожая, 25 мая 1908 года // ЗСЧГ. – 1908. – № 6 (июнь). – С. 108-119.

Петровская Ю.М. Деятельность земских учреждений Черниговской губернии по оказанию благотворительной помощи населению во время неурожая в начале XX в.

В статье рассматриваются особенности деятельности земских учреждений Черниговской губернии по ликвидации последствий неурожая в начале XX в. Доказано, что среди различных мероприятий, которые инициировали земские деятели в сложные для местных жителей времена, особое внимание уделялось мероприятиям, направленным на оказание благотворительной помощи той части крестьянства, которая не могла приобрести продукты питания за счет собственных средств. Установлены формы оказания благотворительной помощи земскими учреждениями Черниговской губернии пострадавшему от неурожая населению.

Ключевые слова: Черниговская губерния, неурожай, земские учреждения, благотворительная помощь.

Petrovska Yu.M. Activity of zemstvo institutions of Chernihiv province in direction of rendering assistance to the population injured of a poor harvest at the beginning of the XX-th century

The article deals with the features of activity of zemstvo institutions of Chernihiv province in liquidation of consequences of poor harvest at the beginning of the XXth century. It is proved that among different measures which were initiated by zemstvo figures in difficult for local inhabitant period, the special attention was paid to the measures, directed on charity assistance for that part of peasantry, which was not able to purchase food stuffs for their personal funds. The forms of charity help from zemstvo institutions of Chernihiv province to the injured of poor harvest population are found out.

Key words: Chernihiv province, poor harvest, zemstvo institutions, charity help.

31.03.2011 р.

УДК 94(477.5) «19»:329

О.П. Кривобок

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ГЛУХІВЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ РЕГІОНУ

У статті розглядаються проблеми створення і розвитку українських політичних партій та організацій на території Глухівського повіту в роки Першої російської революції 1905-1907 рр.

Ключові слова: політичне життя, політичні партії, Перша російська революція 1905-1907 років, Чернігівщина, український рух.

Глухів і Глухівський повіт в силу переважання українського населення, традицій одного з осередків козацької державності, як центр колишньої Гетьманщини не міг залишитися осторонь процесів політичного життя Російської імперії та української проблеми. Одним із різновидів реакції на події політичного життя, русифікацію колишнього козацького краю з одного боку, і посилення взагалі ваги національного питання з іншого боку, стала поява у Глухівському повіті організованого українського руху.

Перші дослідження, які частково включали питання діяльності українських політичних партій у Глухівському повіті, з'являються у міжвоєнний період. Це були праці А. Ріша, В. Щербакова [16; 23]. У 1940-1980-ті роки дана тема не висвітлювалась з огляду на відомі обмеження, які накладались тоталітарним режимом на українську історичну науку. У 1990-ті роки проблеми становлення українського політичного руху в Глухівському повіті певною мірою знайшли висвітлення в роботах Т. Демченко, В. Онищенко, О. Головченка [4; 5]. Про виникнення на Глухівщині організацій українських есерів писала Т. Бевз [1; 2]. Найбільш повно і систематично розвиток українського політичного руху на Лівобережжі розглянув у своїй монографії та ряді статей С.О. Наумов [13; 14; 15]. Деякий внесок у висвітлення окремих аспектів розвитку політичних партій у регіоні здійснено у публікаціях автора цих рядків [10; 11; 12]. Тим не менше, всебічний розгляд даної проблеми далекий від завершення, зокрема відсутнє порівняння становлення українського руху з іншими політичними течіями краю.

Відповідно метою даної розвідки є висвітлення особливостей розвитку українського політичного руху на Глухівщині у порівнянні з діяльністю інших політичних сил.

Головний масив інформації про політичне життя Глухівського повіту доступний у зібраннях окремих фондів Чернігівського обласного державного архіву, документах жандармського управління, зосереджених у Центральному державному історичному архіві України, документальних зібраннях Центрального державного архіву вищих

органів влади та управління. Про нього залишилися спогади М. Ковалевського [9], Д. Дорошенка [7], С. Васильченка [3], щоправда, досить уривчасті. Важливе значення також мають газетні публікації.

Організовані вияви українського політичного життя розпочалися у краї лише на початку революції 1905-1907 рр. Втім, повіт з переважаючим сільським населенням, віддалений від великих міст, мало цікавив і загальноросійські політичні сили. З останніх тут напередодні 1905 р. можна говорити хіба що про обмежений вплив союзу земських конституціоналістів та Союзу визволення, який поширювався навколо земських структур і практично співпадав.

Після російських лібералів другим за часом започаткування став у Глухові організований єврейський робітничий рух. Невідомий «професіонал» (партійний робітник, що займався головним чином формуванням і розвитком партійних організацій) РУП, який прибув навесні 1905 р. до міста для налагодження партійної роботи, виявив тут уже існуючий осередок невизначеного політичного характеру і без керівництва. Входили до цієї групи близько 30 осіб [11, 58-59]. На думку автора, даний осередок міг належати до групи «Рабочее знамя», що виникла у Києві на початку 1900-х років.

Як і у багатьох інших провінційних містах та містечках України, першою організованою силою, що представляла український рух, стала Революційна українська партія (РУП), і саме її заслугою стало утворення у місті першої власне партійної організації. Але, як не парадоксально, ця організація була бундівською! Як видно з партійного звіту, що зберігся на еміграції зусиллями Андрія Жука, рупівський партійний робітник спочатку заходився навколо організації союзої до РУП організації Бунду, за що йому навіть зробив догану Микола Порш. Останній керував у 1904-1905 рр. становленням комітету РУП на Чернігівщині та місцевих організацій в губернії. Тільки після створення бундівської організації з кінця весни розпочалось становлення в тісному союзі з бундівцями українського партійного осередку, який був створений у травні 1905 р. Пряма підлеглисть Миколі Поршу організатора даного руху, особу якого, на жаль, не вдалося встановити¹, відобразилась у початковому рішенні підпорядкувати глухівський осередок напряму київському комітету партії. Проте влітку глухівські рупівці переходять у підлеглисть комітету РУП на Чернігівщині, який розміщувався у Ніжині. Щоправда, за чисельністю він поступався бундівському, який за кілька місяців зріс до 120 учасників [11, 58].

У перші місяці життя осередку дуже залежало від особистого фактору. Перші успішні кроки щодо видання прокламацій, встановлення зв'язків із селами повіту, проведення першого страйку змінились

цілковитим затишшям під час хвороби організатора осередку. Ще більше ускладнило життя організації накладення ідейних суперечок на міжособистісні стосунки восени 1905 р. У цей час організація підпорядковується комітету РУП на Чернігівщині, який знаходився у Ніжині. Судячи з листування, виявленого жандармами, приїжджав до Глухова від комітету Петро Дятлов. Він, можливо за сприяння Дмитра Дорошенка, який теж восени підключається до роботи організації, намагався посилити в Глухові національну сторону партійної діяльності. Частина учасників піддалися його впливу, та і взагалі, організована під впливом М. Порша, глухівська організація, як вірно зазначав С. Наумов, взагалі відзначалася своїм національним характером. Але це викликало суперечки в організації. Ідеї Петра Дятлова стосовно активної українізації організації («украинский язык надо даже искусственно насаждать» [20, арк. 2 зв.]) не сподобались учасниці проводу осередку Вірі. П. Дятлов, очевидно, звернув увагу на те, що глухівська організація РУП була цілком русифікованою. Усі відозви друкувались російською мовою, навіть листування з ЦК партії велось російською мовою. Правда, тиск російськомовного середовища відчувався і в ніжинській організації партії, про що красномовно свідчить мова документів. Але українізація діяльності осередку і його ідейної програми мабуть не відповідали складу і духу частини учасників організації. Віра, скориставшись цим, відколола від рупівсько-бундівського об'єднання частину членів і з них утворився перший осередок РСДРП на Глухівщині [11, 58-59].

Незважаючи на розкол, рупівці і восени 1905 р. продовжують активну діяльність, про що згадував Д. Дорошенко. Лише на під кінець лютого 1906 р. арешти перервали активний розвиток української соціал-демократичної складової політичного життя повіту [17, арк. 2]. Варто відзначити, що інші соціал-демократичні партії – РСДРП та Бунд – продовжили свою діяльність і в наступні роки [17, арк. 42, 67, 69-70].

Разом із тим у середовищі студентів місцевого учительського інституту, як зазначав С. Васильченко, розгорталась активна робота прихильників есерівської ідеології [3, 41]. Партія соціалістів-революціонерів напередодні революції 1905 р. у Чернігівській губернії значно поступалась за впливом і зв'язками серед селян на користь РСДРП (на півночі) та РУП (на півдні губернії), але активно розвивала свою діяльність. Уже в 1905 р. група місцевих гімназистів та частина студентів інституту, до яких належав і майбутній письменник, почали активну партійну пропаганду. Саме з цими подіями, очевидно, і пов'язана поява есерівської партійної організації на Глухівщині, яку незабаром зафіксувала професійна робота органів жандармерії. Найактивніше вона

1. За припущенням С. Наумова, його звали Осипом, але точно це не доведено.

діяла взимку 1906-1907 рр. Характер цієї партії, її терпимість до національного питання, а також особливі умови Лівобережної України з потужною українською стихією та традиціями українського державницького життя призвели до виділення серед її прибічників у краї української течії. Сліди цього можна помітити у виданні листівок українською мовою членами ніжинської та чернігівської есерівських організацій [19, арк. 397], в діяльності есера В. Хвоста – посла від Чернігівщини до Державної думи, котрий висунув з думської трибуни радикальну вимогу землі та автономії України, молодого українського письменника В. Плюща, секретаря ніжинської Просвіти та члена місцевої есерівської організації. Тому не дивно, що в умовах активного українського елементу в лавах есерів у Чернігівській губернії проявляються розходження. Найбільш завершеного вигляду вони набули на Глухівщині, де у 1907 році виник осередок партії українських есерів, яка щойно почала утворюватися [1, 111]. Оскільки цей процес в умовах спаду революції «заморозився» майже до початку 1917 р., то глухівська організація лише встигла про себе заявити, майже не приступивши до активної роботи.

Революційні партії бойкотували вибори до І Державної думи, тому у виборчій боротьбі в Глухові і повіті брали участь лише дві сили – кадетський комітет на чолі з П. Трохименком і осередок партії октябристів, який щойно ставав на ноги. Перемогу на виборах від міщан отримали кадетські кандидати. У майбутньому Глухівська організація октябристів стане найчисленнішою і найвпливовішою в губернії: у 1906-1908 рр. до неї належала третина членів губернської організації [8, 78]. Влітку 1907 р. її учасника Порфирія Малченка було обрано міським головою Глухова [22, 2]. Але хоча до неї, як і до кадетської, входили нащадки колишньої козацької старшини (лідером її був П. Дорошенко [6, 4]), український характер у діяльності місцевих ліберальних осередків не помічався. 27 грудня 1906р. утворився глухівський осередок Союзу руського народу, до якого відразу записалося біля 100 осіб. Активну участь у виникненні відділу брав помічник глухівського справника Щураков [21, 3].

Складовою частиною українського політичного руху слід розглядати й діяльність осередків «Спілки». Визнаючи правоту оцінки даної організації як української лише за зовнішньою формою, на якій наполягає частина сучасних дослідників, необхідно все ж враховувати зосередження в ній тих прихильників української соціал-демократичної думки, які за різних причин покинули ряди РУП, що перетворилась взимку 1905-1906 рр. на УСДРП. Взагалі, сам феномен «Спілки» надзвичайно нагадував майбутню КП(б)У, як національною формою діяльності, так і зв'язком із РСДРП, що підкреслював свого часу і А. Ріш. Необхідно врахувати і такий важливий фактор, як прагнення

керівництва «Спілки» перебудувати її з організації для роботи з сільським населенням на територіальну українську організацію. Саме на Чернігівщині цей план був близький до здійснення, оскільки організації РСДРП, які б підпорядковувались напрямку керівним органам РСДРП, тут до кінця 1907 року не залишилось.

У Глухові, щоправда, створення осередку «Спілки» зіткнулось із труднощами, оскільки частина місцевих соціал-демократів її не визнали, працюючи в окремій організації навіть влітку 1907 р. [17, арк. 76]. Висловлюю обережне припущення, що це були колишні «відщепенці» від рупівсько-бундівського об'єднання. Втім, до кінця 1907 р. розкол було подолано. Відомо про участь у роботі цього осередку Д. Колоніуса, колишнього активіста рупівської організації Глухова і соратника Дмитра Дорошенка. Судячи за жандармськими відомостями, перейшли до місцевої «Спілки» частина есерівських активістів (Сергій Шумицький, С. Левандовський, М. Вакуленко) [17, арк. 67, 76]. Активна діяльність спілчан відобразилась у відокремленні навколо Глухова сусідніх сільських осередків «Спілки», які утворили «мощний по масштабу своєї роботи среди крестьян» Глухівський район цієї організації в губернії [16, № 2, 141]. Втім, з наступом реакції восени-взимку 1907 року діяльність усіх сегментів українського політичного руху сходить нанівець. Правда, ще в березні 1908 р. у місті діяв невеликий (7-8 осіб) гурток «спілчан» [18, арк. 62, 136]. Фіксується присутність членів Бунду та «Спілки» тут і в наступні роки, але активної роботи вони вже не вели.

В цілому за кількісним вираженням своєї діяльності український політичний рух у Глухівському повіті не можна назвати значним, і навіть масовим. Репресії влади не давали змоги укорінення і розширення організацій, і нерідко зводили нанівець важку організаційну роботу багатьох місяців. Втім, саме існування українських організацій протягом кількох революційних років виявили і актуальність, і популярність його ідей серед населення. Більше того, саме у формі українського соціалістичного руху і був представлений український рух та українська ідея в регіоні. Це можна визначити з порівняння діяльності українських політичних партій з активністю поміркованих українських діячів, яка взагалі на теренах Чернігівської губернії була слабкою, а на Глухівщині зовсім непомітною. Попри наявність, як уже було сказано, численних нащадків колишньої старшини, українська інтелігенція та дворянство краю більше воліли працювати в лавах загальноросійських ліберальних партій кадетів та октябристів. Саме ці організації, а також новопосталий 1907 р. відділ Союзу руського народу вели боротьбу за органи і посади міського самоврядування Глухова, брали активну

участь у виборах до Державних дум. Разом із тим, глухівські організації РУП та есерів мали яскраво виражений український характер, хоча це нерідко ускладнювало стосунки всередині організацій і призводило до розколів.

Перспективами подальшого дослідження можна визначити вивчення питання збереження традицій українських політичних партій і груп під час міжреволюційного періоду, що дало змогу відновити цей напрям у політичному житті регіону у 1917 році.

Посилання

- Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) / Т.А. Бевз. – К.: ІПіЕНД, 2008. – 312 с.
- Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т.А.Бевз. – К.: ІПіЕНД, 1999. – 271 с.
- Васильченко С. Мій шлях / Степан Васильченко // Твори. – Том 4. – К.: вид-во АН УРСР, 1960. – С.7-64.
- Головченко В.І. Вільна громада РУП на Чернігівщині // Література та культура Полісся. – Вип. 8. – Ніжин: НДПІ, 1997. – С. 129-132.
- Демченко Т.П. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів / Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917 рр. – Чернівці, 1998. – 66 с.
- Десна. – 1906. – № 5.
- Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. 1901-1914 роки / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег; Манітоба, 1949.
- Киселев И.Н. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) / И.Н. Киселев, А.П. Корелин, В.В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С.71-88.
- Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / Микола Ковалевський. – Інсбрук, б. в., 1960. – 717 с.
- Кривобок О. Національне питання в діяльності політичних партій соціалістичного напрямку на північному Лівобережжі України напередодні та в роки Першої російської революції / Олександр Кривобок // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 5. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – С.30-36.
- Кривобок О.П. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С.55-61.
- Кривобок О.П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку ХХ століття – штрих до політичної історії регіону / Олександр Кривобок // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск Х. – К.: інститут історії України, 2005. – С.65-82.
- Наумов С. Глухівська організація РУП-УСДРП та її література / Сергій Наумов // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3. – С.3-15.
- Наумов С.О. Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: спроба кількісної характеристики / Сергій Наумов // Література та культура Полісся. – Вип. 8. Особливості розвитку культури Полісся ХVІІІ-ХХ ст. та видатні її діячі. – Ніжин: НДПІ, 1997. – С.129-132.
- Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917р.) / Сергій Наумов. – Харків: ХНУ, 2006. – 344 с.: рис.
- Риш А. Очерки по истории «Спилки» / Арнольд Риш // Летопись Революции. – 1925. – № 2. – С.125-173; № 3. – С.77-105.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф.1439, оп. 1, од. зб. 367.
- ЦДІАК України, ф.1439, оп. 1, од. зб. 895.
- ЦДІАК України, ф.1439, оп. 1, од. зб. 560.
- ЦДІАК України, ф.318, оп. 1, од. зб. 1060, том 1.
- Черниговское слово. – 1907. – № 74.
- Черниговское слово. – 1907. – № 241.
- Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902-1917) / В. Щербаков. – Харків: Пролетар, Б. р. – 219 с.

Кривобок А.П. Украинское политическое движение на Глуховщине в начале XX ст. в контексте региональной политической жизни

Статья посвящена рассмотрению проблем появления и развития политических партий и организаций на территории Глуховского уезда в годы Первой российской революции 1905-1907 гг.

Ключевые слова: политические партии, политические организации, Первая российская революция 1905-1907 гг., Черниговская губерния.

Kryvobok O.P. Ukrainian political movement on Hlukhiv region on the beginning of the XX century in the context of the regional politic life

The article is dedicated to the problems of the rising and political parties and organizations on the territory of Hlukhiv povit during I Russian revolution 1905-1907.

Key words: political organizations, political parties, revolution 1905-1907, Chernihiv region.

01.04.2011 р.

37.09.(477.51.): 373.65

Т.О. Діденко

ЛЮДМИЛИНСЬКА ЖІНОЧА ШКОЛА СІЛЬСЬКОГО ДОМОВОДСТВА ТА САДИБНОГО ГОСПОДАРСТВА

Стаття інформує про один з аспектів жіночої освіти на Чернігівщині.

Ключові слова: школа, жіноча освіта, домоводство, присадибне господарство.

«Русский народ хотя и медленно, идет вперед, его потребности в знаниях быстро растут. Деятельность, имеющая целью утоление жажды знаний стоимиллионного народа, представляет собой огромное по своей важности и сложности дело, и работников на этом тернистом у нас пути необходимо снабдить самым полным и точным знанием той области народной жизни, над поднятием которой они трудятся (Из «Отчета о положении народного образования в России Вольно-Экономического Общества в связи с общим положением школьной статистики в России») [1].

Ніжин в усі часи був містом енергійних людей, які прагнули мати освіту для ведення фінансових справ і кар'єрного зростання. Оскільки освіта спочатку була прерогативою представників чоловічої статі, на долю жінок покладалось ведення домашнього господарства, виховання дітей, рукоділля, улаштування світських прийомів та візитів.

У ХІХ ст. по всій державі почали відкриватись

навчальні заклади не тільки для юнаків, а й для дівчат, і цей процес торкнувся не тільки столиці, а й губернських, а потім і повітових міст. Ці заклади відкривались, взагалі, для дітей дворян і чиновників, але їх могли відвідувати представники інших соціальних груп: купців, осіб духовного чину, обер-офіцерські діти.

Начальні програми передбачали вивчення, здебільшого, однакових предметів в різних учбових закладах для жінок, оскільки вони були за статусом на рівні повітового або приходського училища, а інколи «гімназії в три класи».

Інформацію про Людмилинську жіночу школу сільського домоводства і садибного господарства знайдено автором у Відділі забезпеченості збереження документів Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині у фонді 342 «Ніжинська повітова земська управа» під час роботи над темою про освіту в м. Ніжині у XIX ст. Наразі фонд нараховує 4120 справ і охоплює період з 1851 по 1919 рр. У фонді зберігаються документи про діяльність Ніжинського земства в галузі освіти, медицини тощо. Інших джерел щодо теми статті автором не виявлено. Відтак наша стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Людмилинська жіноча школа сільського домоводства і садибного господарства мала статус середнього учбового закладу і знаходилась в підпорядкуванні Попечителя Київського учбового округу. Відкрита вона була 4 листопада 1903 р. в Мрині Ніжинського повіту Чернігівської губернії Міністерством народної освіти. Це була перша урядова школа сільського домоводства і садибного господарства. Планувалось, що вона даватиме знання і навички для гарної сільської хазяйки по садівництву, квітникарству, городництву, птаховодству, овочівництву, тваринництву, бджільництву тощо. Школа розташовувалась серед парку на 20 десятинах землі, розділених на садок, город, парк, двір, будівлі, площу під травосій. Крім цього, вона мала сінокісні угіддя та орні землі.

«Школа іменується Людмилинською по імені матері особи, яка пожертвувала землю для школи, дерево і гроші для побудови будинків» [3] Згаданою особою був попечитель школи С.П. Коробка, який не тільки фінансував і піклувався про заклад, а й був людиною, яка втілила в життя мрію своєї матері щодо відкриття школи. Взагалі меценат все життя займався громадською роботою. Вкладаючи в розвиток села величезні кошти, дійсний статський радник, член Державної Думи не мислив себе без рідного краю. Ще у 1867 р. він в рідному селі Мрин відкрив початкове училище для селянських дітей, 1901 р. – Мринську ремісничу школу. Його коштом у 1900 р. було збудоване двокласне училище та будинок для учителів.

Людмилинська школа мала кам'яні та дерев'яні

будівлі, достатню виробничу базу (молочарню, скотний двір, пташник, двір для рідкісних видів птахів, будівлі для варіння варення та сушіння фруктів, гумно для хліба тощо). Крім того планувалось побудувати оранжерею. На влаштування всіх цих будівель із державної скарбниці було виділено 34000 руб., 4000 руб. надало губернське земство, 3250 руб – повітове земство, а також 11957 руб. надійшло від С.П. Коробки. Вся сума склала 53957 руб.

У 1904 р. в Санкт-Петербурзі були видані правила даної школи під назвою «Значення Людмилинської жіночої школи сільського домоводства та садибного господарства для економічного розвитку сільського життя». Доклад під цією назвою був прочитаний на третьому з'їзді російських діячів по технічній та професійній освіті в Санкт-Петербурзі 4 січня 1904 року [2].

Очолювала школу Е.М. Гриньова. Вона мала гімназичну і спеціальну освіту з городництва, яку отримала в школі міста Кастнер в Марієнфельді біля Берліна. Крім начальниці, до штату входили дві учительки – Е.В. Шретер та А.І.Лінгольд. Ще у школі працювали викладач Закону Божого К.С. Богдановський, який закінчив духовну семінарію, садівник та економка, а на зимовий період запрошувалась модистка крою, шиття та ремонту одягу. Учительки поряд із загальною освітою мали ще й спеціальну з кулінарії, ведення молочного хазяйства, прання та домоводства. Планувалося запрошувати працівників з навичками догляду за свійськими птахами і тваринами. При навчальному закладі працював лікар.

Школа підпорядковувалась безпосередньо попечителю Київського учбового округу. Начальниця та вчительки знаходились на державній службі у відомстві Міністерства народної освіти, отримували зарплату і мали право на пенсію, як і в жіночих середніх учбових закладах.

Людмилинська жіноча школа була розрахована на 60 учениць, 28 з яких мали можливість жити в інтернаті. Їх вік коливався від 15 до 22 років. Програма навчання була розрахована на отримання навичок, необхідних для життя освіченої хазяйки. Крім Закону Божого, російської мови, арифметики та практичної геометрії в школі викладали природознавство (включало в себе загальне знайомство з природою, пояснення найважливіших явищ природи (фізика, хімія, метеорологія), основи фізіології рослин та тварин, садівництво та городництво (практичні відомості з влаштування саду та городу, розведення овочів, квітів, догляд за плодовими та ягідними деревами і кущами, боротьба з шкідниками, догляд за свійськими тваринами, птаховодство). Багато часу відводилось вивченню ведення молочного хазяйства та переробці продукції з молока та м'яса. Читався в школі і курс бджільництва (догляд за

бджолами, отримання меду та воску). Велика увага приділялась діловодству (роботі з кореспонденцією, обліку і веденню необхідних записів з хазяйства, складанню розрахунків і кошторисів), а також веденню домашнього господарства (кулінарна справа, заготівля продукції сільського господарства, прання, прасування білизни тощо). У дівчат формували практичні навички з шиття, розкрою, ремонту білизни та одягу, дотримання правил особистої гігієни та надання першої допомоги, основ раціонального харчування в різних вікових групах, економного ведення хазяйства. Окремий час відводився на спів світських та духовних творів.

Навчання в школі тривало 3 роки і розділялося на 3 класи. Сюди приймали дівчаток всіх прошарків населення і віросповідань, які мали свідоцтво про закінчення начального училища. Крім штатних учениць, могли бути прийнятими і практикантки, що мали бажання навчитись окремим дисциплінам (ведення присадибного хазяйства або домоводства). Для них розмір плати за навчання залежав від умов вступу.

Для ведення хазяйства в школі щотижня призначали чергову зі старших учениць, яка іменувалася «хазяйкою», з помічницею, вибраною з молодших учениць. До їх обов'язків входило сервірування столу, роздача їжі, розливання чаю та інші роботи, які зазвичай виконувала економка.

Людмилиńska школа проіснувала до 1911 р. У її приміщенні відкрили учительську семінарію. При семінарії існував інтернат з платою за утримання 120 руб. на рік. При цьому 15 найбільш працьовитим, здібним і незабезпеченим вихованкам через місяць після вступу до семінарії могли призначити стипендію. Семінарія мала молочне хазяйство, займалась птахівництвом, садівництвом та городництвом, навчання яким проводилось факультативно для того, щоб вихованки в майбутньому, працюючи учителями, могли надавати допомогу і поради по догляду за худобою, птицею і городом і разом зі старшими ученицями школи могли працювати в цій галузі.

При вступі до семінарії кожна учениця давала підписку, що вона зобов'язується прослужити оговорену кількість років, або повернути витрачені на неї у вигляді стипендії гроші. Цю стипендію отримували також і діти земських учителів. Так, у 1916 р. до Ніжинської земської управи надійшло клопотання про надання стипендій для навчання в Людмилиńskiej семінарії Ксенії Гаврилей – дочці козака с. Вертіївки та вчительки Вертіївського училища Лідії Гавриле, а також дочки козака с. Вертіївки Параски Дудченко.

Після закінчення Людмилиńskiej семінарії її кращі молоді випускниці отримували призначення на роботу до місцевих училищ, зокрема Анна Дмитрівна Лещанська отримала призначення до

Дроздовського першого початкового народного училища, а Віра Іванівна Кузьменко – до Дроздовського другого училища.

Отже, Людмилиńska жіноча школа сільського домоводства і садибного господарства є чудовим зразком навчального закладу, у якому втілена ідея отримання теоретичних і практичних навичок щодо ідеального ведення хазяйства.

Посилання

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 342, оп. 1, спр. 1077, арк. 32.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 342, оп. 1, спр. 1488, арк. 84.
3. Коробка П.С. Значение Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства для экономического развития сельской жизни. – СПб., 1904. – 48 с.

Диденко Т.А. Людмилиńska женская школа сельского домоводства и усадебного хозяйства

Статья информирует об одном из аспектов женского образования на Черниговщине.

Ключевые слова: школа, женское образование, домоводство, усадебное хозяйство.

Didenko T.A. Liudmilinska female school of village housekeeping and personal plot of land

The article informs about the aspect of female education in Chernihiv region.

Key words: school, female education, housekeeping, personal plot of land.

31.03.2011 р.

УДК 94(477) «19»

С.В. Горохов

ДОПОМОГА ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КООПЕРАТИВНОМУ РУХУ В АГРАРНІЙ СФЕРІ

В статті розглядається діяльність земств Чернігівської губернії, як органів місцевого самоврядування, що сприяла розвитку кооперації в аграрній сфері. На початку XX ст. земства створили мережу кооперативних організацій та залучили для їх розвитку значні капіталовкладення.

Ключові слова: земства, губернія, кооперація, кредит, сільськогосподарські товариства.

На початку XX ст. більшість селянських господарств не мала власних матеріальних можливостей для підвищення економічного становища. Основним фінансовим джерелом був Селянський банк, який надавав кредити селянським господарствам терміном до трьох років, з певними відсотками. Але умови кредиту були важкими для дрібних господарств. Цербилоселянинаборжником

або взагалі його розорювало. Низька купівельна спроможність негативно позначалася на усій системі ведення сільського господарства, унеможливлювала придбання сучасної сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив. Земські органи самоврядування були найближчими організаціями, які відчували негайну потребу допомоги в цій галузі.

Дореволюційна історіографія представлена працями, автори яких аналізують історію становлення земств Російської імперії, та роботами, в яких характеризуються окремі аспекти економічної діяльності земств, зокрема, сприяння розвитку кооперації, поширенню агрономічних знань тощо.

Вагомий внесок у дослідження соціально-економічної діяльності земств зробили О.І. Васильчиков та Б.Б. Веселовський. До ювілейних дат діяльності земств з'явилися праці Т.І. Тихонова, А.Г. Авчиннікова, Г.Є. Львова. Вони узагальнили перший досвід діяльності земств і досить високо оцінили ефективність земського самоврядування [1; 2; 3; 13; 23]. Здобутком дореволюційної історіографії є праці, в яких висвітлено окремі напрямки земської соціально-економічної діяльності. Це дослідження В.Д. Кузьмін-Караваєва, В.В. Мавричева, О.В. Тейтеля, О. Григоровського. Автори вперше проаналізували роботу економічних органів, проведення показових заходів, висвітлили умови роботи земських агрономів тощо [5; 4; 22].

В радянській історіографії земська проблематика згадувалася в рамках вивчення дореволюційної історії СРСР та УРСР. Основна увага радянських дослідників приділялася земській реформі 1864 р. та обмеженням з боку царського уряду. Протягом 90-х рр. XX ст. сучасна українська історіографія поповнилася працями, в яких висвітлюється діяльність земств окремих губерній, та дослідженнями, в яких проаналізовано основні напрямки їх роботи.

На початку XXI ст. з'являється ряд досліджень, в яких автори звертають увагу на господарський аспект земських справ. Чільне місце належить дослідженню О.М. Обметко, в якому особлива увага приділена соціально-економічному напрямку діяльності земств Лівобережної України. При цьому дослідження обмежується хронологічними рамками 1864-1895 рр. Окремі напрямки земської господарської діяльності в Україні розглядаються на сторінках періодичних видань [6; 7; 8; 12; 15; 16; 18; 19; 21; 24; 25]. В своїх наукових статтях автори, використовуючи малодосліджені архівні матеріали, наводять факти, які конкретніше характеризують земську допомогу різним галузям господарства.

Огляд історіографії свідчить про те, що в більшості праць висвітлювалися теоретичні та практичні питання загального характеру з досліджуваної теми, опосередковано пов'язані з соціально-економічною діяльністю земств губерній

на території України.

З метою підвищення власної продуктивності селянські господарства почали об'єднуватися у сільськогосподарські товариства. Завдання й цілі цих об'єднань полягали у наданні практичної допомоги селянським господарствам шляхом поширення агрономічних знань, удосконалення агротехніки, продажу сільськогосподарських машин, відкриття спеціалізованих складів тощо. Крім того, товариства об'єднували капітали дрібних селянських господарств та займалися посередницькими операціями, що давало селянам більше можливостей для збуту власної продукції та купівлі сільськогосподарських машин. Завдання сільськогосподарських товариств в області економічної допомоги практично збігалися з земськими.

Сільськогосподарські товариства були різними як за соціальним складом, так і за територією діяльності. Вони поділялися на губернські, повітові та товариства малого району. Але незалежно від типу, сільськогосподарські товариства в своїй більшості також не мали достатніх фінансових та економічних можливостей. Особливо діяльністю товариств були не задоволені банки, бо не отримували від них значних прибутків, адже існував значний розрив між терміном часу, на який товариство брало у банку позику, і на який видавало кредити селянам. Так, позика в банку була короткостроковою, а селянам 25 % від цієї суми товариство надавало довгостроково, що гальмувало кредитні операції обох сторін.

Земства звернули увагу на ці організації з метою зробити дрібні селянські господарства більш продуктивними. Намагаючись поліпшити ситуацію у цій сфері, земства обрали два напрямки: створення земських кас дрібного кредиту та підтримку сільськогосподарських спілок і різного роду кооперативних організацій. Діяльність земств у цьому напрямку полягала у створенні кредитних і сільськогосподарських товариств, забезпеченні вигідних для селян умов придбання кредиту.

Чернігівська губернія була першою у наданні субсидій кредитним товариствам. Але з 1882 р. земство припиняє свою діяльність у цьому напрямку і займається отриманням відсотків від кредитних товариств. Така політика існувала до 1896 р., коли на зборах губернської ради вирішено знову запровадити використання дрібного кредиту.

На чергових земських зборах 1897 р. було ухвалено рішення про запровадження повітових кредитних товариств та волосних селянських кас дрібного кредиту. Гарантом та посередником виступало губернське земство. Позиками мали право користуватися всі верстви населення. Крім того, для допомоги кредитним касам було вирішено відкрити в губернії земський банк дрібного кредиту, головним завданням якого було надання фінансової допомоги кредитним організаціям і дрібним

селянським господарствам для купівлі земельних ділянок. Але справа створення мережі кредитних організацій у Чернігівській губернії йшла занадто повільно. Причиною був законопроект від 1 липня 1895 р., який забороняв взаємовідносини між кредитними організаціями і тим самим гальмував створення цілісної системи кредитів. До того ж його положеннями не передбачалося участі у кредитній справі земських організацій. Лише 7 липня 1904 р. був прийнятий новий закон стосовно кредитних організацій та операцій. Згідно з його положеннями, створювалися земські й селянські кредитні організації [20, 1-19].

Основною формою земської допомоги стало фінансування. Схема, за якою здійснювалася фінансова допомога сільськогосподарським товариствам, була ухвалена 15 червня 1905 р. черговою сесією Чернігівського губернського земства. Згідно з прийнятими правилами, губернське земство фінансувало місцеві сільськогосподарські товариства у випадку їх клопотання за умов, що діяльність сільськогосподарських товариств є узгодженою з напрямками роботи місцевого земства. Крім того, про всі грошові операції товариства повинні були щороку звітувати комісії губернського земства, яка має у своєму складі не менше двох представників від губернського земства та чинного представника у губернській економічній раді. Позики надавалися двох типів: необмежені та ті, що поверталися. На момент виникнення товариства земство відраховувало не більше 100 крб., на поточні потреби для товариств малого району – не більше 200 крб., для повітового – не більше 500 крб. Окремою статтею наданих позик були кошти для винагород фахівців: для малого району – не більше 400 крб., для повітових – не більше 600 крб. для проведення конкурсів та виставок. Позики, які поверталися, видавалися на десять і більше років під 4 % річних та гарантію місцевого повітового земства на загальних основах. Ці позики, як правило, надавалися для закупівельних, посередницьких операцій, проведення показових заходів тощо. Повітові земства для фінансування сільськогосподарських товариств надавали позику, розмір якої становив не менше однієї третини від загальної суми позики від губернського земства [17, 12-16].

Про велике значення, яке Чернігівське губернське земство надавало сільськогосподарським товариствам, свідчить те, що 16 липня 1905 р. Чернігівська губерньська рада постановила включити до складу губернської економічної ради як повноправних членів представників від сільськогосподарських товариств та інших сільськогосподарських закладів [4, 131-132].

Підтримка з боку земств сприяла збільшенню кількості сільськогосподарських товариств. У

Чернігівській губернії першим засновано Ніжинське сільськогосподарське товариство, створене у 1897 р. До 1907 р. в губернії функціонувало тільки 12 сільськогосподарських товариств. Починаючи з 1908 р. по 1914 р. включно їх кількість збільшилася на 94 і становила 106 товариств, з яких одне було губернського типу – (Чернігівське), двоє – повітового – (Ніжинське та Мглинське). Понад 60 % усіх грошових коштів у товариства надходило від комерційної діяльності, до 16 % власних коштів ці організації витрачали на агрономічну допомогу селянам та 6% – на розвиток місцевих промислів. Термін діяльності більше 70 товариств перевищував п'ять років, що говорить про стійкість цих організацій [17, 1-7].

Кооперативний рух, який набув розвитку в Російській імперії, в тому числі і в Україні на початку XX ст., мав велике економічне значення для розвитку усієї сфери сільського господарства. Але недостатня кількість капіталів, відповідних фахівців та відсутність сильної зацікавленості у селян значно гальмували розвиток кооперації на селі. Проводячи пошук передових форм економічної допомоги, земські організації бачили в широкій кооперації один із способів вирішення соціально-економічних проблем на селі. Особливістю земської допомоги було поєднання широкого фінансування товариств та спілок з просвітницькою роботою. Земства не тільки надавали кошти, а і вчили членів кооперативних організацій правильно їх використовувати. З цією метою проводилися спеціальні лекції та курси, відряджалися дільничні агрономи. Власне самі представники цих організацій запрошувалися до роботи у губернських та повітових економічних радах. Це свідчить про довіру та міцне співробітництво земств з селянськими кооперативними організаціями. Про успіх земської участі у кооперативному русі свідчить збільшення кількості сільськогосподарських і кредитних товариств та участь в них селянських мас.

Підтримка кооперативних організацій земствами Чернігівської губернії не обмежилися лише наданням одних лише позик. Важливим напрямком активізації господарської діяльності було створення земських кас дрібного кредиту. Цьому сприяв затверджений 14 липня 1906 р. Міністерством фінансів «Зразковий статут земських кас дрібного кредиту». Згідно зі статутом, земська каса дрібного кредиту мала власний зворотній капітал, який забезпечував процедури кредитування. Капітал каси мав відокремлюватися від спеціального капіталу, створеного земськими зборами. Головним завданням каси було сприяння підвищенню виробництва сільських господарств, кредитних товариств та спілок шляхом надання довгострокових, не обтяжливих кредитів [9]. Прогресивними елементами цього статуту були його доступність для селян. Незалежність від спеціальних

земських капіталів зберігала каси від збитковості та витрачання ними коштів не за призначенням.

Після запровадження статуту, набув прискореного характеру процес створення кас дрібного кредиту. У Чернігівській губернії тільки за два роки 1907-1909 рр. їх кількість зросла від 14 з капіталом 704 900 крб. до 35 з капіталом 1 716 000 крб. [20, 1-9].

Особливістю земських кас дрібного кредиту у Чернігівській губернії було те, що 41 % їх капіталів складали приватні заощадження. Це давало можливість збільшувати власні капітали за рахунок місцевих коштів. Зростання кількості земських кас безпосередньо впливало на збільшення і розмір позик кредитним та кооперативним організаціям. Протягом 1908-1909 рр. позики кредитним товариствам в операціях земських кас зросли з 25 % до 35 %. (з 107 800 до 230 тис.) [20, 1-9].

Але цього було замало, щоб забезпечити більшу частину селян кредитом. У 1909 р. на одному із засідань Чернігівського губернського земства було прийнято рішення об'єднати дрібні каси у єдину губернську, яка б займалася усіма напрямками кредитних операцій. Це підвищувало довіру державних органів до кас дрібного кредиту, бо гарантом виступало губернське земство, і давало можливість більш системно надавати допомогу повітовим касам дрібного кредиту.

Але такі централізовані тенденції ускладнювали кредитні операції. За таких умов зменшувалася участь у процесі повітових земств, які були більш наближеними до селянських проблем. Слід також сказати, що посилення губернського земства, в умовах постійного протистояння його з повітовими, останніми сприймалося негативно і розглядалося як спроба зробити повітові земства залежними від губернського [20, 15-19].

Проводячи паралелі між станом розвитку кредитних земських кас в Харківській та Чернігівській губернії, необхідно зазначити, що за кількістю кас дрібного кредиту Чернігівська випереджала Харківську губернію. У першій діяло 35, у Харківській - 11 кас, але загальний обсяг зворотних капіталів 11 кас Харківської губернії становив 5 млн. 728 тис., в той час як капітали 35 кас Чернігівської губернії дорівнювали 2 140 тис. крб. [10].

Отже, як ми можемо зазначити, така структура, як земські каси дрібного кредиту мали право на життя. З кожним роком їх кількість збільшувалася, а розміри капіталів набирали тенденцію до зростання. Знову ж таки, як у попередніх своїх заходах, для досягнення успіху земства застосували метод наближення допомоги до населення. Якщо досі фінансовим джерелом був Селянський банк, послугами якого могло скористуватися більш заможне селянство, то з появою земських кредитних кас кошти могли отримати усі верстви сільського населення. Велике значення мало також те, що земства за допомогою

цих структур перейшли від підтримки вже існуючих кооперативних організацій до допомоги у створенні нових. Створення філій по всій території губернії прискорювало фінансове забезпечення селянських господарств, що давало можливість селянам придбати нову сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, налагодити збут товару та таке інше. В свою чергу це створювало умови для переходу від екстенсивного до інтенсивного способу ведення господарства.

Завершуючи огляд економічної діяльності земств Чернігівської губернії на початку ХХ ст., зазначимо, що головною ознакою земської діяльності на цьому етапі став перехід від суто агрономічно-просвітницької допомоги до агрономічно-економічної. Головною метою стало надання допомоги селянам щодо підвищення продуктивності власних господарств не тільки шляхом просвітництва, а реальними коштами. З цією метою була розпочата широка фінансова допомога та співпраця з кооперативними організаціями різних рівнів. Було взято курс на поширення кооперативного руху на селі та все більшого залучення населення до створення кредитних та сільськогосподарських товариств. Для полегшення кредитування створювалися земські каси дрібного кредиту. Отже земська діяльність у цьому напрямку не була збитковою для обох сторін, і мала право на подальший перспективний розвиток.

Посилання

1. Авчинников А.Г. Пятидесятилетие земства 1864-1914. Иллюстрированный очерк для земских школ и для народа / А.Г. Авчинников. – Екатеринослав.: Народное издание, 1914.
2. Васильчиков А.И. О самоуправлении: в 3 т. / А.И. Васильчиков – СПб., 1871. – Т. 3: Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. – 345 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: в 4 т. / Б.Б. Веселовский – СПб.: Издание О.Н. Поповой, 1909. – Т. 3. – 710 с.; Т. 4. – 831 с.
4. Выписка из журнала заседания экономического совета при губернской земской управе 16 июля 1905 г. – Чернигов, 1905. – С. 131-132.
5. Григоровский А. О земстве / А. Григоровский. – Харьков, 1914.
6. Гуз А.М. Земства в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності / А.М. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 55-59.
7. Гапінко А.А. Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» / А.А. Гапінко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 97-102.
8. Гандиш А.М. Діяльність Чернігівського губернського земства / А.М. Гандиш, П.В. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4 – С. 119.
9. Доклады Харьковской губернской управы очередной сессии губернского собрания 1907 г. :ДАХО, ф. 304, оп. 1., спр. 2577, т. 1, арк. 119.
10. Краткие Справочные сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 г. – Петроград: Главное управление землеустройства и земледелия при Департаменте Земледелия, 1915. – 128 с.

11. Кузьмин-Караваев В.Д. Земство и деревня 1898-1903 гг. / В.Д. Кузьмин-Караваев – СПб.: Типография общества печатного дела Е. Евдокимов, 1904.

12. Лохматова А.И. Катеринославське земство / А.И. Лохматова. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 198 с.

13. Львов Г.Е. Наше земство и 50 лет его работы / Г.Е. Львов, Т.И. Полнер. – М.: Изд-во «За друга», 1914.

14. Маврычев В.В. Согласование земских экономических мероприятий как органов местной самостоятельности населения / В.В. Маврычев – СПб., 1913. – 15 с.

15. Мармазова О.И. Просвітницька діяльність земств в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Мармазова Ольга Іванівна. – Донецьк, 1998. – 108 с.

16. Маскина А.С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история» / Маскина Алла Степановна. – М., 2002. – 16 с.

17. О субсидировании Губернским земством сельскохозяйственных обществ на проведение агрономических мероприятий // Журнал заседаний Черниговского Земского Собрания 50 сессии 1914 г. – Чернигов, 1914. – С. 1-7.

18. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.

19. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Петров Олександрович. – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.

20. По вопросу организации мелкого кредита в Черниговской губернии // Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания 46 сессии 1-15 декабря 1910 г. – Чернигов: Типография Черниговского губернского земства, 1911.

21. Половец В.М. Інститут земських агрономів / В.М. Половец // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5/6. – С. 109-116.

22. Тейтель О.В. Элементы участковой агрономии. – СПб., 1909. – 64 с.

23. Тихонов Т.И. Земство в России и на окраинах. – СПб., 1907. – 150 с.

24. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні: Історіографія (1864-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Шаравара Тамара Олексіївна. – К., 2005. – 247 с.

25. Шевченко В.М. Олександр Русов і Чернігівщина / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 50-53.

Горохов С.В. Помощь земств Черниговской губернии кооперативному движению в аграрной сфере

В статье рассматривается деятельность земств Черниговской губернии, как органов местного самоуправления, что благоприятствовала развитию кооперации в аграрной сфере. В начале XX ст. земства создали сеть кооперативных организаций и инвестировали значительные средства в их развитие.

Ключевые слова: земства, губерния, кооперация, кредит, сельскохозяйственные общества.

Horokhov S.V. Chernihiv zemstvos' support of cooperative movement in agriculture

The activity of Chernihiv zemstvos, as local governing organs, which supported development of cooperation in agriculture, is depicted in this article. In the beginning of XX century zemstvos formed some cooperative organizations and invested money in their development.

Key words: zemstvos, province, cooperation, loan, agricultural associations.

31.03.2011 р.

УДК 94(477.-05):929:7.041.5

О.Я. Заїка

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ОБРАЗИ У СИЛУЕТНИХ ПОРТРЕТАХ Г. НАРБУТА

У статті розглядаються історичні та біографічні образи, відображені у силуетних портретах Георгія Нарбута.

Ключові слова: силует, портрет, мистецтво, графіка, композиція.

Будь-яка неповторна і яскрава особистість, тим більше митець, відтворює себе у своїх роботах, а характер художніх вражень впливає на особистісне становлення майстра.

Діапазон жанрових інтересів Георгія Нарбута був досить широкий. Він працював у царині акварелі, пера й олівця, шрифтової композиції і геральдичних знаків, лубка й народної іграшки, кольорового естампу й книжкової ілюстрації, східних й античних мотивів. Він малював візерунки для ситцю, шпалер, пляшкових етикеток, звертався до жанру плакату.

Становлення, розвиток і розквіт таланту Георгія Нарбута відбувалося у перші два десятиліття XX ст., які були складним періодом для розвитку мистецтва загалом: знищувалися старі традиції, створювалися численні течії, стилі. Г. Нарбут на кожному етапі творчого шляху опановував готичний, ампірний, український барочний стилі, поступово йдучи до свого власного яскравого стилю, відпрацьовуючи свою, нарбутівську, манеру у виконанні робіт книжкової графіки, окремих акварелей, декоративних мініатюр, малюнків батального, казкового, пейзажного, інших напрямків, зокрема, силуетних портретів.

Силуетні портрети Георгія Нарбута в мистецтві початку XX ст. займають неабияке місце. Манера виконання його ескізів та малюнків, створених у рідному краї, свідчить про те, що він навчився «мислити графічно» [1, 24], «внутрішнім оком» міг побачити, і відразу в образі силуету, навіть те, що було насправді неймовірно [1, 210-211].

У той же час силуетні портрети Г. Нарбута за трактуванням образів, за композицією інколи відрізняються один від одного так сильно, що дати загальну характеристику їхніх особливостей і переваг, на думку дослідника життєвого і творчого шляху Георгія Нарбута П. Білецького, – неможливо [1, 121]. Виникає необхідність дослідити джерела, які надихали художника-графіка на створення ним силуетних портретів.

Різні аспекти життєвого і творчого шляху Георгія Нарбута розкривалися у праці «Нарбут, його життя і мистецтво» (1923), яка містила спогади Г. Лукомського, Е. Голербаха, Д. Митрохіна. Брошура В. Охочинського «Книжкові знаки Георгія Нарбута» (1924) присвячена творчості художника. У 1926 р. київський журнал «Бібліологічні Вісті»

був присвячений посмертній виставці творів Нарбута (серед авторів – історик Федір Ернст, друг Нарбута). В ілюстрованому альбомі «Георгій Нарбут» П. Білецького (1983) було зібрано твори художника, деякі з них публікувалися вперше. Найбільш фундаментальною працею, присвяченою творчості Г. Нарбута, є книга П. Білецького «Георгій Іванович Нарбут» (1985), в якій вперше глибоко і ґрунтовно досліджується життя і творчість художника-графіка у тісному зв'язку з історичними і політичними подіями у Росії, Україні 1910-1920 рр. Докладно аналізуючи роботи Нарбута, автор визначає місце і значення його мистецтва у російській і українській книжковій графіці. Ряд цікавих робіт, присвячених Нарбуту («Георгій Нарбут і українське народне мистецтво», «Лупа Грабуздов – літературна містифікація Георгія Нарбута та його друзів», «Талант Георгія Нарбута» та ін.) належить доктору історичних наук С.І. Білоконю.

У статті автор ставить за мету охарактеризувати образи, зображені у силуетних портретах Георгія Нарбута, з огляду на історичні і біографічні події у житті художника.

У Росії мистецтво чорного силуету набуло популярності у другій половині XVIII ст. Силуетні портрети – прості для виконання і порівняно недорогі – можна було побачити у пишних палацах і будинках поміщиків середнього достатку. Вони прикрашали стіни житлових кімнат, альбоми панянок, їх дарували і дбайливо зберігали [2, 221]. Профільні портрети вирізували з паперу і тканини, малювали тушшю по картону, гіпсу, фарфору і слонової кістці. Інколи їх розміщували у вишукані рами, наближаючи тим самим до творів високого мистецтва.

Син Кирила Григоровича Розумовського граф Петро Кирилович Розумовський зібрав разом силуети своїх друзів і знайомих, розмістив на гравійованому паспарту, підписав і переплів їх у два томи. У перший увійшло 95, у другий – 94 силуети. На внутрішньому боці палітурок був приклеєний ескібрис бібліотеки Розумовського [3].

Художники збагатили силует новими штрихами і рисами. Композиції побутових сцен, історичних та батальних епізодів війни 1812 р. професійного художника-силуетиста Ф. Толстого характеризує чітка лінія, вишуканість, лаконізм, творча фантазія. Близькі до силуетів композиції М. Добужинського, гравюри Г. Остроумової-Лебедевої, роботи «художників-міріскусників» В. Гельмерсена, К. Сомова, О. Бенуа, Б. Кустодієва. Майстрами силуету стали на рубежі XIX-XX ст. Н. Симонович-Єфімова, Є. Круглікова.

Мистецтво силуетів було поширене і на Україні. З літературних джерел відомо, що виготовленням силуетних витинанок захоплювалися М. Гоголь, Г. Нарбут, І. Репін. Такі силуети – оригінальне явище мистецтва XIX ст. Їх художньо-образна

система ґрунтувалася на графічних засадах: чіткість і ясність контурів, виразність ліній, витримані закони перспективи та пропорційні відношення. Талановиті художники вміли передавати і простір, і розвиток дії [2, 221].

Георгій Іванович Нарбут, уперше звернувшись до силуету, упевнено ввів його у свою мистецьку палітру. Силуети досить часто є «родзинкою» його книжкових робіт [3]. «З малих літ, скільки себе пам'ятаю, мене вабило малювання. За браком фарб, яких я не бачив, доки не потрапив до гімназії, й олівців, я використовував кольоровий папір: вирізав ножицями й клеїв поспою з тіста (у мене збереглось кілька таких моїх витинанок із того часу) [4, 213].

Ставши відомим графіком, Нарбут, за свідомством сучасників, силуети не вирізав, а малював. Можливо, вирізування залишилось у дитинстві як одна з дитячих забавок, а, можливо, художник все-таки іноді брав ножиці до рук. Але таких свідчень немає. На ілюстраціях можна побачити, що силуети Нарбута такі витончені, що, певно, не можуть бути виконані інакше, ніж графічно [5].

Галерею «класичних» погрудних силуетів Г. Нарбут почав створювати у 1911 р. Ілюстрована ним книга «Три байки Крилова» («Брехун», «Селянин і Смерть», «Фортуна і Жебрак») цілком побудована на силуетах.

У новому для себе жанрі Нарбут виявляє глибоке знання законів силуету, майстерно будує сцени, вдало виводить предметний антураж [6]. У книзі «Крилов. Байки» (1912) художник звертається до образу самого байкаря Івана Андрійовича Крилова. Його зображення П. Білецький вважає кращим не тільки у графіці, але і у російському мистецтві загалом.

Натитульному аркуші книги – профільний портрет Віри Павлівни Кир'якової, нареченої Нарбута, якій присвячена книга. Вона у капелюшку, прикрашеному стрічками, квітами і колосками. Метелики, що пурхають, надають портрету характеру грайливого компліменту... З ніжністю і ніби із сором'язливою посмішкою мальований портрет оспівує юність, грацію, жіночність [1, 71, 122].

Цікаво, що, рухаючись за поетичним рядком Крилова, Нарбут звернувся через силует до жанру історичного портрета. Саме таким є ефектний, трохи причепурений кінний портрет генерал-фельдмаршала найсвітлішого князя М.І. Кутузова (фронтиспис до книги «1812 рік в байках Крилова» (1912) [6].

Паралельно з байками Крилова Нарбут працює над оформленням казки Г.Х. Андерсена «Соловей». На думку П. Білецького, багато в стилі малюнків до «Солов'я» почерпнуто з українських вражень художника [1, 59].

Декоративність силуетів Г. Нарбута привернула увагу Державного порцелянового заводу у Петрограді, і деякі силуети були використані для декорування порцелянового посуду у 1922 р. (зокрема для лотка

з розписом за казкою Г.Х. Андерсена «Соловей», виконавець О. Якимовська) [7].

У 1913-1914 роках художник перебував на рідному хуторі Нарбутівка. Тут він працював з великим завзяттям не тільки для заробітку, а й «для душі». Його розвагою було виконання силуетних портретів... Він робив начерк олівцем, іноді просто обводив тінь від моделі, потім доопрацьовував обрис, шукаючи найбільшої виразності, далі зафарбовував його тушшю, нарешті зменшував зображення до бажаного розміру з допомогою спеціального пристрою – так званого пантографа. Портрети виходили не тільки схожими, а й сягали ступеня типізації. Часом він не міг стримати своєї природженої уїдливості, висловлював у силуетах доброзичливо-глузливе ставлення до натури [8, 13, 14]. Кожний персонаж названий вигаданим ім'ям: батько художника перетворений на «Євдокима», мати – у «Марину», брат Борис – в «Афоню». Священик села Хохловки, о.Михайло, прозваний «батьком Тимохом», отакий монументальний попище, якого хіба що знущаючись над його саном, тільки і можна вигадати; Єлисей, гість-студент – особливо запам'ятовуються [1, 98, 99].

1915 рік був часом створення інтимних портретів, бездоганно схожих, не ідеалізованих і не жартівливих. До їхнього числа належить груповий сімейний портрет: Нарбут малює стоячи, його дочка стоїть з лялькою в руках, дружина в'яже мереживо, зручно вмостившись у кріслі... Фігури дорослих представлені в русі; художник немов відхиляється від свого альбому, то піднімає голову, щоб поглянути на натуру; руки жінки граціозно злітають і опускаються, ніжкою вона неначе ворухить в такт рукоділлю. Дитина не пустує, стоїть сумирно, здається, говорить до ляльки щось повчальне [1, 122].

У «доброму хвилину» зобразив художник і свого батька, з яким взагалі-то не був пов'язаний гарячою синовіою любов'ю. Майстер ушляхетнив його... тим, що відтворив у мундирі земського урядовця. Примітно, що на звороті написав: «Батько», утримавшись від своїх звичних жартівливих прізвиськ [1, 124].

Мабуть найкрасивіший, «аристократичний» профіль в Я. Ждановича, тонкі риси обличчя і у В. Чемберса, В. Замирайла, М. Зенкевича... Їхні відмінності виражені у посадці голів... в контурі ротів... Волосся, потилиці також служать для характеристики моделей [1, 124].

У інших персонажів правильності рис обличчя немає... Але Нарбут утримується від шаржу, хоч би і дружнього, знаходить способи надати образам привабливості... Менше за інших ушляхетнював Нарбут себе самого, вималюючи своє друге підборіддя, відкоплені губи, пучок волосся, що смішно стирчить на потилиці. Але, дивно, якраз

ці... подробиці вносять у портрет художника щось затишне, добре, «домашнє» [1, 125].

У 1914 році Нарбут намалював для журналу «Лукомор'я» знущальні силуетні портрети Франца-Йосифа і Вільгельма II.

Повернувшись в Україну з Петербургу у 1917 р., перебуваючи у невизначеному стані відносно своїх перспектив, Г. Нарбут створює декілька силуетних портретів. Художник вдається до силуетних фігур, що дозволяє розширити діапазон образотворчих можливостей. У фігурі брата Сергія виражені відвага і воля до перемоги, у фігурі матері – певна ґрунтовність, а в деталях, мілких рисах обличчя – незахищеність, жіноча слабкість [1, 153- 154].

Майже щодня Нарбут встигає створити по силуетному портрету, зазвичай на повний зріст. Батька, який приїхав до нього поділитися горем, Нарбут зобразив з палицею в руці, згорбленим, полисілим [1, 157].

14 жовтня 1917 р. Нарбут остаточно переїздить до Києва, де його було обрано професором графіки, а потім – ректором першого вищого художнього закладу в Україні – Української Академії Мистецтв.

1918 роком датований сімейний портрет художника у Нарбутівці. Стара покалічена верба, обвита плющем, пенюк, біля якого стоїть, спираючись на шаблю і палить, Нарбут. Дружина укладає троянди в кошик, діти граються [1, 157].

У 1919 Георгій створює груповий сімейний силует, на якому ми бачимо його другу дружину – Н. Модзалевську. Вона вирізує ножицями силует з чорного паперу, сам Нарбут підносить їй троянду, синок всівся на табуреті з іграшками, дівча щось говорить своїй нерідній мамі [1, 191-192].

Пізніше він відтворить своїх дітей у Нарбутівці в іншій композиції. Цього разу вони гуляють у вітряну погоду під наглядом містифікованого персонажу Лупи Грабуздова.

Г. Нарбут неодноразово повертається до одних і тих же портретів. В небагатослівній «палітрі» силуетиста він прагне перепробувати всі можливості: і розміри, і лінію нижнього зрізу, і орієнтацію (наліво або направо), і введення окремих деталей (брошка, окуляри і ін.) [6].

Завдяки спостережливості і інтуїції, художник прекрасно уявляв неповторний характер рухів тієї або іншої людини. Вжившись в образ людини, він ніби опановував і її звичкою, і її специфічним моторним відчуттям, був здатним викликати в уяві ті миті, які при погляді на рухому модель не вловить найшвидший олівець [1, 211].

Його роботи відрізняє бездоганне благородство, недвоякність контурів, послідовність у розміщенні профільних зображень, розташуванні всіх фігур на одній горизонтальній лінії першого плану, прекрасне поєднання суцільних чорних чітких плям з монохромним розмитим повітряним пейзажним

фоном [1, 211]. Не маючи базової художньої освіти, він використовував для портретів суто графічну силуетну манеру, демонструючи при цьому неперевершений смак, графічну культуру.

Приятель гімназичних років, історик Федір Ернст напише у 1926 р.: «Українською стихією насичені всі його художні твори, і ... джерело його генія переконливо б'є із рідного чорнозему чернігівського краю» [9, 27].

«Українське коріння» творчості Нарбута сьогодні, на жаль, недостатньо досліджене, як і малодослідженими залишаються його шрифтові композиції і станкові твори.

Посилання

1. Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. – Л.: Искусство, 1985.
2. Антонович С.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.С. Декоративно-прикладне мистецтво. Навчальний посібник. – Львів: Світ, 1992.
3. Полунина Н., Фролов А. Приятнейшая тень: Русский силуэт. – Москва, 1997. <http://siluet.org.ru/cgi-bin/texts.cgi?lang=ru&razdel=1&text=pt/collectors>
4. Шудря М. «Люблю тебе больше життя»... (Автобіографія Георгія Нарбута і його листи до дружини) // Хроніка 2000. – 1996. – Вип. 16. – С.208-211 (Хроніка XIX – XX ст. Форми і відбитки).
5. Лазарева Н. Торжествующая двухмерность. <http://siluet.org.ru/cgi-bin/texts.cgi?lang=ru&razdel=1&text=malevich/lazareva>
6. Полунина Н., Фролов А. Приятнейшая тень: Русский силуэт. – Москва, 1997. <http://siluet.org.ru/cgi-bin/texts.cgi?lang=ru&razdel=1&text=pt/fourth>
7. Самецкая Е. Советский фарфор: проблема каталога. <http://museums.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000004/st005.shtml>
8. Георгий Нарбут. Альбом. Автор-упорядник П.О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1983.
9. Ернст Ф. Георгий Нарбут. Посмертна виставка творів. – Київ, Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Шевченка, 1926.

Заика Е. Я. Историко-биографические образы в силуэтных портретах Г. Нарбута

В статье рассматриваются исторические и биографические образы, отраженные в силуэтных портретах Георгия Нарбута.

Ключевые слова: силуэт, портрет, искусство, графика, композиция.

Zaika O. Ya. The history and biographic appearances in the silhouette portraits of George Narbut

The history and biographic appearances displayed in the silhouette portraits of George Narbut are examined in the article.

Key words: silhouette, portrait, art, graphic arts, composition. 29.03.2011 р.

УДК 94(477.-05): 801.65

В.В. Зайка

ГЛУХІВСЬКІ МОТИВИ ВІРША В. НАРБУТА «ЛЕВАДА»

У статті подається авторський варіант розшифрування образів вірша В. Нарбута «Левада».

Ключові слова: левада, Глухів, природа, символи, образ, вірш.

Володимир Іванович Нарбут (1888-1938) належить до «шести великих акмеїстів». Але якщо творчість М. Гумільова, Г. Ахматової, Й. Мандельштама досліджується активно, то літературний доробок В. Нарбута привертає до себе увагу науковців значно менше.

У 1990 р. побачили світ дві значні роботи у зв'язку з виданням однотомника віршів В. Нарбута [1, 5-44] та літературно-публіцистичної збірки «Ново-Басманная, 19», присвяченої шістдесятилітню державного видавництва «Художня література» (у 1930 р. – видавництво «Земля і Фабрика», одним із засновників якого і був В. Нарбут) [2, 313-329]. Окремі дослідження розміщені в Інтернеті [3; 4; 5; 6; 7; 8].

Досліджуючи поетичний доробок В. Нарбута так званого періоду «військовості», автори відносять образність вірша «Левада» до описання Нарбутівки, а Глухів згадують побіжно, бо у вірші фігурує глухівський Миколаївський храм. Дату написання вірша «Левада» В. Нарбут визначив як 1910 р.

У межах цього періоду (1909-1911 рр.) ціла серія віршів – «На хуторі», «В глуши», «Плавни», «На дачі» та ін. – дійсно відтворює природу навколо Нарбутівки. Дослідники враховують і той факт, що для акмеїстів символіка саду була дуже важливою [9, 49-50]. Маємо і серед творів В. Нарбута вірші «Сад» (1909 р.) [10, 60] та «Весенним днем» (1912 р.) [11, 273]. Можна зробити припущення, що ті, хто вивчав творчість поета, ніколи не були ані в Глухові, ані в Нарбутівці, та потрапили під вплив вірша «Левади» [10, 409], який насправді відповідає можливостям описання оточення Нарбутівки.

Але вірш «Левада», на відміну від вірша «Левади», значно розширений автором по тексту, і до нього включені образи, які можна тлумачити як у суспільно-історичному, так і у побутово-біографічному планах. Поет указує на об'єкт, навколо якого розгортаються події:

«Там, за бойней, за резницами,
Где мелкопоместный дом».

Це співпадає з описом Глухова у спогадах М.П. Василенка: «Если пойти налево от собора, в переулоч, то он выводил на большую площадь, называвшуюся Большим базаром. На ней стоит старая каменная церковь Николая. На этой площади избирали гетманом Скоропадского, Даниила Апостола и Кирилла Разумовского, здесь же возле

церкви стояли и гетманские палаты, от которых не осталось и следа. Только в «резницах», где продавали мясо, сохранилась часовенка с крестом, на месте бывшего здания глуховского женского монастиря [12, 59].

Отже, згаданий «мелкопоместный дом» – це будинок Біловських, який стоїть на території колишнього Дівочого монастиря. Виставлено у вірші і інші географічні параметри («Подле – реченька Есмань...»). Під валом старої Глухівської фортеці, на залишках якої стоїть будинок Біловських, протікає річка Есмань. «В Глухове, в Никольской...» – через Соборний майдан (сучасна назва) на схід від будинку Біловських знаходиться храм св. Миколи Мірлікійського. Саме в цей час після завершення місцевої гімназії Марія Біловська – «муза» старшого брата Володимира – Георгія (відомого пізніше художника-графіка, якій він присвятив свою книгу «Війна грибів») на його пропозицію «руки і серця» надала непевну відповідь [13, 28].

Володимир відносить себе до дійових образів вірша у наступних рядках: «...В панские пойду дома. Спросит девушка у парубка: «Кто вы?», – «Брут», – «А звать?», – «Хома». А далі автор дає ключ до розшифрування вірша: «Пусть растут как и при Гоголе...». Отже, якщо В. Нарбут (по Гоголю) – Хома Брут, то Марія Біловська – «панночка-відьма». Можна вважати, що це – братня іронія Володимира до старшого брата Георгія з приводу невдалого сватання.

В. Нарбут вживає термін «мелкопоместный дом» як іронічне приниження Біловських («мещанин во дворянстве»), а от ми (Нарбути) маємо «родове помістя» ще з часів самого гетьмана І.Мазепи [1, 9].

Суспільне звучання вірша проявляється з самого початку: «Что мне Рим? И что мне Генуя, корольки и короли?» Це нагадує дитячу лічилку «На золотом крыльце сидели царь, царевич, король, королевич...» – отже, «корольки и короли» – можливою для автора «цари и царенята»!

«Ты со мной поговори, Украина...»... Поет раптом від описання природи та особисто-побутової тематики підіймається до рівня національної значущості:

«Украина! Ты не та уже,
Все кругом в тебе не то...
На тебе – очипок: замужем!
Пусто молоко: снято!»

Володимир Нарбут в цей час друкує декілька етнографічних нарисів [1, 13], отже чудово знає: очіпок – ознака жінки, що одружена законно (по-християнськи). Можна припустити, якщо Георгій Нарбут користувався історико-графічними матеріалами з архіву глухівського краєзнавця П. Дорошенка [13, 16], то Володимир також мав доступ і до етнографічних матеріалів цієї збірки.

Володимир Нарбут ставить проблему: «Пусто молоко: снято!». Вершки в даному випадку

виступають символом чогось дуже значущого. Хто псує молоко? Відомо – відьма. Тут ми і починаємо розуміти двозначність образів поета, бо вершки з молока знімає не побутова відьма (образ-знущання над М. Біловською), а відьма-імперія, проти дій якої у повний голос звучить репліка:

«В Глухове, в Никольской, гетмана
Отлучили от Петра...».

Якого гетьмана? Вся Україна знає – ясновельможному гетьману Івану Мазепі оголосили анафему в Глухові у 1708 р. Це слово означає «переведення на вище». Церква ж цим обрядом знімає з себе відповідальність за того, кому оголошують анафему. А першодіяч церкви, в руках якого ключі від раю та пекла, св. Апостол Петро, здійснює суд над душами померлих, і, отже, підданий анафемі знаходиться поза церковною системою. Над ним має владу тільки Бог. Отже, намагання критиків пов'язати це місце у вірші з московським царем Петром I [1, 409] не має сенсу.

«Пусто молоко: снято!»... Вершки любить і кіт. У рік написання вірша «Левада» брат Георгій малює ілюстрацію до казки В. Жуковського «Як миші kota ховали». Відомий і руський народний лубок з такою ж назвою – сатира на смерть царя Петра Першого. Отже, образність – «кіт – імперія – вершки – втрата Україною суттєвого» зашифрована В.Нарбутом у цьому вірші.

Двозначним є і образ бульби – золотої кулі, що вивершувала бунчук – символ бойової звитяги гетьмана:

«Украина! Конским волосом,
Бульбой был бунчук богат...».

Це явне посилення на славу історію України. А в кінці вірша інше використання образу бульби:

«Ой, Левада! Супоросого
Края бульбу держишь ты...».

Супороса – свиня, що народила поросят, про яких згадано у вірші раніше: «Свинтусу расстаться с лужею очень, очень не легко...». Поет з гірким сарказмом оцінює втрату населенням України патріотизму. І згадується нереалізоване програмне гасло А. Чехова: «Щоденно, по краплині вичавлювати із себе раба!».

Двозначним є і визначення у вірші сутності образу філософа. Спочатку Хома Брут – філософ тільки за назвою, тому що вчився у філософському класі бурси (М. Гоголь «Вій»): «И дойду Хомой-философом, весельчак и вертопрах». В кінці вірша згаданий філософ – це, можливо, й сам Г.Сковорода:

«Доведешь ты и философа
До куриной слепоты!».

У вірші В. Нарбути «Левада» використані складні багатовекторні образи, які у своєму поєднанні привертають увагу до небезпеки забуття суспільством рідної природи та нехтування національною історією.

Посилання

1. Бялосинская Н., Панченко Н. Косой дождь // Владимир Нарбут. Стихотворения. – М.: Современник, 1990. – 446 с.
2. Нарбут Т.Р., Устиновский В.Н. Владимир Нарбут // Новобасманная, 19. – М.: Художественная литература, 1990. – 750 с.
3. Бавин С., Семибратова И. Владимир Нарбут // Судьбы поэтов Серебряного века: Библиогр. очерки. – М.: Кн. палата, 1993. – С. 323.
4. Миронов А.В. Владимир Нарбут: творческая биография: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2007. – 24 с.
5. Лавринова Александра. Пантеистическое мироощущение и модель «Заповедного» пространства в поэзии В.И. Нарбута http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=48348&p_page=24
6. Миронов А.В. Жизненный мир в поэтическом воплощении Владимира Нарбута / А.В. Миронов // Пушкинские чтения 2001. – СПб: Ленинградский государственный областной университет им. А.С. Пушкина, 2001. – С. 41–48.
7. Миронов А.В. Воздушная и водная стихия в первой поэтической книге В. Нарбута «Стихи» (1910) / А.В. Миронов // Пушкинские чтения – 2005: Материалы X международной научной конференции «Пушкинские чтения» (6 июня 2005 г.). – СПб: Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина, 2005. – С. 262–268.
8. Рогачева Н.А. Мифологические мотивы в поэзии Владимира Нарбута // Художественная литература, критика и публицистика в системе духовной культуры: Сборник статей. Вып. 6. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2005. – С. 79–86.
9. Косяк Л.И. Топос сада в поэзии Н.С. Гумилева // Творчество М. Гумилева в контексте культуры срібного віку: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літтю від дня народження М. Гумілова. – Дрогобич, 1996.
10. Владимир Нарбут. Стихотворения. – М.: Современник. – 1990.
11. Нива – 1912, № 14.
12. Василенко М.П. Моя жизнь // Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори: У 3 т.: Т.3. Спогади. Щоденники. Листування. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
13. Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. – Ленинград: Искусство, 1985.

Заика В.В. Глуховские мотивы стихотворения В. Нарбута «Левада»

В статье рассматривается авторская версия расшифровки образов в стихотворении В. Нарбута «Левада».

Ключевые слова: левада, Глухов, природа, символы, образ, стихотворение.

Zaika V.V. Hlukhiv's appearances of V. Narbut's poem «Levada»

The author version of decoding of appearances in the V. Narbut's poem «Levada» is examined in the article.

Key words: levada, Hlukhiv, nature, characters, appearance, poem.

29.03.2011 р.

УДК 94 (477.5)«1909-1910»: 37(09)

С.М. Єсюнін

**БРАТИ СМОЛИЧІ:
РІК У ГЛУХІВСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ**

На основі архівних та опублікованих джерел подаються біографічні матеріали про юнацькі роки (1909-1910) історика і богослова Ігоря Смолича та письменника Юрія Смолича, які вони провели у місті Глухові. Також подані відомості про їх батька – педагога Корнелія Смолича.

Ключові слова: Ігор Смолич, Юрій Смолич, Глухівська гімназія.

Серед видатних людей, чие життя пов'язане з Сіверщиною, і зокрема з містом Глуховом, видне місце займають брати Ігор та Юрій Смоличі.

Ігор Корнелійович Смолич (27.01.1898 – 2.11.1970) – історик, філософ, богослов, з 1920 р. в еміграції, доктор філософії східноєвропейського інституту Вільного університету Берліна, доктор богослов'я Сергієвського православного Богословського інституту, активний діяч Німецької єпархії РПЦ Московської патріархії, автор фундаментальних праць з історії Православної Церкви: «Жизнь и учение старцев», «Русское монашество», «История Русской Церкви: 1700-1917: в 2 частях» та ін. Похований у Берліні [9; 10; 11].

Юрій (Георгій) Корнійович Смолич (25.06.1900 – 26.08.1976) – письменник, журналіст, театральний критик, автор автобіографічної трилогії «Наші тайни», «Дитинство» і «Вісімнадцятилітні», романів про воєнні роки «Вони не пройшли» і «Ми разом були в бою», дилогії «Мир хатам, війна палацам» і «Реве та стогне Дніпр широкий», мемуарної трилогії «Розповідь про неспокій...» та ін., редактор журналів «Сільський театр» (1926-1929), «УЖ» (1928-1929), «Червоний шлях» (1935), «Літературний журнал» (1936-1937), «Україна» (1943-1950), член правління Спілки письменників СРСР (1942-1976), голова правління Спілки письменників УРСР (1971-1973), Герой Соціалістичної праці. Похований у Києві [13, 6-25; 14, 4-15].

Біографії та творчі здобутки видатних братів, особливо Юрія Смолича, добре досліджені та знайшли відображення у мемуарній літературі, наукових публікаціях, енциклопедіях, періодиці [9, 13-14]. Але у згаданих джерелах досить обіжно згадуються юнацькі гімназійні роки братів, які пройшли у Глухові (1909-1910). Більшість джерел навіть не вірно подають роки життя братів Смоличів у згаданому місті. Спробуємо дослідити цей період, який був для майбутніх історика-богослова та письменника особливо важливим у плані становлення світогляду.

Перед викладенням матеріалу зробимо пояснення: Юрій Корнійович Смолич за гімназійними документами значився як Георгій Корнелійович, але вже у студентські роки він став підписуватися як

Юрій, а в «Корнійовича», – як пояснював сам письменник, – «мене перетворили органи міліції, видавши паспорт у 1931 році» [12, 378]. Тому у нашому дослідженні будемо використовувати ім'я у варіанті – Юрій (Георгій).

Народились і виросли брати у вчительській родині. Батько, Корнелій Іванович Смолич (1863-1915), закінчив фізико-математичний факультет Московського університету, все життя займався учительською справою, викладаючи фізику та математику в гімназіях різних міст, захоплювався літературою, музикою (грав на піаніно), астрономією, був, навіть, членом Французької асоціації астрономів та кореспондентом французького журналу «Астрономічний бюлетень». Мати, Олена Адамівна Смолич (у дівочтві – Сташинська), закінчила інститут шляхетних дівчат у Києві, була вчителькою жіночих шкіл. За спогадами Юрія (Георгія), мати була «надмірно захопленої натури, дуже привітна господиня» [12, 369]. У сім'ї Смоличів панував культ літератури, музики і квітів, що відповідно позначився на світосприйнятті їхніх дітей.

Учительська родина часто міняла місце роботи, а отже, і проживання. Закінчивши з відзнакою університет, Корнелій Іванович Смолич отримав ступінь кандидата Московського університету та 8 жовтня 1883 р. вступив у державну службу в чині колезького секретаря. Згодом він дістав призначення в Київський учбовий округ, до якого входили Київська, Чернігівська, Подільська та Волинська губернії. У навчальних закладах саме перших трьох губерній й довелося йому викладати фізику та математику майже 30 років.

У 1887-1891 рр. К.І. Смолич викладав у жіночій гімназії міста Новозибкова (Чернігівська губ.), де одружився на вчительці історії, географії та німецької мови Олені Адамівні Сташинській, що працювала у тій же гімназії доглядачем [2, 200; 3, 158].

У 1891-1905 рр. молода родина учителів жила в Умані, де К.І. Смолич викладав у чоловічій гімназії. Тут Корнелій Іванович піднявся у таблиці про ранги до чина статського радника [4, 107, 132; 5, 233]. Саме під час тривалого перебування в Умані в родині Смоличів народилися діти: у 1894 р. – Наталя, у 1898 р. – Ігор, у 1900 р. – Юрій (Георгій).

У 1905-1907 рр. К.І. Смолич знову повернувся до Чернігівської губернії – учителем математики і фізики та виконуючим обов'язки інспектора чоловічої гімназії міста Стародуб [6, 81].

Наступним місцем роботи стало містечко Біла Церква Київської губернії, де він у 1907-1909 рр. обіймав посаду інспектора чоловічої гімназії та учителя математики, фізики і космографії [7, 31]. У ту саму гімназію пішов навчатись старший син Ігор – він успішно закінчив у Білій Церкві підготовчий та перший класи.

1 липня 1909 р. статський радник Корнелій Іванович Смолич отримав призначення до Глухівської чоловічої гімназії [8, 489]. Він був прийнятий на вже звичну для нього посаду учителя математики і фізики з виконанням обов'язків інспектора. Учительська родина оселилась на службовій квартирі у приміщенні, що було на території гімназійного подвір'я [13, 99].

Глухівська чоловіча гімназія вела свою історію від 1 серпня 1870 р., коли повітове училище було реорганізоване у 4-х класну прогімназію. У 1874 р. прогімназія стала 6-ти класною, а у 1889 р. отримала статус класичної гімназії. В 1909 р., коли до Глухова приїхала родина Смоличів, чоловіча гімназія розміщалась у казенній будівлі по вул. Києво-Московській (нині – один із корпусів Глухівського національного педагогічного університету), займаючи лише перший поверх площею 214 кв. саж. На другому поверсі перебувало повітове земство. Викладачів нараховувалось 15 осіб, учнів 319, які навчались у восьми основних та одному підготовчому класах. Директором гімназії був статський радник Карл Іванович Каужен, німець за походженням, який закінчив філологічний інститут у Лейпцизі, на державній російській службі перебував з 1891 р., викладав латину. Почесним попечителем навчального закладу був Олександр Миколайович Терещенко [7, 33-35]. У 1910 р. земство переїхало в інше приміщення, отож вся двоповерхова будівля перейшла у розпорядження гімназії. Це дозволило навчальному закладу облаштувати нові аудиторії, виділити квартири для викладачів та облаштувати домову церкву [8, 36-38].

К.І. Смолич отримав посаду інспектора та години математики замість статського радника Івана Яковича Плаксіна, який, прослуживши 30 років на викладацькій ниві, пішов на пенсію. 14 серпня 1909 р. до Глухівської гімназії були зараховані діти Корнелія Івановича: у другій клас Ігор, у підготовчий – Юрій (Георгій) [1, арк. 99, 102]. Платня за навчання складала 40 руб. на рік, але брати навчались безплатно, бо мали «привілей» як онуки героя оборони Севастополя. Справа в тому, що їх дід по матері (батько Олени Адамівни) – Адам Сташинський, поляк, штабс-капітан драгунського полку, відзначився під час оборони Севастополя 1854-1856 рр. Саме завдяки його подвигу за тодішніми законами дітям та онукам забезпечувалося безплатне навчання в усіх школах Російської імперії. Тому Олена Адамівна, незважаючи на походження із міщан Батуріна Чернігівської губернії, отримала освіту в Київському інституті шляхетних дівчат, а її діти Наталя, Ігор та Юрій (Георгій) – у гімназіях [1, арк. 98; 13, 368].

Юрію (Георгію) Смоличу перший рік навчання дався легко: три предмети (Закон Божий, чистописання, малювання) на «відмінно», два (арифметика та російська мова) – на «добре», поведінка та

старанність – «5», увага – «4», отожд хлопця перевели у перший клас [1, арк. 101]. Додамо, що класним керівником у майбутнього письменника був досвідчений учитель підготовчих класів, випускник Глухівського учительського інституту Олексій Іванович Громико.

Ігор Смолич закінчив другий клас наступним чином: два предмети на «відмінно» (Закон Божий та арифметика), сім на «добре» (російська, німецька, французька мови, природознавство, історія, географія та малювання), поведінка, старанність та увага – «5». Класним керівником був учитель німецької мови Карл Робертович Беккер [1, арк. 103].

Взагалі відзначимо, що рівень викладацького складу Глухівської гімназії був надзвичайно високим. Сім вчителів – російської мови Іван Миколайович Александров, математики Михайло Варфоломійович Яворовський та Сергій Євсейович Крижановський, фізики та математики Корнелій Іванович Смолич, природознавства Сергій Олександрович Криловський, німецької Карл Робертович Беккер, історії та географії Василь Андрійович Мальченко – мали університетську освіту; три вчителі – давньої та французької мови Михайло Павлович Крашенинников, французької мови Віргінія Францівна Рагомська, підготовчих класів Олексій Іванович Громико – інститутську; вчитель малювання Іван Кононович Литовченко закінчив академію мистецтв, учитель російської мови Дмитро Павлович Совіцький – духовну академію [7, 33-35].

У автобіографічній повісті «Дитинство» Ю. Смолич згадує декілька дитячих епізодів із свого життя, серед яких й Глухівську гімназію, гімназійне подвір'я, деякі міські вулиці, цвинтар, сінематограф «Ілюзіон», куди полюбляла ходити його бабуся, «найкращого на все місто Глухів парикмахерського підмайстра, мсьє Жоржа», будинок «поштового чиновника, колезького асесора Бови» [13, 99-117].

Пропрацювавши лише рік у Глухові, 1 серпня 1910 р. К.І. Смолич отримав чергове призначення в інше місто. На цей раз його відправили у Подільську губернію на посаду вчителя математики Кам'янець-Подільського восьмикласного середнього технічного училища. Отожд, й сини Ігор та Юрій (Георгій) 12 серпні 1910 р. були виключені із Глухівської гімназії та 17 серпня зараховані до Кам'янець-Подільської гімназії [1, арк. 96-97, 99-102]. Родина Смоличів відправилась із Сіверщини у губернське місто Поділля. Так почався подільський період життя родини Смоличів.

Таким чином, аналіз архівних та статистичних джерел дає нам можливість точно встановити період життя Ігоря та Юрія (Георгія) Смоличів у Глухові, а також навчання їх у місцевій гімназії. У Глухові брати вчилися від 14 серпня 1909 р. до 12 серпня 1910 р.

Посилання

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 319, оп.1, стр. 1005, 361 арк.
2. Календарь Черниговской губернии на 1886 год / [сост. К.В. Корвин-Пиотровский]. – Чернигов: Тип. губ. правления, 1885. – [отд. I-V], 342, [Адрес-календарь], 214 с.
3. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1889 год. Ч. IV: Черниговская губерния. – К.: тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1889. – 180 с.
4. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1891 год. Ч. IV: Черниговская губерния. – К.: тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1891. – 115 с.
5. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год. Ч. I: Киевская губерния. – К.: тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1903. – 278 с.
6. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1906–07 учебный год. – К.: тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1906. – 375 с.
7. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909–10 учебный год. – К.: тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1909. – 563 с.
8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1911–12 учебный год. – К.: тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1911. – 495 с.
9. Русские писатели эмиграции: Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре: 1921-1972 / Составитель Н. М. Зернов. – Boston: G. K. Hall & Co., 1973. – 181 с.
10. Смолич И.К. История Русской Церкви: 1700-1917: В 2 частях. – М.: Валаамский мон-рь, 1997: Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.
11. Смолич И.К. Русское монашество, 988 – 1917. – М.: ЦНЦ Православная энциклопедия, 1997. – 608 с.
12. Смолич Ю.К. Автобиография // Советские писатели. Автобиографии в двух томах. – М: Госполитиздат, 1959. – Т.2. – С.369.
13. Смолич Ю.К. Дитинство; Наші тайни; Вісімнадцятилітні: повість, романи / Упоряд. і приміт. Н. Ішиної; Вступ. ст. В.Г. Беляєва. – К.: Наук.думка, 1987. – 752 с. – (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.)
14. Смолич Ю.К. Твори у восьми томах / Ю.К. Смолич. – К.: Дніпро, 1983-1986. – Т. 1: Дитинство. Наші тайни. Вісімнадцятилітні: автобіографічна трилогія / Упоряд. О.Г. Смолич. – К.: Дніпро, 1983. – 735 с.

Есюнин С.Н. Братья Смоличи: год в Глуховской гимназии

На основе архивных и опубликованных источников подаются биографические материалы о юношеских годах (1909-1910) историка, богослова Игоря Смолича и писателя Юрия Смолича, которые они провели в городе Глухове. Также поданы сведения про их отца – педагога Корнелия Смолича.

Ключевые слова: Игорь Смолич, Юрий Смолич, Глуховская гимназия.

Yesiunin S.M. Smolych brothers: a year in Hlukhiv gymnasium

On the base of archives and published sources highlights biographical data on the early years (1909-1910) of historian, theologian Ihor Smolych and writer Yurii Smolych, he spent from Hlukhiv. Also submitted information about his father – a teacher Kornelii Smolych.

Key words: Ihor Smolych, Yurii Smolych, Hlukhiv gymnasium. 14.03.2011 p.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ І ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД ВИКЛАДАЧІВ ГЛУХІВСЬКИХ ЧОЛОВІЧОЇ І ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЙ У 1870-х – 1920-х РОКАХ У СПОГАДАХ В.А. МАЛЬЧЕНКО

В статті аналізуються рукописні спогади викладача історії і географії чоловічої і жіночої глухівських гімназій В.А. Мальченка. На основі спогадів створено уяву про організацію навчального процесу, предмети викладання, встановлено прізвища викладачів, які працювали в зазначений період часу в цих навчальних закладах.

Ключові слова: рукописні спогади, Глухівська чоловіча гімназія, Глухівська жіноча гімназія, організація навчального процесу, предмети викладання, персоналії викладачів.

Питання початку, термінів і завершення діяльності глухівських гімназій у вказаний період у фахових і історико-краєзнавчих публікаціях вивчено достатньо повно. При цьому головна увага дослідників зверталась до історичних обставин, часу їх виникнення, меценатської діяльності благодійників, архітектурного обличчя, частково до змісту викладання, видатних випускників, до припинення їх функціонування і реорганізації в радянські навчально-освітні заклади [1].

Питанням організації і встановлення персоналії у навчальному процесі в глухівських гімназіях приділено неповну або незначну увагу, скоріш всього із-за труднощів досліджень в архівних та інших установах. Тому для розгляду цих двох питань автор статті звернувся до спогадів викладача глухівських чоловічої і жіночої гімназій Василя Андрійовича Мальченка, котрий зміг залишити після себе цікавий і цінний матеріал, що дозволяє вирішити поставлені питання.

Мета дослідження полягає у вивченні рукописних спогадів В.А. Мальченка про місто Глухів, його школи дореволюційного і революційного періодів, знайденні відповідей на пошукове завдання за допомогою аналізу матеріалів спогадів, які безпосередньо і опосередковано відносяться до змісту організаційно-навчальної діяльності глухівських гімназій.

Предметом дослідження є вивчення «Записок старого педагога Глуховских гимназий, советской семилетки и вечерних курсов для взрослых Василя Андреева Мальченка» (1930 р.) і інших джерел [2], в яких відтворено історію виникнення, розвитку, успіхів і труднощів, припинення діяльності цих навчальних закладів, показано кількісний і якісний викладацький склад, долю окремих викладачів в умовах Російської імперії, особисту долю автора в радянські роки.

Викладач історії і географії обох глухівських гімназій В.А. Мальченко народився у лютому 1859 р.

біля м. Глухова. У 1870 р. вступив до Глухівської чоловічої гімназії, де і навчався до літа 1878 р. [3, 1]. Після закінчення повної гімназії у Новгород-Сіверському, університету в Києві, двомісячного викладання у Рівненському реальному училищі на Волині, він у 1887 р. отримав посаду викладача історії і географії глухівських чоловічої і жіночої гімназій [3, 2]. На цій посаді у жіночій гімназії він пропрацював до 1906 р., у чоловічій – до 1920 р., коли її перетворили у семирічну радянську школу, і в якій продовжував працювати до 1923 р. Упродовж 1916-1924 рр. В.А. Мальченко безкоштовно викладав на відкритих з ініціативи В.А. Гінзбург-Соловйової «Вечірніх курсах для народу», які працювали за гімназійною програмою.

19 серпня 1965 р. дочка В.А. Мальченка, учителька-пенсіонерка Лідія Василівна Мальченко, яка проживала у Глухові по вул. Першотравневій, буд. 23, кв. 2, передала до музею Глухівського педагогічного інституту ім. С.М. Сергєєва-Ценського записки її батька «Мои воспоминания о Глухове до революции в XX в. и его школах. Работа Василя Андреевича Мальченка. 1-я тетрадь» (без року написання) і «Заметки о Терещенко Н.А.» (1926 р.) [2]. 30 жовтня 1975 р. нею було передано до цього ж музею «Записки старого педагога Глуховских гимназий, Советской Семилетки и вечерних курсов для взрослых Василя Андреева Мальченка» (1930 р.), «Записки старого педагога бывшей Глуховской гимназии, потом семилетки и также Вечерних курсов для взрослых Василя Андреева Мальченка (тетрадь 1-я)» і «Записки старого педагога бывшей Глуховской гимназии Василя Андреева Мальченка (тетрадь 2-я)» 1932 року написання [4].

Найбільший інтерес для даного дослідження представляють «Записки» 1930 р., у котрих міститься досить великий масив інформації, особливо в таблиці, форма і зміст якої в російськомовній редакції В.А. Мальченка подається у статті [5, 69-85].

Мужская гимназия	Женская гимназия
<i>Предметы преподавания</i> Закон Божий во всех классах для всех православных учащихся	<i>Предметы преподавания</i> Закон Божий во всех классах для всех православных учащихся
<i>Главные предметы</i> математика (арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия) и языки: русский, латинский и греческий (последний в 20-м веке был отменен) и словесность	<i>Главные предметы</i> русский язык, словесность и математика (арифметика, алгебра и геометрия)
<i>Предметы менее важные</i> физика, космография, география, история, логика, психология, законоведение, гигиена	<i>Предметы менее важные</i> физика, космография, география, история, педагогика, природоведение, французский и немецкий языки, гигиена

<i>Предметы малоажные</i> языки немецкий и французский, чистописание, рисование	<i>Предметы малоажные</i> чистописание, рисование, рукоделие	М.И. Павловский Г.А. Гюбнер П.А. Адамов А.О. Щербов А.Н. Малинка А.К. Николаев М.Т. Телинский А.М. Антонайтис И.Д. Крупарь И.П. Сормилич Г.Т. Мачульский Б.В. Малюванский Е.А. Каллистов И.Ф. Высоцкий К.М. Астряб М.О. Романович М.В. Яворовский И.Н. Александров Д.П. Солицкий Ю.А. Григорович К.Н. Тюльпанов С.Г. Крыжановский В.А. Мальченко И.А. Часовников А.А. Красовский М.М. Миртовский В.И. Балковский С.Ф. Иваницкий С.А. Живаго М.П. Крашенинников С.Ф. Синицкий М.З. Маляренко М.П. Лукьянович Ф.М. Леонтович С.А. Ковшуля	А.А. Ярославская Н.А. Шумицкая Т.И. Шпоркович Н.Ф. Станюкевич Н.П. Миллер Е.Е. Безрученко
<i>Предметы неажные</i> гимнастика, пение, музыка, танцы	<i>Предметы неажные</i> гимнастика, пение, музыка, латинский язык, танцы		<i>Секретари пед. совета</i> Я.Р. Порубановский А.В. Роменский М.П. Павловский Н.П. Лисицкий В.А. Мальченко К.Н. Гофман И.Ф. Высоцкий Е.Ф. Вершигора Ф.М. Леонтович ? ? Белобаба
<i>Почетные попечителя</i> Терещенки Никола Артемьевич, Олександр Николович и Михаил Иванович	<i>Почетные попечителя</i> М.А. Туманская, А.Н. Неплюева, П.Е. Терещенко и В.Н. Терещенко		<i>Библиотекари</i> А.П. Белицкая С.В. Велентий Н.М. Миславская В.С. Рындиц Н.М. Миславская
<i>Физический кабинет</i> М.О. Ковальский, И.Я. Плаксин, И.Ф. Высоцкий, С.А. Ковшуля, И. ? Балковский	<i>Физический кабинет</i> И.Я. Плаксин, А.И. Григорович, С.А. Крыловский, С.А. Ковалюк		<i>Попечительський совет</i> 4 представит. от города, 2 предст. от Земства, предводитель дворянства, почетный попечитель гимназии, председатель пед. совета, начальница гимназии, секретарь пед. совета и здесь секретарь, а председатель избирался
<i>Инспектора прогимназии</i> П.Е. Чуйкевич (1870-1874) М.Ф. Лазаренко (1874- 1876)	<i>Председатели пед. совета прогимназии</i> П.Е. Чуйкевич (1870-1874) М.Ф. Лазаренко (1874- 1894)		
<i>Директора прогимназии и гимназии</i> М.Ф. Лазаренко (1876- 1908) К.Н. Каужен (1908-1916) Л.Я. Апостолов (1916- 1917) М.В. Яворовский (1917- 1920)	<i>Председатели пед. совета гимназии</i> М.Ф. Лазаренко (1894- 1908) К.Н. Каужен (1908-1909) М.С. Григоревская (1909- 1914) Л.Я. Апостолов (1914- 1916) К.П. Ягодовский (1916- 1917) С.М. Бриген (1917-1918) Е.Ф. Вершигора (1918- 1920)		
<i>Инспектора гимназии</i> Е.А. Каллистов (1889- 1898) И.Я. Плаксин (1898-1909) К.И. Смоличев (1909-1910) Д.П. Солицкий (1910-1913) В.А. Селенкин (1913-1920)	<i>Начальницы гимназии</i> О.И. Пигарева (1870-1898) С.М. Бриген (1898-1918) Е.Ф. Вершигора (1918- 1920)		
<i>Заслуженные преподаватели</i> И.Я. Плаксин (1889-1898) И.Я. Высоцкий (1898-1908) В.А. Мальченко (1909- 1920)	<i>Надзирательницы (классные дамы)</i> Н.Н. Боголюбова М.А. Мичкова А.И. Хоменко Л.С. Чернявская С.В. Велентий О.Н. Пигарева А.И. Захарченко В.П. Улеско А.Я. Шпакова Е.С. Махнер В.Ф. Ратомская М.А. Томас В.С. Кречунович П.С. Листопадова М.П. Мурашко		
<i>Классные наставники</i> Е.К. Трегубов А.В. Роменский А.Б. Емельянов М.К. Астряб И.П. Завистовский И.П. Преображенский М.О. Ковальский И.Я. Плаксин И.С. Симонов			
		<i>Секретари пед. совета</i> А.В. Старков А.В. Роменский М.И. Павловский П.А. Адамов И.Ф. Высоцкий С.А. Живаго М.М. Миртовский А.К. Николаев М.В. Яворовский	<i>Секретари пед. совета</i>
		<i>Библиотекари</i> К.И. Глекке А.В. Роменский М.О. Ковальский А.И. Громыко К.Н. Гофман П.А. Адамов А.Ф. Леру А.И. Громыко	<i>Библиотекари</i>
		<i>Хозяйственный комитет прогимназии</i> Инспектор в 4 кл. прогимназии, директор в 6 кл. прогимназии и два члена хоз. комитета из преподават. прогимназии избирались советом на 3 года	<i>Преподаватели Закона Божьего</i> о. Д. Сачава (Даниил) о. Симеон Чернявский о. Алексей Аппоков о. Константин Рознатовский о. Герасим Смоличев

<i>Хозяйственный комитет гимназии</i> директор, инспектор и три члена хоз. комитета из преподав. гимн. избирались советом на три года	о. Борис Беленький о. Александр Ларин о. Стефан Белопольский о. Григорий Кучеровский о. Андрей Фененко	И.П. Завистовский И.П. Преображенский М.Т. Телинский А.М. Антониадис И.Д. Крупарь И.П. Сормилич Г.Т. Мачульский Г.В. Малюванский Е.А. Каллистов П.А. Адамов Ю.А. Григорович К.И. Тюльпанов И.В. Иваненко М.М. Миртовский С.А. Живаго М.П. Крашенинников С.Ф. Сеницкий М.З. Моляренко М.П. Лукьянович А.В. Малиношевский	<i>Преподаватели природоведения</i> И.Ф. Богданович В.И. Тимофеев М.И. Демков А.И. Григорович С.А. Крыловский С.И. Асташевич С.А. Ковалюк
<i>Преподаватели Закона Божьего</i> о. Симеон Чернявский о. Иван Платонов о. Алексей Аппоков о. Константин Рознатовский о. Борис Беленький о. Стефан Белопольский	<i>Преподаватели русского языка, словесности, педагогики и логики</i> П.И. Слесаревский М.А. Житецкая А.В. Старков Е.К. Трегубов Л.Н. Колодеева А.В. Роменский Т.С. Дзюбинский П.А. Адамов М.А. Тросников А.О. Щербов А.Н. Малинка А.К. Николаев Д.В. Хоменко И.Н. Александров Д.П. Совицкий Ф.П. Лобанов В.В. Голубев Е.Г. Сагарда Е.Е. Безрученко А.С. Фурсова А.В. Сибилева Е.М. Леонтович Ф.М. Леонтович	<i>Преподаватели физики и космографии</i> М.О. Ковальский И.Я. Плаксин И.Ф. Высоцкий М.В. Яворовский С.А. Ковшуля В.И. Балковский <i>Преподаватели естествознания</i> И.Е. Енике С.А. Крыловский М.В. Яворовский С.А. Ковшуля	<i>Преподаватели истории и географии</i> М.С. Гербко А.И. Пеленкевич А.П. Нечай В.С. Рындыч И.С. Симонов М.И. Павловский Н.П. Лисицкий В.А. Мальченко М.М. Миртовский Ф.Ю. Феллер Е.Ф. Вершигора А.В. Квитковская Л.В. Мальченко
<i>Преподаватели русск. языка, словесн. логики, психологии</i> А.В. Старков Е.К. Трегубов М.Ф. Лазаренко А.В. Роменский Т.С. Дзюбинский П.И. Бутиков П.А. Адамов А.П. Гук А.О. Щербов А.Н. Малинка А.К. Николаев И.Н. Александров Д.П. Совицкий И.А. Часовников А.А. Красовский В.А. Селенкин В.А. Малиношевский	<i>Преподаватели математики</i> И.Ф. Богданович М.О. Ковальский И.Я. Плаксин Н.В. Цибулевский Н.П. Алиферов И.Ф. Высоцкий К.М. Астряб М.О. Романович И.Г. Гайлевич С.Г. Крыжановский М.В. Яворовский В.И. Балковский К.И. Смоличев И.А. Кулак С.А. Ковшуля	<i>Преподаватели истории и географии</i> А.И. Пеленкевич И.С. Симонов М.И. Павловский Н.П. Лисицкий В.А. Мальченко С.Ф. Иваницкий Ф.М. Леонтович	<i>Преподаватели рукоделия</i> М.Н. Гончарова Л.Е. Матвиевская С.В. Велентий М.П. Тимофеева С.П. Балабан
<i>Преподаватели латинского и греческого языков</i> О.О. Накельский П.Е. Чуйкевич А.Б. Емельянов М.К. Астряб А.В. Роменский	<i>Преподаватели физики</i> И.Я. Плаксин И.Ф. Высоцкий А.И. Григорович С.А. Крыловский С.А. Ковалюк	<i>Преподаватели законовещения</i> В.А. Мальченко А.П. Бахмацкий Г.Л. Ченгери А.В. Марченко Н.Я. Юницкий <i>Преподаватели гигиены</i> М.В. Филоненко-Бородич М.Н. Шифф	<i>Преподаватели немецкого языка</i> К.И. Глекке О.И. Пигарева Г.Л. Гюбнер В.Ф. Решетилов Ф.В. Литсберг М.Ю. Бартишевицкий М.Л. Шпаковская ? ? Овчаренко К.Р. Беккер ? ? Гартман А.Л. Беловская Э.И. Лауке О.И. Рыбалка <i>Преподаватели французского языка</i> ? ? Сеги Я.Я. Энненберг А.А. Абри ? ? Мохтин

<i>Преподаватели немецкого языка</i> К.И. Глекке Г.Л. Гюбнер В.Ф. Решетилов Ф.В. Литсберг М.Ю. Бартишевицкий К.Р.Беккер Е.И. Савчин И.К. Кронберг Е.К. Иваницкая Е.Б. Гурба	И.И. Веселый Е.И. Воропаева И.П. Шкляева Е.К. Минченко В.Н. Кречунович, В.Ф. Ратомская А.Ф. Леру Н.Г. Жокпас Т.Ф. Зимица С.Н. Амбурдзэ Е.Г. Смоличева Е.В. Хоменко	<i>Преподаватели музыки</i> ?? Петров ?? Волович ?? Мальченко	?? Жук, Д.К. Шигорин М.Н. Шифф Т.И. Яворская М.Г. Голяховская
<i>Преподаватели французского языка</i> ?? Сеги Я.Я. Энненберг А.А. Абри ?? Мохтин И.И. Веселый А.Ф. Леру В.Ф. Ратомская Н.Г. Жокпас ?? Вириа Б.И. Лазаревич В.А. Гинзбург-Соловйова Е.Б. Гурба	<i>Преподаватели гигиены</i> М.Н. Шифф Д.К. Шигорин М.Г. Голяховская <i>Преподаватели чистописания и рисования</i> Я.Р. Порубановский ?? Лебедев ?? Сапельников К.Н. Гофман С.С. Навроцкий ?? Ральян, И.К. Литовченко	<i>Помощ. классн. наставн.</i> Н.И. Зоммер П.Ф. Неровня Д.П. Шкилев А.П. Гук А.Ф. Молчановский	<i>Канцелярия:</i> И.Д. Поныко Т.З.Мальчищенко Е.В. Холопцева ?? Башмашников Ф.А. Следюк
<i>Преподав.чистописания и рисования</i> Я.Р. Порубановский ?? Сапельников, К.Н. Гофман С.С. Навроцкий ?? Лебедев ?? Ральян И.К. Литовченко	<i>Преподаватели гимнастики</i> И.К. Литовченко ?? Литовченко <i>Преподаватели пения</i> ?? Крыжановский ?? Михайлов ?? Зеленецкий ?? Балдовский ?? Башматников ?? Лошак	<i>Преподав. приготов. кл.</i> Н.Н. Жидков ?? Покровский А.И. Громыко П.М. Рахинский	
<i>Преподаватели гимнастики</i> ?? Дроботов ?? Присненко ?? Солошенко ?? Шкалев ?? Козубский	<i>Преподаватели танцев</i> С.С. Сальвинский В.Е. Славиковский <i>Преподаватели музыки</i>	<i>Доктора</i> Н.Г. Хоменко ?? Александровский М.Н. Филоненко-Бородич М.М. Шифф	
<i>Преподаватели пения</i> И. Н. Зоммер ?? Крыжановский ?? Михайлов ?? Зеленецкий ?? Балдовский ?? Башматников ?? Рахинский	<i>Преподаватели латинского языка</i> М.П. Крашенинников А.А. Красовский	<i>Канцелярия</i> И.Д. Понырко Т.Я. Мальчищенко ?? Башмашников Ф.А.Следюк	
<i>Преподаватели танцев</i> С.С. Сальвинский В.Е. Славиковский	<i>Преподав. приготов. класса</i> Е.И. Доле А.П. Белицкая Е.А. Персидская М.И. Трусевич М.И. Богородицкая Н.А. Гончарова ?? Телегина А.С. Полякова	<i>Воспитатели пансиона</i> ?? Соловьев ?? Поль ?? Феллер ?? Дидуненко ?? Кавтуновский ?? Мессон	
	<i>Доктора</i> А.Е. Тарасов Д.В. Спановский		

Таким чином, результати проведеного автором статті дослідження рукописного матеріалу В.А. Мальченка можуть бути введені в науковий обіг, стати одним із джерел вивчення стану і викладання середньої чоловічої і жіночої освіти в дореволюційний і революційний періоди в більш широких географічних та адміністративно-територіальних межах.

Посилання

1. Освещение здания Глуховской женской гимназии 22 сентября 1896 года. – Глухов, 1897; Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До « Глухівського періоду» історії України (1708-1782 рр.) – Глухів, 2005; Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К.,2005; Шишкіна Ю.А. Глухівська жіноча гімназія // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2010. – Вип.3. та ін.
2. Матеріали історико-педагогічного музею Глухівського національного педагогічного університету імені О. Довженка / Василь Андрійович Мальченко (заслужений викладач Глухівської чоловічої гімназії, семирічної школи і курсів для дорослих), інв. № 2.
3. Там само / Мальченко В.А. Мои воспоминания о Глухове до революции в XX в. и его школах. – Глухів, (б.р.н). – Зош. 1.
4. Матеріали історико-педагогічного музею Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / Василь Андрійович Мальченко (заслужений викладач Глухівської чоловічої гімназії, семирічної школи і курсів для дорослих), інв. № 3.
5. Там само / Мальченко В.А. Записки старого педагога

Глуховських гімназій, Советської Семилетки і вечірніх курсів для дорослих Василя Андреева Мальченка. – Глухів, 1930.

Белашов В.И. Организация учебного процесса и персональный состав преподавателей глуховских мужской и женской гимназий в 1870-х – 1920-х годах в воспоминаниях В.А. Мальченко

В статье анализируются рукописные воспоминания преподавателя истории и географии мужской и женской глуховских гимназий В.А. Мальченко. На основании воспоминаний создано представление об организации учебного процесса, предметах преподавания, установлены фамилии преподавателей, которые работали в указанный период в этих учебных заведениях.

Ключевые слова: рукописные воспоминания, Глуховская мужская гимназия, Глуховская женская гимназия, организация учебного процесса, предметы преподавания, персоналии преподавателей.

Belashov V.I. The educational process organisation and the teachers staff of Hlukhiv boys and girls gymnasiums in 1870-1920 in the memoirs of V.A. Mal'chenko

The article deals with the hand-written memoirs of the history and geography teacher of the boys and girls gymnasiums in Hlukhiv V. A. Mal'chenko. The memoirs create the image of the educational process organisation, the subjects taught of the gymnasiums and the names of the teachers who taught at these educational establishments.

Key words: manuscript memories, Hlukhiv men's gymnasium, Hlukhiv women's gymnasium, educational process, educational subjects, lecturers' persons.

30.03.2011 р.

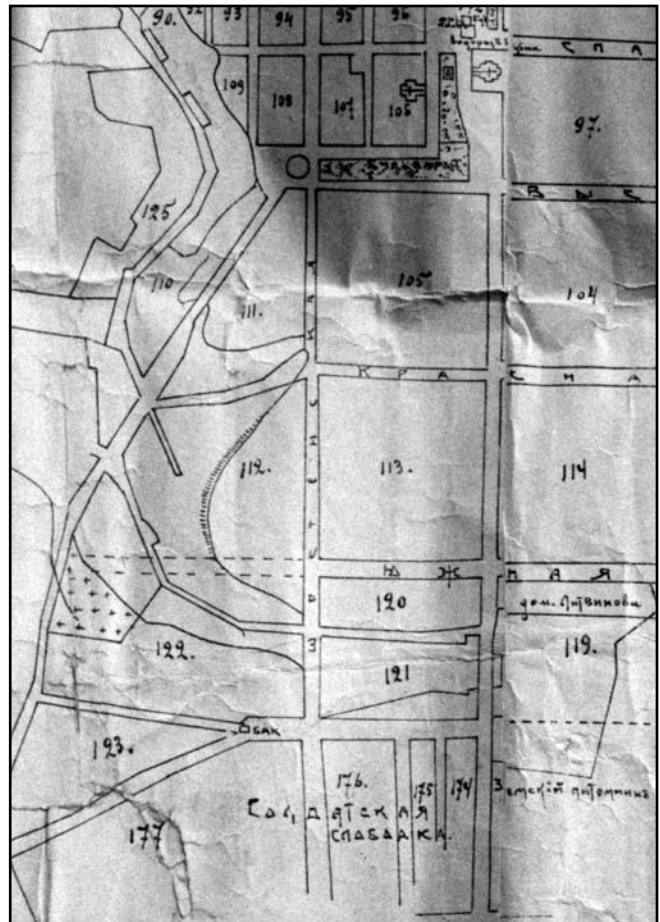

Рис. 1. План м. Глухова 1910 р. Район «Солдатская слободка» – місце розташування Батурицьких казарм

УДК 94(477):725.94:930.253

О.М. Мірошніченко

КАЗАРМИ 175 СТРЕЛЬЦЬКОГО БАТУРИНСЬКОГО ПОЛКУ В ГЛУХОВІ ЯК ПОТЕНЦІЙНА ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ

У статті поданні відомості про будівництво казарм 175 стрілецького Батурицького піхотного полку в Глухові на основі документів Державного архіву Чернігівської обл. Описується сучасний стан казарм. Крім того, мова йде про перспективу внесення архітектурного комплексу в реєстр пам'яток історії Глухова.

Ключові слова: «Солдатская слободка», 175 Батурицький піхотний полк, казарма, кошторис, фасад.

Місто Глухів Сумської області є одним із центрів архітектурної спадщини України. У центральній історичній частині зосереджено 36 архітектурних пам'яток, серед яких 5 занесено до Державного реєстру національного культурного надбання, 31 є пам'ятками місцевого значення. З моменту оголошення їх у 1994 р. історико-культурним заповідником цей реєстр поповнив лише один об'єкт – «Лікарня св. Єфросинії» під охороною номером 2246. Враховуючи те, що його

будова мала безпосереднє відношення до родини відомих цукрозаводчиків, підприємців і меценатів Терещенків, стало можливим внести його в перелік пам'яток історії міста. Але будівель, пов'язаних з відомими історичними подіями чи особистостями, в місті набагато більше.

Одним із головних напрямків діяльності Національного заповідника «Глухів» є виявлення та дослідження нових архітектурних і історичних об'єктів. В статті мова піде про маловідомий в науковому просторі архітектурний комплекс – «Казарми 175 стрілецького Батурицького полку». Остаточна доля двох унікальних будівель, що знаходяться на території розформованої військової частини № 48228, невизначена донині. Щоб поставити їх на державний облік, потрібно мати наукове обґрунтування їх історичної та архітектурної цінності.

Фундаментальних наукових досліджень, пов'язаних з історією 175 Батурицького полку, автором не виявлено. Натомість існує ряд публікацій з історії Глухова кінця XIX – поч. XX ст., в контексті яких знаходимо окремі відомості із задекларованої теми. Мова йде про роботи В.І. Белашова [2], С.І. Білоконя [3], Ю.О. Коваленка [4] тощо. Але дослідження цих авторів є лише підґрунтям для

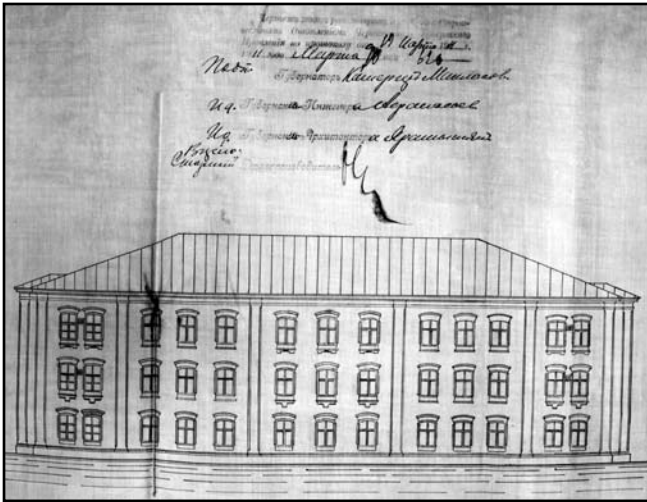

Рис. 1. Креслення фасаду казарми 175 Батуринського полку. 1911 р.

розуміння історичної значимості казарм Батуринського полку.

Метою дослідження є введення в науковий обіг нововиявлених архівних документів, їх часткова розшифровка, а також опис сучасного стану казарм.

Історія 175 стрілецького Батуринського полку (особливо останній період існування і пов'язані з ним події, що мали політичний підтекст) довгий час була закритою темою. Свій відлік він починає з 1877 р., коли з кадру Тульського місцевого батальйону був сформований 35-й резервний піхотний батальйон, який 10 жовтня 1883 р. перейменували у 66-й резервний піхотний, а 25 березня 1891 р. – у Батуринський резервний батальйон. 1892 року батальйон було реорганізовано у 2-х батальйонний 188-й піхотний резервний батуринський полк, а з 1 січня 1898 р. за полком закріпилась його остаточна назва – 175-й піхотний Батуринський полк. Підрозділ брав участь в Російсько-японській та Першій світовій війнах. У 1913 р. він був переведений до Глухова. В роки громадянської війни полк перейшов на сторону військ С. Петлюри та був знищений у 1918 р. червоногвардійцями [1].

Казарми, в яких дислокувався полк, були

Работы и материалы.	Количество.	За единицу.		Всего.	
		Рубль.	Коп.	Рубль.	Коп.
Приготовить 1 куб. саж. цемент. вое раствора:					
По № 333, 2, 357 и 359 Уред. Пол.					
Работы: 7,62 x 75 м = 5 руб. 72 коп.					
Цемент: 1 куб. саж. = 0,476 x 90 р = 45 р. 70 коп.					
Песку: 1 куб. саж. = 0,75 x 7 р = 5 р. 25 коп.					
Воды: 1 куб. саж. = 24,75 x 40 к. = 9 р. 90 коп.					
Итого: 66 р. 57 коп.					
1% на утрату: 67 коп.					
Всего: 67 р. 24 коп.					
Выкопать фундаментные ямы под:					

Рис. 3. Фрагмент кошторису на побудову казарм. 1910 р.

побудовані в південному передмісті Глухова, що мало назву «Солдатская слободка» (рис. 1). Документи, безпосередньо пов'язані з будівництвом казарм для 175 Батуринського полку, виявлені І.В. Мошик в Державному архіві Чернігівської області. Серед них – розпорядження чернігівського губернатора та глухівського міського голови щодо будівництва казарм, власне кошторис, креслення головного фасаду триповерхової казарми (рис. 2). Перший документ (копія з оригіналу) представлений офіційним бланком «Черниговского Губернатора» від 29 липня 1910 р. за № 3096, адресований глухівському міському голові, текст друкований. У документі мова йде про виділення коштів у розмірі 80 тис. руб. на побудову казарм. Гроші планувалося отримати за рахунок позичок від приватних осіб і освоїти лише за умови повного складання кошторисної документації. Була дана вказівка щодо використання будівельних матеріалів виключно вітчизняних виробників. Залучати закордонні матеріали можна було лише за окремого дозволу міністра торгівлі та промисловості і міністра внутрішніх справ. Вирученні позикові кошти міська влада не мала права тратити на інші потреби. Зміни в кошторисі повинні були ретельно фіксуватися в документації. У розпорядженні не виключалася можливість надання позички на будівництво місцевим громадським банком. Оригінал документу був підписаний заступником чернігівського губернатора Рафальським, а копія завірена лише підписом секретаря Селіхова [5].

Інший документ представлений офіційним бланком «Глуховской городской управы» від 13 серпня 1910 р. за № 2230, адресований «Строительному отделению Черниговского Губернского Правления». Текст друкований, завірений підписом глухівського міського голови та секретаря, скріплений овальною печаткою. У документі мова йде про затвердження розроблених планів і кошторису на побудову казарм для 175 піхотного Батуринського полку, додається «План міської садиби колишньої Темне», де буде проводитися будівництво [6].

Найбільш інформативним є кошторис на будівництво. Документ складається з 12 аркушів. На титульній сторінці читаємо заголовок: «Смета на постройку казарм для полка в гор. Глухове Черниговской губернии. Составлена 23 мая 1910 г. по справочным ценам за июль месяц 1909 г. по г. Глухову». Кошторис має вигляд таблиці, розділеної на чотири стовпці: «работы и материалы», «количество», «за единицу, рубль, коп.», «всего, рубль, коп.» (рис. 3). Із кошторису дізнаємося про затрати будівельних матеріалів, їх цінність та кількість, заробітну плату будівельників [7]. Головною ж є інформація про послідовність виконаних робіт – від закладки фундаментів до фарбування даху. Насичений специфічною

Рис. 4. Руїни триповерхової казарми. 2011 р.

термінологією початку XX ст., документ важко сприймається людиною, яка не має відношення до будівельної справи. Подаємо мовою оригіналу лише відомості про етапи будівельних робіт:

«1. Приготовление 1 куб. саж. известкового раствора;

2. Выкопать фундаментные рвы под стены 58, 59 куб. саж. с отвозкой на расстояние до 1 версты;

3. Забутить фундаменты под стены кирпичем железняком, всего 58, 59 куб саж.;

4. Сложить стены цоколя в 3½ кирпича, всего 36, 76 кв.саж.;

5. Сложить стены 1-го этажа в 3 кирпича, всего 245, 72 кв. саж.;

6. Сложить стены 2 и 3-го этажа в 2½ кирпича, всего 593, 70 кв. саж.;

7. Сложить пилястры в 1 кирпич, всего 57, 60 кв. саж.;

8. Сложить карниз здания для тески кирпича;

9. Уложить двуглавых балок над поперечными арками, всего 22 штуки по 14 арш. 12 дюймовых или пудовь 723, 80; для лестничных площадок, всего 12 шт. по 7 арш. или пуд 182,70;

10. Забить бетон между балками над арками и на лестничных площадках, всего 24, 72 кв. саж.;

11. Поставить ступени для лестниц начиная от 1-го этажа до чердока, всего 12 маршей по 15 ступеней, каждая ступень по 2 ½ арш., считая без конца для забивки в стену, а всего ступеней погон. арш. 450, а также уложить две ступени у входных дверей, всего 7 пог. арш.;

12. Уложить изолирующий слой из толя по земле, всего 62, 6 кв. саж.;

13. Сделать бетон под полами в 1-м этаже толщиной в 2 ½ верш., всего 161, 55 кв. саж.;

14. Сделать бетон в 3 верш. пол. в отхожих местах, в кладовой и в лестничных клетках;

15. Уложить мауэрлаты, всего 89 пог. саж.;

16. Поставить стропила, всего 550 пог. саж.;

17. Обрешетить крышу брусками, всего 260, 58 кв. саж.;

18. Уложить по карнизу и по коньку по две доски, всего 38, 50 кв.;

19. Сделать полукруглых слуховых окон, всего 8 штук;

20. Уложить под. печи рельсы, всего 82, 8 пуд.;

21. Уложить труб дымовых по 4 дыма, всего 12 труб = 36 пог. саж.;

22. Сделать смазку черных полов и потолков, всего 627, 60 кв. саж.;

23. Сложить кухонные очаги, всего 63 куб. арш.;

24. Сделать 32 печи и 2 камина, всего 705, 50 куб. арш.;

25. Отштукатурить стены по кирпичу;

26. Отштукатурить потолки, всего 642, 32 кв. саж.;

27. Отштукатурить переборки, всего 62 кв. саж.;

28. Сделать переплеты оконные летние и зимние, всего 1116 кв. арш.;

29. Сделать дверей 37 штук, всего 296 кв. арш.;

30. Вставить стекла в переплеты, всего 3870 пог. арш. фальцов на двойной замазке;

31. Окрасить окна желтой краской;

32. Окрасить дверей, всего 37 штук;

33. Окрасить медянкой крышу сдания, всего... кв. саж.;

34. Побелить стены и потолки, всего 1846, 76 кв. саж.;

35. Покрыть крышу железом, всего 316, 70 кв. саж.;

36. Сделать водосточных труб, всего 84 пог. саж.;

37. Поставить железные решетки на лестницах, всего пог. арш....;

Рис. 5. Будівля двоповерхової штабної казарми 175 Батуринського полку. 2010 р.

38. Устроить люфт-клозеты с вытяжными чугунными трубами, бетонными ступ чанами, бетонными сборниками и двумя кирпичными вигребами, всего очек 16».

Кошторис складений цивільним інженером і завірений його підписом. Документ має пояснювальну записку молодшого архітектора Чернігівського губернського правління Берзіна, датовану 28 січнем 1911 р. В ній йде мова про виправлення червоними чорнилами та олівцем деяких пунктів кошторису: кількості затрачених матеріалів та їх вартості, зміни в етапах будівництва, що логічно призвело до зміни запланованої ціни. Аналізуючи документ, можна зробити висновок, що ми маємо справу з проектом кошторису, поданим з Глухова до Чернігова для розгляду та затвердження.

Наступний документ – креслення головного фасаду казарми, завірений підписами чернігівського губернатора, губернського інженера, губернського архітектора та старшим діловодом, датований 19 березнем 1911 р. під № 620.

У вищезгаданих архівних документах йде мова про побудову однієї з казарм Батуринського полку. Насправді ж було зведено 3 будівлі: дві з них триповерхові, одна двоповерхова. Після ліквідації 175 Батуринського полку у 1918 р. казарми неодноразово передавалися різноманітним радянським військовим частинам. На початку 1990-х років були зруйновані дві триповерхові споруди. Від однієї з них залишилися руїни (рис. 4), інша взагалі розібрана на цеглу, а двоповерхова штабна казарма частково зберегла автентичний вигляд (рис. 5). Але і вони представляють історичну цінність і мають право носити статус пам'ятки історії.

Отже, на основі аналізу архівних документів щодо будівництва казарм в Глухові та досліджень їх сучасного стану можна зробити наступні висновки: об'єкт представляє для архітекторів і будівельників неабиякий інтерес, адже в кошторисній документації описуються технологічні процеси

та специфічні матеріали, що застосовувалися при його будівництві; з того, що залишилось в натурі, можна отримати цікаву інформацію щодо конструктивних особливостей будівель того періоду. Ці відомості стануть у нагоді як пам'яткоохоронцям у справі занесення об'єкту до реєстру пам'яток, так проєктантам і реставраторам у разі відтворення архітектурного ансамблю Батуринських казарм.

Список скорочень, уживаних в кошторисі будівництва казарми з їх частковим поясненням

Саж. – сажень = 2,134 м

Ариш. – аришин = 0,7112 м

Кв. – квадратний

Пог. – погонний

Пуд = 16,3804815 кг

Куб. – кубічних

Верш. – вершок = 4,44 см

Посилання

1. Електронний ресурс: <http://regiment.ru/reg/II/B/175/1.htm>
2. Белашов В.І. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В.І. Белашов / . – К.: Видавництво «Україна», 1992. – 132 с.
3. Білокінь С.І. Глухівська трагедія (Із записок Іллі Рогатинського) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К. – Глухів, 2009. – С. 159-167.
4. Коваленко Ю.О. 175-й стрілецький Батуринський полк // Соборний майдан. – 2010. – № 1(37). – С. 6.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 127, оп. 9, спр. 2104, арк. 1-2.
6. ДАЧО, ф. 127, оп. 9, спр. 2104, арк. 3.
7. ДАЧО, ф. 127, оп. 9, спр. 2104, арк. 4-15.

Мирошніченко А.Н. Казарми 175 стрелецкого Батуринского полка в Глухове как потенциальный памятник истории

В статье приводятся данные о строительстве казарм 175 стрелецкого Батуринского пехотного полка в Глухове на основе документов Государственного архива Черниговской обл. Описывается современное состояние казарм. Кроме того, речь идет о перспективе внесения архитектурного комплекса в реестр памятников истории Глухова.

Ключевые слова: «Солдатская слободка», 175 Батуринский пехотный полк, казарма, смета, фасад.

Miroshnichenko O. M. Barracks of 175 Baturyn shooter regiment in Hlukhiv as potential sight of history

The information about building of barracks of 175 Baturyn shooter regiment in Hlukhiv on the basis of documents of the state archive of Chernihiv region is given. The modern state of barracks is described. In addition, the question is about the prospect of bringing of architectural complex in the register of sights of history of Hlukhiv.

Key words: «Soldatska slobodka», 175 Baturyn infantry regiment, barrack, façade.

02.04.2011 р.

Д.В. Яшиний

ДОРАДЯНСЬКІ ВИДОВІ ПОШТОВІ КАРТКИ У СПРАВІ ВІДНОВЛЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК (НА ПРИКЛАДІ КРИМУ)

Розкриваються можливості використання видових поштових карток дорадянського періоду в справі вивчення та відновлення християнських пам'яток Криму. На прикладі проаналізованих листівок визначаються сфери їх застосування в реконструкції і реставрації християнських святинь півострова.

Ключові слова: ілюстрована поштова картка, християнські пам'ятки, Крим, видавці, збереження пам'яток.

Останні двадцять років, що минули з часу розпаду Радянського Союзу, на теренах України не зупиняється процес відновлення церков та монастирів, пошкоджених або зруйнованих в тридцять роки – часи боротьби с «опіумом для народу» та у роки Великої Вітчизняної війни. В цих умовах перед дослідниками постає потреба в зображальних джерелах для встановлення меж пам'яток та окремих деталей їх зовнішнього вигляду. У зв'язку з тим, що частина вітчизняних архівів зі світлинами, що в них зберігались, була втрачена за різних умов, погляди дослідників з історії та охорони пам'яток все частіше спрямовуються на видові поштові листівки.

Перший кримський відкритий лист, ілюстрований зображенням фонтану Айвазовського в Феодосії, датований 1899 р. по штемпелю проходження пошти. Трохи пізніше – 1902 року з'являються листівки з видами Сімферополя [1, 11]. Ці картки стали «першими листівками» явища, що пізніше дослідниками було названо «листівковий бум». У 1899-1917 роках поштові картки стали невід'ємною частиною туристичної справи в Криму. Через це їх видавництво на півострові прискорювалось напередодні курортного сезону [2, 29]. Тематика ілюстрованої сторони поштових карток залежала цілком від уподобань відпочиваючих по відношенню до кримських пам'яток. Серед найбільш розтиражованих на листівках видів значне місце займали види християнських монастирів та церков.

Так, у центрі Таврійської губернії – Сімферополі найбільшою популярністю серед відпочиваючих користувалися Кафедральний собор Олександра Невського, церкви Таврійської духовної семінарії, Першої чоловічої гімназії та Чоловічого та Жіночого духовних училищ [2, 63-81]. Види собору Олександра Невського на ілюстрованій стороні поштових карток поміщали кілька видавництв, які розміщувалися в Сімферополі: Мирона Малинського, І.П. Руденкова, І. Бурака, Verlag A.K. Richter [3, 137, № 119, 122, 123, 132, 136, 144, 146, 150]. На жаль, поштові картки з видами інших

перерахованих храмів не були анотовані видавцем, тому визначення їхнього авторства на нинішньому етапі дослідження не можливо [3, 137, № 124, 125, 127-129, 131, 149, 154, 155]. Винятком є дві листівки з даними про авторство, ілюстровані зображеннями церкви Духовної семінарії та Чоловічого духовного училища [3, 137, № 126, 131]. Листівка з видом церкви Трьох Святителів (духовної семінарії) була надрукована у видавництві Granberg K. A. в Стокгольмі на замовлення видавця – власника художнього магазину І.П. Руденкова, на той час одного з найбільш продуктивних. Поштова картка, ілюстрована виглядом чоловічого духовного училища, була випущена з верстатів того ж стокгольмського видавництва, але на замовлення видавця «фотогр. Василі», відомості про яку збереглися лише на нечисленних листівках.

Найбільшими видавничими центрами видових листівок в Криму були Севастополь і Феодосія. Крім місцевих видавництв листівки з видами цих міст так самовипускали і зарубіжні: стокгольмське акціонерне товариство Granberg & Co, що співробітничало з багатьма кримськими виробниками листівок, дрезденське Shtenhel & Comp., Ернст Г. Свентсрем, що знаходилося у Швеції [1, 110-111].

Серед видів севастопольських православних храмів найбільш поширені і масово розтиражовані зображення Володимирського та Петропавлівського соборів, так само і монастиря Святого Георгія в Балаклаві. Феодосійським православним святиням на листівках відведено більш скромне місце, зайняте в основному видами Казанського собору. Випуском поштових карток, ілюстрованих видами севастопольських храмів, займалося відразу декілька друкарень: севастопольські (фототипія Х. М-ря, видання Н. А. Вязнова), зарубіжні (Kunstanstalt G. Brückan в Берліні, Granberg & Co в Стокгольмі) [4, 5, 6]. Види феодосійських храмів на поштових картках випускалися видавництвами Dr. Trenkel & Co в Лейпцизі, і місцевим Р. Могилевської [1, 79: № 230, 232; 231]. Відмінною рисою видання листівок Р. Могилевської було те, що всі види виходили як в чорно-білому, так і в кольоровому виконанні. Листівки лейпцизького видавництва Dr. Trenkel & Co були випущені в 1918 році в період окупації німцями Феодосії [1, 112].

Храми Південного берега Криму займають дуже скромне місце серед інших його видів. Це, імовірно, обумовлено тим, що інтереси туристів були зорієнтовані на інші групи пам'яток: палаци і морські пейзажі. Найбільш поширеним на ілюстрованій стороні листівок був вид Фороської церкви, але він не відзначався як головний. Виданням таких листівок займалися ялтинська фототипія Івана Семенова, московська фототипія Шерер, Наболиць і Ко [7; 8]. Про видавничу діяльність Івана Семенова відомо мало. Його майстерня розташовувалася

на Морській вулиці в будинку спадкоємців Латрі [9, 33]. Московська фототипія Шерер, Набгольц і Ко була однією з найвідоміших і продуктивних в Російській імперії. Види кримських православних святинь були випущені у складі серії «100 листівок Криму» [1, 109]. Велика кількість поштових карток присвячена монастирю святих Козьми і Деміана, що розташовувався в нинішньому Кримському природному заповіднику поблизу Алушти. Поштові картки з видами цього монастиря випускалися видавництвом Granberg K.A. в Стокгольмі на замовлення сімферопольських видавців Verlag AK Richterівласника художнього магазину І.П. Руденкова [2, 137; 10]. Фотомайстерня в Царському селі «фон Ган і Ко» Заельської Ванди Іванівни і Ягельського Олександра Карловича випускала фотолистівки з видами обителі [11].

Види православних святинь, видані на поштових картках, кількість їх перевидань і географія видавництв свідчать про нерівномірну зацікавленість відпочиваючих Криму на початку ХХ ст. різними святинями в містах півострова. Так, видами сімферопольських храмів ілюструвалися численні поштові картки місцевих видавців, які використовували потужності зарубіжних видавництв. Зображення севастопольських православних святинь займали гідне місце серед більш ніж п'ятиста видів міста. Їх розміщували на своїх картках як місцеві, так і зарубіжні видавці. У іншому видавничому центрі листівок у Феодосії з більш ніж трьомастами оригінальними видами православним храмам були присвячені десь п'ять, і в основному собору Казанської ікони Божої Матері. Така сама ситуація складалася на Південному і Південно-Західному узбережжі півострова.

Відрізняється з-поміж всіх комплекс поштових карток із зображеннями храмів Старого Криму, де лише з майже 20 листівок 4 були присвячені християнським святиням. Завдяки активності місцевого видавця Г.І. Іванова до нас дійшли у незмінному вигляді вірмено-григоріанська церква та каплиця Святої Анни, Свято-Успенський храм і вірменський монастир Сурб-Хач [12-16].

Серед перелічених пам'яток, що зображені на поштових картках, на сьогодні втрачені майже всі християнські святині старого Криму (окрім монастиря Сурб-Хач), реставрується та відновлюється собор Олександра Невського у Сімферополі, відновлені і функціонують Херсонесський Свято-Володимирівський собор в Севастополі, Церква Трьох Святителів в Сімферополі.

Посилання

1. Поклон из Феодосии: Каталог видовых открыток (1899-1918) / Сост. А.О. Олещук, В.А. Диканов; Феодосийский музей денег. – Феодосия, 2005. – 120 с.
2. Ёлкин В. Желанные весточки с Юга: Крым в зеркале открыток // Василий Сокольников. Виды Крыма / Государственный

центр фотографии. – СПб., 2006. – С. 27-32.

3. Симферополь на старой открытке (1898-1918): Альбом-каталог / Упоряд. В. Диканов. – Симферополь, 2006. – 140 с.

4. Севастополь. Мыс Фиолент у Георгиевского монастыря: [Почтовая карточка] / Н.А. Вязнов. – Berlin: Kunstanstalt G. Brückan, [Б. г].

5. Храм св. Владимира в Херсонесе: [Почтовая карточка]. – Севастополь: Фототип. Х. М-ря, [Б. г].

6. Херсонес Храм св. Владимира: [Почтовая карточка]. – Севастополь: Издание Н.А. Вязнова, [Б. г].

7. Байдары. Вид из туннеля: [Почтовая карточка]. – Ялта: Изд-во И. Семёнова, [Б.г]

8. Крым. Байдарские ворота: [Почтовая карточка]. – М.: Фот. Шерер, Набгольц и К°, [Б. г].

9. Морозов С. Атрибуция произведений Василия Сокольника по открыткам // Василий Сокольников. Виды Крыма / Государственный центр фотографии. – СПб., 2006. – С.33-37.

10. Монастырь Козьмы и Демьяна близ Алушты. Крым : [Почтовая карточка] / И. П. Руденков. – Stockholm: Granberg K. A., [Б. г].

11. Крым. Козьмо-Демьяновский монастырь: [Почтовая карточка]. – Царское Село: К.Е. ф. Ган и К°. – [Б. г].

12. Старый Крым. Часовня Святой Анны: [Почтовая карточка]. – Изд-во Г.И. Иванова. – [Б. г].

13. Старый Крым. Церковь Успения: [Почтовая карточка]. – Изд-во Г.И. Иванова. – [Б.г].

14. Армяно-григорианская церковь: [Почтовая карточка]. – Изд-во Г.И. Иванова. – [Б. г].

15. Старый Крым. Армянский монастырь Сурб-Хач: [Почтовая карточка]. – Изд-во Г.И. Иванова. – [Б. г].

Яшний Д.В. Досоветские видовые почтовые карточки в деле восстановления христианских памятников (на примере Крыма)

Раскрываются возможности использования видовых почтовых карточек досоветского периода в деле охраны христианских памятников Крыма. На примере проанализированных открыток определяются сферы их применения в реконструкции и реставрации христианских святынь полуострова.

Ключевые слова: иллюстрированная открытка, христианские памятники, Крым, издатели, сохранение памятников.

Yashnyi D.V. Post cards of pre-Soviet period in the restoration of Christian monuments (on the example of the Crimea)

The article describes the possibility of using species postcards pre-Soviet period in the protection of Christian monuments of the Crimea. On the example of the analyzed cards determined the scope of their application in the reconstruction and restoration of the Christian holy places of the peninsula.

Key words: illustrated postcard, Christian memorials, Crimea, publishers, preservation of monuments.

31.03.2011 р.

**БЮЛЕТЕНІ КООПЕРАТИВНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ СУМСЬКОЇ
ОКРУГИ 20-Х РОКІВ XX СТ.**

Стаття знайомить зі змістом бюлетенів кооперативних організацій Сумської округи «Кооперативный бюлетень Сумрайсоюза» та «Кооперація Сумщини», що видавалися у 20-х роках XX ст. Базуючись на конкретному матеріалі, автор доводить важливість подібних видань як джерела з історії не лише української кооперації, але й української журналістики в цілому.

Ключові слова: кооперативні організації, бюлетені.

Дослідження історії періодичних видань окремих регіонів нашої держави є необхідним підґрунтям для цілісного вивчення історії вітчизняної преси та реалізації національної програми «Документальна пам'ять України». Проблеми розвитку регіональної преси останнім часом привертають увагу значної кількості науковців з різних галузей знань. Вона стає об'єктом журналістських, історичних, документознавчих, літературознавчих і бібліографічних досліджень.

У цьому контексті виникає необхідність з'ясування деяких історико-книгознавчих аспектів преси: її місця в соціальному комунікаційно-інформаційному процесі, зародження та особливостей розвитку як окремих типів періодичних видань, так і їх системи в цілому.

Предметом розгляду даної публікації слугують бюлетені кооперативних організацій Сумської округи «Кооперативный бюлетень Сумрайсоюза» та «Кооперація Сумщини», що видавалися у 20-х роках XX ст.

Найбільш ґрунтовно діяльність кооперативних організацій в регіоні розглянуто в публікаціях викладача Сумського державного університету В.М. Власенка. Одна з таких знайомить зі змістом Конотопського журналу «Кооперация и жизнь», що виходив у добу української національно-демократичної революції 1917-1920 років [1].

Процес становлення і розвитку кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу (1920-ті рр.), діяльність споживчих кооперативних товариств, особливості утворення сільськогосподарських об'єднань, формування мережі кредитної та розвитку робітничої і кустарної промисловості кооперації регіону дослідив кандидат історичних наук В.В. Голець [2]. Проте слід констатувати, що кооперативні бюлетені 20-х років XX ст. і досі залишаються джерелом, не достатньо вивченим в історії української журналістики.

Кредитна кооперація – специфічна форма господарювання, що з'явилися в Україні та Росії у 60-х роках XIX ст. (об'єднання кооперативів виникли лише через кілька десятиріч опісля).

Вперше у загальноросійському масштабі думки про необхідність створення кооперативних об'єднань висловлювались у 90-х роках XIX ст. на сторінках «Сообщений» С.-Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств. Діячі цієї установи виступали за об'єднання кредитних кооперативів у спілки з наданням останнім прав здійснювати не лише ревізійні, але й фінансово-кредитні функції.

Заходи кооперативів щодо організації спілок знайшли практичне втілення лише на початку XX ст. У 1911 р. Комітет міністрів затвердив підготовлений Управлінням у справах дрібного кредиту типовий (зразковий) статут спілок кредитних кооперативів.

Кооперативні об'єднання постачали населенню товари першої необхідності і сільськогосподарські знаряддя, організовували заготівлю і збут сільськогосподарської продукції, здійснювали посередницькі і фінансові операції, виступали ініціаторами об'єднання інструкторських сил різноманітних установ, допомагали сільськогосподарським кооперативам у поширенні нових методів господарювання, агрономічних нововведень.

Кооперативний рух на Сумщині бере свій початок в 1867 р. зі створення Лебединського споживчого товариства. В дореволюційний період кооперація на Сумщині розвивається повільно, але кооперативи створюються майже в кожному повіті. У 1896 р. був створений Ярославський кооператив в Глухівському повіті, дещо пізніше Сосницький, Кропивницький, Дмитрівський в Конотопському повіті, Грузький в Кролевецькому і Юнаківський в Сумському повітах.

У 1897 р. в Шостці було створено офіцерське споживче товариство. У 1911 р. в Роменському повіті було зареєстровано 4 кооперативи, Охтирському – 8, Лебединському – 12, Сумському – 9. У 1912 р. було затверджено Статути Сумської та Роменської спілок кооперативних товариств, у 1915 р. створено Кролевецьке кооперативне товариство.

Для координації діяльності сільської споживчої кооперації в 1918 р. було створено Сумську спілку кооперативних товариств «Сумський коопсоюз». З червня 1924 р. Сумську райспілку було реорганізовано в ВУКООПСІЛКУ (Всеукраїнська кооперативна спілка. Сумська контора). У 1925 р. її реорганізували в окружну спілку споживчих товариств (Сумисоюз).

Товариства в Україні були надзвичайно корисними для населення. Діяльність їх не обмежувалася продажем продуктів першої потреби. Вони налагоджували збут сільськогосподарської продукції та постачання селянам тканин, мали свої пивні, чайні, склади сільськогосподарських машин, бібліотеки, читальні, влаштовували лекції та фахові кооперативні і сільськогосподарські курси.

Таким чином, вже на початку XX ст. споживчим

товариствам на селі була властива тенденція до універсальності в забезпеченні потреб селянина.

Інтенсивний розвиток економіки краю, насамперед, сільського господарства, спричинив видання значної кількості фахових журналів. Саме бюлетені (франц. *bulletin*, з італ. *bulletino* – записка, папірець, від лат. *bullā* – грамота) задовольняли інформаційні потреби фахівців різного профілю.

Офіційним документом, у якому подається класифікація періодичних видань, є державний стандарт ДСТУ 3017 – 95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення» [3]. У ДСТУ всі періодичні видання поділяються на чотири основних види: газета, журнал, бюлетень, календар. Бюлетень – періодичне чи неперіодичне видання інформаційного характеру, яке, згідно до стандарту, може мати «...ознаки журнального або газетного видання». Цей вид «...містить матеріали організації, яка його видає» [3, 26].

Перший спеціальний журнал кооператорів «Вестник кооперативних союзів» вийшов ще в січні 1915 р. в Москві. Саме на його сторінках висвітлювалися головні проблеми спілчанського руху в імперії. На чолі видання стояв відомий кооператор А.Є. Кулижний, який тривалий час працював на Лівобережжі. Серед дописувачів журналу були активні учасники кооперативного руху: професор О. Анциферов, А. Євдокимов, В. Кільчевський, С. Раузов та інші [4].

У червні 1923 р. вийшов перший номер «Кооперативного бюлетеня Сумрайсоюзу». У вихідних даних значилося: адреса редакції – м. Суми, Харківська губернія, вул. Радянська, будинок Райсоюзу; видавець – Сумська районна Спілка споживчих товариств; друк – Лебединська друкарня Сумрайсоюзу (базарна пл., колишній буд. Стешенка); наклад – 250 примірників. За рік вийшло 6 подвійних випусків. Тижневик в цілому був російськомовним. Окремі матеріали кореспондентів друкувалися українською мовою.

Бюлетень мав «стати своїм, близьким органом, у якому кожен місцевий кооператив, організація знайде вірне відображення своєї роботи...За посередництва такого органу кооперативи дізнаються один про одного, про життя і діяльність всієї кооперації та про ті завдання, що стоять перед нею попереду» [5]. Передбачалося вміщувати статті, замітки, кореспонденції з кооперації, хроніку крайового і місцевого життя, найважливіші повідомлення про події в Україні і за кордоном, матеріали для читання на селі (нарис, розповіді тощо). Видання мало офіційний та довідковий розділи а також містило оголошення та рекламу.

Найбільше уваги в журналі приділялося питанням розвитку кооперації в окрузі. У ньому широко повідомлялося про Сумські кооперативні організації, діяльність контор райсоюзу, результати

сільськогосподарських кампаній на місцевих рівнях. Докладно подавалася інформація про кооперацію в окремих районах. Зокрема, в № 3-4 про розвиток кооперативного руху на Лебединщині повідомлялося наступне: «У селах Лебединського району зараз спостерігається завмирання приватної торгівлі, з одного боку в силу значних податків, з іншого – в силу розпаду приватних торгових артілей, що організувалися по селах на початку непу. Деінде, по маленьких селах, за випадкових причин збереглися приватні торговці. З великих сіл – лише Межирич має ряд приватних лавок. У таких крупних пунктах, як Ворожба та Ольшанка, приватні лавки вимерли абсолютно, завдяки добрій кооперативній роботі» [6].

Про історичні витоки та особливості кооперативного руху в Юнаківці (нині Сумський р-н.) інформував місцевий кореспондент на сторінці 21 того ж випуску бюлетеня. Автор розглянув причини низької зацікавленості мешканців в розвиткові споживчої кооперації на селі, зазначаючи при цьому, що на 11 000 населення число пайщиків не перевищувало 120 осіб [7].

На сьомій сторінці випуску повідомлялося про проведення міжнародного дня кооперації в Сумській окрузі. Цікаво, що «в ознаменування дня 7 червня Сумрайсоюзом було засновано стипендію імені М.П. Скрипника в Київському кооперативному технікумі, здійснено пожертву в 4 кооперативні бібліотеки у Центр. Роб.-сел. клубі, в бібліотеку міліції, командних курсів та Міську Центральну бібліотеку та порушено клопотання про перейменування в Сумах двох вулиць – вулицями імені Саммера та Скринника» [8].

Рубрика «В світі кооперації» містила кооперативну хроніку як на місцевому рівні, так і в Росії (Псковській, Томській, Челябінській та інших губерніях), надавала інформацію про кооперативні центри Туркестану, Німеччини, інших країн.

Довідковий відділ надавав інформацію про патентина торгівлі та промислові підприємства, курси грошових валют, відпускні ціни на товари райсоюзу, консультації юристів, балансові показники.

На сторінках бюлетеня висвітлювались поточні справи райсоюзу, зокрема наради робкопів, товарні операції.

Офіційний відділ містив постанови ВУЦВК та РНК СРСР «Про добровільні збори» (№ 9-10), «Про добровільне членство у споживчій кооперації» (№ 11-12).

Значну увагу кооперативні спілки приділяли культурно-освітній роботі, тому бюлетень містив інформацію про відкриття зимових селянських шкіл для дорослих, кооперативних курсів, пересувних бібліотек, шкільних кооперативів, лекцій, роботи книжкових складів та магазинів.

Постійна рубрика «Серед книг» інформувала

про надходження до бібліотеки райсоюзу, списки найцікавіших статей з центральних газет України та Росії про кооперативне будівництво. Місцеві кореспонденти друкували нариси, в основі яких було покладено житейські ситуації на теми кооперації.

Першу сторінку займали оголошення, звернення, умови конкурсу на кращий споживчий кооператив Сумської округи, а останні сторінки надавалися для розміщення реклами друкарні, млина, складу сільськогосподарських машин, книжкового складу та магазину «Кооперативний путь» Сумського райсоюзу, різних страхових агентств, кооперативних банків, кооперативних журналів тощо.

Всі випуски бюлетеня за 1923 р. нині зберігаються в краєзнавчому відділі Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки (інв. №№ 35025 – 35029).

У 1924 р. побачив світ інший тижневик – «Кооперація Сумщини». На титульному аркуші зазначено: бюлетень Сумської округової кооперативної Ради; адреса редакції: м. Суми, вул. Шевченка, Міліцейський пров. Укрінбанк; друкується в 1-й друкарні «Суми-Друк», наклад від 1250 до 1450 примірників. За рік виходило 6 випусків. Передплатна ціна складала 2 крб. на рік. Мова видання в цілому українська, але окремі матеріали кореспондентів друкувалися російською мовою.

Нами буде розглянуто шість випусків бюлетеня за 1928 рік. На відміну від «Кооперативного бюлетеня Сумрайсоюзу», рубрики в ньому структуровані достатньо чітко: «Споживча кооперація», «Сільськогосподарська й бурякова кооперація», «Кустарно-промислова кооперація», «Кооперативний побут», «Кооперація на місцях», «Кооперативна хроніка», «Довідно-юридичний розділ», «Офіційний розділ».

У першому номері за 1928 р. розміщено статтю «Бюлетень «Кооперація Сумщини» за час свого існування та завдання на майбутнє» [9]. Звідти отримуємо інформацію про те, що тижневик виник на початку 1924 р. як бюлетень Райсоюзу і мав обслуговувати споживчу кооперацію. У травні 1924 р. Райсоюз було ліквідовано, потім, невдовзі, Сільгоспсоюз, Кустпромсоюз, і бюлетень «залишився безпритульним і ... замовк» [9].

«У низки активних робітників почала знов повставати думка про відновлення бюлетеню; ініціативу взяла на себе Сумська Філія Книгоспілки, з почину якої, по згоді з Сумспілкою, Сільгоспсоюзом і Сум. Ц. Р. К., у квітні 1926 року й було знов утворено Кооперативний бюлетень «Кооперація Сумщини». Перший номер його вийшов 20 квітня 1926 р. До участі у бюлетені потім приєдналась і Лебединська Сільгоспспілка (до її ліквідації) і Кооперативно-промислова профшкола» [9].

Бюлетень висвітлював всі актуальні питання

кооперативної роботи на Сумщині: пайові кампанії, звітні й передвиборні кампанії, культроботу, інше. Проте, як зазначено у статті, «несформоване існування його, як бюлетеню декількох окремих кооперативних союзів, явно не відповідало ускладненим завданням» [9]. І далі: «Потрібний був спеціальний авторитетний загально-кооперативний орган, що узяв би на себе видання «Кооперація Сумщини». За такий орган і стала бути саме з травня місяця утворена між кооперативна Рада. За ініціативою ж цієї активної групи робітників бюлетеню, «Кооперація Сумщини» перейшла до Кооперативної Ради, як її орган, з травня 1927 р., цеб-то через рік після відновлення бюлетеню» [9].

Які ж завдання стояли перед редакційною колегією? Цитуємо:

1. «За основне завдання треба мати – найбільше наближення його до того численого кооперативного активу, до тих 10–12 тисяч кооперативних робітників і активістів, що їх він повинен обслуговувати.

2. Це наближення мусить визначатися так простішим викладанням, більшою популярністю всіх статтів і матеріалів, що їх уміщується в бюлетені, як і найбільшим завоюванням читачів і передплатників із числа цього активу.

3. Тираж у 1000 – 1200 прим. явно є недостатнім, і гаслом журналу повинно бути: 1 прим. журналу на кожного кооперат. робітника й активіста.

4. Якомога більше, докладне й ґрунтовне освітлення кооперативної роботи й життя на місцях, в тій численній кооперативній периферії, що кожного місяця так буйно зростає на Сумщині. І втягнення до цієї роботи, до цього освітлення периферійної роботи – самих низових робітників, цеб-то утворення значного кадру кооперативних кореспондентів.

5. Нарешті, ще більше освітлення засад громадськості в кооперації, громадсько політичної ролі кооперації і питань кооперативно-освітньої роботи, у всіх її конкретних формах та виявленнях» [9].

Характерною особливістю видання є наявність чорно-білих ілюстрацій, виокремлення фігурними рамками цитат В. І. Леніна та закликів.

Найбільше уваги в журналі приділялося підсумкам діяльності споживчих товариств. Про це свідчать заголовки: «Рік роботи Уляновського спож. т-ва», «Тростянецький робочий кооператив за сім місяців», «Рік роботи Сумського Кредитсоюзу (до роковин організації)», інші.

Перший номер подавав важливу історичну інформацію. Кореспондент Іван Щербак ознайомив читачів з історією кооперації в Тростянці [10].

Не менш цікаво дослідникам буде дізнатися про роботу кооперативних книгарень в Сумокрузі, про що доповідав кореспондент Виноградов у четвертому випуску бюлетеня. Він, зокрема, зазначав: «Сільська

кооперація на Сумщині розпочала роботу в справі просунення книжки на село з 1924 року. Того року розвинули роботу на селі перші 5 сільських книжкових полиць у Споживчих т-вах: у Юнаківці, Ворожбі, Яструбенному, Краснопіллі та Боромлі. Потім число книжкових осередків значно збільшилося – аж до 35, але за головний успіх треба вважати утворення й розвиток з 1925 – 26 року постійних сільських кооперативних книгарень з окремими книгарями. Ці книгарні, уміщуючись або в окремому приміщенні (Краснопілля, Тростянець, Миропілля, Боромля), або посідаючи частину крамниць Спож. т-ва, поступово завоювали певне місце в культурній роботі з книжкою». Далі автор робить висновок про те, що кооперативна книготоргівля «во всякім разі, більше й ближче од будь-яких інших кооперативних організацій підійшла із радянською книжкою до села й селянства» [11].

Для покращання змісту журналу в № 5-6 надруковано матеріали дописувачів, об'єднані в рубрику «Що пишуть передплатники та читачі про свій бюлетень». Серед побажань – виокремити відділ спецкооперації, збільшити методичні вказівки щодо культурно-освітньої роботи, звернути увагу на обкладинку та ілюстрації, надавати сільськогосподарські поради тощо.

Бюлетень містив відомості і про культурно-освітню діяльність: підсумки роботи шкіл та гуртків коопграмоти, роботу кооперативних книгарень, курсів низової мережі сільськогосподарської кредитової кооперації, кооперативні стіннівки і т. і.

Рубрика «Що читати» знайомила з новими книгами з питань споживчої кооперації, головними методичними підручниками для Міжкоопосвітніх комісій та організаторів кооперативно-освітньої роботи, літературою про свято Першого травня.

Перші шпальта журналу надавалися для матеріалів окружного райсоюзу та висвітлення міжнародних подій і святкувань. Останні сторінки займав офіційний відділ, у якому друкувалися постанови Ради Народних комісарів УСРР, РПО СРСР, заклики, інше. Значну частину займали додатки: балансові показники Сумкредитсоюзу, робкопу.

З іронією кооперативний побут Сумського сільськогосподарського кредитного товариства «Відродження» описав кореспондент Л. Бард. Замальовки автора, приправлені чорно-білими ілюстраціями, створюють особливо неповторний колорит журналу, приваблюючи тим самим потенційного читача і спонукаючи його на дискусії та роздуми про буденне життя [12].

Отже, бюлетені слід вважати важливим джерелом з історії не лише української кооперації, а й української журналістики. Незважаючи на їх кооперативне спрямування, видання приділяли належну увагу висвітленню подій суспільно-політичного і культурно-освітнього життя країни і регіону.

Посилання

1. Власенко В. Конотопський журнал «Кооперація і життя» у добу української революції / В. Власенко // Вісник Львівської комерційної академії. Серія Гуманітарні науки [Вип. 4]. – Львів, 2002. – С. 324-330.
2. Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Голець; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.
3. ДСТУ 3017-95. Видання. Основні види: Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України, 1995. – 45 с.
4. Власенко В. З історії спілчанського руху кредитних кооперативів на Лівобережній Україні / В. Власенко // Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів, 2001. – С. 118-125.
5. К кооперативным работникам на местах // Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза. – 1923. – № 1. – С. 2.
6. Кооперация на местах // Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза. – 1923. – № 3-4. – С. 18-19.
7. Кооперация в Юнаковке // Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза. – 1923. – № 3-4. – С. 21.
8. Проведение международного дня кооперации в Сумском округе // Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза. – 1923. – № 3-4. – С. 7.
9. Бюлетень «Кооперація Сумщини» за час свого існування та завдання на майбутнє // Кооперація Сумщини. – 1928. – № 1. – С. 7-8.
10. Щербак І. Коротенький нарис з історії кооперації в Тростянці / І. Щербак // Кооперація Сумщини. – 1928. – № 1. – С. 31-32.
11. Виноградов. Кооперативна робота з книжкою на селі в Сумокрузі / Виноградов // Кооперація Сумщини. – 1928. – № 4. – С. 23-24.
12. Бард Л. «Возрождение» (замість фейлетона) / Бард Л. // Кооперація Сумщини. – 1928. – № 3. – С. 33-35.

Подольак Н.С. Бюлетени кооперативних організацій Сумського округу 20-х годов XX в.

Стаття знайомить з содержанием бюллетеней кооперативных организаций Сумской округи «Кооперативный бюллетень Сумрайсоюза» и «Кооперация Сумщини», которые издавались в 20-х годах XX века. Базируясь на конкретном материале, автор доказывает важность подобных изданий как источника в изучении не только истории украинской кооперации, но и украинской журналистики в целом.

Ключевые слова: кооперативные организации, бюллетени.

Podoliaka N.S. Bulletins of the cooperative organizations of Sumy Region of the 1920th years of the XX century

The article acquaints with the contents of the cooperative organizations of Sumy Region «Cooperative Bulletin of Sumyraisoiuz» and «Cooperation of Sumy Region» which were published in the 1920th years of the XX century. Based on the specific materials author affirms the importance of such publications as of the main source in the process of studying not only of the history of the Ukrainian cooperation but of all of the Ukrainian periodical press in whole.

Key words: cooperative organizations, bulletin.

28.02.2011 p.

НАРОДНА ОСВІТА НА КОНОТОПЩИНІ У 20-ТІ РР. XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТРУДНОЩІ

У статті проаналізовано особливості та труднощі роботи закладів освіти на Конотопщині у 20-ті рр. XX ст. та зроблено висновки про властивість регіоні усіх рис розвитку освіти в УСРР.

Ключові слова: освіта, школа, регіон, розвиток.

Освіта є одним зі стовпів розвитку суспільства. Для того, щоб виховати гідних громадян держави, потрібна розгалужена та досконала система навчальних закладів усіх рівнів. Незважаючи на те, що радянською владою в УСРР робилися голосні заяви про спрямування усіх зусиль на розвиток освіти та підвищення рівня життя учителів, реальності освітньої галузі, особливо на периферії, були невтішними.

Становище навчальних закладів у регіонах є невід'ємною складовою частиною комплексного вивчення розвитку освіти в УСРР. Так само і вивчення становища та особливостей розвитку народної освіти на Конотопщині є невід'ємною частиною процесу становлення радянської системи освіти на Чернігівщині. У нашому дослідженні ми мали на меті виявити та проаналізувати особливості та труднощі розвитку народної освіти на Конотопщині у 20-ті рр. XX ст.

Проблема дослідження розвитку освіти у окремих місцевостях УСРР у перші десятиліття радянської влади є надзвичайно актуальною у контексті розвитку регіональних історичних досліджень. Незважаючи на актуальність обраної теми, вона не вивчена у повній мірі. Історики, переважно, присвячують свої дослідження історії освіти в УСРР, приділяючи незначну увагу окремим регіонам. Зокрема, тут можна назвати роботи Г.І. Ясницького «Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.)», В.В. Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки», В.М. Демченка «Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади». Статті, присвячені певним аспектам розвитку освіти Конотопщини, є у науковому доробку Ф.П. Пушкаря.

Після установлення радянської влади в Україні почали створюватися структурні елементи управління народною освітою. У губернському машштабі освіти координував губернський відділ народної освіти. У кожному повіті Чернігівської губернії було створено повітові відділи народної освіти, які керували на місцях. Через складну фінансову ситуацію держава не мала можливості утримувати достатній штат службовців і постійно його скорочувала.

Штат Конотопського повітового відділу народної освіти у 1922 р. складався з 12 працівників і був

другим за чисельністю після Чернігівського разом з Глухівським та Ніжинським відділами народної освіти. Для порівняння, решта повітових відділів народної освіти Чернігівської губернії мала наступні штати: Чернігівський – 13 чол., Борзнянський – 10 чол., Городнянський – 10 чол., Глухівський – 12 чол., Козелецький – 10 чол., Кролевецький – 10 чол., Ніжинський – 12 чол., Новгород-Сіверський – 10 чол., Сосницький – 10 чол., Остерський – 10 чол., Шосткинський – 10 чол. [1].

Конотоп ще з часів Російської імперії населяла значна кількість єврейського населення, тому тут, як ніде більше у Чернігівській губернії, проявлялася антирелігійна політика радянської влади. Згідно декрету РНК СРСР від 22 січня 1919 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», церква відділялася від держави, школа від церкви, а кожний громадянин мав право сповідувати будь-яку віру або не сповідувати жодної. За цим декретом «викладання релігійних віровчень у всіх державних та громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не припускається» [2]. Тим не менш, громадянам було надано право отримувати знання з релігії приватним способом.

Незважаючи на постанови та декрети уряду, життя у провінції змінювалося повільніше, аніж у столиці. На Конотопщині продовжували працювати хедери – єврейські початкові школи для навчання хлопчиків основам іудаїзму. Тим часом, на початку 20-х рр. XX ст. влада поставила собі за мету боротьбу з клерикалізмом. Навесні 1922 р. за розпорядженням Єврейського бюро, яке працювало у складі повітового відділу народної освіти, у Конотопі були зареєстровані всі хедери та всі вчителі, яких під розписку зобов'язали не вести тут занять з полудня. Паралельно з цими заходами діти з хедерів були прийняті в 2 єврейські школи, які працювали у Конотопі [3].

У травні 1922 р. з ініціативи Єврейського бюро виконкомом було видано наказ про ліквідацію Єшиботу – єврейської вищої школи з підготовки рабинів. На початку червня за порушення цього наказу Єврейське бюро віддало підсудреволюційного трибуналу керівництво Єшиботу. Цей так званий «інститут народного затемнення» у Конотопі було ліквідовано лише засобами насильства.

У серпні 1922 р. на Конотопщині працювала спеціальна комісія з метою ліквідації усіх хедерів. Рішенням виконавчого комітету ці заходи необхідно було провести у семиденний термін. Дітей намагалися залучити до виключно світської освіти. У вересні Єврейське бюро організувало столярну школу для навчання ремеслам старших хлопчиків з єврейського дитбудинку та єврейської школи. Отже, населення не мало можливості отримати традиційну релігійну освіту. Поступово встановлювалася

монополія радянської влади на навчання та виховання підростаючого покоління [4].

У Конотопі на початку 20-х рр. XX ст. працювало: 3 повні семирічні школи – з російською мовою навчання, з українською мовою навчання та зі змішаними мовами; 4 неповні семирічки (фактично – чотирирічні школи) – 2 з них з єврейською та 2 з українською мовою навчання. У міських школах Конотопщини нараховувалося 1353 учні, з них 161 учень навчався у випускних групах. Разом у Конотопському повіті працювала 91 школа, з них 7 були повними семирічками. Отже, не дивлячись на близькість російських територій, школи з українською мовою навчання все ж таки переважали.

Загалом, друга половина 1921 р. – 1922 р. вважалася повітноросвітою більш-менш вдалою, адже навчання у школах не переривалося з жодних причин. Школи були цілком забезпечені паливом, але міські школи купували його за кошти батьків, до того ж у обмеженій кількості [5]. Паливо розподілялося за нарядами Губернського лісового комітету. Підручниками та навчальними посібниками конотопські школи були забезпечені тільки на 50 %. Книжки купувалися за рахунок батьків учнів. Ремонт у школах Конотопського повіту також здійснювався коштом батьків.

Незважаючи на кампанію з самообкладання населення для утримання шкіл, її результати на Конотопщині були мізерні. Самообкладання давало тільки певну кількість жита для часткової виплати утримання шкільних працівників. Вони у травні 1922 р. отримали 45 % ставки, а у травні, липні, серпні та червні учителі зовсім не отримали заробітної платні. За вересень їм було виплачено з грошей, отриманих як плату за навчання у школах.

Сільські учителі одержували натуральне утримання за рахунок батьків учнів. Самообкладання становило 20 пудів збіжжя з кожного. За рік учитель у середньому отримував 30 пудів жита. Вимушеним рішенням було скорочення кількості учителів через неспроможність платити за їхню працю. Шкільних працівників після скорочення штатів у міських школах залишилося лише 76 чол. Всього по Конотопському повіту було скорочено 38 учителів. Це негативно відбилось на якості навчання у школах. [6]. Таким чином, проблеми, з якими стикалися школи Конотопщини, були характерними для всієї Чернігівської губернії – брак коштів, відсутність достатньої кількості підручників, скорочення штату учителів, постійні побори з батьків учнів на утримання школи.

Президія ВУЦВКА 7 березня 1923 р. прийняла постанову «Про адміністративно-територіальний поділ Чернігівщини», за якою стара система районування (поділ на волості, повіти та губернії) замінювалась на нову (поділ на райони, округи та губернії). Через злиття 2-3 повітів створювалася 1

округ, декількох волостей – район. У Чернігівській губернії 12 повітів перетворилися на 5 округів, 133 волості – на 58 районів.

Конотопську округу було створено з Конотопського, Борзенського і Кролевецького повітів у складі 11 районів: Алтинівського, Батуринського, Бахмацького, Борзнянського, Дмитрівського, Карабутівського, Коропського, Кролевецького, Парафіївського, Плисківського та Конотопського. Конотопський район склали колишні волості – Конотопська, Попівська і Семенівська [7].

За даними 1923 р. населення Конотопської округи становило 411 443 чол., з них 87067 – діти шкільного віку. В окрузі було 213 семирічних шкіл, у яких навчалось 23 944 учні, що становило 27,5 % дітей шкільного віку. У містах та селищах міського типу до шкіл ходило 34,7 % дітей шкільного віку, у сільській місцевості – 26,1 %. Як бачимо, різниця між містом і селом була досить значною і була зумовлена зайнятістю дітей у господарстві батьків та традиційним укладом життя на селі. У семирічних школах округи працювало 749 вчителів, з яких тільки 49 чол. (6,5 %) мали спеціальну педагогічну освіту [8].

Повоєнна розруха та велика кількість біженців з Поволжя на Чернігівщині зумовила ріст чисельності безпритульних дітей. На Конотопщині працювало 11 постійних дитячих будинків для «нормальних дітей» (тобто без фізичних та психічних хвороб), у яких перебувало 529 дітей. З 50 працівників дитячих будинків лише 3 мали спеціальну освіту. Окрім дитячих будинків тут працювало 2 приймальники, у яких тимчасово перебувало 155 дітей та працювало 4 керівника.

Професійну освіту у окрузі отримували на 2-х трирічних педкурсах з 311 учнями, у Конотопському педагогічному технікумі, створеному у 1924/1925 н. р., Конотопському адміністративно-промисловому і податковому технікумі з 41 учнем (серед яких не було жодної жінки) та професійних школах. Тут працювало 5 індустріально-технічних профшкіл, які давали освіту 338 учням. Ще існувало 2 сільськогосподарські профшколи у селах з 60 учнями та соціально-економічна профшкола у Конотопі з 329 учнями. Разом у закладах професійної освіти навчалось 1079 чол. У навчальних закладах професійної освіти Конотопщини працювало 133 викладачі, з них 41 чол. зі спеціальною педагогічною освітою, що складало 30,8 %.

Так звана «політична освіта» була одним із пріоритетних напрямків роботи радянської влади. У Конотопській окрузі, за даними 1923 р., працювало 7 народних будинків, 1 сільський будинок, 10 клубів, 38 осередків Товариства «Просвіта», 9 хат-читальень, 6 театрів, 6 кінотеатрів та 1 музей [9].

Внаслідок повоєнної розрухи та економічної кризи у країні було вирішено ввести плату за навчання

у ряді технікумів Чернігівської губернії, зокрема і у Шосткинському механічному та Конотопському соціально-економічному технікумах. Збідніле населення не мало змоги вносити навіть невелику плату за навчання, тому почав збільшуватися відтік студентів з навчальних закладів [10].

Для успішного втілення в життя нової ідеологічної доктрини потрібна була ціла армія нових педагогів, тому, беручи це до уваги, окрім 3-х інститутів народної освіти – Чернігівського, Ніжинського та Глухівського, на Чернігівщині було створено цілу мережу педагогічних курсів. Педагогічну освітню вертикаль на Конотопщині представляли педагогічні курси у м. Кролевці, які працювали поряд з Чернігівськими, Мринськими, Остерськими, Сосницькими та Городнянськими підкурсами. Лише з переводом до Конотопа із Борзни педагогічних курсів було створено у 1924/1925 н. р. Конотопський педагогічний технікум [11].

У 20-ті рр. XX ст. одним із основних завдань керівництва Народного комісаріату освіти УСРР був пошук оптимальних шляхів та методів ведення навчального процесу. Зважаючи на перманентно порожній державний бюджет та мізерні асигнування на освіту, нові методи спочатку випробовувалися у зразкових, так званих «комісаріатських школах», які фінансувалися у достатній мірі. Разом у Чернігівській губернії працювало 7 комісаріатських шкіл, штат яких складався зі 104 педагогів. У Конотопі та Шостці працювало по 1 комісаріатській школі, у яких працювало по 13 учителів, отже, очевидно, що концентрація комісаріатських шкіл на Конотопщині була досить щільною [12].

У професійній освіті Конотопщини у 20-ті рр. XX ст. повною мірою простежуються основні тенденції розвитку народної освіти в УСРР. Так, Борзнянська сільськогосподарська школа Конотопської округи надавала освіту за спеціальностями «садівництво», «городництво» (з 1898 р.) та «рільництво» (з 1924 р.). Одночасно у школі навчалося близько 120 учнів [13].

Освітній рівень педагогів, як і всюди на Чернігівщині, був недостатнім. Так, у Борзнянській сільськогосподарській школі працювало 4 педагога з нижчою освітою, 4 – зі спеціальною вищою освітою. Усього персонал школи складався з 9 чоловіків та 1 жінки, не було викладача української мови через надзвичайно низьку заробітну плату у 9 крб. на місяць [14].

Профшкола мала земельний наділ розміром 7,5 десятин, за рахунок якого, фактично, вона і існувала: «Через відсутність коштів, школа була побудована на трудовому принципі трудового колективу, базуючись на добровільній праці вчителів та учнів, крім того, матеріальна підтримка надавалася їй з боку спілки кооперативів» [15]. Шкільний наділ був розділений на 2 частини – міську та хутірську, яка знаходилася

у 2 верстах від школи. Це створювало додаткові незручності [16]. Незважаючи на це, кожен учень повинен був відпрацювати на виробництві 106 шестигодинних робочих днів на рік [17].

У Тиницькій сільськогосподарській профшколі Конотопської округи, заснованій 1 грудня 1920 р., навчалося 105 чол. [18]. Вона давала освіту за спеціальностями «сільське господарство» та «кооперація». Навчалися у ній переважно підлітки протягом 3 років. Навчання велося російською та українською мовами. Школа утримувалася місцевим коштом та з невеликого власного господарства. У ній працювало по 2 педагоги з вищою та спеціальною вищою освітою та 1 педагог з нижчою освітою. У штаті не було жодної жінки.

Учні вступали до профшкіл із семирічних шкіл соціального виховання з низьким рівнем знань, особливо з фізики та математики. Не дивлячись на це, спостерігалось низьке відвідування занять у профшколах – близько 90 % [19].

Бібліотеки навчальних закладів не були забезпечені навчальною літературою. У бібліотеці Борзнянської сільськогосподарської профшколи налічувалося 2059 томів, бібліотеці Тиницької школи – 1651 том, але більшість книжок можна було віднести до белетристики [20]. Упродовж 1924-1926 рр. коштів на обладнання шкіл навчально-допоміжними засобами не виділялося [21]. Гострою залишалась проблема забезпечення учнів гуртожитками. Майже всі вони походили з навколишніх сіл, отож були змушені кожного дня долати великий шлях або знімати закутки у місцевих жителів.

Незважаючи на задекларовані наміри влади першочергово усіма силами розвивати професійну освіту, навчальні заклади Конотопщини не були у достатній мірі забезпечені реманентом. Так, господарство Борзнянської школи мало лише 2 коня. Враховуючи те, у відділі рільництва був взагалі відсутній інвентар, учні та вчителі змушені були користуватися знаряддями праці радгоспу та сільськогосподарського товариства [22].

Як зазначалося у статті, основною перешкодою на шляху нормального функціонування навчальних закладів УСРР загалом і та Конотопщини зокрема була відсутність коштів на утримання шкіл та на виплату заробітної плати педагогам. Для того, щоб вижити, учителі були змушені вдаватися до хитрощів – орендувати земельні ділянки та заводити власне господарство, присвоювати частину продукції, виробленої учнівським колективом школи або продавати її. Шкільні працівники були поставлені в умови, у яких вони змушені були обманювати державу та власні навчальні заклади, щоб прогодувати себе та родину. Так, за повідомленням фінансово-економічного управління УСРР, у 1928/1929 н. р. не було передбачено право членів колективу профшколи

на одержання продуктів виробництва школи за твердими цінами. Щоб отримати за пільговою ціною продукцію (переважно сільськогосподарську), вироблену учнівським та учительським колективом власної школи, потрібна була колективна угода з відповідною виробничою спілкою [23].

Не викликає жодних сумнівів, що влада бачила крайнє зубожіння вчителів. Розуміючи, що навчальні заклади, особливо на периферії, виживають переважно за рахунок власних господарств та ентузіазму шкільних працівників, були здійснені спроби забезпечити навчальні заклади (початкові і професійні школи, технікуми і дитячі будинки) земельними ділянками. Вони отримали право продавати вироблену власноруч продукцію та використовувати отримані кошти на власні потреби. На жаль, гарні наміри через недосконале їх виконання не дали бажаних результатів. За повідомленням Конотопської окружної інспектури народної освіти Сосницька сільськогосподарська профшкола у 1928/1929 н. р. отримала 30 десятин у хуторі Гончарівка (3 версти від Сосниці), 80 гектарів лук по р. Десні (8 верст від Сосниці), 200 га колишнього радгоспу Ольшані (18 верст від Сосниці); Борзнянська профшкола отримала великий наділ розміром у декілька десятків гектарів і порушила клопотання про те, щоб ця земля була відведена у одному місці. Незважаючи на це, земельний наділ Борзнянської школи був розташований у 2 місцях. Фактично школа володіла тільки 35 десятинами землі, з яких орна земля становила лише 16 десятин. Цього було замало як для утворення зразкового навчального господарства, так і для суттєвого зміцнення економічного становища школи та вчителів [24].

Залишалася складною в окрузі і ситуація з українізацією. Більшість навчальних закладів працювала російською мовою. Наприклад, у Конотопі діяв технікум шляхів сполучення механічної спеціальності, де упродовж чотирьох років навчання викладання проводилося російською мовою.

Конотопська реміснична школа при головних майстернях залізниці працювала у складі слюсарного, столярного, ковальського, ливарного та котельного відділень. Навчання у 2 зміни тривало упродовж чотирьох років і велося російською мовою. Конотопська соціально-економічна школа також була російськомовною. Навчання у ній тривало 3 роки. Плата за навчання була встановлена, але практично не вносилася через бідність населення.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. не був повністю українізований і Конотопський педагогічний технікум. У ньому працювало 13 викладачів (6 штатних). З усього педагогічного персоналу лише 8 чол. (61 %) викладали українською мовою.

Незважаючи на всі недоліки, Конотопську округу, поряд із Ніжинською, можна назвати однією з

найбільш «прогресивних» у сфері розвитку народної освіти, можливо, через більшу концентрацію промислових підприємств у порівнянні з іншими округами, створеними на території Чернігівської губернії. У цей період робота окружних відділів професійної освіти, окрім Ніжинського та Конотопського, знаходилася у зародковому стані [25]. Зв'язок з округами мав випадковий характер через відсутність коштів на роз'їзди інспекторів, замалий штат співробітників та погані дороги [26].

Таким чином, народній освіті на Конотопщині у 20-ті рр. XX ст. були властиві усі основні риси розвитку освіти на Чернігівщині і в УСРР загалом. Основною проблемою для навчальних закладів Конотопщини усіх рівнів була відсутність належного фінансування. Саме з цієї причини у школах найпростіший ремонт здійснювався коштом батьків учнів, були відсутні підручники та навчальне приладдя. Незадовільним було матеріальне забезпечення учителів, які через це були змушені паралельно з роботою у школі працювати на шкільних присадибних ділянках. За таких умов було складно втілювати на Конотопщині усі нововведення Народного комісаріату освіти УСРР та налагодити ефективну роботу закладів освіти. На нашу думку, слід продовжити подальше вивчення різних сегментів народної освіти у регіонах, що входили до складу Чернігівської губернії, у контексті дослідження розвитку освіти на Чернігівщині у 20-ті рр. XX ст.

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-942, оп. 1, спр. 4715, арк. 2.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф-166, оп. 1, спр. 2, арк. 4.
3. Там само, арк. 2.
4. Там само, арк. 2.
5. ДАЧО, ф-Р-942, оп. 1, спр. 4717, арк. 3.
6. Там само, арк. 3.
7. ЦДАВО України, ф-166, оп. 3, спр. 1646, арк. 8.
8. ДАЧО, ф-Р-942, оп. 1, спр. 5140, арк. 20.
9. Там само, арк. 21.
10. ДАЧО, ф-Р-942, оп. 1, спр. 4715, арк. 9.
11. Там само, арк. 135.
12. Там само, арк. 251.
13. ЦДАВО України, ф-166, оп. 4, спр. 250, арк. 507.
14. Там само, арк. 514.
15. Там само, арк. 508.
16. Там само, арк. 531.
17. Там само, арк. 522.
18. ДАЧО, ф-Р-942, оп. 1, спр. 5161, арк. 8.
19. Там само, арк. 521.
20. Там само, арк. 525.
21. Там само, арк. 527.
22. Там само, арк. 529.
23. ЦДАВО України, ф-166, оп. 6, т. 4, спр. 6815, арк. 4.
24. Там само, арк. 5.
25. ЦДАВО України, ф-166, оп. 4, спр. 250, арк. 3.
26. Там само, арк. 4 зв.

Дедович Д.В. Народное образование на Конотопщине в 20-е гг. XX в.: особенности и трудности

В статье проанализированы особенности и трудности работы учебных заведений на Конотопщине в 20-е гг. XX в. и сделаны выводы о характерности для региона всех черт развития образования в УССР.

Ключевые слова: образование, школа, регион, развитие.

Dedovich D.V. Educational establishments Konotop region in the 1920th: particular qualities and difficulties

In this article peculiarities and severities of the work of educational establishments in Konotop region in 1920th are analyzed and a conclusion that all features of development of education in USSR were typical to Konotop region is made.

Key words: education, school, region, development.

23.03.2011 p.

УДК 94 (477.54)

Т.В. Арзуманова

«МОВНА ПРОБЛЕМА» В РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ЕТНІЧНИХ РОСІЯН В ХАРКІВСЬКІЙ ОКРУЗІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

Розглянуті заходи політики коренізації в шкільній освіті, спрямовані на посилення позицій української мови в російськомовному середовищі Харкова та Харківської округи. Досліджено перехід шкільної української мови викладання, запровадження української мови в школах з іншими мовами навчання та ставлення росіян та російськомовних громадян УСРР до цього процесу.

Ключові слова: українізація, шкільна освіта, коренізація, концентр, етнічні росіяни, національні меншини.

В умовах українізації українського суспільства в незалежній Україні значний інтерес представляє вивчення заходів політики коренізації, яка здійснювалася в УСРР в другій половині 1920-х рр. Особливу увагу привертає вивчення мовної політики в сфері надання освіти представникам національних меншин. Цікавим є дослідження реалізації більшовиками політики українізації української школи, коли лідери більшовицького уряду української республіки намагалися надавати освіту представникам національних меншин на рідній мові, українців повернути до традиції вживання української мови, розширити сферу її вжитку в повсякденному житті. Поширення вживання української мови призводило до дерусифікації, що викликало занепокоєння керівників правлячої партії та незадоволення етнічних росіян та зрусифікованих українців, євреїв, поляків та представників інших народів.

В радянській історіографії мовна політика в галузі освіти в УСРР в 1920-х роках внаслідок ідеологічного тиску не набула об'єктивної оцінки,

мовні процеси зводилися до описового характеру процесів поширення вживання української мови в школах і в закладах вищої та середньої освіти [2]. В сучасній історіографії дослідники звернули увагу на політичний аспект дерусифікації галузі освіти, спроби ряду лідерів КП(б)У добитися певної незалежності від РСФРР. Саме ці кроки спровокували шквал звинувачень у буржуазному націоналізмі на адресу М. Скрипника, О. Шумського у намаганні звужити сферу вживання російської мови, порушенні прав росіян, російськомовного пролетаріату в Україні.

Основу джерельної бази дослідження стали матеріали шкільних переписів 1926, 1927-1929 рр., які дозволили простежити динаміку змін мови викладання у закладах освіти, відповідність чисельності представників певних народів до кількості класів з мовою навчання, рідною для них. До числа джерел, які були використані в роботі, також слід віднести статті, виступи представників більшовицького уряду на Україні в 1920-х роках, в яких певною мірою знайшли відображення питання даної теми [3, 5-9].

В рамках регіональних досліджень, які набули актуальності в сучасній історичній науці, автор поставив за мету розглянути процеси зміни мовної картини в галузі освіти на Харківщині в другій половині 1920-х років, які значною мірою вплинули на становища російської громади в Харкові та Харківській окрузі.

Провідним завданням в рамках здійснення політики коренізації Нарком освіти УСРР визначав дерусифікацію освіти, надання можливості представникам найбільш численних народів республіки здобувати знання рідною мовою.

Одним із важливих пріоритетів українізації більшовицький уряд УСРР визнавав ліквідацію різниці між україномовним селянством та російськомовним пролетаріатом в містах, чому в значній мірі повинна була сприяти українізована освіта. Запроваджуючи українську мову в шкільну освіту, більшовики опинилися перед необхідністю визнати статус російської мови.

Російська мова в усіх радянських республіках мала статус інтернаціональної мови, тому звуження сфери її використання (на користь української мови та рідних мов народів, які мешкали на території Радянської України) стало наслідком політики українізації, який викликав незадоволення з боку етнічних росіян республіки, зрусифікованих українців, євреїв, німців, поляків та інших народів.

Значною проблемою стало переведення на українську мову викладання учнів, які походили з українських сімей, визнавали себе етнічними українцями, але рідною мовою визначали російську, якою повсякденно спілкувалися та бажали навчатися. В суспільстві певним чином домінував стереотип,

який був сформований ще в XIX ст. за царату, про некультурність, нерозвиненість української мови, яка є лише «селянським діалектом» правильної російської мови. На жаль багато українців, які мігрували до міста наприкінці XIX – на початку XX ст., намагалися вживати у повсякденному житті російську мову, що, на їх думку, повинно було свідчити про їх причетність до міської культури, культурність, «освіченість». Певне зневажливе ставлення до української мови, української історії та культури спостерігалось і в середовищі етнічних росіян, особливо мешканців Харкова.

Харків в 1920-х роках представляв собою поліетнічне російськомовне місто. Рідною мовою визнавали російську 52,7 % міського населення Харківської округи (по Харкову цей відсоток був вищим), серед сільського – 19 % населення (цей відсоток майже співпадав із відсотком росіян в структурі сільського населення округи) [3, 38].

Отже політика українізації на Харківщині зіткнулася з певним пасивним опором, а в галузі шкільної освіти – небажанням батьків віддавати дітей в українські класи, негативним ставленням до запровадження вивчення української мови як обов'язкового предмета в школах з усіма мовами викладання.

В той час, коли українізація шкільної освіти в сільській місцевості як в цілому по УСРР, так і в Харківській окрузі, не зустрічала певних перешкод, в міських школах ці процеси відбувалися з певними труднощами через поліетнічність міщан (в Харківській окрузі, наприклад, за переписом 1926 р. росіяни складали 22,5 % населення (31,2 % в складі населення міст, 17,8 % в структурі сільського населення), в містах Харківської округи мешкало 14,7 % євреїв, поляків – 1,1 %, німців – 0,44 %) [3, 15].

Протягом 1923-1925 рр. в Україні швидкими темпами було здійснено перехід в галузі шкільної освіти на українську мову викладання, відкриті українські школи, українські класи. І вже в 1925 р. на території УСРР 71 % учнів навчався в школах з українською мовою навчання, 11,5 % учнів навчалися в школах з російською мовою навчання. На території Харківської округи показники по російських школах були меншими, хоча кількість етнічних росіян на території даного регіону була більшою від загальноукраїнської [5, 10-13].

Школи із російською мовою навчання переважали серед семирічок (школи II концентру) як в окрузі, так і в місті. Як зазначалося в передумові до результатів перепису, семирічки переважали в російськомовних містах, що обумовлювало їх більшу кількість у порівнянні із сільськими школами II концентру. Також в міських семирічках переважали учні неукраїнської національності, в першу чергу росіяни та євреї, які «більш охотно, ніж українці, йдуть до школи, особливо до семирічок» [8, XIII].

У порівнянні з іншими містами УСРР в 1925 р.

Харків лідирував за кількістю учнів у школах з російською мовою викладання (лише в семирічках Одеси відсоток таких учнів був вищим за показники по Харкову: 54 % проти 41,5 %) [5, 12].

Порівняння даних про національність учнів та мову викладання в Харкові та ряді міст УСРР дозволяють зробити висновок, що в середині 1920-х років росіяни складали майже 36 % учнів харківських шкіл, кількість учнів в російських школах складала понад 46 %. В цілому по Харківській окрузі етнічні росіяни складали 15,9 % учнів в початкових класах та 27,8 % в середній школі. Школи з російською мовою викладання охоплювали 15,3 % учнів молодших класів – мешканців Харківської губернії та 30,9 % учнів семирічок. Таким чином, можна зробити висновок, що російське населення було повністю забезпечено можливістю навчати дітей на рідній мові.

В Харкові кількість учнів в класах з російською мовою навчання навіть дещо перевищувала кількість учнів – росіян, що було обумовлено наявністю в місті значною частини російськомовних українців, євреїв, представників інших народів, які прагнули навчання дітей російською мовою через її сильні позиції в місті.

В Києві, навпаки, кількість учнів, які навчалися російською мовою, значно перевищувала чисельність учнів-росіян. Так, в російських класах навчалися 28,3 % учнів I концентру та 37,3 % учнів II концентру, в той час як росіянами були відповідно 11,2 % та 27,1 %. Значне домінування учнів російських класів над чисельністю учнів-росіян спостерігалось в Одесі: в семирічках навчалось 39 % росіян, а от в семирічних школах з російською мовою навчання в місті одержувало освіту 54 % учнів, ще 26,2 % вчилися в російсько-українських змішаних школах.

Таким чином, можна зазначити, що в Харкові, як в столиці УСРР, результати українізації були найбільш вагомими. Наркомі освіти вдалося вже до 1925 р. досягти певної реалізації поставленої мети: надавати освіту населенню рідною мовою (в першу чергу намітилася значна динаміка дерусифікації міста, в якому російська мова мала статус повсякденної мови спілкування).

Протягом 1925-1927 рр. дерусифікацію шкільної освіти було продовжено. Так в цей період по Харківській окрузі число учнів, які навчалися в російських школах I концентру, зменшилося з 15,3 % до 15,1 %, в школах II концентру – з 30,9 % до 18 %. В Харкові в початкових школах кількість учнів з російською мовою навчання зменшилась з 41,6 % до 11,6 %, а в семирічках – з 41,5 % до 28,7 %. Така динаміка призвела до певної диспропорції: в місті учнів-росіян було більше, ніж учнів, які мали можливість навчатися російською мовою. Звуження російської мови призводило до негативного ставлення етнічних росіян до заходів українізації,

які вбачали в ній певні обмеження власних прав.

Для Харківської округи було характерно домінування початкових шкіл (так званих шкіл І концентру) над середніми школами (школи ІІ концентру, 5-7 клас). Серед початкових шкіл переважали школи з українською мовою навчання (84,3 %), в яких вчилися 82,7 % учнів. 13,5 % російських шкіл охоплювали 15,1 % учнів. Незначний відсоток складали школи з двома мовами навчання (1,4 %, в яких навчалося 1,6 % учнів). Значно більший відсоток складали російськомовні школи серед семирічок (17,4 % з 18 % від загального числа учнів) та школи зі змішаними мовами навчання (16 % з 23,9 % учнів).

У 1928 р. російською мовою навчалося в початкових школах Харківської округи 15,5 % учнів, 1,2 % – в змішаних україно-російських. В семирічках російською мовою навчалося 17 % учнів, 15,6 % – в змішаних школах [6, 12-15]. Таким чином, у порівнянні із 1927 навчальним роком кількість учнів з російською мовою навчання залишалася майже незмінною.

У порівнянні з Харківською округою в Харкові початкові школи в 1927 р. складали лише 11,9 % з 3,1 % учнів. З них лише одна школа була російською (12,5 % учнів), дві змішаних (25 % учнів), три школи – українських (46,1 % учнів). Позиції російськомовних середніх шкіл Харкова були більш міцні: 19 шкіл з 32,2 % учнів та 14 українсько-російських шкіл з 32,8 % учнів.

На території Ізюмської, Сумської та Куп'янської округів, які раніше складали територію Харківської губернії, кількість учнів російських шкіл була значно меншою, ніж кількість росіян на цих територіях. Так, в Куп'янському повіті 13,5 % учнів вчилися в російськомовних початкових школах та 3,6 % в семирічках з російською мовою навчання. В Ізюмському повіті їх кількість складала 11,6 % (початкові школи) та 5,5 % (середні школи), в Сумському – 3,3 % та 3,5 % відповідно. Частина росіян мали змогу навчатися в змішаних російсько-українських семирічках (15,5 % учнів Ізюмської, 19,1 % Сумської та 9,2 % Куп'янської округ).

В 1927 р. в цілому на території УСРР найбільш забезпечені потреби у навчанні на рідній мові були у українських школярів. Українською мовою навчалося 97,4 % учнів (93,8 % українською та 3,6 % українською та іншою мовою). Потреби етнічних росіян були забезпечені менше: лише 67,1 % учнів навчалися в російських школах та 14 % росіян вчили і українську, і російську мови. 18,2 % учнів-росіян вчилися в класах з українською мовою викладання.

Найменш забезпеченими у навчанні рідною мовою були євреї та поляки (49,5 % та 45,6 % відповідно). Однак єврейські учні тяжіли до навчання російською мовою (19,6 %), серед поляків лише 3,9 % учнів училися російською мовою, що було обумовлено специфікою розселення даних

етнічних груп: євреї переважали серед міщан, поляки – серед селян.

Ситуація з навчанням на російській мові в Харківській окрузі значно відрізнялася від загальноукраїнської – традиційно позиції російської мови в даному регіоні були сильнішими. Так, серед росіян рідною мовою навчалося 71,7 %, а російською та українською – ще 20,4 %. Таким чином 92,1 % дітей росіян отримували освіту рідною мовою в Харківській окрузі (проти 81,1 % по УСРР). В той же час 98,2 % українців вчилися рідною мовою (91,9 % – українською та 6,3 % українською та російською). У порівнянні із росіянами та українцями значно менше були забезпечені освітою на рідній мові євреї (17,1 % вчилися рідною мовою, 42,7 % – російською, 12,7 % – українською), німці та поляки (рідною мовою 32 % та 19,7 % відповідно). На відміну від євреїв, німці та поляки тяжіли до навчання саме українською мовою.

На відміну від округи, в Харкові значно більша частина учнів вчилася в школах з двома мовами викладання. Так, українською мовою навчалися 56,6 % українців, українською та російською мовою – 33,2 %, а російською – 10 %. У росіян навчанням рідною мовою було забезпечено менше число учнів – 42,5 %, двома мовами навчалися 36,6 % (79,1 % російських учнів мали змогу навчатися рідній мові), 20,9 % росіян училися українською [1, 196-199].

Якщо порівнювати показники Харкова з іншим найбільшими містами УСРР, то можна зробити висновок, що найбільш охоплені навчанням рідною мовою були росіяни міста Сталіно (89,1 %), найбільша кількість росіян (32,2 %) навчалися українською мовою у Києві [1, 196-199].

Дані шкільного перепису 1929 р. свідчать, що 83,1 % учнів УСРР училися українською мовою, 7,3 % – російською, 2,6 % – українською та російською мовами. Дуже різнилися показники мови навчання в школах залежно від регіону та типу школи (сільські або міські), рівня школи (початкова (І концентр) або семирічка (ІІ концентр)).

В цілому по Радянській Україні російські школи охоплювали 7,3 % учнів в початкових школах та 14,2 % в семирічках. Однак, в міських школах навчання російською мовою охоплювало значно більшу кількість учнів (19,9 % проти 4,7 % в сільських початкових школах та 22,8 % в міських проти 4,5 % в сільських семирічках). На Лівобережжі (до цього регіону було віднесено Харківську округу) в міських школах обох ступенів російські класи чисельно переважали у порівнянні з сільськими. Найбільша кількість учнів була охоплена мережею російськомовної освіти в Гірничому регіоні (територія Донбасу) [7, 43-44].

В цілому по УСРР кількість учнів-росіян, які одержували освіту рідною мовою, співпадала із загальною кількістю представників даного народу. Так,

якщо в початкових школах навчалось 8 % етнічних росіян, то в цілому по УСРР 7,3 % учнів навчалися в російських класах. В середній школі вчилось 13,7 % етнічних росіян, а освіту російською мовою одержували 14,2 % від загальної кількості учнів.

Таким чином, протягом 1925-1927 рр. розподіл шкіл за мовою викладання було майже наближено до задоволення потреб представників найчисельніших народів, які мешкали на території УСРР. Практично реалізовувалася теза про навчання рідною мовою, виходячи з принципу пропорційного співвідношення національного складу населення і кількості національних шкіл. Упровадження даного принципу вимагало в першу чергу дерусифікації шкільної освіти, перехід на навчання українською мовою не тільки в сільських школах (де переважало україномовне населення), але й в школах міських, де позиції російської мови були дуже міцними як серед вчителів, так і серед учнів (незалежно від їх етнічного походження).

В Харкові, як столиці УСРР, дерусифікація шкільної освіти здійснювалася достатньо швидкими темпами (навіть в 1927 р. кількість російських класів була меншою від кількості етнічних росіян-жителів міста). В інших містах республіки процеси українізації школи були значно повільнішими через не завжди позитивне ставлення до таких змін керівництва на місцях, освітян, учнів та їх батьків.

Такі наслідки українізації негативно сприймало й керівництво правлячої партії, вбачаючи в українізації «порушення мовних прав» російськомовного пролетаріату України – оплоту більшовиків в Україні, можливість піднесення національно-культурного відродження українців.

В подальшому дослідникам слід звернути увагу на вивчення процесів дерусифікації шкільної освіти в УСРР в другій половині 1920-х років з актуальних в сучасній історіографії напрямів соціальної історії, історії повсякденності. Недослідженим залишаються питання ставлення населення до українізації освіти, їх бажання навчати дітей, отримувати освіту на рідній мові (українській), а також питання позиції російської мови в суспільстві за умов певного згорання сфер її вживання.

Посилання

1. Всесоюзний шкільний перепис 15 грудня 1927 р. Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Харків: Державне видавництво «Господарство України», 1930. – 305 с.
2. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1928 р. – Харків: Державне видавництво «Господарство України», 1930. – 48 с.
3. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків: Державне видавництво «Господарство України», 1930. – 63 с.
4. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 грудня 1925 р. – Харків: Видання Центрального Статистичного Управління УСРР, 1927. – 80 с.
5. Народна освіта України. Установи соціального

виховання на 1 січня 1927 р. – Харків: Видання Центрального Статистичного Управління УСРР, 1928. – 87 с.

6. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків: Видання Центрального Статистичного Управління УСРР, 1928. – 210 с.

7. Гутянський С.К. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920). – К., 1961; Наукові праці з історії КПРС. З історії боротьби Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1917-1945). – Вип.5. – К., 1965; Паніотів І.Л. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941). – Харків, 1973; Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937). – Харків, 1985.

8. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 53-59; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки.: Автореф. ... доктора істор. наук. 07.00.01. – Харків, 2002.

9. Скрипник М. Статті і промови з національного питання. – Мюнхен, 1974. – 167 с.

Арзуманова Т.В. «Языковая проблема» в развитии школьного образования этнических русских в Харьковской округе во второй половине 1920-х гг.

Рассмотрен ход реализации политики коренизации в школьном образовании, которая была направлена на укрепление позиций украинского языка в русскоязычной среде Харькова и Харьковской округи. Изучен процесс перевода школ на украинский язык обучения, введения изучения украинского языка в неукраинских школах и отношение русских и русскоязычных граждан УССР к данному аспекту украинизации.

Ключевые слова: украинизация, школьное образование, коренизация, концентр, этнические русские, национальные меньшинства.

Arzumanova T.V. The «Language Problem» of ethnic russians school education development in Kharkiv and Kharkiv's Province in the second half of 1920-th

The policy of «korenisation» course in school education, which has been directed at the Ukrainian language position strengthening among Russian speaking population of Kharkiv and Kharkiv province was investigated. The process of the Ukrainian language studying providing at schools, introduction of the Ukrainian language into non-Ukrainian schools and the USSR Russians and Russian-speaking citizens attitude to this aspect of ukrainization policy are analyzed.

Key words: ukrainization, school education, korenization, kontsent, ethnic Russians, national minorities.

02.04.2011 р.

*Г.М. Кондратюк***НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЩОДО
ЕТНІЧНИХ МЕНШИН В УРСР
І КРИМСЬКІЙ АРСР: СПІЛЬНЕ І
СПЕЦИФІЧНЕ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)**

У статті проаналізовано особливості національної політики щодо етнічних меншин УРСР та Кримській АРСР у міжвоєнну добу. Вивчено такі компоненти національної політики, як земельна реформа та адміністративні перетворення.

Ключові слова: етнополітика, коренізація, Кримська АРСР.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що сучасна Україна є багатонаціональною й поліконфесійною державою. Не викликає сумнівів потреба у вивченні національних процесів в Україні. Допомогти у виробленні цілісної державної стратегії регулювання міжнаціональних відносин може вивчення досвіду минулого. Особливий інтерес дослідників викликає радянський досвід національно-державного будівництва 1920-1930-х років. Увагу вчених привернуло вивчення різних аспектів політики коренізації, таких як створення національних районів і сільських рад, квоти в органах влади, коренізація в промисловості й аграрній реформі. Зокрема, цим проблемам присвячені роботи Л.М. Новохатько, Л.Д. Якубової, В.Б. Кузьменко [1].

Мету цієї статті автор бачить у вивченні досвіду національної політики щодо етнічних меншин в УРСР і Кримській АРСР у міжвоєнний період.

Національна політика належала до одного із пріоритетів державного будівництва у 1920-1930-х роках. І це не випадково, оскільки лідери більшовиків зрозуміли поточні потреби багатонаціональної країни. Національну політику 1920-х років вирізняв прагматизм. Одне із центральних завдань РКП(б) полягало в тому, щоб зміцнити свій вплив серед національного селянства. РКП(б) за етнічним складом була російсько-єврейською партією, тому діалог з національною інтелігенцією також був одним зі стратегічних напрямів національної політики, яка дістала загальне найменування коренізації. Коренізація була проголошена на XII з'їзді РКП(б). Одна з характерних рис коренізації – її регіональний характер. Ця обставина визначалася тим, що етнічний склад регіонів досить суттєво відрізнявся. Комплекс специфічних потреб народів, рівень політичної свідомості, організація людей і досвід національної боротьби 1917-1920 років надавали коренізації 1920-х років в УРСР і Кримській АРСР особливого характеру. В УРСР вона дістала найменування українзації, а в Кримській АРСР – татаризації. Ця політика була радянським варіантом вирішення комплексу національних

питань, і, певною мірою, альтернативою національній політиці, обраній кемалістською Туреччиною та європейськими країнами. Гостра потреба в цілісній концепції політики коренізації була викликана національними відносинами, що склалися в колишній Російській імперії. Чинником, що визначав національну політику більшовиків у 1920-х роках, був вплив національних партій, які сформувалися в роки громадянської війни. Ці політичні сили спробували легалізуватися після встановлення радянської влади в Криму в листопаді 1920 року. 18 грудня 1920 р. до Севастопольського революційного комітету надійшло повідомлення такого змісту: «Севастопольська Мусульманська Демократична Організація, що існувала в 1919 році за Радянської влади і з приходом білої армії припинила свою роботу, тепер, з 14 листопада, відновила організаційну роботу» [2, арк. 20]. Це положення було властиве як для Кримської АРСР, так і для УРСР. Колишні члени українських партій, зокрема боротьбісти, займали посади в радянських органах влади й управління. РКП(б) була ще занадто слабка, щоб своїм впливом і кадровим складом охопити всі національно-культурні процеси. Представники комуністичної партії визнавали, що для реалізації національної політики залучалися до партійних органів представники національних меншин. Керівники РКП(б) були вимушені миритися з їх «непролетарським походженням». Передовиця «Перегляд партії в Криму» кримського партійного органу констатувала: «Комуністи татари здебільшого або дрібнобуржуазного походження, або інтелігенти. Значна частина їх – недавні націоналісти, які стали комуністами лише після трудного досвіду, у якому вони переконалися, що звільнення пригноблених національностей неможливе без комуністичної революції. Багато з них ще не стряхнули старого Адама націоналізму» [3, 4].

Специфіка національно-державного будівництва в УРСР і Кримській АРСР була зумовлена соціальною структурою суспільства. Україна і Крим були регіонами, де переважало селянське населення. Більшовицька доктрина відображала інтереси й потреби індустріального пролетаріату; для національного селянства ці ідеї були чужими.

Необхідно зазначити, що при спільних рисах коренізації 1920-х років в УРСР і Кримській АРСР мала характерні особливості. У листопаді 1921 року на I Всекримському з'їзді рад проголошено Кримську РСР, згодом перейменовану на АРСР. Статус автономного утворення мав забезпечити врахування національної та соціальної специфіки півострова. Коренізація включала адміністративний, економічний, культурно-освітній компоненти. Можна стверджувати, що це був цілісний комплекс заходів, який реформував життя суспільства. Адміністративні заходи включали визначення

квот у центральних і місцевих органах влади й управління для представників різних народів. Особливо широкого розмаху кампанія «коренізації апарату» досягла на рубежі 1920-1930-х років: «...у радапараті Криму працює татар усього 2175 осіб, або 11,7 % стосовно загального числа працівників. У середовищі відповідальних працівників 36, або 20,1 %. Фахівців – 985 осіб, або 16,3 %. Технічних – 350, або 6,6 %. Нижчих працівників – 504, або 9 %» [4, арк. 63зв.]. Національно-територіальне районування означало створення національних районів і сільських рад. У міжвоєнне двадцятиліття в Кримській АРСР існували Фрайдорфський і Лариндорфський єврейські національні райони, Біюк-Онларський і Тельманівський німецькі та Ішунський український національні райони. Цим заходом влада прагнула до того, щоб говорити з населенням однією мовою. Активно створювалися також і національні сільські ради. Партійний документ констатував: «Кримурадом було вжито також заходів для організації мережі національних сільрад за рахунок розукрупнення змішаних сільрад і виділення з них певних національних одиниць. Створення мережі національних сільрад відбувалося в плановому порядку. «...збільшення числа національних сільрад за останні сім років: татарських – з 51 до 144, німецьких – з 26 до 37, болгарських – з 5 до 9, грецьких – з 1 до 8. ...були також організовані: 3 українські, 14 єврейських, 2 вірменські, 2 естонські й 1 чеська сільради» [5, 9]. Адміністративним органом, що здійснював практичні заходи коренізації в Кримській АРСР, була Комісія у справах нацменшин при президії ЦВК Кримської АРСР. Зокрема, цей владний орган визнав за необхідне документацію в національних сільських радах вести мовою цієї сільської ради. Економічна складова коренізації реалізовувалася повільніше і складніше. Національна політика знайшла реалізацію насамперед у проведенні земельної реформи в Криму. Кримські татари, греки, болгары й вірмени за своїм соціальним складом були, в основному, селянами. Згідно з даними проведеного в грудні 1926 року Всесоюзного перепису населення, в Кримській АРСР проживало кримських татар 179094 осіб, з яких сільські жителі становили 143752 чоловіки, городяни – тільки 35342 [6, арк. 40]. Земельна реформа, як частина національної політики, припускала проведення внутрішньоселищного й міжселищного землепорядження. Внутрішньоселищне означало, що в межах невеликого радіусу впорядковувалося володіння земельними ділянками. Міжселищне землепорядження припускало виселення частини кримських татар з Південного берега степові райони. Переселитися мали ті селяни, в яких земельний наділ був менший від середнього. Однак, земельна реформа припускала й виділення землі для реемігрантів

кримських татар з-за кордону. У жовтні 1925 р. до ЦВК Кримської АРСР звернулася ініціативна група із проханням дозволити створення Товариства з питань рееміграції та розселення кримських татар «ОРК» (Коч-Ярдимі). У статуті Товариства два генеральні завдання визначалися наступним чином: «Усіляко допомагати татарам-емігрантам та їхнім нащадкам, що назад переселяються до Криму як під час самого повернення їх на батьківщину, так і під час подальшого облаштування їх на місця; сприяти розселенню малоземельних і безземельних татар» [7, арк. 96]. Питання рееміграції кримських татар і виділення для них земельних ділянок обговорювалося на засіданні Президії ЦВК Кримської АРСР 29 січня 1925 року. Доповідачем у цьому питанні був народний комісар юстиції автономії Решид Ногаєв. За підсумками обговорення питання було прийнято постанову, в якій вказувалося: «Порушити клопотання перед ЦВК СРСР про дозвіл в'їзду до Криму емігрантів з Болгарії та Румунії, насамперед в кількості 20000 душ...задовольнити повністю з наявного в Криму запасного земельного фонду в першу чергу реемігрантів татар, забронювавши за ними необхідну кількість землі для першої партії в кількості 100000 десятин» [8, арк. 181]. 3 1926 р. Народний комісаріат землеробства почав розселяти селян з аграрно перенаселених регіонів спочатку в межах одного району, а потім у степову частину півострова. 23 лютого 1926 р. РНК Кримської АРСР затвердила план переселення. Передбачалося переселити 9534 господарства. Із загальної кількості 5478 господарств із гірських сіл, жителями яких були кримські татари, 3056 господарств мали становити безземельні й малоземельні селяни. В етнічному відношенні це були кримські татари, греки, болгары. Третю групу становили кримські татари реемігранти. Передбачалося, що це буде 1000 господарств. Однак плани щодо повернення на історичну батьківщину так і залишилися на папері. До 1928 р. змінилася внутрішньополітична ситуація й визначилися нові тенденції. Ліквідувалося землеволодіння заможних селян (в основному німців) і частина земель передавалася бідним селянам, в основному кримським татарам. Було створено спеціальну організацію «Кримське Товариство переселенців і розселенців (КТПР)», що керувала процесом земельної реформи. Ця особливість аграрної реформи відрізняє коренізацію Кримської АРСР від процесів, які відбувалися в УРСР. Влада прагнула бути привабливою для національного селянства. Економічний компонент коренізації припускав також створення національного пролетаріату. Владі необхідна була соціальна підтримка. В аналітичній записці констатувалося: «Зростання пролетаріату з корінної національності за 3 роки в 2 рази більше від зростання загального числа робітників, а у транспорті – в 6 разів. Однак, незважаючи на це

зростання, темпи залучення татар до промисловості не можуть бути визнані задовільними. Питома вага робітників корінної національності в усій державній промисловості дорівнює 10,5 %. Особливо малий відсоток у союзній промисловості – 8,1 %» [9, арк. 169]. XI обласна партійна конференція визначила пріоритетами коренізації підбір та виховання кримськотатарських працівників [10, арк. 50]. Одним з найважливіших напрямів політики відносно національних меншин було квотування в органах влади й державного для представників різних народів. 1927 року у державному апараті Кримської АРСР налічувалося 1562 особи кримських татар. Структурно працівники розподілялися на кілька категорій. У керівництві центральних апаратів налічувалося 88 кримських татар або 6,1 % від загальної кількості працівників у державних структурах кримських татар, у централізованих, обласних апаратах – 77 осіб або 4,8 %, у господарських апаратах – 118 осіб або 8 %. Найбільша кількість кримських татар була зайнята в апаратах народних комісаріатів і периферійних установ – 1186 осіб, що становило 81 % від загальної кількості в органах влади й державного управління. Важливо зазначити, якими функціями були зайняті представники національних меншин. З 1562 осіб технічні канцелярські працівники становили 794 особи або 50,8 %, і були найчисленнішими. Категорія відповідальних працівників, зокрема голів сільських рад, становила 507 осіб або 32,5 % [11, арк. 33].

Концептуальні положення коренізації, її хід, підсумки й проблеми, що виникали, обговорювалися на обласних партійних конференціях. На XII обласній конференції РКП(б) національній політиці щодо етнічних меншин було присвячено окрему доповідь. У постанові за підсумками обговорення зазначалося: «Продовжувати роботу з коренізації апарату й виборних органів, продовжувати роботу з переведення на рідну мову діловодства, із залучення й висунення національностей у ради, у держапарат, у промисловість, у кооперацію й у спільну справу соціалістичного будівництва» [12, арк. 16]. Ця постанова акцентувала увагу на висуванській кампанії. Висуванство було радянським варіантом соціальної мобільності. Висуванці своїм соціальним статусом, що змінився, були зобов'язані партійному керівництву, отже формувався новий шар партійних функціонерів. Висуванська кампанія набула законодавчого оформлення. 25 вересня 1930 р. РНК РРФСР прийняла постанову про хід і заходи висуванства. Відповідно до цього документа необхідно було організувати курси для підвищення кваліфікації висуванців, на яких ці нові працівники навчалися в новій для себе галузі не менш трьох місяців [13, 9]. Керівники Кримського обкому в аналітичному документі, адресованому в ЦК ВКП(б), зазначали, що «резервами для коренізації

апарату є, по-перше, – той селянський актив, що групується навколо рад, по-друге, тонкий шар промислових робітників...Ще одним шаром, звідки можна черпати резерви для коренізації, – було батрацтво й сільськогосподарські робітники» [14, арк. 2]. Коренізація успішно проходила в галузі формування із представників національних меншин радянських чиновників. В 1926 р. загальна чисельність радянських службовців з кримських татар становила 1164 особи або 12,2 % від загальної кількості співробітників [15, арк. 89].

Якісні складові коренізації 1920-х і 1930-х років відрізняються. У першій половині 1930-х років збереглася стратегія проведення коренізації. Головним її елементом продовжувало залишатися заповнення квот у радянських і господарських органах. У постанові Бюро ОК ВКП(б) «Про підсумки коренізації державного, кооперативного й господарського апарату у 1931 р. та плані на 1932 р.» зазначалося: «Підкреслюючи виняткове політичне значення справи коренізації як найважливішої складової частини проведення на практиці ленінської національної політики, ОК пропонує всім парторганізаціям посилити активну роботу щодо широкого залучення корінного населення в усі галузі державного управління, господарської, кооперативної, колгоспної та профспілкової роботи» [16, арк. 69]. 9 лютого 1935 р. було прийнято постанову Президії ЦВК Кримської АРСР «Підсумки коренізації апарату по Криму й заходи на 1935 рік». У ній зазначалося, що «є зрушення в підвищенні питомої ваги корінного населення – татар...з 14,3 % на 1 січня 1934 р. відсоток підвищився до 21,5 % на 1 січня 1935 р. На 1935 р. відсоток коренізації наркоматів та обласних установ установити...групі керівників – 45 %, середньотехнічному персоналу 30 %» [17, 21].

Аналізуючи досвід національно-державного будівництва в УРСР і Кримській АРСР в 1920-1930-х роках, можна зробити ряд висновків. Політика коренізації, що проводилася радянською владою, була відповіддю на виклик часу. Стояти осторонь національних процесів у повоєнній Європі було неможливо. Радянська влада проголосила кілька доктринальних положень, реалізація яких повинна була взяти під повний контроль національне відродження періоду громадянської війни.

Посилання

1.Новохатько Л.М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (Спроба історико-теоретичного переосмислення) / Л.М. Новохатько. – К., 1997. – 110 с.; Л.Д.Якубова Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935 рр.): Автореф...дисертації доктора історичних наук 07.00.01 «Історія України» / Інститут історії України НАНУ. – К., 2007. – 35 с.; Кузьменко В.Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні (1917-1939рр.): правові аспекти / В.Б. Кузьменко. – Одеса, 2009. – 810 с.

2. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), ф. П. 1, оп. 1, д. 43, л. 20.

3. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. – № 4. – 12 сентября.
4. ГААРК, ф. Р. – 663, оп. 1, д. 1805, л. 63 об.
5. Бюлетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. – №4. – 15 декабря.
6. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 636, л. 40.
7. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 382, л. 96.
8. ГААРК, ф. Р. 137, оп. 1, д. 99, л. 181.
9. ГААРК, ф. Р.-663, оп. 5, д. 329, л. 169.
10. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 636, л. 50.
11. Там же, д. 636, л. 33.
12. Там же, д. 636, л. 13.
13. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1930. – № 75. – 26 декабря.
14. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 636, л. 2.
15. Там же, д. 547, л. 89.
16. Там же, д. 1139, л. 69.
17. Бюлетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1935. – №4-5. – 20 марта.

Кондратюк Г.Н. Национальная политика в отношении этнических меньшинств в УССР и Крымской АССР: общее и особенное (20-30-е годы XX в.)

В статье проанализированы особенности национальной политики в отношении этнических меньшинств УССР и Крымской АССР в межвоенный период. Изучены такие составляющие национальной политики, как земельная реформа и административные изменения.

Ключевые слова: этнополитика, коренизация, Крымская АССР.

Kondratiuk H.M. Ethno politics in Crimean ASSR and USSR in interwar period (20-30-th XX)

The article analyses the peculiarities of national politics concerning people of Crimean ASSR in interwar period. The land reform and administrative overpatching as constituents of national politics are studied.

Key words: ethno politics, korenisation, Crimean ASSR.
01.04.2011 р.

УДК 94(477.51)

В.А. Казимір

ДУХОВЕНСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО (1897-1966)

У статті систематизовано й проаналізовано студії В. Дубровського з історії духовенства Чернігівщини.

Ключові слова: В. Дубровський, Чернігівщина, історія духовенства.

Сучасний етап розвитку української історичної науки характеризується зростанням уваги дослідників до учених, науковий доробок яких з різних причин було викреслено з радянської історіографії. До їх когорти належить і уродженець Чернігівщини Василь Дубровський (1897-1966).

Тематика праць В. Дубровського включала історію України, архівознавство, музеєзнавство,

тюркологію, політологію. Помітне місце у широкому діапазоні його наукових інтересів належало історії Чернігівщини, зокрема, історії місцевого духовенства. Праці з цієї тематики і досі не зібрані до купи й не систематизовані. Зазначена проблема не була предметом спеціального дослідження. Поодинокі згадки про твори В. Дубровського з історії церкви містять праці І. Матяш, О. Ковалю, О. Коваленка, Г. Кураса та О. Тарасенка [1; 2; 3; 4].

Відтак, метою даної розвідки є систематизація студій В. Дубровського з історії духовенства Чернігівщини та визначення їх місця у науковому доробку вченого.

Цикл «Оповідань про попів та монахів», оприлюднений науковцем на сторінках журналу «Селянське життя» протягом 1924 р., започаткував його публікації з історії духовенства Чернігівщини [5, 18]. Окреме оповідання було присвячено історії зародження християнства на теренах України [6, 15]. У цих «оповіданнях» В. Дубровський на основі архівних матеріалів описав лише девіантні форми поведінки чернігівського духівництва до революції 1917 р. [7, 12-13], щоб дискредитувати в очах читачів діяльність представників церкви загалом [8, 13]. Не дивно, отже, що деякі автори закидають науковцю прорадянські настрої та антирелігійну спрямованість студій [4]. Проте, вивчаючи науковий доробок В. Дубровського з історії церкви на Чернігівщині, слід враховувати, що атеїстична компонента була вимушеною та продиктованою радянською системою.

На особливу увагу заслуговують «Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст.» [9]. В. Дубровський зазначав, що джерельна база цієї проблеми вкрай обмежена: наведені Філаретом Гумілевським відомості доповнюють документи архієрейського дому Троїцько-Іллінського монастиря, врятовані Чернігівським губернським архівним управлінням та передані на зберігання до Чернігівського краєвого історичного архіву.

У праці йдеться про долю друкарні, переведеної Л. Барановичем з Новгорода-Сіверського до Чернігова 1679 р. Ця подія перетворила Троїцько-Іллінський монастир у провідний центр друкарства Лівобережної України аж до 1721 р., коли почалися утиски з боку російського уряду і книгодрукування в Чернігові перервалося на 20 років. Відродження друкарні при Троїцько-Іллінському монастирі датується 1743-1766 рр. Востаннє ж вона ненадовго відновила свою діяльність у першій половині XIX ст. [9, 40-43].

Нариси В. Дубровського присвячені характеристиці фінансового стану та організації виробництва друкарні Троїцько-Іллінського монастиря у 1799-1845 рр. Автор на основі детального аналізу документів та зведених таблиць

прибутків і видатків констатував рентабельність друкарні до початку 1820-х рр. Науковець обґрунтовував її комерційний успіх низькою та несвоечасною оплатою праці робітників. Серед продукції друкарні переважала церковна література, яка реалізовувалася у роздрібній та гуртовій торгівлі [9, 25-26].

Зазначаючи причини занепаду друкарні, учений припускав, що «в деякій мірі це залежало від нецікавості до продовження друкарської справи з боку керуючих у Троїцькому монастирі осіб» та неконкурентноспроможності Чернігівської друкарні у порівнянні із Синодальною [9, 44-45]. В. Дубровський вважав, що діяльність друкарні Троїцько-Іллінського монастиря як культурного осередку потребує подальших студій [9, 63].

Значний інтерес становить брошура «З побуту українських монахів другої половини XVIII сторіччя», опублікована 1930 р., у якій ідеться про господарство та побут ченців Глухівського Петропавлівського монастиря [10]. Роботу було написано на підставі врятованої 1924 р. Чернігівським губернським архівом частини документальної спадщини цієї обителі. Вона складається з передмови В. Дубровського та публікації «Книги шнурозапечатанной» й додатків.

«Книга шнурозапечатанная» являє собою своєрідний щоденник, в якому фіксувалися усі «гріхи» ченців та покарання за них. В. Дубровський зазначав, що цю «штрафну» книгу вели з 1772 р. до червня 1787 р. включно, причому записи щороку ставали детальнішими [10, 6]. Окрім «Книги» у додатках вміщено розписки сусідського шинкаря та ключника монастирського винного льоху у тому, що вони не будуть таємно частувати ченців спиртними напоями й обіцянки окремих монахів Петропавлівського монастиря, що вони припинять пияцтво [10, 35-44].

У 1930 р. була також оприлюднена праця В. Дубровського «Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького)» [11]. Аналізуючи історіографію питання, історик констатував її поверховість та зневажливо згадував відомих краєзнавців й істориків Філарета (Гумілевського) і П. Добровольського. До того ж, автор розраховував, що його науково-популярна книга прислужиться «розвінчанню релігійного культу» [11, 12]. Серед джерел, використаних В. Дубровським для написання монографії, слід відзначити «Синодик» Любецького Антоніївського монастиря, «Літопис» Самійла Величка, матеріали московських та чернігівських архівів. Автор зазначав, що Православна Церква «засліплювала й приголомшувала свідомість трудящих», використовуючи для цього мощі святих, зокрема, Феодосія Углицького

Відтак, виконуючи настанови антицерковної

кампанії, В. Дубровський з відразою говорив про мощі й дива, пов'язані з ними. Крім того, історик упереджено схаактеризував основні події життя Феодосія Углицького, його святительську діяльність та моральні якості. Окремий розділ монографії присвячений доведенню фіктивності «див» Феодосія Углицького [11, 80]. Науковець констатував, що наведених ним фактів достатньо для спростування святості й «чудотворення» Феодосія Углицького. Зважаючи на це, не дивно, що О. Тарасенко піддає критиці антирелігійну спрямованість книги В. Дубровського «Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького)», вважаючи аргументацію автора непереконаливою, а факти викривленими [4].

Таким чином, історія духовенства Чернігівщини належала до кола наукових інтересів В. Дубровського у 20-30-х рр. XX ст. Підтримуючи антирелігійну кампанію радянської влади, історик викладав події заангажовано, намагаючись дискредитувати Церкву. Втім, враховуючи активну діяльність В. Дубровського в УАПЦ в еміграції та неодноразові спростування атеїзму в його мемуарах, ми дійшли висновку, що антицерковний контекст творів пояснюється не власними переконаннями історика, а вимогами радянської дійсності.

Посилання

1. Коваль О. Дубровський Василь Васильович / О.Коваль, І.Матяш // Українські архівисти: [Бібліографічний довідник] / [Упор. О.М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С. Шандра]: У 3-х випусках. – К., 1999. – Випуск перший (XIX ст.– 1930-ті рр.). – С. 126-129.
2. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівисти Чернігівщини 20 – 30-х рр. / О.Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106-112.
3. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В.Дубровського) / Г. Курас // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 136-141.
4. Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский [Електронний ресурс] / А.Ф.Тарасенко. – Режим доступу: <http://horochkiewich.narod.ru/feodosij-01.htm>
5. Дубровський В. Оповіданні про попів та монахів / В. Дубровський // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 31-32 (56). – С. 18-20.
6. Дубровський В. Оповіданні про попів та монахів / В. Дубровський // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 37 (61). – С. 14-16.
7. Дубровський В. Оповіданні про попів та монахів / В. Дубровський // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 38 (62). – С. 12-13.
8. Дубровський В. Оповіданні про попів та монахів / В. Дубровський // Селянське життя. – Чернігів, 1924. – № 33 (57). – С. 13-15.
9. Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. / В. Дубровський – К., 1928. – 66 с.
10. Дубровський В. З побуту українських монахів другої половини XVIII сторіччя / В. Дубровський. – Х.: ДВУ, 1930. – 44 с.
11. Дубровський В. Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького) / В. Дубровський. – Вид. 2. – Харків, 1930. – 191 с.

Казимир В.А. Духовенство Черниговщини в научному насліди Василя Дубровського (1897-1966)

В статті систематизовані та проаналізовані роботи В. Дубровського по історії духовенства Черниговщини.

Ключеві слова: В. Дубровський, Черниговщина, історія духовенства.

Kazymir V.A. History of Chernihiv clergy in the scientific heritage of V. Dubrovskiy (1897-1966)

The article deals with the systematization and analysis of V. Dubrovskiy's scientific works on the history of Chernihiv clergy.

Key words: V. Dubrovskiy, Chernihiv region, history of clergy. 31.03.2011 р.

УДК 930(477) «1920»

С.Ю. Зозуля

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ НІЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА МОВИ (1922-1930)

У дослідженні окреслено коло зовнішніх наукових зв'язків Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Визначені наукові установи, з якими контактували співробітники Кафедри упродовж часу її існування у 1922–1930 роках. Встановлено зміст, характер і значення таких контактів як для існування згаданої ніжинської науково-дослідної установи, так і для самих співробітників Кафедри.

Ключові слова: наукові зв'язки, науково-дослідні установи, Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови, історіографія.

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови (далі – ННДК) – специфічне явище в українській історіографії. З одного боку, вона була невід'ємною частиною мережі подібних науково-дослідних установ, що постали в Радянській Україні внаслідок освітньої реформи 1922 р. З іншого боку – жодна інша з-поміж утворених тоді кафедр й інститутів не сполучала в собі подібної професійної «різновекторності»: співробітники ННДК здійснювали наукові дослідження з історії України, загальної (всесвітньої) історії, історіографії, джерелознавства, етнології, суспільствознавства, української та російської філології, педології, педагогіки, фізіології; науковою ж родзинкою були студії з антикознавства (історії античної Греції та Риму, раннього європейського середньовіччя, зокрема, Візантії) – цього напряму досліджень в Україні 1920-х років трималися лише в Харкові, де існувала окрема науково-дослідна кафедра європейської культури, та в Ніжині. Іншою «відмінністю» ніжинської кафедри було її розташування в провінційному місті, щоправда, з усталеними дослідницькими традиціями дореволюційного часу, а також натоді

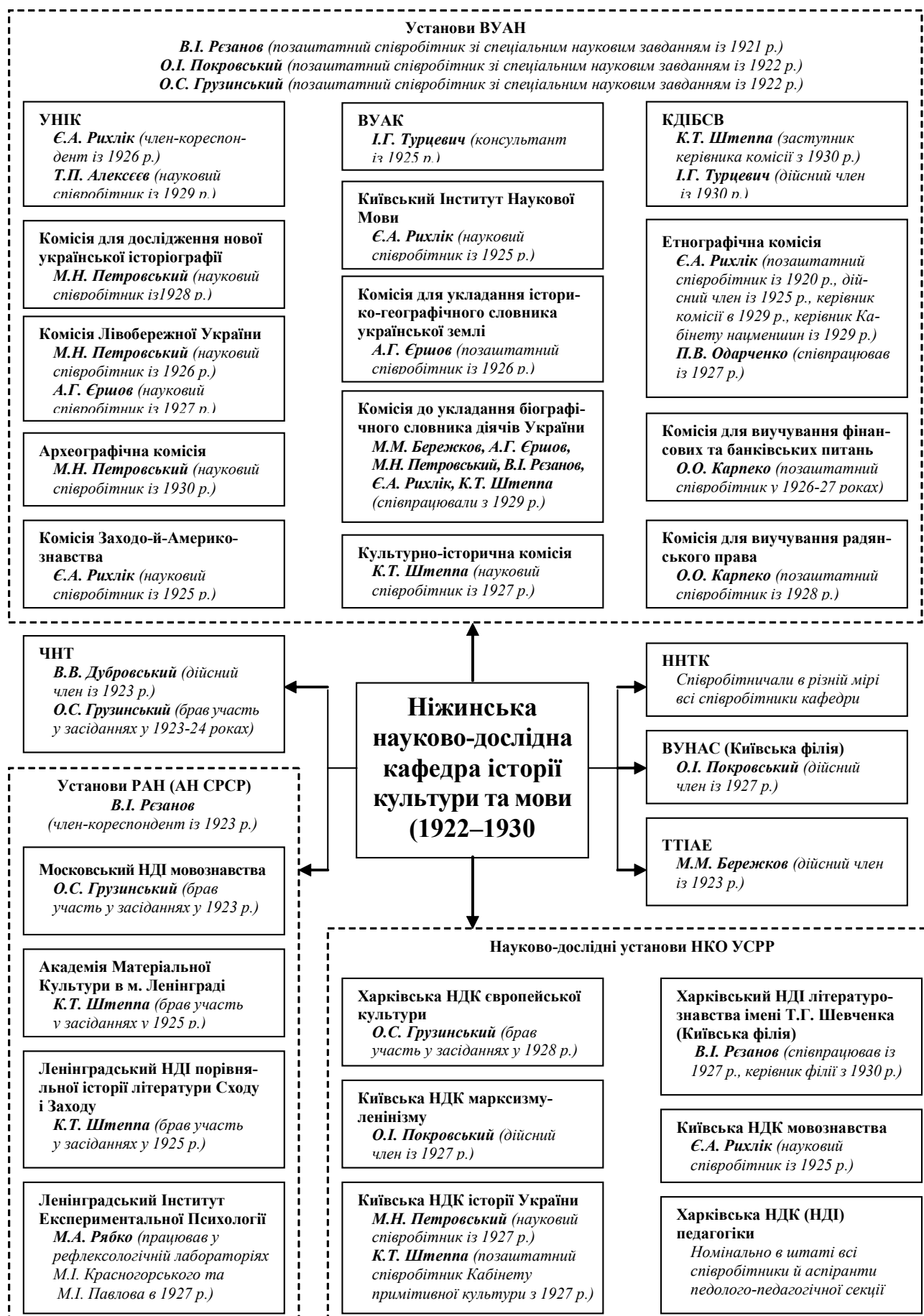
– центру округу (адміністративно рівноцінного сучасній області). Проте, провінційність компенсувалася порівняно невеликою відстанню як до адміністративної столиці УСРР – Харкова, так і до наукової – Києва, а також досить зручним комунікаційним із ними сполученням.

Існування в Ніжині науково-дослідної кафедри упродовж 1920-х років на сьогодні певним чином відображена у вітчизняній історіографії, здебільшого останнього двадцятиріччя [див.: 4; 27; 32]. Проте, з-поміж до теперішнього часу досліджених сторін життя ННДК [див.: 3; 5; 15; 17-18; 24; 31; 40] наукові зв'язки як Кафедри загалом, так і її співробітників, які, контактуючи з іншими науковими інституціями, репрезентували ніжинську науково-дослідну кафедру, досі не були окреслені в межах окремого дослідження. Звісно, певні напрацювання в даному напрямку є. Але всі вони пов'язані виключно з дослідженням персоналій окремих співробітників ННДК, які розглядаються в контексті дослідження або інших наукових утворень [див.: 2; 45], або окремої персоналії [див.: 7; 16; 19; 23; 34; 41], лише побіжно згадуючи про ніжинську кафедру.

Відтак, основною метою даного дослідження є окреслення кола зовнішніх наукових зв'язків ННДК – як на рівні офіційних стосунків з іншими науковими установами, так і безпосередніх персональних наукових контактів співробітників, у межах яких вони представляли інтереси згаданої науково-дослідної кафедри. Задля цього потрібно такі контакти виявити, структурувати їх за географічним розташуванням і відомчою приналежністю, з'ясувати їх сутність і змістовне наповнення, вказати на внесок у налагодження контактів кожної окремого співробітника ННДК.

Як зазначено на початку даного дослідження, ННДК входила до мережі науково-дослідних установ, які підпорядковувалися Народному комісаріатові освіти УСРР. Проте, структурна приналежність до владної вертикалі не завадила ніжинській кафедрі налагоджувати безпосередні, «горизонтальні», зв'язки з іншими науковими інституціями.

У відносинах із Всеукраїнською Академією наук (далі – ВУАН) надсиленням щорічних звітів про наукову роботу (як того вимагало «Положення про науково-дослідні кафедри» [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 2; 35, 115]) справа не обмежувалася. Протягом початкового етапу існування ННДК (вересень 1922 р. – грудень 1924 р.) кілька її співробітників (В.І. Резанов, О.І. Покровський, О.С. Грузинський) перебували позаштатними співробітниками ВУАН, виконуючи спеціальні наукові замовлення [див.: 9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 25; 13, 109-119]. У звітах співробітників ННДК також зазначено, що в 1922-1923 роках Г.А. Максимович брав участь у складанні академічного «Українського Енциклопедичного

Словника» [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 167], а І.Г. Турцевич на прохання Президента ВУАН займався перекладом із латини наукової біологічної термінології, а також тлумаченням вибраних місць із творів Константина Порфірородного [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 217].

Значно поживилася співпраця з академічними структурами після появи у штаті ННДК Є.А. Рихліка. В 1925 р. його було обрано науковим співробітником Комісії Західно-й-Америкознавства, Київської науково-дослідної кафедри мовознавства [9, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 29]; а наступного року – членом-кореспондентом Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) [9, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 74]. Очоливши Термінологічну комісію ННДК, цей учений забезпечував зв'язок Кафедри з академічним Інститутом Наукової Мови, співробітником якого перебував із 1925 р. Ще з 1920 р. Є.А. Рихлік перебував позаштатним співробітником Етнографічної комісії ВУАН, маючи спеціальне завдання щодо дослідів чеських колоній в Україні [9, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 5], згодом беручи участь в етнографічних експедиціях ВУАН на Українське Полісся та Північне Приазов'я [див.: 33]. Одночасно з обранням у 1925 р. дійсним членом цієї комісії Є.А. Рихлік отримав повноваження на проведення етнографічного обстеження Ніжинського округу [9, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 44 зв.], що фактично поклало початок етнографічних студій ННДК і залученню до них кафедральної молоді, передусім, аспірантів.

У середині 1920-х років М.Н. Петровський і А.Г. Єршов активно співробітничали з Комісією ВУАН для укладання історико-географічного словника української землі [43, ф. 1235, оп. 1, спр. 1323, арк. 2]. Останньому, наприклад, було доручено написання нарисів про історію Ніжина, а в першій половині 1927 р. він підготував нарис про історію містечка Мени, планував написати нарис про історію містечка Мрин [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 413, арк. 27; спр. 279, арк. 78-79], працюючи й надалі над «історією окремих міст і містечок Лівобережжя (за дорученням ВУАН)» [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 279, арк. 46].

Розбудова академіком ВУАН М.С. Грушевським у 1920-х роках мережі історичних установ, і, зокрема, налагодження ним досліджень із регіональної історії [див.: 8], сприяли залученню до співпраці кількох співробітників ННДК. Ключову роль у цьому відіграв М.Н. Петровський, що мав усталені зв'язки з братом академіка ще до повернення М.С. Грушевського в Україну і сприяв включенню до академічних досліджень своїх колег із Ніжина А.Г. Єршова та К.Т. Штеппи [див.: 14]. Звичайно, особисті зв'язки є важливим фактором контактів представників Ніжинської вищої школи (зосібна, ННДК як її складової) з родиною Грушевських [38, 83], але якісні показники

вказують, що визначальними все ж були наукові здобутки. Початком означеної співпраці можна вважати участь А.Г. Єршова, М.Н. Петровського (а також колишнього аспіранта ННДК В.С. Євфимовського, на той час співробітника Київської науково-дослідної кафедри історії України під керуванням М.С. Грушевського (далі – КНДКІУ) з 1926 р. в роботі археографічної експедиції ВУАН до Дрєвлєхраниліща Центрального архівного управління СРСР [див.: 46-47], вишукуючи джерела до чергового тому «Історії України-Руси» М.С. Грушевського. Проте, участь в експедиції мала обопільний інтерес. Так, А.Г. Єршов у одному з листів до академіка просив дозволу на використання віднайдених у Москві матеріалів у своїх подальших студіях [43, ф. 1235, оп. 1, спр. 468, арк. 7]. М.Н. Петровський взагалі відмовлявся від оплати з боку КНДКІУ його участі в експедиції, мотивуючи тим, що працював насамперед над пошуком матеріалу до своєї роботи про «Літопис Самовидця» і мав на те відрядження від Ніжинського інституту народної освіти та ННДК [10, с. 328]. Ці факти вкрай важливі для розуміння характеру співпраці молодих істориків із академіком, спростовуючи звинувачення в «експлуатації» ним науковців (в першу чергу, аспірантів і навколоакадемічної молоді) під час написання дев'ятого тому «Історії України-Руси» [див.: 25, ф. X, од. зб. 7110, арк. 1; 36, 252-258]. Протягом 1926-1927 років обидва згадані ніжинські дослідники паралельно з роботою в ННДК стали науковими співробітниками академічної Комісії Лівобережної України [26, 231, 589], наприкінці 1927 р. М.Н. Петровського було затверджено штатним науковим співробітником КНДКІУ [45, 92], а в 1930 р. співробітником Археографічної комісії ВУАН [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 3254, арк. 5]. За його протегування почалося співробітництво з історичними установами М.С. Грушевського ніжинського антикознавця К.Т. Штеппи [див.: 6], котрий у 1928 р. став позаштатним співробітником Кабінету примітивної культури КНДКІУ, а з 1930 р., отримавши штатну посаду у ВУАН, перебрався до Києва, де фактично очолив академічну Комісію для дослідів з історії Близького Сходу і Візантії (КДІБСВ)¹ [44, 168]. На початку 1927 р.

1. У цій академічній установі К.Т. Штеппа офіційно був заступником її керівника – академіка ВУАН А.Ю. Кримського. Але останнього після реорганізації Академії фактично усунули від роботи й усю адміністративну роботу виконував донедавна ніжинський учений. Відтак, він фактично керував у першій половині 1930-х років українським сходознавством і візантиністикою. Зважаючи на брак кваліфікованих кадрів, а також на те, що навесні 1930 р. ННДК фактично припинила існування (ліквідована офіційно восени цього ж року), він домогся включення до складу КДІБСВ відділення в Ніжині з одним співробітником-керівником – І.Г. Турцевичем, колишнім науковим керівником К.Т. Штеппи і його попередником на посаді керівника секції античної культури ННДК (див.: Зозу-

М.С. Грушевський кілька разів домагався затвердження дійсним членом відділу примітивної культури КНДКІУ О.І. Покровського [45, 104], але керівництво науковими установами НКО УСРР (Укрнаука), маючи відповідне клопотання ННДК [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 379, арк. 52], зважила за корисніше затвердити його дійсним членом Київської науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму [42, ф. Р-166, оп. 7, од. зб. 569, арк. 57]. Загалом, взаємини ніжинських кафедралів із М.С. Грушевським промовисто засвідчені фактом участі делегації від ННДК у заходах з нагоди ювілею визначного історика восени 1926 р. [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 92, арк. 44] і щирою подякою академіка за теплу вітальну адресу від ніжинців [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 356, арк. 86].

Участь в урочистостях, організованих ВУАН, як форма наукових зв'язків ННДК мала ще кілька проявів. Так, М.Ф. Даденков і П.В. Одарченко восени 1927 р. були делеговані до Харкова на урочистості з нагоди 70-річчя академіка ВУАН Д.І. Багалія [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 106, арк. 25]. У квітні наступного року на урочистому засіданні Харківської науково-дослідної кафедри європейської культури від імені ННДК академіка ВУАН В.П. Бузескула з ювілеєм вітав О.С. Грузинський [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 413, арк. 63]; листи вдячності за привітання з ювілеєм надійшли зі Львова – від академіка ВУАН К.Й. Студинського [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 425, арк. 214]; з Сімферополя – від академіка АН СРСР, колишнього професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) Є.В. Петухова [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 379, арк. 3] тощо.

Першим із-поміж ніжинців контакти з академічною Комісією до укладання біографічного словника діячів України налагодив К.В. Харлампович. Маючи заборону на поселення в центральних містах, позбавлений керівництвом новим радянським керівництвом ВУАН звання академіка, він за сприяння М.С. Грушевського оселився в Ніжині [див.: 30]. Позбавлений офіційних засобів до існування (з «вовчим білетом») у працевлаштуванні в Ніжині постійно відмовляли), єдиними прибутками К.В. Харламповича були гонорари за невеликі наукові роботи (здебільшого, рецензії та редактору). Тому за порадою того-таки М.С. Грушевського радо взявся за статті до словника. Листуючись із керівником комісії М.М. Могилянським, він сповіщав, що протягом січня-березня 1929 р. залучив до співпраці з комісією кількох співробітників ННДК [25, ф. X, од. зб. 6476, арк. 1]. Так, протягом 1929 р. А.Г. Єршов підготував і надіслав до згаданої комісії ВУАН статті про Павла Алепського, Астаманенка, гетьмана Петра Дорошенка; М.Н. Петровський –

про родину Апостолів, ніжинського полковника Івана Абрамовича, гетьмана Івана Брюховецького; В.І. Резанов – про Митрофана Довгалецького, випускників НІФІ Андржієвського й Андрущенко; Є.А. Рихлік – про композитора та музиканта, українського чеха Алоїза; сам К.В. Харлампович готував 167 статей за прізвищами на літеру «Б», в т.ч. за персоналіями М.М. Бережкова й «інших ніженських професорів» [25, ф. X, од. зб. 5139-6345]. Загалом, формування першого тому словника на літеру «А» закінчилося наприкінці 1929 р. і відразу мало розпочатися укладання наступного [25, ф. X, од. зб. 6487, арк. 20]. Складні й суперечливі процеси, що відбувалися наприкінці 1920-х років у ВУАН, загальмували роботу комісії вже на початку 1930 р.: прискіпливе цензурування та припинення фінансування зупинили на невизначений час друк першого тому. К.В. Харлампович у листі до М.М. Могилянського констатував, що Комісія мабуть уже й сама не вірить у поновлення роботи і готовий був зняти свої підписи під статтями, аби тільки не дратувати цензорів й зрушити справу [25, ф. X, од. зб. 6490, арк. 26-27]. Проте, невдовзі Комісію було взагалі розформовано, а сам М.М. Могилянський потрапив до списку сфабрикованої справи «Спілки визволення України» [37, 200].

Відрядження до Ленінграду 1925 року поклато початок налагодженню контактів К.Т. Штеппи з російськими академічними установами. 17 червня 1925 р. він виступав із доповіддю за темою своєї промоційної роботи на III-й сесії Академії матеріальної культури й справив досить приємне враження [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70, арк. 21 зв.]. Згодом молодий ніжинський учений збирався там захищати свою докторську дисертацію, але обставини склалися на користь захисту в Одесі, де ленінградський учений Є.Г. Кагаров виступав одним із рецензентів [див.: 7, с. 45-55].

До «ленінградських» зв'язків ННДК можна додати також контакти одного з її аспірантів з тієї ж секції кафедри, що й К.Т. Штеппа – І.Г. Спаського. Він за направленням Ніжинського інституту народної освіти та ННДК навчався упродовж 1925-1928 років у 1-му Ленінградського університеті (колишній Санкт-Петербурзький університет), після чого повернувся до Ніжина, де очолив тільки-но створений Ніжинський окружний музей². Упродовж навчання І.Г. Спаський налагодив постійні зв'язки з Російським

2. Власне, це сталося ще за півроку до закінчення навчання І.Г. Спаського в Ленінграді – з літа 1927 р. він офіційно перебував на посаді директора музею, а фактично цю установу до квітня 1928 р. очолював в.о. директора О.С. Пулинець. Попри бажання (й можливість) залишитися працювати в Ленінграді, він повернувся до Ніжина з власної волі «відпрацювати відрядження», за словами самого І.Г. Спаського (див.: Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 413, арк. 37; ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 10, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3352, арк. 3.).

ля С. Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Східний світ. – 2002. – № 1. – С.32-37).

музеєм, Інститутом Матеріальної Культури, а також Державним Ермітажем, де мріяв залишитися працювати. Ці контакти втілювалися в участі аспіранта ННДК у кількох археологічних й пам'яткоохоронних експедиціях, де брали участь співробітники вказаних установ. Так, уже в 1925 р. І.Г. Спаський брав участь в облаштуванні нумізматичної виставки в Ермітажі [29, 18]. Влітку 1927 р. він брав участь у розкопках на території Шестовицького городища під Черніговом, а наступного року – на території Десятинної церкви у Києві³ [1, 4-5].

Співпраця В.І. Резанова з РАН мала місце ще до відкриття в Ніжині науково-дослідної кафедри. На початку 1920-х років він розпочав дослідження російського літературного процесу XVIII – першої половини XIX ст. і вже у 1923 р. надрукував розвідку «К вопросу о влиянии Вольтера на Пушкина». Протягом 1923-1926 років керівником ННДК до друку була підготовлена низка розвідок про творчість В.А. Жуковського, В.К. Тредіаковського, О.П. Сумарокова; італійські та французькі впливи на російську літературу XVIII ст., історію російської драми, – всі ці роботи в 1928 р. єдиною збіркою були надруковані в окремому томі «Известий по русскому языку и литературе АН СССР» [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 433, арк. 14]. У 1925 р. В.І. Резанова було кооптовано до академічного Комітету з вивчення російського театру при відділі теорії й історії театру відділення РАН у Ленінграді, а за два роки – включено до Комісії з укладання «Большой Советской Энциклопедии» [9, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3577, арк. 15].

Факт обрання В.І. Резанова в грудні 1923 р. членом-кореспондентом РАН [42, ф. Р-166, оп. 2, од. зб. 464, арк. 158] (згодом зреформованої в АН СРСР, де В.І. Резанов зберіг попереднє звання) є беззаперечним визнанням наукових здобутків ніжинського ученого, як і показником високого рівня філологічних студій не тільки в Ніжині, але й в Україні загалом. Відтак, цілком дивною є відмова Історико-філологічного відділу ВУАН (далі – ІФВ ВУАН) на засіданні 22 квітня 1926 р. висунути

кандидатуру В.І. Резанова до обрання позаштатним академіком ВУАН як «ненаукову» [11, 367]. В супровідних документах до обрання А.М. Лобода та С.О. Єфремов зазначали, що попри наявність як об'єктивних, так і суб'єктивних недоліків у дослідженнях В.І. Резанова з російської літератури, академічні студії з середньовічної й нової української драми вони вважали унікальними, а їх автора – враховуючи активну участь у діяльності ВУАН практично від часу її заснування – цілком такого, що заслуговує на високе звання академіка [25, ф. 317, од. зб. 65, арк. 1-2]. Нині, опираючись на новітні історіографічні дослідження, появу раніше невідомих архівних і меморіальних джерел стає зрозумілим, що провал балотування В.І. Резанова став результатом академічних чвар: представлення академіками ВУАН А.Ю. Кримським, С.О. Єфремовим і А.М. Лободою незмінно потягнуло за собою блокування рішення М.С. Грушевським і його прибічниками, що, до честі ніжинського вченого, не завадило йому взяти участь у заходах до ювілею згаданого академіка-історика восени того ж року.

Цілком не з'ясованими є причини затягування обрання штатним академіком ВУАН дійсного члена ННДК, керівника її секції античної культури О.І. Покровського. Його кандидатуру В.П. Бузескул і В.І. Резанов подавали на розгляд ІФВ ВУАН взимку 1927 р. [25, ф. XXIII, од. зб. 785, арк. 1], але остаточному вирішенню справи завадила смерть ніжинського антикознавця.

Постійні наукові зв'язки ніжинської кафедри з Харківською науково-дослідною кафедрою (згодом зреформованої в науково-дослідний інститут) педагогіки зумовлені структурною підпорядкованістю педолого-педагогічної секції ННДК зазначеній столичній інституції. Найперше, це давало змогу проходити стажування аспірантам педолого-педагогічної секції ННДК на науково-дослідній станції Укрсоцвиху в Харкові: в 1925 р. – М.А. Рябку, 1927 р. – В.П. Котлярову [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 45, арк. 5; спр. 386, арк. 44]. Науковий співробітник указаної секції ННДК М.Ф. Даденков, а також аспіранти М.А. Рябко та П.Й. Кононенко кілька разів брали участь у роботі дискусійних секцій згаданої харківської кафедри [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 190, арк. 28]. Протягом літа 1927 р. М.А. Рябко працював у рефлексологічній лабораторії професора М.І. Красногорського в Ленінграді [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 413, арк. 31]. І небезуспішно – крім матеріалу до промоції, результати експериментів ніжинського вченого успішно використовувалися самим М.І. Красногорським під час підготовки власної монографії [9, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3302, арк. 53]. Тоді ж М.А. Рябко ознайомився з роботою Ленінградського Інституту Експериментальної Психології, рефлексологічних лабораторій академіків РАН (АН СРСР) І.П. Павлова та В.М. Бехтерева [9,

3. Варто зазначити, що ленінградські контакти І.Г. Спаського, передусім із Російським музеєм, мали «до кафедральну» історію: в 1921 р. він познайомився з директором цієї установи М.П. Сичовим, коли той перебував у Ніжині з групою студентів під час екскурсії до України, а наступного року разом із М.П. Сичовим провів майже місяць у Києві, взявши участь у реставрації фресок знаменитого Софійського собору (див.: Лепехина Е.В. Формирование научных интересов И.Г. Спасского в конце 1920 – начале 1930-х годов // Хранитель Эрмитажа. Сборник воспоминаний и научных статей к 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского (1904–1990). – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2004. – С. 69–81. В цій-таки праці йдеться й про особисті контакти І.Г. Спаського часу перебування його аспірантом ННДК з ученими з Державного Ермітажу, а також керівником відділу нумізматики Державного історичного музею в Москві О.В. Орешніковим).

ф. Р-6121, оп. 1, спр. 386, арк. 37]. Але «дорогу» до наукових інституцій психолого-фізіологічного спрямування проторував перший керівник педолого-педагогічної секції ННДК, визначний учений-психолог і організатор науки Я.М. Колубовський, котрий задля налагодження повноцінної роботи керованої ним секції упродовж 1925-1926 років здійснив кілька наукових відряджень, в т.ч. й до згаданих ленинградських лабораторій [21, 179-180].

Насамкінець зазначимо, що в даному дослідженні вказані лише найбільш яскраві й важливі «горизонтальні» наукові зв'язки ННДК. Певні, менш інтенсивні, інколи – й спорадичні, контакти з різними науковими інституціями підтримувалися практично кожним зі співробітників Кафедри, а також частиною аспірантів (див. схему). Більшість репрезентантів ННДК перебували членами різних наукових товариств: В.В. Дубровський і О.С. Грузинський – Чернігівського Наукового Товариства (ЧНТ) [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 217], М.М. Бережков – Таврійського товариства історії, археології та етнографії^{4*} [28, ф. КП, од. зб. 24584, арк. 3], О.І. Покровський – дійсним членом Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) [9, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 170, арк. 37] тощо, не кажучи вже про Ніжинське наукове товариство краєзнавства (ННТК), фундаторами й натхненниками роботи якого були якраз співробітники ННДК [12; 20; 22; 39-40].

Як бачимо, репрезентанти Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови налагодили досить міцні й інтенсивні зв'язки з різними науковими інституціями, де провідне місце займали українські та російські (союзні) академічні установи. Від спорадичної співпраці протягом початкового етапу існування Кафедри, що була продовженням наукових зв'язків докафедрального періоду в діяльності окремих співробітників ННДК, наукові контакти набули форм участі в дослідницьких академічних програмах, а в окремих випадках – більш активною, дієвою участю в діяльності ВУАН та РАН (АН СРСР). Для частини співробітників ННДК наукові зв'язки упродовж існування цієї науково-дослідної установи в 1922-1930 роках кардинально позначилися на подальшій долі, а для декотрих – початком постійної роботи в академічних структурах.

Загалом можна стверджувати, що зовнішні, не оформлені офіційними угодами про співпрацю тощо (тобто неформальні, «горизонтальні») зв'язки стали потужним стимулом до реалізації дослідницького й організаторського потенціалу найбільш помітних і талановитих репрезентантів ННДК, насамперед,

4. М.М. Бережков співробітничав із цієї інституцією ще з дореволюційного часу, коли вона перебувала у статусі Таврійської вченої архівної комісії (див.: Непомнящий А.А. Подвижники кривошедия. – Симферополь: СГТ, 2006. – С. 94-110.).

молодих науковців.

Окреслене коло професійних зв'язків ніжинських науковців, передусім з числа співробітників ННДК, виявляє нову та вельми цікаву сторону існування цього непересічного явища в українській історіографії й може стати складовою більш широкого дослідження історії існування науково-дослідної кафедри в Ніжині упродовж 1920-х років. Більше того – дане дослідження має прислужитися під час дослідження історіографічного процесу в Україні першої третини ХХ ст., зокрема, під час вивчення розвитку наукових процесів на території Північного Лівобережжя України.

Посилання

1. Автобіографія // Хранитель Эрмитажа. К 100-летию со дня рождения И.П. Спаського (1904-1990) / Государственный Эрмитаж. – СПб., 2004. – С. 4-5.
2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.). – Х.: ХДПІ, 1994. – 195 с.
3. Бойко В.М., Бойко О.Д. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови по здійсненню політики українізації // Література і культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 47-52.
4. Бойко О.Д. Дослідницька кафедра Ніжинського інституту народної освіти // Сіверський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120-127.
5. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури та мови в історичному контексті // Література і культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 38-46.
6. Верба І.В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97-112.
7. Верба І.В., Самофалов М.О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. – К., 2010. – 195 с.
8. Верменич Я.В. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіональних досліджень в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 92-101.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
10. Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Листи М.Н.Петровського до М.С. Грушевського // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Яценіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 325-331.
11. Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997. – 846 с.
12. Зозуля С. Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 65-67.
13. Зозуля С. Зміна поколінь ніжинських науковців протягом 1920-х років: проблема структуризації та доля кількох яскравих репрезентантів (за матеріалами вивчення некрополя професури Ніжинської вищої школи) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки: джерела та результати досліджень / Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Т. 9. – К., 2002. – С. 105-119.
14. Зозуля С. До питання про зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України) // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – Т. 4. – К., 2003. – С. 213-219.
15. Зозуля С. Сторінка з історії ніжинських грецьких храмів у розрізі діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930) // Греки в Ніжині (збірник документів і матеріалів, присвячений пам'яті видатного грецького патріота, просвітителі та мецената Миколи Павловича Зосіма) / Серія: «Ніжинська старовина». Вип. III. – Ніжин: ТОВ

«Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. – С. 150-158.

16. Зозуля С.Ю. Василь Архипович Фесенко: короткий біографічний нарис // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 68-71.

17. Зозуля С.Ю. Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930) // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 32-37.

18. Зозуля С.Ю. До питання матеріального забезпечення наукової діяльності протягом першого десятиріччя радянської влади в Україні (на прикладі Ніжинської НДК історії культури та мови) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – Х., 2006. – С. 166-174.

19. Зозуля С.Ю. До питання про належність ніжинських істориків 1920-1930-х років до зони тяжіння наукової школи акад. Д.І. Багалія // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – С. 92-101.

20. Зозуля С.Ю. Інституціоналізаційні процеси краєзнавчої роботи в Ніжині 1920-х років // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 54-60.

21. Зозуля С.Ю. Ніжинська каденція глухівчанина Якова Колубовського // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Матеріали сьомої науково-практичної конференції (23-24 жовтня 2008 р.). – Суми, 2008. – С. 177-182.

22. Зозуля С.Ю. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 98-104.

23. Зозуля С.Ю. Службові переміщення професора Г.А. Максимовича // Література і культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 70-77.

24. Зозуля С.Ю. Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках XX ст.? // Література і культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2003. – С. 333-335.

25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

26. Історія Національної Академії наук 1924-1928: Документи і матеріали / Т.В.Вересовська та ін. (упор.). – К., 1998. – 632 с.

27. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 4. – С.33-48.

28. Кримський республіканський краєзнавчий музей.

29. Лепехина Е. И.Г. Спаський: тернистий путь ученого и музейщика // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 8) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 11 (14). – К., 2011. – С. 17-30.

30. Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича // Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів / Серія «Ніжинська старовина». Вип. II. – К., 2001. – С. 82-131.

31. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 31-38.

32. Острянюк А.М. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому? // Література і культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2003. – С. 110-112.

33. Павленко Л.А. Внесок Є. Рихлика у розвиток музейної справи в Україні // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 171-177.

34. Павленко Л.А. Науково-педагогічна та громадська діяльність Євгена Рихлика: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2007. – 231 арк.

35. Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 112-116.

36. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «Українського Національного Центру» і останні роки (1931-1934). – К.: Критика, 1999. – 352 с.

37. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: невідомі документи і факти. – К., 1995. – 448 с.

38. Самойленко О.Г. М.С. Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Ніжинський державний педагогічний інститут: Наукові записки. – Ніжин, 1996. – Т. XVI. – Вип. 1. – С. 82-84.

39. Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств у 20-30-х рр. XX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 309-317.

40. Ткаченко В.В. Краєзнавча діяльність ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Чернігів, 1990. – Вип. I. – С. 103-104;

41. Улод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): Життя і творчий шлях історика. – К.: Генеза, 2005. – 192 с.

42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

43. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

44. Циганкова Е. Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) // Східний Світ. – 1998. – № 1-2. – С. 167-182.

45. Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С.Грушевського (1924 – 1930). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 433 с.

46. Юркова О.В. Археологічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924–1930 рр.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – Т. 2. – К., 1997. – С. 458-473.

47. Юркова О.В. Опрацювання фондів московського «Древлехранилища» співробітниками історичних установ М.С. Грушевського у другій половині 1920-х років: забута форма організації архівно-історичного дослідження // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч. I. – С. 260-263.

Зозуля С.Ю. Научные связи Нежинской научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка (1922-1930)

В исследовании очерчен круг внешних научных связей Нежинской научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка. Определены научные учреждения, с которыми контактировали сотрудники Кафедры на протяжении ее существования в 1922–1930 гг. Установлено содержание, характер и значение таких контактов как для существования упомянутой нежинской научно-исследовательской организации, так и для самих сотрудников Кафедры.

Ключевые слова: научные связи, научно-исследовательские учреждения, Нежинская научно-исследовательская кафедра истории культуры и языка, историография.

Zozulia S.Yu. Scientific connections of the Nizhn Research Department of History of Culture and Language (1922-1930)

The circle of external scientific connections of the Nizhn Research Department of History of Culture and Language is outlined in research. Scientific establishments with which the research workers of Nizhn Department contacted during its existence in 1922–1930 are certain. Maintenance, character and value of such contacts is set both for existence of Nizhn Department and for its research workers.

Key words: scientific connections, research establishments, Nizhn Research Department of History of Culture and Language, historiography.

26.02.2011 p.

УДК: 908: 94(477) «1932/1933»

О.А. Почтовая

ШОСТКИНЩИНА У 1932-1933 РОКАХ

В статті відображений складний період розвитку Шосткинщини у 1932-1933 роках. Основними джерелами для написання статті слугували архівні дані та респонденти, які пам'ятають лихоліття 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: колективізація, хлібозаготівельні плани, голодомор, «чорна дошка», штурмові бригади.

Розбудова незалежної України потребує вивчення минулого свого народу. Однією із малодосліджених сторінок історії Шосткинщини у складі Чернігівської області залишається період колективізації та події 1932-1933 рр., що зумовлюється практичною відсутністю джерельної бази.

Мета статті – на прикладі Шосткинщини спробувати підняти завісу над подіями минулого, неупереджено розібратись, що відбувалося насправді в ті часи, установити зв'язок поколінь.

Фактори, які вплинули на економічну катастрофу, що сталася 1932 р., і голод практично були закладені ще у 1919 р., коли була здійснена перша спроба створити колективні господарства. Поглибилась криза у 1929 р., коли було взято курс на суцільну колективізацію. Насильницьке залучення селян до колгоспів разом із реманентом та худобою викликав значний опір з їх боку. І не дивно, бо вони в ході своєї багатовікової еволюції звикли до самостійного обробітку землі. Багатьом з них страшно було навіть подумати, а не те що б віддати у колективне користування свою худобу, землю, посівний матеріал, тому заможні селяни віднеслись з пересторогою до вступу у громадські організації. На такі заходи з легкістю шли малоземельні і збіднілі селяни, які в ході певних причин так і не змогли обзавестись своїм господарством.

На сьогодні достовірних документальних фактів про виникнення перших колективних сільських господарств на Шосткинщині автором не виявлено. Про створення комун в нашому районі можна лише дізнатись зі спогадів старожилів. Існує декілька версій про те, де саме вперше виникли колективні господарства: 1) в 1921 р. перше колективне сільськогосподарське підприємство – комуну «Світ» було організовано в с. Миронівка. Тут кільком десяткам малоземельних та безземельних селян був переданий поміщицький маєток царського генерала Гука – Гуків хутір. Саме тут з'явилася і перша в районі радіоточка та електрична лампочка в сільській хаті, перші трактори та локомотиви у сільському господарстві; 2) в 1921 р. у с. Гамаліївка була створена сільськогосподарська артіль, організатором і головою якої стала монахиня Марфа Неклонська. Далі дані, що були знайдені в місцевих архівах стосовно утворення колективних господарств на Шосткинщині, датуються лише 1929 р. [2].

Осінь 1932 р. принесла на українську землю страшний голод. Передвісником його стала цьогорічна хлібозаготівельна кампанія.

У 1931 р. північні райони Сумщини виконали план здачі зерна досить успішно, а Шосткинський район «порядком зустрічного плану» додатково заготовив 1000 т. Наступного року ситуація різко змінилася. План сівби в районі був виконаний менш ніж на 80 %, а розміри зернозаготівель на 1932 р. навпаки були значно збільшені [1].

Слід зазначити, що і на місцевому рівні в ті часи знаходилися такі особи, які прагнули втілити в сільському господарстві рух передовиків. «Місцеві активісти» після виконання селянами Шосткинщини плану висували декілька зустрічних. Так в газеті «Зоря» від 18 лютого 1932 року було надруковано «Оперативне зведення про виконання плану хлібозаготівель за п'ятиденку з 10 по 15 лютого»: «У першу п'ятиденку боротьби за зустрічний хліб план виконано на 7 %. Вперед вийшли такі села Шосткинського району: Свірж – 70 %, Усок – 52 %, Гамаліївка – 48 %, Собичево – 30 %. Відстають: Чапліївка – 18 %, Ображіївка – 15 %. Не здали жодного кілограму села: Антонівка, Богданівка, Журавка, Княжичі, Тимонівка» [4].

Телефоном з села Локотки було передано, що поширений пленум Локотської сільради висунув зустрічний план хлібозаготівель – 158 ц. Колгоспні та кутові збори села, ухваливши зустрічний план, висунули додатково 6 ц. До 15 лютого в рахунок зустрічного було здано 32 ц» [4].

Для виконання планів хлібозаготівлі на село надсилали «штурмові ударні бригади», «буксирні бригади», до яких входили робітники органів ДПУ, прокуратури, парткомів, місцеві активісти. Ними був задіяний масовий і нічим не обмежений терор, який почався невдовзі після революції і з кожним роком набирив обертів [8]. У селян відбирали останнє, що у них залишлось, – землю, забувши про гасло, яким перед всім світом пишалися більшовики – «Землю – селянам».

Постановою Шосткинського райвиконкому від 21 листопада 1932 р. було позбавлено «права на землекористування та садиби, а також конфісковано садиби та реманент С.І. Полозка, А.В. Оницького, М.М. Труса, Ф.Й. Бензіна, а їх самих вислано за межі району [5].

Деякі сміливці району намагалися боротися. Бригадир колгоспу «Червоний партизан» с. Ображіївка Г.М. Угня до зборів приготував бригаду так, що всі 60 чоловік проголосували проти прийняття плану хлібозаготівлі. «Чому так трапилось, що кращий бригадир, ударник, вмілий організатор праці в бригаді, що перша закінчила сівбу, ударно провела косовицю і скирдування хліба, став проти заготівель? забезпечено?», – запитувала газета «Зоря». Відповідь тоді ж була одна: підпав під вплив куркуля [6].

Факти зриву планів хлібозаготівлі були документально зафіксовані і в інших селах. Постановами Шосткинського райвиконкому КП(б)У 1932 р. за невиконання плану хлібозаготівель було покарано партійних та радянських працівників району, занесено на «чорну дошку» села Івот, Чуйківка, Шатрище, Прокопівка, Каліївка та Ображіївка [5].

Аналізуючи документальні факти, треба зазначити, що в цей період розпочалася боротьба двох сторін: селян та влади. Серед істориків існує думка, що одні просто намагалися отримати зерно для народу, армії та держави загалом, при цьому їм доводилося застосовувати проти саботажників силу. Інші ж прагнули захистити свої інтереси від влади, представники якої на місцях досить часто перегинали палицю у виконання своїх службових обов'язків, тим самим прирікаючи селян на жалюгідне співіснування (терор голодом) [8, с. 51].

Свідчення очевидців Шосткинщини також різняться. За словами Є.В. Потапенко, мешканки с. Богданівка, голоду у них не було. Родина мала свою корову, птицю, городину, і це давало можливість мати засоби до існування. О.М. Бузовська і Н.М. Жижневська із с. Чапліївка схилиються до думки, що масового голодомору у них також не було: «Хто не працював, той і голодував. Сьогодні також є такі, хто ходить по смітниках у пошуках їжі; якщо ледащий, той голодує. Батьки нас будили раненько і ми йшли працювати в поле, хто по господарству, так що голоду у нас не було» [2].

Мешканець с. Клишки без сліз не може пригадувати ті роки: «У нас хоч ліса були. Листки носили, ловили рибу, щавель рвали, їли полову, що попало, муки ж не було. Добре, що хоч корівка була, а у мого сусіда Дмитра Патлаха п'ятеро дітей померло». За словами М.З. Степаненко їх родина вижила завдяки корівці, а по селу були і пухлі люди. Ховали без труни, як прийдеться [2].

Під час голоду С.Г. Гой було 32 роки. В її сім'ї, що мешкала в с. Крупець, було багато дітей, які пережили цю біду. Аби вижити, Степаніда обмінювала домашні речі на продукти. До сіл вхо-

дили регулярні війська і підрозділи ДПУ, які силою відбирали у селян останнє зерно. За кожне дерево, куст потрібно було платити. Не дивлячись на те, чи була худоба, потрібно було здавати молоко, яйця, м'ясо. Хто був не згодний, того судили. Люди потерпали від цинги, за сіллю ходили в Семенівку, а там їх ще й обманювали – замість солі клали землю, і тільки зверху притрушували сіллю. Траплялися випадки людоїдства. Деякі селяни від голоду почали вбивати і їсти власних та чужих дітей [2].

Н.С. Захарченко, уродженка с. Собичеве, згадувала: «В цей час помирає моя сестричка Галина. Їй було всього 10 років. Вона не змогла витримати таких мук, організм дуже ослаб. Похорони... А як їх зробити, коли ні шматка хліба, копачам нічим відплатить. Мати десь нашкребла гороху дуже сухого, чорного, гіркого, зварила, нагодувала копачів. Поминали борщем з води та гороху і цибулею» [2].

Страшні факти наводить мешканка с. Ображіївка О.С. Купач: «Я в той час була такою пухлою, що відкрилися рани, які залишили свій слід на все життя» [9].

У місті ситуація була дещо кращою. Мешканка Шостки Г.М. Сугоняко засвідчила: «Ті, хто працював на військових заводах, отримували хлібні пайки по картках не тільки на себе, але ще й на членів сім'ї. Звичайно, це було дуже мало, але допомагало не вмерти від голоду» [9].

Головний чинник голодомору – покарання натуральними штрафами, що означало повну конфіскацію незернового продовольства у боржників із хлібозаготівель – майже не торкнулося прикордонних місцевостей України. Саме з цієї причини масштаби голоду на Шосткинщині не були такими вражаючими. На користь цього говорять наведені у статті свідчення. Натомість спогади місцевих жителів підтверджують той факт, що велика кількість голодуючих з інших регіонів шукала і не знаходила порятунку на українсько-російському прикордонні. «Одного разу, – згадує мешканка с. Добич У.С. Дюндік, – до нас в хату у пошуках їжі зайшла жінка. Вгледівши цибулю над піччю, вхопила і жадібно почала гризти» [2].

Наразі дослідники Голодомору не можуть назвати більш-менш точну кількість його жертв як на території Шосткинщини зокрема, так і в межах України в цілому. Ця проблема подається під різними кутами зору, у тому числі як і політична спекуляція. У цьому контексті слід навести слова шосткинця М. Тарасова: «Не всіх потрібно було загнати під одну гребінку. Комуністична партія визнала факт голоду, але тут є вина і місцевих керівників, які прагнули здати хліба державі якомога більше і більше. Всім же не поясниш, але потрібно було годувати армію, населення Сибіру, де зерно не вирощували» [2].

Отже, саме внаслідок примусового створення колективних господарств, нереальних планів

Селяни Шосткинщини у 30-х роках ХХ ст.

хлібозаготівель, розкуркулення одноосібників, що не хотіли йти в колгоспи, у селян і дотепер відсутнє почуття «хазяїна землі». Історія свідчить, що у різні часи чиновники, будуючи державні проекти, не враховують в них проблеми простих людей. Проте, спираючись на викладені факти, можна стверджувати, що зробивши висновки із власних помилок, держава повинна звернути увагу на селянство, яке в усі часи було вагомим важелем української історії.

Посилання

1. ДАСО. – Ф. 2308. – Оп. 1, спр. 262. – 160 арк.
2. Архів автора.
3. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Сумщині. 1 вид. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2006. – 356 с.
4. Постанова про виконання зустрічного плану хлібозаготівлі в Шосткинському районі // Зоря. – 1932. – №19. – 18 лютого.
5. Лист Шосткинського райкому ЦК КП/б/У, Раднаркому, обкому КП/б/У, облвиконкому про успішне виконання зустрічного плану хлібозаготівлі // Зоря. – 1932. – №24. – 29 лютого.
6. Постанова бюро Шосткинського райкому КП/б/У про оголошення доган уповноваженим по хлібозаготівлі // Зоря. – 1932. – № 33. – 22 березня.
7. Постанована радисекретарів партосередків, уповноважених райкомів, голів сільрад, голів колгоспів про виконання плану хлібозаготівлі // Зоря. – 1932. – №84. – 5 серпня.
8. Кульчицький С. Сталінський геноцид в Україні // Історія в школах України. – 2006. – № 9. – 92 с.
9. Назавжди в пам'яті людській (Свідчення очевидців голодомору 1932 – 1933 рр. на Шосткинщині) / Відділ культури і туризму Шосткинської міської ради; Шосткинська міська ЦБС; Упоряд. О. І. Євтушенко. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – 100 с.

Почтовая О.А. Шосткинщина в 1932-1933 годах

В статье отображен сложный период развития Шосткинщины в 1932-1933 годах. Основными источниками для написания статьи послужили архивные данные и респонденты, которые помнят тяжелые времена 30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: коллективизация, хлебозаготовительные планы, голодомор, «черная доска», штурмовые бригады.

Pochtovaia O.A. Shostka area in 1932-1933 years

A difficult period of the development in Shostka area in 1932 – 1933 years is depicted in this article. The main sources for this article were the respondents who remember the grief of the 30 th years, holodomor and the archive data of the town, region.

Key words: holodomor, collectivization, plan of breadstore, attacking brigades, «a black board».

29.03.2011 р.

УДК 94 (477.51) «1933/1935»

М.В. Горох

ДО ІСТОРІЇ ШОСТКИНСЬКОЇ КРАМНИЦІ «ТОРГСИН»: ОСОБИСТІСНИЙ АСПЕКТ

У статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування «Торгсину» в Шостці. Особлива увага приділена встановленню імен осіб, які працювали у крамниці.

Ключові слова: система «Торгсин», Шостка, крамниця, біографія.

Історичні події 1930-х років в Україні є об'єктом особливої уваги дослідників. В першу чергу це стосується Голодомору 1932-1933 рр. та його наслідків. Саме ці роки стали зоряним часом для маловідомої організації, що мала назву «Торгсин». Про її існування пам'ятають хіба що літні люди, які були очевидцями голоду, та вузьке коло спеціалістів. Ця таємнича аббревіатура, що утворилася від російського «торговля с иностранцами», ототожнювалася у радянських громадян з останнім шансом на життя. Подібний порятунок вимірювався грамами золота, срібла чи платини, каратами, кількістю іноземної валюти. В обмін на срібні натільні хрести, золоті обручки чи сережки, нагороди покупець отримував можливість придбати в «Торгсині» не лише хліб або продукти харчування, але й надію вижити.

В останні роки кількість праць, які присвячені історії Всесоюзного об'єднання «Торгсин» та його представництв, суттєво збільшилася. Основними дослідниками цієї проблеми на сьогодні є О. Осокіна, В. Марочко, І. Павлова та О. Мельничук [1]. Малодослідженим продовжує залишатися регіональний аспект діяльності «Торгсину», особливо історія окремих крамниць об'єднання.

Будь-яка організація, насамперед, складається з людей. Саме від них залежав успіх або невдача в роботі окремого торгового пункту та об'єднання загалом. Але їх особистості здебільшого залишаються поза увагою дослідників. Метою даної розвідки є спроба поглянути на «Торгсин» з точки зору життя його співробітників. Об'єктом дослідження є Шосткинська крамниця «Торгсин», а предметом – національність, соціальне походження, освіта, життєвий шлях працівників філії, а також їхня діяльність на відповідальній посаді. Дослідження ґрунтується на широкому колі невідомих раніше документів, що зберігаються в архівах Чернігова, Ніжина та Києва, а хронологічні рамки 1933-1935 рр. обмежені часом існування торгового пункту в Шостці.

19 червня 1933 р. із черговою перевіркою до Шостки завітав торговий інспектор Чернігівського «Торгсину» М. Мірецький. У складеному ним звіті було досить детально описано місцеву філію об'єднання, що знаходилася в центрі міста за адресою

На цьому місці в першій половині 1930-х років знаходилась крамниця «Торгсин» в Шостці (колишня вул. Толстого, 10), 2010 р., фото В. Кириєвського

вулиця Толстого, 10 (будинки не зберігся) [2, арк. 99]. Перед нами постає життя звичайного торгового пункту, який о дев'ятій годині ранку відкривав свої двері для відвідувачів. За годину до цього відчинявся приймальний пункт, що розташовувався поряд із крамницею. Приміщення філії було досить великим, мало підсобну кімнату та вітрину. Остання не була «художньо обставлена», тому не приваблювала покупця. Проте дана обставина не надто турбувала керівництво. Головним стимулом, який підштовхував людей до відвідин «Торгсину», був голод. Якщо крамниця більш-менш відповідала існуючим вимогам, то приймальний пункт перебував у жахливому стані. Розташовувався він в непристосованому приміщенні. Фактично це був невеликий сарайчик з маленьким віконцем. В ньому працював один приймальник золота та срібла. За день він обслуговував до 120 осіб, але бажаючих було набагато більше. Крім того, склад із товарами знаходився далеко від крамниці в недобудованому будинку без даху та з вологими стінами. За словами М. Мірецького, в Шостці домінував здебільшого міський покупець, а загальний обіг крамниці складав 300-350 крб. на день [3, арк. 32].

На середину березня 1934 р. в крамниці працювало дев'ять осіб. З них лише завідувач відділу та касир мали середню освіту, ще п'ятеро – нижчу, а ось двоє охоронців взагалі були малограмотними. Національний склад був представлений українцями (6 осіб), євреями (2 особи), 1 росіянином. Завідувач крамницею та приймальник цінностей належали до єврейської національності, один з продавців був росіянином, а решта – українцями [4, арк. 10-11].

В місцевій філії, як і по області загалом, спостерігалася значна плинність кадрів. Так, в першому кварталі 1934 р. до крамниці влаштувалося 6 осіб, а 8 звільнилося. З останніх половина пішла за власним бажанням, ще двох зняли в

адміністративному порядку, а решту скоротили [4, арк. 37]. На початок 1935 р. у філії значилося 6 осіб: завідувач пунктом, завідувач відділом, продавець, два працівники касово-контрольного апарату та сторож. Щомісяця на їхнє утримання облконтора витрачала 731 крб. [5, арк. 2].

Наявні архівні документи не дають нам можливості чітко та в повній мірі установити особистості всіх керівників крамниці в Шостці. В деяких випадках відсутні дані про час перебування їх на керівній посаді. Обмеженою є й інформація власне про них. Свою діяльність місцева філія «Торгсин» розпочинає 12 квітня 1933 р. [6, арк. 23]. Першим її керівником мав бути Сергій Васильович Сагайдак (1897 р. н.). В акті передачі повноважень колишнім керівником облконтори А. Нудельманом новопризначеному І. Гріншпуну від 25 березня 1933 р. (було складено на підставі наказу по облконторі від 21 березня) він згадується як завідувач філіалу «Торгсин» в Шостці [7, арк. 4]. Планувалося, що крамниця розпочне свою роботу вже з 22 березня 1933 р. Однак цього не сталося. Жодних інших відомостей про С. Сагайдака в документах не зустрічається.

За невідомих нам обставин його на посаді керівника крамниці змінив Стефан Іванович Шевченко (1883 р. н.). На відміну від більшості своїх колег, які здебільшого були малоосвіченими, він навчався в міському училищі та здобув середню освіту [8, арк. 11]. В червні 1933 р. інспектор М. Мірецький відзначав, що С. Шевченко користувався значним авторитетом у місцевому парткомі та добре знав свою справу [3, арк. 32 зв.]. На посаді директора він пропрацював до середини грудня 1933 р. та був звільнений за розтрату на суму, що перевищувала 3,5 тис. крб. Її було виявлено під час чергового обстеження крамниці обласною конторою [9, арк. 204]. Розпочалося слідство, а С. Шевченка заарештували. 21 грудня 1933 р. управляючий Чернігівською облконторою М. Флейшер повідомив обком КП(б)У про те, що директора крамниці в Шостці звинувачували не лише в розтраті коштів, але й в крадіжці товарів [10, арк. 52]. Незважаючи на те, що справу до суду передала 13 лютого 1934 р., швидкого рішення по ній не ухвалили. Суд заслухав її у вересні того ж року та відправив на доопрацювання [11, арк. 170]. Інформації про подальшу долю С. Шевченка в архівних документах автором віднайти не вдалося, проте достеменно відомо, що до початку 1935 р. рішення по справі ще не було.

З 9 січня 1934 р. крамницю в Шостці очолив Давид Борисович Функов (1903 р. н.). Він народився в сім'ї кустарів, здобув нижчу освіту та вільно володів українською, російською та єврейською мовами. За фахом Д. Функов був кооперативним робітником [4, арк. 11]. Орієнтовно він пропрацював до травня 1934 р. Як і попередника, Д. Функова звинуватили

в завданні збитків філії на 910 крб. Виникли вони у зв'язку з простоем вагону на місцевій залізничній станції. Справу передали прокурору, але рухалася вона надто повільно [11, арк. 170]. Суттєвих наслідків (крім звільнення з посади) для Д. Функова справа не мала, адже з січня 1935 р. він значився продавцем Глухівської крамниці «Торгсин» [12, арк. 28].

Його наступником став Фіщенко. В документах майже не збереглося даних про нього. Відомо, що в 1934 р. на нього (вже колишнього завідувача) була заведена кримінальна справа, яку в жовтні передали прокурору. Йому інкримінували псування товарів, їх крадіжку, а також перевитрати фонду заробітної плати [11, арк. 170-171].

Дещо більше інформації маємо про Михайла Васильовича Іващенко (1892 р. н.). Народився він в сім'ї бідняків, а навчався в земській школі. За фахом значився рахівником. Влаштувався М. Іващенко до крамниці «Торгсин» в середині липня 1933 р. на посаду касира [13, арк. 84 та зв.]. З часом йому вдалося очолити й саму крамницю, втім затриматися на цій посаді не вдалося. Він не зміг забезпечити належні умови для зберігання товарів. Свої кондиції утратили сир, борошно та гречана крупа [14, арк. 42 а]. Загальна сума нестач та псування товарів сягнула 65 крб. золотом. Справу розглядав прокурор, який в грудні 1934 р. передав її до суду [11, арк. 171].

Непересічною особистістю на посаді директора крамниці в Шостці був П. Піскун (1902 р. н.), який очолив філію у вересні 1934 р. Походив він із сім'ї робітників, мав нижчу освіту. За фахом П. Піскун був продавцем. Перебуваючи в підлітковому віці в Німеччині, майбутній керівник філії зміг опанувати німецьку мову [15, арк. 6]. На роботу в «Торгсин» його направив Шосткинський РПК. До цього П. Піскун працював головою колгоспу та завідував пайовим столом на заводі. На думку секретаря РПК, він цілком виправдав себе на партійній роботі [11, арк. 172]. Проте й новому керівнику «Торгсин» не вдалося налагодити роботу філії. Вже за місяць починають луhati не надто схвальні відгуки про нього. В черговому номері «Конкурсного листка» (за 26 жовтня 1934 р.), який видавала конкурсна комісія Чернігівської облконтори, була розміщена стаття під назвою «Дива в Шостці». Автор звертав увагу на те, що новий керівник крамниці не вживав жодних заходів, щоб запобігти псуванню товарів. Доходило до того, що П. Піскун дозволяв собі продавати пряники, які наполовину були поїдені мишами [14, арк. 42 а]. Через місяць йому оголосили сувору догану з попередженням за порушення інструкції, яка стосувалася видачі пайка співробітникам. Незважаючи на те, що склад та розмір пайка чітко визначалися відповідними інструкціями, П. Піскун дозволяв його розширювати за рахунок цигарок та горілчаних виробів [16, арк. 189]. Однак подібні зауваження та покарання на нього не подіяли.

У березні 1935 р. керуючий Чернігівською облконторою «Торгсин» М. Флейшер та особливий інспектор І. Прусс здійснили перевірку роботи Шосткинської крамниці, за результатами якої підготували доповідну записку. В ній зазначалося, що П. Піскун згуртував навколо себе продавця продвідділу Бабака, рахівника крамниці Рябіка, референта Шосткинського райвнуторгу Портянко, завскладом заготзерно Польового, з якими в приміщенні крамниці та на квартирах пиячив за рахунок торгсинівських продуктів. Під виглядом пайка він брав собі, а також видавав родичам чи іншим особам продукти та товари золотого фонду. Пов'язували його і зі спекулянтами, від яких він нібито приймав цінності (срібло та золото). Крім того, П. Піскун особисто виписував собі квитанції на промтовари, а також відпускав покупцям продтовари без будь-яких квитанцій. Працівники крамниці не лише не реагували на подібні дії, а й активно брали участь в пияцтвах та крадіжках. Так, продавець продвідділу Бабак додавав до свого пайка ковбасу, оселедці, цукор, консерви, а рахівник Рябік надсилав до облконтори хибні оперативні відомості. Покривалися всі наведені порушення за рахунок складання фіктивних актів, які підписувалися референтом райвнуторгу Портянко. Відбувалося свідоме завищення ваги порожньої тари (наприклад, замість реальної ваги бочки з-під оселедців у 35 кг вказувалося 43 кг). Після виявлення подібних зловживань всіх фігурантів справи (в тому числі і П. Піскуна) звільнили з роботи та відкрили на них кримінальні справи [2, арк. 23-24].

П. Піскуна на посаді директора змінив М. Майліс (1895 р. н.). Наказом по Чернігівській крамниці «Торгсин» від 3 березня 1935 р. його призначили завідувачем кіоску в Острі. Проте за тиждень ситуація докорінно змінилася і М. Майліса терміново направили до Шостки [17, арк. 7 зв.]. Цілком можливо, що причиною подібного рішення стало виявлення численних зловживань в Шостці та звільнення П. Піскуна. Таким чином, останній керівник крамниці розпочав свою роботу 12 березня 1935 р. [12, арк. 21]. Тривалим це перебування назвати важко. Розпорядженням по В/О «Торгсин» від 7 квітня 1935 р. передбачалося до 1 травня ліквідувати в Чернігівській області чотири філії об'єднання. До цього переліку потрапила і Шостка [18, арк. 144 зв.]. Фактично М. Майліс мав не лише боротися за виконання валютного плану, але й організувати процес закриття торгового пункту. Після цього облконтора призначила його директором крамниці в Глухові, де він змінив на посаді Л. Стискіна [19, арк. 112].

Важливе місце в системі «Торгсин» посідав приймальник цінностей. Саме від його кваліфікації, уважності та професіоналізму залежав підсумковий результат надходження золота чи

срібла. В документах зустрічаємо лише одне ім'я – Вольф Борисович Пінус (1898 р. н.). На посаді приймальника дорогоцінних металів в Шостці він значився в 1933 р. Це був єврей з нижчою освітою, а за фахом – годинникар [4, арк. 11; 8, арк. 11].

Прізвища інших працівників крамниці здебільшого зустрічаються в переліку кадрів із зазначенням посади, року народження, соцпоходження, партійності, освіти, фаху або у зв'язку з виявленням порушень чи зловживань в їхній діяльності. На самкінець доречно згадати і кількох рядових працівників Шосткинської філії, про яких в джерелах збереглося достатньо інформації. Бухгалтером в крамниці з 10 квітня 1934 р. значився Микола Савич Васильківський (1900 р.н.). Походив він з родини робітників. Здобув середню освіту і за фахом був бухгалтером [15, арк. 6]. В липні 1934 р., повернувшись після хвороби на роботу, він дізнався, що його звільнили за неподання звітності по отоварених контрольних листах. Причиною подібної ситуації була неузгодженість між відомствами, які несвоєчасно отримували необхідну інформацію з місць [20, арк. 42]. За керівництва М. Івашенко М. Васильківський перебував на посаді рахівника, але фактично управляв крамницею. Референт облконтори Л. Маззя характеризував його як особу темну, «пройдисвіт, відомий в Шостці хуліган, замішаний в усіх темних махінаціях та темних справах» [14, арк. 42 а]. Згідно зі зведенням особливої інспекції М. Васильківського було звинувачено в отоваренні контрольних листів старих купюрних книжок з метою обміну їх на нові на загальну суму в 55 крб. золотом, а також присвоєнні підзвітних коштів на суму 504 крб. радянськими знаками. Його заарештували, а справу передали НКВС [21, арк. 179]. Подальша доля М. Васильківського невідома.

У розтраті підзвітних коштів та крадіжці товарів звинувачували також експедитора Полозова та помічника бухгалтера Луку Тимофійовича Мельниченка (1874 р. н.). Справу на Полозова було передано прокурору у червні 1934 р. Стосувалася вона крадіжки храму на суму в 37 крб. золотом. А ось Л. Мельниченко вчинив розтрату підзвітних коштів на загальну суму в 261 крб. Справу до суду передали в листопаді 1934 р. [11, арк. 170-171].

Ряд працівників місцевої крамниці стали жертвами класової боротьби. Управляючий Чернігівською облконторою Е. Рудаєв свої звернення неодноразово нагадував про заборону допуску до роботи в Торгсині колишніх торговців, куркулів, адміністративно-висланих, меншовиків, есерів, троцькістів, дворян, поліцейських, священиків, осіб, позбавлених виборчих прав, та тих, хто знаходиться під слідством за кримінальні злочини [22, арк. 73]. Виявленню подібних осіб сприяли чистки партії та регулярні перевірки персоналу. «Жертвами» цих заходів стали завідувач промисловою групою Іван Тимофійович Бабіч (1898 р. н.) та бухгалтер Микола Сергійович

Туткевич. Перший працював в крамниці «Торгсин» в Шостці з початку її функціонування, але в 1934 р. знятий з роботи за те, що був «сином розкуркуленого», а його дружина походила з «куркульської сім'ї». Натомість М. Туткевича звільнили, бо він виявився «сином попа» [23, арк. 32].

Отже, дана розвідка є лише першою спробою поглянути на історію крамниці «Торгсин» в Шостці з точки зору діяльності її працівників. Дана тема навряд чи може вважатися вичерпаною. Уточнення потребують біографії названих в дослідженні людей. Крім того, слід продовжити пошук нових імен, які безпосередньо пов'язані з функціонуванням філії об'єднання в районному центрі. Допомогти в цьому мають документи хоча і невеликого за обсягом фонду Р-1639 Державного архіву Сумської області, який цілком присвячений діяльності Шосткинської крамниці «Торгсин».

Посилання

- Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. Осокина. – М., 2009. – 592 с.; Її ж: За зеркальной дверью Торгсина / Е. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104; Її ж: Золотая лихорадка по-советски / Е. Осокина // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111-117; Її ж: Маслины для голодных / Е. Осокина // Родина. – 2009. – № 8. – С. 131-133; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933) / В.І. Марочко // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 90-103; Його ж: Діяльність торгсинівської системи міста Києва / В.І. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки [Вип. 18]. – К., 2008. – С. 163-175.; Його ж: Торгсини Києва в роки Голодомору / В.І. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика [Вип. 15]. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63-77; Павлова І.В. Торгсини в Западно-Сибирском крае / І.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162-169; Мельничук О. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – [Вип. 19]: В 2 ч. – Ч. 2. – К., 2010. – С. 99-105; Її ж Селяни і «Торгсин»: система заготівель побутового золота в УСРР (1932-1936 рр.) / О.Ю. Мельничук // Український селянин – 2010. – [Вип. 12]. – С. 282-284.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 1-318.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 39, арк. 1-120.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 73, арк. 1-42.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 103, арк. 1-147.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, арк. 1-26.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 55, арк. 1-55.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, арк. 1-42.
- Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, арк. 1-205.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 49, арк. 1-70.
- ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 1-237.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 119, арк. 1-59.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 1-241.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 181, арк. 1-123.
- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 1-392.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 190, арк. 1-321.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 166, арк. 1-20.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 59, арк. 1-180.
- ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 8, арк. 1-134.

20. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 89, арк. 1-136.
 21. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, арк. 1-224.
 22. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 78, арк. 1-97.
 23. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 87, арк. 1-34.

Горох Н.В. К истории шосткинского магазина «Торгсин»: личностный аспект

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования «Торгсина» в Шостке. Особое внимание уделено установке имён работников магазина.

Ключевые слова: система «Торгсин», Шостка, магазин, биография.

Horokh M.V. To the history of shop «Torgsin» in Shostka: personal aspect

In this article author using the wide circle of archived documents examines previously unknown pages from history of functioning of «Torgsin» in Shostka. The special attention is spared to renewal of workers' names of Torgsin's shop.

Key words: system of «Torgsin», Shostka, shop, biography.
 05.03.2011 p.

УДК 94(477.7151) «1930»:378

І.В. Мошик

**ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ВИКЛАДАЦЬКОГО
СКЛАДУ ВИШІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ
У 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

У статті розглядається питання діяльності викладацького складу вишів Чернігівщини в умовах тоталітарного режиму у 30-ті роки ХХ ст.

Ключові слова: професорсько-викладацький склад, виш, партійні чистки, українська інтелігенція.

Період 1930-х років в галузі вищої освіти характеризувався затвердженням офіційної єдності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю над всіма сферами життєдіяльності суспільства. Саме в таких умовах доводилось працювати професорам та викладачам вишів, і саме в таких умовах відбувалося формування викладацького і студентського контингентів.

У науковій літературі, що висвітлює проблему політичних репресій професорсько-викладацького складу українських вишів, існує велика кількість робіт, які з'явилися, в основному, на початку 1990-х рр. У них простежується об'єктивний розгляд даного питання. В роботах Г.В. Касянова, В.М. Даниленка [1], В.В. Липинського [2] розглянуті масштабні репресії проти професорсько-викладацьких кадрів, указані зовнішні та внутрішні фактори, які впливали на їх діяльність. Ці роботи мають узагальнюючий характер. Викладацький склад вищих навчаль-

них закладів Чернігівщини розглядався тільки в контексті окремих історичних проблем зазначеного регіону у роботах В. Шкварчука [3], С.Ю. Зозулі [4], Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка [5], О.Я. Заїки [6], М.Й. Заремського [7]. Автор даної статті ставить за мету проаналізувати діяльність викладацького складу вищих освітніх закладів регіону в умовах проведення сталінським тоталітарним режимом політичних репресій у 30-ті роки минулого століття та визначити наслідки такої політики.

У надзвичайно складних умовах невизначеності, ідеологічного тиску та репресій доводилось працювати професорсько-викладацькому складу вищих навчальних закладів Чернігівщини. Тридцять років принесли до вишів жорсткий контроль, наслідки страхіть Голодомору, загальну підозрілість та тотальні викриття «ворогів народу». Спектр засобів впливу на викладачів був різноманітним: нейтралізація, примус, насильство, залучення до різних форм радянської громадської діяльності.

У 1928 р. починається поступове припинення відносної лояльності, яку радянська влада була змушена виявляти у попередній період до науковців взагалі та професорсько-викладацьких кадрів зокрема. Для інтелігенції у системі радянської держави не відводилось достатнього місця. Навіть сама структура суспільних станів радянського суспільства передбачала два основні класи – пролетаріат та селянство. Інтелігенція, що вважалася прошарком, повинна була себе такою й відчувати. Її пов'язували з образом класового ворога, який тільки замаскувався та очікує вигідного моменту, щоб завдати удару радянській владі. Соціально-політична практика засвідчує, що під час радикальних перетворень соціальних і владних відносин, суспільних статусів і ролей інтелігенція завжди опиняється на вістрі подій. Не випадково, що у кінці 1920-х рр. відбуваються перші політичні процеси над представниками інтелігенції, початок яким поклала так звана «шахтинська справа».

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ОДПУ сфабрикувало декілька політичних процесів над українською інтелігенцією. Звинувачення в «націоналізмі» чи «націоналістичних ухилах» було широко використано в роки формування і зміцнення репресивного більшовицького режиму як інструмент проти українських керівних партійно-державних кадрів та національно орієнтованої інтелігенції. Це завдало відчутного удару по вищій школі. Було репресовано багато професорів та викладачів. Одних розстріляли, інших з ярликом «антирадянський елемент» або ж «український буржуазний націоналіст» відправили до Сибіру чи Соловків в концтабори ГУЛАГу.

Історія політичних репресій регіональних вишів за радянської доби роками або замовчувалась, або висвітлювалась, всупереч історичним фактам,

односторонньо, здебільшого упереджено. Вищі навчальні заклади Чернігівщини, як загалом і все освітянство України, зазнали значних, насамперед, інтелектуальних та людських втрат.

Для обґрунтування необхідності політичних репресій керівництво ДПУ України на чолі з В. Балицьким використало гасло боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». У зв'язку з цим у липні 1929 р. була сфабрикована справа про контрреволюційну націоналістичну організацію «Спілка визволення України» (СВУ). За розробленим сценарієм співробітники карального апарату повинні були розкрити цілу мережу українського підпілля в усіх кутках України. Вищі навчальні заклади Чернігівщини ставали відгалуженням цієї широкої мережі.

Такі переслідування в Україні особливо виразно виявились під час чистки партії у 1933-1934 рр. – найнезначніший прояв прихильності до української культури закінчувався трагічно. Сфальсифікована справа «СВУ» широко використовувалась владою для продовження кампанії по боротьбі з так званим «націонал-ухильництвом» в КП(б)У та згортання політики українізації. Ця кампанія не могла оминати Глухів, тим більше, що вона була спрямована якраз проти інтелігенції, основну частину якої складали представники освіти та науки.

Боротьба з «проявами буржуазно-націоналістичної ідеології» проводилась місцевими комітетами КП(б)У у вигляді чисток закладів освіти. Підставою для здійснення широкомасштабної кампанії по витісненню «соціально-небезпечних осіб» у освітянській сфері слугували «нездорові» політичні настрої серед педагогічних працівників, зафіксовані органами ДПУ.

Глухівські партійні організації вищих навчальних закладів почали вичищати навесні 1934 р. Була створена комісія чистки у складі голови комісії М.Н. Середенка (аспіранта інституту Червоної професури, надісланого Харківським обкомом партії) та членів комісії Шкловської і Кравченка (комуністів місцевих парторганізацій). Першим під тоталітарний прес попав Глухівський педінститут і, до речі, постраждав чи не найбільше. 16 червня 1934 р. в приміщенні театру Літнього саду розпочалась чистка парторганізації педінституту. Зала театру була переповнена студентством та викладачами різних учбових закладів [8]. Уже цього ж дня почався наступ на викладачів інституту, зокрема постраждав викладач української мови та літератури Сиротюк, якого звинуватили в українському шовінізмі за те, що «намагався проводити контрреволюційну роботу на літературно-мовному фронті, ...розподіляв матеріал з літератури так, що майже вся кількість годин припадала на націоналістичну українську літературу, а для нової пролетарської літератури не залишалось часу» [8]. Далі за ідентичною схемою

були звинувачені викладач історії Заходу і Сходу Гвоздецький, бо «...план своєї роботи побудував так, що встиг проробити історію лише до Паризької Комуні, а на історії революції та громадянської війни у нього не вистачило часу» [8], завідувач кафедри педагогіки Сукневич, бо «...у 1924-1930 рр. вчився у Житомирському педінституті під керівництвом українських шовіністів-контрреволюціонерів Коники та Гоца, а у Глухівському педінституті вперто продовжував проводити настанови своїх вчителів-контрреволюціонерів. Студентам не роз'яснював шкідливість українського націоналізму, ...був проти виключення націоналіста Сиротюка із спілки наукових працівників» [8].

Але найбільше дісталось директору педінституту Юрію Яковичу Рожкову. Після короткої розповіді про свій життєвий шлях, на нього полилась злива запитань, особливо від тих, хто був зацікавлений в нанесенні дошкульного удару. Цим зятятим обвинувачем стала викладачка суспільних наук Лопатень [9, 41], «одна з витриманих і найкращих комуністів інституту, ...що не лише підмічає недоліки в роботі товаришів, а й дає конкретні вказівки, як їх виправити» [10]. Така характеристика офіційної місцевої партійної преси надавалась за особливі заслуги, а вони дійсно були особливими, адже «...одна лише Лопатень була за виключення українських націоналістів Сиротюка і Шеремета із спілки наукових робітників» [10]. Її ж характеристика з боку студентів дещо суперечить офіційній: «...це одна із найгірших і бездарніших викладачів» [9, 42]. Ніякі ярлики, навішені ідеологічною машиною, не змогли змінити точку зору пересічного студента стосовно викладацького складу вишу того часу.

Основні аргументи звинувачень на адресу Рожкова зводились до того, що здійснюючи свою націоналістичну програму, він добивався в Наркомі освіти присвоєння Глухівському педінституту ім'я наркома освіти Миколи Скрипника, який наклав на себе руки, як тоді писали, через свій націоналістичний ухил [9, 42]. Також директор інституту «...під своїм захистом зібрав у педінституті ціле кубло вигнаних з інших вузів українських націоналістів, як Гвоздецький, Сукневич (хоча таких випадків в їх біографії не значиться), і ця згряя руками Рожкова підписала наказ про категоричну заборону розмовляти російською мовою на території інституту» [11], тому «як наслідок цього були окремі виступи студентів проти національної політики партії, розмовляючи про те, що Україна є колонією Росії» [12].

Росіянина Ю. Рожкова, який жив в Україні, вільно володів українською мовою, був професором, викладав основи марксизму-ленізму, всю діяльність проводив у руслі усталених партійних догм, і який не мав жодних намірів бути українським націоналістом, було виключено з партії, і всі вищі

партійні інстанції підтвердили це рішення.

Партійне керівництво спрямовано наносило удар на інтелігенцію, нищило тих її представників, які могли своїми поглядами або бодай крамольними помислами посіяти сумніви серед студентського загалу щодо вірності комуністичних догм, сталості та надійності більшовицького уряду.

Звинувачуючи тих чи інших представників інтелігенції, використовувався добре відомий і перевірений метод «буржуазного минулого». Вину викладача Гвоздецького вбачали в його непростарському походженні та у відсутності твердих комуністичних поглядів у період революційних змагань 1917-1920 рр. «Народившись в сім'ї писаря, не пішов працювати, а став на писарчука у волості, а потім у земській управі. ... він встиг побувати у всіх арміях, які боролися проти радянської влади: у Скоропадського, Петлюри, галичан, а потім у 1920 р. разом з Галицьким корпусом перейшов на бік Червоної Армії. На ходу він перебудував свою ідеологію, бо уже у квітні 1920 р. в Ромнах проліз у партію. З того часу працював на різних партійних посадах, аж до 1925 р. Після закінчення інституту ім. Артема у 1928 р. працює на різних керівних посадах, поки не переходить до Глухівського педінституту. ... біографія Гвоздецького – типова біографія українського націоналіста» [13].

Не відрізнялися оригінальністю і звинувачення, які були пред'явлені викладачу педагогіки Сукневичу: «Каже, що народився у родині селянина, але мабуть не бідняком був його батько, бо ще за царського уряду Сукневич закінчив учительську семінарію. В революцію вступає до Червоної Армії, але потрапляє у полон до Денікіна і щось підозріло швидко тікає з того полону. Трапилось чудо – його не розстріляли денікінські кати, а дали змогу втекти. Після демобілізації вчителював на Поділлі, а закінчивши Житомирський педінститут, потрапив на роботу в Український науково-дослідний інститут педагогіки, а у Глухівському педінституті він зав. кафедрою педагогіки. ... націоналіст Сукневич тихою сапою провадив в життя ідеї українських націоналістів» [13].

Нікого, в даному випадку, не цікавили високий професійний рівень викладачів, їх принциповість, уважне ставлення до студентів і колег, порядність. Ці моральні та професійні якості в ті часи не були актуальними. Набагато ціннішими здобутками вважали бездоганне соціальне походження (наймит, бідняк, син або дочка селянина бідняка, батрака, робітника і т. д.), приналежність до комсомольської або партійної організації, бездоганне комуністичне минуле, сліпе відтворення сталих комуністично-більшовицьких догм. Такі кадри цінувалися надзвичайно: «... викладач політекономії та діамату Сахаренко народився в родині селянина-бідняка, з 1924 р. вступає в КМС і до 1929 р. перебуває на

комсомольській роботі. В 1929 р. дістав відрядження до академії Крупської, яку закінчив у 1932 р. На всі запитання давав чіткі відповіді. Сахаренко гарний педагог і витриманий член партії» [14]. Ніхто не ставив під сумнів такі якості викладача, як витриманий член партії, але, на жаль, вони мало допомагали йому в професійній діяльності, і аж ніяк не підвищували його авторитет серед студентства.

Таких «ворогів народу», як «українські націоналісти викладачі Гвоздецький, Сукневич та директор педінституту дворушник Рожков з партії було виключено та з інституту вигнано» [15]. Подальша доля Гвоздецького та Сукневича поки що автору невідома. Юрій Якович Рожков не чекав заслання на Колиму чи Соловки, а швидко виїхав до Росії, де його важко було звинуватити в українському націоналізмі. Працюючи в Орловському педагогічному інституті до пенсійного віку, мав велику повагу студентів та викладачів [9, 42].

Наслідки репресивної чистки педінституту були катастрофічними. В результаті цих заходів інститут не тільки утратив найкращих висококваліфікованих викладачів та здібних мислячих студентів, а й позбувся прогресивних перспективних факультетів. Весь цинізм висновків комісії чистки вміщується в чотирьох рядках: «Для покращення всієї роботи педінституту комісія пропонує в найближчий час поставити питання перед Наркомосом про перевод історичного і мовно-літературного факультетів в інший інститут, де вони будуть більш забезпечені кваліфікованими кадрами» [12]. Трагізм цього рішення постає в тому, що і понині інститут не спромігся на відкриття історичного факультету, який на думку експертів є елітним для будь-якого гуманітарного вузу. З вирішенням проблеми національної самовизначеності, тільки через 56 років після ліквідації, у 1990 р. в інституті відкрився філологічний факультет.

Питання далекоглядних перспектив розвитку вишу в середині 30-х років XX ст. були не на часі, а результати «блискучого вичищення» не забарилися. Не минуло й двох місяців, як перед педінститутом постала проблема відсутності кваліфікованих викладачів. «Директор інституту Теплицький ставить це питання в Наркоматі, навіть сам поїхав туди. Але поки що безрезультатно. До початку занять залишилося 3 шестиденки, а в інституті не вистачає 14 викладачів, в тому числі основних працівників: професорів фізики, математики, біології, педагогіки, історії. Це означає, що в інституті немає того основного кістяка викладачів, які повинні вести весь основний процес навчання. Ми вже не кажемо про те, що не вистачає і викладачів-доцентів. Щодо кадрів, то інститут зараз в найзагрозливішому стані» [16]. На початок навчального року виш так і залишився без викладачів української та російської мови і літератури, що змусило відкласти викладання

цих предметів до кращих часів. Кафедри мови, математики та педагогіки не мали керівників [17]. Про яку якість навчання могла йти мова, коли інститут ледве животів. Тим більше, що дуже гостро стояло і питання набору студентів, адже резонанс партійної чистки відлякував бажаючих до нього вступити: «...в інституті немає приймальної комісії. Її утворять, як пояснюють керівники, лише перед іспитами. ...пороз'їхались товариші по районах вербувати студентів, і як наслідок їхньої роботи – в інституті 8-10 заяв» [16]. Рятувало становище тільки те, що на 150 місць претендувало 80 випускників курсів підготовки до вищих навчальних закладів та понад 70 випускників робфаку [18, 12].

Документи подібного характеру є практично в усіх інститутах Чернігівщини, що свідчить про масованій наступ владних структур та підсилення ідеологічної роботи в вишах регіону, суворий контроль за тим, щоб ідеологічні погляди викладачів відповідали вимогам соціалістичного будівництва того часу.

Аналогічними засобами проводили в зазначений період чистку професорсько-викладацького складу в Чернігівському виші. У 1931 р. на загальних зборах колективу наукових робітників Чернігівського інституту соціального виховання обговорювався «ворожий виступ» професора Більського при проведенні громадського огляду навчальних програм. Його вина полягала у тому, що він відмовився застосовувати метод діалектичного матеріалізму при викладанні математики, зазначаючи, що математика для діалектики відіграє службову роль, що діалектику можна застосовувати тільки в методиці математики. Таким чином був зроблений висновок, що професор Більський відкидав потребу застосування в математиці марксистсько-ленінської методології. Паралельно викладача звинуватили у неприпустимому ставленні до боротьби з релігією, що проявилось у відмові останнього два роки підряд ставити підпис під рішенням щодо закриття церков. Більського було виключено з членів секції наукових робітників і поставлено питання перед адміністрацією вишу про звільнення професора з роботи [19, 33-34]. У 1932 р. на засіданні Методичної комісії ЧІСВ викладач Борисенко звинуватив доцента Щеглова у тому, що останній, викладаючи економічну географію, «протаскував студентам політично шкідливі антимарксистські тлумачення», за що пропонувалось адміністрації виключити Щеглова з ЧІСВ [20, 9]. У 1933 р. при обговоренні листа Сталіна на об'єднаному засіданні кафедр кілька викладачів було звинувачено «у недостатній просякненості матеріалістичною діалектикою дисциплін виробничого циклу». Були виявлені об'єктивізм і еклектичність у наукових роботах викладача історії України М.І. Федоренка і його зв'язок у минулому з журналом «Україна» та з історичною кафедрою М. Грушевсь-

кого, історико-літературний (тобто буржуазний) підхід до вивчення літературних явищ у викладача М.В. Скатинського, «формалістичні збочення» та недооцінка класовості в історичному розвитку мови у викладачів Т.Г. Черевко та К.П. Нестеренка, некритичне ставлення до Плехановської ортодоксії та використання хибних підручників з історії ВКП(б) у викладачів С.Т. Приступи та О.К. Гладкова, залишки меншовицького ідеалізму у викладанні діамату викладачем С.М. Панченко, механістичний підхід та ідеологічні збочення у викладанні педології і педагогіки К.М. Івановим [21, 8-9]. У 1934 р. викладача української і російської мови І.В. Хоменка звинуватили у тому, що беручи участь у перевірці бібліотеки Прилуцького педтехнікуму, він не вилучив з обігу «шкідливу літературу» – книжки Донцова, Петлюри, Єфремова, Черніхівської та «всякий інший націоналістичний мотлох». У довершенні його оголосили професійно непридатним, вказавши на те, що він не виправляв граматичні помилки у письмових роботах студентів і тим самим «підривав роботу навчальної частини у боротьбі за високу якість навчання» [22]. Таким же чином було викрито «контрреволюціонера-троцькіста» професора Нольського, викладача політекономії, який не пов'язував питання політекономії з питаннями соціалістичного будівництва: «...часто даючи відповіді на запитання студентів, він намагався їх дезорієнтувати, викликати сумніви правильності генеральної лінії партії». Зверталася увага на те, що керівництво вишу слабо проводило роботу по підвищенню рівня професійної кваліфікації та політичної освіти молодих викладачів, що зумовило низький рівень наукової роботи. За 1933-1934 навчальний рік в інституті не була видана жодна наукова праця. Причину такого занепаду вбачали у відсутності більшовицької критики і у «шкідницькій роботі» викладачів Фірюліна, Синенка, Нольського, Хоменка, яких і звільнили з інституту [22].

Упродовж 1937 р. Чернігівський учительський інститут перебував у стані всезагальної підозри, суперечок, чвар. До редакцій газет, партійних інстанцій, інших радянських органів надсилалися анонімки, сигнали, доноси, скарги, прохання. Директора вишу Г.А. Василенка звинуватили в упередженому ставленні на іспитах до студентів-комуністів та комсомольців, втраті пильності щодо поведінки окремих студентів, контрреволюційному трактуванні марксистсько-ленінських положень. Слідчий – старший лейтенант міліції Биков і заступник начальника секретно-політичного відділу УДБ ЧОУ НКВС старший лейтенант держбезпеки Тейтель – вирішили приєднати справу Василенка до контрреволюційно-троцькістської організації, яка начебто ставила собі за мету повалення радянської влади. Інкримінований злочин підлягав військовому суду (тобто прискореному, закритому, без участі

звинувачення і захисту, без виклику свідків і без будь-яких надій на порятунок). 20 листопада 1937 р. Василенку винесли вирок за першою категорією і наступного ж дня розстріляли [23, 57-58].

Подібна ситуація склалася у цей період і у Ніжинському педагогічному інституті. 1 серпня 1930 р. його очолив С.С. Порада, який у своїй роботі намагався зосередити увагу колективу на педагогізації навчального процесу, на що вказував перевіряючий роботу інституту від ЦК КП(б)У І. Пономаренко в червні 1932 р. У результаті повторної перевірки у грудні 1933 р. значна частина керівного складу, викладачів та студентів була звинувачена у різного роду провинах й усунена від виконання своїх обов'язків. У січні 1934 р. був звільнений з посади директора С.С. Порада [5, 249]. У червні 1934 р. чергова «викривальна» кампанія призвела до великих кадрових втрат професорсько-викладацького складу. Робота всього вишу оцінювалася з позицій боротьби з «українським буржуазним націоналізмом»: «Довгий час в інституті безкарно діяла контрреволюційна зграя націоналістів. «Записки інституту» славилися своїм контрреволюційним змістом. Порада примушував в них вміщувати статті контрреволюціонерів Петровського, Павловського та інших» [24]. Викладача політекономії Винограда звинуватили у пропаганді буржуазної ідеології професора Руткевича. Працівники кафедри історії Данько, Калюжко, Скрипченко «допустилися великих помилок у викладанні доручених їм дисциплін», асистент, викладач політекономії Шут дуже невпевнено і плутано відповідав на політичні питання комісії [25]. В процесі розгортання чистки інституту виявилось, що його колишній директор Порада не тільки не реагував, а навіть активно допомагав українським буржуазним націоналістам – викладачам Колубовському, Рихлику, Ненадкевичу, Каратаєву, Штепі, Кремінному, Даденкову, Окіншевичу, Рудкевичу, Петровському, Соломасі, Марічу, Павловському, Кирилову, Пенському, Винограду, «...які, скориставшись втратою більшовицької пильності керівників інституту, протягом довгого часу здійснювали свою контрреволюційну діяльність в педагогічній та науковій роботі, а також використовували в своїх контрреволюційних цілях видавані інститутом «Записки» [26].

1933-1934 навчальний рік став одним із найтрагічніших в історії ніжинської вищої школи. Так у 1930 р. Ніжинський інститут соціального виховання практично повністю був забезпечений висококваліфікованими педагогічними кадрами: 18 кафедр очолювало 10 професорів, з 68 працюючих 24 особи викладали тут більше 5 років, стаж наукової роботи у деякого сягав більше 20 років. Серед персоналу нараховувалося 9 партійців і 3 комсомольці. За національним складом переважну більшість складали українці. Професори з великим дореволюційним стажем наукової роботи

були вихідцями із службовців непростого походження. Частина професури працювала, поєднуючи роботу в інституті з роботою в наукових та педагогічних установах Києва. Прізвища викладачів Ніжинського ІСВ у той час мали бути відомі як в Україні, так і в Радянському Союзі, а деяких професорів, навіть, і у закордонних наукових колах [27, 183]. У 1934 р. після проведення очисних кампаній із 12 завідувачів кафедр залишилося працювати тільки 3 особи. Усіх інших зняли з роботи як таких, що були виключені з партії, або ж (за стандартним на той час формулюванням) як «буржуазних націоналістів». Очищення педагогічних кадрів (а це більша частина викладачів інституту) призвело до того, що під загрозою зриву опинився початок 1934-1935 навчального року. Керівництвом вишу були проведені певні організаційні заходи щодо оновлення педагогічного складу. У особових справах з'явилося багато нових прізвищ, але вже через два місяці почалася чистка новоприбулих [5, 259]. У 1935 р. директором Ніжинського педагогічного інституту був призначений М.П. Загребський, якому вдалося, здолавши всі об'єктивні та суб'єктивні перепони та використавши власні зв'язки, за короткий термін в значній мірі покращити становище [5, 260], але і воно тривало недовго.

Репресії продовжилися в 1936-1938 роках. Змінилося лише тавро, яке застосовували до репресованих. Інститут, як і вся країна, поринув у вир всепідозрілості, доносів та наклепів. Покоління 30-х років XX ст. перебувало у стані розгубленості і незрозумілої жорстокості. Поряд із власним страхом перед завтрашнім днем, іншу частину молоді охоплювало переконання в правильності своїх дій щодо викриття прихованих і ще не викритих ворогів радянської влади. Об'єктивні ж реалії того дня свідчили про безпідставність ідеологічної пропаганди переваг комуністичного способу життя. Живі свідки добільшовицького періоду заважали безапеляційно втлумачувати в молоді студентські голови примарність ідей на кшталт «Від кожного за можливостями, кожному за бажанням». Цю проблему вирішували елементарно, а заодно через страх фізичного знищення упереджувались не тільки антибільшовицькі дії, а навіть думки щодо них.

Еліта кожної держави, а це її інтелігенція, є своєрідною аристократією нації. Саме вона є носієм національної ідеї, без якої неможливо побудувати державу. Недорозвиненість інтелектуальної еліти є однією з головних ознак недорозвинених націй. На жаль, наслідком великодержавної репресивної політики є стан сьогодишнього українського суспільства, яке в період сталінського тоталітарного режиму втратило не тільки свою еліту, а й можливість її повноцінного формування.

Посилання

1. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 1920-30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1992. – 344 с.
2. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В.В. Липинський. – Донецьк: Рекламно-видавничая агенція при Донецькому державному технічному університеті, 2000. – 247 с.
3. Шкварчук В.М. На казарменому становищі (Нариси з історії Чернігівщини довоєнних років) / В.М. Шкварчук. Чернігів, 2002. – 226 с.
4. Зозуля С.Ю. Ніжинська каденція глухівчанина Якова Колубовського / Сергій Юрійович Зозуля // Матеріали сьомої науково-практичної конференції Сіверщина в історії України [Збірник наукових праць]. – Суми: Виданичий будинок «Еллада», 2008. – С. 177-182.
5. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. Гоголя, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.
6. Заїка О.Я. Ян Ступка в житті музичного Глухова. Історико-культурна спадщина Глухівщини / Олена Яківна Заїка // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 106-108.
7. Заремський М.Й. Історіософія Я.М. Колубовського та її вплив на дослідження філософського процесу в Росії / Мечислав Йосипович Заремський // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – С.63-67.
8. Розпочалась чистка парторганізації педінституту // Колективіст Глухівщини. – 1934. – 18 червня. – № 114.
9. Овчаренко Ф.Д. Спогади / Федір Дмитрович Овчаренко / – К., 2000. – 230 с.
10. Рудько М.П. З історії вищої школи на Україні у перші роки Радянської влади (1917 – 1920 рр.) // Історичний збірник КДУ. – 1956. – № 7. – С.5-18.
11. Результати чистки // Колективіст Глухівщини. – 1934. – № 163.
12. Висновки комісії чистки партії – бойова програма роботи парторганізації педінституту // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 123.
13. Професори з чужого табору // Колективіст Глухівщини. – 1934. – 21 червня. – № 116.
14. Чистка педінституту // Колективіст Глухівщини. – 1934. – 22 червня. – № 117.
15. Закінчилась чистка парторганізації педінституту // Колективіст Глухівщини – 1934. – № 123.
16. Глухівський педінститут не підготовлений до навчального року // Колективіст Глухівщини. – 1934. – № 159.
17. Боротися за покращення роботи педінституту // Колективіст Глухівщини, 1934. – № 181.
18. Державний архів Сумської області (ДАСО) – Ф. Р-2322. Глухівська інспектура народної освіти виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 155 од.зб., 1921-1930 рр. – Оп. 2. – Спр. 84. Матеріали по відкриттю підготовчих курсів (профтісячі) при ОКРІНО для підготовки робітників, батраків і бідніших селян до вузів. 1929-1931 рр. – 170 арк.
19. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) – Ф. Р-608. Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка. 5966 од. зб., 1913-1941 рр. – Оп. 1. – Спр. 582. Протоколи засідань загальних зборів колективу наукових робітників Чернігівського інституту соціального виховання. 1931 р. – 102 арк.
20. Там само. – Спр. 5314. Протоколи засідань Методичної комісії ЧІСВ. 1932 р. – 128 арк.
21. Там само. – Спр. 896. Протоколи засідань кафедр ЧІСВ 1932-1933 рр. – 306 арк.
22. Райфман І. Готувати висококваліфікованих педагогів для радянських шкіл / І. Райфман // Більшовик. – 14 квітня 1934 р.
23. Шкварчук В. Небезпечна посада (За матеріалами справи № 34895 секретно-політичного відділу УДБ ЧОУ НКВС. Фонд зберігання П-6209) / В. Шкварчук // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2 – С. 56-52.
24. Плєсковес К. Буржуазні переродженці орудували в Ніжинському педінституті / К. Плєсковес // Більшовик. – 22 червня 1934 р.
25. Плєсковес К. Мляво перебудовується парторганізація Ніжинського педінституту / К. Плєсковес // Більшовик. – 23 червня 1934 р.
26. Плєсковес К. Справжнє обличчя буржуазного націоналіста / К. Плєсковес // Більшовик. – 28 червня 1934 р.
27. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України) – Ф. 166. Міністерство народної освіти України Київ. 17 оп., 40936 од. зб., 1917-1988 рр. – Оп. 10. – Спр. 819. Матеріали про стан та роботу Ніжинського інституту соціального виховання (звіт, відомості, висновки, листування, список виключених з інституту) 1931-1933 рр. – 238 арк.

Мошик І.В. Политические репрессии преподавательского состава вузов Черниговщины в 30-е годы XX в.

В статье рассматривается вопрос деятельности преподавательского состава вузов Черниговщины в условиях тоталитарного режима в 30-е годы XX в.

Ключевые слова: профессорско-преподавательский состав, вуз, партийные чистки, украинская интеллигенция

Moshik I.V. Political repression of teaching staff of Chernihiv higher establishments in the 30th years of XX century

In this article the question of teaching staff of Chernihiv higher establishments is examined in forming of Ukrainian intelligentsia in the conditions of activity of the totalitarian regime in the 30th years of XX century.

Key words: teaching staff, higher school, establishment, repression, Ukrainian intelligentsia.

10.03.2011 р.

УДК 94(477): 338.43.02] «1941/1943»

С.І. Власенко

**АГРАРНА ПОЛІТИКА
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ
НА ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОЇ ТА
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (1941-1943 РР.)**

У статті досліджується політика окупаційних властей в аграрному секторі на території Сумської та Чернігівської областей. На основі архівних матеріалів висвітлюються методи господарювання німців у сільському господарстві регіону.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, вермахт, окупаційний режим, військова зона України, сільське господарство, аграрна політика.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр., маючи ґрунтовну історіографічну базу дослідження, продовжує залишатися однією із недописаних сторінок історії України. Серед тем, що потребують

глибокого вивчення, є аграрна політика німецької окупаційної влади на території України. Адже, як відомо, нацисти, будучи впевненими у тому, що українські землі мають стати «житницею» для Німеччини і окупованої нею « нової Європи », одне з головних місць відводили аграрному сектору економіки України.

Приємно відмітити, що в сучасній історіографії спостерігається зосередження наукового потенціалу на розкритті складних і суперечливих процесів Великої Вітчизняної війни, в тому числі й особливостей життя українського народу: економічного, соціального, культурного тощо. Не менш важливим є прагнення науковців розкрити характерні риси окремих аспектів нацистського окупаційного режиму в регіональному розрізі. Так, якщо аграрна політика німців у рейхскомісаріаті «Україна» отримала більш повне висвітлення у вітчизняній історіографії, то області, які входили до так званої військової зони України (Сумська, Чернігівська, Харківська, Луганська і Донецька) тільки почали досліджуватися [1].

Метою даної роботи є висвітлення аграрної політики окупаційної влади на території Сумської та Чернігівської областей протягом 1941-1943 рр. Географічні межі дослідження обумовлені тим, що дані області, згідно із планами територіального поділу захоплених східних регіонів, розробленими Міністерством зі справ окупованих східних областей Німеччини й розкритими А. Розенбергом у виступі перед вищим нацистським керівництвом 20 червня 1941 р., мали скласти переважну частку так званого генерал-комісаріату «Чернігів», який передбачалося включити до складу рейхскомісаріату «Україна» [2, 307-308]. Проте, протягом усього періоду окупації Сумщина і Чернігівщина перебували під командування вермахту – входили до військової зони управління.

Питання функціонування сільськогосподарського сектору на території цих областей належало до компетенції розгалуженої системи німецьких органів влади: господарська інспекція «Дон-Донець», що розміщувалася у м. Сталіно; їй підпорядковувалися господарські команди, які діяли у Сумах на чолі з капітаном Бюрінгом (мала філії в Глухові, Конотопі, Ромнах і Шостці) та в Чернігові, очолювана підполковником Ріке (філії в Сновську і Прилуках); вони, в свою чергу, спиралися на обласні сільськогосподарські комендатури, яким підпорядковувалися сільськогосподарські керівники в округах та районах [3]. У середині 1942 р. було створено ще одну ланку німецької господарської адміністрації – опорні пункти («штутцпункти»), у відомстві яких перебувало від 7 до 15 громадських господарств [4].

Зважаючи на значні масштаби захопленої території, у своїй діяльності німецькі органи влади

спиралися на українську допоміжну господарську адміністрацію – обласні, окружні (повітові) та районні земельні управи (бюро). Крім того, з метою встановлення безпосереднього контролю за всіма сільськогосподарськими підприємствами, райони поділялися на окремі дільниці – «агрозооветдільниці» на чолі з агрономом-інспектором. Він вів контроль за роботою керівників, агрономів, бригадирів громадських господарств, державних маєтків, приміських господарств.

З перших днів окупації перед німецькою владою постало питання налагодження функціонування аграрного сектору та ефективного використання його трудових ресурсів для збору врожаю і проведення осінньої посівної кампанії. З цією метою було оголошено відновлення існуючої колективної системи праці, принаймні, до закінчення господарського року.

Керівництво колгоспами брали в свої руки, при наявності, колишні голови, щоправда, лише в тому випадку, якщо їхні кандидатури влаштовували окупаційну владу. Частіш за все місце голови колгоспу займав ставленик німців, основною вимогою до якого було беззаперечне виконання розпоряджень окупаційних господарських органів управління.

Відновили свою діяльність і радгоспи, які були оголошені «власністю німецької держави» [5]. Розглядаючи їх, з одного боку, як державні резервні земельні фонди, а з іншого, як великі сільськогосподарські підприємства високої аграрної культури, німецьке керівництво покладало на радгоспи значні сподівання, відводячи їм місце «основних землевиробників для Німеччини і для ... залежних від Німеччини народів» [6, 345]. Керівництво відновленими радгоспами здійснювалося як по німецькій лінії – комендантами, так і по українській – директорами радгоспів, при цьому останні призначалися німецькими господарськими органами і були у повному їхньому підпорядкуванні.

Організація виробництва, методів господарювання, система оплати праці у колгоспах і радгоспах залишалися такими, як і за радянських часів.

Технічне забезпечення колгоспів і радгоспів перебувало у компетенції МТС, яким підпорядковувався весь машино-тракторний парк сільськогосподарства. МТС продовжували існувати як госпрозрахункові підприємства і обслуговували колгоспи та радгоспи на договірних засадах. Їх очолювали директори, кандидатури яких затверджувалися німецькими обласними сільськогосподарськими керівниками. Крім основного завдання, на МТС і МТМ покладалося проведення робіт з ремонту наявної у них сільськогосподарської техніки та виготовлення інвентарю. При майстернях діяли кузні та слюсарні, де виготовляли, здебільшого, плуги та борони.

Відновлювали свою діяльність і сільськогосподарські кооперативи, основне завдання яких полягало у вирішенні питань зі збуту продукції та постачання знарядь праці колгоспам. Так, уже в листопаді 1941 р. районна спілка кооператорів Чернігівської області створила мережу із 42 кооперативів, з яких на той час було зареєстровано 24, а в січні 1942 р. вона порушила клопотання перед районним земельним відділом про передачу в оренду сільським кооперативам садів [7].

На відновлені сільськогосподарські організації покладалося завдання швидкими темпами здійснити збір врожаю та провести посівну кампанію. Детальні вказівки, що безпосередньо регулювали хід сільськогосподарських робіт, містилися у низці інструкцій, наказів та розпоряджень, виданих господарськими організаціями та установами. В колгоспах та радгоспах були мобілізовані всі наявні сили, до збиральних робіт залучалося все працездатне населення віком від 14 років [8]. Проте, нестача техніки та паливо-мастильних матеріалів змушувала використовувати в основному живу силу, якої також катастрофічно не вистачало.

Німецьке господарське керівництво неодноразово зверталося до населення із закликом прискорити збиральну кампанію. Так, на початку грудня 1941 р. Сумське обласне земельне бюро постановило закінчити молотьбу до 1 лютого 1942 р. [9]. Але, не дивлячись на всі заходи, молотьба велася дуже повільно, аж до кінця лютого, а в деяких районах і до квітня 1942 р. Наприклад, у Хотінському, Миропільському, Дубов'язівському та інших районах Сумської області на 15 січня 1942 р. залишалося змолотити 50-70 % зернових культур [10]. На Чернігівщині на середину січня 1942 р. залишалося незмолоченими 30 % зернових [11]. Проте, молотьба затяглася аж до весни, зокрема, на 10 березня в Яблунівському районі не було змолочено урожай з 15 % загальної площі зернових, у Срібнянському – 10,9 %, у Варвинському – 10,7 %, у Прилуцькому – 6,2 % [12]. На початку квітня в селі Жовтневому Мало-Дівицького району залишалися незмолоченими 250 кіп хліба [13].

Одночасно з ходом збиральної кампанії восени 1941 р. проводилися посівні роботи. Плани посівів на 1941/42 господарський рік були детально і заздалегідь розроблені німецькою військово-господарською адміністрацією. Наприклад, по Ямпільському району Сумської області передбачалося засіяти 168 га озимої пшениці, 832 га ярої пшениці, 2 080 га ячменю, 832 га вівса, 2 080 га гречки, 3 328 га проса, 416 га кукурудзи, 1 664 га сояшника, 1 500 га цукрового буряка, 2 080 га конопель, 832 га картоплі тощо [14].

Проте, у зв'язку з нестачею тяглової сили, реманенту, робочих рук, пального, а також із пізнім початком посівної кампанії, перебоями через

збиральні роботи, ранньою зимою, великих успіхів у реалізації розроблених німцями посівних планів у регіоні досягнуто не було. Так, по колгоспах Сумського повіту озимими зерновими засіяли лише 4 975 га, що становило 36,6 % від запланованих 13 590 га; зорали ж на зяб – лише 1,2 %. Решту передбачалося зорати в найкоротші терміни навесні – 19 721 га звичайною та 6 700 га глибокою оранкою [15]. Подібна ситуація склалася і в Чернігівській області, де, за повідомленнями 197-ї німецької польової комендатури, плани посівів озимих не вдалося виконати повністю, що призвело до «значного збільшення площ весняних посівів» [16].

Напередодні весняної посівної кампанії, 15 лютого 1942 р., німецьке командування оприлюднило закон «Про новий аграрний порядок», який визначив подальший напрямок аграрної політики німців на Сході. Суть аграрної реформи полягала у поступовому (в три етапи) переході від колективних форм господарювання (колгоспи – громадські господарства – хліборобські спілки) до індивідуального приватного землеволодіння – відруби і хутори.

Процес реформування проходив дуже повільно, а створені нові форми господарювання – громадські господарства та хліборобські спілки – продовжували носити колективний характер. Так, за даними Міністерства з питань окупованих східних областей, у 1942 р. в Сумській області діяло 1 612 громадських господарств, а в Чернігівській – 1 906. Хліборобських спілок до 1 грудня 1942 р. у Сумській області було створено 136, що складало 8,4 % від загальної кількості громадських господарств, а в Чернігівській – 244 (12,8 %) [17]. Щоправда, ці цифри не є точними і часто не знаходять підтвердження у показниках з регіонів, оскільки деякі господарства лише формально проголошувалися хліборобськими спілками. До того ж, місцеві органи управління з різних причин, починаючи від пропагандистських цілей і бажання вислужитися перед окупаційною владою, та закінчуючи страхом за власне життя, часто завищували реальні цифри.

У 1943 р. створення хліборобських спілок продовжувалося. Наприклад, у Лютомув Козелецькому, Ріпкинському, Тупичівському та Чернігівському районах було створено 42 хліборобські спілки; у Ніжинському районі станом на 11 квітня діяло 24 хліборобські спілки та 48 громадських господарств; у Чернігівському – на 4 серпня річний план зі створення хліборобських спілок був виконаний на 83,3 % (із 24 запланованих було створено 20 хліборобських спілок) [18]. У Сумському районі до кінця року планувалося створити 11 хліборобських спілок (на 14 липня 1943 р. їх було лише 4 – три Підліснівських і Шпилівська); у Глухівському – на 30 серпня існувало 5 хліборобських спілок та 35 громадських господарств [19].

Формування системи одноосібного землеко-

ристування фактично не розпочалося. Щоправда, існують дані, наприклад по Чернігівській області, про обіцянки німецької влади створити в кожному районі від 5 до 10 селянських одноосібних господарств (хуторів та відрубів) [20]. Проте, про реалізацію цих задумів не повідомляється.

Тим не менше, аграрний сектор краю приносив прибутки. Сільськогосподарська продукція, яку німці отримували від громадських господарств, хліборобських спілок і державних маєтків, а також від селян у вигляді численних податків, йшла на забезпечення вермахту та цивільного населення Німеччини.

Щоправда, досягти високого рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва німецькій владі так і не вдалося. Однією з причин цього було низьке технічне забезпечення аграрної сфери та недостатня кількість тягової сили. Німецьке керівництво намагалося покращити цю ситуацію, організовуючи ремонт пошкодженої техніки на базі МТМ і МТС. Але через відсутність запасних частин, зруйнованість ремонтних майстерень і недостачу технічного персоналу, великих успіхів у цій справі окупанти не досягли. Робилися спроби і по налагодженню самостійного виробництва сільськогосподарського інвентаря та запасних частин до нього. Так, на прилуцькому механічному заводі Чернігівської області у другій половині березня 1942 р. було виготовлено 205, а в квітні – 500 плугів [21].

Вдавалися окупанти і до завезення сільськогосподарської техніки з рейху. Наприклад, напередодні жнив 1942 р. до Конотопської бази сільськогосподарського постачання Сумської області надійшло 30 самоскидок заводу «Дерінг», 240 плугів та 270 культиваторів заводу «Сакка» [22]. Поставками сільськогосподарської техніки німці прагнули поновити існуючий парк і створити умови для максимального обробітку землі. Та всі ці заходи не змогли покращити становище, і в сільському господарстві й надалі катастрофічно не вистачало тягової сили. Вирішити означену проблему окупаційна влада намагалася шляхом залучення на польові роботи як громадської, так і власної селянської худоби (коней, волів, корів). Так, згідно з розпорядженням господарської інспекції групи армій «Південь» від 1 вересня 1942 р., селянські корови мали виробити 50 п'ятигодинних робочих днів на рік [23].

Та, не дивлячись на всі заходи німецьких органів управління, сільськогосподарське виробництво окупованих областей було не достатньо прибутковим і аграрний сектор перебував на низькому рівні, хоча повідомлення представників німецької влади, передусім місцевих чиновників, свідчили зовсім про інше. Наприклад, у циркулярі № 96 по Куликівській райуправі Чернігівської області від 5 липня 1943 р. зазначалося, що посівні

площі, засіяні в поточному році, перевищували довоєнний рівень. Також передбачалося зібрати «надзвичайно хороший» урожай зернових [24].

Але реальні цифри не збігалися із задекларованими – загалом посівні площі та врожайність сільськогосподарських культур у державних та громадських господарствах значно знизилися. Зокрема, згідно з даними Народного комісаріату землеробства УРСР, у звільнених на осінь 1943 р. областях площа посівів озимих та ярих колосових культур скоротилася, приблизно, на 55 % в порівнянні з довоєнними показниками [25]. Досить відчутними були втрати посівних площ у результаті незадовільного проведення осінньої посівної кампанії 1942 р.: із 190 тис. га озимих культур до збирання в 1943 р. фактично збереглося близько 126 тис. га, що становило 66,3 % від засіяного [26]. Наприклад, посівні площі такої досить популярної до війни в регіоні культури, як цукровий буряк, у Чернігівській області скоротилися на 44,4 % і займали 11 500 га, а в Сумській – на 14,9 % і охоплювали 11 537 га [27]. Суттєві скорочення спостерігалися і по інших сільськогосподарських культурах.

Різно скоротилося і технічне забезпечення аграрного сектору економіки областей. За роки окупації Чернігівської області німці знищили, пошкодили чи вивезли до Німеччини 32 трактори, 1 647 сінокосарок, 2 127 молотарок, 7 327 сортувальних машин, 41 633 плуга, 28 131 борону, 1 806 двигунів, 58 локомотивів, 49 дизелів, 207 електромоторів, 68 613 возів та 150,7 тис. одиниць іншого сільськогосподарського інвентаря та машин [28]. Технічний парк МТС Сумщини скоротився на 2 575 тракторів, 815 комбайнів, 182 автомашини, 164 двигуни, 1 824 плуга, 652 молотарки, 827 різноманітних сівалок і багато інших сільськогосподарських машин та реманенту; колгоспи втратили 424 автомашини, 325 локомотивів та двигунів, 25 847 плугів, 4 798 сівалок, 3 831 жатку, 1 581 молотарку та ін. [29].

Не кращим було становище й у тваринництві, динаміку скорочення якого в період німецької окупації можна простежити на прикладі Чернігівщини. Так, у 1941 р. поголів'я великої рогатої худоби області зменшилося до 428,9 тис. голів або на 18,6 % у порівнянні з довоєнною кількістю, коней – до 178,7 тис. (на 30,7 %), свиней – до 324,6 тис. (36,9 %), овець – до 110,5 тис. (53,8 %); за 1942 р. кількість великої рогатої худоби зменшилася до 398,8 тис. голів або на 7,1 %, коней – до 160,5 тис. (на 10,2 %), свиней – до 202,7 тис. (37,5 %), овець – до 96,7 тис. (12,5 %); у 1943 р. – великої рогатої худоби – до 353,3 тис. голів або на 11,4 %, коней – до 93,7 тис. (на 41,6 %), свиней – до 141,9 тис. (30 %), овець – до 50,9 тис. (47,4 %) [30]. Загалом же після «господарювання» німців на території України залишилося 43 % довоєнної

кількості великої рогатої худоби, 30 % коней, 26 % овець та кіз, 11 % свиней [31, 178].

Потужного удару окупантами було завдано й селянам. Так, у населення Чернігівщини було відібрано 176 805 ц зерна, 484 420 ц картоплі та овочів, 22 118 ц борошна та багато іншої продукції; у селян Сумщини було конфісковано 623,6 тис. ц зерна і борошна, більше 465 тис. ц картоплі й овочів та ін. [32].

Загалом же, за офіційними даними, втрати Сумської області обраховувалися в 10 342 млн. крб., Чернігівської – 13 002 млн. крб. [33].

Таким чином, аграрна політика німців на території Сумщини і Чернігівщини мала експлуататорський та грабіжницький характер. Поєднуючи, з одного боку, загравання з місцевим селянством шляхом ліквідації колективних господарств і надання селянам землі у приватну власність, а, з іншого, податковий тиск та жорсткий терор, окупанти намагалися максимально використати сільськогосподарський потенціал захоплених областей. Фактично вони перетворилися на постачальника сільськогосподарської продукції для Третього рейху. А двохрічне «господарювання» німців призвело до скорочення посівних площ, цілковитої руйнації аграрного сектору та зубожіння селян.

Посилання

- Власенко С.І. Аграрна політика німецьких властей у військовій зоні України на початковому етапі окупації (вересень 1941 – лютий 1942 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 6-7. – С. 65-70; Власенко С.І. Стан сільського господарства на території військової зони України в роки німецько-фашистської окупації (на матеріалах Сумської області) // Сумська старовина. – 2004. – № 13-14. – С. 242-247; Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. – Суми, 2003; Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 279-298.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Документы и материалы в 3-х т. – Т. 1. – К., 1985.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 461, арк. 80-82.
- Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-1947, оп. 1, спр. 2, арк. 33.
- Земля селянам. Як розв'язують земельну справу в Україні // Нова доба. – Берлін. – 1941. – 7 вересня.
- Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. нім. архівних матеріалів. – Т. 1. – Львів, 1997.
- Районна спілка кооперативів... // Українське Полісся. – Чернігів. – 1941. – 19 листопада; Подбати про городину й сади // Українське Полісся. – Чернігів. – 1942. – 16 січня.
- ДАСО, ф. Р-2171, оп. 1, спр. 3, арк. 33.
- Там само, ф. Р-1947, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- Там само, спр. 1, арк. 3.
- ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 80.
- У 6-ти районах нашого повіту... // Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – 18 березня.
- Мало-Дівицький район // Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – 3 квітня.
- ДАСО, ф. Р-2171, оп. 1, спр. 3, арк. 104.
- Там само, ф. Р-1860, оп. 1, спр. 10, арк. 132.
- ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 79.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 166, оп. 3, спр. 144, арк. 58.
- Нові хліборобські спілки на Чернігівщині // Чернігівський кур'єр. – Чернігів. – 1943. – 14 лютого; В Ніжинському районі... // Ніжинські вісті. – 1943. – 11 квітня; По Чернігову й області // Український кур'єр. – Чернігів. – 1943. – 4 серпня.
- По Сумському району // Сумський вісник. – Суми. – 1943. – 14 липня; Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – С. 146.
- За новішими розпорядженнями... // Нові дні. – Сновськ. – 1943. – 20 березня.
- Прилуцький механзагод... // Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – 3 травня.
- Нові сільськогосподарські машини в Конотопі // Визволення. – Конотоп. – 1942. – 9 серпня.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2350, оп. 1, спр. 20, арк. 48.
- ДАЧО, ф. Р-1429, оп. 1, спр. 23, арк. 13.
- ЦДАВО України, ф. 337, оп. 21, т. 1, спр. 22, арк. 4.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 32, арк. 126.
- Там само, спр. 35, арк. 1.
- ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 100, арк. 9.
- ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 12.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 164, арк. 19.
- Лаута С. П. Згадана праця.
- ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 100, арк. 9; ДАСО, ф. Р-2191, оп. 1, спр. 101, арк. 15.
- ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 344, арк. 3.

Власенко С.І. Аграрная политика германской оккупационной власти на территории Сумской и Черниговской областей (1941-1943 гг.)

В статье исследуется политика оккупационных властей в аграрной сфере на территории Сумской и Черниговской областей. На базе архивных материалов отражаются методы хозяйствования немцев в сельском хозяйстве региона.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, вермахт, оккупационный режим, военная зона Украины, сельское хозяйство, аграрная политика.

Vlasenko S.I. The agrarian policy of the German occupational authority on the territory of the Sumy and Chernihiv regions (1941-1943)

The problem of German occupation authorities' policy in the agricultural sphere on the territories of the Sumy and Chernihiv regions is researched in this article. The Germans' methods of managing in the agriculture of the region are reflected in the article using the archives materials and other sources.

Key words: the Great Patriotic War, the *Vermacht*, the occupational regime, Ukraine's military zone, agriculture, policy in the agricultural sphere.

01.04.2011 р.

*Д.І. Малержик***ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УРСР І ВЛАДА
В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.)**

Розкрито проблему стосунків радянської влади та творчої інтелігенції в перші повоєнні роки. Простежено вплив тоталітарного режиму на процес формування кадрів українських митців.

Ключові слова: творча інтелігенція, творчі спілки, радянська влада, ідеологічні кампанії, підготовка кадрів.

Проблема стосунків інтелігенції з владою належить до найбільш актуальних в українській історичній науці. Українська творча еліта протягом радянського періоду історії розглядалась у контексті культурної політики держави, будучи об'єктом впливу партійної номенклатури.

Особливого осмислення вимагає період 1945-1953 рр., протягом якого відбулися значні зміни в суспільному житті та свідомості населення. Протягом цих років творча інтелігенція перебувала під особливим контролем тоталітарного режиму.

Замовчувана у радянський період історіографії, тема активно досліджується сучасними науковцями. Окремі аспекти проблеми стосунків влади та творчої інтелігенції в аналізованій період висвітлюються в працях В. Бадяка [1], С. Волкова [2], В. Громова [3], Т. Марусик [4], О. Рубльова та Ю. Черченка [5], Л. Шевченко [6], О. Штейнле [7]. Однак спеціального дослідження, предметом якого були б стосунки українських митців та влади, створено не було.

Метою даної розвідки є об'єктивне висвітлення відносин влади й творчої інтелігенції в період апогею сталінізму, визначення впливу тоталітарного режиму на діяльність та формування митців України.

Одним із перших завдань після відновлення радянської влади в Україні було зміцнення державного апарату взагалі, й органів керівництва літературою та мистецтвом зокрема. Паралельно з цим вирішувалось питання обліку та мобілізації кадрів інтелігенції, що працювала до початку Другої світової війни.

Творча інтелігенція, незважаючи на свою нечисленність, активно залучалась до процесів відбудови культурного життя в УРСР. Разом з тим митці зазнавали особливих переслідувань через притаманний дух опозиції, який полягав у відстоюванні елементарних людських норм і свобод в умовах тоталітаризму. Комуністична доктрина розглядала творчу інтелігенцію як засіб ідеологічного впливу на суспільство. Координував діяльність агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У – Агітпроп, який визначав стратегію й тактику культурного розвитку, охоплюючи всі ділянки ідеологічної роботи.

Суттєву роль у механізмі ідеологічного впливу

на творчу інтелігенцію відіграла цензура. Діяльність Головного управління в справах літератури та видавництва, створеного в 1922 р., була спрямована проти культурної традиції та проти самого соціуму [8, 88]. Суворий контроль за діяльністю творчої інтелігенції здійснювали Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР та сектори і відділи з питань культурного будівництва в структурі комсомольських органів.

З огляду на це особливо важливою є позиція вищого партійно-радянського керівництва УРСР щодо інтелігенції. Так, перший секретар ЦК КП(б)У та голова Ради Міністрів УРСР М. Хрущов здійснював вплив на культурний процес в Україні, а разом з тим і на творчу інтелігенцію, у ході управлінської роботи, з широким використанням різноманітних форм, прийомів та заходів: затвердження річних і першого повоєнного п'ятирічного планів, у ході роботи в ЦК КП(б)У та Верховної Ради СРСР та УРСР, через постанови та рішення партійно-державних органів [9, 106]. Діяльність М. Хрущова в Україні була досить суперечливою. З одного боку, вона характеризувалася активним контролем за відновлювальними роботами у сфері культури, сприянням у підготовці кадрів для потреб культурного відродження, збільшенням фінансування соціально-мистецької сфери. З другого боку, М. Хрущов був співорганізатором ідеологічних кампаній «ждановщини» та боротьби з українським «буржуазним націоналізмом», які завдали значної шкоди як українській культурі, так і творчій інтелігенції [9, 106-107]. Ще більш негативною для творчої інтелігенції була робота на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та Л. Мельникова, на період діяльності яких припав пік політичних репресій в УРСР.

Ідеологічний вплив партійно-державних органів на інтелігенцію супроводжувався фізичним насильством і здійснювався в кількох напрямках: перевиховання (добровільне або з використанням методів примусу); ізоляція реальних і потенційних опонентів через арешти, депортації та заслання; уніфікація художніх підходів, розбудова спеціальних державних органів політичного контролю і політичного керівництва культурою; створення партійних осередків творчих організацій, контроль за професійною і громадською діяльністю інтелігенції через систему цензури, періодичної звітності; класовий підхід до соціального формування інтелігенції; контроль за діяльністю творчих спілок як каналів реалізації ідеологічних установок і формування світоглядних авторитетів у мистецькому середовищі, ставка на масове охоплення членів спілок ідеологічною роботою [5, 254-256].

Партійно-радянське керівництво повоєнного

періоду УРСР дотримувалось офіційного курсу в галузі літератури та мистецтва, запровадженого постановами «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» та «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі». Партійна критика мала спонукати митців до створення художніх цінностей ідеологічного характеру.

Особлива роль у стосунках митців і влади належала творчим спілкам. З одного боку, творчі спілки організовували співробітництво митців, надавали їм професійну та матеріальну допомогу, проводили велику роботу з пропаганди художніх творів. З іншого боку, ці організації впроваджували ідейно-політичне єднання, обмежуючи творчу самостійність [1, 53]. Однак, чим сильнішим був політико-ідеологічний тиск, тим ціннішим був кожний самостійний творчий прорив митців УРСР.

Деякі представники творчої інтелігенції самі брали участь у владних структурах і залучались до ідеологічних кампаній «жданівщини» та боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Так, у 1943-1948 рр. М. Бажан працював заступником голови Ради Міністрів УРСР, а П. Тичина – міністром освіти, О. Корнійчук упродовж 1944-1945 рр. очолював Народний Комісаріат зовнішніх справ УРСР, а в 1953 р. обійняв посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР. Незважаючи на активну державницьку роботу, митці були залучені і до участі в ідеологічних кампаніях. Так, 14 грудня 1947 р. в «Радянській Україні» з'явилась стаття М. Бажана «Проти націоналістичних перекохань в сучасній науці про історію України», яка містила звинувачення багатьох письменників і учених у націоналізмі, у тому числі Ю. Яновського та М. Рильського. Історик І. Рибалка з цього приводу зауважує: «Як стало відомо пізніше, Бажана тричі викликали в ЦК з вимогою загострити статтю, що він і зробив, у чому потім щиро каюся, говорячи, що не повинен був так виступати, зокрема щодо Яновського» [10, 96].

До тієї частини інтелігенції, яка виявляла нейтралітет у ставленні до радянської влади, вживалися менш суворі засоби.

Своєрідними були процеси взаємовідносин влади та інтелігенції на західноукраїнських землях. Комуністичній партії треба було докласти великих зусиль, щоб примусити митців, світогляд яких почав формуватись в дорадянський період, творити в рамках офіційної ідеології. Втрати часів війни та гостра потреба в мистецьких кадрах змушували владу застосовувати різноманітні підходи до залучення творчої інтелігенції на свій бік. З-поміж них найменш болісними були надання привілеїв та пільг, зокрема літерне забезпечення, надання персональних пенсій тощо. Серед західноукраїнських митців пенсії були надані Д. Лукіяновичу та М. Яцківу. Велику допомогу надавали українські філії державних фонди – Літературного, Художнього та Музичного,

які надавали позики, путівки в будинки відпочинку та санаторії, виплати матеріальної допомоги [1, 59]. Важливу роль відігравала система політичної освіти, зокрема Товариства сприяння поширення політичних і наукових знань: у них митців залучали до участі в гуртках політичної освіти, до організації тематичних вечорів, присвячених ювілейним датам. Відбувалася політична та ідейна перепідготовка: залучення до участі в курсах та гуртках політосвіти, численних добровільних товариствах і організаціях, підготовка та прийом у мистецькі навчальні заклади. Таким чином, творча інтелігенція Західної України поступово співпрацювала з владою в різних галузях духовного життя.

Важливою формою ідеологічного впливу на творчу інтелігенцію стало залучення її у творчі спілки, які стали свого роду придатком до державного механізму. Їх статuti затверджувались не на установчих зборах або з'їздах, як це відбувається зазвичай у громадських організаціях, а урядовими органами. З часом спілки перетворилися на «провідників культурної політики партії». Політика адміністративно-командної системи щодо мистецтва поєднувала методи «батога» й «пряника» [1, 89]. Митець потрапляв у пряму залежність від влади. В умовах одержавлення професійних творчих організацій відбувалась ідейно-політична поляризація представників творчої інтелігенції.

Для радянської влади протягом 1945-1953 рр. велике значення мала боротьба за розширення свого впливу, а не просто боротьба з «буржуазним націоналізмом». Для цього потрібно було шукати злочини своїх супротивників та залучати інтелігенцію, яка б впливала на населення. Її закликали брати участь у розробці нових тем, розкритті переваг радянського ладу, утверджувати позитивний образ радянських можновладців як «визволителів», «об'єднувачів» України. Незважаючи на релігійні аспекти, така співпраця не трактувалась як зрада.

Отже, характерною особливістю періоду апогею сталінізму було розгортання кампаній на західноукраїнських землях. Розвиток інтелігенції визначався новими політичними та соціально-економічними процесами, зокрема, інтеграцією краю в радянську систему. Внаслідок недостатньої підтримки населенням влади спостерігалась суспільна недовіра до радянського режиму з боку населення регіону.

Поряд із залученням до розбудови культурного життя старої інтелігенції розвивалось завдання підготовки кадрів нової інтелігенції. Комуністичною партією було визначено чітку політичну лінію щодо різних її категорій. Зокрема, у Львові в 1946 р. було створено інститут прикладного і декоративного мистецтва, який мав стати «кузницею радянських мистецьких кадрів» в Західній Україні [1, 85]

Під впливом цілеспрямованої політики радянської влади в середовищі митців відбувалося серйозне розшарування. На думку дослідників С. Герегової й Т. Марусик, у західному регіоні України інтелігенція щодо влади займала одну з трьох позицій: 1) еміграція; 2) вичікувальна позиція; 3) включилась до процесу «радянзації» [11, 106]. На наш погляд, останню групу слід також диференціювати на кілька підгруп, оскільки ступінь включення західноукраїнських митців був неоднаковим. Частина митців сама зміцнила свою віру в комуністичні ідеали, зокрема, П. Козланюк, Я. Галан, Р. Братунь, свідомо проводячи «генеральну лінію». Друга частина митців переходила на прорадянські позиції скоріше формально, інколи й у достатньо поважному віці. Так, академік М. Возняк вступив до лав КПУ майже в 70-річному віці, однак, як згадує М. Нечитайлюк, «...справжнім комуністом він ніколи не був» [12, 235].

Частина радянської інтелігенції, яка вийшла переважно з трудових верств, відповідала меті партії та принципам радянської влади. Вони й склали більшість української інтелігенції (І. Ле, Ю. Смолич, О. Корнійчук, А. Головка) [5, 254].

Відповідно до цієї градації й була визначена політична лінія щодо цих окремих категорій. Вона базувалась на нещадному придушенні ворожо налаштованих елементів незалежно від форми та змісту їх виступів, на придушенні будь-якої спроби висловлення власних позицій з боку тієї частини національної інтелігенції, яка була незадоволена політикою комуністичної партії. У той же час вживались заходи для заохочення представників творчої інтелігенції, які свідомо та сумлінно стояли на позиціях радянської влади. Такий стан справ посилював диференціацію в середовищі українських митців. Пріоритет класових цінностей розглядався вище досягнення справедливості з одночасним знищенням всього, що було пов'язано зі старою ідеологією. Партійні лідери, розуміючи значення інтелігенції, розглядали її лише як матеріал для соціалістичного експерименту, який стане побічним продуктом суспільного розвитку.

Отже, спектр засобів впливу на творче середовище УРСР був надзвичайно широкий: від матеріального заохочення та соціальних пільг до примусу, репресій та фізичного знищення.

Партійно-радянська влада активно втручалася в процес підготовки кадрів української творчої інтелігенції. Політика повоєнного керівництва УРСР полягала в тому, щоб продовжувати боротись «за соціальну однорідність суспільства», надавати нового образу його соціальному складу. Проте, офіційно ще в середині 1930-х років було послаблено «класовий підхід» у формуванні соціального складу студентів. Завдання коригування соціального складу митців в перші повоєнні роки здійснювалось за

кількома напрямками.

Безпосереднє регулювання соціального складу студентів здійснювалось через систему прямих обмежень для одних і наданням пільг для інших категорій абітурієнтів залежно від соціального походження. Держава, виявляючи піклування про джерела формування інтелігенції з усіх соціальних груп населення, вела роботу із вдосконалення правил прийому до ВНЗ, виходила з необхідності запровадження в життя не конкурсного, а перш за все соціального принципу відбору у виші. Також розширювалась мережа вечірніх та заочних відділень у мистецьких навчальних закладах, першочергове право навчання в яких задля мали представники робітничого класу та селяни, які отримали відповідні рекомендації.

Задля контролю над соціальними показниками митців, які перебували у творчих спілках, до їх складу шляхом висування включались, тобто переважно призначались на відповідальні посади, вихідці з середовища робітників і селян, не маючи при цьому нормативної освіти.

Регулювання соціального складу літературної інтелігенції, підготовка якої в УРСР не проводилась у спеціальних навчальних закладах, відбувалось шляхом прийому до лав СРПУ соціально та ідейно близьких осіб, а до редакцій газет і журналів, книжкових видавництв призначались шляхом висування журналісти, редактори, які й здійснювали соціальний контроль.

Незважаючи на проведені заходи, з усіх соціально-професійних груп наукова та творча інтелігенція найменшою мірою відповідали уявленням партійно-радянської номенклатури про запрограмований соціальний склад.

Важливим для партійних функціонерів було питання регулювання національного складу митців України. Творча інтелігенція формується зазвичай з усіх національностей, що населяють державу, але найбільшу частку митців становлять представники титульної нації. Однак партійно-радянське керівництво здійснювало принципи сталінської національної політики, які базувались на зростанні в українських вишах частки росіян та інших національних меншин. Зокрема, станом на 1953 р. до вищих навчальних закладів мистецтва було зараховано 60 % українців, 30 % росіян і 5 % євреїв [13, арк. 35]. Як видно зі статистики, частка росіян у мистецьких вишах перевищувала їх відсоток у структурі населення УРСР більш ніж на 10 %.

Отже, розглядаючи взаємовідносини творчої інтелігенції та партійно-радянської влади в 1945-1953 рр., можна констатувати їх неоднозначність. З одного боку, держава матеріально та організаційно забезпечувала розвиток культури та підготовку кадрів митців, а з другого – проводила жорстку культурно-ідеологічну політику. Політичні репресії

щодо митців завдали великої шкоди українській культурі, гальмували національні традиції її розвитку. Незважаючи на це, саме в період апогею сталінізму формувались опозиційні тоталітаризму ідеї, які, щоправда, не набули комплексної розробки [14, 146]

Проведений аналіз процесу взаємовідносин радянської влади та творчої інтелігенції УРСР не вичерпує всі його форми. Відкриття доступу до закритих раніше архівних матеріалів, поява мемуарної літератури свідків тогочасних подій, залучення нових методологічних засад досліджень створили умови для об'єктивних оцінок процесів взаємодії митців України та влади в повоєнний період.

Посилання

1. Бадяк В. У лещатах сталінізму: Нарис історії Львівської організації Спілки художників України 1939-1953 рр. / В. Бадяк. – Львів: СКІМ, 2003. – 204 с.
2. Волков С.В. Интеллектуальный слой в советском обществе / С.В. Волков. – М., 1999. – Режим доступу: <http://swolkov.narod.ru/ins/index.htm>.
3. Громов Е. Сталин: Власть и искусство / Е. Громов. – М.: Республика, 1998. – 495 с.
4. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.) / Т.В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
5. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.) / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
6. Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – серед. 50-х рр.) / Л. Шевченко // Історія в школі. – 1999. – № 7 – С. 2-6.
7. Штейнле О.Ф. Соціальні джерела номенклатурної еліти повоєнної України / О.Ф. Штейнле // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 24. – С. 115-124.
8. Левченко І.Е. Цензура как социокультурный феномен / И.Е. Левченко // СОЦИС. – 1996. – № 8. – С. 88.
9. Юрчук В.І. Роль М.С.Хрущова у відродженні української культури (1944-1949) / В.І. Юрчук // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 106-113.
10. Рибалка І.К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка. – Харків.: Основа, 1999. – 200 с.
11. Герегова С.В. Розвиток вищої освіти в західних областях України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст. / С.В. Герегова, Т.В. Марусик // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 101-108.
12. Нечитайлюк М.Ф. Моя пора, моє багатоліття: Спогади / М.Ф. Нечитайлюк. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2005. – 397 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 30, спр. 3300, 180 арк.
14. Морозов В.В. Інтелігенція 40–80-х рр. XX ст. як носій українського патріотизму / В.В. Морозов // Інтелігенція і влада: науковий збірник. – Одеса, 2006. – Випуск 8. – С. 146-152.

Малежик Д.И. Творческая интеллигенция УССР и власть в послевоенный период (1945-1953 гг.)

Раскрыта проблема взаимоотношений советской власти и творческой интеллигенции в первые послевоенные годы. Прослежено влияние тоталитарного режима на процесс формирования кадров украинских художников.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, творческие союзы, советская власть, идеологические кампании, подготовка кадров.

Malezyh D.I. Arts intelligentsia of the Ukrainian SSR and state power in the postwar period (1945–1953)

The problem of relations between Soviet state power and arts intelligentsia during first postwar years has been revealed. The influence of totalitarianism on Ukrainian artists' training process has been examined.

Key words: arts intelligentsia, arts unions, Soviet state power, ideological campaigns, training of personnel.

31.03.2011 р.

УДК 94 (477):364.122.5«1945/1970»

Я.М. Гирич

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ УПРОДОВЖ 1945-1970 РОКІВ

У статті проаналізовано розвиток міст та містечок Чернігово-Сіверщини у контексті урбанізаційних процесів та містобудівної політики радянської влади упродовж 1945-1970 рр. Для зазначеного дослідження залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники.

Ключові слова: повоєнна відбудова, Чернігово-Сіверщина, урбанізаційні процеси, містобудування, зростання кількості міст, міське господарство, міське населення, малі міста.

Сучасна Україна є індустріальною державою з переважно міським способом життя. На різних етапах вітчизняної історії роль міст у житті країни змінювалася. Значною мірою розвиток українських міст ґрунтується на матеріальній та демографічній базі, що склалася ще за радянської доби, яка позначилася динамічними урбанізаційними процесами.

Урбанізаційні процеси вивчають економісти, демографи, географи, культурологи, соціологи, філософи, історики. Історичний напрямок досліджень урбанізації передбачає, серед інших аспектів, вивчення впливу держави на урбанізаційні процеси, зокрема: реалізацію житлових програм, управління планомірним розвитком міст, регулювання міграційних процесів та планове розміщення продуктивних сил, стирання істотної різниці між містом і селом.

Регіональний аспект вивчення проблеми частково компенсований науковими розвідками на сторінках «Сіверянського літопису». Публікації О. Воронка [2], В. Іванишиної [12], І. Суботіної [19], присвячені динаміці та регіональним особливостям демографічних процесів на території Чернігівської області у другій половині XX ст., становлять значний науковий інтерес. Частково до них можна віднести і праці В. Гаврилова [11], дослідника міграційного руху на теренах північного Лівобережжя України у повоєнну добу. В. Гаврилов, досліджуючи міграційний рух у післявоєнний період

на Лівобережній Україні, приділив увагу питанню трудових мобілізацій та організованих наборів населення для відбудови промисловості Донбасу.

Метою даної статті є аналіз особливостей розвитку міських поселень Чернігово-Сіверщини через призму розгляду перебігу урбанізаційних процесів, демографічної та містобудівної політики радянської влади, реалізацію завдань союзного та республіканського керівництва щодо раціонального розміщення трудових ресурсів у 1945-1970 роках.

Після завершення Другої світової війни головним завданням партійно-державного керівництва стала відбудова зруйнованої війною економіки УРСР. Пріоритетом у відбудовчих процесах стали галузі «групи А», що акумулювали фінансові ресурси країни, швидка відбудова яких фактично звела реконструкцію інших галузей народного господарства та життєдіяльності суспільства, зокрема соціальної сфери, на залишковий принцип фінансування. За таких умов, головним вектором містобудівної політики стало відновлення довоєнного рівня житлового фонду та комунального господарства міських поселень УРСР. Після завершення війни значна частина населення України опинилась без власного помешкання, актуалізувалася проблема безпритульності, житловий фонд українських міст залишався в зруйнованому, запущеному чи недобудованому стані. Люди заселяли горища, підвали, бараки, землянки та інші непристосовані для житла приміщення.

У повоєнні роки в стислі терміни було здійснено значні за своїми масштабами роботи, направлені на відбудову житлового фонду та комунального господарства зруйнованих міст. У цей період перед архітекторами і будівельниками стояло завдання подолати тяжкі наслідки війни, щоб в найкоротші терміни ліквідувати гостру нестачу житла. За офіційними даними відомо, що по завершенню Великої Вітчизняної війни було повністю або частково зруйновано 714 міст та містечок, біля 20 тисяч сіл, 2 мільйони будинків та приміщень, 40 тисяч надвірних будівель мільйонів жителів Української РСР. Внаслідок бойових дій близько 10 мільйонів осіб втратили дах над головою [15, 625]. У перші роки після війни головну ставку було зроблено на малоповерхове будівництво літніх будиночків та кредитування забудови приватного сектору. Але такі заходи не могли вирішити найголовнішої проблеми – швидкої ліквідації нестачі житла для населення. Тому на початку відбудовного періоду житлове будівництво велось на вибіркових вільних ділянках у зруйнованих районах міст.

Ухвалений в серпні 1946 р. Верховною Радою УРСР закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр.» розроблявся на основі контрольних цифр, визначених для республіки загальносоюзним

планом [20, 28-29]. Пріоритетним завданням стало відновлення важкої індустрії, яку уряд розглядав у якості бази соціалістичної економіки, і яка у свою чергу, акумулювала переважну частину коштів, спрямованих на відбудову. Суттєве переважання у фінансових вливаннях, спрямованих на відбудову промислового господарства, спостерігалось щодо вливань у вугільну промисловість Донбасу, чорну металургію Півдня, електроенергетики і машинобудування, хімічної промисловості, капітального будівництва і залізничного транспорту.

Відбудова зруйнованих міст відбувалась відповідно до затверджуваних планувальними органами та проектними інститутами документів, що ставили своїм завданням якнайшвидше відновлення довоєнного міського господарства та соціально-побутової інфраструктури.

Ці питання перебували у віданні урядових (нарко́мат, а потім міністерство будівництва УРСР) та партійних (відділ будівництва та міського господарства ЦК КПУ) структур. До цієї справи залучались Київпроект, Діпроцивільбуд та Академія будівництва і архітектури УРСР [22, арк. 155]. Складанням нових генеральних планів, схем планування та коригування старих матеріалів займався Державний інститут проектування міст УРСР, проектні майстерні управління головних архітекторів міст та відділів у справах архітектури обласних рад депутатів трудящих, інші проектні організації.

Внаслідок цього у деяких містах відмічалась невиправдана розкиданість житлового будівництва, що утруднювало впровадження прогресивних поточних методів будівництва і раціональне використання відповідних механізмів, викликало збільшення протяжності інженерних мереж, призводило до подорожчання та збільшення строків будівництва.

Природно, що першочерговим завданням для радянських будівельників та архітекторів стало відновлення найбільших міст регіону. Особливої уваги вимагала відбудова Чернігова, який реконструювали як місто, що за п'ятирічним планом підлягало першочерговій відбудові. Спільна постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийнята 22 лютого 1946 р. «Про відбудову міста Чернігова» передбачала проведення відновлювальних робіт відповідно до проекту архітектора Н. Панчука. Визначалась необхідність відновлення та збереження комплексів архітектурних пам'яток Дитинця, Слеської та Болдиної гір, П'ятницької церкви [24, 88-90]. Політика щодо збереження індивідуального архітектурного обличчя міста поширювалась на переважну більшість обласних центрів.

Значні масштаби повоєнної міграції, враховуючи збитки, завдані війною житловому фонду українських міст, поглибили проблему забезпечення громадян житлом. Державне та індивідуальне будівництво мали ліквідувати «житловий голод»,

але житловий фонд республіки на кінець п'ятирічки навіть не досяг довоєнного рівня. Відбудова житлово-комунального господарства, перебуваючи «в тіні» першочергових для відродження галузей середньої та важкої індустрії, супроводжувалась несвоєчасним плануванням робіт, нестачею фінансових ресурсів, зривами графіків постачання будматеріалів, їх низькою якістю. Гостро стояла проблема нестачі будівельного устаткування, механізмів та обладнання.

За офіційними даними житлово-комунальне господарство УРСР досягло довоєнних масштабів у 1951 р., міський транспорт – 1953 р. [13, 367], розвиток водогінно-каналізаційних мереж – 1948 р., лазнево-пральних підприємств – 1951 р. [13, 369], залишаючись в тіні таких пріоритетів, як важка, вугільна, металургійна, оборонна промисловість.

Якщо вести мову про відбудову Чернігова, то як і по всій країні відновлення міської інфраструктури велося мляво, перевага надавалася поновленню та розвитку промислових підприємств міста. Станом на кінець 1950 р. населення міста становило 62 679 осіб проти 68,5 тисяч осіб за переписом 1939 р. [16, 29]. Обласний центр страждав від перманентної нестачі комунальної інфраструктури, яка і у довоєнні роки перебувала на невисокому рівні. Відчувалася нестача потужних водогінних та каналізаційних мереж, централізованого теплопостачання, доріг з твердим асфальтовим покриттям тощо. В таких умовах міське господарство не забезпечувало не лише соціально-культурних, а й житлово-побутових потреб городян. У 1950 р. приватний сектор займав три четверті території міста, на одного чернігівця припадало 4 м² корисної площі [14].

У 1948-1950 рр. зі значним залученням фізичної праці військовополонених було споруджено Чернігівський залізничний вокзал за проектом архітекторів В. Лоскутова та Г. Гранаткіна. Окрім того, у 1950 р., вже існуюча у місті фабрика музичних інструментів освоїла випуск піаніно. У Ніжині до 1950 р. за рахунок міського бюджету відбудували 46 комунальних будинків, ще 448 звели власним коштом індивідуальні власники.

Завершення відбудови та відновлення довоєнного рівня житлового фонду та розвитку комунального господарства міст УРСР співпало з завершенням IV п'ятирічки (1946-1950 рр.). Її результатом стало спорудження 45,98 млн. м² житла, з них 50 % у сільській місцевості. У містах та смт республіки державним підприємствам та організаціям вдалось звести 14,81 млн. м², а 8,19 млн. м² збудували робітники та службовці власним коштом [21, 170]. Домінування сільського будівництва у роки четвертої п'ятирічки ілюструвало ситуацію другорядного становища комунальної сфери українських міст порівняно з розвитком промисловості.

Після 1924 р. на сучасній території Чернігівщини,

що у жовтні 1932 р. стала Чернігівською областю, нараховувалось 6 міст: Чернігів, Ніжин, Прилуки, Новгород-Сіверський. У 1924 р. до категорії міст віднесли Радунь (з 1938 р. – смт) та Сновськ (з 1935 р. – Щорс). У 1938 р. до категорії міст районного підпорядкування віднесли Бахмач.

Станом на 1 січня 1947 р. на території області нараховувалось 3 міста обласного підпорядкування – Чернігів, Ніжин, Прилуки, 3 міста районного підпорядкування – Бахмач, Щорс, Новгород-Сіверський, 39 сільських районів, 761 сільрада, 15 смт – Березне, Бобровиця, Борзна, Городня, Добрянкa, Ічня, Козелець, Короп, Корюківка, Ладан, Мена, Остер, Радунь, Семенівка, Сосниця [18, 230-231].

Зростання населення міст, розбудова міського господарства вимагали перегляду відповідних законодавчих норм. Порядок віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії міських поселень регламентувався спеціальним нормативного-правовим актом. Упродовж досліджуваного періоду діяли підзаконні акти, ухвалені у 1924, 1956, 1965 роках.

Упродовж існування в правовому полі згаданого положення (1956-1965 рр.) до категорії міст на території області рішеннями виконкому облради зараховано 7 населених пунктів. Вперше, починаючи з 1938 р., на карті Чернігівщини з'явилися нові міста у 1957 р. Міський статус отримали селища міського типу Ічня [3, 113] та Городня [4, 146], Бобровиця та Корюківка [5, 68], Семенівка [6, 104], Остер [7, 926], село Носівка [8, 775].

Відповідно до оприлюднених у 1963 р. підсумків Всесоюзного перепису 15 січня 1959 р. на території Чернігівської області нараховувалось 27 міських поселень (1076 в УРСР). Із 332 міст України 11 знаходилося на Чернігівщині. Більшість з них були малими містами: чотири мали населення від 5 до 10 тисяч осіб, ще чотири – 10-20 тисяч осіб, ще два – 20-50 тисяч осіб. У той час лише один Чернігів можна віднести до категорії середніх міст (50-100 тисяч осіб). Також в Україні нараховувалося 744 селища міського типу, з яких 16 – у Придеснянському краї. Шість містечок мали населення до 5 тисяч осіб, дев'ять – від 5 до 10 тисяч осіб [16, 32-35]. Густота населення області становила 49,3 особи.

У зв'язку з утворенням промислової районної ланки, їх центри (міста, селища міського типу) підпорядковувались обласним промисловим радам. Упродовж 1962-1965 рр. до категорії міст обласного підпорядкування зараховувались Бахмач, Городня, Корюківка.

Після зміни порядку надання населеним пунктам міського статусу, остаточне рішення приймалося провідним законодавчим органом республіки. Починаючи з 1965 р., статус міста районного підпорядкування отримали Борзна [9, 377] та Мена [10, 521].

Рішення про переведення населеного пункту до категорії міста районного чи обласного підпорядкування далеко не завжди відповідали вимогам діючої на той момент законодавчої бази, так як не виконувалась імперативна вимога про десятитисячний поріг чи долю населення, зайнятого у промисловому виробництві. Так Бобровиця, Городня, Корюківка, Мена, Остер на момент отримання статусу міста не задовольняли норму законодавства про десятитисячний мінімум населення в них.

Упродовж 1950-1960-х рр. в Чернігівській області частину населених пунктів зарахували до розряду смт. Якщо у 1959 р. їх нараховувалось 16, то за одинадцять років уже 31. Окрім селищ міського типу, законодавчі норми у 1956-1965 рр. зараховували до категорії міських поселень робітничі селища. В Україні робітничі селища були у 12 областях. Три з вісімдесяти дев'яти селищ розташовувались на території Чернігівської області. Серед них два знаходились у «закритих зонах» – Десна (Остерська селищна рада) та Західне (підпорядковане Чернігівській міськраді), а Замглай (Ріпкинська селищна рада) – біля підприємства по розробці надр як робітниче селище торфобрикетного комбінату. У 1973 р. Західне було включене до міської смуги Чернігова [23, 273-274].

За повоєнні роки (1946-1964 рр.) в області споруджено і введено в дію 39 промислових підприємств і 173 нові цехи на діючих заводах і фабриках. Зміни відбулись у транспортній інфраструктурі обласного центру – 5 листопада 1964 р. було відкрито регулярний тролейбусний рух.

Відповідно до оприлюднених підсумків загального перепису населення 15 січня 1970 р. питома вага міських жителів становила 34,6 % проти 22,4 % у 1959 р. Упродовж 1959-1969 рр. включно чисельність міського населення області зросла на 187,1 тис. осіб. Збільшення відбулось за рахунок природного приросту населення у містах, який склав за 11 років 44 тисячі осіб, перетворення сільських населених пунктів з населенням 73 тисяч осіб у міські та переходу понад 70 тисяч осіб сільського населення у міста для роботи у промисловості та будівництві [17, 156-158].

Одним із міст Сіверщини є Глухів, котрий зазнав значних збитків у роки Другої світової війни, де було знищено 113 кращих будинків, а заподіяна шкода обраховувалася у 120 млн. крб. Якщо у 1950-х роках у місті розвивалися переважно харчова, легка та переробна промисловості, то починаючи з другої половини десятиліття з'явилися нові – електротехнічна, машинобудівна та електронна. До ладу стали нові промислові підприємства – завод «Електропанель» (1960 р.), завод агрегатних вузлів (1961 р.), завод САТЕЛ, завод засобів обчислювальної техніки (1978 р.) [1, 131]. Поява зазначених та деяких інших підприємств сприяла

промисловій та цивільній забудові міста, прямим наслідком чого стало зростання чисельності його населення. Якщо за переписом 1959 р. населення міста складало 23 тис. осіб, то через одинадцять років у 1970-му становило 32,4 тис. осіб [16, 26].

Отже, період між 1945-1970 роками для міських поселень Чернігово-Сіверщини відзначився відбудовою промисловості та житлово-комунального господарства, масовим спорудженням цивільного житла та нових підприємств, збільшенням кількості міст та чисельності міського населення. Подібні процеси та явища характеризували розвиток міського середовища усієї України. Але на відміну від УРСР та її складових частин, Чернігівська область не перетворилась на високоурбанізовану зону, де перепис 1970 р. не зафіксував незначного переважання міського населення над сільським. Чернігівщина продовжувала залишатись регіоном з домінуванням сільського населення, хоча упродовж міжпереписного десятиліття питома вага та чисельність останнього зменшилась. Відповідно до підсумків загального перепису населення 15 січня 1970 р. питома вага міських жителів становила 34,6 %. Зростання міського сегменту було пов'язано з міграційним рухом сільських жителів у напрямі міста й активного надання низці населених пунктів міського статусу шляхом адміністративно-територіальних перетворень. Великим містом став Чернігів, середніми – Ніжин та Прилуки; спостерігалось чисельне переважання питомих ваги малих міст.

Розглянуті у статті питання лише окреслили загальну тематику вивчення повоєнного розвитку міських поселень регіону. Ця тема потребує подальшого дослідження, вивчення окремих її аспектів на прикладах конкретних міст області.

Посилання

1. Белашов В. Глухів – столиця Гетьманщини / В. Белашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005.
2. Воронко О. Загальний аналіз особливостей демографічних процесів у Чернігівській області в 50-70-х роках XX ст. (за даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 59-61
3. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 травня 1957. – № 4.
4. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 липня 1957. – № 6.
5. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 березня 1958. – № 3.
6. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 травня 1958. – № 5.
7. Відомості Верховної Ради УРСР. – 27 жовтня 1961. – № 44.
8. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1 грудня 1960. – № 44.
9. Відомості Верховної Ради УРСР. – 2 вересня 1966. – № 37.
10. Відомості Верховної Ради УРСР. – 16 грудня 1966. – № 48.
11. Гаврилов В. Міграційні процеси в українському селі: 1944-1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 51-62.
12. Іванишина В. Динаміка демографічних процесів на Чернігівщині в 60-і рр. XX ст. (за даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 106-09.
13. Історія народного господарства: у трьох томах, чотирьох

книгах / [гол. ред. Лукинов І.І.] – Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-80-ті роки) – Книга перша. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.) / [відп. ред. Дерев'янкін Т.І.] – К.: Наукова думка, 1985.

14. Історія Чернігова: повоєнна відбудова / Інга Вітковська // Чернігівські відомості – 31 березня 2010.

15. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Косик В. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Атлас, 1993.

16. Міста України. Довідник / Івченко А. – К.: НВП Картографія, 1999.

17. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987.

18. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1947 года. Отв. Ред. П.В. Туманов. – М., 1947.

19. Суботіна І. Порівняльний аналіз урбанізаційних та міграційних процесів в Україні і Чернігівській області // Сіверянський літопис. – 2004. – №5-6. – С. 51-55.

20. Україна крізь віки / [заг. ред. Смоля В.А.] – Т. 13. Україна в умовах системної кризи / [Баран В.К., Даниленко В.М.] – К.: Альтернативи, 1999.

21. УРСР у цифрах у 1974 році. Короткий статистичний довідник / [упорядники Самченко В., Пенто С.] – К.: Техніка, 1975.

22. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 5319.

23. Чернигову 1300 лет. Сб. документов и материалов. – К., 1990.

24. Чернігів: Історико-архітектурний нарис / [за ред. Карнабіда А.А.] – К.: Будівельник, 1980.

Гирич Я.Н. Особенности развития городских поселений Чернигово-Северщины на протяжении 1945-1970 гг.

Статья посвящена анализу развития городских поселений Чернигово-Северщины в контексте важного социального процесса урбанизации и градостроительной политики советской власти на протяжении 1945-1970 гг. Для указанного исследования использованы архивные материалы, опубликованные документы и статистические сборники.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, Чернигово-Северщина, урбанизация, градостроительство, увеличение количества городов, городское хозяйство, городское население, малые города.

Hyrych Ya.M. Particularities of urban settlements' development in Chernihiv-Siverschyna region during 1945-1970 years

The article deals with analysis of urban settlements' development in Chernihiv-Siverschyna region during 1945 – 1970 years. It's also analyzing in context of urban process and city-planning policy of Soviet power. This research is based on archive materials, published documents and statistics collections.

Key words: after-war reconstruction, Chernihiv-Siverschyna region, urban process, city-planning, growing quantity of cities, municipal services, urban population, towns.

31.03.2011 р.

УДК 94(744)-05:303.82-057.4 «1891/1978»

С.І. Білокінь

ІЗ СТАРОГО ЛИСТУВАННЯ. ВИП. 3. АЛЕКСЕЙ АЛЕКСЕЄВИЧ СІДОРОВ (1/13 ЧЕРВНЯ 1891 – 30 ЧЕРВНЯ 1978 РОКУ)¹

Продовження серії публікацій «Із старого листування». А.А. Сидоров – видатний книгознавець і мистецтвознавець повоєнної доби, член-кореспондент АН СРСР. Йдеться про дослідження життя й творчості книжкового графіка Г. Нарбута.

Ключові слова: книгознавство, мистецтвознавство, листування, Г. Нарбут, А. Сидоров.

Наприкінці двадцятих – на початку тридцятих років один із провідних тодішніх істориків мистецтва Федір Ернст разом з колегами (Антін Серета, Ярослав Стешенко²) підготував збірник, присвячений Георгієві Нарбуту³. 1931 року проект було реалізовано. У світ книжка не вийшла, але матеріали збереглися майже всі – здебільшого в Ернстовому архівному фонді київського Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ⁴. Статтю Степана Яремича автор статті виявив в архіві Державного Ермітажу тодішнього Ленінграда. Авторський колектив збірника склали найвидатніші українські й російські мистецтвознавці тієї доби, що згодом здебільшого були репресовані. Були й емігранти. За добре продуманим змістом збірник всебічно відтворював історію нарбутівського життя і відбивав усі аспекти його творчої спадщини. Були застосовані всі найкращі поліграфічні можливості. Стараннями Івана Лазаревського, племінника українського історика, було одержано з Гознаку навіть найкращий папір «верже». Це мало бути найвидатніше видання епохи Розстріляного відродження.

Особисто вважав і вважаю, що в нарбутознавстві просуватися далі можна лише від тієї точки, де воно зупинилося (чи де його зупинили), а не зважати на попередників недостойно. Про можливе

1. Сидоров (Сидоров) Алексей Алексеевич (1891-1978), російський мистецтвознавець і книгознавець, член-кор. АН СРСР (1946). – Див.: Алексей Алексеевич Сидоров. Изд. 2, доп. М.: Наука, 1974 (Материалы к библиографии ученых СССР. Серия искусства, вып. 3).

2. Білокінь С. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко, 1904-1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Вип. 2. К., 1999. С. 53-64.

3. Докладніше див.: Білокінь С. Нарбутівський збірник // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.). Глухів, 2003. С. 76-85; Його ж. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 554-602.

4. Довженко Г.В. Ернст Ф.Л. Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського. К., 2005. С. 104-116.

мародерство ми взагалі не говоримо, – чи ж не так? Отже, той збірник автор статті намагався відтворити, підготувавши навіть додатки. За тим, як просувалися справи, доброзичливо стежив Ернстів товариш Стефан Таранушенко⁵ і виразно підтримував. До видавництва «Советский художник» я надіслав список зібраних матеріалів – невдовзі одержав від них угоду. Самовдосконалювався, працюючи над коментарями, склав бібліографічний покажчик. Не в тодішньому університеті ж цього вчитися! Збірник мав вийти 1971 року, коли мені виповнювалось ...23 роки, але імперське видавництво мало свої засади. Було запропоновано співавтора і цілком викинути статті Степана Яремича та Владислава Лукомського⁶, а також спогади Ольги Данилівни Карпеки-Глеваської, що відтворювали саму маєткову атмосферу, поробили безліч купюр. Такою ціною можна було увійти в офіційну науку, але я не побажав цього зробити і від співпраці з надто вже большевицьким видавництвом відмовився. Зараз мені тільки гірко згадувати, як беріг я свою цноту.

У зв'язку з цими студіями я познайомився й листувався з мистецтвознавцем, книгознавцем, член-кором АН СРСР Алексеем Алексеевичем Сидоровим. Він був, можна сказати, нашим земляком, оскільки народився в с. Миколаївці Путивльського пов. Курської губ. (тепер Сумська обл.). 1923 року він мав узяти участь у збірникові присвячених Нарбутові статей і спогадів, що його готував Держвидав РСФСР за редакцією згаданого вище Івана Лазаревського (на жаль, як і всі інші нарбутовські проекти тих років, проект не був реалізований)⁷. За кілька років Сидоров надрукував капітальне дослідження про Нарбута як митця книги⁸. До київського збірника його не запрошували, але вже в мої часи він вважався за живого класика. Коли 1974 року я приїхав на Другу всесоюзну книгознавчу конференцію, він промовляв на її відкритті. Я зробив тоді повідомлення «Становлення вищої школи графічного мистецтва в Україні: Майстерня Г. Нарбута в Українській академії мистецтв», причому землячок А. Іваненко звернув увагу видавця тез Є. Немировського на наявність у тексті «сумнівних» імен, і мені довелося їх обстоювати.

Ще кілька слів про Сидорова. Мене він назавжди

5. Таранушенко С.А. Наукова спадщина: Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр. / Упоряд. О.О.Савчук, С.І.Білокінь. Харків: Атос, 2009. 432 с.

6. Потім я її таки пробив: Белоконов С. Неизвестная статья В.К.Лукомского о Г.И.Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования: Сб. научных трудов. Лгр.: Гос. Эрмитаж, 1987. С. 42-52.

7. [Повідомлення про підготовку збірника, присвяченого Г.Нарбутові] // Бібліологічні вісти. 1923. Листопад. Ч. 3. Стовп. 36.

8. Сидоров А.А., Г.Нарбут и его книги // Печать и революция. М., 1923. Кн. 5. С. 43-64; Його ж. Г.И.Нарбут // Мастера современной гравюры и графики: Сб. материалов. М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. С. 77-104.

заворожив статтею 1922 року, у якій написав про мого героя таке: «Із усіх мистців останнього часу тільки Нарбут один був до кінця спеціаліст книги... Його силуети – краще, що в даній галузі було зроблено... Тут Нарбут незрівнянний. Його рисунки гербів маловідомі, його книжкові знаки, розшукувані з особливою старанністю збирачами, зрештою, його військові малюнки – все це знову незрівнянне... Ці аркуші Нарбута (ілюстрації до байок Крилова. – С.Б.) – взагалі, мабуть, краще, що створене російською ілюстрацією (sic)»⁹. На жаль, 3 жовтня 1970 року у листі до мене він повідомив, що відмовився від такої високої оцінки. Дослівно: «Своего, временно мною подчеркнутого, мнения о «лучшем, что создано русской иллюстрацией» (о Крылове у Нарбута), я, понятно, сейчас совершенно не разделяю». Я пробував захищати молодого Сидорова від Сидорова уже літнього, та це було вже справою безнадійною.

Якось випадково я сказав музичному педагогові, сестрі Ольги Данилівни Анні Данилівні Карпеко-Артоблевській, що познайомився з Сидоровим. Вона знала іншого Сидорова – його брата¹⁰. На початку двадцятих років він служив у Києві в Полиру – «Отделе по ликвидации религиозной утвари при киевском губсобесе», потім прийняв священницький сан. Його перша парафія була у Поштовій Віті. Чотири рази о. Сергій Сидоров був ув'язнений, а 27 вересня 1937 р. його розстріляли. Як відомо, за вказівкою КГБ при СМ СРСР № 108 сс від 24 серпня 1955 р. родичам надсилали фальшиві дати смерті. Люди все-таки запитували про долю близьких людей й добивались відповіді. Удову Федора Ернста повідомили, що він помер 1949 р. (насправді його розстріляли в Уфі 1942-го). Навесні 1970 р., на прохання Анни Данилівни (вона грала, нагадував я, у Вашому домі) я запитав Алексея Алексеевича про його брата. 10 квітня, наприкінці чергового листа, він відповів: «Брат мой скончался в 1944 г.». No comments.

Кілька років тому у Москві вийшли друком записки С.А. – священника Сергія Сидорова з додатком його життєпису, що написала його дочка. Цепотрясаючі людські документи – пропоневір'яння й загибель світлої людини в умовах большевизму, про тяжку долю, що випала його родині. Авторка розповіла і про Алексея Алексеевича, зокрема про те, як на початку війни навідала дядька в Большом Афанасьевському провулку: «[...] среди шкафов и книжных полок до потолка стоял стол, покрытый вышитой скатертью, где сияла высокая лампа под шелковым желтым абажуром, где все

9. Сидоров А.А. Г.И.Нарбут, 1886-1920 // Экран. Москва, 1922. № 30. С. 3.

10. Див.: Записки священника Сергия Сидорова, с приложением его жизнеописания, составленного дочерью, В.С. Бобринской. М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского богословского института, 1999. 296 с.: илл.

дышало таким сытым благополучием... Я прятала свои невозможные ноги в мокрых разорванных туфлях под кресло, и мне давался чай с какими-то невиданными крендельками и колбасой, каких я и не встречала в магазинах. [...] **но Алексей Алексеевич не дал за все годы ни рубля.** В конце тридцатых годов он официально отрекся от своего брата, моего отца, так как это нужно было ему для сохранения своего положения»¹¹.

Наші стосунки з Алексеем Алексеевичем склалися важко. 17 квітня 1971 р. він писав мені: «Прекрасно составлена Вами библиография. Не использован Вами только недавно вышедший сборник о Билибине, что можно сделать в дополнении. Интересны и нужны примечания. Я позволил себе, читая экземпляр, предоставленный мне издательством, внести кое-какие исправления (напр. – Шамиссо звали Адальберт, а не «Шарль» (він мав два ймення. – С.Б.); я лично никогда не считал и не писал, что силуэты Нарбута «всецело» обязаны Преториусу, моя статья о нарбутовских книгах была создана в плане журнала «Печать и Революция», И.И. Лазаревский был ни при чем, и т.п.). Я считаю, что статьи, письма и воспоминания о Нарбуге, Вами собранные, являются материалами ценными и интересными и, по отношению к авторам умершим или такого возраста, как Д.И. Митрохин, статьи эти никаким «вычеркиваниям» не подлежат. Но другое дело – *Ваша* статья. В первой части сборника среди статей современников Нарбуга Ваша статья, нашего молодого товарища, студента 1970-х годов, – выпадает из строя. Она не так и не о том написана. Ее место – не в этом отделе. Где же?» І т. д. Як бачу тепер, Сидоров пропонував мені загалом прийнятний вихід із становища, але я вже йому не вірив.

Не одержавши від мене сподіваної відповіді, А.А. надіслав у видавництво відгук, що дав підстави останньому сприйняти його за негативний по відношенню до мене.

30 червня 1978 р. Сидоров помер. А коли настала перестройка, ми довідалися те, чого не знали раніше. Досліджуючи групову справу репресованого московського художника Л.А. Нікітіна, його син у книзі «Мистики, розенкрейцери и тамплиеры в Советской России» писав: «А.А. Сидоров, человек, обладавший самой полной в Москве библиотекой книг и собранием рукописей по оккультизму, тамплиер, розенкрейцер и масон высокого посвящения, как показывали сведения о том люди, оказался в стороне от всех этих репрессий. Он продолжал интересоваться мистицизмом, охотно вел на эту тему разговоры со своими знакомыми, порою даже давал им читать книги по вопросам

оккультизма и теософии, и, хотя многие из этих людей затем исчезали в тюрьмах и лагерях, сам он благополучно пережил последующие страшные годы»¹². Тепер я розумію, що Сидоров не довіряв мені і занадто вжився в ту епоху, з якої вийшов живий.

*І. С.И.Белоконь – А.А. Сидорову
1 июня 1968. Киев*

Уважаемый Алексей Алексеевич!

Готовится сейчас к печати сборник документов и материалов, посвященных Георгию Нарбуту. Будут использованы уцелевшие рукописи из портфеля довоенного сборника, готовившегося Эрнстом, Стешенко, Середой и Вроной. Имеется большое количество материалов новых. Редактор сборника Врона. Я составитель. Общий объем – до 30 печатных листов¹³.

Разумеется, мы очень заинтересованы в материале Вашем. Поскольку же вы работали над Нарбутом много, очень Вас просим, если Вам только это не затруднительно, выслать список работ Ваших о Нарбуге. А также Ваших работ, где упоминается имя его, либо его работы /для библиографии/.

Не располагаете ли Вы рукописью ГИЗовского сборника /тоже довоенного; к нему, кажется, имел отношение Лазаревский/?

Где бы следовало его искать?

С глубоким уважением.

С. Белоконь

Киев-33. ул. Паньковская, 7, кв. 49.

Сергей Иванович Белоконь.

*2. А.А.Сидоров – С.И.Белоконю
10.06.68*

Уважаемый Сергей Иванович!

Получил Ваше письмо в вопросе о Г.И. Нарбуге. Думаю, что сборник, если удастся он, будет и нужен, и интересен! Моя беда в том, что лето я провожу не в Москве и только с сентября буду в состоянии заняться приведением всех Вам интересных

12. Никитин А.Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России: Исследования и материалы. Москва, 1998. С. 190-191. Пор.: Замойский Л. Массонство и глобализация. М., 2001. С. 337; Брачев В.С. Массоны, мистики и богоискатели в России, XX век. СПб., 2003. С. 166, 172; Соловьев О.Ф. Русские массоны от Романовых до Березовского. М., 2004. С. 351; Розенкрейцеры в Советской России. М.: Минувшее, 2003. Пок.; Білоконь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква: О.Пшонківський, 2005. С. 181, 187, 188, 189, 308.

13. Така комбінація склалася внаслідок перемовин з київським видавництвом «Мистецтво» десь навесні 1968 року. До Врони мене вирядив особисто С.А.Таранушенко. Зберігся примірник заявки, яку підписали Іван Іванович і я. Рукопис ми пропонували подати 20 травня 1969 р. Видання не було реалізовано. Я був надто молодий тоді, але якусь роль зіграв тоді й впливовий П.Білецький.

11. Записки священника Сергея Сидорова. Москва, 1999. С. 272-273.

материалов в порядок. Подождите! У меня лично 3-4 оригинальные вещи Нарбута. У М.А. Ильиной в Москве (вдовы известного книжного графика Н.В. Ильина) их много. Но рукописью какого-либо сборника о Нарбута я не располагаю. И.И. Лазаревский давно умер, как и его вдова... Но искать надо. В Крыму, в Симферополе, живет И.И. Мозалевский, ученик и сотрудник Нарбута (его адрес – Симферополь, Главпочтамт, почт. ящ. 61). Он очень интересно вспоминает о Нарбута. И Д.Н. Митрохин жив. Я же в Вашем распоряжении.

А.А. Сидоров.

На поштовій картці зворотна адреса:

Чл.-к. АН СССР А.А.Сидоров. Москва, В-71, Ленинский пр. 13, кв. 122.

*3. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову
22 июня 1968. Киев.*

Уважаемый Алексей Алексеевич!

В середине июля я предполагаю быть в Москве. Естественно, мне бы очень хотелось посмотреть те оригиналы Нарбута, о которых Вы писали. Если Вас в Москве не будет, не откажите в любезности сообщить адрес М.А. Ильиной; мне это тем более важно, что я пытаюсь составить каталог Нарбутовских оригиналов, и частные собрания, кстати, представлены неплохо.

С уважением. С. Белоконь.

*4. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю
27.06.68. Москва*

Уважаемый Сергей Иванович!

Получил от Вас известие, что Вы в середине июля предполагаете быть в Москве. Я лично совсем не знаю, где я это время буду: здесь или на даче, тяжело хворает моя жена, лежащая в больнице.

Если все будет благополучно и я буду в Москве, понятно, буду готов Вас повидать и показать Вам моих «Нарбутов»; их мало. У Марии Александровны Ильиной их целая большая коллекция. Ее адрес: Москва, центр, ул. Кирова, д. 21, кв. 80.

Ваш – А.А. Сидоров.

На всякий случай мой адрес для посещения:

Москва, Ленинский проспект, д. 13¹⁴ (дом работников и членов Академии Наук, во дворе, подъезд 7, квартира 122, 7 этаж /лифт/, я дома каждый вечер часов в 8. По плохому состоянию слуха я к телефону не подхожу.

Ехать к нам надо по автобусу 115, троллейбус: 4, 33, автобус 5 – из центра, автобус 28 и такси, – все до 2-й городской больницы или Выставочного переулка.

¹⁴ У цього будинку мешкав також акад. Н.І. Конрад, яким я в ті роки як історик-початківець захоплювався.

А.А.С.

*5. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову
01.06.69. Киев*

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Я очень сожалею, что прошлым летом не удалось с Вами свидеться из-за Вашей болезни. Как Вы себя чувствуете? Я желаю Вам максимально крепкого здоровья и доброй работы¹⁵.

Недавно, удосужившись наконец обратиться с официальным запросом в издательство, я получил таковой же ответ в том смысле, что над сборником они начнут работу в 1972 году, поскольку до того времени должны издать альбом Белецкого. Таким образом, есть еще предостаточно времени для работы и усовершенствования рукописи.

В сборнике будут письма, автобиография и календарь самого Нарбута, статьи Нерадовского (книги для детей), Голлербаха (силуэты – вторая, неизданная часть; книжные знаки), Лукомского (геральдика), Таранушенко (мотивы старого украинского искусства), Яремича (место Нарбута в украинском искусстве), Воинова (акварель), Митрохина (рисунок), воспоминания Добужинского, Тройницкого, Могилевского, Карпека и др. – все материалы еще неизвестные. Мне очень хотелось бы иметь в сборнике и Ваш материал, как давно уде известного нарбутиста. Что бы Вы могли предложить? Может быть, Вы располагаете какими-либо еще не известными материалами о Нарбута других авторов, которые также следовало бы напечатать?

К статье Вашей «Г. Нарбут и его книга» («Печать и Революция», 1923, кн. 5) есть редакционное примечание (с. 44): «Предлагаемая статья является одною из составных частей выпускаемого Государственным Издательством под редакцией И.И.Лазаревского «Венка Нарбуту». Насколько мне известно, этот «Венок», о котором имеются и другие свидетельства, издан не был. Что Вы можете о нем сказать? Где бы следовало поискать остатков рукописи (статья Мухина и др.)?»

*С искренним и глубоким уважением.
С.Б.*

6. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Ваше любезное письмо, в котором Вы пишете о сборнике «Нарбут», я получил только теперь, находясь в больнице и ожидая операции... Если поправлюсь, с удовольствием приму участие в сборнике, чем смогу.

«Венок Нарбуту» в 1923 г., о котором вы спрашиваете, не вышел. И.И. Лазаревского давно нет в живых. Все следы, увы, потерялись...

Но только после возвращения из больницы,

¹⁵ Відоме гасло акторів курбасівського театру «Березиль».

сумею я быть как-либо Вам полезен. Рисунки Нарбута, у меня бывшие, я пожертвовал в составе всей русской (также и украинской моей коллекции) в гос. Третьяковскую галерею.

*С приветом. Ваш. А.А. Сидоров.
Москва. 12.06.69*

*7. С.И. Белоконь – Сидорову А.А.
21.06.69. Киев*

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Мне было очень прискорбно узнать о Вашей болезни. Желаю Вам успешной операции, скорейшего выздоровления и доброго здоровья.

Уверен, что все будет хорошо, а сборник памяти Нарбута будет еще более интересен и ценен Вашим в нем участием.

Буду с нетерпением ожидать Вашего письма.

С глубоким уважением. С.Б.

*8. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю
07.08.69.*

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Вы, должно быть, будете удивлены, получив эту открытку от меня, являющуюся откликом на немногие Ваши дружеские строки, Вами мне написанные полтора месяца тому назад. Я всегда отвечаю на письма. Но все это время я был вне дома, «валялся» в двух больницах, перенес сложную операцию, теперь нахожусь накануне переезда в санаторий, где пробуду до сентября.

Но мне приятно поддерживать с Вами переписку, и в фантастических перетасовках моей корреспонденции я не виноват. Очень прошу – к сентябрю! – написать мне о перспективах и материалах Нарбутовского сборника, который меня живо интересует, а также и всех иных Ваших научных-литературных планах.

Ваш А.А. Сидоров.

*9. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову
16.08.69. Киев*

Я очень сожалею, что все никак не удастся наладить с Вами прочную связь. Надеюсь, что после Вашего приезда из санатория ничто уже Вас не будет отвлекать от столь нужной и полезной работы. Желаю Вам доброго крепкого здоровья!

Работа над сборником Нарбута, который я заканчиваю, начата была еще в 20-х годах Ф. Эрнстом и др. Книга, которую они готовили, не получилась (это ведь было уже начало 30-х годов); но остатки рукописи сохранились. Я дополнил их тем, что разыскал в архивах Киева, Харькова, Москвы и Ленинграда, в частных собраниях. Получилось весьма неплохо:

Статьи: Яремича «Место Нарбута в украинском искусстве»,¹⁶

Нерадовского «Книги Нарбута для детей»,
В. Лукомского «Геральдика в произведениях Нарбута»,

Голлербаха «Силуэты Нарбута» (неопубликована, это вторая часть!)

Митрохина «Рисунок Нарбута»,
Голлербаха «Книжные знаки Нарбута»,
Сичинского «Мемориальная графика Нарбута»,
Таранушенко «Мотивы старого украинского искусства в произведениях Нарбута»,
Белоконь «Жизнь и творчество»...

Воспоминания: Добужинского, Тройницкого, Карпеко, В. Кричевского и других.

Автобиографические заметки, письма и календарь (дневник) самого Нарбута. В дополнительном отделе материалы об учениках.

Примечания.

Репродукции неизвестных произведений (могу дать до ста!).

Как видите, материалы все неизвестные и интересные. Возможно, при более широких масштабах был бы смысл перепечатать несколько статей старых и забытых из редких теперь журналов и книг.

Что касается перспектив издания, то они таковы. Издательство связано договором с П. Белецким на издание до 72 года альбома Нарбута, поэтому за сборник принимается лишь после 72.

Но что меня особенно угнетает, так это заведомо низкое качество самого издания. Я знаю пробные оттиски некоторых статей неудавшегося сборника, – на верже, большой формат! Здесь же издательство так хорошо просто не потянет.

Но это еще не все. Они предлагают 20-25 листов, в то время, как я могу дать, по моим скромным подсчетам, 60 – на два тома (текст и альбом). Придется убирать ряд материалов, сокращать до минимума и – что главное – выбрасывать еще не опубликованные работы самого Нарбута и фотографии (около 70-ти)! Это меня очень печалит.

Уважаемый Алексей Алексеевич! Очень хочу просить у Вас консультацию: нельзя ли сделать это в Москве или – еще лучше – в Ленинграде (там его любят¹⁷)! Я согласен даже «предать» Киев, лишь бы вышла книга, достойная его гения. Очень прошу Вас ответить на этот вопрос.

Сейчас явочным порядком редактирует текст заслуженный деятель культуры УССР И.И. Врона. Я был бы Вам крайне признателен, если бы Вы согласились войти в редколлегия. Быть может, Вы можете предоставить и какие-либо свои материалы?

¹⁶ Воспроизвожу по памяти, т.к. я, собственно говоря, сейчас на даче под Киевом.

¹⁷ Бачу тепер, що на мене надто потужно впливали тоді «старушки», що формувались у «старі, добрі часи».

Вообще все это очень важные моменты и требуют если не бесед, то хотя бы письменного обсуждения. Мое письмо придет в Москву к Вашему приезду. Прошу Вас написать о вопросах, связанных с изданием этого сборника. Буду с нетерпением ожидать Ваше письмо. Позже я бы с удовольствием написал Вам о моих планах нарбутовских изучений вообще.

С глубоким уважением. С.Б.

10. А.А.Сидоров – С.Б.Белоконю

«Узкое», подмосковный санаторий Академии Наук СССР 30 августа 1969 г.

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Большое спасибо за присланное Вами письмо с планом сборника, посвященного Нарбуту. Вы этот план мне присылали и раньше, но не столь подробно. Я всецело сочувствую всем способам собирания материалов и изучений такого художника, каким был и остался в истории искусств Г.И. Нарбут. Я, естественно (если это Вы находите желательным), приму участие в Вашей редколлегии. Я горячо люблю и Нарбута и Украину, где я родился и провел детство (жалею, что забыл «укра[и]нську мову!»). Но я слежу за расцветом культуры Украины, как родной мне. Вернусь в Москву на опустевшую мою квартиру [к] 6/7 сентября и буду рад продолжению переписки. Вряд ли доживу с моим возрастом (78 лет) и с болезнями до 1974 года, но пока жив и работоспособен – буду к Вашим услугам.

Печать сборника в Москве или в Ленинграде я, увы, считаю бесперспективной. В ближайший год все типографии РСФСР заняты одною, важнейшей, ЛЕНИНСКОЙ юбилейной темой. Но есть возможность сборник осуществить хотя бы в Воронеже (там работает энергичный О.Г. Ласунский, уровень новой фотографии высок). Но я бы Вам посоветовал через министерства УССР попытаться добиться печатания сборника за рубежом. Так печатается и моя последняя объемная книга, где я о Нарбуте говорю, «Русская графика начала XX века». Сообразите у себя на месте!

Размер в 60 листов и по-моему велик. Как бы я ни ценил Нарбута. Он – не Шевченко...

Внимательно просмотрев список авторов и статей, я не мог не обратить внимания, что некоторых авторов в списке нет. Например, И.И. Мозалевского, непосредственного ученика и сотрудника Г.И. Нарбута. Мозалевский живет в Крыму, и, несмотря на свой возраст (он старше меня) сохранил всю бодрость мысли. Он мне много интересного рассказывал о Нарбуте¹⁸. Неопубликованные работы Нарбута в Москве имеются у М.А. Ильиной

18. З Иваном Ивановичем Мозалевським я трохи листувався, але його спогади дуже не подобались першій Нарбутовій дружині – Вірі Павлівні. Їхні листування зберігається в моєму архіві.

(вдовы Н.В. Ильина, бывшего поклонника Нарбута!) и в г. Александрове у Е.П. Климова (адрес их я Вам доставлю)¹⁹. Я лично передал все мои художественные коллекции государственным музеям – Третьяковской галерее (до 4000 рисунков) и музеем Изобразительных искусств (до 700 рисунков западных мастеров). Сейчас выходят в свет публикации моих коллекций...

В какой мере Вам будет удобно публиковать работы о Нарбуте, бывшем патриотом всей Украины, статьи украинских и других эмигрантов / напр., Сичинского / – это Вам виднее!

Пока же – я всецело к Вашим услугам. Находясь, после 1 ½ лет в больницах, на санаторном отдыхе в «Узком», я жажду вернуться в Москву на работу.

Надеюсь на продолжение нашей переписки.

Ваш А.А. Сидоров

11. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову

03.09.69. Киев.

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Благодарю Вас за Ваше обязательное письмо и столь доброжелательное отношение к изданию книги о Нарбуте, особенно же за согласие принять участие в редакционной коллегии.

Попытаюсь изложить свою точку зрения на те вопросы – очень важные, которые Вы в своем письме затронули.

1. Прежде всего – относительно печати. Вы пишете, что в 1970 году все типографии РСФСР будут работать над книгами к юбилею, и поэтому издание нам бесперспективно. Но аналогичная же ситуация и на Украине, темплан единственного издательства книг по искусству еще неизвестен, но он сейчас готовится, и Нарбута там не будет наверное. Этим издательством обещано, что работу над сборником они смогут начать лишь после 72 года, так что 71 и 72 годы в РСФСР будут быстрее, чем после 73 года на Украине²⁰.

Добиться через наше министерство печатания книги за рубежом не представляется возможным; здесь, насколько мне известно, даже не было соответствующего прецедента. Вот пример решения этих экстраординарных для нас проблем. / Закреслено: Наследники Маневича, выполняя желание покойного художника, отказали в продаже картин нескольким музеям США и предложили уже несколько лет тому назад, как помнится, киевскому музею искусства. Но до сих пор в Киеве боятся принять этот подарок, потому что никому не нужно

19. У М.А.Ільїної я вже побував і з захопленням оглядав ті речі, що в неї на той час лишались. З Г.П.Клімовим листувався протягом багатьох років.

20. 1972 року секретарем ЦК компартії України став В.Ю. Маланчук (Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991). К.: Генеза, 2005. С. 222), почався страшний період «маланчуківщини». Почалися арешти.

лишнее беспокойство.../.

Украинский художник Лев Гец, живущий в Кракове, сделал серию видов города /464 рисунка/, оцененную в полмиллиона долларов. Будучи украинским патриотом, он решил сделать такую же серию Львову и Киеву и обратился с соответствующей просьбой в Киев. Но здесь, не желая себе изобретать лишнее беспокойство, никто по сей день не решился его пригласить.

Мне лично сроки издания книги почти безразличны. Гораздо больше волнует меня то, как издательство может ее сделать. Как я уже писал, объем издания в РСФСР и качество могут быть более приемлемы (я так полагаю, сравнив аналогичные работы разных издательств). Исходя из всего этого, мне кажется более благоприятным для сборника условия печати именно в издательствах РСФСР.

2. Что касается объема издания, то, учитывая тот вариант, что я при математических подсчетах вполне мог допустить не одну ошибку, будет лучше, если для определения объема исходить из уже конкретных перепечатанных материалов.

3. Воспоминания И.И. Мозалевского требуют особого подхода. Прилагаю при этом открытое письмо к И.И. первой жены Нарбута (экземпляр получен от автора, очень прошу его мне возвратить). Иван Иванович сообщал мне, что существует его ответ на это письмо и, кажется, еще какие-то письма, но я ими еще незнаком. Во всяком случае, мне кажется пока, что более рациональным такой вариант. Не публикуя воспоминаний в этом, более широком издании, сделать это позже в каком-либо издании специальном, приложив переписку с женою Г.И. и анализ всего этого дела. Зато можно использовать бесспорные свидетельства Ив. Ив-ча в общей статье сборника о жизни и деятельности (один из экземпляров рукописи я нашел в ГРМ²¹).

Оригиналы, находящиеся у М.А. Ильиной и Е.П. Климова, мне хорошо известны. С Е.П. я имею постоянную связь. Большое спасибо.

4. Вы затронули болезненное место, говоря о Сичинском и др. Это все верно и нужно что-то предпринять, но, скажем, если опустить статьи и свидетельства эмигрантов (Добужинского, Сомова, Маковского, Бенуа, Билибина и других) вместе, скажем, с авторами, в свое время репрессированными (Эрнст, Тройницкий, Охочинский, Стешенко и др.), то картина получится, надо сказать, жуткая. Мне хотелось бы ее избежать. Лично я все материалы давал бы, пусть идут. Взять у них все ценное, что они сделали, – что это, как не рачительность?

Очень прошу Вас написать, приемлема ли для Вас такая постановка рассмотренных вопросов (я

21. Коли я рятувався від маланчуківщини в московській аспірантурі (1974-77), проф. П.А.Зайончковський повчав мене: «Не говорите: «Я нашел в архиве». В архиве ничего найти нельзя. Все описано и пронумеровано. Надо говорить: «Я выявил в архиве». Він мав цілковиту рацію.

их пронумеровал).

Не откажите в любезности дать мне консультацию:

– Где можно найти сведения о зав. худ. отделом «Лукоморья» Г. Могуле? Известны ли его родственники либо исследователи, им интересовавшиеся? Может быть, какими-либо о нем материалами располагаете Вы сами?

– То же об Э. Голлербахе?

– Известны ли Вам координаты сына второй жены Чехонина (как говорят, он располагает какими-то материалами)?

С глубоким уважением С.Б.

P.S. – Обнаружил в архиве рукопись «Переписка Шварца», подготовленную известным искусствоведом С.А. Таранушенко, вполне готовую для печати. Нельзя ли ее издать в РСФСР (Киевское издательство отказалось, сославшись на перегруженность местным материалом)?

С.Б.

*12. А.А.Сидоров – С.И.Белоконю
М. 14.09.69.*

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Спасибо за присылку материалов о Нарбуте, – письмо В. Линкевич И.И. Мозалевскому, мною в этом конверте Вам возвращенное. Было бы интересно ознакомиться с ответом Мозалевского ей, но это скорее Вам легче сделать, чем мне. Я с И.И. Мозалевским не переписываюсь. Считаю его человеком незаурядным, но ряд возражений В. Линкевич, очевидно, неопровержимы! Главное, о чем идет речь в Вашем письме, это о возможности издать сборник о Нарбуте у нас, в РСФСР. Я после больниц и санаториев чувствую себя настолько еще слабо, что никуда не выхожу и ни в одном из издательств наших еще не был. Темпы их работ... Сборник памяти Е.С. Кругликовой лежит без движения 4 года. Еще дольше – очень как-будто бы актуальный, реалистский, сборник об АХРР'е. Моя книга «Записки собирателя», небольшая, печаталась 1 ½ года и до сих пор не вышла в свет... Нарбут – украинский художник, и можно думать, что от него наши художественные редакции будут отказываться. Я, во всяком случае, поговорю с теми из них, с которыми я связан. О качестве печати у нас – судите по каталогу выставки рисунков старых мастеров моей коллекции, который я прилагаю Вам в виде «авторского» – составительского – подарка.

Все мои собрания рисунков я пожертвовал нашим музеям. В Третьяковскую галерею перешли и те работы Нарбута, какие у меня имелись, – буквы, варианты подкрашенных акварелью таблиц его изданий. Кстати. В отделе Изо при Отделе Редких книг Ленинской библиотеки в Москве имеется

уникальный, высокого качества, раскрашенный Нарбутом экземпляр его «Української Абетки». (У меня – черный экземпляр издания).

Как быть с текстами писателей-эмигрантов? – У нас теперь налицо дифференцированное к ним отношение. Книга «Бенуа размышляет» вышла и имела большой успех. Билибин вернулся в СССР, скончался в заблокированном Ленинграде, его «Сказки» переиздаются Гознаком. Другое дело – Сичинский, активный националист и наш противник. Неясно политическое лицо Добужинского. Многие бывшие репрессированными лица реабилитированы, справки об этом может дать только Главлит...

Вы спрашиваете, не могу ли я дать Вам консультации о ряде писателей-искусствоведов. О.Г. Могуле, о жене и сыне Чехонина – ничего не знаю, это исключительно ленинградские лица. Но Э.Ф. Голлербаха я хорошо знал, был с ним в переписке, знаю, что был он вполне лоялен все время, трагически погиб вместе с женой во время эвакуации на Ладожском озере... У него остался сын, распродававший его коллекции... Тоже – в Ленинграде.

О какой переписке какого именно Шварца / фамилия распространенная / сообщаете Вы в вашем «Р. S.»? Сообщите подробности. Работы С.А. Таранушенко нам известны с хорошей стороны.

Кончаю на выражении еще раз благодарности и полной готовности продолжать нашу переписку!

Ваш А.А. Сидоров.

[Додаток – рекомендована бандероль]: «Выставка рисунков из собрания члена-корреспондента Академии наук СССР профессора А.А. Сидорова. М.: Советский художник, 1969. Инскрипт: *«Глубокоуважаемому Сергею Ивановичу Белоконову от составителя-собираателя (выставка в ГМИИ – V 69, в Эрмитаже – VIII 69). А.А. Сидоров. IX.69 / М[осква]. Мою коллекцию западно-европейского рисунка передаю в дар Отделу гравюры и рисунка Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина. Член-корреспондент Ака[демии] наук СССР Проф. А.А. Сидоров».*

*13. С.И. Белоконов – А.А. Сидорову
16.09.69. Киев*

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Примите мою искреннюю признательность за любезное Ваше письмо и каталог выставки рисунков из Вашего собрания. Радостнейшей неожиданностью был мне известный ранее «Пейзаж с руинами» Гюбера Робера, поскольку я благоговею перед ним. Он кажется мне глубочайшим философом, собственно говоря, историософом, заметившим очень интересное преломление тех психологических коллизий, которые озарили сумерки средневековья «фаустовской» Европы. И я

был очень рад видеть еще одно свидетельство его поразительной проникновенности.

В моей памяти теплится воспоминание об одной любопытной статье, касающейся вреда музеев. Я прочел ее давно, из чистой любознательности листая какой-то журнал 20-х годов («Среди коллекционеров»)?, по каковой причине в моих рабочих журналах нет соответствующей записи, так, что я не могу написать об этом с желаемой точностью. Автора не помню, но почему-то в связи со статьей вспоминается Ваше имя. Шла речь о том, что крупные музеи начинают все более походить на пауков, захватывающих обреченные предметы искусства и убивающих их их же собственной многочисленностью. Действительно, стена комнаты с 20-30 работами вызывает гораздо более глубокие и яркие эмоции, чем стена выставочного зала (а стены четыре, а залов десятки), где может быть сотня разнокалибернейших холстов, рисунков и пр., способная только произвести сумятицу в мыслях и подавить своим богатством, которое уже нельзя даже измерить. Каждый интеллигентный человек, как кажется, имеет право на оригиналы, представляющие в данном случае не его, грубо говоря, «овеществленные деньги», а некую сферу – одну из многих, но интимную – его интеллектуальной и эмоциональной жизни. Мне поэтому очень понятна логика переживаний героя изветных «Картин» Альберта Мальца и глубоко чужды рассуждения о т.н. «музейной» ценности картины с обязательной уже спекуляцией на термине «общенародное достояние» и пр. – Я не помню наверное, Вам ли принадлежит та забытая богом и людьми статья о музеях, но события, касающиеся этого комплекса проблем, вызывают у меня смешанные чувства. Лично я, разумеется, не считаю, что следует заниматься вопросами перераспределения художественного наследия (Какая дичь!), но еще и потому не считаю так, что не представляю разумного однозначного решения вопроса.

Кстати, раскрашенный будто бы Нарбутом экземпляр его «Абетки» (из сейфа отдела редкой книги Ленинской библиотеки) я в свое время прилежно рассмотрел. И вот несмотря на экслибрис Кожебаткина и восклицательные знаки, проглядывавшие из каждого слова соответствующей каталожной карточки, я очень и очень сомневаюсь в аутентичности этой раскраски. Причем существенную поддержку я получил в лице упомянутого Вами в предыдущем письме Е.П. Климова, который выразился по этому поводу еще определеннее. Во всяком случае это дело темное, требующее специального исследования начиная с происхождения, но я полагаю, что это подделка.

В моем постскрипте имеется в виду переписка Вячеслава Григорьевича Шварца, дающая много материала для понимания его художнических

взглядов. С.А. Таранушенко составил этот сборник, проработав в архивах и музеях Курска, Москвы и Ленинграда – это главная его работа 1938-50 годов. Очень прошу Вас в связанных с Вами издательствах справиться о нарбутовском сборнике, т.к., имея все еще некоторые надежды, я не знаю, на каком языке нужно будет сдавать материал, из-за чего занимаюсь сейчас исключительно примечаниями.

Как видно из каталога выставки, несколько рисунков вы приобрели через Д.С. Айзенштадта и П.Д. Эттингера, также требующих заметок в примечаниях. Где можно получить недостающие у меня сведения?

С глубоким почтением.

С. Белоконь

*14. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю
М. 06.10.1969.*

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Прошу извинения за то, что на Ваше письмо от 16 сентября я отвечаю с таким опозданием. Я вновь болел, в квартире моей производилась перемонтировка библиотеки. Я до сих пор с трудом передвигаюсь. Мог только читать. Нигде не бываю.

Письмо Ваше интересно было для меня и в том его месте, где Вы вспоминаете старые споры наших 1920-х годов о музеях, их объемах и пределах. Я сам в журнале «Труды и дни» (орган изд-ва «Мусажет») еще до Революции писал о музее в том плане, какой Вы излагаете...

Экземпляр «Абетки» Нарбута был покойным А.М. Кожебаткиным, кого я хорошо знал, по его словам, куплен им за весьма большую сумму у художника. Я не видел других экземпляров «Абетки» в цвете (в моей библиотеке она черная), поэтому не могу решить, о какой «подделке» могла бы идти речь²².

Что касается издательских Ваших планов, которым я не могу не сочувствовать, – в наших московских издательствах *свои* планы, в первую очередь связанные с Ленинским годом. Он близок, зимою, при составлении планов на 70-е годы, я поговорю и с издательством «Искусство», и с изд-вом Ак. Художеств. Мне почему-то кажется, что книгу о В.Г. Шварце было бы легче устроить в Москве, нежели сборник о Нарбуте, которого у нас считают украинским мастером...

Д.С. Айзенштадт и П.Д. Эттингер – оба давно умершие мои друзья, активные участники Русского общества Друзей Книги. О них данные будут опубликованы в книге еще одного, недавно скончавшегося друга моего, П.Н. Беркова о

«Советских библиофилах»...

Несколько позднее Вашего письма пришло ко мне из Харькова письмо о Нарбуте от Тат. Ал. Скрипник. Знакомы ли вы с нею? Напишите мне, прошу Вас, Ваше мнение о ней, об изучении Нарбута в Харькове.

Мое личное суждение об искусстве Г.И. Нарбута будет в будущем году изложено на странице моего последнего труда «Русская графика начала XX века», печатаемого в заграничной типографии для изд-ва «Искусство».

Видели ли Вы только что поступившую в продажу книгу мою «Записки собирателя»?..

Переписка с Вами мне приятна. Буду ждать от Вас ответа, – сославшись вновь, к сожалению, на мое болезненное состояние, делающее меня не столь аккуратным корреспондентом...

С дружеской симпатией. Ваш А.А. Сидоров.
(Далі буде)

Билоконь С.И. Из старой переписки. Вып. 3. Алексей Алексеевич Сидоров (1/13 июня 1891 – 30 июня 1978 года)

Продолжение серии публикаций «Из старой переписки». А.А. Сидоров – выдающийся книговед и искусствовед послевоенной эпохи, член-корр. АН СССР. Повествует об изучении жизни и творчества книжного графика Г. Нарбута.

Ключевые слова: книговедение, искусствоведение, переписка, Г.И. Нарбут, А.А. Сидоров.

Bilokin' S.I. From an old correspondence. Third edition. A.A. Sydorov (1891-1978)

This is a continuation of the series of publications «From an old correspondence». A. A. Sydorov is an outstanding bibliologist and art historian of the postwar era, corresponding member of the Academy of Sciences of the USSR.

The correspondence is about the life and creative work of a book graphic artist H. Narbut.

Key words: bibliography, art history, correspondence, H. Narbut, A. Sydorov.

31.03.2011 p.

22. У примірнику, як на мене, підроблене, зовсім не схоже на нарбутівське, розфарбування. Репутація Кожебаткіна як колекціонера дуже сумнівна, про що говорили мені старі московські колекціонери.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 902.1(477)

В.І. Колеснікова

ДО ІСТОРІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Стаття присвячена передісторії виникнення та історичній долі археологічного музею ВУАН. Охоплює період від часу створення в Києві першої археологічної експозиції (1897) до сучасності. В публікації використані, переважно, документальні джерела.

Ключові слова: музей, археологія, експозиція, експонати, музейні працівники.

Існує достатня кількість публікацій, присвячених розвитку музейної справи в Україні, проте окремої роботи, що висвітлювала б названу тему, до цього часу не було підготовлено.

Археологічні колекції почали експонуватися в Києві з 1897 року – часу заснування Київського Товариства старожитностей та мистецтв, головною метою створення якого була справа будівництва та функціонування міського музею. Будівля музею була закладена того ж року на вулиці Олександрівській напроти парку «Шато-де-Флер» (сучасна вул. Грушевського), проте збирання колекції майбутнього музею розпочалося ще до початку його будівництва. У 1894 р. Київська міська Дума призначила «тимчасове приміщення для колекцій та різних предметів, що мають надійти до музею..., відвівши місце колишнього приміщення ошадної каси в міському будинку на Хрещатику» [1, 64]. На посаду завідувача музею Товариства запросили Вікентія В'ячеславовича Хвойку [2]. І вже наприкінці 1897 року він влаштував першу археологічну виставку Київського Товариства старожитностей та мистецтв та видав до неї покажчик [3].

Виставка, про роботу якої кияни могли дізнатися із газетного оголошення [4, 3], викликала зацікавлення в місті. Тривала вона досить довго – принаймні кілька місяців. Наступним кроком у підготовці археологічної експозиції музею стала виставка, підготовлена у 1899 р. до XI Археологічного з'їзду. «Київське товариство старожитностей та мистецтв організує самостійну виставку в одному із залів недобудованого музею, де тривають роботи з облаштування до часу з'їзду хоча б однієї частини цього великого будинку» [5, 73].

Основу виставки складала колекція самого В.В. Хвойки, яка налічувала 2017 одиниць різноманітних археологічних речей. Виставка викликала жваве зацікавлення присутніх на з'їзді. Проф. В.Б. Антонович у виступі на заключному засіданні зазначав, що у Київському міському музеї розміщувалася доволі представницька

виставка з цікавими в науковому відношенні колекціями В.В. Хвойки, Б.І. Ханенка, Товариства старожитностей та мистецтв та ін., організована завдяки невтомній праці В.В. Хвойки, яка досить повно відтворила минуле Південно-Західного краю [6, 221]. Від виставки, організованої у стінах недобудованого приміщення, власне, й починає свій відлік існування міського музею. У резолюції XI археологічного з'їзду з цього приводу було зроблено однозначний висновок – «працею Б.І. Ханенка і В.В. Хвойки було відкрито музей» [7, 175-176].

Роботи з будівництва приміщення музею завершилися 1900 р. Того ж року була влаштована виставка його археологічних колекцій [8, 1-2]. До цієї події В.В. Хвойка підготував покажчик предметів, представлених на виставці [9 Краткий указатель..., 1900]. В листі до археолога, члена ІАК О.А. Спіцина, написаному одразу після відкриття виставки, В.В. Хвойка повідомляв: «У нашому Музеї з 26.12. відкритий для огляду публіки археологічний відділ, вважаю за честь та задоволення зробити Вас до певної міри учасником цього огляду, пересилаючи Вам короткий покажчик предметів» [10]. Виставка розміщувалася у трьох залах музею, що й надалі були у розпорядженні археологічного відділу. Ці розташовані анфіладою зали знаходилися на першому поверсі ліворуч від головного входу в музей (сьогодні тут міститься колекція іконопису Національного художнього музею України).

Виставка користувалася в місті шаленою популярністю. Незважаючи на морози та снігові замети зими 1901 року, цілі натовпи публіки відвідували музей. «Я дуже бажав би, щоб Ви тепер відвідали нашу виставку. Що сталося б з Вашими жартами щодо відсутності публіки. У нас тепер стіни тріщать від багатолюдності, буває по 500-600 осіб на день, так що не вистачає ані вішалок, ані рук», – писав В.В. Хвойка у лютому 1901 р. в листі до І.А. Лінніченка [11].

Поступово, від виставки до виставки, поповнюючи експозицію новими матеріалами, удосконалюючи систему розташування експонатів, доопрацьовуючи методичні покажчики, формувалася постійнодіюча експозиція археологічного відділу, який на час офіційного відкриття та освячення музею (грудень 1904 року) вже був сформований. Ю.А. Кулаковський, виступаючи з доповіддю на урочистостях з приводу освячення музею, підкреслював, що освячуються не голі стіни, а вже заповнені зали. При цьому він наголошував, що сама лише експозиція відділу старожитностей (тобто археологічного) має вже певну цілісність [12].

Відтак археологічний відділ музею,

поповнюючись новими експонатами та викликаючи неабиякий інтерес у відвідувачів, існував до 1917 р. Показовою була і кількість екскурсантів, яка, наприклад, на 1914 р. становила більше 18 тисяч індивідуальних та близько 5 тисяч групових екскурсій до музею [13].

Вже навесні 1917 р. директор музею М.Ф. Біляшівський розробив проект реорганізації музейної справи і створення в Києві Національного українського музею [14, 14-15]. І уряд УНР, і уряд Скоропадського, і уряд Директорії схвально сприймали цю пропозицію, проте жоден з них не встиг її реалізувати. 29 квітня 1919 р. Народний Комісаріат Освіти УСРР оголосив київські музеї державною власністю і передав їх до Всеукраїнського Комітету Охорони Пам'яток Мистецтва і Старовини (ВУКОПИС), що був підпорядкований НКО. Серед інших музеїв був і міський музей разом зі своєю археологічною колекцією, що відтоді отримав назву Перший державний [15, 324].

У 1922 р. після скасування ВУКОПСУ та Головного музею, музеї, які відповідно до характеру своїх зібрань були віднесені до групи наукових, були передані в підпорядкування Археологічного комітету Української Академії наук. Очолював цей список перший державний музей (колишній міський), «в якому зібрані археологічні, історичні, етнографічні матеріали, що мають велику наукову цінність» [16, 421].

16 серпня 1924 р. Перший Державний музей було перейменовано на Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка [17, 128]. Згодом його було визнано музеєм державного значення. Тоді ж він одержав право на аспірантуру в галузі українського мистецтва, археології, етнографії [18, 194]. Одним із випускників цієї аспірантури був Сільвестр Сільвестрович Магура – відомий в подальшому дослідник, якому, на жаль, не судилося прожити довге життя (репресований 1937 року та розстріляний) [19, 407].

Археологічним відділом музею (від смерті його хранителя В.В. Хвойки у 1914 р.) завідувала його наступниця та учениця, випускниця Вищих жіночих курсів Валерія Євгенівна Козловська.

Восени 1927 р. з її ініціативи та під безпосереднім керівництвом в музеї розпочав роботу семінар при Археологічному відділі Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка. До складу учасників семінару входила «переважно молодь: аспіранти музею, студенти, вчителі, учні професійних шкіл та інші особи, що виявили нахил і бажання працювати в галузі археології. Мета семінару: готувати своїх членів до ширшої археологічної роботи та опрацьовувати питання з української археології та музеєзнавства.

Робота семінару йшла в трьох напрямках: взимку члени семінару 1) практично знайомилися з експонатами музею, 2) читали й реферували наукову літературу, ілюструючи її відповідним науковим матеріалом, а влітку 3) їздили на рекогносцировки

чи працювали на розкопках під керівництвом досвідчених археологів» [20, 57]. Екскурсії та відрядження членів семінару відбувалися на кошти Всеукраїнського історичного музею. Всі речі, знайдені під час розкопок, передавалися до музею.

У 1928 році В.Є. Козловська підготувала Путівник по археологічному відділу, в якому зокрема зазначалося, що «Археологічний відділ містить у собі пам'ятки матеріальної культури, що за ними вивчають життя людини найдавніших часів. Це є найстаріший і найбільший відділ Історичного Шевченківського музею у Києві... По революції Відділ поповнявся частково в той спосіб, що Музей набував нові речі, а переважно в той спосіб, що ВУАК при Укр. Академії наук передавав Музеєві матеріали з численних розкопів останніх років... Оце тепер відділ має коло 40000 експонатів і для повного розгортання своїх колекцій вимагає багато більшої площі, як він тепер має» [21]. Розташування речей в експозиції, судячи з путівника, залишалося традиційним – за археологічними періодами.

Отже, археологічний відділ музею поступово розростався і, відповідно, відчував брак площ для розгортання експозиції та впорядкування фондів. Тоді Всеукраїнська Археологічна Комісія вирішила при першій можливості заснувати окремий археологічний музей на території Музейного містечка в Лаврі (засноване 1926 р.). На її клопотання музею було виділено двоповерховий корпус. У 1928 році до Музейного містечка вже було перевезено збірки та меблі колекції Археологічного музею Інституту Народної Освіти (ІНО) – колишнього Університету Св. Володимира [22]. До нього мали перейти і колекції археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею [23, 73].

Відповідно до цього рішення була укладена Комісія по утворенню Археологічного Музею, за дорученням якої керівник археологічного відділу Історичного Музею ім. Шевченка В.Є. Козловська підготувала «Проект положення про Археологічний музей ВУАН. Та його кошторис і штати»:

24 травня 1930 р.

До Президії ВУАКу Положення про арх. музей ВУАН (проект)

1. Археологічний музей є науково-дослідна установа, що знаходиться при I відділі ВУАН і має всі права комісії ВУАН.

2. Археологічний музей має на меті дослідження території України в археологічному відношенні, проведення науково-дослідної роботи над матеріалами... та популяризацію наслідків робіт.

3. Музейний фонд зараз складається з збірок Археологічного відділу Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка у Києві та збірок Археологічного Музею ІНО (кол. Ун-т), що його поповнив проф. Антонович.

4. По характеру матеріалів музей поділяється

на відділі (хронологічно)

5. Музей має лабораторію, фото кімнату та підручну бібліотеку.

6. Складається з керуючого, що має права керуючого комісіями УАН, штатних наукових робітників, асистентів, лаборантів...

7. При музеї є аспірантура, яка переходить до Археологічного Музею з Археологічного відділу Київського історичного Музею у кількості 3 осіб.

8. Музей має необхідний технічний персонал [24].

24 червня 1930 року Президія ВУАН ухвалила в складі установ І-го відділу ВУАН утворити Археологічний Музей, до якого вже увійшов колишній Археологічний Кабінет ІНО. Він мав розміститися у корпусі №7 [25, 47].

Дійсний член ВУАН ак. О.П. Новицький, голова ВУАКу, був уповноважений прийняти від Археологічного відділу Київського Історичного Музею ім. Шевченка «належним порядком експонати для Археологічного музею Всеукраїнської Академії наук» [26].

Отже, Археологічний музей було інституціоналізовано, багаті археологічні колекції, які десятиліттями збиралися силами відомих українських учених, знавців старожитностей, меценатів, перевезені до нових досить просторих приміщень окремого двоповерхового корпусу на території Лаври, де лише експозиційна площа складала 800 кв. м. Було розпочато роботу по впорядкуванню колекцій та побудові експозиції. Директор новоутвореної установи В.Є. Козловська досить оптимістично описувала стан та перспективи роботи музею:

«Археологічний музей ВУАН є нова академічна установа, що остаточно оформилась вже після реконструкції Всеукраїнської академії наук року 1931.

Думка утворити в Києві музей, який освітлював би історичний процес за передкапіталістичних суспільно-економічних формацій, виникла в київських наукових колах ще раніш, у зв'язку з тим, що археологічні експонати були розпорошені по різних місцях Києва, і це утворювало видимий паралелізм.

ВУАК року 1930 порушив клопотання про це перед Президією ВУАН, і вона задовольнила його, асигнувавши кошти на утворення музею з ювілейних сум ВУАН. Новоутворений музей знайшов також дружню підтримку від Лаврського заповідника, що передав для музею окремий корпус (№ 7) на терені Музейного городка.

Тепер Археологічний музей, що до нього переведено збірки колишнього Археологічного музею ІНО та більшу частину експонатів колишнього Археологічного відділу київського Історичного музею, розгорнув жваву роботу щодо систематизації та інвентаризації переданих збірок. Усю роботу музею переводиться за певним планом. Щодокади відбуваються виробничі наради, що регулюють

та вирівнюють хиби в музейній роботі. Серед співробітників музею є ударники.

На перше травня 1932 р., за планом, музей має закінчити розгортання експозиції, що ілюструватиме формації передкласового суспільства, і музей у цій своїй частині має бути відкритий для широких мас.

Крім цієї музейної роботи, в Археологічному музеї розгортається і науково-дослідна праця.

Справі кадрів новоутворений музей так само приділяє важливе місце у своїй роботі. Археологічні кадри тепер занадто малі і не можуть задовольнити вимог, які висуває соціалістичне будівництво. У зв'язку з цим порушено клопотання перед сектором науки НКО про те, щоб утворити при Археологічному музеї аспірантуру» [27, 94].

Однак досить швидко стало зрозуміло, що ситуація з Археологічним музеєм, як і в цілому стан та спрямування музейної діяльності, не відповідає завданням системи комуністичної освітньої роботи та системі соцбудівництва, за якими музей визначався як знаряддя пролетарської боротьби за нове суспільство, інструмент культурної революції в соцбудівництві. На виробничій нараді історичного циклу ВУАН від 17.04.1933 р., присвяченій ролі музеїв в системі Академії наук, останнім вказувалося на необхідність «переробляти значну частину своєї роботи, щоб включитися в соціалістичні завдання і пов'язати їх зі своєю реконструкцією, переробляючи ту спадщину, яку музей дістав від давнішої «дореформеної» ВУАН» [28]. Зі всіх музеїв II відділу найбільшу увагу виробничої наради привернув саме Археологічний музей. Було зазначено, що його утворено внаслідок штучного відриву відділу докласового суспільства з системи Музею ім. Шевченка в Києві.

«Історичний Музей повинен віддзеркалювати процеси суспільства. Між іншими знайшлися такі «історики», що в історії знайшли археологічний період і створили в системі ВУАН спеціальний Археологічний музей. Археологія як наука допоміжна, що займається вивченням джерел матеріальної культури, ніколи, навіть в буржуазній історичній схемі не складала окремого розділу історії. ... Отже, Музей Археології, що намагається відображати не зрозумілі суспільні категорії, а свої «археологічні» йому одному тільки зрозумілі не історичного порядку, є не закономірністю в системі нашої радянської Академії... Робітники теперішнього Археологічного музею намагаються цей музей перебудувати – але очевидно надаремно – 3 роки музейзачинений, перебуваєнаконсервації, хочмаєштат такий: директор, зав. відділу, лаборант, препарататор (два служники).... Намагання Музею подати перші дві формації – формацію первісного комуністичного суспільства і формацію рабовласницького, зберігаючи при тому й стару археологічну структуру, є більш ніж невдалою спробою: на нашу думку такий

спосіб є недозволене марне витрачання академічних коштів....Археологічний музей повинен негайно бути перебудований на музей суспільних формацій, або об'єднаний з Музеєм ім. Шевченка. В історичному Музеї Шевченка можна сказати немає ніг, а в Археологічному – голови.

Чим скоріш ми об'єднаємо ці музеї, тим краще буде. Такої ж думки, як нам відомо, дотримується і сектор науки НКО» [29].

Директор музею В.Є. Козловська, яка на той час вже майже 20 років опікувалася археологічною колекцією, незалежно від місця її зберігання, намагалася привернути увагу до болючого місця – фінансування музею, зазначаючи, що саме це, в першу чергу, не давало змоги розгорнути роботу [30]. Проте наступ в масштабах держави вже було розпочато, і окремі виступи фахівців не могли змінити ситуації – новій владі були потрібні інші музеї.

Після висновків виробничої наради почали з'являтися інші – ревізії «бригад обслідування», статті в періодичних виданнях: «Состояние и ближайшие задачи музейной работы в УССР» [31, 96], «Припинити ганебну бездіяльність Археологічного музею» [32].

Керівництво закладом звинувачувалося в рутинерстві та формалізмі, невмінні притягти широку громадськість до праці в Музеї, загальній бездіяльності, відсталості від сучасної науки, бо – Музей називає себе археологічним, тоді як термін цей є «спадщиною буржуазної науки й нічого спільного не має з методологією марксизму-ленінізму». Велася запекла боротьба, щоб «даний музей влити в існуючу мережу науково-дослідних музеїв та підпорядкувати його тим самим завданням, які поставлені перед усіма музеями в епоху соціалістичного будівництва». Н.Д. Полонська-Василенко вважає, що саме з походу на Археологічний музей було започатковано розгром Музейного містечка [33, 25-26].

Категоричне незадоволення діяльністю Археологічного Музею було висловлено і на звідному засіданні Секції Історії матеріальної культури (перехідної структури перед створенням в межах УАН інститутів, до якої увійшов ВУАК). Неминучим результатом такої ситуації стало звільнення директора музею В.Є. Козловської.

«За відверте нехтування своїми обов'язками, за зрив розгортання музейної експозиції, за неприпустимий зажим критики і самокритики, за повне ігнорування партійно-громадських вказівок щодо виправлення неприпустимих хиб в роботі Музею, за переховання в Музеї незарєстрованих архівів, Директору Музею КОЗЛОВСЬКІЙ В.Є. оголосити сувору догану і з роботи Дир. Музею негайно зняти.

Тимчасово викон. обов'язки керівника Музею покласти на наукового співробітника того ж Музею т. МАГУРУ.

Доручити II-му Відділу ВУАН організувати докладне розслідування справи зриву виробничих планів Музею та той факт, що Музей на протязі 3-х років не тільки не опрацював своїх фондів, але і не упорядкував фондів та подати через місяць на Засідання Президії ВУАН.

Вважати за потрібне негайно зміцнити Музей відповідно дібраними науковими робітниками» [34, 407].

Звільнений в той же час з посади завідуючого Музейним містечком П.П. Курінний в підготовленому ним вже в еміграції виданні, зазначав, що Археологічний та етнографічний музеї були «законсервовані». Тобто на ділі їх було викинуто з помешкань та сховано до підвалів 19-го корпусу Києво-Печерської лаври, де вони поступово аж до 1938 року руйнувалися [35, 119-120].

Інші джерела, не заперечуючи ганебного відношення до музейних колекцій, подають дещо іншу хронологію подій. 23 березня 1934 р. було прийняте рішення про виселення Всеукраїнського історичного музею з приміщення, в якому він знаходився від дня заснування, для розміщення в ньому ювілейної виставки, присвяченої 15-річчю Червоної Армії [36, 104-105]. Колекції музею, незважаючи на спроби спротиву дирекції Музею, мали бути переміщені на територію Лаври. У 1935р. на базі художнього відділу Всеукраїнського історичного музею було створено Київський державний музей українського мистецтва, який залишився в тому ж приміщенні. Колекції історичного музею перевезли на територію Лаври і розмістили в шести корпусах заповідника [37, 75]. За постановою Раднаркому України від 11 вересня 1935 р. Всеукраїнський історичний музей отримав попередню назву – Центральний історичний музей (ЦІМ) [38, 4].

Археологічний музей спершу, у 1934 році, в момент запровадження в життя нової організаційної структури ВУАН, було приєднано до новоутвореного Інституту історії матеріальної культури (ІІМК) [39]. Проте вже в наступному 1935 р. Президія Академії наук на прохання заступника наркома освіти т. Хвилі ухвалює рішення передати археолого-етнографічні фонди з ІІМК до фондів історичного музею, залишивши в ІІМК ті матеріали, що йому потрібні для наукової роботи [40, 99].

За розпорядженням Комітету мистецтв при Раднаркомі УРСР від 1.06.1936 року було утворено Комісію по передачі матеріалів Археологічного музею ІІМК при АН УРСР до збірки Центрального історичного музею. До складу комісії від музею увійшли І. Бондар, Т. Тесля, В. Козловська. В процесі роботи комісія відзначила значні недоліки в обліку та збереженні археологічних матеріалів [41, 76]. На серпень 1936 р., за даними В. Козловської, археологічні колекції ЦІМ склалися з колекцій Всеукраїнського історичного музею, колишнього Археологічного музею ВУАН, Археологічного

музею Київського Університету, Археологічного музею Вищих жіночих курсів у Києві [42]

До 1937 року ЦІМ перебував у згорнутому стані. Частина експозицій археологічного відділу («докласового суспільства», «грецькі колонії», «Скіфія») були підготовлені, але не відкриті. Музей не мав приміщень для збереження фондів. Археологічна колекція (150 тис. од. зб.) перебувала у складеному вигляді в ПМК [43, 4-6]

Згадані експозиції археологічного відділу були відкриті у 1941 році [44]. Під час війни частина колекцій була евакуйована до Уфі. Частина археологічних колекцій, яка залишилась в окупованому Києві, перемістили до Педагогічного музею і частково виставили для огляду. Частина археологічних колекцій була вивезена до Німеччини. Після війни більшість з них вдалося повернути.

У 1944 р. музей відновив свою діяльність як Державний Історичний музей. Йому було виділено приміщення колишньої художньої школи на Володимирській, 2 (споруджена у 1936 р.). Археологічні колекції від того часу стали невід'ємною частиною музею.

Продовжуючи започатковану попередниками традицію, Академія наук УРСР у 1966 р. ухвалила рішення щодо створення Археологічного музею як структурного підрозділу Інституту археології АН УРСР.

Отже, історична доля археологічного музею в Києві була складною. Гарний початок справи на межі XIX-XX ст. був загальмований війнами, революціями та новими ідеологічними настановами щодо змісту музейної діяльності. Після Другої Світової війни археологічні колекції стали експонуватися як частина колекцій Історичного музею (нині Національного музею історії України). Експозиція археологічного музею Інституту археології, відкрита у 1969 році, хоча і доступна для безкоштовного відвідування всіх бажаючих, є достатньо академічною і більш придатна для використання під час навчання студентів відповідних спеціальностей. Думка про побудову сучасної археологічної експозиції в Мистецькому арсеналі не втілилася в життя. То ж можливості використання атрактивного археологічного матеріалу для виховання історично свідомого покоління досі залишаються практично невикористаними.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 658, № 1, арк. 64.
2. Колеснікова В.А. В.В. Хвойка та заснування археологічного відділу Київського міського Музею / В. А. Колеснікова // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11. – С. 49-56.
3. Указатель выставки Киевского общества Древностей и Искусств 1897 г. – К., 1897. – 86 с.
4. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 648, оп. 1, № 5, арк. 3.
5. К Археологическому съезду в Киеве. – АЛЮР, Т. 1. – 1899. – С. 73.

6. Антонович В.Б. Об археологических выставках, устроенных ко времени открытия съезда / В. Б. Антонович // Известия XI АС в Киеве 1-20 августа 1899 г. – К., 1899. – № 1-14. – С. 212.

7. Труды XI АС в Киеве 1899 г.– М., 1902. – Т.2. – С. 175-176.

8. ЦДАК України, ф. 442, оп. 630, № 159, арк. 1-2.

9. Краткий указатель предметов, помещенных в Киевском музее древностей и искусств. – К., 1900. – 26 с.

10. НА ІА НАНУ, ф. 2, № 1082.

11. НА ІА НАНУ, ф. 2, № 1087.

12. Освящение и открытие Киевского Художественно-Промышленного и Научного Музея имени Императора Николая Александровича. – К., 1905. – 30 с.

13. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Императора Николая Александровича за 1914 год. – К., 1914. – 35 с.

14. Біляшівський М.Т. Наші національні скарби / М.Т. Біляшівський – К., 1918. – С.14-15.

15. Історія Академії наук України. Документи та матеріали: 1918-1923. – К., 1993. – С. 324

16. Там само, С. 421.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 128.

18. Резолюція Президії Укрнауки про музейну справу в УРСР // Український музей 36.1. – К., 1927. – С. 194.

19. Німенко Н.А. З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура. Вихованець школи проф. М. Макаренка) / Н.А. Німенко // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 407.

20. Коршак К. З практики семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві / К. Коршак // Хроніка археології та мистецтва. Ч. 1. – К., 1930. – С.57-66.

21. Козловська В.Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві / В.Є. Козловська. – К., 1928 – 40 с.

22. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 279, № 835.

23. Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк, Г. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 73.

24. ІР НБУВ, ф. 279, № 835.

25. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, спр. 3426, арк. 47.

26. ІР НБУВ, ф. 279. № 946.

27. Козловська В.Є. Археологічний музей ВУАН / В.Є. Козловська. – Україна, 1932. – № 1-2. – С. 94.

28. Ф. X, № 2324.

29. Ф. X, № 2324

30. Ф. X, № 2324.

31. Кушнириус К. Состояние и ближайшие задачи музейной работы в УССР / К. Кушнириус // Советский музей. – 1932. – № 1. – С. 96.

32. За радянську Академію, 1933, травень.

33. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н.Д. Полонська-Василенко. – К., 1993. – Ч.2. – С. 25-26.

34. Німенко Н.А. З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура. вихованець школи проф. М. Макаренка) / Н.А. Німенко // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 407.

35. Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну / П.П. Курінний. – Полтава, 1994. – С. 119-120.

36. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 200, спр. 6457, арк. 104-105.

37. Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк, Г. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63-80.

38. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 11, спр. 466, арк. 4.

39. Архів Президії НАНУ, пр. № 6 від 13.02. 1934 р.
 40. Архів Президії НАНУ, пр. № 20 від 03.11.1935 р., с. 99.
 41. Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк, Г. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63-80
 42. Науковий архів Національного музею історії України, ф. Р-1260, оп. 1-доп., од. зб. 28.
 43. Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, пр. 11616, арк. 4-6.
 44. Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в Києві. Короткий довідник. – К., 1941. – С. 1-53.

Колесникова В.А. К истории Всеукраинского археологического музея

Статья посвящена предистории возникновения и исторической судьбе археологического музея ВУАН. Охватывает период от создания в Киеве первой археологической экспозиции (1897) до современности. В публикации использованы преимущественно документальные источники.

Ключевые слова: музей, археология, экспозиция, экспонаты, музейные сотрудники.

Kolesnikova V.I. On the history of Ukrainian Archaeological Museum

The article is devoted to prehistory and the historical fate of the archaeological museum of VUAN. It covers a period from the first archaeological exhibition in Kiev (1897) to the present. In the publication are used mainly documentary sources.

Key words: museum, archeology, exposition, exhibits, museum workers.

02.04.2011 р.

УДК 902.1:069.8(477.51)

А.С. Яненко

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ (КАБІНЕТУ) АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМ. ХВ. ВОВКА ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті розглядається розвиток археологічної діяльності Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка на Чернігівщині. Встановлено загальні напрямки археологічної науково-дослідної роботи установи на теренах регіону. Окреслено здобутки Кабінету антропології у царині введення до наукового обігу виявлених під час досліджень артефактів.

Ключові слова: Чернігівщина, Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, археологічні дослідження.

У російській археології першої третини ХХ ст. виділяється особлива «палеоетнологічна школа», що прагнула якомога тісніше зв'язати археологічні дослідження з комплексом природничих наук. У основі розвитку палеоетнологічного напрямку лежала давня традиція вивчення пам'яток кам'яного віку вченими природничої галузі за допомогою методів, що визначалися їхньою основною спеціальністю. Ключові фігури цього наукового напрямку Д.М. Анучин та Хв.К. Вовк залишили

цілу плеяду учнів [1]. З точки зору засновників та учнів «палеоетнологічної школи» антропологія розумілась природничою галуззю знань, мета якої полягала у вивченні людини. 1925 року А.З. Носов напише: «Сучасна антропологія розвинулась в окремі галузі, як от – спеціальну антропологію (науку про людину з погляду морфологічно-біологічного), антропологію передісторичну – палеоетнологію (науку про передісторичні раси та їхнє життя), антропологію етнічну, або етнологію (науку про окремі народи, їх расовий склад та побут) і антропологію соціальну або соціологію (науку про громадське життя людей)» [2]. Ідея заснування установи, яка б проводила комплексні антропологічні дослідження, належала Хв.К. Вовку. Вчений ще за життя доручив використати його науковий спадок (рукописні матеріали, науковий архів, книгозбірня, колекція доісторичних предметів) у наукових цілях спеціально створеній інституції м. Києва, наприклад Антропологічній лабораторії або Антропологічному інституті. Ця установа мала б проводити наукові дослідження в сфері антропологічних наук, головним чином, в пристосуванні їх до України, і по можливості викладати ці науки [3, 141]. Відповідну інституцію було засновано 29 березня 1921 року при Українській Академії наук у безпосередньому віданні Спільного зібрання. Вона набула назви «Музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка» [3, 467].

Діяльність Музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка неодноразово ставала предметом наукових розвідок істориків науки та дослідників наукової спадщини Хв.К. Вовка. Зокрема принципи організації та наукові дослідження етнологічного відділу Кабінету (згодом Музею етнології ім. Хв. Вовка) розглядали у своїх роботах Г.А. Скрипник [4] і В.К. Борисенко [5]. Науково-теоретична діяльність співробітників Музею (Кабінету) антропології та етнології і розвиток ідей наукової школи Хв.К. Вовка у галузі антропометричних досліджень розглядалися у працях О.Г. Таран [6; 7] і О.С. Пахаревої [8]. Окремим предметом дослідження став архів та книгозбірня Хведіра Кіндратовича, що були науковим підґрунтям організації Музею антропології та етнології [9; 10]. Разом з тим археологічна діяльність наукової установи, проведення польових досліджень – рекогносцировок, розвідок, розкопок пам'яток кам'яної та бронзової доби, зокрема на Чернігівщині, лабораторно-камеральна обробка здобутого матеріалу, систематизація, каталогізація, монтування, консервація, виставка артефактів, проведення освітньої роботи у царині передісторії та геології й досі лишається поза межами робіт з історії розвитку вітчизняного археологічного знання.

Метою цієї роботи є дослідження розвитку польової археологічної діяльності Музею

(Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка на Чернігівщини упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. і визначення здобутків установи у царині введення до наукового обігу здобутих під час розкопок артефактів.

Розглянемо віхи становлення інституції, зміни у структурі та штатному розписі установи. Музей антропології та етнології з моменту заснування очолив учень Хведіра Вовка – Олександр Алешо, який безпосередньо займався перевезенням наукової спадщини вчителя з Петербургу. Постійними науковими співробітниками стали Анатоль Носов і Антін Онишук. Інституцію було поділено на три відділи: антропології, етнології та передісторії (палеоетнології), окремо організовано наукову бібліотеку з архівом та фотолабораторією [11, 6]. Перші два відділи фактично були з'єднані, бо в ті часи Музей не мав змоги забезпечити посаду завідувача відділу передісторії. Навесні 1922 р. О.Г. Алешо помер. 31 березня 1922 року Музей був перейменований у Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Тоді ж було скорочено штати Кабінету до чотирьох посад і виокремлено Фотолабораторію в спеціальну академічну установу. Штатними співробітниками інституції довгий час були лише Анатолій Зіновійович Носов – керівничий Кабінету Антропології та Етнології імені Хв. Вовка, Антін Іванович Онишук – консерватор Музею ім. Хв. Вовка, Євген Олександрович Дзбановський – бібліотекар музею, Лідія Савівна Шульгіна – науковий співробітник [12]. Кабінет, що упродовж перших років знаходився на стадії організації, вже з 1923 р. безпосередньо займався науково-дослідною роботою. Разом з тим зміни у підпорядкуванні й структурі відбувались протягом всього часу існування наукового осередку. 2 жовтня 1925 р. на Спільному засіданні Всеукраїнської академії наук України (ВУАН) було вирішено дати кожному відділові Кабінету самостійність, для того, «щоб Україна мала собі в них при Академії Наук дві давно потрібні окремі великі установи: одну – інститут Антропологічно-етнологічний, другу – Музей Етнографічний» [13]. 1926 року була створена спеціальна Комісія по розподілу Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка у складі М.П. Василенка, А.М. Лободи та О.П. Новицького [14], наслідком діяльності якої стало перетворення у 1927 р. відділу антропології та передісторії на окрему інституцію, на чолі якої, як і на чолі відділу етнології, стояв призначений від ВУАН Комітет. У 1928 р. відділ антропології та передісторії було перейменовано у Кабінет антропології ім. Хв. Вовка [15]. 17 жовтня 1929 р. на засіданні історико-філологічного відділу ВУАН на запит Президії про розподіл між Відділами установ, що перебували при Раді Академії, було ухвалено передати Кабінет антропології до II (Фізико-математичного) відділу

ВУАН [16, 38]. Відповідно до цього рішення за структурою відділів ВУАН від 27 квітня 1930 року Музей антропології та етнографії ім. Ф.К. Вовка знаходився у підпорядкуванні президії Фізико-математичного відділу Академії наук [16, 69]. 1933 року за постановою II Відділу Кабінет антропології увійшов до новоствореної Секції історії матеріальної культури [17]. Тоді Кабінет антропології припинив свою самостійну діяльність. У 1934 р. юридична реорганізація завершилась фізичним усуненням провідних співробітників установи – більшість археологів та антропологів були репресовані за звинуваченням у «буржуазному націоналізмі».

Звернімося до науково-дослідної роботи Музею (Кабінету) у галузі археології. Відповідні дослідження проводились у відділі передісторії, що входив до складу спочатку відділу антропології та передісторії, а потім Кабінету антропології, і стосувались, головним чином, пам'яток доби каменю та бронзи.

Археологічне дослідження Чернігівщині в рамках діяльності Музею (Кабінету) було обумовлено вже тією обставиною, що в основу відділу антропології та передісторії, між іншим, було покладено археологічні колекції Хв.К. Вовка та його учнів (зокрема Л.Є. Чикаленка), здобуті під час розкопок у с. Мізин [18].

Активна діяльність, спрямована на обробку, систематизацію, впорядкування археологічної колекції Музею (Кабінету) розпочалася лише з 1924 року. До цього часу відділ антропології та передісторії мав тільки одного співробітника – завідувача А.З. Носова. Тільки наприкінці 1924 року до праці приступив у якості нештатного дослідника М.Я. Рудинський. Саме завдяки йому Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка у другій половині 1920-х рр. розгорнув активну археологічну діяльність. Свою роботу Михайло Якович Рудинський розпочав саме із впорядкування Мізинських колекцій. У 1924 р. відділ антропології разом із підвідділом передісторії розвинув діяльність у напрямку збирання відомостей та різних даних про колекції з розкопок палеолітичної стоянки в с. Мізин на Чернігівщині. Більша частина з цих колекцій (як вже зазначалось) знаходилася при відділі, проте треба було вжити заходів для розшуку решти матеріалів колекції. Було з'ясовано місцезнаходження другої частини палеонтологічної колекції, що її колись покійний проф. Хв. Вовк передав у Москву для визначення акад. М.В. Павловій та проф. Марчику (матеріали знаходились в університетському музеї). Все це дало змогу приступити до більш-менш систематичної розробки та реєстрації колекцій. Метою проведеної роботи була підготовка до публікації «Мізинського збірника», що мав містити якнайповніший комплекс матеріалів палеолітичної доби на території

України [19, 80-81]. Ще у листопаді 1924 року в записці до Наукового комітету НКО про видання періодичного органу Кабінету антропології та етнології керівник установи А.З. Носів вказував на активну підготовку намічених видань, серед яких і праця «Мізинське палеолітичне селище» [19, 57]. Проте здійснити видання такої праці не вдалось. Лише з нагоди десятиріччя ВУАН, Кабінет антропології ім. Хв. Вовка ухвалив експонувати в спеціальній ювілейній виставці Мізинські палеолітичні матеріали (здобуті протягом всіх років розкопів, що велись з 1908 до 1916 р. Ф.К. Вовком та його учнями і були відновлені М.Я. Рудинським 1930 р.) й «випустити в люди хоча б невеличкий путівник по виставці» у формі альбому і мав на меті ознайомити читача із загальним характером місцевості пам'ятки, подати найхарактерніші серії виробів Мізинської палеолітичної стоянки [20]. Відомості про діючу виставку, присвячену Мізинському палеолітичному комплексу, містить й путівник по м. Києву 1930 року видання, де зазначено всі музеї міста та їх адреси [21].

Вже у 1925 р. Кабінет антропології в особі нештатного співробітника і фактичного керівника підвідділу передісторії М.Я. Рудинського розпочав активні польові дослідження на території Чернігівщини. Обґрунтовуючи вибір району розвідок, Михайло Якович зазначав: «Потреба в заглибленні передісторичних розшуків у північно-східній Чернігівщині, цій країні палеолітичного Мізиня, відчувалася давно. Незважаючи на рясні залишки неолітичної доби, виявлені в свій час покійним Ф.К. Вовком та д-ром Л. Чикаленком по Десенських островках, в околицях Мізиня, і давніші знахідки біля с. Пирогівки та в Н.-Сіверському повіті, таких розшуків до останнього часу не проваджено» [22]. 1925 року М.Я. Рудинський здійснив дві «екскурсії». Перша з них відбулась з 20 травня по 12 червня (маршрут: Київ – Новгород-Сіверський – Боровичи – Лісконоги – Новгород-Сіверський – Кудлаївка – Мізин – Разлета – Райгородок – Вишеньки – Київ [23]) й мала на меті дослідити узбережжя Десни в межах колишнього Новгород-Сіверського і Кролевецького районів. Друга «екскурсія» відбулась у вересні (маршрут: Київ – Івіт – Пирогівка – Новгород-Сіверський – Лісконоги – Гремяч – Камінь – Лісконоги – Смяч – Новгород-Сіверський – Київ) [23]. Результатом широкомасштабних розвідок стало відкриття невідомого до того часу району ранньонеолітичної культури з окремими пунктами епіпалеолітичних знахідок на річці Смячці (Смячка I-XVII), відкриття цікавої епіпалеолітичної культури біля сіл Кудлаївка та Лушники над Десною в межах Глухівської округи, картографування близько 30 археологічних пам'яток регіону. Здобуті матеріали поповнили колекції Кабінету [15]. Наукова обробка матеріалу, здобутого

дослідженнями на Чернігівщині, мала результатом публікацію М.Я. Рудинського у редактованому ним «Короткому звітному» [22].

1926 року Михайло Якович за дорученням Кабінету антропології продовжив дослідження археологічних пам'яток Чернігівщини (маршрут: Київ – Новгород-Сіверський – Мамакин – Лісконоги – Новгород-Сіверський; Київ – Вишенька – Великий Вітовець – Дарниця – Київ; Київ – Старосілля – Межигір'я [23]). Після відповідного опрацювання матеріали досліджень були введені до наукового обігу на сторінках академічного видання [24].

Особливої інтенсивності дослідження з палеоетнології досягають у 1927 році, коли співробітники Кабінету провели шість екскурсій-розвідок в різних регіонах Радянської України, серед яких і дослідження Чернігівщини (маршрут: Київ – Новгород-Сіверський – Лісконоги – Мамакин – Новгород-Сіверський – Київ [25]). Це була четверта подорож до району неолітичних знахідок на р. Смячці з метою завершити збирання матеріалів з поверхні й намітити місця для майбутніх розкопів. Значний об'єм та різноманітність артефактів, виявлених на Новгород-Сіверщині, вимагали великої кількості часу для свого опрацювання. Відтак 1928 року до наукового обігу були залучені лише матеріали Надсмячанської стації XIV [26]. 1930 року у статті «Деякі підсумки та ближчі завдання палеоетнологічних вивчень у межах УСРР» М.Я. Рудинський серед іншого узагальнив відомості про відкритий ним ранньонеолітичний район на Новгород-Сіверщині [27].

1928 року співробітники Кабінету антропології не проводили археологічних досліджень на Чернігівщині. Проте вже 1929 року була здійснена Сеймська археологічна експедиція (маршрут Київ – Конотоп – Шаповалівка – Конотоп – Глухів – Дробівка – Мар'янівка – Ворожба – Глушець – Волинцево – Клепали – Путивль – Конотоп – Алтинівка – Заболотово – Духанівка – Нечаївка – Київ). Розвідки проведені спільними зусиллями Глухівського, Конотопського, Сосницького музеїв та Кабінету антропології під керівництвом М.Я. Рудинського. Серед результатів експедиції, що відкрила нову пам'ятку бронзової доби біля с. Мар'янівка на Глухівщині [28], варто відмітити виявлення нового району неолітичної культури своєрідного характеру серед болотяної долини р. Сейму, й особливу культуру мідно-бронзової доби. Під час експедиції було також відзначено низку городищ з керамікою роменського типу і проведено шурфування могильника з трупоспаленням біля с. Камінь на Конотопщині. Матеріали, здобуті Сеймською експедицією, були розподілені між Конотопським та Глухівським музеями [29]. У річнику Кабінету «Антропологія» були надруковані повідомлення Михайла Рудинського та Якова Морачевського, присвячені Мар'янівській стації [28; 30].

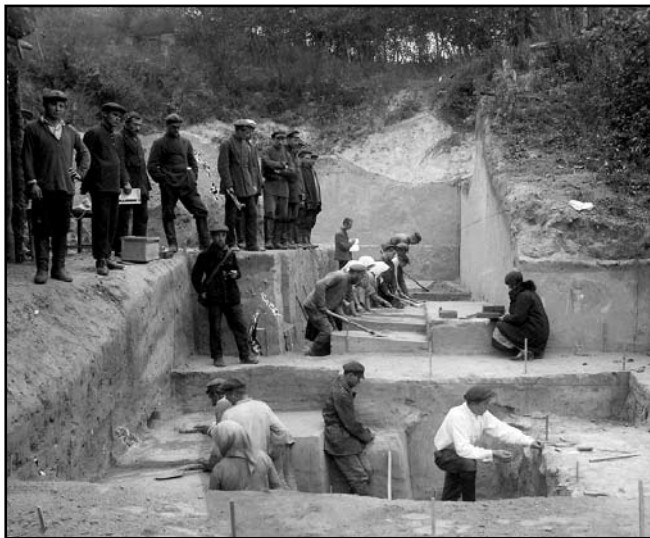

Рис. 1. Розкопки палеолітичної стоянки у с. Мізин восени 1930 року (НА ІА НАНУ, ф. 30 (М.Я Рудинський), спр. 9)

У зв'язку з роботами Сеймської експедиції, варто наголосити, що Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка виконував функції консолідації музейних археологічних та мистецтвознавчих досліджень на теренах Радянської України, в тому числі й на Чернігово-Сіверщині, забезпечував археологічні експедиції регіону відповідними кваліфікованими кадрами у разі нестачі їх на місцях, а також у випадку необхідності додаткового науково-методичного керівництва, сприяв уведенню у науковий обіг здобутків музейної археології Чернігівщини шляхом публікації робіт музейників-археологів у своїх періодичних і монографічних виданнях. Наприклад, у друкованих органах Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка «Бюлетені...» і «Антропології» було надруковано наукові археологічні розвідки Я.М. Морачевського, Ю.С. Виноградського, А.Г. Розанова.

У 1930 р. Музей відновив дослідження Мізинської палеолітичної стоянки [31] (рис. 1). Крім того співробітники Кабінету провели дві екскурсії у регіоні (маршрут: Київ – Пирогівка – Мізин – Кудлаївка – Мізин – Київ; Київ – Терещенківська – Мізин – Київ) [19, 224-225].

У рамках археологічної діяльності антропологічної інституції протягом 1931-1932 рр. продовжувались дослідження Посейм'я та Подесення (маршрут: Київ – Алтинівка – Заболотово – Алтинівка – Бужанка – Погорілове – Вишеньки – Оболонь – Алтинівка; Київ – Мізин – Пирогівка – Юхновка – Горбів – Горки – Дехтярівка – Кудлаївка – Мізин – Радичів – Розлети – Погорілове – Мізин – Лісконоги – Мізин – Новгород-Сіверський – Лісконоги – Пушкарі – Боровичі – Лісконоги – Новгород-Сіверський) [32]. Протягом польового сезону 1932 року М.Я. Рудинському пощастило знайти нову палеолітичну стоянку в с. Пушкарі [33]. У 1933 р.

археолог продовжив роботу із нововідкритою пам'яткою, особливо акцентуючи увагу на дослідженні крем'яного інвентарю [34] (рис. 2).

Протягом 1921-1934 рр. Музей (Кабінет) антропології та етнології проводив й суто музейну роботу, що визначалась як систематизація, каталогізація, монтування, консервація, виставка артефактів тощо [11, 7]. У 1920-х рр. відповідно із поширеною серед музейних співробітників методикою археологічних розкопів, археологічні матеріали під час наукового опрацювання закріплювались на планшети із зазначенням інвентарного (за польовим описом), порядкового номеру та шифру пам'ятки. У такому стані планшети зберігалися і у разі необхідності експонувалися у музеї [35]. Кабінет антропології не був виключенням у цій методиці. Разом із тим інституція не ставила перед собою завдання створити музей у загальнозживаному розумінні. Ті величезні колекції, що поступили до Кабінету (їх треба обчислювати тисячами), на думку співробітників установи, перебували там тимчасово, до їх наукового опрацювання, після чого частина їх мала бути переданою до відповідних діючих музеїв. Кабінет ставив також за мету створити добірні колекції з різних галузей передісторичних студій, насамперед наступні: породи уживані у виробництві кам'яної доби; натуральне розколювання кременю під впливом природних причин; розвиток умілості обробляти камінь; типові асортименти кам'яної індустрії певних діб та певних культур; порівняльні матеріали до вивчення української передісторії. Через брак відповідного приміщення ці колекції, що їх частково було складено Кабінетом вже 1927 року, не були розгорнуті, але між тим були доступні для ознайомлення [36]. Колекції Кабінету антропології, на думку їх упорядників, мали показувати, на що саме має звертати увагу передісторик у своїх студіях, де ті студії проводити і як їх проводити, як треба вивчати окремі передісторичні об'єкти, як їх треба експонувати. Зокрема, принцип експозиції дрібних кремінних виробів на склі, що його вживав Кабінет, запозичили в нього Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка, Державний Білоруський музей у Мінську, Кременчуцький, Ізюмський та інші музеї Радянської України. З цією метою з чисельних передісторичних матеріалів Кабінету вибиралися лише відповідні колекції, що характеризували певні культурні епохи передісторичного прогресу взагалі та певні культурні особливості місцевого характеру, певні виробничі процеси кам'яної доби, техніку обробки каменю, кістки, виготовлення гончарських виробів [15].

Ще одним напрямком діяльності Кабінету антропології у галузі археології була підготовка наукових кадрів для самостійної дослідницької роботи, зокрема польових досліджень. З цією метою з ініціативи гуртка молоді, куди увійшли співробітники деяких наукових установ м. Києва

Рис. 2. Розкопки палеолітичної стоянки у с. Пушкарі 1933 року (НА ІА НАНУ, ф. 30 (М. Я. Рудинський), спр. 33)

і викладачі київських шкіл та за згодою Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка при Кабінеті утворився спеціальний гурток Антропології та Передісторії. До його складу вступили такі особи, як Н.В. Романенко, О.І. Воробієва, Л.Є. Кістяківський, К.П. Старжевський, М.С. Мушкет, Н.І. Брояківська, Г.І. Власенко, А.М. Вороний, М.П. Ткач, В.Х. Шевченко та О.В. Якубський [37]. Заснувався гурток в грудні 1927 р. і перші організаційні його збори відбулися в приміщенні Кабінету антропології 28 грудня 1927 р. Збори ухвалили головну мету гуртка – «обізнатися членам його з науковими даними про людину та її давноминуле» – зокрема з антропології, передісторії та геології. З Передісторії передбачалось набути наступних знань: розпізнавання різних фаз палеоліту та неоліту, класифікація різних груп матеріалу Кабінету, опис та обмір цих матеріалів, підготовка до самостійних розшуків та рекогносцировок. Для досягнення зазначеної мети було взято аналітико-синтетичну систему навчання, а характер робіт повинен був носити переважно практичний характер. За вказівками керівників (з антропології – А.З. Носова, з передісторії – М.Я. Рудинського) переводились практичні вправи на антропологічному та археологічному матеріалі Кабінету. Рівнобіжно студіювалися окремі книжки та літературні джерела і зачитувались як реферати на засіданнях гуртка. Члени гуртка, а також співробітники з інших установ мали змогу опрацьовувати здобутий під час археологічних досліджень на Чернігівщині матеріал, а також працювати з Мізинськими колекціями дореволюційного періоду. Кожен учасник гуртка відвідував 2-3 години на тиждень для індивідуального опрацювання археологічного матеріалу при Кабінеті антропології [38].

Наукова дослідна діяльність Кабінету

антропології припиняється остаточно у 1934 р., коли інституція перестала існувати, розчинившись у складі новоутвореного Інституту історії матеріальної культури, а М.Я. Рудинський був звинувачений у антирадянській діяльності та висланий на Північ [39].

Більшість археологічних колекцій, що були сформовані під час науково-дослідної роботи установи, збереглися до сьогодні у фондах Національного музею історії України.

Таким чином, утворений 29 березня 1921 р. Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка протягом свого існування проводив активні археологічні дослідження на теренах Чернігівщини. Зокрема співробітник Кабінету М.Я. Рудинський виявив та закартографував більш ніж 30 археологічних пам'яток, відновив розкопки палеолітичної стоянки Мізин, відкрив палеолітичну стоянку Пушкарі, смячкінську культурну ранньонеолітичну групу тощо. Опрацьовані археологічні матеріали вводилися до наукового обігу на сторінках академічних видань, зокрема у щорічнику Кабінету «Антропологія». Музейна діяльність Кабінету антропології виявилась у підготовці колекцій кам'яної доби до експонування, систематизації, каталогізації та монтуванні артефактів. Також помітним явищем стала підготовка виставки Мізинського палеолітичного комплексу, що розпочала свою роботу 1930 року. Кабінет антропології проводив роботу у царині підготовки кваліфікованих кадрів археологів, які б були добре обізнані з методами проведення польових передісторичних досліджень й активно долучалися до опрацювання колекцій, здобутих на Чернігівщині. Незважаючи на юридичне знищення Кабінету антропології та репресивні заходи влади щодо співробітників установи, наукові погляди, методи та принципи їхньої діяльності мали помітний вплив

на подальший розвиток вітчизняних археологічних досліджень у галузі дописемної історії.

Посилання

- Платонова Н.И. История археологической мысли в России (последняя треть XIX – первая треть XX вв.): Автореф. диссерт. на соиск. уч. ст. д.и.н. / Н.И. Платонова. – СПб., 2008. – 50 с.
- Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437д, арк. 1.
- Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали / [відп.ред. П.С. Сохань]. – К., 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
- Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г.А. Скрипник. – К., 1989. – С. 111-128.
- Борисенко В.К. Нариси з історії Української етнології 1920-1930-х рр. / В.К. Борисенко – К., 2002. – С. 12.
- Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 / О.Г. Таран. – К., 2003. – 9 с.
- Таран О. Науково-теоретична діяльність Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв.Вовка при ВУАН / О. Таран // Vita antiqua. – 1999. – №2. – С. 247-250.
- Пахарева О.С. Французько-російське наукове співробітництво в галузі антропології у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 / Олександра Сергіївна Пахарева. – К., 2009. – 17 с.
- Черновол І.В. Виставка книжкового зібрання Федора Кіндратовича Вовка: [текст] / І.В. Черновол // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 115-118.
- Черновол І.В. Федір Вовк і його книжкове зібрання: [Текст] / Уклад. і авт. передм. І. В. Черновол. – К.: Інститут археології НАНУ. – К., 2009. – 39 с.
- Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч.І. – 50 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 1167, арк. 29 зв.
- НА ІН НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 в, арк. 29.
- НА ІН НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 в, арк. 30.
- Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІРНБУВ), ф. Х, № 18639, 7 арк.
- Історія Національної Академії наук України. 1929- 1933: Документи і матеріали / [відп.ред. П.С. Сохань]. – К., 1998. – 542 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
- Архів Президії НАН України, протокол 9, арк. 27.
- НА ІА НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 436, арк. 2.
- Історія Національної академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали / [відп.ред. О. С. Онищенко]. – К., 1998. – 762 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
- Мізін. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в оствіленні Федора Вовка / [ред. М. Я. Рудинський]. – Вип. І. – К., 1931. – С. 15-16.
- Київ. Провідник / [ред. Федір Ернст] – К., 1930. – 797 с.
- Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 13-32.
- НА ІА НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 в, арк. 1.
- Рудинський М.Я. Смячка // Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С.118-122.
- НА ІА НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 в, арк. 2.
- Рудинський М.Я. Допитання про культуру «мезолітичної» доби на Україні / М.Я. Рудинський // Антропологія. Річник Кабінету. 1927. – К., 1928. – Вип. І. – С. 73-94.
- Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень у межах УСРР / М.Я. Рудинський // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1930. – К., 1931. – Вип. IV. – С. 165-176.
- Рудинський М.Я. Мар'янівська стація: (з матеріалів експедиції понад Сеймом) // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 179-190.
- Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1929 рік // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 229-230.
- Морачевський Я.М. Кераміка Мар'янівської стації / Я.М. Морачевський // Антропологія. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка. 1929. – К., 1930. – Вип. III. – С. 191-202.
- Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР / Н.А. Береговая // Материалы и исследования по археологии СССР № 81. – 1960. – С. 144.
- НА ІА НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 в, арк. 3.
- ІРНБУВ, ф. 278, № 2885.
- НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 26а, арк. 35.
- Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896-1948 рр.) / О.Є. Черненко // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернівці, 2007. – С. 52.
- Кабінет антропології ім. Ф. Вовка // Антропологія. Річник Кабінету. 1927. – К., 1928. – Вип. І. – С. 188.
- НА ІА НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 г, арк. 32.
- НА ІА НАНУ, ф. І (Хв. Вовк), оп. 1, спр. 437 в, арк. 26-27 зв.
- Граб В.І. Доля М.Я. Рудинського / В.І. Граб, О.Б. Супруненко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 97-98.

Яненко А.С. Деятельность Музея (Кабинета) антропологии и этнологии им. Ф. Вовка и археологические исследования на Черниговщине

В статье рассматривается развитие археологической деятельности Музея (Кабинета) антропологии и этнологии им. Ф. Вовка на Черниговщине. Установлены основные направления археологической научно-исследовательской работы учреждения на территории региона. Очерчено достижения Кабинета антропологии в области введения в научный оборот обнаруженных по время исследований артефактов.

Ключевые слова: Черниговщина, Кабинет антропологии и этнологии им. Ф. Вовка, археологические исследования

Yanenko A.S. Activities of the F. Vovk Museum (Cabinet) of Anthropology and Ethnology and archaeological research in the Chernihiv region

The article discusses the evolution of the archaeological activities of the F. Vovk Museum (Cabinet) of Anthropology and Ethnology in the Chernihiv region. General directions of archaeological scientific research in the region are determined. Also outlined are the Cabinet's achievements in terms of introduction to scientific use of the artifacts found during excavation.

Key words: the Chernihiv region, the F. Vovk Museum (Cabinet) of Anthropology and Ethnology, archaeological research.

30.03.2011 p.

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИКИ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті досліджується питання висвітлення діяльності музейних закладів, що функціонували при громадських товариствах Правобережної України останньої третини XIX – початку XX ст. як вагомого складника загальних історико-краєзнавчих досліджень, у періодичних виданнях самих товариств. Охарактеризовано їх внесок у виявлення, збір, опрацювання й представлення у власних експозиціях місцевих старожитностей, значення цієї роботи для збереження майбутнім поколінням багатьох пам'яток старовини. Показана роль діячів громадських товариств Правобережної України в розвитку музейної справи та в історико-краєзнавчому вивченні Волині.

Ключові слова: музей, пам'ятка старовини, екскурсійна діяльність, археологічні розвідки, опис, облік, збереження пам'яток.

В умовах розбудови незалежної України помітним явищем стало зростання зацікавленості історією окремих регіонів. Її наукове висвітлення неможливе без критичного засвоєння здобутків подвижників краєзнавчого руху попередніх поколінь, багатого досвіду громадських організацій, у складі яких вони працювали. Повернення до наукового обігу спадщини вітчизняних краєзнавців та краєзнавчих установ минулого, ознайомлення із зібраними та опрацьованими ними матеріалами сприяє розвитку української історичної науки, подальшому відновленню призабутих сторінок історії рідного народу.

Дослідження теми дає змогу підкреслити значущість історико-краєзнавчої і пам'яткознавчої діяльності для збереження національної культурної спадщини, потребу підтримки в незалежній Україні цілісної системи такої роботи.

Упродовж останньої третини XIX – початку XX ст. певний внесок у вивчення минулого України, в тому числі і Волині, зробили громадські товариства Правобережної України. Окремим пунктом статутів таких товариств було положення про організацію музеїв, завдання яких полягало у збереженні та популяризації унікальних пам'яток старовини регіону. Певну увагу на їх діяльність звертали періодичні видання цих товариств – часописи «Київська старовина», «Записки Українського наукового товариства», «Записки Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства», «Волинський історико-археологічний збірник», «Труди Товариства дослідників Волині».

Намагання по-новому, у руслі національного відродження, розкрити питання участі музейних закладів в історико-краєзнавчому вивченні

Правобережної України належить дослідженням Л. Баженова [1], С. Гаврилюк [3], М. Костриці [7; 8], С. Заремби [5]. Але відсутні роботи, де б аналізувалися питання висвітлення діяльності музеїв у періодичних виданнях самих товариств. Тому і надалі існує потреба в узагальнюючих та спеціальних дослідженнях, які б детально проаналізували різносторонню пошукову, науково-дослідницьку, пам'яткоохоронну роботу музейних закладів громадських товариств Правобережної України останньої третини XIX – початку XX ст., показали їх внесок в історико-краєзнавче вивчення регіону, у тому числі й Волині.

Мета статті полягає в тому, щоб охарактеризувати як періодика висвітлювала історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів, їх внесок у вивчення та висвітлення минулого Правобережної України, Волині, збереження історико-культурних пам'яток.

У період останньої третини XIX – початку XX ст. помітну участь у пошуку і збереженні пам'яток старовини – поруч з офіційними установами та громадськими товариствами – брали музейні заклади. У зазначений період музейні установи можна поділити на два типи: світські – музеї наукових та культурно-освітніх установ, та давньосховища – заклади музейного типу, організовані при церковних братствах і церковно-археологічних товариствах.

Так при Південно-західному відділі Російського географічного товариства існував етнографічно-статистичний музей [17], при Українському науковому товаристві в Києві – археологічний музей [18], при Товаристві дослідників Волині – Волинський музей [16], який у 1913 р. в міру накопичення матеріалів переріс у Волинський центральний музей [11]. При Волинському церковно-археологічному товаристві функціонувало Волинське єпархіальне давньосховище старожитностей, відкрите 15 травня 1893 р. – за рік до заснування товариства. Очолював давньосховище відомий краєзнавець, музеєзнавець, дослідник історії Волині О. Фотинський [2]. Їх діяльність висвітлювали «Записки Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства», «Київська старовина», «Записки УНТ» та інші видання. Вони зазначали, що першочерговим напрямом діяльності музеїв в історико-краєзнавчих дослідженнях регіону став пошук пам'яток старовини. Це була обов'язкова умова накопичення необхідного кожному музеєві матеріалу.

Виявлення історичних старожитностей і вивчення історії краю відбувалося шляхом пожертвування у музей конкретних пам'яток [4, 17], оприлюднення серед населення інформації про функціонування музейного закладу із проханням передавати йому історичні реліквії. Весною 1873 р. Південно-західний відділ Російського географічного товариства надрукував у часописі, а також розіслав окремим відбитком оголошення про

збирання предметів для етнографічного музею. Так до музею товариства надійшли від П. Чубинського інтер'єр хати на Поділлі, типи одягу селян Полісся [4, 11, 25]. У 1875 р. музей нараховував близько 800 експонатів.

У звіті про роботу Волинського церковно-археологічного товариства за 1895 р. говориться, що його керівництво зверталось із проханням до волинського духовенства «про повідомлення відомостей стосовно історичних, археологічних та етнографічних особливостей краю» [10, 2].

До звернень через пресу, публікації програм збору пам'яток, необхідних для музею, їх переліку вдавалося і Товариство дослідників Волині. Наслідком такої роботи було надходження до музею предметів старовини [12].

Ефективним шляхом виявлення старожитностей і поповнення ними музеїв були археологічні розкопки та проведення експедицій, які в той час називалися екскурсіями.

Неоціненний внесок у такий вид діяльності зробив дослідник історії України та Волині, член багатьох громадських товариств В. Антонович. «...Антонович уряджує цілу низку археологічних екскурсій в землю колишніх Сіверян, Полян, Древлян, Тиверців..., розкопує могили в багатьох місцях, між іншим в Чернігівщині, Полтавщині, на Поділлі і Волині...» [13, 20]. Часто у власних публікаціях використовував власноруч віднайдені та досліджені на теренах Правобережної України археографічні матеріали, сакральні архітектурні пам'ятки й О. Левицький. Зокрема, на Волині він вперше побував у 1882 р. Мета його поїздки полягала в обстеженні давніх церков, монастирів, приватних колекцій, збірок документів у державних установах та організаціях «... для витягу з давніх актів, що збереглися в архівах при різних установах, відомостей, які стосуються історії православної церкви в Південно-Західній Русі в період XVI-XVII ст.» [3, 237].

Шляхом проведення експедицій досліджував історію, в тому числі і історію Волині, П. Чубинський – один із організаторів і членів Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Експедиція в Південно-Західний край на чолі з П. Чубинським протягом двох років збрала матеріал для семи томів (дев'ять книг).

Виявлення і збір історичних пам'яток проводило за допомогою екскурсій і Товариство дослідників Волині та музей при ньому. Цим займалася в основному історична секція. Так, Я. Яроцький досліджував старожитності Овруцького повіту, О. Фотинський – Острозького, М. Белонін – територію в басейні річки Ірші. Науково-пошукова екскурсія в Овруцький і Новоград-Волинський повіти була організована за власні кошти Я. Яроцьким, А. Михайловим, М. Дунаєвським. Виявлені знахідки

поповнили музей Товариства [3, 224].

Серед церковних музейних закладів екскурсії організовували Волинське єпархіальне давньосховище разом із Волинським церковно-археологічним товариством. Їх учасники обстежили храм Св. Василя в місті Овручі, Дерманський, Городищенський, Любарський монастирі, де віднайшли рукописні пам'ятки і стародруки.

Індивідуальні наукові експедиції Волиню з метою вивчення її пам'яток і поповнення єпархіального давньосховища здійснював О. Фотинський. В селі Губин він виявив старовинну ікону Архистратига Михаїла, у містечку Локачі – іконописне зображення Ісуса Христа у чаші з кров'ю, у місті Ковелі – ікону «Страсті апостола Іоанна Богослова», познайомився із бібліотекою Загорівського монастиря. Завдяки клопотанням О. Фотинського віднайдену ним бібліотеку Загорівського монастиря майже у повному складі передано Волинському єпархіальному давньосховищу [3, 225-226].

Логічним продовженням пошукової роботи музеїв було належне опрацювання старожитностей, їх облік та опис. Обліковувалися всі предмети, які надходили у музей, записувалися в інвентарні книги або журнали обліку. Таку книгу мав музей при Товаристві дослідників Волині [14].

Менш кваліфікованою була система опису виявлених старожитностей. Внаслідок відсутності єдиного положення і вимог до організації регіональних музеїв кожен із закладів здійснював цю роботу так, як вважав за потрібне. Облік та опис старожитностей, які надходили в музеї, належні умови їх зберігання робили експонати придатними для огляду та наукового вивчення. Серед музеїв найкращою ситуацією щодо збереження старожитностей була у Волинському єпархіальному давньосховищі та музеї Товариства дослідників Волині.

У періодичних виданнях того періоду зазначається, що музеями експонувався весь зібраний матеріал за типами наявних пам'яток: церковне начиння, рукописи, стародруки, монети, тощо. Експозиції всіх музейних закладів повинні були підпорядковуватися ідеї приналежності краю до Російської імперії. Однак, тут містилося чимало експонатів, які давали можливість при їх уважному вивченні бачити самобутність історичного минулого регіону.

Якщо екскурсійною роботою, в переважній більшості, охоплювалося місцеве населення, то публікації історико-краєзнавчих досліджень на основі залучення музейного матеріалу давали змогу музейним установам заявити про себе набагато ширше. Цим вони сприяли пробудженню зацікавленості історією і пам'ятками Правобережної України, Волині, активізації історико-краєзнавчих досліджень.

З музейними закладами тісно співпрацювали

М. Петров, О. Левицький, М. Біляшівський, І. Каманін, В. Перетц та ін. На основі матеріалу Волинського єпархіального давньосховища М. Істомін підготував доповідь, яку виголосив на XI археологічному з'їзді (Київ, 1899 р.). Згодом вона лягла в основу статті «Нариси з іконографії Волинського давньосховища в м. Житомирі» [6]. Г. Крижановський підготував нарис про рукописні Євангелія XV-XVII ст. [9]. О. Фотинський написав до збірника статтю «Юрій Немирич» [15]. І. Каманін опрацював рукописи, що надійшли з Дерманського монастиря. Серед світських музейних закладів волинезнавчими студіями відзначався музей при Товаристві дослідників Волині та його спадкоємець – Волинський центральний музей.

Важливим напрямом історико-краєзнавчої роботи музеїв у справі висвітлення історії краю було представлення зібраних і збережених ними старожитностей для експонування на різноманітних виставках місцевого та загальноросійського рівнів. Найбільше уваги волинським старожитностям було приділено на XI археологічному з'їзді, що, як уже зазначалося, проходив у Києві в 1899 р. Від Волинської губернії історичні реліквії представляло Волинське єпархіальне давньосховище.

Віддаючи належне участі музейних установ в історико-краєзнавчих дослідженнях, варто відзначити, що їх внесок у справу був неоднаковий. Першість у цій галузі спочатку належала церковним музейним закладам. Однак вузька конфесійна обмеженість у діяльності, постійна підконтрольність з боку керівництва єпархій не дозволили їм перетворитися на повноцінні регіональні музеї. На межі XIX – XX ст. ініціатива перейшла до світських музеїв, які стали справжніми центрами згуртування наукових волинознавчих сил.

Матеріали періодики громадських товариств Правобережної України дають змогу бачити, що незважаючи на певні прорахунки та упущення, зумовлені періодом власного становлення та відсутністю належного досвіду, діяльність музейних закладів у справі історико-краєзнавчого вивчення регіону дала змогу нагромадити докладні наукові відомості та досвід організації історико-краєзнавчих досліджень, що в цілому витримали випробування часом і зберігають свою практичну цінність і в наші дні. Тому дослідження надбань музейних закладів і надалі є актуальним і необхідним.

Посилання

1. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Лев Васильович Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
2. Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 3-4.
3. Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмищини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія, 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
4. Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества. – Т. I. : – К. : Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1874. – 497 с.
5. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.
6. Истомин М.П. Наброски по иконографии Волинского древлехранилища в г. Житомире / М. П. Истомин // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 1-18.
7. Костиця М.Ю. Волинське Церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М.Ю. Костиця // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 34-41.
8. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
9. Крижановский Г.Я. Рукописные Евангелия Волинского епархиального древнехранилища (историко-диалектические очерки) / Г.Я. Крижановский // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 1-75.
10. Отчет о состоянии Волинского церковно-археологического общества в 1895 году // Там само. – С. 1-5.
11. Отчет о деятельности Общества исследователей Волины и Волинского центрального музея за 1913 г. – Житомир: Электрическая типография наследника М. Дененмана, 1915. – С. 33-34.
12. Там само – С. 37-41.
13. Павлуцкий Г.В. Антонович як археолог / Г.В. Павлуцкий // Записки Украинского научного товариства в Києві. – Книга III. – К. : Друкарня Першої Київської Друкарської Спілки, 1908. – С. 15-22.
14. Труды Общества исследователей Волины. – Т. VI. – Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1911. – С. 11-12.
15. Фотинский О. Юрий Немирич. Эпизод из истории Волины XVI века / О. Фотинский // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры; Житомир : Тип. и литография М. Дененмана, 1896. – С. 3-29.
16. Фотинский О. А. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волины / О.А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волины. – Т. I. – Житомир : Тип. М. Дененмана, – 1902. – С. 1-35.
17. Шищенко П. Україна у світовому географічному русі (до 135-річчя Південно-західного відділу географічного товариства) / П. Шищенко, Н. Муніч // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 9 (542). – С. 3-7.
18. Щербань Т.О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907 – 1921 рр.) / Т.О. Щербань // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 23-33.

Заец Л.О. Деятельность музейных учреждений в отображении периодики общественных союзов Правобережной Украины (последняя треть XIX – начало XX вв.)

В статье исследуется вопрос отображения деятельности музейных учреждений, которые функционировали при общественных союзах Правобережной Украины последней трети XIX – начала XX вв. как основной части общих историко-краеведческих исследований, в периодических

изданиях этих союзов. Охарактеризован их вклад в выявление, сбор, обработку и демонстрацию в собственных экспозициях местных древностей, значение этой работы для сохранения будущим поколениям многих памятников древности. Показана роль деятелей общественных союзов Правобережной Украины в развитии музейной деятельности и в историко-краеведческом изучении Волыни.

Ключевые слова: музей, памятники старины, экскурсионная деятельность, археологические исследования, описание, учет, сохранение достопримечательностей.

Zaiets L.O. The role of periodicals by community organizations in Right-bank Ukraine in public enlightenment about museums (the last third of the 19th - beginning of the 20th century)

The article is concerned with the activity of museums run by public organizations in Right-bank Ukraine in the last third of the 19th and early 20th centuries as an important part of historical studies and regional ethnography. The role of periodicals in the enlightening of the public about museum activity is focused on. The contribution of the museums to the detection, collection, processing and presentation of local antiquities in personal exhibits is characterized. It is highlighted that this work was of great value for saving many ancient monuments for future generations. The role of public figures of public organizations in Right-Bank Ukraine in the development of museum, historical studies and regional ethnography of Volyn is underlined.

Key words: museum, monument, sightseeing activities, archaeological exploration, description, registration, preservation of monuments.

24.03.2011 р.

УДК 94(477.51)'1920/1930':069

Н.М. Дмитренко

ЕКСПОЗИЦІЯ МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

В праці розглянуто питання розвитку музейної експозиції в означений період, а також вплив та наслідки соціально-політичних процесів на ідеологічний та речовий зміст експозиції. Висвітлено реакцію компартійних органів на недоліки в експозиційній роботі місцевих музеїв.

Ключові слова: музей, експозиція.

Минуле, сучасне та майбутнє – сполучені судини. Сучасний процес наукового осмислення історичного розвитку суспільства дає змогу реконструювати минуле, щоб історія не втратила внутрішніх зв'язків і не виглядала окремим уламком життя або випадковістю. На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно зростає інтерес до національної історико-культурної спадщини, яка значною мірою зосереджена в музейних закладах. Якщо музей – це храм муз, то вівтарем цього храму є експозиція, головна складова частина музею, яка

несе на собі інформативне, ідеологічне та емоційне навантаження. Відтак дослідження досвіду та доробку музеїв в справі побудови експозиції набуває особливого значення.

У перші пореволюційні роки у працях музеєзнавців було порушено актуальну проблему створення експозиції. Значний інтерес становить робота М. Романова «Местные музеи и как их устраивать», де уперше запропонована схема побудови експозиції краєзнавчих музеїв за відділами природи, праці, історії та суспільного життя, побуту та художньої творчості [1]. Розробці теоретичних питань створення музейної експозиції приділяв увагу в своїх працях Ф. Шміт, де доводив залежність методів підбору та схеми показу експонатів від типу музею – науково-дослідного, публічного чи навчального [2]. Закономірності розвитку системи показу експонатів досліджені М. Формаківським [3]. Питання відображення українського історичного процесу в музейній практиці порушив С. Підгайний [4]. Важливим джерелом інформації стосовно структури експозиції місцевих музеїв Конотопа, Сосниці, Остра, Сум є статті їх очільників, що увійшли до збірника «Український музей» [5]. Фундаментальністю відрізняється праця Г. Михайловської, в якій розглянуто питання розвитку принципів побудови експозиції в дореволюційному та радянському музеї [6]. Р. Маньковська розглядає поступове затвердження тематичного принципу у побудові музейної експозиції у 20-30-х рр. ХХ ст. [7].

До середини 20-х рр. ХХ ст. головним чином завершується утворення музейної мережі на Північному Лівобережжі. Період первісного накопичення експонатури музеями скінчився. Розпочалась робота по науковому вивченню фондів та побудові експозиції. В музейне життя запроваджуються нові принципи побудови експозиції як то її відкритість, доступність, ідейна та тематична єдність. Експозиція мала бути науково обґрунтованою та побудованою з дотриманням історико-хронологічного принципу.

Укрголовполітсовітою у 1922 р. була розроблена програма реорганізації музейної справи, яка передбачала заснування великої мережі соціальних музеїв, перебудову експозицій на нових науково-методичних засадах. Програма наголошувала, що експозиція повинна відтворювати «динаміку соціальних відносин», наповняла на необхідності популяризації успіхів соціалістичного життя, збиранні матеріалів сучасності та охороні пам'яток, пов'язаних з революційними подіями [8, 1].

На периферії програма соціологізації музеїв набула певного поширення у середині 20-х р. У Конотопському музеї були створені відділи сільського господарства (22 експонати) та історико-революційний (39 експонатів) [9, 17]. Остерський

музей місцевої старовини та природи, який виріс з Остерського педагогічного музею, мав педагогічний відділ (239 експонатів) з підвідділами: дошкільним, шкільним та після шкільним [10, 290]. Педагогічний відділ у 1923 році працював у Новгород-Сіверському музеї [11, 57]. В Сумському художньо-історичному музеї діяв виробничий відділ, експонати якого відображали процес виробництва цукру [12, 241]. «Тільки тоді музеї можуть стати для трудящого люду осередками політично-освітніми, коли зібрані там експонати буде розташовано в соціологічному порядку, а не в антикварному. Розставляючи експонати в музеї, не можна тепер уже дивитися, аби вони були розміщені тільки по типах – церковні, побутові, археологічні, чи окремі колекції, зібрані певним чином. Для політосвітніх установ такий спосіб не годиться, бо в такому разі керівник може дати глядачеві тільки пояснення щодо окремих експонатів, тоді як потрібно дати певні широкі картини культурно-історичного розвитку народу в ту чи іншу добу» [13].

Свій відбиток в музейних експозиціях знайшла політика українізації. Окружні інспектури освіти видали свій наказ для підвідомчих установ: «При всіх політосвітніх закладах на селі організувати гуртки українознавства. В музеях заснувати українські відділи, де скупити все, що торкається до України та її культури» [14, 5]. Місцеві музеї відгукнулись, створивши етнографічні відділи, які давали знання з побуту, культури, економіки та географії своєї округи. Етнографічні та історико-етнографічні відділи у другій половині 20-х рр. працювали у Сосницькому, Конотопському, Остерському, Роменському та Ніжинському музеях [10, 298; 15, 44, 3, 9]. Відрізнялись вони кількістю етнографічного матеріалу та якістю побудови експозиції, яка на той час мала пряму залежність від об'ємів фінансування. Маємо враження відвідувача Ніжинського окружного музею від побаченого в етнографічному відділі: «Дальший відділ етнографічний одразу розхолоджує відвідувача; він скандально бідний та безхарактерний. У такому цікавому місті, як Ніжен, з його різноманітною людністю, що в торгівлі та промисловості XVII – XVIII ст. займав першорядне місце, можна було б сподіватися цікавішого матеріалу для етнографічно-побутового відділу. Нічого про греків, а ніженське золотарство виявлено лише колекцією золотарських струментів та металових вотивних платівок з виображенням ніг, рук, вухів, очей; ганчарі – яскраві вироби яких прикрашають ніженський базар – виявлені десятком цяцьок. Це все через те, що музей цього року нічого не одержав на операційні витрати» (Збережена орфографія оригіналу) [16, 304].

Перехід до нової економічної політики (1921) спричинив, на думку більшовицького керівництва держави, посилення буржуазного впливу на трудящих.

До розряду ідейних висловлювачів реставрації капіталізму потрапляють нова буржуазія, заможне селянство та українська автокефальна церква. Держава змінює курс безрелігійного виховання на антирелігійне. В першій половині 20-х рр. церковні відділи працювали в Конотопському, Остерському, Новгород-Сіверському та Ніжинському музеях. Іноді культові речі входили до складу відділу мистецтв як у Роменському окружному та Сумському художньо-історичному музеях, де вони демонструвались, як високохудожні вироби, походження та існування яких не надавали класового характеру. Після проголошення курсу на антирелігійну пропаганду, виконуючи розпорядження керівних органів, музейники робили спроби наповнити новим ідеологічним змістом церковні відділи. Одним із перших антирелігійний відділ був відкритий у Роменському окружному музеї. Створили його разом зі Спілкою Воявничих Безвірників [17, 72].

Розбудова індустріальної держави поставила нове завдання перед музеями – відобразити динаміку та успіхи промислового будівництва. На початку 20-х рр. деякі музеї мали відділи, які висвітлювали традиційні кустарні промисли своєї місцевості – Роменський, Лохвицький музеї [15, 9, 19-20]. Наприкінці 20-х рр. в музеях створювались відділи соціалістичного будівництва, які демонстрували зразки місцевої промислової продукції. В Роменському музеї це був макет борошняного виробництва, колекція предметів керамічного, ткацького та цегляного виробництва [17, 20, 48]. Виробничий відділ Сумського художньо-історичного музею демонстрував процес виробництва цукру [12, 241]. Позитивним моментом у цій справі було те, що музеї сприяли розповсюдженню політехнічних знань.

Своє відображення в музейних експозиціях знайшла і наступна політико-економічна кампанія. 1927 р. став початком процесу колективізації селянських господарств. У Конотопському та Роменському окружних музеях були створені сільськогосподарські відділи. Силами музейних працівників виготовлялись діаграми, графіки та плакати, які свідчили про розвиток місцевого сільського господарства та динаміку створення колективних господарств [9, 17; 17, 54].

Активному відображенню соціально-політичних процесів в республіці сприяли тимчасові музейні експозиції з питань індустріалізації країни та соціалістичної перебудови села. Наприкінці січня 1929 р. Укрголовнаука своїм листом звертає увагу державних та окружних музеїв на важливість для народного господарства справи збільшення врожайності. Музеї повинні зробити свій внесок в цю справу, влаштуовуючи виставки, присвячені проблемам підвищення врожайності [17, 66]. Експонатами сільськогосподарського відділу Роменського музею

стають зразки злакових культур, насіння бур'яну, складаються графіки проведення колективізації на Роменщині, створена пересувна виставка «Весняна посівна компанія» [17, 20; 18, 2].

Вихованню нової людини з соціалістичною свідомістю сприяли виставки та червоні кутки місцевих музеїв, присвячені історії революційної боротьби. У 1925 р. до 20-річчя першої російської революції та 100-річчя повстання декабристів Сумський художньо-історичний музей створив виставку, експонати якої мали місцевий характер: література та ілюстративний матеріал, документи жандармського управління та судових установ, фотографії [19, 3-3 зв]. Лебединський музей створив червоний куток, експонати якого висвітлювали події 1905 р. Матеріали для нього зібрані учасниками та свідками тих подій – мешканцями Лебединя [20, 14].

У 1930 р. була розроблена типова схема окружного (місцевого) краєзнавчого музею. Згідно нової схеми експозиційна частина музею повинна була складатися з 5 постійних відділів: природничого, історико-культурного, історії революції, народного господарства та соціалістичного будівництва [21, 27-28].

Процес перебудови музейної експозиції за типовою схемою призвів до шаблонного вигляду експозиції – місце високохудожніх речей заступали плакати, графіки, діаграми. Нез'ясованість та відсутність конкретних вимог до ідейного вмісту експозиції не вносили ясності в питання, як музейними засобами проілюструвати головну тезу «марксової діалектики» – «вся история существующих до сих пор обществ есть история борьбы классов». У звіті директора Роменського музею за 1930 р. відзначалось: «Музей провів велику методичну роботу щодо практичного здійснення марксовської експозиції. 8 листопада 1930 р. музей було відкрито в новому приміщенні (колишня Олександрівська церква. – *Авт.*) При чому замість колишніх відділів весь матеріал подано за комплексом в купі, щоб суцільно міг ілюструвати органічний розвиток суспільства та класових протиріч в межах кожної епохи» [18, 5-5 зв].

Реагували місцеві музеї відповідним чином і на резонансні події загальнодержавного значення. Після вбивства С.М. Кірова (1934), у Новгород-Сіверському музеї був створений куток, який носив його ім'я. Експонатами кутка були плакати, газети, фотокартки. Прикрашав куток плакат з написом: «Величність слави перемог соціалізму будуть найгіднішим пам'ятником товаришу Кірову» [22, 17]. Цілком ймовірно, що такі кутки мали місце у значній кількості музеїв.

Попри всі намагання політичного керівництва держави створити нову за ідеологічним змістом музейну експозицію, структура та якісний склад експонатів багатьох місцевих музеїв на початку 30-х рр. залишались такими, де чітко проглядались

науково-просвітницькі традиції дореволюційного музею. В середині 30-х рр. партійне керівництво Чернігівської області висловлює занепокоєння станом периферійних музеїв. Урожайним на цілу низку статей у центральній та місцевій пресі про факти шкідництва в музеях Чернігівської області став 1937 р. Постанова обкому КП(б)У «Про стан і роботу музеїв області» визнавала вказівки газет «Правда», «Комуніст», «Більшовик» про факти підривної роботи буржуазних націоналістів і троцькістсько-бухаринських ворогів в музеях Чернігівщини та оприлюднила напрямки цієї роботи: «Ігнорування вказівок Маркса-Енгельса, що «история всех до сих пор существующих обществ, за исключением первобытной общины, была историей борьбы классов». Класова боротьба робітників і селян проти феодально-поміщицької і капіталістичної експлуатації зовсім не відбита в експозиціях музеїв (Глухів, Путивль, Новгород-Сіверський). Замість цього ідеалізуються царі (Глухів), організатори чорносотенних погромів (Новгород-Сіверський) та чумаки-куркулі (Ромни). У Путивльському музеї протаскувалась контрреволюційна фашистська теорія про вищі і нижчі раси. У Новгород-Сіверському музеї фальсифікувалась історія більшовицької преси. Під текстом «Зразки ліберальної та дрібнобуржуазної преси 1905-1906 рр.» були подані екземпляри більшовицьких газет. Особливо по-шкідницькому показана в музеях епоха Жовтневої революції і громадянської війни. Не показана роль Леніна-Сталіна, керівна роль більшовицької партії за соціалістичне та національне визволення. До цього ж в музеях не впорядковані відділи соціалістичного будівництва. Антирелігійна пропаганда підмінялась голим показом культових речей, не показана контрреволюційна роль церкви і релігії. Музейні бібліотеки до останнього часу були засмічені контрреволюційною літературою та альбомами і фотокартками різних фашистських наймитів» [23, 8-9].

Підіймається хвиля тотальної перевірки місцевих музеїв, чи не найголовною метою якої була відповідна перебудова експозиції та кадрова чистка. В результаті перевірки Путивльського музею було виявлено, що в експозиції про походження людини «протягнута теорія про вищі і нижчі раси». Директор музею Шарапов звільнений з посади за приховування контрреволюційної літератури [24, 56]. Доповідна записка завідуючого обласного ВНО Тягнієнка до культвідділу Чернігівського обкому висвітлює стан Остерського музею: «У відділі сучасного періоду розміщені плакати та діаграми загальноосвітнього і республіканського значення, відомостей про район немає. Загальний недолік музею полягає в тому, що в підборі експонатів робітники музею перевагу віддають різним археологічним знахідкам, а матеріалів історичних не вишукують. Запису спогадів

старих людей про прокляте минуле, про тяжкі умови життя за старих часів – не організовано. Науковий співробітник музею Максимович звільнений, як ненадійна особа» [23, 30-32].

Головною причиною недоліків у побудові експозиції Новгород-Сіверського музею перевірка визначила відсутність кваліфікованих кадрів. «Наявність експонатів дозволяє музею всебічно показати район, але штати музею навряд чи забезпечать в повному обсязі цей показ» [25, 67-70]. В середині 30-х рр. двоє директорів музею Гапєєв та Вернігор були звільнені зі своїх посад. Музей м. Глухова, хоча й не приймав відвідувачів з 1934 р., також підлягав перевірці. «Навіть поверхневий перегляд матеріалів музею призводить до висновку, що будь-яка система показу відсутня. Відділ родового суспільства представлений двома черепами, кількома кістками мамонта та кам'яними знаряддями праці. Музей майже не ілюструє свої експонати матеріалами та цитатами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна» [25, 70 зв.].

Не в ліпшому стані, на думку перевіряючих, були справи у Конотопському та Сосницькому музеях. Перевірка Конотопського музею виявила суттєві недоліки в побудові експозиції, зокрема, те, що теми революційної боротьби на Конотопщині у 1905 та 1917 рр., стаханівський рух, індустріалізація, соціалістичне будівництво, соціалістична культура та побут не знайшли належного відображення [25, 78]. Відмітила перевірка 1938 р. і політичну неблагонадійність співробітників музею. Екскурсовод І.Б. Болотін у 1937 р. мав догану за притуплення класової пильності – «не реагував на контрреволюційні розмови товариша по службі Бондаря, який не вірив у можливість побудови комунізму в нашій країні, і в день смерті Леніна казав таке: «Ленін помер, але є люди, які гадають, що краще б Ленін був живий, а ленінізм хай би помер». Лаборант Бондар звільнений у січні 1937 р.» [25, 78].

Недоліки у роботі Сосницького музею виглядали так само, як і недоліки Конотопського. Але на відміну від другого особовий склад працівників Сосницького музею не викликав нарікань завдяки заступництву з боку секретаря РПК Бакуліна, який вважав директора музею Ю.С. Виноградського та наукового співробітника В.Я. Захарченка спеціалістами музейної справи [25, 81].

Перевірка Роменського музею знайшла експозицію як таку, що протирічить ученню Маркса-Леніна. Весь колектив музею піддався нищівній критиці. «Директор Семенчик М.М. в музеї працює з 1920 р. За наказом обласного ВНО № 73 від 7 вересня 1937 р. з посади звільнений, але районний ВНО допустив його до роботи. Науковий робітник Гальон У.П. з 4 жовтня 1937 р. заарештований як ворог народу. Екскурсовод Бугрій П.Х. своїм викладанням не може задовольнити відвідувачів –

ідеалізує чумаків, не висвітлює класової боротьби. Зав. бібліотекою Італійський С.О. працює в музеї з 1937 р. Залишити його на посаді не можливо, фонд засмічений шкідливою літературою. Архаїчна література розташована на хорошому місці, а твори Леніна-Сталіна в поганому місці» [25, 85-88].

За підсумками перевірки місцевих музеїв бюро Чернігівського обкому КП (б)У виносить наприкінці 1938 р. постанову «Про роботу музеїв Чернігівської області», яка визнає роботу музеїв незадовільною. «Більшість районних музеїв не мають повних збірок творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Бібліотеки не очищені від ворожої літератури (Конотоп, Сосниця, Ромни). Всі районні музеї не мають єдиної схеми побудови експозиції. В ряді музеїв існуюча експозиція протирічить вченню Маркса-Леніна і за своїм змістом шкідлива (Глухів, Ромни, Новгород-Сіверський). Науково-дослідну роботу проводить лише Чернігівський, Сосницький та Роменський музеї. Решта музеїв цим не займаються. Масово-політичну роботу проводять не систематично, тематика екскурсій не актуалізована. Всі музеї не відбили в експозиціях наші досягнення. Частина музеїв протягом декількох років взагалі ніякої роботи не проводила. Глухівський музей закрито в 1934 р., Конотопський музей закритий 6 місяців. Отже, основне завдання бути могутнім засобом соціалістичного виховання трудящих, музеї не виконують.

Бюро постановляє:

- 1) організувати про обл. ВНО сектор по керівництву роботою музеїв;
- 2) очистити кадри від ворожих елементів;
- 3) поставити питання перед ЦК КП(б)У та РНК про збільшення штатів наукових робітників музею і прирівняти зарплатню робітників музеїв в районах до ставок середніх шкіл, а обл. музеїв до ставок вузів;
- 4) розробити єдину схему побудови експозиції;
- 5) очистити бібліотеки музеїв від ворожої літератури, збільшити асигнування для поповнення їх творами класиків марксизму;
- 6) посилити керівництво музеями шляхом систематичного заслуховування відчитів директорів музеїв на засіданнях МКП, міськради, РВК;
- 7) організувати в м. Чернігові, як філіал обласного музею, музей мистецтв, для чого передати до новоутвореного музею всі художні експонати районних музеїв» [25, 27-29].

Початок 20-х рр. позначився в музейній справі активним пошуком нових принципів та форм побудови експозиції. В пореволюційні часи подальший пошук нових форм експозиційного показу викликав до життя тематичний принцип, коли певна тема змальовувалась за допомогою речей відповідних часу. Надалі цей принцип стає переважаючим в більшості місцевих музеїв.

Керівники культурної справи вбачали в музейній

експозиції потужний інструмент соціалістичного виховання мас. Співробітники музеїв зобов'язані були чітко реагувати на всі соціально-політичні процеси в державі. В музеях створювались експозиції, які відображали ці процеси. Допоміжним засобом в реалізації цих завдань були виставки, музейні та позамузейні екскурсії. Початок 30-х років позначився черговим етапом перебудови експозиції на засадах «марксистської діалектики». Але перевірки місцевих музеїв констатували відсутність позитивної динаміки в цьому процесі.

Наприкінці 30-х рр. серед головних причин недоліків у справі побудови експозиції було визнано послаблення контролю з боку партійного керівництва та значна кількість ворожих політично несвідомих працівників в музеях. Особовий склад працівників змінився у шести з восьми працюючих в 1938 р. місцевих краєзнавчих музеях. В наш час, коли музейна справа переживає черговий етап свого розвитку, надзвичайно актуальним є вивчення досвіду музейників 20-30-х рр., щоб в майбутньому уникнути помилок та збочень у справі виховання патріотів свого краю.

Посилання

1. Романов Н.И. Местные музеи и как их устраивать. – М., 1919.
2. Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиции. – Л., 1919.
3. Очерки истории музейного дела в СССР. – Вып. IV. – М., 1968.
4. Підгайний С. З концепцій українського історичного процесу в музейній практиці. – Харків: Держвидав України, 1930.
5. Український музей. Збірник 1. – К., 1927.
6. Михайловская А.И. Музейная экспозиция. Организация и техника. – М., 1964.
7. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К., 2000.
8. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф.16, спр. 30.
9. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО), ф. Р-593, оп. 1, спр. 1752.
10. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862.
11. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1747.
12. Український музей. Збірник 1. – К., 1927. – С. 241.
13. Красное знамя. – 1924 – 22 ноября. – № 268.
14. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1746.
15. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 2017. Там само, ф. Р-60, оп. 1, спр. 796. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30.
16. Глобус. – 1928. – Жовтень. – № 19. – С. 304.
17. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 1151.
18. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 36.
19. ДАСО, ф. Р-33 оп. 1, спр. 27.
20. ДАСО, ф. Р-33 оп. 1, спр. 28.
21. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 9, спр.373.
22. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 11, спр. 361.
23. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 815.
24. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 88.
25. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270.

Дмитренко Н.М. Экспозиция городских музеев Северного Левобережья как отражение социально-политических процессов в обществе (20-30 гг. XX ст.)

В статье рассмотрены вопросы развития музейной экспозиции, а также влияние и последствия социально-политических процессов на идеологическое и предметное содержание экспозиции. Показана реакция компартийных органов на недостатки в экспозиционной работе городских музеев.

Ключевые слова: музей, экспозиция.

Dmitrenko N.M. Exposition of the city's museums of North Left-bankness as reflection of socio-political processes in society (20-30-th years of the XX-th century)

In labour the question of development of museum display is considered in a marked period, and also influence and consequences of socio-political processes on ideological and material maintenance of display. The reaction of communist party organs is reflected on defects in a display works of local museums.

Key words : museum, exposition.

25.03.2011 р.

УДК 562/569:502.4(477.52)

О.М. Ковальчук
О.М. Козлов

ДО ПИТАННЯ ПРЕДСТАВЛЕНOSTІ ВИКОПНИХ РЕШТОК АНТРОПОГЕНОВОЇ ТЕРІОФАУНИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У М. ПУТИВЛІ

У статті піднімається проблема збереженості викопних решток тварин у краєзнавчих музеях Сумської області. Наводиться якісна та кількісна характеристика палеоостеологічного матеріалу, датованого пізньоплейстоценовим і ранньоголоценовим віком, з фондів Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі. Підкреслюється значимість та перспективність подальшого пошуку та вивчення викопних решток тварин різного віку на регіональному рівні.

Ключові слова: викопні рештки, фонди краєзнавчих музеїв, антропогенова теріофауна, *Mammuthus primigenius*, *Coelodonta antiquitatis*, *Cervus elaphus*, Путивльський район.

Фосилізовані рештки організмів минулих епох є специфічним видом природних ресурсів, які можна використовувати з науково-дослідницькою, навчально-виховною та промисловою метою [4, 190; 6, 25-26]. Основними проблемами, пов'язаними зі збереженістю та використанням викопного остеологічного матеріалу, знайденого на теренах Сумської області зокрема та України в цілому, є його неточна ідентифікація (в музейних установах районного рівня немає фахівців, які могли б безпомилково визначити приналежність викопних решток тварин певного виду), неправильне заповнення або повна відсутність етикетки біля зразка, а також, що найголовніше, відсутність належної площі експозиції та фондів, необхідної для розміщення всього колекційного матеріалу

[8, 114-116]. Саме тому важливим на сьогодні є впорядкування інформації про викопні рештки тварин, які перебувають у складі фондів краєзнавчих музеїв області, мають певну наукову та експозиційну цінність, проте часто зникають без користі для науки [10, 18].

Мета статті полягає у визначенні якісного та кількісного складу викопних решток хребетних тварин плейстоценового та голоценового віку з фондів Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль (далі – ДІКЗ), встановлення їх зв'язку з відкладами річок, а також інтерпретація існуючих археозоологічних відомостей про знаходження цих видів у складі матеріалів археологічних розкопок, які проводилися в Путивльському районі на початку та в середині ХХ ст.

У результаті опрацювання фондової колекції ДІКЗ встановлено, що 12 наявних одиниць остеологічного матеріалу належать трьом видам ссавців: мамонту шерстистому, носорогу шерстистому, оленю шляхетному.

1. Мамонт шерстистий *Mammuthus primigenius* Blumenbach, 1799 – стегнова кістка (ПКМ 315) завдовжки 80 см. Забарвлення кістки світло-сіре, кісткова тканина щільна, дистальний епіфіз зруйнований. Діаметр проксимального епіфіза становить 26 см. Кістка була знайдена у 1935 р. в урочищі Сонцев Яр (Путивльський район). Поряд із нею знайшли також великогомілку кістку сірого кольору зі зруйнованими епіфізами, вкриту борознами (максимальна довжина – 42 см). Ймовіріше за все, обидві знайдені кістки належали одній статевозрілій особині мамонта, про що свідчить повна облітерація епіфізарних швів. Відносний геологічний вік знахідок – пізній плейстоцен-ранній голоцен.

У фондах музею знаходяться також 7 одиниць викопного остеологічного матеріалу цього виду, датованих нами пізнім плейстоценом, без точної інформації про місце знахідки. Зокрема, йдеться про добре збережену плечову кістку (максимальна довжина – 51 см, діаметр дистального епіфіза – 13 см, проксимального епіфіза – 9 см).

Крім того, у фондовій колекції Путивльського ДІКЗ перебувають шийний хребець мамонта (24 × 24 см, один із виростків зруйнований, поверхневий шар кістки здиблений) та 5 фрагментів і цілих молярів різного ступеня збереженості: 1) 17 пластин, частина зуба зруйнована, емаль не збереглася, жувальна поверхня увігнута (її довжина – 18 см); 2) 14 пластин, корінь зуба зруйнований, довжина жувальної поверхні – 16 см; 3) 22 пластини, з них 4 «робочих», довжина жувальної поверхні – 29 см; 4) фрагмент, 12 пластин з пухирчастою поверхнею (її довжина – 15,5 см); 5) 17 пластин, довжина жувальної поверхні 20 см, корінь зуба гіллястий (моляр був переданий до музею в 1887 р.). Судячи з морфології знайдених зубів (M_1 , M_2) та враховуючи кількість їх

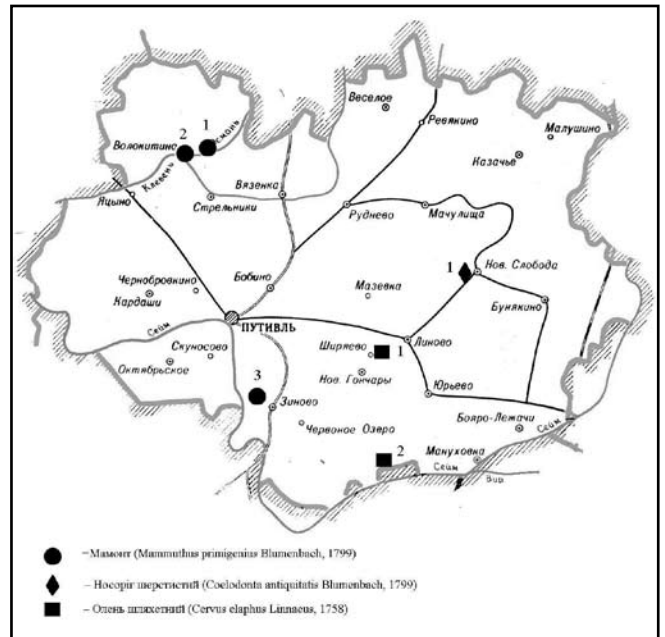

Рис. 1. Карта Путивльського району з позначеними місцезнаходженнями викопних решток окремих видів ссавців плейстоценового та голоценового віку

дентинних пластин, можна припустити, що вони належали щонайменше 3 особинам мамонта віком 9, 20 та 25 років [5, 49; 11, 782].

Кістки мамонта в Путивльському районі знаходили також у 1951 р. в суглинку під час земляних робіт у с. Кочерги (рис. 1, 1) [13, 123]. Масивна стегнова кістка тварини цього виду була знайдена у 1969 р. у плейстоценових відкладах поблизу с. Волокитине (рис. 1, 2) і зараз перебуває у складі фондової колекції Сумського обласного краєзнавчого музею. І.Г. Підоплічко повідомляє також про знаходження хребця мамонта раннього голоценового віку у чорноземному шарі в околицях с. Харівка Путивльського району під час розкопок курганів у 1950 р. під керівництвом В.А. Ільїнської [13, 125].

2. Носоріг шерстистий *Coelodonta antiquitatis* Blumenbach, 1799 – права половина нижньої щелепи буроватого кольору, що свідчить про алювіальний генезис її захоронення. 2 зуби збереглися повністю, 2 частково зруйновані та мають чіткі сліди ерозії емалі, 2 альвеоли щелепи порожні. Максимальна довжина кістки – 37 см, висота щелепи у дистальній і проксимальній частині – відповідно 5 і 12 см. Щелепа носорога була знайдена у 1926 р. у відкладах пізньоплейстоценового віку під час розкопок на березі р. Сейм (більш детальна інформація про місце знаходження не збереглася).

Вартою уваги є знахідка двох кісток від однієї особи шерстистого носорога у проваллі Хрестище в околицях с. Нова Слобода Путивльського району у 1950 р. [13, 123]. У попередніх публікаціях нами відзначалося, що найчастіше викопні рештки шерстистого носорога знаходять в алювіальних відкладах крупних річок, що можна пояснити

найбільш сприятливими умовами існування виду в місцях концентрації його решток [3, 216; 7, 28]. Як зазначає А.А. Чубур, мамонт і шерстистий носоріг були типовими долинними тваринами, тобто тяжіли до заплави, що в належному обсязі забезпечувала їх фітомасою [15, 26]. Ці види потребували високопродуктивних пасовиськ, характерних для розширень заплави. Шерстистий носоріг виступав у якості важливого едификатора лісових плейстоценових екосистем [9, 42; 12, 152; 14, 218].

3. Олень шляхетний *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758 – 3-гіллястий ріг (КП 12078 / А-474) зі збереженою розеткою та 2-ма зруйнованими гілками, вкритий борознами (етикетка – «ріг лося»); 4-гіллястий ріг, 2 гілки якого відламані. За методикою М.К. Верещагіна та І.М. Громова, остеологічний матеріал по цьому виду можна датувати середнім голоценом [1]. Інформація про місце та обставини знаходження решток шляхетного оленя з фондів Путивльського ДІКЗ не збереглася.

11 кісток від трьох особин цього виду знайдені під час археологічних розкопок скіфського городища VI-V ст. до н.е. в околицях с. Шириєве (рис. 1, 1), ще 4 кістки від однієї особини виявлені в процесі дослідження слов'янського поселення VII-VIII ст. біля с. Волинцеве Путивльського району (рис. 1, 2) [13, 122]. Слід відзначити, що шляхетний олень, разом із сарною та лосем, виступає маркером алювіальних тафономічних асоціацій ссавців родини Cervidae, що виражається у приуроченості місць існування цього виду до річкової заплави.

Таким чином, можна стверджувати, що викопні рештки представників антропогенової теріофауни з фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль мають певну експозиційну цінність. Наукова цінність більшості експонованих решток нівелюється у зв'язку з відсутністю географічної прив'язки до території та інформації про обставини їх знаходження. Важливими завданнями на сьогодні є збереження знайденого остеологічного матеріалу, а також активізація пошуків місцезнаходжень викопних решток хребетних тварин плейстоценового та голоценового віку в Путивльському районі. У цьому контексті найбільш перспективними є алювіальні відклади р. Сейм, р. Есмань та р. Клевень.

Посилання

1. Верещагин Н.К., Громов И.М. Сбор остатков высших позвоночных четвертичного периода / Н.К. Верещагин, И.М. Громов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 36 с.
2. Ковальчук О.М. Бальна оцінка стану збереженості викопних решток хребетних тварин антропогену за матеріалами археологічних та палеонтологічних досліджень / О.М. Ковальчук // Тези доповідей Конференції молодих дослідників-зоологів – 2010 (м. Київ, Інститут зоології НАН України, 20-21.04. 2010 р.). – Київ, 2010. – С. 22-24.
3. Ковальчук О.М. До питання про знахідки викопних решток шерстистого носорога у відкладах плейстоцену Північно-Східної України / О.М. Ковальчук // Зоологічна наука в

сучасному суспільстві: Мат-ли Всеукр. наук. конф., присвяченої 175-річчю кафедри зоології. – Київ-Канів, 2009. – С. 215-218.

4. Ковальчук О.М., Козлов О.М. До історії палеозоологічних досліджень на Сумщині / О.М. Ковальчук, О.М. Козлов // Наукові пошуки: Збірн. наук. праць молодих учених, присвячений 85-річчю Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – С. 189-195.

5. Ковальчук О.М. Одонтометричний аналіз викопних решток хоботних (Proboscidea: Elephantidae) плейстоцену Сумської області / О.М. Ковальчук // Сучасні проблеми природничих наук: Матеріали V Всеукраїнської студентської наукової конференції (21-22 квітня 2010 р.). – Ніжин: Наука-сервіс, 2010. – С. 49-51.

6. Ковальчук О.М. Палеонтологічні ресурси Сумської області в контексті стратегії їх раціонального використання / О.М. Ковальчук // Актуальні проблеми дослідження довкілля: Матеріали III регіональної наукової конференції студентів та молодих учених (22-23 травня 2010 р., м. Суми). – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2010. – С. 24-27.

7. Ковальчук О.М. Про знаходження викопних решток шерстистого носорога *Coelodonta antiquitatis* Blumenbach, 1799 в антропогенових відкладах Сумської області / О.М. Ковальчук // Тези доповідей Конференції молодих дослідників-зоологів – 2009 (м. Київ, Інститут зоології НАН України, 8-9.04. 2009 р.). – Київ, 2009. – С. 28-29.

8. Ковальчук О.М. Про стан збереженості викопного остеологічного матеріалу в краєзнавчих музеях та можливості його покращення / О.М. Ковальчук // Сумська старовина. – 2010. – № 30. – С. 113-118.

9. Ковальчук А.Н. Проблема происхождения вида *Coelodonta antiquitatis* Blumenbach, 1799 (Artiodactyla: Rhinocerotidae) в палеонтологическом освещении / А.Н. Ковальчук // Целостность вида у млекопитающих: изолирующие барьеры и гибридизация: Материалы Международной научной конференции (Петергоф, 12-17 мая 2010 г.). – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2010. – С. 42.

10. Ковальчук А.Н. Результаты изучения плейстоценовой териофауны и перспективы палеозоологических исследований в Сумской области (Украина) / А.Н. Ковальчук // Современная палеонтология: классические и новейшие методы. Тезисы VII Всероссийской научной школы молодых ученых-палеонтологов (4-6 октября 2010 г., ПИН им. А.А. Борисяка РАН). – М., 2010. – С. 18-19.

11. Корнієць Н.Л. Дослідження індивідуального віку мамонтів / Н.Л. Корнієць // Доповіді АН УРСР. – 1959. – № 7. – С. 780-784.

12. Підопличка І.Г. Краткий обзор фауны палеолита УССР / И.Г. Подопличка // Советская археология. – 1940. – № 5. – С. 151-158.

13. Підопличко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І.Г. Підопличко. – Київ: Видавн. АН УРСР, 1956. – Вип. 2. – 236 с.

14. Смирнова О.В. Реконструкция истории формирования и развития лесного пояса Восточной Европы в голоцене / О.В. Смирнова // Динамика современных экосистем в голоцене: Материалы Российской научной конференции – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2006. – С. 217-223.

15. Чубур А.А. Система человек-мамонт в бассейне Десны (культурная адаптация в верхнем палеолите) / А.А. Чубур. – Курск, 1993. – 60 с.

Ковальчук А.Н., Козлов А.Н. К вопросу представленности ископаемых остатков антропогеновой териофауны в фондах Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивле

В статье поднимается проблема сохранности ископаемых остатков животных в краеведческих музеях Сумской области.

Приводится качественная и количественная характеристика палеоостеологического материала, датированного позднелепестовым и раннеголоценовым возрастом, из фондов Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивле. Подчеркивается значимость и перспективность дальнейшего поиска и изучения ископаемых остатков различного возраста на региональном уровне.

Ключевые слова: ископаемые остатки, фонды краеведческих музеев, антропогенная териофауна, *Mammuthus primigenius*, *Coelodonta antiquitatis*, *Cervus elaphus*, Путивльский район.

Kovalchuk O.M., Kozlov O.M. To the question of presence of the fossil rests of the Quaternary theriofauna in the funds of the State historical-cultural reserve in Putivl

The problem of safety of the fossil rests of animals in the regional museums of the Sumy area was examined in the article. Qualitative and quantitative description of palaeosteological material, dated by Late Pleistocene and Early Holocene age, from the funds of State historical-cultural reserve in Putivl was brought. Meaningfulness and perspective of further search and study of fossil rests, which have different geological age, were underlined at the regional level.

Key words: fossil rests, funds of regional museums, Quaternary theriofauna, *Mammuthus primigenius*, *Coelodonta antiquitatis*, *Cervus elaphus*, Putivl district.

24.03.2011 р.

УДК 903.04(477)069.444

Н.В. Яцик

ЗОЛОТОТКАНА ТАСЬМА XI-XIII СТ. В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЛУХІВ»

Стаття присвячена дослідженню і проведенню реставраційно-консерваційних робіт фрагментів золототканої тасьми XI-XIII ст. із фондів Національного заповідника «Глухів».

Ключові слова: фрагменти одягу, археологічний текстиль, шовкова тканина.

Релігійні і політичні зв'язки Київської Русі і Візантії в X-XIII ст. впливали на становлення якісно нового рівня економічного і культурного розвитку суспільства, пожвавлення міжнародних торговельних відносин з країнами Сходу та Середземномор'я.

Одним із показників сили і багатства Київської Русі у сфері матеріальної культури було вбрання, яке уособлювало високий економічний і культурний потенціал суспільства. Сформоване на глибоко генетичних традиційних основах, воно збагатилося елементами візантійської культури, утворивши власну естетичну формулу.

В епоху раннього середньовіччя шовковий текстиль був одним із найважливіших об'єктів міжнародної торгівлі. Їм визначалась вартість деяких

товарів, наприклад рабів. Згідно договору Ігоря з Візантією 945 р., раб оцінювався в два шматки шовку, з яких можна було пошити дві довгополюх сукні. Шовком сплачувалися інколи державні борги, нагороджували, дарували царям і послам, сплачували заробіток найманцям [7, 57].

У зовнішньоекономічних зв'язках древньої Русі шовк, як відомо, відігравав значну роль. Про рівень якості шовкового імпорту говорять знахідки шовкових виробів, виявлених на території російських князівств більш ніж в 200 місцях. Вони згруповані, в основному, по басейнам Волги та Дніпра, тобто по місцям тих важливих шляхів, які з'єднували Східну Європу з країнами Сходу та Середземномор'я.

Дослідження пам'яток матеріальної культури Київської Русі, зокрема виробів із шовкових тканин, є однією з актуальних проблем, над якими працюють фахівці з історії текстилю. У своїх роботах вони всебічно вивчають технологію ткацтва, що, зрештою, наближає істориків до з'ясування загальної картини формування й розвитку економічних і культурних відносин країн Східної Європи X-XIII ст. У цьому контексті слід згадати праці М.В. Фехнера [7], Л. Клочко [3], Н.Ю. Бредіса [1]. Проте у результаті роботи археологів щорічно з'являються нові знахідки, у тому числі і тканин, які потребують поглибленого вивчення та знаходження їх місця в системі класифікації текстилю.

Для вивчення міжнародних економічних відносин домонгольського періоду важливим є питання місцезнаходження виробничих центрів, звідки шовкова продукція надходила у Східну Європу, що дозволить з'ясувати, з якими із східних країн Середземномор'я Русь підтримувала торговельні зв'язки.

М. Фехнер, виходячи із даних структурного аналізу фрагментів археологічного текстилю (характер сировини, якість пряжі, будова тканини і орнаментация), розділяє їх на чотири групи по основним центрам їх виробництва, до яких належать Візантія, Середня Азія, Іран та Іспанія. Незважаючи на те, що техніка виготовлення шовкових тканин деяких регіонів швидко набувала спільних рис завдяки пожвавленню культурних та економічних зв'язків, шовкоткацькі майстерні різних країн все ж таки зберігали свої місцеві традиційні елементи. Так, у Візантії ткалі виробляли тканини в техніці пітканої саржі, це означає, що на лицевій стороні переважали перекриття ниток піткання і щільність тканини утворювалась за рахунок цих ниток: на одиницю виміру, тобто на 1 см² ниток піткання припадало в півтора-два рази більше ниток основи. Характерною особливістю візантійських тканин було ще і застосування для основи тонкої, сильно скрученої пряжі, а для піткання – більш товстої, без круту. Між тим на Сході ткалі використовували і не скручену, і прядиво ледь помітного круту.

Бронзові підвіски та фрагменти золототканої тасьми з поховання по вул. К.Цеткін у Глухові

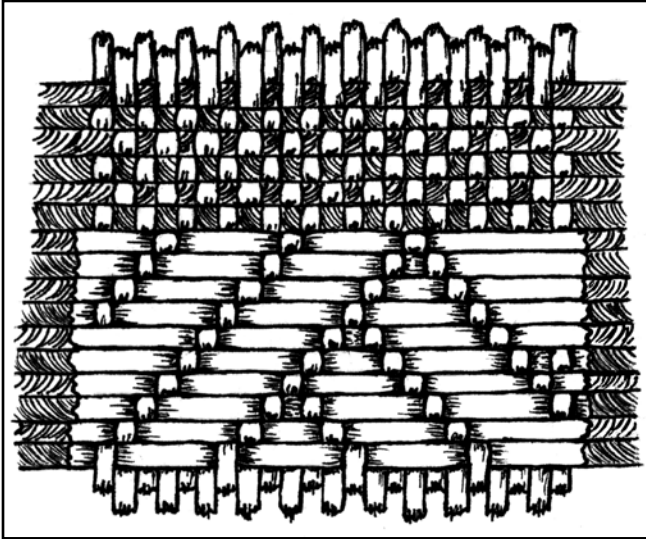
Середньоазіатські майстри використовували відносно товсту не скручену пряжу майже однакової якості для основи і для піткання, а в шовкоткацьких майстернях Ірану тканини вироблялись із тонких слабо скручених ниток. Важливою ж особливістю далеосхідних тканин було те, що вони виконувались в техніці основної саржі, тобто на лицевій стороні переважали перекриття ниток основи і на 1 см² припадало в два рази більше основних ниток, ніж ниток піткання [7, 60-61].

Більш детально зупинимося на золототканих стрічках, які побутували в широкому асортименті у населення Давньої Русі упродовж XI-XIII ст. Особливе місце в оздобленні вбрання того часу посідали шовкові і золототкані стрічки-тасьми, які завозили у великій кількості з Візантії та Іспанії, щоб задовольнити потреби широких верств населення. Залежно від ширини тасьми, нею оздоблювали різні частини вбрання. Широкою обшивали погруддя, верхню частину рукавів та поділ сорочок і тунік. Тонку тасьму використовували для облямівки плащів, вінців, стоячих комірів та манжетів, а також у різноманітних комбінаціях декорування всього вбрання. Візантійська тасьма була цупкою, блискучою, мала зигзагоподібний плетений, рідше фігурний, орнамент із зображенням образів святих. Іспанські декоративні стрічки вирізняються пластичністю і декором, в якому переважають геометричні орнаменти [2, 527].

Наше дослідження базується на рідкісній знахідці, виявленій завідувачем науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» Ю.А. Коваленком. Під час проведення земляних робіт, пов'язаних із забудовою міста, у дворі приватної садиби по вулиці К. Цеткін, 1 у 2005 р. дослідники натрапили на залишки декількох зруйнованих поховань. При детальному огляді у одному з поховань був знайдений скарб бронзових підвісок. Тут же, у західній частині поховання, де, вірогідно, повинна знаходитись голова, були виявлені три фрагменти тасьми (рис.1). При двадцятикратному збільшенні знахідки стало очевидно, що два фрагмента мають однакову фактуру, а тканина третього – зовсім іншу [4, 51-53].

Консерваційно-реставраційні заходи по збереженню пам'ятки були виконані автором статті під керівництвом реставратора творів з тканин вищої категорії І.О. Чернокапської у 2009 р. Складність реставрації археологічних тканин полягає, перш за все, у незадовільній збереженості органічних матеріалів у ґрунті.

Консерваційні роботи розпочалися з ретельного обстеження стану лицевої і виворітної сторін тасьми, після чого була проведена фотофіксація пам'ятки. Фрагменти золототканої тасьми надійшли на реставрацію у незадовільному стані, оскільки були просочені клеєм ПВА (клей ПВА нерозчинний, тому дуже важко видаляється з

Система переплетення ниток
основи й підткання золототканої тасьми

тканини). Під час візуального дослідження було зафіксовано загальне забруднення рештками ґрунту та продуктами корозії, а також повну втрату фізико-хімічних властивостей волокон (еластичності, міцності, гігроскопічності), пересихання, ламкості. Наступне дослідження, проведене за допомогою методу світлової мікроскопії, показало, що нитки основи та підткання шовкові, мають s-скрут, виткані двома основами з тонкої скрученої пряжі й двома підтканнями слабо скрученої товстої пряжі (рис. 2). Одна нитка підткання – прядене золото s-скруту. Основа золотної нитки – шовк слабенького z-скруту. Аналіз фрагментів золототканої тасьми дає підставу стверджувати про їх візантійське походження.

Після обстеження археологічної тканини і проведення відповідних консультацій була розроблена індивідуальна методика здійснення реставраційно-консерваційних заходів. Для відновлення фізико-хімічних властивостей волокон проведена їх пластифікація водно-спиртовим розчином гліцерину (гліцерин:спирт:вода – 1:3:6), що дозволило повернути тканині еластичність, гігроскопічність та частково розчинити на поверхні клей ПВА [6]. Наступним етапом робіт стало очищення від розчиненого клею, яке виконувалось механічним способом у зволоженому стані голкою та щетинним пензлем, напрямом руху яких співпадав із напрямком волокон фрагментів тасьми.

Поєднання металу з текстильним волокном у візантійській тасьмі та неможливість їх роз'єднати робить реставраційні роботи надзвичайно трудомісткими. У нашому випадку їх черговий етап полягав у проведенні водної очистки в 5-10 % розчині трилону-Б з наступним ретельним промиванням дистильованою водою [5]. Після просихання фрагменти тасьми були оброблені закріплювачем-апретом, до складу якого входить желатин, гліцерин, етиловий спирт, антисептик і дистильована вода.

По проведенню вищезазначених консерваційних заходів фрагменти тасьми були здубльовані на нову основу борошняним клеєм (3 %), який одночасно просочує волокна, поліпшуючи і відновлюючи їх властивості, зміцнює, приклеює тканину до дублюючої основи, утворює захисне покриття для всієї поверхні, й водночас не ізолює тканину повністю, а дає можливість «дихати» волокнам.

Наразі фрагменти золототканої тасьми експонуються у музеї археології серед експонатів зали середньовічної доби.

Насамкінець зазначимо, що шовкові тканини і декоративні тасьми належать до числа масових знахідок на території руських князівств і представляють виключне значення (як археологічного) джерела для вивчення економічних зв'язків стародавньої Русі. Більше 70% імпортованого шовку відноситься до продукції шовкоткацьких майстерень Візантії. Багаточисленні знахідки шовку в пересічних сільських і міських похованнях дають підставу не погодитися з домінуючим в літературі твердженням, що вироби із шовку мали на Русі вузький ринок збуту серед верхівки феодального суспільства [7]. Важливе значення шовкового текстилю полягає ще і в тому, що їх деякі види (в тому числі і декоративна тасьма) можуть бути використані для датування інших категорій археологічного матеріалу.

Посилання

1. Бредис Н.Ю. Технологические исследования археологического текстиля X-XIII вв. из коллекции Десятинной церкви / Н.Ю. Бредис // Сборник статей. – М.: Издание объединения Мангуп АРС, 1998.
2. Васіна З.О. Український літопис вбрання / Зінаїда Васіна. Т. I. – К.: Мистецтво. 2003. 448 с.: іл.
3. Ключко Л., Строкова Л. Тканини в Київській Русі / Л. Ключко, Л. Строкова // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2006. – № 3. – С. 12-17.
4. Коваленко Ю.А. Вещи из погребения XI-XII веков в летописном городе Глухове / Ю.А. Коваленко // Ювелирное искусство и материальная культура: Тезисы докладов участников семнадцатого colloquium (14-18 апреля 2009). – СПб., 2009. – С. 51-54.
5. Мінжуліна Т.В. Дослідження й реставрація музейного текстилю / Т.В. Мінжуліна – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2004. – 176 с.
6. Семенович Н.Н. Реставрация музейных тканей. Теория и технология / Н.Н. Семенович – Л.: Изд. Государственного Эрмитажа, 1961. – 148 с.
7. Фехнер М.В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе. АН СССР. // Советская археология. – 1982. – № 2. – С. 57-70.

Ящик Н.В. Золототканая тесьма XI-XIII вв. в экспозиции музея археологии Национального заповедника «Глухов»

Статья посвящена исследованию и проведению реставрационно-консервационных работ фрагментов золототканой тесьмы XI-XIII в. из фондов Национального заповедника «Глухов».

Ключевые слова: фрагменты одежды, археологический текстиль, шелковая ткань.

Yaschik N.V. Golden woven braid of the XI-XIII century in exposition of archeological museum of National Reserve «Hlukhiv»

The article is devoted to researching and restoration of golden woven braid fragments of the XI-XIII century.

Key words: clothe fragments, archaeological textiles, silk material.

29.03.2011 p.

УДК 621.223.5: 94(477.4) «18»

О.М. Жам

МЛИНИ СІВЕРЩИНИ У МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті аналізуються особливості млинів Сіверщини із колекції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ключові слова: водяний млин, вітряний млин, музей, колекція, пам'ятка архітектури.

Культурні та технолого-економічні інновації, досвід пошуку нових технологій, пов'язаний із екологічною проблематикою, спонукає до всебічної історико-культурної, соціально-економічної реконструкції традиційних для України ремесел та промислів, зокрема млинарства. Особливо актуальною є реконструкція регіональних ознак млинарства. Звернення до історико-культурного ареалу Сіверщини в контексті млинарської практики дає багато локального матеріалу для метакультурного та метаекономічного аналізу етнокультури України. Історико-фактологічна актуальність обраної теми визначається також недостатністю висвітлення млинарської тематики у вітчизняній історіографії. Відсутні праці, у яких міститься комплексний аналіз проблем виникнення, становлення, функціонування млинарських закладів. Зміни в системі господарювання сприяли практично повному зникненню традиційного млинарства в Україні. Тому надзвичайно важливо зібрати і зберегти для історії інформацію про цей важливий народний промисел.

Найбільш ефективною формою збереження архітектурних пам'яток культури вважаються музеї народної архітектури та побуту, до яких перевозяться об'єкти, які з різних причин важко зберегти на місцях їх первинного розташування. Перший в Україні Музей народної архітектури та

побуту було створено у 1964 р. в м. Переяслав-Хмельницькому Київської області. Колекція млинів цього музею є однією з найчисельніших в Україні і нараховує 17 одиниць (15 – вітряні, 2 – водяні млини). Її вивченням займався автор статті [1; 2; 3; 4; 5]. В колекції представлені млини різних областей України. В своїй єдності вони являють велике розмаїття конструктивних типів, стилів, прийомів народного будівництва, розмірів, форм, художніх деталей.

Історична доля музейних млинів подібна. Збудовані вони протягом XIX ст. заможними селянами чи сільськими громадами для власних потреб. У 30-х рр. XX ст. були усупільнені. У 60-80-х роках виявлені, перевезені і відновлені реставраторами та науковцями переяславського скансена. Суворо дотримуючись принципів відбору, переміщення і відновлення млинів, музейні працівники зберегли у незмінному вигляді їх своєрідний вигляд та документальну точність, майстерно вписали споруди у ландшафт змодельованого села Середньої Наддніпрянщини XIX ст.

Помітне місце в музейній колекції посідають млини Сіверщини – три вітряки (с. Довжик, Липово-Долинський р-н, Сумська обл., с. Ярославець, Кролевецький р-н, Сумська обл., с. Ліски, Менський р-н, Чернігівська обл.) і один водяний млин з с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.

Першим із Сіверського краю до музейної колекції потрапив вітряк з с. Ярославець Кролевецького р-ну Сумської обл. (акт обстеження від 10.07.1968 р.). З'явився він завдяки небайдужій до проблем збере-

Вітряк с. Ярославець Кролевецького району Сумської обл.

ження української культури людині – В.Д. Коваленку. У 1968 р. він написав листа до директора Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника М.І. Сікорського та завідувача Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини М.І. Жама, в якому поінформував про означений вітряк і навіть подав його схематичне креслення: «Спешите приобрести такой экспонат. У Вас такого нет. Внутри мельницы все в сохранности, она под замком. Прошу Вас, не теряйте время, действуйте побыстрее. Ехать по бетонной дороге на Москву до Кролевца Сумской области. От Кролевца 18 км к Ярославцу...» [10]. І дійсно, вітряк був вартий уваги. Музейну колекцію вітряних млинів, яка на той час нараховувала 7 одиниць, поповнив перший вітряк шатрової конструкції («голландка»). На відміну від вітряків «стовбової конструкції», у шатрових млинів повертається навколо осі лише верхня частина споруди (так звана «шапочка» з крилами).

Ярославецький вітряк був збудований в кін. XIX ст. місцевими майстрами на кошти заможного селянина. Призначався для помелу зерна селянами за «мірчук» (1/10 частина перемеленого зерна). Знаходився на околиці села. Під час колективізації був усупільнений. До 1968 р. належав колгоспу ім. Щорса. В конструктивному плані двоповерховий, на один постав, виконаний із добірної деревини, восьмигранний, чотирикрилий, на один постав. В основі – невисокий зрубний восьмимерик. Над ним піднімається восьмикутний двоярусний каркас, звужений до верху і обшитий вертикально дошкою-шалівкою. Дах конічної форми, двосхи-

Вітряк с. Ліски Менського району Чернігівської обл.

лий, з ломаними фронтонами, критий залізом. На рівні зрубного восьмирика – вхідні двері із двох стулок, скріплені горизонтально металевими пластинами. Заводня складається з трьох жердин, нижні кінці яких скріплені, а верхні розведені та прикріплені до даху з крилами. Висота – 5,6 м, довжина основи – 5 м, ширина основи – 4,80 м, площа – 24 м², об'єм – 134 м³ [8, 1-3].

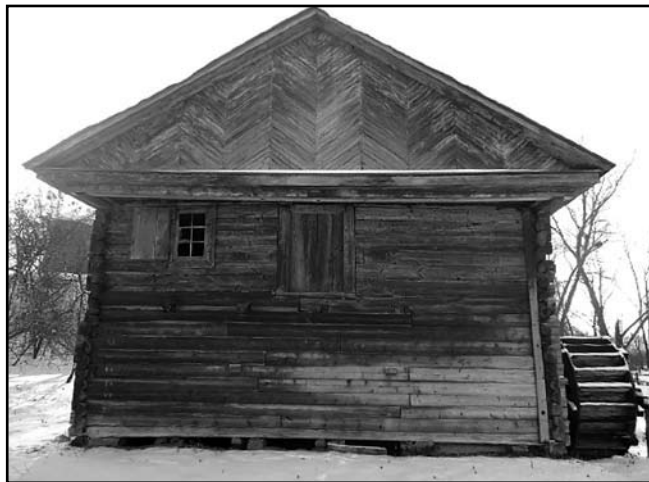
Наступного 1969 р. музейну колекцію поповнив вітряк з с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл. (акт обстеження від 01.12.1969 р.). Вітряк був виявлений учасниками спільної експедиції науковців Переяслав-Хмельницького Історичного музею (у складі: М.І. Жам, В.П. Шаблевський, О.І. Юзвікова, В.А. Юзвіков, Л.С. Чередніченко, Т.А. Козачківська) та науковців новостворюваного музею-скансена в с. Пирогово під Києвом. В ході 10-денної експедиції в села Козелецького, Менського, Со-сницького, Новгород-Сіверського, Прилуцького районів Чернігівської обл. переяславські музейники ділилися з київськими колегами досвідом по збору етнографічних експонатів, архітектурних пам'яток. Натомість київський музей оплачував відрядження учасникам експедиції та забезпечував транспортом. В результаті пошукової роботи було зібрано понад 500 експонатів. Їх переважну більшість було передано до київського музею, а ряд унікальних пам'яток знайшли місце в експозиції переяславського скансена [11]. Так, на хуторі Ліски Менського р-ну був виявлений унікальний вітряк середини XIX ст. задовільного збереження типу «голландка», що мав вигляд могутньої рубленої, з обтесаних осинових кругляків, восьмигранної з вертикальними стінами башти. Таку форму мали дерев'яні вежі замків у XVI-XVIII ст. Він відноситься до найстаріших типів вітряків [12, 80]. Це типова споруда для місцевостей, багатих на деревину. Вітряк триповерховий, дах восьмихилий, фігурний, раніше критий соломною, нині – залізом. Фронтон один, пірамідальної форми, виступає продовженням однієї з восьми зрубних стін. У верхній частині фронтону даху розміщена «голова» валу з двома підраменками. Освітлюється будівля за допомогою невеликих (на товщину колоди) отворів на рівні всіх трьох поверхів. Заводня складається з трьох жердин. Нижні її кінці з'єднані, а верхні розведені і закріплені на корпусі даху. Висота будівлі – 6 м, довжина – 4,60 м, ширина 4,60 м, площа – 21,16 м², об'єм – 127 м³. Незважаючи на значні розміри, у млині лише одна пара жорен. Він, за свідченням мірошників М.І. Прищепи та А.А. Дудки, при середньому вітрі перемелював до 3-х ц зерна за годину. Збудований вітряк чернігівськими майстрами на кошти сільської громади. У 20-х роках XX ст. куплений братами-середняками, демонтований і перевезений до с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл. Знаходився на околиці села. Під час колективізації

Вітряк с. Довжик Липово-Долинського району Сумської обл.

був усупільнений. До 1969 р. належав колгоспу «Червона зірка». Цікавою особливістю вітряка був розбірний характер конструкції. Млин цей кілька разів продавався, демонтувався і перевозився в іншу місцевість. Незважаючи на багатство будівельного матеріалу, він має скромний зовнішній вигляд. Споруда відрізняється монументальністю, міцністю і надійністю конструкції, стійкістю до руйнації, не містить ніяких декоративних прикрас [6].

У 1969 р. до музею було перевезено вітряк стовпкової конструкції із с. Довжик Липово-Долинського р-ну Сумської обл. (акт обстеження від 08.08.1971 р.). Збудований на поч. XX ст. місцевими майстрами на кошти селянина-середняка с. Довжик. Знаходився на околиці села. Під час колективізації був усупільнений. До 1971 р. належав колгоспу ім. Леніна. Вітряк з с. Довжик двоповерховий, каркасний, стіни в закидку із дубових пластин (за якістю не поступається зрубним конструкціям), чотиригранний, шестикрилий, на один постав. Зведений на невисокому зрубному колодязі. У 30-х роках XX ст. був перебудований з одноповерхового у двоповерховий. У новій споруді спеціально підкреслено двоповерховість за допомогою горизонтальних брусів, які відокремлюють поверхи, і двох відкритих галерей фасадної сторони, розміщених одна над одною на рівні нижнього і верхнього поверхів. Дах двосхилий, піввальмовий, вертикально критий дошками. На ганок першого поверху ведуть невисокі сходи. Замість заводні – «журавель». Інші елементи архітектурних прикрас

Водяний млин с. Гамаліївка Шосткинського району Сумської обл.

відсутні. Вже сама незвичність форм і пропорцій будівель привертає увагу. Висота вітряка – 6,50 м, довжина – 4,45 м, ширина – 3,60 м, площа – 16,02 м², об'єм – 104,13 м³ [7].

У 1972 р. перевезений, встановлений та реконструйований на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини водяний млин з с. Гамаліївка Шосткинського району Сумської обл. Збудований на поч. XIX ст. на кошти громади цього села, яка згодом продала млин монастирю, взявши натомість менший водяний млин. Після колективізації млин був усупільнений. Стояв на річці поруч із селом. Обслуговувався двома мірошниками і монахиною. За конструкцією наливний. В основі три вали. Два вали обслуговували 2 жорнові постави, один вал – крупорушку. В даний час зберігся лише один вал з наливним колесом. Стіни зроблені з масивних тесаних плашок, покладених в зруб, кругляками в середину будівлі. Двоповерховий. На першому поверсі є двері на винос борошна, на другому поверсі – для внесення зерна. Другий поверх на чільній і тильній стороні має по вікно. Дах двохсхатний, критий бляхою. Висота – 4,5 м, ширина – 4,72 м, довжина – 8,81 м, площа – 18,6 м², об'єм – 83,7 м³ [9].

Млини Сіверщини із колекції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» є типовими зразками традиційних вітчизняних борошномельних млинарських закладів XIX ст. з їх окремими специфічними регіональними рисами. Зібрані у музейній колекції вітряні млини, при загальній для них типовості для народного млинобудування України і тих регіонів, де вони побутували, виділяються своєю яскраво вираженою індивідуальністю, своєрідністю архітектурно-конструктивних форм, самобутністю декорування. Разом з тим, основні технічні параметри, продуктивність, розташування, соціальний статус власників всіх цих млинів мало чим відрізняються.

Кожен млин окремо (як і колекція в цілому) становить значний науковий інтерес для дослідників різних напрямків і викликає шире зацікавлення у відвідувачів музею.

Посилання

1. Жам О.М. До історії українського вітряка // Переяславська земля і світ людини. – Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 214-216.
2. Жам О.М. Млинарські споруди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Матеріали I-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи» – К., 2001. – С. 9-14.
3. Жам О.М. Колекція вітряних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // СВЯТИЙ. ВІЧНИЙ. СУЩИЙ... / НІЕЗ «Переяслав». Зб. наук.-популяр. статей. Вип. 1. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 41-47.
4. Жам О.М. Борошномельне виробництво в історичному розвитку // Наукові записки з української історії. Вип. 10. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С. 95-106.
5. Жам О.М. Млинарська техніка: історія, досвід, перспектива // Матеріали 2-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання історії техніки». – К., 2003. – С. 102-104.
6. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Інвентарна група «Пам'ятки архітектури», № 40 «Вітряк, с. Ліски Менського району Чернігівської області». – 1969 р.
7. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Інвентарна група «ПА», № 46 «Вітряк, с. Довжик Липово-Долинського району Сумської області». – 1971 р.
8. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Інвентарна група «ПА», № 37 «Вітряк, с. Ярославцев Кролевецького району Сумської області». – 1968 р.
9. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Інвентарна група «ПА», № 36 «Водяний млин, с. Гамаліївка Шосткинського району Сумської області». – 1972 р.
10. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Лист В.Д. Коваленка М.І. Сікорському та М.І. Жаму (1968 р.).
11. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Жам М.І. Від інтер'єру житла до музею просто неба (спогади).
12. Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 80-82.

Жам О.М. Мельницы Северщины в Музее народной архитектуры и быта Среднего Поднепровья Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье анализируются особенности мельниц Северского края из коллекции Музея народной архитектуры и быта Среднего Поднепровья Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

Ключевые слова: водяная мельница, ветряная мельница, музей, коллекция, памятник архитектуры.

Zham O.M. Mills in the Sivershchyna in Museum of architecture and life of the Middle Highlands of the Dnipro National historic-ethnographic reserve «Pereiaslav»

The article is characterized peculiarity of mills in the collection of Museum of architecture and life of the Middle Highlands of the Dnipro National historic-ethnographic reserve «Pereiaslav».

Key words: water-mill, windmill, museum, collection, monument of architecture.

30.03.2011 р.

УДК 445.48

Л.О. Годліна
Н.Л. Зайка

РУШНИКИ-БОЖНИКИ СІВЕРЩИНИ ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті проаналізовано збірку народних рушників-божників Сіверщини та подано каталог збірки.

Ключові слова: рушники-божники, композиція, орнамент, каталог.

Рушники-божники Сіверщини у колекції народного рушника Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») складають невелику частку фондової збірки (28 одиниць). До НІЕЗ «Переяслав» (у 1960-х – 1970-х роках мав назву Переяслав-Хмельницький історичний музей) вони були прийняті із матеріалами етнографічної експедиції музею, яка у 1963-1979 рр. працювала на території Чернігівщини. Це рушники-божники із Сосницького (23 од.), Менського (3 од.), Корюківського (2 од.) районів [1, інв. книга № 4]. Матеріали колекції датуються 1874-1931 рр.

До збірки входять вишиті (25 од.) та домоткані (3 од.) рушники-божники.

Основою для вишивання служило домоткане полотно (17 од.) та фабрична бавовняна тканина

Фрагмент рушника-божника, вишитого хрестиком.

Т-1070. Кін. XIX ст. с. Чорнотичі
Сосницького району Чернігівської області

Фрагмент рушника-божника, вишитого хрестиком. Т-1072. 1900 р. с. Спаське Сосницького району Чернігівської області

(7 од.). Два рушники із семи вишиті на «кумачі» – фабричній тканині.

Техніка вишивання включає «глухі» шви (хрестик – 15, хрестик та лиштва – 1), «ажурні» шви (мережка та вирізування – 4), а також шви по вільному контуру (тамбурний шов – 5).

Розкольорування орнаментів тяжіє до традиційної гами: червоне, чорне (13), червоне (4), біле та чорне (1), біле, червоне і чорне (1), біле (1).

Композиційне вирішення рушників-божників, перш за все, пов'язане з їх утилітарним призначенням. У композиційному просторі рушника, зазвичай, виділяється повздовжня (бокова) орнаментальна смуга та смуги на поперечних кінцях. Останні можуть повторювати боковий орнамент, чергуючись із смугами-переписками, чи складати суцільну смугу орнаменту. В небагатьох рушниках маємо виділений центр. Здебільшого ця композиційна схема притаманна для предметів, у орнаментах яких є антропоморфні деталі (в т. числі стилізоване «дерево життя»). Елементи орнаменту, незважаючи на складність візерунків, тяжіють до повторів. Основу орнаментальних мотивів традиційно складають фітоморфні деталі, доповнені космоморфними та орнітоморфними елементами (в деяких випадках, як зазначалось вище, антропоморфними мотивами). Рослинні орнаменти, зазвичай, у композиції мають вигляд виводів-смуг (гілочки, хвилясті лінії-«в'юнчики», «кривульки»), доповнених окремими елементами, виокремленими із смуги. Частина фітоморфних орнаментів стилізується, частина наближається до традиційної натуралістичної форми.

Матеріали, подані у каталозі, вперше вводяться у науковий обіг.

КАТАЛОГ

1. Рушник-божник. Інв. Т-1040.

Рис. 3. Рушник-божник, вишитий тамбурним швом на червоній тканині (кумач). Т-1155. 1880 р. с. Чорнотичі Сосницького району Чернігівської області

Автор Бардакова Феодосія Євгенівна. 1926 рік. с. Хлоп'яники Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, «вивід троянд», «вітрячки».

Домоткане лляне полотно, біле. Мережка-витаганка. 448 x 23,5.

2. Рушник-божник. Інв. Т-1064.

Автор Шурига Горпина Іванівна. Поч. XX ст. с. Хлоп'яники Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними нитками. Узор – «калінка», «будячок».

Домоткане полотно, заповоч. Хрестик. 360 x 22.

3. Рушник-божник. Інв. Т-1065.

Автор Мілейко Оксана Петрівна. 1900 рік. с. Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «петрові батожки».

Домоткане полотно, заповоч. Хрестик. 280 x 21.

4. Рушник-божник. Інв. Т-1066.

Автор Гнод Улита Максимівна. 1920 рік. с.Хлоп'яники Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із суцільним заповненням на кінцях.

Орнамент: рослинний. Узор – «рожі».

Домоткане полотно. Мережка-витяганка. 314 x 25.

5. *Рушник-божник*. Інв. Т-1067.

Автор Сухоліт Марія Тимофіївна. 1910-1920 роки. с. Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Основний узор – «рожі» (вивід троянд), «корона».

Домоткане полотно, заповноч. Хрестик. 260 x 21.

6. *Рушник-божник*. Інв. Т-1069.

Автор Сквирська Ганна Іванівна. Кін. XIX ст. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із горизонтальними смугами, поміж якими «переписки» (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «виноград», «зубці», «вазони-букети».

Коленкор, заповноч. Хрестик. 240-31.

7. *Рушник-божник*. Інв. Т-1070.

Автор Маценко Марія Єфимівна. Кін. XIX ст. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна, суцільна на кінцях.

Орнамент: геометричний, вишитий червоними нитками.

Домоткане полотно, заповноч. Хрестик. 220 x 21.

8. *Рушник-божник*. Інв. Т-1071.

Автор Пацюк Настасія Оверківна. Кін. XIX ст. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами та переписками (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, узор – «кривулька», «хрести».

Домоткане полотно. Вирізування. 170 x 21.

9. *Рушник-божник*. Інв. Т-1072.

Автор Литвиненко Марія Михайлівна. 1900 рік. с. Спаське Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна з горизонтальними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «рожини» (восьмипелюсткові квітки з листочками).

Домоткане полотно, заповноч. Хрестик. 300 x 22.

10. *Рушник-божник*. Інв. Т-1080.

Автор Чумак Катерина Петрівна. 1902 рік. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із виділеним центром на вужчих кінцях.

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «дерево життя», «в'юнчики».

Коленкор, заповноч. Тамбурний шов. 244 x 23,6.

11. *Рушник-божник*. Інв. Т-1081.

Автор Івасенко Марія Семенівна 1923 рік. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «вивід стилізованих рож» (восьмипелюсткові круглі квітки).

Домоткане ляне полотно, заповноч. Хрестик. 436 x 23,5.

12. *Рушник-божник*. Інв. Т-1082.

Автор Сидоренко Агафія Григорівна. Кін. XIX ст. с. Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із виділеним центром на вужчих кінцях.

Орнамент: рослинний, вишитий білими та чорними нитками. Узор – «дерево життя», «в'юнчик із квіточок».

Бавовняна тканина («кумач»), заповноч, біль. Тамбурний шов. 306 x 27.

13. *Рушник-божник*. Інв. Т-1083.

Автор Свириденко Мотря Іванівна. 1931 рік. с.Жукля Корюківський район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із горизонтальними смугами (кінці).

Орнамент: геометричний. Вишитий білими, червоними і чорними нитками. Узор – «ламана гілка», «калинова квітка», «кущики».

Домоткане ляне полотно, заповноч. Хрестик, гладь. 408 x 34.

14. *Рушник-божник*. Інв. Т-1132.

Автор Ярошевська Параска Макарівна. 1922 рік. с. Жукля Корюківський район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із горизонтальними смугами (кінці).

Орнамент: геометричний. Вишитий червоними і чорними нитками. Текст: «о Всепетая Мати родшая всех святых святейшее слово нынешне приемша принашен...».

Коленкор, заповноч. Хрестик. 330 x 36.

15. *Рушник-божник*. Інв. Т-1133.

Автор Маценко Агафія Юхимівна. 1922 рік. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із горизонтальними смугами (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «в'юнчик», 8-пелюсткові квіти-розети, «виноград», «кущики». Божник вішали на великий ряд ікон.

Домоткане ляне полотно, заповноч. Хрестик. 430 x 21,5.

16. *Рушник-божник*. Інв. Т-1135.

Автор Горіла Ганна Григорівна. 1926 рік. с.Осьмаки Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із горизонтальними

смугами (кінці) та виділеним центром.

Орнамент: рослинно-геометричний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «виноградний вивід», «калінка», гілочка з пташкою, «порічки», текст: «Богі».

Домоткане ляне полотно, заповоч. Хрестик. 373 x 21,5.

17. *Рушник-божник*. Інв. Т-1155.

Автор Кардаш Михайло Васильович. 1880 рік. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із виділеним центром.

Орнамент: рослинний, вишитий білим на червоному. Узор – вивід 4-пелюсткових квітів-розет, «кривулька», «дерево життя».

Коленкор («кумач»), заповоч. Тамбурний шов. 410 x 23,5.

18. *Рушник-божник*. Інв. Т-1157.

Автор Розумієнко Тетяна Марківна. Кін. ХІХ ст. с. Лави Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із виділеним центром.

Орнамент: рослинний, вишитий червоними нитками. Узор – вивід, «дерево життя».

Коленкор, заповоч. Тамбурний шов. 302 x 28,8.

19. *Рушник-божник*. Інв. Т-1158.

Автор Розумієнко. 1880 рік. с. Лави Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із виділеним центром.

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «соняшники», 4-пелюсткова квітка-розета, «дерево життя».

Коленкор, заповоч. Тамбурний шов. 209 x 25.

20. *Рушник-божник*. Інв. Т-1169.

Автор Бондаренко Ольга Іванівна. 1930 рік. с.Лави Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними нитками. Узор – «волошки».

Домоткане ляне полотно, заповоч. Хрестик. 413 x 24,3.

21. *Рушник-божник (фрагмент)*. Інв. Т-1332.

Автор Сухоліт Тетяна Матвіївна. 1920 рік. с.Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «яблуковий».

Домоткане коноплане полотно, заповоч. Хрестик. 119 x 23.

22. *Рушник-божник (фрагмент)*. Інв. Т-1333.

Автор Малашта? 1915 рік. с. Осьмаки Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, вишитий білими нитками. Узор – вивід «лапками».

Домоткане ляне полотно, заповоч. Гладь, хрестик. 94 x 21,3.

23. *Рушник-божник*. Інв. Т-1337.

Автор Антоненко Марфа Леонтіївна. 1912 рік. с.Лави Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний. Узор – листя з ягодами.

Домоткане ляне полотно. Мережка-витяганка з настилом. 352 x 25.

24. *Рушник-божник*. Інв. Т-4507.

Автор Плитник Ганна МIRONІВНА. 1874 рік. с.Якличі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із рапортними смугами (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «виноград».

Домоткане полотно, заповоч. Хрестик. 182 x 22.

25. *Рушник-божник*. Інв. Т-4512.

Автор Чигир Євгенія. Поч. ХХ ст. с. Чорнотичі Сосницький район Чернігівська область.

Композиція: вертикальна із виділеним центром (кінці).

Орнамент: рослинний, вишитий червоними і чорними нитками. Узор – «виноград», два букети «троянд».

Домоткане полотно, заповоч. Хрестик. 284 x 32.

26. *Рушник-божник*. Інв. Т-10229.

Автор невідомий. Поч. ХХ ст. с. Лугове Менський район Чернігівська область.

Композиція: горизонтальна із поперечними смугами та «переписками» (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, затканий червоними і чорними нитками, «одноличко». Узор – «клинчики», «млинки», «розети», «орли», «качечки», «кущики».

Домоткане полотно, заповоч. Ткання. 427 x 46.

27. *Рушник-божник*. Інв. Т-10230.

Автор невідомий. 1 пол. ХХ ст. с. Лугове Менський район Чернігівська область.

Композиція: горизонтальна із поперечними смугами та «переписками» (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, затканий червоними і чорними нитками, «одноличко». Узор: «бовтики»; вивід лілей, дубове листя та жолуді; «кривулька»; «картуш», в якому корона та вензелі «А», «С», «кущики», «крильця».

Домоткане полотно, заповоч. Ткання. 378 x 46.

28. *Рушник-божник*. Інв. Т-10231.

Автор невідомий. Поч. ХХ ст. с. Лугове Менський район Чернігівська область.

Композиція: горизонтальна із поперечними смугами та «переписками» (кінці).

Орнамент: рослинно-геометричний, затканий червоними і чорними нитками, «одноличко». Узор: «орли», «трисвічники», «качечки», чотириподільні

ромби, антропоморфні постаті-кущики, «рожинки», чотирираменна квітка-хрест.

Домоткане полотно, заплоточ. Ткання. 353 x 46.

Посилання

1. Фондові книг інвентарної групи «Тканини» (№ 1 – 18).

Годлина Л.А., Заика Н.Л. Полотенца-божники Сиверщины из коллекции НИЭЗ «Переяслав»

В статье проанализировано собрание народных полотенцев-божников Северщины и представлен каталог коллекции.

Ключевые слова: полотенца-божники, композиция, орнамент, каталог.

Hodlina L.O., Zaika N.L. Towel-bozhnyks of Siverian land with collection NIEZ «Pereyaslav»

The article analyzes a collection of folk towel-bozhnyks of Sivershchyna and filed catalog collection.

Key words: towel-bozhnyks, composition, pattern, directory. 04.04.2011 р.

УДК 069.014 (477.75)

І.Ф. Стельмах

ГРОМАДСЬКІ МУЗЕЇ З ПОЗИЦІЙ МУЗЕЄЗНАВСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ МУЗЕЇВ АР КРИМ)

Музеї на громадських засадах – один із найбільш цікавих та маловивчених напрямків музеєзнавства, який має досить тривалу історію розвитку як соціальний феномен. Їх колекції складають водночас і значну частину Музейного фонду України, і є потенціалом його подальшого поповнення.

Ключові слова: музеї на громадських засадах, музеєзнавство, соціальний феномен, фондові колекції.

Діяльність музеїв на громадських засадах або музеїв не юридичних осіб, що створюються і діють у складі підприємств, установ, організацій та навчальних закладів, – один із найбільш цікавих та маловивчених напрямків музеєзнавства. Термін «музей» походить з грецької мови. Нині його зміст та тлумачення значно змінились та розширились. Закон України «Про музеї та музейну справу» [1, 191] (із змінами, внесеними згідно із Законом N 1709-VI (1709-17) від 05 листопада 2009 р.) [2, 45], який поширюється на всі види музеїв та заповідників, визначає музей як науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою.

Згідно із законом музеї можуть засновуватися на будь-яких формах власності, тобто бути створеними відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, юридичними

та фізичними особами. У законодавстві чітко визначено категорію музеїв не юридичних осіб, що створюються і діють у складі підприємств, установ, організацій та навчальних закладів. Ці ж музеї у своїй діяльності керуються «Типовим положенням про музей, який працює на громадських засадах в УРСР» від 16 листопада 1990 р., та «Інструкцією по обліку та збереженню музейних фондів у музеях, що працюють на громадських засадах» від 25 березня 1988 р. (інших нормативно-правових актів, регулюючих діяльність громадських музеїв у сучасних умовах, не прийнято). Згідно з Положенням громадський (самодіяльний) музей визначається, як культурно-освітній заклад, що створюється з ініціативи і при безпосередній участі трудових колективів або окремих осіб.

Діяльність музеїв вивчає музейна справа – спеціальний вид культурно-освітньої та суспільної діяльності, що включає комплектування, зберігання, охорону та використання музеями культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини України, в тому числі їх консервацію, реставрацію, музеєфікацію, наукове вивчення, експонування та популяризацію. Музеєзнавство, як вид наукової діяльності, в значній ступені базується на музейній справі та може бути включене до її складу.

Одне з перших і найбільш повних визначень музеєзнавства було дано в 1938 р. і розглядалося як галузь знання, що виникла наприкінці XIX ст. і охоплювала коло теоретичних і практичних питань, пов'язаних з життям та діяльністю музеїв, як-то: колекціонування та науковий опис пам'ятників культури чи предметів природи, розробка методів експозиції, способи зберігання та обліку музейного матеріалу і його популяризації [3, 14]. Наприкінці XX ст. його було визначено науковцями як нову наукову дисципліну у стадії формування, що вивчає специфічне музейне ставлення людства до дійсності і породжений цим ставленням феномен музею [4, 9]. Сьогодні музеєзнавство розглядається як суспільна наука, що вивчає процес збереження соціальної інформації за допомогою музейних предметів, музейну справу, музей як суспільний інститут, або наукова дисципліна, що вивчає історію та закономірності розвитку музеїв, їхні суспільні функції, питання теорії і методики музейної справи, а також методики побудови музейних експозицій [5, 13]. Зважаючи на відмінності підходів до визначення музеєзнавства, чітко сформулювати його статус досить складно. Прикладне музеєзнавство цілком може претендувати на статус самостійної дисципліни, коло завдань якої не вирішується іншими науками. У той же час музеєзнавчі навички необхідні фахівцям гуманітарних та природничих дисциплін.

Музеєзнавство кінця XIX ст. на стадії становлення, яка об'єднувала у собі накопичення фактичного матеріалу для майбутньої самостійної

науки, не виділяло із загальної кількості музеїв, що створювались і діяли у складі установ, організацій та навчальних закладів. Хоча саме цей період характеризувався інтенсифікацією розвитку музейної справи в Україні. Треба зауважити, що створення та діяльність багатьох музеїв цього часу були тісно пов'язані із суспільною ініціативою, діяльністю наукових і художніх товариств. Музеї створювались при вчених архівних комісіях, статистичних комітетах, університетах і школах. Було відкрито чимало установ в Криму: Феодосійський та Керченський музеї старожитностей, музей при Ялтинському відділенні Кримського гірського клубу, музеї у Сімферополі та Бахчисараї при Таврійській вченій архівній комісії.

Проблеми формування та розвитку категорії громадських музеїв активно обговорювались в другій половині ХХ ст. Їх виникнення та діяльність стали головним змістом краєзнавчого руху в післявоєнний період. Активно створювались музеї при органах місцевого самоврядування, у школах, на підприємствах. Черговій хвилі росту мережі музеїв на громадських засадах у 60-ті роки сприяла Постанова ЦК КПРС 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих». 1960 року в Україні у Львові уперше було проведено семінар працівників сільських «самодіяльних музеїв» і музейних кімнат, робота зі створення яких набула масового характеру [6, 65]. Міністерством культури СРСР було затверджено перше «Типове положення про народний музей» як культурно-освітню установу, створену з ініціативи й при особистій участі трудящих на громадських засадах [7, 142]. Новим «Типовим положенням про музей, що працює на громадських засадах», ухваленим Міністерством культури СРСР в 1978 р., було уведено та розкрито як новий науковий термін поняття «громадський музей». У цей час видавались довідники та посібники з окремих розділів музеєзнавства, найчастіше різноманітні методичні розробки. Виходили російськомовні словники музейних термінів: «Короткий словник музейних термінів» (М., 1974); «Музейні терміни: термінологічні проблеми музеєзнавства» (М., 1986). Музейна громадськість висловлювалася за підтримку громадських музеїв, за необхідність розвитку методичної допомоги, активізацію підготовки музейних активістів з усіх напрямків музейної діяльності.

На сьогоднішній день, незважаючи на активний розвиток і становлення музеєзнавства як наукової дисципліни, музеям не юридичним особам, що створюються і діють у складі підприємств, установ, організацій та навчальних закладів, не приділяється належної уваги.

Прихильники культурологічного підходу в музеєзнавстві визначають музеї як частину напрямку культури з вивчення і збереження всесвітньої

спадщини, де на перше місце виходять функції з комплектування фондів та збереження цінностей. Музеї, що створюються і діють у складі підприємств, установ, організацій та навчальних закладів, в рамках культурологічного підходу слід розглядати як етап первинного накопичення колекції пам'яток, раритетів, які сприяють вивченню життєдіяльності суспільства, що передуює створенню музею.

Згідно з діючим Типовим положенням про музей, який працює на громадських засадах в УРСР від 16 листопада 1990 р., наявність зібраних і взятих на облік згідно з діючими інструкціями музейних колекцій, експонатів, найбільш цінні з яких обліковані в державному музеї, є обов'язковою умовою для створення громадського музею. Пам'ятки історії та культури, які знаходяться у підпорядкуванні громадського музею, але підлягають на основі «Положення про музейний фонд» включенню до музейного фонду України, обліковуються не тільки в інвентарній книзі цього музею, але й ставляться на дублюючий облік в районному, міському, обласному, республіканському музеї відповідного профілю. У разі припинення діяльності громадського музею пам'ятки історії та культури, що входять до складу музейного фонду, передаються в розпорядження того державного музею, де вони знаходяться на обліку. Також можуть бути вилучені з громадського музею в порядку, визначеному законодавством, пам'ятки історії та культури, яким загрожує знищення або псування. У разі ліквідації підприємства, установи та організації, у складі яких діють музеї, а також у разі ліквідації самих музеїв, їх зібрання та колекції, окремі предмети музейного значення, придбані за кошти державного та місцевих бюджетів, передаються до відповідних профільних музеїв [8, 2].

Відповідно до Інструкції з обліку і зберігання музейних фондів у музеях, що працюють на громадських засадах від 25.03.1988, фонди всіх музеїв складаються з основного та науково-допоміжного фонду. Основний фонд музейних предметів громадського музею входить до складу музейного фонду України і є найбільш цінною частиною колекції [9, 5].

До основного фонду в музеях історичного та краєзнавчого профілю відносяться археологічні матеріали, етнографічні предмети, предмети побуту та одягу, музичні інструменти, твори образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва (живопис, скульптура, графіка, в т.ч. плакат та ін.), що мають документальне, меморіальне або художнє значення, книги, рукописні і друковані документи, фотоматеріали. Значний інтерес для дослідників і відвідувачів мають колекції, зібрані в історичних та краєзнавчих музеях Криму – археологічні знахідки з Перекопського валу, посуд з фарфору та скла

XVIII ст., матеріали громадянської війни. Особисті речі солдат та офіцерів зберігаються в краєзнавчому музеї м. Армянськ. Античні амфори, середньовічні прилади, кримськотатарський мідний посуд, одяг другої половини XIX ст., личаки та постолі розміщені в експозиції Історико-краєзнавчого музею Нижньогірського району. Пам'ятки кам'яного віку, посуд та знаряддя праці епох енеоліту-бронзи зібрано в історичному музеї с. Славне Роздольненського району. Більше 13 тис. музейних предметів, пов'язаних з історією міста, зібрано в Красноперекопському краєзнавчому музеї.

У музеях (відділах) природно-історичного профілю до основного фонду відносяться зразки природи, оброблені і законсервовані для тривалого зберігання, унікальні об'єкти живої та неживої природи, наприклад, рідкісні види тварин і рослин, метеорити, кристали незвичайної форми тощо; біогрупи і ландшафтні діорами, які з науковою точністю відтворюють природне середовище вивчених музеєм природних ділянок і створені на справжніх науково оброблених матеріалах. Близько 2 тис. експонатів, зібраних у різних кутках Світового океану, налічується в Музеї морської фауни і флори, створеному при Південному науково-дослідному інституті рибного господарства та океанографії в м. Керч. Особливий інтерес репрезентують 8 озвучених на високому мистецькому рівні діорам («Арктика», «Антарктика», «Командори», «Пінгвіни», «Африка», «Тропічний острів», «Морське дно», «Кримський природний заповідник») зоологічного музею Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського у м. Сімферополь. Усього у музеї зібрано понад 3700 експонатів, серед яких тихоокеанський морж, арктичні і антарктичні тюлені, морські котики, командорські, південні морські леви, калан, ладозька, каспійська і байкальська нерпи, леви, леопард, зебра, макака, дикобраз. Широко представлено мешканців кримського лісу: благородного оленя, козулю, борсука тощо. Багата колекція морських і прісноводних, кораловий риф, фрагмент черепа чотиринової антилопи, зуби мамонта й мастодонта є гордістю Міжшкільного краєзнавчого музею ім. Є.Н. Овена, створеного в м. Севастополь.

У музеях літературного, театального, музичного профілів до основного фонду відносяться твори художньої літератури, драматургії та публіцистики, документи, що характеризують діяльність творчих колективів, життя й творчість письменників, акторів, режисерів, композиторів, музикантів; твори образотворчого мистецтва, фотографії, що характеризують діяльність творчих колективів, особистість діячів літератури, театального та музичного мистецтва; ескізи та макети декорацій, ескізи театральних костюмів; музичні інструменти,

театральні костюми та інші. Музей історії Кримського академічного драматичного театру ім. М. Горького та Музей історії Севастопольського академічного драматичного театру ім. А. В. Луначарського за допомогою унікальних документів, фотографій, ескізів та макетів декорацій відтворюють найцікавіші сторінки діяльності творчих колективів, історію театального життя півострова.

У музеях художнього профілю до основного фонду відносяться твори всіх видів образотворчого, декоративно-прикладного та монументального (живопис і графіка, скульптура та фрагменти архітектури, кераміка і скло, вироби з металу, дерева, кістки, каменю, меблі) мистецтва. Надзвичайно самобутні колекції зібрано в Музейному комплексі при ДХШ «Дитяча художня галерея і музей В.І. Мухомової» у м. Феодосії.

Таким чином, вочевидь, що в громадських музеях зібрано і зберігається значна частина Музейного фонду України, тобто сукупність окремих музейних предметів, колекцій, зібрань, які постійно зберігаються на території України незалежно від походження та форм власності. А колекції музеїв, які треба постійно вивчати та досліджувати, являють собою унікальний резервний потенціал поповнення Музейного фонду України. Сьогодні в Криму діє понад 300 музеїв на громадських засадах, в яких зібрано та зберігається понад 300 тис. музейних предметів, більше 120 тис. з яких віднесено до основного фонду.

Підтвердженням колекційного та експозиційного потенціалу мережі громадських музеїв служить перехід низки громадських установ у категорію державних. Це Сакський краєзнавчий музей, відомий зараз як «Музей історії грязелікування м. Саки», історичний музей Чорноморського району, який нині діє в складі «Історико-археологічного заповідника «Калос Лімен», музей історії Ленінського району – наразі «Історико-археологічний музей Ленінського району».

Прихильники інституційного підходу в музеєзнавстві розглядають музеєзнавство як науку, предметом якої є музей як соціальний інститут. При такому тлумаченні акцент робиться на вивченні суспільних функцій музею як зберігача та транслятора соціально важливої інформації. Вивчення громадських музеїв передбачає розгляд його як соціального феномену.

На нашу думку, саме музей на громадських засадах треба сприймати у першу чергу не як колекцію, а як інституцію. Тобто це категорія закладів, яка ґрунтується не стільки на предметах, скільки на ідеях, які має донести до відвідувача. Слід зауважити, що громадські установи створюються відповідно до планів та інтересів своїх засновників. Саме вони здійснюють управління музеєм, складають ініціативну групу, спрямовану на розвиток закладу,

організують групи відвідувачів, відіграють роль спонсорів та роботодавців для персоналу. Окрім того, громадські музеї – це переважно невеликі заклади з особливим колекціями, які мусять шукати підтримку своєї діяльності у найближчого оточення, оскільки саме з нього надходить більшість відвідувачів. Протягом 2010 р. громадські музеї Криму відвідало понад 480 тис. чоловік, більшість яких є мешканцями міст та сіл, де працюють такі музеї. Як соціальний феномен громадські музеї мають досить тривалу історію розвитку, але теоретичне осмислення, початок формування уявлень про їх діяльність як специфічну сферу людської культури – явище останнього часу.

Посилання

1. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – С. 191.
2. Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 5. – С. 45.
3. Томилов Н.А. О музееведении и некоторых его дефинициях // Проблемы музееведения и народная культура. – Новосибирск: Наука, 1999. – С. 7-24.
4. Музееведение: Музеи исторического профиля / Под ред. проф. К.Г. Левыкина и В. Хербста. – М.: Высшая школа, 1988. – 431 с.
5. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музезнавство: навч. посіб / М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
6. Слупський І. Як створювались музейні кімнати / І. Слупський // 3 досвіду роботи музеїв УРСР: зб. ст. / наук.-метод. відд. музезнавства Львівського держ. історичного музею. – К., 1961. – Вип. 2. – С. 64-68.
7. Хроніка: семінар працівників самодіяльних музеїв // 3 досвіду роботи музеїв УРСР: зб. ст. / наук.-метод. відд. музезнавства Львівського держ. історичного музею. – К., 1961. – Вип. 2. – С. 142.
8. Про музей, який працює на громадських засадах: типові положення від 16.11.1990 р. / Міністерство культури Української РСР – Київ, 1990. – 6 с.
9. Інструкція по учету и хранению музейных фондов в музеях, работающих на общественных началах // Прил. к приказу Министерства культуры СССР от 25.03.88 № 134. – М., 1988. – 64 с.

Стельмах И.Ф. Общественные музеи с позиций музееведения (на материалах музеев Крыма)

Музеи на общественных началах представляют одно из наиболее интересных и малоизученных направлений музееведения. Это социальный феномен, имеющий достаточно продолжительную историю развития. Коллекции музеев одновременно являются и частью Музейного фонда Украины, и потенциалом для его пополнения.

Ключевые слова: музеи на общественных началах, музееведение, социальный феномен, фондовые коллекции.

Stelmakh I.F. Public museums from museology positions (in materials of museums of Crimea)

Museums on public principles represent one of the most interesting and insufficiently studied directions of museology. It is the social phenomenon having long enough history of development. Collections of museums are both part of the Museum Fund of Ukraine and supplementary opportunity for its replenishment.

Key words: museums on public principles, museology, a social phenomenon, collections.

20.03.2011 р.

АВТОРИ

- Авраменко Іван Григорович** – краєзнавець с. Козилівка Корюківського району Чернігівської області.
- Акімченков Віктор Володимирович** – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Андросова-Байда Дарина Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна.
- Арзуманова Тетяна Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури.
- Армен Алла Едуардівна** – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Аулін Богдан Сергійович** – магістрант Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Барабаш Наталія Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».
- Бачинська Ольга Василівна** – старший викладач кафедри інформаційних технологій в архітектурі архітектурного факультету Київського національного університету будівництва і архітектури.
- Бережинський Володимир Григорович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник голови правління Українського інституту воєнної історії.
- Белашов Валерій Іванович** – доцент, завідувач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка
- Білинська Лариса Іванівна** – інспектор археологічного нагляду в Сумській області ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, молодший науковий співробітник Сумського обласного краєзнавчого музею.
- Білокінь Сергій Іванович** – доктор історичних наук, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка.
- Блакитний Максим Михайлович** – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.
- Вечерський Віктор Васильович** – кандидат архітектури, перший заступник голови Державної служби з питань національної культурної спадщини.
- Визір Наталія Федорівна** – учений секретар Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
- Власенко Світлана Іванівна** – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
- Волерт Ярослав Леонідович** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Гаврилюк Олександр Никифорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки.
- Гавриш Лариса Олексіївна** – здобувач відділення керамології Інституту народознавства НАН України, молодший науковий співробітник науково-пошукового відділу керамологічних джерел Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
- Галушко Олександр Євгенович** – кандидат історичних наук, доцент Чернігівської філії Європейського університету.

- Галь Богдан Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».
- Гирич Ярослав Миколайович** – старший викладач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Годліна Лариса Олексіївна** – головний зберігач Національного історико-етнографічного зповідника «Переяслав».
- Горох Микола Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- Горохов Сергій Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії адвокатури України
- Гриценко Андрій Петрович** – заступник директора Слоутського навчально-виховного комплексу Глухівської районної ради.
- Дедович Дарія Валентинівна** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.
- Дем'яненко Денис Романович** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, співробітник відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».
- Діденко Тетяна Олександрівна** – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.
- Дімнік Мартін** – професор, декан Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету у м. Торонто в Канаді, фінансовий директор проекту розкопок у Батурині від канадських спонсорів.
- Дмитренко Наталія Михайлівна** – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.
- Єсюнін Сергій Миколайович** – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.
- Жам Олена Михайлівна** – завідувачка науково-дослідного відділу Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
- Желєзко Роман Анатолійович** – студент V курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- Жукова Олена Вікторівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.
- Засць Любов Олексіївна** – начальник навчального відділу Волинського національного університету ім. Лесі Українки.
- Зайка Віктор Володимирович** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Зайка Наталія Любомирівна** – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
- Зайка Олена Яківна** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Заремський Мечислав Йосипович** – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Звіряка Анна Іванівна** – старший науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, магістр

мистецтвознавства, здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Зозуля Сергій Юрійович – старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Іваненко Олена Іванівна – аспірантка Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Івануц Михайло Григорович – викладач Національного університету державної податкової служби України.

Кадомська Марія Абрамівна – головний фахівець-мистецтвознавець інституту «НДІпроектреконструкція».

Казимір Віра Анатоліївна – асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Казіміров Дмитро Вікторович – аспірант кафедри історії Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Камінська Юлія Вадимівна – магістрантка кафедри музезнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнополітики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Каліновський Володимир Віталійович – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Карманов Юрій Олексійович – науковий консультант Реставраційної ділянки Свято-Георгіївського монастиря м. Умань.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, директор Центру археології та стародавньої історії Північної України ім. Д.Я. Самоквасова.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Ковальчук Олександр Миколайович – студент IV курсу природничо-географічного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Козлов Олександр Миколайович – студент IV курсу історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Кокшайкін Микола Герасимович – науковий співробітник відділу кіно та фототехніки Шосткинського державного краєзнавчого музею.

Колеснікова Вікторія Анатоліївна – кандидат історичних наук, завідувачка наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

Кондратюк Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет» м. Сімферополь.

Корнієнко Маргарита Володимирівна – студентка IV курсу факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Кривобок Олександр Павлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Крупенко Оксана Василівна – старший викладач кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Кужельна Олена Валеріївна – головний спеціаліст організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.

Кукса Надія Василівна – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Куриленко Василь Єлисейович – директор Мізинського археологічного науково-дослідного музею.

Ликова Оксана Григорівна – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Луняк Євген Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Лучка Людмила Миколаївна – заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Малежик Дмитро Іванович – аспірант кафедри історії та історії філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Маханьков Микола Васильович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мірошніченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мокроусова Олена Георгіївна – головний спеціаліст відділу обліку пам'яток Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Мошик Ірина Вікторівна – учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Нагорняк Кирило Іванович – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач сектору методології Інституту законодавства Верховної Ради України

Нікітін Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Новик Тетяна Григорівна – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нюхіна Поліна Олександрівна – аспірантка Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського національного університету культури і мистецтв.

Остряк Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського.

Пасечніков Ігор Олександрович – студент Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Перепелиця Алла Іванівна – молодший науковий співробітник відділу «Резиденція Б. Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Петровська Юлія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Підставка Руслан Володимирович – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Погорілий Володимир Миколайович – заслужений працівник культури України, завідувач відділу охорони культурної спадщини Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської адміністрації.

Подоляка Надія Степанівна – здобувач Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, науковий редактор робочої групи по підготовці Тому

«Зводу пам'яток історії та культури України» при управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації.

Почтовая Олена Анатоліївна – викладач історії Хіміко-технологічного коледжу ім. І. Кожедуба Шосткинського інституту Сумського державного університету.

Прохоров Дмитро Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Пушкар Федір Павлович – учитель історії Шосткинської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1, молодший науковий співробітник Шосткинського державного краєзнавчого музею.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

Рига Данило В'ячеславович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Руденко Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ситий Юрій Миколайович – заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Скороход В'ячеслав Миколайович – асистент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Солобай Павло Володимирович – реставратор відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Староверов Дмитро Олександрович – аспірант Інституту археології НАН України.

Стельмах Ірина Федорівна – здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, завідувач відділу музеєзнавства Кримської республіканської установи «Центральний музей Тавриди».

Терех Микола Іванович – завідувач відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Терлецький Віктор Володимирович – член Національної спілки письменників України, краєзнавець, м. Шостка.

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Токарев Сергій Анатолійович – асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тригуб Олександр Олександрович – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, завідувач відділу соціально-профілактичної роботи Центру роботи з дітьми та молоддю за місцем проживання Чернігівської міської ради.

Тупик Сергій Володимирович – директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Уманець Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Хаценко Олександр Олексійович – викладач Чернігівського базового педагогічного коледжу.

- Чугаєва Ірина Костянтинівна** – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Шевченко Юрій Юрійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера) РАН.
- Шеліхова Віта Валентинівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.
- Шемшученко Юрій Сергійович** – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту держави і права ім.В. Корецького НАН України.
- Шерстюк В'ячеслав Вікторович** – завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.
- Шишкіна Юлія Андріївна** – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Щербань Анатолій Леонідович** – кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології НАН України.
- Щербань Олена Василівна** – старший науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
- Щербина Світлана Вікторівна** – асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Юрченко Сергій Борисович** – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування.
- Якубова Тетяна Анатоліївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
- Яненко Анна Сергіївна** – аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.
- Ясновська Людмила Василівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Яшний Денис Володимирович** – магістрант Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.
- Ящик Надія Володимирівна** – реставратор Національного заповідника «Глухів».

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 4

Дизайн обкладинки Ю.В. Москаленко

Макет: В.В. Ісаєв

Редагування: С.П. Жукова

Коректура: В.І. Мошик, Н.Ю. Пінчук

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП «Ферокол»

(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.)

м. Ніжин, пров. Лікарський, 7

тел./факс: +380(4631)71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 05.05.2011 р.

Формат 60 x 84/8. Друк офсетний.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Обл.-вид. арк. 66,69. Ум. друк. арк. 54,41.

Наклад 200 прим.

Зам. № 042.

УДК 94(477.5)+908(477.5)